ปทรูปสิทธิมัญชรี

คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เล่ม ๑

พระพุทธัปปิยะ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลสตมวาร (๑๐๐ วัน)

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๕

ปทรูปสิทธิมัญชรี
คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 974-92799-0-5

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลสตมวาร (๑๐๐ วัน)
พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต
วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๕

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ X,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์**
๔๔ เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒
โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวรคณาจารย์) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและบาลีชั้นสูงในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุโพธาลังการแก่ท่านเจ้าคุณ พร้อมกับสอนวิชาบาลีชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจากท่านเจ้าคุณว่าในเมืองไทยสมัยนั้นนิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-วชิรญาณวโรรส ซึ่งได้นิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมิได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสอันได้แก่กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

ต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอรูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้เริ่มเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันมาศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ณ ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง วัดนี้จึงได้อาศัยศิษย์จากจิตตภาวันเป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ

๑. พระคันธสาราภิวงศ์

๒. พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต

๓. นายบุญ นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยยังขาดความละเอียดสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจนำไปสู่สัทธรรมปฏิรูปขึ้น ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึงได้อุทิศเวลาให้กับการสอนหนังสือเป็นหลัก

ปัจจุบันมีศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยายการเปิดสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุทิโต และพระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุ ฯ กรุงเทพมหานคร พระมหาสมโภช กิจฺจสาโร สอนที่วัดหาดใหญ่สิตาราม อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา อาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม สอนที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส จังหวัดนครปฐม พระมหาเขมานันท์ เขมาจาโร เปิดสอนที่วัดม่อนเจริญธรรม อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง และพระมหาสุภาพ ปญฺญาวโร สอนที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น จังหวัดชัยภูมิ ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้น เป็นอย่างยิ่ง

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้โดยมีชื่อว่า “ปทรูปสิทธิมัญชรี” เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจริยะ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชนจังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เกียรตินิยมอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

(พระธัมมานันทะมหาเถระ)

อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำ

ไวยากรณ์คือวิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค จัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญและจำเป็นต่อการเรียนรู้หลักภาษาทุกภาษาอย่าง เป็นระบบเพื่อการสื่อสารและแปลความได้

ผู้ที่เรียนรู้ไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจบทพยัญชนะได้ถูกต้อง นำมาซึ่งความเข้าใจอรรถของบทพยัญชนะเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงตามหลักการใช้ภาษา ทั้งยังสามารถชำระบทพยัญชนะที่คลาดเคลื่อนอันเนื่องมาจากการจารอักษรหรือกระบวนการพิมพ์ จัดได้ว่าเป็นผู้ธำรงรักษ์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมจริงดังพระพุทธวจนะในอังคุตตรนิกายว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. ทุนฺนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนํ อตฺโถ จ ทุนฺนีโต. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ.[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี และอรรถที่นำมาไม่ดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี ก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม"

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส ฐิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. สุนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนํ อตฺโถ จ สุนีโต. สุนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ สุนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส ฐิติยา อสมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ.[๒]

---

๑ องฺ. ทุก. ๒๐.๒๐.๕๘

๒ องฺ. ทุก. ๒๐.๒๐.๕๘

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือน เลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่ฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม”

ความจริงแล้วพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ประกอบด้วยองค์คุณ คือ สาตถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสพยัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) ความเข้าใจไวยากรณ์เป็นอย่างดีจะช่วยให้เข้าใจอรรถและพยัญชนะที่แท้จริง อนึ่ง พระธรรมเทศนายังมีความสุขุมลุ่มลึกกอปรด้วยสำนวนภาษาที่วิจิตรพิสดาร อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาซึ่งบุรพาจารย์ได้เรียบเรียงไว้เป็นแนวทางในการวินิจฉัย ทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่าคัมภีร์สัททาวิเสส เป็นอุปการะในการศึกษา เพื่อให้การตีความของชาวพุทธเป็นไปในทางเดียวกัน หากต่างคนต่างยึดอัตโนมติของตนเป็นหลักก็อาจนำไปสู่ธรรมวิวาทขึ้น ดังข้อความปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

ปริยายภาสิตํ อตฺถิ อตฺถิ สนฺธายภาสิตํ
สภาวภาสิตํ อตฺถิ ธมฺมราชสฺส สาสเน.
เตสมตฺถํ อวิญฺญาย เมณฺฑเก ชินภาสิเต
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน วิคฺคโห ตตฺถ เหสฺสติ.

“ในคำสอนของพระธรรมราชา มีภาษิตโดยอ้อม ภาษิตโดยตรง ภาษิตโดยสภาวธรรม การวิวาทในพระชินพจน์ที่ตรัสไว้โดยอ้อมเหมือนเขาแพะจักมีในอนาคตกาล เพราะไม่เข้าใจข้อความแห่งภาษิตเหล่านั้น”

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎกจึงควรเรียนรู้ไวยากรณ์บาลีให้แตกฉานก่อน เพราะเป็นระเบียบทางภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน มิฉะนั้นแล้วย่อมเกิดความสงสัยในข้อความบทๆ เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความว่า

---

๓ มิลินฺท. ๑๐๒

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.[๔]

"บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น"

วินา นิรุตฺติญาเณน โย ธมฺมํ อิธ สิกฺขติ
ปเท ปเท วิหญฺเญยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.[๕]

"บุคคลใดเล่าเรียนธรรมในพระศาสนานี้ โดยปราศจากความรู้ในไวยากรณ์ เขาพึงถูกรบกวนให้สงสัยในทุกๆ บทเหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น"

เย สนฺธินามาทิปเภทฑกฺขา
หุตฺวา วิสิฏฺเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ.[๖]

"ชนเหล่าใดฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้นแล้ว ย่อมกระทำความเพียรในพระไตรปิฎกอันประเสริฐด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้นย่อมได้รับอรรถอันเป็นแก่นสารต่างๆ"

เย ตปฺปเภทมฺหิ อโกวิทา เต
โยคํ กโรนฺตาปิ สทา มหนฺตํ
สมฺมูฬฺหภาเวน ปเทสุ กามํ
สารํ น วินฺทุํ ปิฏกตฺตยสฺมึ.[๗]

---

๔ โมคฺคลานปญฺจิกา ฏีกา. หน้า ๑๖

๕ ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๔๐๑

๖ นีติ. สุตฺต. หน้า ๑

๗ นีติ. สุตฺต. หน้า ๑

"ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในประเภทดังกล่าว พวกเขาแม้กระทำความเพียร อันยิ่งใหญ่ก็ไม่อาจได้รับแก่นสารในพระไตรปิฎกสมมโนรถ เพราะเป็นผู้สงสัย ในบท"

ในบรรดาไวยากรณ์บาลีที่มีการแต่งไว้มาแต่ครั้งโบราณกาล มีคัมภีร์เก่าแก่ที่สุดซึ่งพบในปัจจุบันคือ กัจจายนไวยากรณ์ แต่งโดยพระกัจจายนะ (ดูประวัติของพระกัจจายนะในหนังสือประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส) คัมภีร์นี้มีสูตร ๖๗๓ สูตร แบ่งออกเป็น ๘ กัณฑ์ คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำ มี ๕๑ สูตร

๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยวิภัตตินามและการประกอบวิภัตตินามเป็นบทนาม มี ๒๑๘ สูตร

๓. การกกัณฑ์ ว่าด้วยอรรถของวิภัตตินาม มี ๕๔ สูตร

๔. สมาสกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมบทนาม ๒ บทขึ้นไปเป็นบทเดียว มี ๒๘ สูตร

๕. ตัทธิตกัณฑ์ ว่าด้วยการลงตัทธิตปัจจัยท้ายบทนาม มี ๖๒ สูตร

๖. อาขยาตกัณฑ์ ว่าด้วยวิภัตติอาขยาตและการประกอบวิภัตติอาขยาตกับธาตุเป็นกิริยาอาขยาต มี ๑๓๐ สูตร

๗. กิพพิธานกัณฑ์ ว่าด้วยกิตก์ปัจจัยและการประกอบกิตก์ปัจจัยกับธาตุเป็นนามกิตก์และกิริยากิตก์ มี ๑๐๐ สูตร

๘. อุณาทิกัณฑ์ ว่าด้วย ณุ ปัจจัยเป็นต้นที่เป็นบทกิตก์ซึ่งสำเร็จรูปเป็นบทนาม มี ๕๐ สูตร

กัจจายนไวยากรณ์มีตำราอธิบาย ชื่อว่า นยาสะ (ขุมทรัพย์) หรือ มุขมัตตทีปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นตัวอย่าง) แต่งโดยพระวชิรพุทธิในราวก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คัมภีร์นยาสะนี้อธิบายข้อความของกัจจายนไวยากรณ์ และแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ไว้โดยละเอียด จึงเป็นตำราทรงคุณค่าที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์ที่นิยมใช้เรียนกันมาช้านานนั้น ขาดสัมพันธภาพในการประกอบรูปศัพท์ ทำให้ผู้เรียนไม่อาจเข้าใจการประกอบรูปศัพท์โดยสะดวก แม้จะอาศัยคัมภีร์นยาสะเป็นอุปกรณ์ในการศึกษาก็ช่วยได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธัปปิยะจึงแต่ง

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (คัมภีร์ประกอบรูปศัพท์แห่งบทให้สำเร็จ) โดยนำสูตรของกัจจายนไวยากรณ์มาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ง่ายขึ้น มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบ มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา ซึ่งกล่าวประมวลบทสำเร็จของนามศัพท์การันต์ต่างๆ ส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่าย สมดังคำปฏิญญาที่ท่านกล่าวไว้ในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์ว่า

พาลปฺปโพธตฺถมุชุํ กริสฺสํ
พฺยตฺตํ สุกณฺฑํ ปทรูปสิทฺธึ

"จักรจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิให้ตรงประเด็น ชัดเจน จัดแบ่งอย่างดี เพื่อความรู้ของเยาวชนทั้งหลาย"

คัมภีร์นี้แบ่งออกเป็น ๗ กัณฑ์โดยรวมอุณาทิกัณฑ์ไว้ในกิพพิธานกัณฑ์ และมีจำนวนสูตรต่างกับกัจจายนไวยากรณ์ คือ

๑. สนธิกัณฑ์	มี	๕๙	สูตร
๒. นามกัณฑ์	มี	๒๒๓	สูตร
๓. การกกัณฑ์	มี	๔๗	สูตร
๔. สมาสกัณฑ์	มี	๓๑	สูตร
๕. ตัทธิตกัณฑ์	มี	๖๓	สูตร
๖. อาขยาตกัณฑ์	มี	๑๒๑	สูตร
๗. กิพพิธานกัณฑ์	มี	๑๔๐	สูตร

การแต่งคัมภีร์นี้ได้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ, กาศิกา และมหาภาษยะ เป็นต้น ในที่นี้จะนำข้อความจากปทรูปสิทธิปกรณ์มาเทียงเคียงกับต้นฉบับสันสกฤต ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑) ตตฺถาปิ อนิยเมเนกวจนพหุวจนปฺปสงฺเค "เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนนฺ"ติ ปริภาสโต ลิงฺคตฺถสฺเสกตฺตวจนิจฺฉายํ ปฐเมกวจนํ สิ.[๘]

---

๘ รูปสิทฺธิ. สูตร ๖๕

“ในปฐมาวิภัตตินั้น เมื่อมีความเป็นไปแห่งเอกพจน์และพหูพจน์โดยไม่แน่นอน ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ในเมื่อต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์เป็นสิ่งเดียว ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

ทฺวเยกโยรฺทฺวิวจไนกวจเน.[๙]

“เมื่อควรกล่าวสองสิ่งหรือสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายทวิพจน์หรือเอกพจน์”

๒) ตตฺเถว ลิงฺคตฺถสฺส พหุตฺตวจนิจฺฉายํ “พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนนฺ”ติ ปจมาพหุ-วจนํ โย.[๑๐]

“เมื่อมีความต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์จำนวนมากใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ ดังกฎทั่วไปว่า พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

พหูษุ พหุวจนมฺ.[๑๑]

“เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์”

๓) วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตนฺติ

---

๙ ปาณินิ. อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๒

๑๐ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๖๘

๑๑ ปาณินิ. อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑

วุตฺตนิรุตฺติลกฺขณานุสาเรน “เตสุ วุทฺธิ”ติอาทินา กฺวจิ ธาตูติอาทินา จ รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๒]()

“พึงทราบว่ารูปสำเร็จย่อมมีด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น และสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น โดยคล้อยตามลักษณะของนิรุตตินัยที่กล่าวว่า

> ‘การลงเสียงอาคม การสลับเสียง การแปลงอักษร การลบอักษร และการประกอบธาตุตามอรรถต่างๆ ที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่ทั้ง ๕ อย่างนั้นกล่าวว่าเป็นนิรุตตินัย’”

ข้อความสันสกฤตเดิม

วรฺณาคโม วรฺณวิปรฺยยศฺจ
เทฺวา จาปเรา วรฺณวิการนาเศา
ธาโตสฺตทรฺถาติศเยน โยคสฺ
ตทุจฺยเต ปญฺจวิธํ นิรุกฺตมฺ.[๑๓]

(คำแปลเช่นเดียวกับบาลี)

๔) วุตฺตญฺจ ยสฺส คุณสฺส หิ ภาวา ทพฺเพ สทฺทนิเวโส, ตทภิธาเน ณฺยตฺตตาทโยติ.[๑๔]

“สมจริงดังคำกล่าวว่า ‘โดยแท้จริงแล้ว การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในทัพพะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น ให้ลงปัจจัยมี ณฺย, ตฺต และ ตา เป็นต้น’”

ข้อความสันสกฤตเดิม

สิทฺธํ ตุ ยสฺย คุณสฺย ภาวาทฺ ทฺรวฺเย ศพฺทนิเวศสฺตทภิธาเน ตฺวตเลา.[๑๕]

---

๑๒ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๖๘๐

๑๓ กาศิกา. อัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๑๑๙

๑๔ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๓๘๗

๑๕ มหาภาษฺย. อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๑๙

“ข้อความนี้ย่อมสำเร็จว่า การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในทัพพะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น พึงลงภาวปัจจัย”

นอกจากนี้ ปริภาสาหรือกฎทั่วไปจากคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระและไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ท่านได้นำมากล่าวในคัมภีร์นี้ด้วย ซึ่งข้อความเหล่านี้ไม่ปรากฏในกัจจายนไวยากรณ์ เช่น

๕) โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธีติ เยภุยฺเยน ทีฆโตว โหติ.[๑๖]

“ส อาคมย่อมลงท้ายทีฆสระโดยมาก ตามกฎทั่วไปว่า โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธิ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้กระทำได้ด้วยการแบ่งสูตร)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

โยควิภาคาทิษฺฏสิทฺธิะ.[๑๗]

“การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้กระทำได้ด้วยการแบ่งสูตร”

๖) อิธ ปน “อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม”ติ กตฺวา “สโร, สรมฺหา, โลปนฺ”ติ จ วตฺตมาเน[๑๘]

“อนึ่ง เมื่อบทว่า สโร (สระ), สรมฺหา (จากสระ) และ โลปํ (การลบ) เป็นไปในสูตรนี้ โดยกระทำกฎทั่วไปว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]”

ข้อความสันสกฤตเดิม

อรฺถวสาทฺ วิภกฺติวิปริณาโม ภวิษฺยติ.[๑๙]

“การเปลี่ยนวิภัตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ”

---

๑๖ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๕๒๓

๑๗ ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๒๓

๑๘ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๑๔

๑๙ มหาภาษฺย. อัธยาย ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙

๗) สมาเสเนว ตุลฺยาธิกรณภาวสฺส วุตฺตตฺตา "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"ติ จสทฺทตสทฺทานมปฺปโยโค. [๒๐]

"การไม่ประกอบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เพราะบทสมาสได้กล่าวถึงความมีอรรถเสมอกันแล้ว"

ข้อความสันสกฤตเดิม

อุกฺตารฺถานมปฺรโยคะ อิติ นฺยายาตฺ ตทฺธิตปฺรตฺยยสฺย อนุตฺปตฺเตา ควาพาเทริติ หฺรสฺวะ.[๒๑]

"เมื่อไม่ลงตัทธิตปัจจัยตามกฎว่า อุกฺตารฺถานมปฺรโยคะ (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) ให้รัสสะด้วยสูตรว่า ควาพาเทะ เป็นต้น"

สมาสปฺรตฺยโยะ อิติ วิภกฺติโลเป อุกฺตารฺถานมิติ อปตฺยศทฺเพ ลุปฺเต อุปคุ อณฺ อิติ สฺถิเต ณกาโร วฤทฺธยรฺถะ.[๒๒]

"เมื่อมีการลบวิภัตติด้วยสูตรว่า สมาสปฺรตฺยโยะ และลบ อปตฺย ศัพท์ตามกฎทั่วไปว่า อุกฺตารฺถานํ การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นต้น ครั้นตั้งบทว่า อุปคุ + อณฺ แล้ว ณ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์"

อนึ่ง คัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ได้รับการศึกษาอย่างกว้างขวางในประเทศลังกา พม่า และไทยมาตั้งแต่อดีตกาล มีการอ้างถึงโมคคัลลานไวยากรณ์และสัททนีติปกรณ์ แม้คัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลีที่แต่งในไทย พม่า และลังกานับร้อยฉบับก็อ้างถึงคัมภีร์นี้เช่นกัน ในประเทศลังกาเรียกคัมภีร์นี้ว่า มหารูปสิทธิ โดยใช้คำว่า มหา แสดงความยิ่งใหญ่ของคัมภีร์

คัมภีร์ที่แต่งในประเทศไทยโดยอ้างอิงคัมภีร์นี้ คือ คัมภีร์สังขยาปกาสกฎีกาที่แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์ในพุทธศักราช ๒๐๖๔ กล่าวว่า

---

๒๐ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๓๓๙

๒๑ มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๖๙

๒๒ สารสฺวตฏีกา. เล่ม ๑ หน้า ๒๘๘

มหาพุทฺธปฺปิยตฺเถเรนปิ รูปสิทฺธิการเกน กจฺจายนนยํ ทสฺเสตุํ “ยาว ตทุตฺตริ ทส-คุณิตญฺจ. ยาว ตาสํ สงฺขฺยานํ อุตฺตริ, ตาว ทสคุณิตญฺจ กาตพฺพํ. เอตฺถ ทกาโร สนฺธิโช. ยถา ทสสฺส คณนสฺส ทสคุณิตํ สตํ โหติ, สตสฺส ทสคุณิตํ สหสฺสํ, สหสฺสสฺส ทสคุณิตํ ทสสหสฺสํ. อิทํ นหุตนฺติปิ วุจฺจตี”ติ.[๒๓]

“แม้พระพุทธัปปิยะเถระผู้ยิ่งใหญ่ ผู้รจนาคัมภีร์รูปสิทธิก็ได้กล่าวแสดงนัยของคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ไว้ว่า สังขยาศัพท์ที่มากกว่า[พันที่กล่าวมาแล้ว]นั้นมีอยู่เพียงใด ให้คูณด้วยสิบเท่านั้น บทที่เหนือกว่าสังขยาเหล่านั้นมีอยู่เพียงใด พึงกระทำการคูณด้วยสิบตราบนั้น ในสูตรนี้ ท อักษรเกิดแต่การสนธิ เช่น

- จำนวนคูณด้วยสิบกับจำนวนสิบ (สิบคูณด้วยสิบ) ชื่อว่า สตํ (ร้อย)
- จำนวนคูณด้วยสิบกับร้อย ชื่อว่า สหสฺสํ (พัน)
- จำนวณคูณด้วยสิบกับพัน ชื่อว่า ทสสหสฺสํ (หมื่น) จำนวนนี้เรียกว่า นหุตํ (หมื่น) ได้บ้าง’”

แม้ว่าปทรูปสิทธิปกรณ์จะเป็นตำราไวยากรณ์ที่ทรงคุณค่า แต่ชาวพม่าและสิงหลในสมัยก่อนมักเรียนคัมภีร์นี้ภายหลังจากที่เรียนกัจจายนไวยากรณ์หรือพาลาวตารแล้ว ไม่นิยมเรียนเป็นคัมภีร์เบื้องต้น เนื่องด้วยกัจจายนไวยากรณ์เป็นตำราที่แต่งหลังคัมภีร์กาตันตระในราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๗ ถึง ๙ จึงเป็นตำราเรียนตามขนบนิยมของชาวพม่ามานานนับพันปีก่อนถึงพุทธ-ศตวรรษที่ ๒๔ โดยอาศัยคัมภีร์นยาสะที่แต่งก่อนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลักในการเรียน ส่วนในประเทศลังกานิยมเรียนคัมภีร์พาลาวตารที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อธรรมกิตติ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เพราะเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นโดยย่อและแสดงการประกอบรูปศัพท์ง่ายเหมือนปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังนั้นปทรูปสิทธิปกรณ์จึงนิยมใช้เป็นตำราค้นคว้าอ้างอิงเหมือนสัททนีติปกรณ์ มิได้รวมอยู่ในหลักสูตรเรียนเบื้องต้นของเยาวชนตามความดำริของท่านผู้แต่ง

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีพระเถระ ๒ รูปผู้แตกฉานภาษาบาลีและไตรปิฎก และมีชื่อเสียงเลื่องลือทั่วประเทศ คือ พระวิสุทธาจาระ (ชาวพม่าเรียกว่า มหาวิสุทธารามสยาดอ)

---

๒๒ สงฺขฺยาปกาสกฏีกา. คำอธิบายคาถา ๔๕

อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ และพระญาณธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า แลดีสยาดอ) อดีตเจ้าอาวาสวัดแลดี จังหวัดโมงยวา พระเถระทั้งสองรูปนี้เห็นความสำคัญของปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงสอนคัมภีร์นี้เป็นหลักแก่นักศึกษาที่เริ่มเรียนภาษาบาลีในวัดของท่านเสมอ (ท่านเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ คือ หลวงพ่อธัมมานันทะเป็นศิษย์ของพระโกสัลลาภิวงศ์ ผู้แต่งปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ซึ่งเป็นศิษย์โดยตรงของพระวิสุทธาจาระ) ดังนั้น นับแต่นั้นเป็นต้นมา คัมภีร์นี้จึงเป็นที่นิยมเรียนของชาวพม่า และหลักสูตรภาคบังคับของพม่าได้กำหนดให้มีการศึกษาคัมภีร์นี้

พระญาณธชะเป็นผู้ให้ความสำคัญกับคัมภีร์นี้อย่างมาก ท่านให้สอนคัมภีร์นี้ในวัดของท่านเป็นประจำตลอดทั้งปี ในขณะที่คัมภีร์อื่นมีการสอนเพียงครั้งคราว ท่านเห็นว่าการศึกษากัจจายนไวยากรณ์โดยอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ, นยาสปทีปิกาซึ่งเป็นฎีกาเก่าของนยาสะ, นิรุตติสารมัญชูสาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของนยาสะ, สุตตนิเทศ และกัจจายนวัณณนา เป็นวิธีการเรียนที่ล้าสมัยและเสียเวลา แต่การเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นเบื้องแรกจะทำให้นักเรียนเข้าใจหลักภาษาได้รวดเร็ว ท่านได้ประพันธ์คาถาว่า

ปปญฺจํ ปริวชฺเชยฺย สมฺปสฺสํ อตฺถมตฺตโน
อนฺตราโย หิ ปปญฺโจ นิปฺปปญฺจสฺส สาสเน.[๒๓]

"ผู้เล็งเห็นประโยชน์ตนพึงหลีกเว้นความเนิ่นช้า เพราะความเนิ่นช้าเป็นอุปสรรคในศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธรรมอันเนิ่นช้า"

นอกจากนี้ พระญาณธชะยังได้กล่าวถึงการศึกษาของพม่าในสมัยพระเจ้ามินดงว่า การศึกษาในสมัยนั้นไม่เน้นการประกอบรูปศัพท์ แต่เน้นการท่องจำเป็นหลัก มีหลักสูตรกลางกำหนดให้สาธยายคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ อภิธานัปปทีปิกา วุตโตทัย สุโพธาลังการ พร้อมด้วยคัมภีร์อภิธรรม คือ อภิธัมมัตถสังคหะ มาติกา ธาตุกถา ยมก และปัฏฐาน โดยจัดสอบ ณ ศาลาสุธรรมสภา ซึ่งเป็นสถานที่ประชุมกรรมการสังฆนายกและจัดสอบส่วนกลางในสมัยนั้น (ศาลาสุธรรมสภาสร้างขึ้นด้วยไม้สักขนาดใหญ่ถึงขนาดขี่ช้างขึ้นได้ ต่อมาต้องอัคคีภัยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒)

---

๒๓ ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๓๙๘

พระญาณธชะเห็นว่าการแนะนำวิธีการเรียนที่ไม่ถูกต้องทำให้ผู้เรียนเสียเวลาโดยใช่เหตุ ดังที่ท่านประพันธ์คาถาว่า

น เหเต หนฺตาโร นาม เย มจฺเฉ หนฺติ เย มเค
กุกฺกุเฏ สูกเร คาโว อโถ อเช จ เอฬกา.
เตเยว หนฺตาโร นาม ทุลฺลเภ สตฺถุสาสเน
อฏฺฐาเน เย นิโยเชนฺติ กุลปุตฺเต สุทพฺพเก.
นิยุตฺตา เกจิ มิยฺยนฺติ อสยฺหภารปีฬิตา
เกจิ โรเคหิ สํผุฏฺฐา ยาวชีวํ สุทุพฺพลา.
เกจิ หีนายาวตฺตนฺติ คนฺถทุกฺเขน ตาสิตา
อปฺปกาว เสสา โหนฺติ ทุลฺลเภ สตฺถุสาสเน.[๒๔]

"บุคคลเหล่าใดย่อมฆ่าปลา เนื้อ ไก่ สุกร วัว แพะ และแกะ บุคคลเหล่านั้นยังไม่ชื่อว่าคนฆ่าสัตว์โดยแท้ แต่ผู้ที่แนะนำวิธีการเรียนที่ไม่ถูกต้องแก่กุลบุตรผู้มีปัญญาดีจึงชื่อว่า คนฆ่าสัตว์ในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก บางคนเพียรศึกษาแต่ได้ถูกภาระหนักที่ตนรับไม่ได้บีบคั้น ย่อมเสียชีวิต บางคนถูกโรคครอบงำเป็นคนไร้กำลังไปชั่วชีวิต บางคนกลัวความลำบากในการเรียนคัมภีร์ ย่อมลาสิกขาไป คนที่เหลือมีจำนวนน้อยในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก"

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์ก่อนจึงเป็นวิธีการเรียนอย่างถูกต้องและเป็นที่ยอมรับของพระเถระผู้ทรงเกียรติศักดิ์มาจนถึงปัจจุบัน

หลวงพ่อธัมมานันทะได้เปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๑๖ เป็นต้นมา โดยใช้ฉบับพิมพ์ของอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ซึ่งจัดพิมพ์ปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๖ ท่านมักสอนลูกศิษย์ที่เรียนคัมภีร์นี้ว่า

---

๒๔ ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๓๙๙

"พระวิสุทธาจาระ (มหาวิสุทธารามสยาดอ) กล่าวว่า ความเชี่ยวชาญในไวยากรณ์ ขึ้นอยู่กับการประกอบรูปศัพท์ตามสูตรอย่างถูกต้อง ถ้าประกอบรูปศัพท์ได้มาก ก็ชำนาญบาลีมาก ถ้าประกอบรูปศัพท์ได้น้อย ก็ชำนาญบาลีน้อย ถ้าประกอบรูปศัพท์ไม่ได้ ก็เท่ากับไม่รู้ภาษาบาลี"

การประกอบรูปศัพท์จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจรากศัพท์และหลักการประกอบรากศัพท์ให้เป็นรูปสำเร็จต่างๆ ดังนั้น การประกอบรูปศัพท์ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ หรือสัททนีติปกรณ์ จึงเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

แม้พระญาณธชะ (แลดีสยาดอ) ก็กล่าวไว้ตามนัยนี้เช่นเดียวกันว่า

"ความแตกฉานไวยากรณ์เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ต้องมีการประกอบรูปศัพท์เป็นมูลเหตุสำคัญ และเป็นภาระหนักของการเรียนบาลี เมื่อเข้าใจการประกอบรูปศัพท์แล้วก็จะสามารถศึกษาข้อวินิจฉัยศัพท์หรืออรรถต่อไปได้ง่ายโดยลำพังจากการอ่านหรือฟัง"

โดยทั่วไปคัมภีร์นี้ใช้เวลาเรียน ๑-๒ ปี ผู้ที่ศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์แล้วจะสามารถอ่านค้นคว้าเพิ่มเติมในโมคคัลลานไวยากรณ์และสัททนีติปกรณ์ได้เอง ในทางตรงกันข้าม ผู้ที่ศึกษาเพียงกัจจายนไวยากรณ์จะไม่อาจค้นคว้าเพิ่มเติมในคัมภีร์อื่นได้ ดังนั้น จึงสามารถศึกษาคัมภีร์นี้เป็นพื้นฐานก่อน

ผู้เริ่มศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์ควรท่องจำกัจจายนสูตรก่อน เพราะสูตรเป็นกฎข้อบังคับทางหลักภาษาเหมือนสูตรคูณทางคณิตศาสตร์ เมื่อท่องจำแล้วจึงเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์ โดยเน้นการประกอบรูปศัพท์เป็นหลัก สิ่งที่ควรท่องจำในขณะเรียน มีดังนี้คือ

๑. ลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา

๒. ลำดับธาตุที่เรียกว่า ธาตุกกมะ

๓. ศัพท์แจกตามและกฎไวยากรณ์ที่เป็นรูปคาถาในปทรูปสิทธิปกรณ์

๔. คาถาอ้างอิงที่นำมาอธิบายไว้ในปทรูปสิทธิมัญชรี

๕. อรรถของ จ ศัพท์, ตุ ศัพท์ เป็นต้น

๖. ปริภาสาจากไวยากรณ์สันสกฤต

ในปัจจุบันนักศึกษาต้องเรียนคัมภีร์นี้ ๒ รอบเป็นอย่างน้อยจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน แต่คัมภีร์

แปลและอธิบายเล่มนี้จะช่วยประหยัดเวลาการศึกษาในชั้นเรียน เพราะผู้เรียนสามารถอ่านทบทวนและศึกษาเพิ่มเติมได้ด้วยตนเอง ความจริงแล้วการศึกษาทุกวิชาจำเป็นต้องมีครูเป็นผู้ชี้แนะในเบื้องต้น แต่นักศึกษาต้องรู้จักค้นคว้าทำความเข้าใจเองจึงจะแตกฉานเชี่ยวชาญได้ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

อาจริยา ปาทมาทตฺเต ปาทํ สิสฺโส สชานนา
ปาทํ สพฺรหฺมจาริหิ ปาทํ กาลกฺกเมน จ.

"ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)"

คัมภีร์นี้มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายเป็นภาษาบาลีโดยสังเขป ชื่อว่า ปทรูปสิทธิฎีกา ในนิคมคาถาของคัมภีร์ฎีกาได้กล่าวว่าแต่งโดยพระพุทธัปปิยะ แต่ข้อความบางตอนในคัมภีร์ฎีกาขัดแย้งกับข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์ฎีกาจึงอาจแต่งโดยศิษย์รูปหนึ่งของพระพุทธัปปิยะ

ปัจจุบันคัมภีร์นี้มีนิสสัยแปลพม่า ๔ ฉบับ คือ

๑. ปทรูปสิทธินิสสัย รจนาโดยพระชัมพุธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า ยองกันสยาดอ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาอ่องเมโบงจันอุตจอง จังหวัดอมรปุระ แต่งจบในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๙ พุทธศักราช ๒๓๗๑ เนื่องจากเป็นคัมภีร์แปลฉบับแรกที่ได้รับการตีพิมพ์ในปัจจุบัน จึงเรียกว่า ปทรูปสิทธินิสสัยเก่า ความจริงแล้วคัมภีร์นิสสัยของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้มีตั้งแต่สมัยพุกาม ดังที่ได้พบชื่อว่า "รูปสิทธินิสสัย" ในศิลาจารึกของวัดแตดนะแว (หน้า ๓ ข้อ ๒๖) ซึ่งจารึกในพุทธศักราช ๑๙๘๕ แต่นิสสัยฉบับนี้ไม่อาจสืบค้นได้ในปัจจุบัน

๒. มหารูปสิทธินิสสัย รจนาโดยพระโกสัลลาภิวงศ์ อดีตเจ้าคณะซีเซียน วัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่ ได้รับการตีพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ เป็นคัมภีร์ที่ถอดความมาจากพยาขยาของสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนี ปาฐะในคัมภีร์นี้จึงใช้ตามฉบับสิงหลทั้งหมด เนื่องจากฉบับนี้เป็นนิสสัยใหม่ของปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงเรียกว่า ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่

๓. รูปสิทธิภาสาฎีกา รจนาโดยพระชนกาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดคันธาราม จังหวัดอมรปุระ แต่งจบในวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๘๗

๔. รูปสิทธิคัณฐิ รจนาโดยพระอุกกังสาภิวงศ์ วัดมินวุน จังหวัดมันดเลย์ แต่ง

จบในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย พุทธศักราช ๒๕๐๘ คัมภีร์นี้มีคำอธิบายจำนวนมากแปลจากพยาขยาของสิงหล โดยมีพระพม่าชื่อว่า พระสีลาจาระ ผู้รู้ภาษาสิงหลได้มีส่วนช่วยในการอธิบายเพิ่มเติมจากคัมภีร์พยาขยาดังกล่าว

ในประเทศไทยได้มีการศึกษาคัมภีร์นี้มานานแล้ว แต่คัมภีร์นิสสัยที่แปลและอธิบายความไว้ปรากฏอยู่ในรูปของอักษรขอมในฉบับใบลาน โดยเหตุที่ผู้เขียนไม่มีความรู้อักษรขอม จึงไม่สามารถสืบค้นนำมาเสนอได้ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์จากพระธัมมานันทะมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ โดยเริ่มเรียนในพุทธศักราช ๒๕๑๙ เมื่อครั้งเป็นสามเณรอายุ ๑๕ และได้เรียนคัมภีร์นี้ถึง ๓ รอบ ทั้งได้ไปเรียนบาลีสันสกฤต ณ ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จึงตัดสินใจแปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นฉบับใหม่ชื่อว่า “ปทรูปสิทธิมัญชรี (ช่อดอกไม้แห่งปทรูปสิทธิปกรณ์)” โดยอาศัยความรู้ที่ได้รับมาจากหลวงพ่อธัมมานันทะ และอาจารย์พม่าท่านอื่น คือ

- พระอานันทปัณฑิตาภิวงศ์ อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร,
- พระนันโทภาสาภิวงศ์ รองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี,
- พระโอมาวีราภิวงศ์ ครูสอนวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์
- พระอัคคญาณาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดชเวโบงวุน และเจ้าคณะซีเซียนแห่งวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์

พร้อมด้วยอาศัยตำราอ้างอิงทั้งฝ่ายบาลี สันสกฤตและคัมภีร์นิสสัยของพม่า

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีนี้ยังกล่าวถึงคัมภีร์แปลและอธิบายเป็นภาษาสิงหล ซึ่งเรียกว่าพยาขยา (ภาษาสิงหลเรียกว่า สันเน) ไว้ ๓ ฉบับ คือ พยาขยาที่ชื่อว่า

๑. สันเทหฆาตนี

๒. พยาขยา ฉบับเก่า

๓. พยาขยาฉบับใหม่

คัมภีร์สันเทหฆาตนีนั้นได้รับการแปลเป็นภาษาพม่าไว้ในหนังสือปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ของพระโกสัลลาภิวงศ์ ส่วนพยาขยาอีก ๒ ฉบับนั้นมีอ้างไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยของพระสีลานันทาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาวรรณกรรม) เจ้าอาวาสธัมมานันทวิหาร รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา และปรากฏในบันทึกการสอนของท่าน

ซึ่งสอนคัมภีร์นี้ ณ วัดอภยาราม จังหวัดมันดเลย์ ในพุทธศักราช ๒๕๑๕ เนื่องจากท่านเคยพำนักอยู่ที่ประเทศลังกาเป็นเวลานาน จึงสามารถค้นคว้าวรรณกรรมสิงหลได้เป็นอย่างดี

คำแปลที่จัดทำขึ้นในคราวนี้นั้น ส่วนใหญ่อาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะเห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบายให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบบันทึกนี้ให้ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้ เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป

ในตำราเล่มนี้มีแนวทางในการเขียน ดังนี้

๑. แปลสูตรโดยอรรถและแบบยกศัพท์

๒. แปลวุตติและอุทาหรณ์พร้อมทั้งคำอธิบายอื่นๆ โดยอรรถ

๓. อธิบายความหมายของสูตรและบทที่เกี่ยวข้องโดยละเอียด

๔. แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ในสูตรไว้ทั้งหมด

๕. แสดงลำดับบท (ปทมาลา) สำหรับท่องจำ

๖. มีคำสรุปข้อความของสูตรในแต่ละกัณฑ์ไว้โดยย่อ

๗. แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ยาก

๘. อ้างอิงอาคตสถานจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต

ปทรูปสิทธิปกรณ์ฉบับแปลและอธิบายเป็นภาษาไทยยังมีอีกเล่มหนึ่ง แต่งในพุทธศักราช ๒๕๔๐ โดยอาจารย์คุณารักษ์ นพคุณ ชื่อว่า “คัมภีร์ปทรูปสิทธิแปลและอธิบาย” แต่ผู้เขียนเห็นว่าคัมภีร์ดังกล่าวอธิบายไว้โดยสังเขป จึงขอนำเสนอเป็นฉบับที่มีรายละเอียดสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น เพื่อเอื้อประโยชน์แก่นักศึกษาผู้ใฝ่รู้ไวยากรณ์โดยพิสดาร

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ขึ้นในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยพระมหาสมปอง มุทิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล ฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉัฏฐสังคายนาที่จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร นอกจากนี้ คัมภีร์มุคธโพธฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา ของคิริศจันทรวิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙

คัมภีร์นี้เป็นตำราที่อยู่ในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ภาษาบาลีจากบุรพาจารย์ ผู้เขียนขอขอบคุณพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, Ph.D) และพระมหานิมิตร ธมฺมสาโร (ป.ธ. ๙) ผู้ช่วยตรวจแก้และให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง โดยเฉพาะพระมหานิมิตร ธมฺมสาโร เป็นกัลยาณมิตรผู้สนับสนุนให้กำลังใจและตรวจทานแก้ไขผลงานทุกฉบับของผู้แปล และขอขอบคุณพระมหานิพนธ์ ญาณวีโร (ป.ธ. ๗) ผู้ช่วยจัดหน้าและตรวจคำผิดในหนังสือเล่มนี้

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีนี้จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสน-ทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

พระคันธสาราภิวงศ์

ประวัติผู้แต่งคัมภีร์

คัมภีร์นี้แต่งขึ้นโดยพระพุทธัปปิยะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า โจลิยพุทธัปปิยะ (พระพุทธัปปิยะชาวโจละ) ท่านเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรม ณ ประเทศลังกา โดยฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระ แม้ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดว่าท่านเกิดในสมัยใด แต่มีนักวิชาการได้สันนิษฐานจากคำที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมคาถาว่า ท่านเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายประดุจธชของลังกา พระอานันทเถระนั้นเป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา และได้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวถึงผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์ชื่อพระธรรมมิตตะ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลเดียวกันกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (มหาวงศ์ปริจเฉทที่ ๕๔ คาถา ๓๕) ว่า

> "พระธรรมมิตตะพำนักอยู่ ณ วัดสิตถคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ ผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙"

จึงพอสรุปได้ว่า พระพุทธัปปิยะคงเกิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

หนังสือ Dictionary of Pali Proper Names (Malalasekara, 1974 : 271) กล่าวว่า

> "พระอานันทะผู้แต่งมูลฎีกาเป็นชาวอินเดีย ท่านไปเรียนพระปริยัติธรรมแล้วพำนักอยู่ในลังกาเป็นเวลานาน ต่อมาเป็นเจ้าคณะปกครองภิกษุสงฆ์ฝ่ายวนวาสี คงมีชีวิตอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษ ที่ ๘ หรือ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)"

ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์นี้มีชื่อเสียงเลื่องลือในแคว้นโจละ หรือโจลมณฑล (โกโรมันเดล) ซึ่งก็คือแคว้นทมิฬของอินเดียใต้ที่อยู่ถัดจากแคว้นอันธระ ตั้งแต่แคว้นมัทราสลงไปตามชายฝั่งทะเล และเป็นรู้จักในนามว่า พระทีปังกร ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัด ๒ แห่ง คือ

๑. พาลาทิจจวิหาร (วัดตะวันหนุ่ม)

๒. วัดจูฬามณิกรรม

ชื่อพาลาทิจจวิหารพบในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์โดยตรง ส่วนชื่อวัดจูฬามณิ-กรรมปรากฏในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ อย่างไรก็ดี ในคัมภีร์พยาขยาของสิงหลที่อธิบายนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์พบชื่อจูฑามณิกรรม เป็นวัดตั้งอยู่ ณ เมืองนาคปัฏฏนะในอินเดียตอนใต้ ซึ่งกษัตริย์ชาวอินโดนีเซียผู้นับถือพระพุทธศาสนาพระนามว่า มารวิชโยตตุงควรรมัน เป็นผู้สร้างถวาย

ผลงานของท่านพระพุทธัปปิยะที่แต่งเป็นภาษาบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งชื่อ ปัชชมธุ แปลว่า "คาถาน้ำผึ้ง" คัมภีร์นี้กอปรด้วยคาถา ๑๐๔ บท กล่าวพรรณนาพระพุทธลักษณะตั้งแต่พระอุณา-โลมเป็นต้นไปด้วยภาษาอันวิจิตรเพริศแพร้ว บริบูรณ์ด้วยอรรถรสทางวรรณคดีอย่างสูงส่ง และท่านได้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาสิงหลไว้ด้วย ต่อมาพระพม่าชื่อว่า จักกปาละ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดต่องปอก (วัดเชิงเขา) จังหวัดมองลำไย ได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์ปัชชมธุเป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๙๓ ปัจจุบันคัมภีร์นี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยอย่างสละสลวยโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๑ และโดยพระคันธสารภิวงศ์ ในที่นี้จะขอนำเสนอข้อความจากคัมภีร์ปัชชมธุพร้อมทั้งคำแปลในคาถาแรก ดังต่อไปนี้

อุณฺณาปปุณฺณสสิมณฺฑลโต คลิตฺวา
ปาทมฺพุชงฺคุลิทลฏฺฐสุธาลวานํ
ปนฺตีว สตฺถุ นขปนฺติ ปชา วิเสสํ
ปีเณตุ สุทฺธสุขิตํ มนตุณฺฑปีตา.

(ปชฺชมธุ. คาถา ๑)

"ขออมฤตธาราที่ไหลหลั่งจากมณฑลแห่งสมบูรณจันทร์คือพระอุณาโลม
สถิตในกลีบคือพระองคุลี ณ บัวบาทของพระศาสดา งามดั่งแถวพระนขา
โปรดยังปวงประชาผู้ดูดดื่มด้วยจงอยคือใจให้เอิบอิ่มเป็นสุขล้ำพรรณนา"

สำหรับช่วงสมัยที่พระพุทธัปปิยะมีชีวิตอยู่นั้น มีอีกความเห็นหนึ่งที่กล่าวแตกต่างไปจากข้างต้นโดยอ้างอิงคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุซึ่งเขียนโดยพระสิงหลชื่อเทวมิตตะ ที่ได้กล่าวว่า

"พระพุทธัปปิยะ ผู้แต่งคัมภีร์ปัชชมธุเป็นเจ้าอาวาสวัดทักขิณาราม ซึ่งพระเจ้าสิริสังฆปรากรมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๐๓ เป็นผู้สร้างถวาย"

คำกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์สารสังคหะซึ่งแต่งโดยพระสิทธัตถะ ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธัปปิยะว่า

ทกฺขิณารามปติโน ปิฏกตฺตยธาริโน
พุทฺธปฺปิยวฺหเถรสฺส โย สิสฺสานนฺติโม ยติ.
เตน สิทฺธตฺถนาเมน ธีมตา สุจิวุตฺตินา
เถเรน ลิขิโต เอโส วิจิตฺโต สารสงฺคโห.

(สารสงฺคห. หน้า ๓๒๓-๒๔)

"ภิกษุใดเป็นศิษย์รูปสุดท้ายของพระเถระชื่อว่า พุทธัปปิยะ ผู้ทรงพระไตรปิฎก ปกครองวัดทักขิณาราม ภิกษุนั้นผู้เป็นพระเถระนามว่า สิทธัตถะ ผู้มีปัญญา มีความประพฤติอันหมดจดได้ประพันธ์คัมภีร์สารสังคหะอันวิจิตรนี้ไว้"

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าพระพุทธัปปิยะที่กล่าวถึงนี้คงเป็นภิกษุอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเดียวกัน เพราะชื่อวัดทักขิณารามไม่ปรากฏในตอนท้ายของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวถึงผู้แต่ง และช่วงเวลาที่อ้างก็ห่างจากช่วงระยะที่พระอานันทะผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกามีชีวิตอยู่ถึง ๒๐๐ ปี ทั้งผู้แต่งคัมภีร์สารสังคหะก็มิได้กล่าวบทขยายที่ชี้ชัดว่า ปทรูปสิทฺธิการิโน (เป็นผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์) เพียงกล่าวโดยสามัญว่า ปิฏกตฺตยธาริโน (ผู้ทรงพระไตรปิฎก) ดังนั้นพระสิทธัตถะจึงควรเป็นศิษย์ของพระสิงหลอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเหมือนกัน

หลักฐานที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธัปปิยะนั้นปรากฏโดยย่อในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์ปัชชมธุตามลำดับ ดังข้อความต่อไปนี้

วิขฺยาตานนฺทเถรวฺหยวรคุรุนํ ตมฺพปณฺณิทฺธชานํ,
สิสฺโส ทีปงฺกราขฺยทฺทมิฬวสุมตีทีปลทฺธปฺปกาโส.

พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตยมธิวสํ สาสนํ โชตยี โย,
โสยํ พุทฺธปฺปิยวฺโห ยติ อิมมุชุกํ รูปสิทฺธึ อกาสิ.

(ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

"ภิกษุนามว่าพุทธัปปิยะ เป็นศิษย์ของครูผู้ประเสริฐนามว่า อานันทเถระ ผู้มีชื่อเสียง ผู้เป็นธงของเกาะลังกา พระภิกษุนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงที่ได้รับแล้ว ดุจดั่งประทีปในแผ่นดินทมิฬด้วยนามว่า ทีปังกร ปกครองอาวาส ๒ แห่งมี พาลาทิจจวิหารเป็นต้น ผู้ยังพระศาสนาให้รุ่งเรือง ได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิอันตรงประเด็นนี้สำเร็จแล้ว"

อานนฺท'รญฺญรตนาทิมหายตินฺท-
นิจฺจปฺปพุทฺธปทุมปฺปิยเสวตงฺคี
พุทฺธปฺปิเยน ฆนพุทฺธคุณปฺปิเยน
เถราลินา รจิตปชฺชมธุํ ปิพนฺตุ.

(ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๓)

"ขอมวลชนจงดูดดื่มคาถาน้ำผึ้งซึ่งรังสรรค์ไว้โดยภมร คือ พระเถระ ชื่อ พุทธัปปิยะ ผู้เคารพรักในพระพุทธคุณยิ่งนัก ผู้ซ่องเสพปทุมชาติอันงาม บานสะพรั่งเสมอ คือ พระอานันทวนรัตน์มหาเถระ" [คำว่า วนรัตน์ คงจะเป็นสมณศักดิ์ของเจ้าคณะฝ่ายวนวาสี]

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ์ ฉบับสิงหล พร้อมทั้งคัมภีร์แปลสิงหลที่เรียกว่า อัตถพยาขยา (เรียกสั้นๆ ว่า คัมภีร์พยาขยา) มีคาถาลงท้าย ๒ บทซึ่งไม่พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาดังนี้ว่า

สาติเรกสตฺตรส- ภาณวาเรหิ คนฺถโต
นิฏฺฐิตา รูปสิทฺธีติ ปทสํสิทฺธิสาธินี.

สทา สทฺธาสีลี สติธิติมตี จาคปฏุมา
กตญฺญู โลกญฺญู ปรหิตรโต ฌานนิรโต
อกมฺปี สมฺภาเร ทุรภิภวสํสารคหเน
ภเวยฺยาหํ สมฺโพธิสมธิคมํ ยาว ภวติ. (ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

"ปกรณ์ชื่อว่า รูปสิทธิ ที่แสดงความสำเร็จแห่งบท จบแล้วด้วยภาณวาร ๑๗ กว่าโดยคัมภีร์ (๑ ภาณวาร = ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์)

ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีศรัทธา ทรงศีล เพียบพร้อมด้วยสติ สมาธิ และปัญญาเป็นผู้ฉลาดในทาน รู้คุณ รู้โลก ยินดีในการเกื้อกูลผู้อื่น และรื่นรมย์ในฌาน พึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในโพธิสมภารตราบจนกระทั่งบรรลุสัมโพธิญาณในชัฏ คือ สงสารที่ข้ามพ้นได้ยาก"

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธัปปิยะเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรผู้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภารเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณโปรดเวไนยชนในกาลภายหน้า แม้ในนิคมคาถาของคัมภีร์ปัชชมธุก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อิตฺถํ รูปคุณานุกิตฺตนวสา ตํตํหิตาสึสโต
วตฺถานุสฺสติ วตฺติตา อิห ยถา สตฺเตสุ เมตฺตา จ เม
เอวนฺตา หิ ภวนฺตรุตฺตรตรา วตฺตนฺตุ อาโพธิ เม
สํโยโค จ ธเนหิ สตฺตหิ ภเว กลฺยาณมิตฺเตหิ จ.

(ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๔)

"โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ได้เจริญอนุสสติรำลึกคุณของพระไตรรัตน์และแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ในภพนี้ โดยประการใด การรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์และการแผ่เมตตานั้นจงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในภพต่อไปจวบจนข้าพเจ้าบรรลุสัมโพธิญาณ โดยประการนั้น ทั้งความเพียบพร้อมด้วยอริยทรัพย์ ๗ และกัลยาณมิตรจงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ"

กถามุขํ

๑. สทฺธมฺมรํสิวรชาลิกพุทฺธสูร-
เสฏฺโฐทยา ชนนเขตฺตมหาสรมฺหิ
เวเนยฺยพนฺธุปทุมา วิกสนฺติ ตาหํ
วนฺทามิ มานสตมํ ส ปนูทตํ เม.

๒. สมฺพุทฺธสาสนวรสฺส มโหปการา
นานานิรุตฺตินยทีปนกา ปสตฺถา
โปราณิเกหิ นิชพุทฺธิกตา'ธ สนฺติ
กจฺจายนาทิพหุเภทนิรุตฺติคนฺถา.

๓. กจฺจายนญฺจ จิรกาลตนํ ปสตฺถํ
ตนฺนามเธยฺยยตินา รจิตํ วิคยฺห
กาตนฺต-ปาณินิยมาทิกสกฺกตานิ
สมฺพุทฺธภารติ-ตทฏฺฐกถญฺจ สุฏฺฐุ.

๔. สุตฺตกฺกเมน รจนาย ตุ ตํ สุโพธํ
นาโหสิ รูป'มนุคมฺม ตโต ปสตฺถา
พุทฺธปฺปิเยน รจิตา ปทรูปสิทฺธิ
พุทฺธาคเม สกลโสตุหิตาย ตสฺมา.

๕. นฺยาสปฺปฎิปริวาริกวณฺณนญฺจ
นิสฺสาย ตญฺจ สุขโพธนสมฺปณีตา
พฺยตฺตํ สุกณฺฑ'มุชุกญฺจ วิธาย พาล-
โพธาย สา ชินคิราพหุการยุตฺตา.

๖. พฺยาขฺยา อิมาย รจิตา ปุริเมหิ สมฺมา
นานา สุภา จ วิวฏฺฏฺตฺถปกาสิกา ยา
ตา จาปิ มาคธิกสกฺกตสทฺทสตฺเถ
นิสฺสาย กุมฺมิ[๑] สุขโพธินิ'มตฺถพฺยาขฺยํ.[๒]

คนฺธสาราภิวํโส

---

๑ คำว่า กุมฺมิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง กร ธาตุกับ โอ ปัจจัยเป็น กุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๒๓) ว่า กรสฺส โสสฺส กุํ (แปลง กร ธาตุพร้อมทั้ง โอ ปัจจัยเป็น กุํ ในเพราะ มิ และ ม วิภัตติได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๘.๑๗๕๒.๓๑๗) ว่า ธมฺมสฺสาปจิตึ กุมฺมิ (เราจะทำการบูชาธรรม)

๒ คำว่า อตฺ ใน อตฺถพฺยาขฺยํ เป็นครุต้นสังโยคที่จัดเป็นลหุ ดังคำว่า ทฬฺ ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖) ว่า น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา (ท่านผู้รู้กล่าวว่าสิ่งนั้นยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) เรื่องนี้กล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลฆุตฺตมิติ กณฺฐาภรณํ ยทุตฺตํ

ยทา ติพฺพปยตเนน สํโยคาทิสฺส'คารวํ
น ฉนฺโทภงฺคมิจฺจาหุ ตทา โทสาย วิญฺญุโน.

คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังคำกล่าวว่า

"เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวโทษว่าเสียฉันท์"

กถามุข

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุทัยแห่งพระอาทิตย์คือพระจอมมุนีผู้ประเสริฐผู้มีพระสัทธรรมอันงามเลิศเป็นข่ายรัศมี

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระอาทิตย์ดวงนั้น ขอพระองค์ทรงกำจัดความมืดอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด

๒. คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมากอันมีกัจจายนะเป็นอาทิ มีอุปการคุณอย่างใหญ่หลวงแก่บวรพระพุทธศาสนา แสดงนัยต่างๆ ทางไวยากรณ์ เป็นที่สรรเสริญ[ของนักปราชญ์] โบราณาจารย์ทั้งหลายได้ประพันธ์ด้วยปรีชาญาณของตน ปรากฏอยู่ในพระศาสนานี้

๓. อนึ่งเล่า คัมภีร์กัจจายนะเกิดก่อนนาน[กว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น] บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ พระภิกษุผู้มีสมัญญาว่ากัจจายนะนั้นรจนาด้วยดีโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต อันมีคัมภีร์กาตันตะและปาณินิเป็นต้น พร้อมด้วยพระชินพจน์กับคัมภีร์อรรถกถา

๔. แต่คัมภีร์กัจจายนะนั้นมิใช่ไวยากรณ์ที่เข้าใจง่ายเลย เนื่องจากรจนาตามลำดับสูตร ฉะนั้น พระพุทธัปปิยเถระจึงได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิตามลำดับอุทาหรณ์ ให้รู้ง่ายกว่าคัมภีร์กัจจายนะนั้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาทั้งปวงในปริยัติธรรมของพระพุทธเจ้า

๕. คัมภีร์ปทรูปสิทธิอาศัยคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อรรถาธิบายที่เกี่ยวข้อง อันมีคัมภีร์นยาสะเป็นอาทิ ประพันธ์ขึ้นเพื่อความรู้ง่าย โดยกระทำให้ชัดเจน แบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างดีและตรงเพื่อความรู้ของเยาวชนโดยแท้คัมภีร์นั้นกอปรด้วยคุณูปการมากต่อพระชินพจน์

๖. คัมภีร์อธิบายหลายฉบับที่บริบูรณ์ของคัมภีร์นี้ ซึ่งแสดงข้อความไว้อย่างชัดเจน โบราณาจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต จะแต่งคัมภีร์อธิบายที่เข้าใจง่ายต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกปาฐ อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีฏีกา
กงฺขา. นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ฏีกา
สี. ฏี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ฏีกา
สํ. ฏี.	สํยุตฺตนิกาย ฏีกา
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฏีกา
วิสุทฺธิ. ฏี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา

คัมภีร์ไวยากรณ์

โมค.	โมคคัลลานไวยากรณ์
นีติ.	สัททนีติปกรณ์
พา.	คัมภีร์พาลาวตาร
นฺยาส.	นยาสปฺปทีปิกา
ธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
กจฺจายน.	กัจจายนไวยากรณ์

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

---

๑. สนฺธิกปฺป สนฺธิกณฺฑ

๑ :* ๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

๒ : ๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

๓ : ๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ.

๔ : ๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

๕ : ๕. อญฺเญ ทีฆา.

๖ : ๘. เสสา พฺยญฺชนา.

๗ : ๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหีตํ.

๙ : ๑๑. ปรสมญฺญา ปโยเค.

๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

๑๑ : ๑๔. นเย ปรํ ยุตฺเต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปํ.

๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสรูปา.

๑๔ : ๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

๑๕ : ๑๗. ทีฆํ.

๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.

๑๗ : ๑๙. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

๑๘ : ๒๐. วโมทุทนฺตานํ.

๑๙ : ๒๒. สพฺโพ จํ ติ.

๒๐ : ๒๗. โท ธสฺส จ.

๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๒๓ : ๓๖. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.

๒๕ : ๓๗. ทีฆํ.

๒๖ : ๓๘. รสฺสํ.

๒๗ : ๓๙. โลปญฺจ ตตฺราการो.

๒๘ : ๔๐. ปร เทฺวภาโว ฐาเน.

๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๓๐ : ๕๘. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ.

๓๑ : ๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

๓๒ : ๕๐. เอเห ญํ.

๓๓ : ๕๑. ส เย จ.

๓๔ : ๕๒. มทา สเร.

๓๕ : ๓๔. ยวมทนตรลา จาคมา.

๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

---

* เลขแถวหน้าเป็นลำดับสูตร : เลขแถวหลังเป็นลำดับสูตรในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ

๓๗ : ๕๗. นิคฺคหีตญฺจ.

๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.

๓๙ : ๕๔. พฺยญฺชเน จ.

๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.

๔๑ : ๕๖. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.

อิติ สนฺธิกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ.

๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.

๔๕ : ๒๕. อชฺโฌ อธิ.

๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.

๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

๔๘ : ๔๓. กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.

๔๙ : ๔๔. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.

๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.

๕๑ : ๕๙. อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

สนฺธิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปฺป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินวจนยุตฺตํ หิ.

๕๓ : ๖๑. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ.

๕๖ : ๖๔. ตทนุปโรเธน.

๕๗ : ๗๑. อาลปเน สิ คสญฺโญ.

๕๘ : ๒๙. อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.

๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.

๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.

๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.

๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.

๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.

๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.

๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.

๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสฺสํ.

๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.

๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.

๖๙ : ๑๘๖. อาทิโต โอ จ.

๗๐ : ๓๐. ฌลานมิยุวา สเร วา.

๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.

๗๒ : ๑๘๕. ปสญฺญสฺส จ.

๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.

๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.

๗๕ : ๑๗๐. อวํมฺหิ จ.

๗๖ : ๑๗๑. อาวสฺสุ วา.

๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.

๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ.

๘๐ : ๑๗๓. โคณ นํมฺหิ วา.

๘๑ : ๑๗๒. สุหินาสุ จ.

๘๒ : ๑๔๙. อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.

๘๓ : ๖๗. สรโลโป'มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.

๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสฺส'เมกวจนโยสฺวปิ จ.

๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺมิ'มนปุํสกานิ.

๘๖ : ๒๒๗. อุภาทิโต นมินฺนํ.

๘๗ : ๒๓๑. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

๘๙ : ๘๗. สุนํหิสุ จ.
๙๐ : ๒๕๒. ปญฺจาทีน'มตฺตํ.
๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินีมฺหิ.
๙๒ : ๑๐๐. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.
๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.
๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โฌ.
๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.
๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีน'มานตฺตมี'กาเร.
๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.
๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตากาเรหิ.
๑๐๑ : ๘๐. สุหิสฺว'กาโร เอ.
๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.
๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
๑๐๔ : ๖๖. โส.
๑๐๕ : ๐. โส วา.
๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.
๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนีน'มาเอ.
๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสฺมึนํ วา.
๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.
๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
๑๑๑ : ๑๗๙. ฆโต นาทีนํ.
๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.
๑๑๔ : ๑๗๘. ฆเต จ.
๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทิโต.
๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยฺวา'ลปนสฺส เวโว.
๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.
๑๑๘ : ๑๔๖. ฆปโต จ โยนํ โลโป.
๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.
๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจเม.
๑๒๒ : ๙๙. นฺตุสฺส นฺโต.
๑๒๓ : ๑๐๓. นฺตสฺส เส วา.
๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.
๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปุํสเก.
๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.
๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมึนาสุ.
๑๒๘ : ๑๐๔. นํมฺหิ ตํ วา.
๑๒๙ : ๒๒๒. อิมสฺสิท'มํสิสุ นปุํสเก.
๑๓๐ : ๒๒๕. อมุสฺสา'ทุํ.
๑๓๑ : ๐. อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ.
๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.
๑๓๓ : ๒๓๐. ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโส-ตโยจตฺตาโร-ตีณิจตฺตาริ.
๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทีน'มกาโร.
๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.
๑๓๖ : ๑๑๙. รญฺญํ นํมฺหิ วา.
๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รญฺญา วา.
๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.
๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.
๑๔๐ : ๒๓๒. ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.
๑๔๑ : ๒๔๑. ตวมม เส.
๑๔๒ : ๒๔๒. ตุยฺหํมยฺหญฺจ.
๑๔๓ : ๒๓๕. ตํม'มํมฺหิ.

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.
๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.
๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว'มํมฺหิ.
๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โววโน.
๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.
๑๔๙ : ๒๔๘. น อํมฺหิ.
๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.
๑๕๑ : ๒๕๐. พหุวจเนสุ โววโน.
๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.
๑๕๓ : ๑๓๘. อ'มาลปเนกวจเน.
๑๕๔ : ๐. สมาเส จ วิภาสา.
๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา'โน.
๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สฺมึมฺหิ วา.
๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.
๑๕๘ : ๑๔๓. สุสฺมิ'มา วา.
๑๕๙ : ๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.
๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

อิติ นามกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ น'มากํ.
๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยฺวปฺปจฺโม.
๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.
๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจฺโม.
๑๖๕ : ๒๐๘. ทฺวนฺทฏฺฐา วา.
๑๖๖ : ๒๐๙. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.
๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.
๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสานํ.
๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.
๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.
๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.
๑๗๒ : ๒๑๘. อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.
๑๗๓ : ๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.
๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.
๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.
๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสฺมึสํสาสฺว'ตฺตํ.
๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.
๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.
๑๗๙ : ๒๐๔. ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.
๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สฺมิ'มายยา.
๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิโต สฺมึนาน'มิอา.
๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.
๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.
๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.
๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต.
๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.
๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสุ นฺตุว.
๑๘๘ : ๑๕๕. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ.
๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.
๑๙๐ : ๑๑๔. โยน'มาโน.
๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.
๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.
๑๙๓ : ๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.
๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสุ.
๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.
๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมํสุ วา.
๑๙๗ : ๑๒๕. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.
๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.
๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปิตาทีน'มา สิสฺมึ สิโลโป จ.
๒๐๐ : ๑๕๙. อญฺเญสฺ'วารตฺตํ.

๒๐๑ : ๑๖๓. วา นํมฺหิ.
๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตญฺจ.
๒๐๓ : ๑๖๒. อุ สสฺมึ สโลโป จ.
๒๐๔ : ๑๖๗. สกมนฺธาตาทีนญฺจ.
๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยน'โม ตุ.
๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมิ'มิ.
๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.
๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺส'มิกาเร.
๒๐๙ : ๑๖๘. ปิตาทีน'มสิมฺหิ.
๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๒๑๑ : ๑๒๖. อตฺตนฺโต หิสฺมิ'มนตฺตํ.
๒๑๒ : ๑๒๙. ตโต สฺมึ นิ.
๒๑๓ : ๑๒๗. สสฺส โน.
๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.
๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.
๒๑๖ : ๑๘๐. ฆปโต สฺมึ ยํ วา.
๒๑๗ : ๑๙๙. โยนํ นิ นปุํสเกหิ.
๒๑๘ : ๑๙๖. อโต นิจฺจํ.
๒๑๙ : ๑๙๕. สึ.
๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.
๒๒๑ : ๒๘๒. สพฺพาส'มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.
๒๒๒ : ๓๒๗. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.
๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย'มีโต ปสญฺญโต.
๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.
๒๒๕ : ๑๕๑. โยนํ โน.
๒๒๖ : ๑๕๔. สฺมึ นิ.
๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.
๒๒๘ : ๒๗๒. กุ หึหํสุ จ.
๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.
๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.
๒๓๑ : ๒๖๓. สพฺพสฺเส'ตสฺสากาโร วา.
๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจฺจํ.
๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.
๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.
๒๓๕ : ๒๘๑. อ ธุนามฺหิ จ.
๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.
๒๓๗ : ๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.
๒๓๘ : ๑๘๗. นทาทิโต วา อี.
๒๓๙ : ๑๙๐. ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ.
๒๔๐ : ๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.
๒๔๑ : ๑๙๑. นฺตุสฺส ต'มีกาเร.
๒๔๒ : ๑๙๒. ภวโต โภโต.
๒๔๓ : ๑๑๐. โภ เค ตุ.
๒๔๔ : ๗๒. อการปิตาทฺยนฺตาน'มา.
๒๔๕ : ๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.
๒๔๖ : ๗๓. อากาโร วา.

อิติ นามกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.
๒๔๘ : ๒๖๐. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.
๒๔๙ : ๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.
๒๕๐ : ๒๖๘. สพฺพโต ธิ.
๒๕๑ : ๒๖๙. กิสฺมา โว.
๒๕๒ : ๒๗๑. หึหํหิญฺจนํ.
๒๕๓ : ๒๗๓. ตมฺหา จ.
๒๕๔ : ๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.
๒๕๕ : ๒๗๕. ยโต หึ.

๒๕๖ : ๐. กาเล.

๒๕๗ : ๒๗๖. กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

๒๕๘ : ๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสฺมา รหิธุนา จ.

๒๖๐ : ๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเฐสุ.

๒๖๓ : ๓๙๒. ปสตฺถสฺส โส จ.

๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺติกสฺส เนโท.

๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโธ.

๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

๒๖๗ : ๓๙๖. ยุวานญฺจ.

๒๖๘ : ๓๙๗. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

๒๖๙ : ๔๑. ยวตํ ตลณทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ.

๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถ ปิตาทีหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

นามสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๓. นามกปฺป การกกณฺฑ

๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภย'มาทตฺเต วา ต'ทปาทานํ.

๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺขณตฺถาน'มิจฺฉิตํ.

๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสฺสนํ.

๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลป-ทิสาโยค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺ-ปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณปุพฺพ-โยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถน-โถกากตฺตูสุ จ.

๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.

๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาฆ-หนุ-ฐา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูย-ราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณ-ปุพฺพกตฺตา-โรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญา-นาทรปฺปาณินิ คตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺ-ยตฺเถสุ จ.

๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธาโร ต'โมกาสํ.

๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

๒๘๑ : ๗๗ (๒๙๔). โย กโรติ ส กตฺตา.

๒๘๒ : ๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.

๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรเณ ตติยา.

๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตริ จ.

๒๘๙ : ๒๙๗. เหตฺวตฺเถ จ.

๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

๒๙๑ : ๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.

๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.

๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมฺปทาเน จตุตฺถี.

๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปญฺจมี.

๒๙๖ : ๓๑๔. การณตฺเถ จ.

๒๙๗ : ๗๖ (๒๘๔). กมฺมตฺเถ ทุติยา.

๒๙๘ : ๒๘๗. กาลทฺธานฺมจฺจนฺตสํโยเค.

๒๙๙ : ๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

๓๐๐ : ๒๘๖. คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอกาเส สตฺตมี.

๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราธิปติ-ทายาท-สกฺขิ-ปติภู-ปสูต-กุสเลหิ จ.

๓๐๔ : ๓๒๒. นิทฺธารเณ จ.

๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทเร จ.

๓๐๖ : ๒๘๙. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

๓๐๘ : ๓๑๗. ฉฏฺฐี จ.

๓๐๙ : ๓๑๘. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

๓๑๐ : ๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

๓๑๑ : ๓๒๕. สมฺปทาเน จ.

๓๑๒ : ๓๒๖. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

๓๑๔ : ๓๒๘. อุปธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

อิติ นามกปฺเป การกกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

การกสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๔. นามกปฺป สมาสกณฺฑ

๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.

๓๑๘ : ๓๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค.

๓๒๑ : ๓๔๙. ทิคุสฺเส'กตฺตํ.

๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺถาทีนญฺจ.

๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนญฺจ.

๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

๓๒๖ : ๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา.

๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ.

๓๒๘ : ๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

๓๓๐ : ๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

๓๓๒ : ๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

๓๓๓ : ๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

๓๓๔ : ๓๔๕. สเร อนฺ.

๓๓๕ : ๓๔๖. กทฺ กุสฺส.

๓๓๖ : ๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.

๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตาน'มกาโรนฺโต.

๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.

๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ.

๓๔๐ : ๓๕๕. ธนุมฺหา จ.

๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตีน'มการนฺตา อพฺยยีภาวา.

๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก.

๓๔๓ : ๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

อิติ นามกปฺเป สมาสกปฺโป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปฺป ตทฺธิตกณฺฑ

๓๔๔ : ๓๖๑. วา ณ'ปจฺเจ.
๓๔๕ : ๓๖๖. ณายนณาน วจฺฉาทิโต.
๓๔๖ : ๓๖๗. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.
๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ณิ วา.
๓๔๘ : ๓๗๑. ณโว'ปคฺวาทีหิ.
๓๔๙ : ๓๗๒. เณร วิธวาทิโต.
๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.
๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาทิ-สนฺนิธาน-นิโยค-สิปฺป-ภณฺฑ-ชีวิกตฺเถสุ จ.
๓๕๒ : ๓๗๖. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.
๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีน'มิมิยา จ.
๓๕๔ : ๓๗๙. สมูหตฺเถ กณฺณา
๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.
๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส จานมิโย จ.
๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.
๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.
๓๕๙ : ๓๘๔. อาลุ ตพฺพหุเล.
๓๖๐ : ๓๘๗. ณฺย-ตฺต-ตา ภาเว ตุ.
๓๖๑ : ๓๘๘. ณ วิสมาทีหิ.
๓๖๒ : ๓๘๙. รมณียาทิโต กณฺ.
๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.
๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.
๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี.
๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.
๓๖๗ : ๔๐๑. มธฺวาทิโต โร.
๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทิโต วนฺตุ.
๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.
๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺธาทิโต ณ.
๓๗๑ : ๔๐๔. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.
๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกติวจเน มโย.
๓๗๓ : ๔๐๖. สงฺขฺยาปูรเณ โม.
๓๗๔ : ๔๐๘. ส ฉสฺส วา.
๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.
๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจญฺจ.
๓๗๗ : ๐. อนฺเต นิคฺคหีตญฺจ.
๓๗๘ : ๔๑๔. ติ จ.
๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทรานํ.
๓๘๐ : ๒๕๕. วีสติทเสสฺ พา ทฺวิสฺส ตุ.
๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงฺขฺยาเน.
๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.
๓๘๓ : ๒๕๓. เทฺวกฏฺฐาน'มากาโร วา.
๓๘๔ : ๔๐๗. จตุจฺเฉหิ ถฐา.
๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตีหิ ติโย.
๓๘๖ : ๔๑๐. ติเย ทุตาปิ จ.
๓๘๗ : ๔๑๑. เตส'มฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา.
๓๘๘ : ๖๘. สรูปาน'เมกเสสฺวสกึ.
๓๘๙ : ๔๑๓. คณเน ทสสฺส ทฺวิ-ติ-จตุ-ปญฺจ-ฉ-สตฺต-อฏฺฐ-นวกานํ วี-ติ-จตฺตาร-ปญฺญา-ฉ-สตฺตาส-นวา โยสุ โยน'ญฺจีสมาสํ ฐิริตีตุติ.
๓๙๐ : ๒๕๖. จตูปปทสฺส โลโป ตุ'ตฺตรปทาทิ-จสฺส จุโจปิ นวา.
๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.
๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเถ จ.
๓๙๓ : ๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตทุตฺตริ ทสคุณิตญฺจ.

๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.

๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลปํ.

๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

๓๙๘ : ๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

๓๙๙ : ๔๒๒. กิมิเมหิ ถํ.

๔๐๐ : ๓๖๔. วุทฺธาทิสรสฺส วา'สํโยคนฺตสฺส สเณ จ.

๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยูน'มาคโม ฐาเน.

๔๐๒ : ๓๗๗. อาตฺตญฺจ.

๔๐๓ : ๓๕๔. กฺวจา'ทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

๔๐๔ : ๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

๔๐๕ : ๓๖๕. อยุวณฺณานญฺจา'โย วุทฺธี.

อิติ นามกปฺเป ตทฺธิตกปฺโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขฺยาตกปฺป อาขฺยาตกณฺฑ

๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ.

๔๐๗ : ๔๓๙. ปราณฺย'ตฺตโนปทานิ.

๔๐๘ : ๔๓๑. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม.

๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.

๔๑๓ : ๔๒๗. กาเล.

๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน.

๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺเฐ'นุตฺตกาเล ปญฺจมี.

๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมติปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี.

๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.

๔๑๘ : ๔๕๖. หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชฺชตนี.

๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพฺพกาเล จ.

๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

๔๒๒ : ๔๗๕. กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.

๔๒๓ : ๔๒๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.

๔๒๔ : ๔๕๐. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสุ วฺโห เอ อามเส.

๔๒๕ : ๔๕๓. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุํ เอยฺยาสิ เอยฺยาถ เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ เอโถ เอยฺยาวฺโห เอยฺยํ เอยฺยามฺเห.

๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกฺขา อ อุ เอ ตฺถ อํ มฺห, ตฺถ เร ตฺโถ วฺโห อึ มฺเห.

๔๒๗ : ๔๕๕. หิยฺยตฺตนี อา อู โอ ตฺถ อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุํ เส วฺหํ อึ มฺหเส.

๔๒๘ : ๔๖๘. อชฺชตนี อี อุํ โอ ตฺถ อึ มฺหา, อา อู เส วฺหํ อํ (อ) มฺเห.

๔๒๙ : ๔๗๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ สฺสสิ สฺสถ สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต สฺสเส สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.

๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสุ สฺเส สฺสถ สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสิสุ สฺสเส สฺสวฺเห สฺสึ สฺสามฺหเส.

๔๓๑ : ๔๕๘. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คุป-กิต-มาเนหิ ขฉสา วา.

๔๓๔ : ๕๓๔. ภุช-ฆส-หร-สุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ.

๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.

๔๓๖ : ๕๓๗. อียูปมานา จ.

๔๓๗ : ๕๓๘. นามมฺหาตฺติจฺฉตฺเถ.

๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตูหิ เณ-ณย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ.

๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ.

๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.

๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวนฺตสฺส.

๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.

๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญฺจ.

๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.

๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิโต อ.

๔๔๖ : ๕๐๙. รุธาทิโต นิคฺคหีต ปุพฺพญฺจ.

๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิโต โย.

๔๔๘ : ๕๑๒. สฺวาทิโต ณุณาอุณา จ.

๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทิโต นา.

๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทิโต ปฺป-ณฺหา.

๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทิโต โอยิรา.

๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทิโต เณณยา.

๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ.

๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.

๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.

๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตโว.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวจาทิวณฺณาน’เมกสฺสรานํ เทฺว-ภาโว.

๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺโพ’พฺภาโส.

๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.

๔๖๑ : ๔๖๔. ทุติยจตุตฺถานํ ปฐมตติยา.

๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.

๔๖๕ : ๔๖๓. อนฺตสฺสิ’วณฺณากาโร วา.

๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหีตญฺจ.

๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

๔๖๘ : ๔๙๒. ฐา ติฏฺโฐ.

๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโพ.

๔๗๐ : ๕๑๔. ญาสฺส ชาชํนา.

๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.

๔๗๒ : ๕๓๑. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.

๔๗๔ : ๕๓๕. หรสฺส คี เส.

๔๗๕ : ๔๖๕. พฺรูภูน’มาหภูวา ปโรกฺขายํ.

๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส’นฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ.

๔๗๗ : ๔๗๙. วจสฺสชฺชตนิมฺหิ มกาโร โอ.

๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.

๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.

๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส’เรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.

๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนฺตสฺสํ มิเมสุ.

๔๘๓ : ๕๒๗. อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.
๔๘๔ : ๕๔๒. ฆฏาทีนํ วา.
๔๘๕ : ๔๓๔. อญฺเญสุ จ.
๔๘๖ : ๕๔๓. คุหทุสานํ ทีฆํ.
๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทีน'มุกาโร วสฺส เย.
๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.
๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส เฆ ปฺเป.
๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ณฺหามฺหิ.
๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺต'มชฺชตนิมฺหิ.
๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิมานํ มฺหิ-มฺหานฺตโลโป จ.
๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตฺถตฺตํ.
๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตฺถิตฺตํ.
๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.
๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.
๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีอึนํ ตฺถ-ตฺถํ.
๔๙๘ : ๔๘๐. กุสสฺมา ที จฺฉิ.
๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตุสฺส ทชฺชํ.
๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.
๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฆมฺมํ.
๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทีน'มี.
๕๐๓ : ๔๘๕. ยชสฺสา'ทิสฺสิ.
๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุํ อึสุ.
๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา.
๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิโลโป จ.
๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตุเก ภู.
๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา.
๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.
๕๑๐ : ๔๘๗. โลป'ญฺเจตฺต'มกาโร.
๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.
๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.
๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.
๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.
๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวายา การิเต.
๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ.
๕๑๗ : ๔๘๘. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆ-วิปรีตาเทสโลปาคมา จ.
๕๑๘ : ๔๔๖. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.
๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนี-อชฺชตนี-กาลาติปตฺตีสุ.
๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรูโต อี ติมฺหิ.
๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสฺส'นฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.
๕๒๒ : ๔๗๖. อิสุยมูนม'นฺโต จฺโฉ วา.
๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลปํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.
อาขฺยาตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๗. กิพฺพิธานกปฺป กิพฺพิธานกณฺฑ

๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.
๕๒๕ : ๕๖๕. สญฺญาย'ม นุ.
๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อึ.
๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวา-วี วา.
๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รุช-ปทาทิโต ณ.
๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.
๕๓๐ : ๕๘๔. กฺวิ จ.
๕๓๑ : ๕๘๙. ธราทีหิ รมฺโม.
๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.

๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รุจาทีหิ ยุ.
๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมุหา รู.
๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกฺขาทิโต จ.
๕๓๖ : ๕๙๔. หนตฺยาทีนํ ณุโก.
๕๓๗ : ๕๖๖. นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต.
๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนญฺญาย วา โร โฆ.
๕๓๙ : ๕๕๘. รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.
๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.
๕๔๑ : ๕๕๒. ณฺโย จ.
๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจฺจ.
๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพฺพ.
๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมุ-ยุช-ครหาการาทีหิ ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยฺยาคาโร วา.
๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา
๕๔๖ : ๕๖๒. อญฺเญ กิตฺ.
๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทีหิ ยุ.
๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.
๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทิโต ณ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๕๕๐ : ๕๔๖. ณาทโย เตกาลิกา.
๕๕๑ : ๕๙๘. สญฺญายํ ทาธาโต อิ.
๕๕๒ : ๖๐๙. ติ กิจฺจาสิฏฺเฐ.
๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิย'มติยโว วา.
๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต ริริย.
๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี.
๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.
๕๕๗ : ๖๐๖. พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ.
๕๕๘ : ๖๐๒. ชิโต อิน สพฺพตฺถ.
๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.
๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํทุสูหิ ข.
๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา.
๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสกฺกาทีสุ จ.
๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ.
๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเล'กกตฺตุกานํ ตุน-ตฺวาน-ตฺวา วา.
๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.
๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทีหิ รตฺถุ.
๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิโต ริตุ.
๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทีหิ ราตุ.
๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตุโก.
๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.
๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ.
๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปุจฺฉ-ภนฺช-หํสาทีหิ ฏฺโฐ.
๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.
๕๗๕ : ๖๑๔. วสฺส วา วุ.
๕๗๖ : ๖๐๗. ธฒภเหหิ ธฒา จ.
๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.
๕๗๘ : ๕๖๐. ภุชาทีน'มนฺโต โน ทฺวิ จ.
๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.
๕๘๐ : ๖๓๐. คุปาทีนญฺจ.
๕๘๑ : ๖๑๖. ตราทีหิ อิณฺโณ.
๕๘๒ : ๖๓๑. ภิทาทิโต อินฺน-อนฺน-อีณา วา.
๕๘๓ : ๖๑๗. สุส-ปจ-สกโต กฺข-กฺกา จ.

๕๘๔ : ๖๑๘. ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมฺหิ จ.

๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ขน-หน-รมาทีน'มนฺโต.

๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.

๕๘๘ : ๖๒๐. ฐาปาน'มิอี จ.

๕๘๙ : ๖๒๑. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทหนหานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๕๙๐ : ๕๗๙. ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ.

๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฆาโต.

๕๙๒ : ๕๐๓. วโธ วา สพฺพตฺถ.

๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.

๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมฺุป-ปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปจฺจเยสุ จ.

๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตุนาทีสุ กา.

๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ขน-หนาทีนํ ตุํตพฺพาทีสุ น.

๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจํ.

๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสา สฺวาน-สฺวา'นฺตโลโป จ.

๖๐๐ : ๖๔๕. มหทเภหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.

๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นามํวา'ตเวตุนาทีสุ จ.

๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห

๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.

๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.

๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมมิกาโร.

๖๐๖ : ๖๔๒. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหีต สํโยคาทิ โน.

๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.

๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สีทตฺตํ.

๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสิ ฏฺเฐ.

๖๑๑ : ๖๐๘. หจตุตฺถาน'มนฺตานํ โท เธ.

๖๑๒ : ๖๑๕. โฑ ฒกาเร.

๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆร เณ วา.

๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท ฬํ.

๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

๖๑๖ : ๕๘๗. วิทนฺเต อู.

๖๑๗ : ๖๓๓. นมกราน'มนฺตานํ นิยุตฺตตมฺหิ.

๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ณฺวุมฺหิ.

๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตุสฺมึ.

๖๒๐ : ๕๔๙. ตุํ-ตุน-ตพฺเพสุ วา.

๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วิย ณานุพนฺโธ.

๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยุ-ณฺวูนํ.

๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อุณาทิกณฺฑ

๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.

๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.

๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต.

๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา.

๖๒๘ : ๖๕๓. สมาทีหิ ถมา.

๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสุ'ปธสฺเส วา.

๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสุส สุสฺส จฺฉร-จฺเฉรา.

๖๓๑ : ๖๕๕. อาปุพฺพจรสฺส จ.

๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กล-สเลหิ ลยา.

๖๓๓ : ๖๕๗. ยาณลาณา.

๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.

๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

๖๓๗ : ๐. อรหสกฺกาทีหิ ตุํ.

๖๓๘ : ๖๖๐. วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต.

๖๓๙ : ๕๘๕. กฺวิโลโป จ.

๖๔๐ : ๐. สจชานํ กคา ณานุพนฺเธ.

๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทีหิ ยุณฺวูน'มนานนากานนกา สการิเตหิ จ.

๖๔๒ : ๕๘๘. อิยตมกิเอสาน'มนฺตสฺสโร ทีฆํ กฺวจิ ทิสสฺส คุณํ โท รํ สกฺขี จ.

๖๔๓ : ๖๓๕. ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาทีหิ ถุตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต.

๖๔๕ : ๖๖๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.

๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

๖๔๗ : ๖๖๓. สุนสฺสุนสฺโส'ณวานุวานูนุนขุนานา.

๖๔๘ : ๖๖๔. ตรุณสฺส สุสุ จ.

๖๔๙ : ๖๖๕. ยุวสฺสุวสฺสุวุวานุนูนา.

๖๕๐ : ๖๕๑. กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย.

๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฆิณฺ.

๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ณฺวุตโว.

๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

๖๕๔ : ๖๔๙. กมฺมนิ โณ.

๖๕๕ : ๖๕๐. เสเส สฺสํ-นฺตุ-มานานา.

๖๕๖ : ๖๖๖. ฉทาทีหิ ต-ตฺรณฺ.

๖๕๗ : ๖๖๗. วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ.

๖๕๘ : ๖๖๘. มิทาทีหิ ตฺติติโย.

๖๕๙ : ๖๖๙. อุสุรฺนชฺทํสานํ ทํสสฺส ทฑฺโฒ ฒจา จ.

๖๖๐ : ๖๗๐. สูวุสาน'มูวุสาน'มโต โถ จ.

๖๖๑ : ๖๗๑. รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป จ.

๖๖๒ : ๖๗๒. ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ.

๖๖๓ : ๖๗๓. กฑฺยาทีหิ โก.

๖๖๔ : ๖๗๔. ขาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา.

๖๖๕ : ๖๗๕. ปฏาทีหฺยลํ.

๖๖๖ : ๖๗๖. ปุถสฺส ปุถุปถา'โม วา.

๖๖๗ : ๖๗๗. สสฺวาทีหิ ตุทโว.

๖๖๘ : ๖๗๘. จฺยาทีหิ อีวโร.

๖๖๙ : ๖๗๙. มุนาทีหิ จิ.

๖๗๐ : ๖๘๐. วิทาทีหฺ'ยูโร.

๖๗๑ : ๖๘๑. หนาทีหิ ณุนุตโว.

๖๗๒ : ๖๘๒. กุฏาทีหิ โฐ.

๖๗๓ : ๖๘๓. มนุ-ปูร-สุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

อุณาทิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

กจฺจายนสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

สุตฺตสงฺคหคาถา

สนฺธิมฺหิ เอกปญฺญาสํ นามมฺหิ ทฺวิสตํ ภเว
อฏฺฐารสาธิกญฺเจว การเก ปญฺจตาลีสํ.
สมาเส อฏฺฐวีสญฺจ ทฺวาสฏฺฐิ ตทฺธิเต มตํ
อฏฺฐารสสตาขฺยาเต กิเต สุตฺตสตํ ภเว.
อุณาทิมฺหิ จ ปญฺญาสํ สุตฺตเมตํ ปกาสิตํ
กจฺจายเนน เถเรน ติโลกติลเกตุนา.

(การิกาคนฺถ คาถา ๕๑-๕๒)

สารบัญ

ปทรูปสิทธิมัญชรี

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บทนำ

ความหมายของ ปทรูปสิทฺธิ

คำว่า ปทรูปสิทฺธิ แปลว่า คัมภีร์เป็นเครื่องยังรูปแห่งบทให้สำเร็จ โดยเฉพาะคำว่า สิทฺธิ (ทำให้สำเร็จ) หมายถึงการประกอบรูปเสียงต่างๆ ให้สำเร็จเป็นบท กล่าวคือ การประกอบรูปศัพท์นั่นเอง ในที่นี้ท่านเพิ่มคำว่า ปทรูป (รูปแห่งบท) เข้ามาเพื่อเน้นและสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นการทำให้สำเร็จเป็นรูปแห่งบท มิใช่อย่างอื่น รวมความแล้วคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์อธิบายวิธีการประกอบรูปศัพท์ต่างๆ ให้สำเร็จรูปเป็นบทสำหรับใช้ในประโยค

คำว่า บท แปลว่า ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ หมายถึง ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามหรือวิภัตติอาขยาตแล้ว (ศัพท์เดิมที่ยังไม่ได้ลงวิภัตติ เรียกว่า ศัพท์ ส่วนศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า บท) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ศัพท์แสดงให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า บท = ปชฺชติ ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ.

<ปท ธาตุ (รู้) + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ>

รูปวิเคราะห์ คือ คำจำกัดความ มาจากศัพท์ว่า วิคฺคห ที่มีความหมายว่า

- วิคคหะ คือ เครื่องถือเอาอรรถของบทสำเร็จเป็นพิเศษ, ศัพท์ทำให้เข้าใจอรรถของบทสำเร็จได้ชัดเจน, คำจำกัดความ = นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ วิเสเสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคฺคโห.

ในภาษาบาลีมีรูปวิเคราะห์ ๓ อย่าง คือ

๑. รูปวิเคราะห์สมาส ๒. รูปวิเคราะห์ตัทธิต ๓. รูปวิเคราะห์กิตก์

บทมี ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น อสฺโส (ม้า)

๒. บทอาขยาต เช่น ธาวติ (วิ่ง)

๓. บทอุปสรรค เช่น อภิ (เร็ว)

๔. บทนิบาต เช่น ขลุ (โดยแท้)

อุทาหรณ์เหล่านี้ผูกเป็นประโยคได้ว่า อสฺโส ขลุ อภิธาวติ (ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้, ม้าวิ่งเร็วจริงๆ) ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ปทํ จตุพฺพิธํ วุตฺตํ นามาขฺยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตญฺจาติ วิญฺญูหิ อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ.[๑]

"บทมี ๔ ประเภทที่บัณฑิตกล่าวไว้ คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต เช่น ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้"

บท ๔ ประเภทเหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ เอวนฺติ นิปาตปทํ. เมติอาทีนิ นามปทานิ. ปฏิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. โหตีติ อาขฺยาตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตพฺโพ.[๒]

"ในพากย์นั้น โปรดทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อนว่า

- คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต
- คำว่า เม เป็นต้นเป็นบทนาม
- คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ นี้ เป็นบทอุปสรรค
- คำว่า โหติ เป็นบทอาขยาต"

ตํ นามปทํ อาขฺยาตปทํ อุปสคฺคปทํ นิปาตปทนฺติ จตุพฺพิธํ.[๓]

"บทนั้นมี ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต"

คำว่า ปทรูปสิทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ คือ

- สิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จ = สาธิยนฺเต นิปฺผาทิยนฺเต เอตายาติ = สิทฺธิ.

(สาธ ธาตุ (สำเร็จ) + เณ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- รูปสิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จรูปศัพท์ = รูปานํ สิทฺธิ = รูปสิทฺธิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ปทรูปสิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จรูปศัพท์แห่งบท = ปทานํ รูปสิทฺธิ ปทรูปสิทฺธิ. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำอธิบายคันถารัมภะ

คำว่า คนฺถารมฺภ แปลว่า คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์ ตัดบทเป็น คนฺถ และ อารมฺภ คำว่า คนฺถ แปลว่า คัมภีร์ มีคำไวพจน์หลายคำ คือ สตฺถ ปกรณ เป็นต้น

และคำว่า อารมฺภ แปลว่า คำเริ่มต้น

คันถารัมภะจำแนกออกเป็น ๓ อย่าง ตามมติของคัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๔) คือ

๑. **อาสีสปุพพกคันถารัมภะ** คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีความปรารถนาเป็นเบื้องแรก กล่าวคือ แสดงความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ต้นคัมภีร์ (อาสีส = ความปรารถนา, ปุพฺพก = เบื้องแรก) เช่น

มุนินฺทวทนมฺโภช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.[๔]

"ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระ-จอมมุนี ผู้เป็นที่พึ่งแห่งปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้อิ่มเอิบ"

๒. **ปณามปุพพกคันถารัมภะ** คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีการนอบน้อมเป็นเบื้องแรก กล่าวคือ ขึ้นต้นคัมภีร์ด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น เช่น คำเริ่มต้นคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ มีใจความว่า สธมฺมสํฆํ ชินํ อภิวนฺทิย (ขอนอบน้อมพระชินเจ้าพร้อมด้วยพระธรรมและพระสงฆ์)

การนอบน้อมมี ๓ ประการ คือ

๒.๑ กายปณามะ การนอบน้อมทางกาย เช่น สิรสา (ด้วยเศียรเกล้า)

๒.๒ วจีปณามะ การนอบน้อมทางวาจา แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๒.๒.๑ เกวลวจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวธรรมดาโดยไม่มีบทวิเสสนะหรือส่วนขยายใดๆ เช่น พุทฺธํ นมามิ (ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า)

๒.๒.๒ โถมนาวจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวสรรเสริญ

๒.๓ มโนปณามะ การนอบน้อมทางใจ

ในการนอบน้อมทั้ง ๓ นี้ การนอบน้อมทางวาจาในการเริ่มต้นคัมภีร์มีคุณค่ามากกว่าการนอบน้อมประเภทอื่น เพราะทำให้อนุชนรุ่นหลังทราบความเลื่อมใสของท่านผู้รจนาคัมภีร์ได้ และสามารถน้อมใจไปตามถ้อยคำที่แสดงการนอบน้อมซึ่งส่งผลให้เกิดกุศลจิตเช่นเดียวกัน การนอบน้อมนี้ยังแสดงถึงศาสนาของท่านผู้ประพันธ์เคารพนับถืออีกด้วย จะเห็นได้ว่าผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์มักนอบน้อมพระศิวะหรือพระพรหม ส่วนชาวพุทธมักนอบน้อมพระรัตนตรัย หรือนอบน้อมพระธรรมไว้โดยตรง

มีข้อความเกี่ยวกับการนอบน้อมทั้ง ๓ อย่างว่า

ปณาโม ติวิโธ กาย- วาจาจิตฺตวสา ภเว
เตสุ วจีปณาโมว สาติสโยติ ทีปิโต.
สิสฺสานํ หิตกรตฺตา วตฺถุโน วนฺทนารหํ
ทีปกตฺตา จ เตสายํ อุกฺกํสา วณฺณนา สิยา.[๕]

"การนอบน้อมมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกาย วาจา และใจ ในการนอบน้อมเหล่านั้น การนอบน้อมทางวาจาเท่านั้นเป็นของยิ่งยวด

การนอบน้อมทางวาจานี้เป็นการยกย่องอันยิ่งยวดกว่าการนอบน้อมเหล่านั้นเพราะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่ศิษย์และแสดงคุณที่ควรนอบน้อมแห่งพระรัตนตรัย"

๓. **วัตถุปุพพกคันถารัมภะ** คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีท้องเรื่องหรือบุคคลเป็นเบื้องแรก กล่าวคือ ปรารภเรื่องราวหรือตัวบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๖]

"นรชนผู้เป็นภิกษุมีปัญญานั้นตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่ มีความเพียร เป็นผู้ฉลาด พึงสางชัฏนี้ได้"

คันถารัมภะในประเภทแรกนั้นยังนับเข้าในประเภทที่ ๒ อีกด้วย เพราะแสดงความนอบน้อมโดยปริยาย ส่วนคันถารัมภะในประเภทที่ ๓ มีใช้น้อยมาก และการปรารภเหตุหรือเรื่องราวต่างๆ ในสมัยก่อนนั้นไม่เขียนยาว เพราะกลัวว่าคัมภีร์จะเยิ่นเย้อ

คันถารัมภะ

คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์

(ก) วิสุทฺธสทฺธมฺมสหสฺสทีธิตึ
สุพุทฺธสมฺโพธิยุคนฺธโรทิตํ
ติพุทฺธเขตฺเตกทิวากรํ ชินํ
สธมฺมสํฆํ สิรสาภิวนฺทิย.

"ข้าพเจ้าขออภิวาทพระชินเจ้า ผู้เป็นพระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขตทั้ง ๓ ผู้มีพระรัศมีหลายพัน คือ พระสัทธรรมอันบริสุทธิ์ ผู้เสด็จเหนือยอดเขายุคันธรคือพระสัมโพธิญาณที่พระองค์ได้ตรัสรู้ดีแล้ว พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ด้วยเศียรเกล้า"

(ข) กจฺจายนญฺจาจริยํ นมิตฺวา
นิสฺสาย กจฺจายนวณฺณนาทึ
พาลปฺปโพธตฺถ'มุชุํ กริสฺสํ
พฺยตฺตํ สุกณฺฑํ ปทรูปสิทฺธึ.

"และขอน้อมไหว้พระอาจารย์กัจจายนะ แล้วจักอาศัยคัมภีร์กัจจายนะและคำอธิบายของกัจจายนะ เป็นต้น รจนาปทรูปสิทธิปกรณ์ ให้ตรงประเด็นชัดเจน จัดแบ่งอย่างดี เพื่อความรู้ของเยาวชนทั้งหลาย"

[คันถารัมภะทั้ง ๒ คาถาข้างต้นจัดเป็นคาถา ๑๒ พยางค์ คาถาแรกชื่อว่า วังสัฏฐะ คาถาหลังชื่อว่า อินทรวิเชียร ทั้งสองคาถาแสดงข้อความ ๕ ประการ (ปุพฺพปญฺจก) คือ

๑. สัญญา ชื่อคัมภีร์ คือ คำว่า ปทรูปสิทฺธึ (คัมภีร์ปทรูปสิทธิ)

๒. นิมิตตะ เหตุให้รจนาคัมภีร์ ในที่นี้ คือ ความสงสาร (เหตุภายใน) และต้องการให้เป็นประโยชน์แก่เยาวชน (เหตุภายนอก) ท่านแสดงเหตุภายนอกด้วย พาล ศัพท์ใน พาลปฺปโพธตฺถํ (เพื่อความรู้ของเยาวชนทั้งหลาย) และแสดงเหตุภายในโดยปริยาย

๓. กัตตุ ผู้รจนา ในที่นี้ คือ อหํ (ข้าพเจ้า) แสดงด้วยคำว่า กริสฺสํ (จักรจนา)

๔. ปริมาณะ ความยาวของคัมภีร์ ในที่นี้กำหนดด้วยคำว่า สุกณฺฑ (มีปริจเฉทดี, จัดแบ่งอย่างดี)

๕. ปโยชนะ จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ มี ๒ อย่าง คือ จุดมุ่งหมายโดยตรง (มุขย-ปโยชนะ) คือ ต้องการให้เกิดความเชี่ยวชาญในอักษร และจุดมุ่งหมายต่อๆ มา (ปรัมปรปโยชนะ) คือ รู้ไวยากรณ์ อ่านคัมภีร์ได้ ปฏิบัติถูก และบรรลุนิพพาน

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นยาสะว่า

สญฺญา นิมิตฺตํ กตฺตา จ ปริมาณํ ปโยชนํ
สพฺพาคมสฺส ปุพฺเพว วตฺตพฺพํ วตฺตุมิจฺฉตา.[๗]

"คันถรจนาจารย์ผู้ปรารถนาจะกล่าวถึงสัญญา, นิมิต, กัตตา, ปริมาณะ และปโยชนะ พึงกล่าวไว้ในเบื้องต้นของคัมภีร์ทั้งปวง"

อนึ่ง หลักการแปลบาลีทั้งที่เป็นร้อยกรอง (ปชฺช) และร้อยแก้ว (คชฺช) ให้ดำเนินตามลำดับดังนี้

๑. ตัดบท (ปทัจเฉทะ, ถอดสนธิภายนอก)

๒. ตั้งรูปวิเคราะห์มีสมาสเป็นต้น

๓. แปล

คัมภีร์นยาสัปปทีปิกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ปฐมํ กเร ปทจฺเฉทํ สมาสาทึ ตโต กเร
สมาสาโท กเต ปจฺฉา อตฺถํ นิยฺยาถ ปณฺฑิโต.[๘]

"ผู้มีปัญญาพึงกระทำการตัดบทก่อนแล้วกระทำรูปวิเคราะห์มีสมาส เป็นต้น ต่อจากนั้น เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์มีสมาสเป็นต้นแล้ว พึงรู้เนื้อความในภายหลัง"

เนื้อความของคาถาทั้งสองนี้แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ ใจความ และพลความ คัมภีร์ปทรูป-สิทธิฎีกาได้แสดงใจความของคาถานี้ไว้ว่า สธมฺมสํฆํ ชินํ สิรสา อภิวนฺทิย ปทรูปสิทฺธึ อุชุํ กริสฺสํ (ข้าพเจ้าอภิวาทพระชินเจ้าพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์แล้ว จักรจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิให้ตรงประเด็น) ข้อความอื่นนอกจากนี้จัดเป็นพลความทั้งหมด มีคำอธิบายทีละบทดังต่อไปนี้

คำว่า ชิน (พระชินเจ้า) หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ คือ มัจจุมาร กิเลสมาร สังขารมาร เทวบุตรมาร และขันธมาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ มาเร ชิตวาติ = ชิโน (ชินะ คือ ผู้ชนะมาร)

คำว่า ติพุทฺธเขตฺเตกทิวากร (ผู้เป็นพระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขตทั้ง ๓) พุทธเขตมี ๓ ประเภท คือ

๑. ชาติเขต เขตแดนแห่งการประสูติ หมายถึง หมื่นจักรวาลที่อานุภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึงเมื่อตอนประสูติ มีแผ่นดินไหวเป็นต้น

๒. อาณาเขต เขตแดนแห่งอำนาจ หมายถึง แสนโกฏิจักรวาลหวั่นไหวตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตรและรัตนปริตร เป็นต้น

๓. วิสยเขต เขตแดนแห่งอารมณ์ที่ทรงรับรู้ได้ หมายถึง เขตแดนที่ไม่มีกำหนดซึ่งอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณแผ่ไปได้ไม่จำกัด ตามพระพุทธประสงค์

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกิสฺสา โลกธาตุยาติ ทสสหสฺสิโลกธาตุยา. ยา ชาติกฺเขตฺตนฺติ วุจฺจติ. สา หิ ตถาคตสฺส คพฺโภกฺกนฺติกฺกาลาทีสุ กมฺปติ. อาณาเขตฺตํ ปน โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬํ. ยา เอกโต สํวฏฺฏติ จ วิวฏฺฏติ จ. ยตฺถ จ อาฏานาฏิยปริตฺตาทีนํ อาณา ปวตฺตติ. วิสยกฺเขตฺตสฺส ปริมาณํ นตฺถิ. พุทฺธานญฺหิ “ยาวตกํ ญาณํ ตาวตกํ เนยฺยํ. ยาวตกํ เนยฺยํ ตาวตกํ ญาณํ. ญาณปริยนฺติกํ เนยฺยนฺ”ติ วจนโต อวิสโย นาม นตฺถิ.[๙]

“คำว่า เอกิสฺสา โลกธาตุยา (โลกธาตุหนึ่ง) หมายถึง หมื่นจักรวาล ซึ่งเรียกว่า ชาติเขต แท้จริงแล้ว โลกธาตุนั้นย่อมหวั่นไหวในเวลาที่พระตถาคตหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นต้น ส่วนแสนโกฏิจักรวาล ชื่อว่าอาณาเขตซึ่งพินาศไปและเจริญขึ้นร่วมกัน และเป็นที่แผ่ไปแห่งอำนาจของพระปริตรมีอาฏานาฏิยปริตรเป็นต้น วิสยเขตไม่มีประมาณเพราะสิ่งที่มิใช่วิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่มี ดังพระพุทธวจนะว่า พระญาณมีเพียงใดอารมณ์ที่ควรรู้มีเพียงนั้น อารมณ์ที่ควรรู้มีเพียงใดพระญาณมีเพียงนั้น อารมณ์ที่ควรรู้มีพระญาณเป็นที่สุด”

คำว่า ติพุทฺธเขตฺเตกทิวากร เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า ติ (สาม) + พุทฺธ (พระพุทธเจ้า) + เขตฺต (เขต) + เอก (หนึ่ง) + ทิวากร (ดวงอาทิตย์) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- พุทธเขตตะ คือ เขตของพระพุทธเจ้า = พุทฺธสฺส เขตฺตํ พุทฺธเขตฺตํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ติพุทธเขตตะ คือ เขตของพระพุทธเจ้าทั้งสาม = ตีณิ พุทฺธเขตฺตานิ ติพุทฺธเขตฺตํ.
  (สมาหารทิคุสมาส)
- เอกทิวากระ คือ ดวงอาทิตย์ดวงเดียว = เอโก จ โส ทิวากโร จาติ เอกทิวากโร.
  (สมาหารทิคุสมาส)
- ติพุทธเขตเตกทิวากระ คือ พระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขตทั้งสาม = ติพุทฺธเขตฺเต เอกทิวากโร ติพุทฺธเขตฺเตกทิวากโร (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ตามคำสอนทางศาสนาพุทธ โลกของเรานั้นมีภูเขาสิเนรุอยู่ตรงกลางแวดล้อมด้วยทวีปใหญ่ทั้ง ๔ คือ ปุพพวิเทหะ อยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ อปรโคยาน อยู่ทางทิศตะวันตก ชมพูทวีป อยู่ทางทิศใต้ อุตตรกุรุ อยู่ทางทิศเหนือ (ทวีปทั้ง ๓ เหล่านั้นคงจะเป็นอีกมิติหนึ่งที่มองด้วยตาไม่เห็น) เวลาพระอาทิตย์อยู่กึ่งกลางท้องฟ้าของชมพูทวีปที่พวกเราอยู่กัน จะเป็นเวลาเช้าของปุพพวิเทหะ และเป็นเวลาเย็น

ของอปรโคยาน ส่วนอุตตรกุรุจะเป็นเวลากลางคืน จะเห็นได้ว่าดวงอาทิตย์สามารถส่องสว่างได้เพียง ๓ ทวีป ในคราวเดียว ฉันใด แม้พระพุทธเจ้าก็มีเขตแดน ๓ อย่างฉันนั้น ดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า วิสุทฺธสทฺธมฺมสหสฺสทีธิติ เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า วิสุทฺธ + สทฺธมฺม + สหสฺส + ทีธิติ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- สัทธัมมะ คือ ธรรมของสัตบุรุษ = สตํ ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส สนฺต + ธมฺม แปลง สนฺต เป็น ส และซ้อน ทฺ เป็น ทฺธ ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า สัตบุรุษ)

- สัทธัมมะ คือ ธรรมที่น่าชมเชย = สนฺโต ปสตฺโถ ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส สนฺต + ธมฺม ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า น่าชมเชย)

- สัทธัมมะ คือ ธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ = สํวิชฺชมาโน ธมฺโม สทฺธมฺโม.

(วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส สนฺต + ธมฺม ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า มีจริงโดยสภาวะ)

- สหัสสทีธิติ คือ รัศมีหลายพัน = สหสฺสํ ทีธิติ สหสฺสทีธิติ (สมาหารทิคุสมาส)

ความจริงแล้ว สหสฺส แปลว่า พันหนึ่ง แต่ในที่นี้เป็นอเนกสังขยาที่ระบุถึงจำนวนมาก จึงแปลว่า หลายพัน

- วิสุทธะ คือ บริสุทธิ์โดยพิเศษ = วิเสเสน สุทฺธา วิสุทฺธา (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- วิสุทธสัทธัมมสหัสสทีธิติ หมายถึง ผู้มีรัศมีหลายพันคือพระสัทธรรมอันบริสุทธิ์โดยพิเศษ = วิสุทฺธา สทฺธมฺมสหสฺสทีธิติโย อสฺสาติ วิสุทฺธสทฺธมฺมสหสฺสทีธิติ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ในคัมภีร์ฎีกาอธิบายไว้ว่า สทฺธมฺม ศัพท์ในที่นี้ กล่าวหมายถึง พระปริยัติธรรม ท่านจึงเปรียบพระปริยัติธรรมที่มีมากมายว่าเหมือนแสงอาทิตย์

คำว่า สุพุทฺธสมฺโพธิยุคนฺธโรทิต เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า สุพุทฺธ + สมฺโพธิ + ยุคนฺธร + อุทิต มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- สุพุทธะ คือ ตรัสรู้ด้วยดี = สุฏฺฐุ สมฺมา จตฺตาริ สจฺจานิ พุชฺฌิ ปฏิวิชฺฌีติ สุพุทฺธา.

(สุ บทหน้า + พุธ ธาตุ (รู้) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สัมโพธิ คือ พระสัมโพธิญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้งอริยสัจด้วยดี = สมฺมา อริยสจฺจํ พุชฺฌติ เอตายาติ สมฺโพธิ (หมายถึง อรหัตตมรรคญาณ หรือพระสัพพัญญุตญาณ สํ บทหน้า + พุธ ธาตุ (รู้) + อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สุพุทธสัมโพธิ คือ พระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี = สุพุทฺธาเยว สมฺโพธิ สุพุทฺธสมฺโพธิ.

(อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- สุพุทธสัมโพธิยุคันธระ หมายถึง ภูเขายุคันธรคือพระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี = สุพุทฺธสมฺโพธิเยว ยุคนฺธโร สุพุทฺธสมฺโพธิยุคนฺธโร (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- สุพุทธสัมโพธิยุคันธโรทิตะ คือ เสด็จขึ้นเหนือภูเขายุคันธรคือพระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี = สุพุทฺธสมฺโพธิยุคนฺธเร อุทิโต สุพุทฺธสมฺโพธิยุคนฺธโรทิโต (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์ทางศาสนาพุทธกล่าวว่า พระอาทิตย์ขึ้นเหนือภูเขายุคันธรซึ่งเป็นหนึ่งในภูเขาที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุราชเป็นชั้นๆ รวม ๗ ชั้น คือ ยุคันธร อิสินธร กรวิก สุทัศนะ เนมินธร วินตกะ และอัสกัณ ซึ่งสูงกว่ากันตามลำดับ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นเหนือยอดเขายุคันธรจะสามารถส่องแสงได้เพียง ๓ ทวีปในขณะเดียว ส่วนอีกหนึ่งทวีปจะถูกภูเขาสุเมรุราชบังไว้

คำว่า สธมฺมสํฆ เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า สห (กับ) + ธมฺม (พระธรรม) + สํฆ (พระสงฆ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธัมมสังฆะ คือ พระธรรมและพระสงฆ์ = ธมฺโม จ สํโฆ จ ธมฺมสํฆา (อสมาหารทวันทสมาส)

- สธัมมสังฆะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยพระธรรมและพระสงฆ์ = สห ธมฺมสํเฆหิ โย วตฺตตีติ = สธมฺมสํโฆ (สหบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

ธมฺม ศัพท์ หมายถึง ธรรมะ ๑๐ กล่าวคือ โลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติธรรม

สํฆ ศัพท์ หมายถึง พระอริยบุคคล ๘

คำว่า สิรสา (ด้วยเศียรเกล้า) มาจาก สิร ศัพท์ [มโนคณะ] ลง นา วิภัตติ แปลง นา เป็น อา แล้วลง สฺ อาคม สำเร็จรูปเป็น สิรสา

คำว่า อภิวนฺทิย สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + วนฺท ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย ลง อิ อาคมแล้วแปลง ตฺวา เป็น ย ทำหน้าที่เป็นปุพพกาลกริยา

โดยเหตุที่คัมภีร์นี้แต่งเรียบเรียงกัจจายนไวยากรณ์ใหม่ โดยนำสูตรจากกัจจายนไวยากรณ์มาเรียงลำดับตามอุทาหรณ์ ท่านผู้แต่งจึงกล่าวนอบน้อมท่านอาจารย์กัจจายนะด้วยคำว่า กจฺจายนญฺจาจริยํ นมิตฺวา (และขอน้อมไหว้พระอาจารย์กัจจายนะ)

คำว่า กจฺจายนวณฺณนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กัจจายนวัณณนา คือ คัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อธิบายของกัจจายนะ = กจฺจายนญฺจ กจฺจายนวณฺณนา จ กจฺจายนวณฺณนา (อสมาหารทวันทสมาส)

คัมภีร์อธิบายของกัจจายนะในที่นี้ คือ นยาสะที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ญาสะ แปลว่า ขุมทรัพย์

หรือ มุขมัตตทีปนี (คัมภีร์แสดงพอเป็นแนวทาง) ซึ่งแต่งโดยพระวชิรพุทธิในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (พระวชิรพุทธิเป็นชาวสิงหลแต่งฎีกาพระวินัยชื่อว่า วชิรพุทธิ อีกด้วย) ในสมัยอังวะมีตำราอธิบายกัจจายนะอีกเล่มหนึ่งชื่อว่า กัจจายนวัณณนา แต่งโดยพระวิชิตาวีในพุทธศักราช ๒๑๖๙ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ในที่นี้จึงหมายความถึงคัมภีร์นยาสะ

อนึ่ง อาจารย์กัจจายนะที่ท่านเอ่ยถึงในคาถานี้ ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า คือ พระกัจจายนะผู้เป็นมหาสาวกในสมัยพุทธกาลที่ได้รับเอตทัคคะเลิศในการขยายความย่อให้พิสดาร ทรรศนะดังกล่าวปรากฏเป็นครั้งแรกในอรรถกถาอปาทานที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และเป็นที่ยอมรับของคัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งในช่วงพันปีที่ผ่านมาอันได้แก่ คัมภีร์นยาสะ, ปทรูปสิทธิฎีกาที่แต่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖, นยาสปทีปิกาซึ่งเป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๔), สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวานั่นเอง (หรืออีกนัยหนึ่งว่า พระเจ้าอะลองสี่ตู่), สุตตนิเทศที่แต่งในพุทธศักราช ๑๙๙๐, กัจจายนวัณณนาที่แต่งในพุทธศักราช ๒๑๖๙ และนิรุตติสารมัญชูสาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในพุทธศักราช ๒๑๙๓

อย่างไรก็ดี นักวิชาการสมัยปัจจุบันเชื่อว่า พระกัจจายนะดังกล่าวไม่ใช่พระมหาสาวกดังที่เข้าใจกันมาหลายร้อยปี โดยอ้างเหตุผลว่าคัมภีร์นี้แต่งหลังคัมภีร์กาตันตระที่รจนาโดยศรรววรรมันและทุรคสิงหะ-ศรรววรรมันที่แต่งสูตรของกาตันตระในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ส่วนทุรคสิงหะแต่งวุตติและอุทาหรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๐๔) กล่าวว่า สกมนฺธาตาทีนญฺจ (แปลงสระท้ายของสกมนฺธาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และย่อมลบ ส วิภัตติ) ชื่อว่า สกมนฺธาตุ นี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก หากทว่าเป็นพระนามของกษัตริย์ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนี ทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช ๖๒๑ หรือ ๖๖๓ ท่านผู้แต่งได้ตั้งสูตรระบุนามของพระเจ้าสกมันธาตุไว้ เพราะว่าท่านเป็นผู้ทรงกิตติศัพท์ในสมัยที่แต่งไวยากรณ์เล่มนั้น หรือพระองค์อาจจะเป็นวงศ์ตระกูลหรือผู้อุปัฏฐากของท่านผู้แต่ง หากเป็นตามนี้กัจจายนไวยากรณ์คงจะแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในระหว่างที่ราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นั้นเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นไปจนถึงพุทธศตรรษที่ ๙ ความเห็นนี้ปรากฏในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๓๓๘) การที่โบราณาจารย์อ้างว่าผู้แต่งกัจจายนะคือพระมหาสาวกนั้น คงจะเป็นกุศโลบายให้อนุชนรุ่นหลังเกิดศรัทธาเลื่อมใสในคัมภีร์นี้ แล้วหมั่นศึกษาเล่าเรียนด้วยความพากเพียรไม่ย่อท้อ ข้อนี้กล่าวไว้ในคำนำของคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (หน้า ฑ-ฒ)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กจฺจายนวณฺณนาทิ หมายเอา สันธินิรุตติปกรณ์ จูฬสันธิปกรณ์ มหาสันธิ-ปกรณ์ คัมภีร์จูฬนิรุตติ และคัมภีร์มัญชูสาซึ่งเป็นคำอธิบายของจูฬนิรุตติ เป็นต้น คัมภีร์เหล่านั้นสาบสูญไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา เพราะปรากฏชื่อของคัมภีร์ดังกล่าวในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แต่ไม่พบในคัมภีร์รุ่นหลังต่อจากนั้น

อาจารย์บางท่านเห็นว่า ท่านพระกัจจายนะเป็นผู้รจนากัจจายนสูตร ท่านพระสังฆนันที ชาวสิงหล เป็นผู้รจนากัจจายนวุตติ แล้วท่านพระพรัหมทัตตะมาเพิ่มอุทาหรณ์ คัมภีร์กัจจายนสูตรจึงมีส่วนประกอบครบถ้วนด้วยประการอย่างนี้ ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนเภทฎีกาใหม่ว่า

กจฺจาเนน กโต โยโค วุตฺติ จ สํฆนนฺทินา
ปโยโค พฺรหฺมทตฺเตน นฺยาโส วิมลพุทฺธินา.[๑๐]

"พระกัจจายนะรจนาสูตร พระสังฆนันทีรจนาวุตติ พระพรัหมทัตตะรจนาอุทาหรณ์ ส่วนคัมภีร์นยาสะ พระวิมลพุทธิเป็นผู้รจนา (ชื่อว่า วิมลพุทธิ อาจเป็นอีกชื่อหนึ่งของพระวชิรพุทธิ หรือคลาดเคลื่อนมาจากชื่อว่า วชิรพุทธิ ก็เป็นได้)"

คำว่า กจฺจายนวณฺณนาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กัจจายนวัณณนาทิ คือ มีคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อธิบายของกัจจายนะเป็นต้น = กจฺจายนวณฺณนา อาทโย ยสฺสาติ กจฺจายนวณฺณนาทิ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า พาลปฺปโพธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พาลัปปโพธะ คือความรู้ของเยาวชน = พาลานํ ปโพโธ = พาลปฺปโพโธ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สุกณฺฑ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุกัณฑะ คือ มีปริจเฉทดี = สุนฺทรา กณฺฑา เอตฺถาติ = สุกณฺฑา (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อุชุํ (ตรง) หมายความว่า ตรงตามลำดับการประกอบรูปที่เป็นอุทาหรณ์โดยไม่กล่าวไว้ตามลำดับสูตรเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ เช่น การประกอบรูปใน ปุริส ศัพท์ ท่านจะแสดงตามลำดับอุทาหรณ์ที่ลงวิภัตติตามลำดับเริ่มตั้งแต่ปฐมาวิภัตติเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา เป็นต้น

คำว่า พฺยตฺตํ (ชัดเจน) หมายความว่า กำหนดสูตร อุทาหรณ์ และการประกอบรูปศัพท์ไว้อย่างชัดเจน

คำว่า พฺยตฺตํ อุชุํ สุกณฺฑํ แสดงอาการรจนาคัมภีร์ (กรณปฺปการ) คือ จะแต่งให้ชัดเจน ตรงตามรูปอุทาหรณ์ และแบ่งเนื้อหาอย่างดี]

---

๑. สนธิกัณฑ์

ตตฺถ ชินสาสนาธิคมสฺส อกฺขรโกสลฺลมูลกตฺตา ตํ สมฺปาเทตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ อภิเธยฺยปฺ-ปโยชนวากฺยมิทมุจฺจเต.

ประโยคแสดงประโยชน์ของอักษรซึ่งเป็นเนื้อความ[ของไวยากรณ์]ต่อไปนี้ [ข้าพเจ้า] กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินั้นเพื่อแสดงว่า ความเข้าใจคำสอนของพระชินเจ้า ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในอักษรเป็นพื้นฐาน [ดังนั้น] บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด

[ประโยคนี้เรียกว่า ประโยคอนุสนธิ คือ ประโยคขึ้นต้นสำหรับนำเข้าสู่สิ่งที่ต้องการ คือ ในที่นี้ท่านผู้เขียนต้องการจะนำเข้าสู่สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต

คำว่า อภิเธยฺยปฺปโยชนวากฺย แปลว่า ประโยคแสดงประโยชน์ของอักษรซึ่งเป็นเนื้อความ[ของไวยากรณ์] หมายความว่า สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร) นี้แสดงประโยชน์ของอักษรว่า ทำให้รู้ความหมายของศัพท์ต่างๆ ซึ่งนั่นก็คือ บุคคลจะเข้าใจความหมายต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าสื่อได้ก็ต้องมีความเข้าใจไวยากรณ์บาลีเสียก่อนนั่นเอง

คำว่า ชินสาสนาธิคมสฺส อกฺขรโกสลฺลมูลกตฺตา ตํ สมฺปาเทตพฺพํ (ความเข้าใจคำสอนของพระ-ชินเจ้าต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในอักษรเป็นพื้นฐาน [ดังนั้น] บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด) หมายความว่า ความเชี่ยวชาญในอักษรคือสระและพยัญชนะพร้อมทั้งบทที่ผูกรวมเข้ากันเป็นประโยคจะทำให้เข้าใจในพระบาลีและอรรถกถาได้อย่างชัดเจน เมื่อเข้าใจอย่างนี้ก็จะทำให้ปฏิบัติธรรมได้ถูกต้องส่งผลให้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา โดยประการดังนี้ ความเข้าใจไวยากรณ์ส่งผลให้เข้าใจพระธรรมทั้ง ๓ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

โดยทั่วไปข้อความในภาษาบาลีมักมีอรรถ ๒ ประการ คือ

๑. นีตัตถะ (อรรถโดยตรง) ข้อความที่กล่าวไว้โดยตรงตามศัพท์

๒. เนยยัตถะ (อรรถโดยอ้อม) ข้อความที่อนุมานรู้ได้โดยอ้อม

คำว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต แสดงอรรถโดยตรงว่า เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร และยังแสดงอรรถโดยอ้อมในลักษณะชักชวนให้ขวนขวายศึกษาเล่าเรียนว่า บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตํ สมฺปาเทตพฺพํ (พึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด) เพื่อแสดงเนยยัตถะดังกล่าว

คำว่า อภิเธยฺยปฺปโยชนวากฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิเธยยัปปโยชนะ คือ ประโยชน์ของอักษรอันเป็นเนื้อความ = อภิเธยฺยสฺส ปโยชนํ อภิเธยฺยปฺปโยชนํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อภิเธยยัปปโยชนวากยะ คือ ประโยคอันแสดงซึ่งประโยชน์ของอักษรอันเป็นเนื้อความ = อภิเธยฺยปฺปโยชนสฺส ทีปกํ วากฺยํ = อภิเธยฺยปฺปโยชนวากฺยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สมฺปาเทตพฺพ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ปท ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย

ประโยคข้างต้นนี้แสดงว่า คำว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต เป็นเพียงประโยคเริ่มแรก (ปุพฺพวากฺย) ที่กล่าวนำสูตรไว้ก่อน ยังไม่นับว่าเป็นสูตรแรกของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะท่านถือว่าสูตรต้องเป็นกฎหรือข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม แต่คำว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต ไม่มีลักษณะของสูตรดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มุขมัตตสาระกล่าวว่าสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร คือ สูตรที่มีเนื้อความครอบคลุมสูตรอื่นๆ ดังข้อความกล่าวว่า

ปุพฺพวากฺยนฺติทํ สุตฺตํ วทนฺตาจริยา'ปเร
สุตฺตนามานุรูเปน ปริภาสาติ โน มติ.[๑๑]

"อาจารย์ท่านอื่นกล่าวสูตรนี้ว่าเป็นประโยคเริ่มแรก แต่มติของข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นปริภาสาสูตร โดยคล้อยตามชื่อสูตร"

แม้ว่าปทรูปสิทธิปกรณ์จะถือว่าเป็นประโยคเริ่มแรก ไม่ใช่สูตร แต่เพื่อให้จำง่ายจึงใส่เลขสูตรไว้ใน อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต แล้วนับรวมเข้าในกัจจายนสูตรรวม ๖๗๓ สูตร]

---

๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร

อตฺโถ อ.เนื้อความ *ปุคฺคเลน* อันบุคคล *อกฺขรสญฺญาโต* หมายรู้ได้ด้วยอักษร *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[ข้อความนี้กล่าวแนะนำนักศึกษาว่า ผู้ต้องการจะศึกษาพระไตรปิฎกควรเรียนรู้ไวยากรณ์ก่อน เพราะไวยากรณ์เป็นระเบียบทางภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน หากไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ก่อนแล้วไปศึกษาพระไตรปิฎกย่อมเกิดความสงสัยคำศัพท์ที่แสดงเนื้อความนั้นๆ เปรียบเหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.[๑๒]

"บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น"

เย สนฺธินามาทิปเภทฑกฺขา
หุตฺวา วิสิฏฺเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ.

"ชนเหล่าใดฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้นแล้ว ย่อมกระทำความเพียรในพระไตรปิฎกอันประเสริฐด้วยกำลังความรู้ที่ดีเลิศ ชนเหล่านั้นย่อมได้รับอรรถอันเป็นแก่นสารต่างๆ"

เย ตปฺปเภทมฺหิ อโกวิทา เต
โยคํ กโรนฺตาปิ สทา มหนฺตํ
สมฺมูฬฺหภาเวน ปเทสุ กามํ
สารํ น วินฺทุํ ปิฏกตฺตยสฺมึ.[๑๓]

"ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในประเภทดังกล่าว พวกเขาแม้กระทำความเพียรอย่างใหญ่หลวงก็ไม่อาจได้รับแก่นสารในพระไตรปิฎกสมมโนรถ เพราะเป็นผู้สงสัยในบท"

คำว่า อตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อัตถะ คือ เนื้อความที่บุคคลรับรู้ = อรียเต ญายเตติ อตฺโถ.

    (อร ธาตุ (รู้) + ถ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า อกฺขรสญฺญาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อักขรสัญญาตะ คือ หมายรู้ได้ด้วยอักษร = อกฺขเรหิ สญฺญาโต อกฺขรสญฺญาโต.

    (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า สญฺญาต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ญา ธาตุ (รู้) + ต ปัจจัย ในคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า ต ปัจจัยในบทนี้ลงในกาลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า เตกาลิกะ ดังข้อความกล่าวว่า

เอตฺถ จ สญฺญาโตติ สํปุพฺพ ญา อวโพธเน อิจฺเจตาย ธาตุยา รูปํ. ตาย จ ปน ธาตุยา ตปจฺจโย กาลตฺตเยปิ สมฺภวติ. อาห จ ณาทโย เตกาลิกาติ.[๑๔]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ คำว่า สญฺญาโต เป็นรูปสำเร็จของธาตุนี้คือ สํ บทหน้า ญา ธาตุในอรรถว่า รู้ ต ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุนั้นย่อมเป็นไปแม้ในกาลทั้ง ๓ สมจริงดังสูตรว่า ณาทโย เตกาลิกา (ณ ปัจจัยเป็นต้นลงในกาลทั้ง ๓)”]

โย โกจิ โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท วจนตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สญฺญายเต.

เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

[ในประโยคแรกว่า โย โกจิ เป็นต้นไม่มีกิริยาคุมพากย์ให้เพิ่ม อตฺถิ, โหติ หรือ ภวติ (ย่อมมี) เข้ามาแปล ภาษาบาลีอาจละบทกริยาเหล่านี้ไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

คำว่า วจนตฺถ (เนื้อความของศัพท์) คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง มี ๓ ประการ คือ

๑. โลกิยัตถะ เนื้อความที่เป็นโลกิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

๒. โลกุตตรัตถะ เนื้อความที่เป็นโลกุตตระ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

๓. โวหารัตถะ เนื้อความที่เป็นสมมุติบัญญัติซึ่งใช้เรียกมนุษย์ เทวดา พรหม บุรุษ สตรี เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท หมายเอา โวหารัตถะ

คำว่า อกฺขเรเหว ตัดบทเป็น อกฺขเรหิ + เอว ซึ่งแม้ว่าในสูตรจะไม่มี เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน, ห้ามอรรถอื่น) ก็สามารถอธิบายให้มี เอว ศัพท์ได้ เพื่อย้ำความว่าหมายรู้เนื้อความได้ด้วยอักษรนั่นเทียว ถ้าปราศจากอักษรก็หมายรู้เนื้อความไม่ได้ ดังข้อความว่า

สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ.[๑๕]

“ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ”

พึงสังเกตว่าสูตรนี้กล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อตฺโถ (เนื้อความ) ไม่ระบุว่าคืออะไร แต่ในวุตติท่านอธิบายว่า โส สพฺโพ (เนื้อความนั้นทั้งหมด) โดยเพิ่ม สพฺพ ศัพท์เข้ามาอธิบาย เพราะท่านมิได้ระบุว่าคือเนื้อความอะไร จึงหมายความถึงเนื้อความทั้งหมดได้โดยปริยาย เช่น คำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) ตามรูปศัพท์มิได้ระบุว่ารู้แจ้งธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คำนี้จึงหมายถึงผู้รู้ธรรมทุกอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

ปเทสคฺคหเณ หิ อสติ คเหตพฺพสฺส นิปฺปเทสตาว วิญฺญายติ, ยถา ทิกฺขิโต น ททาตีติ.[๑๖]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีการหมายเอาเฉพาะส่วน บัณฑิตย่อมรู้ว่าหมายเอาทั้งหมดได้ทีเดียว เช่น คำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้) ดังนี้แล”

ข้อนี้หมายความว่า ในคำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้) ไม่จำกัดว่าไม่ให้อะไร จึงหมายถึงการไม่ให้ของทุกอย่าง

สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต นี้ผูกเป็นประโยคเดียว แต่ในวุตติท่านแยกอธิบายออกเป็นสองประโยคว่า โย โกจิ ฯเปฯ และประโยคว่า โส สพฺโพ ฯเปฯ โดยประโยคแรกเป็นประโยคไม่แน่นอน (อนิยมะ) ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคแน่นอน (นิยมะ) ทั้งนี้เพื่อทำให้ข้อความในประโยคดังกล่าวชัดเจนขึ้น การอธิบายโดยแต่งใหม่แยกออกเป็นสองประโยคเช่นนี้เป็นธรรมเนียมที่ปรากฏใช้ในคัมภีร์อรรถกถา และฎีกาอีกด้วย

โดยทั่วไปคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นข้อความรวมขององค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

๑. สูตร ข้อความที่แสดงกฎทางไวยากรณ์ ใช้ท่องจำเหมือนสูตรคูณทางคณิตศาสตร์ ได้แก่ประโยคว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต

๒. วุตติ ข้อความที่อธิบายสูตรซึ่งกล่าวไว้โดยสังเขปให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำคำอธิบายจากสูตรอื่นมากล่าวเพิ่มเติม หรือเพิ่มคำอธิบายที่เหมาะสมกับสูตรนั้นๆ ได้แก่ประโยคว่า โย โกจิ โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท วจนตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรหว สญฺญายเต.

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่างที่นำมาอ้างอิงให้สมเหตุสมผลกับกฎที่ได้ตั้งไว้ โดยนำมาจากพระบาลีเป็นหลัก

นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายสูตรอื่นๆ ที่ไม่ใช่วุตติ กล่าวไว้เพื่ออธิบายสูตรให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น ดังข้อความที่ท่านจะกล่าวต่อไป]

สิถิลธนิตาทิอกฺขรวิปตฺติยํ หิ อตฺถสฺส ทุนฺนยตา โหติ.

เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสิถิลและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี

[ถ้อยคำต่างๆ นั้น หากอักษรต่างๆ วิปริตไปแล้ว จะทำให้ไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ หรือทำให้เข้าใจความหมายผิดไป เช่น คำว่า วิภตฺติ (การจำแนก) ถ้าหากออกเสียงผิดหรือเขียนผิดเป็น วิปตฺติ (การวิบัติ) ก็จะทำให้เข้าใจผิดเป็นอย่างอื่นได้ หรือคำว่า สงฺโฆ (พระสงฆ์) ถ้าออกเสียงผิดหรือเขียนผิดเป็น สงฺโค (ความผูกพัน, ความยึดติด) ก็จะไม่สามารถสื่อความได้ตามที่ประสงค์

อาทิ ศัพท์ ในคำว่า สิถิลธนิตาทิ หมายเอาอักษรที่เรียกว่า พยัญชนพุทธิ ๘ ประการอื่น คือ ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคคหิต และวิมุตตะ (ดู สูตร ปรสมญฺญา ปโยเค)]

ตสฺมา อกฺขรโกสลฺลํ พหูปการํ พุทฺธวจเนสุ.

เพราะเหตุนั้น ความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ] พระ-พุทธพจน์

[ข้อความนี้คล้อยตามพระพุทธวจนะในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาตว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. นิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนํ อตฺโถ จ ทุนฺนีโต. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ.[๑๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรม ๒ อย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดีและอรรถที่นำมาไม่ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้เนื้อความแห่งบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดีก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม”]

เอตฺถ ปทานิปิ อกฺขรสนฺนิปาตรูปตฺตา อกฺขเรสฺวว สงฺคยฺหนฺติ.

ในประโยคแรกเริ่มนี้[ว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต] แม้บททั้งหลายย่อมนับเข้าในอักษรนั่นเทียว เพราะเป็นรูปประชุมกันของอักษรทั้งหลาย

[ในที่นี้กล่าวไว้แต่เพียงว่า เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร ข้อที่ว่า หมายรู้ได้ด้วยอักษรนั้น มิใช่ไม่ให้ความสำคัญแก่บท แต่เป็นเพราะว่าบทนั้นเกิดจากอักษรมาประชุมกันนั่นเอง ท่านจึงให้ความสำคัญแก่อักษรในฐานะที่อักษรเป็นหน่วยย่อยที่สุด]

ตสฺมา อกฺขรโกสลฺลํ สมฺปาเทยฺย หิตตฺถิโก
อุปฏฺฐหํ ครุํ สมฺมา อุฏฺฐานาทีหิ ปญฺจหิ.

"เพราะเหตุนั้น ผู้ปรารถนาประโยชน์พึงอุปัฏฐากครูด้วยกิจ ๕ ประการ มีการลุกขึ้นรับเป็นต้นโดยชอบ ยังความเชี่ยวชาญในอักษรให้ถึงพร้อมเถิด"

[คำว่า หิตตฺถิก มีรูปวิเคราะห์เป็นสองนัยว่า

- หิตัตถิกะ คือ ผู้ปรารถนาด้วยประโยชน์ = หิเตน อตฺถิโก หิตตฺถิโก (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- หิตัตถิกะ คือ ผู้ปรารถนาประโยชน์ = หิตํ อตฺเถติ ปตฺเถตีติ หิตตฺถิโก (กิตันตตัปปุริสสมาส)

กิจ ๕ อย่างที่เป็นอุปัชฌายวัตรและอาจริยวัตร มาในพระวินัย คือ

๑. อุฏฐานะ การลุกรับ คือ เมื่อเห็นครูเข้าใกล้ก็ลุกขึ้นยืนต้อนรับ
๒. อุปัฏฐานะ การอุปัฏฐาก คือ การเข้าใกล้เพื่อรับใช้ เช่น ชงน้ำร้อน น้ำชา เป็นต้น
๓. สุสสูสา การเชื่อฟัง
๔. ปาริจริยา การปรนนิบัติ เช่น นวดตัว เป็นต้น
๕. สักกัจจสิปปุคคหณะ การเรียนวิชาโดยเคารพ คือ ใส่ใจต่อการศึกษาด้วยการเรียนเร็ว เรียนมาก และไม่ลืมสิ่งที่เรียนไว้

วัตรทั้ง ๕ ประการเหล่านี้พบในคัมภีร์การิกาว่า

อุฏฺฐานา อุปฏฺฐานา จ สุสฺสูสา สุปริคฺคหา
สกฺกจฺจํ สิปฺปุคฺคหณา ครุํ อาราธเย พุโธ.[๑๘]

"ท่านผู้รู้พึงยังครูให้ยินดีด้วยการลุกขึ้นรับ การอุปัฏฐาก การเชื่อฟัง การปรนนิบัติด้วยดี และการเรียนวิชาโดยเคารพ"

การที่ศิษย์พึงแสดงความเคารพนอบน้อมต่อครูนี้เป็นธรรมเนียมของสัตบุรุษผู้รู้จักและตอบแทนอุปการคุณของครู มีคาถาบทหนึ่งที่โบราณาจารย์ชาวพม่ากล่าวว่า

เอกเมกกฺขรเมว คุรุ สิสฺสํ ปโพธเย
ยํ ทตฺวา อณโณ โหติ ปฐพฺยา นตฺถิ ตํ ธนํ.

"ครูสอนศิษย์ให้รู้อักษรตัวหนึ่งๆ ทรัพย์ที่ศิษย์ให้แล้วสามารถเปลื้องหนี้ได้ ย่อมไม่มีในปฐพี"]

สัญญาวิธาน

การตั้งชื่อ

ตตฺถาโท ตาว สทฺทลกฺขเณ โวหารวิญฺญาปนตฺถํ สญฺญาวิธานมารภียเต.

ในกัจจายนไวยากรณ์นั้น พระกัจจายนะย่อมปรารภวิธีตั้งชื่อไว้ในเบื้องแรกเพื่อแสดงชื่อ[มีสระและพยัญชนะเป็นต้น]ในสูตรของ[กัจจายน]ไวยากรณ์ก่อน

[ก่อนที่พระกัจจายนะจะแสดงวิธีตัดบทในสนธิกัณฑ์ ท่านกล่าวถึงการตั้งชื่อที่ใช้เฉพาะในคัมภีร์ไวยากรณ์ก่อนเพื่อให้นักศึกษาเข้าใจชื่อดังกล่าวอย่างถูกต้อง เช่น คำว่า อ ชื่อว่า อักษร ก็ได้ ชื่อว่า สระ ก็ได้ ชื่อว่า รัสสะ ก็ได้ คำว่า สระ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) หมายถึง สระ ๘ ตัวมี อ เป็นต้น

ข้อความนั้นปรากฏในเบื้องต้นของสนธิกัณฑ์ซึ่งแบ่งออกเป็น ๕ กัณฑ์ย่อย คือ

๑. สัญญาวิธานะ	การตั้งชื่อ
๒. สรสนธิ	การสนธิสระ
๓. พยัญชนสนธิ	การสนธิพยัญชนะ
๔. ปกติสนธิ	ห้ามการสนธิ
๕. นิคคหีตสนธิ	การสนธินิคคหิต

คำว่า ลกฺขณ ใน สทฺทลกฺขเณ (สูตรแห่งไวยากรณ์) แปลว่า สูตร ดังคำอธิบายในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

เอตฺถ จ ลกฺขณนฺติ สุตฺตํ วุจฺจติ. สุตฺตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ “สุตฺตํ ลกฺขณํ วจนํ โยโค อารมฺโภ สตฺถํ วากฺยํ ยตนนฺ”ติ.[๑๙]

“อนึ่ง ในพากย์นี้ สูตรเรียกว่า ลกฺขณ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อของสูตรมีมาก คือ สุตฺต, ลกฺขณ, วจน, โยค, อารมฺภ, สตฺถ, วากฺย และ ยตน”

คำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์ กล่าวไว้ในคัมภีร์การิกาว่า

อารมฺโภ วจนํ วุตฺติ ลกฺขณํ โยคเมว จ
วากฺยํ สุตฺตยตนาทิ สุตฺตานมภิธายกํ.[๒๐]

"ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมฺภ, วจน, วุตฺติ, ลกฺขณ, โยค, วากฺย, สุตฺต และ ยตน เป็นต้น"

ก่อนจะเรียนรู้สูตรต่อไป นักศึกษาควรทำความเข้าใจวิธีอธิบายสูตร ๖ ประการ ทั้งนี้เพื่อให้รู้แนวทางในการอธิบายสูตรของบุรพาจารย์ซึ่งหลักการอธิบายเหล่านี้ยังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย คัมภีร์นยาสะกล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า

สมฺพนฺโธ จ ปทญฺเจว ปทตฺโถ ปทวิคฺคโห
โจทนา ปริหาโร จ ฉพฺพิธา สุตฺตวณฺณนา.[๒๑]

"การอธิบายสูตร มี ๖ ประการ คือ สัมพันธสังวัณณนา ปทสังวัณณนา ปทัตถสังวัณณนา ปทวิคคหสังวัณณนา โจทนาสังวัณณนา และปริหารสังวัณณนา"

การอธิบายสูตร มี ๖ ประการ คือ

๑. สัมพันธสังวัณณนา การประกอบบทในสูตรเป็นประโยคเดียว โดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามาแปล (ปาฐเสสะ), บทที่อยู่ห่างกันหรือบทที่สลับกันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะ อีกนัยหนึ่ง คือการแสดงประโยชน์ของสูตรว่าท่านแต่งขึ้นเพื่อประโยชน์อะไร

๒. ปทสังวัณณนา การอธิบายบทด้วยการตัดบทที่เข้าสนธิ (ปทัจเฉทะ) หรือจำแนกบท (ปทจินตา) โดยความเป็นสัญญา (ชื่อ) และสัญญี (สิ่งที่ได้รับการตั้งชื่อ) เป็นต้น

๓. ปทัตถสังวัณณนา การอธิบายความหมายของบท มักกล่าวไว้ในวุตติซึ่งเป็นคำอธิบายสูตร

๔. ปทวิคคหสังวัณณนา การแสดงรูปวิเคราะห์ของบทเพื่อให้เข้าใจถึงความหมายของศัพท์อย่างแท้จริง มักกล่าวไว้ต่อจากวุตติ

๕. โจทนาสังวัณณนา การตั้งคำถามเพื่อย้ำความเข้าใจ เช่น ถามว่า กึ (ประโยชน์อะไร) มักกล่าวไว้ต่อจากอุทาหรณ์

๖. ปริหารสังวัณณนา การตอบคำถามตามข้อ ๕

พึงดูตัวอย่างของการอธิบายเหล่านี้ต่อไป]

---

๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

เสียงทั้งหลายมี อ เป็นเบื้องต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรข้างต้น

วณฺณา อ.เสียง ท. *อาทโย* อันมี อ เป็นเบื้องต้น *เอกจตฺตาลีสํ* ๔๑ เสียง *อกฺขรา อปิ* ชื่อว่า อักษรข้างต้น ฯ

[คำว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ นี้เรียกว่า สูตร แปลว่า คำแสดงอรรถ หมายถึง กฎ หรือข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถํ สูเจตีติ = สุตฺตํ (คำแสดงอรรถ ชื่อว่า สูตร) <สูจ ธาตุ (แสดง) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

สูตรนี้มี ๔ บท คือ อกฺขรา, อปิ, อาทโย และ เอกจตฺตาลีสํ เป็นสัญญาสูตร คือ สูตรตั้งชื่อ โดยตั้งชื่อเสียง ๔๑ เสียงในภาษาบาลีว่าชื่อ อักษร

คำว่า อกฺขร (อักษร) หมายถึง เสียง ส่วนตัวอักษรที่มีเป็นรูปต่างๆ ตามภาษานั้นๆ เป็นสัญลักษณ์ที่กำหนดขึ้นแทนเสียงในภายหลัง

ลักษณะของสูตร

สูตรโดยทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ มีองค์ประกอบ ๖ อย่าง คือ

๑. สวัปปักขระ มีพยางค์น้อยมาก
๒. อสันเทหะ ไม่คลุมเครือ
๓. สารัตถะ มีข้อความเป็นแก่นสาร
๔. สัพพโตมุขะ มีนัยรอบด้าน คือ ประกอบรูปศัพท์ได้หลายนัย
๕. อักโขภะ ไม่หวั่นไหว คือ ไม่มีใครตำหนิได้โดยอรรถหรือพยัญชนะ
๖. อนวัชชะ ไม่มีโทษโดยอรรถหรือพยัญชนะ

สฺวปฺปกฺขร'มสนฺเทหํ สารตฺถํ สพฺพโตมุขํ
อกฺโขภ'มนวชฺชญฺจ ฉพฺพิธํ สุตฺตลกฺขณํ.[๒๒]

"ลักษณะของสูตรมี ๖ ประการ คือ มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีข้อความเป็นแก่นสาร มีนัยรอบด้าน ไม่หวั่นไหว และไม่มีโทษ"

สูตร ๔ ประเภท

สูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. สัญญาสูตร สูตรตั้งชื่อ เช่น อักษร สระ รัสสะ ทีฆะ พยัญชนะ เป็นต้น

๒. วิธิสูตร สูตรประกอบรูปศัพท์ เช่น ลบสระ แปลงสระ เป็นต้น

๓. ปริภาสาสูตร สูตรแสดงกฎทั่วไป เป็นเครื่องสังเกตที่มีความหมายครอบคลุมเนื้อหาของคัมภีร์ทั้งหมด เช่น สูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้คล้อยตามพระชินพจน์) ซึ่งแสดงการตั้งลิงค์และธาตุไว้ตามสมควรแก่พระชินพจน์

๔. อธิการสูตร สูตรที่ติดตามไปปรากฏในสูตรอื่น เช่น สูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดคล้อยตามแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) ซึ่งติดตามไปตลอดทั้งคัมภีร์ ก็เพื่อให้สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์คล้อยตามพระชินพจน์

สูตร ๔ ประเภทนี้กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๓) ในบางคัมภีร์ได้จำแนกเป็นสูตรออกเป็น ๖ ประเภท โดยเพิ่มนิยมสูตร (สูตรกำหนดให้แน่นอน) และอติเทสสูตร (สูตรชี้แนะวิธีที่กระทำ) ดังข้อความว่า

สญฺญา จ ปริภาสา จ วิธีปิ นิยโมปิ จ
อติเทโสธิกาโรติ ฉธา วา สุตฺตลกฺขณํ.[๒๓]

"อีกนัยหนึ่ง ลักษณะของสูตรมี ๖ ประการ คือ สัญญาสูตร ปริภาสาสูตร วิธิสูตร นิยมสูตร อติเทสสูตร และอธิการสูตร"

พึงสังเกตว่าแนวทางในการตั้งชื่อของกัจจายนไวยากรณ์นี้ ท่านตั้งชื่อไว้เรียงลำดับจากของใหญ่ไปหาของน้อยทำให้เข้าใจง่าย กล่าวคือ ชื่อว่า อักษร กล่าวไว้ด้วยสูตรนี้ ในสูตรต่อไปได้กล่าวถึงชื่ออื่นที่เป็นหน่วยย่อยของอักษร คือ สระ รัสสะ ทีฆะ และพยัญชนะตามลำดับ ดังคัมภีร์นยาสะแสดงกฎทั่วไปว่า

สามญฺญสญฺญาวิเสสสญฺญาสุ สามญฺญสญฺญาว ปฐมํ วตฺตพฺพา.[๒๔]

"ในบรรดาชื่อสามัญและชื่อพิเศษ ควรกล่าวชื่อสามัญก่อน"

คำว่า อกฺขรา อปิ แปลว่า ชื่อว่าอักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน เนื่องจาก อปิ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อเปกฺขา (มองหา) คือ พาดพิงถึงอักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อนว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร)]

การตัดบทในสูตร

อกฺขรา อปิ อาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

[พึงตัดบทว่า] อกฺขรา อปิ อาทโย เอกจตฺตาลีสํ

[ข้อความนี้แสดงปทสังวัณณนา คือ การอธิบายบทด้วยการตัดบท (ปทจฺเฉท) ว่า สูตรนี้มี ๔

บท คือ อกฺขรา บทหนึ่ง อปิ บทหนึ่ง อาทโย บทหนึ่ง เอกจตฺตาลีสํ บทหนึ่ง คำอธิบายการตัดบทนั้นเป็นสิ่งสำคัญมากที่ต้องอธิบายไว้ก่อนจะพูดถึงวุตติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ปฐมํ กเร ปทจฺเฉทํ (พึงทำการตัดบทก่อน)

คัมภีร์สุตตนิเทศแสดงวิธีตัดบทเป็นประโยคโดยแยกเป็นทีละศัพท์ว่า

อกฺขราติ เอกํ ปทํ. อปีติ เอกํ ปทํ. อาทโยติ เอกํ ปทํ. เอกจตฺตาลีสนฺติ เอกํ ปทํ. วิภตฺยนฺตปทวิภาควเสน จตุปฺปทมิทํ สุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.[๒๕]

“คำว่า อกฺขรา เป็นบทหนึ่ง คำว่า อปิ เป็นบทหนึ่ง คำว่า อาทโย เป็นบทหนึ่ง คำว่า เอกจตฺตาลีสํ เป็นบทหนึ่ง พึงทราบว่าสูตรนี้มี ๔ บทโดยเนื่องด้วยการจำแนกบทที่มีวิภัตติอยู่ท้าย”

ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายบทด้วยการจำแนกบท (ปทจินฺตา) ว่า

อกฺขราติ สญฺญานิทฺเทโส. อปีติ สมุจฺจยนิทฺเทโส. อาทโยติ สญฺญีนิทฺเทโส. เอกจตฺตาลีสนฺติ สญฺญีวิเสสนํ.[๒๖]

“คำว่า อกฺขรา แสดงสัญญา คำว่า อปิ แสดงสมุจจยะ คำว่า อาทโย แสดงสัญญี คำว่า เอกจตฺตาลีสํ เป็นวิเสสนะของสัญญี”

เมื่อท่านแสดงปทสังวัณณนาแล้ว จึงกล่าวถึงปทัตถสังวัณณนา คือ การอธิบายอรรถของบทในพากย์ต่อไป]

วุตติของสูตร

เต จ โข ชินวจนานุรูปา อการาทโย นิคฺคหีตนฺตา เอกจตฺตาลีสมตฺตา วณฺณา ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม โหนฺติ.

อนึ่ง เสียงอันควรแก่พระชินพจน์ อันมีเสียง อ เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด จำนวน ๔๑ เสียง แต่ละเสียง ชื่อว่า อักษรเหล่านั้นแล

[ข้อความข้างต้นนี้เป็นคำขยายสูตรที่ชื่อเรียกว่า วุตติ คำว่า วุตฺติ แปลว่า คำอธิบายสูตรมีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตตฺถํ วจตีติ วุตฺติ (คำอธิบายอรรถของสูตร ชื่อว่า วุตติ) <วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = กล่าวอย่างชัดเจน) + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

คำว่า ชินวจนานุรูปา (อันควรแก่พระชินพจน์) หมายความว่า เสียงที่ประกอบใช้ในภาษาสันสกฤตซึ่งไม่ควรแก่พระชินพจน์ ไม่ชื่อว่าอักษรในภาษาบาลี เช่น ฤ ฤา ฦ ฦา ไอ เอา ศ ษ เป็นต้น

คำว่า ปจฺเจกํ (แต่ละเสียง) หมายความว่า เสียงดังกล่าวทีละตัวชื่อว่า อักษร ไม่ใช่เมื่อรวมเสียงทั้งหมดจึงชื่อว่าอักษร เหมือนรถที่เป็นชื่อรวมของส่วนประกอบมีล้อ เพลา เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ยญฺญทตฺต-เทวทตฺตวสุทตฺตา โภชียนฺตุ (จงเลี้ยงอาหารยัญทัต เทวทัต และวสุทัต) คำว่า ยญฺญทตฺตเทวทตฺตวสุทตฺตา เป็นคำที่ระบุถึงทีละคน จึงทราบได้ว่าเลี้ยงอาหารแก่คนทั้ง ๓ ส่วนประโยคว่า คคฺคกุลสฺส สตํ ทณฺโฑ (เงิน ๑๐๐ เป็นค่าปรับแก่ตระกูลคัคคะ) กล่าวถึงส่วนรวมทั้งตระกูลคัคคะ ไม่ใช่หมายถึงแต่ละคนในตระกูลนั้น ประโยคหลังนี้จึงตรงกันข้ามกับข้อความว่า ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม โหนฺติ (แต่ละเสียงชื่อว่า อักษร) ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม โหนฺตีติ อิมินา อวยเว วากฺยปริสมตฺตีติ ทสฺสิตํ โหติ, น สมุทาเย. ยถา คคฺคกุลสฺส สตํ ทณฺโฑติ.[๒๗]

"ท่านแสดงว่า ความสำเร็จแห่งประโยคย่อมมีไว้บางส่วนด้วยคำว่า ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม โหนฺติ (แต่ละเสียงชื่อว่า อักษร) มิใช่มีความสำเร็จแห่งประโยคในหมู่เหมือนคำว่า คคฺคกุลสฺส สตํ ทณฺโฑ (เงิน ๑๐๐ เป็นค่าปรับแก่ตระกูลคัคคะ)"

วุตติข้างต้นอธิบายสูตรในลักษณะของสัมพันธสังวัณณนาโดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามาแปล และอธิบายอรรถของบทที่เรียกว่า ปทัตถสังวัณณนา อีกด้วย กล่าวคือ

- คำว่า เต (เหล่านั้น) ใช้อธิบาย อปิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า อเปกฺขา (มองหา)
- คำว่า ชินวจนานุรูปา (อันควรแก่พระชินพจน์) อธิบายว่า เสียง ๔๑ เสียงสมควรแก่พระ-ชินพจน์
- คำว่า นิคฺคหีตนฺตา (มีนิคคหิตเป็นที่สุด) อธิบายว่าเสียงนิคคหิตเป็นเสียงท้าย
- คำว่า วณฺณา (เสียง) เป็นบทประธานที่เพิ่มเข้ามาในที่นี้ซึ่งเรียกว่า ปาฐเสสะ (บทเพิ่ม)
- คำว่า ปจฺเจกํ (แต่ละเสียง) อธิบายว่าแต่ละเสียงชื่อว่า อักษร
- คำว่า นาม (ชื่อว่า) กล่าวระบุว่า อกฺขรา เป็นสัญญาศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ
- คำว่า โหนฺติ (ย่อมเป็น) เป็นกิริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในที่นี้

บทบางบทที่ไม่มีในสูตร ท่านเพิ่มเข้ามาในวุตติเพื่ออธิบายข้อความในสูตรให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่ใส่เข้ามา ส่วนบทที่มีในสูตร เช่นคำว่า อการาทโย เอกจตฺตาลีสมตฺตา และ อกฺขรา เรียกว่า สุตตวุตติ คือ วุตติที่มีในสูตร ส่วนบางบทที่ตามมาจากสูตรอื่น เช่นคำว่า ชินวจนานุรูปา (ควรแก่พระชินพจน์) ติดตามมาจากสูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ โดยเปลี่ยนจาก ชินวจนยุตฺต เป็น ชินวจนานุรูป (การเปลี่ยนอักษรเพียงเล็กน้อยแต่ใจความยังคงเดิม ท่านถือว่าเป็นบทเดิม) เรียกว่า อนุวัตตนวุตติ คือ วุตติที่ติดตามมาจากสูตรก่อนหรือสูตรหลัง

สรุปความว่า วุตติ ๓ ประเภท คือ

๑. สุตตวุตติ คำอธิบายที่มีข้อความปรากฏอยู่ในสูตรโดยตรง

๒. อนุวัตตนวุตติ คำอธิบายที่นำมาจากสูตรอื่นที่เป็นอธิการตามมา

๓. ปักขิปนวุตติ คำอธิบายที่ใส่เพิ่มเข้ามาให้เนื้อความที่เป็นวุตติกระจ่างชัดเจนมากขึ้นหรือเพื่อให้เป็นประโยคที่สมบูรณ์

อนึ่ง ท่านมักจะเอ่ยถึงอนุวัตตนวุตติก่อนจะแสดงสูตรด้วยประโยคว่า วตฺตเต (ย่อมตามมา) ซึ่งเติมเข้ามาเพราะละไว้ในสูตรต้นๆ]

อุทาหรณ์ของสูตร

ตํ ยถา-

อักษรเหล่านั้น คืออะไร

[คำว่า ตํ ยถา เป็นการอธิบายในลักษณะถาม ชื่อว่า โจทนาสังวัณณนา ท่านจะแสดงคำตอบที่เรียกว่า ปริหารสังวัณณนา ไว้ในประโยคต่อไป คำนี้เป็นนิบาตรวมเรียกว่า นิปาตสมุทายะ มีความหมายว่า เต อกฺขรา กตเม (อักษรเหล่านั้น คืออะไร)]

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ อิติ อกฺขรา.

เสียงเหล่านี้ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ ชื่อว่า อักษร

[ประโยคนี้เป็นปริหารสังวัณณนาที่แสดงคำตอบว่าเสียง ๔๑ เสียง คือ อ อา เป็นต้นชื่อว่าอักษร การแสดงจำนวนในลักษณะเช่นนี้ยังเรียกว่า สรูปสังวัณณนา คือ การอธิบายสิ่งที่ถูกแจกแจงออกไป]

รูปวิเคราะห์ของ อกฺขร

นกฺขรนฺตีติ อกฺขรา.

เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป ชื่อว่า อักษร

[ประโยคนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อกฺขร ศัพท์ในสูตรนี้ ชื่อว่า ปทวิคคหสังวัณณนา (การอธิบาย

รูปวิเคราะห์แห่งบท) แต่รูปวิเคราะห์ดังกล่าวเป็นเพียงลหุกนัย คือ นัยโดยย่อ ยังไม่ใช่รูปวิเคราะห์จริง รูปวิเคราะห์จริงต้องแยกเป็นสองบท คือ

- ขระ คือ สภาพเสื่อมสิ้นไป = ขรนฺตีติ = ขรา (ขร ธาตุ (เสื่อมสิ้น) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อักขระ คือ เสียงที่ไม่ใช่สภาพเสื่อมสิ้นไป = น ขรา = อกฺขรา.

(นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)

อักษร หมายถึง เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป กล่าวคือ เป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไปเหมือนสังขตธรรม คือ รูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งอันได้แก่กรรม จิต อุตุ และอาหาร จะเห็นได้ว่าคำบัญญัติที่กล่าวถึงชื่อของพระพุทธเจ้าและพระสาวกยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้ในอดีตกาลตั้งแต่สมัยสุเมธดาบสก็มีคำบัญญัติที่กล่าวถึงดาบสนั้นอยู่ หากพระศาสนานี้อันตรธานไป ชื่อดังกล่าวก็จะสาบสูญไปด้วย เมื่อเกิดศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอุบัติขึ้น ชื่อเหล่านั้นก็จะปรากฏขึ้นมาอีก ดังพระพุทธดำรัสในสังยุตตนิกายว่า

รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ.[๒๘]

"รูปของมวลมนุษย์ย่อมเสื่อมสิ้นไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสิ้นไป"]

รูปวิเคราะห์ของ อาทิ

อ อาทิ เยสํ เต อาทโย.

เสียง อ เป็นเสียงแรก ของเสียงเหล่าใด มีอยู่ เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า มีเสียง อ เป็นเบื้องต้น

[ประโยคนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาทโย ในสูตรนี้ รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ตามนัยนี้คำว่า อาทโย ตัดบทเป็น อ + อาทโย ลบ อ อักษรข้างหน้าจึงไม่มีรูปว่า ออาทโย

อาทิ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ใช้ในความหมายว่า มริยาทะ (ขอบเขต) แปลว่า เบื้องแรก, เบื้องต้น คัมภีร์นยาสะแสดงอรรถของ อาทิ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า

มริยาเท ปกาเร จ สมีปาวยเวปิ จ
จตุพฺพิธปฺปกาโรยํ อาทิสทฺทสฺส ลกฺขยเต.[๒๙]

"อรรถที่มีประเภท ๔ อย่างของ อาทิ ศัพท์ย่อมกำหนดในมริยาทะ (ขอบเขต) ปการะ (ลักษณะเหมือนกัน) สมีปะ (ใกล้) และอวัยวะ (ส่วน)"]

ลำดับอักษรอาศัยฐานเป็นต้น

อการาทีนมนุกฺกโม ปเนส จานาทิกฺกมสนฺนิสฺสิโต.

อนึ่ง ลำดับของอักษรมี อ เป็นต้นนี้ อาศัยลำดับแห่งฐานเป็นต้น

[ลำดับของอักษรที่กล่าวไว้ทั้ง ๔๑ เสียงนี้ ท่านมิได้แสดงไว้ตามลำดับที่เกิดขึ้นซึ่งเรียกว่าอุปปัตติกมะ (ลำดับแห่งการเกิดขึ้น) เหมือนลำดับว่า กลละ (น้ำกลละ, น้ำใสที่เกิดในคราวปฏิสนธิ) และอัพพุทะ (ฟองน้ำ) เป็นต้น แต่เป็นลำดับที่แสดงไว้ตามฐานเป็นต้นโดยนักไวยากรณ์มาแต่บุรพกาล เรียกว่า เทสนากมะ (ลำดับแห่งการแสดง) เหมือนลำดับของขันธ์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์]

ตถา หิ ฐานกรณปฺปยตเนหิ วณฺณา ชายนฺเต.

ความโดยพิสดารว่าอักษรทั้งหลายย่อมเกิดจากฐาน กรณ์ และปยตนะ (วิธีการออกเสียง)

[การเปล่งเสียง คือ การที่อวัยวะต่างๆ ภายในร่างกายซึ่งเกี่ยวข้องกับการเปล่งเสียงได้รับการสั่งงานจากสมองและทำงานตามคำสั่งนั้น ผลของการทำงานของอวัยวะเหล่านี้อยู่ในรูปของคลื่นเสียงซึ่งแพร่ออกไปในทุกทิศทางจากบริเวณปากของผู้พูด เมื่อคลื่นเสียงนี้ไปกระทบกับแก้วหูของผู้ฟัง ผู้ฟังก็จะได้ยินเสียงการเปล่งเสียงประกอบด้วยกระบวนการที่สำคัญ ๓ อย่าง ดังนี้

๑. ฐาน (Passive Articulators) สถานที่เกิดเสียง คือ อวัยวะซึ่งไม่เคลื่อนที่ในการเปล่งเสียงอวัยวะเหล่านี้อยู่ทางด้านบนของช่องปาก ได้แก่ คอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และนาสิก

๒. กรณ์ (Active Articulators) เครื่องกระทำเสียง คือ อวัยวะซึ่งเคลื่อนที่ไปประชิดหรือใกล้กับฐาน อวัยวะเหล่านี้อยู่ทางด้านล่างของช่องปาก ได้แก่ ท่ามกลางลิ้น ใกล้ปลายลิ้น และปลายลิ้นเป็นต้น

๓. ปยตนะ (Articulation of Sounds) วิธีการออกเสียง คือ ความพยายามในการออกเสียง หมายถึง การปิดเปิดฐานและกรณ์เป็นต้น

คำว่า ฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สถานที่ตั้งของอักษร ชื่อว่า ฐาน = ติฏฺฐนฺติ เอตฺถ วณฺณาติ ฐานํ.

(ฐา ธาตุ (ตั้งอยู่) + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คำว่า กรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เครื่องออกเสียง ชื่อว่า กรณ์ = กรียนฺเต อุจฺจารียนฺเต เอเตนาติ กรณํ.

(กร ธาตุ (ออกเสียง) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

คำว่า ปยตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ความพยายาม ชื่อว่า ปยตนะ = ปยตียเต = ปยตนํ.

(ป บทหน้า+ ยต ธาตุ (พยายาม) + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

กระบวนการในการออกเสียงนั้น หากว่าโดย โลกูปมา (อุปมาทางโลก) เปรียบเทียบได้ดังนี้

การตีระฆัง หมายถึง การออกเสียง, ระฆัง หมายถึง ฐาน, ไม้ตี หมายถึง กรณ์, ความพยายาม หมายถึง ปยตนะ]

ฐาน ๖ ประเภท

ตตฺถ ฉ ฐานานิ กณฺฐ-ตาลุ-มุทฺธ-ทนฺต-โอฏฺฐ-นาสิกวเสน.

ในบรรดาฐาน กรณ์ และปยตนะเหล่านั้น ฐานมี ๖ โดยประเภทแห่งคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และนาสิก

[ท่านแสดงฐาน ๖ ประเภท คือ

๑. กัณฐฐาน	คอ	๒. ตาลุฐาน	เพดาน
๓. มุทธฐาน	ปุ่มเหงือก	๔. ทันตฐาน	ฟัน
๕. โอฏฐฐาน	ริมฝีปาก	๖. นาสิกาฐาน	นาสิก

ฐานคอ หมายถึง กล่องเสียงที่อยู่ภายในลูกกระเดือกเหนือหลอดลมตลอดไปจนถึงลิ้นไก่ ตามหลักภาษาศาสตร์แบ่งออกเป็น ๒ ฐาน คือ ฐานเส้นเสียง (Glottal) ซึ่งประกอบด้วยเส้นเสียงสองเส้นเป็นรูปตัว V และฐานลิ้นไก่ (Uvular) ซึ่งอยู่ชิดกับลิ้นส่วนหลัง

ฐานเพดาน (Palatal) หมายถึง ส่วนบนของอุ้งปาก ตามหลักภาษาศาสตร์เรียกว่า ฐานเพดานแข็ง

ฐานปุ่มเหงือก (Alveolar) หมายถึง บริเวณโคนฟันด้านบน

ฐานฟัน (Dental) หมายถึง ฟันบน

ฐานริมฝีปาก (Bilabial) หมายถึง ริมฝีปากบนและริมฝีปากล่าง

ฐานนาสิก (Nasal) หมายถึง ช่องจมูกที่ลมผ่านออกมาทางจมูก โดยขณะเปล่งเสียงได้มีการปิดกักลม ณ ที่ใดที่หนึ่งในช่องปากและลมผ่านออกไปเฉพาะทางช่องจมูก

คัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ฐานคอ มี ๘ เสียง คือ อ อา ก ข ค ฆ ง และ ห แม้ไวยากรณ์สันสกฤต คือ คัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๖) และสิทธานตเกามุที (สูตร ๑๐) ก็กล่าวไว้อย่างนี้ แต่คัมภีร์ปาณินียศึกษา (คาถา ๑๙) กล่าวว่า ก วรรค ๕ เสียงนั้นเกิดที่ชิวหามูลฐาน คือ ฐานโคนลิ้นซึ่งเทียบได้กับลิ้นไก่นั่นเอง ตามหลักภาษาศาสตร์ก็กล่าวแยกไว้เป็นฐานเส้นเสียงและฐานลิ้นไก่ เนื่องด้วย

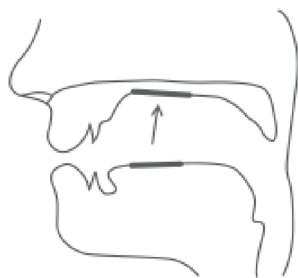
เสียง ก ออกเสียงที่ลิ้นไก่โดยมีลิ้นส่วนหลังเป็นกรณ์ช่วยออกเสียง ส่วนเสียง อ อา และ ห ออกเสียงโดยอาศัยเส้นเสียงอย่างเดียว มีภาพประกอบดังนี้ คือ

ภาพที่ ๑ ฐานเส้นเสียง

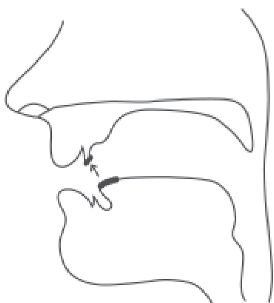
ภาพที่ ๒ ฐานลิ้นไก่

ภาพที่ ๓ ฐานเพดาน

ภาพที่ ๔ ฐานปุ่มเหงือก

ภาพที่ ๕ ฐานฟัน

ภาพที่ ๖ ฐานริมฝีปาก

ภาพที่ ๗ ฐานนาสิก

ตตฺถ อวณฺณ-กวคฺค-หการา	**กณฺฐชา.**
อิวณฺณ-จวคฺค-ยการา	**ตาลุชา.**
ฏวคฺค-รการ-ฬการา	**มุทฺธชา.**
ตวคฺค-ลการ-สการา	**ทนฺตชา.**
อุวณฺณ-ปวคฺคา	**โอฏฺฐชา.**
เอกาโร	**กณฺฐตาลุโช.**
โอกาโร	**กณฺโฐฏฺฐโช.**
วกาโร	**ทนฺโตฏฺฐโช.**
นิคฺคหีตํ (ํ)	**นาสิกฏฺฐานชํ.**
ง-ญ-ณ-น-มา	**สกฏฺฐานชา นาสิกฏฺฐานชา จาติ.**

ในบรรดาฐานเหล่านั้น

- สระ อ วัณณะ, พยัญชนะ ก วรรค และ ห อักษร เกิดที่กัณฐฐาน
- สระ อิ วัณณะ, พยัญชนะ จ วรรค และ ย อักษร เกิดที่ตาลุฐาน
- พยัญชนะ ฏ วรรค, ร อักษร และ ฬ อักษร เกิดที่มุทธฐาน
- พยัญชนะ ต วรรค, ล อักษร และ ส อักษร เกิดที่ทันตฐาน
- สระ อุ วัณณะ, พยัญชนะ ป วรรค เกิดที่โอฏฐฐาน
- เอ อักษร เกิดที่กัณฐฐานและตาลุฐาน
- โอ อักษร เกิดที่กัณฐฐานและโอฏฐฐาน

- ว อักษร เกิดที่ทันตฐานและโอฏฐฐาน
- นิคคหิต เกิดที่นาสิกาฐาน
- อักษร ง ญ ณ น และ ม เกิดที่ฐานของตน และเกิดที่นาสิกาฐาน ดังนี้แล

[ท่านจำแนกอักษรเหล่านี้เป็นอักษรฐานเดียวและอักษรสองฐาน ดังนี้คือ

อักษรฐานเดียว มี ๖ กลุ่ม คือ

๑. กัณฐชะ (เกิดที่คอ) มี ๘ เสียง คือ อ วัณณะ, ก วรรค และ ห อักษร

๒. ตาลุชะ (เกิดที่เพดาน) มี ๘ เสียง คือ อิ วัณณะ, จ วรรค และ ย อักษร

๓. มุทธชะ (เกิดที่ปุ่มเหงือก) มี ๗ เสียง คือ ฏ วรรค, ร อักษร และ ฬ อักษร

๔. ทันตชะ (เกิดที่ฟัน) มี ๗ เสียง คือ ต วรรค, ล อักษร และ ส อักษร

๕. โอฏฐชะ (เกิดที่ริมฝีปาก) มี ๗ เสียง คือ อุ วัณณะ และ ป วรรค

๖. นาสิกัฏฐานชะ (เกิดที่นาสิกาฐาน) มี ๑ เสียง คือ นิคคหิต

อักษรสองฐาน มี ๔ กลุ่ม คือ

๑. กัณฐตาลุชะ (เกิดที่คอและเพดาน) มี ๑ เสียง คือ เอ อักษร

๒. กัณโฐฏฐชะ (เกิดที่คอและริมฝีปาก) มี ๑ เสียง คือ โอ อักษร

๓. ทันโตฏฐชะ (เกิดที่ฟันและริมฝีปาก) มี ๑ เสียง คือ ว อักษร

๔. สกัฏฐานนาสิกัฏฐานชะ (เกิดที่ฐานของตนและนาสิกาฐาน) มี ๕ เสียง คือ ง ญ ณ น ม

อักษรฐานเดียวเหล่านั้นเกิดในฐานของตนๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ส่วนอักษรสองฐานต้องผสมฐานทั้งสองอย่างเข้าด้วยกันจึงจะออกเสียงได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ

- เสียง เอ เปล่งเสียงจากคอและเพดานร่วมกัน
- เสียง โอ เปล่งเสียงจากคอและขยับริมฝีปากไปด้วย
- เสียง ว ต้องผสมฟันกับริมฝีปาก คือ ใช้ฟันบนขยับมากระทบกับริมฝีปากล่างเหมือนเสียง V ในภาษาอังกฤษ
- เสียงนิคคหิตเป็นเสียงนาสิก (Nasal Sounds) ที่มีการกักลมในช่องปากและลมผ่านออกได้เฉพาะทางช่องจมูก ส่วนปัญจมอักษร ๕ เสียง คือ ง ญ ณ น ม เกิดที่ฐานสองแห่ง คือ เกิดที่ฐานของตนและนาสิกาฐาน หมายความว่า ในขณะที่เปล่งเสียงจะไม่มีการปิดกักลมในช่องปาก และลมผ่านออกได้ทั้งทางปากทั้งทางจมูก ตามหลักภาษาศาสตร์เรียกว่า เสียงขึ้นจมูก (Nasalized Sounds) โดย ง เกิดที่คอและจมูกญ เกิดที่เพดานและจมูก ณ เกิดที่ปุ่มเหงือกและจมูก น เกิดที่ฟันและจมูก ม เกิดที่ริมฝีปากและจมูก มีภาพประกอบดังนี้

ภาพที่ ๘ การออกเสียง ง

ภาพที่ ๙ การออกเสียง น

ภาพที่ ๑๐ การออกเสียง ม

อุรฐานตามมติของบางคัมภีร์

หการํ ปญฺจเมเหว อนฺตฏฺฐาหิ จ สํยุตํ

โอรสนฺติ วทนฺเตตฺถ กณฺฐชํ ตทสํยุตํ.

"ในบรรดาอักษรเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า ห อักษร อันประกอบกับอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุด[ของวรรคทั้ง ๕] ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน (ฐาน คือ อก) และย่อมกล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบกับอักษรเหล่านั้นว่าเป็นอักษรเกิดที่คอ"

[คาถานี้แสดงความเห็นของนักไวยากรณ์บางท่านที่กล่าวถึง ห อักษรว่า ห อักษรดังกล่าวเมื่อประกอบกับปัญจมอักษรของวรรคคือ ง ญ ณ น ม และอักษรที่อยู่ท้ายวรรคคือ ย ร ล ว จะไม่เกิดที่กัณฐ-

ฐานตามปกติ แต่จะเกิดที่อุรฐาน คือ อก หมายความว่า ไม่เปล่งเสียง ห ออกมาทางช่องปาก แต่เป็นเสียงผสมกับอกเหมือนเสียงธนิต คือ ฆ ฌ ฑ ฒ ภ เป็นต้น

คาถานี้กล่าวตามมติของคัมภีร์ปาณินียศึกษาว่า

หการํ ปญฺจเมหิ ยุตฺต- มนฺโตฏฺฐาหิ จ สํยุตํ
โอรสํ ตํ วิชาเนยฺย กณฺฐฺย'มาหุรสํยุตํ.[๓๐]

"พึงทราบ ห อักษรนั้นอันประกอบกับอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุด[ของวรรคทั้ง ๕] ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย] กล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบกับอักษรเหล่านั้นว่าเป็นอักษรเกิดที่คอ"

ตัวอย่างที่กล่าวในคาถานี้ เช่น

ง = - **ญ** = ปญฺหา (การถาม)
ณ = ตณฺหา (ความอยาก) **น** = นฺหารุ (เอ็น)
ม = อมฺหากํ (ของพวกเรา) **ย** = สงฺคยฺหติ (ย่อมรวบรวม)
ร = - **ล** = วุลฺโห (ลอยไป)
ว = ชิวฺหา (ลิ้น)

ห อักษรที่ซ้อนกับ ง และ ร ไม่มีใช้ในบาลีและสันสกฤต นอกจากนี้ ฬ อักษรที่ประกอบกับ ห ก็มีได้บ้าง เช่น วุฬฺโห (ลอยไป) แต่สันสกฤตมิได้กล่าวไว้เพราะตามหลักภาษาสันสกฤตอาจใช้ ฑ อักษรแทน ฬ ได้บ้าง เช่น ครุฬ, ครุฑ และอาจใช้แทน ล อักษรได้บ้าง เช่น กาฬปกฺข, กาลปกฺข

สรุปความว่ามติดังกล่าวแสดงฐานเพิ่มอีกฐานหนึ่ง คืออุรฐานที่ไม่มีในฐาน ๖ ประเภทและเป็นมติของอาจารย์บางท่านที่ไม่ใช่สมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม การออกเสียงของชาวไทยและสิงหลในเรื่องนี้จะตรงตามมติแรก เช่นคำว่า ตณฺหา อ่านว่า ตันหา แต่การออกเสียงของชาวพม่าจะตรงกับมติหลัง คืออ่านว่า ตันหฺนา

คำว่า อนฺตฏฺฐา คือ อักษรตั้งอยู่ในที่สุดแห่งวรรคอักษร หมายถึง ย ร ล และ ว ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า ปญฺจวคฺคานมนฺเต ฐิตตฺตา อนฺตฏฺฐานามเกหิ (อักษรที่มีชื่อว่าอันตัฏฐา เพราะตั้งอยู่ในที่สุดแห่งวรรคทั้ง ๕) ความจริงคำนี้เป็นชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังคัมภีร์กาตันตระกล่าวว่า อนฺตฏฺฐา ยรลวา[๓๑] (ย ร ล และ ว ชื่อว่า อันตัฏฐา)

ตามมติของไวยากรณ์สันสกฤตคำว่า อนฺตฏฺฐา มักมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ในบางแห่งก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ได้บ้าง อนฺต ศัพท์ที่แปลว่า ที่สุด ตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิฎีกาข้างต้น กล่าวตามคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกาและกาตันตรวฤตติปัญชิกา (คำอธิบายสูตร ๑๔) แต่คัมภีร์สันสกฤตบางฉบับกล่าวว่า อนฺต ศัพท์

มีอรรถว่า ท่ามกลาง คือ อักษรทั้ง ๔ เสียงเหล่านี้อยู่ท่ามกลางวรรคอักษรและอุสุมอักษรคืออักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนอันได้แก่ ศ ษ ส ห ดังคำอธิบายในคัมภีร์วาจัสปตัยะว่า

อนฺโต ผสฺโสสุมานํ วณฺณานํ มชฺเฌ ติฏฺจตีติ ฐา กฺวิ. ยรลวาขฺเยสุ วณฺเณสุ. เต หิ กาทิมาวสานผสฺสานํ ศษสหรูโปสฺมานญฺจ มชฺฌฏฺฐา.[๓๒]

“อักษรที่ตั้งอยู่ในท่ามกลางแห่งผุฏฐอักษร (วรรคอักษร) และอุสุมอักษร [ชื่อว่า อันตัฏฐา] ลง กฺวิปฺ ปัจจัย ย่อมเป็นไปในอักษรที่ชื่อว่า ย ร ล และ ว เพราะอักษรเหล่านั้นอยู่ท่ามกลางผุฏฐอักษรที่มีรูปว่า ศ ษ ส ห”

แม้ว่าอุสุมอักษรจะหมายถึงอักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนตามคำอธิบายของสันสกฤตข้างต้น แต่ตามหลักภาษาศาสตร์ถือว่าเสียงทุกเสียงเปล่งจากมาปอดเหมือนกันจึงเรียกเสียงดังกล่าวว่า เสียงเสียดแทรก (Fricatives) ในการเปล่งเสียงเสียดแทรก ลมจะขึ้นไปทางช่องจมูกหรือจะไม่ขึ้นก็ได้ ในช่องปากอวัยวะที่เกี่ยวข้องในการเปล่งเสียงจะอยู่ใกล้กันมากทำให้ทางเดินของลมแคบเข้า ลมจากปอดผ่านส่วนที่แคบนี้ เกิดเสียงเสียดแทรกขึ้น

อนึ่ง วิธีออกเสียงในภาษาบาลี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ไม่อ่านกล้ำ　　　ใช้ในกรณี ๔ อย่าง คือ

ก. พยัญชนะสังโยคเป็นวรรคเดียวกัน เช่น อกฺก (อักกะ), อกฺข (อักขะ) เป็นต้น

ข. พยัญชนะสังโยคเป็น อ วรรคเหมือนกัน เช่น อยฺย (อัยยะ), ปลฺลว (ปันละวะ) เป็นต้น

ค. พยัญชนะสังโยคมีวรรคต่างกัน เช่น ภนฺช (ภันชะ), หนฺส (หันสะ) เป็นต้น

ฆ. พยัญชนะสังโยคมี ห อักษรอยู่ท้าย เช่น อสฺมฺห (อะสฺมหะ), รูฬฺหี (รูนหี) เป็นต้น

๒. อ่านกล้ำ　　　ใช้ในกรณี ๒ อย่าง คือ

ก. มี ย ร ว อักษรอยู่ท้าย เช่น กลฺยาณ (กันลฺยาณะ), จิตฺร (จิดตฺระ), กตฺวา (กัดตฺวา), อนฺเวติ (อันนฺเวติ)

ข. มี สฺ อักษรอยู่หน้า เช่น ตสฺมา (ตัสฺหฺมา)

การออกเสียงบาลีนั้นมีข้อยกเว้นอยู่บ้าง เช่น ปญฺหา ไม่อ่านว่า ปัยหา แต่อ่านว่า ปันหา คำว่า มิลินฺทปญฺห อ่านว่า มิลินทะปันหะ แม้คำว่า พฺรหฺม มักอ่านว่า พฺรัมฺมะ โดยเสียง ห หายไปเหมือน H ในคำว่า Hour (อาวเวอะ)

อนึ่ง คำว่า ตสฺมา ออกเสียงเป็น ตัสสฺหฺมา โดยมี หฺ กล้ำ ทั้งนี้เพื่อให้ต่างกับคำว่า ตสฺสมา (ตัสสะมา) แม้คำว่า สงฺขฺยา ก็อ่านว่า สังขฺหฺยา เพื่อให้ต่างกับคำว่า สงฺขยา (สังขะยา) ส่วนคำว่า สมุทฺท อ่านได้สองแบบว่า สะหฺมุดทะ หรือ สะมุดทะ โดยต่างกันที่อย่างแรกมีเสียงต่ำ อย่างหลังมีเสียงสูง เนื่องจากเสียงสระอาจแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ เสียงสูง (อุทาตฺต) เสียงต่ำ (อนุทาตฺต) และเสียงกลาง (สฺวริต)]

กรณ์ ๔ ประเภท

กรณํ ชิวฺหามชฺฌํ ตาลุชานํ. ชิวฺโหปคฺคํ มุทฺธชานํ. ชิวฺหาคฺคํ ทนฺตชานํ. เสสา สกฏฺฐานกรณา.

ท่ามกลางลิ้น [ลิ้นส่วนกลาง] ชื่อว่า กรณ์ของตาลุชอักษร, ที่ใกล้แห่งปลายลิ้น ชื่อว่า กรณ์ของมุทธชอักษร, ปลายลิ้น ชื่อว่า กรณ์ของทันตชอักษร, อักษรที่เหลือมีกรณ์เป็นฐานของตนๆ

[กรณ์มี ๔ ประเภท คือ

๑. ชิวหามัชฌะ : ท่ามกลางลิ้น เกี่ยวกับตาลุชอักษร คือ ต้องใช้ลิ้นส่วนกลางสัมผัสกับเพดานปากจึงจะออกเสียงได้

๒. ชิวโหปัคคะ : ใกล้ปลายลิ้น เกี่ยวกับมุทธชอักษร คือ เมื่อออกเสียงมุทธชอักษรต้องใช้ที่ใกล้ปลายลิ้นสัมผัสกับปุ่มเหงือก

๓. ชิวหัคคะ : ปลายลิ้น เกี่ยวกับทันตชอักษร คือ เมื่อออกเสียงทันตชอักษรต้องใช้ปลายลิ้นสัมผัสกับฟัน

๔. สกัฏฐานกรณะ : มีกรณ์เป็นฐานของตนๆ คือ

- กัณฐชอักษร มีกรณ์ คือ คอ
- โอฏฐชอักษร มีกรณ์ คือ ริมฝีปาก
- นิคคหิต มีกรณ์ คือ นาสิก

ดังนั้น ลิ้นส่วนกลาง ที่ใกล้ปลายลิ้น และปลายลิ้น จึงเรียกว่า กรณ์ คือ เครื่องเปล่งเสียง ส่วนอักษรที่เหลือจากนี้มีกรณ์คือฐานของตน หมายความว่า คอ ริมฝีปาก และนาสิก เป็นทั้งฐานที่เกิดเสียงและเป็นกรณ์เครื่องเปล่งเสียงไปด้วยกัน]

ปยตนะ ๔ ประเภท

ปยตนํ สํวุตาทิกรณวิเสโส.

การกระทำเป็นพิเศษมีการปิด[ฐานและกรณ์]เป็นต้น ชื่อว่า ปยตนะ

สํวุต'มการสฺส. วิวฏํ เสสสรานํ สการหการานญฺจ. ผุฏฺฐํ วคฺคานํ. อีสํผุฏฺฐํ ยรลวานนฺติ.

การปิด[ฐานและกรณ์] เป็นปยตนะของ อ อักษร

การเปิด[ฐานและกรณ์] เป็นปยตนะของสระที่เหลือ [คือสระ อา ถึงสระ โอ] ส อักษร และ ห อักษร

การกระทบ[ของฐานและกรณ์] เป็นปยตนะของพยัญชนะวรรค

การกระทบเบาๆ [ของฐานและกรณ์] เป็นปยตนะของ ย ร ล ว ดังนี้แล

[ปยตนะมี ๔ ประเภท คือ

๑. สังวุตะ การปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับ อ อักษร

๒. วิวฏะ การเปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับสระที่เหลือ ๗ เสียงและ ส ห อักษร

๓. ผุฏฐะ การกระทบฐานและกรณ์ชัดเจน เกี่ยวกับวรรคอักษร ๒๕ เสียง

๔. อีสังผุฏฐะ การกระทบฐานและกรณ์เบาๆ เกี่ยวกับ อ วรรค ๔ เสียง คือ ย ร ล ว

ความพยายามในการออกเสียงสระและพยัญชนะ ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ดังที่แสดงแล้วในข้างต้น หมายความว่า ในเวลาออกเสียง อ จะปิดคอที่เป็นฐานและกรณ์ ส่วนในเวลาออกเสียงสระอื่นๆ จะเปิดฐานและกรณ์ ดังนี้เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม แม้ในวิวฏะก็มีความต่างกัน คือ เสียง เอ โอ เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง อิ อี อุ อู และเสียง อา เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง เอ โอ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

กณฺฐชสเรสุปิ เอกาโรการโตปิ อาการสฺส วิวฏตฺตํ ปยตนํ.[๓๓]

“แม้ในสระที่เกิดในกัณฐฐาน การเปิดฐานและกรณ์ของ อา อักษรเป็นปยตนะมากกว่า เอ และ โอ อักษร”

ในที่นี้ท่านมิได้แสดงปยตนะของนิคคหิตไว้ คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่านิคคหิตนับเข้าในวิวฏะ ดังข้อความกล่าวว่า

นิคฺคหีตสฺส ฐานํ นาสิกา. กรณญฺจ สาเยว. ปยตนํ วิวฏกณฺฐตา.[๓๔]

“ฐานของนิคคหิตคือนาสิก กรณ์ก็คือนาสิกนั่นแหละ ปยตนะคือการเปิดคอไว้”

ปยตนะทั้ง ๔ ประเภทเหล่านี้ กล่าวตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนีนำเอามติของคัมภีร์อื่นมากล่าวว่า รัสสสระทั้งหมดเป็นสังวุตะ ทีฆสระทั้งหมดเป็นวิวฏะ ส่วนผุฏฐะและอีสังผุฏฐะเหมือนกัน ดังข้อความว่า

จูฬนิรุตฺติยํ ปน สพฺเพ รสฺสสรา สํวุฏา นาม. สพฺเพ ทีฆสรา วิวฏา นามาติ วุตฺตํ. ตถา สทฺท-สารตฺถชาลินิยํ กตฺถจิ สกฺกฏคนฺเถ จ. อิทํ ยุตฺตตรํ.[๓๕]

“ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติ รัสสสระทั้งหมดชื่อว่า สังวุฏะ ทีฆสระทั้งหมดชื่อว่า วิวฏะ ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีและคัมภีร์สันสกฤตบางคัมภีร์ก็เช่นเดียวกัน มตินี้สมควรกว่า”

จะแสดงตารางอักษรที่เกิดในฐาน กรณ์ และปยตนะ ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังนี้

		ปยตนะ				
ฐาน	**กรณ์**	**สังวุตะ**	**วิวฏะ**	**ผุฏฐะ**	**อีสังผุฏฐะ**	**วิวฏะ**
กัณฐะ	กัณฐะ	อ	อา เอ โอ	ก ข ค ฆ ง		ย
ตาลุ	ชิวหามัชฌะ		อิ อิ เอ	จ ฉ ช ฌ ญ	ย	
มุทธะ	ชิวโหปัคคะ			ฏ ฐ ฑ ฒ ณ	ร (ฬ)	
ทันตะ	ชิวหัคคะ			ต ถ ท ธ น	ล ว	ส
โอฏฐะ	โอฏฐะ		อุ อู โอ	ป ผ พ ภ ม	ว	
นาสิกา	นาสิกา			ง ญ ณ น ม		อํ

การลำดับอักษร

เอวํ ฐาน-กรณปฺ-ปยตน-สุติ-กาลเภทภินฺเนสุ อกฺขเรสุ สรา นิสฺสยา, อิตเร นิสฺสิตา.

ในบรรดาอักษรอันต่างกันโดยประเภทแห่งฐาน กรณ์ ปยตนะ เสียง และมาตรา อย่างนี้ สระทั้งหลาย ชื่อว่า นิสสยะ (ที่อาศัย) อักษรอื่นจากนี้ ชื่อว่า นิสสิตะ (ผู้อาศัย)

[อักษรทั้งหลายนั้นต่างกันโดย

- ฐาน คือ คอ เป็นต้น
- กรณ์ คือ ท่ามกลางลิ้น เป็นต้น
- ปยตนะ คือการปิดฐานและกรณ์เป็นต้น
- เสียง คือ เสียงไม่ก้อง (อโฆสะ) อันได้แก่อักษรที่ ๑ และที่ ๒ คือ ก จ ฏ ต ป, ข ฉ ฐ ถ ผ พร้อมทั้ง ส อักษร และเสียงก้อง (โฆสะ) อันได้แก่อักษรที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ คือ ค ช ฑ ท พ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ, ง ญ ณ น ม พร้อมทั้ง อ วรรค อักษร คือ ย ร ล ว ห ฬ
- มาตราต่างกัน กล่าวคือ รัสสสระมี ๑ มาตรา ทีฆสระมี ๒ มาตรา พยัญชนะมีครึ่งมาตรา

ในบรรดาอักษรเหล่านี้ สระเป็นที่ซึ่งพยัญชนะได้อาศัยออกเสียง ชื่อว่า นิสสยะ (ที่อาศัย) ท่านจึงกล่าวสระไว้ก่อนพยัญชนะ ส่วนพยัญชนะต้องอาศัยสระจึงจะออกเสียงได้ ชื่อว่า นิสสิตะ (ผู้อาศัย) จึงกล่าวไว้ต่อจากสระ

คำว่า นิสฺสย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สระที่ถูกพยัญชนะอาศัย ชื่อว่า นิสสยะ = พฺยญฺชเนหิ นิสฺสียนฺตีติ นิสฺสยา.

(นิ บทหน้า + สิ ธาตุ (อาศัย) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า นิสฺสิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พยัญชนะผู้อาศัย ชื่อว่า นิสสิตะ = นิสฺสยนฺตีติ นิสฺสิตา.

(นิบทหน้า + สิ ธาตุ (อาศัย) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ตตฺถ

นิสฺสยาโท สรา วุตฺตา พฺยญฺชนา นิสฺสิตา ตโต
วคฺเคกชา พหุตฺตาโท ตโต ฐานลหุกฺกมา.

ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะเหล่านั้น

"สระกล่าวไว้ในเบื้องต้น เพราะเป็นที่อาศัย พยัญชนะกล่าวไว้หลังจากสระนั้น เพราะเป็นผู้อาศัย พยัญชนะวรรคและอักษรที่เกิดแต่ฐานเดียวกล่าวไว้ในเบื้องแรก เพราะมีจำนวนมาก แต่นั้นจึงกล่าวอักษรไว้ตามลำดับแห่งฐานและลหุ[ครุ]"

[คาถานี้แสดงวิธีเรียงลำดับอักษร ดังต่อไปนี้

- ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะทั้งสอง สระเรียงไว้หน้าเพราะเป็นนิสสยะ พยัญชนะเรียงไว้หลังสระเพราะเป็นนิสสิตะ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

นิสฺสยนิสฺสิเตสุ นิสฺสยาว ปฐมํ วตฺตพฺพา.[๓๖]

"ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะ ควรกล่าวนิสสยะไว้ก่อน"

- สระ มี ๒ อย่าง คือ เอกชสระ และทวิชสระ เอกชสระ (อ วัณณะ, อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ) เรียงไว้ก่อนเพราะมีจำนวนมาก ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

อปฺปกพหุเกสุ พหุกาว ปฐมํ วตฺตพฺพา.[๓๗]

"ในบรรดาสระจำนวนน้อยและสระจำนวนมาก ควรกล่าวสระจำนวนมาก[ที่มีฐานเดียว]ไว้ก่อน"

- แม้ในสระ อ วัณณะ สระ อ เป็น ลหุ จึงเรียงไว้ก่อน อา (ซึ่งเป็นครุ) ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ครุกลหุเกสุ ลหุกาว ปฐมํ วตฺตพฺพา.[๓๘]

“ในบรรดาสระที่เป็นครุและลหุ ควรกล่าวสระที่เป็นลหุไว้ก่อน”

ในบรรดาทวิชสระ สระ เอ เกิดที่คอและเพดาน อันตั้งอยู่ลำดับแรก จึงเรียงไว้หน้า สระ โอ ซึ่งเกิดที่คอและริมฝีปาก

- แม้บรรดาพยัญชนะวรรคอักษรมีพวกมากจึงวางไว้ก่อน แม้ ก วรรค ท่านวางเอกชอักษรไว้ก่อน เพราะมีพวกมาก แม้เอกชอักษรท่านวางอโฆสะไว้ก่อน เพราะมีสภาพเหมือนกับลหุ ในวรรคที่เหลือก็เหมือนกัน

- ในบรรดาพยัญชนะ อวรรค (อวรรค คือ ไม่จัดเป็นวรรค) ย ร ล ว อักษรเป็นโฆสะ วางไว้หน้า เพราะมีจำนวนมาก ส อักษร เป็นอโฆสะ มีเสียงเดียวจึงวางไว้หลัง ส่วน ห อักษรเป็นโฆสะควรวางไว้หน้า แต่เพื่อแสดงความไม่เป็นลำดับจึงวางไว้ข้างหลัง (หมายความว่ากฎไวยากรณ์มักกล่าวถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่อาจมีข้อยกเว้นได้บ้าง) ส่วน ฬ อักษร อาจารย์บางพวกออกเสียงเป็น ฑ เช่น ครุฑ, ครุฬ เป็นต้น (คือใช้ฑ แทน ฬ ได้ในบางแห่ง) ดังนั้นจึงวางไว้ข้างหลัง ห เพราะมีสภาพไม่แน่นอน ส่วนนิคคหิตเป็นโฆสาโฆสวิมุตติ (พ้นจากความเป็นโฆสะและอโฆสะ) วางไว้หลังเพราะมีเสียงเดียว

ข้อความดังกล่าวนี้ ท่านแสดงไว้ตามคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒) จึงยกสาธกจากคัมภีร์นั้นมากล่าวว่า]

วุตฺตญฺจ

ปญฺจนฺนํ ปน ฐานานํ ปฏิปาฏิวสาปิ จ
นิสฺสยาทิปฺปเภเทหิ วุตฺโต เตสมนุกฺกโมติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“ลำดับแห่งอักษรเหล่านั้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยลำดับแห่งฐาน ๕ และด้วยประเภทของอักษรมีนิสสยะเป็นต้น”

[จ ศัพท์ในประโยคว่า วุตฺตญฺจ นั้นทำหน้าที่ย้ำความในประโยคต้น เรียกว่า ทัฬหีกรณโชตกะ (แสดงการย้ำความ) เหมือน หิ ศัพท์ในคำว่า วุตฺตญฺหิ, วุตฺตญฺเหตํ เป็นต้น]

คำอธิบาย เอกจตฺตาลีส

เอเกนาธิกา จตฺตาลีสํ เอกจตฺตาลีสํ.

๔๐ ยิ่งด้วย ๑ เรียกว่า เอกจัตตาลีสะ

[ข้อความข้างต้นเป็นปทวิคคหสังวัณณนาที่อธิบายรูปวิเคราะห์ของ เอกจตฺตาลีสํ เป็นตติยาตัปปุริสสมาส]

เอเตน คณนปริจฺเฉเทน

อธิกกฺขรวนฺตานิ เอกตาลีสโต อิโต

น พุทฺธวจนานีติ ทีเปตาจริยาสโภ.

ด้วยการกำหนดจำนวน[อักษร]ดังกล่าวนี้

"ท่านอาจารย์[กัจจายนะ]ผู้ประเสริฐแสดงว่า ถ้อยคำที่มีอักษรเกินจาก ๔๑ เสียงนี้มิใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้า"

[คำว่า เอกจตฺตาลีสํ กล่าวระบุจำนวนอักษรในภาษาบาลีว่ามี ๔๑ เสียงเท่านั้น อักษรอื่นจากนี้ไม่ใช่อักษรในภาษาบาลี หมายความว่า สระและพยัญชนะในภาษาสันสกฤตที่บาลีไม่มีใช้ เช่น ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ไอ เอา ศ ษ เป็นต้น อักษรเหล่านี้ไม่ใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้า แต่อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่วรรณกรรมสันสกฤตเจริญรุ่งเรืองมาก่อนพุทธกาล ไวยากรณ์บาลีจึงแต่งขึ้นโดยอาศัยกฎจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่

ก่อนที่คัมภีร์กัจจายนะจะอุบัติขึ้น มีไวยากรณ์ที่แต่งก่อนกัจจายนะซึ่งอ้างไว้ในสัททนีติปกรณ์และปกรณ์อื่นๆ กล่าวคือ โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธิสัตว์) กล่าวถึงอักษร ๔๐ เสียงโดยเว้น ฬ ว่า นรวรวจโนปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานิ (อักษรที่เกื้อกูลแก่พระดำรัสของพระชินเจ้ามี ๔๐ เสียง) และสัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากร) กล่าวถึงอักษร ๔๓ เสียงว่า สิทฺธกฺกมาทาทโยวณฺณากฺขราติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งความปรากฏ) อักษรดังกล่าวเพิ่มสระ ๒ เสียง คือ เอะ และ โอะ ซึ่งปรากฏใช้ในตัวอย่างที่มีพยัญชนสังโยคอยู่ท้าย เอ และ โอ ว่า เอตฺถ, เสยฺโย, โอฏฺโฐ และ โสตฺถิ โมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งหลังปทรูปสิทธิปกรณ์ได้กล่าวถึงอักษร ๔๓ เสียงตามมตินั้นว่า ออาทโย ติตาลีส วณฺณา (เสียง ๔๓ เสียงที่มี อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า วัณณะ)]

คำอธิบาย อปิ ศัพท์

อปิคฺคหณํ เหฏฺฐา วุตฺตานํ อเปกฺขากรณตฺถํ.

อปิ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อกระทำการมองหาอักษรที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ (คือ ในสูตร อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต)

[อปิ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อเปกขา คือ มองหาอักษรที่กล่าวไว้ในสูตรแรกนั่นเอง จึงแปลว่า อกฺขรา อปิ ชื่อว่า อักษรข้างต้น ส่วนคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะแปลว่า ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน

คำว่า เหฏฺฐา (ข้างใต้, ข้างล่าง) และ อุปริ (ข้างบน) เหมือนการขึ้นต้นไม้ที่เรียกว่า รุกขารูฬหนัย คือ นัยขึ้นต้นไม้ โดยส่วนของต้นไม้ที่ยังขึ้นไม่ถึงเรียกว่า ข้างบน ส่วนที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เรียกว่า ข้างล่าง คำว่า เหฏฺฐา ในที่นี้หมายถึงข้อความที่ผ่านมาแล้ว คือ ข้อความที่อยู่ข้างหน้า (โดยนัยเดียวกัน คำว่า อุปริ หมายถึง ข้อความที่ยังไม่ถึง)

ท่านมิได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปิ ศัพท์ไว้เหมือน อกฺขรา, อาทโย และ เอกจตฺตาลีสํ เพราะ อปิ เป็นอุปสรรคที่ไม่อาจตั้งวิเคราะห์ได้ ความจริงแล้วบทที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้มี ๖ ประเภท คือ รูฬหิ ศัพท์ อาขยาต อุปสรรค นิบาต อาลปนะ และสรรพนาม ดังข้อความว่า

รูฬฺหิ'ขฺยาตํ นิปาตญฺจุ- ปสคฺคาลปนมฺปิ จ
สพฺพนามนฺติ เอเตสุ น กโต วิคฺคโห ฉสุ.[๓๙]

"รูปวิเคราะห์ไม่พึงกระทำในบท ๖ ประเภทเหล่านี้ คือ รูฬหิ ศัพท์ อาขยาต นิบาต อุปสรรค อาลปนะ และสรรพนาม"

แต่นี้ไปท่านจะแสดงสัญญาสูตรที่ตั้งชื่อสระ รัสสะ ทีฆะ ครุ พยัญชนะ วรรค และนิคคหิต ตามลำดับ สูตรต่อจากนี้ไปตั้งแต่สูตร ๓-๑๐ จึงเป็นสัญญาสูตร]

---

๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โอ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ตตฺถ อกฺขเรสุ ในบรรดาอักษร ท. เหล่านั้น *อกฺขรา* อ.อักษร ท. *โอทนฺตา* อันมี โอ เป็นที่สุด *อฏฺจ* ๘ เสียง *สรา* ชื่อว่า สระ ฯ

[สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตตฺถ, โอทนฺตา, สรา และ อฏฺจ เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๘ เสียง อันได้แก่ อ, อา, อิ, อี, อุ, อู, เอ และ โอ ว่าชื่อ สระ

ส่วนใหญ่ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ (ในบรรดา) มักแสดงข้อความโดยพิสดารต่อจากข้อความในประโยคต้นที่กล่าวไว้โดยย่อ ในที่นี้ตั้งแต่สูตรที่ ๒ จนจบสูตรที่กล่าวถึงอักษร กล่าวขยายเรื่องของอักษรทั้งสิ้น

คำว่า ตตฺโถทนฺตา ตัดบทเป็น ตตฺถ + โอ + อนฺตา ลง ท อาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา]

ตตฺถ เตสุ อกฺขเรสุ อการาทีสุ โอการนฺตา อฏฺจ อกฺขรา สรา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาอักษร มี อ อักษรเป็นต้นเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โอ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

[คำว่า สรา ในสูตรเป็นสัญญาศัพท์หรือนามศัพท์ที่แสดงชื่อ ฉะนั้น ในวุตติจึงกล่าวว่า สรา นาม (ชื่อว่า สระ) เพื่อกล่าวถึงข้อความนี้ แม้ในสูตรอื่นๆ ก็มีนัยนี้เช่นเดียวกัน

คำว่า โหนฺติ (ย่อมเป็น) ท่านเพิ่มเข้ามาในสูตรเพื่อแสดงกิริยาคุมพากย์ในประโยค]

ตํ ยถา-

สระเหล่านั้นคืออะไร

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ อิติ สรา.

อักษรเหล่านี้ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ และ โอ ชื่อว่า สระ

โอ อนฺโต เยสํ เต โอทนฺตา.

เสียง โอ เป็นเสียงที่สุดของอักษรเหล่าใด อักษรเหล่านั้นชื่อว่า โอทันตะ (มี โอ เป็นที่สุด)

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่าฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส]

ทกาโร สนฺธิโช.

เสียง ท เกิดโดยการเชื่อมคำ

[คำว่า โอทนฺตา ตัดบทเป็น โอ + อนฺตา ท อักษรเป็นอาคมเชื่อมคำระหว่าง โอ และ อนฺตา เหตุที่ลง ท อาคมโดยไม่ลงอาคมตัวอื่น ก็เพราะว่าในสันสกฤตใช้เป็น ตฺ อาคม ซึ่งเสียง ตฺ ใน โอตฺ เป็นอนุพันธ์ในระบบไวยากรณ์สันสกฤตสำหรับลงท้ายเสียงสระเพื่อกำหนดความหมายให้หมายถึงสระนั้นเพียงเสียงเดียว ในที่นี้หมายถึงเสียง โอ เพียงเสียงเดียว โดยหลักภาษาสันสกฤตเมื่อกล่าวถึง โอ จะหมายถึงเสียง ส วัณณะของ โอ คือ โอ และ เอา แต่ถ้ากล่าวถึง โอตฺ จะหมายถึงเสียง โอ เท่านั้น เมื่อแปลง ตฺ เป็น ทฺ ในเพราะสระหลัง ก็มีรูปว่า โอทนฺต เหมือนบาลี

ความจริงในการลง ท อาคมนี้ไม่มีสระ อ ใน ท แต่เพื่อให้ออกเสียงง่ายจึงไม่เขียนเป็น ทฺ แม้การลงอาคมอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ยกเว้นฐานะที่แสดงการประกอบรูปศัพท์จึงจะแสดงพยัญชนะล้วนๆ เพื่อความชัดเจน]

สรนฺติ คจฺฉนฺตีติ สรา

อักษรใดย่อมเป็นไปได้ เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สระ

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า กัตตุสาธนะ คำว่า สร สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ (คติยํ = ไป) + อ ปัจจัย ในที่นี้ สร ธาตุมีอรรถว่า เป็นไป หมายความว่า สระออกเสียงเองได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ]

พฺยญฺชเน สาเรนฺตีติปิ สรา.

อักษรใดย่อมยังพยัญชนะให้เป็นไป เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สระ

[รูปวิเคราะห์นี้ ชื่อว่า เหตุกัตตุสาธนะ คำว่า สร สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ (คติยํ = ไป) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย]

ตตฺถาติ วตฺตเต.

บทว่า ตตฺถ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[ประโยคข้างต้นนี้แสดงอธิการนัย คือ การตามมาปรากฏในสูตร หมายความว่า บทว่า ตตฺถ จาก สูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ ตามมาปรากฏในสูตรว่า ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา และสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการตั้งชื่ออักษร

ในฉบับปัจจุบันที่มีเลขสูตรอยู่หน้าสูตร อาจทำให้เข้าใจผิดว่าเมื่อเริ่มสูตรใหม่แล้วจึงจะนับเป็นสูตรใหม่ แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น ประโยคที่แสดงการติดตามมาซึ่งมี วตฺตเต, อนุวตฺตเต หรือ อธิกาโร จัดเป็นประโยคแรกของสูตร ไม่ใช่ข้อความในสูตรก่อน (ดู สูตร ๑๕)]

๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระ ๓ เสียงที่มีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตตฺถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น *สรา* อ.สระ ท. *ตโย* ๓ เสียง *ลหุมตฺตา* ที่มีระยะสั้น *รสฺสา* ชื่อว่า รัสสะ ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บท คือ ลหุมตฺตา, ตโย และ รสฺสา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๓ เสียงอันได้แก่ อ, อิ และ อุ ที่มีระยะสั้นว่าชื่อ รัสสะ]

ตตฺถ อฏฺฐสุ สเรสุ ลหุมตฺตา ตโย สรา รสฺสา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาสระ ๘ เสียงเหล่านั้น สระ ๓ เสียงที่มีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตํ ยถา-

รัสสสระเหล่านั้น คืออะไร

อ อิ อุ อิติ รสฺสา.

สระ ๓ เสียงเหล่านี้ คือ อ อิ อุ ชื่อว่า รัสสสระ

ลหุกา มตฺตา ปมาณํ เยสํ เต ลหุมตฺตา.

ระยะสั้นแห่งสระเหล่าใด มีอยู่ เหตุนั้นสระเหล่านั้นชื่อว่า ลหุมัตตะ (มีระยะสั้น)

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส และ มตฺต ศัพท์มีอรรถว่า ปมาณ (ระยะ) หมายถึง ระยะการออกเสียง ท่านจึงกล่าว ปมาณ ไว้ท้าย มตฺตา ว่า มตฺตา ปมาณํ เพื่อแสดงข้อความนี้]

มตฺตาสทฺโท เจตฺถ อจฺฉราสงฺฆาตอกฺขินิมีลนสงฺขาตํ กาลํ วทติ.

อนึ่ง มตฺตา ศัพท์ในสูตรนี้ ย่อมแสดงเวลาซึ่งนับด้วยการดีดนิ้วหรือการปิดตา

[คำว่า มตฺตา (ระยะ) ใน ลหุมตฺตา (มีระยะสั้น) หมายถึง เวลาดีดนิ้วหรือปิดตา กล่าวคือ ระยะออกเสียงรัสสะทั้ง ๓ เสียง คือ อ อิ อุ มีระยะสั้นเทียบเท่าการดีดนิ้วและการปิดตานั่นเอง บางคัมภีร์ยังกล่าวเปรียบว่าเหมือนการเปิดตาหรือการแลบของสายฟ้า บางคัมภีร์กล่าวว่ามีระยะเท่ากับมือที่วางไว้บนเข่าซึ่งพลิกให้หงายหรือคว่ำ ดังข้อความกล่าวว่า

กาเลน ยาวตา ปาณิ ปยฺเยติ ชานุมณฺฑเล
ส มตฺตา กวิภิญฺเญยฺยา- ตฺยุตฺตญฺจามรเวทิภิ.[๙๐]

"ผู้รู้คัมภีร์อมระกล่าวว่า มือที่วางไว้บนเข่าย่อมพลิกด้วยกาลเพียงใด กาลนั้น กวีพึงทราบว่าเป็นหนึ่งมาตรา"]

ตาย มตฺตาย เอกมตฺตา รสฺสา, ทฺวิมตฺตา ทีฆา, อฑฺฒมตฺตา พฺยญฺชนา.

ด้วยระยะนั้น สระที่มี ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ สระที่มี ๒ มาตรา ชื่อว่า ทีฆะ อักษรที่มีครึ่งมาตรา ชื่อว่า พยัญชนะ

[ทีฆสระมี ๒ มาตราซึ่งออกเสียงยาวกว่ารัสสสระ ๑ เท่า จึงเทียบได้กับการดีดนิ้วเป็นต้น ๒ ครั้ง ส่วนพยัญชนะมีครึ่งมาตราซึ่งออกเสียงสั้นกว่ารัสสสระ ๑ เท่า เทียบได้กับเสียงของพังพอน]

ลหุคฺคหณํ เจตฺถ ฉนฺทสิ ทิยฑฺฒมตฺตสฺสาปิ คหณตฺถํ.

อนึ่ง ลหุ ศัพท์ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมแม้ซึ่งอักษรที่มีหนึ่งมาตราครึ่งในฉันท์

[พระกัจจายนะไม่ตั้งสูตรว่า เอกมตฺตา ตโย รสฺสา (สระ ๓ เสียงที่มี ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ) แต่ใช้ ลหุมตฺตา แทน เอกมตฺตา เพื่อรวบรวมพยัญชนะและสระเสียงสั้นที่ประกอบร่วมกัน เช่น ก กิ กุ เป็นต้นที่ใช้ในฉันทลักษณ์]

รสฺสกาลโยคโต รสฺสา, รสฺสกาลวนฺโต วา รสฺสา.

ชื่อว่า รัสสะ เพราะประกอบในกาลอันสั้น อีกนัยหนึ่ง สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

[คำว่า รสฺส มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- สระที่ประกอบในกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ = รสฺเส นิยุตฺตา รสฺสา.

  (รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในนิยุตตตัทธิต)

- สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ = รสฺโส เอเตสํ อตฺถีติ รสฺสา.

  (รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)]

สรรสฺสคฺคหณานิ จ วตฺตนฺเต.

อนึ่ง ศัพท์ว่า สร และ รสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วย

[การใช้ วตฺตเต (เอกพจน์) หรือ วตฺตนฺเต (พหูพจน์) มักติดตามไปในสูตรต่อไปอย่างมาก ๓ สูตร ถ้าให้ติดตามไปตั้งแต่ ๔ สูตรขึ้นไป มักใช้ อธิกาโร จ ศัพท์ในที่นี้ ทำหน้าที่รวบรวม ตตฺถ ให้ติดตามมาในสูตรนี้อีกด้วย]

๕. อญฺเญ ทีฆา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระอื่นจากรัสสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

ตตฺถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น *สรา* อ.สระ ท. *อญฺเญ* เหล่าอื่น *รสฺเสหิ* จากรัสสสระ ท. *ทีฆา* ชื่อว่า ทีฆะ ฯ

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ อญฺเญ และ ทีฆา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๕ เสียงอันได้แก่ อา, อี, อู, เอ และ โอ อื่นจากรัสสะว่าชื่อ ทีฆะ]

ตตฺถ อฏฺฐสุ สเรสุ รสฺเสหิ อญฺเญ ทฺวิมตฺตา ปญฺจ สรา ทีฆา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาสระ ๘ เสียงเหล่านั้น สระ ๕ เสียงอันมีสองมาตรา อื่นจากรัสสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

ตํ ยถา-

ทีฆสระเหล่านั้น คืออะไร

อา อี อู เอ โอ อิติ ทีฆา.

สระเหล่านี้ คือ อา อี อู เอ โอ ชื่อว่า ทีฆสระ

อญฺญคฺคหณํ ติยฑฺฒมตฺติกานมฺปิ สงฺคหณตฺถํ.

อญฺญ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวมแม้ซึ่งอักษรที่มีสองมาตราครึ่ง

[พระกัจจายนะไม่ตั้งสูตรว่า ทฺวิมตฺตา ทีฆา (สระที่มี ๒ มาตรา ชื่อว่า ทีฆะ) แต่ใช้ อญฺเญ (อื่น) แทน ทฺวิมตฺตา ก็เพื่อรวบรวมสระที่ประกอบกับพยัญชนะซึ่งมี ๒ มาตราครึ่ง เช่น กา กี กู เก โก]

ทีฆกาเล นิยุตฺตา ตพฺพนฺโต วา ทีฆา.

สระที่ประกอบในกาลอันยาว หรือมีกาลอันยาวนั้น ชื่อว่า ทีฆะ

[คำว่า ทีฆ มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- สระที่ประกอบในกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ = ทีเฆ นิยุตฺตา ทีฆา.

  (ทีฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในนิยุตตตัทธิต>

- สระที่มีกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ = ทีโฆ เอเตสํ อตฺถีติ ทีฆา.

  (ทีฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต>

เมื่อท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทีฆ ศัพท์แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงการออกเสียง เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค จึงกล่าวข้อความต่อไป]

กฺวจิ สํโยคปุพฺพา เอกาโรการา รสฺสา อิว วุจฺจนฺเต.

ในบางแห่ง เอ อักษรและ โอ อักษร ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยค ย่อมออกเสียงเหมือนรัสสสระ

[สังโยค คือ พยัญชนะสองหรือสามตัวที่ซ้อนกันอยู่โดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะ เช่น ทฺธ ใน พุทฺธ, งฺขฺย ใน สงฺขฺยา ท่านกล่าวว่า เอ และ โอ ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยคดังกล่าว ไม่ต้องออกเสียงยาว ๒ มาตราเหมือนทีฆสระทั่วไป แต่ให้ออกเสียงเป็น ๑ มาตราเหมือนรัสสสระ]

ยถา เอตฺถ, เสยฺโย, โอฏฺโฐ, โสตฺถิ.

เช่น

เอตฺถ	(ในที่นี้)	เสยฺโย	(ประเสริฐ)
โอฏฺโฐ	(ปาก)	โสตฺถิ	(ความสวัสดี)

[ในอุทาหรณ์ว่า เอตฺถ ออกเสียงเป็น เอตฺ-ถ โดยเสียงของ เอตฺ คล้ายกับเสียงรัสสสระที่มี ๑ มาตราไม่ออกเสียงเป็นทีฆสระว่า เอ-ถ ส่วนเสียงว่า เสยฺโย ออกเสียงคล้ายรัสสสระว่า เสยฺ-โย ไม่ออกเสียงเป็นทีฆสระว่า เส-โย รูปว่า โอฏฺโฐ, โสตฺถิ ก็มีนัยเดียวกัน

ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ถือว่า เสียง เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค จัดเป็นรัสสสระคัมภีร์นั้นจึงกล่าวถึงรัสสสระ ๕ เสียง คือ อ อิ อุ เอะ และ โอะ ดังนั้นจึงกล่าวถึงสระ ๑๐ เสียงโดย

เพิ่มสระทั้งสองข้างต้น อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓) เห็นว่า เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยคอาจไม่ออกเสียงเป็นรัสสสระเสมอไปในกรณีที่เข้าสนธิกับบทหลัง เช่น ปากโฏมฺหิ (ปากโฏ + อมฺหิ) ซึ่งออกเสียงยาวเป็น ปากะโฏมหิ ไม่ออกเสียงสระ โอ สั้นกว่าปกติเหมือน โสตฺถิ ทั้งยังกล่าวว่า ภาษาสันสกฤตก็ไม่มีสระ เอ และ โอ ที่ออกเสียงสั้นเป็นรัสสสระว่า เอะ และ โอะ ดังนั้น การกำหนดสระ ๘ เสียงและอักษร ๔๑ เสียงตามมติของกัจจายนไวยากรณ์จึงเป็นสมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย

ปัจจุบันมีบางท่านออกเสียง เสยฺโย เป็น ไส-โย โดยอ้างข้อความที่กล่าวถึงการออกเสียงเป็นรัสสะตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ทรรศนะดังกล่าวไม่ถูกต้องตามเหตุผลดังนี้ คือ

๑. เสียงว่า เส เป็นเสียงยาว ส่วนเสียงว่า เสยฺ เป็นเสียงสั้นกว่า เส การออกเสียง เสยฺโย ก็จัดว่าเป็นเสียงสั้นอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องออกเสียงเป็น ไสโย เพราะบาลีไม่มีสระ ไอ เหมือนสันสกฤต ข้อนี้เทียบได้กับเสียง เอตฺถ ที่ออกเสียงว่า เอตฺถ ไม่ออกเสียงเป็น ไอถ

๒. สระ ไอ ในภาษาสันสกฤตจัดเป็นทีฆสระเท่านั้น การออกเสียงเป็น ไสโย จึงไม่สอดคล้องกับสันสกฤตที่อ่านเป็นเสียงยาวว่า สายโย (เสียงของภาษาไทยแยกสระ ไอ เป็นเสียงสั้นกว่าเสียง อาย แต่ในภาษาสันสกฤตมีเฉพาะเสียง อาย เท่านั้น แม้ในภาษาอังกฤษก็มีสระ I ที่ออกเสียงเป็น อาย)

๓. ชาวพม่าและสิงหลไม่ออกเสียงเป็น ไสโย แต่ออกเสียงว่า เสยฺโย ตามปกติ

คำว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) หมายถึง บางแห่งที่มีน้อยมาก ซึ่งในที่นี้หมายถึง เอกปทสังโยค คือ สังโยคที่อยู่ในบทเดียวกัน แต่ในบางบทที่มีสังโยคคนละบทกันซึ่งเรียกว่า นานาปทสังโยค คือ สังโยคที่เกิดจากบทต่างกันในประโยค สังโยคประเภทนี้ให้ออกเสียงเป็นทีฆสระตามปกติ ดังนั้น ท่านจึงอธิบายความนี้ในพากย์ต่อไป]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

มํ เจ ตฺวํ นิขณํ วเน, ปุตฺโต ตฺยาหํ มหาราช.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

มํ เจ ตฺวํ นิขณํ วเน (ถ้าท่านฝังเราไว้ในป่า)

ปุตฺโต ตฺยาหํ มหาราช (ข้าแต่มหาราช หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)

[ในประโยคนี้ให้เพิ่มคำว่า อิติ อุทาหรเณสุ นิเสธนตฺถํ (มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า) เพื่อตอบคำถามของประโยคหน้าว่า กฺวจีติ กึ หมายความว่า ในคำว่า เจ ตฺวํ แม้ ตฺวํ จะเป็นพยัญชนะ

สังโยค แต่บทว่า เจ กับ ตฺวํ เป็นคนละบทกัน จึงออกเสียงติดกันเป็น เจตฺวํ ไม่ได้ ต้องออกเสียงแยกกันเป็นสองบทว่า เจ + ตฺวํ ส่วนในคำว่า ปุตฺโต ตฺยาหํ สระ โอ ในคำว่า ปุตฺโต ที่ตามด้วยพยัญชนะสังโยคว่า ตฺยาหํ ซึ่งเป็นอีกบทหนึ่ง ก็ออกเสียงเป็นเสียงยาว เช่นเดียวกับตัวอย่างแรก

คำแปลข้างต้นกล่าวตามนิสสัยพม่าหลายฉบับ ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลตามพยาขยาของสิงหลว่า อุทาหรณ์อะไรย่อมสำเร็จด้วยบทว่า กฺวจิ (กฺวจีติ ปเทน กึ อุทาหรณํ สิชฺฌติ) และแปลประโยคต่อมาว่า อุทาหรณ์ว่า มํ เจ ฯเปฯ มหาราช ย่อมสำเร็จด้วยบทว่า กฺวจิ (กฺวจีติ ปเทน มํ เจ ฯเปฯ มหาราช อิติ อุทาหรณํ สิชฺฌติ)]

---

๖. ทุมฺหิ ครุ.

ในเพราะกลุ่มอักษรสองตัว รัสสะอักษรหน้า ชื่อว่า ครุ

ทุมฺหิ ในเพราะกลุ่มแห่งอักษรสองตัว *รสฺสกฺขโร* อ.อักษรอันเป็นรัสสะ *ปุพฺโพ* อันเป็นเบื้องหน้า *ครุ* ชื่อว่า ครุ ฯ

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ ทุมฺหิ และ ครุ เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระเสียงเบาที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยคว่าชื่อ ครุ หมายความว่า ธรรมดาสระเสียงสั้นต้องออกเสียงเป็นลหุคือเสียงเบา แต่ถ้ามีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลังแล้วก็ต้องออกเสียงเป็นครุคือเสียงหนัก เช่น ทตฺวา อ่านว่า ทตฺ-วา ไม่อ่านว่า ท-ตฺวา]

ทฺวินฺนํ สมูโห ทุ, ตสฺมึ ทุมฺหิ.

กลุ่มแห่งอักษรสองตัว ชื่อว่า ทุ, ในเพราะกลุ่มอักษรสองตัวนั้น

[คำว่า ทฺวินฺนํ สมูโห = ทุ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทุ ศัพท์ในสูตรนี้ว่าเป็นสมูหตัทธิต สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต แปลง ทฺวิ เป็น ทุ แล้วลบ ณ ปัจจัย

คำว่า ตสฺมึ ทุมฺหิ เป็นการกระจายรูปให้ตรงกับที่ใช้ในสูตร ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่า ทันตโสธนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนประโยคหน้าเรียกว่า ทันตเฉทนนัย คือ การตัดงาช้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปไปจากเดิม ในวรรณกรรมบาลีมักแสดงทันตเฉทนนัยก่อนทันตโสธนนัยเสมอ]

สํโยคภูเต อกฺขเร ปเร โย ปุพฺโพ รสฺสกฺขโร, โส ครุสญฺโญ โหติ.

ในเพราะอักษรเบื้องหลังอันเป็นสังโยค รัสสะอักษรเบื้องหน้าใด มีอยู่ รัสสะอักษรนั้นมีชื่อว่า ครุ

[ในวุตติข้างต้น คำว่า สํโยคภูเต อกฺขเร ปเร อธิบาย ทุมฺหิ ว่า ทุ ศัพท์ใน ทุมฺหิ ที่แปลว่า กลุ่มอักษรสองตัว ก็คือสังโยคนั่นเอง หมายความว่า เป็นพยัญชนะสังโยคที่มักมีอักษรสองตัวซ้อนกันโดยไม่มีสระคั่นในระหว่าง]

ยถา ทตฺวา หิตฺวา ภุตฺวา.

เช่น

ทตฺวา (ให้แล้ว)

หิตฺวา (สละแล้ว)

ภุตฺวา (บริโภคแล้ว)

[พยางค์แรกในคำเหล่านี้ถ้าไม่มีพยัญชนะสังโยคตามมาแล้วจะเป็นลหุ แต่ในที่นี้มีพยัญชนะสังโยคตามมาจึงจัดเป็นครุตามสูตรข้างต้นโดยออกเสียงหนักกล้ำอักษรว่า ทัดตฺวา, หิดตฺวา, ภุดตฺวา ไม่ออกเป็นเสียงเบาว่า ทะ-ตฺวา, หิ-ตฺวา, ภุ-ตฺวา ครุชนิดนี้เรียกว่า สังโยคาทิครุ คือ ครุข้างหน้าสังโยค]

“ครู”ติ วตฺตเต.

บทว่า ครุ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗. ทีโฆ จ.

สระเสียงยาว ชื่อว่า ครุ

สโร อ.สระ *ทีโฆ* อันเป็นทีฆะ *ครุ* ชื่อว่า ครุ ฯ

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อทีฆสระว่าชื่อครุ หมายความว่า เสียงยาวก็จัดเป็นเสียงหนักประเภทหนึ่ง ครุชนิดนี้เรียกว่า ทีฆครุ คือ ครุที่เป็นสระเสียงยาว]

ทีโฆ จ สโร ครุสญฺโญ โหติ.

สระเสียงยาว มีชื่อว่า ครุ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ โดยดึง ครุ ศัพท์มาสู่สูตรนี้และไม่ให้ติดตามไปสูตรอื่น จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่นิยมแปลเหมือน จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะ (รวบรวม) ซึ่งแปลว่า ด้วย, และ]

ยถา นาวา นที วธู เทฺว ตโย.

เช่น

นาวา	(เรือ)	นที	(แม่น้ำ)
วธู	(ผู้หญิง)	เทฺว	(สอง)
ตโย	(สาม)		

ครุกโต อญฺโญ “ลหุโก”ติ เวทิตพฺโพ.

สระอื่นจากครุ พึงทราบว่าคือ ลหุ

[แม้ว่ากัจจายนไวยากรณ์จะไม่ตั้งชื่อสูตรที่เรียกว่า ลหุ แต่รัสสสระอื่นจากครุทั้ง ๒ ประเภทนี้ก็ได้ชื่อว่า ลหุ คือ เสียงเบา โดยอวุตตสิทธินัย คือ การสำเร็จแห่งข้อความโดยมิได้กล่าวไว้โดยตรง เหมือนเมื่อตั้งชื่อพยัญชนะ ๒๕ เสียงว่าเป็นวรรคอักษรแล้ว พยัญชนะ ๘ เสียงมี ย เป็นต้นก็ได้ชื่อว่า อวรรค คือพยัญชนะที่ไม่ใช่วรรค

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจำแนกครุ ๒ ประเภทไว้ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ และ ทีโฆ จ ส่วนคัมภีร์วุตโตทัย (คาถา ๘) กล่าวถึงครุ ๔ ประเภท คือ

๑. สังโยคาทิครุ ครุข้างหน้าสังโยค เช่น ทตฺวา หิตฺวา ภุตฺวา

๒. ทีฆครุ ครุที่เป็นสระเสียงยาว เช่น นาวา นที วธู เทฺว ตโย

๓. นิคคหีตปรครุ ครุที่มีนิคคหิตอยู่ท้าย เช่นคำว่า หํ, มึ, หุํ ในพระบาลี (ขุ. อป. ๓๒.๘๖.๔๑๙) ว่า อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ อหุํ เกวฏฺฏทารโก (เราเป็นเด็กชาวประมงอยู่ในหมู่บ้านชาวประมง)

๔. ปาทันตครุ ครุที่อยู่ปลายบาทคาถา คือ สระเสียงสั้นที่อยู่ปลายบาทคาถาจัดเป็นครุได้ตามระเบียบทางฉันทลักษณ์

ท่านไม่กล่าวถึงนิคคหีตปรครุไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เพราะรวมครุดังกล่าวไว้ในสังโยคาทิครุแล้ว เนื่องจากเป็นรัสสสระที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายเหมือนกัน]

---

๘. เสสา พฺยญฺชนา.

อักษรที่เหลือ[จากสระ] ชื่อว่า พยัญชนะ

อกฺขรา อ.อักษร ท. *เสสา* ที่เหลือ *พฺยญฺชนา* ชื่อว่า พยัญชนะ ฯ

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๓๓ เสียงมี ก เป็นต้นว่าชื่อ พยัญชนะ]

จเปตฺวา อฏฺฐ สเร เสสา อฑฺฒมตฺตา อกฺขรา กการาทโย นิคฺคหีตนฺตา เตตฺตึส พฺยญฺชนา นาม โหนฺติ.

ยกเว้นสระ ๘ เสียงแล้ว อักษรที่มีครึ่งมาตราที่เหลือ ซึ่งมี ก อักษรเป็นต้น มีนิคคหิตเป็นที่สุด จำนวน ๓๓ เสียง ชื่อว่า พยัญชนะ

วุตฺเตหิ อญฺเญ เสสา.

อักษรอื่นจากสระที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า อักษรที่เหลือ

[ข้อความนี้แสดงอปาทาน (ศัพท์ที่มีคำแปลว่า จาก) ของ เสส ศัพท์ว่า อักษรที่เหลือดังกล่าว ก็คืออักษรที่เหลือจากสระที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง คำอธิบายนี้จัดเป็นปทัตถสังวัณณนา]

พฺยญฺชียติ เอเตหิ อตฺโถติ พฺยญฺชนา.

เนื้อความอันสระย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ เหตุนั้น อักษรเหล่านั้นชื่อว่า พยัญชนะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า พฺยญฺชน ที่เป็นกรณสาธนะซึ่งแปลได้ว่า เครื่องแสดงเนื้อความ หมายความว่า ลำพังสระอย่างเดียวไม่อาจแสดงเนื้อความได้ ต้องอาศัยพยัญชนะเป็นเครื่องช่วยในการแสดงเนื้อความ เช่น กล่าวว่า ไปไหนมา แทนการกล่าวว่า ไอไออา สระเหมือนข้าว ส่วนพยัญชนะเหมือนกับข้าวที่ปรุงรสอาหาร

คำว่า พฺยญฺชน สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ทำให้ปรากฏ) + ยุ ปัจจัย คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (คำอธิบายสูตร ๗) กล่าวว่า ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ ตามมตินี้แปลว่า เครื่องแสดงเนื้อความ แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็กล่าวว่า

เอเตหิ กรณภูเตหิ อตฺโถ พฺยญฺชียติ ปกาสียติ สเรหีติ อตฺโถ. อตฺถสมฺปติปาทเน สรานํ อุปการกานิ หิตานิ ยถา สูปาทีนิ โอทนสฺสาติ.[๙๑]

"มีข้อความว่า เนื้อความอันสระย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ที่เป็นกรณะ กล่าวคือ เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่สระในการแสดงความหมาย เปรียบดั่งกับข้าวเป็นต้นที่เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่ข้าว"

คำว่า พฺยญฺชน ในบางแห่งหมายรวมทั้งสระ พยัญชนะที่มีสระ และบท กล่าวคือ พฺยญฺชน ศัพท์ในพยัญชนพุทธิ (พยัญชนะเครื่องแสดงอรรถ) ๑๐ ประการ อันได้แก่

๑. สิถิล เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ฑ ท พ
๒. ธนิต เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ
๓. ทีฆะ เสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ
๔. รัสสะ เสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ
๕. ครุ เสียงหนัก เช่น ยสฺส นกฺขมติ
๖. ลหุ เสียงเบา เช่น ยสฺส น ขมติ
๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส
๘. ววัตถิตะ บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส
๙. นิคคหิต พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางนาสิก ประกอบกับรัสสสระ ๓ เสียง เช่น กํ กึ กุํ
๑๐. วิมุตตะ เสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางนาสิกเหมือนนิคคหิต

สิถิลํ ธนิตญฺจ ทีฆรสฺสํ
ครุกํ ลหุกญฺเจว นิคฺคหีตํ
สมฺพนฺธววตฺถิตํ วิมุตฺตํ
ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.[๔๒]

"ประเภทของพยัญชนพุทธิมี ๑๐ ประการ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคคหีตะ และวิมุตตะ"]

ตํ ยถา-

พยัญชนะเหล่านั้น คืออะไร

ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ อิติ พฺยญฺชนา.

อักษรเหล่านี้ คือ ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ ชื่อว่า พยัญชนะ

กการาทีสุ กกาโร อุจฺจารณตฺโถ.

เสียง อ ในอักษรมี ก อักษรเป็นต้น มีประโยชน์เพื่อการออกเสียง

[ตัวอย่างของพยัญชนะที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ก ข ค ฆ ง เป็นต้น แม้ท่านจะแสดงสระไว้ร่วมกับพยัญชนะ ก็หมายความถึงพยัญชนะล้วนๆ อันได้แก่ กฺ ขฺ คฺ เป็นต้น สระ อ ที่กล่าวไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้นช่วยให้ออกเสียงได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้มิได้หมายความว่าถ้าไม่มีสระแล้วพยัญชนะจะออกเสียงไม่ได้เลยเพราะพยัญชนะสามารถออกเสียงได้ครึ่งมาตราเหมือน ตฺ อักษรในคำว่า กตฺวา ดังไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสารัสวตะ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า เอเตสฺวกาโร สุโขจฺจารณตฺถตฺตา (อ อักษรในพยัญชนะเหล่านี้ย่อมกล่าวไว้ เพราะความมีประโยชน์ใน การออกเสียงง่าย)

อนึ่ง การลงอักษรเป็นอาคมในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา (ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในเพราะสระหลัง ตามอุทาหรณ์) ก็เป็นพยัญชนะล้วนๆ ที่ไม่มีสระประกอบร่วม แต่ท่านประกอบเสียง อ ไว้ในสูตร เพื่อให้ออกเสียงง่าย พึงทราบนัยนี้ในอาคมที่ลงได้เพราะสระหลังทั้งหมด]

"พฺยญฺชนา"ติ วตฺตเต.

บทว่า พฺยญฺชนา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ

พฺยญฺชนา อ.พยัญชนะ ท. *มนฺตา* อันมี ม อักษรเป็นที่สุด *วคฺคา* ชื่อว่า วรรค *ปญฺจ-ปญฺจโส* โดยมีกลุ่มละ ๕ ๆ ฯ

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร โดยตั้งชื่อวรรคอักษรในพยัญชนะ ๒๕ เสียง หมายความว่า พยัญชนะเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๕ กลุ่มตามฐาน คือ

๑. ก วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ก เกิดที่กัณฐฐาน

๒. จ วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย จ เกิดที่ตาลุฐาน

๓. ฏ วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ฏ เกิดที่มุทธฐาน

๔. ต วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ต เกิดที่ทันตฐาน

๕. ป วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ป เกิดที่โอฏฐฐาน]

เตสํ โข พฺยญฺชนานํ กการาทโย มการนฺตา ปญฺจวีสติ พฺยญฺชนา ปญฺจปญฺจวิภาเคน วคฺคา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาพยัญชนะเหล่านั้นแล พยัญชนะที่มี ก อักษรเป็นต้น มี ม อักษรเป็นที่สุด ๒๕ ตัว ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ

ตํ ยถา-

วรรคเหล่านั้น คืออะไร

ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม อิติ วคฺคา.

พยัญชนะเหล่านี้ คือ

ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ,

ต ถ ท ธ น และ ป ผ พ ภ ม ชื่อว่า วรรค

เต ปน ปฐมกฺขรวเสน กวคฺคจวคฺคาทิโวหารํ คตา.

อนึ่ง วรรค[ทั้ง ๕] เหล่านั้นถึงการเรียกว่า ก วรรคและ จ วรรค เป็นต้น ด้วยอำนาจของอักษรตัวแรก

[ท่านตั้งชื่อว่า ก วรรคเป็นต้นตามอักษรตัวแรกของวรรค ไม่ตั้งชื่อว่า ง วรรคตามอักษรตัวสุดท้าย หรือตั้งชื่อว่า ก ข ค ฆ ง วรรคตามอักษรทั้งหมด ระเบียบการตั้งชื่อในคัมภีร์ทางศาสนามี ๓ อย่างตามสมควรดังนี้

๑. อาทิลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น กวคฺค (ก วรรค)

๒. สัพพลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น เวทนาตฺติก (เวทนา ๓ บท)

๓. อันตลัทธนาม ชื่อที่ได้รับจากศัพท์ท้าย เช่น ตจปญฺจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนังเป็นที่สุดในคำว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ)]

วคฺโคติ สมูโห.

หมู่ ชื่อว่า วรรค

[ข้อความนี้แสดงอรรถของ วคฺค ศัพท์ในสูตรนี้ว่ามีอรรถคือ หมู่, กลุ่ม หมายถึง กลุ่มอักษรฐานเดียวกันที่จำแนกตามคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน และริมฝีปาก ส่วนอักษร ๘ เสียง คือ ย ร ล ว ส ห ฬ และ อํ เกิดคนละฐานกัน จึงรวมเป็นกลุ่มไม่ได้ เรียกว่า อวรรค คือ พยัญชนะที่ไม่ใช่กลุ่ม

แม้ว่าพระกัจจายนะจะไม่ตั้งสูตรที่กล่าวถึง อวรรคไว้โดยตรงว่า ยาทโย อวคฺคา (ย เป็นต้นชื่อว่า อ วรรค) แต่ชื่อนี้ก็รู้ได้โดยตรงกันข้ามกับสูตรนี้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า พยติเรกนัย (นัยตรงข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว) หรืออวุตตสิทธินัย (นัยสำเร็จโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง) ดังคัมภีร์การิกากล่าวว่า

ตโต อญฺเญ อวคฺคาติ อวุตฺตสิทฺธิ ญายเต
วคฺคสญฺญิกสุตฺเตน อวคฺคาปิ กถียเร.[๔๓]

"การสำเร็จแห่งข้อความที่มิได้กล่าวไว้ บุคคลย่อมทราบได้ว่า อักษรอื่นจากวรรคนั้นชื่อว่า อ วรรค แม้ อ วรรคก็กล่าวไว้[โดยปริยาย]ด้วยสูตรที่ตั้งชื่อวรรค"]

ตตฺถ ปญฺจปญฺจวิภาเคนาติ วา ปญฺจ ปญฺจ เอเตสมตฺถีติ วา ปญฺจปญฺจโส.

ในสูตรนั้น โดยกลุ่มละ ๕ ๆ หรืออักษร ๕ เสียงๆ แห่งพยัญชนะเหล่านั้นมีอยู่ เหตุนั้นชื่อว่า ปัญจปัญจโส (โดยกลุ่มละ ๕ ๆ, มีอักษร ๕ เสียงๆ)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปญฺจปญฺจโส โดยย่อซึ่งเรียกว่า ลหุกนัย รูปวิเคราะห์จริงๆ ต้องวิเคราะห์ ปญฺจปญฺจ เป็นทวันทสมาสก่อนว่า ปญฺจ จ ปญฺจ จ = ปญฺจปญฺจ (ปัญจปัญจะ คือ อักษร ๕ เสียงๆ) หลังจากนั้นจึงวิเคราะห์ต่อมาเป็นสองนัยว่า

- ปัญจปัญจโส คือ โดยกลุ่มละ ๕ ๆ = ปญฺจปญฺจวิภาเคนาติ = ปญฺจปญฺจโส.
  (ปญฺจปญฺจ ศัพท์ + โส ปัจจัยในวิภาคตัทธิต)
- ปัญจปัญจโส คือ มีอักษร ๕ เสียงๆ = ปญฺจ ปญฺจ เอเตสมตฺถีติ = ปญฺจปญฺจโส.
  (ปญฺจปญฺจ ศัพท์ + โส ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

สูตรนี้มีคำแปลเป็นสองนัยตามรูปวิเคราะห์ทั้งสองเหล่านี้ว่า

- พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ (ตามนัยนี้ ปญฺจปญฺจโส เป็นตติยาวิเสสนะของ วคฺคา)
- พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด มีอักษร ๕ เสียงๆ ชื่อว่า วรรค (ตามนัยนี้ ปญฺจปญฺจโส เป็นวิเสสนะของบทว่า พฺยญฺชนา ที่ตามมาจากสูตรก่อน)]

โม อนฺโต เยสํ เต มนฺตา.

ม อักษร เป็นที่สุดแห่งพยัญชนะเหล่าใด พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า มันตา (มี ม เป็นที่สุด)

---

๑๐. อํ อิติ นิคฺคหิตํ.

พินทุ คือ อํ ชื่อว่า นิคคหิต

พินฺทุ อ.พินทุ *อํ อิติ* คือ อํ *นิคฺคหีตํ* ชื่อว่า นิคคหิต ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บทคือ อํ, อิติ และ นิคฺคหีตํ เป็นสัญญาสูตร โดยตั้งชื่อพินทุ คือ จุดที่ประกอบกับสระมีรูปว่า ํ ว่าชื่อ นิคคหิต]

อกาโร อุจฺจารณตฺโถ.

เสียง อ มีประโยชน์เพื่อการออกเสียง

[เสียง อ ใน อํ ไม่ใช่รูปนิคคหิต ท่านใส่เข้ามาเพื่อช่วยในการออกเสียงเท่านั้น เพราะพินทุต้องออกเสียงโดยอาศัยรัสสสระ ๓ เสียง คือ อ อิ อุ เป็นรูปว่า อํ อึ อุํ ลำพังพินทุอย่างเดียวออกเสียงไม่ได้]

อิติสทฺโท ปนานนฺตรวุตฺตนิทสฺสนตฺโถ.

อนึ่ง ศัพท์ว่า อิติ มีประโยชน์เพื่อแสดง[นิคคหิต]ที่ท่านกล่าวไว้ติดกัน[กับ อ อักษร]

[ท่านไม่ตั้งสูตรว่า อํ นิคฺคหีตํ (อํ ชื่อว่า นิคคหิต) เพราะถ้าตั้งสูตรเช่นนี้จะทำให้เข้าใจผิดว่าเสียง อํ ที่มีพินทุและสระ อ ประกอบร่วมกันชื่อว่า นิคคหิต เมื่อใส่ อิติ ที่ทำหน้าที่นิทัสสนะ (แสดง) ซึ่งแปลว่า คือ เข้ามาก็บอกว่าพินทุ (ํ) ที่ท่านกล่าวไว้ติดกับสระ อ เป็นนิคคหิต

คำว่า อนนฺตร (ไม่มีระหว่าง) คือ ประชิด, ติดกัน หมายถึง ํ เท่านั้น มิใช่หมายถึงทั้ง อํ]

อํ อิติ ยํ อการโต ปรํ วุตฺตํ พินฺทุ, ตํ นิคฺคหีตํ นาม โหติ.

พินทุคือ อํ ใด อันท่านกล่าวไว้ท้ายเสียง อ พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต

[ในสมัยพุทธกาลแม้มีอักษรสื่อภาษากันแล้ว ก็ไม่เป็นที่นิยมมากนัก ต่อมาเมื่อการสื่อภาษาด้วยอักษรแพร่หลายมากขึ้นในประเทศต่างๆ จึงบัญญัติอักษรที่ใช้สื่อแทนเสียงพูด อักษรที่ใช้สื่อแทนนิคคหิตนี้เป็นจุดกลมๆ เรียกว่า พินทุ ปรากฏอยู่ในอักษรเทวนาครีและเบงกาลี แม้อักษรที่ใช้ในไทย พม่า และลังกาก็เป็นพินทุด้วยเช่นกัน แต่โรมันใช้อักษร ṃ แทนนิคคหิต จึงไม่ใช่รูปพินทุ ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวถึงนิคคหิตไว้ว่า

พินฺทุ จูฬามณาการโร นิคฺคหีตนฺติ วุจฺจเต
เกวลสฺสาปโยคตฺตา อกาโร สนฺนิธียเต.[๔๔]

"พินทุที่มีลักษณะคล้ายแก้วมณีบนยอด[มงกุฏ] ท่านเรียกว่า นิคคหิต เสียง อ [ในคำว่า อํ] ย่อมตั้งอยู่ใกล้พินทุ เพราะพินทุล้วนๆ ประกอบไว้ไม่ได้"]

รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหติ, กรณํ นิคฺคเหตฺวา คยฺหตีติ วา นิคฺคหีตํ.

พินทุใดอาศัยรัสสสระแล้วอันบุคคลย่อมออกเสียงได้ หรือว่า พินทุใดข่มฐานกรณ์ไว้แล้ว อันบุคคลย่อมออกเสียงได้ เหตุนั้นพินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต

[คำว่า นิคฺคหีต มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. พินทุที่ออกเสียงอาศัยรัสสสระ ชื่อว่า นิคคหิต = รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหตีติ นิคฺคหีตํ.

ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิสฺสาย (อาศัย) หมายความว่า นิคคหิตต้องประกอบร่วมกับรัสสสระ ๓ เสียงจึงจะออกเสียงได้ ไม่ประกอบร่วมกับทีฆสระ

๒. พินทุที่ออกเสียงโดยข่มฐานและกรณ์ไว้ ชื่อว่า นิคคหิต = กรณํ นิคฺคเหตฺวา คยฺหตีติ นิคฺคหีตํ.

ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิคฺคเหตฺวา (ข่ม) หมายความว่า กดฐานและกรณ์ไว้โดยเปล่งเสียงออกทางช่องจมูก เหมือนนกที่เกาะอยู่บนยอดไม้ เมื่อจะบินขึ้นได้กดกิ่งไม้ที่มันอาศัยอยู่แล้วบินขึ้นไป ตัวอย่างเช่นการออกเสียงว่า กํ ต้องกดฐานและกรณ์ของ กํ คือ กัณฐฐานและกัณฐกรณะ โดยไม่เปล่งเสียงออกทางปากแต่ให้เสียงขึ้นไปทางช่องจมูกแล้วเปล่งออกทางช่องจมูก ดังนี้เป็นต้น อนึ่ง นิคคหิตเป็นเสียงตรงกันข้ามกับเสียงวิมุตตะที่ออกเสียงทางปากตามปกติ การข่มฐานและกรณ์จึงหมายถึงการไม่ปล่อยเสียงออกจากปากตามฐานและกรณ์ปกตินั่นเอง

คำว่า กรณํ ในประโยคนี้หมายถึงฐานและกรณ์ มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสโดยลบ ฐาน ศัพท์ว่า ฐานญฺจ กรณญฺจ กรณํ (กรณะ คือ ฐานและกรณ์) ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

กรณานีติ กณฺฐาทีนิ.[๔๕]

"กัณฐฐานเป็นต้น ชื่อว่า กรณ์"

ในรูปวิเคราะห์แรก ท่านกล่าวตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตามคำอธิบายในอรรถกถาพระวินัยว่า

นิคฺคหีตนฺติ ยํ กรณานิ นิคฺคเหตฺวา อวิสฺสชฺเชตฺวา อวิวเฏน มุเขน สานุนาสิกํ กตฺวา วตฺตพฺพํ.[๔๖]

"พินทุที่บุคคลข่ม คือไม่ปล่อยฐานและกรณ์ไว้แล้วออกเสียงให้มีเสียงตามช่องจมูกด้วยการปิดริมฝีปาก ชื่อว่า นิคคหิต"]

กรณํ นิคฺคเหตฺวาน มุเขนาวิวเฏน ยํ
วุจฺจเต นิคฺคหีตนฺติ วุตฺตํ พินฺทุ สรานุคํ.

“พินทุใดที่ผู้พูดกดฐานและกรณ์ไว้แล้วออกเสียงโดยไม่เปิดปาก พินทุที่ตามหลังสระนั้น ย่อมเรียกว่า นิคคหิต”

[คาถานี้แสดงลักษณะของนิคคหิตว่า คือพินทุที่กดฐานและกรณ์ไว้แล้วออกเสียงโดยไม่เปิดปาก กล่าวคือ ถ้าเปิดปากออกเสียงจะทำให้มีลมออกจากปากแล้วกลายเป็นวิมุตตะ แต่ถ้าไม่เปิดปากออกเสียงก็จะมีเสียงขึ้นช่องจมูก อย่างไรก็ตาม ข้อนี้ไม่ได้หมายความว่าการออกเสียงนิคคหิตจะต้องปิดปากให้สนิท แต่หมายถึงการเปิดปากไม่กว้างและไม่ให้มีลมผ่านออกจากปาก ถ้าปิดปากสนิทจะเกิดเป็นเสียงที่มี มฺ อักษรอยู่ท้าย เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ ซึ่งไม่ใช่เสียงนิคคหิต

คำว่า กรณํ นิคฺคเหตฺวาน (ข่มฐานและกรณ์) คือ ไม่ปล่อยเสียงออกมาตามฐานและกรณ์ปกติ หมายถึง การปิดปากนั่นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์การิกาฎีกาว่า

นิคฺคเหตฺวานาติ นิปฺปีเฬตฺวา. มุขํ ปิทหิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.[๔๗]

“คำว่า นิคฺคเหตฺวาน แปลว่า ข่มแล้ว ความหมายก็คือ ปิดปากแล้ว”

คำว่า นิคฺคหีต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + คห ธาตุ (อุปาทาเน = ถือเอา) + ต ปัจจัย ตามปกติเมื่อลง อิ อาคมหน้า ต ปัจจัยแล้วไม่นิยมทีฆะ อิ เป็น อี โดยมีรูปว่า คหิต (คห ธาตุ + ต ปัจจัย) แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ทีฆะ อิ เป็น อี โดยคล้อยตามศัพท์สันสกฤตว่า นิคฤหีต ดังสาธกในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาว่า

อเนกตฺถตฺตา ธาตูนมุจฺจารณตฺโถเปตฺถ คณฺหาตีติ นิปุพฺพา ตโต กมฺมนิ กฺตปฺปจฺจเย ญิมฺหิ ปาทิสมาเส ทีเฆ จ รูปํ ทสฺเสนฺโต รสฺสาติอาทิมาห.[๔๘]

“บทว่า คณฺหาติ ในที่นี้มีอรรถว่า ออกเสียง เพราะธาตุมีอรรถมาก ดังนั้นจึงกล่าวว่า รสฺสา เป็นต้น เพื่อแสดงรูปในเมื่อลง กฺต ปัจจัย (ต ปัจจัย) ท้าย คห ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าในกรรมสาธนะนั้น พร้อมทั้งลง ญิ อาคม (อิ อาคม) เชื่อมเป็นปาทิสมาส (ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส) และทีฆะแล้ว”

ในสันสกฤตให้ทีฆะ อิ อาคมท้าย คฤห ธาตุเป็น อี เพราะวิภัตติปัจจัยอื่นจากปโรกขาวิภัตติ (ลิฏวิภัตติ) ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๓๗) เช่น คฺรหีตา, คฺรหีตุํ, คฺรหีตวฺยํ แต่ในบาลีให้แปลง อิ เป็น เอ โดยมีรูปเป็น คเหตฺวา, คเหตุํ, คเหตฺวา, คเหตพฺพํ ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัยให้คง อิ ไว้เป็นรูปว่า คหิต]

อิธ อวุตฺตานํ ปรสมญฺญานมฺปิ ปโยชเน สติ คหณตฺถํ ปริภาสมาห.

เมื่อมีการประกอบใช้ พระกัจจายนะจึงกล่าวปริภาสาสูตร เพื่อถือเอาแม้ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้

[ข้อความนี้เป็นสัมพันธสังวัณณนาที่อธิบายเหตุในการกล่าวสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค หมายความว่า พระกัจจายนะตั้งชื่ออักษร สระ รัสสะ ทีฆะ ครุ พยัญชนะ วรรค และนิคคหิต โดยใช้สูตร อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ จนถึงสูตร อํอิติ นิคฺคหีตํ แล้ว บัดนี้ ท่านจะไม่แสดงสูตรตั้งชื่อไว้อีกเพื่อย่อข้อความในคัมภีร์ จึงกล่าวสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค เพื่อนำชื่อที่ใช้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น โฆสะ อโฆสะ โลปะ สวัณณะ สังโยค ลิงค์ เป็นต้น มาใช้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ ดังนั้น ชื่อว่า อักษร, สระ เป็นต้นจึงชื่อว่า สกสัญญา คือ ชื่อของตน ส่วนชื่อว่า โฆสะ, อโฆสะ เป็นต้นชื่อว่า ปรสัญญา คือ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น]

๑๑. ปรสมญฺญา ปโยเค.

เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้

ปโยเค ครั้นเมื่อการประกอบใช้ *สติ* มีอยู่ *ปรสมญฺญา* อ.ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ท. *ยุชฺชนฺเต* อันท่าน ย่อมประกอบได้ ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร โดยกล่าวถึงกฎทั่วไปที่เกี่ยวกับการตั้งชื่อ จึงเรียกว่า สัญญังคปริภาสา คือ ปริภาสาที่เป็นองค์แห่งชื่อ ท่านแสดงว่าชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น เช่น โฆสะ อโฆสะ เป็นต้น แม้ว่าท่านจะไม่แสดงสูตรตั้งชื่อไว้เหมือนชื่ออักษรและสระเป็นต้นที่ผ่านมา ก็พึงนำมาประกอบได้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ เหตุที่พระกัจจายนะมิได้ตั้งชื่อของศัพท์เหล่านั้นไว้ ก็เพราะว่าเป็นชื่อที่ประจักษ์ในโลกและมีใช้ไม่มากนัก เหมือนชื่อของอักษรและสระเป็นต้น

เนื่องจากปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นคัมภีร์อธิบายของกัจจายนไวยากรณ์ โดยใช้สูตรของกัจจายนไวยากรณ์เป็นหลัก แม้ว่าท่านจะกล่าวระบุถึงกัจจายนไวยากรณ์ก็ยังหมายความถึงปทรูปสิทธิปกรณ์อีกด้วย

คำว่า ปริภาสา มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๑) ว่า ปริ สมนฺตโต ภาสียเตติ ปริภาสา (คำที่กล่าวไว้โดยรอบ ชื่อว่า ปริภาสา) หมายถึง คำที่กล่าวไว้แห่งเดียวแต่อาจครอบคลุมตลอดคัมภีร์ อีกนัยหนึ่ง คัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปริ สงฺขิตฺตจิหเนน ภาสียเต อาขฺยายเตติ ปริภาสา (คำที่กล่าวไว้โดยความเป็นเครื่องหมายย่อ ชื่อว่า ปริภาสา)]

ยา จ ปน ปรสฺมึ สกฺกตคนฺเถ, ปเรสํ วา เวยฺยากรณานํ สมญฺญา โฆสาโฆส - โลป - สวณฺณ - สํโยค - ลิงฺคาทิกา, ตา ปโยเค สติ เอตฺถาปิ ยุชฺชนฺเต.

อนึ่ง ชื่อมีโฆสะ (เสียงก้อง) อโฆสะ (เสียงไม่ก้อง) โลปะ (การลบ) สวัณณะ (สระมีฐานเสมอกัน) สังโยค (การซ้อนพยัญชนะ) ลิงค์ (เพศ) เป็นต้น ในคัมภีร์สันสกฤตอื่น หรือของนักไวยากรณ์เหล่าอื่นมีอยู่ เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อเหล่านั้นพึงประกอบได้แม้ในกัจจายน-ไวยากรณ์นี้

ปรสฺมึ ปเรสํ วา สมญฺญา ปรสมญฺญา.

ชื่อในคัมภีร์สันสฤตอื่น หรือว่าชื่อของนักไวยากรณ์เหล่าอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา (ความ-หมายก็คือ ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์ หรือชื่อของผู้รู้ไวยากรณ์)

[คำว่า ปรสมญฺญา มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ
- ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญาปรสฺมึ สมญฺญา ปรสมญฺญา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ชื่อของนักไวยากรณ์เหล่าอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญาปเรสํ สมญฺญา ปรสมญฺญา.
  (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ปยุชฺชนํ ปโยโค, วินิโยโค.

การประกอบใช้ ชื่อว่า ปโยคะ คือ การนำมาใช้

[คำว่า ปโยค ตามรูปวิเคราะห์ว่า ปยุชฺชนํ = ปโยโค เป็นภาวสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ณ ปัจจัย ส่วนคำว่า วินิโยโค ขยาย ปโยค ศัพท์ว่ามิใช่มีอรรถว่า อุทาหรณ์ เหมือนที่ใช้ในฐานะอื่น แต่มีอรรถว่า การนำมาใช้ ในที่นี้]

ตตฺถ วคฺคานํ ปฐมทุติยา สกาโร จ อโฆสา.

ในบรรดาชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นเหล่านั้นอักษรที่ ๑ และที่ ๒ ของวรรค และ ส อักษร ชื่อว่า อโฆสะ (เสียงไม่ก้อง)

วคฺคานํ ตติยจตุตฺถปญฺจมา ย-ร-ล-ว-ห-ฬา จาติ เอกวีสติ โฆสา นาม.

อักษร ๒๑ เสียง คือ อักษรที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ของวรรค และ ย ร ล ว ห ฬ ชื่อว่า โฆสะ (เสียงก้อง)

[เสียงอโฆสะ (Voiceless Sounds) เกิดจากการที่เส้นเสียงวางตัวห่างออกจากกัน ลมจากปอดผ่านช่องระหว่างเส้นเสียงสู่ช่องคอโดยอิสระ เส้นเสียงไม่มีการเคลื่อนไหวแต่อย่างใด

เสียงโฆสะ (Voiced Sounds) เกิดจากการที่เส้นเสียงวางตัวประชิดกันแต่ไม่ติดสนิทกัน ลมจากปอดผ่านช่องระหว่างเส้นเสียงขึ้นมาได้ ทำให้เส้นเสียงสั่น]

เอตฺถ จ วคฺคานํ ทุติยจตุตฺถา ธนิตาติปิ วุจฺจนฺติ.

อนึ่ง ในบรรดาโฆสะและอโฆสะเหล่านี้ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค ยังเรียกว่า ธนิตอีกด้วย

อิตเร สิถิลาติ.

อักษรเหล่าอื่นนอกจากนี้ เรียกว่า สิถิล

[ท่านกล่าวว่าอักษรนอกจากธนิต ๑๐ เสียง เป็นสิถิล แต่ความจริงสิถิลหมายถึงอักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของวรรค นั่นคือ ก จ ฏ ต ป และ ค ช ท ฑ พ ส่วนอักษรที่ ๕ ของวรรค คือ ง ญ ณ น ม ไม่ใช่สิถิลและธนิต คือ เป็นเสียงปานกลาง ไม่หย่อนหรือแข็ง ดังอรรถกถาของคัมภีร์บริวารกล่าวว่า

สิถิลํ นาม ปญฺจสุ วคฺเคสุ ปฐมตติยํ. ธนิตํ นาม เตเสฺวว ทุติยจตุตฺถํ.[๔๙]

"อักษรที่ ๑ และที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ ชื่อว่า สิถิล อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคเหล่านั้น ชื่อว่า ธนิต"

คำว่า อิตเร (นอกจากนี้) ใช้ในกรณีที่กล่าวถึงฝ่ายที่ประกอบร่วมกัน ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๐๗) กล่าวว่า อิตรสทฺโท วุตฺตปฺปฏิโยควจโน (อิตร ศัพท์แสดงฝ่ายประกอบร่วมกันของสิ่งที่กล่าวถึง) อักษรประกอบร่วมกับอักษรที่ ๒ และที่ ๔ ก็คืออักษรที่ ๑ และที่ ๓ นั่นเอง จึงมิได้หมายถึงอักษรที่ ๕ แต่อย่างใด

พยัญชนะในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อโฆสะ เสียงไม่ก้อง มี ๑๑ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ข ฉ ฐ ถ ผ, ส

๒. โฆสะ เสียงก้อง มี ๒๑ เสียง คือ ค ช ท ฑ พ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ, ง ญ ณ น ม, ย ร ล ว ห ฬ

๓. สิถิล เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ท ฑ พ

๔. ธนิต เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ

โฆสะเป็นเสียงที่สำเร็จโดยปกติเวลาออกเสียงโฆสะจะเปิดปากเปล่งเสียงอย่างชัดเจน จึงเรียกว่า

สภาวสิทธะ คือ สำเร็จมาโดยสภาวะ (ธรรมชาติ) ส่วนธนิตต้องพยายามเปล่งเสียงให้มีลมผ่านขึ้นมากกว่าปกติที่คอ โดยมีความก้องบริเวณลูกกระเดือกเมื่อใช้มือสัมผัส จึงเรียกว่า ปโยคสิทธะ สำเร็จมาโดยความเพียรพยายาม ความจริงแล้วเสียงธนิตก็คือเสียงสิถิลที่เพิ่ม ห อักษรซึ่งเกิดที่ฐานเส้นเสียงนั่นเอง จึงทำให้มีความก้องบริเวณลูกกระเดือก โดยเสียง ข เทียบได้กับ กฺห และเสียง ฆ เทียบได้กับเสียง คฺห จะเห็นได้ว่าอักษรโรมันแสดงข้อนี้ไว้อย่างชัดเจนเป็นรูปว่า KA KHA GA GHA ดังนี้เป็นต้น]

วินาโส โลโป.

การหายไป ชื่อว่า โลปะ (การลบ)

รสฺสสฺสรา สกทีฆหิ อญฺญมญฺญํ สวณฺณา นาม, เย สรูปาติปิ วุจฺจนฺติ.

รัสสสระชื่อว่า สวัณณะ ซึ่งกันและกันกับทีฆสระของตน ซึ่งเรียกว่า สรูปะ บ้าง

[คำว่า สวณฺณ แปลว่า สระมีฐานเสมอกัน กล่าวคือ อ กับ อา เกิดที่กัณฐฐาน, อิ กับ อี เกิดที่ตาลุฐาน, อุ กับ อู เกิดที่โอฏฐฐาน และเรียกอีกนัยหนึ่งว่า สรูปะ คือ มีเสียงเสมอกัน หมายความว่า เสียง อ และ อา, เสียง อิ และ อี, เสียง อุ และ อู คล้ายคลึงกัน สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘) กล่าวว่า วณฺณ ศัพท์ใน สวณฺณ ใช้ในความหมายว่า ฐาน ส่วน รูป ศัพท์ใน สรูป ใช้ในความหมายว่า เสียง

สระที่เป็นสวัณณะจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อ วัณณะ	ได้แก่	อ อา
๒. อิ วัณณะ	ได้แก่	อิ อี
๓. อุ วัณณะ	ได้แก่	อุ อู]

สรานนฺตริตานิ พฺยญฺชนานิ สํโยโค.

พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สังโยค

[คำว่า สังโยค แปลตามศัพท์ว่า พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน หมายถึง พยัญชนะที่ซ้อนกันสองหรือสามตัวโดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะเหล่านั้น เช่น กฺก กฺข กตฺวา สงฺขฺยา เป็นต้น

คำว่า สรานนฺตริตานิ มาจาก สร + อนนฺตริตานิ คำว่า อนนฺตริตานิ ตัดบทเป็น น (ไม่) + อนฺตริตานิ (คั่น) เมื่อแปลง น เป็น อนฺ ก็มีรูปว่า อนนฺตริตานิ]

ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิต'มตฺถวํ ลิงฺคํ.

ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์

[ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่มีอรรถ เช่น รุกฺข (ต้นไม้) ปุริส (บุรุษ) อิตฺถี (สตรี) ซึ่งไม่ใช่ธาตุอันได้แก่ คมุ (ไป) ปจ (หุง), ไม่ใช่วิภัตติอันได้แก่ สิ โย เป็นต้น และไม่ใช่ปัจจัยอันได้แก่ตัทธิตปัจจัยคือ ณ ณิก เป็นต้น พร้อมด้วยกิตก์ปัจจัยคือ ตพฺพ อนีย เป็นต้น กล่าวโดยสรุปคือนามศัพท์โดยทั่วไปที่ลงวิภัตตินาม ๑๔ ศัพท์อันมี สิ โย อํ โย เป็นต้นในนามกัณฑ์

คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑) แสดงลักษณะของลิงค์โดยไม่กล่าวถึงปัจจัยว่า ธาตุวิภตฺติ-วชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์) ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๕) แสดงลักษณะของลิงค์โดยไม่กล่าวถึงวิภัตติว่า อตฺถวํ อธาตุรปฺปจฺจโย ปาฏิปทิกํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและปัจจัย ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ) แต่ในคัมภีร์นี้ท่านประมวลข้อความในคัมภีร์ทั้งสองนั้นมากล่าวไว้อย่างบริบูรณ์

สรุปความว่า ธาตุมี ภู เป็นต้น, บทที่สำเร็จมาจากธาตุที่ลงวิภัตติอาขยาตมี ภวติ เป็นต้น, ตัทธิตปัจจัยมี ณ ณิก เป็นต้น, ศัพท์ที่ลงตัทธิตปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี วาเสฏฺจ เป็นต้น, กิตก์ปัจจัยมี ณฺวุ เป็นต้น, ศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี การก เป็นต้น, วิภัตตินามมี สิ โย เป็นต้น และบทที่ลงวิภัตตินามแล้วมี ปุริโส เป็นต้น ทั้งหมดนี้ไม่ชื่อว่า ลิงค์ แต่นามศัพท์อื่นจากศัพท์เหล่านั้นซึ่งยังไม่ได้ลงวิภัตตินามชื่อว่า ลิงค์ ในสูตรนี้

ลิงฺค = นาม = ปาฏิปทิก = สทฺท คำทั้ง ๔ เหล่านี้มีความหมายเหมือนกัน]

วิภตฺยนฺตํ ปทํ.

ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท

[นามศัพท์ที่เป็นศัพท์เดิมซึ่งยังไม่ได้ลงวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ เมื่อลงวิภัตติแล้วย่อมได้ชื่อว่า บท การลงวิภัตตินามนั้นเพื่อให้รู้หน้าที่ของบทนั้นๆ ในประโยคว่าทำหน้าที่กัตตาหรือกรรมเป็นต้น เช่นเมื่อกล่าวว่า ปุริส ปสฺสติ ยังไม่ทราบว่าบุรุษเป็นประธานหรือกรรม ประโยคข้างต้นจึงไม่ถูกต้องเพราะ ปุริส ยังไม่ได้ลงวิภัตติ ต่อเมื่อลงวิภัตติเป็นรูปว่า ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษเห็น) หรือ ปุริสํ ปสฺสติ (เห็นบุรุษ) จึงทราบหน้าที่ของ ปุริส ศัพท์ในประโยคได้อย่างชัดเจนว่า ปุริโส ในประโยคแรกทำหน้าที่ประธาน ส่วน ปุริสํ ในประโยคต่อมาทำหน้าที่กรรม

คำว่า ปท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ศัพท์แสดงให้รู้เนื้อความชื่อว่า บท = ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ.

(ปท ธาตุ (รู้) + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อิจฺเจวมาทิ.

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นๆ นอกจากที่กล่าวมาแล้วอันได้แก่ สรรพนาม อุปสรรค นิบาต ตัทธิต อาขยาต และกัมมัปปวจนียะ เป็นต้น]

อิติ สญฺญาวิธานํ.

จบการตั้งชื่อ

สรุปความการตั้งชื่อ

สรุปความว่าชื่อทางไวยากรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์มี ๒ ประการ คือ

๑. **สกสัญญา** ชื่อของตน คือ ชื่อที่มีสูตรกำกับไว้โดยตรง จำแนกเป็น

- อักษร	ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า	อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ
- สระ	”	ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ
- รัสสะ	”	ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา
- ทีฆะ	”	อญฺเญ ทีฆา
- ครุ	”	ทุมฺหิ ครุ, ทีโฆ จ
- พยัญชนะ	”	เสสา พฺยญฺชนา
- วรรค	”	วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา
- นิคคหิต	”	อํอิติ นิคฺคหีตํ

๒. **ปรสัญญา** ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค จำแนกเป็น

- โฆสะ	- อโฆสะ
- สิถิละ	- ธนิตะ
- โลปะ	- สวัณณะ
- สรูปะ	- สังโยค
- ลิงค์	- บท

สรสันธิวิธาน

กฎการสนธิสระ

[ในสนธิกัณฑ์นี้ ท่านแสดงสนธิ ๔ ประเภทตามลำดับ คือ

๑. สรสนธิ การสนธิสระ

๒. ปกติสนธิ การสนธิที่ไม่เปลี่ยนแปลง

๓. พยัญชนสนธิ การสนธิพยัญชนะ

๔. นิคคหิตสนธิ การสนธินิคคหิต]

อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ ณ บัดนี้

[คำว่า สรสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การสนธิแห่งสระ ชื่อว่า สรสนธิ = สรานํ สนฺธิ สรสนฺธิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- การสนธิในเพราะสระ ชื่อว่า สรสนธิ = สเรสุ สนฺธิ สรสนฺธิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

อถ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า อนนฺตร (ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง) คือ ต่อจากสัญญาวิธานกัณฑ์ คัมภีร์นิสสัยแปลว่า ลำดับต่อจากนี้ ส่วนคัมภีร์พยาขยาแปลว่า ณ บัดนี้ ในที่นี้แปลตามคัมภีร์พยาขยา

สนธิ คือ บทที่ถูกเชื่อมไว้เป็นอย่างดีโดยมิให้เห็นระหว่างของบททั้ง ๒ เหมือนช่างไม้เชื่อมไม้ ๒ แผ่นไว้แนบชิดกัน ซึ่งแตกต่างจากสมาสที่เชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินฺนํ ปทานํ อนฺตรํ อทสฺเสตฺวา สมฺมา ธียตีติ สนฺธิ (สนธิ คือ บทที่ถูกเชื่อมด้วยดีโดยมิให้เห็นระหว่างของบททั้ง ๒) ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนเภทะว่า

สมฺมา ธียนฺติ ยํ ตตฺถ อทสฺเสตฺวาน มนฺตรํ
วฑฺฒกินาว ธียนฺติ สนฺธิ เตน ปวุจฺจติ.[๕๐]

"บท ๒ บทย่อมถูกเชื่อมไว้ดีในอุทาหรณ์นั้นโดยมิได้แสดงระหว่างเหมือนแผ่นไม้ที่ถูกช่างไม้เชื่อมไว้ ดังนั้นอุทาหรณ์นั้นจึงชื่อว่า สนธิ"]

"โลก อคฺคปุคฺคโล, ปญฺญา อินฺทฺริยํ, ตีณิ อิมานิ, โน หิ เอตํ, ภิกฺขุนี โอวาโท, มาตุ

อุปฏฺฐานํ, สเมตุ อายสฺมา, อภิภู อายตนํ, ธนํ เม อตฺถิ, สพฺเพ เอว, ตโย อสฺสุ ธมฺมา, อสนฺโต เอตฺถ น ทิสฺสนฺติ” อิตีธ สราทิสญฺญายํ สพฺพสนฺธิกรณฏฺฐาเน พฺยญฺชนวิโยชนตฺถํ ปริภาส’มาห.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

โลก อคฺคปุคฺคโล,	ปญฺญา อินฺทฺริยํ,	ตีณิ อิมานิ,
โน หิ เอตํ,	ภิกฺขุนี โอวาโท,	มาตุ อุปฏฺฐานํ,
สเมตุ อายสฺมา,	อภิภู อายตนํ,	ธนํ เม อตฺถิ,
สพฺเพ เอว,	ตโย อสฺสุ ธมฺมา,	อสนฺโต เอตฺถ น ทิสฺสนฺติ

เมื่อชื่อว่าสระเป็นต้นอันพระกัจจายนะกระทำแล้ว ท่านจึงกล่าวปริภาสาสูตรเพื่อแยกพยัญชนะในที่เชื่อมสนธิทั้งปวง

[ท่านพระพุทธัปปิยะแสดงการตัดบทก่อนการเชื่อมบทเป็นรูปว่า โลก + อคฺคปุคฺคโล, ปญฺญา + อินฺทฺริยํ เป็นต้น ก่อนจะลบสระ อ ใน ก ของ โลก และลบสระ อา ใน ญา ของ ปญฺญา นอกจากนี้ ก่อนจะทำการลบสระหน้าในเพราะสระหลัง ให้ตั้งชื่อสระและพยัญชนะตามลำดับก่อนว่า อ ใน ก ชื่อว่า สระ ด้วยสูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ และ กฺ ใน ก ชื่อว่า พยัญชนะ ด้วยสูตรว่า เสสา พฺยญฺชนา จากนั้นจึงกระทำการแยกพยัญชนะออกจากสระด้วยสูตรที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๒๘) แสดงเหตุในการแยกพยัญชนะออกจากสระว่า สระและพยัญชนะที่รวมอยู่ด้วยกันเหมือนดาบที่อยู่ในฝักซึ่งไม่อาจใช้ดาบทำประโยชน์ได้ ต่อเมื่อชักดาบออกจากฝักแล้วจึงจะใช้ดาบได้ สระที่รวมอยู่กับพยัญชนะก็มีนัยเดียวกัน โดยไม่อาจจะลบหรือแปลงเป็นอักษรตัวอื่นได้ต่อเมื่อแยกพยัญชนะออกจากสระแล้วจึงจะกระทำการลบเป็นต้นได้]

๑๒. ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้า โดยไม่มีสระ

ปุคฺคโล อ.บุคคล *ปุพฺพํ* ยังพยัญชนะตัวหน้า *วิโยชเย* พึงให้แยกออก *สเรน* จากสระ *กตฺวา* กระทำ *อโธฐิตํ* ให้ตั้งอยู่ในเบื้องล่าง *อสฺสรํ* ให้ไม่มีสระ ฯ

[สูตรนี้มี ๕ บท คือ ปุพฺพํ, อโธฐิตํ, อสฺสรํ, สเรน และ วิโยชเย เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธ-ยังคปริภาสา คือ ปริภาสาสูตรที่แสดงวิธี อันเป็นการแยกพยัญชนะออกจากสระในที่เข้าสนธิทั้งหมดทั้งใน

สนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์เป็นต้น เช่น โลก + อคฺคปุคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ อ เพื่อกระทำการลบด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ต่อไป

คำว่า ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ ตัดบทเป็น ปุพฺพํ + อโธฐิตํ + อสฺสรํ แปลงนิคคหิตใน ปุพฺพํ และ อโธฐิตํ เป็น มฺ อักษร แล้วนำ มฺ ไปประกอบกับสระหลัง

คำว่า วิโยชเย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ณย ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า พึงให้ไม่ประกอบ เพราะ วิ อุปสรรคใช้ในอรรถปฏิเสธ หมายถึง พึงแยกออกนั่นเอง

คำว่า สเรน ลง นา ตติยาวิภัตติ ในอรรถปัญจมี แปลว่า จากสระ หรือลงในอรรถสหโยคะ แปลว่า กับสระ คำว่า สเรน วิโยชเย จึงแปลได้ ๒ นัยว่า พึงแยกออกจากสระ หรือ พึงแยกออกกับสระ

คำว่า ปุพฺพํ (พยัญชนะข้างหน้า) คือพยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหน้าในสมาส พยัญชนะที่แยกนี้ เป็นพยัญชนะประเภทปราสยพยัญชนะเท่านั้น กล่าวคือ พยัญชนะมี ๒ จำพวก คือ

๑. ปุพพาสยพยัญชนะ พยัญชนะที่มีสระข้างหน้าเป็นที่อาศัย คือ อาศัยสระข้างหน้า อันได้แก่ นิคคหิต

๒. ปราสยพยัญชนะ พยัญชนะที่มีสระข้างหลังเป็นที่อาศัย คือ อาศัยสระข้างหลัง อันได้แก่ กฺ เป็นต้น ๓๒ ตัว

คำว่า อโธฐิตํ แปลตามศัพท์ว่า ตั้งอยู่ภายใต้ นั่นก็คือ การตั้งอยู่ข้างหน้า ท่านถือว่าสิ่งที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างล่าง สิ่งที่ยังไม่ผ่านมาเป็นข้างบน เหมือนการขึ้นต้นไม้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รุกขารูฬหนัย คือ นัยเหมือนการขึ้นต้นไม้]

สเรนาติ นิสฺสกฺเก กรณวจนํ สหโยเค วา.

บทว่า สเรน ลงตติยาวิภัตติ ในอรรถปัญจมีหรือในอรรถสหโยคะ

[บทว่า สเรน ลง นา ตติยาวิภัตติ (แล้วแปลง นา เป็น เอน) ในอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. ปัญจมี แปลว่า จาก ดังอุทาหรณ์ว่า สุมุตฺตา มยํ เตน มหาสมเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น) ดู จ ศัพท์ของสูตรว่า กตฺตริ จ ในสูตร ๒๙๕

๒. สหโยคะ แปลว่า กับ ดังอุทาหรณ์ว่า สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว (ความปราศจากแยกกันไปกับสิ่งที่รักน่าชอบใจทั้งหมด จักมีแก่เรา) ดู จ ศัพท์ของสูตรว่า สหาทิโยเค จ ในสูตร ๒๙๖

ข้อความนี้แสดงการคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า สเรน ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ แล้วแปลงเป็น นา เพราะท่านถือว่าจะแปลง สฺมา เป็น นา ในฐานะเช่นนี้ไม่ได้]

สนฺธิตพฺเพ สรสหิตํ ปุพฺพพฺยญฺชนํ อนติกฺกมนฺโต อโธจิตมสฺสรญฺจ กตฺวา สรโต วิโยชเยติ สรโต พฺยญฺชนํ วิโยเชตพฺพํ.

ในที่พึงสนธิ เมื่อไม่ละเลยพยัญชนะหน้าที่ประกอบกับสระพึงแยก[พยัญชนะหน้านั้น] ออกจากสระกระทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าและปราศจากสระ จึงควรแยกพยัญชนะออกจากสระด้วยสูตรนี้

[คำว่า สนฺธิตพฺเพ สรสหิตํ ปุพฺพพฺยญฺชนํ อนติกฺกมนฺโต อโธจิตมสฺสรญฺจ กตฺวา สรโต วิโยชเย (ในที่พึงสนธิ เมื่อไม่ละเลยพยัญชนะหน้าที่ประกอบกับสระพึงแยก[พยัญชนะหน้านั้น]ออกจากสระกระทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าและปราศจากสระ) เป็นวุตติอธิบายสูตร

คำว่า อิติ สรโต พฺยญฺชนํ วิโยเชตพฺพํ (ด้วยสูตรนี้พึงแยกพยัญชนะออกจากสระ) เป็นคำสรุปหน้าที่ของสูตร ซึ่งท่านมักกล่าวไว้เพื่อแสดงใจความของสูตรนั้นๆ]

เอตฺถ จ อสฺสรคฺคหณสามตฺถิเยน “พฺยญฺชนนฺ”ติ ลทฺธํ.

อนึ่ง บทว่า พยญฺชนํ ในสูตรนี้ ย่อมปรากฏด้วยความสามารถของศัพท์ว่า อสฺสร (ไม่มีสระ)

[คำว่า ปุพฺพํ (ข้างหน้า) ในสูตรนี้เป็นคำกลางๆ ที่อาจหมายถึงสระหน้าหรือพยัญชนะหน้าได้ทั้ง ๒ อย่าง แต่ในวุตติอธิบายว่า ปุพฺพพฺยญฺชน เพื่อให้หมายถึงพยัญชนะข้างหน้าเท่านั้น เพราะเมื่อกล่าวว่าทำให้ไม่มีสระ (อสฺสร) ก็หมายถึงแยกพยัญชนะออกจากสระนั้นเอง ดังนั้น พระกัจจายนะจึงไม่กล่าวระบุว่า ปุพฺพพฺยญฺชนมโธจิตมสฺสรํ ทั้งนี้เพราะมีข้อความปรากฏชัดอยู่แล้วด้วย อสฺสร ศัพท์ ท่านจึงกล่าวสูตรเป็นรูปว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ เพื่อย่อคำ

ข้อความที่ท่านกล่าวถึงในคัมภีร์นั้นๆ จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. มุขยัตถะ ความหมายโดยตรง หมายถึง ความหมายที่ศัพท์กล่าวไว้ในพากย์

๒. สามัตถิยัตถะ ความหมายโดยอ้อมที่ได้รับด้วยความสามารถของศัพท์

ตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวว่า สิ่งนี้ของฉัน ก็มีความหมายโดยอ้อมว่า ไม่ใช่ของคนอื่น การกล่าวว่า พึงแยกข้างหน้าทำให้ไม่มีสระ ก็หมายถึงการแยกพยัญชนะข้างหน้าทำให้ไม่มีสระนั้นเอง]

๑๓. สรา สเร โลปํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง

สรา อ.สระ ท. *ปปฺโปนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สเร* ในเพราะสระ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง เช่น โลก + อคฺคปุคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย แล้วลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺค ด้วยสูตรนี้

อนึ่ง วิธิสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ มี ๘ อย่าง คือ

๑. โลปวิธิ	ลบ	๒. อาเทสวิธิ	อาเทศ
๓. อาคมวิธิ	ลงอาคม	๔. ทีฆวิธิ	ทำทีฆะ
๕. รัสสวิธิ	ทำรัสสะ	๖. ปฏิเสธวิธิ	ปฏิเสธ
๗. วิภัตติวิธิ	ลงวิภัตติ	๘. ปัจจยวิธิ	ลงปัจจัย

มีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะว่า

โลปาเทโส อาคโม จ ทีโฆ รสฺโส นิเสธโก
วิภตฺติ ปจฺจโย จาติ วิธิสุตฺตานิ อฏฺฐธา.[๑]

"วิธิสูตรมี ๘ อย่าง คือ การลบ อาเทศ ลงอาคม ทำทีฆะ ทำรัสสะ ปฏิเสธ ลงวิภัตติ และลงปัจจัย"

คำว่า สรา (สระทั้งหลาย) หมายถึง สระหน้า ๖๔ ตัวที่อาจถูกลบได้ในเพราะสระหลัง กล่าวคือ ลบสระ ๘ ตัวหน้าในเพราะสระ อ, ลบสระ ๘ ตัวหน้าในเพราะสระ อา ดังนี้เป็นต้น

การที่ท่านไม่กล่าวระบุว่าเป็นสระหน้า ก็เพราะว่าเมื่อมีคำว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) อยู่แล้วก็เป็นอันรู้ได้ว่าคำว่า สรา หมายถึงสระหน้า เนื่องจาก สเร เป็นสัตตมีนิมิต คือ นิมิตที่ลงสัตตมีวิภัตติซึ่งใช้ในกรณีที่ลบหรืออาเทศอักษรตัวหน้า

คำว่า สเร (ในเพราะสระ) หมายถึง สระ ๘ ตัวที่อยู่เบื้องหลังและเป็นเหตุให้ลบสระหน้า]

สรา โข สพฺเพปิ สเร ปเร จิเต โลปํ ปปฺโปนฺติ.

สระทั้งหลายแม้ทั้งปวงแลย่อมถึงการลบในเพราะสระอันตั้งอยู่ในเบื้องหลัง

โลโปติ อทสฺสนํ อนุจฺจารณํ.

บทว่า โลโป (การลบ) คือ การไม่ปรากฏ กล่าวคือ ไม่ออกเสียง

[คำว่า โลป แปลว่า การลบ คือ การไม่ปรากฏแก่ผู้พูดและผู้ฟัง นั่นคือ การไม่ออกเสียงนั่นเอง หมายความว่าเมื่อลบสระหน้าไปแล้วสระที่ถูกลบไปนั้นย่อมไม่ปรากฏแก่ใครๆ และออกเสียงไม่ได้ ความจริงวิธิสูตรทั้ง ๘ อย่างหมายถึงภาวะที่ปรากฏในเวลาออกเสียง กล่าวคือ

- เมื่อไม่ออกเสียงให้ปรากฏ จัดเป็นโลปวิธิ
- เมื่อออกเสียงให้สั้นหรือยาวกว่าเดิม จัดเป็นรัสสวิธิหรือทีฆวิธิ
- เมื่อออกเสียงเปลี่ยนอักษร จัดเป็นอาเทสวิธิ
- เมื่อออกเสียงเพิ่มอักษร จัดเป็นอาคมวิธิ

ดังนี้เป็นต้น ส่วนการลบในกระดานชนวนหรือกระดาษในยุคปัจจุบัน เป็นเครื่องหมายใช้แทนเสียงเพื่อให้ความปรากฏชัดเท่านั้น

บทต่างๆ ในสูตรนี้จำแนกตามหน้าที่ออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. การี ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ ได้แก่ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย)

๒. การิยะ การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ ได้แก่ บทว่า โลปํ (การลบ)

๓. นิมิตตะ เหตุ ได้แก่ บทว่า สเร (ในเพราะสระ)

ทั้งสามอย่างนี้เป็นองค์ประกอบของสูตร บางสูตรมีองค์ประกอบทั้ง ๓ บางสูตรมี ๒ บางสูตรมีเพียงอย่างเดียว ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม เพราะองค์ประกอบที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงอาจติดตามมาจากสูตรอื่นได้ด้วยอธิการนัย คือ นัยตามมาจากสูตรก่อนหรือสูตรหลัง มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ดังนี้ว่า

การี การิยํ นิมิตฺตํ ตีหิ สุตฺต'มุทาหฏํ
กฺวจิ การิการิเยหิ การิวชฺเชหิ วา กฺวจิ.[๕๒]

ยสฺส นิทฺทิเส การิยํ ส การีติ ปวุจฺจติ
ยํ กยฺยเต ตํ การิยํ อาเทสปจฺจยาคมํ
ยมฺหา ปรํ ปเร ยสฺมึ ตํ นิมิตฺตํ ทฺวิธา มตํ.[๕๓]

"สูตรแสดงไว้ด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ การี การิยะ และนิมิตตะ ในบางสูตรแสดงไว้ด้วยการีและการิยะบ้าง ในบางสูตรแสดงไว้ด้วยการิยะและนิมิตตะโดยปราศจากการีบ้าง

ท่านแสดงการเปลี่ยนแปลงแห่งรูปเดิมใด

- รูปเดิมนั้นเรียกว่า การี

- การเปลี่ยนแปลงที่ถูกกระทำซึ่งเป็นอาเทศ ปัจจัย และอาคม เรียกว่า การิยะ

- การเปลี่ยนแปลงย่อมกระทำท้ายบทใด หรือย่อมกระทำในเพราะบทใด บทนั้นชื่อว่า นิมิตตะ มีสองประเภท" [คือ ปัญจมีนิมิต = นิมิตที่ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า 'จาก' และสัตตมีนิมิต = นิมิตที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า 'ในเพราะ']

อนิฏฺฐิตํ ปทํ การี นิฏฺฐิตํ การิยํ ภเว
ตสฺส เหตุ นิมิตฺตนฺตุ ตพฺเภทกํ วิเสสนํ.[๕๔]

"บทที่ยังไม่สิ้นสุด (ยังไม่เปลี่ยนแปลง) ชื่อว่า การี บทที่เปลี่ยนแปลงรูปสำเร็จไปแล้ว ชื่อว่า การิยะ เหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้น ชื่อว่า นิมิตตะ บทที่จำแนก (ขยาย) บทนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ"]

เอตฺถ สราติ การิยีนิทฺเทโส.

ในสูตรนี้ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) แสดงการิยี (สระที่มีการเปลี่ยนแปลง)

[คำว่า การิยี ก็คือ การี นั่นเอง หมายถึง ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ วิเคราะห์ว่า
- สระที่มีการกระทำ ชื่อว่า การี = กาโร อสฺส อตฺถีติ การี (อัสสัตถิตัทธิต)
หรือ
- สระที่มีผลพึงกระทำ ชื่อว่า การิยี = การิยํ อสฺส อตฺถีติ การิยี (อัสสัตถิตัทธิต)]

พหุวจนํ ปเนตฺถ เอเกกสฺมึ สเร ปเร พหูนํ โลปญาปนตฺถํ.

อนึ่ง พหูพจน์ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้การลบสระจำนวนมาก ในเพราะสระหลังตัวหนึ่งๆ

[ท่านกล่าวนิมิตตะเป็นรูปเอกพจน์ว่า สเร แต่กล่าวถึงการีเป็นพหูพจน์ว่า สรา เพื่อแสดงถึงการลบสระได้หลายตัวในเพราะสระหลังตัวหนึ่งๆ หมายความว่า ในฐานะที่มีการลบสระหลายตัว ให้ลบสระทีละตัวเท่านั้น เพราะถือว่าสระหลังเป็นนิมิตตะที่ต้องอยู่ติดกับการี ไม่สามารถจะลบสระหน้าหลายตัวในเพราะสระหลังตัวเดียวได้ เพราะมีสระอื่นคั่นอยู่ระหว่างการีกับนิมิตตะ เช่น คำว่า ยนฺติ มาจาก ยา + อ + อนฺติ ให้ลบ อา ใน ยา เพราะ อ และลบ อ ในเพราะ อ ของ อนฺติ ดังนี้เป็นต้น

ข้อความนี้กล่าวเพื่อปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่อนุญาตให้ลบสระหลายตัวได้พร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม ในความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้ไม่เป็นที่นิยมของอาจารย์รุ่นหลัง เพราะถือว่าทำให้เสียเวลาการประกอบรูปศัพท์ แต่ความเห็นของคัมภีร์นยาสะนั้นได้รับการยอมรับ เพราะย่นเวลาการประกอบรูปศัพท์ ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

สรา ยนฺติ สเร โลปํ เอโก เทฺวปิ ตโยปิ วา
ธาตุสํสฏฺฐสนฺธิมฺหิ สนฺธาย กถิตํ อิทํ.[๕๕]

"สระทั้งหลายที่เป็น ๑, ๒ และ ๓ ตัวย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง ข้อนี้กล่าวหมายเอาในสนธิที่เจือกับธาตุ"

ตามมติของสัททนีติปกรณ์ ท่านให้ลบสระ ๓ ตัวเป็นอย่างมาก แต่คัมภีร์นยาสะยังกล่าวถึงการลบสระ ๔ ตัวได้อีกด้วย มีคาถาประพันธ์ไว้ในปทรูปสิทธิภาสาฎีกาว่า

สรา ยนฺติ สเร โลปํ เอโก เทฺว จตุโร ตโย
นสิ ยนฺติ อุเปยฺยาสิ คสฺเสวาติ นิทสฺสนํ.[๕๖]

"สระทั้งหลายที่เป็น ๑, ๒, ๓ และ ๔ ตัวย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง มีอุทาหรณ์ว่า นสิ, ยนฺติ, อุเปยฺยาสิ, คสฺเส วา"

ตัวอย่างการลบสระตั้งแต่ ๑ ตัวขึ้นไปถึง ๔ ตัว เช่น

- ลบสระ ๑ ตัว นสิ (น + อสิ)
- ลบสระ ๒ ตัว ยนฺติ (ยา + อ + อนฺติ) [ยา ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ]
- ลบสระ ๓ ตัว อุเปยฺยาสิ (อุป + อิ + อ + เอยฺยาสิ) [อุป บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยาสิ วิภัตติ]
- ลบสระ ๔ ตัว คสฺเส (คสฺส + เอ) [เอ = อ + อา + อิ + อี + เอ = เอ]

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ตัวอย่างว่า เอ ใน คสฺเส ให้ลบ อ เพราะ อา, ลบ อา เพราะ อิ, ลบ อิ เพราะ อี, ลบ อี เพราะ เอ ตามมติของคัมภีร์นยาสะ ให้ลบ อ อา อิ อี เพราะ เอ (ดู สูตร ๑๓๒)]

สเรติ นิมิตฺตนิทฺเทโส.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) แสดงนิมิตตะ

[ในตัวอย่างว่า โลก + อคฺคปุคฺคโล สระ อ ใน อคฺค เป็นเหตุให้ลบสระ อ ใน ก ของ โลก เหตุดังกล่าวชื่อว่า นิมิตตะ บทว่า สเร กล่าวถึงนิมิตตะนั้น]

นิมิตฺตสตฺตมี จายํ.

อนึ่ง สัตตมีวิภัตตินี้เป็นสัตตมีที่ลงในอรรถนิมิตตะ

[อรรถนิมิตที่แสดงเหตุนั้น มีวิธีใช้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. สัตตมีนิมิต ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า "ในเพราะ" อยู่หลังบทที่แสดงการี เช่นเมื่อกล่าวว่า ลบสระในเพราะสระ ก็เป็นอันรู้ได้ว่าสระที่เป็นเหตุในการลบอยู่เบื้องหลัง จึงลบสระหน้าในเพราะสระหลัง

๒. ปัญจมีนิมิต ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า "จาก" อยู่หน้าบทที่แสดงการี เช่น เมื่อกล่าวว่า ลบสระหลังจากอสรูปสระ แสดงว่าอสรูปสระอยู่หน้าบทที่แสดงการี]

นิมิตฺโตปาทานสามตฺถิยโต วณฺณกาลพฺยวธาเน สนฺธิการิยํ น โหติ.

เมื่อมีการคั่นของอักษรและการคั่นของเวลา วิธีสนธิย่อมไม่มีเพราะความสามารถในการถือเอานิมิตตะ

[ในกรณีที่มีอักษรคั่นหรือมีเวลาหยุดจังหวะออกเสียงคั่น สระหลังไม่สามารถมีอิทธิพลให้ลบสระหน้าได้ เนื่องจากมีอักษรและเวลามาคั่นดังกล่าว เช่น

- วัณณพยวธานะ (การคั่นของอักษร) เช่น สกึ เอว อักษรคือนิคคหิตใน ก คั่นระหว่าง อิ ใน กิ กับ เอ ใน เอว จึงลบสระ อิ ข้างหน้าแล้วประกอบ กฺ กับสระหลังเป็นรูปว่า สเกว ไม่ได้ หรือแปลงสระ อิ ใน กิ เป็น ยฺ แล้วนำไปประกอบเป็นรูปว่า สกฺเยว ไม่ได้

- กาลพยวธานะ (การคั่นของเวลา) หมายถึง ช่วงจังหวะหยุดออกเสียงในระหว่างปลายบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ เช่น

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.[๕๗]

"เมื่อใด บุคคลย่อมรู้เห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายนี้เป็นทางแห่งความหมดจด"

คำว่า ปสฺสติ ในปลายบาทที่ ๒ กับคำว่า อถ ในต้นบาทที่ ๓ จะเข้าสนธิเป็นรูปว่า ปสฺสตฺยถ โดยแปลงสระ อิ ใน ปสฺสติ เป็น ยฺ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อ ใน อถ ไม่ได้ เพราะท่ามกลางบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ มียติคือจังหวะหยุดในการออกเสียง ท่านจึงห้ามการเข้าสนธิในฐานะเช่นนี้]

โลปนฺติ การิยนิทฺเทโส.

บทว่า โลปํ (การลบ) แสดงการิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ)

[การิยะ คือ การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การิยะ คือ การเปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำ = กตฺตพฺพนฺติ การิยํ.

(กร ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

อิทํ ปน สุตฺตํ อุปริ ปรโลปวิธานโต ปุพฺพโลปวิธานนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่า สูตรนี้เป็นสูตรทำการลบสระหน้า เพราะวิธีการลบสระหลังจะมีในสูตรต่อไป

[แม้ว่าในสูตรนี้จะไม่กล่าวระบุให้ลบสระหน้าว่า ปุพฺพา สรา (สระหน้าทั้งหลาย) ก็เป็นอันรู้ได้โดยปริยาย เพราะสูตรต่อไปคือ วา ปโร อสรูปา (สระหลังจากอสรูปสระย่อมถึงการลบ) จะระบุการลบสระหลังด้วยคำว่า ปโร (สระหลัง)]

เอวํ สพฺพตฺถ สตฺตมีนิทฺเทเส ปุพฺพสฺเสว วิธิ, น ปรสฺส วิธานนฺติ เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่า วิธีแห่งอักษรหน้ามีอยู่ ในที่แสดงเป็นสัตตมีวิภัตติทั้งหมดอย่างนี้ มิใช่วิธีแห่งอักษรหลัง

[เมื่อเป็นดังนี้ ในสูตรที่แสดงเป็นสัตตมีวิภัตติว่า สเร (ในเพราะสระ), พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) อิวณฺเณ (ในเพราะ อิ วัณณะ) เป็นต้น จึงหมายถึงวิธีแห่งอักษรตัวหน้าเท่านั้น]

“อสฺสรํ, อโธจิตนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อสฺสรํ (อันปราศจากสระ) และบทว่า อโธจิตํ (ตั้งอยู่ข้างหน้า) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

สิลิฏฺฐกถเน ปริภาสมาห.

พระกัจจายนะกล่าวปริภาสาสูตร ในที่กล่าวอย่างสละสลวย

[เมื่อลบสระหน้าในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้วก็มีรูปว่า โลกฺ + อคฺคปุคฺคโล แต่บาลีไม่นิยมใช้ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายเหมือนสันสกฤต (ยกเว้น กึ ศัพท์) จึงต้องเชื่อมพยัญชนะข้างหน้าเข้ากับอักษรตัวหลังเพื่อออกเสียงง่าย ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่ครอบคลุมสูตรทั้งหมดที่ทำวิธีลบหรือแปลงอักษรตัวหน้าเป็นต้น]

๑๔. นเย ปรํ ยุตฺเต.

พึงนำพยัญชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร

ปุคฺคโล อ.บุคคล *นเย* พึงนำไป *พฺยญฺชนํ* ซึ่งพยัญชนะ *อสฺสรํ* อันไม่มีสระ *อโธจิตํ* อันตั้งอยู่แล้วในเบื้องล่าง *ปรํ* สู่อักษรตัวหลัง *ฐาเน* ในฐานะ *ยุตฺเต* อันควร ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยังคปริภาสาสูตร คือ ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี อันเป็นการนำพยัญชนะข้างหน้าไปประกอบกับอักษรข้างหลัง เช่น โลก + อคฺคปุคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺค ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้วนำ กฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกคฺคปุคฺคโล

บทว่า อสฺสรํ และ อโธจิตํ ติดตามมาจากสูตรก่อน ในเวลาแปลสูตรจึงต้องแปลบทที่ติดตามมาด้วยจึงจะได้ความชัดเจน และบทว่า พฺยญฺชนา ก็ติดตามมาจากสูตรว่า เสสา พฺยญฺชนา ดังที่กล่าวไว้ในสูตรที่ ๘]

สรรหิตํ โข พฺยญฺชนํ อโธจิตํ ปรกฺขรํ นเย ยุตฺเต ฐาเนติ ปรนยนํ กาตพฺพํ.

บุคคลพึงนำพยัญชนะอันปราศจากสระที่ตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลังในที่สมควร การนำพยัญชนะไปสู่อักษรตัวหลัง อันบุคคลพึงกระทำด้วยสูตรนี้

[ในอุทาหรณ์ว่า โลก + อคฺคปุคฺคโล เมื่อลบสระ อ ใน ก แล้วให้นำ กฺ ไปประกอบกับ อ ใน อคฺค เพราะพยัญชนะต้องอาศัยสระจึงจะออกเสียงได้ จึงสำเร็จรูปเป็น โลกคฺคปุคฺคโล]

เอตฺถ ยุตฺตคฺคหณํ นิคฺคหีตนิเสธนตฺถํ. เตน "อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มนฺ"ติอาทีสุ ปรนยน-สนฺเทโห น โหติ.

ในสูตรนี้ คำว่า ยุตฺต (ฐานะอันควร) มีประโยชน์เพื่อห้ามนิคคหิต[ไปสู่อักษรตัวหลัง] เพราะฉะนั้น ความสงสัยในการนำไปสู่อักษรตัวหลัง[ว่าควรหรือไม่] ย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ (เขาได้ด่าว่าเราแล้ว เขาได้เบียดเบียนเราแล้ว)

[ท่านไม่ตั้งสูตรว่า นเย ปรํ แต่เพิ่ม ยุตฺเต เป็นสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต เพื่อห้ามนิคคหิตที่ยังมิได้แปลงเป็นอักษรอื่น หมายความว่า นิคคหิตเป็นพยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหน้า (ปุพพาสยพยัญชนะ) ในอุทาหรณ์ว่า อกฺโกจฺฉิ มํ + อวธิ มํ นิคคหิตใน มํ อาศัยสระ อ ใน ม อักษร ถ้านำนิคคหิตไปประกอบกับสระหลังคือ อ ใน อวธิ ก็จะออกเสียงไม่ได้ ดังนั้น นิคคหิตที่ยังมิได้แปลงเป็นอักษรอื่นจึงไม่ใช่ฐานะอันควรแก่การเชื่อมกับสระหลัง แต่ถ้าแปลงนิคคหิตดังกล่าวเป็น ม หรือ ท ก็สามารถนำไปเชื่อมกับสระหลังได้ เช่น ตมหํ (ตํ + อหํ), ยทนิจฺจํ (ยํ + อนิจฺจํ)

นอกจากนี้ แม้ว่าจะแปลงนิคคหิตไปแล้วก็ตาม บางแห่งก็ไม่ต้องนำอักษรที่แปลงจากนิคคหิตไปเชื่อมกับอักษรตัวหลัง เช่น มมฺ อโหสิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

สเร พฺยญฺชเน วา ปเร พินฺทุโน กฺวจิ โม. มมฺ อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ. ปุพฺเพ โม ปรํ น เนตพฺโพ อยุตฺตตฺตา.[๕๘]

"แปลงพินทุเป็น ม ในบางแห่ง ในเพราะสระหรือพยัญชนะ [เช่น] มมฺ อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ ม อักษรในคำหน้าไม่ควรนำไปสู่อักษรตัวหลัง เพราะไม่ใช่ที่สมควร"

ต่อไปเป็นตัวอย่างของการเข้าสนธิด้วยการลบสระหน้าแล้วนำพยัญชนะหน้าไปประกอบสระหลัง]

โลกคฺคปุคฺคโล, ปญฺญินฺทฺริยํ, ตีณิมานิ, โน เหตํ, ภิกฺขุโนวาโท, มาตุปฏฺฐานํ, สเมตา-ยสฺมา, อภิภายตนํ, ธนํ มตฺถิ, สพฺเพว, ตยสฺสุ ธมฺมา, อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ.

เช่น

โลกคฺคปุคฺคโล	[โลก + อคฺคปุคฺคโล]	(บุคคลผู้เลิศในโลก)
ปญฺญินฺทฺริยํ	[ปญฺญา + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์คือปัญญา)

ตีณิมานิ	[ตีณิ + อิมานิ]	(ลักษณะ ๓ ประการเหล่านี้)
โน เหตํ	[โน หิ + เอตํ]	(มิใช่อย่างนั้นเลย)
ภิกฺขุโนวาโท	[ภิกฺขุนี + โอวาโท]	(การสั่งสอนนางภิกษุณี)
มาตุปฏฺฐานํ	[มาตุ + อุปฏฺฐานํ]	(การอุปัฏฐากมารดา)
สเมตายสฺมา	[สเมตุ + อายสฺมา]	(ท่านผู้เจริญจงกลมเกลียว)
อภิภายตนํ	[อภิภู + อายตนํ]	(อายตนะที่เป็นใหญ่)
ธนํ มตฺถิ	[ธนํ เม + อตฺถิ]	(ทรัพย์ของเรามีอยู่)
สพฺเพว	[สพฺเพ + เอว]	(ชนทั้งปวงนั่นเทียว)
ตยสฺสุ ธมฺมา	[ตโย + อสฺสุ ธมฺมา]	(ธรรม ๓ ประการ พึงมี)
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺต	[อสนฺโต + เอตฺถ น ทิสฺสนฺติ]	(อสัตบุรุษย่อมไม่ปรากฏในที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ โลกคฺคปุคฺคโล

ศัพท์เดิมเป็น โลก กับ อคฺคปุคฺคโล

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (โลกฺ อ + อคฺคปุคฺคโล)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (โลกฺ + อคฺคปุคฺคโล)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (โลกฺ ⟶ อคฺคปุคฺคโล)

สำเร็จรูปเป็น **โลกคฺคปุคฺคโล**

“ยสฺส อิทานิ, สญฺญา อิติ, ฉายา อิว, กถา เอว กา, อิติ อปิ, อสฺสมณี อสิ, จกฺขุ อินฺทฺริยํ, อกตญฺญู อสิ, อากาเส อิว, เต อปิ, วนฺเท อหํ, โส อหํ, จตฺตาโร อิเม, วสโล อิติ, โมคฺคลฺลาโน อาสิ พีชโก, ปาโต เอวา”ตีธ ปุพฺพโลเป สมฺปตฺเต-

เมื่อการลบสระหน้าในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ยสฺส อิทานิ,	สญฺญา อิติ,	ฉายา อิว,	กถา เอว กา,
อิติ อปิ,	อสฺสมณี อสิ,	จกฺขุ อินฺทฺริยํ,	อกตญฺญู อสิ,
อากาเส อิว,	เต อปิ,	วนฺเท อหํ,	โส อหํ,
จตฺตาโร อิเม,	วสโล อิติ,	โมคฺคลฺลาโน อาสิ พีชโก,	ปาโต เอว

ปรากฏพร้อมแล้ว[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร”ติ อธิกาโร.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

[ในอุทาหรณ์ว่า ยสฺส อิทานิ เป็นต้น ถ้าใช้วิธีในสูตร สรา สเร โลปํ โดยลบสระหน้าในเพราะสระหลัง ก็จะมีรูปว่า ยสฺสิทานิ แต่รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีว่า ยสฺสทานิ ซึ่งลบสระหลังจากสระหน้า ดังนั้น ท่านจึงกล่าวสูตร วา ปโร อสรูปา เพื่ออนุญาตให้ลบสระหลังได้

บทว่า สมฺปตฺเต (ปรากฏพร้อมแล้ว) หมายถึง เมื่อกำลังจะดำเนินการลบสระหน้าก็ไม่ต้องลบ เพราะสูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า จึงไม่ต้องทำวิธีของสูตรหน้า ดังปริภาสากล่าวว่า

ปุพฺพาปเรสุ ปรวิธิ พลวา.[๕๙]

“ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”

คัมภีร์นิสสัยของพม่ามักแปล สมฺปตฺเต ว่า จวนจะถึง หมายความว่า จวนจะถึงการลบสระหน้าแต่ยังไม่ต้องลบก่อน ในที่นี้แปลว่า ปรากฏพร้อมแล้ว เพราะหมายถึงวิธีดังกล่าวปรากฏขึ้นและพร้อมที่จะดำเนินการได้ คำนี้ตรงกันข้ามกับคำว่า อสมฺปตฺตายํ (ไม่ปรากฏพร้อมแล้ว) ที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๓๓

บทว่า อธิกาโร (เป็นศัพท์ตามมา) ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์และอธิบายว่า

อธิกรียเตติ อธิกาโร, นิยุชฺชติ สมฺพชฺฌตีติ อตฺโถ.[๖๐]

“ศัพท์ที่อาจารย์ประกอบไว้ ชื่อว่า อธิการะ หมายความว่า ประกอบเข้าไว้ คือ สัมพันธ์กัน”

แม้ปทรูปสิทธิฏีกาก็อธิบายว่า

อธิกรียเตติ อธิกาโร. อุปริสุตฺเตสุ ตทุปการตาย อาจริเยหิ นิโยชียตีติ อตฺโถ.[๖๑]

“ศัพท์ที่อาจารย์ประกอบไว้ ชื่อว่า อธิการะ หมายความว่า อาจารย์ประกอบเข้าไว้เพื่อความเป็นอุปการะนั้นในสูตรต่อไป”]

อิธ ปน “อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม”ติ กตฺวา “สโร, สรมฺหา, โลปนฺ”ติ จ วตฺตมาเน-

อนึ่ง เมื่อบทว่า สโร (สระ), สรมฺหา (จากสระ) และ โลปํ (การลบ) เป็นไปในสูตรนี้ โดยกระทำปริภาสาว่า การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) หมายความว่าให้เปลี่ยนวิภัตติตามความเหมาะสมกับเนื้อความตามฐานะนั้นๆ คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตคือมุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘, ๔๒๒) ทั้งมีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย

บทว่า สรา จากสูตร สรา สเร โลปํ ตามมาสู่สูตร วา ปโร อสรูปา โดยเปลี่ยนจากรูปพหูพจน์เป็นรูปเอกพจน์ว่า สโร เพื่อให้สอดคล้องกับวิเสสนะคือ ปโร ที่เป็นรูปเอกพจน์ และบทว่า สเร จากสูตรดังกล่าวก็เปลี่ยนจากรูปสัตตมีวิภัตติเป็นรูปปัญจมีวิภัตติว่า สรมฺหา ตามวิเสสนะคือ อสรูปา

พึงสังเกตคำว่า อิธ วตฺตมาเน (ตามมาในสูตรนี้) แสดงว่าข้อความที่แสดงบทตามมาเป็นข้อความในสูตร วา ปโร อสรูปา ไม่ใช่ข้อความในสูตร สรา สเร โลปํ แม้ในสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ก็มีข้อความว่า อิธานุวตฺเตตพฺพํ (พึงให้ตามมาในสูตรนี้) และในสูตร ตโต โยนโม ตุ ก็มีข้อความว่า อารคฺคหณมนุวตฺตเต (อาร ศัพท์ย่อมตามมา) โดยใช้ อนุวตฺตเต ที่ปรากฏในอรรถว่า ตามมา (ไม่เหมือน วตฺตเต ซึ่งอาจแปลว่า ตามมา หรือ ตามไป ก็ได้)]

๑๕. วา ปโร อสรูปา.

สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามสมควร

สโร อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *สรมฺหา* จากสระ *อสรูปา* อันมีเสียงไม่เสมอกัน *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ หลังจากสระหน้าที่มีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลัง กล่าวคือ

- ท้าย อ วัณณะ ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อ วัณณะ เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ, ฉายา + อิว = ฉายาว เป็นต้น

- ท้าย อิ วัณณะ ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อิ วัณณะ เช่น อิติ + อปิ = อิติปิ, อสฺสมณี + อสิ = อสฺสมณีสิ เป็นต้น

- ท้าย อุ วัณณะ ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อุ วัณณะ เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุนฺทฺริยํ, อกตญฺญู + อสิ = อกตญฺญูสิ เป็นต้น

- ท้าย เอ ลบสระหลัง ๘ ตัว เช่น วนฺเท + อหํ = วนฺเทหํ เป็นต้น

- ท้าย โอ ลบสระหลัง ๘ ตัว เช่น จตฺตาโร + อิเม = จตฺตาโรเม เป็นต้น

ในอุทาหรณ์ว่า ยสฺส + อิทานิ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ อ, ลบสระหลังคือ อิ ของ อิทานิ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยสฺสทานิ]

อสมานรูปมฺหา สรมฺหา ปโร สโร โลปํ ปปฺโปติ วา.

สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถึงการลบตามสมควร

[ในวุตตินี้ท่านเพิ่มบทที่ติดตามมาจากสูตรก่อนคือ สรมฺหา, สโร และ โลปํ พร้อมกับบทกริยาว่า ปปฺโปติ (ย่อมถึง) และได้อธิบาย อสรูปา ว่า อสมานรูปมฺหา เพื่อแสดงว่า ส ศัพท์ใน สรูป มาจากศัพท์เดิมว่า สมาน (เหมือน, คล้าย) เมื่อแปลง สมาน เป็น ส ก็มีรูปว่า อสรูป]

สมานํ รูปํ อสฺสาติ สรูโป.

เสียงเสมอกันของสระนั้นมีอยู่ เหตุนั้นสระนั้นชื่อว่า สรูปะ (มีเสียงเสมอกัน)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สรูป เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส มีคำอธิบายว่า สระที่มีเสียงเสมอกัน คือ สระ ๒ เสียงที่คล้ายกันโดยต่างกันก็เพียงเสียงสั้นกับเสียงยาวเท่านั้น เช่น อ กับ อ, อ กับ อา หรือ อา กับ อ สรูปสระก็คือสวัณณสระที่กล่าวไว้ในสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค นั้นเอง ท่านได้จำแนกออกเป็น

- อ วัณณะ คือ อ, อา
- อิ วัณณะ คือ อิ, อี
- อุ วัณณะ คือ อุ, อู]

น สรูโป อสรูโป, อสวณฺโณ.

สระที่มิได้เป็นสระอันมีเสียงเสมอกัน ชื่อว่า อสรูปะ หมายถึง สระที่มีฐานไม่เสมอกัน

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อสรูป เป็นกรรมธารยสมาส มีคำอธิบายว่า อสรูปสระ หรือ อสวัณณสระ ที่กล่าวถึงในสูตรนี้ ก็คือสระ ๖ ตัวนอกจาก อ, อา ที่อยู่ท้าย อ วัณณะ ดังนี้เป็นต้น ส่วนคำว่า อสวณฺณ ในสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต หมายถึง เอ และ โอ เพียงสองตัวเท่านั้น (ให้ดูคำอธิบายในสูตรนั้น)]

ยสฺมา ปน มริยาทายํ อภิวิธิมฺหิ จ วตฺตมาโน อาอุปสคฺโค วิย วาสทฺโท ทฺวิธา วตฺตเต กตฺถจิ วิกปฺเป, กตฺถจิ ยถาววตฺถิตรูปปริคฺคเห. อิธ ปน ปจฺฉิเม. ตโต นิจฺจมนิจฺจมสนฺตญฺจ วิธิเมตฺถ วาสทฺโท ทีเปติ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ วา ศัพท์ เป็นไปในอรรถ ๒ อย่าง คือ ในบางสูตรเป็นไปในอรรถว่า วิกัปป์ (ไม่แน่นอน) [จะเข้าสนธิหรือไม่เข้าสนธิก็ได้] ในบางสูตรเป็นไปในอรรถว่า รวบรวมรูป [ของอุทาหรณ์]ตามที่กำหนดไว้ เหมือน อา อุปสรรค ที่เป็นไปในอรรถว่า มริยาทา (ขอบเขต) และ ในอรรถว่า อภิวิธิ (ครอบคลุม)

ส่วนในสูตรนี้ วา ศัพท์เป็นไปในอรรถอย่างหลัง [คือ ยถาววัตถิตรูปปริคคหะ] เพราะฉะนั้น วา ศัพท์ ในสูตรนี้จึงแสดงนิจจวิธิ (วิธีอันแน่นอน) อนิจจวิธิ (วิธีอันไม่แน่นอน) และ อสันตวิธิ (วิธีที่มิได้ปรากฏในสูตร)

[วา ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า วิกัปป์ แปลว่า ได้บ้าง หมายความว่า ถ้าในสูตรใดปรากฏ วา ศัพท์ และ วา ศัพท์นั้นใช้ในความหมายว่า วิกัปป์ คือ ไม่แน่นอน กฎไวยากรณ์นั้นก็จะเป็นกฎที่ไม่แน่นอน กล่าวคือจะปฏิบัติตามกฎนั้นก็ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎนั้นก็ได้ เช่น ในการเข้าสนธิ ยสฺส + อิทานิ ตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ จะเข้าสนธิเป็น ยสฺสทานิ ก็ได้ หรือไม่เข้าสนธิเป็น ยสฺส อิทานิ ก็ได้ เพราะในพระไตรปิฎก ปรากฏทั้งสองอย่าง (ในอรรถนี้ตรงกับอนิจจวิธิของอรรถว่า ยถาววัตถิตรูปปริคคหะ)

คำว่า วิกปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การกระทำเป็นอย่างต่างๆ ชื่อว่า วิกัปป์ = วิวิโธ กปฺโป = วิกปฺโป.

(ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส)

วา ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า ยถาววัตถิตรูปปริคคหะ (รวบรวมรูปของอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้) แปลว่า ตามอุทาหรณ์ หมายความว่า รวบรวมวิธีการต่างๆ ของไวยากรณ์ไว้รวมกันทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ วิธีอันแน่นอน กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุไว้ (คือตามสูตรนี้) เพียง

อย่างเดียว ในกรณีสูตรเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ เมื่อใช้วิธีนี้แล้วจะปฏิบัติเป็นอย่างอื่นอีกไม่ได้ เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุนฺทฺริยํ (อินทรีย์คือจักษุ) ต้องเข้าสนธิตามแบบนี้ เพราะในพระไตรปิฎกปรากฏรูปนี้เพียงอย่างเดียว ไม่มีรูปที่ลบสระหน้าแล้วเข้าสนธิเป็น จกฺขินฺทฺริยํ

๒. อนิจจวิธิ วิธีอันไม่แน่นอน กล่าวคือ จะปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ก็ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ก็ได้ ถูกต้องทั้งสองอย่าง เช่น ตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ถ้าอุทาหรณ์ใดให้ใช้อนิจจวิธินี้แล้วจะเข้าสนธิตามสูตรนี้หรือจะไม่เข้าสนธิตามสูตรนี้ก็ได้ เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ หรือ ยสฺส อิทานิ ก็ได้

๓. อสันตวิธิ วิธีอันไม่ปรากฏในสูตร กล่าวคือ ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์อย่างอื่นที่มิได้ระบุไว้ในสูตร เช่น ปญฺจ + อินฺทฺริยานิ มีองค์ที่จะเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ปรากฏพร้อมอยู่แล้วเพราะสระหน้าและสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แต่ก็ไม่เข้าสนธิตามกฎนี้ กลับไปเข้าสนธิตามกฎอื่น คือ เข้าสนธิด้วยสูตร สรา สเร โลปํ ได้รูปว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ ดังนี้เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า อา อุปสรรคใช้ในอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. มริยาทา ขอบเขต คือ อา อุปสรรคที่ใช้แสดงเขตแดนของพื้นที่ การใช้แบบนี้นิยมประกอบกับคำนามเป็นปัญจมีวิภัตติที่ ๕ (วิภัตติที่ ๕) แสดงพื้นที่ที่ประสงค์ว่ามีเขตแดนจรดสิ่งนั้น เช่น อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเขา) คือ นาตั้งแต่ภูเขามาจนถึงที่นี้ ไม่รวมพื้นที่ของภูเขา

๒. อภิวิธิ ครอบคลุม คือ อา อุปสรรคที่ใช้แสดงเขตแดนของพื้นที่ แต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงคำนามที่นำมาประกอบด้วย เช่น อาภวคฺคา ภควโต กิตฺติสทฺโท (เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแผ่ไปถึงภวัคคพรหม) คือ รวมพื้นที่ของภวัคคพรหมด้วย

คำว่า ยถาววตฺถิตรูปปริคฺคห มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ยถาววัตถิตะ คือ ที่กำหนดไว้ใดๆ = ยํ ยํ ววตฺถิตํ ยถาววตฺถิตํ (อัพยยีภาวสมาส)
- ยถาววัตถิตรูปะ คือ รูปที่กำหนดไว้ใดๆ = ยถาววตฺถิตํ จ ตํ รูปญฺจาติ ยถาววตฺถิตรูปํ. (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ยถาววัตถิตรูปปริคคหะ คือ การรวบรวมรูปตามที่กำหนดไว้[ในพระบาลี] = ยถาววตฺถิตรูปสฺส ปริคฺคโห = ยถาววตฺถิตรูปปริคฺคโห (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

บทนี้มีคำไวพจน์อื่นว่า ววัตถิตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ในพระบาลี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ววัตถิตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ = ววตฺถิตสฺส วิภาสา ววตฺถิตวิภาสา.

ดังปทสาธนฏีกากล่าวว่า

ววตฺถิตสฺส ลกฺขิยสฺส อนุโรเธน สุตฺตปฺปวตฺติกา วิภาสา ววตฺถิตวิภาสา.[๖๒]

"การกล่าวพิเศษอันยังสูตรให้เป็นไป โดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้[ในพระบาลี] ชื่อว่า ววัตถิตวิภาสา"]

"นเย ปรํ ยุตฺเต"ติ ปรํ เนตพฺพํ.

[พยัญชนะตัวหน้า]อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต

[เมื่อลบสระหลังแล้วให้นำพยัญชนะหน้าไปประกอบสระหลังที่แยกไว้ก่อน กล่าวคือ ในอุทาหรณ์ว่า ยสฺส อิทานิ เมื่อลบ อิ ของ อิทานิ แล้วให้นำ สฺ พยัญชนะไปประกอบสระ อ ของ ส ที่แยกไว้ก่อนแล้ว]

ยสฺสทานิ ยสฺส อิทานิ, สญฺญาติ สญฺญา อิติ, ฉายาว ฉายา อิว, กถาว กา กถา เอว กา, อิติปิ อิติ อปิ, อสฺสมณีสิ อสฺสมณี อสิ.

เช่น [อุทาหรณ์ตามแบบอนิจจวิธิว่า]

ยสฺสทานิ หรือ ยสฺส อิทานิ	(บัดนี้ [ท่านทราบกาล]ของการไปหรือการไม่ไปอันใด)
สญฺญาติ หรือ สญฺญา อิติ	(ว่าสัญญา)
ฉายาว หรือ ฉายา อิว	(เพียงดังเงา)
กถาว กา หรือ กถา เอว กา	(จะป่วยกล่าวไปไย)
อิติปิ หรือ อิติ อปิ	(แม้เพราะเหตุนั้น)
อสฺสมณีสิ หรือ อสฺสมณี อสิ	(ท่านมิใช่เป็นนางภิกษุณี)

การประกอบรูปศัพท์ ยสฺสทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ยสฺส กับ อิทานิ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ยสฺสฺ อ + อิทานิ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า "วา ปโร อสรูปา" (ยสฺสฺ อ + ทานิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปร ยุตฺเต" (ยสฺสฺ ⟶ อ ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น **ยสฺสทานิ**

จกฺขุนฺทฺริยมิติ นิจฺจํ.

อุทาหรณ์ว่า จกฺขุนฺทริยํ เป็นวิธีแน่นอน

อกตญฺญูสิ อกตญฺญู อสิ, อากาเสว อากาเส อิว, เตปิ เต อปิ, วนฺเทหํ วนฺเท อหํ, โสหํ โส อหํ, จตฺตาโรเม จตฺตาโร อิเม, วสโลติ วสโล อิติ, โมคฺคลฺลาโนสิ พีชโก โมคฺคลฺลาโน อาสิ พีชโก, ปาโตว ปาโต เอว.

[อุทาหรณ์ตามแบบอนิจจวิธิ (ต่อ) ดังนี้]

อกตญฺญูสิ หรือ อกตญฺญู อสิ	(ท่านเป็นผู้ไม่กตัญญู)
อากาเสว หรือ อากาเส อิว	(เหมือนในอากาศ)
เตปิ หรือ เต อปิ	(แม้พวกเขาเหล่านั้น)
วนฺเทหํ หรือ วนฺเท อหํ	(ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้)
โสหํ หรือ โส อหํ	(ข้าพเจ้านั้น)
จตฺตาโรเม หรือ จตฺตาโร อิเม	(ธรรม ๔ อย่างนี้)
วสโลติ หรือ วสโล อิติ	(ว่าเป็นคนถ่อย)
โมคฺคลฺลาโนสิ พีชโก หรือ โมคฺคลฺลาโน อาสิ พีชโก	(พระโมคคัลลานได้เป็นปริพาชกชื่อว่าพีชกะแล้ว)
ปาโตว หรือ ปาโต เอว	(ในตอนเช้านั่นเทียว)

อิธ น ภวติ. ปญฺจินฺทฺริยานิ, สทฺธินฺทฺริยํ, สตฺตุตฺตโม, เอกูนวีสติ, ยสฺเสเต, สุคโตวาโท, ทิฏฺฐาสโว, ทิฏฺโฐโฆ, จกฺขายตนํ, ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา อิจฺจาทิ.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่มีวิธีการลบ[ด้วยสูตรนี้] เช่น

ปญฺจินฺทฺริยานิ	[ปญฺจ + อินฺทฺริยานิ]	(อินทรีย์ ๕)
สทฺธินฺทฺริยํ	[สทฺธา + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์คือศรัทธา)
สตฺตุตฺตโม	[สตฺต + อุตฺตโม]	(สัตว์ผู้ประเสริฐ)
เอกูนวีสติ	[เอก + อูนวีสติ]	(ยี่สิบหย่อนด้วยหนึ่ง = ๑๙)
ยสฺเสเต	[ยสฺส + เอเต]	(ธรรมเหล่านี้ของบุคคลใด)

สุคโตวาโท	[สุคต + โอวาโท]	(โอวาทของพระสุคต)
ทิฏฺฐาสโว	[ทิฏฺฐิ + อาสโว]	(อาสวะคือทิฏฐิ)
ทิฏฺโฐโฆ	[ทิฏฺฐิ + โอโฆ]	(โอฆะคือทิฏฐิ)
จกฺขายตนํ	[จกฺขุ + อายตนํ]	(อายตนะคือจักษุ)
ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา	[ตํ กุโต + เอตฺถ ลพฺภา]	(ความสมปรารถนานั้นจะมีได้อย่างไรในโลกนี้)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างตามอสันตวิธิ โดยไม่ลบสระหลังด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่าบทว่า ปญฺจินฺทฺริยํ ลบสระ อ ใน ปญฺจ ไม่ลบสระ อิ ใน อินฺทฺริยํ เพราะรูปว่า ปญฺจนฺทฺริยํ ไม่มีใช้ในพระบาลี แม้รูปอื่นๆ คือ สทฺธินฺทฺริยํ ก็ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เท่านั้น]

ภวติ จ ววตฺถิตวิภาสาย

อวณฺณโต สโรทานี- ตีเววาที วินา ปโร
น ลุปฺปตญฺญโต ทีโฆ อาเสวาทิวิวชฺชิโต.

อนึ่ง [สังคหคาถา]ย่อมมีด้วยการกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้[ในพระบาลี]ว่า

“สระหลังที่เว้นจาก อิทานิ อิติ อิว เอว เป็นต้น ที่อยู่ท้ายสระ อ วัณณะ [คือ อ, อา] ย่อมไม่ถูกลบ ส่วนทีฆสระ ยกเว้น อาสิ และ เอว ศัพท์เป็นต้น ที่อยู่ท้ายสระอื่น [นอกจาก อ วัณณะ]ย่อมไม่ถูกลบ[เหมือนกัน]”

[สังคหคาถา คือ คาถาเป็นที่รวบรวม กล่าวคือ เป็นคาถาสรุปความที่มาข้างต้น

สรุปความของคาถานี้ คือ ถ้า อ, อา เข้าสนธิกับ อิ, อี อุ, อู เอ โอ จะไม่ลบสระหลังเหล่านี้ ยกเว้นเมื่อคำหลังเป็น อิทานิ อิติ อิว เอว เป็นต้น จึงจะลบสระหลังนี้ตามสูตร วา ปโร อสรูปา เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส + อิทานิ, สญฺญาติ = สญฺญา + อิติ, ฉายาว = ฉายา + อิว, กถาว กา = กถา + เอว กา

และเมื่อ อิ อี, อุ อู, เอ โอ เข้าสนธิกับทีฆสระ อา อี อู เอ โอ จะไม่ลบสระหลังซึ่งเป็นเสียงทีฆะนี้ เว้นเมื่อคำหลังเป็น อาสิ, เอว เป็นต้น จึงจะลบสระหลังตามสูตร วา ปโร อสรูปา เช่น โมคฺคลฺลาโนสิ พีชโก = โมคฺคลฺลาโน + อาสิ พีชโก, ปาโตว = ปาโต + เอว

คำว่า อิทานีตีเววาที ตัดบทเป็น อิทานิ + อิติ + อิว + เอว + อาทึ

คำว่า ลุปฺปตญฺญโต ตัดบทเป็น ลุปฺปติ + อญฺญโต]

"พนฺธุสฺส อิว, อุป อิกฺขติ, อุป อิโต, อว อิจฺจ, ชิน อีริตํ, น อุเปติ, จนฺท อุทโย, ยถา อุทเก" อิตีธ ปุพฺพาวณฺณสฺสรานํ โลเป กเต-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

พนฺธุสฺส อิว,	อุป อิกฺขติ,	อุป อิโต,	อว อิจฺจ,
ชิน อีริตํ,	น อุเปติ,	จนฺท อุทโย,	ยถา อุทเก

เมื่อสระหน้าซึ่งเป็น อ วัณณะถูกลบแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านกล่าวว่าเมื่อลบสระหน้าคือ อ, อา เพียงสองตัวแล้ว ก็จะกล่าววิธีในสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ต่อไป ประโยคนี้ไม่มีประธานและกริยา พึงเพิ่มบทกรรมและกิริยาคุมพากย์ว่า อยํ วิธิ วุจฺจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้)]

"ปโร, อสรูเป"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ปโร (สระหลัง) และบทว่า อสรูเป (มีเสียงไม่เสมอกัน) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

ตถา "อิวณฺโณ ยํ นวา"ติ อิโต อิวณฺณคฺคหณญฺจ "วโมทุทนฺตานนฺ"ติ อิโต อุคฺคหณญฺจ สีหคติยา อิธานุวตฺเตตพฺพํ.

นอกจากนี้ อิวณฺณ ศัพท์จากสูตรนี้ว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง) และ อุ ศัพท์จากสูตรนี้ว่า วโมทุทนฺตานํ (แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง) อันบุคคลพึงให้ตามมาในสูตรนี้ โดยสีหคตินัย (นัยอย่างการดำเนินของราชสีห์)

[อธิการนัย คือ การติดตามมาปรากฏในสูตรหนึ่ง จากสูตรที่กล่าวไว้ก่อนหรือสูตรที่จะกล่าวต่อไป มี ๓ ประการ คือ

๑. ยถานุปุพพิกะ การตามไปตามลำดับ กล่าวคือ นำบทในสูตรไปเติมในสูตรต่อมาที่ติดกัน โดยไม่ข้ามลำดับสูตร ในบางแห่งเรียกว่า นทีโสตะ คือ การไหลของสายน้ำ

๒. มัณฑูกคติกะ การดำเนินอย่างกบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร

๓. สีหคติกะ การดำเนินอย่างราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง กระทำอย่างการดำเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดูข้างหน้าและข้างหลัง (มักใช้ในกรณีนำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า)

คัมภีร์นยาสะได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

ติวิธา หิ อธิการา ยถานุปุพฺพิกา มณฺฑูกคติกา สีหคติกา จ. ตตฺถ ยถานุปุพฺพิกา ยถาปฏิปาฏิวเสน วตฺตนฺติ. มณฺฑูกคติกา ปน อุปฺปติตฺวา อุปฺปติตฺวา คจฺฉนฺติ. เอวํ วตฺตนฺติ. สีหคติกา ปน ยถา สีหามิคราชาโน เอกสฺมึ ฐาเน นิสินฺนา ปุพฺพาปรํ อนุวิโลเกนฺติ, เอวํ มชฺเฌ ฐิตา ปุพฺพาปรมนุวตฺตนฺติ.[๖๓]

“โดยแท้จริงแล้ว การติดตามมี ๓ ประการ คือ ยถานุปุพพิกะ มัณฑูกคติกะ และสีหคติกะ ในบรรดาการติดตามทั้ง ๓ นั้น ยถานุปุพพิกะย่อมตามมาตามลำดับสูตร มัณฑูกคติกะย่อมตามมาเหมือนกบกระโดดไป ส่วนสีหคติกะย่อมตั้งอยู่ในท่ามกลางแล้วตามมาสูตรข้างหน้าและข้างหลังเหมือนพญามฤคราชสีห์ที่หมอบอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง ย่อมเหลียวดูข้างหน้าและข้างหลังได้”

คัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

สีหาวโลกิโต เจว   มณฺฑูกปฺลุติเรว จ
คงฺคาโสโต อิว ขฺยาตา   อธิการา ตโย มตา
อากงฺขายํ ตุ สพฺเพสํ   อนุวุตฺติ ปเร ภเว.[๖๔]

“อธิการนัยมี ๓ ประเภทปรากฏว่าเหมือนราชสีห์เหลียวดู เหมือนกบกระโดด และเหมือนกระแสน้ำ อนึ่ง เมื่อมีความปรารถนาการตามมาแห่งศัพท์ทั้งหมดจากสูตรหน้าไปสูตรหลังย่อมมีได้”]

๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง

ปุพฺพสฺสเร ครั้นเมื่อสระหน้า *อสรูเป* อันมีเสียงไม่เสมอกัน *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *สโร* อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อิวณฺโณ* จ อันเป็น อิ วัณณะ ด้วย *อุ* จ อันเป็น อุ อักษร ด้วย *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *อสวณฺณํ* ซึ่งความเป็นอสวัณณะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงสระหลัง อันได้แก่สระ อิ วัณณะเป็น เอ และแปลง

อุ อักษรเป็น โอ ในเมื่อลบสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันด้วยสูตร สรา สเร โลปํ แล้ว เช่น พนฺธุสฺส + อิว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อิ ของ อิว ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ, แปลงสระหลังคือ อิ ของ อิว เป็น เอ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น พนฺธุสฺเสว

สูตรนี้มี ๓ บท คือ กฺวจิ, อสวณฺณํ และ ลุตฺเต จะเห็นได้ว่าสูตรนี้มีบทตามมา คือ ปโร, อสรูเป, อิวณฺโณ และ อุ ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ทำให้คำแปลของสูตรยาวกว่าข้อความในสูตร ส่วนคำว่า ปุพฺพสฺสเร (เมื่อสระหน้า) เป็นปักขิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามา เพราะเมื่อมีคำว่า ปโร (สระหลัง) ที่แสดงการิยะ บทการีก็ต้องเป็นสระหน้าเท่านั้น]

อิวณฺณภูโต อุการภูโต จ ปโร สโร อสรูเป ปุพฺพสฺสเร ลุตฺเต กฺวจิ อสวณฺณํ ปปฺโปติ.

เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลังอันเป็น อิ วัณณะ (คือ อิ, อี) และ อุ อักษร ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะในบางแห่ง

นตฺถิ สวณฺณา เอเตสนฺติ อสวณฺณา, เอกาโรการา.

ฐานอันเสมอกันย่อมไม่มีแก่สระเหล่านี้ เหตุนั้น สระเหล่านั้นชื่อว่า อสวัณณะ (สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน) คือ เอ และ โอ อักษร

[สระ เอ และ โอ ได้ชื่อว่า อสวัณณะ เพราะสระทั้งสองนี้ไม่มีสระเสียงสั้นมาเป็นคู่ ท่านจึงเรียกว่า อสวัณณะ คือ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน หมายความว่า สระจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สรูปะ สระมีเสียงเสมอกัน กล่าวคือ ต่างกันที่ความสั้นยาวเท่านั้น เช่น

อ, อา = อ, อา

อิ, อี = อิ, อี

อุ, อู = อุ, อู

๒. อสรูปะ สระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น

อ, อา = อิ, อี อุ, อู, เอ, โอ

อิ, อี = อ, อา อุ, อู, เอ, โอ

อุ, อู = อ, อา อิ, อี, เอ, โอ

๓. อสวัณณะ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน กล่าวคือ ไม่มีสระเสมอกันกับตนเป็นคู่ ได้แก่ เอ และ โอ ซึ่งไม่มีเสียงสั้นเป็นคู่

รูปวิเคราะห์นี้เป็นพหุพพีหิสมาสจึงหมายถึง เอ และ โอ อักษรเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในสูตรวา ปโร อสรูปา ท่านกล่าวไว้ว่า น สรูโป อสรูโป, อสวณฺโณ (สระที่มิได้เป็นสระอันมีเสียงเสมอกัน ชื่อว่า อสรูปะ หมายถึง สระที่มีฐานไม่เสมอกัน) ตามนัยนี้ คำว่า อสวณฺณ เป็นกรรมธารยสมาส ได้แก่ อสรูปสระนั่นเอง]

ตตฺถ จานาสนฺนวเสน อิวณฺณุการานเมกาโรการา โหนฺติ.

ในการีและการิยะเหล่านั้น แปลงสระ อิ วัณณะและ อุ อักษร เป็น เอ อักษร และ โอ อักษร[ตามลำดับ] โดยเนื่องด้วยฐานใกล้กัน

[ท่านให้แปลง อิ อี เป็น เอ และ อุ เป็น โอ เพราะสระแต่ละคู่นี้มีฐานใกล้เคียงกัน กล่าวคือ สระ อิ อี เกิดที่ตาลุฐาน ส่วนสระ เอ เกิดที่กัณฐฐานและตาลุฐาน สระ อุ เกิดที่โอฏฐฐาน ส่วนสระ โอ เกิดที่กัณฐ-ฐานและโอฏฐฐาน

คำว่า อิวณฺณุการานเมกาโรการา ตัดบทเป็น อิวณฺณ + อุการานํ + เอการ + โอการา]

พนฺธุสฺเสว, อุเปกฺขติ, อุเปโต, อเวจฺจ, ชิเนริตํ, โนเปติ, จนฺโททโย, ยโถทเก.

เช่น

พนฺธุสฺเสว	[พนฺธุสฺส + อิว]	(เหมือน[การสมาคม]ของญาติ)
อุเปกฺขติ	[อุป + อิกฺขติ]	(ย่อมเพ่ง)
อุเปโต	[อุป + อิโต]	(เข้าถึงแล้ว)
อเวจฺจ	[อว + อิจฺจ]	(ไตร่ตรองแล้ว)
ชิเนริตํ	[ชิน + อีริตํ]	(อันพระชินเจ้าตรัสแล้ว)
โนเปติ	[น + อุเปติ]	(ย่อมไม่เข้าถึง)
จนฺโททโย	[จนฺท + อุทโย]	(การขึ้นแห่งดวงจันทร์)
ยโถทเก	[ยถา + อุทเก]	(เหมือนในน้ำ)

การประกอบรูปศัพท์ พนฺธุสฺเสว

ศัพท์เดิมเป็น พนฺธุสฺส กับ อิว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พนฺธุสฺสฺ อ + อิว)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (พนฺธุสฺสฺ + อิว)
เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต" (พนฺธุสฺสฺ + เอว)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พนฺธุสฺสฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น **พนฺธุสฺเสว**

[ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านอนุญาตให้ อุ ศัพท์ตามมาจากสูตร วโมทุทนฺตานํ เพื่อให้แปลงสระ อุ เป็น โอ เท่านั้น แต่ถ้าไม่ให้ อุ ศัพท์ติดตามมาก็อาจแปลง อู เป็น โอ ได้อีกด้วย เช่น

วาโมรู	[วาม + อูรู]	(ผู้มีขาอ่อนงาม)
ถูโลรู	[ถูล + อูรู]	(ผู้มีขาอ่อนอ้วน)
เอโกนสตํ	[เอก + อูนสตํ]	(หนึ่งร้อยหย่อนหนึ่ง)

คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๙) และพาลาวตารฎีกาเก่า (สูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต) อ้างอุทาหรณ์เหล่านี้แล้วได้กล่าวแย้งมติของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้ไว้โดยเห็นว่าไม่ครอบคลุมตัวอย่างทั้งหมด ความจริงหลักภาษาเป็นวิธีใช้โดยมากเท่านั้น อาจมีข้อยกเว้นเป็นพิเศษได้ตามความเหมาะสมดังคำพังเพยว่า ไวยากรณ์เหมือนกระพุ้งแก้มของนักเป่าปี่]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ตตฺริเม, ยสฺสินฺทฺริยานิ, มหิทฺธิโก, สพฺพีติโย, เตนุปสงฺกมิ, โลกุตฺตโร.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตตฺริเม	[ตตฺร + อิเม]	(ในอาบัติเหล่านั้น อาบัติเหล่านี้)
ยสฺสินฺทฺริยานิ	[ยสฺส + อินฺทฺริยานิ]	(อินทรีย์ของบุคคลใด)
มหิทฺธิโก	[มหา + อิทฺธิโก]	(ผู้มีฤทธิ์มาก)
สพฺพีติโย	[สพฺพา + อีติโย]	(สิ่งร้ายทั้งปวง)
เตนุปสงฺกมิ	[เตน + อุปสงฺกมิ]	(เข้าไปแล้วทางทิศนั้น)
โลกุตฺตโร	[โลก + อุตฺตโร]	(พ้นจากโลก)

[ในอุทาหรณ์ที่ยกมานี้ ไม่แปลง อิ อี เป็น เอ และไม่แปลง อุ เป็น โอ ถึงแม้ว่าจะมีองค์สำหรับการเข้าสนธิพร้อมมูลคือสระหน้าและสระหลังมีรูปไม่เสมอกันก็ตาม]

ลุตฺเตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว)

ฉ อิเม ธมฺมา, ยถา อิทํ, กุสลสฺส อุปสมฺปทา.

บทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ฉ อิเม ธมฺมา	(ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้)
ยถา อิทํ	(สิ่งนี้ ฉันใด)
กุสลสฺส อุปสมฺปทา	(การยังกุศลให้ถึงพร้อม)

[การแปลงสระหลังเป็นอสวัณณะด้วยสูตรนี้ต้องลบสระหน้าก่อนจึงจะทำวิธีของสูตรนี้ได้ ถ้ายังไม่ลบสระหน้าก็ทำวิธีของสูตรนี้ไม่ได้ตามอุทาหรณ์ข้างต้นสระ อ วัณณะใน ฉ, ถา และ ส ยังไม่ลบ จึงแปลงสระ อิ วัณณะและ อุ อักษรเป็น เอ และ โอ ไม่ได้ ดังนั้น จึงไม่มีรูปว่า เฉเม, ยเถทํ, กุสลสฺโสปสมฺปทา

ในที่นี้ท่านแสดงรูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา ทั้งห้ามการแปลง อุ เป็น โอ เพราะยังไม่ได้ลบสระหน้า ดังนั้น รูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาจึงควรเป็นปาฐะเดิม แต่ในพระไตรปิฎกฉบับไทยและสิงหลมีรูปเข้าสนธิว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา รูปนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์]

อสรูเปติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสรูเป (สระอันมีเสียงไม่เสมอกัน)

จตฺตาริมานิ, มาตุปฏฺฐานํ.

บทว่า อสรูเป (สระอันมีเสียงไม่เสมอกัน) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

จตฺตาริมานิ	[จตฺตาริ + อิมานิ]	(๔ อย่างเหล่านี้)
มาตุปฏฺฐานํ	[มาตุ + อุปฏฺฐานํ]	(การอุปัฏฐากมารดา)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น สระหน้าและสระหลังเป็นสระสวัณณะกัน จึงไม่เข้าสนธิด้วยวิธีการอาเทศตามสูตรนี้]

เอตฺถ จ สติปิ เหฏฺฐา วาคฺคหเณ กฺวจิกรณโต อวณฺเณ เอว ลุตฺเต อิธ วุตฺตวิธิ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ พึงทราบว่าวิธีที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ย่อมมีได้เมื่อลบสระ อ วัณณะแล้วเท่านั้นเพราะกระทำ กฺวจิ ศัพท์ไว้ในเมื่อ วา ศัพท์มีอยู่ในสูตรที่ผ่านมา

[ท่านกล่าวศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ไว้ในสูตรนี้ โดยไม่ให้ วา ศัพท์จากสูตร วา ปโร อสรูปา ติดตามมา เพราะบททั้งสองมีความหมายต่างกัน กล่าวคือ กฺวจิ ศัพท์ แสดงถึงวิธีที่ใช้เป็นส่วนน้อย ซึ่งในที่นี้คือฐานะที่ลบสระ อ วัณณะข้างหน้าเท่านั้นและไม่มี ๒ รูปเหมือน วา ศัพท์ ส่วน วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปป์จะแสดงความไม่แน่นอน หรือเมื่อมีอรรถววัตถิตวิภาสาก็แสดงวิธี ๓ ประการมีนิจจวิธิเป็นต้น แต่อุทาหรณ์ตามสูตรนี้คือ พนฺธุสฺเสว เป็นต้นมีเพียงรูปเดียว และใช้เป็นส่วนน้อยในพระบาลี ดังนั้น ท่านจึงกล่าว กฺวจิ ศัพท์เพื่อไม่ให้ วา ศัพท์ติดตามมาสูตรนี้ได้

คำว่า อวณฺเณ เอว ลุตฺเต (เมื่อลบ อ วัณณะแล้วเท่านั้น) หมายความว่า ต้องลบสระหน้าที่เป็นสระ อ วัณณะอย่างเดียวจึงจะทำวิธีของสูตรนี้ได้ ถ้าลบสระหน้าอันเป็นสระ อิ วัณณะหรือ อุ วัณณะก็จะทำวิธีของสูตรนี้ไม่ได้ เช่น ทิฏฺฐุปาทานํ (ทิฏฺฐิ + อุปาทานํ) แม้จะลบสระ อิ ข้างหน้าก็แปลงสระ อุ หลังเป็น โอ ไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นเขียนตามคำอธิบายของคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๕-๒๖) แต่ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ที่ลบสระ อิ วัณณะแล้วแปลงเป็น เอ, โอ ได้บ้าง เช่น

อเตว	[อติ + อิว]	(อย่างยิ่ง)
โวทกํ	[วิ + อุทกํ]	(ไม่มีน้ำ)
ปจฺโจรสฺมึ	[ปติ + อุรสฺมึ]	(ในเฉพาะอก)
ภาคีรโถทกํ	[ภาคีรถี + อุทกํ]	(น้ำในแม่น้ำคงคา)]

ตโต อิธ น ภวติ. ทิฏฺฐุปาทานํ, ปญฺจหุปาลิ, มุทินฺทฺริยํ, โย มิสฺสโรติ.

เพราะเหตุนั้น วิธีที่ท่านแสดงจึงไม่มีในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ทิฏฺฐุปาทานํ	[ทิฏฺฐิ + อุปาทานํ]	(อุปาทานคือทิฏฐิ)
ปญฺจหุปาลิ	[ปญฺจหิ + อุปาลิ]	(ดูกรอุบาลี บุคคลผู้ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ)
มุทินฺทฺริยํ	[มุทุ + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์อันอ่อน)
โย มิสฺสโร	[โย เม + อิสฺสโร]	(บุคคลใดเป็นนายของเรา)

"ตตฺร อยํ, พุทฺธ อนุสฺสติ, ส อตฺถิกา, สญฺญา วา อสฺส, ตทา อหํ, ยานิ อิธ ภูตานิ, คจฺฉามิ อิติ, อติ อิโต, กิกี อิว, พหุ อุปการํ, มธุ อุทกํ, สุ อุปธาริตํ, โยปิ อยํ, อิทานิ อหํ, สเจ อยํ, อปฺปสฺสุโต อยํ, อิตร อิตเรน, สทฺธา อิธ วิตฺตํ, กมฺม อุปนิสฺสโย, ตถา อุปมํ, รตฺติ อุปรโต, วิ อุปสโม" อิจฺจตฺร ปุพฺพสฺสรานํ โลเป กเต-

เมื่อการลบสระหน้าถูกกระทำแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตตฺร อยํ,	พุทฺธ อนุสฺสติ,	ส อตฺถิกา,	สญฺญา วา อสฺส,
ตทา อหํ,	ยานิ อิธ ภูตานิ,	คจฺฉามิ อิติ,	อติ อิโต,
กิกี อิว,	พหุ อุปการํ,	มธุ อุทกํ,	สุ อุปธาริตํ,
โยปิ อยํ,	อิทานิ อหํ,	สเจ อยํ,	อปฺปสฺสุโต อยํ,
อิตร อิตเรน,	สทฺธา อิธ วิตฺตํ,	กมฺม อุปนิสฺสโย,	ตถา อุปมํ,
รตฺติ อุปรโต,	วิ อุปสโม		

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"กฺวจี"ติ อธิกาโร.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่อมาอีกหลายสูตร]

[บทว่า กฺวจิ ตามมาจากสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต มาสู่สูตร ทีฆํ แล้วตามเรื่อยไปจนถึงสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา รวม ๖ สูตร ท่านจึงใช้ อธิกาโร เพื่อให้รู้ว่าติดตามไปได้หลายสูตร]

"ปโร, ลุตฺเต"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ปโร (สระหลัง) และบทว่า ลุตฺเต (ถูกลบแล้ว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗. ทีฆํ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง

ปุพฺพสฺสเร ครั้นเมื่อสระหน้า *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *ปโร* อ. สระหลัง *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทีฆวิธิ คือ ทีฆะสระหลังในเมื่อลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้ว กล่าวคือ ทีฆะ อ เป็น อา, อิ เป็น อี และ อุ เป็น อู ตามสระฐานเดียวกัน เช่น ตตฺร + อยํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อยํ, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อยํ เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ รฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อายํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตตฺรายํ]

สโร โข ปโร ปุพฺพสฺสเร ลุตฺเต กฺวจิ ทีฆภาวํ ปปฺโปตีติ จานาสนฺนวเสน รสฺสสฺสรานํ สวณฺณทีโฆ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง การทีฆะรัสสสระเป็นสระวัณณะเดียวกัน[เสียงยาว] ย่อมมีด้วยความมีฐานใกล้กัน ด้วยสูตรนี้

[คำว่า ฐานใกล้กัน ก็คือ ฐานเดียวกันนั่นเอง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้โดยความเป็นสำนวนทางภาษาเท่านั้น และการทำทีฆะหรือรัสสสระนั้น ต้องทำทีฆะหรือรัสสสระให้เป็นสระวัณณะเดียวกันเท่านั้น จะทำทีฆะสระต่างวัณณะไม่ได้

บทว่า ทีฆํ ในสูตรนี้ ท่านอธิบายไว้ในวุตติว่า ทีฆภาวํ (ความเป็นทีฆะ) เพื่อให้ทราบว่าบทนี้มีศัพท์เดิมมาจาก ทีฆภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ หรือบทนี้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีอรรถภาวะเป็นหลัก แม้ว่าจะไม่มี ภาว ศัพท์ปรากฏโดยตรงก็หมายความถึงอรรถภาวะได้เช่นกัน]

ตตฺรายํ, พุทฺธานุสฺสติ, สาตฺถิกา, สญฺญา วาสฺส, ตทาหํ, ยานีธ ภูตานิ, คจฺฉามีติ, อตีโต, กิกีว, พหูปการํ, มธูทกํ, สูปธาริตํ, โยปายํ, อิทานาหํ, สจายํ, อปฺปสฺสุตายํ, อิตรีตเรน, สทฺธีธ วิตฺตํ, กมฺมูปนิสฺสโย, ตถูปมํ, รตฺตูปรโต, วูปสโม.

เช่น

ตตฺรายํ	[ตตฺร + อยํ]	(ในเรื่องนั้นข้อนี้[เป็นวินิจฉัย])
พุทฺธานุสฺสติ	[พุทฺธ + อนุสฺสติ]	(การตามระลึกถึงพระพุทธเจ้า)
สาตฺถิกา	[ส + อตฺถิกา]	(มีประโยชน์)
สญฺญา วาสฺส	[สญฺญา วา + อสฺส]	(หรือสัญญาของบุคคลนั้น)
ตทาหํ	[ตทา + อหํ]	(ในกาลนั้น ข้าพเจ้า)
ยานีธ ภูตานิ	[ยานิ + อิธ ภูตานิ]	(เทวดาเหล่าใดในที่นี้)
คจฺฉามีติ	[คจฺฉามิ + อิติ]	(ว่าย่อมไป)

อตีโต	[อติ + อิโต]	(ล่วงไปแล้ว)
กิกีว	[กิกี + อิว]	(เพียงดังนกต้อยตีวิด)
พหูปการํ	[พหุ + อุปการํ]	(มีอุปการะมาก)
มธูทกํ	[มธุ + อุทกํ]	(น้ำผึ้ง)
สูปธาริตํ	[สุ + อุปธาริตํ]	(ใคร่ครวญดีแล้ว)
โยปายํ	[โยปิ + อยํ]	(แม้บุคคลใด)
อิทานาหํ	[อิทานิ + อหํ]	(ในเวลานี้ ข้าพเจ้า)
สจายํ	[สเจ + อยํ]	(ถ้าบุคคลนี้)
อปฺปสฺสุตายํ	[อปฺปสฺสุโต + อยํ]	(บุรุษนี้มีความรู้น้อย)
อิตรีตเรน	[อิตร + อิตเรน]	(ด้วยสิ่งอื่นๆ)
สทฺธีธ วิตฺตํ	[สทฺธา + อิธ วิตฺตํ]	(ศรัทธาเป็นทรัพย์ในโลกนี้)
กมฺมูปนิสฺสโย	[กมฺม + อุปนิสฺสโย]	(มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย)
ตถูปมํ	[ตถา + อุปมํ]	(เหมือนอย่างนั้น)
รตฺตูปรโต	[รตฺติ + อุปรโต]	(ผู้เว้น[การบริโภคอาหาร]ในเวลากลางคืน)
วูปสโม	[วิ + อุปสโม]	(ความสงบยิ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ ตตฺรายํ

ศัพท์เดิมเป็น ตตฺร กับ อยํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตตฺรฺ อ + อยํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ตตฺรฺ + อยํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (ตตฺรฺ + อายํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตตฺรฺ ⟶ อายํ)

สำเร็จรูปเป็น **ตตฺรายํ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อจิรํ วตยํ กาโย, กิมฺปิมาย, ตีณิมานิ, ปญฺจสุปาทานกฺขนฺเธสุ, ตสฺสตฺโถ, ปญฺจงฺคิโก, มุนินฺโท, สตินฺทฺริยํ, ลหุฏฺฐานํ, คจฺฉามหํ, ตตฺริทํ, ปญฺจหุปาลิ, นตฺถญฺญํ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อจิรํ วตยํ กาโย	[อจิรํ วต + อยํ กาโย]	(ร่างกายนี้ไม่เที่ยงหนอ)
กิมฺปิมาย	[กิมฺปิ + อิมาย]	(ประโยชน์อะไรด้วยนางภิกษุณีนี้)
ตีณิมานิ	[ตีณิ + อิมานิ]	(เหตุ ๓ อย่างเหล่านี้)
ปญฺจสุปาทานกฺขนฺเธสุ	[ปญฺจสุ + อุปาทานกฺขนฺเธสุ]	(ในอุปาทานขันธ์ ๕)
ตสฺสตฺโถ	[ตสฺส + อตฺโถ]	(เนื้อความของคำนั้น)
ปญฺจงฺคิโก	[ปญฺจ + องฺคิโก]	(มีองค์ ๕)
มุนินฺโท	[มุนิ + อินฺโท]	(พระจอมมุนี)
สตินฺทฺริยํ	[สติ + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์คือสติ)
ลหุฏฺฐานํ	[ลหุ + อุฏฺฐานํ]	(การลุกขึ้นอย่างรวดเร็ว)
คจฺฉามหํ	[คจฺฉามิ + อหํ]	(ข้าพเจ้าย่อมไป)
ตตฺริทํ	[ตตฺร + อิทํ]	(ในเรื่องนั้น ข้อนี้)
ปญฺจหุปาลิ	[ปญฺจหิ + อุปาลิ]	(ดูกรอุบาลี [บุคคลผู้ประกอบ] ด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้)
นตฺถญฺญํ	[นตฺถิ + อญฺญํ]	(สิ่งอื่นย่อมไม่มี)

ลุตฺเตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว)

ยถา อยํ, นิมิ อิว ราชา, กิกี อิว, สุ อุปธาริตํ.

บทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ยถา อยํ	(บุคคลนี้ ฉันใด)
นิมิ อิว ราชา	(เพียงดังพระเจ้านิมิ)
กิกี อิว	(เพียงดังนกต้อยตีวิด)
สุ อุปธาริตํ	(ทรงไว้ด้วยดี)

[ในอุทาหรณ์ว่า ยถา อยํ เป็นต้น เมื่อยังไม่ลบสระหน้าก็ทีฆะสระหลังไม่ได้ จึงไม่มีรูปว่า ยถายํ, นิมีว, กิกีว, สูปธาริตํ]

“โลกสฺส อิติ, เทว อิติ, วิ อติปตนฺติ, วิ อตินาเมนฺติ, สํฆาฏิ อปิ, ชีวิตเหตุ อปิ, วิชฺชุ อิว, กึสุ อิธ วิตฺตํ, สาธุ อิติ” อิตีธ ปรสฺสรานํ โลเป กเต-

เมื่อลบสระหลังในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

โลกสฺส อิติ,	เทว อิติ,	วิ อติปตนฺติ,
วิ อตินาเมนฺติ,	สํฆาฏิ อปิ,	ชีวิตเหตุ อปิ,
วิชฺชุ อิว,	กึสุ อิธ วิตฺตํ,	สาธุ อิติ

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ลุตฺเต, ทีฆนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ลุตฺเต (ครั้นลบแล้ว) และบทว่า ทีฆํ (ทีฆสระ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘. ปุพฺโพ จ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง

ปรสฺสเร ครั้นเมื่อสระหลัง *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *ปุพฺโพ* อ.สระหน้า *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทีฆวิธิ คือ ทีฆะสระหน้าในเมื่อลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้ว เช่น โลกสฺส + อิติ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ อ, ลบสระหลังคือ อิ ของ อิติ, ทีฆะสระหน้าคือ อ ของ ส เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อา เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกสฺสาติ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ โดยดึงศัพท์ว่า ลุตฺต จากสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตเต และ ทีฆํ จากสูตร ทีฆํ มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไปคือสูตรว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลว่า ด้วย, และ เหมือน จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมซึ่งเรียกว่า อวุตตสมุจจยะ]

ปุพฺโพ สโร ปรสฺสเร ลุตฺเต กฺวจิ ทีฆํ ปปฺโปติ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในบางแห่ง

จคฺคหณํ ลุตฺตทีฆคฺคหณานุกฑฺฒนตฺถํ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อดึงศัพท์ว่า ลุตฺต (ลบแล้ว) และ ทีฆ (ทีฆะ) [มาไว้ในสูตรนี้]

ตํ “จานุกฑฺฒิต’มุตฺตรตฺร นานุวตฺตเต”ติ ญาปนตฺถํ.

จ ศัพท์นั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้ว่า ศัพท์ที่ จ ศัพท์ดึงมานั้นย่อมไม่ติดตามไปในสูตรหลัง

[คำว่า อนุกัฑฒนะ (ดึง) ใช้ในความหมายว่า ดึงศัพท์ว่า ลุตฺต และ ทีฆ จากสูตรหน้ามาไว้ในสูตรนี้ และมีความหมายเพียงใช้ในสูตรนี้เท่านั้น ไม่นำไปใช้ในสูตรอื่นอีก

ข้อความข้างต้นกล่าวตามกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

จานุกฑฺฒิตมุตฺตรตฺร นานุวตฺตเต.[๖๕]

“ศัพท์ที่ จ ศัพท์ดึงไว้ย่อมไม่ติดตามไปสูตรหลัง”]

โลกสฺสาติ, เทวาติ, วีติปตนฺติ, วีตินาเมนฺติ, สํฆาฏีปิ, ชีวิตเหตูปิ, วิชฺชูว, กึสูธ วิตฺตํ, สาธูติ.

เช่น

โลกสฺสาติ	[โลกสฺส + อิติ]	(ของโลกดังนี้)
เทวาติ	[เทว + อิติ]	(ว่าขอเดชะ)
วีติปตนฺติ	[วิ + อติปตนฺติ]	(ย่อมตกไป)
วีตินาเมนฺติ	[วิ + อตินาเมนฺติ]	(ย่อมแปรปรวนไป)
สํฆาฏีปิ	[สํฆาฏิ + อปิ]	(แม้ผ้าสังฆาฏิ)
ชีวิตเหตูปิ	[ชีวิตเหตุ + อปิ]	(แม้ชีวิตเป็นเหตุ)
วิชฺชูว	[วิชฺชุ + อิว]	(ดั่งสายฟ้า)
กึสูธ วิตฺตํ	[กึสุ + อิธ วิตฺตํ]	(อะไรเป็นทรัพย์ในโลกนี้)
สาธูติ	[สาธุ + อิติ]	(ว่าดีแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โลกสฺสาติ

ศัพท์เดิมเป็น โลกสฺส กับ อิติ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (โลกสฺสฺ อ + อิติ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” (โลกสฺสฺ อ + ติ)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพฺโพ จ” (โลกสฺสฺ อา + ติ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (โลกสฺสฺ ⟶ อา ติ)
สำเร็จรูปเป็น **โลกสฺสาติ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ยสฺสทานิ, อิติสฺส, อิทานิปิ, เตสุปิ, จกฺขุนฺทฺริยํ, กินฺนุมาว.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ยสฺสทานิ	[ยสฺส + อิทานิ]	(บัดนี้ [ท่านทราบกาล]ของการไปหรือการไม่ไปใด)
อิติสฺส	[อิติ + อสฺส]	(ของบุคคลนั้นว่า)
อิทานิปิ	[อิทานิ + อปิ]	(แม้ในกาลนี้)
เตสุปิ	[เตสุ + อปิ]	(แม้ในบุคคลเหล่านั้น)
จกฺขุนฺทฺริยํ	[จกฺขุ + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์คือจักษุ)
กินฺนุมาว	[กึ + นุ + อิมา + เอว]	(ภิกษุณีเหล่านี้นั่นเทียว หรือไร [เป็นศากยธิดา] เหมือนภิกษุณีเหล่านี้มิใช่หรือ)

อธิคโต โข เม อยํ ธมฺโม, ปุตฺโต เต อหํ, เต อสฺส ปหีนา, ปพฺพเต อหํ, เย อสฺส อิดีธ ปุพฺพโลเป สมฺปตฺเต-

เมื่อการลบสระหน้าในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อธิคโต โข เม อยํ ธมฺโม, ปุตฺโต เต อหํ, เต อสฺส ปหีนา, ปพฺพเต อหํ, เย อสฺส ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[การเข้าสนธิบทว่า เม + อยํ มีสระหน้าและสระหลังที่อาจลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ได้ ท่านจึงกล่าวสูตรต่อไปเพื่อให้แปลงสระ เอ เป็น ยฺ อักษร]

๑๙. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

อาเทโส อ.อาเทศ *ยํ* คือ ย รูป *โหติ* ย่อมมี *ฐาเน* ในตำแหน่ง *เอทนฺตสฺส* ของ เอ อันเป็นที่สุด *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บท คือ ยํ + เอทนฺตสฺส + อาเทโส เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง เอ เป็น ยฺ ในเพราะสระหลัง เช่น เม + อยํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ มฺ ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ยฺ ในเพราะสระ อ ของ อยํ ด้วยสูตรนี้, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อยํ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อายํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น มฺยายํ

ความจริงการแปลงสระ เอ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ เป็นเพียง ย พยัญชนะล้วนๆ เท่านั้น ไม่มีสระ อ ประกอบร่วม เพราะเป็นการแปลงในเพราะสระหลัง พยัญชนะที่แปลงนี้จึงไม่จำเป็นต้องมีสระร่วมด้วย แม้ในการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย เป็นต้น, การลงอักษรเป็นอาคม หรือการแปลงนิคคหิตเป็น ม, ท เป็นต้น ในเพราะสระหลัง ก็ไม่มีสระประกอบร่วมกับพยัญชนะที่แปลงมานั้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้ประกอบสระไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้นเพื่อให้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่ต้องการจะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ ก็จะระบุถึงพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบร่วม

คำว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส ตัดบทเป็น ยํ + เออนฺตสฺส + อาเทโส แปลงนิคคหิตใน ยํ เป็น ม อักษร และลง ท อาคมท้าย เอ

อาเทศ คือ การกลมกลืนเสียงที่เกิดจากการเชื่อมคำ โดยการเปลี่ยนอักษรเดิมให้เป็นอักษรใหม่ เหมือนศัตรูที่ปราบข้าศึกของตนแล้วย่อมเข้าครอบครองที่อยู่ของเขา

อาคม คือ การแทรกเสียงเข้าไปในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่ เหมือนมิตรที่มาเยี่ยมหา ดังมีสาธกว่า

สตฺตุ วิยาเทโส. มิตฺโต วิยาคโมติ เวยฺยากรณา โวหรนฺติ.[๖๖]

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวว่า อาเทศเหมือนศัตรู อาคมเหมือนมิตร”]

เอการสฺส ปทนฺตภูตสฺส จาเน สเร ปเร กฺวจิ ยการาเทโส โหติ.

แปลงเป็น ย อักษรในตำแหน่งของ เอ อักษรซึ่งเป็นที่สุดของบท ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

[บทว่า เอทนฺตสฺส (เอ อันเป็นที่สุด) ในสูตร ท่านอธิบายไว้ในวุตติว่า เอการสฺส ปทนฺตภูตสฺส (เอ อักษรซึ่งเป็นที่สุดของบท) เพื่อแสดงว่า เอ อักษรในที่นี้เป็นที่สุดของบท ไม่ใช่ที่สุดของธาตุหรือปัจจัยที่เป็นส่วนประกอบของบท

ในพากย์ข้างต้น คำว่า เอการสฺส ยการาเทโส โดยทั่วไปมักว่า ย อักษรที่แปลงมาของ เอ อักษร หมายถึง แปลง เอ อักษรเป็น ย อักษรนั่นเอง ตามนัยนี้คำว่า เอการสฺส สัมพันธ์ใน ยการาเทโส (ตามหลักสัมพันธ์เรียกว่า ภาวาทิสัมพันธ์) อีกนัยหนึ่ง อาจสัมพันธ์บทนี้เข้ากับ จาเน ศัพท์ โดยแปลว่า แปลงเป็น ย อักษรในตำแหน่งของ เอ อักษร ตามนัยนี้ คำว่า เอการสฺส สัมพันธ์ในคำว่า จาเน ที่เพิ่มเข้ามา ตามความหมายนี้อาจทำให้ความชัดเจนขึ้นและสอดคล้องกับคำอธิบายในวุตติของสูตรนี้ แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๔) ก็กล่าวว่าบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในลักษณะนี้เรียกว่า ฐานสัมพันธ์ คือ สัมพันธ์กับจาน ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา เหมือนกับอันตาเปกขฉัฏฐีซึ่งสัมพันธ์กับ อนฺต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ดู สูตร ๑๘๙) ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๔๙) ซึ่งกล่าวว่า ฉฏฺฐี จานโยคา (ฉัฏฐีวิภัตติใช้ประกอบกับ จาน ศัพท์) ในคำแปลภาษาฮินดีก็เพิ่ม จาเน ศัพท์เข้ามาเช่นกัน]

อกาเร เม-เต-เยสทฺทาทิสฺเสวายํ วิธิ.

วิธีนี้ย่อมมีแก่ เม, เต และ เย ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะ อ อักษร

[อาทิ ศัพท์ในคำว่า เม-เต-เยสทฺทาทิสฺส หมายถึง เก ในอุทาหรณ์ว่า กฺยาหํ (เก + อหํ) เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๓)]

ยนฺติ ยํ รูปํ.

บทว่า ยํ คือ รูปว่า ย

[บทว่า ยํ มองหาศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์คือ รูปํ ไม่มองหาปุงลิงค์คือ อาเทโส ถ้ามองหา อาเทโส ก็ควรตั้งสูตรว่า โย เอทนฺตสฺสาเทโส แต่ท่านให้มองหา ยํ เพื่อเข้าสนธิให้คำสั้นลงเป็น ยเมทนฺตสฺสาเทโส

คัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงการตัดบทในสูตรนี้ไว้เหมือนกันว่า ยํ + เออนฺตสฺส + อาเทโส แต่คัมภีร์พาลาตารตัดบทเป็น โย + เออนฺตสฺส + อาเทโส เพราะได้อธิบายไว้ในวุตติว่า โยกาโร อาเทโส (อาเทศเป็น ย อักษร) คัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่ากล่าวว่า ลง ม อาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา แล้วลบ โอ อักษรและลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๗.๑๕๒. ๑๑๖) ว่า ยเมตํ ปริสปฺปสิ ที่ตัดบทเป็น โย + เอตํ ปริสปฺปสิ]

เอ เอว อนฺโต เอทนฺโต.

เอ อักษรนั่นเทียวอันเป็นที่สุด ชื่อว่า เอทันตะ (เอ อักษรอันเป็นที่สุด)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอทนฺต เป็นอวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส ลง ท อาคม ท้าย เอ ดังคำว่า โอทนฺต ที่กล่าวไว้ในสูตร ตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ]

อาเทสิฏฺฐาเน อาทิสฺสตีติ อาเทโส.

อักษรใดแสดงไว้ในตำแหน่งของอาเทสี อักษรนั้น ชื่อว่า อาเทศ

[อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลงเรียกว่า อาเทสี อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่เรียกว่า อาเทศ ในที่นี้ สระ เอ ที่อยู่ท้ายบทเป็น อาเทสี ส่วน ย เป็น อาเทศ

รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า กรรมสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ทิสี ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณ ปัจจัย ดังนั้น คำว่า อาเทส ในที่นี้จึงแปลตามศัพท์ว่า อาเทศ อย่างไรก็ตาม ในบางแห่งอาจเป็นภาวสาธนะที่ระบุถึงกิริยา ตามนัยนั้นแปลว่า การอาเทศ]

"พฺยญฺชเน"ติ อธิกิจฺจ "ทีฆนฺ"ติ ทีโฆ.

การทีฆะสระ[หลัง]ย่อมมีด้วยสูตรว่า ทีฆํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) เพราะอาศัยบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

[การทีฆะสระ อ ของบทหลัง ในเพราะพยัญชนะคือ ย อักษรเป็นต้นเบื้องหลัง อนึ่ง สูตรว่า ทีฆํ เป็นสูตรในพยัญชนสนธิที่อนุญาตให้ทีฆะสระหน้าในเพราะพยัญชนะหลัง (ดู สูตร ๓๗)

คำว่า เพราะอาศัยบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) หมายความว่า สูตรว่า ทีฆํ แปลตาม

ศัพท์ว่า เป็นทีฆะ โดยไม่ระบุนิมิตตะว่าคือสระหรือพยัญชนะ บทว่า พฺยญฺชเน ที่ติดตามมาจากสูตร สรา ปกติ พฺยญฺชเน ทำให้สูตรดังกล่าวเกี่ยวเนื่องกับการทีฆะในเพราะพยัญชนะเท่านั้น]

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม, ปุตฺโต ตฺยาหํ, ตฺยาสฺส ปหีนา, ปพฺพตฺยาหํ, ยฺยาสฺส.

เช่น

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม [เม + อยํ]		(ธรรมอันเราบรรลุแล้วนี้)
ปุตฺโต ตฺยาหํ	[เต + อหํ]	(หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)
ตฺยาสฺส ปหีนา	[เต + อสฺส]	(ธรรมเหล่านั้นอันบุคคลนั้นละได้แล้ว)
ปพฺพตฺยาหํ	[ปพฺพเต + อหํ]	(ข้าพเจ้าอยู่บนภูเขา)
ยฺยาสฺส	[เย + อสฺส]	(ธรรมเหล่าใดอันบุคคลนั้น[ละแล้ว])

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๓) กล่าวว่า รูปว่า ยฺยสฺส (อาจเขียนเป็น ยฺยาสฺส ตามรูปที่ปรากฏในฉบับปัจจุบัน) ไม่มีในพระบาลี เพราะ ยฺย สังโยคไม่ปรากฏในรูปว่า ยฺยสฺส แต่พบเป็นรูปว่า ยสฺส = เย + อสฺส, ยสฺสุ = เย + อสฺสุ, ยาภิวาทนฺติ = เย + อภิวาทนฺติ อย่างไรก็ดี ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (องฺ. ๒๐.๙๒.๒๓๓) มีรูปว่า ยฺยสฺส ที่ตัดบทมาจาก เย + อสฺส (ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปเป็น ยฺยาสฺส)]

การประกอบรูปศัพท์ มฺยายํ

ศัพท์เดิมเป็น เม กับ อยํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (มฺ เอ + อยํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง เอ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ยเมทนฺตสฺสาเทโส” (มฺ ยฺ + อยํ)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (มฺ ยฺ + อายํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (มฺยฺ ⟶ อายํ)

สำเร็จรูปเป็น **มฺยายํ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เตนาคตา, ปุตฺตา มตฺถิ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เตนาคตา	[เต + อนาคตา]	(พวกเขามิได้มา)
ปุตฺตา มตฺถิ	[ปุตฺตา เม + อตฺถิ]	(บุตรทั้งหลายของเรามีอยู่)

[อุทาหรณ์ทั้งสองนี้แม้เป็น เอ ของ เต และ เม ทั้งสระหลังก็เป็นสระ อ แต่ก็มิได้เข้าสนธิด้วยการแปลง เอ เป็น ย ตามสูตรนี้ เพราะ กฺวจิ ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ห้ามไว้ ท่านให้เข้าสนธิด้วยการลบสระหลัง ตามสูตร วา ปโร อสรูปา (เตนาคตา) หรือด้วยการลบสระหน้าตามสูตร สรา สเร โลปํ (ปุตฺตา มตฺถิ)]

อนฺตคฺคหณํ กึ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนฺต (ที่สุด)

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตนฺโต, ทเมนฺโต จิตฺตํ.

ศัพท์ว่า อนฺต (ที่สุด) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตนฺโต	(ยังพระธรรมจักรให้เป็นไปอยู่)
ทเมนฺโต จิตฺตํ	(ฝึกจิตอยู่)

[ในอุทาหรณ์ทั้งสองข้างต้น สระ เอ อยู่กลางคำ มิได้อยู่ท้ายบทดังที่สูตรระบุ ดังนั้น จึงไม่เข้าสนธิตามสูตรนี้ หมายความว่า คำว่า ปวตฺเตนฺโต สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + สิ วิภัตติ

บทว่า ทเมนฺโต สำเร็จรูปมาจาก ทมฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + สิ วิภัตติ ในอุทาหรณ์ทั้งสองนี้ สระ เอ ใน เต และ เม เป็น เณ ปัจจัยที่อยู่กลางคำ จึงแปลงเป็น ย ด้วยสูตรนี้ไม่ได้]

"ยาวตโก อสฺส กาโย, ตาวตโก อสฺส พฺยาโม, โก อตฺโถ, อถ โข อสฺส, อหํ โข อชฺช, โย อยํ, โส อสฺส, โส เอว, ยโต อธิกรณํ, อนุ อทฺธมาสํ, อนุ เอติ, สุ อาคตํ, สุ อากาโร, ทุ อากาโร, จกฺขุ อาปาถํ, พหุ อาพาโธ, ปาตุ อกาสิ, น ตุ เอวา"ตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ยาวตโก อสฺส กาโย,	ตาวตโก อสฺส พฺยาโม,	โก อตฺโถ,	อถ โข อสฺส,
อหํ โข อชฺช,	โย อยํ,	โส อสฺส,	โส เอว,
ยโต อธิกรณํ,	อนุ อทฺธมาสํ,	อนุ เอติ,	สุ อาคตํ,
สุ อากาโร,	ทุ อากาโร,	จกฺขุ อาปาถํ,	พหุ อาพาโธ,
ปาตุ อกาสิ,	น ตุ เอว		

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๐. วโมทุทนฺตานํ

แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

วํ อ. ว อาเทศ *โอทุทนฺตานํ* แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด ท. *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ วํ + โอทุทนฺตานํ เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น วฺ ในเพราะสระหลัง ตัวอย่างเช่น ยาวตโก + อสฺส แยกพยัญชนะข้างหน้า คือ กฺ ออกจากสระ โอ, แปลงสระ โอ ของ โก เป็น วฺ ในเพราะสระ อ ของ อสฺส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ วฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยาวตกฺวสฺส

คำว่า วโมทุทนฺตานํ ตัดบทเป็น วํ + โออุอนฺตานํ แปลงนิคคหิตใน วํ เป็น ม และลง ท อาคม ท้าย โอ และ อุ ดังที่กล่าวไว้แล้วใน โอทนฺต ศัพท์ในสูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ]

โอการุการานํ อนฺตภูตานํ สเร ปเร กฺวจิ วการาเทโส โหติ.

แปลง โอ อักษร และ อุ อักษร ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว อักษร ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

[ในวุตติท่านอธิบาย อนฺต ศัพท์ว่า อนฺตภูตานํ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า อันเป็นที่สุดเป็นแล้ว การใช้ ภูต ศัพท์ประกอบร่วมในที่นี้ เพื่อให้ทราบว่า อนฺต ศัพท์เป็นวิเสสนะของ โอการุการานํ หากท่านกล่าวว่า โอการุการานํ อนฺตานํ อาจทำให้เข้าใจผิดว่า อนฺต เป็นวิเสสยะแล้วแปลว่า แห่งที่สุด คือ โอ อักษร และ อุ อักษร การอธิบายเช่นนี้ทำให้แปล โอทุทนฺตานํ ว่า แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด ไม่ใช่แปลว่า แห่งที่สุด คือ โอ และ อุ]

ก-ข-ย-ตสทฺทาทิโอการสฺเสทํ คหณํ.

สูตรนี้เป็นการแปลง โอ อักษรของ ก, ข, ย และ ต ศัพท์เป็นต้น

[การแปลง โอ อักษรเป็น ว นั้น มีใช้เฉพาะแห่งใน โอ ของ ก เช่น ยาวตโก, โอ ของ ข เช่น อถ โข, โอ ของ ย เช่น โย, โอ ของ ต เช่น โส (มาจาก ต + สิ แปลง สิ เป็น โอ แล้วแปลง ต เป็น ส) หรือ โอ ของ ต เช่น ยโต เป็นต้น โดยคล้อยตามอุทาหรณ์ในพระบาลี และอาจมีอุทาหรณ์บางอย่างที่แปลง โอ เป็น ว ได้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นต้น ส่วนการแปลง อุ เป็น ว มีใช้มากไม่มีกำหนด กฎข้อนี้กล่าวตาม ปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น)]

ยาวตกฺวสฺส กาโย, ตาวตกฺวสฺส พฺยาโม, กฺวตฺโถ, อถ ขฺวสฺส, อหํ ขฺวชฺช, ยฺวายํ, สฺวสฺส, เสฺวว, ยตฺวาธิกรณํ, อนฺวทฺธมาสํ, อเนฺวติ, สฺวาคตํ, สฺวากาโร, ทฺวากาโร, จกฺขฺวาปาถํ, พหฺวาพาโธ, ปาตฺวากาสิ, น เตฺวว.

เช่น

ยาวตกฺวสฺส กาโย	[ยาวตโก + อสฺส กาโย]	(กายของเขามีประมาณเพียงใด)
ตาวตกฺวสฺส พฺยาโม	[ตาวตโก + อสฺส พฺยาโม]	(ความกว้าง ๑ วา เป็นประมาณของเขา)
กฺวตฺโถ	[โก + อตฺโถ]	(ประโยชน์อะไร)
อถ ขฺวสฺส	[อถ โข + อสฺส]	(ครั้งนั้นแล [ความปริวิตกนี้ได้เกิดแล้ว]แก่บุคคลนั้น)
อหํ ขฺวชฺช	[อหํ โข + อชฺช]	(ข้าพเจ้า ในวันนี้)
ยฺวายํ	[โย + อยํ]	(บุคคลนี้ใด)
สฺวสฺส	[โส + อสฺส]	(บุคคลนั้นพึงเป็น)

เสฺวว	[โส + เอว]	(บุคคลนั้นนั่นเทียว)
ยตฺวาธิกรณํ	[ยโต + อธิกรณํ]	(เพราะเหตุคือการไม่สำรวมใด)
อนฺวทฺธมาสํ	[อนุ + อทฺธมาสํ]	(ทุกครึ่งเดือน)
อนฺเวติ	[อนุ + เอติ]	(ย่อมติดตาม)
สฺวาคตํ	[สุ + อาคตํ]	(ขอต้อนรับ)
สฺวาการโร	[สุ + อาการโร]	(ลักษณะดี)
ทฺวาการโร	[ทุ + อาการโร]	(ลักษณะเลว)
จกฺขฺวาปาถํ	[จกฺขุ + อาปาถํ]	(คลองแห่งจักษุ, จักษุวิสัย)
พหฺวาพาโธ	[พหุ + อาพาโธ]	(อาพาธหนัก)
ปาตฺวากาสิ	[ปาตุ + อกาสิ]	(กระทำ[การแย้ม]ให้ปรากฏ)
น เตฺวว	[น ตุ + เอว]	(แต่ไม่[ควรใส่]นั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ ยาวตกฺวสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ยาวตโก กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ยาวตกฺ โอ + อสฺส)

ในเพราะสระหลัง แปลง โอ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ" (ยาวตกฺ วฺ + อสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ยาวตกฺวฺ ⟶ อสฺส)

สำเร็จรูปเป็น **ยาวตกฺวสฺส**

[การแปลงเป็น ว ด้วยสูตรนี้ เป็นการแปลงสระเป็นพยัญชนะ วฺ เท่านั้น โดยไม่มีสระ อ ใน วฺ อักษร เหมือนกับการแปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ข้อนี้ทราบได้จากการที่คัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงการลบสระ อ ใน ว ก่อนจะเข้าสนธิกับสระหลัง แม้อาเทศอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ยกเว้นฐานะที่ระบุถึงการลบสระในตัวอาเทศ ซึ่งแสดงว่ามีสระประกอบร่วมในอาเทศนั้น]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

โก อตฺโถ, อถ โข อญฺญตรา, โยหํ, โสหํ, จตฺตาโรเม, สาคตํ, สาธาวุโส, โหตูติ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

โก อตฺโถ		(ประโยชน์อะไร)
อถ โข อญฺญตรา		(ครั้งนั้นแล เทวดาตนหนึ่ง)
โยหํ	[โย + อหํ]	(ข้าพเจ้าใด)
โสหํ	[โส + อหํ]	(ข้าพเจ้านั้น)
จตฺตาโรเม	[จตฺตาโร + อิเม]	([ธรรม] ๔ อย่างเหล่านี้)
สาคตํ	[สุ + อาคตํ]	(ขอต้อนรับ)
สาธาวุโส	[สาธุ + อาวุโส]	(ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ เป็นการดี)
โหตูติ	[โหตุ + อิติ]	([ย่อมอธิษฐาน]ว่าจงเป็น)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่แปลง โอ และ อุ เป็น ว เพราะ กฺวจิ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ห้ามไว้ (ส่วนใหญ่บทที่ถูกปฏิเสธด้วย กฺวจิ มักมีรูปเดียว แต่ในที่นี้มี โก อตฺโถ ที่ไม่เข้าสนธิเป็น กฺวตฺโถ จึงมี ๒ รูปได้ในบางที่) ส่วนในรูปว่า โยหํ เป็นต้น ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา]

การประกอบรูปศัพท์ โก อตฺโถ

ศัพท์เดิมเป็น โก กับ อตฺโถ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

เมื่อควรจะแปลง โอ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า “วโมทุทนฺตานํ” แต่ทำไม่ได้เพราะ กฺวจิ ศัพท์ที่ตามมาสูตรนี้ห้ามไว้

ในเพราะสระหลัง ทำปกติสระหน้าด้วยสูตรว่า “สเร กฺวจิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **โก อตฺโถ**

อนฺตคฺคหณํ กึ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนฺต (ที่สุด)

สวนียํ, วิรวนฺติ.

ศัพท์ว่า อนฺต (ที่สุด) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สวนียํ	[สุ + อนียํ]	(พึงฟัง)
วิรวนฺติ	[วิ รุ + อนฺติ]	(ย่อมร้อง)

[สองอุทาหรณ์นี้ เสียง อุ มิได้อยู่ท้ายบทจึงมิได้เข้าสนธิด้วยวิธีการข้างต้น ในที่นี้เป็นการประกอบรูปศัพท์จากธาตุโดยใช้สนธิภายใน มิใช่การสนธิระหว่างบท คำว่า สวนียํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุ ธาตุ + อนีย ปัจจัย พฤทธิ์ อุ ใน สุ เป็น โอ แล้วแปลง โอ เป็น อว ส่วนคำว่า วิรวนฺติ มาจาก วิ บทหน้า + รุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ แล้วแปลงเป็น อว เช่นเดียวกัน]

“ปฏิสนฺถารวุตฺติ อสฺส, สพฺพา วิตฺติ อนุภุยฺยเต, วิ อญฺชนํ, วิ อากโต, นที อาสนฺโน” อิติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ปฏิสนฺถารวุตฺติ อสฺส, สพฺพา วิตฺติ อนุภุยฺยเต, วิ อญฺชนํ,

วิ อากโต, นที อาสนฺโน

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

มณฺฑูกคติยา “อสรูเป”ติ วตฺตเต.

บทว่า อสรูเป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ตามคติของกบ

[กบเป็นสัตว์ที่กระโดดไปข้างหน้า ฉันใด บทว่า อสรูปา จากสูตร วา ปโร อสรูปา ก็ข้ามสูตร ๖ สูตรมี ทีฆํ เป็นต้นแล้วติดตามมาสูตรนี้ ฉันนั้น]

๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง

อิวณฺโณ อ. อิ วัณณะ *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *ยํ* ซึ่งความเป็น ย อักษร *อสรูเป* ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน *นวา* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงสระ อิ วัณณะเป็น ยฺ อักษรในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น นทฺยาสนฺโน = นที + อาสนฺโน แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ทฺ ออกจากสระ อี, แปลงสระ อี ของ ที เป็น ยฺ ในเพราะสระ อา ของ อาสนฺโน ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาสนฺโน เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น นทฺยาสนฺโน]

ปุพฺโพ อิวณฺโณ อสรูเป สเร ปเร ยการํ ปปฺโปติ นวา.

สระ อิ วัณณะข้างหน้าย่อมถึงความเป็น ย อักษร ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง

อิ เอว วณฺโณ อิวณฺโณ.

อักษรคือ อิ ชื่อว่า อิ วัณณะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อิวณฺณ เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า อิ เอว วณฺโณ อิวณฺโณ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์ อาจทำให้เข้าใจว่าหมายถึงสระ อิ เท่านั้น แต่ความจริงยังหมายความถึงสระ อี อีกด้วย โดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เหมือนเมื่อกล่าวว่า อโช (แพะ) ย่อมมิใช่หมายถึงแพะตัวเดียว แต่ยังหมายถึงแพะทุกตัวได้ เพราะคำนี้กล่าวถึงสัตว์ประเภทแพะ บทว่า อิวณฺณ ก็ยังหมายถึงสระ อี ได้อีกด้วย เพราะเป็นอักษรฐานเดียวกับสระ อิ จึงมีเสียงเสมอกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

อิ เอว วณฺโณ ฯเปฯ อิวณฺโณติ วุตฺตตฺตา อีวณฺโณ กถํ สงฺคหํ คจฺฉตีติ. สมานรูปตฺตา. ยถา ปน อโชติ วุตฺเต ทีฆรสฺสกาฬโกทาตาทิเภทภินฺนาปิ สมานรูปตฺตา อชสงฺคหํ คจฺฉติ. เอวํสมฺปทมิทํ.[๖๗]

"อักษร คือ อิ ชื่อว่า อิ วัณณะ ฯลฯ ถามว่า อี อักษรย่อมถึงการนับได้อย่างไร เพราะกล่าวว่า อิ วัณณะ ตอบว่า ย่อมถึงการนับได้ เพราะมีเสียงเสมอกัน เหมือนกับเมื่อกล่าวว่า อโช (แพะ) เหล่าแพะแม้จะต่างกันโดยจำแนกเป็นตัวใหญ่ ตัวเล็ก สีดำ และสีขาวเป็นต้น ย่อมถึงการนับว่า เป็นแพะ เนื่องจากมีลักษณะเสมอกัน ฉันใด ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

อนึ่ง ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) มีปริภาสาสูตรว่า วณฺณปเรน สวณฺโณปิ (แม้สระที่เสมอกันโดยฐานกับสระที่มี วณฺณ ศัพท์อยู่ท้าย ย่อมถือเอาได้) ดังนั้น ตามมตินี้จึงถือเอาสระที่มีฐานเสมอกับสระที่มี วณฺณ ศัพท์อยู่ท้ายด้วยปริภาสาสูตรนี้ ความจริงในภาษาสันสกฤตเมื่อกล่าวว่า อิตฺ (สระ อิ ที่มี ตฺ อนุพันธ์อยู่ท้าย) ย่อมหมายถึงสระ อิ ตัวเดียว เมื่อกล่าวว่า อิ จึงหมายถึงสระ อิ และ อี ที่มีฐานเสมอกัน ข้อนี้เทียบได้กับคำว่า โอตฺ ของ โอทนฺตา, โอตฺ และ อุตฺ ของ วโมทุทนฺตานํ และ เอตฺ ของ ยเมทนฺตสฺสาเทโส]

นวาสทฺโท กฺวจิสทฺทปริยาโย.

ศัพท์ว่า นวา (ในบางแห่ง) เป็นคำไวพจน์ของ กฺวจิ ศัพท์

[บทว่า นวา คัมภีร์นิสสัยพม่าส่วนใหญ่แปลว่า "ในบางแห่ง" เพราะถือว่าเป็นคำไวพจน์ของ กฺวจิ ศัพท์ ดังคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ในที่นี้ ส่วนพยาขยาของสิงหลแปลว่า "ได้บ้าง" เหมือน วา ศัพท์ คำแปลทั้ง ๒ นัยนี้ถือว่า นวา เป็นศัพท์เดียว

นอกจากนี้ สัททนีตินิสสัยของพม่าถือว่าเป็น ๒ บทที่มาจาก น และ วา โดยประกอบกับกิริยา

คุมพากย์ว่า ยํ ปปฺโปติ วา, น ปปฺโปติ วา (ย่อมถึงความเป็น ย อักษรบ้าง ย่อมไม่ถึงบ้าง) มติดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ข้างต้น แม้คัมภีร์นยาสะก็กล่าวว่า

อิวณฺโณติ เอกํ ปทํ. ยํติ เอกํ ปทํ. นวาติ เอกํ ปทนฺติ ติปทมิทํ สุตฺตํ.[๖๘]

"สูตรนี้มี ๓ บท คือ บทว่า อิวณฺโณ เป็นบทหนึ่ง บทว่า ยํ เป็นบทหนึ่ง บทว่า นวา เป็นบทหนึ่ง"

นวา ศัพท์นี้มีวิธีใช้เหมือน กฺวจิ ศัพท์ มักระบุถึงอุทาหรณ์เพียงรูปเดียว เช่น ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส ไม่มีรูปอื่นว่า ปฏิสนฺถารวุตฺติ อสฺส ดังนี้เป็นต้น ดังคัมภีร์กัจจายนวัณณนากล่าวว่า

กฺวจินฺนวา จ เอกตฺถา เยภุยฺเยเนกรูปกา
วา วิภาสา สมานตฺถา ปาเยโนภยรูปกา.[๖๙]

"กฺวจิ และ นวา ศัพท์มีอรรถเสมอกัน มีรูปอย่างเดียวโดยมาก ส่วน วา และ วิภาสา ศัพท์ มีอรรถเสมอกัน มีรูปทั้งสองอย่างโดยมาก"]

ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส, สพฺพา วิตฺยานุภุยฺยเต, พฺยญฺชนํ, พฺยากโต, นทฺยาสนฺโน.

เช่น

ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส	[ปฏิสนฺถารวุตฺติ + อสฺส]	(พึงเป็นผู้มีการประพฤติต้อนรับ)
สพฺพา วิตฺยานุภุยฺยเต	[สพฺพา วิตฺติ + อนุภุยฺยเต]	(สมบัติทั้งปวงอันเขาเสวยอยู่)
พฺยญฺชนํ	[วิ + อญฺชนํ]	(พยัญชนะ)
พฺยากโต	[วิ + อากโต]	(พยากรณ์แล้ว, ตอบแล้ว)
นทฺยาสนฺโน	[นที + อาสนฺโน]	(ใกล้แม่น้ำ)

[ในอุทาหรณ์ว่า ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส, วิตฺยานุภุยฺยเต เมื่อแปลง อิ เป็น ย แล้วมีรูปว่า ปฏิสนฺถารวุตฺตฺยสฺส, วิตฺตฺยานุภุยฺยเต ให้ลบ ตฺ ตัวแรก เพราะออกเสียงไม่ได้

ส่วนในอุทาหรณ์ว่า พฺยญฺชนํ และ พฺยากโต แปลง วฺ เป็น พฺ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ]

การประกอบรูปศัพท์ ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปฏิสนฺถารวุตฺติ กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปฏิสนฺถารวุตฺตฺ อิ + อสฺส)

ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (ปฏิสนฺถาร-วุตฺตฺ ยฺ + อสฺส)

ลบ ตฺ อักษรตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค” (ปฏิสนฺถารวุตฺ ยฺ + อสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปฏิสนฺถารวุตฺยฺ ⟶ อสฺส)

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส**

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ปญฺจหงฺเคหิ, ตานิ อตฺตนิ, คจฺฉามหํ, มุตฺตจาคี อนุทฺธโต.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปญฺจหงฺเคหิ	[ปญฺจหิ + องฺเคหิ]	(ด้วยองค์ ๕)
ตานิ อตฺตนิ		(สิ่งเหล่านั้นย่อมมีในตน)
คจฺฉามหํ	[คจฺฉามิ + อหํ]	(ข้าพเจ้าย่อมไป)
มุตฺตจาคี อนุทฺธโต		(ผู้สละอย่างเด็ดขาด ไม่ฟุ้งซ่าน)

[นวา ศัพท์ห้ามการเข้าสนธิในรูปว่า ปญฺจหงฺเคหิ เป็นต้น โดยไม่เป็น

- ปญฺจหงฺเคหิ ⟶ ปญฺจหฺยงฺเคหิ
- ตานิ อตฺตนิ ⟶ ตานฺยตฺตนิ
- คจฺฉามหํ ⟶ คจฺฉามฺยหํ
- มุตฺตจาคี อนุทฺธโต ⟶ มุตฺตจาคฺยนุทฺธโต

แต่รูปว่า คจฺฉามฺยหํ แม้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกก็ประกอบได้ โดยคล้อยตามรูปสันสกฤตที่อนุญาตให้แปลง อิ เป็น ย ได้ การใช้คำในลักษณะทั้งสองนี้พบในวรรณกรรมบาลีทั่วไป อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกฉบับไทยบางแห่งพบรูปว่า คจฺฉามิหํ รูปนี้ไม่สอดคล้องตามหลักภาษาที่อนุญาตให้มี ๒ รูป คือ คจฺฉามหํ และ คจฺฉามฺยหํ]

อสรูเปติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสรูเป (มีเสียงไม่เสมอกัน)

อิติหิทํ, อคฺคีว, อตฺถีติ.

บทว่า อสรูเป (มีเสียงไม่เสมอกัน) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อิติหิทํ	[อิติ + หิ + อิทํ]	(โดยประการฉะนี้ ชื่อนี้[ได้มีแล้ว])
อคฺคีว	[อคฺคิ + อิว]	(เพียงดังไฟ)
อตฺถีติ	[อตฺถิ + อิติ]	([ย่อมกล่าว]ว่ามีอยู่)

อติ อนฺตํ, อติ โอทาตา, ปติ อโย, ปติ อาหรติ, ปติ เอติ, อิติ อสฺส, อิติ เอตํ, อิติ อาทิ อิตีธ อิวณฺโณ ยํ นวาติ ยการาเทเส สมฺปตฺเต-

เมื่อการแปลงเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

อติ อนฺตํ,	อติ โอทาตา,	ปติ อโย,	ปติ อาหรติ,
ปติ เอติ,	อิติ อสฺส,	อิติ เอตํ,	อิติ อาทิ

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ในอุทาหรณ์ว่า อติ อนฺตํ เป็นต้น เมื่อกำลังจะดำเนินการแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ก็ไม่ต้องแปลง เพราะสูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า จึงแปลง ติ เป็น จ ด้วยสูตร สพฺโพ จํ ติ ที่จะกล่าวต่อไป]

๒๒. สพฺโพ จํ ติ.

ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จ อักษรในเพราะสระ ในบางแห่ง

ติ อ. ติ ศัพท์ *สพฺโพ* ทั้งหมด *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *จํ* ซึ่งความเป็น จ อักษร *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง ติ ทั้งหมดเป็น จฺ ในเพราะสระหลัง เช่น อติ + อนฺตํ แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน แล้วนำ จฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อนฺตํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อจฺจนฺตํ]

อติ-ปติ-อิตีนํ ติสทฺทสฺเสฺว คหณํ.

สูตรนี้เป็นการแปลง ติ ศัพท์ของ อติ ปติ และ อิติ

[การแปลง ติ เป็น จ ตามนัยแห่งสูตรนี้ มีข้อจำกัดเพียง ติ ของ อติ, ปติ และ อิติ เท่านั้น ไม่ใช่ ติ ที่เป็นวิภัตติอาขยาต เช่น ภวติ เป็นต้น โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น)]

สพฺโพ "ติ"อิจฺเจโส สทฺโท สเร ปเร กฺวจิ จการํ ปปฺโปติ.

ศัพท์ว่า ติ ทั้งหมดนี้ ย่อมถึงความเป็น จ อักษร ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

[คำว่า สพฺโพ (ทั้งหมด) หมายความว่า ให้แปลง ติ ทั้งหมดเป็น จ ท่านกล่าวคำนี้เพื่อแก้ความสงสัยว่า การิยะ คือ จ เป็นพยัญชนะตัวเดียว แต่การีมีทั้งสระและพยัญชนะ จึงไม่เสมอกัน ความจริงการแปลงอักษรหนึ่งเป็นอักษรอีกอย่างหนึ่ง ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามอุทาหรณ์ในพระบาลีเป็นหลัก

คำว่า ติอิจฺเจโส สทฺโท (ศัพท์ว่า ติ นี้) กล่าวเพื่อย้ำการแปลง ติ เป็น จ ไม่ใช่เมื่อแปลง อิ ใน ติ เป็น ย แล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้

คำว่า จการํ มีความหมายเหมือน จการภาวํ (ความเป็น จ อักษร) โดยลบ ภาว ศัพท์ แม้คำว่า จํ ในสูตรก็มีความหมายเหมือน จภาวํ เช่นกัน]

ตีติ นิทฺเทสโต อกตยการสฺเสวายํ วิธิ.

สูตรนี้เป็นวิธีของ ติ ศัพท์ที่ยังมิได้แปลงเป็น ย อักษรเท่านั้น เพราะแสดงด้วยศัพท์ว่า ติ

[พระกัจจายนะกล่าวสูตรนี้ว่า สพฺโพ จํ ติ ไม่กล่าวว่า สพฺโพ จํ โตฺย เหตุนั้น จึงต้องแปลง ติ เป็น ย ไม่ใช่แปลง อิ ใน ติ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ก่อนแล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ ข้อความข้างต้นกล่าวปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่ให้แปลง อิ เป็น ย แล้วแปลง ตฺย เป็น จ]

อิตรถา กฺวจิคฺคหณสฺส จ "อติสฺส จนฺตสฺสา"ติ สุตฺตสฺส จ นิรตฺถกตา สิยา.

มิฉะนั้นแล้ว กฺวจิ ศัพท์ และสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส ก็ควรไม่มีประโยชน์

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงโทษ ในคำอธิบายของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ ถ้าแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ กฺวจิ ศัพท์ที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวก็ไม่มีประโยชน์ กล่าวคือ กัจจายนไวยากรณ์มีข้อความว่า

กฺวจีติ กสฺมา. อิติสฺส มุหุตฺตมฺปิ.[๗๐]

"ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวบทว่า กฺวจิ

ตอบว่า : บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า อิติสฺส มุหุตฺตมฺปิ"

ข้อนี้หมายความว่า การห้ามในการแปลง ติ เป็น จ ใน อิติสฺส ด้วย กฺวจิ ศัพท์ ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะความจริงต้องแปลง ตฺย เป็น จ ตามความเห็นของคัมภีร์นั้น นอกจากนี้ สูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส (ไม่

แปลง ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของ อติ ศัพท์และคำอื่นๆ เป็น จ อักษร ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง) ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะสูตรดังกล่าวปฏิเสธการแปลง ติ ทั้งหมดเป็น จ ในอุทาหรณ์ว่า อตีริตํ (อติ + อีริตํ) เป็นต้น หากทว่าต้องแปลง อิ ใน ติ เป็น ย ก่อนแล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ก็ไม่จำเป็นต้องปฏิเสธด้วยสูตรดังกล่าว ด้วยเหตุนี้จึงควรแปลง ต ทั้งหมดเป็น จ อักษร การกล่าว กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้และการกล่าวสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส ก็จะมีประโยชน์โดยแท้]

“ปร เทฺวภาโว ฐาเน”ติ ทฺวิตฺตํ.

การซ้อนอักษร ย่อมมีด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังย่อมมีในที่สมควร)

[ขั้นตอนการเข้าสนธิตามไวยากรณ์ ก็คือว่า แปลง ติ เป็น จ ก่อนแล้วจึงซ้อน จฺ เป็น จฺจ ต่อมา]

อจฺจนฺตํ, อจฺโจทาตา, ปจฺจโย, ปจฺจาหรติ, ปจฺเจติ, อิจฺจสฺส, อิจฺเจตํ, อิจฺจาทิ.

เช่น

อจฺจนฺตํ	[อติ + อนฺตํ]	(ตลอดยิ่ง)
อจฺโจทาตา	[อติ + โอทาตา]	(ขาวยิ่ง)
ปจฺจโย	[ปติ + อโย]	(ปัจจัย)
ปจฺจาหรติ	[ปติ + อาหรติ]	(ย่อมนำกลับ)
ปจฺเจติ	[ปติ + เอติ]	(ย่อมหวัง)
อิจฺจสฺส	[อิติ + อสฺส]	([ความดำริ]ของบุคคลนั้นว่า)
อิจฺเจตํ	[อิติ + เอตํ]	(สิ่งนี้คือ)
อิจฺจาทิ	[อิติ + อาทิ]	(ดังนี้เป็นต้น)

การประกอบรูปศัพท์ อจฺจนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น อติ กับ อนฺตํ

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตรว่า “สพฺโพ จํ ติ” (อจฺ + อนฺตํ)

ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน” (อจฺจฺ + อนฺตํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อจฺจฺ ⟶ อนฺตํ)

สำเร็จรูปเป็น **อจฺจนฺตํ**

[ในบางแห่งมีการแปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้เช่นกัน ตามนัยนี้ให้แปลง ติ เป็น จ ด้วย สพฺโพ จํ ติ วินาธิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร สพฺโพ จํ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปํ เช่น

ชจฺจมูโค	[ชาติ + มูโค]	(คนใบ้แต่กำเนิด)
ชจฺจชโฬ	[ชาติ + ชโฬ]	(คนปัญญาอ่อนแต่กำเนิด)

เมื่อแปลง ติ เป็น จ ในอุทาหรณ์เหล่านี้แล้วให้ซ้อน จฺ เป็น จฺจ แล้วรัสสะ อา ใน ชาติ เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

โยควิภาคะ หรือการแบ่งสูตร มี ๒ ประเภท คือ

๑. วินาธิการโยควิภาคะ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาจากสูตรก่อน

๒. ทฺวิธากรณโยควิภาคะ การแบ่งสูตรเป็นสองส่วน โดยถือเอาเฉพาะส่วนที่ต้องการแล้วตัดส่วนที่ไม่ต้องการออกไป ทำให้ได้เนื้อความใหม่

บางคัมภีร์ยังกล่าวถึงโยควิภาคะอีกประเภท คือ วิสุงกรณโยควิภาคะ ซึ่งเป็นการแบ่งสูตรโดยกระจายสูตรเป็นส่วนย่อยหลายอย่าง เช่น การแปลง ว เป็น พ (โพ วสฺส) เป็นต้น (ดู สูตร ๔๒) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงวิธีดังกล่าวด้วย จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร ในที่นี้จึงกล่าวถึงโยควิภาคะ ๒ อย่างนั้นตามปทรูปสิทธิปกรณ์]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อิติสฺส, อิติ อากงฺขมาเนน.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อิติสฺส	[อิติ + อสฺส]	([ความดำริ]ของบุคคลนั้นว่า)
อิติ อากงฺขมาเนน		(ด้วยหวังอยู่ว่า)

[ในตัวอย่างแรก เข้าสนธิด้วยวิธีการอย่างอื่นคือลบสระหลัง ส่วนตัวอย่างที่สองไม่เข้าสนธิ]

"เต น วา อิวณฺเณ"ติ อิโต "น, อิวณฺเณ"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า น (ไม่) และบทว่า อิวณฺเณ (ในเพราะสระ อิ วัณณะ) จากสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ (อุปสรรคเหล่านั้นย่อมไม่เป็นรูปที่กล่าวแล้วในเพราะสระ อิ วัณณะบ้าง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

ไม่แปลง ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของ อติ ศัพท์ และคำอื่นๆ เป็น จ อักษร ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง

วุตฺตรูปํ อ.รูปที่อันท่านกล่าวแล้ว *อนฺตสฺส* แห่งที่สุด *อติสฺส* จ ของ อติ ศัพท์ ด้วย *น โหติ* ย่อมไม่มี *อิวณฺเณ* ในเพราะสระ อิ วัณณะ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิ คือ เป็นข้อยกเว้นของสูตร สพฺโพ จํ ติ หมายความว่า เมื่อสูตรนี้มีคำว่า อสรูเป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) กำกับอยู่ ดังนั้นหากสระหน้าและสระหลังเป็นสระ อิ วัณณะเสมอกันแล้ว การแปลง ติ ของ อติ, อิติ และ ปติ เป็น จฺ ก็ไม่มี เพราะไม่เข้ากฎตามสูตรข้างต้นนั่นเอง

จ ศัพท์ที่ใช้ในสูตรนี้ เรียกว่า อวุตตสมุจจยะ หรือ อนุตตสมุจจยะ กล่าวคือใช้เชื่อมคำที่ละไว้ เช่น โตยํ จ ปิวามิ (ข้าพเจ้าดื่มน้ำและดื่มสิ่งอื่นๆ) ในที่นี้รวบรวมคำนามคือ ปติ, อิติ ดังนั้น ข้อความเต็มจึงเป็น อติสฺส จ, ปติสฺส จ, อิติสฺส จ]

อติอิจฺเจตสฺส อนฺตภูตสฺส ติสทฺทสฺส อิวณฺเณ ปเร "สพฺโพ จํ ตี"ติ วุตฺตรูปํ น โหติ.

รูป[คือ จ อักษร]ที่กล่าวแล้วในสูตรว่า สพฺโพ จํ ติ ของ ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของอุปสรรค คือ อติ นี้ ย่อมไม่มีในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง

[คำว่า ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง หมายความว่า เมื่อคำหลังขึ้นต้นด้วย อิ หรือ อี แล้ว ไม่ต้องแปลง ติ ของ อติ, อิติ, ปติ เป็น จ]

อติสฺสาติ อติอุปสคฺคานุกรณเมตํ.

บทว่า อติสฺส (ของ อติ ศัพท์) นี้ เป็นศัพท์ปลอมของ อติ อุปสรรค

[บทว่า อติสฺส ใน อติสฺส จนฺตสฺส ไม่ใช่ อติ อุปสรรคที่ปรากฏในอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ แต่เป็นบท

นามที่เหมือนกับ อติ อุปสรรคซึ่งเรียกว่า อนุกรณศัพท์ หมายความว่า โดยทั่วไปอุปสรรคจริงๆ ต้องลบวิภัตตินามทุกตัวที่ลงท้ายอุปสรรคเหล่านั้น ถ้า อติ ศัพท์ในสูตรนี้เป็นอุปสรรคก็ควรลบ ส วิภัตติมีรูปว่า อติ จนฺตสฺส แต่เนื่องจากไม่ใช่อุปสรรคจริง จึงกระจายเป็นคำนาม เหมือนศัพท์นามทั่วไปว่า ปุริสสฺส (ของบุรุษ)

คัมภีร์พยาขยาของสิงหลแสดงรูปวิเคราะห์ อนุกรณ ศัพท์ว่า

- ศัพท์ที่เป็นเครื่องกระทำเสมอกัน ชื่อว่า อนุกรณะ = อนุกรียเต สทิสีกรียเต'เนเนตฺย'นุกรณํ
  (อนุ บทหน้า + กร ธาตุ (กระทำ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

เตเนวตฺถ วิภตฺติโลปาภาโว.

เพราะเหตุนั้นจึงไม่มีแห่งการลบวิภัตติในบทนี้

[ในสูตรนี้ไม่มีการลบวิภัตติของ อติ อุปสรรค ตามปกติการนำ อติ อุปสรรคมาใช้ในความหมายของวิภัตติที่ ๖ ต้องลง ส วิภัตติก่อน ภายหลังจึงลบออก แต่ในที่นี้ท่านเอามาใช้เหมือนเป็นคำนาม จึงไม่ต้องลบวิภัตติ ได้รูปเป็น อติสฺส]

เอตฺถ จ อนฺตสทฺโท สทฺทวิธินิเสธปฺปกรณโต อติสทฺทนฺตภูตํ ติสทฺทเมว วทติ, น อิวณฺณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่า อนฺต ศัพท์ในสูตรนี้หมายเอา ติ ศัพท์ซึ่งเป็นส่วนท้ายของ อติ ศัพท์นั่นแหละ มิได้หมายเอาสระ อิ วัณณะ เพราะเป็นฐานะที่ห้ามวิธี[การเปลี่ยนแปลง]ของรูปศัพท์

[ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะ ซึ่งกล่าวเป็นเชิงดำริว่า อนฺต ศัพท์ในสูตรนี้หมายเอาสระ อิ ของ ติ หรือไม่ โดยในคัมภีร์นี้เห็นว่า อนฺต ศัพท์ดังกล่าวหมายเอา ติ ศัพท์ของ อติ เท่านั้น มิได้หมายเอาสระ อิ ของ ติ เพราะเป็นฐานะห้ามวิธีของรูปศัพท์ กล่าวคือ สูตรนี้อยู่ติดกับสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ. ซึ่งปฏิเสธการแปลงรูปศัพท์คือ อภิ ไม่แปลงเป็น อพฺภ และ อธิ ไม่แปลงเป็น อชฺฌ ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลังดังนั้นสูตรนี้จึงปฏิเสธรูปศัพท์คือ ติ มิใช่ปฏิเสธเพียงสระ อิ ใน ติ เท่านั้น

ความจริงการจำแนกศัพท์และอรรถไม่ควรพิจารณาอย่างผิวเผิน แต่พึงใคร่ครวญตามอรรถของศัพท์, ฐานะที่สมควร, ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์), ความเหมาะสม, กาลเวลา และสถานที่ คือ บก น้ำ หรืออากาศ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวลํ.[๗๑]

ศัพท์และอรรถย่อมจำแนกได้ตามอรรถ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่พึงจำแนกศัพท์ไว้อย่างเดียว”]

อิตรถา อิทํ สุตฺตเมว นิรตฺถกํ สิยา.

มิฉะนั้นแล้ว สูตรนี้ก็ควรไม่มีประโยชน์โดยแท้

[ถ้า อนฺต ศัพท์หมายเอาสระ อิ ของ ติ ศัพท์ สูตรนี้ก็ไม่ใช่ข้อยกเว้นของสูตร สพฺโพ จํ ติ แต่เป็นข้อยกเว้นของ อิวณฺโณ ยํ นวา ส่งผลให้การกล่าวสูตรนี้ไม่มีประโยชน์เพราะท่านกล่าวสูตรนี้เพื่อห้าม สพฺโพ จํ ติ นั้นเอง]

“อิวณฺโณ ยํ นวา”ตีธ อสรูปาธิการโต
อิวณฺณสฺส สรูปสฺมึ ยาเทโสว น สมฺภเว.

“เพราะการติดตามมาของบทว่า อสรูเป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) ในสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร [ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน]ในบางแห่ง) การแปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย อักษรจึงไม่มีในเพราะสระหลังมีเสียงเสมอกัน”

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อคัดค้านคำของคัมภีร์นยาสะ ที่กล่าวเป็นเชิงถามว่า อนฺต ศัพท์ในสูตรนี้หมายเอาสระ อิ ของ ติ สูตรนี้จึงห้าม อิวณฺโณ ยํ นวา มิใช่หรือ ความจริงสูตรนี้ไม่มีความสงสัยในการห้ามสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา เพราะสูตรดังกล่าวให้แปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน เพราะ อสรูป ศัพท์ตามมาจากสูตร วา ปโร อสรูปา และอุทาหรณ์ของสูตร อติสฺส จนฺตสฺส นี้คือ อติ + อิสิคโณ ก็มีสระเสียงเสมอกันอยู่ท้าย ดังนั้น ความสงสัยในการห้ามสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวไว้จึงมีไม่ได้

คำว่า ยาเทโสว ตัดบทเป็น ย + อาเทโส + เอว ฉบับพม่าและสิงหลมีรูปว่า ยาเทโส จ เหมือนกันทุกฉบับ แต่ฎีกาของปทรูปสิทธิอธิบายคำนี้ว่า ยการาเทโส เอว น สมฺภวติ (อาเทศคือ ย อักษรนั่นเทียวย่อมไม่มี) ในที่นี้จึงเปลี่ยนเป็น ยาเทโสว ตามรูปที่พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา]

จกาโร อนุตฺตสมุจฺจยตฺโถ.

จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้

เตน อิติปตีนมนฺตสฺส จ น โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงไม่แปลง[สระ อิ] ที่สุดของ อิติ และ ปติ ศัพท์ [เป็น จ อักษร]

[จ ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า อวุตตสมุจจยะ หรือ อนุตตสมุจจยะ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตร นั่นคือ ติ ที่สุดของ อิติ และ ปติ ด้วยดังที่กล่าวไว้แล้ว

การ ศัพท์ใน จกาโร แปลว่า ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การะ คือ ศัพท์ที่บุคคลออกเสียง = กรียเต อุจฺจารียเตติ กาโร.

(กร ธาตุ (ออกเสียง) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

มิใช่ การ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า อกฺขเรหิ การ (ลง การ ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงอักษร) เช่น อกาโร (อ อักษร) เป็นต้น]

อติ อิสิคโณ อตีสิคโณ,

อติ + อิสิคโณ เข้าสนธิเป็น อตีสิคโณ (หมู่แห่งฤษีจำนวนมาก)

เอวํ อตีโต, อตีริตํ, อิตีติ, อิตีทํ, ปตีโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อตีโต	[อติ + อิโต]	(ล่วงแล้ว)
อตีริตํ	[อติ + อีริตํ]	(กล่าวเกินแล้ว, พูดเกินแล้ว)
อิตีติ	[อิติ + อิติ]	(ว่าดังนี้)
อิตีทํ	[อิติ + อิทํ]	(สิ่งนี้คือ)
ปตีโต	[ปติ + อิโต]	(ปรากฏแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อตีสิคโณ

ศัพท์เดิมเป็น อติ กับ อิสิคโณ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺ อิ +อิสิคโณ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (อตฺ + อิสิคโณ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (อตฺ + อีสิคโณ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺ ⟶ อีสิคโณ)

สำเร็จรูปเป็น **อตีสิคโณ**

“อภิ อกฺขานํ, อภิ อุคฺคโต, อภิ โอกาโส” อิตีธ ยกาเร สมฺปตฺเต-

เมื่อการอาเทศเป็น ย อักษรปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

อภิ อกฺขานํ, อภิ อุคฺคโต, อภิ โอกาโส [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ในอุทาหรณ์ว่า อภิ อกฺขานํ เมื่อกำลังจะดำเนินการแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา (แล้วแปลง ภฺย เป็น ภ แล้วซ้อน พฺ อักษร) มีรูปว่า อพฺภ ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น แต่ให้แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วย สูตรว่า อพฺโภ อภิ ที่จะกล่าวต่อไป การทำตัวรูปโดยย่อเช่นนี้เรียกว่า ลหุกนัย แม้การแปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรว่า อชฺโฌ อธิ ก็เช่นเดียวกัน แม้จะแปลง อิ เป็น ย แล้วแปลง ธฺย เป็น ฌ แล้วซ้อน ชฺ อักษร ก็สำเร็จเป็นรูปว่า อชฺฌคมา ได้ แต่ท่านกล่าวสูตร อชฺโฌ อธิ เพื่อย่อวิธีทำตัวนั่นเอง]

“สเร”ติ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔. อพฺโภ อภิ.

แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง

อภิ อ. อภิ *อพฺโภ* เป็น อพฺภ *โหติ* ย่อมเป็น *สเร* ในเพราะสระ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง เช่น อภิ + อกฺขานํ แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อกฺขานํ แล้วนำ ภฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อกฺขานํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อพฺภกฺขานํ]

อภิอิจฺเจตสฺส สพฺพสฺส สเร ปเร อพฺภาเทโส โหติ.

การอาเทศศัพท์ทั้งหมดนี้คือ อภิ เป็น อพฺภ ย่อมมีในเพราะสระหลัง

“อภี”ติ ปจมนฺตสฺส วุตฺติยํ ฉฏฺจิโยชนํ
อาเทสาเปกฺขโต วุตฺตํ “อํโม”ติอาทิเก วิย.

“การประกอบบทว่า อภิ ซึ่งมีปฐมาวิภัตติเป็นที่สุดเป็นฉัฏฐีวิภัตติกล่าวไว้ในวุตติเพราะมุ่งไปถึงอาเทศ [คือ อพฺภ] เหมือนในสูตรว่า อํ โม เป็นต้น”

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะถือว่า อภิ ศัพท์ในสูตรนี้เป็นอุปสรรคที่ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติแล้วลบทิ้งไป จึงแสดงคำแปลของสูตรนี้ว่า อพฺภ อาเทศแห่ง อภิ ย่อมมี ในเพราะสระหลัง ท่านกล่าวดังนี้เพราะพบวุตติของกัจจายนะกล่าวว่า อภิอิจฺเจตสฺส อพฺภาเทโส โหติ (การแปลงเป็น อพฺภ แห่ง อภิ ย่อมมี) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า อภิ ศัพท์ในสูตรนี้ไม่ใช่อุปสรรคจริง แต่เป็นอนุกรณศัพท์ที่ใช้เหมือนอุปสรรค และลบ สิ ปฐมาวิภัตติท้าย อภิ ตามนัยนี้จึงแปลสูตรนี้ว่า แปลง อภิ เป็น อพฺภ

ความจริงการประกอบ อภิ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ (วิภัตติที่ ๖) ดังที่กล่าวไว้ในกัจจายนวุตติ ก็เพราะว่ามุ่งให้ไปสัมพันธ์กับอาเทศ คือ อพฺภ กล่าวคือ คำหรืออักษรที่ถูกแปลงจะกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๖ ตามแบบปกตินั่นเอง โดยภาษาบาลีมีสำนวนว่า อพฺภ อาเทศ แห่ง อภิ หมายถึง แปลง อภิ เป็น อพฺภ นั่นเอง ข้อนี้เหมือนสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ในสูตรนี้คำว่า อํโม เป็นการีที่ลงปฐมาวิภัตติ แต่ในกัจจายนวุตติอธิบายเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า อํวจนสฺส มการสฺส จ นิคฺคหีตํ โหติ (แปลงเป็นนิคคหิตของ อํ วิภัตติและ ม อักษร)]

ปุพฺพสฺสรโลโป.

มีการลบสระหน้า

[การแปลง อภิ เป็น อพฺภ, อธิ เป็น อชฺฌ เหล่านี้มีสระอยู่ท้าย ต่างกับการแปลง อิ วัณณะ เป็น ย, โอ และ อุ เป็น ว หรือ ติ เป็น จ ซึ่งไม่มีสระอยู่ท้าย ท่านจึงระบุการลบสระท้ายด้วยคำนี้]

อพฺภกฺขานํ, อพฺภุคฺคโต, อพฺโภกาโส.

เช่น

อพฺภกฺขานํ	[อภิ + อกฺขานํ]	(การกล่าวตู่)
อพฺภุคฺคโต	[อภิ + อุคฺคโต]	(ฟุ้งขจรไปแล้ว)
อพฺโภกาโส	[อภิ + โอกาโส]	(ที่โล่งแจ้ง)

การประกอบรูปศัพท์ อพฺภกฺขานํ

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ อกฺขานํ

ในเพราะสระหลัง แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า “อพฺโภ อภิ” (อพฺภ + อกฺขานํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อพฺภฺ อ + อกฺขานํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (อพฺภฺ + อกฺขานํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อพฺภฺ ⟶ อกฺขานํ)

สำเร็จรูปเป็น **อพฺภกฺขานํ**

“อธิ อคมา, อธิ อุปคโต, อธิ โอคาเหตฺวา อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

อธิ อคมา, อธิ อุปคโต, อธิ โอคาเหตฺวา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๕. อชฺโฌ อธิ.

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง

อธิ อ. อธิ ศัพท์ *อชฺโฌ* เป็น อชฺฌ *โหติ* ย่อมเป็น *สเร* ในเพราะสระ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลังเหมือนการแปลง อภิ เป็น อพฺภ ในสูตรที่ผ่านมาแล้ว เช่น อธิ + อคมา แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคมา แล้วนำ ฌฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคมา เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อชฺฌคมา]

อธิอิจฺเจตสฺส สพฺพสฺส สเร ปเร อชฺฌาเทโส โหติ.

แปลงบทว่า อธิ ทั้งหมดนี้เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง

อชฺฌคมา, อชฺฌุปคโต, อชฺโฌคาเหตฺวา.

เช่น

อชฺฌคมา	[อธิ + อคมา]	(ล่วงแล้ว)
อชฺฌุปคโต	[อธิ + อุปคโต]	(เข้าถึงแล้ว)
อชฺโฌคาเหตฺวา	[อธิ + โอคาเหตฺวา]	(หยั่งลงแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อชฺฌคมา

ศัพท์เดิมเป็น อธิ กับ อคมา

ในเพราะสระหลัง แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรว่า “อชฺโฌ อธิ” (อชฺฌ + อคมา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อชฺฌฺ อ + อคมา)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (อชฺฌฺ + อคมา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อชฺฌฺ ⟶ อคมา)

สำเร็จรูปเป็น **อชฺฌคมา**

"อภิ อิจฺฉิตํ, อธิ อีริตํ" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้คือ

อภิ อิจฺฉิตํ, อธิ อีริตํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"อพฺโภ อภิ, อชฺโฌ อธี"ติ จ วตฺตเต.

สูตรว่า อพฺโภ อภิ (แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง) และสูตรว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖. เต นวา อิ วณฺเณ.

ไม่แปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺฌ เหล่านั้น ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลังตามสมควร

เต อพฺภอชฺฌาเทสา อ.อาเทศ คือ อพฺภ และ อชฺฌ ท. เหล่านั้น *อภิอธีนํ* ของ อภิ และ อธิ ท. *น โหนฺติ* ย่อมไม่มี *อิวณฺเณ* ในเพราะสระ อิ วัณณะ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิ คือ ปฏิเสธสองสูตรข้างหน้านี้ กล่าวคือ ไม่แปลง อภิ เป็น อพฺภ, อธิ เป็น อชฺฌ ในเมื่อมีสระ อิ วัณณะอยู่ท้าย

สูตรว่า อพฺโภ อภิ และ อชฺโฌ อธิ ติดตามมาสูตรนี้ คำว่า เต จึงหมายถึง อพฺภอชฺฌาเทสา และการี คือ อภิ และ อธิ ก็ตามมาเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า อภิอธีนํ]

เต จ โข อภิ-อธิอิจฺเจเต อุปสคฺคา อิวณฺเณ ปเร "อพฺโภ-อชฺโฌ"อิติ วุตฺตรูปา น โหนฺติ วา.

อนึ่ง อุปสรรค คือ อภิ และ อธิ เหล่านั้นแล ย่อมไม่เป็นรูปที่ท่านกล่าวไว้ คือ อพฺภ และ อชฺฌ ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลังตามสมควร

สรโลปปรนยานิ.

การลบสระ[หน้า] และการนำไปสู่อักษรหลัง (การเชื่อมเข้าด้วยกัน) ย่อมมี

อภิจฺฉิตํ, อธีริตํ.

เช่น

อภิจฺฉิตํ	[อภิ + อิจฺฉิตํ]	(อันเขาปรารถนายิ่งแล้ว)
อธีริตํ	[อธิ + อีริตํ]	(อันเขากล่าวเกินแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อภิจฺฉิตํ

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ อิจฺฉิตํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อภฺ อิ + อิจฺฉิตํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (อภฺ + อิจฺฉิตํ)

เมื่อควรจะแปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า "อพฺโภ อภิ" แต่แปลงไม่ได้เพราะสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ ห้ามไว้ เนื่องจากสระหลังเป็นสระ อิ วัณณะ

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อภฺ ⟶ อิจฺฉิตํ)

สำเร็จรูปเป็น **อภิจฺฉิตํ**

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

อพฺภีริตํ, อชฺฌิณมุตฺโต, อชฺฌิฏฺโฐ.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อพฺภีริตํ	[อภิ + อีริตํ]	(อันเขากล่าวเกินแล้ว)
อชฺฌิณมุตฺโต	[อธิ + อิณมุตฺโต]	(พ้นแล้วจากหนี้อย่างสิ้นเชิง)
อชฺฌิฏฺโฐ	[อธิ + อิฏฺโฐ]	(อันเขาอัญเชิญมาแล้ว)

[สูตรนี้มี วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิกัปป์ แสดงความไม่แน่นอน หมายความว่า การปฏิเสธสูตร อพฺโภ อภิ และ อชฺโฌ อธิ ของสูตรนี้ก็ยังไม่แน่นอน ดังนั้น แม้สระหลังจะเป็นสระ อิ วัณณะก็แปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺฌ ได้บ้าง เช่น อพฺภีริตํ, อชฺฌิณมุตฺโต, อชฺฌิฏฺโฐ ดังนี้เป็นต้น]

“เอกมิธ อหนฺตีธ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ เอกมิธ อหํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๗. โท ธสฺส จ.

แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

โท อ. ท อักษร *ธสฺส* จ แห่ง ธ อักษร ด้วย *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ใน บางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง ธ ของ อิธ ใน เอกมิธ เป็น ท ในเพราะสระหลัง เช่น เอกมิธ + อหํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ธฺ ออกจากสระ อ, ลบ อ ที่ ทฺ ในเพราะสระ อ, แปลง ธฺ เป็น ทฺ ใน เพราะสระ อ ของ อหํ ด้วยสูตรนี้, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อหํ เป็น อา แล้วนำ ทฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาหํ เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น เอกมิทาหํ]

ธอิจฺเจตสฺส สเร ปเร กฺวจิ ทกาโร โหติ.

แปลงอักษรว่า ธ นี้เป็น ท อักษร ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

เอกสทฺทโต ปรสฺส อิธสฺส ธการสฺเสวายํ.

สูตรนี้เป็นการแปลง ธ อักษรของ อิธ ศัพท์ ซึ่งอยู่ท้าย เอก ศัพท์เท่านั้น

[การแปลง ธ เป็น ท ตามสูตรนี้ ท่านกำหนดเฉพาะ ธ ของ อิธ ศัพท์ที่อยู่ท้าย เอก ศัพท์เท่านั้น ถ้าเป็น ธ ของอักษรตัวอื่น หรือ ธ ของ อิธ ที่ไม่ใช่อยู่ท้าย เอก ศัพท์ ก็แปลงเป็น ท ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ การกำหนดระเบียบอย่างนี้คล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า สํวิทาวหาโร ที่มาจาก สํวิธาวหาโร ซึ่งอาจแปลง ธ เป็น ท ด้วยสูตรนี้]

สรโลปทีฆา.

การลบสระ[หน้า]และการทีฆะย่อมมี

เอกมิทาหํ.

เช่น

เอกมิทาหํ [เอกํ + อิธ + อหํ] (ในสมัยหนึ่ง ข้าพระองค์)

[บทว่า เอกมิทาหํ ตัดบทเป็น เอกํ + อิธ + อหํ แปลงนิคคหิตใน กํ เป็น ม ด้วยสูตรว่า มทา สเร แต่เนื่องจากท่านยังมิได้กล่าวถึงสูตรนั้นจึงตัดบทโดยย่อว่า เอกมิธ + อหํ]

การประกอบรูปศัพท์ เอกมิทาหํ

ศัพท์เดิมเป็น เอกมิธ กับ อหํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอกมิธฺ อ + อหํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง ธ เป็น ท ด้วยสูตรว่า “โท ธสฺส จ” (เอกมิทฺ อ + อหํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (เอกมิทฺ + อหํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (เอกมิทฺ + อาหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (เอกมิทฺ ⟶ อาหํ)

สำเร็จรูปเป็น **เอกมิทาหํ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อิเธว.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อิเธว [อิธ + เอว] (ในที่นี้นั่นเทียว)

[บทว่า กฺวจิ แสดงความไม่แน่นอนของสูตรนี้ ดังนั้น ในอุทาหรณ์ว่า อิเธว แม้มี ธ อักษรอยู่ท้าย อิธ ศัพท์ก็แปลงเป็น ท ไม่ได้ด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า กฺวจิ ศัพท์มักแสดงรูปอุทาหรณ์เพียงรูปเดียว จึงมีรูปว่า อิเธว เท่านั้น ไม่มีรูปว่า อิเทว]

จสทฺเทน กฺวจิ สาธุสฺส ธสฺส หกาโร.

แปลง ธ อักษรของ สาธุ ศัพท์เป็น ห อักษร ในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

ยถา สาหุ ทสฺสนํ.

เช่น สาหุ ทสฺสนํ [สาธุ + ทสฺสนํ] (การเห็น[พระอริยะ]เป็นการดี)

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรซึ่งเรียกว่า อวุตตสมุจจยะ ในที่นี้ท่านรวบรวมการิยะคือ ห อักษร แต่การีเหมือนเดิม ในคำแปลของสูตรนี้จึงแปล จ ศัพท์ไว้ควบคู่กับการิยะคือ โท ว่า เป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ ถ้า จ ศัพท์รวบรวมการีก็ต้องแปลไว้ควบคู่กับการีอย่างเดียว

คำว่า สาหุ ทสฺสนํ ศัพท์เดิมมาจาก สาธุ ทสฺสนํ แปลง ธ ของ สาธุ ศัพท์เป็น ห อักษร ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ สำหรับวิธีแยกพยัญชนะเป็นต้นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

นอกจากนี้ ในสูตร ๔๒ พระพุทธัปปิยะได้กล่าวถึงการแปลงปฐมอักษรเป็นทุติยอักษร เช่น นิกฺกมติ = นิกฺขมติ, นิปฺปตฺติ = นิปฺผตฺติ เป็นต้นรวมถึงการแปลง วฺว เป็น พฺพ, ร เป็น ล เป็นต้น ตามนัยนี้ถือว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้รวบรวมการีและการิยะทั้งสองอย่าง จึงอาจแปลสูตรได้อีกนัยหนึ่งว่า แปลง ธ อักษรและตัวอื่นๆ เป็น ท อักษรและตัวอื่นๆ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง (ดู สูตร ๔๒)]

ยถา เอว, ตถา เอวาตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ยถา เอว, ตถา เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

นวาติ วตฺตเต, สรมฺหาติ จ.

บทว่า นวา และ สรมฺหา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สรมฺหา ติดตามมาจากสูตร สรา สเร โลปํ โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า สรา เป็นรูปปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ว่า สรมฺหา เพื่อให้เหมาะสมกับคำว่า ปรสฺส (อันเป็นเบื้องหลัง) โดยประกอบรูปศัพท์เป็น สรมฺหา ปรสฺส (อันเป็นเบื้องหลังจากสระ)]

๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

แปลงอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะในบางแห่ง

ริ อ. ริ อักษร *เอวาทิสฺส* แห่งเบื้องต้นของ เอว ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี ฯ *ปุพฺโพ* จ อ. สระหน้า ด้วย *รสฺโส* เป็นรัสสะ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ และรัสสวิธิ คือ แปลง เอ ของ เอว เป็น ริ และกระทำรัสสะสระหน้าคือ อา ของ ยถา เป็น อ เช่น ยถา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถฺ ออกจากสระ อา, แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ถฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถริว

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมข้อความที่มีในสูตร พึงทราบว่า จ ศัพท์ที่ใช้ในกัจจายนสูตร มี ๖ อย่าง คือ

๑. อนุกัฑฒนะ ดึงศัพท์ในสูตรข้างหน้ามาไว้ในสูตรนี้ โดยศัพท์ที่ดึงนั้นไม่ติดตามไปปรากฏในสูตรอื่นๆ อีก เช่น จ ศัพท์ในสูตร ปุพฺโพ จ เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลออกศัพท์

๒. สัมปิณฑนะ รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรของตนเอง กล่าวคือ ทำหน้าที่เชื่อมวิธีทางไวยากรณ์ ๒ อย่างเข้าไว้ในสูตรเดียวกัน เช่น จ ศัพท์ในสูตร เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส (แปลงอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะ ในบางแห่ง) และ โลปญฺจ ตตฺรากาโร (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้แปลโดยอรรถว่า และ แปลโดยพยัญชนะว่า ด้วย

๓. สมุจจยะ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร หมายถึง อวุตตสมุจจยะ หรือ

อนุตตสมุจจยะ เช่น จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้แปลโดยอรรถว่า และอื่นๆ แปลโดยพยัญชนะว่า ด้วย

๔. อวธารณะ ตัดสิน จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

ก. สันนิฏฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย้ำความ แปลว่า นั่นเทียว เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่าอิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัยนั่นเทียว)

ข. นิวัตตาปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้าม แปลว่า ได้บ้าง เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่า ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง), สุนํหิสุ จ ([รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะ]ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง)

๕. วาจาสิลิฏฐะ ทำให้สูตรออกเสียงได้สละสลวย เช่น จ ศัพท์ในสูตร ส เย จ (นิคคหิตกับ ย ย่อมถึงความเป็น ญ ในเพราะ ย) และ สฺยา จ (แปลง สิ วิภัตติท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราชศัพท์เป็นต้นเป็น อา) เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลออกศัพท์

๖. อเปกขา มองหาข้อความในสูตรก่อน เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ธุนามฺหิ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในเพราะ ธุนา ปัจจัย) จ ศัพท์ประเภทนี้แปลว่า อีกด้วย]

ยถา-ตถาทฺวยปรสฺเสทํ คหณํ.

สูตรนี้เป็นการแปลง เอว ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยถา และ ตถา ทั้งสอง

[การแปลง เอ เป็น ริ นี้มีกำหนดว่าต้องเป็น เอ ของ เอว ศัพท์ที่อยู่ท้ายนิบาต คือ ยถา และ ตถา เท่านั้น ถ้าเป็น เอ ของบทอื่นก็แปลงเป็น ริ ไม่ได้ ท่านกล่าวระเบียบข้อนี้ตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น)]

ทีฆสรมฺหา ปรสฺส เอวสทฺทาทิภูตสฺส เอการสฺส ริกาโร โหติ, ปุพฺโพ จ สโร รสฺโส โหติ นวา.

แปลง เอ อักษรซึ่งเป็นอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ ซึ่งอยู่ท้ายทีฆสระ [อา ของ ยถา และ ตถา] และกระทำสระข้างหน้า [คือ อา] เป็นรัสสะได้บ้าง

ยถริว, ตถริว.

เช่น

ยถริว [ยถา + เอว] (ฉันใดนั่นเทียว)

ตถริว	[ตถา + เอว]	(ฉันนั้นนั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ ยถริว

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ยถฺ อา + เอว)

แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส" (ยถฺ อ + ริว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ยถฺ ⟶ อ ริว)

สำเร็จรูปเป็น **ยถริว**

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ยเถว, ตเถว.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ยเถว	[ยถา + เอว]	(ฉันใดนั่นเทียว)
ตเถว	[ตถา + เอว]	(ฉันนั้นนั่นเทียว)

[บทว่า นวา (ในบางแห่ง) แสดงว่าวิธีของสูตรนี้ไม่แน่นอน จึงมีรูปที่ไม่แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะว่า ยเถว, ตเถว]

“ติ อนฺตํ, ติ อทฺธํ, อคฺคิ อคาเร, สตฺตมี อตฺเถ, ปญฺจมี อนฺตํ, ทุ องฺคิกํ, ภิกฺขุ อาสเน, ปุถุ อาสเน, สยมฺภู อาสเน” อิติธ ยวาเทเสสุ สมฺปตฺเตสุ-

เมื่อการแปลงเป็น ย อักษรและ ว อักษรปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ติ อนฺตํ, ติ อทฺธํ, อคฺคิ อคาเร, สตฺตมี อตฺเถ,
ปญฺจมี อตฺเถ, ทุ องฺคิกํ, ภิกฺขุ อาสเน, ปุถุ อาสเน,
สยมฺภู อาสเน [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สญฺญา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สญฺญา (ชื่อว่า) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สญฺญา ตามมาจากสูตร อาลปเน สิ คสญฺโญ]

๒๙. อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

อิวณฺณุวณฺณา อ. อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ท. *ฌลา* ชื่อว่า ฌ และ ล ฯ

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้ง อิ วัณณะชื่อว่า ฌ อุ วัณณะชื่อว่า ล อนึ่ง ชื่อที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ครุสัญญา มีความหมายตามชื่อ สามารถวิเคราะห์ตามหลักภาษาได้ เช่น อกฺขร, สร, พฺยญฺชน เป็นต้น

๒. ลหุสัญญา ไม่มีความหมายตามชื่อ วิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เช่น ฌ และ ล เป็นต้น]

อิวณฺณอุวณฺณอิจฺเจเต ยถากฺกมํ ฌลสญฺญา โหนฺติ.

สระเหล่านี้ คือ อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

วณฺณคฺคหณํ สวณฺณคฺคหณตฺถํ.

วณฺณ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อหมายถึงสระที่มีฐานเสมอกัน

[คำอธิบายของ วณฺณ ศัพท์ ได้กล่าวมาแล้วในสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา

การตั้งชื่อในลักษณะของลหุสัญญาต่างกับครุสัญญา คือ ครุสัญญามี อกฺขร, สร, พฺยญฺชน เป็นต้น ตั้งชื่อไว้เพื่อให้ทราบความหมายของสิ่งนั้นๆ แต่ลหุสัญญาตั้งไว้เพื่อย่อคำนั่นเอง กล่าวคือ เมื่อตั้งชื่อ ฌ และ ล แล้วก็จะกล่าวโดยย่อว่า ฌลา หรือ ฌลโต (ท้าย ฌ และ ล) แทนการกล่าวเต็มคำว่า อิวณฺณุวณฺณา หรือ อิวณฺณุวณฺณโต (ท้าย อิ วัณณะและ อุ วัณณะ) เป็นต้น

พระพุทธัปปิยะต้องการจะกล่าวถึงสูตรว่า ฌลานมิยุวา สเร วา ที่แสดงการแปลงสระ อิ วัณณะเป็น อิย และสระ อุ วัณณะเป็น อุว ในสนธิกัณฑ์นี้ จึงกล่าวสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ขึ้นก่อนเพื่อตั้งชื่อ ฌ และ ล ความจริงสูตรว่า ฌลานมิยุวา สเร วา อยู่ในนามกัณฑ์แรก แต่ท่านดำริว่าเป็นการเชื่อมสระจึงนำมากล่าวไว้ในสนธิกัณฑ์นี้ ดังคำปฏิญญาในคันถารัมภคาถาว่า สุกณฺฑํ กริสฺสํ (จักกระทำให้มีกัณฑ์ดี)]

ฌลสญฺญา ปสญฺญาว น ลิงฺคนฺตํว นิสฺสิตา
อาขฺยาเต ลิงฺคมชฺเฌ จ ทฺวิลิงฺคนฺเต จ ทสฺสนา.

“ชื่อ ฌ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เท่านั้น เหมือนชื่อ ป เพราะพบในอาขยาต ในกลางนามศัพท์ และท้ายนามศัพท์ทั้ง ๒ ลิงค์”

[ลหุสัญญาที่นิยมใช้ทางไวยากรณ์มี ๓ ชื่อ คือ ฌ, ล และ ป ชื่อว่า ป ที่ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นอันกล่าวอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป) อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เท่านั้น เช่น รตฺติ (อิการันต์ อิตถีลิงค์), อิตฺถี (อีการันต์ อิตถีลิงค์), ยาคุ (อุการันต์ อิตถีลิงค์), วธู (อูการันต์ อิตถีลิงค์) แต่ชื่อว่า ฌ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เหมือนชื่อว่า ป ดังกล่าว เพราะพบในอาขยาต เช่น กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ ในกลางนามศัพท์ เช่น กุพฺพนฺโต, ปุลฺลิงฺคํ, ปุมฺภาโว, ปุงฺคโว และท้ายนามศัพท์ทั้ง ๒ ลิงค์ เช่น อคฺคิโน (อิการันต์ ปุงลิงค์), ภิกฺขุโน (อุการันต์ ปุงลิงค์), อฏฺฐิโน (อิการันต์ นปุงสกลิงค์), จกฺขุโน (อุการันต์ นปุงสกลิงค์)

ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงว่า พระกัจจายนะมิได้ตั้งสูตรโดยกำหนดลิงค์ว่า อิวณฺณุวณฺณา ปุนฺนปุํสกา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ชื่อว่า ฌ และ ล) เหมือนกับสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป เพราะชื่อเหล่านี้มิใช่อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เหมือนชื่อ ป ดังที่กล่าวมาแล้ว

ในภาษาบาลีมีวิธีใช้อุปมา ๒ อย่าง คือ

๑. สทิสูปมา การอุปมามีสิ่งที่นำมาเปรียบเหมือนกับสิ่งที่ถูกเปรียบ เช่น กาโก อิว สูโร (คนกล้าเหมือนกา) กล่าวคือ คนก็กล้า กาก็กล้า

๒. วิสทิสูปมา การอุปมามีสิ่งที่นำมาเปรียบไม่เหมือนกับสิ่งที่ถูกเปรียบ เช่น ปสญฺญา อิว ฌลสญฺญา น ลิงฺคนฺตํ นิสฺสิตา (ชื่อ ฌ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เหมือนชื่อ ป) หมายความ

ว่า ชื่อ ฌ และ ล ไม่อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์ แต่ชื่อ ป อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์ (ซึ่งไม่เหมือนกัน) เทียบลักษณะอย่างนี้ในภาษาไทย เช่น เขาไม่หล่อเหมือนฉัน คือ เขาไม่หล่อ แต่ฉันหล่อ อย่างไรก็ตาม ประโยคนี้คิดเป็นสทิสูปมาก็ได้ กล่าวคือ เขาไม่หล่อ ฉันก็ไม่หล่อด้วย]

---

๓๐. ฌลานมิยุวา สเร วา.

แปลง ฌ และ ล เป็น อิย และ อุว ตามลำดับ ในเพราะสระหลังตามสมควร

อิยุวา อ. อิย และ อุว อาเทศ ท. *ฌลานํ* แห่ง ฌ และ ล ท. *โหนฺติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือแปลงสระ อิ วัณณะที่ชื่อว่า ฌ เป็น อิย และแปลงสระ อุ วัณณะที่ชื่อว่า ล เป็น อุว ในเพราะสระหลังได้บ้าง เช่น ติ + อนฺตํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ตฺ ออกจาก สระ อิ, แปลง อิ เป็น อิย ในเพราะสระ อ ของ อนฺตํ ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อนฺตํ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อนฺตํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ติยนฺตํ แม้รูปว่า ทุวงฺคิกํ ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ฌลานมิยุวา ตัดบทเป็น ฌลานํ + อิย + อุวา]

ฌลอิจฺเจเตสํ อิย-อุวอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา สเร ปเร.

แปลงสระเหล่านี้คือ ฌ และ ล เป็น อิย และ อุว[ตามลำดับ]ในเพราะสระหลังตามสมควร

สรโลโป.

มีการลบสระ

[ข้อความนี้แสดงว่าการแปลงเป็น อิย และ อุว มีสระอยู่ท้าย จึงต้องใช้สูตร สรา สเร โลปํ ลบสระหน้าก่อนแล้วนำมาประกอบกับสระหลัง]

ติยนฺตํ, ติยทฺธํ, อคฺคิยาคาเร, สตฺตมิยตฺเถ, ปญฺจมิยนฺตํ, ทุวงฺคิกํ, ภิกฺขุวาสเน, ปุถุ-วาสเน, สยมฺภุวาสเน.

เช่น

ติยนฺตํ	[ติ + อนฺตํ]	(มี ๓ ส่วน)
ติยทฺธํ	[ติ + อทฺธํ]	(มีกาล ๓)
อคฺคิยาคาเร	[อคฺคิ + อคาเร]	(เรือนไฟ)
สตฺตมิยตฺเถ	[สตฺตมี + อตฺเถ]	(ในอรรถของสัตตมี)

ปญฺจมิยนฺตํ	[ปญฺจมี + อนฺตํ]	(มีปัญจมีวิภัตติเป็นที่สุด)
ทุวงฺคิกํ	[ทุ + องฺคิกํ]	(มีองค์ ๒)
ภิกฺขุวาสเน	[ภิกฺขุ + อาสเน]	(บนอาสนะของภิกษุ)
ปุถุวาสเน	[ปุถุ + อาสเน]	(บนอาสนะใหญ่)
สยมฺภุวาสเน	[สยมฺภู + อาสเน]	(บนอาสนะของพระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ ติยนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ กับ อนฺตํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ อิ + อนฺตํ)

ตั้ง อิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ตฺ อิ + อนฺตํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง อิ เป็น อิย ด้วยสูตรว่า “ฌลานมิยุวา สเร วา” (ตฺ อิย + อนฺตํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ อิยฺ อ + อนฺตํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ตฺ อิยฺ + อนฺตํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (ตฺ อิยฺ ⟶ อนฺตํ)

สำเร็จรูปเป็น **ติยนฺตํ**

[คำว่า อคฺคิยาคาเร ตัดบทเป็น อคฺคิ + อคาเร เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังเป็น อา ด้วยสูตรว่า ทีฆํ ในภาษาบาลีนั้นมีใช้เป็น อคาเร และ อาคาเร ทั้งสองอย่าง ถ้าตัดบทเป็น อคฺคิ + อาคาเร ก็ไม่ต้องทีฆะสระหลัง

รูปว่า สตฺตมิยตฺเถ (สตฺตมี + อตฺเถ), ปญฺจมิยนฺตํ (ปญฺจมี + อนฺตํ) ไม่ใช่อุทาหรณ์ของสูตรนี้ เพราะสระ อี ใน มี ของ สตฺตมี และ ปญฺจมี ชื่อว่า ป เนื่องจากบททั้งสองนี้เป็น อี การันต์ อิตถีลิงค์ ท่านกล่าวไว้ในที่นี้เพราะมีวิธีทำตัวคล้ายกับวิธีการในสูตรนี้ กล่าวคือ ให้ลง ย อาคมแล้วรัสสะ อี เป็น อิ ฉบับสิงหลมีรูปว่า สตฺตมิยตฺเถ, ปญฺจมิยนฺตนฺติ เอตฺถ มหาวุตฺตินา ยการาคเม รสฺสตฺตํ (เมื่อลง ย อาคมด้วยมหาสูตรแล้วให้ทำรัสสะในบทเหล่านี้คือ สตฺตมิยตฺเถ, ปญฺจมิยนฺตํ) อย่างไรก็ดี ปาฐะนี้ไม่พบในคัมภีร์พยาขยาของสิงหลฉบับเก่า แต่พบในพยาขยาฉบับหลัง คัมภีร์พยาขยาชื่อว่าสันเทหฆาตนีกล่าวว่าให้แปลง ป เป็น อิย ด้วย วา ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา โดยคล้อยตามกฎทั่วไปว่า

อธิกวจน'มธิก'มตฺถํ โพเธติ.[๗๒]

“ถ้อยคำเกินย่อมแสดงให้รู้อรรถเกิน”]

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

อคฺยาคาเร, ภิกฺขุอาสเน.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อคฺยาคาเร	[อคฺคิ + อคาเร]	(เรือนไฟ)
ภิกฺขุอาสเน		(บนอาสนะของภิกษุ)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่เข้าสนธิด้วยวิธีการแปลง อิ เป็น อิย หรือแปลง อุ เป็น อุว ตามสูตรข้างต้น กล่าวคือ ไม่ต้องมีรูปว่า อคฺคิยาคาเร, ภิกฺขุวาสเน ก็ได้ อนึ่ง รูปว่า อคฺยาคาเร เมื่อแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา แล้วให้ลบ คฺ สังโยคตัวหน้าด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค (ดู สูตร ๕๖)

ฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ภิกฺขุอาสเน นิสีทติ แต่รูปเดิมควรเป็น ภิกฺขุอาสเน โดยไม่มี นิสีทติ เพราะปทรูปสิทธิฎีกากล่าวถึงการเพิ่มบทกริยาเข้ามาในพากย์นี้ว่า นิสีทตีติ สมฺพนฺโธ (ควรกระทำการประกอบบทว่า นิสีทติ)

ในฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า สตฺตมิยตฺเถ เพิ่มมาอีกรูปหนึ่ง รูปนี้คงเกินมาเพราะ สตฺตมี ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ที่ตั้ง อี ชื่อว่า ป ไม่เกี่ยวกับ ฌ และ ล ที่กล่าวไว้ในสูตรนี้]

"โค อชินํ, โค เอฬกํ" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ โค อชินํ, โค เอฬกํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"โค, อโว, สมาเส"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โค (โค ศัพท์), อโว (เป็น อว) และ สมาเส (ในสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า โค ตามมาจากสูตรว่า คาว เส, บทว่า อโว ตามมาจากสูตรว่า อวํมฺหิ จ ส่วนบทว่า สมาเส ตามมาจากสูตรว่า ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส]

๓๑. โอ สเร จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาสเป็น อว และสระอื่นๆ ในเพราะสระหลัง

โค อ. โอ อักษรของ โค ศัพท์ *สมาเส* ในลุตตสมาส *อว* เป็น อว *โหติ* ย่อมเป็น *สเร* จ ในเพราะสระด้วย ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง โอ ของ โค ศัพท์ในสมาส เป็น อวฺ เช่น โค + อชินํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ คฺ ออกจากสระ โอ, แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อวฺ ด้วยสูตรนี้, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อชินํ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะ แล้วนำ วฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาชินํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ควาชินํ]

โคอิจฺเจตสฺส โอการสฺส สเร ปเร อวาเทโส โหติ สมาเส.

แปลง โอ อักษร ของศัพท์ว่า โค นี้ เป็น อว ในสมาส ในเพราะสระหลัง

ควาชินํ, คเวฬกํ.

เช่น ควาชินํ	[โค + อชินํ]	(โคและแพะ)
คเวฬกํ	[โค + เอฬกํ]	(โคและแกะ)

การประกอบรูปศัพท์ ควาชินํ

ศัพท์เดิมเป็น โค กับ อชินํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ โอ + อชินํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อวฺ ในสมาส ด้วยสูตรว่า "โอ สเร จ" (คฺ อวฺ + อชินํ)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ทีฆะ อ ของ อชินํ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (คฺ อวฺ + อาชินํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คฺ อวฺ ⟶ อาชินํ)

สำเร็จรูปเป็น **ควาชินํ**

[การแปลง โอ เป็น อวฺ ด้วยสูตรนี้ ท่านไม่บอกให้ลบสระหน้า คำว่า อวฺ จึงไม่มีสระอยู่ท้าย ซึ่งต่างจากการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น อิย และสระ อุ วัณณะ เป็น อุว ที่มีสระอยู่ท้าย]

จสทฺทคฺคหเณน อุวณฺณสฺส อุวอวาเทสา.

แปลง อุ วัณณะ เป็น อุว และ อว ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

ยถา ภุวิ, ปสโว.

เช่น

ภุวิ	[ภู + สฺมึ]	(บนแผ่นดิน)
ปสโว	[ปสุ + โย]	(สัตว์ ๔ เท้าทั้งหลาย)

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลงสระอื่นจาก โอ ของ โค คือ อุ วัณณะของ ภู และ ปสุ ศัพท์ เป็น อุว และ อว เช่น ภุวิ ปสโว โดยเหตุที่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการีและการิยะทั้งสองอย่าง ในเวลาแปลสูตรจึงต้องนำ จ ศัพท์มาแปลควบคู่กับการีและการิยะทั้ง ๒ เช่นกัน โดยแปลการีว่า ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ และแปลการิยะว่า เป็น อว และสระอื่นๆ]

การประกอบรูปศัพท์ ภุวิ

ศัพท์เดิมเป็น ภู กับ สฺมึ

แปลง สฺมึ เป็น อิ ด้วย ตโต ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต สฺมิมิ" (ภู + อิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ภฺ อู + อิ)

แปลง อู ของ ภู เป็น อุวฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (ภฺ อุวฺ + อิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ภฺ ⟶ อุวฺ ⟶ อิ)

สำเร็จรูปเป็น **ภุวิ**

การประกอบรูปศัพท์ ปสโว

ศัพท์เดิมเป็น ปสุ กับ โย

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (ปสุ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปสฺ อุ + โอ)

แปลง อุ ของ ปสุ เป็น อวฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โอ สเร จ” (ปสฺ อวฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปสฺ ⟶ อวฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น **ปสโว**

“ปุถ เอวา”ตีธ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ปุถ เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๒. โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ.

ลง ค เป็นอาคมท้าย ปุถ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

อาคโม อ.อาคม *โค* คือ ค *โหติ* ย่อมลง *อนฺเต* ในที่สุด *ปุถสฺส* แห่ง ปุถ ศัพท์ *สเร* ในเพราะสระ *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลง คฺ อาคมท้าย ปุถ ศัพท์ในเพราะสระหลัง เช่น ปุถ + เอว ลง คฺ อาคมในเพราะสระ อ ของ เอว ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ คฺ ไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปุถเคว]

ปุถอิจฺเจตสฺส นิปาตสฺส อนฺเต กฺวจิ คการาคโม โหติ สเร ปเร.

ลง ค อักษรท้ายนิบาตว่า ปุถ นี้ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

อาคจฺฉตีติ อาคโม.

อักษรใดย่อมมา เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า อาคม

[ข้อความนี้เป็นรูปวิเคราะห์ของ อาคม เป็นกัตตุสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + คมฺ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย ดังนั้น อาคม จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า อักษรที่มาใหม่ นั่นก็คือ การแทรกเสียงเข้าไปแทนที่คำที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่]

อสนฺตุปฺปตฺติ อาคโม.

การเกิดขึ้นแห่งอักษรที่ไม่ปรากฏ[อยู่ก่อน] ชื่อว่า อาคม

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของ อาคม ว่าคือการเกิดขึ้นแห่งอักษรที่ไม่ปรากฏอยู่ก่อน ซึ่งต่างจากการอาเทศที่แปลงอักษรเดิมให้เป็นอักษรใหม่]

เอตฺถ จ “สเร”ติ นิมิตฺตาสนฺนวเสน ปุถสฺส อนฺเตติ ลพฺภติ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ [ความหมายนี้]ว่า ในที่สุดแห่ง ปุถ ศัพท์ ย่อมมีได้ด้วยความใกล้นิมิตว่า สเร (ในเพราะสระหลัง)

[ในสูตรนี้ไม่มีคำว่า อนฺเต (ในที่สุด) ในสูตรหรือศัพท์ที่ตามมาจากสูตรอื่น แต่ในวุตติท่านอธิบายว่า นิปาตสฺส อนฺเต (ในที่สุดแห่งนิบาต) เพราะเมื่อในสูตรปรากฏคำว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) คือมีสระหลังเป็นนิมิตแล้ว การลง ค อาคม ก็ต้องลงท้ายศัพท์หน้าสระ คือ ท้าย ปุถ ศัพท์นั่นเอง เนื่องจากนิมิตตะคือสระต้องอยู่ติดกับการิยะ คือ การลง ค อาคมแน่นอน จะมีอักษรอื่นคั่นอยู่ระหว่างนิมิตตะและการิยะไม่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ลง ค อาคมหน้า ปุถ ศัพท์]

ปุถเคว, ปุถ เอว.

เช่น

ปุถเคว หรือ ปุถ เอว (แยกกันนั่นเทียว)

[ท่านแสดงไว้ ๒ รูป คือ ปุถเคว และ ปุถ เอว จะเข้าสนธิหรือไม่เข้าสนธิก็ได้ ตามอำนาจของ กฺวจิ ศัพท์]

การประกอบรูปศัพท์ ปุถเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปุถ กับ เอว

ลง คฺ อาคมท้าย ปุถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ” (ปุถ คฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปุถ คฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น **ปุถเคว**

[อาคม คือ ค ที่ลงด้วยสูตรนี้ และอาคมอื่นๆ ในสนธิกัณฑ์ มักไม่มีสระอยู่ท้าย เมื่อลงอาคมแล้วจึงนำไปประกอบกับสระหลังได้ แต่ในรูปของการเขียนมักประกอบสระไว้ท้ายอาคมเพื่อให้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่แสดงการประกอบรูปศัพท์โดยตรงก็จะไม่ประกอบสระไว้

ปุถ ศัพท์นี้ในภาษาสันสกฤตมีรูปเป็น ปฤถกฺ ที่มี กฺ อยู่ท้าย ดังนั้นในบาลีเมื่อ ปุถ ศัพท์เข้าสนธิกับศัพท์หลังที่มีสระอยู่หน้าจึงต้องลง ค อาคมแน่นอน เช่น ปุถเคว, ปุถคตฺตตา (ปุถ + อตฺตตา), ปุถคายํ ชโน (ปุถ + อยํ ชโน) หรือซ้อนพยัญชนะในเมื่อเข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า เช่น ปุถุชฺชโน (ปุถ + ชโน), ปุถพฺภูตํ (ปุถ + ภูตํ)]

“ปา เอวา”ดีธ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ปา เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร, โค, อาคโม, กฺวจี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง), บทว่า โค (ค อักษร), บทว่า อาคโม (อาคม) และบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

ลง ค เป็นอาคมท้าย ปา นิบาตในเพราะสระหลัง และรัสสะ[สระท้ายของ ปา นิบาต]

อาคโม อ.อาคม *โค* คือ ค อักษร *โหติ* จ ย่อมลง ด้วย *อนฺเต* ในที่สุด *ปาสฺส* แห่ง ปา ศัพท์ *สเร* ในเพราะสระ ฯ *อนฺโต* อ. สระที่สุด *รสฺโส* เป็นรัสสะ *โหติ* จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาต ในเพราะสระหลัง และรัสสะ อา ของ ปา เป็น อ เช่น ปา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ปฺ ออกจากสระ อา, ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาต ในเพราะสระ เอ ของ เอว และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ปฺ ไปประกอบกับสระ อ และนำ คฺ ไปประกอบกับสระ เอ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปเคว

จ ศัพท์ในสูตรนี้เรียกว่า สัมปิณฑนะ ทำหน้าที่เชื่อมวิธีทางไวยากรณ์ ๒ อย่างเข้าไว้ในสูตรเดียวกันกล่าวคือ ลง คฺ อาคม และทำรัสสะสระท้าย (สระ อา) ของ ปา นิบาตด้วย]

ปาอิจฺเจตสฺส อนฺเต จ สเร ปเร กฺวจิ คการาคโม โหติ, ปาสฺส อนฺโต จ สโร รสฺโส โหติ.

ลง ค อักษรเป็นอาคมท้ายนิบาตว่า ปา นี้ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง และสระท้ายของ ปา นิบาต ย่อมเป็นรัสสะด้วย

ปเคว วุตฺยสฺส, ปา เอว.

เช่น

ปเคว วุตฺยสฺส	[ปา + เอว + วุตฺติ + อสฺส]	(การเกิดขึ้นของบุคคลนั้นก่อน [บุคคลอื่น]นั่นเทียว)
ปา เอว		(ก่อนนั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ ปเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปฺ อา + เอว)

ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาตและรัสสะ อา ของ ปา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ปาสฺส จนฺโต รสฺโส" (ปฺ อ คฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปฺ ⟶ อ คฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น **ปเคว**

“วา, สเร”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) และบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค บทว่า สเร ตามมาจากสูตรว่า มหา สเร]

๓๔. ยวมทนตรลา จาคมา.

ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในเพราะสระหลัง ตามอุทาหรณ์

อาคมา อ.อาคม ท. *ยวมทนตรลา* จ คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *สเร* ในเพราะสระ *วา* ตามอุทาหรณ์ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลงอักษร ๘ ตัวอันได้แก่ ยฺ วฺ มฺ ทฺ นฺ ตฺ รฺ ลฺ อักษรเป็นอาคมในเพราะสระหลัง เช่น ยถา + อิทํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถฺ ออกจากสระ อา, ลง ยฺ อาคมในเพราะสระ อิ ของ อิทํ ด้วยสูตรนี้, รัสสะสระหลังคือ อา ของ ถา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แล้วนำ ถฺ ไปประกอบกับสระ อ และนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถยิทํ การลง ยฺ อาคมเป็นต้นนี้ไม่มีสระประกอบร่วมเหมือน คฺ อาคมในสูตรก่อน แต่โดยทั่วไปจะใช้เป็นรูปที่มีสระเพื่อให้ออกเสียงง่าย]

สเร ปเร ยการาทโย อฏฺจ อาคมา โหนฺติ วา.

ลงอักษรทั้ง ๘ ตัวมี ย อักษรเป็นต้นเป็นอาคมในเพราะสระหลังบ้าง

จสทฺเทน คการาคโม จ.

ด้วย จ ศัพท์ลง ค อักษรเป็นอาคมอีกด้วย

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมอักษรที่ไม่ได้กล่าวไว้อันได้แก่ ค อักษร เช่น อติปฺปโค โข ตาว มาจาก อติปฺป โข ตาว ลง โอ อาคมด้วยสูตรว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน แล้วลง ค อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่เห็นว่า ค อาคมนั้นอาจลงได้ด้วยสูตรว่า ปาสฺส จนฺโต รสฺโส เพราะคำว่า อติปฺปโค โข ตาว อาจตัดบทเป็น อติปฺปา โข ตาว ก็ได้ คัมภีร์นั้นเห็นว่าควรลง ห อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้เหมือนอุทาหรณ์ว่า สุหุชู = สุ + อุชู]

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

[ส่วนใหญ่ วา ศัพท์มักใช้ในอรรถว่า วิกัปปะ คือ กระทำโดยประการต่างๆ หมายถึง ทำได้บ้าง ไม่ได้บ้าง วา ศัพท์ตามนัยนี้แปลว่า ได้บ้าง ส่วน วา ศัพท์ที่มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา ในปทรูปสิทธิมัญชรีนี้แปลว่า ตามอุทาหรณ์ เพื่อให้ปรากฏอรรถดังกล่าว]

ตตฺถ ยการาคโม ยถาทิโต อิกาเรวาทีสุ.

ในบรรดาอาคม ๘ ตัวเหล่านั้น ลง ย อาคมท้าย ยถา ศัพท์เป็นต้น ในเพราะ อิ อักษร และ เอว ศัพท์เป็นต้น

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อิกาเรการาทีสุ (ในเพราะ อิ อักษรและ เอ อักษร) ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า อิกาเรวาทีสุ (ในเพราะ อิ อักษรและ เอว ศัพท์) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลเพราะบทหลังเป็น เอว ศัพท์เท่านั้นและบทว่า ปาฏิเยกฺกํ ก็ถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อิกาเรวาทีสุ (ในเพราะ อิ อักษรและ เอว ศัพท์ เป็นต้น)]

ยถา อิทํ ยถยิทํ.

เช่น ยถา + อิทํ เข้าสนธิเป็น ยถยิทํ (สิ่งนี้ ฉันใด)

“พฺยญฺชเน”ติ อธิกิจฺจ “รสฺสนฺ”ติ รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมีด้วยสูตรว่า รสฺสํ [ในพยัญชนะสนธิ] เพราะอาศัยบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

[เมื่อลง ย อาคมด้วยสูตรนี้แล้ว ให้รัสสะ อา ใน ถา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะคือ ย อาคมด้วยสูตรว่า รสฺสํ ในพยัญชนสนธิ

คำว่า เพราะอาศัยบทว่า พฺยญฺชเน ระบุว่าการทำรัสสะในที่นี้นับเข้าในพยัญชนสนธิ ไม่ใช่สรสนธิ เพราะบทว่า พฺยญฺชเน ติดตามมาจากสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน ไปสู่สูตรว่า รสฺสํ ส่งผลให้สูตรดังกล่าวทำรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง]

การประกอบรูปศัพท์ ยถยิทํ

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ อิทํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ยถฺ อา + อิทํ)
ลง ยฺ อาคมด้วยสูตรว่า "ยวมทนตรลา จาคมา" (ยถฺ อา ยฺ + อิทํ)
ในเพราะพยัญชนะหลัง ให้รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "รสฺสํ" (ยถฺ อ ยฺ + อิทํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ยถฺ ⟶ อ ยฺ ⟶ อิทํ)

สำเร็จรูปเป็น **ยถยิทํ**

ยถา อิทํ วา.

หรือไม่เข้าสนธิเป็น ยถา อิทํ (สิ่งนี้ ฉันใด)

[การไม่เข้าสนธิดังกล่าวนี้ อาศัยอำนาจของ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรก่อน]

ยถา เอว, ยถาเยว, ยเถว.

ยถา เอว, ยถาเยว, ยเถว (ฉันใดนั่นเทียว)

[ยถา เอว เป็นบทเดิม และอาจไม่เข้าสนธิก็ได้

ยถาเยว ตัดบทเป็น ยถา + เอว ลง ย อาคมโดยไม่ต้องแยกพยัญชนะออกจากสระ แล้วนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง

ยเถว เข้าสนธิด้วยอสันตวิธิ คือ วิธีที่มิได้ระบุไว้ในสูตรนี้ ทำตัวด้วยการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เป็นต้น]

เอวํ มายิทํ, มาเยวํ, ตํยิทํ, ตํเยว, นยิทํ, นยิมสฺส, นยิมานิ, นวยิเม ธมฺมา, พุทฺธานํเยว, สนฺติเยว, โพธิยาเยว, สติเยว, ปถวีเยว, ธาตุเยว, เตสุเยว, โสเยว, ปาฏิเยกฺกํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มายิทํ	[มา + อิทํ]	(อย่ากระทำสิ่งนี้)
มาเยวํ	[มา + เอวํ]	(อย่ากระทำอย่างนี้)
ตํยิทํ	[ตํ + อิทํ]	(พรหมจรรย์นั้น)
ตํเยว	[ตํ + เอว]	(ซึ่งบุคคลนั้นนั่นเทียว)
นยิทํ	[น + อิทํ]	(สิ่งนี้ย่อมไม่สมควร)
นยิมสฺส	[น + อิมสฺส]	([ความรู้]ไม่มีแก่บุคคลนี้)

นยิมานิ	[น + อิมานิ]	(กรรมเหล่านี้อันบุคคลไม่พึงกระทำ])
นวยิเม ธมฺมา	[นว + อิเม ธมฺมา]	(ธรรม ๙ อย่างเหล่านี้)
พุทฺธานํเยว	[พุทฺธานํ + เอว]	(ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเทียว)
สนฺติเยว	[สนฺติ + เอว]	(มีอยู่นั่นเทียว)
โพธิยาเยว	[โพธิยา + เอว]	(แห่งพระโพธิญาณนั่นเทียว)
สติเยว	[สติ + เอว]	(มีอยู่นั่นเทียว)
ปถวีเยว	[ปถวี + เอว]	(แผ่นดินนั่นเทียว)
ธาตุเยว	[ธาตุ + เอว]	(ธาตุนั่นเทียว)
เตสุเยว	[เตสุ + เอว]	(ในบุคคลเหล่านั้นนั่นเทียว)
โสเยว	[โส + เอว]	(บุคคลนั้นนั่นเทียว)
ปาฏิเยกฺกํ	[ปาฏิ + เอกฺกํ]	(เฉพาะบุคคล)

[วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสานั้นมีลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. แสดงนิจจวิธิเป็นต้น

๒. แสดงกฏข้อบังคับตามสมควร

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีลักษณะทั้งสองประการ คือ แสดงกฏข้อบังคับและแสดงนิจจวิธิเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่าลง ย อาคมท้าย ยถา ศัพท์เป็นต้นในเพราะ อิ อักษรและ เอ อักษรเป็นต้น ทั้งยังกล่าวถึงนิจจวิธิต่อไปว่า รูปว่า ปริโยสานํ (ปริ + โอสานํ) เป็นนิจจวิธิที่ลง ย อาคมแน่นอน ส่วนรูปว่า ยถา เอว, ยเถว เป็นอนิจจวิธิที่ไม่แน่นอน โดยลง ย อาคมหรือไม่ลงก็ได้ แต่ลบสระหน้าแทนการลง ย อาคม และรูปว่า ปริกฺขโต, อุปปริกฺขติ เป็นอสันตวิธิของสูตรนี้

คำว่า ยถา อิทํ เป็นรูปเดิมที่ยังมิได้เข้าสนธิ คำว่า ยถยิทํ เป็นรูปสำเร็จที่ลง ย อาคมด้วยสูตรนี้ ส่วนคำว่า ยถา อิทํ วา เป็นรูปวิกัปป์ที่ไม่ลง ย อาคม

ในประโยคว่า เอวํ มายิทํ ฯเปฯ ปาฏิเยกฺกํ ศัพท์ว่า เอวํ แสดงว่า รูป มายิทํ เป็นต้นก็มีนัย ๓ ประการดังที่กล่าวมาแล้วคือ ตัดบทเป็น มา + อิทํ และเข้าสนธิเป็นรูปว่า มายิทํ หรือไม่เข้าสนธิเป็นรูปเดิมว่า มา อิทํ ก็ได้]

ตถา สเร วิ-ปริยาทิโต จ.

เช่นเดียวกันนี้ [ลง ย อาคม]ท้าย วิ และ ปริ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลังอีกด้วย

[ในประโยคข้างต้นที่ผ่านมาแล้ว ท่านแสดงตัวอย่างการลง ย อาคมท้ายนิบาต เช่น ยถา, บทนาม เช่น พุทฺธานํ และบทอาขยาต เช่น สนฺติ บัดนี้ จะแสดงตัวอย่างของการลง ย อาคมท้ายอุปสรรคคือ วิ และ ปริ เป็นต้น จึงกล่าวข้อความนี้ พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป]

วิ อญฺชนา วิยญฺชนา พฺยญฺชนา วา.

เช่น วิ + อญฺชนา เข้าสนธิเป็น วิยญฺชนา หรือว่า พฺยญฺชนา (พยัญชนะ)

[บทว่า วิ อญฺชนา เป็นบทเดิม บทว่า วิยญฺชนา และ พฺยญฺชนา เป็นบทสำเร็จโดย วิยญฺชนา ลง ย อาคมด้วยสูตรนี้ ส่วน พฺยญฺชนา แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา และแปลง วฺ เป็น พฺ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ]

เอวํ วิยากาสิ, พฺยากาสิ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

วิยากาสิ หรือ พฺยากาสิ [วิ + อกาสิ] (ย่อมพยากรณ์)

[บทว่า วิยากาสิ ลง ย อาคมแล้วทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า ทีฆํ ส่วน บทว่า พฺยากาสิ แปลง อิ เป็น ย แล้วทีฆะสระ อ เป็น อา แปลง วฺ เป็น พฺ]

ปริ อนฺตํ ปริยนฺตํ,

ปริ + อนฺตํ เข้าสนธิเป็น ปริยนฺตํ (ที่สุด)

เอวํ ปริยาทานํ, ปริยุฏฺฐานํ, ปริเยสติ, ปริโยสานมิติ นิจฺจํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ปริยาทานํ	[ปริ + อาทานํ]	(การยึดถือไว้)
ปริยุฏฺฐานํ	[ปริ + อุฏฺฐานํ]	(การฟูฟุ้งขึ้น)
ปริเยสติ	[ปริ + เอสติ]	(ย่อมแสวงหา)

ปริโยสานํ	[ปริ + โอสานํ]	(ที่สุด)

เป็นนิจจวิธิ (วิธีที่แน่นอน) เหมือนอย่างนี้

[รูปว่า ปริยนฺตํ เป็นนิจจวิธิที่ลง ย อาคมแน่นอน ไม่มีรูปที่ไม่ลง ย อาคมว่า ปริอนฺตํ แม้บทอื่นๆ คือ ปริยาทานํ เป็นต้นจนถึง ปริโยสานํ ก็ลง ย อาคมแน่นอนเช่นเดียวกัน]

นิ อาโยโค นิยาโยโค.

นิ + อาโยโค เข้าสนธิเป็น นิยาโยโค (ความเพียรเสมอ)

[ในอุทาหรณ์นี้ นิ อุปสรรค ได้มาจาก อาทิ ศัพท์ในประโยคว่า ตถา สเร วิ-ปริยาทิโต จ (เช่นเดียวกันนี้ ลง ย อาคมท้าย วิ และ ปริ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลังอีกด้วย)]

อิธ น ภวติ. ปริกฺขโต, อุปปริกฺขติ.

การสนธิตามวิธีดังกล่าวย่อมไม่มี เช่น

ปริกฺขโต	[ปริ + อิกฺขโต]	(พิจารณาแล้ว)
อุปปริกฺขติ	[อุป + ปริ + อิกฺขติ]	(ย่อมใคร่ครวญ)

[บทว่า ปริกฺขโต, อุปปริกฺขติ เป็นอสันตวิธิของสูตรนี้ โดยไม่ลง ย อาคมเป็นรูปว่า ปริยิกฺขโต, อุปปริยิกฺขติ]

วกาโร ติสทฺทาทิโต อวณฺณุกาเรสุ.

ลง ว อักษรเป็นอาคมท้าย ติ ศัพท์เป็นต้น ในเพราะสระ อ วัณณะและสระ อุ

ติ องฺคุลํ ติวงฺคุลํ,

เช่น ติ + องฺคุลํ เข้าสนธิเป็น ติวงฺคุลํ (ยาว ๓ นิ้ว)

เอวํ ติวงฺคิกํ, ภูวาทโย, มิคี ภนฺตา วุทิกฺขติ, ปวุจฺจติ, ปาคุญฺญวุชุตา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ติวงฺคิกํ	[ติ + องฺคิกํ]	(ประกอบด้วยองค์ ๓)
ภูวาทโย	[ภู + อาทโย]	(มี ภู ธาตุ เป็นต้น)

มิคี ภนฺตา วุทิกฺขติ	[มิคี ภนฺตา + อุทิกฺขติ]	(แม่เนื้อตกใจแล้วเหลียวดู)
ปวุจฺจติ	[ป + อุจฺจติ]	(อันบุคคลย่อมกล่าว)
ปาคุญฺญวุชุตา	[ปาคุญฺญ + อุชุตา]	(ความคล่องแคล่วและความตรง)

[บทว่า ติวงฺคิกํ เป็นต้น ลง ว อาคมท้าย ติ ศัพท์เป็นต้น โดยมีสระหลังเป็นสระ อ วัณณะหรือสระ อุ คัมภีร์พยาขยาของสิงหลกล่าวว่ารูปว่า ติวงฺคิกํ เป็นต้นเป็นนิจจวิธิที่ลง ว อาคมแน่นอน ส่วนในรูปว่า มิคี ภนฺตา วุทิกฺขติ ไม่ควรเป็นรูปสนธิที่ลง ว อาคม เพราะเป็นคำเปรียบที่ควรตัดบทเป็น มิคี ภนฺตา + อิว + อุทิกฺขติ (เหมือนแม่เนื้อตกใจเหลียวดู) สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้แสดงอุทาหรณ์ข้างต้นโดยคล้อยตามกัจจายน-ไวยากรณ์]

มกาโร ลหุปฺปภุติโต สเร ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ.

ลง ม อักษรเป็นอาคมท้าย ลหุ ศัพท์เป็นต้น ในเพราะสระหลัง ในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น

ลหุ เอสฺสติ ลหุเมสฺสติ,

เช่น ลหุ + เอสฺสติ เข้าสนธิเป็น ลหุเมสฺสติ (จักถึงโดยเร็ว)

เอวํ ครุเมสฺสติ, อิธมาหุ, เกน เต อิธ มิชฺฌติ, ภทฺโร กสามิว, อากาเส มภิปูชยิ, เอก-เมกสฺส, เยน มิเธกจฺเจ, ภายติเมว.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ครุเมสฺสติ	[ครุ + เอสฺสติ]	(จักถึงช้า)
อิธมาหุ	[อิธ + อาหุ]	(กล่าวแล้วในเรื่องนี้)
เกน เต อิธ มิชฺฌติ	[เกน เต อิธ + อิชฺฌติ]	(ความปรารถนาของท่านย่อมเต็มบริบูรณ์ด้วยอะไร)
ภทฺโร กสามิว	[ภทฺโร กสา + อิว]	(เพียงดังม้าตัวเจริญหลบแส้อยู่)
อากาเส มภิปูชยิ	[อากาเส + อภิปูชยิ]	(บูชาแล้วในอากาศ)
เอกเมกสฺส	[เอก + เอกสฺส]	(แก่คนหนึ่งๆ)
เยน มิเธกจฺเจ	[เยน + อิธ + เอกจฺเจ]	(เหตุใดบุคคลบางคนในโลกนี้)
ภายติเมว	[ภายติ + เอว]	(ย่อมกลัวนั่นเทียว)

[บทว่า ลหุเมสฺสติ เป็นต้นลง ม อาคมท้าย ลหุ ศัพท์เป็นต้นในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น เช่น ในตัวอย่างว่า เกน เต อิธ มิชฺฌติ ถ้าไม่ลง ม อาคมก็อาจลบสระหน้าแล้วมีรูปสนธิว่า อิธิชฺฌติ ทำให้เสียคณะฉันท์ซึ่งฉันทลักษณ์กำหนดว่าต้องมีบาทละ ๘ พยางค์ในที่นี้

อนึ่ง ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า บทว่า ลหุเมสฺสติ อาจตัดบทเป็น ลหุํ + เอสฺสติ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรก็ได้ เพราะบทวิเสสนะคือ ลหุ อาจลงปฐมาวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติทั้งสองอย่างได้

นอกจากนี้ บทที่เข้าสนธิด้วยการลงอาคมอาจไม่ต้องเขียนติดกันเหมือนสนธิทั่วไปได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า เกน เต อิธ มิชฺฌติ และ อากาเส มภิปูชยิ

บทว่า ภทฺโร กสามิว ตามนัยนี้ตัดบทเป็น กสา + อิว โดยลง ม อาคม ข้อนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาธรรมบทที่ตัดบทเป็น กสํ + อิว โดยแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรแล้วทีฆะ อ เป็น อา

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ (ในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น) หมายถึง การออกเสียงง่าย ที่เรียกว่า สุขุจจารณะ เช่น เยน มิเธกฺจเจ

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า ที่รักษาฉันทลักษณ์ ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บางแห่งอาจหมายถึงการออกเสียงง่ายได้อีกด้วย เช่น การทีฆะ อิ เป็น อี ในรูปว่า กตญฺชลี ในบาทคาถาว่า นโม กตฺวา กตญฺชลี (เป็นผู้กระทำอัญชลีแล้วกระทำการนอบน้อม) พระฎีกาจารย์อธิบายไว้ในฎีกาใหม่ของคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๓๐) ว่า ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ เหตฺถ ทีโฆ (เป็นทีฆะในบทว่า กตญฺชลี นี้เพื่อรักษาคณะฉันท์) ความจริงการทีฆะ อิ เป็น อี ในบทนี้ไม่เกี่ยวกับฉันทลักษณ์ แต่เกี่ยวกับการออกเสียงง่าย]

ทกาโร อุอุปสคฺค-สกิ-เกนจิ-กิญฺจิ-กิสฺมิญฺจิ-โกจิ-สมฺมา-ยาว-ตาว-ปุน-ย-เตตตฺต-สาทีหิ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้าย

อุ อุปสรรค,	สกิ ศัพท์,	เกนจิ ศัพท์,	กิญฺจิ ศัพท์,
กิสฺมิญฺจิ ศัพท์,	โกจิ ศัพท์,	สมฺมา ศัพท์,	ยาว ศัพท์,
ตาว ศัพท์,	ปุน ศัพท์,	ย ศัพท์,	ต ศัพท์,
เอต ศัพท์,	อตฺต ศัพท์	ส ศัพท์ เป็นต้น	

[คำว่า ยเตตตฺตสาทีหิ ตัดบทเป็น ย + ต + เอต + อตฺต + ส + อาทีหิ

เหตุที่ลง ท อาคมท้าย อุ อุปสรรค ก็เนื่องจากว่าในสันสกฤตใช้เป็นรูปพยัญชนันตะคือ อุตฺ เมื่อเข้าสนธิกับบทหลังที่มีสระอยู่ข้างหน้าก็แปลง ตฺ เป็น ทฺ ในบาลีจึงลง ท อาคมในเมื่อบทหลังมีสระอยู่หน้า อนึ่ง เมื่อ อุ อุปสรรคเข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า ให้ซ้อนพยัญชนะสังโยค เช่น อุกฺกํโส (อุ + กํโส) หรือทีฆะ อุ เป็น อู เช่น สมูหโต (สํ + อุ + หโต) เป็นต้น

นอกจากนี้ สันสกฤตมีรูปว่า สกิทฺ, เกนจิทฺ, กิญฺจิทฺ, กิสฺมิญฺจิทฺ และ โกจิทฺ บาลีจึงลง ท อาคมในเพราะสระหลัง เช่น อุทคฺโค = อุ + อคฺโค หรือซ้อนพยัญชนะสังโยคและทีฆะในเพราะพยัญชนะหลัง เช่น กฺวจินฺนวา ซึ่งพบในคัมภีร์กัจจายนวัณณนา (สูตร ๑๔), เกจี สทิสภาโว วา ซึ่งพบในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๑๕๗) เป็นต้น ส่วนการลง ท อาคมท้าย สมฺมา ศัพท์, ปุน ศัพท์, อตฺต ศัพท์ และ ส ศัพท์ไม่เกี่ยวกับกฎไวยากรณ์สันสกฤตแต่อย่างใด]

อุอุปสคฺคโต นิจฺจํ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้าย อุ อุปสรรคเสมอ

อุ อคฺโค อุทคฺโค,

เช่น อุ + อคฺโค เข้าสนธิเป็น อุทคฺโค (สูง)

เอวํ อุทโย, อุทปาทิ, อุทาหฏํ, อุทิโต, อุทีริตํ, อุเทติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุทโย	[อุ + อโย]	(การขึ้น)
อุทปาทิ	[อุ + อปาทิ]	(เกิดขึ้นแล้ว)
อุทาหฏํ	[อุ + อาหฏํ]	(นำออกแล้ว, แสดงแล้ว)
อุทิโต	[อุ + อิโต]	(ขึ้นแล้ว)
อุทีริตํ	[อุ + อีริตํ]	(พูดแล้ว)
อุเทติ	[อุ + เอติ]	(ย่อมขึ้น)

[บทว่า อุทคฺโค ลง ท อาคมแน่นอนเป็นนิจจวิธิ จึงไม่มีรูปว่า อุ อคฺโค ในพระบาลี แม้รูปว่า อุทโย เป็นต้นก็ลง ท อาคมแน่นอนเช่นกัน ท่านจึงกล่าวว่า เอวํ (เหมือนอย่างนี้) ในประโยคต่อมา]

นิปาตโต จ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้ายนิบาตด้วย

สกิ เอว สกิเทว,

เช่น สกิ + เอว เข้าสนธิเป็น สกิเทว (ครั้งเดียวนั่นเทียว)

เอวํ สกทาคามี.

อุทาหรณ์ว่า สกทาคามี (พระสกทาคามี) พึงทราบเหมือนอย่างนี้

มหาวุตฺติสุตฺเตน อิการสฺส อกาโร.

แปลง อิ อักษร[ของ สกิ] เป็น อ อักษร[คือ สก] ด้วยมหาวุตติสูตร

[มหาวุตติสูตรเป็นสูตรรวมๆ ที่ใช้อธิบายสิ่งที่สูตรต่างๆ ไม่ครอบคลุมไปถึง ในสนธิกัณฑ์นี้ใช้มหาวุตติสูตรที่ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการ การทีฆะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง และท้ายในบางแห่ง)

มหาวุตติสูตรนี้มีชื่อย่อว่า มหาสูตร คำว่า มหาวุตฺติสุตฺต แปลตามศัพท์ว่า สูตรที่มีความเป็นไปอันกว้างขวาง มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตี วุตฺติ เอตสฺสาติ มหาวุตฺติ, มหาวุตฺติ จ ตํ สุตฺตญฺจาติ มหาวุตฺติสุตฺตํ (สูตรที่มีความเป็นไปอันกว้างขวาง ชื่อว่า มหาวุตติสูตร) มี ๔ สูตร คือ

๑. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ : นิยมใช้ในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์

๒. กฺวจิ ธาตุวภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ : นิยมใช้ในอาขยาตกัณฑ์

๓. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ : นิยมใช้ในกิตก์กัณฑ์

๔. ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ : นิยมใช้ในสมาสกัณฑ์และตัทธิตกัณฑ์

มหาสูตรเหล่านี้อาจประพันธ์เป็นคาถาได้ว่า

เตสุ วุทฺธิ กฺวจิ ธาตุ　　ตถา ปจฺจยาทนิฏฺฐกา
ยทนุปปนฺนา อิจฺเจวํ　　มหาวุตฺตี จตุพฺพิธา.

"มหาสูตรมี ๔ สูตรอย่างนี้ คือ เตสุ วุทฺธิ, กฺวจิ ธาตุ, ปจฺจยาทนิฏฺฐา และยทนุปปนฺนา เป็นต้น"

พม่ามีคำพังเพยว่า รูปศัพท์ที่ทำตัวไม่ได้ พึงใช้มหาสูตร คือ รูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรทำตัวโดยเฉพาะ ก็พึงใช้มหาวุตติสูตรหรือมหาสูตรนั้นเอง]

ตถา เกนจิเทว, กิญฺจิเทว, กิสฺมิญฺจิเทว, โกจิเทว,

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

เกนจิเทว	[เกนจิ + เอว]	(ด้วยใครๆ นั่นเทียว)
กิญฺจิเทว	[กิญฺจิ + เอว]	(อะไรๆ นั่นเทียว)

กิสฺมิญฺจิเทว	[กิสฺมิญฺจิ + เอว]	(ในใครๆ นั่นเทียว)
โกจิเทว	[โกจิ + เอว]	(ใครๆ นั่นเทียว)

[บทว่า สกทาคามี ตัดบทเป็น สกิ + อาคามี นิบาตคือ สกิ มีอรรถเหมือน สกึ ที่แปลว่า ครั้งเดียว เมื่อลง ท อาคมและแปลง อิ ใน กิ เป็น อ ก็มีรูปว่า สกทาคามี ในเมืองไทยในปัจจุบันถือว่ามาจาก สกึ + อาคามี เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ท ก็ควรมีรูปว่า สกิทาคามี ทำให้ใช้กันเป็นสองรูปว่า สกทาคามี และ สกิ-ทาคามี ความจริงแล้วในอรรถกถาและฎีกาทั้งหลายไม่พบรูปว่า สกิทาคามี มีเพียงรูปว่า สกทาคามี เท่านั้น ดังนั้นรูปว่า สกิทาคามี จึงไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับหลักภาษาที่กล่าวไว้ในที่นี้]

สมฺมา อตฺโถ สมฺมทตฺโถ,

สมฺมา + อตฺโถ เข้าสนธิเป็น สมฺมทตฺโถ (ประโยชน์อันถูกต้อง)

รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมี[ในอุทาหรณ์ข้างต้น]

[บทว่า สมฺมทตฺโถ ตัดบทเป็น สมฺมา + อตฺโถ เมื่อลง ท อาคมแล้วให้รัสสะ อา ใน มา เป็น อ จึงมีรูปสำเร็จว่า สมฺมทตฺโถ]

เอวํ สมฺมทกฺขาโต, สมฺมทญฺญา วิมุตฺตานํ, สมฺมเทว, ยาวทตฺถํ, ยาวเทว, ตาวเทว, ปุนเทว.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สมฺมทกฺขาโต	[สมฺมา + อกฺขาโต]	(กล่าวแล้วโดยชอบ)
สมฺมทญฺญา วิมุตฺตานํ	[สมฺมา + อญฺญา วิมุตฺตานํ]	(แก่ผู้หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ)
สมฺมเทว	[สมฺมา + เอว]	(โดยชอบนั่นเทียว)
ยาวทตฺถํ	[ยาว + อตฺถํ]	(ตามความต้องการ)
ยาวเทว	[ยาว + เอว]	(เพียงใดนั่นเทียว)
ตาวเทว	[ตาว + เอว]	(เพียงนั้นนั่นเทียว)
ปุนเทว	[ปุน + เอว]	(อีกครั้งนั่นเทียว)

นามโต.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้ายนามศัพท์

ยทตฺถํ, ตทตฺถํ, ยทนฺตรา, ตทนฺตรา, ตทงฺควิมุตฺติ, เอตทตฺถํ, อตฺตทตฺถํ, สทตฺถปสุโต สิยา.

เช่น

ยทตฺถํ	[ย + อตฺถํ]	(ประโยชน์ใด)
ตทตฺถํ	[ต + อตฺถํ]	(ประโยชน์นั้น)
ยทนฺตรา	[ย + อนฺตรา]	(ในระหว่างใด)
ตทนฺตรา	[ต + อนฺตรา]	(ในระหว่างนั้น)
ตทงฺควิมุตฺติ	[ต + องฺควิมุตฺติ]	(การหลุดพ้นชั่วคราว)
เอตทตฺถํ	[เอต + อตฺถํ]	(ประโยชน์นี้)
อตฺตทตฺถํ	[อตฺต + อตฺถํ]	(ประโยชน์ตน)
สทตฺถปสุโต สิยา	[ส + อตฺถปสุโต สิยา]	(พึงเป็นผู้ขวนขวายในประโยชน์ตน)

[บทว่า ยทตฺถํ ตัดบทเป็น ย + อตฺถํ ลง ท อาคมในเพราะสระหลังด้วยสูตรนี้ อีกนัยหนึ่งตัดบทเป็น ยํ + อตฺถํ แปลงนิคคหิตเป็น ท ด้วยสูตรว่า มทา สเร]

ยเตตตฺตเสหิ สมาเสเยว.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้าย ย, ต, เอต, อตฺต และ ส ศัพท์ [ดังกล่าว]ในสมาสเท่านั้น

[การลง ท อาคมท้าย ย ศัพท์เป็นต้นนั้นจำกัดให้อยู่ในสมาสเท่านั้น ถ้าไม่ใช่สมาสก็ไม่ต้องลง ท อาคม อนึ่ง สรรพนาม คือ ย, ต และ เอต เมื่อเข้าสมาสกับบทหลังต้องลงนิคคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ท หรือลง ท อาคมในเพราะสระหลัง อีกนัยหนึ่งพึงซ้อนพยัญชนะสังโยคในเพราะพยัญชนะหลัง เช่น เอตปฺปรมํ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสาว่า

ย-ตสทฺทสมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺเพ เทฺวภาโว วา ปโร สิยา.[๗๓]

"นิคคหิตอาคมพึงมีในเบื้องหน้า หรือซ้อนพยัญชนะหลังแน่นอน ในเมื่อ ย และ ต ศัพท์เข้าสมาสกับบทหลัง"]

อาทิสทฺเทน อญฺญทตฺถํ, มนสาทญฺญา วิมุตฺตานํ, พหุเทว รตฺตึ, อหุเทว ภยํ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมด้วย อาทิ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า

อญฺญทตฺถํ	[อญฺญ + อตฺถํ]	(เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น)
มนสาทญฺญา วิมุตฺตานํ	[มนสา + อญฺญา วิมุตฺตานํ]	(แก่ผู้หลุดพ้นทั้งหลายเพราะรู้แจ้งด้วยใจ)
พหุเทว รตฺตึ	[พหุ + เอว รตฺตึ]	(ตลอดคืนเป็นอันมากนั่นเทียว)
อหุเทว ภยํ	[อหุ + เอว ภยํ]	(ภัยได้มีแล้วนั่นเทียว)

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

เกนจิ อตฺถกาเมน, สมฺมา อญฺญาย, ยาวาหํ, ตาวาหํ, ปุนาปรํ, อตฺตตฺถํ.

บทว่า วา (ตามสมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เกนจิ อตฺถกาเมน		(อันบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์ไรๆ)
สมฺมา อญฺญาย		(เพราะรู้แล้วโดยชอบ)
ยาวาหํ	[ยาว + อหํ]	(ข้าพเจ้า[ย่อมมี]เพียงไร)
ตาวาหํ	[ตาว + อหํ]	(ข้าพเจ้า[ย่อมมี]เพียงนั้น)
ปุนาปรํ	[ปุน + อปรํ]	(อย่างอื่นอีก)
อตฺตตฺถํ	[อตฺต + อตฺถํ]	(ประโยชน์ตน)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ลง ท อาคมตามที่กล่าวข้างต้น กล่าวคือ เกนจิ อตฺถกาเมน ไม่เข้าสนธิเป็นรูปว่า เกนจิทตฺถกาเมน แม้รูปอื่นก็ไม่เข้าสนธิเป็น สมฺมาทญฺญาย ยาวทหํ, ตาวทหํ, ปุนทปรํ, อตฺตทตฺถํ รูปเหล่านี้เป็นอสันตวิธิของ วา ศัพท์ที่เป็นววัตถิตวิภาสาในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม รูปว่า อตฺตทตฺถํ อาจมีได้เหมือน อตฺตตฺถํ ดังสาธกในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ๒๕.๑๖๖.๔๖) ว่า อตฺตทตฺถํ ปรตฺเถน พหุนาปิ น หาปเย (ไม่ควรเสียสละประโยชน์ตนโดยแลกกับประโยชน์อันมากมายของคนอื่น)]

นกาโร อายตาทิมฺหิ.

ลง น อักษรเป็นอาคมในเพราะ อายติ ศัพท์ เป็นต้น

อิโต อายติ อิโต นายติ,

เช่น อิโต + อายติ เข้าสนธิเป็น อิโต นายติ (ย่อมมาแต่สถานที่นี้)

จิรํ นายติ.

จิรํ นายติ (ย่อมมานาน = ไม่ได้มานานแล้ว)

[บทว่า อิโต นายติ ตัดบทเป็น อิโต + อายติ ลง น อาคมในเพราะ อายติ ศัพท์ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า อายติ ศัพท์เป็นบทนามที่มีอรรถว่า อนาคตกาล, ความยาว และอานุภาพ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๗๕) กล่าวว่า อาคามิกาเล ทีฆตฺเต ปภาเว จ มตายติ (อายติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อนาคตกาล, ความยาว และอานุภาพ) ตามนัยนี้ อิโต นายติ แปลว่า อนาคตกาลแต่นี้ ส่วนคำว่า จิรํ นายติ แปลว่า อนาคตกาลตลอดกาลอันยาวนาน การลง น อาคมในที่นี้ก็เพื่อให้ออกเสียงง่าย]

ตกาโร ยสฺมา-ตสฺมา-อชฺชาทิโต อิหคฺคาทิมฺหิ.

ลง ต อักษรเป็นอาคมท้าย ยสฺมา ตสฺมา และ อชฺช ศัพท์ เป็นต้น ในเพราะ อิห และ อคฺค ศัพท์เป็นต้น

ยสฺมาติห, ตสฺมาติห, อชฺชตคฺเค.

เช่น

ยสฺมาติห	[ยสฺมา + อิห]	(ในที่นี้เพราะเหตุใด)
ตสฺมาติห	[ตสฺมา + อิห]	(ในที่นี้เพราะเหตุนั้น)
อชฺชตคฺเค	[อชฺช + อคฺเค]	(จำเดิมแต่วันนี้)

รกาโร นิ-ทุ-ปาตุ-ปุน-ธี-ปาต-จตุราทิโต.

ลง ร อักษรเป็นอาคม ท้าย นิ, ทุ, ปาตุ, ปุน, ธี, ปาต และ จตุ เป็นต้น

นิ อนฺตรํ นิรนฺตรํ.

เช่น นิ + อนฺตรํ เข้าสนธิเป็น นิรนฺตรํ (ไม่ขาดสาย, ต่อเนื่อง)

เอวํ นิราลโย, นิรินฺธโน, นิรีหกํ, นิรุตฺตโร, นิโรชํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

นิราลโย	[นิ + อาลโย]	(ผู้ปราศจากตัณหา, พระอรหันต์)
นิรินฺธโน	[นิ + อินฺธโน]	([ไฟ]อันปราศจากเชื้อ)
นิรีหกํ	[นิ + อีหกํ]	(ปราศจากความพยายาม)
นิรุตฺตโร	[นิ + อุตฺตโร]	(ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า)
นิโรชํ	[นิ + โอชํ]	(ปราศจากโอชา)

ทุ อติกฺกโม ทุรติกฺกโม.

เช่น ทุ + อติกฺกโม เข้าสนธิเป็น ทุรติกฺกโม (ก้าวล่วงได้ยาก)

ทุราคตํ, ทุรุตฺตํ. ปาตุรโหสิ, ปาตุรเหสุํ. ปุนราคจฺเฉยฺย, ปุนรุตฺตํ, ปุนเรว, ปุนเรติ, ธีรตฺถุ, ปาตราโส.

ทุราคตํ	[ทุ + อาคตํ]	(การมาไม่ดี)
ทุรุตฺตํ	[ทุ + อุตฺตํ]	(กล่าวไว้ไม่ดี)
ปาตุรโหสิ	[ปาตุ + อโหสิ]	(ปรากฏแล้ว)
ปาตุรเหสุํ	[ปาตุ + อเหสุํ]	(ปรากฏแล้ว)
ปุนราคจฺเฉยฺย	[ปุน + อาคจฺเฉยฺย]	(พึงมาอีก)
ปุนรุตฺตํ	[ปุน + อุตฺตํ]	(กล่าวแล้วอีก)
ปุนเรว	[ปุน + เอว]	(อีกนั่นเทียว)
ปุนเรติ	[ปุน + เอติ]	(ย่อมมาอีก)
ธีรตฺถุ	[ธี + อตฺถุ]	(น่าตำหนิ)
ปาตราโส	[ปาต + อาโส]	(อาหารเช้า)

[โดยเหตุที่สันสกฤตปรากฏรูปที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายว่า นิรฺ, ทุรฺ, ปฺราทุสฺ, ปุนรฺ, ธิกฺ, ปฺราตรฺ และ จตุรฺ ดังนั้นในภาษาบาลีจึงลง ร อาคมในเพราะสระหลัง เช่น นิรนฺตรํ = นิ + อนฺตรํ

รูปว่า ธีรตฺถุ หรือ ธิรตฺถุ พบทั้งสองรูปในวรรณกรรมบาลี บางท่านสำคัญว่าบาลีควรมีรูปเป็น ธี

นิบาตที่มี ๒ มาตราโดยคล้อยตามสันสกฤตเป็น ธิกฺ ซึ่งมีสองมาตราเหมือนกัน แต่กฎข้อนี้ไม่แน่นอนเพราะในพระบาลีมีรูปว่า อาวิ (แจ้ง) ขณะที่สันสกฤตมีรูปว่า อาวิสฺ ที่มี ๔ มาตรา แต่บาลีไม่นิยมใช้เป็น อาวี เพื่อให้มี ๔ มาตราเหมือนสันสกฤต ดังนั้นรูปว่า ธีรตฺถุ หรือ ธิรตฺถุ จึงสมควรทั้งสองรูป อนึ่ง ถ้ามีพยัญชนะอยู่ท้าย ธี ให้ ซ้อนพยัญชนะสังโยค เช่น ธิกฺกตํ = ธี + กตํ]

จตุสทฺทาทิโต.

ลง ร อักษรเป็นอาคมท้าย จตุ ศัพท์เป็นต้น

จตุรงฺคิกํ, จตุรารกฺขา, จตุริทฺธิปาทปฏิลาโภ, จตุโรฆนิตฺถรณตฺถํ. ภตฺตุรตฺเถ, วุตฺติเรสา, ปถวีธาตุเรเวสา.

เช่น

จตุรงฺคิกํ	[จตุ + องฺคิกํ]	(มีองค์ ๔)
จตุรารกฺขา	[จตุ + อารกฺขา]	(อารักขา ๔)
จตุริทฺธิปาทปฏิลาโภ	[จตุ + อิทฺธิปาทปฏิลาโภ]	(การบรรลุอิทธิบาท ๔)
จตุโรฆนิตฺถรณตฺถํ	[จตุ + โอฆนิตฺถรณตฺถํ]	(เพื่อข้ามโอฆะ ๔)
ภตฺตุรตฺเถ	[ภตฺตุ + อตฺเถ]	(ในประโยชน์แก่นาย)
วุตฺติเรสา	[วุตฺติ + เอสา]	(การแสวงหาอันประเสริฐนี้เป็นการเลี้ยงชีพ)
ปถวีธาตุเรเวสา	[ปถวีธาตุ + เอว + เอสา]	(นี้เป็นปฐวีธาตุนั่นเทียว)

ตถา สรโต อิเวเวสุ ฉนฺทานุรกฺขเณ.

นอกจากนั้น ลง ร อักษรเป็นอาคมท้ายสระ ในเพราะ อิว และ เอว ศัพท์ ในที่รักษาฉันทลักษณ์

นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ, วิชฺชุริวพฺภกูเฏ, อารคฺเคริว สาสโป, สาสโปริว อารคฺเค, อุสโภริว, สพฺภิเรว สมาเสถ.

เช่น

นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ [นกฺขตฺตราชา + อิว ตารกานํ] (เพียงดังพระจันทร์ในกลุ่มดาว)

วิชฺชุริวพฺภกูเฏ	[วิชฺชุ + อิว + อพฺภกูเฏ]	(เพียงดังสายฟ้าบนยอดเมฆ)
อารคฺเคริว สาสโป	[อารคฺเค + อิว สาสโป]	(เพียงดังเมล็ดผักกาดบนปลายเหล็กแหลม)
สาสโปริว อารคฺเค	[สาสโป + อิว อารคฺเค]	(เพียงดังเมล็ดผักกาดบนปลายเหล็กแหลม)
อุสโภริว	[อุสโภ + อิว]	(เพียงดังพญาวัว)
สพฺภิเรว สมาเสถ	[สพฺภิ + เอว สมาเสถ]	(ท่านจงสมาคมกับสัตบุรุษเท่านั้น)

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ทฺวาธิฏฺฐิตํ, ปาตฺวากาสิ, ปุนปิ.

บทว่า วา (ตามสมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ทฺวาธิฏฺฐิตํ	[ทุ + อธิฏฺฐิตํ]	(อธิษฐานผิด)
ปาตฺวากาสิ	[ปาตุ + อกาสิ]	(กระทำให้ปรากฏแล้ว)
ปุนปิ	[ปุน + อปิ]	(แม้อีก)

ลกาโร ฉสงฺขฺยาหิ.

ลง ล อักษรเป็นอาคมท้าย ฉ สังขยา (จำนวนนับ ๖)

[ท่านให้ลง ล อักษรเป็นอาคมท้าย ฉ สังขยา เช่น ฉฬภิญฺญา = ฉ + อภิญฺญา]

ลฬานมวิเสโส.

ความไม่แตกต่างกันของ ล และ ฬ ย่อมมี

[ความจริง ล และ ฬ อักษรมีลักษณะต่างกันโดยฐาน เสียง และการเขียน เพราะ ล อักษรเป็นทันตชะ ส่วน ฬ อักษรเป็นมุทธชะ ความไม่ต่างกันของทั้งสองนี้คือความเป็นการีและการิยะของกันและกัน หมายความว่า ทั้งสองอย่างนี้อาจใช้แทนกันได้โดยไม่ต้องแปลง ฬ เป็น ล หรือแปลง ล เป็น ฬ เพราะออกเสียงใกล้เคียงกัน เช่น กาฬปกฺข, กาลปกฺข ยกเว้นบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา)

กาฬ (ดำ) ข้อความนี้กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ฑลานเมกตฺตํ (ความเหมือนกันของ ฑ และ ล ย่อมมี) กล่าวคือ ในสันสกฤตอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น จูฑา = จูลา, ชฑํ = ชลํ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนบาลีใช้ ฬ และ ล แทนกันได้เช่นกัน]

ฉ อภิญฺญา ฉฬภิญฺญา,

เช่น ฉ + อภิญฺญา เข้าสนธิเป็น ฉฬภิญฺญา (อภิญญา ๖)

ฉฬงฺคํ, ฉฬาสีติ, ฉฬํสา, สฬายตนํ.

ฉฬงฺคํ	[ฉ + องฺคํ]	(องค์ ๖)
ฉฬาสีติ	[ฉ + อสีติ]	(๘๖)
ฉฬํสา	[ฉ + อํสา]	(๖ ส่วน)
สฬายตนํ	[ฉ + อายตนํ]	(อายตนะ ๖)

[รูปว่า ฉฬาสีติ ตัดบทเป็น ฉ + อสีติ ทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า ทีฆํ ในพยัญชนสนธิ บางท่านเห็นว่ารูป ฉฬสีติ น่าจะดีกว่าโดยคิดว่าไม่จำเป็นต้องทำทีฆะ แต่เมื่อเทียบกับรูปว่า จตุราสีติ ซึ่งมาจาก จตุ + อสีติ ที่ลง ร อาคมแล้วทีฆะสระหลัง รูปว่า ฉฬาสีติ ก็ควรทำทีฆะเช่นกัน

ในบทว่า สฬายตนํ แปลง ฉ เป็น ส ด้วยสูตรว่า ส ฉสฺส วา (ดู สูตร ๔๘๘)]

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ฉ อภิญฺญา.

บทว่า วา (ตามสมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ฉ อภิญฺญา (อภิญญา ๖)

[อุทาหรณ์นี้ไม่เข้าสนธิ และไม่ลง ล อาคม จัดเป็นตัวอย่างของอสันตวิธิ]

อิติ สรสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฎการสนธิสระจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในสรสนธิ

สรุปความว่าในสรสนธิจำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. สัญญาสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อิวณฺณุวณฺณา ฌลา = ตั้งสระ อิ วัณณะชื่อ ฌ และสระ อุ วัณณะชื่อ ล

๒. ปริภาสาสูตร มี ๒ สูตร คือ

- ปุพฺพมโธ ฯเปฯ วิโยชเย = แยกพยัญชนะออกจากสระ
- นเย ปรํ ยุตฺเต = นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับอักษรตัวหลัง

๓. โลปวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- สรา สเร โลปํ = ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง
- วา ปโร อสรูปา = ลบสระหลังจากสระหน้าที่มีเสียงไม่เสมอกัน

๔. อาเทสวิธิสูตร มี ๑๑ สูตร คือ

- กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต = แปลงสระ อิ วัณณะ เป็น เอ และ อุ อักษร เป็น โอ
- ยเมทนฺตสฺสาเทโส = แปลงสระ เอ เป็น ย
- วโมทุทนฺตานํ = แปลงสระ อุ และ โอ เป็น ว
- อิวณฺโณ ยํ นวา = แปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย
- สพฺโพ จํ ติ = แปลง ติ เป็น จ
- อพฺโภ อภิ = แปลง อภิ เป็น อพฺภ
- อชฺโฌ อธิ = แปลง อธิ เป็น อชฺฌ
- โท ธสฺส จ = แปลง ธ เป็น ท
- เอวาทิสฺส ริ ฯเปฯ = แปลงสระ เอ ของ เอว เป็น ริ, รัสสะ อา ข้างหน้าเป็น อ
- ฌลานมิยุวา สเร วา = แปลง ฌ เป็น อิย และ ล เป็น อุว
- โอ สเร จ = แปลงสระ โอ ของ โค เป็น อว

๕. อาคมวิธิสูตร มี ๓ สูตร คือ

- โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ = ลง ค อาคมท้าย ปุถ ศัพท์
- ปาสฺส จนฺโต รสฺโส = ลง ค อาคมท้าย ปา ศัพท์ และรัสสะ อา ของปา เป็น อ
- ยวมทนตรลา จาคมา = ลงอาคม ๘ ตัว คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล

๖. ทีฆวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- ทีฆํ = ทำทีฆะสระหลังเมื่อลบสระหน้าแล้ว
- ปุพฺโพ จ = ทำทีฆะสระหน้าเมื่อลบสระหลังแล้ว

๗. ปฏิเสธวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- อติสฺส จนฺตสฺส = ห้ามการแปลง ติ เป็น จ
- เต น วา อิวณฺเณ = ห้ามการแปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺฌ

ปกติสันธิวิธาน

กฎการสนธิที่ไม่เปลี่ยนแปลง

[คำว่า ปกติสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติเยว สนฺธิ ปกติสนฺธิ (การสนธิที่เป็นปกติ ชื่อว่า ปกติสนธิ) <อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส> ความจริงเมื่อไม่เปลี่ยนแปลงสระหรือพยัญชนะก็ไม่ชื่อว่าสนธิ คำนี้จึงเป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น จัดเป็นรูฬหินาม คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ปกติสนธิ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฏิเสธสนธิ หรือ นิเสธสนธิ]

อถ สรานเมว สนฺธิการิเย สมฺปตฺเต ปกติภาโว วุจฺจเต.

เมื่อการกระทำสนธิสระนั่นเทียวปรากฏพร้อมแล้ว ข้าพเจ้าจะกล่าวความเป็นปกติ [ของการเข้าสนธิ] ณ บัดนี้

[ในปริจเฉทนี้ท่านกล่าวถึงปกติสนธิ คือ การทำเป็นปกติเพื่อห้ามวิธีสนธิ ดังนั้น เมื่อการสนธิสระตามวิธีของสรสนธิปรากฏอยู่ ท่านจึงกล่าวปกติสนธิต่อจากสรสนธิเพื่อห้ามวิธีดังกล่าว]

“สรา, ปกตี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) และ ปกติ (ปกติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๕. สเร กฺวจิ.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

สรา อ.สระ ท. *ปกติ* เป็นปกติ *โหนฺติ* ย่อมเป็น *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิ คือ ห้ามการลบและการอาเทศตามวิธีของสูตรที่กล่าวมาแล้วในสรสนธิ]

สรา โข สเร ปเร กฺวจิ ฉนฺทเภทาสุขุจฺจารณฏฺฐาเน สนฺธิจฺฉารหิตฏฺฐาเน จ ปกติรูปานิ โหนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมมีรูปเป็นปกติ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง คือ ในตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ในตำแหน่งที่ออกเสียงไม่สะดวก และในตำแหน่งที่ปราศจากความประสงค์ในการเข้าสนธิ

[การไม่เข้าสนธิพบในฐานะ ๓ ประการ คือ

๑. ไม่ให้เสียฉันทลักษณ์ ถ้าเข้าสนธิแล้วจะเสียคณะฉันท์ไป เช่น ปีติภกฺขา ภวิสฺสาม เทวา อาภสฺสรา ยถา คำว่า เทวา อาภสฺสรา ถ้าเข้าสนธิเป็น เทวาภสฺสรา ก็จะทำให้เสียฉันท์ไป จึงไม่ต้องเข้าสนธิ

๒. ต้องการให้ออกเสียงง่ายถ้าเข้าสนธิแล้วจะทำให้ออกเสียงยาก เช่น คาถา อชฺฌภาสิ ถ้าเข้าสนธิเป็น คาถชฺฌภาสิ ก็จะออกเสียงยาก จึงไม่ต้องเข้าสนธิ

๓. ไม่ต้องการเข้าสนธิ เช่น ในกรณีที่ต้องการแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ เช่น ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน หรือต้องการแสดงการตัดบท เช่น ฉายา อิติ ก็ไม่ต้องเข้าสนธิ]

น โลปาเทสวิการ'มาปชฺชนฺเตติ อตฺโถ.

มีความหมายว่า ย่อมไม่ถึงการเปลี่ยนแปลง คือ การลบและอาเทศ

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของ ปกติรูปานิ (มีรูปเป็นปกติ) หมายความว่า การทำเป็นปกติ ก็คือการไม่เปลี่ยนแปลงด้วยการลบหรืออาเทศนั่นเอง สูตรนี้จึงปฏิเสธวิธีลบและอาเทศที่กล่าวไว้ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ และ ยเมทนฺตสฺสาเทโส เป็นต้น คัมภีร์พาลาวตารฎีกากล่าวว่า คำว่า การเปลี่ยนแปลง (วิการ) หมายถึง วิธีทั้ง ๓ อย่างอันได้แก่ การลบ อาเทศ และลงอาคม (ในที่นี้มิได้กล่าวถึงการลงอาคมไว้ เพราะท่านคงจะรวมเข้าไว้ในอาเทศนั่นเอง) ดังสาธกว่า

โลโป อาเทโส อาคโม จ วิกาโร นาม ปกตึ วินาเสตฺวา กรียตีติ กตฺวา.[๗๔]

"การลบ อาเทศ และอาคม ชื่อว่า วิการ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ศัพท์ที่ถูกกระทำให้รูปเดิมวิบัติไป ชื่อว่า วิการ"]

ตตฺถ ปกติฏฺฐานํ นาม อาลปนนฺตา อนิติสฺมึ อจฺฉนฺทานุรกฺขเณ, อสมาเส ปทนฺตทีฆา จ, อิการุการา จ นามปทนฺตาตีตกฺริยาทิมฺหีติเอวมาทิ.

ในสูตรนั้น สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ ในที่ไม่มี อิติ ศัพท์อยู่ท้ายและไม่รักษาฉันทลักษณ์ ๑ ทีฆสระที่อยู่ท้ายบทในที่มิใช่สมาส ๑ อิ อักษร และ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนามและอยู่หน้าคำกริยาอดีตกาล ๑ ชื่อว่าเป็นตำแหน่งของปกติสนธิ อย่างนี้เป็นต้น

[ข้อความนี้อธิบายตำแหน่ง ๓ ประการ คือ ตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ตำแหน่งที่ออกเสียงไม่สะดวก และตำแหน่งที่ไม่ต้องการเข้าสนธิ โดยมีตำแหน่งของปกติสนธิ ๓ แห่ง คือ

๑. สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ (อาลปนนฺตา)

๒. ทีฆสระที่อยู่ท้ายบท (ปทนฺตทีฆา)

๓. อิ อักษรและ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนาม (อิการุการา นามปทนฺตา)

คำว่า สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ หมายถึง สระดังกล่าวในที่ไม่มี อิติ ศัพท์อยู่ท้ายและไม่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น กตมา จานนฺท อนิจฺจสญฺญา ในคำว่า จานนฺท (จ + อานนฺท) สระ อ ใน อานนฺท อยู่ท้ายบทอาลปนะคือ อานนฺท และบทหลังคือ อนิจฺจสญฺญา ก็ไม่ใช่ อิติ ศัพท์และไม่รักษาฉันทลักษณ์ จึงเป็นตำแหน่งของปกติสนธิได้ แต่ถ้าบทหลังเป็น อิติ ศัพท์ ก็เข้าสนธิได้ เช่น สกฺกา เทวีติ = เทวี + อิติ หรือในที่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ = วีร + อตฺถุ ก็เข้าสนธิได้ตามสมควร

คำว่า ทีฆสระที่อยู่ท้ายบท หมายถึง ทีฆสระเหล่านั้นในที่มิใช่สมาส เช่น อายสฺมา อานนฺโท ไม่เข้าสนธิเป็น อายสฺมานนฺโท แต่ถ้าเป็นบทสมาสก็ต้องเข้าสนธิ เช่น ชิวฺหายตนํ = ชิวฺหา + อายตนํ หรือในที่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น สทฺธีธ (สทฺธา + อิธ) วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ, โย มิสฺสโร = โย เม + อิสฺสโร ก็เข้าสนธิได้เช่นกัน

คำว่า อิ อักษรและ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนาม หมายถึง สระทั้งสองที่อยู่หน้าคำกริยาอดีตกาล เช่น คาถาหิ อชฺฌภาสิ ไม่ต้องเข้าสนธิเป็น คาถาหฺยชฺฌภาสิ เพราะ อิ อักษรอยู่ท้ายบทนามคือ คาถาหิ และอยู่หน้าคำกริยาอดีตกาลคือ อชฺฌภาสิ (กล่าวแล้ว) แม้รูปว่า สตฺถุ อทาสิ ก็ไม่เข้าสนธิเป็น สตฺถฺวทาสิ เช่นเดียวกัน

คำว่า ในที่ไม่รักษาคณะฉันทลักษณ์ หมายความว่า ในที่ทั่วๆ ไปที่เป็นร้อยแก้ว (คชฺช, จุณฺณิย) แต่ในกรณีที่ต้องการรักษาฉันทลักษณ์คือร้อยกรอง (ปชฺช, คาถา) ก็เข้าสนธิได้]

อาลปนนฺเตสุ ตาว-

ลำดับแรก [ความเป็นปกติย่อมมี]ในสระอันเป็นที่สุดของบทอาลปนะ

กตมา จานนฺท อนิจฺจสญฺญา, กตมา จานนฺท อาทีนวสญฺญา, สาริปุตฺต อิเธกจฺโจ, เอหิ สิวิก อุฏฺเฐหิ, อุปาสกา อิเธกจฺโจ, โภติ อยฺเย, ภิกฺขุ อโรคํ ตว สีลํ, สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ, ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา อิจฺเจวมาทีสุ ปกติภาโว.

ความเป็นปกติย่อมมีในอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ

กตมา จานนฺท อนิจฺจสญฺญา (ดูกรอานนท์ ความสำคัญว่าไม่เที่ยงเป็นไฉน)

กตมา จานนฺท อาทีนวสญฺญา	(ดูกรอานนท์ ความสำคัญว่าเป็นโทษเป็นไฉน)
สาริปุตฺต อิเธกจฺโจ	(ดูกรสารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้)
เอหิ สิวิก อุฏฺเฐหิ	(ดูกรสิวิกะ เธอจงลุกขึ้น)
อุปาสกา อิเธกจฺโจ	(ดูกรอุบาสกทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้)
โภติ อยฺเย	(ดูกรนางผู้เจริญ)
ภิกฺขุ อโรคํ ตว สีลํ	(ดูกรภิกษุ ศีลของเธอไม่ด่างพร้อย)
สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ	(ดูกรภิกษุ เธอจงวิดเรือลำนี้)
ภิกฺขเว เอวํ วทามิ	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอย่างนี้)
ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา	(ดูกรคหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ อย่างเหล่านี้)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ บทอาลปนะจะไม่เข้าสนธิกับคำที่ตามมา เพราะคำที่ตามมาไม่ใช่ อิติ ศัพท์]

ปุพฺพสฺสรโลปยวาเทสาทโย น โหนฺติ.

การลบสระหน้า และการแปลงเป็น ย หรือ ว อักษรเป็นต้น ย่อมไม่มี[ในอุทาหรณ์ดังกล่าว]

การประกอบรูปศัพท์ กตมา จานนฺท อนิจฺจสญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กตมา จานนฺท อนิจฺจสญฺญา

ในเพราะสระหลัง สระหน้าเป็นปกติด้วยสูตรว่า “สเร กฺวจิ”

สำเร็จรูปเป็น กตมา จานนฺท **อนิจฺจสญฺญา**

กฺวจิคฺคหเณน อิติสฺมึ ฉนฺทานุรกฺขเณ สนฺธิ โหติ.

การสนธิย่อมมี ในเพราะ อิติ ศัพท์ และในการรักษาฉันทลักษณ์ ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

[ถ้าเป็นบทอาลปนะที่มี อิติ ศัพท์ตามมาแล้วอาจเข้าสนธิได้ และในกรณีที่ต้องการรักษาฉันทลักษณ์ เช่น ในรูปคาถาบทอาลปนะนั้นก็อาจเข้าสนธิได้ด้วย ถ้าไม่เข้าสนธิจะทำให้เสียฉันทลักษณ์ไป]

ยถา สกฺกา เทวีติ, นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ.

เช่น

สกฺกา เทวีติ	[สกฺกา เทวิ + อิติ]	(ข้าแต่พระเทวี [ข้าพเจ้า]ย่อมสามารถ)
นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ	[นโม เต พุทฺธ วีร + อตฺถุ]	(ข้าแต่พระพุทธเจ้า ผู้แกล้วกล้า ขอนอบน้อมแด่พระองค์)

สเรติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สเร (ในเพราะสระ)

สาธุ มหาราชาติ, เอวํ กิร ภิกฺขูติ.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สาธุ มหาราชาติ	[สาธุ มหาราช + อิติ]	(ว่า ข้าแต่มหาราช เป็นการดี)
เอวํ กิร ภิกฺขูติ	[เอวํ กิร ภิกฺขุ + อิติ]	([ตรัส]ว่า ดูกรภิกษุ ได้ยินว่าอย่างนี้หรือ)

[พยาขยาสิงหลชื่อว่า สันเทหวิฆาตนี อธิบายว่า ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ให้ลบสระหลังคือ อิ ที่อยู่ท้าย อ และ อุ อักษร ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา โดยคล้อยตามกฎทั่วไปว่า สพฺพวิธีหิ โลปวิธิ พลวา (วิธีลบมีกำลังกว่าวิธีทั้งหมด) เมื่อลบแล้วก็ทำปกติสระ อ และ อุ ไม่ได้เพราะไม่มีสระอยู่ท้าย จึงทีฆะ อ เป็น อา และ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า ปุพฺโพ จ

คัมภีร์พยาขยาฉบับเก่าของสิงหลกล่าวสรุปความในสูตรนี้ไว้ว่า

ฉนฺโทเภทา'สุขุจฺจาร- ณฏฺฐาเน สรสนฺธิ น
กฺวจิคฺคหณโต เจตฺถ สนฺธิจฺฉาวิรเห ยถา.
อาลปนนฺตา'นิติสฺมึ อสมาเส ปทนฺตคา
สรา ทีฆา น สนฺเธยฺยา ยู จาตีตกฺริยาทิสุ.[๗๕]

“การสนธิแห่งสระย่อมไม่มีในตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ตำแหน่งที่ออกเสียงไม่สะดวก และที่ปราศจากความประสงค์ในการเข้าสนธิ

สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ ในที่ไม่มี อิติ ศัพท์อยู่ท้าย ทีฆสระที่อยู่ท้ายบทในที่มิใช่สมาส และ อิ อักษร และ อุ อักษรูปวิเคราะห์ว่า อิ จ อุ จ ยู (ยู คือ อิ และ อุ) แปลง อิ เป็น ย ลง โย ลบ โย แล้วทีฆะ อุ เป็น อู”]

อสมาเส ปทนฺตทีฆสฺ-

[ความเป็นปกติย่อมมี]ในทีฆสระที่อยู่ท้ายบทในที่มิใช่สมาส

อายสฺมา อานนฺโท คาถา อชฺฌภาสิ, เทวา อาภสฺสรา ยถา, เตวิชฺชา อิทฺธิปฺปตฺตา จ, ภควา อุฏฺฐายาสนา, ภควา เอตทโวจ, อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ, คนฺตฺวา โอโลเกนฺโต, ภูตวาที อตฺถวาที, ยํ อิตฺถี อรหํ อสฺส, สามาวตี อาห, ปาปการี อุภยตฺถ ตปฺปติ, นที โอตฺถรติ, เย เต ภิกฺขู อปฺปิจฺฉา, ภิกฺขู อามนฺเตสิ, ภิกฺขู อุชฺฌายึสุ, ภิกฺขู เอวมาหํสุ, อิมสฺมึ คาเม อารกฺขกา, สพฺเพ อิเม, กตเม เอกาทส, คมฺภีเร โอทกนฺติเก, อปฺปมาโท อมตํปทํ, สํโฆ อาคจฺฉตุ, โก อิมํ ปถวึ วิเจสฺสติ, อาโลโก อุทปาทิ, เอโก เอกาย, จตฺตาโร โอฆา.

เช่น

อายสฺมา อานนฺโท คาถา อชฺฌภาสิ	(ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคาถา)
เทวา อาภสฺสรา ยถา	(เพียงดังอาภัสสรเทพ)
เตวิชฺชา อิทฺธิปตฺตา จ	(ผู้มีวิชชา ๓ และได้ฤทธิ์)
ภควา อุฏฺฐายาสนา	(พระผู้มีพระภาคทรงลุกจากอาสนะแล้ว)
ภควา เอตทโวจ	(พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถ้อยคำนี้แล้ว)
อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ	(ครั้นถวายอภิวาทแล้วได้ยืน ณ ที่สมควร)
คนฺตวา โอโลเกนฺโต	(ไปแลดูอยู่)
ภูตวาที อตฺถวาที	(ผู้กล่าวความจริง ผู้กล่าวสิ่งที่เป็ประโยชน์)
ยํ อิตฺถี อรหํ อสฺส	(ผู้หญิงพึงเป็นพระอรหันต์เพราะเหตุใด)
สามาวตี อาห	(นางสามาวดีกล่าวแล้ว)
ปาปการี อุภยตฺถ ตปฺปติ	(ผู้กระทำบาปย่อมเร่าร้อนในโลกทั้งสอง)
นที โอตฺถรติ	(แม่น้ำย่อมเอ่อ)
เย เต ภิกฺขู อปฺปิจฺฉา	(ภิกขุเหล่าใดเป็นผู้มักน้อย)
ภิกฺขู อามนฺเตสิ	(ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายแล้ว)
ภิกฺขู อุชฺฌายึสุ	(ภิกษุทั้งหลายติเตียนแล้ว)
ภิกฺขู เอวมาหํสุ	(ภิกษุทั้งหลายกล่าวแล้วอย่างนี้)

อิมสฺมึ คาเม อารกฺขกา	(ผู้คุ้มครองทั้งหลายในหมู่บ้านนี้)
สพฺเพ อิเม	(ธรรมทั้งหมดนี้)
กตเม เอกาทส	(ธรรม ๑๑ อย่างเป็นไฉน)
คมฺภีเร โอทกนฺติเก	(ในมหาสมุทรอันลึก)
อปฺปมาโท อมตํปทํ	(ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย)
สํโฆ อาคจฺฉตุ	(ขอพระสงฆ์จงมา)
โก อิมํ ปถวึ วิเจสฺสติ	(ใครจักเลือกเฟ้นแผ่นดิน[คือร่างกาย]นี้)
อาโลโก อุทปาทิ	(แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว)
เอโก เอกาย	(ภิกษุรูปหนึ่งกับภิกษุณีรูปหนึ่ง)
จตฺตาโร โอฆา	(ห้วงน้ำ ๔)

[รูปว่า อายสฺมา อานนฺโท จนถึง คนฺตฺวา โอโลเกนฺโต เป็นตัวอย่างห้ามการลบสระหน้าในเพราะสระหลังตามลำดับคือ อ อา อิ อุ เอ และ โอ อุทาหรณ์ ๕ รูป คือ ภูตวาที อตฺถวาที เป็นต้นเป็นตัวอย่างที่ห้ามการแปลง อี เป็น ย ในเพราะสระ อ อา อุ และ โอ อุทาหรณ์ ๔ รูป คือ เย เต ภิกฺขุ อปฺปิจฺฉา ห้ามการแปลงสระ อุ วัณณะเป็น ว ในเพราะสระ อ อา อุ และ เอ ส่วนอุทาหรณ์ ๖ รูป คือ อปฺปมาโท อมตํปทํ เป็นต้นห้ามการแปลง โอ เป็น ว]

นิปาเตสุปิ-

[ความเป็นปกติย่อมมี]แม้ในนิบาต

อเร อหมฺปิ, สเจ อิมสฺส กายสฺส, โน อภิกฺกโม, อโห อจฺฉริโย, อโถ อนฺโต จ, อถ โข อายสฺมา, อโถ โอฏฺฐวจิตฺตกา, ตโต อามนฺตยี สตฺถา.

เช่น

อเร อหมฺปิ	(เฮ้ย แม้ข้า[ก็เกิดเป็นเทวดาได้])
สเจ อิมสฺส กายสฺส	(ถ้ามีแก่ร่างกายนี้)
โน อภิกฺกโม	(การเพิ่มขึ้นย่อมไม่มี)

อโห อจฺฉริโย	(น่าอัศจรรย์หนอ)
อโถ อนฺโต จ	(นอกจากนี้ ในที่สุด)
อถ โข อายสฺมา	(ลำดับนั้นแล ท่านผู้มีอายุ)
อโถ โอฏฺฐวจิตฺตกา	(นอกจากนี้ นกที่ร้องว่าดูกรจิตระ ท่านจงลุกขึ้น)
ตโต อามนฺตยี สตฺถา	(ลำดับนั้น พระศาสดาได้ตรัสเรียก)

[อุทาหรณ์สองอย่างแรก คือ อเร อหมฺปิ และ สเจ อิมสฺส กายสฺส ห้ามการแปลง เอ เป็น ย อักษร ส่วนอุทาหรณ์ต่อมาทั้งหมดห้ามการแปลง โอ เป็น ว อักษร หรืออาจกล่าวได้ว่าห้ามการลบสระหน้าในเพราะสระหลังก็ได้]

กฺวจิคฺคหเณน อการอิตีเวเวตฺถาทีสุ สนฺธิปิ.

แม้การสนธิย่อมมีในเพราะศัพท์มี อ อักษร อติ ศัพท์ อิว ศัพท์ เอว ศัพท์ และ เอตฺถ ศัพท์ เป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

[คำว่า อการอิตีเวเวตฺถาทีสุ ตัดบทเป็น อการ อิติ + อิว + เอว + เอตฺถ + อาทีสุ]

ยถา อาคตตฺถ, อาคตมฺหา, กตมาสฺสุ จตฺตาโร, อปฺปสฺสุตายํ ปุริโส, อิตฺถีติ, จมรีว, สพฺเพว, เสฺวว, เอเสว นโย, ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต, เนตฺถ, ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา, สเจส พฺราหฺมณ, ตถูปมํ, ยถาห.

เช่น

[ในเพราะ อ อักษร]

อาคตตฺถ	[อาคตา + **อ**ตฺถ]	(พวกท่านมาแล้ว)
อาคตมฺหา	[อาคตา + **อ**มฺหา]	(พวกเรามาแล้ว)
กตมาสฺสุ จตฺตาโร	[กตมา + **อ**สฺสุ จตฺตาโร]	(ธรรมสี่อย่างเป็นไฉน)
อปฺปสฺสุตายํ ปุริโส	[อปฺปสฺสุโต + **อ**ยํ ปุริโส]	(บุรุษนี้มีความรู้น้อย)

[ในเพราะ อิติ ศัพท์]

อิตฺถีติ	[อิตฺถี + **อิติ**]	(ว่าเป็นหญิง)

[ในเพราะ อิว ศัพท์]

จมรีว	[จมรี + **อิว**]	(เพียงดังจามรี)

[ในเพราะ เอว ศัพท์]

สพฺเพว	[สพฺเพ + **เอว**]	(ชนทั้งปวงนั่นเทียว)
เสฺวว	[โส + **เอว**]	(เขานั่นเทียว)
เอเสว นโย	[เอโส + **เอว** นโย]	(นัยนี้นั่นเทียว)

[ในเพราะ เอตฺถ ศัพท์]

ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต	[ปริสุทฺธา + **เอตฺถ** + อายสฺมนฺโต]	(ท่านผู้มีอายุเป็นผู้บริสุทธิ์ในสิกขาบทนี้)
เนตฺถ	[น + **เอตฺถ**]	(ไม่มีในที่นี้)
ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา	[ตํ กุโต + **เอตฺถ** ลพฺภา]	(สิ่งนั้นอันท่านพึงได้ในโลกนี้แต่ไหน)

[ทำด้วยอำนาจของ อาทิ ศัพท์)]

สเจส พฺราหฺมณ	[สเจ + **เอส** พฺราหฺมณ]	(ดูกรพราหมณ์ ถ้าว่าบุคคลนี้)
ตถูปมํ	[ตถา + **อุ**ปมํ]	(อุปมาอย่างนั้น)
ยถาห	[ยถา + **อา**ห]	(กล่าวแล้วอย่างไร)

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นข้อยกเว้นของสูตรนี้ด้วยอำนาจของ กฺวจิ ศัพท์ กล่าวคือ คำว่า อาคตตฺถ ตัดบทเป็น อาคตา + อตฺถ สระ อา ใน อาคตา เป็นทีฆะอยู่ท้ายบท ทั้ง อาคตา และ อตฺถ ก็มิใช่สมา แม้ควรจะทำปกติด้วยสูตรนี้ แต่ไม่ต้องทำเพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้ ตามหลักไวยากรณ์เรียกว่า นัยจับหอกเรียกสุนัข หมายความว่า เวลาจะห้ามสุนัขตัวอื่นไม่ให้มาใกล้ ก็ถือหอกขู่ไว้ แต่เรียกสุนัขที่ต้องการให้มากินได้ คือ เป็นวิธีอนุญาตในฐานะที่ปฏิเสธนั้นเอง]

การประกอบรูปศัพท์ อาคตตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น อาคตา กับ อตฺถ

เมื่อควรทำปกติสระหน้าในเพราะสระหลัง ด้วยสูตรว่า “สเร กฺวจิ” แต่ไม่ต้องทำ เพราะ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อาคตฺ อา + อตฺถ)
ในเพราะสระหลังลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (อาคตฺ + อตฺถ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อาคตฺ ⟶ อตฺถ)

สำเร็จรูปเป็น **อาคตตฺถ**

อสมาเสติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสมาเส (ในที่มิใช่สมาส)

ชิวฺหายตนํ, อวิชฺโชโฆ, อิตฺถินฺทฺริยํ, อภิภายตนํ, ภยตุปฏฺฐานํ.

บทว่า อสมาเส (ในที่มิใช่สมาส) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ชิวฺหายตนํ	[ชิวฺหา + อายตนํ]	(อายตนะคือลิ้น)
อวิชฺโชโฆ	[อวิชฺชา + โอโฆ]	(โอฆะคืออวิชชา)
อิตฺถินฺทฺริยํ	[อิตฺถี + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีย์คือความเป็นหญิง)
อภิภายตนํ	[อภิภู + อายตนํ]	(อายตนะที่เป็นใหญ่)
ภยตุปฏฺฐานํ	[ภยโต + อุปฏฺฐานํ]	(การปรากฏโดยความกลัว)

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นสมาสจึงเข้าสนธิ (ไม่เป็นปกติสนธิ) รูปสุดท้ายคือ ภยตุปฏฺฐานํ เป็นสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า ส่วนรูปอื่นๆ เป็นสมาสที่ลบวิภัตติ]

อจฺฉนฺทานุรกฺขเณติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อจฺฉนฺทานุรกฺขเณ (ในที่ไม่รักษาฉันทลักษณ์)

สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ, โย มิสฺสโร.

บทว่า อจฺฉนฺทานุรกฺขเณ (ในที่ไม่รักษาฉันทลักษณ์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ	[สทฺธา + อิธ]	(ศรัทธาเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)
โย มิสฺสโร	[โย เม + อิสฺสโร]	(ใครเป็นนายของเรา)

[ในข้อความที่แสดงตำแหน่งของปกติภาวะที่ ๒ ว่า อสมาเส ปทนฺตทีฆา จ แม้ไม่มีคำว่า อจฺฉนฺทานุรกฺขเณ แต่คำนี้ติดตามมาจากพากย์ต้น ท่านจึงกล่าวว่า อจฺฉนฺทานุรกฺขเณติ กึ เพื่อแสดงประโยชน์ของคำนี้ หมายความว่า ในตัวอย่างเหล่านี้ เป็นร้อยกรอง ท่านต้องการรักษาฉันทลักษณ์จึงจำเป็นต้องเข้าสนธิ กล่าวคือ คำว่า สทฺธา อิธ ถ้าไม่เข้าสนธิเป็น สทฺธีธ โดยทำสระหน้าเป็นปกติ ก็จะทำให้พยางค์ในบาทเกินมาจาก ๑๑ พยางค์ตามลักษณะของคาถาอินทรวิเชียร

รูปว่า โย มิสฺสโร มาจากวิธุรชาดก มีข้อความเต็มว่า โย มิสฺสโร ตตฺถ อโหสิ ราชา ในอรรถกถา-ชาดก (เล่ม ๗ หน้า ๒๒๘) มีข้อความว่า โย มํ อิสฺสโร รูปนี้ไม่ถูกต้อง ความจริงควรมีรูปเดิมว่า โย เม อิสฺสโร เพราะเป็นตัวอย่างของการทำปกติทีฆสระ ทั้งในสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ก็มีรูปนี้กล่าวไว้ในลักษณะที่ไม่แปลงสระ อิ เป็น เอ นอกจากนี้ ในฐานะที่ประกอบด้วย อิสฺสร ศัพท์ ต้องลงฉัฏฐีวิภัตติเสมอด้วยสูตรว่า สามิสฺสราธิปติ เป็นต้น (ดู สูตร ๓๒๑) ดังนั้นจึงควรมีรูปเดิมว่า โย เม อิสฺสโร ในคัมภีร์อรรถกถา]

นามปทนฺตอิการุกาเรสุ-

ความเป็นปกติย่อมมีในเพราะ อิ อักษร และ อุ อักษร ท้ายบทนาม

คาถาหิ อชฺฌภาสิ, ปุปฺผานิ อาหรึสุ, สตฺถุ อทาสิ.

เช่น

คาถาหิ อชฺฌภาสิ	(กล่าวแล้วด้วยคาถา)
ปุปฺผานิ อาหรึสุ	(นำดอกไม้มาแล้ว)
สตฺถุ อทาสิ	(ถวายแล้วแด่พระศาสดา)

[ข้อความนี้แสดงตัวอย่างของตำแหน่งความเป็นปกติประการที่ ๓ ในตัวอย่างเหล่านี้ สระ อิ และสระ อุ ท้ายบทนามไม่เข้าสนธิกับสระที่ตามมาได้ เพราะสระหลังเป็นคำกริยาอดีตที่ลงอัชชตนีวิภัตติ คือ

- อชฺฌภาสิ = อธิ บทหน้า + ภาส ธาตุ (กล่าว) + อี วิภัตติ,
- อาหรึสุ = อา บทหน้า + หร ธาตุ (นำไป) + อุํ วิภัตติ,
- อทาสิ = ทา ธาตุ (ให้) + อี วิภัตติ

มีอุทาหรณ์จากวิธุรชาดกว่า ปุตฺตานิ อามนฺตย ตมฺพเนตฺเต คำว่า อามนฺตย มาจาก อา บทหน้า + มนฺต ธาตุ (ปรึกษา) + ณย ปัจจัย + อา วิภัตติ]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

มนสากาสิ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

มนสากาสิ	[มนสิ + อกาสิ]	(กระทำแล้วในใจ)

[บทว่า มนสิ อกาสิ แม้สระท้ายของบทหน้าจะเป็นสระ อิ และอยู่หน้าคำกริยาอดีต ก็ไม่ต้องทำปกติเพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้ แต่ให้ลบสระหน้าแล้วทีฆะสระหลัง]

๓๖. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

สรา อ.สระ ท. *ปกติ* เป็นรูปปกติ *โหนฺติ* ย่อมเป็น *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิเหมือน สเร กฺวจิ เพียงแต่เปลี่ยนนิมิตตะจากสระมาเป็นพยัญชนะ]

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร ปกติรูปานิ โหนฺตีติ เยภุยฺเยน ทีฆรสฺสโลเปหิ วิการาภาโว.

สระทั้งหลายเป็นรูปปกติ ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง การไม่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยการทีฆะ รัสสะ และโลปะ ย่อมมีโดยมากด้วยสูตรนี้

[กฺวจิ ศัพท์ตามมาสูตร ทีฆํ, รสฺสํ และ โลปญฺจ ตตฺราการโร ส่งผลให้ไม่ทีฆะ รัสสะ และลบสระด้วยสูตรเหล่านั้น แต่ท่านกล่าวถึงปกติสนธิซ้ำอีกเพื่อแสดงว่าการทำปกติมีมากกว่าการเข้าสนธิด้วยการทีฆะ รัสสะ และโลปะดังกล่าว เช่น อจฺจโย, ปจฺจโย, ภาสติ วา กโรติ วา ไม่ทีฆะเป็น อาจฺจโย, ปาจฺจโย, ภาสตี วา กโรตี วา ส่วนคำว่า เวทนากฺขนฺโธ, ภาคฺยวา, ภทฺโร กสามิว, ทียติ, ตุณฺหีภูโต ไม่รัสสะเป็น เวทนกฺขนฺโธ, ภคฺยวา, ภทฺโร กสมิว, ทิยติ, ตุณฺหิภูโต และคำว่า โส ธมฺมํ เทเสติ ไม่ลบ โอ ใน โส ด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺราการโร]

ยถา อจฺจโย, ปจฺจโย, ภาสติ วา กโรติ วา, เวทนากฺขนฺโธ, ภาคฺยวา, ภทฺโร กสามิว, ทียติ, ตุณฺหีภูโต, โส ธมฺมํ เทเสติ.

เช่น

อจฺจโย	[อติ + อโย]	(การละเมิด)
ปจฺจโย	[ปติ + อโย]	(ปัจจัย)
ภาสติ วา กโรติ วา		(กล่าวก็ดี กระทำก็ดี)
เวทนากฺขนฺโธ	[เวทนา + ขนฺโธ]	(เวทนาขันธ์)
ภาคฺยวา		(ผู้มีโชค)
ภทฺโร กสามิว	[กสา + อิว]	(เพียงดังม้าตัวเจริญหลบแส้อยู่)
ทียติ		(อันบุคคลย่อมให้)
ตุณฺหีภูโต		(เป็นผู้นิ่ง)
โส ธมฺมํ เทเสติ		(พระองค์ย่อมแสดงธรรม)

[ในอุทาหรณ์ว่า อจฺจโย (อติ + อโย) สระ อิ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงด้วยการทีฆะ รัสสะ หรือโลปะ แต่ในที่นี้เปลี่ยนแปลงด้วยสูตร สพฺโพ จํ ติ รูปว่า ปจฺจโย (ปติ + อโย) เช่นเดียวกับ อจฺจโย

เวทนากฺขนฺโธ = เวทนา + ขนฺโธ สระ อา ของ เวทนา ไม่เปลี่ยนแปลง

ภาคฺยวา = ภาคฺย ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต สระ อา ของ ภาคฺย ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

ภทฺโร กสามิว = กสา + อิว สระ อา ของ กสา ไม่เปลี่ยนแปลงด้วยวิธีการลบ ในที่นี้เข้าสนธิด้วยวิธีการลง ม อาคม

ทียติ = ทา ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ (แปลง เต เป็น ติ) สระ อี ของ ที ได้มาด้วยการอาเทศตามวิธีการในอาขยาต มิใช่ได้มาด้วยการเปลี่ยนแปลงโดยทีฆะ รัสสะ หรือโลปะ และเมื่อแปลง อา เป็น อี แล้วก็ไม่ต้องรัสสะ อี เป็น อิ เพราะสูตรนี้ห้ามไว้

ดังนั้นท่านจึงกล่าวไว้ในคำสรุปของสูตรนี้ว่า การไม่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยการทีฆะ รัสสะ และโลปะ ย่อมมีโดยมากด้วยสูตรนี้]

อิติ ปกติสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฎของปกติสนธิจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในปกติสนธิ

สรุปความว่าในปกติสนธิมีสูตรเพียงสองสูตร คือ

๑. สูตรแสดงการทำปกติในเพราะสระ คือสูตรว่า

- สเร กฺวจิ = เป็นปกติ ในเพราะสระหลัง

๒. สูตรแสดงการทำปกติในเพราะพยัญชนะ คือสูตรว่า

- สรา ปกติ พฺยญฺชเน = เป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลัง

พยัญชนสันธิวิธาน

กฎการสนธิพยัญชนะ

อถ พฺยญฺชนสนฺธิ วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวพยัญชนสนธิ ณ บัดนี้

[คำว่า พฺยญฺชนสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การสนธิแห่งพยัญชนะ ชื่อว่า พยัญชนสนธิ = พฺยญฺชนานํ สนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธิ.
  (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- การสนธิในเพราะพยัญชนะ ชื่อว่า พยัญชนสนธิ = พฺยญฺชเนสุ สนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธิ.
  (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

พฺยญฺชเนติ อธิกาโร. สรา, กฺวจีติ จ วตฺตเต.

ศัพท์ว่า พฺยญฺชเน เป็นศัพท์ตามมา [ในสูตรต่างๆ] บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) และ กฺวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[สนธิกัณฑ์ ปริจเฉทที่ ๓ ทั้งหมดเป็นฐานะแห่งพยัญชนสนธิ คือ เข้าสนธิในเพราะพยัญชนะ หรือทำวิธีเกี่ยวกับพยัญชนะ ดังนั้น ศัพท์ว่า พฺยญฺชเน จึงติดตามมาจากสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน ไป ตลอดกัณฑ์นี้ทั้งหมด ท่านจึงประกอบ อธิการ ศัพท์ว่า พฺยญฺชเนติ อธิกาโร (ศัพท์ว่า พฺยญฺชเน เป็นศัพท์ตามมา) ส่วน สรา ศัพท์แม้จะตามมาได้ตลอดกัณฑ์ แต่เนื่องจากกัณฑ์นี้เกี่ยวกับพยัญชนสนธิและใช้ พฺยญฺชเน ศัพท์ว่า อธิกาโร แล้ว จึงกล่าว สรา กับ กฺวจิ ว่า วตฺตเต (ย่อมตามมา) ความจริงการใช้ อธิกาโร นั้น นิยมใช้ในการติดตามมาได้หลายสูตรและเป็นฐานะของศัพท์นั้นๆ ส่วน วตฺตเต มักใช้ในการติดตามมาได้ราว ๓ สูตร แต่บางแห่งก็ใช้ในการตามมาได้หลายสูตรเหมือนในที่นี้]

๓๗. ทีฆํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

สรา อ.สระ ท. *ปปฺโปนฺติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทีฆวิธิ คือ ทีฆะสระในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ตัวอย่าง เช่น เต + อสฺส แยกพยัญชนะข้างหน้า คือ ตฺ ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ยฺ ในเพราะสระ อ ของ อสฺส, ทีฆะสระหลัง คือ อ ของ อสฺส เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรนี้ จากนั้นนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตฺยาสฺส

คำว่า สระทั้งหลาย ในสูตรนี้ หมายถึง สระเสียงสั้นที่สามารถทีฆะได้ คือ อ อิ อุ]

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ ทีฆํ ปปฺโปนฺตีติ สุตฺตสุขุจฺจารณฉนฺทานุรกฺขณฏฺฐาเนสุ ทีโฆ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่ง การทีฆะย่อมมีในตำแหน่งที่ออกเสียงพระสูตร [พระบาลีร้อยแก้ว] ได้โดยง่าย และในตำแหน่งที่รักษาฉันทลักษณ์ ด้วยสูตรนี้

[โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน แต่ในบางแห่งก็ทำทีฆะได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยกเว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ก็คือตำแหน่งที่ออกเสียงพระบาลีร้อยแก้วได้ง่าย หรือตำแหน่งที่รักษาฉันทลักษณ์ในเมื่อทำทีฆะ ถ้าไม่ทำทีฆะก็จะทำให้ออกเสียงไม่สะดวกหรือเสียฉันทลักษณ์ไป]

ตฺยสฺส ปหีนา ตฺยาสฺส ปหีนา,

เช่น

ตฺยสฺส + ปหีนา เข้าสนธิเป็น ตฺยาสฺส ปหีนา (ธรรมเหล่านั้นอันภิกษุนั้นละแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ตยาสฺส ปหีนา

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตฺ เอ + อสฺส)

ในเพราะสระหลัง แปลง เอ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "ยเมทนฺตสฺสาเทโส" (ตฺ ยฺ + อสฺส)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (ตฺ ยฺ + อาสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตฺ ยฺ ⟶ อาสุส)

สำเร็จรูปเป็น **ตฺยาสฺส ปหีนา**

สฺวสฺส สฺวาสฺส.

สฺวสฺส เข้าสนธิเป็น สฺวาสฺส [โส + อสฺส] (เป็นเขา)

มธุว มญฺญติ พาโล มธุวา มญฺญตี พาโล.

มธุว มญฺญติ พาโล เข้าสนธิเป็น มธุวา มญฺญตี พาโล (คนพาลสำคัญว่าบาปเพียงดังของหวาน)

ตถา เอวํ คาเม มุนี จเร, ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา, น มงฺกู ภวิสฺสามิ, สฺวากฺขาโต, ยฺวาหํ, กามโต ชายตี โสโก, กามโต ชายตี ภยํ, สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ, อนูปฆาโต, ทูรกฺขํ, ทูรมํ, สูรกฺขํ, ทูหรตา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

เอวํ คาเม มุนี จเร	[เอวํ คาเม มุนิ จเร]	(มุนีพึงเที่ยวไปในหมู่บ้านอย่างนี้)
ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา	[ขนฺติ ปรมํ ตโป ติติกฺขา]	(ขันติความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง)
น มงฺกู ภวิสฺสามิ	[น มงฺกุ ภวิสฺสามิ]	(ข้าพเจ้าจักไม่เป็นผู้เก้อเขิน)
สฺวากฺขาโต	[สุ + อกฺขาโต]	(กล่าวดีแล้ว)
ยฺวาหํ	[โย + อหํ]	(ข้าพเจ้าใด)
กามโต ชายตี โสโก	[กามโต ชายติ โสโก]	(ความโศกย่อมเกิดแต่ความรัก)
กามโต ชายตี ภยํ	[กามโต ชายติ ภยํ]	(ความกลัวย่อมเกิดแต่ความรัก)
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ	[อุชุ จ สุ + อุชุ จ [ลง ห อาคม]]	(สามารถ ตรง และซื่อตรง)
อนูปฆาโต	[น + อุปฆาโต]	(การไม่เบียดเบียน)
ทูรกฺขํ	[ทุ + รกฺขํ]	(รักษายาก)
ทูรมํ	[ทุ + รมํ]	(รื่นรมย์ยาก)
สูรกฺขํ	[สุ + รกฺขํ]	(รักษาง่าย)

ทูหรตา	[ทุ + หรตา]	(นำไปได้ยาก)

[บทว่า มธุวา ตามนัยนี้ตัดบทเป็น มธุ + อิว เมื่อลบสระหลังเป็นรูปว่า มธุว แล้วทีฆะสระ อ ใน ว เป็น อา ด้วยสูตรนี้ จึงสำเร็จเป็น มธุวา อีกนัยหนึ่งมาจาก มธุ ศัพท์ และ วา ศัพท์ (มีอรรถอุปมา) ตามนัยหลังไม่ต้องทีฆะด้วยสูตรนี้

อุทาหรณ์ ๒ อย่างแรกคือ ตฺยาสฺส และ สฺวาสฺส ทำทีฆะเพื่อการออกเสียงง่าย อุทาหรณ์ต่อๆ มาทำทีฆะเพื่อรักษาฉันทลักษณ์ อย่างไรก็ตาม คำว่า ทูรกฺขํ ใน ทูรกฺขํ ทุนฺนิวารยํ (ธรรมบท) ไม่เกี่ยวกับการรักษาฉันท์ ท่านคงจะรวมการออกเสียงง่ายไว้ในการรักษาฉันท์

รูปว่า สฺวากฺขาโต เมื่อลบ กฺ พยัญชนะก็มีรูปว่า สฺวาขาโต ตามนัยที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๒๓)

การทีฆะ ทุ อุปสรรคเหล่านี้มาจากการเปรียบเทียบภาษาบาลีกับสันสกฤตว่า สันสกฤตเป็น ทุรฺ บาลีจึงต้องทีฆะ อุ เป็น อู เพื่อให้มีสองมาตราเหมือนกัน แต่รูปว่า สูรกฺขํ ไม่ตรงตามหลักดังกล่าวเพราะสันสกฤตมีรูปเป็น สุ อุปสรรค แต่บาลีมีรูปที่ทีฆะ อุ เป็น อู แม้รูปว่า สูรต ที่ปรากฏในคันถารัมภะของคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า สูรเตน นิวาเตน ก็มีนัยเดียวกัน

รูปว่า ทูหรตา ฉบับสิงหลมีรูปเป็น ทูภรตา แต่รูปนี้ไม่สอดคล้องกับพระบาลีว่า ทุพฺภรตา (ความเป็นคนเลี้ยงยาก) ในที่นี้ควรมีรูปว่า ทูหรตา ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา โดยคล้อยตามพระบาลีว่า ปุญฺญํ โจเรหิ ทูหรํ (โจรนำบุญไปไม่ได้)]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ตฺยชฺช, สฺวสฺส, ปติลิยฺยติ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตฺยชฺช	[เต + อชฺช]	(เขาวันนี้)
สฺวสฺส	[โส + อสฺส]	(เขาพึงเป็น)
ปติลิยฺยติ	[ปติ + ลิยฺยติ]	(ย่อมซ่อนเร้น)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ต้องทีฆะเป็น ตฺยาชฺช, สฺวาสฺส และ ปติลียฺยติ เพราะ กฺวจิ ศัพท์ที่ติดตามมาห้ามไว้

นิมิตตะ คือ เหตุ หมายถึง สาเหตุที่ทำให้เกิดวิธีต่างๆ ขึ้น จำแนกออกเป็นนิมิตที่เป็นสระหรือนิมิตที่เป็นพยัญชนะ ตัวนิมิตนี้ต้องอยู่ติดกับการี ถ้าอยู่ห่างกันโดยมีอักษรอื่นมาแทรก ก็ไม่ถือว่าเป็นนิมิต เพราะมีอักษรอื่นมาคั่นอยู่

ฐานะ คือ ตำแหน่งในการทำวิธีนั้นๆ ว่าทำในตำแหน่งไหน เพื่ออะไร หมายถึง สถานที่ซึ่งเมื่อทำวิธีสนธิแล้วจะเกิดประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ ทำให้ออกเสียงง่าย หรือรักษาฉันทลักษณ์นั่นเอง]

“ยิฏฺจํ วา หุตํ วา โลเก, ยทิ วา สาวเก, ปุคฺคลา ธมฺมทสา เต, โภวาที นาม โส โหติ, ยถาภาวี คุเณน โส” อิตีธ ปุพฺพสฺมึเยวาธิกาเร-

เมื่อบทในสูตรก่อน[คือ สรา, พฺยญฺชเน และ กฺวจิ ศัพท์] เป็นอธิการตามมาในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ยิฏฺจํ วา หุตํ วา โลเก, ยทิ วา สาวเก, ปุคฺคลา ธมฺมทสา เต,

โภวาที นาม โส โหติ, ยถาภาวี คุเณน โส

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า ปุพฺพสฺมึเยวาธิกาเร ตัดบทเป็น ปุพฺพสฺมึ + เอว + อธิกาเร]

๓๘. รสฺสํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

สรา อ.สระ ท. *ปปฺโปนฺติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร รัสสวิธิ คือ รัสสะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ยิฏฺจํ วา หุตํ วา โลเก แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ วฺ ออกจากสระ อา, รัสสะ อา ใน วา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ วฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยิฏฺจํ ว หุตํ ว โลเก]

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สํโยเค จ รสฺสตฺตํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้

[โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน แต่ในบางแห่งก็ทำรัสสะได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยกเว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ก็คือที่รักษาฉันทลักษณ์ ที่ลงอาคม และที่มีพยัญชนะสังโยค]

ฉนฺทานุรกฺขเณ ตาว-

ลำดับแรก ในที่รักษาฉันทลักษณ์

ยิฏฺฐํ ว หุตํ ว โลเก, ยทิ ว สาวเก, ปุคฺคล ธมฺมทสา เต, โภวาทิ นาม โส โหติ, ยถาภาวิ คุเณน โส.

เช่น

ยิฏฺฐํ ว หุตํ ว โลเก	[ยิฏฺฐํ วา หุตํ วา โลเก]	(การบูชาก็ดี การบวงสรวงก็ดี ในโลก)
ยทิ ว สาวเก	[ยทิ วา สาวเก]	(หรือหากว่าในพระสาวก)
ปุคฺคล ธมฺมทสา เต	[ปุคฺคลา ธมฺมทสา เต]	(บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้เห็นธรรม)
โภวาทิ นาม โส โหติ	[โภวาที นาม โส โหติ]	(เขาชื่อว่าโภวาที [ผู้มีปกติกล่าวว่า โภ = ผู้เจริญ])
ยถาภาวิ คุเณน โส	[ยถาภาวี คุเณน โส]	(บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้เป็นเช่นนั้น ด้วยคุณวิเศษ)

[คำว่า ยิฏฺฐํ ว หุตํ ว โลเก มีคำที่นำมาก่อน คือ ยงฺกิญฺจิ ซึ่งเมื่อรวมเข้าด้วยกันจัดเป็นบาทคาถาแรกของคาถาอินทรวิเชียร ที่ประกอบด้วย ต ต ช คณะและครุ ๒ พยางค์ จึงต้องรัสสะ อา ใน วา เป็น อ

คำว่า ยทิ ว สาวเก มาจาก ยทิ วา สาวเก ในที่นี้ต้องประกอบเป็น ช คณะว่า ว สาว (๑ ๒ ๑) จึงจะต้องคณะฉันท์ตามลักษณะของคาถาปัฐยาวัตร

คำว่า ปุคฺคล ธมฺมทสา เต มีบาทคาถาเป็นรูปเต็มว่า อฏฺฐ จ ปุคฺคล ธมฺมทสา เต เป็นโทธกคาถา จึงต้องรัสสะ อา ใน ลา เป็น อ

การรัสสะในคำว่า โภวาทิ และ ยภาภาวิ ไม่เกี่ยวกับฉันทลักษณ์แต่อย่างใด แต่เป็นการรวมเอาสุขุจจารณะ (การออกเสียงง่าย) เข้าในการรักษาฉันท์ เพราะอยู่ในรูปคาถา เข้าใจว่าชาวมคธออกเสียงว่า โภวาที นาม โส โหติ และ ยถาภาวี คุเณน โส ไม่ราบเรียบนัก จึงต้องรัสสะเป็นรูปว่า โภวาทิ นาม โส โหติ และ ยถาภาวิ คุเณน โส]

การประกอบรูปศัพท์ ยิฏฺฐํ ว หุตํ ว โลเก

ศัพท์เดิมเป็น ยิฏฺฐํ วา หุตํ วา โลเก

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยิฏฺฐํ วฺ อา หุตํ วฺ อา โลเก)

ในเพราะพยัญชนะหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “รสฺสํ” (ยิฏฺฐํ วฺ อ หุตํ วฺ อ โลเก)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ยิฏฺจํ วฺ ⟶ อ หุตํ วฺ ⟶ อ โลเก)

สำเร็จรูปเป็น **ยิฏฺจํ ว หุตํ ว โลเก**

อาคเม-

ในที่ลงอาคม

ยถยิทํ, สมฺมทกฺขาโต.

เช่น

ยถยิทํ	[ยถา + อิทํ]	(เหมือนสิ่งนี้)
สมฺมทกฺขาโต	[สมฺมา + อกฺขาโต]	(กล่าวโดยชอบ)

[บทว่า ยถยิทํ และ สมฺมทกฺขาโต รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะอาคมคือ ย และ ท อักษรที่ลงด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา]

สํโยเค-

ในที่มีพยัญชนะสังโยค

ปรากโม ปรกฺกโม,

ปรา + กโม เข้าสนธิเป็น ปรกฺกโม (ความบากบั่น)

[บทว่า ปรกฺกโม มาจาก ปรา + กโม ซ้อน กฺ เป็น กฺก ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน แล้วจึงรัสสะ อา เป็น อ ในเพราะสังโยค รูปอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้]

อาสาโท อสฺสาโท.

อา + สาโท เข้าสนธิเป็น อสฺสาโท (ความยินดี)

เอวํ ตณฺหกฺขโย, ฌานสฺส ลาภิมฺหิ, วสิมฺหิ, ถุลฺลจฺจโย.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตณฺหกฺขโย	[ตณฺหา + ขโย]	(การสิ้นไปแห่งตัณหา)
ฌานสฺส ลาภิมฺหิ	[ลาภี + อมฺหิ]	(ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุฌาน)

วสิมฺหิ	[วสี + อมฺหิ]	(ข้าพเจ้าเป็นผู้ชำนาญ)
ถุลฺลจฺจโย	[ถูล + อจฺจโย]	(โทษหนัก)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ในคำว่า ลาภิมฺหิ ลบ อ สระใน อมฺหิ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้วจึงรัสสะ อี เป็น อิ แม้รูปว่า วสิมฺหิ ก็มีนัยเดียวกัน]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

มายิทํ, มนสาทญฺญา วิมุตฺตานํ, ยถากฺกมํ, อาขฺยาติกํ, ทียฺยติ, สูยฺยติ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

[ลง ย อาคมแล้วไม่รัสสะ]

มายิทํ	[มา + อิทํ]	(อย่ากระทำสิ่งนี้)

[ลง ท อาคม แล้วไม่รัสสะ]

มนสาทญฺญา วิมุตฺตานํ [มนสา + อญฺญา วิมุตฺตานํ] (แก่ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ด้วยใจ)

[มีพยัญชนะสังโยคแล้วไม่รัสสะ]

ยถากฺกมํ	[ยถา + กมํ]	(ตามลำดับ)
อาขฺยาติกํ	[อา + ขฺยาติกํ]	(บทอาขยาต)
ทียฺยติ	[ทา + ยติ]	(อันบุคคลย่อมให้)
สูยฺยติ	[สุ + ยติ]	(อันบุคคลย่อมสดับ)

[บทว่า มายิทํ เป็นต้น ไม่ต้องรัสสะในเพราะอาคมหรือสังโยค เพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้ จึงไม่มีรูปว่า มยิทํ, มนสทญฺญา วิมุตฺตานํ, ยถกฺกมํ, อขฺยาติกํ, ทิยฺยติ, สุยฺยติ]

“เอโส โข พฺยนฺติ กาหิติ, โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ” อิจฺจตฺร ตสฺมึเยวาธิกาเร-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

เอโส โข พฺยนฺติ กาหิติ, โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ

เมื่อบท ๓ บทก่อนนั้นนั่นเทียวเป็นศัพท์ตามมา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๙. โลปญฺจ ตตฺราการโร.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบ ในเพราะพยัญชนะในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคม ในที่ลบนั้น

สรา อ.สระ ท. *ปปฺโปนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ *อกาโร* จ อ. อ อักษร ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ตตฺร ฐาเน* ในที่ลบนั้น ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิและอาคมวิธิ คือ ลบสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น เช่น เอโส + โข แยกพยัญชนะข้างหน้า คือ สฺ ออกจากสระ โอ, ลบสระ โอ หน้าในเพราะพยัญชนะ ขฺ ของ โข และลง อ เป็นอาคมท้าย สฺ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น เอส โข

คำว่า ตตฺราการโร ตัดบทเป็น ตตฺร + อกาโร]

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ โลปํ ปปฺโปนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

ตตฺร ลุตฺเต ฐาเน อการาคโม จ โหติ.

และลง อ อักษรเป็นอาคมในตำแหน่งที่ลบนั้น

เอต-ตสทฺทนฺโตการสฺเสวายํ โลโป.

วิธีนี้เป็นการลบ โอ อักษรท้าย เอต และ ต ศัพท์เท่านั้น

[คำว่า เอต-ตสทฺทนฺโตการสฺเสว ตัดบทเป็น เอต-ตสทฺท + อนฺต + โอการสฺส + เอว

แม้ว่าพระกัจจายนะจะไม่กำหนดว่าสระที่ลบด้วยสูตรนี้คือสระตัวไหน แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้

กำหนดว่าเป็นสระ โอ ที่อยู่ท้าย เอต และ ต ศัพท์เท่านั้น ข้อกำหนดดังกล่าวคล้อยตามอุทาหรณ์ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า ส สีลวา เป็นต้นและสอดคล้องกับสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) ดังนั้น สระ โอ ที่อยู่ท้ายศัพท์อื่นซึ่งไม่ใช่ เอต และ ต ศัพท์ เช่น ปุริโส (บุรุษ), โส (ตน) จึงลบด้วยสูตรนี้ไม่ได้

ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า ข้อความดังกล่าวเป็น เยภุยยนัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ มีอุทาหรณ์ที่ลบสระ โอ ท้ายศัพท์อื่นบ้าง เช่น เสสโต โลปํ คสิปิ (คสิปิ = โค + สิ + อปิ), เถร วาทานมุตฺตโม (= เถโร + วาทานํ + อุตฺตโม)

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าได้คัดค้านมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่าไม่ถูกต้อง โดยอ้างเหตุผลว่าบทว่า สรา ที่ตามมาสูตรนี้เป็นพหูพจน์ จึงควรลบสระหลายตัว ทั้งแสดงอุทาหรณ์ที่ลบสระ อิ, อุ, เอ และ โอ แล้วลง อ อาคมในพระบาลี ดังต่อไปนี้

- อิเส = อิสิ ศัพท์ + โย วิภัตติ ลบ อิ ใน สิ แล้วลง อ อาคม แล้วแปลง โย ทุติยาวิภัตติเป็น เอ เมื่อมีรูปเป็น อิสฺ + อ + เอ แล้ว ให้ลบ อ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับ เอ รูปนี้พบในบาทคาถาว่า สมฺปนฺน จรเณ อิเส (ฤษีผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติ)

- จตสฺสนฺนํ = จตุ ศัพท์ + นํ วิภัตติ ลง สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น นฺ แล้วลบ อุ ใน ตุ และลง อ อาคมด้วยสูตรนี้

- ยาจกมาคเต = ยาจเก + อาคเต ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า ทิสฺวา ยาจกมาคเต (เห็นยาจกผู้มาแล้ว)

- มิคเมโส = มิเค + เอโส ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า มิคเมโส จรามหํ (เราจะเที่ยวไปเหมือนเนื้อ)

- ผลมาหริ = ผเล + อาหริ ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า โก นุ เม ผลมาหริ (ใครนำผลไม้มาให้แก่เรา)

- อกรมฺหส เต = อกรมฺหเส + เต ลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ (เราได้ทำกิจให้แก่ท่านแล้ว)

- อคฺคมกฺขายติ = อคฺโค + อกฺขายติ ลง ม อาคมแล้วลบ โอ และลง อ อาคม]

เอส โข พฺยนฺติ กาหิติ, ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ.

เช่น

เอส โข พฺยนฺติ กาหิติ	[เอโส โข พฺยนฺติ กาหิติ]	(บุคคลนี้จักกระทำให้สิ้นไป)
ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ	[โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ]	(บุคคลนั้นไปอยู่ จะไม่หวนกลับ)

การประกอบรูปศัพท์ เอส โข

ศัพท์เดิมเป็น เอโส กับ โข

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (เอสฺ โอ โข)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบสระ โอ และลง อ อาคมด้วยสูตรว่า "โลปญฺจ ตตฺรากาโร" (เอสฺ อ โข)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (เอสฺ ⟶ อ โข)

สำเร็จรูปเป็น **เอส โข**

เอวํ เอส ธมฺโม, เอส ปตฺโตสิ, ส มุนิ, ส สีลวา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

เอส ธมฺโม	(ธรรมนี้)
เอส ปตฺโตสิ	(บุคคลนี้เป็นผู้บรรลุแล้ว)
ส มุนิ	(บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นมุนี)
ส สีลวา	(บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีศีล)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ปรากฏเป็นรูปที่แยกเป็นสองบทว่า เอส ธมฺโม ฯเปฯ ส สีลวา ไม่ประกอบเป็นบทเดียวว่า เอสธมฺโม ฯเปฯ สสีลวา เพราะเป็นวัณณสนธิคือการเชื่อมอักษร ไม่ใช่ปทสนธิคือการเชื่อมบทดังอุทาหรณ์ว่า ตตฺร + อยํ = ตตฺรายํ ตามคำอธิบายในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๗, ๑๘๗) อย่างไรก็ดีวรรณกรรมสิงหลถือว่าเป็นสนธิที่ต้องมีรูปติดกัน (ดู สุโพธาลังการมัญชรี คำอธิบายคาถา ๒๙๙)]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เอโส ธมฺโม, โส มุนิ, โส สีลวา.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอโส ธมฺโม	(ธรรมนี้)
โส มุนิ	(บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นมุนี)
โส สีลวา	(บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีศีล)

จสทฺเทน เอตสทฺทนฺตสฺส สเรปิ กฺวจิ โลโป.

การลบสระท้ายของ เอต ศัพท์ ย่อมมีแม้ในเพราะสระในบางแห่ง ด้วย จ ศัพท์

[ตามคำแปลที่กล่าวมาข้างต้น จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือรวบรวมข้อความในสูตรที่มีสองวิธี ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ จ ศัพท์อีกประการหนึ่งคืออวุตตสมุจจยะ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือการลบสระ โอ ของ เอต ศัพท์เมื่อมีสระอยู่ท้าย เช่น เอส + อตฺโถ = เอโส อตฺโถ ดังนี้เป็นต้น ส่วนใหญ่ จ ศัพท์ในสูตรใดสูตรหนึ่งมักทำหน้าที่เพียงอย่างเดียว แต่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สองอย่าง กล่าวคือ เมื่อประกอบไว้ท้าย พฺยญฺชเน ที่ตามมาเป็นรูปว่า พฺยญฺชเน จ ก็ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ หรือถ้าประกอบท้าย อกาโร เป็นรูปว่า อกาโร จ ก็ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ ตามนัยที่สองแปลว่า สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะและสระอื่น ในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น]

ยถา เอส อตฺโถ, เอส อาโภโค, เอส อิทานิ.

เช่น

เอส อตฺโถ	(ข้อความนี้)
เอส อาโภโค	(ความประสงค์นี้)
เอส อิทานิ	(บุคคลนี้ในเวลานี้)

วิปริณาเมน "สรมฺหา, พฺยญฺชนสฺสา"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ) และบทว่า พฺยญฺชนสฺส (พยัญชนะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนแปลงวิภัตติ

[บทว่า สรมฺหา และ พฺยญฺชนสฺส ติดตามมาจากสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน โดยเปลี่ยนวิภัตติจากปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ คือ สรา เป็นปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ คือ สรมฺหา และเปลี่ยนจากสัตตมีวิภัตติ คือ พฺยญฺชเน เป็นฉัฏฐีวิภัตติ คือ พฺยญฺชนสฺส เพราะ ปร ศัพท์ใน ปร เทฺวภาโว มองหาอปาทานคือ สรมฺหา (ท้ายสระ)และ พฺยญฺชนสฺส ก็เป็นวิเสสยะของ ปร]

๔๐. ปร เทฺวภาโว ฐาเน.

การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร

เทฺวภาโว อ.ความเป็นสองรูป *พฺยญฺชนสฺส* แห่งพยัญชนะ *ปร [ปรสฺส]* อันเป็นเบื้องหลัง *สรมฺหา* จากสระ *โหติ* ย่อมมี *ฐาเน* ในฐานะ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ซ้อนพยัญชนะสังโยคที่อยู่หลังจากสระ เช่น อิธ + ปมาโท ซ้อน ปฺ เป็น ปฺป สำเร็จรูปเป็น อิธปฺปมาโท การซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้ คือการซ้อนปฐมอักษร ตติยอักษร และปัญจมอักษรของวรรค เป็นรูปว่า

- การซ้อน ก วรรค = กฺก คฺค
- การซ้อน จ วรรค = จฺจ ชฺช ญฺญ
- การซ้อน ฏ วรรค = ฏฺฏ ฑฺฑ ณฺณ
- การซ้อน ต วรรค = ตฺต ทฺท นฺน
- การซ้อน ป วรรค = ปฺป พฺพ มฺม
- การซ้อน อ วรรค = ยฺย ลฺล วฺว สฺส

ท่านกล่าวว่าสูตรนี้เป็นอาคมวิธิ เพราะมีลักษณะแทรกเสียงเข้าไปในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่ มตินี้ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา

อีกนัยหนึ่ง คัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐีกล่าวว่าสูตรนี้เป็นอาเทสวิธิ คือ แปลงพยัญชนะตัวหนึ่งเป็นสองตัว เช่น อิธ + ปมาโท แปลง ป ของ ปมาโท เป็น ปฺป สำเร็จรูปเป็น อิธปฺปมาโท ความเห็นนี้สอดคล้องกับโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

สรมฺหา เทฺว. สรมฺหา ปรสฺส พฺยญฺชนสฺส กฺวจิ เทฺว รูปานิ โหนฺติ. ปคฺคโห.[๗๖]

“แปลงพยัญชนะที่อยู่หลังสระเป็นสองรูป การแปลงพยัญชนะที่อยู่หลังสระเป็นสองรูปย่อมมีในบางแห่ง เช่น ปคฺคโห [ป + คโห]”

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาก็อธิบายว่า

พฺยญฺชนสฺสาติ อตฺถโต วิภตฺติวิปริณาเมน เทฺวอิจฺจเนนาเทเสน โยคา ฐานสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี.[๗๗]

“บทว่า พฺยญฺชนสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติในฐานสัมพันธ์ เพราะประกอบด้วยการอาเทศคือบทว่า เทฺว นี้ด้วยการเปลี่ยนแปลงวิภัตติตามอรรถ”

อนึ่ง ในคัมภีร์ไวยากรณ์มักกล่าวถึงวิธีของสูตรนี้ด้วย ภาว ศัพท์ว่า เทฺวภาว หรือด้วย ตฺต ปัจจัยว่า ทฺวิตฺต ศัพท์ทั้งสองนี้มักระบุถึงการอาเทศ เช่น

- โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส (ความเป็น โอ แห่ง ว อักษร ย่อมมีในเพราะ โย วิภัตติในบางแห่ง = แปลง ว เป็น โอ)
- อตฺตํ (ความเป็น อ อักษร = แปลงเป็น อ อักษร)
- ตสฺส ตฺถตฺตํ (ความเป็น ตฺถ แห่ง ต = แปลง ต เป็น ตฺถ)
- ติสฺส ตฺถิตฺตํ (ความเป็น ตฺถิ แห่ง ติ = แปลง ติ เป็น ตฺถิ)
- ตุสฺส ตฺถุตฺตํ (ความเป็น ตฺถุ แห่ง ตุ = แปลง ตุ เป็น ตฺถุ)
- สทสฺส สีทตฺตํ (ความเป็น สีท แห่ง สท = แปลง สท เป็น สีท) ในวุตติของสูตรนี้อธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า สีทาเทโส (การแปลงเป็น สีท)

นอกจากนี้ ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๔๐) ว่า เอโอตฺตาสุํ (แปลง อุํ วิภัตติที่อยู่ท้าย เอ และ โอ อาเทศ เป็น สุํ) มีคำอธิบายในวุตติว่า อาเทสตฺตาขฺยาปนตฺถํ ตฺตคฺคหณํ (ตฺต ศัพท์มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นอาเทศ)

สูตรนี้มี ๓ บท คือ ปร เทฺวภาโว และ ฐาเน คัมภีร์นี้เห็นว่า ปร กับ เทฺวภาโว เป็นคนละบทกันตามขนบนิยมเรียก ปร ว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ บทที่แสดงด้วยความไม่ปรากฏวิภัตติ หมายความว่า ให้ลบ ส วิภัตติใน ปรสฺส ด้วย ปร นิปาตนะในสูตรนี้ (นิปาตนะ คือวิธีทำตัวโดยไม่ใช้สูตรอื่น แต่ให้สำเร็จด้วยคำที่ท่านกล่าวไว้ในสูตร) ดังนั้น ในวุตติจึงอธิบาย ปร เป็นรูปที่ลงฉัฏฐีวิภัตติว่า ปรสฺส (อันเป็นเบื้องหลัง) ซึ่งเป็นวิเสสนะของบทที่ตามมาว่า พฺยญฺชนสฺส (ของพยัญชนะ)

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าสูตรนี้มี ๒ บท โดย ปรเทฺวภาว เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรสฺส เทฺวภาโว ปรเทฺวภาโว (ปรเทฺวภาวะ คือ ความเป็นสองรูปของพยัญชนะหลัง) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ปฏิเสธมติของคัมภีร์นยาสะ เพราะถ้า ปร เข้าสมาสกับ เทฺวภาโว ก็เป็นวิเสสนะของ พฺยญฺชนสฺส ไม่ได้ เนื่องจากบทที่เข้าสมาสแล้วจะไม่มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับบทที่มิได้เข้าสมาส]

สรมฺหา ปรสฺส พฺยญฺชนสฺส เทฺวภาโว โหติ ฐาเน.

การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร

ทฺวินฺนํ ภาโว ทฺวิภาโว,

ความเป็นสองรูป ชื่อว่า ทฺวิภาวะ (การซ้อน)

โส เอว เทฺวภาโว.

การซ้อนนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า เทฺวภาวะ (การซ้อน)

[คำว่า ทฺวินฺนํ ภาโว แสดงรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส แต่ยังสำเร็จเป็นรูปว่า เทฺวภาว ไม่ได้ ดังนั้นจึงต้องลง ณ ปัจจัยท้าย ทฺวิภาว ในสกัตถตัทธิต คือ ตัทธิตที่ลงในอรรถสกัตถ์ หมายถึง มีความหมายของตน (บทที่ประกอบร่วม) เท่านั้น ไม่มีความหมายอื่นใดๆ แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิภาโว เอว เทฺวภาโว จึงจะพฤทธิ์ อิ ใน ทฺวิ เป็น เอ ได้ รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า สกัตถตัทธิต]

เอตฺถ จ ฐานํ นาม รสฺสาการโต ปรํ ป-ปติ-ปฏิ-กมุ-กุส-กุธ-กี-คห-ชุต-ญา-สิ-สุ-สมฺภุ-สร-สสาทีนมาทิพฺยญฺชนํ, ติก-ตย-ตึส-วตาทีนมาทิ จ, วตุ-วฏฺฏุ-ทิสาทีนมนฺตญฺจ, อุ-ทุ-นิ-อุปสคฺค-ต-จตุ-ฉ-สนฺตสทฺทาเทสาทิปรญฺจ, อปทนฺตานาการทีฆโต ยการาทิ จ,

ยวตํ ตลนาทีน-	**มาเทโส จ สยาทินํ**
สหธาตฺวนฺตยาเทโส	**สีสกาโร ตปาทิโต.**

ฉนฺทานุรกฺขเณ จ, ฆร-เณ-ธํสุ-ภมาทีนมาทิ จ, รสฺสาการโต วคฺคานํ จตุตฺถทุติยา จ อิจฺเจวมาทิ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ชื่อว่า ฐานะอันควร คือ

- พยัญชนะตัวแรกของ ป, ปติ, ปฏิ อุปสรรค และ กมุ (ก้าวเดิน), กุส (โกรธ), กุธ (โกรธ), กี (ซื้อ), คห (จับถือ), ชุต (ส่องแสง), ญา (รู้), สิ (เสพ), สุ (ฟัง), สมฺภู (คุ้นเคย), สร (ระลึก), สส ธาตุ (หายใจ) เป็นต้น ที่อยู่ท้ายรัสสสระและสระ อา [เช่น อิธ ปมาโท ⟶ อิธปฺปมาโท]

- พยัญชนะตัวแรกของ ติก, ตย, ตึส และ วต ศัพท์ เป็นต้น [เช่น กุสลติกํ ⟶ กุสลตฺติกํ]

- พยัญชนะท้ายของ วตฺ (หมุนไป), วฏฺ (หมุนไป), ทิส ธาตุ (เห็น) เป็นต้น [เช่น วตติ ⟶ วตฺตติ]

- พยัญชนะท้ายของ อุ, ทุ, นิ อุปสรรค และ ต, จตุ, ฉ และ [ส]ซึ่งเป็นอาเทศของ สนฺต ศัพท์ เป็นต้น [เช่น อุกํโส ⟶ อุกฺกํโส]

- ย อักษร เป็นต้น ที่อยู่ท้ายทีฆสระที่มิใช่ท้ายบทและมิใช่สระ อา [เช่น นียติ ⟶ นียฺยติ]

- พยัญชนะอาเทศ[อักษรที่สำเร็จมาจากการอาเทศ]ของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา [เช่น เมื่อแปลง ตฺย เป็น จ แล้วซ้อน จฺ เป็น จฺจ ในอุทาหรณ์ว่า ชาติ อนฺโธ ⟶ ชจฺจนฺโธ]

- พยัญชนะอาเทศของสูตรทั้งหลายมีสูตร ส เย จ เป็นต้น [เช่น เมื่อแปลงนิคคหิต กับ ย เป็น ญ แล้วจึงซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า สํโยโค ⟶ สญฺโญโค]

- พยัญชนะอาเทศของ ย วิกรณปัจจัยกับพยัญชนะท้ายธาตุ [เช่น ทิวฺยเต ⟶ ทิพฺพเต แปลง วฺย เป็น ว แล้วซ้อน วฺ เป็น วฺว ด้วยสูตรนี้ แล้วแปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ]

- ส อักษรของ สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้น [เช่น ตปสี ⟶ ตปสฺสี ซ้อน สฺ อักษร]

- ในที่รักษาฉันทลักษณ์ [เช่น น ปชเห ⟶ นปฺปชฺชเห ในบาทคาถาว่า นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณํ ในที่นี้ซ้อน ปฺ เป็น ปฺป และซ้อน ชฺ เป็น ชฺช เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้ตรงตามฉันทลักษณ์]

- พยัญชนะตัวแรกของ ฆร (ไหล), เฌ (คิด), ธํสุ (ทำลาย), และ ภมุ ธาตุ (วนเวียน) เป็นต้น [เช่น ปฆรติ ⟶ ปคฺฆรติ, ปรฌานํ ⟶ ปรชฺฌานํ, วิธํเสติ ⟶ วิทฺธํเสติ, วิภนฺโต ⟶ วิพฺภนฺโต การซ้อนพยัญชนะในตัวอย่างเหล่านี้เป็นอสทิสเทฺวภาวะ โดยซ้อนปฐมอักษรหน้าทุติยอักษรและซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร]

- พยัญชนะตัวที่สี่และตัวที่สองของวรรคท้ายรัสสสระและสระ อา ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะ [เช่น ปญฺจ ขนฺธา ⟶ ปญฺจกฺขนฺธา, อภิขณํ ⟶ อภิกฺขณํ, ชมฺพุฉายา ⟶ ชมฺพุจฺฉายา, อาขาโต ⟶ อากฺขาโต] ดังนี้เป็นต้น

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า สสาทีนมาทิพฺยญฺชนํ เทฺวภาวํ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สสาทีนมาทิพฺยญฺชนํ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล อนึ่ง ฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์เพิ่มบทว่า เทฺวภาวํ อาปชฺชติ เข้ามาแปล

ในพากย์นี้ แต่ความจริงพากย์นี้มีข้อความสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ ในที่นี้จึงแปลตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ซึ่งถอดความมาจากพยาขยาของสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนี

คำว่า อปทนฺตานาการทีฆโต ตัดบทเป็น อปท + อนฺต + น + อาการทีฆโต

ในภาษาบาลี การทำเทฺวภาวะมี ๓ ประการ คือ

๑. พยัญชนเทฺวภาวะ การซ้อนพยัญชนะ เช่น อิธปฺปมาโท = อิธ ปมาโท

๒. ปทเทฺวภาวะ การซ้อนบท เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ (ต้นไม้ทุกๆ ต้น), อตฺตโน อตฺตโน (ของตน) พบในคำซ้ำที่เรียกว่า วิจฉา

๓. ธาตุเทฺวภาวะ การซ้อนธาตุ เช่น จงฺกมติ พบในกรณีที่ต้องการย้ำความ เช่น จงฺกมติ มาจาก กมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ บทว่า กมติ มีความหมายว่า เดิน เมื่อซ้อน กมฺ ธาตุเป็น กมฺ + กมฺ + อ + ติ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า จงฺกมติ ทำให้มีอรรถว่า เดินกลับไปมา, เดินจงกรม]

ตตฺถ ปปติปฏีสุ ตาว-

ในบรรดาฐานะเหล่านั้น ลำดับแรกใน ป, ปติ และ ปฏิ อุปสรรค

อิธ ปมาโท อิธปฺปมาโท.

อิธ + ปมาโท เข้าสนธิเป็น อิธปฺปมาโท (ความประมาทในธรรมนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิธปฺปมาโท

ศัพท์เดิมเป็น อิธ กับ ปมาโท

ซ้อน ปฺ เป็น ปฺป ท้ายรัสสสระด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

สำเร็จรูปเป็น **อิธปฺปมาโท**

เอวํ อปฺปมาโท, วิปฺปยุตฺโต, สุปฺปสนฺโน, สมฺมา ปธานํ สมฺมปฺปธานํ. รสฺสตฺตํ. อปฺปติวตฺติโย, อธิปติปฺปจฺจโย, สุปฺปติฏฺฐิโต, อปฺปฏิปุคฺคโล, วิปฺปฏิสาโร, สุปฺปฏิปนฺโน, สุปฺปฏิปตฺติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อปฺปมาโท	[อ + ปมาโท]	(ความไม่ประมาท)
วิปฺปยุตฺโต	[วิ + ปยุตฺโต]	(ไม่ประกอบแล้ว)
สุปฺปสนฺโน	[สุ + ปสนฺโน]	(ผ่องใสยิ่งแล้ว)

สมฺมา + ปธานํ เข้าสนธิเป็น สมฺมปฺปธานํ (การเพียรโดยชอบ) ความเป็นรัสสะย่อมมี [คือ ซ้อนพยัญชนะ ป เป็น ปฺป แล้วทำรัสสะในเพราะสังโยคเบื้องหลัง]

อปฺปติวตฺติโย	[อ + ปติวตฺติโย]	(อันใครๆ ไม่พึงให้เป็นไป)
อธิปติปฺปจฺจโย	[อธิปติ + ปจฺจโย]	(ปัจจัยที่เป็นใหญ่)
สุปฺปติฏฺฐิโต	[สุ + ปติฏฺฐิโต]	(ตั้งมั่นแล้ว)
อปฺปฏิปุคฺคโล	[อ + ปฏิปุคฺคโล]	(บุคคลผู้ไม่มีใครเปรียบ)
วิปฺปฏิสาโร	[วิ + ปฏิสาโร]	(ความร้อนใจ)
สุปฺปฏิปนฺโน	[สุ + ปฏิปนฺโน]	(ผู้ปฏิบัติชอบ)
สุปฺปฏิปตฺติ	[สุ + ปฏิปตฺติ]	(การปฏิบัติชอบ)

กมาทิธาตูสุ-

อุทาหรณ์ในธาตุมี กมฺ ธาตุเป็นต้น

ปกฺกโม, ปฏิกฺกโม, เหตุกฺกโม, อากมติ อกฺกมติ,

ปกฺกโม	[ป + กโม]	(การหลีกออก)
ปฏิกฺกโม	[ปฏิ + กโม]	(การถอยกลับ)
เหตุกฺกโม	[เหตุ + กโม]	(ลำดับเหตุ)

อา + กมติ เข้าสนธิเป็น อกฺกมติ (เหยียบ)

เอวํ ปรกฺกมติ, ยถากฺกมํ.

ปกฺโกสติ, ปฏิกฺโกสติ, อนุกฺโกสติ, อาโกสติ อกฺโกสติ.

อกฺกุทฺโธ, อติกฺโกโธ.

ธนกฺกีโต, วิกฺกโย, อนุกฺกโย.

ปคฺคโห, วิคฺคโห, อนุคฺคโห, นิคฺคโห, จนฺทคฺคาโห, ทิฏฺฐิคฺคาโห.

ปชฺโชโต, วิชฺโชตติ, อุชฺโชโต.

กตญฺญู, วิญฺญู, ปญฺญาณํ, วิญฺญาณํ, อนุญฺญา, มนุญฺญา, สมญฺญา.

อวสฺสโย, นิสฺสโย, สมุสฺสโย.

อปฺปสฺสุโต, วิสฺสุโต, พหุสฺสุโต, อาสวา อสฺสวา.

ปสฺสมฺภนฺโต, วิสฺสมฺภติ.

อฏฺฐสฺสโร, วิสฺสรติ, อนุสฺสรติ.

ปสฺสสนฺโต, วิสฺสสนฺโต, มุหุสฺสสนฺโต, อาสาโส อสฺสาโส.

อวิสฺสชฺเชนฺโต, วิสฺสชฺเชนฺโต, ปริจฺจชนฺโต, อุปทฺทโว, อุปกฺกิลิฏฺโฐ, มิตฺตทฺทุ, อายพฺพโย, อุทพฺพหิ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

[กมุ ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรมฺ ธาตุ บาลีจึงซ้อนเพื่อให้เป็นสังโยคเหมือนกัน]

ปรกฺกมติ	[ปรา + กมติ]	(ย่อมพยายาม)
ยถากฺกมํ	[ยถา + กมํ]	(ตามลำดับ)

[กุส ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรุศฺ]

ปกฺโกสติ	[ป + โกสติ]	(ย่อมเรียก)
ปฏิกฺโกสติ	[ปฏิ + โกสติ]	(ย่อมคัดค้าน)
อนุกฺโกสติ	[อนุ + โกสติ]	(ย่อมตามห้าม)
อา + โกสติ เข้าสนธิเป็น	อกฺโกสติ	(ย่อมด่าว่า)

[กุธ ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรุธฺ]

อกฺกุทฺโธ	[อ + กุทฺโธ]	(ความไม่โกรธ)
อติกฺโกโธ	[อติ + โกโธ]	(ความโกรธจัด)

[กี ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรี]

ธนกฺกีโต	[ธน + กีโต]	(ซื้อมาด้วยทรัพย์)
วิกฺกโย	[วิ + กโย]	(การขาย)
อนุกฺกโย	[อนุ + กโย]	(การซื้อทอด[การซื้อต่อจากผู้อื่น)

[คห ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น คฺรหฺ]

ปคฺคโห	[ป + คโห]	(การยกย่อง)
วิคฺคโห	[วิ + คโห]	(การทะเลาะ)

อนุคฺคโห	[อนุ + คโห]	(การช่วยเหลือ)
นิคฺคโห	[นิ + คโห]	(การกำหราบ, การข่ม)
จนฺทคฺคาโห	[จนฺท + คาโห]	(การอมจันทร์, จันทรุปราคา)
ทิฏฺฐิคฺคาโห	[ทิฏฺฐิ + คาโห]	(การยึดมั่นด้วยทิฏฐิ)

[ชุต ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ทฺยุตฺ]

ปชฺโชโต	[ป + โชโต]	(โชติช่วง)
วิชฺโชตติ	[วิ + โชตติ]	(ย่อมสว่าง)
อุชฺโชโต	[อุ + โชโต]	(ลุกโพลงแล้ว)

[ญา ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ชฺญา]

กตญฺญู	[กต + ญู]	(ผู้รู้คุณ)
วิญฺญู	[วิ + ญู]	(ผู้รู้)
ปญฺญาณํ	[ป + ญาณํ]	(ความรู้)
วิญฺญาณํ	[วิ + ญาณํ]	(จิต)
อนุญฺญา	[อนุ + ญา]	(การอนุญาต)
มนุญฺญา	[มนุ + ญา]	(รู้ใจ, ชอบใจ)
สมญฺญา	[สํ อา + ญา]	(ชื่อ)

[สิ ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺริ]

อวสฺสโย	[อว + สโย]	(ที่พึ่ง)
นิสฺสโย	[นิ + สโย]	(ที่อาศัย)
สมุสฺสโย	[สํ อุ + สโย]	(กอง, หมู่)

[สุ ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺรุ]

อปฺปสฺสุโต	[อ + ป + สุโต]	(มีสุตะน้อย)
วิสฺสุโต	[วิ + สุโต]	(เลื่องลือ, ปรากฏ)
พหุสฺสุโต	[พหุ + สุโต]	(มีสุตะมาก)
อา + สวา　เข้าสนธิเป็น　อสฺสวา		(หญิงผู้ว่าง่าย)

[สมฺภู ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺรมฺภฺ]

ปสฺสมฺภนฺโต	[ป + สมฺภนฺโต]	(สงบอยู่)
วิสฺสมฺภติ	[วิ + สมฺภติ]	(ย่อมคุ้นเคย)

[สร ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น สฺวฤ]

อฏฺฏสฺสโร	[อฏฺฏ + สโร]	(เสียงครวญคราง)
วิสฺสรติ	[วิ + สรติ]	(ย่อมซ่านไป)

[สร ธาตุ ในอรรถนี้ใช้เป็น สฺมฤ]

อนุสฺสรติ	[อนุ + สรติ]	(ย่อมระลึก)

[สส ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺวสฺ]

ปสฺสสนฺโต	[ป + สสนฺโต]	(หายใจเข้า)
วิสฺสสนฺโต	[วิ + สสนฺโต]	(สนิทสนมอยู่)
มุหุสฺสสนฺโต	[มุหุํ + สสนฺโต]	(สูดซ้ำอยู่)

[รูปว่า มุหุสฺสสนฺโต ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า มหสฺสสนฺโต (สูดใหญ่อยู่) ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า มุหุสฺสสนฺโต (สูดซ้ำอยู่) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลเพราะเห็นว่ามีความหมายเหมาะสมกว่า]

อา + สาโส เข้าสนธิเป็น อสฺสาโส (ลมหายใจออก)

[สชฺช ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น สฤช]

อวิสฺสชฺเชนฺโต	[อวิ + สชฺเชนฺโต]	(ไม่สละอยู่)
วิสฺสชฺเชนฺโต	[วิ + สชฺเชนฺโต]	(สละอยู่)

[จช ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ตฺยชฺ]

ปริจฺจชนฺโต	[ปริ + จชนฺโต]	(สละอยู่)

[ทุ ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ทฺรุ]

อุปทฺทโว	[อุป + ทโว]	(อันตราย)

[กิลิส ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺลิศฺ]

อุปกฺกิลิฏฺโจ	[อุป + กิลิฏฺโจ]	(เศร้าหมอง)

[ทู ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น ทฺรุ]

มิตฺตทฺทุ	[มิตฺต + ทุ]	(ผู้ประทุษร้ายมิตร)

[วย ธาตุ ในสันสกฤตใช้ เป็น วยฺ]

อายพฺพโย	[อาย + วโย]	(การเสื่อมไปแห่งทรัพย์สิน)

[วห ธาตุ ในสันสกฤตใช้เป็น วหฺ]

อุทพฺพหิ	[อุ + อ + วหิ]	(นำไปแล้ว)

ดังนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างของ อาทิ ศัพท์ใน สมฺภู-สร-สสาทีนํ หมายเอา สชฺช ธาตุ, จช ธาตุ, ทุ ธาตุ, กิลิส ธาตุ, ทู ธาตุ, วย ธาตุ และ วห ธาตุ เป็นต้น

คำว่า อายพฺพโย ตัดบทเป็น อาย + วโย ซ้อน วฺ เป็น วฺว แล้วแปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ

คำว่า อุทพฺพหิ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + วห ธาตุ + อี อัชชตนีวิภัตติ รัสสะ อี วิภัตติเป็น อิ ลง อ อาคมหน้าธาตุเป็นรูปว่า อุอวหิ แล้วลง ทฺ อาคม ⟶ อุทวหิ, ซ้อน วฺ อักษร ⟶ อุทฺววหิ, แปลง วฺว เป็น พฺพ ⟶ อุทพฺพหิ

ธาตุเหล่านี้ คือ วย และ วหฺ สันสกฤตใช้เป็น วยฺ และ วหฺ ซึ่งไม่มีสังโยคอยู่หน้า แต่บาลีซ้อนพยัญชนะสังโยคได้ตามอุทาหรณ์ในพระบาลี โดยคล้อยตามสูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว)]

สรมฺหาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ)

สมฺปยุตฺโต, สมฺปติชาโต, สมฺปฏิจฺฉนฺนํ, สงฺกมนฺโต, สงฺคโห.

บทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สมฺปยุตฺโต	[สํ + ปยุตฺโต]	(ประกอบแล้ว)
สมฺปติชาโต	[สํ + ปติชาโต]	(ผู้แรกเกิด)
สมฺปฏิจฺฉนฺนํ	[สํ + ปฏิจฺฉนฺนํ]	(รับเอาแล้ว)
สงฺกมนฺโต	[สํ + กมนฺโต]	(เคลื่อนย้ายอยู่)
สงฺคโห	[สํ + คโห]	(การรวบรวม, การสงเคราะห์)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น ไม่มีการซ้อนพยัญชนะหน้า ป, ปติ, ปฏิ อุปสรรค กมุ ธาตุ และ คห ธาตุ เพราะอักษรข้างหน้าธาตุเป็นพยัญชนะ คือ นิคคหิต จึงแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

จาเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาเน (ในที่สมควร)

มา จ ปมาโท, ปติคยฺหติ, วจีปโกปํ รกฺเขยฺย, เย ปมตฺตา ยถา มตา, มโนปโกปํ รกฺเขยฺย, อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ.

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

มา จ ปมาโท (อนึ่ง ท่านอย่าเป็นผู้มีความประมาท)

ปติคยฺหติ (อันบุคคลย่อมถือเอา) [ฉบับสิงหลมีรูปเป็น ปติคณฺหาติ]

วจีปโกปํ รกฺเขยฺย (พึงรักษาความผิดพลาดทางวาจา = ไม่ให้ความผิดพลาดทางวาจาเกิดขึ้น)

เย ปมตฺตา ยถา มตา (ชนเหล่าใดเป็นผู้ประมาท ชนเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้ตายแล้ว)

มโนปโกปํ รกฺเขยฺย (พึงรักษาความผิดพลาดทางใจ)

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ (ย่อมบันเทิงในโลกนี้ เมื่อละไปแล้ว ย่อมบันเทิง[ในโลกหน้า])

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า มา จปฺปมาโท, ปติคฺคยฺหติ, วจีปฺปโกปํ รกฺเขยฺย, เยปฺปมตฺตา ยถา มตา, มโนปฺปโกปํ รกฺเขยฺย, อิธ โมทติปฺเปจฺจ โมทติ เพราะในพระบาลีไม่ปรากฏการซ้อนพยัญชนะในอุทาหรณ์เหล่านี้ จึงไม่ต้องซ้อนพยัญชนะตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) จะเห็นได้ว่าแม้คำว่า เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย ก็ไม่ซ้อนเป็นรูปว่า เหตุปฺปจฺจโย อารมฺมณปฺปจฺจโย เป็นต้น]

ติกาทีสุ-

อุทาหรณ์ในศัพท์มี ติก ศัพท์เป็นต้น

กุสลตฺติกํ, ปีติตฺติกํ, เหตุตฺติกํ, เวทนาตฺติกํ, โลกตฺตยํ, โพธิตฺตยํ, วตฺถุตฺตยํ. เอกตฺตึส, ทฺวตฺตึส, จตุตฺตึส. สีลพฺพตํ, สุพฺพโต, สปฺปีติโก, สมนฺนาคโต, ปุนปฺปุนํ อิจฺจาทิ.

เช่น

[ติก ศัพท์]

กุสลตฺติกํ	[กุสล + ติกํ]	(หมวด ๓ แห่งกุศล)
ปีติตฺติกํ	[ปีติ + ติกํ]	(หมวด ๓ แห่งปีติ)
เหตุตฺติกํ	[เหตุ + ติกํ]	(หมวด ๓ แห่งเหตุ)
เวทนาตฺติกํ	[เวทนา + ติกํ]	(หมวด ๓ แห่งเวทนา)

[ตย ศัพท์]

โลกตฺตยํ	[โลก + ตยํ]	(หมวด ๓ แห่งโลก)
โพธิตฺตยํ	[โพธิ + ตยํ]	(หมวด ๓ แห่งความตรัสรู้)
วตฺถุตฺตยํ	[วตฺถุ + ตยํ]	(หมวด ๓ แห่งพระไตรรัตน์)

[ตึส ศัพท์]

เอกตฺตึส	[เอก + ตึส]	(๓๑)
ทฺวตฺตึส	[ทฺวิ + ตึส]	(๓๒) [แปลง อิ เป็น อ]
จตุตฺตึส	[จตุ + ตึส]	(๓๔)

[วต ศัพท์ เป็นต้น]

สีลพฺพตํ	[สีล + วตํ]	(ศีลและพรต)
สุพฺพโต	[สุ + วโต]	(ผู้มีพรตงาม)
สปฺปีติโก	[ส + ปีติโก]	(เป็นไปกับด้วยปีติ)
สมนฺนาคโต	[สํ + อนุ + อาคโต]	(ถึงพร้อมแล้ว)
ปุนปฺปุนํ	[ปุน + ปุนํ]	(บ่อยๆ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[บทว่า สมนฺนาคโต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ + อนุ + อาคโต แปลงนิคคหิตเป็น ม, ลบ อุ ใน อนุ, นำ นฺ มาประกอบกับ อา ใน อาคโต และซ้อน นฺ เป็น นฺน ด้วยสูตรนี้ หรืออาจแปลง อุ ใน อนุ เป็น วฺ สำเร็จรูปเป็น สมนฺวาคโต ก็ได้]

วตฺวฏฺฐิสาทีนมนฺเต-

อุทาหรณ์ในที่สุดของธาตุมี วตฺ, วฏฺ และ ทิส ธาตุ เป็นต้น

ยถา วตฺตติ, วฏฺฏติ, ทสฺสนํ, ผสฺโส อิจฺจาทิ.

เช่น

วตฺตติ	[วตติ]	(ย่อมเป็นไป)
วฏฺฏติ	[วฏติ]	(ย่อมสมควร)
ทสฺสนํ	[ทิสนํ]	(การเห็น)
ผสฺโส	[ผุโส]	(การกระทบ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[สันสกฤตใช้เป็น วฤตฺ ธาตุ บาลีจึงซ้อน ตฺ เป็นรูปว่า วตฺตติ

รูปว่า วฏฺฏติ บาลีใช้เป็น วฏฺ ธาตุ แต่สันสกฤตไม่มีธาตุนี้

รูปว่า ทสฺสนํ มาจาก ทิส ธาตุในบาลี สันสกฤตใช้เป็น ทฤศฺ ธาตุ จึงซ้อน ส เป็น สฺส แปลง อิ ใน ทิส ธาตุเป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ การทำวิปริต การอาเทศ การลบ การลงอาคมและอื่นๆ ย่อมมีแก่ธาตุ วิภัตติ และปัจจัยในบางแห่ง)

รูปว่า ผสฺโส มาจาก ผุโส แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ซ้อน สฺ เป็น สฺส เพราะสันสกฤตใช้เป็น สฺปฤศฺ ธาตุ]

อุทุนิอุปสคฺคาทิปเรสุ-

อุทาหรณ์ในเบื้องหลังจากศัพท์มี อุ, ทุ, นิ อุปสรรค เป็นต้น

อุกํโส อุกฺกํโส. ทุกรํ ทุกฺกรํ, นิกงฺโข นิกฺกงฺโข.

เช่น

อุ + กํโส	เข้าสนธิเป็น	อุกฺกํโส	(สูงส่ง, ยอดเยี่ยม)
ทุ + กรํ	เข้าสนธิเป็น	ทุกฺกรํ	(กระทำได้ยาก)
นิ + กงฺโข	เข้าสนธิเป็น	นิกฺกงฺโข	(ผู้ปราศจากความสงสัย)

[สันสกฤตใช้เป็น อุตฺ, ทุรฺ, นิรฺ, นิสฺ บาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะเพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน]

เอวํ อุคฺคตํ, ทุจฺจริตํ, นิชฺชฏํ, อุญฺญาตํ, อุนฺนติ, อุตฺตโร, ทุกฺกโร, นิทฺทโร, อุนฺนโต, ทุปฺปญฺโญ, ทุพฺพโล, นิมฺมโล, อุยฺยุตฺโต, ทุลฺลโภ, นิพฺพตฺโต, อุสฺสาโห, ทุสฺสโห, นิสฺสาโร.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงซ้อนพยัญชนะเหมือนอย่างนี้ คือ

อุคฺคตํ	[อุ + คตํ]	(ขึ้นแล้ว)
ทุจฺจริตํ	[ทุ + จริตํ]	(ประพฤติมิชอบ)
นิชฺชฏํ	[นิ + ชฏํ]	(ปราศจากชัฏ = ปราศจากตัณหา)
อุญฺญาตํ	[อุ + ญาตํ]	(อันบุคคลดูถูกแล้ว)
อุนฺนติ	[อุ + นติ]	(การขึ้น, การฟูใจ)
อุตฺตโร	[อุ + ตโร]	(ประเสริฐ, สูงส่ง)
ทุกฺกโร	[ทุ + กโร]	(กระทำได้ยาก)
นิทฺทโร	[นิ + ทโร]	(ปราศจากความร้อนใจ)
อุนฺนโต	[อุ + นโต]	(สูง)
ทุปฺปญฺโญ	[ทุ + ปญฺโญ]	(มีปัญญาทราม)
ทุพฺพโล	[ทุ + พโล]	(มีกำลังทราม)
นิมฺมโล	[นิ + มโล]	(ปราศจากมลทิน)
อุยฺยุตฺโต	[อุ + ยุตฺโต]	(เคลื่อน[ขบวน]แล้ว, ยก[ทัพ]แล้ว)
ทุลฺลโภ	[ทุ + ลโภ]	(หายาก, ได้รับยาก)
นิพฺพตฺโต	[นิ + พตฺโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
อุสฺสาโห	[อุ + สาโห]	(เพียรพยายาม)
ทุสฺสโห	[ทุ + สโห]	(ทนได้ยาก)
นิสฺสาโร	[นิ + สาโร]	(ปราศจากแก่นสาร)

ตถา ตกฺกโร, ตชฺโช, ตนฺนินฺโน, ตปฺปภโว, ตมฺมโย. จตุกฺกํ, จตุทฺทิสํ, จตุปฺปาโท, จตุพฺพิธํ, จตุสฺสาลํ. ฉกฺกํ, ฉนฺนวุติ, ฉปฺปทิกา, ฉพฺพสฺสานิ. สกฺกาโร, สกฺกโต, สทฺทิฏฺฐิ, สปฺปุริโส, มหพฺพโล.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

[ต ศัพท์]

ตกฺกโร	[ต + กโร]	(ผู้กระทำกรรมนั้น = โจร)
ตชฺโช	[ต + โช]	(สมควรแก่สภาพนั้น)
ตนฺนินฺโน	[ต + นินฺโน]	(น้อมไปในบุคคลนั้น)
ตปฺปภโว	[ต + ปภโว]	(เกิดแต่สิ่งนั้น)
ตมฺมโย	[ต + มโย]	(สำเร็จแต่สิ่งนั้น)

[จตุ ศัพท์]

จตุกฺกํ	[จตุ + กํ]	(หมวด ๔)
จตุทฺทิสํ	[จตุ + ทิสํ]	(๔ ทิศ)
จตุปฺปาโท	[จตุ + ปาโท]	(มี ๔ เท้า, มี ๔ บาท)
จตุพฺพิธํ	[จตุ + วิธํ]	(๔ อย่าง)
จตุสฺสาลํ	[จตุ + สาลํ]	(ศาลา ๔ มุข)

[ฉ ศัพท์]

ฉกฺกํ	[ฉ + กํ]	(หมวด ๖)
ฉนฺนวุติ	[ฉ + นวุติ]	(๙๖)
ฉปฺปทิกา	[ฉ + ปทิกา]	([คาถา]มี ๖ บาท, ผึ้ง)
ฉพฺพสฺสานิ	[ฉ + วสฺสานิ]	(ตลอด ๖ พรรษา)

[ส ศัพท์ ซึ่งเป็นอาเทศของ สนฺต ศัพท์ เป็นต้น]

สกฺกาโร	[ส + กาโร]	(การสักการะ, การบูชา)
สกฺกโต	[ส + กโต]	(อันบุคคลบูชาแล้ว)
สทฺทิฏฺฐิ	[ส + ทิฏฺฐิ]	(ความเห็นถูก)
สปฺปุริส	[ส + ปุริส]	(คนดี)
มหพฺพโล	[มห + พโล]	(มีกำลังมาก)

[ในอุทาหรณ์ว่า ฉพฺพสฺสานิ ที่มาจาก ฉ + วสฺสานิ ซ้อน วฺ เป็น วฺว แล้วแปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ

ส ศัพท์ใน สกฺกาโร, สกฺกโต, สทฺทิฏฺฐิ และ สปฺปุริส แปลงมาจาก สนฺต ศัพท์ที่มีอรรถว่า ดี, งาม

สกฺการ จึงหมายถึง การกระทำดี = การบูชา ส่วน สทฺทิฏฺจิ คือ ความเห็นดี, ความเห็นถูก ปรากฏในพระปริตร (บทชุมนุมเทวดา) ว่า อสทฺทิฏฺจิโต วา (จากความเห็นไม่ดี = ความเห็นผิด)]

ฐาเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ฐาเน (ในที่สมควร)

นิกาโย, นิทานํ, นิวาโส, นิวาโต, ตโต, จตุวีสติ, ฉสฏฺจิ.

บทว่า ฐาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

นิกาโย	(หมู่)	นิทานํ	(เหตุ)
นิวาโส	(ที่อยู่, การอยู่)	นิวาโต	(ถ่อมตน)
ตโต	(แต่นั้น)	จตุวีสติ	(๒๔)
ฉสฏฺจิ	(๖๖)		

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า นิกฺกาโย, นิทฺทานํ เป็นต้น เพราะว่าไม่มีใช้อย่างนี้ในพระบาลี ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า นิกาโยติอาทีสุ นิอุปสคฺโคยํ อปฺปฏิเสธวาจี (อุปสรรคคือ นิ นี้ในบทว่า นิกาโย เป็นต้น มิได้แสดงการปฏิเสธไว้) หมายความว่า ถ้า นิ มิได้แสดงอรรถปฏิเสธซึ่งแปลว่า ไม่ ก็ไม่ต้องซ้อนพยัญชนะ

อนึ่ง ปทรูปสิทธิภาสาฎีกาอธิบายว่า สันสกฤตมีใช้เป็น นิ หรือ นิรฺ (นิสฺ) ถ้าสันสกฤตเป็น นิ บาลีไม่ต้องซ้อนพยัญชนะ แต่ถ้าสันสกฤตเป็นรูป นิรฺ (นิสฺ) บาลีต้องซ้อนพยัญชนะ]

ยการาทิมฺหิ-

อุทาหรณ์ใน ย อักษรเป็นต้น

นียฺยติ, สูยฺยติ, อภิภูยฺย, วิเจยฺย, วิเนยฺย, เธยฺยํ, เนยฺยํ, เสยฺโย, เชยฺโย, เวยฺยากรโณ.

เช่น

นียฺยติ	[นียติ]	(อันบุคคลย่อมนำไป)
สูยฺยติ	[สูยติ]	(อันบุคคลย่อมสดับ)
อภิภูยฺย	[อภิภูย]	(ครอบครองแล้ว)
วิเจยฺย	[วิเจย]	(เลือกเฟ้นแล้ว)

วิเนยฺย	[วิเนย]	(ขจัดแล้ว)
เธยฺยํ	[เธยํ]	(พึงทรงไว้)
เนยฺยํ	[เนยํ]	(พึงนำไป)
เสยฺโย	[เสโย]	(ประเสริฐ)
เชยฺโย	[เชโย]	(แก่กว่า)
เวยฺยากรโณ	[เวยากรโณ]	(นักไวยากรณ์)

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของคำว่า อปทนฺตานาการทีฆโต ยการาทิ (ย อักษร เป็นต้นที่อยู่ท้ายทีฆสระที่มิใช่ท้ายบทและมิใช่สระ อา) จะเห็นได้ว่า นียฺยติ, สูยฺยติ, วิเจยฺย เป็นต้น มี การซ้อน ยฺ พยัญชนะท้ายสระ อี และสระ อู ซึ่งอยู่กลางบทอาขยาตและบทกิตก์

อนึ่ง กฎข้อนี้กล่าวถึงทีฆสระที่ยกเว้น อา ซึ่งได้แก่ อี, อู, เอ และ โอ อุทาหรณ์ของการซ้อน ยฺ ท้าย โอ แม้ท่านไม่กล่าวไว้ในที่นี้ ก็มีอุทาหรณ์ว่า หิยฺยตฺตนํ, หิยฺยตฺตนี ที่มาจาก หิยฺโย ศัพท์ + ตน ปัจจัย ลง ตน ปัจจัยท้าย หิยฺโย ศัพท์แล้วซ้อน ตฺ แล้วลบ โอ และลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร

คำว่า เสยฺโย, เชยฺโย และ เวยฺยากรโณ แม้สันสกฤตเป็นรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะว่า เศฺรยสฺ, ชฺยายสฺ และ ไวยากรณ แต่ในที่นี้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะตามกฎในภาษาบาลี]

อาทิสทฺเทน เอตฺโต, เอตฺตาวตา.

การซ้อนพยัญชนะย่อมมีด้วย อาทิ ศัพท์ เช่น

เอตฺโต	[เอโต]	(แต่นี้)
เอตฺตาวตา	[เอตาวตา]	(ด้วยประมาณเท่านี้)

[บทว่า เอตฺโต มีศัพท์เดิมมาจาก เอต ศัพท์ + โต ปัจจัย แปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ แล้วซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้ ส่วนบทว่า เอตฺตาวตา มาจาก เอต ศัพท์ + ตาวนฺตุ ปัจจัย ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตรนี้เช่นกัน และแปลง นฺตุ กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า โตติตา สสฺมึนาสุ]

อนาการคฺคหณํ กึ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนาการ (ที่มิใช่ อา อักษร)

มาลาย, โทลาย, สมาทาย.

ศัพท์ว่า อนาการ (ที่มิใช่ อา อักษร) ย่อมมีเพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

มาลาย (ด้วยดอกไม้) [มาลา + นา วิภัตติ แปลง นา เป็น ย]

โทลาย (บนชิงช้า) [โทลา + สฺมึ วิภัตติ แปลง สฺมึ เป็น ย]

สมาทาย (สมาทานแล้ว) [สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลงตฺวา เป็น ย และแปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรว่า มทา สเร]

[ท่านกล่าวไว้ในกฎของการซ้อนพยัญชนะว่า อปทนฺตานาการทีฆโต ยการาทิ (ย อักษร เป็นต้น ที่อยู่ท้ายทีฆสระที่มิใช่ท้ายบทและมิใช่สระ อา) ดังนั้น จึงไม่ซ้อน ยฺ ท้าย อา เป็น มาลายฺย, โทลายฺย, สมาทายฺย]

ชาเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ชาเน (ในที่สมควร)

อุปนียติ, สูยติ, โตยํ.

บทว่า ชาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อุปนียติ (อันบุคคลย่อมนำมา) สูยติ (อันบุคคลย่อมสดับ)

โตยํ (น้ำ)

[บทว่า อุปนียติ เป็นต้น เป็นข้อยกเว้นตามกฎข้างต้น โดยไม่ต้องซ้อนพยัญชนะเป็น อุปนียฺยติ, สูยฺยติ, โตยฺยํ เพราะไม่นิยมใช้เช่นนั้นในภาษาบาลี]

ยวตมาเทเส-

อุทาหรณ์ในการอาเทศของอักษรที่มี ย อักษรตามมา

ชาติ อนฺโธ, วิปลิ อาโส, อนิ อาโย, ยทิ เอวํ, อปิ เอกจฺเจ, อปิ เอกทา อิจฺจตฺร อิการสฺส “อิวณฺโณ ยํ นวา”ติ ยกาเร กเต-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ชาติ อนฺโธ ฯเปฯ อปิ เอกทา เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น ย อักษร ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา แล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วาติ อิโต มณฺฑูกคติยา วาติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมาโดยคติอย่างกบจากสูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา นี้

[สูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา กับสูตรว่า ยวตํ ที่จะกล่าวต่อไป มีสูตรหลายสูตรคั่นอยู่ วา ศัพท์จากสูตรนั้นตามมาสูตร ยวตํ โดยข้ามสูตรในระหว่างไป จึงเรียกว่ามัณฑูกคตินัย]

๔๑. ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ.

พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง

พฺยญฺชนานิ อ.พยัญชนะ ท. *ตลนทการานํ* ของ ต, ล, น และ ท อักษร ท. *ยวตํ* อันมี ย อักษร *อาปชฺชนฺเต* ย่อมถึง *จลญชการตฺตํ* ซึ่งความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษร *วา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง ตฺย เป็น จฺ, ลฺย เป็น ลฺ, นฺย เป็น ญฺ และ ทฺย เป็น ชฺ ได้บ้าง เมื่อแปลงเป็น จฺ ลฺ ญฺ และ ชฺ แล้วให้ซ้อนพยัญชนะตามกฎที่กล่าวไว้ว่า ยวตํ ตลนาทีนมาเทโส (พยัญชนะอาเทศของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา) เช่น ชจฺจนฺโธ = ชาติ + อนฺโธ แยกพยัญชนะหน้า คือ ตฺ ออกจากสระ อิ, แปลง อิ เป็น ยฺ ในเพราะสระ อ ของ อนฺโธ, แปลง ตฺยฺ เป็น จฺ ด้วยสูตรนี้ แล้วซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ แล้วนำ จ ไปประกอบกับสระ อ ของ อนฺโธ สำเร็จรูปเป็น ชจฺจนฺโธ]

ยการวนฺตานํ ตลนทการานํ สํโยคพฺยญฺชนานิ ยถากฺกมํ จลญชการตฺตมาปชฺชนฺเต วา.

พยัญชนะสังโยคทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่น ซึ่งมี ย อักษรตามมา ย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ, ช และอักษรอื่น ตามลำดับได้บ้าง

การคฺคหณํ ยวตํ สการ-ก-จ-ฏ-ปวคฺคานํ สการ-ก-จ-ฏ-ปวคฺคาเทสตฺถํ.

ศัพท์ว่า การ (อักษร) มีประโยชน์เพื่อแปลง ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรค, จ วรรค, ฏ วรรค และ ป วรรคซึ่งมี ย อักษรตามมาเป็น ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรค, จ วรรค, ฏ วรรค และ ป วรรค

ตถา ยวตํ ถ-ธ-ณการานํ ฉ-ฌ-ญการาเทสตฺถญฺจ.

นอกจากนั้น ยังมีประโยชน์เพื่อแปลง ถ, ธ, ณ อักษรที่มี ย อักษรตามมาเป็น ฉ, ฌ, ญ

[ตามกฎทั่วไปของการตั้งสูตร สูตรทุกสูตรควรมีพยางค์น้อยเพื่อให้จำง่าย ดังนั้นจึงควรตั้งสูตรนี้เป็น ยวตํ ตลนทานํ พฺยญฺชนานิ จลญชตฺตํ แต่พระกัจจายนะประกอบ การ ศัพท์ที่แปลว่า อักษร ไว้ ทำให้สูตรยาวยากแก่การท่องจำ จึงถือว่า การ ศัพท์เป็นศัพท์เกิน คือศัพท์ที่ไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ในสูตร และศัพท์เกินนี้มักแสดงข้อความบางประการที่มิได้กล่าวไว้ในสูตรเหมือน จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตรนั้นเอง ในที่นี้ท่านกล่าวว่า การ ศัพท์แสดงการรวบรวมการอาเทศเหล่านี้ คือ

- แปลง สฺยฺ เป็น สฺ เช่น โสวจสฺสํ = โสวจสฺยํ
- แปลง ก วรรค กับ ยฺ เป็น ก วรรค เช่น เนปกฺกํ = เนปกฺยํ, โทภคฺคํ = โทภคฺยํ
- แปลง จ วรรค กับ ยฺ เป็น จ วรรค เช่น รชฺชํ = รชฺยํ
- แปลง ฏ วรรค กับ ยฺ เป็น ฏ วรรค เช่น นฏฺฏํ = นฏฺยํ
- แปลง ป วรรค กับ ยฺ เป็น ป วรรค เช่น สารุปฺปํ = สารุปฺยํ, โสขุมฺมํ = โสขุมฺยํ
- แปลง ถฺยฺ เป็น ฉฺ เช่น ตจฺฉํ = ตถฺยํ [ซ้อน จฺ ด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา]
- แปลง ธฺยฺ เป็น ฌฺ เช่น ทุมฺเมชฺฌํ = ทุมฺเมธฺยํ
- แปลง ณฺยฺ เป็น ญฺ เช่น สามญฺญํ = สามณฺยํ

การตีความ การ ศัพท์เป็นศัพท์เกิน (สทฺทาธิก) ที่กล่าวมานี้ เป็นมติของพระพุทธัปปิยะ เหตุที่ท่านตีความดังนี้ ก็เพราะว่าพยายามจะแก้ปัญหาการซ้อนพยัญชนะอื่นๆ ที่มิได้กล่าวถึงในสูตร ในคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกันโดยกล่าวว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๗๘]

"อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา"

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๗๙]

"โดยแท้จริงแล้ว การแสดงอรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย"]

ตโต ยวตมาเทสสฺส อเนน ทฺวิภาโว.

หลังจากการอาเทศนั้น การซ้อนพยัญชนะที่แปลงมาที่มี ย อักษรตามมาย่อมมีด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร) นี้

ชจฺจนฺโธ, วิปลฺลาโส, อญฺญาโย, ยชฺเชวํ, อปฺเปกจฺเจ, อปฺเปกทา.

เช่น

ชจฺจนฺโธ	[ชาติ + อนฺโธ]	(ผู้บอดแต่กำเนิด)
วิปลฺลาโส	[วิปลิ + อาโส]	(ความผิดเพี้ยน)
อญฺญาโย	[อนิ + อาโย]	(ไม่ใช่วิธี)
ยชฺเชวํ	[ยทิ + เอวํ]	(ถ้าอย่างนี้)
อปฺเปกจฺเจ	[อปิ + เอกจฺเจ]	(แม้บุคคลบางจำพวก)
อปฺเปกทา	[อปิ + เอกทา]	(แม้ครั้งหนึ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ ชจฺจนฺโธ

ศัพท์เดิมเป็น ชาติ กับ อนฺโธ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ชาตฺ อิ + อนฺโธ)

แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณ ยํ นวา" (ชาตฺ ยฺ + อนฺโธ)

แปลง ตฺยฺ เป็น จฺ ด้วยสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ" (ชา จฺ อนฺโธ)

ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (ชา จฺจฺ อนฺโธ)

ในเพราะพยัญชนะหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "รสฺสํ" (ช จฺจฺ อนฺโธ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ชจฺจฺ ⟶ อนฺโธ)

สำเร็จรูปเป็น **ชจฺจนฺโธ**

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส, พาลฺยํ, อาลสฺยํ.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส	[ปฏิสนฺถารวุตฺติ + อสฺส]	(ท่านพึงเป็นผู้ประพฤติต้อนรับ)

พาลฺยํ	[พาล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย]	(ความเป็นคนพาล)
อาลสฺยํ	[อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย]	(ความเกียจคร้าน)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น ไม่มีการแปลง ตฺย เป็น จ, ลฺย เป็น ล, สฺย เป็น ส และในคำว่า ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส ให้ลบ ตฺ สังโยคตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค (ดู สูตร ๕๖)]

สรมฺหาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ)

สญฺญาโย, อากาสานญฺจายตนํ.

บทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สญฺญาโย	[สํ + ญาโย]	(วิธีที่ดีงาม)
อากาสานญฺจายตนํ	[อากาสานนฺตฺย + อายตนํ]	(ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สิ้นสุด)

[คำว่า สรมฺหา เป็นคำที่ตามมาปรากฏในสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน การซ้อนพยัญชนะจึงต้องซ้อนไว้ท้ายสระ แต่ในอุทาหรณ์ว่า สญฺญาโย ที่ตัดบทเป็น สํ + ญาโย มีนิคคหิตในบทว่า สํ จึงซ้อน ญฺ ไม่ได้ แต่แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค ในรูปว่า อากาสานญฺจายตนํ มีศัพท์เดิมมาจาก อากาสานนฺตฺย + อายตนํ แปลง นฺ ใน นนฺตฺย เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น แล้วแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรว่า ยวตํ ฯเปฯ การตฺตํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า อากาสานํ จายตนํ แล้วจะซ้อน จฺ ท้ายนิคคหิตไม่ได้ จึงต้องแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค

ฉบับพม่าและสิงหลมีรูปว่า สญฺญาโย ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น หรือถ้ามีรูปว่า สญฺญาโส = สํ + ญาโส (การตั้งไว้ด้วยดี) ก็สมควรเช่นกัน]

ตปาทิโต สิมฺหิ-

อุทาหรณ์ในที่ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้น

ตปสฺสี, ยสสฺสี

เช่น

ตปสฺสี	[ตป + สี]	(ผู้มีตบะ)
ยสสฺสี	[ยส + สี]	(ผู้มียศ)

[บทว่า ตปสฺสี ลง สี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตปาทิโต สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้น) แล้วซ้อน สฺ ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน บทว่า ยสสฺสี ก็เช่นเดียวกัน ในที่นี้ท่านไม่แสดงอุทาหรณ์ที่เกี่ยวกับการอาเทศของนิคคหิตด้วยสูตรว่า ส เย จ และการอาเทศของพยัญชนะที่สุดธาตุ เพราะจะกล่าวไว้ต่อไปในสูตรว่า ส เย จ และ ตสฺส จวคฺค ฯเปฯ สธาตฺวนฺตสฺส]

ฉนฺทานุรกฺขเณ-

อุทาหรณ์ในที่รักษาฉันทลักษณ์

นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณํ, อุชฺชุคเตสุ เสยฺโย, คจฺฉนฺติ สุคฺคตินฺติ.

เช่น

นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณํ	[น + ป + ชเห]	(ย่อมไม่ทอดทิ้งกำลังแห่งผิวพรรณของเดิม = เป็นหนุ่มสาวตลอด)
อุชฺชุคเตสุ เสยฺโย	[อุชุ + คเตสุ เสยฺโย]	(การบูชาแก่ผู้ปฏิบัติตรงประเสริฐกว่า)
คจฺฉนฺติ สุคฺคตินฺติ	[คจฺฉนฺติ สุ + คตินฺติ]	(ย่อมไปสู่สุคติ)

[คำว่า อุชฺชุคเตสุ ตามปกติเป็น อุชุคเตสุ การซ้อน ชฺ ก็เพื่อต้องการรักษาคณะฉันท์ในบาทคาถาว่า อภิวาทนา อุชฺชุคเตสุ เสยฺโย ซึ่งเป็นกมลาคาถา

บทว่า สุคฺคตึ ตามปกติเป็น สุคตึ ที่ซ้อน คฺ เพราะต้องการรักษาคณะฉันท์เป็นปัฐยาวัตคาถาว่า สตฺตา คจฺฉนฺติ สุคฺคตึ]

วคฺคจตุตฺถทุติเยสุ ปน ตสฺมึเยวาธิกาเร “ปร เทฺวภาโว จาเน”ติ จ วตฺตเต.

อนึ่ง อุทาหรณ์ในพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายย่อมมี เมื่อบทนั้นนั่น-เทียว [คือ สรมฺหา (หลังสระ) และ พฺยญฺชนํ (พยัญชนะ)] เป็นศัพท์ตามมา สูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วย

[แต่นี้ไปท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของกฎในการซ้อนพยัญชนะที่กล่าวว่า ฆรเณธํสุภมาทีนมาทิ จ เป็นต้น ซึ่งเป็นการซ้อนอักษรที่ไม่เหมือนกันซึ่งเรียกว่า อสทิสเทฺวภาวะ กล่าวคือ ปฐมอักษรซ้อนทุติยอักษร และตติยอักษรซ้อนจตุตถอักษร ดังนั้น การซ้อนที่ท่านกล่าวไว้ในสูตร ปร เทฺวภาโว จาเน จึงเป็นการซ้อนพยัญชนะตัวเดียวกัน เช่น กฺ ซ้อนด้วย ก เป็น กฺก ลักษณะการซ้อนอย่างนี้เรียกว่า สทิสเทฺวภาวะ]

วคฺคจตุตฺถทุติยานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตฺเต นิยมตฺถมาห.

เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน

[การซ้อนพยัญชนะที่กล่าวมาแล้วในสูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน นั้นเป็นตัวอย่างของการซ้อนที่เหมือนกันในอักษรที่เป็นปฐมอักษร (ก จ ฏ ต ป), ตติยอักษร (ค ช ฑ ท พ), ปัญจมอักษร (ง ญ ณ น ม) และพยัญชนะ อ วรรค แต่เมื่อซ้อนพยัญชนะข้างหน้าจตุตถอักษร (ฆ ฌ ฒ ธ ภ) และทุติยอักษร (ข ฉ ฐ ถ ผ) ก็ต้องซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร และซ้อนปฐมอักษรหน้าทุติยอักษร เพราะท่านกล่าวสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรคนั้นๆ ในที่สมควร) มิฉะนั้นแล้วก็ต้องซ้อนจตุตถอักษรหน้าจตุตถอักษร และซ้อนทุติยอักษรหน้าทุติยอักษร ดังนั้นท่านจึงกล่าวสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา เพื่อแสดงข้อความนี้

การใช้คำว่า นิยมตฺถํ ในปทรูปสิทธิปกรณ์ อาจมิได้หมายถึงความเป็นนิยมสูตรอย่างเดียว สูตรที่มีคำนี้อาจเป็นวิธิสูตรก็ได้ จะเห็นได้ว่าสูตร ฌลปา รสฺสํ ก็มีคำว่า นิยมตฺโถ ในสูตรนั้น แต่สูตรดังกล่าวเป็นวิธิสูตรที่แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ มิใช่นิยมสูตรที่แสดงการกำหนดวิธีของสูตรอื่น]

๔๒. วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรค[นั้นๆ] ในที่สมควร

ตติยปฐมา อ.ตติยอักษรและปฐมอักษร ท. *วคฺเค* ในวรรค *คจฺฉนฺติ* ย่อมถึง *ทฺวิภาวํ* ซึ่งความเป็นสองรูป *พฺยญฺชนานํ* แห่งพยัญชนะ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สรมฺหา* จากสระ *โฆสาโฆสานํ* อันเป็นโฆสะและอโฆสะ *วคฺเค* ในวรรค *ฐาเน* ในฐานะ ฯ

สรมฺหา ปรภูตานํ วคฺเค โฆสาโฆสานํ พฺยญฺชนานํ ยถากฺกมํ วคฺเค ตติยปฐมกฺขรา ทฺวิ-ภาวํ คจฺฉนฺติ ฐาเนติ ฐานาสนฺนวเสน ตพฺพคฺเค ตติยปฐมาว โหนฺติ.

พยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค[นั้นๆ] ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่เบื้องหลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะ ในวรรค[นั้นๆ] ตามลำดับ ในที่อันควร ด้วยสูตรนี้ อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้นๆ ย่อมปรากฏ [ซ้อนเข้ามา] ด้วยความใกล้กันแห่งฐาน

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ซ้อนปฐมอักษรหน้าทุติยอักษร และซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถ-อักษร กล่าวสั้นๆ คือ ๑ ซ้อน ๒ ๓ ซ้อน ๔ เช่น ป + ฆรติ ซ้อน คฺ เป็น คฺฆ สำเร็จรูปเป็น ปคฺฆรติ มตินี้พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา และในหน้า ๔๑ ของปทรูปสิทธิปกรณ์ก็มีข้อความว่า อิมินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้)

นอกจากนี้ ท่านอาจารย์พุทธัปปิยะได้กล่าวไว้ในสูตร ๕๐๙ ว่า วคฺเค โฆสาติอาทินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสา เป็นต้น)

อนึ่ง ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า สูตรนี้เป็นนิยมสูตรที่แสดงการกำหนดขอบเขตของการซ้อนพยัญชนะ มิได้แสดงการประกอบรูปศัพท์เหมือนวิธิสูตร โดยอ้างข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวมาแล้วว่า วคฺคจตุตฺถทุติยานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตฺเต นิยมตฺถมาห (เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน) ตามมตินี้ถือว่าให้ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน เพียงสูตรเดียวเท่านั้น มตินี้ยังพบในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่อีกด้วย ดังข้อความกล่าวว่า

ตหิตสทฺเท สมาสนเยน ชาเต ยทนุปฺปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ หการสฺส ธการํ กตฺวา ปร เทฺว-ภาโว ฐาเนติ ปรสฺส ทฺวิตฺเต กเต ตทฺธิตสทฺโท โหติ.[๘๐]

“เมื่อศัพท์ว่า ตหิต เกิดแล้วโดยสมาสนัย แปลง ห อักษรเป็น ธ อักษรด้วยสูตรว่า ยทนุป-ปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ ครั้นกระทำการซ้อนพยัญชนะหลังจาก ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน แล้ว ศัพท์ว่า ตทฺธิต ย่อมมีได้”

อีกนัยหนึ่ง ปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่าสูตรนี้เป็นอาเทสวิธิ กล่าวคือ เมื่อซ้อนทุติยอักษรและจตุตถ-

อักษรด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน แล้ว ให้แปลงทุติยอักษรเป็นปฐมอักษรและแปลงจตุตถอักษรเป็นตติย-อักษรด้วยสูตรนี้ ความเห็นนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าว่า

อุคฺโฆโสติอาทีสุ ปร เทฺวภาโว ฐาเนติ ฆทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆการาทีนํ ยถาโยคํ ตติย-ปฐมา. วุตฺตํ หิ นฺยาเส "อิทํ หิ นาสมฺปตฺตํ วิทธาติ. อถ โข ปุพฺพสุตฺเตเนว สมฺปตฺตํ นิยเมตี"ติ.[๘๑]

"ในอุทาหรณ์ว่า อุคฺโฆโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ฆ สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน แล้ว แปลง ฆ อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้

สมจริงดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า โดยแท้จริงแล้ว สูตรนี้ย่อมไม่กระทำวิธีที่ยังไม่ปรากฏ แต่ย่อมกำหนดวิธีที่ปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรก่อนนั่นเทียว"

อนึ่ง คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาได้กล่าวว่า

นิคฺโฆโสติอาทีสุ สรมฺหา เทฺวติ ฆทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆการาทีนํ ยถาโยคํ ตติยปฐมา.[๘๒]

"ในอุทาหรณ์ว่า นิคฺโฆโส เป็นต้นเมื่อกระทำ ฆ สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า สรมฺหา เทฺว แล้ว แปลง ฆ อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้"

บทว่า วคฺเค (ในวรรค) ในสูตรนี้สัมพันธ์กับ โฆสาโฆสานํ และ ตติยปฐมา ในเวลาแปลสูตรจึงต้องแปลสองครั้ง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งในภาษาบาลีที่เรียกว่า ตันตนัย คือ นัยเหมือนเส้นด้าย หมายความว่า เส้นด้ายแม้ปรากฏว่ามีเส้นเดียว แต่ความจริงมีสองเส้นทบกันอยู่ บทว่า วคฺเค ก็เหมือนกัน แม้จะเห็นว่ามีคำเดียวแต่ความจริงมีสองคำซ้อนกันอยู่ ดังนั้น ในวุตติจึงควรมีรูปว่า วคฺเค ตติย-ปฐมา จึงจะถูก ดังคัมภีร์นยาสะอธิบายว่า

วคฺเค ตติยปฐมาติ อวุตฺเตปิ วคฺเคเยว ตติยปฐมา โหนฺตีติ คเหตพฺพํ ปุพฺเพ วคฺเคสทฺทสฺเสวุภยา-เปกฺขตฺตา.[๘๓]

"แม้ไม่กล่าวว่า วคฺเค ตติยปฐมา (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค) ก็พึงถือเอาว่าเป็นอักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคเท่านั้น เพราะ วคฺเค ศัพท์ในเบื้องต้นมองหาบททั้งสอง [คือ โฆสาโฆสานํ และ ตติยปฐมา]"

การที่บทว่า วคฺเค สัมพันธ์กับบททั้งสองนั้น ก็เพราะว่ามุ่งให้หมายถึงโฆสอักษรและอโฆสอักษรในวรรค มิใช่ใน อ วรรค และหมายถึงตติยอักษรพร้อมทั้งปฐมอักษรในวรรค มิใช่ใน อ วรรคนั้นเอง

คำว่า ฐานาสนฺนวเสน ตพฺพคฺเค ตติยปฐมาว โหนฺติ (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้นๆ ย่อมปรากฏด้วยความใกล้กันแห่งฐาน) หมายความว่า แม้ท่านจะไม่ระบุว่าให้ซ้อนอักษรตัวไหนข้างหน้าโฆสะและอโฆสะเหล่านั้น ก็ทราบได้ว่าให้ซ้อนอักษรฐานเดียวกัน เช่น กฺ ซ้อน ข และ คฺ ซ้อน ฆ ดังนี้เป็นต้น ไม่ซ้อนอักษรต่างฐานกัน]

เอตฺถ จ สมฺปตฺเต นิยมตฺตา โฆสาโฆสคฺคหเณน จตุตฺถทุติยาว อธิปฺเปตา.

อนึ่ง เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่เหมือนกันปรากฏพร้อมแล้วในสูตรนี้ อักษรที่ ๔ และที่ ๒ นั่นเทียว ประสงค์แล้วด้วยศัพท์ว่า โฆสะ และอโฆสะ เพราะสูตรนี้เป็นสูตรชี้เฉพาะ

[ถ้าพระกัจจายนะไม่กล่าวสูตรนี้ ก็ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ด้วยสูตรว่า ปร เทฺว-ภาโว ฐาเน แต่เมื่อกล่าวสูตรนี้เป็นเครื่องชี้เฉพาะว่าให้ซ้อนพยัญชนะที่ ๑ หน้าพยัญชนะที่ ๒ และซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๔ การซ้อนด้วยพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมจะมีไม่ได้ ดังนั้น โฆส ศัพท์ในสูตรนี้จึงหมายถึงอักษรที่ ๔ เท่านั้น มิได้หมายถึงอักษรที่ ๓ และ ๕ ทั้ง อโฆส ศัพท์ก็หมายถึงอักษรที่ ๒ เท่านั้น มิได้หมายถึงอักษรที่ ๑]

อิตรถา อนิฏฺฐปฺปสงฺโค สิยา.

มิฉะนั้นแล้ว ก็อาจมีการนับเข้าในอักษรที่ท่านไม่ต้องการ

เตน "กตญฺญู ตนฺนโย ตมฺมโย"ติอาทีสุ วคฺคปญฺจมานํ สติปิ โฆสตฺเต ตติยปฺปสงฺโค น โหติ, ฐานาธิการโต วา.

เพราะเหตุนั้น แม้พยัญชนะที่ ๕ ของวรรคจะเป็นโฆสะก็ไม่ซ้อนตติยอักษรในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

กตญฺญู	[กต + ญู]	(ผู้รู้คุณท่าน)
ตนฺนโย	[ต + นโย]	(วิธีนั้น)
ตมฺมโย	[ต + มโย]	(สำเร็จจากสิ่งนั้น)

หรือว่าเพราะการตามมาในสูตรนี้ของศัพท์ว่า ฐาน (ในที่สมควร)

[แม้ว่า ญ, น, ม ของ ญู, นโย, มโย จะเป็นพยัญชนะที่ ๕ ซึ่งเป็นโฆสะ ก็มิได้หมายความว่าจะต้องซ้อนพยัญชนะที่ ๕ ด้วยสูตรนี้ เพราะสูตรนี้หมายเอาการซ้อนพยัญชนะที่ ๑ และที่ ๓ ข้างหน้าพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ เท่านั้น มิได้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะที่ ๕ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า โฆส ศัพท์ในสูตรนี้หมายถึงพยัญชนะที่ ๔ เท่านั้น จึงซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๕ ไม่ได้ หรือเพราะว่า ฐาน ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน การซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๕ จึงไม่ใช่ฐานะอันควร]

ฆราทีสุ ปอุทุนิอาทิปรจตุตฺเถสุ ตาว-

ลำดับแรก อุทาหรณ์ในพยัญชนะที่ ๔ ที่อยู่หลัง ป, อุ, ทุ, และ นิ อุปสรรคเป็นต้น ใน ฆร ธาตุเป็นต้น

ปฆรติ ปคฺฆรติ

เช่น

ป + ฆรติ เข้าสนธิเป็น ปคฺฆรติ (ย่อมไหล)

การประกอบรูปศัพท์ ปคฺฆรติ (ปฐมนัย)

ปคฺฆรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ฆรติ

ซ้อน คฺ ตติยอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปจฺมา”

สำเร็จรูปเป็น **ปคฺฆรติ**

การประกอบรูปศัพท์ ปคฺฆรติ (ทุติยนัย)

ปคฺฆรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ฆรติ

ซ้อน คฺ ตติยอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

สำเร็จรูปเป็น **ปคฺฆรติ**

การประกอบรูปศัพท์ ปคฺฆรติ (ตติยนัย)

ปคฺฆรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ฆรติ

ซ้อน ฆฺ จตุตถอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน” (ปฆฺฆรติ)

แปลง ฆฺ ตัวหน้าเป็น คฺ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปจฺมา” (ปคฺฆรติ)

สำเร็จรูปเป็น **ปคฺฆรติ**

เอวํ อุคฺฆรติ, อุคฺฆาเฏติ, ทุคฺโฆโส, นิคฺโฆโส, เอเสว จชฺฌานผโล, ปจฺมชฺฌานํ, อภิชฺฌายติ, อุชฺฌายติ, วิทฺธํเสติ, อุทฺธํสิโต, อุทฺธาโร, นิทฺธาโร, นิทฺธโน, นิทฺธุโต, วิพฺภนฺโต, อุพฺภโต, ทุพฺภิกฺขํ, นิพฺภยํ, ตพฺภาโว, จตุทฺธา, จตุพฺภิ, ฉทฺธา, สทฺธมฺโม, สพฺภูโต, มหทฺธโน, มหพฺภยํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุคฺฆรติ	[อุ + ฆรติ]	(ย่อมไหล)

อุคฺฆาเฏติ	[อุ + ฆาเฏติ]	(ย่อมถอนออก)
ทุคฺโฆโส	[ทุ + โฆโส]	(เสียงอัปมงคล)
นิคฺโฆโส	[นิ + โฆโส]	(เสียง)
เอเสว จชฺฌานผโล	[เอโส + เอว + จ + ฌานผโล]	(ธรรมนี้นั่นเทียวมีฌานเป็นผล)
ปจมชฺฌานํ	[ปจม + ฌานํ]	(ปฐมฌาน)
อภิชฺฌายติ	[อภิ + ฌายติ]	(ย่อมละโมบ)
อุชฺฌายติ	[อุ + ฌายติ]	(ย่อมเพ่งโทษ)
วิทฺธํเสติ	[วิ + ธํเสติ]	(ย่อมทำลาย)
อุทฺธํสิโต	[อุ + ธํสิโต]	(ถูกทำลายแล้ว)
อุทฺธาโร	[อุ + ธาโร]	(การถอน)
นิทฺธาโร	[นิ + ธาโร]	(การถอนออก)
นิทฺธโน	[นิ + ธโน]	(ผู้ไม่มีทรัพย์)
นิทฺธุโต	[นิ + ธุโต]	(สลัดออกแล้ว)
วิพฺภนฺโต	[วิ + ภนฺโต]	(เวียนกลับอยู่ = สึกจากความเป็นพระ)
อุพฺภโต	[อุ + ภโต]	(ออก)
ทุพฺภิกฺขํ	[ทุ + ภิกฺขํ]	(ไม่มีอาหาร, อดอยาก)
นิพฺภยํ	[นิ + ภยํ]	(ปราศจากอันตราย, ปราศจากความกลัว)
ตพฺภาโว	[ต + ภาโว]	(ความเป็นอย่างนั้น)
จตุทฺธา	[จตุ + ธา]	(๔ อย่าง)
จตุพฺภิ	[จตุ + ภิ]	(ด้วย ๔)
ฉทฺธา	[ฉ + ธา]	(๖ อย่าง)
สทฺธมฺโม	[ส + ธมฺโม]	(ธรรมของสัตบุรุษ)
สพฺภูโต	[ส + ภูโต]	(เป็นสัตบุรุษ)

มหทฺธโน	[มห + ธโน]	(มีทรัพย์มาก)
มหพฺภยํ	[มห + ภยํ]	(มีภัยมาก, มหันตภัย)

ยวตมาเทสาทีสุ-

อุทาหรณ์ในพยัญชนะอาเทศ (อักษรที่แปลงมา) เป็นต้นที่มี ย ตามมา

โพชฺฌงฺคา, อาสพฺภํ, พุชฺฌิตพฺพํ, พุชฺฌติ.

เช่น

โพชฺฌงฺคา	[โพธิ + องฺคา]	(องค์แห่งการตรัสรู้)
อาสพฺภํ	[อาส + ภฺยํ]	(ความแกล้วกล้า)
พุชฺฌิตพฺพํ	[พุ + ธฺยิตพฺพํ]	(อันบุคคลพึงรู้)
พุชฺฌติ	[พุ + ธฺยติ]	(ย่อมรู้)

การประกอบรูปศัพท์ โพชฺฌงฺคา

ศัพท์เดิมเป็น โพธิ กับ องฺคา

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (โพธฺ อิ + องฺคา)

ในเพราะสระหลัง แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณ ยํ นวา" (โพธฺ ยฺ + องฺคา)

แปลง ธฺยฺ เป็น ฌฺ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ" (โพฌฺ + องฺคา)

ซ้อน ชฺ ตติยอักษรด้วยสูตรว่า "วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา" (โพชฺฌฺ + องฺคา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (โพชฺฌฺ ⟶ องฺคา)

สำเร็จรูปเป็น **โพชฺฌงฺคา**

[บทว่า อาสพฺภํ มาจาก อาสภฺยํ แปลง ภฺย เป็น ภ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น แล้วซ้อน พฺ ตติยอักษรด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา ส่วนรูปว่า พุชฺฌิตพฺพํ และ พุชฺฌติ แปลง ธฺย เป็น ฌ ด้วยสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น]

ฐาเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ฐาเน (ในที่สมควร)

สีลวนฺตสฺส ฌายิโน, เย ฌานปฺปสุตา ธีรา, นิธานํ, มหาธนํ.

บทว่า ฐาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สีลวนฺตสฺส ฌายิโน	(ผู้มีศีลผู้เจริญฌาน)
เย ฌานปฺปสุตา ธีรา	(ผู้มีปัญญาเหล่าใดเป็นผู้ขวนขวายในฌาน)
นิธานํ	(การฝัง)
มหาธนํ	(ทรัพย์มาก)

[คำว่า สีลวนฺตสฺส ฌายิโน ถ้าซ้อนพยัญชนะเป็น สีลวนฺตสฺสชฺฌายิโน จะทำให้เสียคณะฉันท์ จึงไม่ใช่ฐานะอันควร

บทว่า เย ฌานปฺปสุตา ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า เยชฺฌานปฺปสุตา เพราะ เฌ ธาตุมิใช่อยู่ท้ายรัสสสระ หรือสระ อา

บทว่า นิธานํ เป็น นิ อุปสรรค ไม่ใช่มาจาก นิรฺ (นิสฺ) จึงไม่ต้องซ้อนพยัญชนะเป็น นิทฺธานํ ฉบับสิงหลมีรูปว่า นิธานํ แต่ฉบับพม่าเก่ามีรูปว่า นิธนํ (ความพินาศ) รูปนี้น่าจะถูกต้องกว่า เพราะคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๐๔) กล่าวว่า นิธโน'นิตฺถิยํ นาโส (นิธน, นาส = ความพินาศ, นิธน ศัพท์เป็นไปในลิงค์ที่ไม่ใช่ อิตถีลิงค์ คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์)

บทว่า มหาธนํ แปลง มหนฺต เป็น มหา จึงไม่ต้องซ้อนเหมือนรูปที่แปลงเป็น มห ใน มหพฺภยํ]

รสฺสาการโต ปรํ วคฺคทุติเยสุ-

อุทาหรณ์ในพยัญชนะที่ ๒ ของวรรคที่อยู่หลังรัสสสระและ อา อักษร

ปญฺจ ขนฺธา ปญฺจกฺขนฺธา

เช่น

ปญฺจ + ขนฺธา เข้าสนธิเป็น ปญฺจกฺขนฺธา (เบญจขันธ์)

เอวํ รูปกฺขนฺโธ, อกฺขโม, อภิกฺขณํ, อวิกฺเขโป, ชาติกฺเขตฺตํ, ธาตุกฺโขโภ, อายุกฺขโย.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

รูปกฺขนฺโธ	[รูป + ขนฺโธ]	(รูปขันธ์)
อกฺขโม	[อ + ขโม]	(ความไม่อดทน)

อภิกฺขณํ	[อภิ + ขณํ]	(บ่อยๆ)
อวิกฺเขโป	[อวิ + เขโป]	(ความไม่ฟุ้งซ่าน)
ชาติกฺเขตฺตํ	[ชาติ + เขตฺตํ]	(เขตแดนแห่งการประสูติ)
ธาตุกฺโขโภ	[ธาตุ + โขโภ]	(การกำเริบของธาตุ)
อายุกฺขโย	[อายุ + ขโย]	(การสิ้นไปแห่งอายุ)

[สันสกฤตมีรูปว่า สฺกนฺธ บาลีจึงซ้อนพยัญชนะเป็น ปญฺจกฺขนฺธา และสันสกฤตมีรูปว่า กฺษม บาลีจึงซ้อนเป็น อกฺขโม ดังนี้เป็นต้น]

เสตฉตฺตํ เสตจฺฉตฺตํ.

เสต + ฉตฺตํ เข้าสนธิเป็น เสตจฺฉตฺตํ (เศวตฉัตร)

เอวํ สพฺพจฺฉนฺนํ, วิจฺฉินฺนํ, โพธิจฺฉายา, ชมฺพุจฺฉายา, สมุจฺเฉโท.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สพฺพจฺฉนฺนํ	[สพฺพ + ฉนฺนํ]	(ปกปิดทั้งหมด)
วิจฺฉินฺนํ	[วิ + ฉินฺนํ]	(ขาดแล้ว)
โพธิจฺฉายา	[โพธิ + ฉายา]	(ร่มไม้โพธิ์)
ชมฺพุจฺฉายา	[ชมฺพุ + ฉายา]	(ร่มไม้หว้า)
สมุจฺเฉโท	[สมุ + เฉโท]	(การตัดขาด)

[ธาตุ คือ ฉท และ ฉิท สันสกฤตก็เป็น ฉทฺ และ ฉิทฺ เช่นเดียวกัน ท่านแสดงถึงการซ้อนอักษรในธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นฐานะที่ควรซ้อนพยัญชนะตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรค และอยู่หลังรัสสสระหรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลีซึ่งแตกต่างจาก กมฺ ธาตุเป็นต้นที่ซ้อนให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต]

ตตฺร ฐิโต ตตฺรฏฺฐิโต.

ตตฺร + ฐิโต เข้าสนธิเป็น ตตฺรฏฺฐิโต (ตั้งอยู่ ณ ที่นั้น)

เอวํ ถลฏฺฐํ ชลฏฺฐํ, อธิฏฺฐิตํ, นิฏฺฐิตํ, จตฺตาริฏฺฐานานิ, ครุฏฺฐานิโย, สมุฏฺฐิโต, สุฏฺฐาโน,

ยสตฺเถโร, ยตฺถ, ตตฺถ, ปตฺถรติ, วิตฺถาโร, อภิตฺถุโต, วิตฺถมฺภิโต, อนุตฺถุนํ, จตุตฺโถ, กุตฺถ, ปปฺโผเฏติ, มหปฺผลํ, นิปฺผลํ, วิปฺผาโร, ปริปฺผุเสยฺย, มธุปฺผาณิตํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

[ฐา ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺถา]

ถลฏฺฐํ	[ถล + ฐํ]	(ตั้งอยู่บนบก)
ชลฏฺฐํ	[ชล + ฐํ]	(ตั้งอยู่ในน้ำ)
อธิฏฺฐิตํ	[อธิ + ฐิตํ]	(ตั้งไว้แล้ว)
นิฏฺฐิตํ	[นิ + ฐิตํ]	(จบแล้ว)
จตฺตาริฏฺฐานานิ	[จตฺตาริ + ฐานานิ]	(ฐานะ ๔)
ครุฏฺฐานิโย	[ครุ + ฐานิโย]	(ฐานะอันสูง)
สมุฏฺฐิโต	[สํ + อุฏฺฐิโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
สุฏฺฐาโน	[สุ + ฐาโน]	(ตั้งอยู่ดี)

[เถร ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น สฺถวิร]

ยสตฺเถโร	[ยส + เถโร]	(พระยสเถระ)

[ย ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น ยตฺ]

ยตฺถ	[ย + ถ]	(ในที่ใด)

[ต ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น ตตฺ]

ตตฺถ	[ต + ถ]	(ในที่นั้น)

[ถร ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺตฤ]

ปตฺถรติ	[ป + ถรติ]	(ย่อมแผ่ไป)
วิตฺถาโร	[วิ+ ถาโร]	(ความพิสดาร)

[ถุ ธาตุ สันสกฤต ใช้เป็น สฺตุ]

อภิตฺถุโต	[อภิ + ถุโต]	(เลื่องลือแล้ว)

[ถภิ ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺตมฺภฺ]

วิตฺถมฺภิโต	[วิ + ถมฺภิโต]	(บำรุงแล้ว)

[ถุ ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺตุ]

อนุตฺถุนํ	[อนุ + ถุนํ]	(ทอดถอนใจอยู่)

[จตุ ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น จตุรฺ]

จตุตฺโถ	[จตุ + โถ]	(ที่ ๔)
กุตฺถ	[กุ + ถ]	(ในที่ไหน)

[ผุฏ ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺผุฏ]

ปปฺโผเฏติ	[ป + โผเฏติ]	(ย่อมสลัด)

[มหนฺต ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น มหตฺ]

มหปฺผลํ	[มห + ผลํ]	(มีผลมาก)

[นิ อุปสรรค สันสกฤตใช้เป็น นิสฺ]

นิปฺผลํ	[นิ + ผลํ]	(ไร้ผล)

[ผร ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺผรฺ]

วิปฺผาโร	[วิ + ผาโร]	(การแผ่ไป)

[ผุส ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺปฤศฺ]

ปริปฺผุเสยฺย	[ปริ + ผุเสยฺย]	(พึงกระทบ)
มธุปฺผาณิตํ	[มธุ + ผาณิตํ]	(น้ำผึ้งและน้ำอ้อย)

[สันสกฤตใช้เป็นศัพท์สังโยคเหล่านี้ คือ สฺถา, สฺถวิร, ยตฺ, ตตฺ, สฺตถฺ, สฺตุ, สฺตมฺภฺ, สฺตุ, จตุรฺ, สฺผุฏ, มหตฺ, นิสฺ, สฺผรฺ, สฺปฤศฺ ในบาลีจึงซ้อนพยัญชนะหน้า ฐา ธาตุเป็นต้น ส่วนรูปว่า กุตฺถ และ มธุปฺผาณิตํ ไม่เนื่องด้วยสันสกฤตแต่อย่างใด

บทว่า มหปฺผลํ ตัดบทเป็น มห + ผลํ เพราะอุทาหรณ์เหล่านี้แสดงการซ้อนพยัญชนะที่ ๑ หน้าพยัญชนะที่ ๒ ที่อยู่หลังรัสสสระ ไม่ต้องตัดบทเป็น มหา + ผลํ เพราะถ้าซ้อนพยัญชนะแล้วต้องรัสสะ อา เป็น อ อีก จึงแปลง มหนฺต เป็น มห ด้วยพหูพจน์ศัพท์คือ มหตํ ในสูตรว่า มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า สุปฺปฏฺฐจาโน แต่ในที่นี้ใช้เป็น สุฏฺฐจาโน ตามฉบับสิงหล เพราะเป็นลำดับในการซ้อน ฏฺ อักษร]

อาการโต-

อุทาหรณ์ในเบื้องหลังจาก อา อักษร เช่น

อาขาโต อกฺขาโต

อา + ขาโต เข้าสนธิเป็น อกฺขาโต (กล่าวแล้ว)

เอวํ ตณฺหกฺขโย, อาณกฺเขตฺตํ, สญฺญากฺขนฺโธ

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ตณฺหกฺขโย	[ตณฺหา + ขโย]	(การสิ้นไปแห่งตัณหา)
อาณกฺเขตฺตํ	[อาณา + เขตฺตํ]	(เขตแดนแห่งอำนาจ)
สญฺญากฺขนฺโธ	[สญฺญา + ขนฺโธ]	(สัญญาขันธ์)

[บทว่า อกฺขาโต เมื่อซ้อนพยัญชนะสังโยคแล้ว ให้รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า รสฺสํ รูปอื่นๆ ยกเว้น สญฺญากฺขนฺโธ ให้รัสสะ อา เป็น อ ทั้งหมด ส่วนรูปว่า สญฺญากฺขนฺโธ ต้องมีรูปเป็นทีฆะเพราะในพระบาลีมีพบรูปอย่างนี้ แม้ในสูตร ๓๗ ท่านก็แสดงรูปว่า เวทนากฺขนฺโธ ซึ่งไม่รัสสะ แต่ให้ทำเป็นปกติด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน]

อาฉาเทติ อจฺฉาเทติ

อา + ฉาเทติ เข้าสนธิเป็น อจฺฉาเทติ (ย่อมพอใจ)

เอวํ อจฺฉินฺทติ, นาวฏฺฐํ, อตฺถรติ, อปฺโผเฏติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อจฺฉินฺทติ	[อา + ฉินฺทติ]	(ย่อมตัด)
นาวฏฺฐํ	[นาวา + ฐํ]	(ตั้งอยู่ในเรือ)
อตฺถรติ	[อา + ถรติ]	(ย่อมปูลาด)
อปฺโผเฏติ	[อา + โผเฏติ]	(ย่อมปรบมือ)

สรมฺหาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ)

สงฺขาโร, ตงฺขเณ, สญฺฉนฺนํ, ตณฺฐานํ, สนฺถุโต, ตมฺผลํ.

บทว่า สรมฺหา (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สงฺขาโร	[สํ + ขาโร]	(สังขาร)
ตงฺขเณ	[ตํ + ขเณ]	(ในขณะนั้น)
สญฺฉนฺนํ	[สํ + ฉนฺนํ]	(ดารดาษ)
ตณฺฐานํ	[ตํ + ฐานํ]	(ที่นั้น, ฐานะนั้น)
สนฺถุโต	[สํ + ถุโต]	(อันบุคคลสรรเสริญแล้ว)
ตมฺผลํ	[ตํ + ผลํ]	(ผลนั้น)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ พยัญชนะที่ ๒ อยู่ท้ายนิคคหิต จึงซ้อนพยัญชนะไม่ได้ แต่ให้แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

ฐาเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ฐาเน (ในที่สมควร)

ปูวขชฺชกํ, ตสฺส ฉวิยาทีนิ ฉินฺทิตฺวา, ยถาฐิตํ, กถํ, กมฺมผลํ.

บทว่า ฐาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปูวขชฺชกํ	(ขนมและของขบเคี้ยว)
ตสฺส ฉวิยาทีนิ ฉินฺทิตฺวา	(ตัดอวัยวะมีผิวหนังเป็นต้นของบุคคลนั้นแล้ว)
ยถาฐิตํ	(ตามที่ดำรงอยู่แล้ว)
กถํ	(อย่างไร)
กมฺมผลํ	(ผลของกรรม)

[บทว่า ขชฺชกํ เป็นต้นแม้มีทุติยอักษรอยู่หน้า ก็ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า ปูวกฺขชฺชกํ, ตสฺสจฺ-ฉวิยาทีนิ, ยถาฏฺฐิตํ, กตฺถํ และ กมฺมปฺผลํ เพราะจัดเป็นข้อยกเว้นพิเศษในภาษาบาลี จึงถือว่าไม่ใช่ฐานะอันสมควร]

"นิกฺขมติ, นิปฺปตฺติ, นิจฺโย, นิจรติ, นิตรณํ" อิจฺจตฺร "โท ธสฺส จา"ติ เอตฺถ จคฺคหณสฺส พหุลตฺถตฺตา เตน จคฺคหเณน ยถาปโยคํ พหุธา อาเทโส สิยา.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

นิกมติ, นิปตฺติ, นิจโย, นิจรติ, นิตรณํ

เพราะ จ ศัพท์ ในสูตรว่า โท ธสฺส จ นี้มีอรรถมาก การอาเทศพึงมีได้เป็นอันมากตามอุทาหรณ์ด้วย จ ศัพท์นั้น

ยถา นิอุปสคฺคโต กมุ-ปท-จิ-จร-ตรานํ ปฐมสฺส วคฺคทุติโย, อิมินา ทฺวิตฺตํ.

เช่น

แปลงพยัญชนะตัวแรกของ กมุ, ปท, จิ, จร และ ตร ธาตุ หลัง นิ อุปสรรค เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรค แล้วซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้

นิกฺขมติ, นิปฺผตฺติ, นิจฺฉโย, นิจฺฉรติ, นิตฺถรณํ.

เช่น

นิกฺขมติ	[นิ + กมติ]	(ย่อมออกไป)
นิปฺผตฺติ	[นิ + ปตฺติ]	(ความสำเร็จ)
นิจฺฉโย	[นิ + จโย]	(การตัดสิน)
นิจฺฉรติ	[นิ + จรติ]	(ย่อมซ่านออก)
นิตฺถรณํ	[นิ + ตรณํ]	(การข้าม)

[จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่สูตรมิได้แสดงไว้ (อวุตฺตสมุจฺจย) จึงรวบรวมการอาเทศหลายอย่าง เช่น แปลง ว เป็น พ, ร เป็น ล, ต เป็น ฏ, ต เป็น ก, ช เป็น ย, ค เป็น ก และ น เป็น ณ เป็นต้น ทั้งในบทเหล่านี้ก็มีการซ้อนพยัญชนะอีกด้วย ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ตามลำดับต่อไป]

การประกอบรูปศัพท์ นิกฺขมติ

ศัพท์เดิมเป็น นิ กับ กมติ

แปลง ก เป็น ข ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ธสฺส จ” (นิ + ขมติ)

ซ้อน กฺ เป็น กฺข ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (นิกฺขมติ)

สำเร็จรูปเป็น **นิกฺขมติ**

ตถา โพ วสฺส กุวทิวาทิวชาทีนํ ทฺวิรูปสฺสาติ วการทฺวยสฺส พการทฺวยํ.

นอกจากนั้น แปลง ว อักษรซึ่งมีรูปซ้อนกันของ กุว ศัพท์ ทิวาทิคณะ และวชาทิคณะ เป็น พ อักษร ดังนั้นจึงแปลงว อักษรทั้งสองเป็น พ อักษรทั้งสอง

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า กุวทิวสิววชาทีนํ แต่ในที่นี้ใช้เป็นตามฉบับสิงหล เพราะสอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า กุวอิจฺจสฺส ทิวาทิธาตูนํ วชาทีนญฺจ ทฺวิรูปสฺส วสฺส พกาโร ภวติ (แปลง ว ที่มีสองรูปของศัพท์ว่า กุว นี้, ทิวาทิคณิกธาตุ และ วช ธาตุเป็นต้น เป็น พ อักษร)

ท่านให้แปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ โดยจำกัดศัพท์คือ กุว ศัพท์, ทิวาทิคณิกธาตุ และ วชาทิคณิกธาตุเท่านั้น อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้แปลง วฺว เป็น พฺพ ได้ในเพราะสระหลังเท่านั้น ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๗๗) กล่าวว่า กรสฺส โสสฺส กุพฺพ-กุรุ-กยิรา (แปลง กร ธาตุและ โอ ปัจจัยเป็น กุพฺพ กุรุ และ กยิร) ตามนัยนี้อาจแปลงเป็น กุพฺพ ได้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงแสดงรูปว่า กุพฺพนฺติ ไม่กล่าวถึงรูปว่า กุพฺพติ]

ยถา กุพฺพนฺโต

เช่น

กุพฺพนฺโต	[กุ + วนฺโต]	(กระทำอยู่)

เอวํ กุพฺพาโน, กุพฺพนฺติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

กุพฺพาโน	[กุ + วาโน]	(กระทำอยู่)
กุพฺพนฺติ	[กุ + วนฺติ]	(ย่อมกระทำ)

สธาตฺวนฺตยาเทสสฺส ทฺวิตฺตํ.

การซ้อน ย อาเทศที่เป็นไปกับที่สุดธาตุ ย่อมมี

ทิวติ ทิพฺพติ.

เช่น

ทิวติ [ทิ + วติ] เข้าสนธิเป็น ทิพฺพติ

[คำว่า ทิพฺพติ สำเร็จรูปมาจาก ทิวุ ธาตุ ลง ย วิกรณปัจจัย แล้วแปลง วฺย เป็น วฺ แล้วซ้อน วฺ เป็น วฺว แล้วจึงแปลง วฺว เป็น พฺพ]

เอวํ ทิพฺพนฺโต, สิพฺพติ, สิพฺพนฺโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ทิพฺพนฺโต	[ทิ + วนฺโต]	(เล่นอยู่)
สิพฺพติ	[สิ + วติ]	(ย่อมเย็บ)
สิพฺพนฺโต	[สิ + วนฺโต]	(เย็บอยู่)

ปวชติ ปพฺพชติ, ปพฺพชนฺโต

ปวชติ [ป + วชติ] เข้าสนธิเป็น	ปพฺพชติ	(ย่อมบรรพชา)
ปพฺพชนฺโต	[ป + วชนฺโต]	(บรรพชาอยู่)

นิวานํ นิพฺพานํ, นิพฺพุโต, นิพฺพินฺทติ, อุทยพฺพยํ อิจฺจาทิ

นิวานํ [นิ + วานํ] เข้าสนธิเป็น	นิพฺพานํ	(นิพพาน)
นิพฺพุโต	[นิ + วุโต]	(ดับแล้ว)
นิพฺพินฺทติ	[นิ + วินฺทติ]	(ย่อมเบื่อหน่าย)
อุทยพฺพยํ	[อุทย + วยํ]	(การเกิดและการดับ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

โล รสฺส ปริ-กรุณาทีนํ กฺวจิ.

แปลง ร ของ ปริ, กรุณ เป็นต้น เป็น ล ในบางแห่ง

ปริปนฺโน ปลิปนฺโน.

เช่น

ปริปนฺโน เข้าสนธิเป็น ปลิปนฺโน (จมลงแล้ว)

เอวํ ปลิโพโธ, ปลฺลงฺกํ, กรุโณ กลุโน, มหาสาโล, มาลุโต, สุขุมาโล.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปลิโพโธ	[ปริโพโธ]	(ความกังวลใจ)
ปลฺลงฺกํ	[ปริ + องฺกํ	(บัลลังก์) [ปรฺยฺ + องฺก ⟶ ปลฺยฺ + องฺก ⟶ ปลฺลงฺก]

กรุโณ เป็น กลุโน		(น่าสงสาร)
มหาสาโล	[มหา + สาโร]	(มีทรัพย์ที่เป็นแก่นสารมาก)
มาลุโต	[มารุโต]	(ลม)
สุขุมาโล	[สุกุมาโร]	(ผู้ละเอียดอ่อน)

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลมีรูปว่า ตรุณาทีนํ และมีอุทาหรณ์ว่า ตรุโณ ตลุโน รูปดังกล่าวไม่พบในพระบาลี มีเพียงรูปว่า กลุน ที่พบในเวสสันดรชาดก (ขุ. ชา. ๒๘.๒๑๕๑.๓๕๖) ว่า กลุนํ ปริเทวยิ (ร่ำไห้อย่างน่าสงสาร) เมื่อแปลง ร เป็น ล แล้วให้แปลง ณ เป็น น ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๙๒) ว่า ณสฺส จ โน (แปลง ณ เป็น น) ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า เมื่อแปลง ร เป็น ล แล้ว ณ อักษรก็จะเปลี่ยนเป็น น ไปเอง เพราะ ณ อักษรมักอยู่ท้าย ร อักษรตามปกติ ข้อนี้เหมือนเงาไม้ที่หายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว

รูปว่า สุขุมาโล มาจาก สุกุมาโร แปลง ร เป็น ล และ ก เป็น ข]

โฏ ตสฺส ทุกฺกตาทีนํ กฺวจิ.

แปลง ต ของ ทุกฺกต เป็นต้นเป็น ฏ ในบางแห่ง

ยถา ทุกฺกตํ ทุกฺกฏํ.

เช่น

ทุกฺกตํ เข้าสนธิเป็น ทุกฺกฏํ (กระทำไม่ดี)

เอวํ สุกฏํ, ปหโฏ ปตฺถโฏ, อุทฺธโฏ, วิสโฏ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สุกฏํ	[สุกตํ]	(การทำดี)
ปหโฏ	[ปหโต]	(ตีแล้ว)
ปตฺถโฏ	[ปตฺถโต]	(แผ่ไปแล้ว)
อุทฺธโฏ	[อุทฺธโต]	(ยกขึ้นแล้ว)
วิสโฏ	[วิสโต]	(ซ่านไปแล้ว)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ส่วนใหญ่การแปลง ต เป็น ฏ มักแปลงท้ายธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย (รการันตธาตุ) เช่น สุกฏ = สุ บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปหโฏ = ป บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปตฺถโฏ = ป บทหน้า + ถร ธาตุ + ต ปัจจัย, อุทฺธโฏ = อุ บทหน้า + ธร ธาตุ + ต ปัจจัย, วิสโฏ = วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย

คำว่า สันสกฤต มาจากศัพท์สันสกฤตว่า สํสกฤต คัมภีร์อรรถกถาใช้เป็น สกฺกต แปลว่า ภาษาที่ปรับปรุงไว้ดี วรรณกรรมบาลีในพม่าใช้เป็น สกฺกฏ บ้าง โดยแปลง ต เป็น ฏ ดังคำว่า ทุกฺกฏ, อาหฏ เป็นต้น บางอาจารย์ในพม่าใช้เป็น สงฺขต เพราะถือว่า กร ธาตุที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคต้องแปลงเป็น ข แน่นอน (ดูสูตร ปุรสมุปปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปฺปจฺจเยสุ จ)]

โก ตสฺส นิยตาทีนํ กฺวจิ.

แปลง ต ของ นิยต เป็นต้นเป็น ก ในบางแห่ง

นิยโต นิยโก.

เช่น นิยโต เข้าสนธิเป็น นิยโก (แน่นอน)

โย ชสฺส นิชาทิสฺส วา.

แปลง ช ของ นิช ศัพท์เป็นต้นเป็น ย ได้บ้าง

นิชํปุตฺตํ นิยํปุตฺตํ.

เช่น

นิชํ ปุตฺตํ เข้าสนธิเป็น นิยํ ปุตฺตํ (บุตรผู้เกิดในตน, บุตรผู้เกิดจากตน)

[บาลีแปลง ช เป็น ย ส่วนปรากฤตแปลง ย เป็น ช เช่น โยคินี ⟶ โชคินี]

โก คสฺส กุลูปคาทีนํ.

แปลง ค ของ กุลูปค เป็นต้นเป็น ก

กุลูปโค กุลูปโก

เช่น กุลูปโค เข้าสนธิเป็น กุลูปโก (ผู้ใกล้ชิดสกุล)

[อาทิ ศัพท์ใน กุลูปคาทีนํ หมายเอา หตฺถูปค (เครื่องประดับมือ), เธนูปค (ลูกวัวที่ติดแม่) ที่แปลง ค เป็น ก มีรูปเป็น หตฺถูปก, เธนูปก]

ตถา โณ นสฺส ป-ปริอาทิโต.

นอกจากนั้น แปลง น ท้าย ป, ปริ เป็นต้น เป็น ณ

ปนิธานํ ปณิธานํ.

เช่น

ปนิธานํ　เข้าสนธิเป็น　ปณิธานํ　(ความตั้งใจ)

เอวํ ปณิปาโต, ปณาโม, ปณีตํ, ปริณโต, ปริณาโม, นินฺนโย นิณฺณโย.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปณิปาโต	[ปนิปาโต]	(การน้อมลง)
ปณาโม	[ปนาโม]	(การนอบน้อม)
ปณีตํ	[ปนีตํ]	(ประณีต)
ปริณโต	[ปรินโต]	(น้อมไปแล้ว)
ปริณาโม	[ปรินาโม]	(ความน้อมไป)

นินฺนโย　เข้าสนธิเป็น　นิณฺณโย　(การวินิจฉัย)

เอวํ อุณฺณโต โอณโต อิจฺจาทิ

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อุณฺณโต	[อุนฺนโต]	(ฟูขึ้นแล้ว)
โอณโต	[โอนโต]	(น้อมลงแล้ว)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[อาทิ ศัพท์ใน อิจฺจาทิ หมายเอารูปว่า อาทิณฺโณ ที่มาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย เมื่อแปลง ต เป็น อินฺน แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อาทินฺโน แล้วให้แปลง น เป็น ณ

อนึ่ง การแปลง น เป็น ณ ในรูปว่า อุณฺณโต, โอณโต ไม่เนื่องด้วยภาษาสันสกฤตแต่อย่างใด ถือว่าเป็นข้อยกเว้นที่มีใช้ในภาษาบาลีเท่านั้น]

“ปติอคฺคิ, ปติหญฺญติ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปติอคฺคิ, ปติหญฺญติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๓. กฺวิจิ ปฏิ ปติสฺส.

แปลง ปติ เป็น ปฏิ ในบางแห่ง

ปฏิ อ. ปฏิ อาเทศ *ปติสฺส* แห่ง ปติ อุปสรรค *โหติ* ย่อมมี *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏิ ในบางแห่ง เช่น ปติ + อคฺคิ แปลง ปติ เป็น ปฏิ, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฏฺ ออกจากสระ อิ, ลบสระ อิ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺคิ แล้ว นำ ฏฺ ไปประกอบกับคือสระ อ ของ อคฺคิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปฏคฺคิ]

ปติอิจฺเจตสฺส อุปสคฺคสฺส สเร วา พฺยญฺชเน วา ปเร กฺวจิ ปฏิอาเทโส โหติ.

แปลงอุปสรรคว่า ปติ นี้ เป็น ปฏิ ในเพราะสระหรือพยัญชนะ ในบางแห่ง

[ในสูตรนี้ท่านมิได้ระบุนิมิตตะไว้ว่าคือสระหรือพยัญชนะ วุตติจึงอธิบายว่า หมายรวมสระและพยัญชนะทั้งสองอย่าง โดย ปฏคฺคิ เป็นตัวอย่างที่อาเทศเป็น ปฏิ ในเพราะสระ ส่วน ปฏิหญฺญติ เป็นตัวอย่างของการอาเทศในเพราะพยัญชนะ]

ปุพฺพสฺสรโลโป.

การลบสระหน้าย่อมมี

ปฏคฺคิ, ปฏิหญฺญติ.

เช่น

ปฏคฺคิ	[ปติ + อคฺคิ]	(ไฟตอบ = ไฟที่จุดขึ้นเพื่อป้อง-กันไฟป่าที่ลามมา)
ปฏิหญฺญติ	[ปติ + หญฺญติ]	(ย่อมถูกเบียดเบียน)

การประกอบรูปศัพท์ ปฏคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น ปติ กับ อคฺคิ

แปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส” (ปฏิ + อคฺคิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฏฺ อิ + อคฺคิ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ปฏฺ + อคฺคิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปฏฺ ⟶ อคฺคิ)

สำเร็จรูปเป็น **ปฏคฺคิ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ปจฺจตฺตํ, ปติลียติ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปจฺจตฺตํ	[ปติ + อตฺตํ]	(เฉพาะตน)
ปติลียติ		(ย่อมซ่อนเร้น)

“ปุถชโน, ปุถภูตํ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปุถชโน, ปุถภูตํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อนฺโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า อนฺโต (ซึ่งอยู่ท้าย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส]

๔๓. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.

แปลงที่สุดของ ปุถ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *ปุถสฺส* ของ ปุถ ศัพท์ *อุ* เป็น อุ *โหติ* ย่อมเป็น *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงสระ อ ที่สุดของ ปุถ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ปุถ + ชโน แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถฺ ออกจากสระ อ, แปลงสระ อ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรนี้, นำ ถฺ ไปประกอบกับสระ อุ เบื้องหลัง แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช สำเร็จรูปเป็น ปุถุชฺชโน

คำว่า ปุถสฺสุ ตัดบทเป็น ปุถสฺส + อุ]

ปุถอิจฺเจตสฺส อนฺโต สโร อุกาโร โหติ พฺยญฺชเน ปเร.

สระท้ายของศัพท์ว่า ปุถ นี้ ย่อมเป็น อุ อักษร ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

ทฺวิตฺตํ.

การซ้อนพยัญชนะย่อมมี

ปุถุชฺชโน, ปุถุภูตํ.

เช่น

ปุถุชฺชโน	[ปุถ + ชโน]	(ชนผู้หนา[ด้วยกิเลส])
ปุถุภูตํ	[ปุถ + ภูตํ]	(มีมาก)

การประกอบรูปศัพท์ ปุถุชฺชโน

ศัพท์เดิมเป็น ปุถ กับ ชโน

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปุถฺ อะ + ชโน)

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุถ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน" (ปุถฺ อุ + ชโน)

ซ้อน ชฺ เป็น ชฺช ท้ายสระ อุ ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (ปุถฺ อุ + ชฺชโน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปุถฺ ⟶ อุ ชฺชโน)

สำเร็จรูปเป็น **ปุถุชฺชโน**

พฺยญฺชเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า พยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

ปุถ อยํ.

บทว่า พยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปุถ อยํ (บุคคลนี้ต่างหาก)

[ในตัวอย่างนี้ มิใช่พยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แต่เป็นสระจึงไม่แปลงเป็น อุ]

"ปุถสฺส อ ปุถ" อิติ สมาเสเนว สิทฺเธ ปุน อนฺตคฺคหณาธิกาเรน กฺวจิ อปุถนฺตสฺสาปิ อุตฺตํ สเร.

เมื่อ[อรรถที่ปรารถนา]สำเร็จได้ด้วยการสมาสว่า ปุถสฺส อ = ปุถ (อ ของ ปุถ เรียกว่า ปุถะ) การแปลงสระที่สุดของศัพท์อื่นที่มิใช่ ปุถ เป็น อุ ย่อมมีในเพราะสระ[เบื้องหลัง] ในบางแห่งด้วยการตามมาของ อนฺต ศัพท์อีก

[ถ้ากระทำสมาสเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า ปุถสฺส อ ปุถ (อ ของ ปุถ เรียกว่า ปุถะ) ก็จะหมายถึงสระที่สุดของ ปุถ ถ้าหากเป็นตามนี้ อนฺต ศัพท์ก็ไม่จำเป็นต้องตามมาจากสูตรก่อน เพราะมีความหมายสมบูรณ์อยู่ในสูตรว่า แปลงสระ อ ของ ปุถ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ดังนั้น อนฺต ศัพท์ที่ตามมาจึงถือว่าเป็น เอว และ อิติ เป็น อุ ในเพราะสระเบื้องหลัง

จะเห็นได้ว่าท่านพยายามจะตีความให้สูตรนี้กินความถึงการแปลงสระที่สุดของศัพท์อื่นๆ เป็น อุ

ด้วย การที่ตีความว่า ปุถฺสฺส เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสนี้ ทำให้ไม่มีความจำเป็นต้องเติมศัพท์ใดเข้ามาอีกก็ได้ความครบแล้ว แต่เมื่อ อนฺต ศัพท์ตามมาจากสูตรอื่นอีก ทำให้ได้ความหมายเพิ่มขึ้นมาอีก นั่นคือ การแปลงสระที่สุดของศัพท์อื่น เป็น อุ ในเพราะสระได้อีกด้วย

นักวิชาการชาวพม่ากล่าวว่า สูตรในกัจจายนไวยากรณ์มีขอบเขตจำกัด และประกอบรูปศัพท์ยากเพราะมีขั้นตอนมาก ไม่กินความกว้างและง่ายเหมือนโมคคัลลานสูตร แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้นำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ง่ายตามอุทาหรณ์ ทั้งกล่าวเสริมกัจจายนสูตรให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยการใช้ศัพท์เกิน, การแบ่งสูตร, อรรถของ จ ศัพท์ ฯลฯ ส่งผลให้กัจจายนไวยากรณ์มีเนื้อหาสมบูรณ์มากขึ้น

คำว่า อปุถนฺตสฺสาปิ ตัดบทเป็น อปุถ + อนฺตสฺส + อปิ]

มโน อญฺญํ มนุญฺญํ,

เช่น

มโน + อญฺญํ เข้าสนธิเป็น มนุญฺญํ (น่าพอใจ)

การประกอบรูปศัพท์ มนุญฺญํ

ศัพท์เดิมเป็น มโน กับ อญฺญํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (มนฺ โอ + อญฺญํ)

ในเพราะสระหลัง แปลงสระ โอ ของ มโน เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า "ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน" (มนฺ อุ + อญฺญํ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า "วา ปโร อสรูปา" (มนฺ อุ + ญฺญํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (มนฺ ⟶ อุ + ญฺญํ)

สำเร็จรูปเป็น **มนุญฺญํ**

เอวํ อิมํ เอวุมํ.

เอวํ + อิมํ เข้าสนธิเป็น เอวุมํ (ซึ่งบุคคลนี้อย่างนี้)

การประกอบรูปศัพท์ เอวุมํ

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อิมํ

ในเพราะสระหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โลปํ" (เอว + อิมํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (เอวฺ อ + อิมํ)

ในเพราะสระหลัง แปลงสระ อ ของ เอว เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า "ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน" (เอวฺ อุ + อิมํ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า "วา ปโร อสรูปา" (เอวฺ อุ + มํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (เอวฺ ⟶ อุ มํ)

สำเร็จรูปเป็น **เอวุมํ**

ปรโลโป.

การลบสระหลัง[ย่อมมีในอุทาหรณ์ดังกล่าว]

[ท่านให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา]

อิติ เอวํ อิเตฺววํ.

อิติ + เอวํ เข้าสนธิเป็น อิเตฺววํ (อย่างนี้ว่า)

อุการสฺส วกาโร.

แปลง อุ อักษรเป็น ว อักษร[ในอุทาหรณ์ดังกล่าว]

[เมื่อแปลง อิ ของ ติ เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์แล้ว ให้แปลง อุ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า วโมทุทนฺตานํ]

การประกอบรูปศัพท์ อิเตฺววํ

ศัพท์เดิมเป็น อิติ กับ เอวํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อิตฺ อิ + เอวํ)

ในเพราะสระหลัง แปลงสระ อิ ของ อิติ เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า "ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน" (อิตฺ อุ + เอวํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง อุ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ" (อิตฺ วฺ + เอวํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อิตฺ วฺ ⟶ เอวํ)

สำเร็จรูปเป็น **อิเตฺววํ**

[รูปว่า อิเตฺววํ มีใช้น้อย แต่มีรูปว่า อิเตฺวว ที่ตัดบทเป็น อิติ + เอว ดังอุทาหรณ์ว่า สมนฺต-ปาสาทิกาเตฺวว (ว่าชื่อสมันตปาสาทิกานั่นเทียว)]

“อวกาโส, อวนทฺโธ, อววทติ, อวสาน” มิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อวกาโส, อวนทฺโธ, อววทติ, อวสานํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กฺวจิ, พฺยญฺชเน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๔๕. โอ อวสฺส.

แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

โอ อ. โอ อาเทศ *อวสฺส* แห่ง อว *โหติ* ย่อมมี *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อว + กาโส แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น โอกาโส]

อวอิจฺเจตสฺส อุปสคฺคสฺส โอกาโร โหติ กฺวจิ พฺยญฺชเน ปเร.

แปลงอุปสรรคว่า อว นี้ เป็น โอ อักษร ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

โอกาโส, โอนทฺโธ, โอวทติ, โอสานํ.

เช่น

โอกาโส	[อว + กาโส]	(โอกาส, ที่ตั้ง)
โอนทฺโธ	[อว + นทฺโธ]	(อันบุคคลผูกรัดแล้ว)
โอวทติ	[อว + วทติ]	(ย่อมสั่งสอน)
โอสานํ	[อว + สานํ]	(ที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ โอกาโส

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ กาโส

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โอ อวสฺส”

สำเร็จรูปว่า **โอกาโส**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อวสานํ, อวสุสฺสตุ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อวสานํ	(ที่สุด)
อวสุสฺสตุ	(จงเหือดแห้ง)

[รูปว่า อวสานํ ไม่แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แต่ถ้าแปลงเป็น โอ ก็มีรูปเป็น โอสานํ ดังที่กล่าวไว้ในอุทาหรณ์ของสูตรนี้ ส่วนรูปว่า อวสุสฺสตุ ไม่แปลงเป็น โอ จึงไม่มีรูปเป็น โอสุสฺสตุ]

พฺยญฺชเนติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

อวยาคมนํ, อเวกฺขติ.

บทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ดังนี้ว่า

อวยาคมนํ	[อว + อาคมนํ]	(การไม่ต้อนรับ)
อเวกฺขติ	[อว + อิกฺขติ]	(ย่อมพิจารณา)

[รูปเหล่านี้ไม่แปลง อว เป็น โอ แต่ลง ย อาคมเป็นรูปว่า อวยาคมนํ หรือลบสระหน้าแล้วเข้าสนธิเป็นรูปว่า อเวกฺขติ]

“อวคเต สูริเย, อวคจฺฉติ, อวคเหตฺวา” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อวคเต สูริเย, อวคจฺฉติ, อวคเหตฺวา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

อวสฺเสติ วตฺตเต โอคฺคหณญฺจ.

บทว่า อวสฺส และศัพท์ว่า โอ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อวสฺส ตามมาจากสูตรว่า อวํมฺหิ จ ส่วน โอ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า โอ สเร จ]

๔๖. ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ.

แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง

ตพฺพิปรีโต อ.วิปริตของ โอ อักษรนั้น *อวสฺส* แห่ง อว ศัพท์ *ติฏฺฐมานสฺส* อันตั้งอยู่ *อุปปเท* ในอุปปทะ *โหติ* ย่อมมี *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ จ บ้าง ฯ

[ท่านประกอบศัพท์ว่า ตพฺพิปรีโต (วิปริตของ โอ อักษรนั้น) ซึ่งหมายถึง อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ โดยไม่ตั้งสูตรว่า อวสฺสุกาโร (แปลง อว เป็น อุ อักษร) เพื่อแสดงให้รู้ว่าสระ อุ เป็นวิปริตของ โอ ซึ่งท่านจะกล่าวถึงข้อนี้ต่อไปในรูปว่า จิตฺตคุ ที่มาจาก จิตฺตโค ทำวิปริต โอ เป็น อุ (ดู โอการันต์ นปุงสกลิงค์ สูตร ๑๙๗)

คำว่า ตพฺพิปรีตูปปเท ตัดบทเป็น ต + วิปรีต + อุปปเท ซ้อน วฺ เป็น วฺว แล้วแปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ]

อวสทฺทสฺส อุปปเท ติฏฺฐมานสฺส ตสฺโสการสฺส วิปรีโต จ โหติ พฺยญฺชเน ปเร.

แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง

ตสฺส วิปรีโต ตพฺพิปรีโต.

วิปริตของ โอ นั้น เรียกว่า ตัพพิปรีตะ

[รูปวิเคราะห์นี้เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส หมายถึง อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ]

อุโปจฺจาริตํ ปทํ อุปปทํ.

บทที่ออกเสียงใกล้[นามและอาขยาต] ชื่อว่า อุปปทะ (บทที่ออกเสียงใกล้นามและอาขยาต)

[อุปปทะ คือ บทอุปสรรคที่อยู่ใกล้นามและอาขยาต เช่น อว ศัพท์ใน อวคเต อยู่ใกล้นาม และ อว ศัพท์ใน อวคจฺฉติ อยู่ใกล้อาขยาต]

โอการวิปรีโตติ อุการสฺเสตํ อธิวจนํ.

คำว่า โอการวิปรีโต นี้เป็นชื่อของ อุ อักษร

[วิปริต คือ การเปลี่ยนแปลงอย่างตรงกันข้าม ซึ่งหมายถึงสระ อุ ที่เป็นเสียงสั้นตรงกันข้ามกับเสียง โอ ที่เป็นเสียงยาวที่สุดของ อุ ดังนั้นเมื่อกล่าวว่า อวสฺส ตพฺพิปรีโต (แปลง อว เป็นวิปริตของ โอ นั้น) จึงหมายถึง แปลง อว เป็น อุ

สระทั้ง ๘ ตัวมีชื่อเรียกเป็นพิเศษเมื่อมีความเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน ดังนี้

สระ	ชื่อพิเศษ
อุ วิปริตของ	โอ
โอ พฤทธิ์ของ	อุ
อู ทีฆะของ	อุ
อุ รัสสะของ	อู
อิ วิปริตของ	เอ
เอ พฤทธิ์ของ	อิ, อี
อี ทีฆะของ	อิ
อิ รัสสะของ	อี
อ รัสสะของ	อา
อา พฤทธิ์ หรือ ทีฆะของ	อ

จสทฺโท กตฺถจิ นิวตฺตนตฺโถ.

จ ศัพท์[ในสูตรนี้]มีอรรถว่า ห้าม ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ตัดสิน มี ๒ ประเภท คือ

๑. สันนิฏฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย้ำอรรถที่ปรารถนา แปลว่า นั่นเทียว

๒. นิวัตตาปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้ามอรรถที่ไม่ปรารถนา แปลว่า เท่านั้น

การห้ามในที่นี้คือห้ามการเปลี่ยนแปลงตามวิธีของสูตรนี้ จัดเป็นนิวัตตาปนาวธารณะ กล่าวคือ ในสูตรนี้ให้แปลง อว เป็น อุ แต่ จ ศัพท์ห้ามไม่ให้แปลงเป็น อุ ในคำว่า อวสานํ เป็นต้น จ ศัพท์ในลักษณะนี้มีความหมายเหมือน วา ศัพท์ นั่นคือ อาจไม่แปลง อว เป็น อุ ก็ได้ ในที่นี้แปลว่า ได้บ้าง]

ทฺวิตฺตํ.

การซ้อนพยัญชนะ[ย่อมมี]

อุคฺคเต สูริเย, อุคฺคจฺฉติ, อุคฺคเหตฺวา.

เช่น

อุคฺคเต สูริเย	[อว + คเต]	(เมื่อพระอาทิตย์ตกแล้ว)
อุคฺคจฺฉติ	[อว + คจฺฉติ]	(ย่อมอัสดงคต)
อุคฺคเหตฺวา	[อว + คเหตฺวา]	(ดึงลงแล้ว, ฉุดลงแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อุคฺคเต

อุคฺคเต ประกอบรูปศัพท์จาก อว กับ คเต

แปลง อว เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ” (อุ + คเต)

ซ้อน คฺ เป็น คฺค ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน” (อุคฺคเต)

สำเร็จรูปเป็น **อุคฺคเต**

“อติปฺป โข ตาว, ปรสตํ, ปรสหสฺสํ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อติปฺป โข ตาว, ปรสตํ, ปรสหสฺสํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาคโม”ติ วตฺตเต.

บทว่า อาคโม (เป็นอาคม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อาคโม ตามมาจากสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา]

๔๗. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

ลง โอ เป็นอาคม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

โอ อ. โอ อาคม *โหติ* ย่อมลง *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลง โอ เป็นอาคมในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อติปฺป โข ตาว ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปฺป ศัพท์ด้วยสูตรนี้, ลง คฺ อาคมในเพราะสระหลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมทน-ตรลา จาคมา สำเร็จรูปเป็น อติปฺปโค โข ตาว]

พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ โอการาคโม โหตีติ อติปฺป-ปรสทฺเทหิ โอการาคโม,

ลง โอ อักษรเป็นอาคม ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่ง ด้วยสูตรนี้ลง โอ อักษรเป็น อาคม ท้ายศัพท์ว่า อติปฺป (รุ่งเช้า) และ ปร (ยิ่ง)

[ท่านกำหนดให้ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปฺป และ ปร ศัพท์เพียงเท่านั้น เพราะในสูตรมีคำว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) จึงกำหนดที่ลง โอ อาคมได้โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) ในปทรูปสิทธิคัณฐิมีคาถาสรุปความว่า

อติปฺป-ปรสทฺเทหิ	เอโวการาคโม สิยา
ปเร โขมฺหิ จ สงฺขฺยาเน	กฺวจิคฺคหณโต อิธ.[๘๔]

“เพราะ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปฺป และ ปร ศัพท์เท่านั้น ในเพราะ โข ศัพท์และสังขยาศัพท์[คือ สต, สหสฺส] ที่อยู่ท้าย”]

“ยวมท”อิจฺจาทิสุตฺเต จสทฺเทน อติปฺปโต คการาคโม จ.

และลง ค อาคมท้าย อติปฺป ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมท เป็นต้น

อติปฺปโค โข ตาว, ปโรสตํ, ปโรสหสฺสํ.

เช่น

อติปฺปโค โข ตาว	[อติปฺป โข ตาว]	(ยังรุ่งเช้าก่อนแล)
ปโรสตํ	[ปรสตํ]	(ร้อยกว่า)
ปโรสหสฺสํ	[ปรสหสฺสํ]	(พันกว่า)

การประกอบรูปศัพท์ อติปฺปโค โข ตาว

ศัพท์เดิมเป็น อติปฺป กับ โข ตาว

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ลง โอ อักษรเป็นอาคมท้าย อติปฺป ศัพท์ด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน" (อติปฺปโอ โข ตาว)

ในเพราะสระหลัง ลง คฺ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ยวมทนตรลา จาคมา" (อติปฺปโค โข ตาว)

สำเร็จรูปเป็น **อติปฺปโค โข ตาว**

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๖) กล่าวว่า อติปฺปโค โข ตาวาติ ปฐมนฺโต ปโค-สทฺโทว (ในพระบาลีว่า อติปฺปโค โข ตาว บทว่า ปโค มีปฐมาวิภัตติอยู่ท้าย) ตามนัยนี้ อติปฺปโค มาจาก อติ ศัพท์ + ปค ศัพท์ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ แล้วแปลง สิ เป็น โอ ซ้อนพยัญชนะสำเร็จรูปเป็น อติปฺปโค มติที่กล่าวว่า ปค ศัพท์เป็นนามศัพท์นี้พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อติปฺปโคติ อติวิย ปาโตติ อตฺโถ.[๘๕]

"บทว่า อติปฺปโค แปลว่า เวลารุ่งเช้า"

เอตทโหสีติ นครทฺวารสมีปํ คนฺตฺวา อตฺตโน รุจิวเสน สุริยํ โอโลเกตฺวา อติปฺปคภาวเมว ทิสฺวา เอตํ อโหสิ.[๘๖]

"พระดำรัสว่า เอตทโหสิ (ความดำรินี้เกิดขึ้นแล้ว) มีความหมายว่า ความดำรินี้เกิดขึ้นแล้วเมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปใกล้ประตูพระนคร แล้วทอดพระเนตรดวงอาทิตย์ตามความประสงค์ของพระองค์ ได้เห็นความเป็นเวลาเช้ายิ่ง"

ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่าเป็น ปโค นิบาตที่มีอรรถเหมือน ปาโต ดังข้อความกล่าวไว้ว่า

ปโคสทฺโท ปาโตสทฺเทน สมานตฺโถ นิปาโตติ ทฏฺฐพฺโพ.[๘๗]

“ปโค ศัพท์พึงทราบว่าเป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน ปาโต ศัพท์”

มตินี้สอดคล้องกับสันสกฤตที่ใช้เป็น ปฺรเค นิบาต]

เอตฺถ “สรา สเร โลปนฺ”ติ ปุพฺพสฺสรโลโป.

การลบสระหน้าย่อมมีในอุทาหรณ์ทั้งสองนี้ ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง)

[ในรูปว่า ปโรสตํ, ปโรสหสฺสํ เมื่อลง โอ เป็นอาคมด้วยสูตรนี้แล้ว ให้ลบสระ อ ท้าย ปร ศัพท์ แล้วจึงนำ รฺ ไปประกอบกับ โอ บทเหล่านี้มีรูปวิเคราะห์เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาสว่า สตโต ปโร ปโรสตํ (ปโรสตะ คือ ยิ่งกว่าร้อย, ร้อยกว่า), สหสฺสโต ปโร ปโรสหสฺสํ (ปโรสหัสสะ คือ ยิ่งกว่าพัน, พันกว่า) บทเหล่านี้มักใช้ในการกล่าวอวยพร เช่น ปโรสตํ ชีวตุ (จงมีอายุยืนร้อยกว่าปี), ปโรสหสฺสํ ชีวตุ (จงมีอายุยืนพันกว่าปี) ดังนี้เป็นต้น]

“มนมยํ, อยมยํ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ มนมยํ, อยมยํ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“มโนคณาทีนนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า มโนคณาทีนํ (แห่งมโนคณะเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า มโนคณาทีนํ ตามมาจากสูตรว่า มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา]

๔๘. เอเตสโม โลเป.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว แปลงที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นนั้น เป็น โอ ได้บ้าง

โลเป ครั้นเมื่อการลบ *กเต* ถูกกระทำแล้ว *โอ* อ. โอ อาเทศ *อนฺตสฺส* แห่งที่สุด *เอเตสํ สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. เหล่านั้น *มโนคณาทีนํ* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงสระที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเป็น โอ ในเมื่อลบวิภัตตินามในบทสมาสหรือตัทธิตแล้ว เช่น มนมยํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ นฺ ออกจากสระ อ, แปลงสระ อ เป็น โอ นำ นฺ ไปประกอบกับสระ โอ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น มโนมยํ

บทว่า เอเตสํ เป็นวิเสสนะของ มโนคณาทีนํ ที่ตามมาจากสูตรก่อน เป็นฉัฏฐีวิภัตติที่มองหา อนฺต ศัพท์ (ที่สุด) หมายความว่าให้เพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามาแปลได้โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ เหมือนบทที่ลงปัญจมีวิภัตติซึ่งอาจเพิ่ม ปร ศัพท์ (อยู่ท้าย) เข้ามาได้เช่นเดียวกัน การใช้ฉัฏฐีวิภัตติในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อนฺตาเปกฺข (มองหา อนฺต ศัพท์)]

เอเตสํ มโนคณาทีนมนฺโต โอตฺตมาปชฺชเต วิภตฺติโลเป กเต.

เมื่อการลบวิภัตติถูกกระทำแล้ว สระที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้นย่อมถึงความเป็น โอ

[มโนคณะ เป็นชื่อของศัพท์หมู่หนึ่ง มีศัพท์ว่า มน, วจ, วย, เตช เป็นต้น มีลักษณะเฉพาะตัวในการกระจายรูปศัพท์ตามวิภัตตินาม ส่วนศัพท์หมู่อื่นๆ เป็นมโนคณาทิคณะ มีลักษณะของมโนคณะบางประการเท่านั้น เช่น อาป, วาย เป็นต้น (ดู สูตร ๙๕) ในสูตรนี้ถือเอามโนคณะและมโนคณาทิคณะทั้งสองอย่างและใช้ในการลบวิภัตติในสมาสและตัทธิตของศัพท์ดังกล่าว

แม้ในวุตติของสูตรนี้ ท่านควรกล่าวว่า เอเตสํ มโนคณาทีนํ อนฺตสฺส โอ โหติ (แปลงสระที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเป็น โอ) โดยมี โอ เป็นประธานของประโยค แต่กลับกล่าวเป็นรูปว่า เอเตสํ มโนคณาทีนมนฺโต โอตฺตมาปชฺชเต (สระที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็น โอ) โดยมี โอ เป็นกรรม เพื่อให้ปรากฏลักษณะของการอาเทศนั่นเอง]

มโนมยํ, อโยมยํ.

เช่น

มโนมยํ	[มนมยํ]	([ฤทธิ์]ที่สำเร็จแล้วด้วยใจ)
อโยมยํ	[อยมยํ]	([ภาชนะ]ที่สำเร็จแล้วด้วยเหล็ก)

การประกอบรูปศัพท์ มโนมยํ

ศัพท์เดิมเป็น มนมยํ

แปลงสระ อ ท้ายของ มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เอเตสโม โลเป”

สำเร็จรูปเป็น **มโนมยํ**

เอวํ มโนเสฏฺฐา, อโยปตฺโต, ตโปธโน, ตโมนุโท, สิโรรุโห, เตโชกสิณํ, รโชชลฺลํ, อโหรตฺตํ, รโหคโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มโนเสฏฺฐา	[มนเสฏฺฐา]	(มีใจประเสริฐสุด)
อโยปตฺโต	[อยปตฺโต]	(บาตรเหล็ก)
ตโปธโน	[ตปธโน]	(ผู้มีตบะเป็นทรัพย์)
ตโมนุโท	[ตมนุโท]	(ผู้ขจัดความมืด = พระอาทิตย์)
สิโรรุโห	[สิรรุโห]	(สิ่งที่งอกขึ้นบนศีรษะ = ผม)
เตโชกสิณํ	[เตชกสิณํ]	(กสิณคือไฟ)
รโชชลฺลํ	[รชชลฺลํ]	(สิ่งสกปรกคือฝุ่น, ฝุ่นสกปรก)
อโหรตฺตํ	[อหรตฺตํ]	(ตลอดวันและคืน)
รโหคโต	[รหคโต]	(อยู่ในที่ลับ)

[รูปว่า มโนมยํ, อโยมยํ เป็นอุทาหรณ์ของบทตัทธิตที่ลบวิภัตติแล้วแปลง อ เป็น โอ ส่วนรูปว่า มโนเสฏฺฐา เป็นต้นเป็นอุทาหรณ์ของบทสมาส]

อาทิสทฺเทน อาโปธาตุ, วาโยธาตุ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) และ วาโยธาตุ (ธาตุลม) ย่อมสำเร็จด้วย อาทิ ศัพท์

[ศัพท์ว่า อาป และ วาย นี้ เป็นศัพท์ในมโนคณาทิคณะ มิใช่เป็นศัพท์มโนคณะ จึงสำเร็จด้วย อาทิ ศัพท์ใน มโนคณาทีนํ (ดู สูตร ๙๕)]

สีหคติยา วาธิการโต อิธ น ภวติ.

วิธีนี้ย่อมไม่มีในอุทาหรณ์ต่อไปเพราะการตามมาของ วา ศัพท์ (ได้บ้าง) โดยสีหคตินัย

มนมตฺเตน, มนจฺฉฏฺฐานํ, อยกปลฺลํ, ตมวิโนทโน, มนอายตนํ.

มนมตฺเตน	(ด้วยใจเท่านั้น)
มนจฺฉฏฺฐานํ	(มีใจเป็นที่ ๖)
อยกปลฺลํ	(กระเบื้องเหล็ก, หม้อเหล็ก)
ตมวิโนทโน	(ผู้ขจัดความมืด)
มนอายตนํ	(อายตนะคือใจ)

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตร ส สเร วาคโม มาสู่สูตรนี้โดยตามกลับไปหาสูตรที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นสีหคตินัย วา ศัพท์ดังกล่าวแสดงอสันตวิธิ จึงมีรูปว่า มนมตฺเตน ไม่แปลงเป็น โอ โดยมีรูปว่า มโน-มตฺเตน ดังนี้เป็นต้น]

อิติ พฺยญฺชนสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฎการสนธิพยัญชนะจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในพยัญชนสนธิ

๑. ทีฆวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- ทีฆํ = แปลงสระทั้งหลายเป็นทีฆะ

๒. รัสสวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- รสฺสํ = แปลงสระทั้งหลายเป็นรัสสะ

๓. โลปวิธิและอาคมวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- โลปญฺจ ตตฺรากาโร = ลบสระและลง อ อักษรอาคมในที่ลบนั้น

๔. อาเทสวิธิสูตร มี ๗ สูตร คือ

- ปร เทฺวภาโว ฐาเน = แปลงพยัญชนะท้ายสระเป็นสองรูป
- ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ = แปลง ตฺย ลฺย นฺย ทฺย เป็น จฺ ลฺ ญฺ ชฺ ตามลำดับ
- กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส = แปลง ปติ เป็น ปฏิ
- ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน = แปลงที่สุดของ ปุถ เป็น อุ
- โอ อวสฺส = แปลง อว เป็น โอ
- ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ = แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ
- เอเตสโม โลเป = เมื่อลบวิภัตติแล้ว แปลงที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นนั้นเป็น โอ

๕. อาคมวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน = ลง โอ อาคม

๖. นิยมสูตร มี ๑ สูตร คือ

- วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา = ซ้อนอักษรตัวที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค หน้าอักษรตัวที่ ๔ และที่ ๒ ในวรรค

นิคคหีตสันธิวิธาน

กฎการสนธินิคคหิต

อถ นิคฺคหีตสนฺธิ วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจักกล่าวนิคคหิตสนธิ ณ บัดนี้

[คำว่า นิคฺคหีตสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การสนธิแห่งนิคคหิต ชื่อว่า นิคคหิตสนธิ = นิคฺคหีตสฺส สนฺธิ นิคฺคหีตสนฺธิ. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

"ตณฺหํ กโร, รณํ ชโห, สํ จิโต, ชุตึ ธโร, สํ มโต" อิติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตณฺหํ กโร, รณํ ชโห, สํ จิโต, ชุตึ ธโร, สํ มโต

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"นิคฺคหีตนฺ"ติ อธิกาโร.

บทว่า นิคฺคหีตํ (นิคคหิต) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

"พฺยญฺชเน"ติ วตฺตเต.

บทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลังตามสมควร

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *วคฺคนฺตํ* ซึ่งความเป็นพยัญชนะที่สุดแห่งวรรค *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัว คือ งฺ ญฺ ณฺ นฺ มฺ ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลัง เช่น ตณฺหํ กโร แปลงนิคคหิตเป็น งฺ ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น ตณฺหงฺกโร]

วคฺคภูเต พฺยญฺชเน ปเร นิคฺคหีตํ โข วคฺคนฺตํ วา ปปฺโปตีติ นิมิตฺตานุสฺวรานํ จานาสนฺน-วเสน ตพฺพคฺคปญฺจโม โหติ.

นิคคหิตแลย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคอันเป็นเบื้องหลังได้บ้าง พยัญชนะที่ ๕ ของวรรคนั้นๆ ย่อมมีเพราะการใกล้กันแห่งฐานของพยัญชนะที่เป็นนิมิตกับนิคคหิต

[ในอุทาหรณ์ว่า ตณฺหํ กโร ก เป็นนิมิต เกิดที่กัณฐฐาน นิคคหิตใน หํ เกิดที่นาสิกาฐาน ส่วน ง เกิดที่กัณฐฐานและนาสิกาฐาน ดังนั้น ง อักษรจึงมีฐานเสมอกับนิมิตคือ ก และนิคคหิต (ที่ท่านกล่าวเป็นสำนวนว่าฐานใกล้กัน ความจริงคือฐานเสมอกันนั่นเอง) ด้วยเหตุนี้ จึงแปลงนิคคหิตเป็น ง เพราะ ง มีฐานเสมอกับนิมิตและนิคคหิต ในปทรูปสิทธิคัณฐีมีข้อความจากพยาขยาเก่าของสิงหลว่า

วคฺคาวสานํ วคฺคนฺโต　　　　นาสนฺโนติ ปสงฺคโต
นิมิตฺตการีนํ จานา-　　　　สนฺนโต ปญฺจมา สิยุํ.[๘๘]

"พยัญชนะที่ ๕ พึงมีได้เพราะความใกล้กันแห่งฐานของพยัญชนะที่เป็นนิมิตกับการีเพราะการนับได้ว่าพยัญชนะที่สุดวรรค ชื่อว่า วัคคันตะ ส่วนพยัญชนะที่อยู่ใกล้กันไม่ชื่อว่า วัคคันตะ"

ความจริงคำว่า วคฺคนฺต หมายถึง พยัญชนะที่สุดวรรคทั้ง ๕ มิใช่หมายถึงพยัญชนะตัวถัดมาจากนิมิต เช่นในรูปว่า ตณฺหํ กโร พยัญชนะตัวถัดมาจาก ก คือ ข ไม่ถือว่าเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค เพราะมีฐานไม่เสมอกับนิคคหิตที่เป็นการี พึงทราบนัยนี้แม้ในวรรคอื่นๆ]

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้ มีอรรถววัตถิตวิภาสา (แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ในพระบาลี)

[วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ พบในบทกิตก์ที่แสดงชื่อ เช่น ตณฺหงฺกโร (พระพุทธเจ้าตัณหังกร) ทีปงฺกโร (พระพุทธเจ้าทีปังกร) เมธงฺกโร (พระพุทธเจ้าเมธังกร) สรณงฺกโร (พระพุทธเจ้าสรณังกร) และในบทนามที่ลงกิตก์ปัจจัย และอุณาทิปัจจัย เช่น สงฺคาหก (ผู้สนับสนุน) สญฺชานนก (ผู้หมายรู้) เป็นต้น

๒. อนิจจวิธิ พบในบททั่วไป เช่น ตงฺกโรติ หรือ ตํ กโรติ (กระทำกรรมนั้น)

๓. อสันตวิธิ พบในพระบาลีที่ไม่เข้าสนธิด้วยสูตรนี้ เช่น น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ (กรรมอันเราทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี) สรณํ คจฺฉามิ (ขอถึงเป็นที่พึ่ง)]

เตน “ตณฺหงฺกโร, รณญฺชโห, สณฺฐิโต, ชุตินฺธโร, สมฺมโต”ติอาทีสุ นิจฺจํ.

เพราะเหตุนั้น นิจจวิธิ จึงมีในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตณฺหงฺกโร	[ตณฺหํ + กโร]	(ผู้ทำลายตัณหา) [ก วรรค]
รณญฺชโห	[รณํ + ชโห]	(ผู้สละกิเลส) [จ วรรค]
สณฺฐิโต	[สํ + ฐิโต]	(ตั้งมั่น) [ฏ วรรค]
ชุตินฺธโร	[ชุตึ + ธโร]	(ทรงไว้ซึ่งความรุ่งเรือง) [ต วรรค]
สมฺมโต	[สํ + มโต]	(อันบุคคลแต่งตั้งแล้ว) [ป วรรค]

การประกอบรูปศัพท์ ตณฺหงฺกโร

ศัพท์เดิมเป็น ตณฺหํ กับ กโร

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (ตณฺหงฺ + กโร)

สำเร็จรูปเป็น **ตณฺหงฺกโร**

ตงฺกโรติ ตํ กโรติ, ตงฺขณํ ตํ ขณํ, สงฺคโห สํ คโห, ตงฺฆตํ ตํ ฆตํ. ธมฺมญฺจเร ธมฺมํ จเร, ตญฺฉนฺนํ ตํ ฉนฺนํ, ตญฺชาตํ ตํ ชาตํ, ตญฺญาณํ ตํ ญาณํ. ตณฺฐานํ ตํ ฐานํ, ตณฺฑหติ ตํ ฑหติ, ตนฺตโนติ ตํ ตโนติ, ตนฺถิรํ ตํ ถิรํ, ตนฺทานํ ตํ ทานํ, ตนฺธนํ ตํ ธนํ, ตนฺนิจฺจุตํ ตํ นิจฺจุตํ, ตมฺปตฺโต ตํ ปตฺโต, ตมฺผลํ ตํ ผลํ, เตสมฺโพโธ เตสํ โพโธ, สมฺภูโต สํ ภูโต, ตมฺมิตฺตํ ตํ มิตฺตํ. กิงฺกโต กึ กโต, ทาตุงฺคโต ทาตุํ คโตติเอวมาทีสุ วิกปฺเปน.

ความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคย่อมมีโดยความไม่แน่นอน ในอุทาหรณ์เป็นต้นอย่าง นี้ คือ

ตงฺกโรติ หรือ ตํ กโรติ	(ย่อมกระทำสิ่งนั้น)
ตงฺขณํ หรือ ตํ ขณํ	(ขณะนั้น)
สงฺคโห หรือ สํคโห	(การรวบรวม)

ตงฺฆตํ หรือ ตํ ฆตํ (น้ำมันเนยนั้น)

ธมฺมญฺจเร หรือ ธมฺมํ จเร (พึงประพฤติธรรม)

ตญฺฉนฺนํ หรือ ตํ ฉนฺนํ (เครื่องปกปิดนั้น)

ตญฺชาตํ หรือ ตํ ชาตํ (การเกิดนั้น)

ตญฺญาณํ หรือ ตํ ญาณํ (ญาณนั้น)

ตณฺฐานํ หรือ ตํ ฐานํ (ฐานะนั้น)

ตณฺฑหติ หรือ ตํ ฑหติ (ย่อมเผาไหม้สิ่งนั้น)

ตนฺตโนติ หรือ ตํ ตโนติ (ย่อมแผ่ไปสู่สิ่งนั้น)

ตนฺถิรํ หรือ ตํ ถิรํ (สิ่งที่มั่นคงนั้น)

ตนฺทานํ หรือ ตํ ทานํ (ทานนั้น)

ตนฺธนํ หรือ ตํ ธนํ (ทรัพย์นั้น)

ตนฺนิจฺจุตํ หรือ ตํ นิจฺจุตํ (นิพพานอันไม่เคลื่อนนั้น)

ตมฺปตฺโต หรือ ตํ ปตฺโต (ถึงแล้วซึ่งที่นั้น)

ตมฺผลํ หรือ ตํ ผลํ (ผลนั้น)

เตสมฺโพโธ หรือ เตสํ โพโธ (การตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น)

สมฺภูโต หรือ สํภูโต (เกิดขึ้นแล้ว)

ตมฺมิตฺตํ หรือ ตํ มิตฺตํ (มิตรนั้น)

กิงฺกโต หรือ กึ กโต (ทำอะไร)

ทาตุงฺคโต หรือ ทาตุํ คโต (ไปแล้วเพื่อให้)

อิธ น ภวติ.

ความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เหล่านี้ (= อสันตวิธิ)

น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ, สรณํ คจฺฉามิ.

น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี)

สรณํ คจฺฉามิ (ขอถึงเป็นที่พึ่ง)

สติ โจปริ วาคฺคหเณ วิชฺฌนฺตเร วา อิธ วาคฺคหณกรณมตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อ วา ศัพท์ ในสูตรหลัง[ที่ยังมาไม่ถึง]มีอยู่ หรือว่ามีวิธีอื่น การใส่ วา ศัพท์ ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้เนื้อความอื่น

[คำว่า โจปริ ตัดบทเป็น จ + อุปริ แปลง อุ เป็น โอ

คำว่า วิชฺฌนฺตเร ตัดบทเป็น วิธิ + อนฺตเร แปลง อิ ใน ธิ เป็น ย แล้วแปลง ธฺย เป็น ฌ แล้วจึงซ้อน ชฺ อักษร]

เตน นิคฺคหีตสฺส สํอุปสคฺค-ปุมนฺตสฺส เล ลกาโร.

ดังนั้นจึงแปลงนิคคหิตที่เป็นส่วนท้ายของ สํ อุปสรรค และส่วนท้ายของ ปุม ศัพท์ เป็น ล ในเพราะ ล เบื้องหลัง

[ในสูตรต่อจากนี้ไปมีสูตรว่า ปโร วา สโร ซึ่งมี วา ศัพท์ที่อาจตามมาสู่สูตรนี้ได้ ท่านจึงควรตั้งสูตรสั้นๆ ว่า วคฺคนฺตํ วคฺเค อีกนัยหนึ่ง สูตรว่า อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ ก็อาจแสดงอนิจจวิธิและอสันตวิธิได้ การกล่าว วา ศัพท์ในสูตรนี้อีกจึงถือว่าเกินความจำเป็น ดังนั้น วา ศัพท์ที่เกินมาจึงแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือจากวิธีของสูตร นั่นคือ ทำให้แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคและ ปุม ศัพท์เป็น ล ได้อีกด้วย ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

สิทฺเธป’นิยเม วิชฺฌนฺ- ตเรนุปริ วา สติ
วาสทฺโท ปุน วาสทฺท- กฺริยตฺถนฺตรสิทฺธิยา.[๘๙]

“เมื่อความไม่แน่นอนแม้สำเร็จได้เพราะมีวิธีอื่นหรือมี วา ศัพท์ในสูตรเบื้องบน วา ศัพท์ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จแห่งข้อความอื่นที่ วา ศัพท์พึงกระทำ”]

ยถา ปฏิสํลีโน ปฏิสลฺลีโน,

เช่น

ปฏิ + สํลีโน เข้าสนธิเป็น ปฏิสลฺลีโน (หลีกเร้นแล้ว)

เอวํ ปฏิสลฺลาโน, สลฺลกฺขณา, สลฺเลโข, สลฺลาโป, ปุํลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปฏิสลฺลาโน	[ปฏิสํลาโน]	(ผู้หลีกเร้น)

สลฺลกฺขณา	[สํลกฺขณา]	(เครื่องหมายรู้)
สลฺเลโข	[สํเลโข]	(การขัดเกลา)
สลฺลาโป	[สํลาโป]	(การสนทนา)
ปุ๊ลิงฺคํ　เข้าสนธิเป็น	ปุลฺลิงฺคํ	(เพศชาย)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ แปลงนิคคหิตของ สํ เป็น ล ด้วย วา ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค ส่วนคำว่า ปุลฺลิงฺคํ มาจาก ปุม + ลิงฺคํ แปลง ม เป็นนิคคหิตก่อนด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ ได้รูปว่า ปุ๊

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า บทว่า ปฏิสลฺลีโน ต้องออกเสียง ลฺ ให้มีเสียงขึ้นจมูกอีกด้วยเพราะถือว่าแปลงมาจากนิคคหิต ส่วน ลฺ อักษรที่มิได้แปลงมาจากนิคคหิต เช่น มลฺโล, กลฺลํ, ปตฺตกลฺลํ ให้ออกเสียงทันตฐานตามปกติ ข้อความนี้กล่าวตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อมุคธโพธะ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๙) ในภาษาสันสกฤตที่จารึกด้วยอักษรเทวนาครีจะเขียนรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวไว้ที่ตำแหน่งเหนือ ล ที่ออกเสียงทางนาสิกาฐานไว้ เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าต้องออกเสียงขึ้นจมูก]

“ปจฺจตฺตํ เอว, ตํ เอว, ตํ หิ ตสฺส, เอวํ หิ โว” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ปจฺจตฺตํ เอว, ตํ เอว, ตํ หิ ตสฺส, เอว หิ โว

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ อธิกาโร.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๕๐. เอเห ญํ.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็น ญ ในเพราะ เอ หรือ ห เบื้องหลัง ตามสมควร

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *ญํ* ซึ่งความเป็น ญ *เอเห* ในเพราะ เอ และ ห *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็น ญฺ ในเพราะ เอ และ ห เบื้องหลัง เช่น ปจฺจตฺตํ + เอว แปลงนิคคหิตใน ตํ เป็น ญฺ ในเพราะสระ เอ หลัง, ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ แล้วนำ ญฺญฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปจฺจตฺตญฺเญว]

เอการหกาเร ปเร นิคฺคหีตํ โข ญการํ ปปฺโปติ วา.

นิคคหิตแลย่อมถึงความเป็น ญ อักษร ในเพราะ เอ อักษร และ ห อักษร เบื้องหลัง ตามสมควร

เอกาเร ญาเทสสฺส ทฺวิภาโว.

การซ้อน ญ ซึ่งอาเทศมา[จากนิคคหิต] ย่อมมีในเพราะ เอ อักษร

ปจฺจตฺตญฺเญว ปจฺจตฺตํ เอว, ตญฺเญว ตํ เอว, ตญฺหิ ตสฺส ตํ หิ ตสฺส, เอวญฺหิ โว เอวํ หิ โว.

เช่น

ปจฺจตฺตญฺเญว หรือ ปจฺจตฺตํ เอว (เฉพาะตนนั่นเทียว)

ตญฺเญว หรือ ตํ เอว (สิ่งนั้นนั่นเทียว)

ตญฺหิ ตสฺส หรือ ตํ หิ ตสฺส (จริงอยู่ คำนั้นของบุคคลนั้น)

เอวญฺหิ โว หรือ เอวํ หิ โว (พวกเธอ[พึงสำเหนียก]อย่างนี้แล)

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺจตฺตญฺเญว

ศัพท์เดิมเป็น ปจฺจตฺตํ กับ เอว

แปลงนิคคหิตเป็น ญฺ ในเพราะ เอ ด้วยสูตรว่า “เอเห ญํ” (ปจฺจตฺตญฺ + เอว)

ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ ท้ายรัสสสระด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน” (ปจฺจตฺตญฺญฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปจฺจตฺตญฺญฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น **ปจฺจตฺตญฺเญว**

ววตฺถิตวิภาสตฺตา วาสทฺทสฺส เอว-หินิปาตโต อญฺญตฺถ น โหติ.

การอาเทศเป็น ญ ย่อมไม่มีในที่อื่นนอกจาก เอว ศัพท์ และ หิ นิบาต เพราะ วา ศัพท์เป็นววัตถิตวิภาสา

[วิธีการแปลงนิคคหิตเป็น ญ นี้ มีเฉพาะนิคคหิตที่อยู่หน้า เอว ศัพท์ และ หิ นิบาตเท่านั้น ตัวอย่างที่ตามมาไม่มีการแปลงอย่างข้างต้น ตามนัยนี้ ววัตถิตวิภาสาเป็นการกำหนดวิธีของสูตรอย่างชัดเจนไม่ใช่การจำแนกเป็นนิจจวิธิเป็นต้น]

ยถา เอวเมตํ, เอวํ โหติ.

เช่น

เอวเมตํ [เอวํ + เอตํ] (สิ่งนี้อย่างนี้)

เอวํ โหติ (ย่อมเป็นอย่างนี้)

“สํโยโค, สํโยชนํ, สํยโต, สํยาจิกาย, ยํ ยเทว, อานนฺตริกํ ยมาหุ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

สํโยโค,	สํโยชนํ,	สํยโต,
สํยาจิกาย,	ยํ ยเทว,	อานนฺตริกํ ยมาหุ

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ญ”มิติ วตฺตเต.

บทว่า ญํ (ความเป็น ญ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๕๑. ส เย จ.

นิคคหิตกับ ย ย่อมถึงความเป็น ญ ในเพราะ ย ตามสมควร

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *ญํ* ซึ่งความเป็น ญ *ส* กับ *เยน* ด้วย ย อักษร *เย* ในเพราะ ย *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ กล่าวคือ แปลงนิคคหิตกับ ยฺ เป็น ญฺ เช่น สํโยโค แปลงนิคคหิตกับ ยฺ เป็น ญฺ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ แล้วนำ ญฺญฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ โอ ของ โยโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สญฺโญโค

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง ญํ ศัพท์จากสูตรว่า เอเห ญํ มาไว้ในสูตรนี้]

นิคฺคหีตํ โข ยกาเร ปเร สห ยกาเรน ญการํ ปปฺโปติ วา.

นิคคหิตแลกับ ย อักษร ย่อมถึงความเป็น ญ อักษร ในเพราะ ย อักษรเบื้องหลังได้ตามสมควร

ญาเทสสฺส ทฺวิตฺตํ.

การซ้อน ญ ซึ่งอาเทศมา[จากนิคคหิต]ย่อมมี

[ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ ตามกฎที่กล่าวไว้ว่า สยาทินํ สหธาตฺวนฺตยาเทโส (พยัญชนะอาเทศของสูตรทั้งหลายมีสูตร ส เย จ เป็นต้น)]

สญฺโญโค สํโยโค, สญฺโญชนํ สํโยชนํ, สญฺญโต สํยโต, สญฺญาจิกาย สํยาจิกาย, ยญฺญ-เทว ยํ ยเทว, อานนฺตริกญฺญมาหุ อานนฺตริกํ ยมาหุ.

เช่น

สญฺโญโค หรือ สํโยโค	(การประกอบ)
สญฺโญชนํ หรือ สํโยชนํ	(สังโยชน์, เครื่องร้อยรัด)
สญฺญโต หรือ สํยโต	(สำรวมแล้ว)
สญฺญาจิกาย หรือ สํยาจิกาย	(แห่งกุฎีที่ขอด้วยตนเอง)
ยญฺญเทว หรือ ยํ ยเทว	(ใดๆ นั่นเทียว)

อานนฺตริกญฺญมาหุ หรือ อานนฺตริกํ ยมาหุ (นักปราชญ์กล่าวแล้วว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งมีผลแน่นอน = มีผลตามมาแน่นอน)

การประกอบรูปศัพท์ สญฺโญโค

ศัพท์เดิมเป็น สํ กับ โยโค

แปลงนิคคหิตกับ ยฺ เป็น ญฺ ในเพราะ ย ด้วยสูตรว่า "ส เย จ" (สญฺ + โอโค)

ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ ท้ายรัสสสระด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (สญฺญฺ + โอโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สญฺญฺ ⟶ โอโค)

สำเร็จรูปเป็น **สญฺโญโค**

วาสทฺทสฺส ววตฺถิตวิภาสตฺตาว สํปทนฺตโต จ สพฺพนามยการปรโต จ นิคฺคหีตา อญฺญตฺถ น โหติ.

การแปลงเป็น ญ ย่อมไม่มีในนิคคหิตอื่นนอกจากนิคคหิตที่อยู่ท้ายบทว่า สํ และนิคคหิตที่มี ย อักษรที่เป็นสรรพนามอยู่ท้าย เพราะ วา ศัพท์เป็นววัตถิตวิภาสา

ยถา เอตํ โยชนํ, ตํ ยานํ, สรณํ ยนฺติ.

เช่น

เอตํ โยชนํ	(โยชน์นี้, การประกอบนี้)
ตํ ยานํ	(ยานนี้, พาหนะนี้)

สรณํ ยนฺติ (ย่อมถึงเป็นที่พึ่ง)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่มีการแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ เพราะมิได้เป็นนิคคหิตท้าย สํ อุปสรรค และ ย สรรพนาม]

เอตฺถ จ "สห เย จา"ติ วตฺตพฺเพ "ส เย จา"ติ วจนโต สุตฺตนฺเตสุ สุขุจฺจารณตฺถ-มกฺขรโลโปปีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง เมื่อควรกล่าวสูตรว่า สห เย จ [แต่ไม่กล่าว] พึงทราบว่า การลบอักษรย่อมมีเพื่อการออกเสียงง่ายในพระสูตรทั้งหลาย เพราะกล่าวว่า ส เย จ

[การที่ท่านไม่กล่าวสูตรว่า สห เย จ แต่ลบอักษรเหลือ ส เย จ เพื่อต้องการให้ทราบว่า การลบอักษรสามารถกระทำได้ ดังที่มีปรากฏในพระสูตรทั้งหลายเป็นหลักฐานอยู่]

เตน ปฏิสงฺขาย โยนิโส ปฏิสงฺขา โยนิโส, สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา, ปริเยสนาย ปริเยสนาติอาทิ สิชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้น จึงสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปฏิสงฺขาย โยนิโส [ลบ ย เหลือ] ปฏิสงฺขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา [ลบ ย เหลือ] สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วยตนเอง)

ปริเยสนาย [ลบ ย เหลือ] ปริเยสนา (ด้วยการแสวงหา)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ให้ลบ ย อักษร ด้วยนิปาตนะว่า ส เย จ อนึ่ง นิปาตนะคือการทำตัวด้วยคำในสูตรโดยไม่ใช้วิธีที่กล่าวไว้ในสูตร ตัวอย่างที่ลบ ย อักษรนี้มีใช้ในพระบาลีหลายแห่ง เช่น

- อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ [อาวิกตา มาจาก อาวิกตาย] (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นเพราะการเปิดเผยอาบัติ)
- อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ [อสฺสวนตา มาจาก อสฺสวนตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะไม่ได้สดับ)
- ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณตา มาจาก ตทารมฺมณตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ์)

- อนุปาทา วิมุตฺโต [อนุปาทา มาจาก อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
- สทฺธา ปพฺพชิโต [สทฺธา มาจาก สทฺธาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)
- สํวิทาวหาโร [สํวิทาวหาโร มาจาก สํวิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)]

ตํ อหํ พฺรูมิ, ยํ อาหุ, ธนํ เอว, กึ เอตํ, นินฺทิตุํ อรหติ, ยํ อนิจฺจํ, ตํ อนตฺตา, เอตํ อโวจ, เอตํ เอว อิจฺจตฺร-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตํ อหํ พฺรูมิ,	ยํ อาหุ,	ธนํ เอว,	กึ เอตํ,
นินฺทิตุํ อรหติ,	ยํ อนิจฺจํ,	ตํ อนตฺตา,	เอตํ อโวจ,
เอตํ เอว	[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]		

๕๒. มทา สเร.

แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในเพราะสระเบื้องหลังตามสมควร

มทา อ. ม และ ท อาเทศ ท. *นิคฺคหีตสฺส* แห่งนิคคหิต *โหนฺติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็น มฺ หรือ ทฺ ในเพราะสระหลัง เช่น ตํ + อหํ แปลงนิคคหิตเป็น มฺ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ มฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ อ ของ อหํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตมหํ]

นิคฺคหีตสฺส โข สเร ปเร มการทการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรหรือ ท อักษร ในเพราะสระเบื้องหลังตามสมควร

เอตฺถ จ วาสทฺทาธิการสฺส ววตฺถิตวิภาสตฺตา ทกาโร ยเตตสทฺทโต ปรสฺเสว.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาเป็นอธิการ แปลงนิคคหิตเบื้องหลัง ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้นเป็น ท

[วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค มีอรรถววัตถิตวิภาสาที่กำหนดกฎระเบียบในสูตร แปลว่า ตามสมควร ดังนั้น การแปลงนิคคหิตเป็น ท จึงมีได้เฉพาะนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้น ส่วนการแปลงนิคคหิตเป็น ม นิยมใช้มาก มีขอบเขตกว้างไม่อาจจะกำหนดได้]

ตมหํ พฺรูมิ, ยมาหุ, ธนเมว, กิเมตํ, นินฺทิตุมรหติ, ยทนิจฺจํ, ตทนตฺตา, เอตทโวจ, เอตเทว.

เช่น

ตมหํ พฺรูมิ	[ตํ + อหํ พฺรูมิ]	(ข้าพเจ้าย่อมกล่าวซึ่งบุคคลนั้น)
ยมาหุ	[ยํ + อาหุ]	(นักปราชญ์ทั้งหลายย่อมกล่าว ซึ่งบุคคลใด)
ธนเมว	[ธนํ + เอว]	(ทรัพย์นั่นเทียว)
กิเมตํ	[กึ + เอตํ]	(สิ่งนั้นคืออะไร)
นินฺทิตุมรหติ	[นินฺทิตุํ + อรหติ]	(ย่อมควรติเตียน)
ยทนิจฺจํ	[ยํ + อนิจฺจํ]	(สิ่งใดไม่เที่ยง)
ตทนตฺตา	[ตํ + อนตฺตา]	(สิ่งนั้นเป็นอนัตตา)
เอตทโวจ	[เอตํ + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)
เอตเทว	[เอตํ + เอว]	(สิ่งนี้นั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ ตมหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อหํ

แปลงนิคคหิต เป็น มฺ ในเพราะสระหลัง ด้วยสูตรว่า “มทา สเร” (ต มฺ + อหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ต มฺ ⟶ อหํ)

สำเร็จรูปเป็น **ตมหํ**

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ตํ อหํ, เอตํ เอว, อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ.

บทว่า วา (ตามสมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตํ อหํ	(ข้าพเจ้าย่อมกล่าวบุคคลนั้น)
เอตํ เอว	(สิ่งนี้นั่นเทียว)
อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ	(ด่าแล้วซึ่งเรา ตีแล้วซึ่งเรา)

[วา ศัพท์ที่ตามมานั้นไม่เพียงแสดงการกำหนดกฎระเบียบในสูตรดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ยังแสดง

อนิจจวิธิและอสันตวิธิอีกด้วย กล่าวคือ รูปว่า ตํ อหํ และ เอตํ เอว เป็นรูปอนิจจวิธิ เพราะในอุทาหรณ์ข้างต้นมีรูปที่เข้าสนธิว่า ตมหํ, เอตเทว ส่วนรูปว่า อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ เป็นรูปอสันตวิธิที่ไม่แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท]

เอตฺถ จ "มทา"ติ โยควิภาเคน พฺยญฺชเนปิ วา มกาโร.

อนึ่ง แปลงนิคคหิต เป็น ม ได้บ้างในเพราะพยัญชนะหลังด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา ในสูตรนี้

[โยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตร มีอรรถเหมือนคำว่า สุตตวิภาคะ การแบ่งอย่างที่กล่าวนี้เรียกว่า ทฺวิธากรณโยควิภาคะ คือ แบ่งสูตรเป็นสองส่วน]

เตน "พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามี"ติอาทิ สิชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้นจึงสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง)

[ด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา แปลงนิคคหิตเป็น ม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ เมื่อแปลงแล้วไม่ต้องนำไปประกอบกับอักษรหน้าของบทหลังเพราะถือว่าเป็นที่ไม่สมควร คือในคัมภีร์ขุททกปาฐะใช้แยกกันเช่นนี้ ในบางแห่งยังแปลงนิคคหิตเป็น ท ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ตํ + หิตํ = ตทฺธิตํ (เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ท แล้วให้แปลง หิ เป็น ธิ) นอกจากนั้น ด้วยการแบ่งสูตรว่า สเร แปลงนิคคหิตเป็น ย ได้ เช่น ตํ + อิทํ = ตยิทํ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ตั้งสูตรว่า มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท ในเพราะ สระหลัง) เพื่อแสดงถึงการแปลงทั้งสามอย่างไว้ในสูตรเดียวกัน]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

แปลงนิคคหิตเป็น มฺ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา ในสูตรว่า "มทา สเร"

สำเร็จรูปเป็น **พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ**

“ตาสํ อหํ สนฺติเก, วิทูนํ อคฺคํ, ตสฺส อทาสึ อหํ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตาสํ อหํ สนฺติเก, วิทูนํ อคฺคํ, ตสฺส อทาสึ อหํ

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร”ติ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คัมภีร์นยาสะอธิบายว่า ท่านเกรงว่านักศึกษาจะเข้าใจว่า บทว่า พฺยญฺชเน จากสูตรว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน จะตามมาสูตรนี้ จึงกล่าวย้ำอีก]

๕๓. กฺวจิ โลปํ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สเร* ในเพราะสระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง เช่น ตาสํ + อหํ ลบนิคคหิตใน สํ ด้วยสูตรนี้, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อหํ ที่ฆะสระหลัง คือ อ ของ อหํ เป็น อา แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาหํ เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น ตาสาหํ]

นิคฺคหีตํ โข สเร ปเร โลปํ ปปฺโปติ กฺวจิ ฉนฺทานุรกฺขณสุขุจฺจารณฏฺฐาเนสุ.

นิคคหิตแลย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง คือ ในที่รักษาฉันทลักษณ์และตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย

[คำว่า ฉนฺทานุรกฺขณสุขุจฺจารณฏฺฐาเนสุ เป็นคำอธิบาย กฺวจิ (ในบางแห่ง) ว่าหมายถึงในที่รักษาฉันทลักษณ์และตำแหน่งที่ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว]

ปุพฺพสฺสรโลโป.

การลบสระหน้า[ย่อมมี]

ปรสฺส อสํโยคนฺตสฺส ทีโฆ.

เป็นทีฆะสระหลังที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย

[การทีฆะสระหลังนั้นมีจำกัดเฉพาะในสระที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย เพราะถ้าพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายก็ต้องรัสสะสระหน้าแน่นอน (ดู สูตร ๓๘)]

ตาสาหํ สนฺติเก, วิทูนคฺคํ, ตสฺส อทาสาหํ,

เช่น

ตาสาหํ สนฺติเก	[ตาสํ + อหํ]	(ข้าพเจ้าในสำนักของนางภิกษุณีเหล่านั้น)
วิทูนคฺคํ	[วิทูนํ + อคฺคํ]	(ยอดแห่งผู้รู้ทั้งหลาย)
ตสฺส อทาสาหํ	[ตสฺส อทาสึ + อหํ]	(ข้าพเจ้าให้แล้วแก่บุคคลนั้น)

ตถา กถาหํ, เอวาหํ, กฺยาหํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

กถาหํ	[กถํ + อหํ]	(เรา[จะพ้นไป]อย่างไร)
เอวาหํ	[เอวํ + อหํ]	(ข้าพเจ้า[ดำริแล้ว]อย่างนี้)
กฺยาหํ	[กึ + อหํ]	(ข้าพเจ้า[พึงกระทำ]อะไร)

[ในที่นี้ใช้เป็น ตถา กถาหํ ตามฉบับสิงหล ส่วนฉบับพม่ามีรูปว่า ตถาคตาหํ ตามนัยนี้ ตัดบทเป็น ตถาคตํ + อหํ แต่รูปนี้ไม่พบในพระบาลี พบรูปว่า กถาหํ ซึ่งตัดบทเป็น กถํ + อหํ ในคัมภีร์จริยาปิฎก (ขุ. จริยา. ๓๓.๕๒.๖๑๘) ว่า กถาหํ อิมํ มุญฺจิสฺสํ (เราจักพ้นไปจากเศวตฉัตรนี้อย่างไร) ข้อความนี้มีอยู่ในฉบับฉัฏฐสังคายนาเป็นรูปว่า กถาหํ แต่ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปเป็น กทาหํ ซึ่งไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ อุทาหรณ์ที่คล้ายคลึงกับ วิทูนคฺคํ พบในพระบาลีว่า

ภิกฺขุโอวาทกานคฺโค	[ภิกฺขุโอวาทกานํ + อคฺโค]	(ยอดของผู้สั่งสอนภิกษุ)
ปฏิภาเนยฺยกานคฺคํ	[ปฏิภาเนยฺยกานํ + อคฺคํ]	(ยอดของผู้ทรงปฏิภาณ)
อารทฺธวีริยานคฺคํ	[อารทฺธวีริยานํ + อคฺคํ]	(ยอดของผู้ปรารภความเพียร)

การประกอบรูปศัพท์ ตาสาหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตาสํ กับ อหํ

ลบนิคคหิตในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โลปํ" (ตาส + อหํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตาสฺ อ + อหํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (ตาสฺ + อหํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (ตาสฺ + อาหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตาสฺ ⟶ อาหํ)

สำเร็จรูปเป็น **ตาสาหํ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เอวมสฺส, กิมหํ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอวมสฺส	[เอวํ + อสฺส]	(พึงเป็นอย่างนี้)
กิมหํ	[กึ + อหํ]	(ข้าพเจ้า[พึงกระทำ]อะไร)

[อุทาหรณ์ข้างต้นนี้ไม่ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง แต่แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรว่า มทา สเร]

"อริยสจฺจานํ ทสฺสนํ, เอตํ พุทฺธานํ สาสนํ, สํรตฺโต, สํราโค, สํรมฺโภ, อวิสํหาโร, จิรํ ปวาสึ, คนฺตุํ กาโม, คนฺตุํ มโน" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

อริยสจฺจานํ ทสฺสนํ,	เอตํ พุทฺธานํ สาสนํ,	สํรตฺโต,
สํราโค,	สํรมฺโภ,	อวิสํ หาโร,
จิรํ ปวาสึ,	คนฺตุํ กาโม,	คนฺตุํ มโน

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"กฺวจิ โลปนฺ"ติ วตฺตเต.

สูตรว่า กฺวจิ โลปํ (นิคคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๕๔. พฺยญฺชเน จ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *โลปํ* จ ซึ่งการลบด้วย *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อริยสจฺจานํ + ทสฺสนํ ลบนิคคหิตในเพราะ ทฺ พยัญชนะด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศนิคคหิตเป็น ปฺ ดังอุทาหรณ์ว่า จิรปฺปวาสึ ที่ตัดบทเป็น จิรํ + ปวาสึ แปลงนิคคหิตเป็น ปฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้]

นิคฺคหีตํ โข พฺยญฺชเน จ ปเร โลปํ ปปฺโปติ กฺวจิ ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ.

นิคคหิตแลย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง คือ ในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ใน ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ (ในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น) หมายเอา ตำแหน่งที่ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว]

รการหกาเรสุ อุปสคฺคนฺตสฺส ทีโฆ.

การทีฆะสระที่อยู่หลังอุปสรรคย่อมมี ในเพราะ ร อักษรและ ห อักษร[เบื้องหลัง]

[ข้อความนี้หมายถึงรูปว่า สารตฺโต, สาราโค, สารมฺโภ และ อวิสาหาโร ซึ่งทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า ทีฆํ ในพยัญชนสนธิ]

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนํ, สารตฺโต, สาราโค, สารมฺโภ, อวิสาหาโร, จิรปฺปวาสึ. ทฺวิตฺตํ. คนฺตุกาโม, คนฺตุมโน.

เช่น

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ	[อริยสจฺจานํ + ทสฺสนํ]	(การเห็นอริยสัจทั้งหลาย)
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	[พุทฺธานํ + สาสนํ]	(นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)
สารตฺโต	[สํ + รตฺโต]	(ผู้กำหนัดยิ่ง)
สาราโค	[สํ + ราโค]	(ความกำหนัดยิ่ง)
สารมฺโภ	[สํ + รมฺโภ]	(ความเพียรยิ่ง)
อวิสาหาโร	[อวิสํ + หาโร]	(การไม่หลอกลวง)

การซ้อนพยัญชนะย่อมมี[ในตัวอย่างว่า จิรปฺปวาสึ นี้]

จิรปฺปวาสึ	[จิรํ + ปวาสึ]	(ผู้อยู่จากกันนาน = ไม่ได้เห็นกันมานาน)
คนฺตุกาโม	[คนฺตุํ + กาโม]	(ผู้ใคร่เดินทางไป)
คนฺตุมโน	[คนฺตุํ + มโน]	(ผู้มีใจที่จะไป)

การประกอบรูปศัพท์ สารตฺโต

ศัพท์เดิมเป็น สํ กับ รตฺโต

ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ” (ส + รตฺโต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สฺ อ + รตฺโต)

ทีฆะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (สฺ อา + รตฺโต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สฺ ⟶ อา รตฺโต)

สำเร็จรูปเป็น **สารตฺโต**

[บทว่า จิรปฺปวาสึ ลบนิคคหิตด้วยสูตรนี้แล้วซ้อน ปฺ เป็น ปฺป ส่วนตามมติของคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า ให้แปลงนิคคหิตเป็น ปฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ส่วนรูปว่า คนฺตุกาโม, คนฺตุมโน ให้ลบนิคคหิตเท่านั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๙) กล่าวว่าการลบนิคคหิตท้ายบทที่ลง ตุํ ปัจจัยเป็นวิธีแน่นอน]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ (นี้เป็นมงคลอันประเสริฐ)

[รูปว่า เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ ไม่ลบนิคคหิตเป็นรูป เอต มงฺคลมุตฺตมํ เพื่อให้รูปศัพท์ชัดเจนไม่คลุมเครือในพระไตรปิฎกฉบับไทยกับฉบับสิงหลมีรูปว่า เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ ถ้าหากรูปว่า เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ นี้มีอยู่ในสมัยที่แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ท่านผู้แต่งก็คงไม่กล่าว กฺวจิ ศัพท์ไว้เพื่อห้ามการลบนิคคหิต ดังนั้นรูปว่า เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาจึงสอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ แม้รูปศัพท์ว่า เอวมฺเม สุตํ ในฉบับไทยกับฉบับสิงหล ก็ควรมีปาฐะที่ถูกต้องว่า เอวํ เม สุตํ ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา โดยอ้างอิง กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ที่แสดงการลบนิคคหิตในบางแห่งจำนวนน้อยเท่านั้น]

“กตํ อิติ, กึ อิติ, อภินนฺทุํ อิติ, อุตฺตตฺตํ อิว, จกฺกํ อิว, กลึ อิว, หลํ อิทานิ, กึ อิทานิ, ตฺวํ อสิ, อิทํ อปิ, อุตฺตรึ อปิ, ทาตุํ อปิ, สทิสํ เอว” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

กตํ อิติ, กึ อิติ, อภินนฺทุํ อิติ, อุตฺตตฺตํ อิว,

จกฺกํ อิว, กลึ อิว, หลํ อิทานิ, กึ อิทานิ,

ตฺวํ อสิ, อิทํ อปิ, อุตฺตรึ อปิ, ทาตุํ อปิ,

สทิสํ เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“นิคฺคหีตมฺหา, โลปนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นิคฺคหีตมฺหา (หลังนิคคหิต) และบทว่า โลปํ (การลบ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๕๕. ปโร วา สโร.

สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบตามสมควร

สโร อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *นิคฺคหีตมฺหา* จากนิคคหิต *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *วา* ตามสมควร ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบสระที่อยู่ท้ายนิคคหิต เช่น กตํ + อิติ ลบสระ อิ ท้ายนิคคหิตด้วยสูตรนี้ แล้วแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค สำเร็จรูปเป็น กตนฺติ]

นิคฺคหีตมฺหา ปโร สโร โลปํ ปปฺโปติ วา.

สระที่อยู่ท้ายนิคคหิต ย่อมถึงการลบตามสมควร

[พึงสังเกตว่าข้อความในวุตติของสูตรนี้เหมือนกับสูตรทุกอย่าง แต่ก็นับว่าเป็นการอธิบายสูตรในลักษณะของรูปศัพท์ กล่าวคือ สูตรว่า ปโร วา สโร ยังไม่ใช่ประโยคที่สมบูรณ์ เพราะไม่มีบทกริยา ทั้งข้อความก็ยังไม่สมบูรณ์เพราะไม่มีบทที่ตามมาเป็นอธิการ แต่ในวุตติได้เรียงเป็นประโยคที่สมบูรณ์ โดยมีการเพิ่มบทที่ตามมาและกิริยาคุมพากย์]

นิคฺคหีตสฺส วคฺคนฺตตฺตํ.

การแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ย่อมมี

กตนฺติ, กินฺติ, อภินนฺทุนฺติ, อุตฺตตฺตํว, จกฺกํว, กลึว, หลนฺทานิ, กินฺทานิ, ตฺวํสิ, อิทมฺปิ, อุตฺตริมฺปิ, ทาตุมฺปิ, สทิสํว.

เช่น

กตนฺติ	[กตํ + อิติ]	(ว่ากระทำแล้ว)
กินฺติ	[กึ + อิติ]	(ว่าอะไร)
อภินนฺทุนฺติ	[อภินนฺทุํ + อิติ]	(ภิกษุทั้งหลายชื่นชมแล้วดังนี้แล)
อุตฺตตฺตํว	[อุตฺตตฺตํ + อิว]	(เหมือนเนื้อตากแห้ง)
จกฺกํว	[จกฺกํ + อิว]	(เหมือนล้อ)
กลึว	[กลึ + อิว]	(เหมือนโทษ)
หลนฺทานิ	[หลํ + อิทานิ]	(พอแล้วในเวลานี้)
กินฺทานิ	[กึ + อิทานิ]	(อะไรในเวลานี้)
ตฺวํสิ	[ตฺวํ + อสิ]	(เป็นท่าน)
อิทมฺปิ	[อิทํ + อปิ]	(แม้สิ่งนี้)
อุตฺตริมฺปิ	[อุตฺตรึ + อปิ]	(แม้ยิ่งกว่า)
ทาตุมฺปิ	[ทาตุํ + อปิ]	(แม้เพื่อให้)
สทิสํว	(สทิสํ + เอว)	(เหมือนกันนั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ กินฺติ

ศัพท์เดิมเป็น กึ + อิติ

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร วา สโร” (กึ + ติ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (กินฺ + ติ)

สำเร็จรูปเป็น **กินฺติ**

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์)

กตํ อิติ, กิมิติ, ทาตุมปิ, สามํ เอว.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

กตํ อิติ		(ว่ากระทำแล้ว)
กิมิติ	[กึ + อิติ]	(ว่าอะไร)
ทาตุมปิ	[ทาตุํ + อปิ]	(แม้เพื่อให้)
สามํ เอว		(ด้วยตนเองนั่นเทียว)

อยมฺปิ วาสทฺทสฺส ววตฺถิตวิภาสตฺตา อิตีวีทานิสีเปวาทิโต อญฺญตฺถ น โหติ.

วิธีดังกล่าวย่อมไม่มีในอุทาหรณ์อื่นนอกจาก อิติ, อิว, อิทานิ, อสิ, อปิ, เอว เป็นต้น เพราะ วา ศัพท์เป็นววัตถิตวิภาสา

[ถ้านิคคหิตมิได้ตามด้วยศัพท์ดังกล่าวจะใช้วิธีการอย่างอื่น ดังอุทาหรณ์ที่ยกตามมานี้เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่กำหนดศัพท์หลังว่าคือ อิติ เป็นต้น

คำว่า อิตีวีทานิสีเปวาทิโต ตัดบทเป็น อิติ + อิว + อิทานิ + อสิ + อปิ + เอว + อาทิโต]

ยถา อหํ เอตฺถ, เอตํ อโหสิ.

เช่น

อหํ เอตฺถ	(ข้าพเจ้าในที่นี้)
เอตํ อโหสิ	(ความดำรินี้ได้มีแล้ว)

“เอวํ อสฺส เต อาสวา, ปุปฺผํ อสฺสา อุปฺปชฺชิ” อิตีธ สเร ปเร ลุตฺเต-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

เอวํ อสฺส เต อาสวา, ปุปฺผํ อสฺสา อุปฺปชฺชิ

เมื่อลบสระหลังแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า สเร ปเร ลุตฺเต มีข้อความสัมพันธ์กับปาฐเสสะว่า อยํ วิธิ กจฺจายเนน วุจฺจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้) ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่าให้สัมพันธ์กับคำสรุปใจความที่จะกล่าวไว้ในสูตรต่อไปว่า ปุริมพฺยญฺชนสฺส โลโป (ลบพยัญชนะตัวหน้า) โดยทั่วไปข้อความในประโยคต้นมักไม่มีประโยคอื่นแทรกเพราะทำให้ขาดสัมพันธภาพของประโยค แต่การประกอบศัพท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์อาจไม่เหมือนกับประโยคบาลีทั่วไป เช่น วา ศัพท์ ซึ่งอยู่หน้าประโยคไม่ได้ แต่อยู่หน้าสูตรได้เช่นในสูตรว่า วา ปโร อสรูปา ดังนั้นจึงมีข้อยกเว้นได้ในบางกรณีที่ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้]

วิปริณาเมน “ปรสฺมึ, สเร, ลุตฺเต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ปรสฺมึ (ที่อยู่ท้าย), สเร (เมื่อสระ) และบทว่า ลุตฺเต (ถูกลบแล้ว) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] ด้วยการเปลี่ยน[วิภัตติ]

[บทว่า ปรสฺมึ และ สเร ตามมาจากสูตรว่า ปโร วา สโร โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นสัตตมีวิภัตติ ส่วนบทว่า ลุตฺเต ตามมาจากสูตรว่า กฺวจิ โลปํ โดยเปลี่ยนจากทุติยาวิภัตติเป็นสัตตมีวิภัตติ แม้ว่า ลุตฺต และ โลป จะเป็นคนละศัพท์กันก็ถือว่าคล้ายคลึงกันต่างกันที่อรรถของปัจจัยเท่านั้น คือ ลุตฺต เป็นกรรมสาธนะ มาจาก ลุป ธาตุ (อทสฺสเน = ไม่เห็น) + ต ปัจจัย แปลว่า ถูกลบแล้ว โลป เป็นภาวสาธนะ แปลว่า การลบ มาจาก ลุป ธาตุ + ณ ปัจจัย การเปลี่ยนศัพท์เพียงบางส่วนเช่นนี้ ตามหลักภาษาไม่นับว่าเป็นคนละศัพท์กัน แต่ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกัน ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.[๙๐]

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”]

๕๖. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโยโค.

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว พึงกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย

สเร ครั้นเมื่อสระ *ปรสฺมึ* อันเป็นเบื้องหลัง *นิคฺคหีตมฺหา* จากนิคคหิต *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *พฺยญฺชโน* จ อ.พยัญชนะ ด้วย *วิสญฺโญโค* มีสังโยคอันปราศจากแล้ว *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้วเหลือเป็นพยัญชนะสังโยค คือ เป็นพยัญชนะซ้อนกัน ๒ ตัว ให้ลบพยัญชนะตัวหน้าที่เป็นตัวสะกดอีกตัวหนึ่ง เช่น เอวํ + อสฺส ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร แล้วลบ สฺ พยัญชนะสังโยคใน อสฺส ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น เอวํ ส]

นิคฺคหีตมฺหา ปรสฺมึ สเร ลุตฺเต พฺยญฺชโน สญฺโญโค เจ, วิสญฺโญโคว โหตีติ สํโยเคกเทสสฺส ปุริมพฺยญฺชนสฺส โลโป.

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ถ้าพยัญชนะเป็นสังโยค ให้กระทำไม่ให้เป็นสังโยคนั่นเทียว จึงลบพยัญชนะตัวหน้าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้

ทฺวินฺนํ พฺยญฺชนานเมกตฺร ฐิติ สญฺโญโค.

การตั้งอยู่ในสระเดียวกันของพยัญชนะ ๒ ตัว ชื่อว่า สังโยค

อิธ ปน สํยุชฺชตีติ สญฺโญโค, ปุริโม วณฺโณ.

แต่ในสูตรนี้ อักษรใดอันบุคคลย่อมซ้อน เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สังโยค หมายถึง อักษรตัวหน้า

วิคโต สญฺโญโค อสฺสาติ วิสญฺโญโค, ปโร.

พยัญชนะสังโยค[ตัวหน้า]ของอักษรใดย่อมไม่มี เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า วิสัญโญคะ (มีสังโยคอันปราศจากแล้ว) หมายถึง อักษรตัวหลัง

[ข้อความว่า การตั้งอยู่ในสระเดียวกันของพยัญชนะ ๒ ตัว ชื่อว่า สังโยค กล่าวถึงลักษณะทั่วไปของสังโยคที่หมายถึงพยัญชนะที่ซ้อนกัน ๒ หรือ ๓ ตัวอันไม่มีสระคั่น ดังข้อความกล่าวไว้ในสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค ว่า สรานนฺตริตานิ พฺยญฺชนานิ สํโยโค (พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สังโยค) แต่ในคำว่า วิสญฺโญค ที่ ประกอบรูปศัพท์จาก วิ + สญฺโญค คำว่า สญฺโญค (สังโยค) หมายถึง พยัญชนะตัวหน้าเท่านั้น โดยมีรูปวิเคราะห์ เป็นกรรมสาธนะว่า สํยุชฺชตีติ สญฺโญโค (อักษรใดอันบุคคลย่อมซ้อน เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สังโยค) ส่วนบทสำเร็จว่า วิสญฺโญค หมายถึง พยัญชนะตัวหลัง โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า วิคโต สญฺโญโค อสฺสาติ วิสญฺโญโค (พยัญชนะสังโยคของอักษรใดย่อมไม่มี เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า วิสัญโญคะ)

คำว่า วิสญฺโญค ในสูตรนี้ ระบุถึงการลบพยัญชนะตัวหน้า เพราะการที่พยัญชนะสองตัวกลายเป็นพยัญชนะตัวหนึ่งไป ก็คือการลบนั่นเอง ท่านไม่ตั้งสูตรที่ระบุถึงการลบไว้โดยตรงว่า สํโยคพฺยญฺชนสฺส โลโป (ลบพยัญชนะสังโยค) ก็เพื่อจะให้คำสละสลวยตามหลักของอลังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคุณ (ความนุ่มนวล) [ดู สุโพธาลังการ คาถา ๑๓๙] ดังสาธกในคัมภีร์นยาสะว่า

วิสญฺโญโคติ อิมินา ปน โลปํ อาห เทวโลกํ คโตติ วจเนน มรณํ วิย.[๙๑]

"อนึ่ง พระกัจจายนะกล่าวถึงการลบด้วยคำว่า วิสญฺโญโค นี้ เหมือนกล่าวถึงความตายด้วยคำพูดว่า เทวโลกํ คโต (ไปสู่เทวโลก)"]

เอวํส เต อาสวา, ปุปฺผํสา อุปฺปชฺชิ.

เช่น

เอวํส เต อาสวา	[เอวํ + อสฺส เต อาสวา]	(อาสวะเหล่านั้นของภิกษุนั้น [ย่อมไม่มี]อย่างนี้)
ปุปฺผํสา อุปฺปชฺชิ	[ปุปฺผํ + อสฺสา อุปฺปชฺชิ]	(ต่อมโลหิตเกิดแล้วแก่นางนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ เอวํส

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อสฺส

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า "ปโร วา สโร" (เอวํ + สฺส)

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ให้ลบพยัญชนะสังโยคตัวหน้าด้วยสูตรว่า "พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค" (เอวํ ส)

สำเร็จรูปเป็น **เอวํส**

[รูปว่า เอวํส บางแห่งมีรูปแยกกันเป็น เอวํ ส แต่รูปว่า ปุปฺผํสา อุปฺปชฺชิ ใช้ติดกันตามพระบาลี ความจริงรูปว่า เอวํส อาจใช้ติดกันได้ เพราะเป็นรูปสนธิเหมือน ปุปฺผํสา]

ลุตฺเตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว)

เอวมสฺส.

บทว่า ลุตฺเต (เมื่อลบแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอวมสฺส [เอวํ + อสฺส] (พึงเป็นอย่างนี้)

[ตัวอย่างนี้ไม่ลบสระหลัง จึงเข้าสนธิด้วยวิธีการอย่างอื่น คือ แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรว่า มทา สเร]

จสทฺเทน ติณฺณํ พฺยญฺชนานํ สรูปสํโยโคปิ วิสญฺโญโค โหติ.

ในบรรดาพยัญชนะ ๓ ตัวซ้อน ให้กระทำพยัญชนะสังโยค [๒ ตัว] ที่มีรูปเสมอกัน ให้ไม่เป็นสังโยคด้วย จ ศัพท์

ยถา อคฺยาคารํ, วุตฺยสฺส.

เช่น

อคฺยาคารํ [อคฺคิ + อคารํ] (เรือนไฟ)

วุตฺยสฺส [วุตฺติ + อสฺส] (พึงเป็นการเลี้ยงชีพ)

[ถ้าหากว่าเกิดมีพยัญชนะซ้อนติดกัน ๓ ตัว ให้ลบตัวแรกที่เหมือนกันออกเสียหนึ่งตัว เช่น อคฺคิ + อคารํ แปลง อิ เป็น ย มีรูปว่า อคฺคฺยาคารํ พยัญชนะสังโยค ๓ ตัว คือ คฺคฺยฺ มีรูปเสมอกัน ๒ ตัว คือ คฺคฺ จึงลบ คฺ ตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ที่ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร แต่สังโยคที่ซ้อนกัน ๓ ตัวซึ่งมีรูปไม่เสมอกัน เช่น คนฺตฺวา, พินฺทฺวาคโม ไม่ต้องลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกด้วยวิธีดังกล่าว

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค) แสดงความเห็นว่า ถ้าการออกเสียงพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในบางรูปไม่ยากนักก็ไม่จำเป็นต้องลบ ยกเว้นในกรณีที่ออกเสียงยากก็ต้องลบไป กล่าวคือ รูปว่า อคฺคฺยาคารํ แม้ไม่ลบ คฺ สังโยคตัวแรกก็ออกเสียงง่าย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สกฺกตคนฺเถสุปิ ตาทิเสสุ ฐาเนสุ สรูปานํ เอกสฺส โลโป วุตฺโต. ตถาปิ ยตฺถ มูลสทฺเท พฺยญฺชนทฺวยสํโยเค สติ ปุน สนฺธิวเสน สํยุตฺเต อญฺเญ พฺยญฺชเน ยทิ อุจฺจารณสฺส ทุกฺกรตา น ภเวยฺย. อุจฺจารเณ เตสํ ติณฺณมฺปิ พฺยญฺชนานํ สทฺทสวนํ โหติ. ตสฺมึ โลโป น กาตพฺโพติ อมฺหากํ ขนฺติ.[๙๒]

“แม้ในคัมภีร์สันสกฤตก็กล่าวถึงการลบพยัญชนะสังโยคตัวหนึ่งในพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในฐานะเช่นนี้ อย่างไรก็ตาม ถ้าในศัพท์เดิมใดพึงออกเสียงง่ายในพยัญชนะอื่นที่ซ้อนกันด้วยการสนธิอีกในเมื่อมีพยัญชนะสังโยคสองตัว และการได้ยินเสียงพยัญชนะทั้งสามตัวนั้นก็มีได้ในขณะออกเสียง จึงไม่ควรกระทำการลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกนั้น ข้อนี้เป็นความเห็นของข้าพเจ้า”

อุทาหรณ์ที่สำเร็จรูปด้วย จ ศัพท์ข้างต้น มีวิธีสำเร็จรูปโดยสังเขป ดังนี้ คือ

อคฺคิ + อคารํ = อคฺคฺยฺ-อคารํ = อคฺยาคารํ

วุตฺติ + อสฺส = วุตฺตฺย-อสฺส = วุตฺยสฺส]

“จกฺขุ อุทปาทิ, อว สิโร, ยาว จิธ ภิกฺขเว, อณุ ถูลานิ, ต สมฺปยุตฺตา” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

จกฺขุ อุทปาทิ, อว สิโร, ยาว จิธ ภิกฺขเว,

อณุ ถูลานิ, ต สมฺปยุตฺตา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร, อาคโม, กฺวจิ, พฺยญฺชเน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง), บทว่า อาคโม (เป็นอาคม), บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สเร ตามมาจากสูตร มฺหา สเร, บทว่า อาคโม ตามมาจากสูตร ยวมทนตรลา จาคมา, บทว่า กฺวจิ และ พฺยญฺชเน ตามมาจากสูตร กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน]

๕๗. นิคฺคหีตญฺจ.

ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในเพราะสระ หรือ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *อาคโม* เป็นอาคม *โหติ* ย่อมเป็น *สเร วา* ในเพราะสระก็ตาม *พฺยญฺชเน วา* ในเพราะพยัญชนะก็ตาม *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลงนิคคหิตเป็นอาคมในเพราะสระหรือพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น จกฺขุ อุทปาทิ ลงนิคคหิตอาคมในเพราะสระ อุ เบื้องหลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น จกฺขุํ อุทปาทิ

คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๓๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง อาคโม ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

นิคฺคหีตญฺจ อาคโม โหติ สเร วา พฺยญฺชเน วา กฺวจิ สุขุจฺจารณฏฺฐาเน.

ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในเพราะสระ หรือในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง คือ ในตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย

[การลบนิคคหิตใช้ในลักษณะสองประการ คือในที่รักษาฉันทลักษณ์หรือตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย ส่วนการลงนิคคหิตเป็นอาคมใช้ในลักษณะอย่างเดียว คือตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย การลงนิคคหิตเป็นอาคม

เพื่อรักษาฉันทลักษณ์จึงไม่มีใช้ในคาถาประพันธ์ เช่นในบาทคาถาว่า กตฺตพฺพํ กุสลํ พหุํ บทว่า พหุํ ลงนิคคหิตเป็นอาคมเพื่อให้ออกเสียงง่าย ไม่เนื่องด้วยการรักษาฉันทลักษณ์แต่อย่างใด บทดังกล่าวลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยวินาธิการโยควิภาคะว่า นิคฺคหีตญฺจ โดยเว้นบทที่ตามมาสูตรนี้ คือ สเร และ พฺยญฺชเน เพราะไม่มีนิมิตดังกล่าวนั้น]

นิคฺคหีตสฺส รสฺสานุคตตฺตา รสฺสโตเยวายํ.

การลงนิคคหิตเป็นอาคมนี้ ย่อมมีท้ายรัสสสระเท่านั้น เพราะนิคคหิตเป็นพยัญชนะตามหลังรัสสสระ

[ข้อความนี้แสดงว่า ให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้ายรัสสสระ ๓ ตัวเท่านั้น ไม่ลงท้ายทีฆสระ ๕ ตัว เพราะนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่ออกเสียงร่วมกับรัสสสระอย่างเดียว

คำว่า รสฺสโตเยวายํ ตัดบทเป็น รสฺสโต + เอว + อยํ]

จกฺขุํ อุทปาทิ, อวํสิโร, ยาวญฺจิธ ภิกฺขเว, อณุํถูลานิ, ตํสมฺปยุตฺตา.

เช่น

จกฺขุํ อุทปาทิ	[จกฺขุ อุทปาทิ]	(จักษุบังเกิดขึ้นแล้ว)
อวํสิโร	[อวสิโร]	(ผู้มีศีรษะลง)
ยาวญฺจิธ ภิกฺขเว	[ยาว + จ + อิธ ภิกฺขเว]	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ มีประมาณเท่าไรแล)
อณุํถูลานิ	[อณุถูลานิ]	(อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย)
ตํสมฺปยุตฺตา	[ตสมฺปยุตฺตา]	(ประกอบแล้วด้วยธรรมนั้น)

เอวํ ตงฺขเณ, ตํสภาโว.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ตงฺขเณ	[ตขเณ]	(ในขณะนั้น)
ตํสภาโว	[ตสภาโว]	(สภาวะนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ จกฺขุํ อุทปาทิ

ศัพท์เดิมเป็น จกฺขุ กับ อุทปาทิ

ในเพราะสระหลัง ลงนิคคหิตอาคมด้วยสูตรว่า “นิคฺคหีตญฺจ” (จกฺขุ อุทปาทิ)

สำเร็จรูปเป็น **จกฺขุํ อุทปาทิ**

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

น หิ เอเตหิ, อิธ เจว.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

น หิ เอเตหิ	(ย่อมไปไม่ได้ด้วยพาหนะเหล่านี้)
อิธ เจว	(ในธรรมวินัยนี้นั่นเทียว)

[อุทาหรณ์ดังกล่าวนี้ ไม่ลงนิคคหิตเป็นอาคมที่ น หรือ อิธ ตามที่กล่าวถึงในสูตรนี้]

“เอวํ วุตฺเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคิว สนฺธมํ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

เอวํ วุตฺเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคิว สนฺธมํ

[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

โลปาเทสการิเย สมฺปตฺเต เยภุยฺเยน ตทปวาทตฺถมาห.

เมื่อวิธี คือ การลบและการอาเทศปรากฏพร้อมแล้ว พระกัจจายนะได้กล่าวเพื่อห้ามวิธีดังกล่าวนั้นโดยส่วนมาก

[ในวรรณกรรมบาลีโดยทั่วไป ส่วนมากจะไม่ลบหรือแปลงนิคคหิต แต่จะใช้วิธีการของสูตรว่า อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ แทนสูตรที่กล่าวมาแล้ว โดยสูตรนี้กล่าวถึงการคงนิคคหิตเป็นนิคคหิตซ้ำอีก เพื่อห้ามการลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ และห้ามการแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค พร้อมทั้งห้ามการแปลงเป็น ญ ด้วยสูตรว่า เอเห ญํ และ ส เย จ

คำว่า ตทปวาทตฺถมาห ตัดบทเป็น ต + อปวาทตฺถํ + อาห]

๕๘. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ.

คงนิคคหิตเป็น อํ ไว้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *อํ* เป็น อํ *โหติ* ย่อมเป็น *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิ คือ ห้ามการลบหรือการอาเทศนิคคหิตด้วยการคงนิคคหิตไว้ เช่น เอวํ วุตฺเต คงนิคคหิตเป็นนิคคหิต ด้วยสูตรนี้ จึงไม่ต้องลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ สำเร็จรูปเป็น เอวํ วุตฺเต]

นิคฺคหีตํ โข พฺยญฺชเน ปเร อํอิติ โหติ.

คงนิคคหิตแลเป็นพยัญชนะว่า อํ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

อกาโร อุจฺจารณตฺโถ.

เสียง อ มีประโยชน์ในการออกเสียง

“สรโลโป”ติอาทินา ปุพฺพสฺสรโลโป วา.

การลบสระหน้าย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้า) ได้บ้าง

[ตามนัยแรก คำว่า อํ ในสูตรนี้หมายเอาเฉพาะพินทุเท่านั้น สระ อ ใน อํ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้ นัยหลังหมายถึงแปลงพินทุเป็น อํ แล้วลบสระหน้าในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลโปมาเทสปฺ-ปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) ตามนัยหลังนี้จัดเป็นอาเทสวิธิสูตร]

เอวํ วุตฺเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคีว สนฺธมํ.

เช่น

เอวํ วุตฺเต	[เอวํ + วุตฺเต]	(เมื่อกล่าวแล้วอย่างนี้)
ตํ สาธุ	[ตํ + สาธุ]	(สิ่งนั้นเป็นสิ่งดี)
เอกํ สมยํ ภควา	[เอกํ + สมยํ]	(ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาค)
อคฺคีว สนฺธมํ	[อคฺคี + อิว สนฺธมํ]	(เหมือนเป่าไฟ)

การประกอบรูปศัพท์ เอวํ วุตฺเต (ปฐมนัย = ปฏิเสธวิธิ)

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ วุตฺเต

คงนิคคหิตเป็นนิคคหิตไว้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ”

สำเร็จรูปเป็น **เอวํ วุตฺเต**

การประกอบรูปศัพท์ เอวํ วุตฺเต (ทุติยนัย = อาเทสวิธิ)

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ วุตฺเต

แปลงนิคคหิตเป็น อํ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ” (เอวฺ + อํ วุตฺเต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอวฺ อ + อํ วุตฺเต)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าแล้วปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (เอวฺ + อํ วุตฺเต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปร ยุตฺเต” (เอวฺ ⟶ อํ วุตฺเต)

สำเร็จรูปเป็น **เอวํ วุตฺเต**

อิธ อวุตฺตวิเสสานมฺปิ วุตฺตนยาติเทสตฺถมติเทสมาห.

พระกัจจายนะได้กล่าวการชี้แนะสิ่งที่มิได้กล่าวไว้อย่างเจาะจงในสนธิกัณฑ์นี้ เพื่อแสดงนัยที่ท่านได้กล่าวไว้ข้างต้น

[อติเทสสูตร คือ สูตรที่ชี้แนะว่าควรใช้สูตรใดในที่นั้นๆ คำว่า นัย ที่กล่าวถึงในที่นี้ หมายถึง วิธีการทางไวยากรณ์

ท่านพระกัจจายนะได้แสดงวิธิสูตรเกี่ยวกับ ปุถ, ปา และ อภิ ศัพท์เป็นต้นไว้ด้วยสูตรว่า โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ แต่มิได้แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ของ ปริ ในบทว่า ปริยุทาหาสิ เป็นต้น จึงกล่าวสูตรนี้เพื่อชี้แจงว่า แม้รูปศัพท์ที่ท่านมิได้กล่าวไว้ นักศึกษาก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในสูตรก่อนนั้นเอง

คำว่า วุตฺตนยาติเทสตฺถมติเทสมาห ตัดบทเป็น วุตฺตนย + อติเทสตฺถํ + อติเทสํ + อาห]

๕๙. อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.

การประกอบรูปศัพท์ที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว

รูปสิทฺธิ อ.ความสำเร็จแห่งรูป *สทฺทานํ* แห่งศัพท์ ท. *มยา อนุปทิฏฺฐานํ* ที่อันเรามิได้แสดงแล้ว *ปุคฺคเลน* อันบุคคล *เวทิตพฺพา* พึงทราบ *มยา วุตฺตโยคโต* ตามสูตรที่อันเรากล่าวแล้วฯ

[สูตรนี้เป็นอติเทสสูตรที่กล่าวชี้แจงว่า หากพบอุทาหรณ์ใดๆ ก็ตามที่มิได้แสดงไว้ ให้ปฏิบัติตามกฎที่ได้แสดงไว้แล้วข้างต้นด้วยการใช้สูตรที่แสดงถึงการลบเป็นต้น ตั้งแต่สูตร สรา สเร โลปํ จนถึงสูตร โอ อวสฺส, การใช้ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความอื่นซึ่งไม่ปรากฏในสูตร, การแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) หรือการใช้ศัพท์เกิน (สัททาธิกะ) ตามความเหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นอติเทสสูตรประเภทสุตตาติเทสสูตรที่ชี้แจงถึงวิธิสูตรที่กล่าวมาแล้ว (ดู ลักษณะของอติเทสสูตร ๖ ประเภทในสูตร ๑๒๐)]

เย อิธ อมฺเหหิ วิเสสโต น อุปทิฏฺฐา อุปสคฺคนิปาตาทโย, เตสํ วุตฺตโยคโต วุตฺตนเยน สรสนฺธาทีสุ วุตฺตนยานุสาเรน รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

ศัพท์เหล่าใดมีอุปสรรคและนิบาตเป็นต้น อันข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้แล้วในสนธิกัณฑ์นี้

อย่างเจาะจงมีอยู่ การประกอบรูปศัพท์เหล่านั้นอันบุคคลพึงทราบตามสูตรที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือ โดยคล้อยตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในสรสนธิเป็นต้น

[ในคำว่า วุตฺตโยคโต (ตามสูตรที่กล่าวแล้ว) โยค ศัพท์มีอรรถว่า สูตร วุตติอธิบายว่า วุตฺตนเยน (คือตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) คำนี้เรียกว่า อนุสังวัณณนาของคำต้น ในเวลาแปลมีคำว่า คือ เพิ่มเข้ามาแปล ส่วนคำว่า สรสนฺธาทีสุ วุตฺตนยานุสาเรน (กล่าวคือ โดยคล้อยตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในสรสนธิเป็นต้น) เป็นอนุสังวัณณนาอีกทอดหนึ่ง ในเวลาแปลควรมีคำว่า กล่าวคือ เพิ่มเข้ามาแปล]

เตน “โท ธสฺส จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน ปริยาทีน ร-ห-นาทิวณฺณสฺส วิปริยาโย ย-วาทีหิ,

เพราะเหตุนั้น การสลับเสียง ร, ห, น เป็นต้น ของศัพท์มี ปริ เป็นต้น กับ ย และ ว เป็นต้น ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า โท ธสฺส จ (แปลง ธ อักษรและตัวอื่นๆ เป็น ท อักษร และตัวอื่นๆ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง)

[ความจริง จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศอย่างเดียวดังที่กล่าวไว้ในสูตรดังกล่าว แต่ในที่นี้ท่านถือว่า มีความหมายครอบคลุมไปถึงการสับเสียงด้วย]

ยถา ปริยุทาหาสิ ปยิรุทาหาสิ, อริยสฺส อยิรสฺส, พหฺวาพาโธ พวฺหาพาโธ, น อภิเนยฺย อนภิเนยฺย.

เช่น

ปริยุทาหาสิ	สลับเสียงเป็น	ปยิรุทาหาสิ	(แสดงแล้ว)
อริยสฺส	สลับเสียงเป็น	อยิรสฺส	(แห่งพระอริยะ)
พหฺวาพาโธ	สลับเสียงเป็น	พวฺหาพาโธ	(ผู้มีอาพาธหนัก)
น อภิเนยฺย	สลับเสียงเป็น	อนภิเนยฺย	(ไม่พึงนำมา)

การประกอบรูปศัพท์ ปริยุทาหาสิ

ศัพท์เดิมเป็น ปริยุทาหาสิ

สลับเสียง รฺ กับ ยฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ธสฺส จ” เพราะพระกัจจายนะแสดงสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต”

สำเร็จรูปเป็น **ปยิรุทาหาสิ**

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๕๙) แสดงการสับเสียง ๕ ประเภท คือ

๑. สรวิปริต การสลับเสียงสระ เช่น สกฺขโรปมาย = สกฺขโรปมยา, ตํกาลวจนิจฺฉาย = ตํกาลวจนิจฺฉยา

๒. พยัญชนวิปริต การสลับเสียงพยัญชนะ เช่น ปริยุทาหาสิ = ปยิรุทาหาสิ, วุหฺยเต = วุยฺหเต

๓. พยัญชนสรวิปริต การสลับเสียงพยัญชนะกับสระ เช่น น อภิเนยฺย = อนภิเนยฺย

๔. สรพยัญชนวิปริต การสลับเสียงสระกับพยัญชนะ

๕. อุภยวิปริต การสลับเสียงทั้ง ๒ อย่างโดยสลับบทหน้าและหลัง เช่น อุตฺตมคโณ = คณุตฺตโม (สลับบทหน้าหลังคือ อุตฺตมคโณ เป็น คณอุตฺตโม = คณุตฺตโม)]

"ตํ อิมินาปิ ชานาถา"ติ เอตฺถ "ปโร วา สโร"ติ สเร ลุตฺเต "ตตฺรากาโร"ติ โยควิภาเคน อกาโร, นิคฺคหีตสฺส ทกาโร. ตทมินาปิ ชานาถ อิจฺจาทิ.

ในอุทาหรณ์ว่า ตํ อิมินาปิ ชานาถ นี้ เมื่อลบสระหลังแล้วด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร (สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบตามอุทาหรณ์) ลง อ อักษรด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า ตตฺรากาโร (ลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) และแปลงนิคคหิตเป็น ท อักษร สำเร็จรูปเป็น ตทมินาปิ ชานาถ (ท่านทั้งหลายพึงทราบเรื่องนั้นแม้เพราะเหตุนี้) ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ตทมินาปิ

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อิมินาปิ

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า "ปโร วา สโร" (ตํ + มินาปิ)

ลง อ อาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า ตตฺรากาโร ในสูตรว่า "โลปญฺจ ตตฺรากาโร" (ตํ + อมินาปิ)

ในเพราะสระหลัง แปลงนิคคหิตเป็น ทฺ ด้วยสูตรว่า "มทา สเร" (ต ทฺ + อมินาปิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ต ทฺ ⟶ อมินาปิ)

สำเร็จรูปเป็น **ตทมินาปิ**

อิติ นิคฺคหีตสนฺธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฏการสนธินิคคหิตจบแล้ว ดังนี้

สรุปความในนิคคหิตสนธิ

สรุปความว่าในนิคคหีตสนธิจำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. อาเทสวิธิสูตร มี ๔ สูตร คือ

- วคฺคนฺตํ วา วคฺเค = แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค
- เอเห ญํ = แปลงนิคคหิตเป็น ญ
- ส เย จ = แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ
- มทา สเร = แปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท

๒. โลปวิธิสูตร มี ๔ สูตร คือ

- กฺวจิ โลปํ = ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง
- พฺยญฺชเน จ = ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะหลัง
- ปโร วา สโร = ลบสระหลังนิคคหิต
- พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค = ลบพยัญชนะสังโยคตัวแรก

๓. อาคมวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- นิคฺคหีตญฺจ = ลงนิคคหิตเป็นอาคมในเพราะสระและพยัญชนะเบื้องหลัง

๔. ปฏิเสธวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ = คงนิคคหิตเป็นนิคคหิตไว้ตามเดิม

๕. อติเทสสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต = ให้ประกอบรูปศัพท์ที่มิได้กล่าวไว้ตามสูตรที่กล่าวมาแล้ว

คาถาลงท้าย

สญฺญาวิธานํ สรสนฺธิ สนฺธิ
นิเสธนํ พฺยญฺชนสนฺธิ สนฺธิ
โย นิคฺคหีตสฺส จ สนฺธิกปฺเป
สุนิจฺฉโย โส หิ มเยตฺถ วุตฺโต.

"การตั้งชื่อ การสนธิสระ การสนธิที่เป็นปกติ การสนธิพยัญชนะ และการสนธินิคคหิต สนธิทั้งหมดนั้นที่มีข้อวินิจฉัยดีในสนธิกัณฑ์ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในปกรณ์นี้แล้ว"

[คาถานี้เป็นคำลงท้ายของสนธิกัณฑ์ จัดเป็นคาถา ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวิเชียร ท่านกล่าวสรุปว่า ได้แสดงสนธิทั้ง ๕ ประเภท คือ การตั้งชื่อ การสนธิสระ การสนธิที่ปฏิเสธ การสนธิพยัญชนะ และการสนธินิคคหิต

อนึ่ง การตั้งชื่อมิใช่สนธิจริงๆ เป็นเพียงองค์ประกอบเพื่อให้ทำวิธีสนธิได้ง่าย ในที่นี้ท่านจัดเป็นสนธิโดยอ้อม แม้การสนธิที่ปฏิเสธก็มิใช่สนธิ แต่เกี่ยวกับสนธิจึงจัดเป็นสนธิโดยอ้อม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

ฉบับสิงหลมีรูปว่า โส หิ ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปเป็น โส ปิ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะฎีกาอธิบายด้วย เอว ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ หิ ศัพท์ว่า โสภนวินิจฺฉยยุตฺโตว (ประกอบด้วยข้อวินิจฉัยอันงาม)

สนธิข้างต้นนี้กล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตที่จำแนกสนธิเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. สรสนธิ
๒. พยัญชนสนธิ
๓. ปกติสนธิ
๔. อนุสวารสนธิ (นิคคหีตสนธิ)
๕. วิสรรชนีย์สนธิ

โดยใช้การตั้งชื่อแทนวิสรรชนีย์สนธิ (การสนธิวิสรรชนีย์) ซึ่งไม่มีในบาลี ดังสาธกว่า

สรสนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธิ ปกติสนฺธิ ตเถว จ
อนุสฺวาโร วิสคฺโค จ สนฺธิ โหติ ปญฺจลกฺขโณ.[๙๓]

“สนธิมีลักษณะ ๕ ประการ คือ สรสนธิ พยัญชนสนธิ ปกติสนธิ อนุสวารสนธิ และวิสรรชนีย์สนธิ”]

อิติ ปทรูปสิทฺธิยํ สนฺธิกณฺโฑ ปจฺโม.

จบสนธิกัณฑ์แรกในปทรูปสิทธิปกรณ์

สรุปความในสนธิกัณฑ์

สนธิมี ๗ อย่าง คือ

๑. โลปสนธิ	สนธิด้วยการลบ
๒. อาเทสสนธิ	สนธิด้วยการแปลง (แปลงสระเป็นพยัญชนะ หรือแปลงพยัญชนะเป็นสระ)
๓. อาคมสนธิ	สนธิด้วยการลงอาคม
๔. วิการสนธิ	สนธิด้วยการวิการ (เปลี่ยนสระเป็นสระ หรือเปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ)
๕. ปกติสนธิ	สนธิโดยไม่ใช้วิธีใดเลย
๖. ทีฆสนธิ	สนธิด้วยการทีฆะสระ
๗. รัสสสนธิ	สนธิด้วยการรัสสะสระ

ถ้าในอุทาหรณ์หนึ่งๆ ใช้หลายวิธี ก็เรียกรวมกัน เช่น ใช้ ๒ วิธี คือ โลปสนธิ และอาเทสสนธิ ก็เรียกว่า โลปอาเทสสนธิ ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะแสดงสนธิทั้ง ๗ ประเภทว่า

โลปาเทโส จ อาคโม วิกาโร ปกตีปิ จ
ทีโฆ รสฺโสติ สตฺเตเต สนฺธิเภทา วิชานิยา.[๙]

"พึงทราบประเภทของสนธิ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ โลปสนธิ อาเทศสนธิ อาคมสนธิ วิการสนธิ ปกติสนธิ ทีฆสนธิ และรัสสสนธิ"

ส่วนการสลับเสียง (วิปริยาย) จัดเป็นอาเทสวิธิ

๑. โลปสนธิ แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ

๑) **สรโลปสนธิ** สนธิที่ลบสระ แบ่งย่อยออกเป็น ๒ อย่างคือ

ก. **ปุพพัสสรโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบสระหน้า

เช่น โลก + อคฺคปุคฺคโล = โลกคฺคปุคฺคโล

ข. **ปรัสสรโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบสระหลัง

เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ

๒) **พยัญชนโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบพยัญชนะ

เช่น อคฺคิ + อคารํ = อคฺยาคารํ

อุทาหรณ์นี้มุ่งถึงการลบ คฺ เท่านั้น ความจริงเป็นอาเทสวิธิด้วย

๓) **นิคคหีตโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบนิคคหิต

เช่น เอวํ + อหํ = เอวาหํ

๒. อาเทสสนธิ แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ

๑) **สราเทสสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงสระเป็นพยัญชนะ

เช่น เม + อยํ = มฺยายํ

๒) **พยัญชนาเทสสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงพยัญชนะเป็นสระ

เช่น อว + นทฺธา = โอนทฺธา (แปลง อว เป็น โอ ใช้สูตร โอ อวสฺส ในที่นี้ท่านมุ่งที่การแปลงพยัญชนะ)

ความจริงเป็นการแปลงทั้งสระและพยัญชนะ

๓) **นิคคหีตาเทสสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะ

เช่น ตํ + อหํ = ตมหํ แปลง อํ เป็น ม

๓. อาคมสนธิ แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ

๑) **สราคมสนธิ** ลงสระอาคม

เช่น ปร + สหสฺสํ = ปโรสหสฺสํ (ลง โอ อาคม ในเพราะพยัญชนะหลัง)

๒) **พยัญชนาคมสนธิ** ลงพยัญชนะอาคม

เช่น ยถา + อิทํ = ยถยิทํ (ลง ย อาคม แล้วรัสสะ)

๓) **นิคคหีตาคมสนธิ** ลงนิคคหิตอาคม

เช่น จกฺขุ + อุทปาทิ = จกฺขุํ อุทปาทิ

๔. วิการสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) **สรวิการสนธิ** เปลี่ยนสระเป็นสระ

เช่น น + อุเปติ = โนเปติ (เปลี่ยน อุ เป็น โอ)

๒) **พยัญชนวิการสนธิ** เปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ

เช่น เอกํ + อิธ + อหํ = เอกมิทาหํ (เปลี่ยน ธ เป็น ท)

๕. ปกติสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) **สรปกติสนธิ** ทำเป็นปกติในเพราะสระ

เช่น โก + อิมํ = โก อิมํ

๒) **พยัญชนปกติสนธิ** ทำเป็นปกติในเพราะพยัญชนะ

เช่น ภาสติ + วา กโรติ + วา = ภาสติ วา กโรติ วา

๖. ทีฆสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) **ปุพพัสสรทีฆสนธิ** ทีฆะสระหน้า

เช่น โลกสฺส + อิติ = โลกสฺสาติ

๒) **ปรัสสรทีฆสนธิ** ทีฆะสระหลัง

เช่น ตตฺร + อยํ = ตตฺรายํ

๗. รัสสสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) **สนิทเทสรัสสสรสนธิ** สนธิที่มีการอาเทศก่อนแล้วจึงรัสสะ

เช่น ยถา + เอว = ยถริว (แปลง เอ เป็น ริ แล้วรัสสะสระหน้า)

๒) **อนิทเทสรัสสสรสนธิ** สนธิที่รัสสะโดยไม่มีวิธีอื่นแทรก

เช่น โภวาที + นาม = โภวาทิ นาม (รัสสะ อี เป็น อิ)

---

๒. นามกัณฑ์

อถ นามิกวิภตฺยาวตาโร วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวการลงวิภัตตินาม ณ บัดนี้

[ประโยคในภาษาบาลีมีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ บทนาม และกิริยาคุมพากย์ กิริยา-คุมพากย์ มีเพียงบทเดียวในพากย์ แต่บทนามอาจมีหลายบทได้ตามเนื้อความ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง) ในพากย์นี้มีกิริยาคุมพากย์คือ คจฺฉติ (ไป)

ส่วนบทว่า ปุริโส เป็นประธาน บทว่า มคฺคํ เป็นกรรม ทั้งประธานและกรรมนั้นเป็นบทนาม ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงบทนามต่อจากสนธิกัณฑ์ เพราะเป็นส่วนประกอบที่ใช้มากที่สุดในพากย์

คำว่า นามิกวิภตฺยาวตาโร ตัดบทเป็น นามิกวิภตฺติ + อวตาโร แปลว่า การลงวิภัตตินาม คือ ลงวิภัตตินามแล้วกระจายศัพท์ตามวิภัตตินามนั่นเอง]

อตฺถาภิมุขํ นมนโต, อตฺตนิ จตฺถสฺส นามนโต นามํ, ทพฺพาภิธานํ.

เพราะน้อมไปสู่ความหมาย และเพราะยังเนื้อความให้น้อมมาในตน จึงเรียกว่า นาม กล่าวคือ ชื่อของสิ่งๆ หนึ่ง

[คำว่า นาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย = อตฺถํ นมตีติ นามํ (นมฺ ธาตุ (นมเน = น้อม) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) คือ เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมายอรรถของ นาม ศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้พูด
- ศัพท์ที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน = อตฺตนิ อตฺถํ นาเมตีติ นามํ (นมฺ ธาตุ (นมเน = น้อม) + เณ ปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) คือ เมื่อผู้ฟังได้ยินศัพท์นามแล้วก็รับรู้ว่าหมายถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงยังความหมายให้น้อมมาในตน อรรถของ นาม ศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้ฟัง

คำว่า ทพฺพ โดยทั่วไปหมายถึงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ความหมายของคำนี้ก็คือรูปธรรมกับนามธรรมพร้อมทั้งสิ่งที่เป็นสมมุติบัญญัติทั้งหมด]

ตํ ปน ทุวิธํ อนฺวตฺถรูฬฺหิวเสน.

อนึ่ง นามนั้นมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอันวัตถนามและรูฬหินาม

[นาม ๒ ประเภท คือ

๑. อันวัตถนาม นามตามความหมาย คือ นามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อใหญ่แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง

๒. รูฬหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวฑฺฒโก (นาย เจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นคนเลวทราม ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูฬหินาม

คำว่า อนฺวตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อันวัตถะ คือ นามที่ตามความหมาย = อตฺถํ อนุคตํ อนฺวตฺถํ (อัพยยีภาวสมาส)

คำว่า รูฬฺหี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูฬหี คือ ชื่อที่เป็นไปตามสมควรแก่ความต้องการ โดยไม่มองหาความหมาย = อตฺถมน-เปกฺขิย อิจฺฉานุรูปํ รุหตีติ รูฬฺหี (รุห ธาตุ (คติยํ = ไป) + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ติวิธํ ปุมิตฺถินปุํสกลิงฺควเสน.

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์

ยถา รุกฺโข มาลา ธนํ.

เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) เป็นปุงลิงค์ มาลา (มาลัย) เป็นอิตถีลิงค์ ธนํ (ทรัพย์) เป็นนปุงสกลิงค์

[นาม ๓ ประเภท คือ

๑. ปุงลิงค์ นามเพศชาย คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปศัพท์เข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่ามีลักษณะองอาจของเพศชาย เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)

๒. อิตถีลิงค์ นามเพศหญิง คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปศัพท์สับสนเข้าใจยาก เรียกว่ามีลักษณะไม่องอาจของเพศหญิง เช่น มาลา (มาลัย)

๓. นปุงสกลิงค์ นามเพศบัณเฑาะก์ คือ ศัพท์ปานกลางที่ไม่ยากนักหรือไม่ง่ายนัก เรียกว่ามีลักษณะก้ำกึ่งของเพศบัณเฑาะก์ เช่น ธนํ (ทรัพย์)]

จตุพฺพิธํ สามญฺญคุณกฺริยายทิจฺฉาวเสน.

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็น

๑. สามัญญนาม ๒. คุณนาม ๓. กริยานาม ๔. ยทิจฉานาม

ยถา รุกฺโข นีโล ปาจโก สิริวฑฺโฒติอาทิ.

เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) นีโล (สีเขียว) ปาจโก (ผู้หุง) และ สิริวฑฺโฒ (นายเจริญศรี) ดังนี้เป็นต้น

[นาม ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญนาม บทนามที่มีชาติคือประเภทชนิดเดียวกันเป็นเหตุ เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) บทว่า รุกฺโข นี้หมายถึงต้นไม้ทั้งหมด เป็นชื่อที่เกิดจากชนิดเดียวกันของต้นไม้

๒. คุณนาม บทนามที่มีคุณลักษณะเป็นเหตุ เช่น นีโล (สีเขียว) บทว่า นีโล นี้เป็นชื่อที่เกิดจากคุณลักษณะคือสีเขียว

๓. กริยานาม บทนามที่มีกิริยาเป็นเหตุ เช่น ปาจโก (ผู้หุง) บทว่า ปาจโก นี้เป็นชื่อที่เกิดจากกิริยาการหุง

๔. ยทิจฉานาม บทนามที่มิได้อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นชื่อตามใจชอบ ในบางแห่งเรียกว่า ยาทิจฉกนาม เช่น สิริวฑฺโฒ (นายเจริญศรี) บทว่า สิริวฑฺโฒ นี้มิได้เกิดจากเหตุคือการเจริญศรี แต่ตั้งตามใจชอบเท่านั้น]

อฏฺฐวิธํ อวณฺณิวณฺณุวณฺโณการนิคฺคหีตนฺตปกติเภเทน.

มี ๘ อย่างโดยจำแนกเป็น อวัณณันตปกตินาม อิวัณณันตปกตินาม อุวัณณันตปกติ-นาม โอการันตปกตินาม และนิคคหีตันตปกตินาม

[อวัณณันตปกตินาม แปลว่า นามที่มีสระ อ วัณณะเป็นที่สุดเป็นปกติ (ปกติ คือ รูปศัพท์ที่ยังมิได้กระจาย) คือ นาม อ การันต์ และ อา การันต์

อิวัณณันตปกตินาม คือ นาม อิ การันต์ และ อี การันต์

อุวัณณันตปกตินาม คือ นาม อุ การันต์ และ อู การันต์

โอวัณณันตปกตินาม คือ นาม โอ การันต์

นิคคหีตันตปกตินาม คือ นามที่ลงท้ายด้วยนิคคหิต

ท่านแสดงนาม ๘ ประเภท คือ

๑. อการันตปกตินาม นามที่มีสระ อ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น ปุริส (บุรุษ)

๒. อาการันตปกตินาม นามที่มีสระ อา อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น กญฺญา (สาวน้อย)

๓. อิการันตปกตินาม นามที่มีสระ อิ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น อคฺคิ (ไฟ)

๔. อีการันตปกตินาม นามที่มีสระ อี อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)

๕. อุการันตปกตินาม นามที่มีสระ อุ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น ภิกฺขุ (ภิกษุ)

๖. อูการันตปกตินาม นามที่มีสระ อู อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่)

๗. โอการันตปกตินาม นามที่มีสระ โอ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น โค (วัว)

๘. นิคคหีตันตปกตินาม นามที่มีนิคคหิตอยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น กึ (อะไร)

คำว่า อวณฺณิวณฺณุวณฺโณการนิคฺคหีตนฺตปกติเภทน ตัดบทเป็น อวณฺณ + อิวณฺณ + อุวณฺณ + โอการนิคฺคหีต + อนฺตปกติเภทน]

ปุงลิงค์

ตตฺถ ปฐมํ อการนฺตมฺหา ปุลฺลิงฺคา ชาตินิมิตฺตา ปุริสสทฺทา สฺยาทิวิภตฺติโย ปรา โยชียนฺเต.

ในบรรดานามเหล่านั้น ลำดับแรก ข้าพเจ้าจะให้ประกอบวิภัตติมี สิ เป็นต้น ไว้เป็นเบื้องหลัง ปุริส ศัพท์ ซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุด เป็นเพศชาย อันมีชาติเป็นเหตุ

[คำว่า ชาตินิมิตฺตา (มีชาติเป็นเหตุ) ชาติ คือประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน หมายความว่าเป็นชนิดหรือจำพวกของสิ่งต่างๆ ทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ไม่ว่าสิ่งเหล่านั้นจะมีสัณฐานหรือสีต่างกัน แต่ก็ยังนับว่าเป็นสิ่งเดียวกัน เช่น คำว่า โค (วัว) ปุริโส (บุรุษ) อิตฺถี (สตรี) คำว่า โค หมายถึงสัตว์จำพวกวัวทุกชนิดที่มีสี่ขา กินหญ้า มีเขา ใช้ทำนา แม้วัวจะมีหลายสีหลายขนาด เป็นวัวด่างบ้าง วัวดำบ้าง วัวขาวบ้าง ทุกตัวก็เรียกว่า วัว คำว่า ปุริโส หมายถึงจำพวกผู้ชายทุกคน ไม่ว่าจะมีเชื้อชาติต่างกัน สีผิวต่างกัน สัณฐานต่างกัน ทุกคนก็เรียกว่า บุรุษ คำว่า อิตฺถี หมายถึงจำพวกผู้หญิงทุกคน ไม่เจาะจงเชื้อชาติ สีผิว หรือสัณฐาน

คำว่า ปุริส เกิดจากชาติบุรุษ จึงเรียกว่า ชาติศัพท์ ในภาษาบาลีจำแนกศัพท์ออกเป็น ๕ ประเภทตามเหตุเกิดของศัพท์ คือ

๑. นามศัพท์　ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต (เทวทัต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่าเทวทัต

๒. ชาติศัพท์　ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

๓. ทัพพศัพท์　ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)

๔. กริยาศัพท์　ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง

๕. คุณศัพท์　ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว

ข้อความข้างต้นปรากฏในคัมภีร์สัททวุตติว่า

สทฺโท ปญฺจวิโธ ตาว　　　ชายเต ปิฏกตฺตเย
นามชาติทพฺพกฺริยา-　　　คุณสทฺทาน เภทโต.

เทวทตฺตสทฺโท โค จ ทณฺฑิสทฺโท จ ปาจโก
สุกฺกสทฺโท จิเม ปญฺจ นามสทฺทาทินามกา.[๑]

"ลำดับแรก ศัพท์ในพระไตรปิฎกมี ๕ ประเภท โดยจำแนกเป็นนามศัพท์ ชาติศัพท์ ทัพพศัพท์ กริยาศัพท์ และคุณศัพท์ เช่น ศัพท์ว่า เทวทตฺต, โค, ทณฺฑี, ปาจก และ สุกฺก ศัพท์ทั้ง ๕ ประเภทเหล่านี้มีชื่อว่า นามศัพท์ เป็นต้น"]

๖๐. ชินวจนยุตฺตํ หิ.

ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว

อตฺถชาตํ อ.ข้อความ *สพฺพํ* ทั้งปวง *ชินวจนยุตฺตํ หิ* สมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้านั่นเทียว ฯ

[ประโยคว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ ไม่มีประธานว่าหมายถึงอะไร จึงกล่าวครอบคลุมข้อความทั้งหมดที่เป็นสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ บทประธานของประโยคนี้จึงได้แก่คำว่า สพฺพํ อตฺถชาตํ (ข้อความทั้งหมด)]

อธิกาโรยํ.

สูตรนี้เป็นอธิการสูตร

[อธิการสูตร คือ สูตรที่ติดตามไปในสูตรต่างๆ กล่าวคือ ใช้เติมในสูตรต่างๆ สูตรนี้เป็นอธิการสูตรที่ติดตามไปยังสูตรหน้าและสูตรหลังทั่วทั้งคัมภีร์ ตั้งแต่สูตรแรกว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ จนถึงสูตรสุดท้ายว่า มนุปูรสุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา

หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นนิบาต ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ซึ่งเรียกว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ

การตามมาของสูตรหน้าทั้งสูตรหรือเพียงบางบทในสูตรนั้นๆ ไปสู่สูตรต่างๆ เป็นลักษณะอย่างหนึ่งในภาษาบาลีซึ่งเรียกว่า อธิการนัย เท่าที่พบมี ๖ ลักษณะ คือ

๑. ศัพท์หน้าตามไปเชื่อมกับศัพท์หลังในประโยคเดียวกัน
๒. ศัพท์หลังตามไปเชื่อมกับศัพท์หน้าในประโยคเดียวกัน
๓. ศัพท์ในประโยคหลังตามมาสู่ประโยคหน้า
๔. ศัพท์ในประโยคหน้าตามมาสู่ประโยคหลัง

๕. บางแห่งอาจเปลี่ยนวิภัตติแล้วตามมา

๖. บางแห่งอาจเปลี่ยนเป็นศัพท์ที่ใกล้เคียงกันแล้วตามมา ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความนั้นๆ ตามความเหมาะสม]

ตตฺถ ปญฺจ มาเร ชิตวาติ ชิโน, พุทฺโธ.

ในสูตรนั้น ผู้ชนะมาร ๕ ชื่อว่า ชินะ (พระชินเจ้า) กล่าวคือ พระพุทธเจ้า

[รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำว่า ชิน ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า ผู้ชนะมาร หมายถึง พระ-พุทธเจ้า]

ชินสฺส วจนํ ชินวจนํ.

พระดำรัสของพระชินเจ้า ชื่อว่า ชินวจนะ (พระชินพจน์)

[รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส]

ตสฺส ชินวจนสฺส ยุตฺตํ ชินวจนยุตฺตํ.

[ข้อความทั้งหมด]สมควรแก่พระชินพจน์นั้น ชื่อว่า ชินวจนยุตตะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ชินวจนยุตฺต เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาส คำว่า ตสฺส มักใช้เป็นคำย่อของบทหน้าซึ่งเป็นสมาส ถ้ามีรูปว่า ตสฺส ยุตฺตํ ชินวจนยุตฺตํ ก็จะย่อคำได้ตามธรรมเนียมของการใช้สรรพนาม]

เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส มาคธิกาย สภาวนิรุตฺติยา ยุตฺตํ อนุรูปเมวาติ.

ความหมายก็คือ สมควร คือเหมาะสมนั่นเทียวแก่พระพุทธพจน์อันได้แก่พระไตรปิฎก คือเหมาะสมแก่ภาษาตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นภาษาของชาวมคธ

อิทํ อธิการตฺถํ เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่า สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อเป็นอธิการสูตร

สา มาคธี มูลภาสา　　นรา ยายาทิกปฺปิกา
พฺรหฺมาโน จสฺสุตาลาปา　　สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร.

"ชนผู้เกิดในต้นกัป, พรหม, ชนผู้ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมพูดด้วยภาษาใด ภาษานั้นชื่อว่าภาษาดั้งเดิม อันเป็นภาษาของชาวมคธ"

[ตามความเชื่อของศาสนาพุทธ คนต้นกัปเกิดมาจากพรหมที่ลงมากินง้วนดิน และพรหมก็พูดภาษามคธเป็นหลัก ดังข้อความที่ปรากฏในอัคคัญญสูตร แม้สหัมบดีพรหมก็ได้มากราบทูลพระพุทธเจ้าในปฐมสมโพธิกาลว่า อวาปุเรตํ อมตสฺส ทฺวารํ (ขอพระองค์จงเปิดประตูแห่งอมตธรรมนี้เถิด) ดังนั้น คนต้นกัปและพรหมพร้อมทั้งพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงพูดภาษามคธ นอกจากนี้ คัมภีร์อรรถกถายังกล่าวว่าแม้คนที่ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ก็พูดภาษามคธได้เพราะเป็นภาษาธรรมชาติ แต่คาดว่าคงจะพูดได้น้อยและไม่ถูกต้องนัก เพราะภาษามคธเป็นภาษาที่ละเอียดลึกซึ้ง นักวิชาการตะวันตกกล่าวว่าบุคคลเช่นนั้นไม่อาจพูดภาษาใดๆ ได้เลย และอ้างว่าคนหูหนวกพูดไม่ได้เพราะไม่ได้ยินเสียงพูด

คำว่า มาคธี ในบาทแรก แปลว่า ภาษาของชาวมคธ ความจริงแล้วยังมีภาษาอีกอย่างหนึ่งที่ใกล้เคียงกับบาลีและใช้ในแคว้นมคธ แต่มีเสียงพูดและอักขระไม่เหมือนกันบ้าง ในบางแห่งเรียกว่า อรรธ-มาคธี กล่าวคือ บาลีเป็นภาษาแบบแผนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนมาคธีเป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่พูดกันในแคว้นมคธและแคว้นโกศล พบในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์มีสกุนตลาเป็นต้นโดยเป็นคำพูดของคนชั้นต่ำ เช่น คนขับรถม้า คนเฝ้าประตู เป็นต้น

ภาษาบาลีมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์ทางศาสนา คือ อริยโวหาร (ภาษาของชาวอารยัน) ธรรมนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง) สภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง) มาคธภาษา (ภาษาของชาวมคธ) ตันติภาษา (ภาษามีแบบแผน) มูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) ปกติภาษา (ภาษาที่มีสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง)]

อธิกาโร ปน ติวิโธ สีหคติก-มณฺฑูกคติก-ยถานุปุพฺพิกวเสน.

อนึ่ง อธิการะมี ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งสีหคติกนัย มัณฑูกคติกนัย และยถานุปุพพิกนัย

[อธิการ ๓ อย่าง คือ

๑. สีหคตินัย อธิการะอย่างการไปของราชสีห์

๒. มัณฑูกคตินัย อธิการะอย่างการกระโดดของกบ

๓. ยถานุปุพพิกนัย หรือนทีโสตนัย อธิการะโดยการตามไปตามลำดับ หรืออธิการะอย่างการไหลของแม่น้ำ]

อยํ ปน สีหคติโก ปุพฺพาปรวิโลกนโต, ยถานุปุพฺพิโกเยว วา.

อนึ่ง สูตรนี้เป็นสีหคตินัย เพราะแลไปข้างหน้าและข้างหลัง หรือว่าเป็นยถานุปุพพิก-อธิการะ (คือตามไปตามลำดับสูตร) นั่นเทียว

[สูตรนี้เป็นอธิการสูตร ใช้เติมเข้าในสูตรต่างๆ ตั้งแต่สูตรแรกเลยทีเดียว แล้วเติมสูตรที่ต่อจากสูตรนี้ต่อไปจนจบคัมภีร์ เพราะภาษาและไวยากรณ์ในคัมภีร์นี้เป็นภาษาและไวยากรณ์ที่เหมาะสมแก่พระพุทธ-พจน์จึงเป็นสีหคติกนัย อีกนัยหนึ่งเป็นยถานุปุพพิกนัยที่ใช้เติมสูตรต่างๆ ต่อจากสูตรนี้ต่อไปจนจบคัมภีร์]

สกฺกตวิสทิสํ กตฺวา ชินวจนานุรูปวเสน ปกติฏฺจปนตฺถํ ปริภาสมาห.

พระกัจจายนะได้กล่าวกฎทั่วไป เพื่อกำหนดศัพท์เดิมด้วยความสมควรแก่พระชินพจน์ โดยกระทำให้แตกต่างจากภาษาสันสกฤต

[ในภาษาสันสกฤตมีศัพท์เดิมของบทนามที่มีสระอยู่ท้าย เช่น ราม เหมือน พุทฺธ, ปุริส เป็นต้น และมีศัพท์เดิมที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย

เช่น ลิหฺ เป็นต้น พระกัจจายนะจะหลีกเลี่ยงศัพท์เดิมที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย แล้วกำหนดศัพท์เดิมให้แตกต่างจากภาษาสันสกฤตไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ เพื่อให้สอดคล้องกับพระพุทธพจน์]

๖๑. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์

ลิงฺคญฺจ อ.นามศัพท์ ด้วย *ชินวจนยุตฺตํ* อันสมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า *มยา* อัน ข้าพเจ้า *นิปจฺจเต* ย่อมให้ตกไป (ตั้งไว้) ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร กล่าวคือ เป็นสูตรแสดงกฎครอบคลุมทางไวยากรณ์ คัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่าเป็นวิธยังคปริภาสาสูตร คือ ปริภาสาสูตรที่แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ เห็นได้ว่าในสูตรนี้ท่านกล่าวว่าจะตั้งนามศัพท์ไว้ให้คล้อยตามพระชินพจน์ เช่น ตั้งรูปเดิมเป็น ปุริส ไม่ตั้งเป็น ปุรุษ ตามสันสกฤต เป็นต้น

คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๕๓) แสดงปริภาสาสูตร ๓ ประเภท คือ

๑. สัญญังคปริภาสาสูตร	ปริภาสาสูตรแสดงชื่อ คือ สูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค
๒. วิธยังคปริภาสาสูตร	ปริภาสาสูตรแสดงวิธี คือ สูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต
๓. อนังคปริภาสาสูตร	ปริภาสาสูตรที่มิได้แสดงชื่อและวิธี คือ สูตรว่า ตทนุปโรเธน

คัมภีร์อาศุโพธะอธิบายลักษณะของปริภาสาสูตรว่า

ทีโป ยถา ปภาทฺวารา สพฺพเคหปฺปกาสโก
ปริภาสา ตถา พุทฺธฺยา สพฺพสตฺโถปการิกา.[๒]

"ประทีปส่องเรือนทั้งหมดให้สว่างไสวโดยมีแสงสว่างเป็นเหตุ ฉันใด ปริภาสาสูตรย่อมมีอุปการะแก่คัมภีร์ทั้งหมดโดยแสดงให้รู้ ฉันนั้น"]

ลิงฺคํ ปาฏิปทิกํ.

นามศัพท์ (ลิงค์) คือ ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท

[ข้อความนี้แสดงลักษณะของลิงค์หรือนามศัพท์ว่า คือศัพท์ที่มีในทุกๆ บท หมายความว่า นามศัพท์เป็นศัพท์เดิมของบทนาม ส่วนบทนามเป็นรูปสำเร็จของนามศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัตตินามแล้ว เช่น นามศัพท์ว่า ปุริส มีอยู่ในบทนามที่ลงวิภัตติแล้วเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา ปุริสํ ปุริเส ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปาฏิปทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏิปทะ คือ ทุกๆ บท = ปทํ ปทํ ปติ ปฏิปทํ (วิจฉาอัพยยีภาวสมาส)
- ปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท = ปฏิปเท นิยุตฺตํ ปาฏิปทิกํ (นิยุตตตัทธิต)

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะอธิบาย ลิงฺค ในสูตรนี้เป็นคาถาว่า

ลีนมตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ ทพฺพสฺส วาจกํ
ลิงฺเคตฺยตฺถนฺติ วา ลิงฺคํ ลิงฺคํ นามํ สมํ หิ ตํ.[๓]

"ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า ลิงค์ หมายถึง ศัพท์ที่แสดงทัพพะ คำทั้ง ๒ นั้น คือ ลิงค์และนาม มีอรรถเสมอกัน"

ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ ลิงฺค ๒ ประการ คือ

- ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ = ลีนมตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ.
  (ลีน บทหน้า + คมฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย)
- ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า ลิงค์ = อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ.
  (ลิงฺค ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย)

คำว่า ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ หมายความว่า เมื่อยังไม่ลงวิภัตตินามก็ไม่ปรากฏเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น ต่อเมื่อลงวิภัตตินามแล้วจึงปรากฏเนื้อความดังกล่าว (ดู สูตร ๒๘๓)

สรุปความว่า ลิงฺค คือ นามศัพท์ที่แสดงอรรถบัญญัติมี ฆฏ (หม้อ) ปฏ (ผ้า) เป็นต้น หรือแสดงอรรถปรมัตถ์มี ปฐวี (ธาตุดิน) ผสฺส (การกระทบ) เป็นต้น ส่วนอรรถบัญญัติหรืออรรถปรมัตถ์ชื่อว่า ลิงคตฺถ (ดู สูตร ๒๘๓)]

ยถา ยถา ชินวจนยุตฺตํ หิ ลิงฺคํ, ตถา ตถา อิธ ลิงฺคํ นิปจฺจเต ฉปียติ.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียวมีอยู่โดยประการใดๆ ข้าพเจ้าย่อมให้เป็นไป คือตั้งนามศัพท์ไว้ในคัมภีร์นี้โดยประการนั้นๆ

[คำว่า นิปจฺจเต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + เณ ปัจจัย + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ ในที่นี้มีความหมายตามศัพท์ว่า ย่อมให้ตกไป คือ ตั้งไว้ ดังคำอธิบายในวุตติว่า ฐปียติ (ย่อมตั้งไว้)]

จสทฺเทน ธาตโว จ.

ด้วย จ ศัพท์ ข้าพเจ้าได้กำหนดธาตุไว้อีกด้วย

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งในที่นี้รวบรวมศัพท์เดิมของบทกริยาคือ ธาตุ หมายความว่า นามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนาม ส่วนธาตุเป็นรูปเดิมของบทกริยาที่เป็นอาขยาตและกิตก์ นามศัพท์แสดงทัพพะ ส่วนธาตุแสดงกิริยาอันมีการไปและการนอนเป็นต้น

สูตรนี้เป็นการจำแนกคำออกเป็น ๒ ประเภท คือ นามศัพท์ และธาตุ ทั้งนี้เพื่อที่จะกล่าวถึงการกระจายอย่างละเอียดต่อไป โดยลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์ ส่วนเรื่องธาตุจะกล่าวต่อไปในอาขยาตกัณฑ์]

อิติ ชินวจนานุรูปโต "ปุริส"อิติ ลิงฺเค จปิเต ตโต ตสฺส ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตสฺส อตฺถวโต สทฺทสฺส "ปรสมญฺญา ปโยเค"ติ ปริภาสโต ลิงฺคสญฺญายํ-

เมื่อกำหนดนามศัพท์ว่า ปุริส (บุรุษ) โดยสมควรแก่พระชินพจน์ด้วยสูตรนี้แล้วเมื่อชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์) ของศัพท์อันเว้นจากธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ซึ่งมีความหมายนั้น อันท่านกระทำแล้วท้าย ปุริส นั้นด้วยปริภาสาว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่ออื่นก็พึงใช้ได้) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

อิโต ปรํ วิภตฺติปฺปจฺจยาทิวิธาเน สพฺพตฺถ ลิงฺคคฺคหณมนุวตฺตเต.

แต่นี้ไปศัพท์ว่า ลิงฺค (นามศัพท์) ย่อมตามมาในสูตรทั้งปวงที่กระทำวิภัตติและปัจจัยเป็นต้น

[ศัพท์ว่า ลิงฺค จากสูตรนี้จะตามมาในสูตรที่เกี่ยวกับวิภัตติและปัจจัย เป็นต้น เช่น สูตรว่า โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ) หรือสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ ในอิตถีลิงค์) คำว่า วิภัตติ ในที่นี้หมายถึง สิ วิภัตติเป็นต้น ส่วนคำว่า ปัจจัย หมายถึง อิตถีปัจจัยมี อา ปัจจัยเป็นต้น

อาทิ ศัพท์ใน วิภตฺติปฺปจฺจยาทิ (มีวิภัตติและปัจจัยเป็นต้น) หมายถึง การลบและอาเทศเป็นต้นด้วยสูตรว่า อการปิตาทฺยนฺตานมา (แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค เบื้องหลัง)

สรุปความว่า ลิงฺค ศัพท์ตามมาสู่สูตรที่เกี่ยวกับนามศัพท์ซึ่งกระทำวิภัตติ ปัจจัย ลบ และอาเทศเป็นต้น]

๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์

วิภตฺติโย อ.วิภัตติ ท. *ปรา* เป็นเบื้องหลัง *ตโต ลิงฺเคหิ* จ จากนามศัพท์ ท. เหล่านั้น ด้วย *ชินวจนยุตฺเตหิ* อันสมควรแก่พระชินพจน์ *หุตฺวา* เป็น *โหนฺติ* ย่อมลง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร วิภัตติวิธิ คือ ลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์ การลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วย

สูตรนี้ คล้อยตามปริภาสาสูตรที่จะกล่าวต่อไปว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์)]

ตโต ชินวจนยุตฺเตหิ ลิงฺเคหิ ปรา วิภตฺติโย โหนฺติ.

ลงวิภัตติเป็นส่วนท้ายนามศัพท์ อันสมควรแก่พระชินพจน์นั้น

จสทฺทคฺคหเณน ตเวตุนาทิปจฺจยนฺตนิปาตโตปิ.

ลงวิภัตติแม้ท้ายนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งได้แก่บทนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด หมายความว่า สูตรที่แสดงการตั้งสมาส ตัทธิต และกิตก์เป็นนามศัพท์ คือสูตรว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ (บทตัทธิต สมาส และกิตก์ พึงทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ในสูตรดังกล่าวนี้ คำว่า อตเวตุนาทีสุ จ (ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ปฏิเสธการตั้งบทที่ลงกิตก์ปัจจัยคือ ตเว และ ตุน เป็นต้น แต่บทดังกล่าวนั้นลงวิภัตตินามได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้]

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงฺคตฺถํ วิภชนฺตีติ วิภตฺติโย.

ศัพท์เหล่าใดย่อมจำแนกเนื้อความของนามศัพท์ให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์ เป็นต้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า วิภัตติ

[ตามปกติเนื้อความของนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ เช่น ปุริส ย่อมจะไม่ปรากฏว่าเป็นกัตตาคือผู้กระทำหรือกรรมคือผู้ถูกกระทำเป็นต้น ทั้งไม่ปรากฏความเป็นเอกพจน์และพหูพจน์ เมื่อกระจายวิภัตติเป็นรูปต่างๆ ว่า ปุริสํ (ซึ่งบุรุษ) หรือ ปุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) จึงปรากฏความเป็นกรรมการกและพจน์ได้ดังนี้เป็นต้น]

กา จ ปน ตา วิภตฺติโย.

อนึ่ง วิภัตติเหล่านั้นคืออะไร

“วิภตฺติโย”ติ อธิกาโร.

บทว่า วิภตฺติโย (วิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๖๓. สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ.

สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ ชื่อว่า วิภัตติ

สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ อ. สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ *วิภตฺติโย* ชื่อว่า วิภัตติ ฯ

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ตั้งชื่อ สิ โย เป็นต้น ชื่อว่า วิภัตติ เพื่อให้รู้ว่าเมื่อกล่าวถึงคำว่า วิภัตติ ก็จะหมายถึงศัพท์ ๑๔ ศัพท์มี สิ โย เป็นต้น

คำว่า สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ มีรูปเป็นเอกพจน์ เพราะเป็นสมาหารทวันทสมาส เมื่อนำมาเชื่อมสมาสแล้วตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ให้ลง สิ วิภัตติ แล้วลบ สิ ด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ]

สฺยาทโย ทฺวิสตฺต วิภตฺติโย นาม โหนฺติ.

ศัพท์ ๑๔ ศัพท์ มี สิ เป็นต้น ชื่อว่า วิภัตติ

[คำว่า ทฺวิสตฺต มาจาก ทฺวิ (๒) + สตฺต (๗) คำนี้เป็นคุณสังขยาที่คูณกันจึงแปลว่า ๑๔ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวีหิ คุณิตา สตฺต ทฺวิสตฺต (ทวิสัตตะ คือ ๗ คูณด้วย ๒)]

ตตฺถ สิ โยอิติ ปฐมา. อํ โยอิติ ทุติยา. นา หิอิติ ตติยา. ส นํอิติ จตุตฺถี. สฺมา หิอิติ ปญฺจมี. ส นํอิติ ฉฏฺฐี. สฺมึ สุอิติ สตฺตมี.

ในบรรดาวิภัตติเหล่านั้น วิภัตติ ๒ วิภัตติ คือ สิ และ โย ชื่อว่า ปฐมา, อํ และ โย ชื่อว่า ทุติยา, นา และ หิ ชื่อว่า ตติยา, ส และ นํ ชื่อว่า จตุตถี, สฺมา และ หิ ชื่อว่า ปัญจมี, ส และ นํ ชื่อว่า ฉัฏฐี, สฺมึ และ สุ ชื่อว่า สัตตมี

อิทํ ปน สญฺญาธิการปริภาสาวิธิสุตฺเตสุ สญฺญาสุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในบรรดาสัญญาสูตร อธิการสูตร ปริภาสาสูตร และวิธิสูตร สูตรนี้พึงทราบว่าเป็นสัญญาสูตร

วุตฺตํ หิ วุตฺติยํ “วิภตฺติอิจฺจเนน กฺวตฺโถ. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวในวุตติว่า [ถามว่า] ประโยชน์อะไรด้วยชื่อว่า วิภัตติ นี้ [ตอบว่า] มีประโยชน์เพื่อใช้ในสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส (ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มมํ)

อิตรถา ปุริมสุตฺเตน เอกโยโค กตฺตพฺโพติ.

มิฉะนั้นแล้ว พึงกระทำเป็นสูตรเดียวกันกับสูตรข้างต้น

[ข้อความข้างต้นกล่าวคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าสูตรนี้เป็นวิธิสูตรที่แสดงจำนวนวิภัตติซึ่งพระกัจจายนะกล่าวถึงในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและอื่นๆ) หมายความว่า วิภัตติดังกล่าวก็คือ สิ โย เป็นต้นนั่นเอง แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าสูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ถ้าถือว่าเป็นวิธิสูตรตามมติของคัมภีร์นยาสะ พระกัจจายนะก็ควรตั้งสองสูตรเป็นสูตรเดียวกันว่า ตโต จ วิภตฺติโย สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ ซึ่งแปลได้ว่า ลงวิภัตติ คือ สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ ท้ายนามศัพท์และอื่นๆ นอกจากนี้ พระพุทธัปปิยะยังนำข้อความจากวุตติของกัจจายนะมาอ้างไว้เป็นสาธกว่า วิภตฺติอิจฺจเนน กฺวตฺโถ. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส ทั้งนี้เพราะข้อความดังกล่าวแสดงว่า สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่อว่า วิภัตติ เพื่อนำไปใช้ในสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส]

เอตฺถ จ ปฐมาทิโวหาโร เอกวจนาทิโวหาโร จ อนฺวตฺถวเสน ปรสมญฺญาวเสน วา สิทฺโธติ เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง ชื่อมี ปฐมาวิภัตติ เป็นต้น และชื่อมี เอกพจน์ เป็นต้นในสูตรนี้ พึงทราบว่าเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยชื่อตามความหมาย หรือโดยเนื่องด้วยชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่น

[ในกัจจายนไวยากรณ์แสดงการตั้งชื่อ สิ โย เป็นต้นชื่อว่า วิภัตติ แต่มิได้กล่าวสูตรที่ตั้งชื่อปฐมา ทุติยา ตลอดจนถึงชื่อว่าเอกพจน์และพหูพจน์ แม้ว่าท่านมิได้กล่าวไว้ก็เป็นอันรู้ชื่อดังกล่าวได้เพราะเป็นชื่อตามความหมายหรืออันวัตถนาม หรือเป็นชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นซึ่งท่านได้กล่าวอนุญาตไว้แล้วในสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงใช้ได้)]

เอกสฺส วจนํ เอกวจนํ. พหูนํ วจนํ พหุวจนํ. ทฺวินฺนํ ปูรณี ทุติยาติอาทิ.

วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์ วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหูพจน์ วิภัตติอันเป็นเครื่องเต็มแห่ง ๒ ชื่อว่า ทุติยา (ที่สอง) ดังนี้เป็นต้น

[ท่านแสดงความเป็นอันวัตถนามด้วยการตั้งวิเคราะห์ เอกวจน, พหุวจน และ ทุติยา โดยกล่าวว่า วิภัตติ ๗ ตัวแรกแสดงสิ่งเดียว จึงชื่อว่า เอกพจน์ ส่วนวิภัตติ ๗ ตัวหลังแสดงหลายสิ่ง จึงชื่อว่า พหูพจน์ คำว่า ทุติยา คือ วิภัตติที่สอง ส่วน ปฐมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐเม ภวา ปฐมา (ปฐมา คือ วิภัตติที่มีในเบื้องแรก) รูปวิเคราะห์ของ ตติยา เป็นต้นก็เป็นปูรณตัทธิตเหมือน ทุติยา โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ติณฺณํ ปูรณี ตติยา ฯเปฯ สตฺตนฺนํ ปูรณี สตฺตมี]

อิตรถา ปุริมสุตฺเต จสทฺเทน สญฺญากรเณ อปฺปกตนิรตฺถกวิธิปฺปสงฺโค สิยา.

มิฉะนั้นแล้ว เมื่อตั้งชื่อด้วย จ ศัพท์ในสูตรก่อน ก็พึงถึงความเป็นวิธีที่ไม่มีประโยชน์และมิใช่ฐานะ

[คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าให้ตั้งชื่อ เอกวจน, พหุวจน, ปฐมา, ทุติยา เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ข้อความดังกล่าวไม่สมควร เพราะชื่อเหล่านั้นเป็นอันวัตถนามหรือปรากฏใช้ในไวยากรณ์สันสกฤต จึงไม่จำเป็นต้องตั้งซ้ำอีก ทั้งสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ก็แสดงการลงวิภัตติ มิใช่แสดงการตั้งชื่อ ดังนั้น การตั้งชื่อ เอกวจน เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้นจึงไม่เหมาะสมกับฐานะ

คำว่า อปฺปกต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ + ปกต คำว่า ปกต มีอรรถเหมือน ปกรณ ซึ่งแปลว่า ฐานะ คำว่า อปฺปกต จึงแปลตามศัพท์ว่า มิใช่ฐานะ]

“ชินวจนยุตฺตํ หิ, ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต”ติ จ วตฺตเต.

สูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) และสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

อิธ ปน ปทนิปฺผาทนมฺปิ ชินวจนสฺสาวิโรเธนาติ ญาเปตุํ ปริภาสนฺตรมาห.

อนึ่ง พระกัจจายนะได้กล่าวปริภาสาสูตรอีกสูตรหนึ่งเพื่อแสดงว่า แม้การยังบทให้สำเร็จในกัจจายนไวยากรณ์นี้ ย่อมมีโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์

[พระกัจจายนะกล่าวปริภาสาสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต ไว้ก่อนเพื่อตั้งลิงค์และธาตุไว้ให้สมควรแก่พระชินพจน์แล้วกล่าวปริภาสาสูตรอีกสูตรหนึ่งคือ ตทนุปโรเธน เพื่อประกอบรูปศัพท์เป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา เป็นต้น โดยคล้อยตามพระชินพจน์ ดังนั้น ปริภาสาสูตรแรกจึงกล่าวไว้เพื่อตั้งรูปปกติ ส่วนปริภาสาสูตรต่อมากล่าวไว้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์]

๖๔. ตทนุปโรเธน.

นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น

ลิงฺคญฺจ อ.นามศัพท์ ด้วย *มยา* อันข้าพเจ้า *นิปจฺจเต* ย่อมให้ตกไป (ให้สำเร็จ) *ตทนุปโรเธน* โดยไม่ขัดแย้งต่อพระดำรัสของพระชินเจ้านั้น ฯ

[คำว่า ตทนุปโรธ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- อนุปโรธะ คือ ความไม่ขัดแย้ง = น อุปโรโธ อนุปโรโธ (นนิปาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ตทนุปโรธะ คือ ความไม่ขัดแย้งต่อพระชินพจน์นั้น = เตสํ อนุปโรโธ ตทนุปโรโธ.
  (จตุตถีตัปปุริสสมาส)]

ยถา ยถา เตสํ ชินวจนานํ อุปโรโธ น โหติ, ตถา ตถา อิธ ลิงฺคํ จสทฺเทนาขฺยาตญฺจ นิปจฺจเต,

ความขัดแย้งกับพระชินพจน์เหล่านั้น ย่อมไม่มีโดยประการใดๆ ข้าพเจ้าจะให้สำเร็จนามศัพท์ในนามกัณฑ์นี้ และให้สำเร็จอาขยาต ด้วย จ ศัพท์ โดยประการนั้นๆ

[พระกัจจายนะแสดงนามศัพท์และอาขยาตไว้ ให้สมควรแก่พระชินพจน์ไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ จะไม่แสดงบทสำเร็จที่มิใช่พระชินพจน์ แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ใช้สูตรของกัจจายนไวยากรณ์ก็จะแสดงไว้เหมือนอย่างนั้น

อนึ่ง จ ศัพท์ในสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต ที่ตามมาสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมอาขยาต ซึ่งต่างกับข้อความในสูตรเดิมที่รวบรวมธาตุ]

นิปฺผาทียตีติ อตฺโถ.

ความหมายก็คือ จะยังให้สำเร็จ

[บทว่า นิปจฺจเต ในสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต มีความหมายว่า ตั้งไว้ แต่ในสูตรนี้มีความหมายว่า ให้สำเร็จ หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็นบทที่มีใช้ในพระไตรปิฎกนั่นเอง]

เตเนว อิธ จ อาขฺยาเต จ ทฺวิวจนาคฺคหณํ สกฺกตวิสทิสโต วิภตฺติปฺปจฺจยาทิวิธานญฺจ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ดังนั้นจึงไม่ใช้ทวิพจน์ในนามกัณฑ์นี้และอาขยาตกัณฑ์ และกระทำการลงวิภัตติพร้อมทั้งปัจจัยเป็นต้นโดยแตกต่างจากสันสกฤต พึงทราบอย่างนี้

[ในนามกัณฑ์และอาขยาตกัณฑ์ทั้ง ๒ พระกัจจายนะจะไม่กล่าวถึงทวิพจน์ อีกทั้งวิธีประกอบวิภัตติและปัจจัยเป็นต้น ในคัมภีร์นี้ก็จะแตกต่างจากไวยากรณ์สันสกฤต ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับพระชินพจน์เป็นหลัก

ในภาษาสันสกฤตมีพจน์ ๓ อย่าง คือ เอกพจน์ (กล่าวถึงสิ่งเดียว) ทวิพจน์ (กล่าวถึงสองสิ่ง) และพหูพจน์ (กล่าวถึงจำนวนมากกว่าสองสิ่ง) ส่วนบาลีมี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์และพหูพจน์ กล่าวคือ รูปบาลีว่า ปุริส สันสกฤตใช้เป็น ปุรุษ ในบาลีมี ๒ พจน์ คือ

๑. เอกพจน์ เช่น ปุริส + สิ = ปุริโส [แปลง สิ เป็น โอ]

๒. พหูพจน์ เช่น ปุริส + โย = ปุริสา [แปลง โย เป็น อา]

ส่วนสันสกฤตลงปฐมาวิภัตติ ๓ ตัว คือ สิ, เอา, ชสฺ มีรูปว่า

๑. เอกพจน์ เช่น ปุรุษ + สิ = ปุรุษะ (บุรุษคนหนึ่ง) [ในสันสกฤตถือว่า สฺ เป็นวิภัตติจริงๆ ส่วน อิ ใน สิ เป็นเพียงอนุพันธ์ที่ใช้เป็นเครื่องหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้แปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์ มีรูปว่า ปุรุษะ]

๒. ทวิพจน์ เช่น ปุรุษ + เอา = ปุรุเษา (บุรุษสองคน)

๓. พหูพจน์ เช่น ปุรุษ + ชสฺ = ปุรุษาะ (บุรุษหลายคน) [สฺ เป็นวิภัตติ ส่วน ช ใน ชสฺ เป็นอนุพันธ์ จึงรวม อ ใน ษ กับ อ ใน ช เป็น อา และแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์]

คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวถึงพจน์ในภาษาบาลีและสันสกฤตว่า

สงฺเขฺยกตฺตํ พหุตฺตญฺจ สาสเน สกฺกเต ปน
ทฺวิตฺตญฺจ ปกฺขิปิตฺวาน สงฺขฺยา วุจฺจติ ตญฺญุนา.[๕]

“สังขยาในพระศาสนามี ๒ อย่าง คือ เอกพจน์ และพหูพจน์ ส่วนในภาษาสันกสฤต ผู้รู้สังขยานั้น ได้เพิ่มทวิพจน์แล้วกล่าวสังขยาไว้”

อนึ่ง ในพระวินัยปิฎกมีวิธีนับจำนวนภิกษุไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อายสฺมา ธาเรตุ (ท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๑ รูป

๒. อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ (พวกท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๒ รูป

๓. อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ (พวกท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๓ รูป

๔. สํโฆ ธาเรตุ (พระสงฆ์จงจำไว้) ใช้กับภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

แม้คำว่า อายสฺมนฺตา จะหมายเอาถึงภิกษุ ๒ รูปอย่างเดียว ก็ถือว่าเป็นข้อยกเว้นทางภาษาที่ใช้เฉพาะแห่ง ไม่อาจกล่าวว่าในบาลีมีทวิพจน์ได้]

ตตฺถ อวิเสเสน สพฺพสฺยาทิวิภตฺติปฺปสงฺเค “วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฺปฏิปตฺตี”ติ วตฺติจฺฉาวสา-

ในการลงวิภัตติเหล่านั้น เมื่อมีการลงวิภัตติทั้งปวงมี สิ เป็นต้นโดยไม่เจาะจง [ลงปฐมาวิภัตติ]ตามความต้องการของผู้พูด ตามกฎทั่วไปว่าการประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด

[บัดนี้ถึงวาระที่จะลงวิภัตติท้าย ปุริส ศัพท์ตามที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย แต่วิภัตติก็มีมากถึง ๑๔ ตัว การลงวิภัตติจึงคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด หมายความว่า ผู้พูดต้องการจะลงวิภัตติ ไหนก็ลงได้ตามปรารถนา แต่ต้องให้เหมาะสมกับอรรถของวิภัตตินั้นๆ ตามสมควร ในที่นี้ท่านจะลงปฐมาวิภัตติ ก่อน จึงกล่าวสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (เมื่ออรรถของนามศัพท์มีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ) ในลำดับต่อไป

คำว่า วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฺปฏิปตฺติ (การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด) เป็นกฎทั่วไปหรือปริภาสาทางไวยากรณ์ ในคัมภีร์อื่นมีข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า

วตฺตุอธิปฺปายานุโรธินี สทฺทปฺปวตฺติ.[๕]

“การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความต้องการของผู้พูด”

วตฺติจฺฉานุคโต สทฺทปฺปโยโค.[๖]

“การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความต้องการของผู้พูด”

สจฺฉนฺทโต วจนปฺปวตฺติ.[๗]

“ความเป็นไปแห่งคำย่อมมีตามความต้องการของตน”

วตฺติจฺฉาวสา สทฺทปฺปวตฺติ.[๘]

“ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีโดยคล้อยตามความต้องการของผู้พูด”

คำว่า วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วัตติจฉา คือ ความต้องการของผู้พูด = วตฺตุโน อิจฺฉา วตฺติจฺฉา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- วัตติจฉานุปุพพิกา คือ มีความต้องการของผู้พูดเป็นลำดับ = วตฺติจฺฉา อนุปุพฺพี ยสฺสา สา วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

๖๕. ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ *สติ* มีอยู่ *ปฐมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

[ตามมติของคัมภีร์นยาสะถือว่าการลงวิภัตตินั้นต้องลงท้ายนามศัพท์ จะลงในอรรถของนามศัพท์ไม่ได้ เพราะอรรถเป็นสิ่งที่อาศัยศัพท์ สูตรนี้จึงมิได้มีความหมายว่า ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของนามศัพท์ ดังคัมภีร์นยาสะอธิบายว่า

ลิงฺคตฺเถ วิภตฺยุปฺปตฺยภาวา ลิงฺคตฺถาภิธาเนติ อตฺโถ ยุชฺชติ.[๙]

“ข้อความว่า ‘เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์’ ย่อมสมควร เพราะไม่มีการลงวิภัตติในอรรถของนามศัพท์”]

ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต ปฐมา วิภตฺติ โหตีติ ปฐมา.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ให้ลงปฐมาวิภัตติ ปฐมาวิภัตติย่อมลงด้วยสูตรนี้

ตตฺถาปิ อนิยเมเนกวจนพหุวจนปฺปสงฺเค “เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนนฺ”ติ ปริภาสโต ลิงฺคตฺถสฺเสกตฺตวจนิจฺฉายํ ปฐเมกวจนํ สิ.

ในปฐมาวิภัตตินั้น เมื่อมีความเป็นไปแห่งเอกพจน์และพหูพจน์โดยไม่แน่นอน ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ในเมื่อต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์เป็นสิ่งเดียว ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์)

[สูตรนี้อนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติท้าย ปุริส ศัพท์ แต่ปฐมาวิภัตติก็มี ๒ ตัว คือ สิ เอกพจน์ และ โย พหูพจน์ ท่านให้ลง สิ เอกพจน์ เพราะต้องการกล่าวถึงบุรุษคนเดียว ดังกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์) กฎดังกล่าวนี้พบในสูตรของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๒) ว่า ทฺวิเอเกสุ ทฺวิวจเนกวจนา (เมื่อควรกล่าวสองสิ่ง หรือ สิ่งเดียวให้ลงวิภัตติฝ่ายทวิพจน์ หรือ เอกพจน์)

คำว่า ปริภาสโต (ตามกฎทั่วไป) ที่พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ หรือเป็นคำอธิบายที่ผู้แปลนำมาอ้างอิงไว้ หมายถึง กฎทั่วไปหรือปริภาสาที่เป็นสูตรในคัมภีร์ปาณินิหรือไวยากรณ์สันสกฤตอื่น หรือกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระซึ่งแต่งโดยท่านนาเคศภัฏฏะมีทั้งหมด ๑๓๑ ข้อ นอกจากนี้ ยังเป็นกฎทั่วไปซึ่งกล่าวไว้ตามข้อความนั้นๆ ในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์สันสกฤตโดยใช้คำว่า นฺยาย และในฎีกาของไวยากรณ์บาลีซึ่งใช้คำว่า ญาย (นัย, กฎ)]

“อโต เนนา”ติ อิโต “อโต”ติ วตฺตเต, ลิงฺคคฺคหณญฺจ.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) จากสูตรว่า อโต เนน (แปลง นา วิภัตติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์ เป็น เอน) นี้ และศัพท์ว่า ลิงฺค (นามศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๖๖. โส.

แปลง สิ ท้าย อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ

สิ อ. สิ วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *ลิงฺคสฺส* ของนามศัพท์ *โอ* เป็น โอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สิ โอ อิติ ทฺวิปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๒ บท คือ สิ และ โอ

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะที่เห็นว่า บทว่า โส เป็นสมาสที่มาจาก สิสฺส โอ โส (โส คือ โอ ของ สิ) ความจริงความเห็นของคัมภีร์นยาสะนั้นกล่าวตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า สิสฺส โอ (แปลง สิ เป็น โอ) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่าการอธิบายการีและการิยะที่ลงปฐมาวิภัตติในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทางไวยากรณ์ประการหนึ่ง ดังที่ได้กล่าวไว้ในสูตรว่า อพฺโภ อภิ]

ลิงฺคสฺส อการโต ปรสฺส สิวจนสฺส โอกาโร โหติ.

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ อักษร

สุตฺเตสุ หิ ปฐมานิทฺทิฏฺฐสฺส การิยิโน ฉฏฺฐีวิปริณาเมน วิวรณํ อาเทสาเปกฺขนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

โดยแท้จริงแล้ว การอธิบายโดยการเปลี่ยนบทเดิม [คือบทว่า สิ] ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติเป็นฉัฏฐีวิภัตติในสูตรทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็นการมองหาอาเทศ (ศัพท์ที่สำเร็จจากการแปลง คือ โอ)

[เมื่อมีอาเทศ ต้องมองหาวิภัตติที่ ๖ ที่จะมาสัมพันธ์กัน หมายความว่า ในสำนวนบาลีทั่วไปนั้น เมื่อกล่าวว่า แปลงเป็น โอ ก็มีการมองหาสัมพันธ์ว่า แปลงเป็น โอ แห่งอะไร ดังนั้นในวุตติของกัจจายนะจึงกล่าวว่า สิสฺส โอ (แปลงเป็น โอ แห่ง สิ) โดยใช้ฉัฏฐีวิภัตติในกรณีเช่นนี้

คำว่า การิยิโน (บทเดิม) คือ บทเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง หมายถึง สิ นั่นเอง]

เอตฺถ จ สีติ วิภตฺติ คยฺหเต วิภตฺติการิยวิธิปฺปกรณโต “ตโต จ วิภตฺติโย”ติ อิโต วิภตฺติคฺคหณานุวตฺตนโต วา.

อนึ่ง วิภัตติว่า สิ อันบุคคลย่อมถือเอาได้ในสูตรนี้ เพราะเป็นตอนว่าด้วยวิธีการแปลงวิภัตติ หรือเพราะการติดตามมาของศัพท์ว่า วิภตฺติ (วิภัตติ) จากสูตรนี้ว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์)

เอวํ สพฺพตฺถ สฺยาทีนํ การิยวิธาเน วิภตฺตีนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบว่ามีการถือเอาวิภัตติเท่านั้นในที่กระทำวิธีการแปลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นทั้งปวงอย่างนี้

[คำว่า สิ ใน โส (สิ + โอ) หมายถึง สิ วิภัตติ มิได้หมายถึง สิ ศัพท์ในนามศัพท์ว่า อสิ (ดาบ) เพราะเป็นตอนว่าด้วยวิธีการแปลงวิภัตติ หมายความว่า สูตรนี้ กล่าวต่อจากสูตรว่า อโต เนน (แปลง นา วิภัตติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น เอน) ที่แสดงการแปลง นา วิภัตติเป็น เอน จึงทราบได้ว่าคำว่า สิ ที่กล่าวถึงในสูตรเป็น สิ วิภัตติเท่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง เพราะว่า วิภตฺติ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย จึงหมายถึง สิ วิภัตติเท่านั้น ตามนัยนี้ให้แปลสูตรนี้ว่า แปลงวิภัตติคือ สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ โดยแปลยกศัพท์เพิ่ม วิภตฺติ เข้ามาเป็นประธานในประโยคว่า *วิภตฺติ* อ. วิภัตติ *สิ* คือ สิ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *ลิงฺคสฺส* แห่งนามศัพท์ *โอ* เป็น โอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

คำว่า การิยวิธาน แปลตามศัพท์ว่า ที่กระทำการิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรกระทำ) นั่นคือการแปลง สิ เป็น โอ

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า วิภตฺติเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ แต่ฉบับสิงหล พยาขยา และฉบับพม่าดั้งเดิมทุกฉบับมีรูปว่า วิภตฺตีนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเหล่านั้น ตามฉบับดังกล่าวพึงเพิ่มคำว่า คหณํ โหติ เข้ามาแปลร่วมกับ วิภตฺตีนํ

สูตรนี้เป็นการประกอบรูป ปุริโส จะสำเร็จรูปด้วยสูตรต่อไป]

วา ปโร อสรูปาติ ปรโลเป สมฺปตฺเต ตทปวาเทน ปุพฺพโลปมาห.

เมื่อการลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์) ปรากฏพร้อมแล้ว พระกัจจายนะกล่าวการลบสระหน้าโดยห้ามสูตรดังกล่าวนั้น

[คำว่า ตทปวาเทน ตัดบทเป็น ตํ + อปวาเทน แปลงนิคคหิตเป็น ท คำว่า อปวาท เป็นคำไวพจน์ของ ปฏิเสธน หรือ นิเสธน แปลว่า ห้าม]

๖๗. สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง

สรโลโป อ.การลบแห่งสระหน้า *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ* อันมี อํ วิภัตติ, อาเทศ และปัจจัยเป็นต้น ฯ *ตุ* แต่ว่า *สรโลเป* ครั้นเมื่อการลบแห่งสระ *กเต* ถูกกระทำแล้ว *ปกติ* อ. ความเป็นปกติ *โหติ* ย่อมมี ฯ

[อุทาหรณ์ เช่น ปุริส + สิ อาเทศ สิ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส แล้วลบ อ ในเพราะ โอ ซึ่งเป็นอาเทศของ สิ และทำปกติสระหลัง จึงสำเร็จรูปเป็น ปุริโส

คำว่า อํ ใน อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ คือ อํ วิภัตติ

คำว่า อาเทส คือ อักษรที่แปลงมาจากวิภัตติ เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ

คำว่า ปจฺจย คือ ณ ปัจจัยเป็นต้นที่เมื่อลบ ณ อนุพันธ์ไปแล้วก็เหลือเพียงสระ อ เท่านั้น

คำว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ ตัดบทเป็น สรโลโป + อํ + อาเทส + ปจฺจย + อาทิมฺหิ

คำว่า สรโลป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรโลปะ คือ การลบแห่งสระ = สรสฺส โลโป สรโลโป (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อมาเทสัปปัจจยา คือ อํ อาเทศและปัจจัย = อํ จ อาเทโส จ ปจฺจโย จ อมาเทสปฺปจฺจยา. (สมาหารทวันทสมาส)

- อมาเทสัปปัจจยาทิ คือ มี อํ อาเทศ และปัจจัย เป็นต้น = อมาเทสปฺปจฺจยา อาทิ ยสฺสาติ อมาเทสปฺปจฺจยาทิ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

ปุพฺพสรสฺส โลโป โหติ อํวจเน อาเทสปฺปจฺจยาทิภูเต จ สเร ปเร. สรโลเป กเต ตุ ปรสรสฺส ปกติภาโว โหติ.

ลบสระหน้า[ที่เป็นสระท้ายนามศัพท์]ในเพราะ อํ วิภัตติ และในเพราะสระหลังอันเป็นอาเทศและปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ความเป็นปกติแห่งสระหลัง ย่อมมี

[คำว่า ปกติภาโว อธิบาย ปกติ ศัพท์ในสูตรว่าเป็นบทภาวโลปะ คือมีรูปเดิมว่า ปกติภาโว ลบภาวศัพท์เพื่อย่อคำ ความเป็นปกติในที่นี้คือการคงสระหลังไว้เหมือนเดิม ไม่ทำเป็นอสวัณณะ เอ, โอ ด้วยสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นสระอวัณณะในบางแห่ง) หรือทีฆะด้วยสูตรว่า ทีฆํ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง)]

เอตฺถ จ "สรโลเป"ติ ปุนคฺคหณํ อิมินาว กตสรโลปนิมิตฺเตเยว ปรสฺส วิกาเร สมฺปตฺเต ปกติภาวตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อการเปลี่ยนสระหลังปรากฏพร้อมแล้วเพราะการลบสระที่ถูกกระทำด้วยสูตรนี้นั่นเทียวเป็นนิมิต การใช้ศัพท์ว่า สรโลเป ในสูตรนี้ซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อการปกติ[สระหลัง]

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อเฉลยคำถามว่าเหตุใดพระกัจจายนะจึงไม่ตั้งสูตรให้สั้นลงว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ ตุ ปกติ (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่ให้ปกติสระหลัง) การกล่าวบทว่า สรโลเป ในที่นี้มีประโยชน์อะไร ท่านเฉลยไว้ว่า คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อให้ทำความเป็นปกติทันทีหลังจากที่ลบสระหน้าแล้ว เช่น ประโยคว่า จงกิน เมื่อกินแล้วจงมา ประโยคที่สองว่า เมื่อกินแล้วจงมา แสดงการชักชวนให้มาหาหลังจากกินแล้ว มิใช่ชักชวนให้มาหาในเวลาอื่น ฉันใด ข้อความก็มีนัยเดียวกัน ฉันนั้น]

ปรสรสฺส ปกติภาววิธานสามตฺถิยโต อาเทสปฺปจฺจยาทิภูเต สเร ปเรติปิ สิทฺธํ.

แม้ข้อความว่า ในเพราะสระหลังซึ่งเป็นสระหลังที่แปลงมาและปัจจัยเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้ เพราะความสามารถในการกระทำปกติภาวะแก่สระหลัง

[ในวุตติของสูตรนี้มีคำว่า สเร ปเร (ในเพราะสระหลัง) คำทั้งสองนี้ไม่มีในสูตรนี้ และมิได้ตามมาจากสูตรก่อน เป็นปักขิปนวุตติที่ท่านเพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายให้ชัดเจนขึ้น เพื่อให้ทราบว่าอาเทศและปัจจัยเป็นต้นนั้นเป็นสระหลัง มิใช่พยัญชนะ เพราะเมื่อท่านกล่าวว่าให้กระทำปกติภาวะแก่สระหลัง อักษรที่เป็นอาเทศและ ปัจจัยเป็นต้นก็ต้องเป็นสระแน่นอน

เนื่องจาก อํ วิภัตติมีสระอยู่หน้าแล้ว จึงไม่มีความสงสัยในเรื่องนี้ ส่วนอาเทศและปัจจัยเป็นต้น ยังไม่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นสระหรือพยัญชนะ ในวุตติจึงอธิบายว่า อํวจเน อาเทสปฺปจฺจยาทิภูเต จ สเร ปเร (ในเพราะ อํ วิภัตติ และในเพราะสระหลังอันเป็นอาเทศและปัจจัย) ข้อความในประโยคข้างต้นเป็นการกล่าวอธิบายข้อความในวุตติอีกทอดหนึ่ง

คำว่า สิทฺธํ เป็นสำนวนที่ใช้ในที่แสดงข้อความซึ่งสามารถอนุมานรู้ บางแห่งใช้ศัพท์ว่า วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ)]

ตฺยาทิวิภตฺติโย เจตฺถ ปจฺจยตฺเตน คยฺหเร
อาทิคฺคหณมาขฺยาต- กิตเกสฺวาคมตฺถิทํ.
ปจฺจยสาหจริยา จาเทโส ปกตีปโร
ปทนฺตสฺสรโลโป น เตนพฺภาหาทิเก ปเร.

"อนึ่ง วิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้น ย่อมถือเอาโดยความเป็นปัจจัยในสูตรนี้ ศัพท์ว่า อาทิ นี้ มีประโยชน์เพื่อการลงอาคมในบทอาขยาตและกิตก์

อนึ่ง การอาเทศหลังปกติ (นามศัพท์และธาตุ) ย่อมถือเอา เพราะเป็นไปกับด้วยปัจจัย เพราะฉะนั้น การลบสระอันเป็นที่สุดบทจึงไม่มี ในเพราะ อพฺภ และ อาห เป็นต้นเบื้องหลัง"

[คำว่า ปจฺจย ใน อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ หมายถึง ปัจจัยที่เป็นตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย ทั้งยังกินความหมายถึงวิภัตติอาขยาตด้วย ทั้งนี้เพราะวิภัตติก็ได้ชื่อว่า ปัจจัย ดังข้อความในสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและลิงค์)

อาทิ ศัพท์ในคำนั้น หมายถึง อาคมในอาขยาตและกิตก์ ในอาขยาตมีสูตรว่า อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ (ลง อิ อักษรเป็นอาคมท้ายธาตุ ในเพราะวิภัตติที่มิใช่สรรพธาตุกวิภัตติ), ในกิตก์มีสูตรว่า ยถาคมมิกาโร (ลง อิ อักษรเป็นอาคมท้ายธาตุตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในบางแห่ง), วิทนฺเต อู (ลง อู อาคมในที่สุดของ วิท ธาตุในเพราะ กฺวิ ปัจจัย) อาคมดังกล่าวนั้นเป็นสระอาคม หรือสราทิอาคม คือ อาคมที่มีสระอยู่หน้า มีอุทาหรณ์ว่า สุณิสฺสติ, สุณิตพฺพํ เป็นต้น

คำว่า อาเทส หมายถึง อาเทศของวิภัตติและปัจจัยที่อยู่หลังลิงค์และธาตุ มิใช่อาเทศของบทหรืออาเทศของธาตุ เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ วิภัตติ หรือ เอ ที่แปลงมาจาก เอยฺย วิภัตติในรูปว่า ปุริโส, คจฺเฉ เป็นต้น

คำว่า สาหจริยา (เพราะเป็นไปร่วมกัน) หมายความว่า การวางศัพท์ไว้คู่กันทำให้ทราบความหมายที่ประสงค์ เช่น รามลกฺขณํ ทำให้ทราบว่า คือพระรามกับพระลักษณ์ในเรื่องรามายณะ มิฉะนั้นจะไม่ทราบว่าเป็นรามไหน หรือเมื่อกล่าวว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา ก็ทราบว่าหมายถึงพระสารีบุตรผู้เป็นอัครมหาสาวก มิใช่พระหัตถกสารีบุตร ดังนี้เป็นต้น การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สาหจริยนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงความเป็นไปร่วมกัน

ดังนั้น ในกรณีที่บทหลังเป็นอาเทศของบท เช่น อพฺภ ที่แปลงมาจาก อภิ หรือเป็นอาเทศของธาตุ เช่น อาห ที่แปลงมาจาก พฺรู ธาตุ ก็ไม่มีอำนาจลบสระที่สุดบท เช่น

กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (กิตติศักดิ์ฟุ้งขจรไปแล้ว) = ไม่ลบสระ โอ ข้างหน้า

สตฺถา อาห (พระศาสดาตรัสแล้ว) = ไม่ลบสระ อา ข้างหน้า

คำว่า อาทิคฺคหณมาขฺยาตกิตเกสฺวาคมตฺถิทํ ตัดบทเป็น อาทิคฺคหณํ + อาขฺยาตกิตเกสุ + อาคมตฺถํ + อิทํ

คำว่า เตนพฺภาหาทิเก ตัดบทเป็น เตน + อพฺภ + อาห + อาทิเก]

ตุคฺคหณํ ภิกฺขุนีอาทีสุ สรโลปนิวตฺตนตฺถํ.

ตุ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามการลบสระในบทว่า ภิกฺขุนี เป็นต้น

[คำว่า ตุ (แต่) บอกความตรงกันข้าม กล่าวคือ เมื่อลบสระหน้าแล้วจึงเป็นปกติสระหลังได้ ถ้ายังไม่ลบสระหน้าก็ทำปกติไม่ได้ ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า ตุ ศัพท์ปฏิเสธการไม่ลบสระหน้า ดังเช่น ภิกฺขุนี เป็นต้น (ภิกฺขุ + อินี = ไม่ลบสระหน้า แต่ลบสระหลังแทน)]

“นเย ปรํ ยุตฺเต”ติ ปรํ เนตพฺพํ.

พึงนำไปสู่อักษรตัวหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (พึงนำพยัญชนะหน้าสู่อักษรตัวหลังในฐานะอันควร)

ปุริโส ติฏฺฐติ.

[ปฐมา เอกพจน์] ปุริโส ติฏฺฐติ (บุรุษยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริโส

ตั้งศัพท์เดิมเป็น ปุริส โดยคล้อยตามพระชินพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต”

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมญฺญา ปโยเค”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โอ ลบสระ อ ท้าย ปุริส และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริโส**

ปุริโส จ ปุริโส จาติ “ปุริส ปุริส” อิติ วตฺตพฺเพ-

เมื่อควรกล่าวว่า ปุริส ปุริส ซึ่งใช้ในอรรถว่า บุรุษและบุรุษ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[เมื่อต้องการจะพูดถึงบุรุษสองคนขึ้นไป ก็ใช้เป็นรูปว่า ปุริสา (บุรุษทั้งหลาย) โดยลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ บทว่า ปุริสา มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า ปุริโส จ ปุริโส จ = ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษและบุรุษ) รูปวิเคราะห์นี้ หมายถึง กรณีที่กล่าวถึงบุรุษสองคน ถ้าต้องการจะกล่าวถึงบุรุษสามคน ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริโส จ = ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษ บุรุษ และบุรุษ) โดยเหตุที่บาลีสามารถใช้วิภัตติแสดงพหูพจน์ได้โดยไม่จำเป็นต้องคงนามศัพท์หลายรูปไว้ ท่านจึงกล่าวถึงการลบ ปุริส ให้เหลือเพียงศัพท์เดียวด้วยสูตรต่อไป]

๖๘. สรูปานเมกเสสฺวสกึ.

การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก

ปทพฺยญฺชนานํ บรรดาบทและพยัญชนะ ท. *สรูปานํ* ที่มีรูปเสมอกัน *เอกเสโส* อ.การเหลือแห่งศัพท์เดียว *โหติ* ย่อมมี *อสกึ* ในที่จำนวนมาก ฯ

[คำว่า สรูปานเมกเสสฺวสกึ ตัดบทเป็น สรูปานํ + เอกเสโส + อสกึ]

สรูปานํ สมานรูปานํ ปทพฺยญฺชนานํ มชฺเฌ เอโกว สิสฺสเต, อญฺเญ โลปมาปชฺชนฺเต อสกินฺติ เอกเสโส.

ศัพท์เดียวนั่นเทียว ในท่ามกลางบทและพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน ย่อมเหลืออยู่ ศัพท์เหล่าอื่นย่อมถึงการลบในที่กล่าวถึงจำนวนมาก การเหลืออยู่ศัพท์เดียวย่อมมีด้วยสูตรนี้

[คำว่า สรูปานํ ในสูตรนี้ ท่านอธิบายว่า สมานรูปานํ ปทพฺยญฺชนานํ (บทพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน) หมายความว่า ส ศัพท์ใน สรูป แปลงมาจาก สมาน ศัพท์ และคำว่า สรูป ก็หมายถึงบทพยัญชนะ มิใช่วิภัตติหรือปัจจัย ตัวอย่างของบทที่ทำเป็นเอกเสสมีใช้มาก ส่วนตัวอย่างของพยัญชนะที่ทำเป็นเอกเสส คือ อติ ศัพท์ในสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสฺส ติ อติ (อติ คือ ติ ของ อติ) ในที่นี้ให้ลบ ติ ด้วยสูตรนี้

บทว่า สรูปานํ ตามหลักภาษาเรียกว่า นิทธารณสมุทายะ คือ กลุ่มที่ควรถอนออก จึงลงฉัฏฐีวิภัตติ

ดังวุตติอธิบายว่า สรูปานํ มชฺเฌ (ในท่ามกลางแห่งบทพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน) ท่านมักแสดงความเป็นนิทธารณสมุทายะด้วย มชฺเฌ (ในท่ามกลาง) หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง)

บทว่า อสกึ เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อเนกวาระ (จำนวนมาก) ในที่นี้ลง สฺมึ แล้วลบเสีย

คำว่า เอโก สิสฺสเต (ศัพท์เดียวย่อมเหลืออยู่) แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอกเสส ว่า เอกสฺส เสโส เอกเสโส (เอกเสสะ คือ การเหลืออยู่แห่งศัพท์เดียว)

คำว่า อญฺเญ โลปมาปชฺชนฺเต แสดงคำอธิบายของเอกเสสว่า การเหลืออยู่ศัพท์เดียว ก็คือ การลบศัพท์อื่นนั่นเอง ดังนั้น สูตรนี้จึงเป็นวิธิสูตร โลปวิธิ

เอกเสสที่กล่าวถึงในสูตรนี้ คือ สรูเปกเสส หมายถึง เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปเสมอกันมี ๓ ประเภท คือ

๑. สัททสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยศัพท์ หมายความว่า มีศัพท์เหมือนกัน แต่อรรถต่างกัน เช่น มาโส จ มาโส จ มาสา (มาสะ คือ เดือนและถั่วราชมาส)

๒. อัตถสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยอรรถ หมายความว่า มีอรรถเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน เช่น วงฺโก จ กุฏิโล จ กุฏิลา (กุฏิละ คือ โค้ง[เหมือนพระจันทร์]และโค้ง[เหมือนงอนไถ])

๓. สัททัตถสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยศัพท์และอรรถ หมายความว่า มีศัพท์และอรรถเหมือนกัน เช่น ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษและบุรุษ)

คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวถึงสรูเปกเสสทั้ง ๓ ประเภทว่า

สรูปสฺเสว สทฺทตฺถ- สทฺทตฺถานํ สภาวโต
ติพฺพิธตฺตํ ยถา มาสา กุฏิลา ปุริสาติ จ.[๒๐]

"สรูเปกเสสมี ๓ ประเภท คือ สัททสรูเปกเสส, อัตถสรูเปกเสส และสัททัตถสรูเปกเสส เช่น มาสา, กุฏิลา, ปุริสา"]

เอตฺถ จ "สรูปานนฺ"ติ วุตฺตตฺตาว สิทฺเธ อสกิมฺปโยเค ปุนาสกึคหณํ เอกวิภตฺติวิสยานเมวาสกิมฺปโยเค เอวายนฺติ ทสฺสนตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อการใช้ศัพท์ว่า อสกึ (ในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) สำเร็จแล้วในสูตรนี้ เพราะท่านกล่าวว่า สรูปานํ นั่นเทียว การกล่าวศัพท์ว่า อสกึ อีกมีประโยชน์เพื่อแสดงว่า การเหลืออยู่ศัพท์เดียวนี้ ย่อมมีในการประกอบรูปศัพท์ที่เป็นไปในวิภัตติเดียวกันเท่านั้นเมื่อกล่าวถึงจำนวนมาก

[เมื่อคำว่า สรูปานํ (มีรูปเสมอกัน) แสดงถึงความเป็นพหูพจน์อยู่แล้ว เหตุไฉนจึงใช้ศัพท์ว่า อสกึ

อีก ท่านเฉลยว่า เพื่อต้องการแสดงความเป็นเอกเสสของบทที่มีวิภัตติเดียวกันเท่านั้น ในกรณีที่บทมีวิภัตติต่างกัน เช่น ปุริสา ปุริสา อปยนฺติ (บุรุษทั้งหลายหนีจากบุรุษ) ก็ทำเป็นเอกเสสไม่ได้ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๖๔) ตั้งสูตรว่า สรูปานเมกเสโส เอกวิภตฺติกานํ คำว่า เอกวิภตฺติกานํ ที่กล่าวไว้ในสูตรนั้นก็คือ อสกึ ในที่นี้นั่นเอง]

น จ วิจฺฉาปโยเคติปฺปสงฺโค “วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา”ติ เอตฺถ “ปญฺจปญฺจโส”ติ นิทฺเทเสเนว วิจฺฉาปโยคสิทฺธิยา ญาปิตตฺตา.

แต่ไม่มีการนับเข้าในตัวอย่างของวิจฉา เพราะท่านพระกัจจายนะแสดงความสำเร็จแห่งตัวอย่างของวิจฉาด้วยการแสดงว่า ปญฺจปญฺจโส (โดยกลุ่มละ ๕ ๆ) ในสูตรนี้ว่า วคฺคา ปญฺจ-ปญฺจโส มนฺตา (พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ)

[วิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา คำซ้ำที่เนื่องด้วยทัพพะ เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา คำซ้ำที่เนื่องด้วยคุณลักษณะ เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา คำซ้ำที่เนื่องด้วยกิริยา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิจฺฉา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อาป ธาตุ (พฺยาปเน = แผ่ไป) + ฉ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิรวเสสํ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉา = วิจฉา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปโดยไม่มีส่วนเหลือ

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิจฉาว่า

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺตุ'เมกกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตุํ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.[๑๑]

“ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียวท่านเรียกว่า วิจฉา”

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถูนิ กฺริยาย ตุ คุเณน วา
ทพฺเพน วาปิ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.[๑๒]

"วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา"

อนึ่ง การทำเป็นเอกเสสด้วยการลบบทเดียว ๒ บท หรือ ๓ บทเป็นต้นไปให้เหลือเพียงบทเดียวนี้นิยมใช้ในการกล่าวถึงจำนวนมากโดยทั่วไปแต่ไม่นิยมใช้ในวิจฉาศัพท์ดังที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าท่านตั้งสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา โดยบทว่า ปญฺจปญฺจ เป็นวิจฉาที่ไม่ทำเป็นเอกเสสด้วยสูตรนี้]

อถ วา สหวจนิจฺฉายมยเมกเสโส.

อีกอย่างหนึ่ง การเหลืออยู่ศัพท์เดียวนี้ ย่อมมีในความประสงค์กล่าวรวมกัน

[การทำเป็นเอกเสสแล้วลงวิภัตติพหูพจน์นี้มีใช้ในที่กล่าวรวมกันถึงสิ่งจำนวนมาก แต่วิจฉาเป็นการกล่าวแยกเป็นอย่างๆ จึงทำเป็นเอกเสสไม่ได้

อนึ่ง ในภาษาบาลีมีคำซ้ำบางอย่างที่มีลักษณะไม่เหมือนกับวิจฉา จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาเมฑิต การกล่าวซ้ำเพื่อเน้นความ (เฉพาะคำนาม) แสดงความอัศจรรย์ ความเร่งรีบ หรือความกลัว เช่น อุทานว่า สาธุ สาธุ (ดีแล้วๆ) หรือเปล่งคำพูดเมื่อตกใจกลัวว่า สปฺโป สปฺโป (งูๆ) เป็นต้น

๒. ยมก การซ้ำคำที่พ้องรูปกันแต่มีความหมายแตกต่างกัน เช่น กมลํ กมลํ (ดอกบัวเหมาะที่จะประดับน้ำ) คำว่า กมลํ บทแรก คือ ดอกบัว บทหลังตัดบทเป็น กํ (น้ำ) + อลํ (เหมาะ)

๓. อาภิกขัญญะ การกล่าวกริยาซ้ำ เช่น ติฏฺฐ ติฏฺฐ (หยุดก่อนๆ) ลักษณะอย่างนี้เหมือนกับอาเมฑิต แต่เป็นคำกริยา]

โยควิภาคโต เจตฺถ เอกเสสฺวสกึ อิติ
วิรูเปกเสโส โหติ วา "ปิตูนนฺ"ติอาทิสุ.

"อนึ่ง เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกันย่อมมีได้บ้างในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปิตูนํ (ของบิดามารดา) โดยการแบ่งสูตรว่า เอกเสโส อสกึ (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) ในสูตรนี้"

[ท่านแสดงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า เอกเสสฺวสกึ โดยตัดคำว่า สรูปานํ ทิ้ง ทำให้สูตรนี้ครอบคลุมตัวอย่างข้างต้นที่ทำเอกเสสในศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกัน กล่าวคือ คำว่า ปิตูนํ แปลว่า แห่งมารดาและบิดา เป็นวิรูเปกเสสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า มาตา จ ปิตา จาติ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา) อนึ่ง วิรูเปกเสสมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปุพพวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ = มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา)

๒. ปรวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา)

ความจริงแล้ว วิรูเปกเสสนี้ไม่นิยมใช้ในศัพท์ทั่วไป แต่มีใช้เฉพาะในศัพท์ที่เป็นคู่กันเท่านั้น (ยุคล-วาจก) เช่น มาตุ-ปิตุ (มารดา-บิดา), อยฺย-อยฺยิกา (ปู่ตา-ย่ายาย), ปุตฺต-ธีตุ (บุตรชาย-บุตรสาว), ภาตุ-ภคินี (พี่น้องชาย-พี่น้องสาว), สสฺสุ-สสุร (แม่ยาย-พ่อตา), สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลาน (พระสารีบุตร-พระโมคคัลลานะ), เขมา-อุปฺปลวณฺณา (นางเขมา-นางอุบลวัณณา) ดังนี้เป็นต้น แต่มีข้อยกเว้นในบางศัพท์ เช่น สฬายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า สฬายตนํ จ ฉฏฺฐายตนํ จ สฬายตนํ (สฬายตนะ คือ อายตนะ ๖ และอายตนะที่ ๖)]

ตตฺเถว ลิงฺคตฺถสฺส พหุตฺตวจนิจฺฉายํ "พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนนฺ"ติ ปฐมาพหุวจนํ โย.

เมื่อมีความต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์จำนวนมากใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ ดังกฎทั่วไปว่า พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์)

[ท่านให้ประกอบรูปสมาสเป็นเอกเสสสมาสก่อน แล้วจึงลง โย วิภัตติ ส่วนกฎทั่วไปว่า พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์) กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑) ว่า พหูสุ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์)]

"ปุริส โย" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ปุริส โย (ลง โย วิภัตติท้าย ปุริส ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[เมื่อ ปุริส สองศัพท์ถูกลบให้เหลือเพียงศัพท์เดียวด้วยสูตรว่า สรูปานเมกเสสฺวสกึ แล้ว จึงลง โย วิภัตติเป็นรูปว่า ปุริส + โย]

"อโต, วา"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) และบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อโต ตามมาจากสูตรว่า อโต เนน ส่วนบทว่า วา ตามมาจากสูตรว่า โส วา]

๖๙. สพฺพโยนีนมาเอ.

แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ตามสมควร

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. *สพฺพโยนีนํ* แห่ง โย และ นิ ทั้งปวง ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *อโต* อันเป็น อ การันต์ *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

[คำว่า สพฺพโยนีนมาเอ ตัดบทเป็น สพฺพโยนีนํ + อาเอ]

อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ปเรสํ สพฺเพสํ ปฐมาโยนีนํ ทุติยาโยนีนญฺจ ยถากฺกมํ อากาเรการาเทสา โหนฺติ วาติ อากาโร.

การแปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติ และแปลง โย และ นิ ทุติยาวิภัตติ ทั้งศัพท์ ที่อยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา อักษรและ เอ อักษร ย่อมมีเป็นลำดับตามสมควร จึง[แปลง โย] เป็น อา อักษรด้วยสูตรนี้

[สูตรนี้แสดงการแปลง โย และ นิ ที่เป็นปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็น อา และ เอ ตามลำดับหมายความว่า วิภัตติคือ โย เป็นวิภัตติที่ลงท้าย อ การันต์ ปุงลิงค์ตามปกติ ส่วน นิ เป็นรูปที่แปลงมาจาก โย ซึ่งลงท้ายนามศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์]

สพฺพคฺคหณํ สพฺพาเทสตฺถํ.

ศัพท์ว่า สพฺพ (ทั้งศัพท์) มีประโยชน์เพื่อแปลงวิภัตติทั้งศัพท์

[การแปลงเป็นสระ อา และ เอ ตามสูตรนี้ มิใช่แปลงเฉพาะ โอ ของ โย หรือ อิ ของ นิ เป็น อา และ เอ แต่เป็นการแปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์เป็น อา และ เอ โดยคล้อยตามอุทาหรณ์

คำว่า สพฺพาเทสตฺถํ มาจาก สพฺพ (ทั้งหมด) + อาเทส (การแปลง) ส่วน ตฺถํ แปลว่า เพื่อ เป็น ส วิภัตติที่ลงในอรรถตทัตถสัมปทานด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้น แล้วแปลง ส เป็น ตฺถํ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ]

สรโลปาทิ ปุริมสทิสเมว.

การลบสระเป็นต้น ย่อมมีเหมือนสูตรก่อนนั่นเทียว

ปุริสา ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] ปุริสา ติฏฺฐนฺติ (บุรุษทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสา

ตั้งศัพท์เดิมเป็น ปุริส ปุริส โดยคล้อยตามพระชินพจน์ ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต"

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า "ปรสมญฺญา ปโยเค"

ปุริโส จ ปุริโส จ (อ.บุรุษ ด้วย อ.บุรุษ ด้วย)

อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ตั้งเป็นทวันทสมาส, ตั้งชื่อว่าสมาส, ลบวิภัตติ, ลบ จ นิบาตทั้งสองศัพท์, ทำเป็นปกติ, ตั้งเป็นนาม (วิธีดังกล่าวจะพบในสมาสต่อไป)

ลบ ปุริส ศัพท์หนึ่งด้วยสูตรว่า "สรูปานเมกเสสฺวสกึ"

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ท้าย ปุริส ศัพท์ ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สพฺพโยนีนมาเอ"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสา**

[วิธีประกอบรูปศัพท์ดังกล่าวเป็นวิธีผสมกับการสำเร็จรูปด้วยสูตรในสมาสโดยละเอียด ต่อไปจะแสดงถึงวิธีประกอบรูปศัพท์โดยสังเขป]

วา อิจฺเจว. รูปา รูปานิ, อคฺคโย, มุนโย.

อุทาหรณ์ว่า

รูปา รูปานิ (รูปทั้งหลาย), อคฺคโย (ไฟทั้งหลาย), มุนโย (มุนีทั้งหลาย)

ย่อมสำเร็จด้วย วา ศัพท์ นั่นเทียว

[บทว่า รูปา และ รูปานิ เป็นอนิจจวิธิ ส่วน อคฺคโย (อคฺคิ + โย) และ มุนโย (มุนิ + โย) เป็นอสันตวิธิ]

วาสทฺโทยํ ววตฺถิตวิภาสตฺโถ.

วา ศัพท์นี้ มีอรรถว่าววัตถิตวิภาสา

เตเนวตฺถ-

นิจฺจเมว จ ปุลฺลิงฺเค อนิจฺจญฺจ นปุํสเก
อสนฺตํ เฌ กตตฺเต ตุ วิธี ทีเปติ วาสุติ.

เพราะเหตุนั้น ในสูตรนี้

"วา ศัพท์ย่อมแสดงนิจจวิธินั่นเทียวในปุงลิงค์ อนิจจวิธิในนปุงสกลิงค์ และอสันตวิธิในเมื่อ ฌ (อิ วัณณะ) ถูกกระทำเป็น อ แล้ว"

[วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงอรรถ ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ คือ การแปลง โย ในปุงลิงค์เป็น อา และ เอ เช่น ปุริสา (ปฐมา โย), ปุริเส (ทุติยา โย)

๒. อนิจจวิธิ คือ การแปลง นิ ในนปุงสกลิงค์เป็น อา และ เอ เช่น จิตฺตา, จิตฺตานิ (ปฐมา นิ), จิตฺเต, จิตฺตานิ (ทุติยา นิ)

๓. อสันตวิธิ คือ ไม่ต้องแปลงเป็น อา และ เอ ในเมื่อแปลง อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า โยสฺวกตรสฺโส โฌ แล้ว เช่น อคฺคโย (ปฐมา-ทุติยา โย) มุนโย (ปฐมา-ทุติยา โย)]

ตตฺเถวาลปนวจนิจฺฉายํ-

เมื่อมีความปรารถนาเพื่อจะกล่าวอาลปนะใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์มีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๗๐. อาลปเน จ.

เมื่ออรรถของนามศัพท์ที่เป็นอาลปนะมีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ *อาลปเน* ที่เป็นอาลปนะ *สติ* มีอยู่ *ปฐมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงคำว่า ปฐมา จากสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา มาไว้ในสูตรนี้]

อภิมุขํ กตฺวา ลปนํ อาลปนํ, สมฺโพธนํ.

การเรียกโดยกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ (การเรียก) กล่าวคือ การยังให้รู้ตัว

[คำว่า อาลปน มีรูปวิเคราะห์เป็นปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส ว่า

- การเรียกโดยกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ = อภิมุขํ ลปนํ อาลปนํ.

อุปสรรค คือ อา ใช้ในความหมายว่า ต่อหน้า (อภิมุข) คำว่า สมฺโพธนํ เป็นข้อความที่ศัพท์สื่อถึงซึ่งเรียกว่า อภิเธยยัตถะ คือ อรรถที่บุคคลกล่าวถึง]

ตสฺมึ อาลปนตฺถาธิเก ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต จ ปฐมาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์รวมทั้งอรรถของการเรียกนั้นลงปฐมาวิภัตติ

[คำว่า อาลปนตฺถาธิเก แปลตามศัพท์ว่า อันมีอรรถของอาลปนะที่เกินมา หมายความว่า เป็นอรรถของนามศัพท์ที่เกี่ยวกับการเรียกล้วนๆ ไม่ระคนกับอรรถกรรมและกัตตาเป็นต้น]

ปุเร วิย เอกวจนาทิ.

ลงวิภัตติเอกพจน์เป็นต้นเหมือนในสูตรก่อน

“ปุริส สิ” อิจฺจตฺร-

ในอุทาหรณ์ว่า ปุริส สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ปุริส) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๗๑. อาลปเน สิ คสญฺโญ.

สิ วิภัตติในอรรถอาลปนะมีชื่อว่า ค

สิ อ. สิ วิภัตติ *อาลปเน* ในอรรถอาลปนะ *คสญฺโญ* มีชื่อว่า ค *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

อาลปนตฺเถ วิหิโต สิ คสญฺโญ โหตีติ คสญฺญายํ-

สิ วิภัตติที่ถูกกระทำไว้ในอรรถอาลปนะ มีชื่อว่า ค เมื่อชื่อว่า ค ตั้งไว้แล้วด้วยสูตรนี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โภ เค ตู”ติ อิโต “เค”ติ วตฺตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค) จากสูตรว่า โภ เค ตุ (ในเพราะ ค เบื้องหลัง แปลง ภวนฺตุ ศัพท์และอื่นๆ เป็น โภ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๒. อการปิตาทฺยนฺตานมา.

แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค

เค ในเพราะ ค *อา* อ. อา อาเทศ *อการปิตาทฺยนฺตานํ* แห่ง อ อักษรและสระที่สุดของศัพท์อันมี ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ท. *โหติ* ย่อมมี ฯ

[คำว่า อการปิตาทฺยนฺตานํ ตัดบทเป็น อการปิตุ + อาทิ + อนฺตานํ]

ลิงฺคสฺส สมฺพนฺธี อกาโร จ ปิตุสตฺถุอิจฺเจวมาทีนมนฺโต จ อาการตฺตมาปชฺชเต เค ปเร.

อ อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามศัพท์ และสระท้ายของศัพท์มี ปิตุ และ สตฺถุ อย่างนี้เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อา อักษร ในเพราะ ค เบื้องหลัง

[สูตรนี้เป็นการประกอบรูป ปุริสา ที่เป็นอาลปนะ เอกพจน์ ท่านจะกล่าวถึงรูปนี้ในสูตรต่อไป

คำว่า สมฺพนฺธี แปลตามศัพท์ว่า มีความสัมพันธ์, มีความเกี่ยวข้อง นั่นคือ การอยู่ท้ายนามศัพท์นั่นเอง คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺพนฺธ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺพนฺโธ อสฺส อตฺถีติ สมฺพนฺธี (สัมพันธี คือ มีความสัมพันธ์)]

“เค, รสฺส” มิติ จ วตฺตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค) และบทว่า รสฺสํ (ความเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๓. อากาโร วา.

อา อักษรย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค ตามสมควร

อากาโร อ. อา อักษร *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *วา* ตามสมควร *เค* ในเพราะ ค ฯ

[สูตรนี้เป็นการประกอบรูป ปุริส ที่เป็นอาลปนะ เอกพจน์]

ลิงฺคสฺส สมฺพนฺธี อากาโร รสฺสมาปชฺชเต เค ปเร วิกปฺเปน.

อา อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค เบื้องหลังตามสมควร

อทูรฏฺจสฺสาลปเนวายํ.

การทำรัสสะนี้ย่อมมีในการร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกล (= ใกล้)

[คำว่า อทูรฏฺจสฺสาลปเนวายํ ตัดบทเป็น อทูรฏฺจสฺส + อาลปเน + เอว + อยํ

คำว่า อทูรฏฺจ สำเร็จรูปมาจาก อทูร บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อทูเร ติฏฺจตีติ อทูรฏฺโจ (อทูรัฏฐะ คือ สิ่งที่ตั้งอยู่ในที่ไม่ไกล)

เมื่อร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ ให้ใช้เป็นรัสสะ เช่น เทว (ข้าแต่เทพ), ปุริส (ข้าแต่บุรุษ) ในที่นี้พระพุทธัปปิยะกำหนดรูปรัสสะเท่านั้นว่าใช้เรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ โดยไม่กำหนดรูปทีฆะ ดังนั้น รูปรัสสะจึงใช้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ ส่วนรูปทีฆะใช้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้และไกลทั้ง ๒ อย่าง

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๕๓-๕๔) กล่าวคัดค้านมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ แล้วแสดงว่า รูป ปุริส และ ปุริสา มีวิธีการใช้เหมือนกันโดยใช้ร้องเรียกบุรุษที่อยู่ใกล้หรือไกลก็ได้ท่านอ้างพระบาลี ที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ใกล้เป็นรูปรัสสะและทีฆะว่า สุคต (ข้าแต่พระสุคต), ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) ดังพระบาลี ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา, ตคฺฆ สุคต โพชฺฌงฺคา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ดีแท้ ข้าแต่พระสุคต โพชฌงค์ดีแท้ : สํ. มหา. ๑๙.๑๙๕.๗๒)

แม้คัมภีร์ปทสาธนะกล่าวคัดค้านมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

เกจิ ทีฆํ ทูราลปเนเยวิจฺฉนฺติ. สมีปาลปเนปิ ทสฺสนโต ตํ น คเหตพฺพํ.[๑๓]

“บางคนปรารถนารูปทีฆะในการร้องเรียกแต่ที่ไกล ข้อความนั้นไม่พึงถือเอา เพราะปรากฏรูปทีฆะแม้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้”

คัมภีร์ปทสาธนฎีกาอธิบายข้อความข้างต้นว่า

เกจีติ อทูรฏฺฐสฺสาลปเนวายํ อทูเร จิตสฺส อาลปเนเยวายํ รสฺสภาโวติ วทนฺเต ภทนฺตพุทฺธปฺปิยาจริยาทโย ทสฺเสติ. สมีปาลปเนปีติ กจฺจิ โว อนุรุทฺธาติอาทีสุ.[๑๔]

“คำว่า เกจิ (บางคน) แสดงถึงท่านอาจารย์พุทธัปปิยะเป็นต้นผู้กล่าวว่า อทูรฏฺฐสฺสาลปเนวายํ ซึ่งมีความหมายว่า ความเป็นรัสสะนี้ย่อมมีในที่ร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ในที่ไม่ไกล

คำว่า สมีปาลปเนปิ (แม้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้) หมายความว่า ในอุทาหรณ์ว่า กจฺจิ โว อนุรุทฺธา (ดูกรอนุรุทธะ พวกเธอสบายดีหรือ) เป็นต้น”

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่ปทสาธนฎีกานำมาอ้างไว้เป็นสาธกในที่นี้ไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการทั่วไป เพราะคำว่า อนุรุทฺธา ในที่นี้หมายถึง พระอนุรุทธะ พระกิมิละ และพระนันทิยะ ซึ่งท่านทั้ง ๓ อยู่ร่วมกันในอุทยานด้วยความสามัคคี คำนี้จึงเป็นพหูพจน์ที่เป็นวิรูเปกเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุรุทฺโธ จ กิมิโล จ นนฺทิโย จ อนุรุทฺธา (อนุรุทธะ คือ พระอนุรุทธะ พระกิมิละ และพระนันทิยะ) โดยเหตุที่คำว่า อนุรุทฺธา นี้เป็นพหูพจน์ จึงไม่ควรเป็นสาธกในเรื่องนี้]

๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.

ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ

โคปิ อ. ค ด้วย *สิปิ* อ. สิ ด้วย *ปเร* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *เสสโต* ที่เหลือ *อาปชฺชนฺเต* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ ฯ

[คำว่า คสิปิ ตัดบทเป็น โค + สิ + อปิ ลบ โอ ใน โค แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺราการโร]

“สึ, โส, สฺยา จ, สขโต คสฺเส วา, ฆเต จา”ติเอวมาทีหิ นิทฺทิฏฺเฐหิ อญฺโญ เสโส นาม.

นามศัพท์อื่นจากนามศัพท์ที่ได้แสดงไว้แล้ว[ในการประกอบรูปศัพท์]ด้วยสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่า สึ (แปลง สิ เป็น อํ), โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ), สฺยา จ (แปลง สิ เป็น อา), สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์ เป็น เอ ได้บ้าง), ฆเต จ (แปลง ค หลัง ฆ เป็น เอ) ชื่อว่า ศัพท์ที่เหลือ

[คำว่า เสส หมายถึง นามศัพท์ที่มีการลบ สิ วิภัตติ เช่น ปุริส, ปุริสา, อคฺคิ, ภิกฺขุ ซึ่งเหลือจากการกระทำด้วยสูตรว่า สึ (แปลง สิ เป็น อํ), โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ) เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในพากย์นี้ หมายถึงสูตรที่แปลง สิ วิภัตติ เป็น อา และ อํ เป็นต้น เช่น

- อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)
- อํ นปุํสเก (ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ)
- อวณฺณา จ เค (แปลง นฺตุ ทั้งศัพท์กับวิภัตติ เป็น อํ และสระ อ วัณณะ ในเพราะ ค)
- ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)
- พฺรหฺมโตคสฺส จ (แปลง ค หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ)]

ตโต เสสโต ลิงฺคมฺหา คสิอิจฺเจเต โลปมาปชฺชนฺเต.

วิภัตติเหล่านี้คือ ค และ สิ ที่อยู่หลังนามศัพท์ที่เหลือนั้น ย่อมถึงการลบ

อปิคฺคหณํ ทุติยตฺถสมฺปิณฺฑนตฺถํ.

อปิ ศัพท์มีความหมายว่ารวบรวมเนื้อความที่สอง

[อปิ ศัพท์ในสูตรนี้มีความหมายเหมือน จ ศัพท์ เชื่อมบท ๒ บท คือ ค บทที่ ๑ และ สิ บท

ที่ ๒ จ ศัพท์หรือ อปิ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะ (รวบรวม) ในลักษณะดังกล่าว ซึ่งวางไว้ท้ายบทหลังย่อมรวบรวมบทหลังโดยตรงและรวบรวมบทหน้าโดยอ้อม เช่น ทหโร เถโร จ ปิณฺฑาย จรนฺติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต) จ ศัพท์ใน เถโร จ รวบรวมพระเถระโดยตรง ทั้งรวบรวมภิกษุหนุ่มโดยอ้อม]

เอตฺถ จ สติปิ สิคฺคหเณ คอิติ วจนเมว ญาปกมญฺญตฺถาปิ สิคฺคหเณ อาลปนาคฺคหณสฺส.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อศัพท์ว่า สิ มีอยู่ การกล่าวว่า ค นั่นเทียว เป็นเครื่องยังให้รู้ว่า สิ วิภัตติ มิได้หมายถึงอาลปนวิภัตติแม้ในสูตรอื่นๆ

[เมื่อท่านบัญญัติให้ สิ อาลปนวิภัตติชื่อว่า ค แล้ว การใช้ สิ ในสูตรว่า สิมฺหิ วา, สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ เป็นต้น จึงหมายถึงเฉพาะ สิ ปฐมาวิภัตติเท่านั้น

คำว่า ญาปกมญฺญตฺถาปิ ตัดบทเป็น ญาปกํ + อญฺญตฺถ + อปิ

คำว่า อาลปนาคฺคหณสฺส ตัดบทเป็น อาลปน + อคฺคหณสฺส]

เกจิ อาลปนาภิพฺยตฺติยา ภวนฺตสทฺทํ วา เหสทฺทํ วา ปยุชฺชนฺเต.

ผู้พูดบางท่านย่อมใช้ ภวนฺต ศัพท์ หรือ เห ศัพท์ เพื่อแสดงความเป็นอาลปนะ

[ผู้พูดบางท่านประกอบ ภวนฺต หรือ เห ศัพท์เป็นรูปว่า โภ (ท่านผู้เจริญ), ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ), โภนฺโต (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย), เห (ท่านผู้เจริญ) เพื่อให้ปรากฏความเป็นอาลปนะ แต่ในพระบาลีไม่มี ภวนฺต หรือ เห นำหน้าบทอาลปนะเสมอไป เช่น ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค), สุคต (ข้าแต่พระสุคต) ในที่นี้พระพุทธัปปิยะจะประกอบ ภวนฺต หรือ เห ศัพท์ไว้หน้าบทอาลปนะ ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏความเป็นอาลปนะอย่างชัดเจน

ภวนฺต หรือ เห ศัพท์ มีความหมายเหมือนกัน คือ ท่านผู้เจริญ เช่น โภ สุคต (ข้าแต่พระสุคตผู้เจริญ), เห สุคต (ข้าแต่พระสุคตผู้เจริญ), เห ราม (ข้าแต่พระรามผู้เจริญ) บางแห่ง เห ศัพท์ใช้ในการร้องเรียกบุคคลชั้นต่ำ ในกรณีนี้แปลว่า เฮ้ย เช่น เห สุนข (เฮ้ย สุนัข)]

โภ ปุริส ติฏฺฐ, เห ปุริสา วา.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ ปุริส ติฏฺฐ (แน่ะบุรุษผู้เจริญ ท่านจงหยุด), หรือว่า เห ปุริสา (แน่ะบุรุษผู้เจริญ)

[บทว่า ปุริสา ไม่เป็นเสียงสั้นเหมือนรูปว่า ปุริส ที่ประกอบด้วยสูตรว่า อากาโร วา เหตุที่ ปุริสา

เป็นอาลปนะ ก็เพราะว่าในการร้องเรียกบางครั้งผู้พูดมักลากเสียงยาว โดยเฉพาะเมื่ออยู่ไกลๆ แต่ก็เรียกเช่นนี้เมื่ออยู่ใกล้ๆ ได้เหมือนกัน]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ"

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า "อาลปเน สิ คสญฺโญ"

ทีฆะ อ ท้าย ปุริส เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อการปิตาทฺยนฺตานมา"

รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อากาโร วา"

ลบ ค ด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น **ปุริส**

พหุวจเน น วิเสโส.

ความแตกต่าง[จากพหูพจน์ ปฐมา] ย่อมไม่มีในพหูพจน์ [อาลปนวิภัตติ]

ภวนฺโต ปุริสา ติฏฺฐถ.

[อาลปนะ พหูพจน์] ภวนฺโต ปุริสา ติฏฺฐถ (บุรุษผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงหยุด)

[บทว่า ปุริสา อาลปนวิภัตติ พหูพจน์ ประกอบรูปศัพท์เหมือนปฐมาวิภัตติ พหูพจน์]

ตตฺเถว กมฺมตฺถวจนิจฺฉายํ-

ใน ปุริส ศัพท์ นั้นนั่นเทียว เมื่อมีความปรารถนาเพื่อจะกล่าวความหมายเป็นกรรม [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ก็ดี) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๕. ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม

กตฺตา อ.กัตตา *กโรติ* ย่อมกระทำ *ยํ การกํ วา* ซึ่งการกใดก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การก[ที่ถูกกระทำ]นั้น *กมฺมํ* ชื่อว่า กรรม ฯ

ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณาติ, ตํ การกํ กฺริยานิมิตฺตํ กมฺมสญฺญํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด ก็ดี ย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด ก็ดี ย่อมไปสู่การกใด ก็ดี การกนั้นซึ่งเป็นเหตุของกิริยา มีชื่อว่า กรรม

[คำว่า ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณาติ แสดงกรรม ๓ ประเภท คือ

๑. นิพพัตตนียกรรม กรรมที่ถูกกระทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาย่อมให้กำเนิดบุตร)

๒. วิกรณียกรรม กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไป เช่น กฏฺฐํ องฺคารํ กโรติ (กระทำฟืนให้เป็นถ่าน) บทว่า องฺคารํ เป็น วิกรณียกรรม

๓. ปาปณียกรรม กรรมที่บุคคลเข้าถึงทางกายหรือใจ เช่น นครํ คจฺฉติ (ไปสู่นคร)

คำว่า กฺริยานิมิตฺตํ (เหตุของกิริยา) หมายความว่า บทที่ลงทุติยาวิภัตติซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกิริยา ชื่อว่า กรรม เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ บทว่า ปุตฺตํ (บุตร) เป็นเหตุให้เกิดกิริยาคลอดใน วิชายติ ส่วนบทที่ลงทุติยาวิภัตติแต่ไม่เป็นเหตุให้เกิดกิริยา เช่น บทอัจจันตสังโยคอันได้แก่ มาสํ สชฺฌายติ (สาธยายตลอดเดือน) ไม่ชื่อว่า กรรม

สูตรนี้เป็นสัญญาที่ตั้งชื่อกรรมเพื่อการลงทุติยาวิภัตติในสูตรต่อไป การประกอบรูปศัพท์ควรกล่าวถึงสูตรที่ตั้งชื่อกรรม กัตตา และกรณะเป็นต้นอีกด้วย แต่เพื่อย่อเวลาจึงจะไม่กล่าวถึงสัญญาสูตรเหล่านี้ไว้]

๗๖. กมฺมตฺเถ ทุติยา.

เมื่อมีอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ

กมฺมตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรม *สติ* มีอยู่ *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

กมฺมตฺเถ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีอรรถกรรม ทุติยาวิภัตติย่อมลง[ท้ายนามศัพท์]

[บทว่า กมฺมตฺถ มีรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า

- กมฺมเมว อตฺโถ กมฺมตฺโถ = กัมมัตถะ หมายถึง อรรถคือกรรม

มิใช่เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- กมฺมสฺส อตฺโถ กมฺมตฺโถ = กัมมัตถะ คือ อรรถแห่งกรรม]

ปุเร วิย ทุติเยกวจนํ อํ.

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เหมือนสูตรก่อน

[คำว่า ปุเร วิย (เหมือนสูตรก่อน) คือ เมื่อต้องการจะกล่าวถึงสิ่งเดียว ก็ลงวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ ดังที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อน]

“สรโลโป”ติอาทินา สเร ลุตฺเต “ทีฆนฺ”ติ ทีเฆ สมฺปตฺเต ปกติภาโว จ.

เมื่อลบสระหน้าแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมาและในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย, แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) เมื่อความเป็นทีฆะด้วยสูตรว่า ทีฆํ (เมื่อลบสระหน้าแล้วสระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง) ปรากฏพร้อมแล้ว ความเป็นปกติย่อมมีด้วย

[ในรูปว่า ปุริส + อํ เมื่อลบสระหน้าคือสระ อ ใน ปุริส แล้ว ไม่ต้องทีฆะ อ ใน อํ เป็น อา ด้วยสูตรว่า ทีฆํ]

ปุริสํ ปสฺส.

[ทุติย เอกพจน์] ปุริสํ ปสฺส (ท่านจงดูบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส
ให้ ปุริส ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”
ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **ปุริสํ**

พหุวจเน “สพฺพโยนีนมาเอ”ติ โยวจนสฺเสกาโร.

แปลง โย วิภัตติในพหูพจน์เป็น เอ อักษร ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ (แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

ปุริเส ปสฺส.

[ทุติยา พหูพจน์] ปุริเส ปสฺส (ท่านจงดูบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส
ให้ ปุริส ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”
ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”
แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **ปุริเส**

ตตฺเถว กตฺตุวจนิจฺฉายํ-

ใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวกัตตุการก [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๗๗. โย กโรติ ส กตฺตา.

การกใดย่อมกระทำ การกนั้น ชื่อว่า กัตตา

โย การโก อ.การกใด *กโรติ* ย่อมกระทำ ฯ *ส การโก* อ.การกนั้น *กตฺตา* ชื่อว่า กัตตา ฯ

โย อตฺตปฺปธาโน กฺริยํ กโรติ, โส กตฺตุสญฺโญ โหติ.

บุคคลใดมีตนเองเป็นประธานย่อมกระทำกิริยา บุคคลนั้นมีชื่อว่า กัตตา (ผู้กระทำกิริยา)

[คำว่า อตฺตปฺปธาโน (มีตนเองเป็นประธาน) หมายความว่า เป็นผู้ทำกิริยาด้วยความปรารถนาของตน มิได้ถูกผู้อื่นใช้ให้กระทำ

คำว่า กตฺตา ในสูตร เป็นสัญญาศัพท์ที่แปลว่า ชื่อว่า กัตตา ในวุตติจึงอธิบายว่า กตฺตุสญฺโญ โหติ (มีชื่อว่า กัตตา) ดัง อกฺขรา ศัพท์ในสูตรว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ ซึ่งมีอธิบายไว้ในวุตติว่า อกฺขรา นาม โหนฺติ (ชื่อว่า อักษร) แต่ท่านนิยมใช้ สญฺญา ศัพท์โดยทั่วไป (คำว่า กตฺตุสญฺโญ มาจาก กตฺตุสญฺญา + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กตฺตุสญฺญา อสฺส อตฺถีติ กตฺตุสญฺโญ (กัตตุสัญญะ คือ มีชื่อว่า กัตตา)]

"ตติยา"ติ วตฺตเต.

บทว่า ตติยา (ตติยาวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๘. กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กตฺตริ* จ ในกัตตุการก ด้วย ฯ

กตฺตริ จ การเก ตติยาวิภตฺติ โหตีติ ตติเยกวจนํ นา.

ตติยาวิภัตติย่อมลงในกัตตุการกและในการกอื่นๆ จึงลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรนี้

---

๗๙. อโต เนน.

แปลง นา วิภัตติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น เอน

นา อ. นา วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *ลิงฺคสฺส* ของนามศัพท์ *เอน* เป็น เอน *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า เนน ตัดบทเป็น นา + เอน]

เอนาติ อวิภตฺติกนิทฺเทโส.

บทว่า เอน เป็นบทที่ใช้โดยมิได้ประกอบวิภัตติ

[คำว่า อวิภตฺติกนิทฺเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ วิภตฺติ เอตฺถาติ อวิภตฺติโก,
- อวิภตฺติโก เอว นิทฺเทโส อวิภตฺติกนิทฺเทโส (อวิภัตติกนิเทศ คือ การแสดงที่ไม่มีวิภัตติ)

ความหมายของคำนี้ คือ เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วให้ลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น เมื่อลบวิภัตติแล้วก็ไม่มีรูปวิภัตติปรากฏ จึงกล่าวว่าเป็นรูปที่ใช้โดยมิได้ประกอบวิภัตติ ดังคำอธิบายในคัมภีร์มธุฎีกาว่า

อวิภตฺติกนิทฺเทโส นาม เถร วาทานมุตฺตโมติอาทีสุ วิย วิภตฺติโลโป อทสฺสนํ อนุจฺจารณํ.[๑๕]

"ขึ้นชื่อว่าการแสดงที่ไม่มีวิภัตติ เป็นการลบวิภัตติ คือ การไม่ปรากฏ กล่าวคือ ไม่ออกเสียง ดังอุทาหรณ์ว่า เถร วาทานมุตฺตโม (เถรวาทดีเลิศกว่ามติทั้งหลาย)"

คำว่า เถร ในที่นี้มาจาก เถโร ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า เถรานํ อยํ เถโร (เถระ คือ วาทะที่เป็นของพระเถระทั้งหลาย, เถรวาท) อีกอย่างหนึ่ง เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วแปลงเป็น โอ ให้ลบ โอ แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺเจตฺตมกาโร จึงไม่ปรากฏรูปวิภัตติเป็น โอ ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

วา ณปจฺเจติ เอตฺถ ณาติ ปุพฺพสรโลปโต วุตฺโต. อวิภตฺติกนิทฺเทโส วา ปจฺจยสรูปาสนฺเทหตฺโถ.[๑๖]

“คำว่า ณ ในสูตรว่า วา ณปจฺเจ นี้ กล่าวไว้ด้วยการลบสระหน้า หรือเป็นการแสดงที่ไม่มีวิภัตติซึ่งมีประโยชน์เพื่อมิให้สงสัยศัพท์ที่เป็นปัจจัย”

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

อวิภตฺติกนิทฺเทโส นามิเกสุปลพฺภติ
นาขฺยาเตสูติ วิญฺเญยฺย- มิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.
นิโคฺรโธว มหารุกฺโข เถร วาทาน'มุตฺตโม
อนูนํ อนธิกญฺจ เกวลํ ชินสาสนํ.[๑๗]

“การแสดงที่ไม่มีวิภัตติย่อมปรากฏในบทนามเท่านั้น พึงทราบว่าไม่ปรากฏในบทอาขยาต มีตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า เถรวาทดีเลิศกว่ามติทั้งหลายเหมือนต้นนิโครธใหญ่ เป็นคำสอนของพระชินเจ้าล้วนๆ ไม่ยิ่งหย่อนไปจากเดิม”

ในกัจจายนสูตรประกอบศัพท์ในลักษณะเช่นนี้บ้าง เช่น ปร ศัพท์ในสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน, คาว ศัพท์ในสูตรว่า คาว เส และ ณ ศัพท์ในสูตรว่า วา ณปจฺเจ ดังนี้เป็นต้น]

อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ปรสฺส นาวจนสฺส เอนาเทโส โหติ.

แปลง นา วิภัตติ ที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ เป็น เอน

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

ปุริเสน กตํ.

[ตติยา เอกพจน์] ปุริเสน กตํ (อันบุรุษกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสน

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์ เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริเสน**

พหุวจนมฺหิ-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า พหุวจนํ หิ ตามนัยนี้แปลว่า ลง หิ วิภัตติที่เป็นพหูพจน์]

๘๐. สุหิสฺวกาโร เอ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ

อกาโร อ. อ อักษร *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น *สุหิสุ* ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ ท. ฯ

[คำว่า สุหิสฺวกาโร ตัดบทเป็น สุหิสุ + อกาโร]

สุหิอิจฺเจเตสุ วิภตฺติรูเปสุ ปเรสุ ลิงฺคสฺส สมฺพนฺธี อกาโร เอตฺตมาปชฺชเต.

อ อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามศัพท์ (อ การันต์) ย่อมถึงความเป็น เอ ในเพราะรูปแห่งวิภัตติว่า สุ และ หิ ซึ่งอยู่เบื้องหลังเหล่านี้

[บทว่า วิภตฺติ ที่ใช้ในความหมายว่า การจำแนก เป็นอิตถีลิงค์ ถ้าใช้ความหมายว่า วิภัตติ เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

วิภตฺติสทฺโท วิภชนวาจโก อิตฺถิลิงฺโค. สฺยาทิวาจโก ปุลฺลิงฺโค เจว อิตฺถิลิงฺโค จ. วิภตฺติสฺส วิภตฺติยา-ติอาทิทสฺสนโต.[๑๘]

“วิภตฺติ ศัพท์ที่แสดงการจำแนก เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อแสดงวิภัตติมี สิ เป็นต้น เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังพบตัวอย่างว่า วิภตฺติสฺส วิภตฺติยา เป็นต้น”

อย่างไรก็ดี วิภตฺติ ศัพท์มักใช้เป็นอิตถีลิงค์มากกว่าปุงลิงค์ ในวุตติจึงกล่าวว่า วิภตฺติรูเปสุ เพื่อให้สอดคล้องกับ เอเตสุ ที่เป็นรูปปุงลิงค์ ซึ่งคำว่า เอเตสุ กล่าวไว้ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจะใช้ เอเตสุ ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์เช่นกัน คำอธิบายนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา ตามนัยนี้ รูป ศัพท์เป็น ศัพท์ตัพภาวะ คือไม่มีอรรถใดๆ นอกจากอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่ ดังเช่น อนฺต, คต ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า วนนฺต (ป่า), ทิฏฺฐิคต (ทิฏฐิ) ส่วนปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่า รูป ศัพท์ระบุถึง สุ, หิ วิภัตติที่ยังมิได้เปลี่ยนรูปเป็นอย่างอื่นจึงจะกระทำวิธีตามสูตรนี้ได้ ตามนัยนี้ วิภตฺติรูป แปลว่า รูปแห่งวิภัตติ]

๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.

แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้บ้าง

มฺหาภิมฺหิ อ. มฺหา ภิ และ มฺหิ อาเทศ ท. *สฺมาหิสฺมึนํ* แห่ง สฺมา หิ และ สฺมึ วิภัตติ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า สฺมาหิสฺมึ มีรูปวิเคราะห์ว่า สฺมา จ หิ จ สฺมึ จ = สฺมาหิสฺมึโน

คำว่า มฺหาภิมฺหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มฺหา จ ภิ จ มฺหิ จ = มฺหาภิมฺหิ (ลง โย ลบ โย วิภัตติ)]

สพฺพโต ลิงฺคมฺหา สฺมาหิสฺมึอิจฺเจเตสํ ยถากฺกมํ มฺหาภิมฺหิอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สฺมา, หิ และ สฺมึ ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ทั้งปวง เป็นรูปเหล่านี้ คือ มฺหา, ภิ และ มฺหิ ตามลำดับได้บ้าง

ปุริเสหิ, ปุริเสภิ กตํ.

[ตติยา พหูพจน์] ปุริเสหิ, ปุริเสภิ กตํ (อันบุรุษทั้งหลายกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสภิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "กตฺตริ จ"

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สุหิสฺวกาโร เอ"

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า "สมฺาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา"

สำเร็จรูปเป็น **ปุริเสภิ**

ตตฺเถว กรณวจนิจฺฉายํ-

ใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวกรณการก [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๘๒. เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรณะ

กตฺตา อ.ผู้กระทำ *กยิรเต* ย่อมกระทำ *เยน การเก วา* ด้วยการกใดก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *กรณํ* ชื่อว่า กรณะ ฯ

เยน วา กยิรเต, เยน วา ปสฺสติ, เยน วา สุณาติ, ตํ การกํ กรณสญฺญํ โหติ.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี ย่อมเห็นด้วยการกใด ก็ดี ย่อมฟังด้วยการกใด ก็ดี การกนั้นมีชื่อว่า กรณะ

---

๘๓. กรเณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ. ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กรเณ* ในกรณการก ฯ

กรณการเก ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

เสสํ กตฺตุสมํ.

วิธีที่เหลือ เหมือนกัตตุการก

[วิธีรูปที่เหลือ คือ การแปลง นา เป็น เอน และแปลง อ ของศัพท์ อ การันต์เป็น เอ ในเพราะ หิ วิภัตติ]

อาวิฏฺเฐน ปุริเสน โส ปุญฺญํ กโรติ, ปุริเสหิ, ปุริเสภิ.

เช่น

อาวิฏฺเฐน ปุริเสน โส ปุญฺญํ กโรติ (เทวดานั้นย่อมกระทำบุญด้วยบุรุษอันตนสิงอยู่)

ปุริเสหิ ปุริเสภิ (ด้วยบุรุษทั้งหลาย)

[การกล่าวเพียงคำว่า ปุริเสน ปุญฺญํ กโรติ (ย่อมกระทำบุญด้วยบุรุษ) ทำให้ความเป็นกรณการก ของ ปุริเสน ไม่ปรากฏชัดท่านจึงเพิ่ม อาวิฏฺเฐน เข้ามาในพากย์นี้ หมายความว่า เทวดาหรือยักษ์ไม่อาจจะกระทำบุญ คือ การให้ทานเหมือนมนุษย์ได้ จึงมาสิงในตัวคนแล้วทำบุญ]

ตตฺเถว สมฺปทานวจนิจฺฉายํ-

เมื่อมีความปรารถนาเพื่อจะกล่าวสัมปทานในศัพท์ว่า ปุริส นั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๘๔. ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ย่อมให้แก่การกใด หรือว่าย่อมพอใจแก่การกใด หรือว่าย่อมทรงไว้แก่การกใด การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

ทาตุกาโม อ.ผู้ปรารถนาเพื่อให้ *ยสฺส การกสฺส ททาติ วา* ย่อมให้แก่การกใด ก็ดี ฯ *ยสฺส การกสฺส โรจเต วา* ย่อมพอใจแก่การกใด ก็ดี ฯ *ยสฺส การกสฺส ธารยเต วา* ย่อมทรงไว้แก่การกใด ก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *สมฺปทานํ* ชื่อว่า สัมปทาน ฯ

ยสฺส วา ทาตุกาโม, ยสฺส วา โรจเต, ยสฺส วา ธารยเต, ตํ การกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

กัตตาเป็นผู้ปรารถนาเพื่อให้แก่การกใด หรือว่าย่อมพอใจแก่การกใด หรือว่าย่อมทรงไว้แก่การกใด การกนั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

[ในสูตรนี้มีบทว่า ยสฺส เพียงบทเดียว แต่บทนี้ติดตามไปประกอบกับ โรจเต และ ธารยเต ที่อยู่เบื้องหลังอีกด้วย แม้ วา ศัพท์ก็ประกอบไว้บทเดียวท้าย ธารยเต แต่ก็ติดตามไปประกอบกับบทหน้าคือ ทาตุกาโม และ โรจเต อีก ข้อนี้เป็นลักษณะที่บทในพากย์เดียวกันสามารถติดตามไปประกอบกับบทอื่นๆ ที่อยู่เบื้องหน้าและเบื้องหลังได้

คำว่า ตํ (การกนั้น) คือ การกซึ่งเป็นผู้รับ, เป็นที่พอใจ และเป็นที่ทรงไว้นั้น

สัมปทาน แปลตามศัพท์ว่า ที่ให้ด้วยดี หมายถึง ผู้รับเอาสิ่งของหรือกิริยาเคารพนับถือ เมื่อเป็นผู้รับสิ่งของก็ต้องมีความเป็นเจ้าของอยู่ด้วย อย่างไรก็ดีในคำถวายดอกไม้ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันได้กล่าวถึงการถวายดอกไม้แด่พระพุทธเจ้าว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อิมํ ปุปฺผํ เทมิ (ขอถวายดอกไม้นี้แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) แต่พระพุทธเจ้ามิได้เป็นเจ้าของแห่งวัตถุทานดังกล่าว การใช้บาลีในลักษณะนี้จึงไม่ถูกหลักภาษา ความจริงควรกล่าวในทำนองบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้จึงจะถูกต้อง แม้ในพระบาลีก็กล่าวถึงการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ว่า

เทวตา เทวกญฺญา จ ปสนฺนา ตุฏฺฐมานสา
ปญฺจวณฺณิกปุปฺเผหิ ปูชยนฺติ นราสภํ.[๑๙]

“ทวยเทพและนางอัปสรมีใจผ่องใสโสมนัสยินดี ย่อมบูชาพระจอมมุนีด้วยมวล บุปผาเบญจพรรณ”

จะเห็นได้ว่าในการประกอบกับ ปูช ธาตุ ผู้ควรบูชาใช้เป็นกรรม วัตถุเครื่องบูชาให้เป็นกรณะ ตามนัยนี้ประโยคบาลีว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อิมํ ปุปฺผํ ปูเชมิ (ขอบูชาดอกไม้นี้แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ก็ไม่ถูกต้องตามหลักภาษาเช่นกัน (ดู สูตร ๓๑๗)

ด้วยเหตุนี้ คำบูชาดอกไม้แด่พระพุทธเจ้าอาจประพันธ์ได้ว่า

วณฺณคนฺธสมายุตฺต-　　ปุปฺเผน ปูชยามหํ
ติโลกติลกํ พุทฺธํ　　สุทฺธํ สุทฺธคุณากรํ.

“ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดั่งดิลกของไตรโลก ทรงเป็นผู้บริสุทธิ์ และเป็นบ่อเกิดแห่งคุณอันบริสุทธิ์ ด้วยบุปผชาติอันกอปรด้วยสีและกลิ่น”]

---

๘๕. สมฺปทาเน จตุตฺเถ.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก

จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สมฺปทาเน* ในสัมปทานการก ฯ

สมฺปทานการเก จตุตฺถีวิภตฺติ โหตีติ จตุตฺถิยา เอกวจนํ ส.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก ส เอกพจน์ของจตุตถีวิภัตติย่อมลงด้วยสูตรนี้

---

๘๖. สาคโม เส.

ลง ส เป็นอาคมในเพราะ ส วิภัตติ

สาคโม อ.อาคม คือ ส *โหติ* ย่อมลง *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

[บทว่า สาคม คัมภีร์นยาสะแสดงรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

- อาคจฺฉตีติ อาคโม, ส เอว อาคโม สาคโม (สาคมะ หมายถึง อาคม คือ ส)
  <อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส>
- อาคมนํ อาคโม, สสฺส อาคโม สาคโม (สาคมะ คือ การมาแห่ง ส) <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส>]

สพฺพโต ลิงฺคมฺหา สการาคโม โหติ เส วิภตฺติมฺหิ ปเร.

ลง ส อักษรเป็นอาคมท้ายนามศัพท์ทั้งปวง ในเพราะ ส วิภัตติเบื้องหลัง

[คำว่า สพฺพโต ลิงฺคมฺหา (ท้ายนามศัพท์ทั้งปวง) หมายความว่า ลง ส อาคมท้ายนามศัพท์ทุกการันต์ตั้งแต่ อ การันต์เป็นต้นไป ลิงฺค ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต เมื่อปรากฏในสูตรนี้ก็หมายถึงนามศัพท์ทุกการันต์ แต่เมื่อปรากฏในสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา หมายถึงนามศัพท์ อ การันต์เท่านั้น ดังข้อความกล่าวไว้ในวุตติของสูตรนั้นว่า อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา (ท้ายนามศัพท์ อ การันต์) บางคัมภีร์กล่าวว่า คำว่า นามศัพท์ทั้งปวง ในที่นี้หมายถึงนามศัพท์ทั้งสามลิงค์ แต่มตินี้ไม่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปเพราะลง ส อาคมท้ายนามศัพท์อิตถีลิงค์ไม่ได้ อย่างไรก็ตาม ในข้อความที่เป็นสูตรหรือคาถา อาจลง ส อาคมท้ายอิตถีลิงค์ได้ เช่น พุทฺธมาตุสฺส สกฺกรํ (พึงกระทำสักการะแด่พระพุทธมารดา)]

ปุริสสฺส ธนํ ททาติ.

[จตุตถี เอกพจน์] ปุริสสฺส ธนํ ททาติ (ย่อมให้ทรัพย์แก่บุรุษ)

[คำว่า ธนํ ททาติ (ย่อมให้ทรัพย์) ท่านใส่เข้ามาเพื่อให้ ปุริสสฺส ปรากฏความเป็นสัมปทาน]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสสฺส**

พหุวจนมฺหิ-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ทีฆนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า ทีฆํ (ความเป็นทีฆะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๘๗. สุนํหิสุ จ.

รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติได้บ้าง

รสฺสสรา อ.รัสสสระ ท. *อาปชฺชนฺเต* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *สุนํหิสุ* ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ฯ

[ข้อความของสูตรนี้มีเพียงนิมิตตะ คือ สุนํหิสุ (ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ) และมีบทตามมา คือ ทีฆํ (ความเป็นทีฆะ) ที่เป็นการิยะ แม้ในสูตรและศัพท์ตามมาจะไม่ปรากฏคำว่า รสฺสสรา (รัสสสระ) ก็อนุมานรู้บทนี้ได้โดยอ้อม เพราะสิ่งที่จะทำทีฆะได้ต้องเป็นรัสสสระเท่านั้น บทนี้จึงเป็นปักขิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามาในสูตร อนึ่ง รัสสสระดังกล่าวหมายถึงรัสสสระทั้ง ๓ เสียง เพราะท่านมิได้ระบุโดยเฉพาะว่าคือเสียงไหน ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฏีกาว่า

นิยมาภาวา สพฺเพ รสฺสสราติ สิทฺธํ.[๒๐]

“ข้อความว่า รัสสสระทั้งปวง ย่อมสำเร็จ เพราะไม่มีกำหนดแน่นอน”

ส่วนบทว่า อาปชฺชนฺเต ในวุตติ เป็นกิริยาคุมพากย์ที่เนื่องด้วยบทกรรมคือ ทีฆํ]

สุนํหิอิจฺเจเตสุ ปเรสุ ลิงฺคสฺส อนฺตภูตา สพฺเพ รสฺสสรา ทีฆมาปชฺชนฺเต.

รัสสระทั้งปวงที่อยู่ท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ สุ, นํ และ หิ ซึ่งอยู่เบื้องหลัง

จคฺคหณมิการุการานํ กฺวจิ นิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อห้าม[การทีฆะ] อิ อักษรและ อุ อักษร ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะซึ่งเรียกว่า นิวัตตาปนาวธารณะ คือ ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง

จึงมีลักษณะคล้ายคลึงกับ วา ศัพท์ที่มีอรรถว่า วิกัปปนะ ในสูตรนี้ห้ามการทีฆะของ อิ และ อุ ในนามศัพท์ อิ การันต์ และ อุ การันต์ การแจกรูปศัพท์ของ อคฺคิ, ภิกฺขุ ฯลฯ จึงมีรูปทีฆะไม่แน่นอนว่า อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ, อคฺคีนํ อคฺคินํ, อคฺคีสุ อคฺคิสุ, ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ, ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ, ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ

คำว่า นิวตฺตาปน แปลตามศัพท์ว่า ให้หยุด หมายถึง การห้าม สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย]

ปุริสานํ.

[จตุตถี พหูพจน์] ปุริสานํ (แก่บุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสานํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นํ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสานํ**

ตตฺเถวาปาทานวจนิจฺฉายํ-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวอปาทานการกในศัพท์ว่า ปุริส นั้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๘๘. ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

ปุคฺคโล อ.บุคคล *อเปติ* ย่อมหลีกออก *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี ฯ *ภยํ* อ.ความกลัว *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี *ภวติ* ย่อมเกิดขึ้น ฯ *ปุคฺคโล* อ.บุคคล *อาทตฺเต* ย่อมเรียนเอา *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน ฯ

ยสฺมา วา อวธิภูตา อเปติ, ยสฺมา วา ภยํ, ยสฺมา วา อาทตฺเต, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด ซึ่งเป็นเขตแดน หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

[คำว่า อวธิภูตา แปลตามศัพท์ว่า อันเป็นเขตแดนเป็นแล้ว ท่านประกอบ ภูต ศัพท์ไว้เพื่อให้ปรากฏความเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า การกา ถ้ามีรูปเพียง อวธิโต อาจทำให้เข้าใจผิดว่าบทนี้เป็นวิเสสยะของ ยสฺมา ที่อยู่ข้างหน้า]

---

๘๙. อปาทาเน ปญฺจมี.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก

ปญฺจมี อ. ปัญจมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อปาทาเน* ในอปาทานการก ฯ

อปาทานการเก ปญฺจมีวิภตฺติ โหตีติ ปญฺจมิยา เอกวจนํ สฺมา.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก ด้วยสูตรนี้ลง สฺมา เอกพจน์ของปัญจมีวิภัตติ

“อโต, สพฺเพสํ, อาเอ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์), บทว่า สพฺเพสํ (ทั้งศัพท์), และบทว่า อาเอ (เป็น อา และ เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๐. สฺมาสฺมึนํ วา.

แปลง สฺมา และ สฺมึ ทั้งศัพท์ซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. *สฺมาสฺมึนํ* แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. *สพฺเพสํ* ทั้งศัพท์ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา สพฺเพสํ สฺมาสฺมึอิจฺเจเตสํ ยถากฺกมํ อากาเรการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สฺมา และ สฺมึ ทั้งศัพท์ซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา อักษร และ เอ อักษร ตามลำดับได้บ้าง

อญฺญตฺถ มฺหาเทโส.

การแปลง [สฺมา วิภัตติ]เป็น มฺหา ย่อมมีในรูปอื่นจากนี้

ปุริสา อเปติ, ปุริสมฺหา, ปุริสสฺมา.

[ปัญจมี เอกพจน์] ปุริสา อเปติ, ปุริสมฺหา, ปุริสสฺมา (ย่อมหลีกออกจากบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสา

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสา**

พหุวจเน สพฺพตฺถ ตติยาสมํ.

ในพหูพจน์ มีวิธีการประกอบรูปเหมือนตติยาวิภัตติทั้งหมด

หิสฺส ภิอาเทโส โหติ.

การแปลง หิ เป็น ภิ ย่อมมี

ปุริเสหิ ปุริเสภิ อเปติ.

[ปัญจมี พหูพจน์] ปุริเสหิ, ปุริเสภิ อเปติ (ย่อมหลีกออกจากบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสภิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง หิ ปัญจมีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริเสภิ**

ตตฺเถว สามิวจนิจฺฉาย๋-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวสามีในศัพท์ว่า ปุริส นั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๙๑. ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

ทรัพย์ของเจ้าของใด มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

ปริคฺคโห วา อ.ทรัพย์ ด้วย *ยสฺส ปติโน* แห่งเจ้าของใด *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ *ตํ ปติชาตํ* อ.เจ้าของนั้น *สามี* ชื่อว่า สามี ฯ

[คำว่า สามี สำเร็จรูปมาจาก สํ ศัพท์ (ทรัพย์) + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ ว่า สํ อสฺส อตฺถีติ สามี (สามี คือ ผู้มีทรัพย์) บางแห่งใช้เป็น อิ การันต์ว่า สามิ บ้าง

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมอรรถอื่นนอกจากทรัพย์อันได้แก่ผู้เป็นเจ้าของเป็นต้น (ดู การกกัณฑ์ สูตร ๓๑๖)]

ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามิสญฺญํ โหติ.

ทรัพย์ของเจ้าของใด ก็ดี มีอยู่ เจ้าของนั้น มีชื่อว่า สามี

---

๙๒. สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในผู้เป็นเจ้าของ

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สามิสฺมึ* ในเจ้าของ ฯ

[สามี คือ เจ้าของแห่งทรัพย์หรือวัตถุสิ่งของ　สามีนี้ไม่ใช่การก เพราะมิได้สัมพันธ์กับกิริยาเหมือนกับการก]

สามิสฺมึ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในสามี

ฐเปตฺวา อายาเทสํ สพฺพตฺถ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ สมานํ รูปํ.

รูปของจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติเหมือนกันในบททั้งปวง ยกเว้นการอาเทศเป็น อาย [ของ ส จตุตถีวิภัตติ]

[รูปของฉัฏฐีวิภัตติก็เหมือนกับจตุตถีวิภัตติที่มีคำแปลว่า แก่ ยกเว้นการแปลง ส จตุตถีที่ลงในอรรถว่า ตทัตถสัมปทาน ซึ่งแปลว่า เพื่อ เป็น อาย ด้วยสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ (แปลงจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง)]

ปุริสสฺส เอตํ ธนํ, ปุริสานํ.

[ฉัฏฐี] ปุริสฺส เอตํ ธนํ, ปุริสานํ (ทรัพย์นี้ของบุรุษ, ของบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสสฺส**

ตตฺเถว โอกาสวจนิจฺฉายํ-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวโอกาสการกใน ปุริส ศัพท์นั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๙๓. โยธาโร ตโมกาสํ.

การกใดเป็นที่ตั้ง การกนั้น ชื่อว่า โอกาสะ

โย การโก อ.การกใด *อาธาโร* เป็นที่ตั้ง *โหติ* ย่อมเป็น ฯ *ตํ การกํ* อ. การกนั้น *โอกาสํ* ชื่อว่า โอกาสะ ฯ

[คำว่า โยธาโร ตัดบทเป็น โย + อาธาโร]

โย กตฺตุกมฺมานํ กฺริยาย อาธาโร, ตํ การกํ โอกาสสญฺญํ โหติ.

การกใดเป็นที่ตั้งแห่งกิริยาทั้งของกัตตุการกและกรรมการก การกนั้นมีชื่อว่า โอกาสะ

[ในตัวอย่างว่า เทวทตฺโต กเฏ นิสีทติ (เทวทัตนั่งบนเสื่อ) คำว่า กเฏ (บนเสื่อ) เป็นที่ตั้งแห่งกิริยาการนั่งของเทวทัตที่เป็นกัตตุการก ส่วนในประโยคว่า ถาลิยํ โอทนํ ปจติ (ย่อมหุงข้าวในหม้อ) คำว่า ถาลิยํ (ในหม้อ) เป็นที่ตั้งแห่งกิริยาการหุงซึ่งเกี่ยวกับข้าวที่เป็นกรรมการก

การกทั้งหมดเป็นบทที่เนื่องด้วยกิริยาโดยตรง ท่านจึงกล่าวว่าอาธาระเป็นที่ตั้งของกิริยาไม่กล่าวว่าเป็นที่ตั้งของกัตตุการกและกรรมการก แต่กิริยาดังกล่าวเกิดในการกเหล่านั้น เมื่อกล่าวว่าเป็นที่ตั้งของกิริยาก็คือเป็นที่ตั้งของการกทั้งสองโดยปริยาย]

---

๙๔. โอกาเส สตฺตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *โอกาเส* ในโอกาสการก ฯ

โอกาสการเก สตฺตมีวิภตฺติ โหตีติ สตฺตมิยา เอกวจนํ สฺมึ,

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก ด้วยสูตรนี้ลง สฺมึ เอกพจน์แห่งสัตตมีวิภัตติ

ตสฺส "สฺมาสฺมึนํ วา"ติ เอกาโร,

แปลง สฺมึ วิภัตตินั้น เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา (แปลง สฺมา และ สฺมึ ทั้งศัพท์ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

มฺหิอาเทโส จ.

และมีการอาเทศเป็น มฺหิ

ปุริเส ปติฏฺฐิตํ, ปุริสมฺหิ, ปุริสสฺมึ.

[สัตตมี เอกพจน์] ปุริเส ปติฏฺฐิตํ, ปุริสมฺหิ, ปุริสสฺมึ (ตั้งอยู่ในบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สฺมาสฺมึนํ วา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปุริเส**

พหุวจเน "สุหิสฺวกาโร เอ"ติ เอกาโร.

ในพหูพจน์ [การแปลง อ ของนามศัพท์]เป็น เอ อักษร ย่อมมีด้วยสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ (แปลง อ อักษร เป็น เอ ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ)

ปุริเสสุ.

[สัตตมี พหูพจน์] ปุริเสสุ (ในบุรุษทั้งหลาย)

[วิภัตติทั้ง ๑๔ ตัวเหล่านี้ มีคำแปลในภาษาไทยที่เรียกว่า อายตนิบาต ดังต่อไปนี้

ปฐมา อันว่า (อ.)

อาลปนะ แน่ะ, ดูกร, ข้าแต่

ทุติยา ซึ่ง, สู่, ยัง, สิ้น, ตลอด, กะ

ตติยา ด้วย, โดย, อัน, ตาม, เพราะ, มี, กับ

จตุตถี แก่, เพื่อ, ต่อ

ปัญจมี แต่, จาก, กว่า, เหตุ, เพราะ

ฉัฏฐี แห่ง, ของ, เมื่อ, บรรดา

สัตตมี ใน, ใกล้, ที่, เหนือ, บน, ครั้นเมื่อ, ในเพราะ, บรรดา

ถ้าเป็นพหูพจน์ ให้เพิ่มคำว่า ทั้งหลาย ไว้ท้ายศัพท์ที่แปล มักเขียนย่อๆ ว่า ท.]

ปุริโส ปุริสา, โภ ปุริส โภ ปุริสา วา ภวนฺโต ปุริสา, ปุริสํ ปุริเส, ปุริเสน ปุริเสหิ ปุริเสภิ, ปุริสสฺส ปุริสานํ, ปุริสา ปุริสสฺมา ปุริสมฺหา ปุริเสหิ ปุริเสภิ, ปุริสสฺส ปุริสานํ, ปุริเส ปุริสสฺมึ ปุริสมฺหิ ปุริเสสุ.

[ปฐมา]	ปุริโส	ปุริสา
[อาลปนะ]	โภ ปุริส โภ ปุริสา	ภวนฺโต ปุริสา
[ทุติยา]	ปุริสํ	ปุริเส
[ตติยา]	ปุริเสน	ปุริเสหิ ปุริเสภิ
[จตุตถี]	ปุริสสฺส	ปุริสานํ
[ปัญจมี]	ปุริสา ปุริสสฺมา ปุริสมฺหา	ปุริเสหิ ปุริเสภิ
[ฉัฏฐี]	ปุริสสฺส	ปุริสานํ
[สัตตมี]	ปุริเส ปุริสสฺมึ ปุริสมฺหิ	ปุริเสสุ

[ข้อความข้างต้น คือ ปทมาลา ซึ่งหมายถึง ลำดับบทที่ประกอบวิภัตติแล้ว มาลา แปลว่า ลำดับ อีกนัยหนึ่ง ปทมาลา แปลว่า พวงมาลัยแห่งบท คำนี้กล่าวเปรียบบทว่าเหมือนดอกไม้ ส่วนวิภัตติเหมือนเชือกร้อย การประกอบรูปศัพท์เหมือนสี อรรถของบทเหมือนกลิ่น]

ปุริส สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุริโส	ปุริสา
อาลปนะ	โภ ปุริส โภ ปุริสา	ภวนฺโต ปุริสา
ทุติยา	ปุริสํ	ปุริเส
ตติยา	ปุริเสน	ปุริเสหิ ปุริเสภิ
จตุตถี	ปุริสสฺส	ปุริสานํ
ปัญจมี	ปุริสา ปุริสสฺมา ปุริสมฺหา	ปุริเสหิ ปุริเสภิ
ฉัฏฐี	ปุริสสฺส	ปุริสานํ
สัตตมี	ปุริเส ปุริสสฺมึ ปุริสมฺหิ	ปุริเสสุ

ตถา สุคโต สุคตา, โภ สุคต โภ สุคตา วา ภวนฺโต สุคตา, สุคตํ สุคเต, สุคเตน สุคเตหิ สุคเตภิ, สุคตสฺส สุคตานํ, สุคตา สุคตสฺมา สุคตมฺหา สุคเตหิ สุคเตภิ, สุคตสฺส สุคตานํ, สุคเต สุคตสฺมึ สุคตมฺหิ สุคเตสุ.

ศัพท์ว่า สุคต พึงกระจายเหมือนอย่างนั้นว่า

[ปฐมา]	สุคโต	สุคตา
[อาลปนะ]	โภ สุคต โภ สุคตา	ภวนฺโต สุคตา
[ทุติยา]	สุคตํ	สุคเต
[ตติยา]	สุคเตน	สุคเตหิ สุคเตภิ
[จตุตถี]	สุคตสฺส	สุคตานํ
[ปัญจมี]	สุคตา สุคตสฺมา สุคตมฺหา	สุคเตหิ สุคเตภิ
[ฉัฏฐี]	สุคตสฺส	สุคตานํ
[สัตตมี]	สุคเต สุคตสฺมึ สุคตมฺหิ	สุคเตสุ

เอวํ สุราสุร นโรรค นาค ยกฺข-
คนฺธพฺพ กินฺนร มนุสฺส ปิสาจ เปตา
มาตงฺค ชงฺคม ตุรงฺค วราห สีห-
พฺยคฺฆจฺฉ กจฺฉป ตรจฺฉ มิคสฺส โสณา.
อาโลก โลก นิลยานิล จาค โยค-
วายาม คาม นิคมาคม ธมฺม กามา
สํโฆฆ โฆส ปฏิฆาสว โกธ โลภ-
สารมฺภ ถมฺภ มท มาน ปมาท มกฺขา.
ปุนฺนาค ปูค ปนสาสน จมฺปกมฺพ-
หินฺตาล ตาล พกุลชฺชุน กึสุกา จ
มนฺทาร กุนฺท ปุจิมนฺท กรญฺช รุกฺขา
เณยฺยา มยูร สกุณณฺฑช โกญฺจ หํสา

อิจฺจาทโยปิ.

แม้ศัพท์ทั้งหลายเป็นต้นว่า

สุร (เทวดา)	อสุร (อสูร)	นร (คน)
อุรค (งู)	นาค (ช้าง)	ยกฺข (ยักษ์)
คนฺธพฺพ (คนธรรพ์)	กินฺนร (กินนร)	มนุสฺส (มนุษย์)
ปิสาจ (ปีศาจ)	เปต (เปรต)	มาตงฺค (ช้าง)
ชงฺคม (ผู้เที่ยวไป, สัตว์)	ตุรงฺค (ม้า)	วราห (หมู)
สีห (ราชสีห์)	พฺยคฺฆ (เสือ)	อจฺฉ (หมี)
กจฺฉป (เต่า)	ตรจฺฉ (หมาป่า)	มิค (กวาง)
อสฺส (ม้า)	โสณ (สุนัข)	อาโลก (แสงสว่าง)
โลก (โลก)	นิลย (เรือน)	อนิล (ลม)
จาค (การบริจาค)	โยค (การประกอบ)	วายาม (ความพยายาม)
คาม (หมู่บ้าน)	นิคม (นิคม)	อาคม (ความรู้)
ธมฺม (ธรรม)	กาม (กาม)	สํฆ (พระสงฆ์)

โอฆ (ห้วงน้ำ)	โฆส (เสียง)	ปฏิฆ (ความโกรธ)
อาสว (ตัณหา)	โกธ (ความโกรธ)	โลภ (ความโลภ)
สารมฺภ (การแข่งดี)	ถมฺภ (เสา, ความดื้อดึง)	มท (ความมัวเมา)
มาน (ความถือตัว)	ปมาท (ความประมาท)	มกฺข (การลบหลู่)
ปุนฺนาค (กากะทิง, บุนนาค)	ปูค (ต้นหมาก)	ปนส (ต้นขนุน)
อสน (ต้นประดู่)	จมฺปก (ต้นจำปา)	อมฺพ (ต้นมะม่วง)
หินฺตาล (ต้นเต่าร้าง)	ตาล (ต้นตาล)	พกุล (ต้นพิกุล)
อชฺชุน (ต้นกุ่ม)	กึสุก (ต้นทองกวาว)	มนฺทาร (ต้นมณฑารพ)
กุนฺท (ต้นคล้า)	ปุจิมนฺท (ต้นสะเดา)	กรญฺช (กระเช้า, กุ่ม)
รุกฺข (ต้นไม้)	มยูร (นกยูง)	สกุณ (นก)
อณฺฑช (นก)	โกญฺจ (นกกระเรียน)	หํส (หงษ์)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ฉบับสิงหลมีรูปสมาสในท่ามกลางบาทคาถา แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปที่ลงวิภัตติท้ายบาทในแต่ละบาท ที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล

อนึ่ง คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำ โดยเปลี่ยน เอวํ ในบาทแรกของคาถาแรกเป็น โปโส และเปลี่ยน เณยฺยา ในบาทที่ ๔ ของคาถาสุดท้ายเป็น คิชฺโฌ (นกแร้ง) ดังข้อความว่า

โปโส สุราสุร นโรรค นาค ยกฺข-
มาตงฺค ชงฺคม ตุรงฺค วราห สีห-
พฺยคฺฆจฺฉ กจฺฉป ตรจฺฉ มิคสฺส โสณา.
อาโลก โลก นิลยานิล จาค โยค-
วายาม คาม นิคมาคม ธมฺม กามา
สํโฆฆ โฆส ปฏิฆาสว โกธ โลภ-
สารมฺภ ถมฺภ มท มาน ปมาท มกฺขา.
ปุนฺนาค ปูค ปนสาสน จมฺปกมฺพ-
หินฺตาล ตาล พกุลชฺชุน กึสุกา จ
มนฺทาร กุนฺท ปุจิมนฺท กรญฺช รุกฺขา
คิชฺโฌ มยูร สกุณณฺฑช โกญฺจ หํสา.[๒๑]]

มโนคณาทิสฺส ตุ นาสสฺมึสุ วิเสโส.

ส่วนความแตกต่างของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้น ย่อมมีใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ

อญฺญตฺถ ปุริสสมํ.

ในวิภัตติอื่น เหมือนกับ ปุริส ศัพท์

[ท่านได้แสดงศัพท์ อ การันต์ที่แจกตาม ปุริส ศัพท์ ซึ่งเรียกว่า ปุริสาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) แล้ว บัดนี้ กล่าวถึง อ การันต์ที่แจกตาม มน ศัพท์ เรียกว่า มโนคณะ (กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้น) มโนคณะดังกล่าวมีรูปต่างกับปุริสาทิคณะในวิภัตติ ๓ ตัว คือ นา, ส และ สฺมึ ส่วนรูปอื่นแจกเช่นเดียวกัน]

มโน มนา, เห มน เห มนา วา ภวนฺโต มนา, มนํ มเน.

เช่น

[ปฐมา]	มโน	มนา
[อาลปนะ]	เห มน เห มนา	ภวนฺโต มนา
[ทุติยา]	มนํ	มเน

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ มาสู่สูตรนี้]

๙๕. มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา.

แปลง สฺมึ และ นา ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น อิ และ อา ได้บ้าง

อิอา อ. อิ และ อา อาเทศ ท. *สฺมึนานํ* แห่ง สฺมึ และ นา วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *มโนคณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

มโนปภุติ คโณ มโนคโณ.

กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์ เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ มโนคณ เป็นวิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส โดยบทนี้เป็นมัชเฌโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทกลางกล่าวคือศัพท์ว่า ปภุติ (เป็นต้น)

คัมภีร์นี้แสดงมโนคณะไว้ในปุงลิงค์ ส่วนคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๒๙) กล่าวว่าเป็นนปุงสกลิงค์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๕๒) กล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่าเป็นได้ ทั้งสองลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มโนคเณ วุตฺตนโย　　อิตฺถิลิงฺเค น ลพฺภติ
ปุนฺนปุํสกลิงฺเคสุ　　ลพฺภเตว ยถารหํ.[๒๒]

“นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณะ ย่อมไม่ปรากฏในอิตถีลิงค์ แต่ปรากฏตามสมควรในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น]”

มโนคณาทิโต สฺมึนาอิจฺเจเตสํ ยถากฺกมํ อิการาการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติว่า สฺมึ และ นา ท้ายนามศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านี้ เป็น อิ อักษรและ อา อักษรตามลำดับได้บ้าง

อาทิคฺคหเณน พิลปทาทิโตปิ.

[การแปลงดังกล่าว]ย่อมมีแม้หลัง พิล และ ปท ศัพท์ เป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน มโนคณาทิ (ศัพท์มีมโนคณะเป็นต้น) หมายถึง ศัพท์ที่มีการแปลง สฺมึ เป็น อิ และ นา เป็น อา เช่น พิล (ช่อง, รู), ปท (เท้า) มีรูปว่า พิลสิ พิลสา, ปทสิ ปทสา (ดู ลักษณะของมโนคณะใน สูตร ๙๗)

มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้นซึ่งแจกเหมือน มน ศัพท์ เช่น วจ, วย, เตช เป็นต้น ส่วน พิล, ปท ศัพท์เป็นต้นมีลักษณะคล้ายกับ มน ศัพท์เพียงบางอย่างเท่านั้น ท่านจึงเรียกว่า มโนคณาทิคณะ]

“มโนคณาทิโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า มโนคณาทิโต (ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๖. ส สเร วาคโม.

ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น ในเพราะสระหลัง ตามสมควร

อาคโม อ.อาคม ส คือ ส *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *มโน-คณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *สเร* ในเพราะสระ *วา* ตามสมควร ฯ

เอเตเหว มโนคณาทีหิ สเร ปเร สาคโม โหติ วา.

ลง ส อาคมท้ายนามศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านี้นั่นเทียว ในเพราะสระเบื้องหลัง ตามสมควร

มนสา, มเนน.

[ตติยา เอกพจน์] มนสา มเนน

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แปลง นา วิภัตติท้าย มน ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ด้วยสูตรว่า “มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา”

ในเพราะสระหลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม”

สำเร็จรูปเป็น **มนสา**

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน “มโน มนา มนํ มเน มนอายตนนฺ”ติอาทีสุ น โหติ.

เพราะเหตุนั้น [การลง ส อาคมดังกล่าว]ย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

[ปฐมา] มโน มนา

[ทุติยา] มนํ มเน

มนอายตนํ (อายตนะคือใจ)

“มานสิกํ, เจตสิกนฺ”ติอาทีสุ นิจฺจํ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า มานสิกํ (อาศัยใจ), เจตสิกํ (อาศัยจิต) เป็นนิจจวิธิ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ คือ รูปว่า มานสิกํ, เจตสิกํ

๒. อนิจจวิธิ คือ รูปว่า มนสา มเนน, มนโส มนสฺส, มนสิ มนสฺมึ

๓. อสันตวิธิ คือ รูปว่า มโน มนา มนํ มเน มนอายตนํ]

มเนหิ, มเนภิ.

[ตติยา พหูพจน์] มเนหิ มเนภิ

“มโนคณาทิโต, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า มโนคณาทิโต (ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๗. สสฺส โจ.

แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง

โอ อ. โอ อาเทศ *สสฺส* จ แห่ง ส วิภัตติ ด้วย *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จาก นามศัพท์ ม*โนคณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[พยาขยาของสิงหลกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลง อํ ทุติยาวิภัตติ เป็น โอ ดังพระบาลีว่า

- เจตสา เจโต ปริจฺจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจโต = เจต + อํ]
- ยโส กิตฺติญฺจ ปปฺโปติ (ย่อมประสบชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยโส = ยส + อํ]
- ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) [ยโส = ยส + อํ]
- กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา (ฟังคำของฤษีกัสสปะแล้ว) [วโจ = วจ + อํ]
- อทาเน กุรุเต มโน (ตั้งใจไว้ในการไม่บริจาค) [มโน = มน + อํ]
- ตโป กโรมิ (เราบำเพ็ญตบะ) [ตโป = ตป + อํ]

ในคัมภีร์นยาสะกล่าวไว้ว่า จ ศัพท์รวบรวมการแปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น โอ ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺคมนโส นโร (นรชนผู้มีจิตไม่ซัดส่าย) เมื่อแปลง สิ เป็น โอ แล้วลง ส อาคมด้วยสูตรว่า ส สเร วาคโม ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

จคฺคหเณน อพฺยคฺคมนโส นโรตฺยาทีสุ มนสทฺทโต สิวจนสฺโสการาเทโส โหติ. เอวํ ยสฺมึ ยสฺมึ กเต ยํ ยํ สิชฺฌติ, ตํ ตํ อิธ จคฺคหเณน กตฺตพฺพํ.[๒๓]

“การแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ท้าย มน ศัพท์ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺคมนโส นโร โดยประการดังนี้ เมื่อกระทำวิธีใดๆ แล้ว รูปใดๆ ย่อมสำเร็จ พึงกระทำวิธีนั้นๆ ด้วย จ ศัพท์ในกัจจายนไวยากรณ์นี้”

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่เห็นตามมติของพยาขยา โดยกล่าวว่ามติของคัมภีร์นยาสะไม่สมควร เนื่องจาก อพฺยคฺคมนส ควรมีรูปเป็น อพฺยคฺคมานส จึงจะถูกต้องตามหลักภาษาทั่วไป และใน

ฉบับต่างๆ ก็มีรูปเป็น อพฺยคฺคมานส เท่านั้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มโนเยว มานสํ, อพฺยคฺคํ มานสํ ยสฺสาติ อพฺยคฺคมานโส (อพยัคคมานสะ คือ ผู้มีจิตไม่ซัดส่าย)]

มโนคณาทิโต ปรสฺส สสฺส วิภตฺติสฺส โอกาโร โหติ วา.

แปลง ส วิภัตติ ที่อยู่เบื้องหลังนามศัพท์มีมโนคณะเป็นต้น เป็น โอ อักษรได้บ้าง

สาคโม.

ลง ส อาคม

มนโส มนสฺส มนานํ, มนา มนสฺมา มนมฺหา มเนหิ มเนภิ, มนโส มนสฺส มนานํ, มนสิ มเน มนสฺมึ มนมฺหิ มเนสุ.

[จตุตถี]	มนโส มนสฺส	มนานํ
[ปัญจมี]	มนา มนสฺมา มนมฺหา	มเนหิ มเนภิ
[ฉัฏฐี]	มนโส มนสฺส	มนานํ
[สัตตมี]	มนสิ มเน มนสฺมึ มนมฺหิ	มเนสุ

การประกอบรูปศัพท์ มนโส

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

แปลง ส ท้าย มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "สสฺส โจ"

ในเพราะสระหลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า "ส สเร วาคโม"

สำเร็จรูปเป็น **มนโส**

มน สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	มโน	มนา
อาลปนะ	เห มน เห มนา	ภวนฺโต มนา
ทุติยา	มนํ	มเน

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ตติยา	มนสา มเนน	มเนหิ มเนภิ
จตุตถี	มนโส มนสฺส	มนานํ
ปัญจมี	มนา มนสฺมา มนมฺหา	มเนหิ มเนภิ
ฉัฏฐี	มนโส มนสฺส	มนานํ
สัตตมี	มนสิ มเน มนสฺมึ มนมฺหิ	มเนสุ

[ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์เรียกว่า มโนคณะ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, สิ ใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น

๒. แปลง อํ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโน-มยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปตฺโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

เย เต นา-ส-สฺมึวิสเย สา-โส-สฺยนฺตา ภวนฺติ จ
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต มชฺโฌการา จ โหนฺติ หิ.
โสการนฺตปโยคา จ กฺริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร
เอวํวิธา จ เต สทฺทา เญยฺยา "มโนคโณ" อิติ.[๒๔]

"ศัพท์เหล่าใดมีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง ทั้งปรากฏอุทาหรณ์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่า มโนคณะ"

นอกจากนี้ ยังมีศัพท์อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า มโนคณาทิคณะ มีลักษณะบางอย่างคล้ายมโนคณะ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะแรกของมโนคณะ ได้แก่ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ โดยมาก

เช่น พิลํ (รู, ช่อง), พลํ (กำลัง), ทโม (การฝึก), วาโห (เกวียน) ถาโม (กำลัง), ถามํ (กำลัง), ชโร (โรคไข้), ชรา (ความแก่), ปทํ (เท้า), มุขํ (ปาก)

๒. กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะที่ ๒ และที่ ๓ ของมโนคณะ เช่น อาโป (น้ำ), สรโท (ฤดูสารท), วาโย (ลม), รโช (ฝุ่น), รชํ (ฝุ่น)

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประมวลศัพท์เหล่านี้ไว้ว่า

พิลํ พลํ ทโม วาโห ถาโม ถามํ ชโร ชรา
ปทํ มุขนฺตฺยฏฺฐาทฺยงฺก- ปุณฺณา มโนคณาทิโก.
อาโป จ สรโท วาโย รโช รชนฺติอาทโย
อนฺตงฺกทฺวยสมฺปนฺนา มโนคณาทิโก มตา.[๒๕]

“ศัพท์ทั้ง ๘ ศัพท์ คือ พิลํ พลํ ทโม วาโห ถาโม ถามํ ชโร ชรา ปทํ มุขํ [นับเป็น ๘ ศัพท์โดยรวมถาโม, ถามํ และ ชโร, ชรา เป็นศัพท์เดียวกัน] ชื่อว่า มโนคณาทิคณะ เพราะถึงพร้อมด้วยลักษณะหนต้น

ศัพท์ว่า อาโป สรโท วาโย รโช รชํ เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นมโนคณาทิคณะ เพราะถึงพร้อมด้วยลักษณะหนปลายทั้งสองอย่าง”

ในคาถาข้างต้น คำว่า มุขนฺตฺยฏฺฐาทฺยงฺก ตัดบทเป็น มุขํ + อิติ + อฏฺฐ + อาทิ (หนต้น) + องฺก (ลักษณะ, เครื่องหมาย)]

เอวํ วโจ วโย เตโช ตโป เจโต ตโม ยโส
อโย ปโย สิโร ฉนฺโท สโร อุโร รโห อโห

อิจฺจาทิ มโนคโณ.

“ศัพท์เป็นต้นว่า

วโจ (ถ้อยคำ)	วโย (วัย)	เตโช (เดช)
ตโป (ตบะ, ข้อประพฤติ)	เจโต (จิต)	ตโม (ความมืด)
ยโส (ชื่อเสียง, บริวาร)	อโย (เหล็ก)	ปโย (น้ำนม)
สิโร (ศีรษะ)	ฉนฺโท (ฉันท์, พระเวท)	สโร (สระน้ำ)
อุโร (อก)	รโห (ที่ลับ)	อโห (วัน)

ชื่อว่า มโนคณะ พึงทราบเหมือนอย่างนี้”

[ฉบับสิงหลไม่มี ฉนฺท ศัพท์ในบาทที่ ๓ โดยมีรูปในครึ่งคาถาสุดท้ายว่า อโย ปโย สิโร สโร อุโร รโห อโหปิ จ แต่เนื่องจากพระบาลีมีตัวอย่าง ฉนฺทสา, ฉนฺทโส, ฉนฺทสิ ฉบับพม่าจึงสมบูรณ์กว่าฉบับสิงหล

ในบรรดาศัพท์มโนคณะเหล่านี้

- มน ศัพท์ที่มีอรรถว่า จิต เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า เล็กน้อย จัดเป็นนิบาต,
- วย ศัพท์ที่มีอรรถว่า วัย เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า ความเสื่อม เป็นปุริสาทิคณะ
- อย ศัพท์ที่มีอรรถว่า เหล็ก เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า ความเจริญ เป็นปุริสาทิคณะ
- สร ศัพท์ที่มีอรรถว่า สระน้ำ เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า ลูกศร, เสียง เป็นปุริสาทิคณะ

ดังสาธกในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าว่า

ชลาสเย สโร โหติ อโย โลหา'ยุโน ขเย
วโย เณยฺโย ปเฏ วาโส มเน เจโต มนาทิสุ.[๒๖]

"สร ศัพท์ที่เป็นไปในสระน้ำ, อย ศัพท์เป็นไปในเหล็ก, วย ศัพท์เป็นไปในความเสื่อมแห่งอายุ (วัย), วาส ศัพท์เป็นไปในผ้า และ เจต ศัพท์เป็นไปในจิต พึงทราบว่านับเข้าใน มน ศัพท์เป็นต้น"

คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๔) ได้กล่าวแย้งมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า อห ศัพท์ไม่มีรูปสำเร็จของมโนคณะ และ รห ศัพท์ก็เป็นนิบาตศัพท์ ทั้งสองนั้นจึงไม่ใช่มโนคณะตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์

อนึ่ง ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๖๙) ได้แสดงรูปของ อห ศัพท์ในสัตตมีวิภัตติไว้ ๖ รูป คือ อหสิ, อเห, อหสฺมึ, อหมฺหิ, อหุ, อหนิ]

คุณวนฺตุสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ คุณวนฺตุ ศัพท์ย่อมมี

“คุณวนฺตุ สิ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า คุณวนฺตุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวนฺตุ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สวิภตฺติสฺส, นฺตุสฺสา”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า นฺตุสฺส (แห่ง นฺตุ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๙๘. อา สิมฺหิ.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

อา อ. อา อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส อาอาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับวิภัตตินั่นเทียวเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

[คำว่า สวิภตฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห (กับ) + วิภตฺติ (วิภัตติ) แปลง สห เป็น ส มีรูปวิเคราะห์ว่า สห วิภตฺติยา โย วตฺตตีติ สวิภตฺติ (สวิภัตติ คือ อาเทศที่เป็นไปกับด้วยวิภัตติ)]

คุณวา.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวา (ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวา**

“โยมฺหิ, ปจเม”ติ, สีหคติยา “วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โยมฺหิ (ในเพราะ โย วิภัตติ), บทว่า ปฐเม (อันเป็นปฐมาวิภัตติ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมาโดยสีหคตินัย

[บทว่า โยมฺหิ และบทว่า ปจเม ตามมาจากสูตรว่า มยํ โยมฺหิ ปจเม ตามลำดับสูตร เฉพาะบทว่า วา เท่านั้นที่ตามมาโดยสีหคตินัย]

๙๙. นฺตุสฺส นฺโต.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น นฺโต ในเพราะ โย อันเป็นปฐมาวิภัตติได้บ้าง

นฺโต อ. นฺโต อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร *โยมฺหิ* ในเพราะ โย วิภัตติ *ปจเม* อันเป็นปฐมาวิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส นฺโตอาเทโส โหติ วา โยมฺหิ ปจเม.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น นฺโต ในเพราะ โย อันเป็นปฐมาวิภัตติ ได้บ้าง

คุณวนฺโต ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺโต ติฏฺฐนฺติ (ผู้มีคุณทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ แปลง นฺตุ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตรว่า “นฺตุสฺส นฺโต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวนฺโต**

“สุนํหิสุ, อตฺตนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สุนํหิสุ (ในเพราะ สุ, นํ, หิ วิภัตติ) และบทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๐. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.

สระท้ายของ นฺตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ สุ, นํ, หิ และ โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ

อนฺโต อ.ที่สุด *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *สุนํหิสุ จ* ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. ด้วย *โยสุ จ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ด้วย *อญฺเญสุ วิภตฺตีสุ จ* ในเพราะวิภัตติ ท. อื่น ด้วย ฯ

[คำว่า โยสุ หมายถึง โย ของปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และอาลปนวิภัตติ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวม อํ วิภัตติเป็นต้น

นฺตุ ปัจจัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ คือ นฺตุ ของ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัย ซึ่งเป็นตัทธิตปัจจัยประเภทหนึ่ง ดังคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๙๒) อธิบายว่า

ปจฺจเยกเทสตฺตา นฺตูติ นสํโยเคน สห วุตฺตํ. วมการานํ สาธารณวเสน อนฺตูติ อุจฺจาริตพฺพํ.

“ท่านกล่าวว่า นฺตุ กับด้วย น สังโยค เพราะเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัย แต่ควรกล่าวเป็น อนฺตุ โดยความเกี่ยวเนื่องกับ ว และ ม อักษร”]

นฺตุปจฺจยสฺส อนฺโต อุกาโร อตฺตมาปชฺชเต สุนํหิโยอิจฺเจเตสุ.

สระ อุ อันเป็นสระท้ายของ นฺตุ ปัจจัย ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ สุ, นํ, หิ, โย

[ท่านให้แปลง อุ ของ นฺตุ เป็น อ ในเพราะวิภัตติทุกวิภัตติ ยกเว้น สิ วิภัตติเท่านั้น]

จคฺคหเณน อญฺเญสุ อํนาสฺมาสฺมึสุ จ.

[การแปลงข้างต้น]ย่อมมีในเพราะวิภัตติอื่น คือ อํ, นา, สฺมา และ สฺมึ ด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ รวบรวม อํ, นา, สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ]

คุณวนฺตา.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺตา (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระ อุ ท้าย นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวนฺตา**

ฉฏฺฐิยา สิทฺเธปิ อนฺตาเทเส ปุน อนฺตคฺคหณกรณโต โยนํ อิกาโร จ กฺวจิ.

เมื่อการแปลงสระท้าย[คือ อุ ของ นฺตุ] สำเร็จแล้วด้วยฉัฏฐีวิภัตติ [คือ ด้วยบทว่า นฺตุสฺส] การแปลง โย วิภัตติเป็น อิ อักษรย่อมมีในบางแห่ง ด้วยการกล่าว อนฺต ศัพท์อีก

[บทว่า นฺตุสฺส เป็นตัปปุริสสมาสที่สำเร็จมาจาก นฺตุสฺส อุ = นฺตุ (นฺตุ คือ อุ ของ นฺตุ) ดังนั้น เมื่อสูตรนี้มีบทว่า อนฺโต เติมเข้ามาอีก จึงมีความหมายเกิน ท่านจึงขยายสูตรให้กินความไปถึงการแปลง โย วิภัตติเป็น อิ ได้อีกด้วย

บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติมีวิธีใช้ทางไวยากรณ์ ๓ ประการ คือ

๑. อาเทสาเปกขะ	มองหาอาเทศ	คือ อาเทศแห่ง...
๒. โลปาเปกขะ	มองหาการลบ	คือ การลบแห่ง...
๓. อันตาเปกขะ	มองหาที่สุด	คือ ที่สุดแห่ง...

ฉัฏฐีวิภัตติใน นฺตุสฺส ไม่ควรเป็นอาเทสาเปกขะที่แปลง นฺตุ ทั้งศัพท์เป็น อ เพราะมีสูตรต่อมาว่า สพฺพสฺส วา อํเสสุ ที่จะแสดงการแปลง นฺตุ ทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติ ทั้งไม่ควรเป็น โลปาเปกขะ เพราะกล่าวต่อมาจากสูตรก่อนๆ ที่แสดงการอาเทศอันได้แก่ ปญฺจาทีนมตฺตํ (สระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ), ปติสฺสินิมฺหิ (สระท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัย) ดังนั้น ฉัฏฐีวิภัตติดังกล่าวจึงควรเป็นอันตาเปกขะเท่านั้น]

คุณวนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺติ (ตระกูลที่มีคุณทั้งหลาย)

[รูปว่า คุณวนฺติ ปรากฏใช้ในนปุงสกลิงค์เท่านั้น โดยปฐมาวิภัตติมีรูปว่า คุณวนฺตํ, คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ รูปว่า คุณวนฺติ นี้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ในภาษาอรรธมาคธี แต่บาลีใช้เป็นนปุงสกลิงค์ พหูพจน์ แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๕๐) ก็กล่าวสูตรว่า นปุํสเก โยสุ, โยนญฺจิตฺตํ และแสดงยังอุทาหรณ์ เป็นนปุงสกลิงค์ว่า คุณวนฺติ กุลานิ (ตระกูลที่มีคุณทั้งหลาย)]

“อ”มิติ วตฺตเต.

บทว่า อํ (เป็น อํ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อํ ตามมาจากสูตรว่า อํ นปุํสเก]

๑๐๑. อวณฺณา จ เค.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น อํ และสระ อ วัณณะ ในเพราะ ค

อํ จ อ. อํ ด้วย *อวณฺณา* จ อ. สระ อ วัณณะ ท. ด้วย *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เค* ในเพราะ ค ฯ

[บทว่า นฺตุสฺส และ สวิภตฺติสฺส เป็นอธิการตามมาตั้งแต่สูตรว่า อา สิมฺหิ เวลาแปลสูตรจึงต้องแปลศัพท์ที่ตามมาด้วย จึงจะได้ความบริบูรณ์]

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส อํอวณฺณอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เค ปเร.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติ เป็นรูปเหล่านี้คือ อํ และสระ อ วัณณะ ในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

โภ คุณวํ โภ คุณว โภ คุณวา ภวนฺโต คุณวนฺโต คุณวนฺตา, คุณวนฺตํ คุณวนฺเต.

[อาลปนะ]โภ คุณวํ โภ คุณว โภ คุณวา	ภวนฺโต คุณวนฺโต คุณวนฺตา
[ทุติยา] คุณวนฺตํ	คุณวนฺเต

การประกอบรูปศัพท์ คุณวํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

ในเพราะ ค แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อวณฺณา จ เค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวํ**

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวถึงรูปอาลปนะไว้สองศัพท์คือ คุณว และ คุณวา ทั้งคัดค้านรูป คุณวํ ไว้ว่า

สาสนสฺมิญฺหิ สานุสารํ อาลปนํ นตฺถิ.[๒๗]

“โดยแท้จริงแล้ว บทอาลปนะที่มีนิคคหิต ย่อมไม่มีในพระศาสนา”

นอกจากนี้รูปว่า คุณวนฺต ก็มีได้เช่นกัน โดยเทียบเคียงรูปอาลปนะคือ ปญฺญวนฺต ในคัมภีร์อปทาน (ขุ. อป. ๓๓.๓๘๙.๓๔๐) ว่า ธีตา ตุยฺหํ มหาวีร ปญฺญวนฺต ชุตินฺธร (ข้าแต่พระองค์ผู้อาจหาญยิ่ง ผู้เป็นจอมปราชญ์ทรงแสงสว่างไว้ หม่อมฉันเป็นธิดาของพระองค์)]

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวนฺตํ**

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า วา ตามมาจากสูตรว่า นฺตสฺส เส วา โดยมัณฑูกคตินัย]

๑๐๒. โตติตา สสฺมึนาสุ.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น โต, ติ และ ตา ในเพราะ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติ ได้บ้าง

โตติตา อ. โต, ติ และ ตา อาเทศ ท. *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร *สสฺมึนาสุ* ในเพราะ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติ ท. ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส โตติตาอาเทสา โหนฺติ วา สสฺมึนาอิจฺเจเตสุ ยถาสงฺขฺยํ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น โต, ติ และ ตา ในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ ส, สฺมึ และ นา ตามลำดับ ได้บ้าง

[คำว่า ยถาสงฺขฺยํ คือ ตามการนับ หมายถึง ตามลำดับนั่นเอง]

คุณวตา คุณวนฺเตน คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ.

[ตติยา] คุณวตา คุณวนฺเตน คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมึนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวตา**

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺเตน

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”
ในเพราะ นา วิภัตติ แปลงสระ อุ ท้าย คุณวนฺตุ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ”
แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวนฺเตน**

---

๑๐๓. นฺตสฺส เส วา.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น นฺตสฺส ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง

นฺตสฺส อ. นฺตสฺส อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส นฺตสฺสอิจฺจยมาเทโส โหติ วา เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติ เป็นรูปว่า นฺตสฺส นี้ ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง

คุณวนฺตสฺส คุณวโต.

[จตุตถี เอกพจน์] คุณวนฺตสฺส คุณวโต (แก่ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตสฺส

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ ส วิภัตติเป็น นฺตสฺส ด้วยสูตรว่า "นฺตสฺส เส วา"

สำเร็จรูปเป็น **คุณวนฺตสฺส**

การประกอบรูปศัพท์ คุณวโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ ส วิภัตติเป็น โต ด้วยสูตรว่า "โตติตา สสฺมึนาสุ"

สำเร็จรูปเป็น **คุณวโต**

---

๑๐๔. นํมฺหิ ตํ วา.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น ตํ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

ตํ อ. ตํ อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส ตํอาเทโส โหติ วา นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น ตํ ในเพราะ นํ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง

คุณวตํ คุณวนฺตานํ.

[จตุตถี พหูพจน์]　　คุณวตํ คุณวนฺตานํ (แก่ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ นํ วิภัตติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า "นํมฺหิ ตํ วา"

สำเร็จรูปเป็น **คุณวตํ**

"อมฺหตุมฺหนฺตุ"อิจฺจาทินา สฺมาวจนสฺส นาพฺยปเทโส.

ให้ สฺมา วิภัตติชื่อว่า นา ด้วยสูตรเป็นต้นว่า อมฺหตุมฺหนฺตุ (สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห, ศัพท์ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นา วิภัตติ)

คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตสฺมา คุณวนฺตมฺหา คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ, คุณวนฺตสฺส คุณวโต คุณวตํ คุณวนฺตานํ, คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตสฺมึ คุณวนฺตมฺหิ คุณวนฺเตสุ.

[ปัญจมี]	คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตสฺมา คุณวนฺตมฺหา	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
[ฉัฏฐี]	คุณวนฺตสฺส คุณวโต	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
[สัตตมี]	คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตสฺมึ คุณวนฺตมฺหิ	คุณวนฺเตสุ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว”

ในเพราะ นา แปลง นฺตุ กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมึนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวตา**

คุณวนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คุณวา	คุณวนฺโต คุณวนฺตา
อาลปนะ	โภ คุณวํ คุณว คุณวา	ภวนฺโต คุณวนฺโต คุณวนฺตา
ทุติยา	คุณวนฺตํ	คุณวนฺเต
ตติยา	คุณวตา คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
จตุตถี	คุณวนฺตสฺส คุณวโต	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
ปัญจมี	คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตสฺมา คุณวนฺตมฺหา	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คุณวนฺตสฺส คุณวโต	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
สัตตมี	คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตสฺมึ คุณวนฺตมฺหิ	คุณวนฺเตสุ

เอวํ คณวา กุลวา พลวา ยสวา ธนวา สุตวา ภควา หิมวา ผลวา สีลวา ปญฺญวา อิจฺจาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

คณวา (ผู้มีหมู่คณะ)	กุลวา (ผู้มีตระกูล)	พลวา (ผู้มีกำลัง)
ยสวา (ผู้มีชื่อเสียง)	ธนวา (ผู้มีทรัพย์)	สุตวา (ผู้มีการสดับ)
ภควา (ผู้มีโชค)	หิมวา (มีหิมะ)	ผลวา (มีผล)

สีลวา (ผู้มีศีล)		ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า ยสวา มาจาก ยส ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตที่แปลว่า มี เมื่อลง สี ปัจจัยก็มีรูปว่า ยสสฺสี คำทั้งสองมีความหมายว่า ผู้มีเกียรติยศ หรือ ผู้มีบริวาร]

หิมวนฺตุสทฺทโต สิมฺหิ กเต-

เมื่อลง สิ วิภัตติท้าย หิมวนฺตุ ศัพท์แล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อตฺตํ, นฺตุสฺสนฺโต”ติ จ วตฺตมาเน-

เมื่อบทว่า อตฺตํ (เป็น อ) และบทว่า นฺตุสฺสนฺโต (สระท้าย นฺตุ) ตามมาปรากฏ[ในสูตรนี้อยู่]

๑๐๕. สิมฺหิ วา.

แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติ ตามสมควร

อนฺโต อ.ที่สุด *นฺตุสฺส* ของ นฺตุ ปัจจัย *อตฺตํ* เป็นความเป็นแห่ง อ *โหติ* ย่อมเป็น *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ *วา* ตามสมควร ฯ

นฺตุปจฺจยสฺส อนฺโต อตฺตํ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหีติ อตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ นฺตุ ปัจจัย เป็น อ ในเพราะวิภัตติคือ สิ ตามสมควร

[คำว่า นฺตุปจฺจยสฺส อนฺโต อตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า “ที่สุดของ นฺตุ ปัจจัยเป็นความเป็น อ” การเขียนบาลีในลักษณะเช่นนี้มีใช้น้อยมาก ส่วนใหญ่มักจะใช้เป็น อนฺโต อตฺตํ อาปชฺชเต (ที่สุดย่อมถึงความเป็น อ) หรือ อนฺตสฺส อตฺตํ โหติ (ความเป็น อ ของที่สุดย่อมมี)

ฉบับสิงหลมีรูปในวุตติว่า วิภตฺติมฺหีติ อตฺตํ โดย อิติ อตฺตํ เป็นคำสรุปความในสูตรนี้ และมีความสัมพันธ์กับประโยคต้นว่า อตฺตํ, นฺตุสฺสนฺโตติ จ วตฺตมาเน แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนาไม่มีคำสรุปความดังกล่าว]

หิมวนฺโต, หิมวา.

[ปฐมา เอกพจน์] หิมวนฺโต, หิมวา (ภูเขามีหิมะ, ภูเขาหิมพานต์)

[อุทาหรณ์ว่า หิมวนฺโต ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ.ธ. ๒๕.๓๐๔.๖๙) ว่า ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต (คนดีย่อมปรากฏแต่ไกลเหมือนภูเขาหิมพานต์)]

การประกอบรูปศัพท์ หิมวนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น หิมวนฺตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อุ ของ นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สิมฺหิ วา”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **หิมวนฺโต**

เสสํ สมํ.

การประกอบรูปศัพท์ที่เหลือก็เหมือนกัน[กับ คุณวนฺตุ ศัพท์]

หิมวนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	หิมวนฺโต หิมวา	หิมวนฺโต หิมวนฺตา
อาลปนะ	หิมวํ หิมว หิมวา	หิมวนฺโต หิมวนฺตา
ทุติยา	หิมวนฺตํ	หิมวนฺเต
ตติยา	หิมวตา คุณวนฺเตน	หิมวนฺเตหิ หิมวนฺเตภิ
จตุตถี	หิมวนฺตสฺส หิมวโต	หิมวตํ หิมวนฺตานํ
ปัญจมี	หิมวตา หิมวนฺตา หิมวนฺตสฺมา หิมวนฺตมฺหา	หิมวนฺเตหิ หิมวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	หิมวนฺตสฺส หิมวโต	หิมวตํ หิมวนฺตานํ
สัตตมี	หิมวติ หิมวนฺเต หิมวนฺตสฺมึ หิมวนฺตมฺหิ	หิมวนฺเตสุ

ปุน วาคฺคหณกรณํ หิมวนฺตุสทฺทโต อญฺญตฺร อตฺตนิเสธนตฺถํ.

การใส่ วา ศัพท์[เข้ามาในสูตรนี้]อีก มีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็น อ ในอุทาหรณ์อื่นนอกจาก หิมวนฺตุ ศัพท์

[วา ศัพท์จากสูตรว่า สพฺพสฺส วา อํเสสุ อาจตามมาปรากฏในสูตรนี้ได้ด้วยอธิการนัย การใส่ วา ศัพท์เข้ามาอีกครั้งหนึ่งจึงเป็นการเน้นว่า ในศัพท์อื่น เช่น คุณวนฺตุ อาจไม่มีการแปลง อุ เป็น อ อย่างนี้]

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน คุณวนฺตาทีสุ นาติปฺปสงฺโค.

เพราะเหตุนั้น จึงไม่นับเข้าใน คุณวนฺตุ ศัพท์เป็นต้น

[วา ศัพท์แสดงอนิจจวิธิ คือ หิมวนฺโต, หิมวา และอสันตวิธิ คือ คุณวา นี้เป็นมติของท่านพระพุทธัปปิยะว่า คุณวนฺตุ ศัพท์เป็นต้นไม่มีการแปลง อุ เป็น อ แต่ความจริงแล้วในพระไตรปิฎก มีการแปลงดังกล่าวด้วย เช่น ในคาถาว่า

อตุโล นาม นาเมน ปญฺญวนฺโต ชุตินฺธโร.[๒๘]

"เราเป็นผู้มีปัญญาทรงความรุ่งโรจน์ปรากฏนามว่า อตุละ"

คติมนฺโต สติมนฺโต ธิติมนฺโต จ โย อิสิ
สทฺธมฺมครุโก เถโร อานนฺโท ธมฺมปาลโก.[๒๙]

"ภิกษุใดมีปัญญา มีสติ มีความตั้งมั่น ภิกษุนั้นชื่อว่า อานนท์ เป็นพระเถระผู้หนักแน่นในพระสัทธรรม เป็นผู้รักษาธรรม"

สหสฺสํ พฺรหฺมโลกานํ มหาพฺรหฺมาภิติฏฺฐติ
อุปปนฺโน ชุติมนฺโต ภิสฺมากาโย ยสสฺสิ โส.[๓๐]

"ท้าวมหาพรหมย่อมปกครองพรหมโลกพันหนึ่ง ท่านบังเกิดแล้วในพรหมโลก มีอานุภาพ มีกายใหญ่โต"

ด้วยเหตุนี้ ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) จึงอนุญาตการแปลง นฺตุ เป็น อ ในคาถาไว้ว่า

เอตฺถ จ กตฺถจีติ อิมินา คาถาวิสโย คเหตพฺโพ.[๓๑]

"อนึ่ง พึงถือเอาวิสัยแห่งคาถาด้วยคำว่า กตฺถจิ (ในบางแห่ง) ในสูตรนี้"]

เอวํ สติมา ธิติมา คติมา มติมา มุติมา มุตฺติมา ชุติมา สิริมา หิริมา ถุติมา รติมา ยติมา สุจิมา กลิมา พลิมา กสิมา รุจิมา พุทฺธิมา จกฺขุมา พนฺธุมา เหตุมา เสตุมา เกตุมา ราหุมา ภาณุมา ขาณุมา วิชฺชุมา อิจฺจาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

สติมา (ผู้มีสติ)	ธิติมา (ผู้มีความตั้งมั่น)	คติมา (ผู้มีความคิด)
มติมา (ผู้มีความคิด)	มุติมา (ผู้มีความคิด)	มุตฺติมา (ผู้มีความหลุดพ้น)
ชุติมา (ผู้มีความรุ่งเรือง)	สิริมา (ผู้มีสิริ)	หิริมา (ผู้มีความละอาย)
ถุติมา (ผู้มีคำสรรเสริญ)	รติมา (ผู้มีความยินดี)	ยติมา (ผู้มีความพยายาม)
สุจิมา (ผู้มีความบริสุทธิ์)	กลิมา (ผู้มีโทษ)	พลิมา (ผู้มีความเสียสละ)
กสิมา (ผู้ทำเกษตรกรรม)	รุจิมา (ผู้มีความงาม)	พุทฺธิมา (ผู้มีปัญญา)
จกฺขุมา (ผู้มีดวงตา)	พนฺธุมา (ผู้มีพวกพ้อง)	เหตุมา (มีเหตุ)
เสตุมา (มีสะพาน)	เกตุมา (มีธง, มีมานะดังธง)	
ราหุมา (มีราหู = พระจันทร์)		ภาณุมา (มีแสงสว่าง)
ขาณุมา (มีตอไม้)	วิชฺชุมา (มีสายฟ้า)	

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[บทข้างต้นแม้ลง มนฺตุ ปัจจัยก็แจกตาม คุณวนฺตุ ศัพท์เช่นกัน ดังนั้น บทที่ลง วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยจึงมีปทมาลาเหมือนกัน

อนึ่ง แม้บทที่ลง อาวนฺตุ ปัจจัย เช่น ยาวา (ย + อาวนฺตุ), บทที่ลง ตาวนฺตุ ปัจจัย เช่น เอตฺตาวา (เอต + ตาวนฺตุ) และบทที่ลง อิมนฺตุ ปัจจัย เช่น จนฺทิมา (จนฺท + อิมนฺตุ) ก็แจกตาม คุณวนฺตุ

แม้ว่าบทที่ลง วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยจะมีศัพท์เดิมเป็น อุ การันต์ แต่ในบทสำเร็จไม่มี อุ อักษร ปรากฏ ท่านจึงนับเข้าใน อ การันต์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

เอตฺถ จ วนฺตุปจฺจยนฺตานํ อุการสฺส อปฺปโยคิตาย อการนฺเตสุ คหณํ เวทิตพฺพํ.[๓๒]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ พึงทราบการถือเอาศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัยใน อ การันต์ เพราะไม่ประกอบ อุ อักษร”]

ตตฺถ สติมนฺตุพนฺธุมนฺตุสทฺทานํ อํเสสุ รูปเภโท.

ในบรรดาศัพท์ที่ลง มนฺตุ ปัจจัยเหล่านั้น ความแตกต่างของรูปศัพท์ย่อมมีแก่ สติมนฺตุ และ พนฺธุมนฺตุ ศัพท์ ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติ

“อตฺตํ, นฺตุสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) และบทว่า นฺตุสฺส (แห่ง นฺตุ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.

แปลง นฺตุ ทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติ ตามสมควร

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อํเสสุ* ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติ ท. *วา* ตามสมควร ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปจฺจยสฺส อตฺตํ โหติ วา อํสอิจฺเจเตสุ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ อํ และ ส ตามสมควร

อิธาปิ วาสทฺทสฺส ววตฺถิตวิภาสตฺตา นาติปฺปสงฺโค.

การนับเข้า[ในศัพท์อื่นนอกจาก สติมนฺตุ และ พนฺธุมนฺตุ] ย่อมไม่มีเพราะ วา ศัพท์ ในสูตรนี้เป็นววัตถิตวิภาสา

[วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงอนิจจวิธิ คือ สติมํ สติมนฺตํ, พนฺธุมํ พนฺธุมนฺตํ เป็นต้น และแสดงอสันต-วิธิในอุทาหรณ์ว่า คุณวนฺตํ, คุณวโต เป็นต้น

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ การแปลง นฺตุ เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติ มีเฉพาะใน สติ-มนฺตุ ศัพท์ และ พนฺธุมนฺตุ ศัพท์เท่านั้น ศัพท์อื่นคือ คุณวนฺตุ หิมวนฺตุ เป็นต้นไม่มีรูปนี้ อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกพบรูปที่แปลง นฺตุ เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัตติได้ เช่น หิมวํ (หิมวนฺตุ + อํ), จกฺขุมํ (จกฺขุ-มนฺตุ + อํ), อสํ (อสนฺต + อํ), อิทฺธิมสฺส (อิทฺธิมนฺตุ + ส) ในพระบาลีว่า

อชฺโฌคาเหตฺวา หิมวํ.[๓๓]

“หยั่งลงสู่ป่าหิมพานต์แล้ว”

หนฺท ปสฺสามิ จกฺขุมํ.[๓๔]

“เอาเถอะ หม่อมฉันจะแลดูพระพุทธองค์ผู้ทรงพระจักษุ”

ยํ ยํ หิ ราช ภชติ　　สนฺตํ วา ยทิ วา อสํ.
สีลวนฺตํ วิสีลํ วา　　วสํ ตสฺเสว คจฺฉติ.[๓๕]

“ข้าแต่มหาราช บุคคลคบกับใครๆ ซึ่งเป็นคนดีหรือคนชั่ว มีศีลหรือไร้ศีล ย่อมไปสู่อำนาจของบุคคลนั้น”

อนาปตฺติ อิทฺธิมสฺส อิทฺธิวิสเย.[๓๖]

“ไม่เป็นอาบัติในฤทธิ์วิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์”]

สติมํ สติมนฺตํ, พนฺธุมํ พนฺธุมนฺตํ, สติมสฺส สติมโต สติมนฺตสฺส, พนฺธุมสฺส พนฺธุมโต พนฺธุมนฺตสฺส.

[ทุติยา เอกพจน์]　สติมํ สติมนฺตํ พนฺธุมํ พนฺธุมนฺตํ

[จตุตถี เอกพจน์]　สติมสฺส สติมโต สติมนฺตสฺส พนฺธุมสฺส พนฺธุมโต พนฺธุมนฺตสฺส

เสสํ สมํ.

การแจกรูปที่เหลือก็เหมือนกัน[กับ คุณวนฺตุ ศัพท์]

คจฺฉนฺตสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ คจฺฉนฺต ศัพท์ย่อมมี

คจฺฉนฺต สิ.

คจฺฉนฺต สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย คจฺฉนฺต ศัพท์)

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามสมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๗. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.

แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ ตามสมควร

นฺตสทฺโท อ. นฺต ศัพท์ *สทฺทานํ* แห่งศัพท์ ท. *คจฺฉนฺตาทีนํ* อันมี คจฺฉนฺต เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อํ* ซึ่งความเป็น อํ *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ *วา* ตามสมควร ฯ

[คัจฉันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยอันมี คจฺฉนฺต เป็นต้น ดังคัมภีร์พาลาวตาร กล่าวว่า

คจฺฉนฺตาทโย นาม อนฺตปจฺจยนฺตา.[๓๗]

“ชื่อว่าศัพท์มี คจฺฉนฺต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่มี อนฺต ปัจจัยอยู่ท้าย”

อาทิ ศัพท์ใน คจฺฉนฺตาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือ หมายถึงศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยเหมือนกันเท่านั้น

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. นิจจวิธิ รูปว่า ภวํ (ท่านผู้เจริญ)

๒. อนิจจวิธิ รูปว่า คจฺฉํ, คจฺฉนฺโต

๓. อสันตวิธิ รูปว่า กโรนฺโต, การาเปนฺโต ที่ลง อนฺต ปัจจัยท้าย เอ และ โอ แต่อาจมีรูปว่า กรํ ในคาถาบ้าง เช่น ในมหาชนกชาดก (ขุ.ชา. ๒๘.๑๒๖.๑๓๘) มีรูปว่า กรํ ปุริสกิจฺจานิ น จ ปจฺฉานุตปฺปติ (เขาผู้ทำสิ่งที่บุรุษควรกระทำย่อมไม่เสียใจในภายหลัง)]

คจฺฉนฺตอิจฺเจวมาทีนํ อนฺตปฺปจฺจยนฺตานํ นฺตสทฺโท อํรูปํ อาปชฺชเต วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

นฺต ศัพท์ของศัพท์ทั้งหลายซึ่งมี อนฺต ปัจจัยเป็นที่สุดคือ คจฺฉนฺต อย่างนี้ ย่อมถึงความเป็นรูปว่า อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ ตามสมควร

[ในวุตติอธิบายคำว่า อํ ในสูตรนี้ว่า อํรูปํ (ความเป็นรูปว่า อํ) เพื่อแสดงความเป็นนิคคหิตที่มีสระ อ ประกอบร่วมกัน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่าไม่มีเพียงนิคคหิตเหมือนคำว่า อํ ในสูตรว่า อํอิติ นิคฺคหีตํ]

สรโลปสิโลปา.

การลบสระหน้าและการลบ สิ วิภัตติย่อมมี

[ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ และลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ]

โส คจฺฉํ คจฺฉนฺโต วา คณฺหาติ.

เช่น โส คจฺฉํ คจฺฉนฺโต วา คณฺหาติ (เขาไปอยู่ย่อมถือเอา, เมื่อไปอยู่จึงได้ถือเอา)

[บทที่ลง อนฺต ปัจจัยเรียกว่า อัพภันตรกริยา คือ กริยาในระหว่าง หมายความว่า ใช้เป็นกิริยา-คุมพากย์ไม่ได้ ท่านจึงเพิ่มบทกัตตาคือ โส (ปุคฺคโล) และกิริยาคุมพากย์คือ คณฺหาติ เข้ามาไว้ในพากย์เพื่อแสดงข้อความนี้ แต่ในบางแห่งบทดังกล่าวก็ใช้เป็นกัตตาได้เหมือนกัน เช่น มหํ (ผู้ประเสริฐ) ภวํ (ผู้เจริญ) และในบางแห่งก็ใช้เป็นกิริยาคุมพากย์ได้อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

ตโยเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม ตโย. อนฺโธ เอกจกฺขุ ทฺวิจกฺขุ.[๓๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลสามจำพวกนี้มีอยู่หาได้ในโลก บุคคลสามจำพวกเป็นไฉน คือ คนบอด คนมีจักษุข้างเดียว คนมีจักษุสองข้าง”

คำว่า สนฺโต (อส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย) และ สํวิชฺชมานา (สํ บทหน้า + วิท ธาตุ + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย) ใช้เป็นกิริยาคุมพากย์ในที่นี้]

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉํ

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺต เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คจฺฉํ**

[สูตรนี้มีการแบ่งสูตรที่เรียกว่า โยควิภาคะ ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตร ๖๕๐]

"คจฺฉนฺตาทีนํ, นฺตสทฺโท"ติ จ วตฺตมาเน

เมื่อบทว่า คจฺฉนฺตาทีนํ (ของ คจฺฉนฺต เป็นต้น) และบทว่า นฺตสทฺโท (นฺต ศัพท์) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๐๘. เสเสสุ นฺตุว.

นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นฺตุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ

นฺตสทฺโท อ. นฺต ศัพท์ *สทฺทานํ* แห่งศัพท์ ท. *คจฺฉนฺตาทีนํ* อันมี คจฺฉนฺต เป็นต้น *ทฏฺฐพฺโพ* อันท่านพึงกำหนด *นฺตุ อิว* ราวกะ อ. นฺตุ ปัจจัย *วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ* ในเพราะวิภัตติและปัจจัย ท. *เสเสสุ* ที่เหลือ ฯ

คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท นฺตุปฺปจฺจโยว ทฏฺฐพฺโพ เสเสสุ วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ.

นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต เป็นต้น พึงกำหนดเหมือน นฺตุ ปัจจัย ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ[จาก สิ วิภัตติ]

[คำว่า เสเสสุ วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ คือ วิภัตติมี โย เป็นต้นนอกจาก สิ วิภัตติ และอิตถีปัจจัย คือ อี ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี (ดู สูตร ๑๙๒)]

อสิมฺหิ การิยาติเทโสยํ.

สูตรนี้เป็นสูตรชี้แนะวิธีที่พึงกระทำในเพราะวิภัตติที่มิใช่ สิ

[สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร ประเภทการิยาติเทสะ คือ ชี้แนะวิธีที่พึงกระทำโดยแนะนำว่าให้กระจายเหมือนวิธีที่ได้แสดงก่อนมาแล้ว หมายความว่าให้ทำวิธีใน นฺต เหมือน นฺตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นฺตุสฺส นฺโต เป็นต้น แต่มิได้ให้แปลง นฺต เป็น นฺตุ โดยตรง]

เสสํ คุณวนฺตุสมํ.

การกระจายรูปที่เหลือเหมือนกับ คุณวนฺตุ ศัพท์

เต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา, โภ คจฺฉํ โภ คจฺฉ โภ คจฺฉา ภวนฺโต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา, คจฺฉนฺตํ คจฺฉนฺเต, คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ, คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉตํ

คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉตา คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ, คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมึ คจฺฉนฺตมฺหิ คจฺฉนฺเตสุ.

[ปฐมา พหูพจน์]		เต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
[อาลปนะ]	โภ คจฺฉํ โภ คจฺฉ โภ คจฺฉา	ภวนฺโต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
[ทุติยา]	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺเต
[ตติยา]	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
[จตุตฺถี]	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
[ปัญจมี]	คจฺฉตา คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
[ฉัฏฐี]	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
[สัตตมี]	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมึ คจฺฉนฺตมฺหิ	คจฺฉนฺเตสุ

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า คจฺฉํ ในทุติยาวิภัตติ แต่รูปนี้ไม่สมควร เพราะ คจฺฉนฺต ศัพท์แจกตามคุณวนฺตุ ศัพท์ มิใช่แจกตาม สติมนฺตุ หรือ พนฺธุมนฺตุ ซึ่งมีรูปต่างจาก คุณวนฺตุ ใน อํ และ ส วิภัตติ]

คจฺฉนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คจฺฉํ คจฺฉนฺโต	คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
อาลปนะ	โภ คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวนฺโต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
ทุติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺเต
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตฺถี	คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉโต	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉโต	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมึ คจฺฉนฺตมฺหิ	คจฺฉนฺเตสุ

เอวํ มหํ จรํ ติฏฺฐํ ททํ ภุญฺชํ สุณํ ปจํ
ชยํ ชีรํ จวํ มียํ สรํ กุพฺพํ ชปํ วชํ

อิจฺจาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

มหํ (ยิ่งใหญ่, บูชาอยู่)	จรํ (ประพฤติอยู่, เที่ยวไปอยู่)	ติฏฺฐํ (ตั้งอยู่)
ททํ (ให้อยู่)	ภุญฺชํ (บริโภคอยู่)	สุณํ (ฟังอยู่)
ปจํ (หุงอยู่)	ชยํ (ชนะอยู่)	ชีรํ (แก่อยู่)
จวํ (เคลื่อนอยู่)	มียํ (ตายอยู่)	สรํ (ระลึกอยู่)
กุพฺพํ (กระทำอยู่)	ชปํ (ท่องบ่นอยู่)	วช (ไปอยู่)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[อาทิ ศัพท์หมายเอา ภวนฺต (ท่านผู้เจริญ), อรหนฺต (พระอรหันต์), พฺรหนฺต (ใหญ่) และ สนฺต (สัตบุรุษ) เป็นต้น บางศัพท์ไม่แปลง นฺต เป็น อํ เหมือน คจฺฉํ แต่แปลง นฺต เป็น อา มีรูปว่า มหา, อรหา, พฺรหา อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๑๒๘) กล่าวว่า มหา เป็นนิบาต เพราะประกอบได้ในลิงค์ทั้งสามและพจน์ทั้งสอง เช่น

เสนา ปทิสฺสเต มหา.[๓๙]

“กองทัพใหญ่ย่อมปรากฏ”

มหา วตายํ ภูมิจาโล.[๔๐]

“แผ่นดินไหวครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก”

มหาสฺส โหนฺติ ปริวารา ภิกฺขู ภิกฺขุนิโย อุปาสกา อุปาสิกาโย เทวา มนุสฺสา อสุรา นาคา คนฺธพฺพา.[๔๑]

“ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา มนุษย์ อสูร นาค และคนธรรพ์ ผู้เป็นบริวารของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีจำนวนมาก”]

ภวนฺตสทฺทสฺส คโยนาสวจเนสุ วิเสโส. โหติ

ความแตกต่างของ ภวนฺต ศัพท์ย่อมมีในเพราะ ค, โย, นา และ ส วิภัตติ

[รูปที่เหลือจาก ค เป็นต้นเหมือนกับ คจฺฉนฺต ศัพท์]

โส ภวํ.

[ปฐมา เอกพจน์] โส ภวํ (ผู้เจริญนั้น)

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ภวํ เท่านั้น แต่พยาขยาของสิงหลมีรูปว่า ภวํ ภวนฺโต เมื่ออ้างอิงคำว่า คโยนาสวจเนสุ (ในเพราะ ค, โย, นา และ ส วิภัตติ) ก็ควรมีรูป ภวนฺโต ด้วย เพราะใน สิ วิภัตติก็เหมือนกับ คจฺฉนฺต ศัพท์ที่มีรูปว่า คจฺฉํ, คจฺฉนฺโต อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๙) แสดงรูปว่า ภวํ เท่านั้น และปฏิเสธรูปว่า ภวนฺโต ตามนัยนี้รูปว่า ภวนฺโต ไม่ควรมีในที่นี้]

"ภวโต"ติ วตฺตเต.

บทว่า ภวโต (ของ ภวนฺต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๙. โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส.

แปลง ว อักษรของ ภวนฺต ศัพท์เป็น โอ ในเพราะ โย วิภัตติ

โอภาโว อ.ความเป็น โอ *วการสฺส* แห่ง ว อักษร *ภวโต* ของ ภวนฺต ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *กฺวจิ* ในบางแห่ง *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ๆ

[การแปลง ว ของ ภวนฺต เป็น โอ มีรูปว่า โภนฺต ด้วยสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่ารูปว่า ภวนฺต มีใช้มากกว่า โภนฺต ความจริงรูปว่า โภนฺต ก็เป็นศัพท์เดิมเหมือน ภวนฺต ศัพท์ โดยมาจาก ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ต่างกันที่ โภนฺต มีการพฤทธิ์ อู เป็น โอ ส่วน ภวนฺต มีการแปลง โอ เป็น อว หลังจากพฤทธิ์แล้ว ซึ่งอาจเทียบกับรูปอาขยาตว่า ภวติ, โภติ]

ภวนฺตอิจฺเจตสฺส วการสฺส โอภาโว โหติ กฺวจิ โยอิจฺเจเตสุ.

ความเป็น โอ แห่ง ว อักษรของศัพท์ว่า ภวนฺต นี้ย่อมมีในเพราะวิภัตติคือ โย เหล่านี้ในบางแห่ง

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ว ของ ภวนฺต ศัพท์ เป็น โอ เมื่อลง โย วิภัตติแล้ว]

เต โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา.

[ปฐมา พหูพจน์] เต โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา (ท่านผู้เจริญเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โภนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ว เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส"

ทำ นฺต ให้เหมือน นฺตุ ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ นฺตุว"

แปลง นฺตุ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺส นฺโต"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ภฺ อ โอ + นฺโต)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (ภฺ โอ + นฺโต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ภฺ ⟶ โอ ⟶ นฺโต)

สำเร็จรูปเป็น **โภนฺโต**

“ภวโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า ภวโต (แห่ง ภวนฺต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๐. โภ เค ตุ.

แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภ และอื่น ๆ ในเพราะ ค

โภ ตุ อ. โภ อาเทศ ด้วย *ภวโต* ของ ภวนฺต ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *เค* ในเพราะ ค วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว ภวนฺตสทฺทสฺส โภ โหติ เค ปเร.

แปลง ภวนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียว เป็น โภ ในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง ภวนฺต เป็น โภ โดยคล้อยตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๐) แม้คัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๒๒๖) ก็แสดงการแปลง ภวนฺต เป็น โภ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า โภ ศัพท์เป็นนิบาตในอรรถอาลปนะที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ มตินี้กล่าวตามความเห็นของคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๔๔๗) ซึ่งกล่าวว่าเป็น โภสฺ นิบาต]

ตุสทฺเทน ภนฺเตโภนฺตาทิ จ.

และมีการแปลง [ภวนฺต ศัพท์] เป็น ภนฺเต และ โภนฺต เป็นต้นด้วย ตุ ศัพท์

[รูปว่า ภนฺเต ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์นั้นเป็นรูปเอกพจน์เท่านั้น โดยแปลง ภวนฺต เป็น ภนฺเต ในเพราะ ค วิภัตติ แต่คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า ภนฺเต เป็นนิบาตในอรรถอาลปนะเหมือน โภ ศัพท์

รูปว่า โภนฺต ก็เป็นอาลปนะ เอกพจน์เช่นกัน]

คโลโป.

ลบ ค วิภัตติ

โภ ภนฺเต โภนฺต โภนฺตา, โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา. ภวนฺตํ, โภนฺเต ภวนฺเต.

[อาลปนะ]	โภ ภนฺเต โภนฺต โภนฺตา	โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา
[ทุติยา]	ภวนฺตํ	โภนฺเต ภวนฺเต

การประกอบรูปศัพท์ โภ

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

ในเพราะ ค แปลง ภวนฺต เป็น โภ ด้วยสูตรว่า “โภ เค ตุ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **โภ**

การประกอบรูปศัพท์ ภนฺเต

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

ในเพราะ ค แปลง ภวนฺต เป็น ภนฺเต ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “โภ เค ตุ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **ภนฺเต**

นาเสสุ “โอภาโว กฺวจี”ติ โยควิภาเคน โอภาโว.

[แปลง ว ของ ภวนฺต ศัพท์] เป็น โอ ในเพราะ นา และ ส วิภัตติด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า โอภาโว กฺวจิ (แปลงเป็น โอ ในบางแห่ง)

โภตา ภวตา ภวนฺเตน, โภโต ภวโต ภวนฺตสฺส อิจฺจาทิ.

เช่น

[ตติยา เอกพจน์] โภตา ภวตา ภวนฺเตน

[จตุตถี เอกพจน์] โภโต ภวโต ภวนฺตสฺส

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ โภตา

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ว เป็น โอ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า “โอภาโว กฺวจิ”
ทำ นฺต ให้เหมือน นฺตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นฺตุว”
แปลง นฺตุ กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมึนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น **โภตา**

ภวนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภวํ	โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา
อาลปนะ	โภ ภนฺเต โภนฺต โภนฺตา	โภนฺโต ภวนฺโต ภวนฺตา
ทุติยา	ภวนฺตํ	โภนฺเต ภวนฺเต
ตติยา	โภตา ภวตา ภวนฺเตน	ภวนฺเตหิ ภวนฺเตภิ
จตุตถี	โภโต ภวโต ภวนฺตสฺส	ภวตํ ภวนฺตานํ
ปัญจมี	ภวตา ภวนฺตสฺมา ภวนฺตมฺหา	ภวนฺเตหิ ภวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	โภโต ภวโต ภวนฺตสฺส	ภวตํ ภวนฺตานํ
สัตตมี	ภวติ ภวนฺเต ภวนฺตสฺมึ ภวนฺตมฺหิ	ภวนฺเตสุ

๑๑๑. ภทนฺตสฺส ภทฺทนฺตภนฺเต.

แปลง ภทนฺต เป็น ภทฺทนฺต และ ภนฺเต ในเพราะ ค วิภัตติ และ โย วิภัตติ

ภทฺทนฺตภนฺเต อ. ภทฺทนฺต และ ภนฺเต อาเทศ ท. *ภทนฺตสฺส* ของ ภทนฺต ศัพท์ *โหนฺติ* ย่อมมี *เค* จ ในเพราะ ค ด้วย *โยสุ* จ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ด้วย ฯ

[สูตรนี้ไม่พบในกัจจายนไวยากรณ์ฉบับปัจจุบัน เพราะคัมภีร์นยาสะเห็นว่าไม่มีประโยชน์ในการตั้งสูตรดังกล่าว เนื่องจาก ภทฺทนฺต อาจสำเร็จด้วยการซ้อน ทฺ ได้ และรูปว่า ภทฺทนฺต ก็ปรากฏใช้ในวิภัตติทั้ง ๗ หมวดเหมือน ภทนฺต ส่วน ภนฺเต ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่าเป็นสูตรเดิมในกัจจายนะ จึงนำมากล่าวไว้ แม้สูตรว่า โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส ก็ไม่พบในกัจจายน-ไวยากรณ์ฉบับปัจจุบันเช่นกัน เพราะคัมภีร์นยาสะเห็นว่า โภนฺต ศัพท์ก็เป็นบทสำเร็จจากธาตุและปัจจัยเหมือนภวนฺต ศัพท์ จึงไม่จำเป็นต้องแปลง ว เป็น โอ ในรูปนี้]

สพฺพสฺเสว ภทนฺตสทฺทสฺส ภทฺทนฺตภนฺเตอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ กฺวจิ เค ปเร โยสุ จ.

แปลง ภทนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็นรูปเหล่านี้คือ ภทฺทนฺต และ ภนฺเต ในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง และในเพราะ โย วิภัตติในบางแห่ง

[ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า ภทนฺต เป็นรูปเดิม แล้วให้แปลง ภทนฺต เป็น ภทฺทนฺต แม้สันสกฤตก็มีรูปเดิมว่า ภทนฺต โดยสำเร็จรูปมาจาก ภทิ ธาตุ + ฌชฺ ปัจจัย แปลว่า นักบวช, ผู้ควรบูชา, งาม แต่ในอรรถกถาของเถรคาถากล่าวว่า ภทฺทนฺต เป็นรูปเดิม โดย ลบ ทฺ อักษร จึงมีรูปเป็น ภทนฺต ดังข้อความกล่าวว่า

ภทนฺเตติ ภทฺทํ อนฺเต เอตสฺสาติ ภทนฺเตติ เอกสฺส ทการสฺส โลปํ กตฺวา วุจฺจติ, คุณวิเสสยุตฺโต.[๔๒]

“คำว่า ภทนฺเต (ท่านผู้เจริญ) มีความหมายว่า ผู้มีความดีงามในที่สุด ท่านกล่าวว่า ภทนฺเต โดยกระทำการลบ ท อักษรตัวหนึ่ง หมายถึง ผู้กอปรด้วยคุณธรรมพิเศษ”

อย่างไรก็ดี คำว่า ภทนฺต และ ภทฺทนฺต มีใช้ทั้ง ๒ รูป เป็นคำใช้เรียกผู้ที่ตนเคารพนับถือ ในภาษาไทยแปลว่า ท่านผู้เจริญ]

โภ ภทฺทนฺต ภนฺเต ภทนฺต ภทนฺตา วา อิจฺจาทิ ปุริสสทฺทสมํ.

เช่น โภ ภทฺทนฺต, ภนฺเต, ภทนฺต หรือ ภทนฺตา ดังนี้เป็นต้น เหมือนกับ ปุริส ศัพท์

ภทนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภทนฺโต	ภทฺทนฺตา ภทนฺตา
อาลปนะ	โภ ภทฺทนฺต ภนฺเต ภทนฺต ภทนฺตา	ภวนฺโต ภนฺเต ภทฺทนฺตา ภทนฺตา
ทุติยา	ภทนฺตํ	ภทฺทนฺเต ภทนฺเต
ตติยา	ภทนฺเตน	ภทนฺเตหิ ภทนฺเตภิ
จตุตถี	ภทนฺตสฺส	ภทนฺตานํ
ปัญจมี	ภทนฺตา ภวนฺตสฺมา ภวนฺตมฺหา	ภทนฺเตหิ ภทนฺเตภิ
ฉัฏฐี	ภทนฺตสฺส	ภทนฺตานํ
สัตตมี	ภทนฺเต ภทนฺตสฺมึ ภทนฺตมฺหิ	ภทนฺเตสุ

๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต.

แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส ในเพราะ ภ และลง พ อาคมในที่สุด

โส อ. ส อาเทศ *สนฺตสทฺทสฺส* แห่ง สนฺต ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *เภ* ในเพราะ ภ ฯ *โพ* จ อ. พ อักษร ด้วย *โหติ* ย่อมลง *อนฺเต* ในที่สุด ฯ

[ภ คือ ภิ เป็นอาเทศของ หิ วิภัตติ

สนฺต ศัพท์ที่นับเข้าในคัจฉันตาทิคณะนี้ สำเร็จรูปศัพท์มาจาก สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + ต ปัจจัย แปลง มฺ ที่สุดธาตุเป็น นฺ ตามนัยนี้แปลว่า สัตบุรุษ หรือมาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ตามนัยนี้แปลว่า มีอยู่

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๘๐) กล่าวว่า สฺยาทีสุ สพฺภิ (แปลง สนฺต เป็น สพฺภิ ในเพราะ สิ วิภัตติเป็นต้น) แล้วแสดงรูปว่า สพฺภิ เป็น อิ การันต์ ปุงลิงค์]

สพฺพสฺเสว สนฺตสทฺทสฺส สสทฺทาเทโส โหติ ภกาเร ปเร, อนฺเต จ พการาคโม โหติ.

แปลง สนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น ส ศัพท์ ในเพราะ ภ อักษรเบื้องหลัง และลง พ อักษรเป็นอาคมในที่สุด

[พยาขยาของสิงหลมีรูปในสูตรว่า โพจฺจนฺเต และกล่าวว่าซ้อน จฺ เพื่อให้ออกเสียงง่าย]

จสทฺทคฺคหเณน อภกาเรปิ สมาเส กฺวจิ สการาเทโส.

การแปลงเป็น ส อักษรแม้มิใช่ในเพราะ ภ อักษรย่อมมีในบางรูปในสมาสด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ จึงสามารถแปลง สนฺต เป็น ส ได้แม้มิใช่เพราะ ภ อักษร แต่ต้องเป็นในสมาส เช่น สนฺต + ปุริส = สปฺปุริส]

สพฺภิ.

[ตติยา พหูพจน์]　　สพฺภิ (ด้วยสัตบุรุษทั้งหลาย)

เภติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า เภ (ในเพราะ ภ)

สนฺเตหิ.

บทว่า เภ (ในเพราะ ภ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า สนฺเตหิ (ด้วยสัตบุรุษทั้งหลาย)

[ในเพราะ หิ จึงมิได้แปลง สนฺต เป็น ส]

เสสํ คจฺฉนฺตสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือนกับ คจฺฉนฺต ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ สพฺภิ

ศัพท์เดิมเป็น สนฺต

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา”

แปลง สนฺต เป็น ส และลง พฺ เป็นอาคมในเพราะ ภ ด้วยสูตรว่า “สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺภิ**

สนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สํ สนฺโต	สนฺโต สนฺตา
อาลปนะ	โภ สํ ส สา	ภวนฺโต สนฺโต สนฺตา
ทุติยา	สนฺตํ	สนฺเต
ตติยา	สตา สนฺเตน	สนฺเตหิ สนฺเตภิ
จตุตถี	สโต สนฺตสฺส	สตํ สนฺตานํ
ปัญจมี	สตา สนฺตสฺมา สนฺตมฺหา	สนฺเตหิ สนฺเตภิ
ฉัฏฐี	สโต สนฺตสฺส	สตํ สนฺตานํ
สัตตมี	สติ สนฺเต สนฺตสฺมึ สนฺตมฺหิ	สนฺเตสุ

อตฺถิ ราชพฺรหฺมอตฺตสขสทฺทาทีนํ เภโท.

ความแตกต่าง[จาก ปุริส ศัพท์]ย่อมมีแก่ ราช, พฺรหฺม, อตฺต และ สข ศัพท์ เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์หมายถึง อาตุม ศัพท์]

ตเถว สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลง สิ วิภัตติเป็นต้น ย่อมมีเหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

"ราช สิ" อิติ จิเต-

เมื่อ ราช สิ (ลง สิ ท้าย ราช ศัพท์) ถูกตั้งไว้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต"ติ อธิกาโร.

บทว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต (ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๑๓. สฺยา จ.

แปลง สิ วิภัตติท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา

สิ อ. สิ วิภัตติ *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บท โดยคำว่า สฺยา ตัดบทเป็น สิ + อา

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำให้คำสละสลวย เรียกว่า วาจาสิลิฏฐะ อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์ห้าม วา ศัพท์จากสูตรว่า ส สเร วาคโม ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

จคฺคหณํ วาจาสิลิฏฺจตฺถํ วาคฺคหณนิวตฺตนตฺถญฺจ.[๔๓]

"จ ศัพท์ย่อมมีเพื่อความสละสลวยแห่งคำ และเพื่อห้าม วา ศัพท์"]

พฺรหฺมอตฺตสขราชอิจฺเจวมาทิโต สิวจนสฺส อากาโร โหติ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายศัพท์ว่า พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช อย่างนี้เป็นต้น เป็น อา อักษร

อาทิสทฺเทน อาตุมาทิสทฺทโต จ.

และ[แปลง สิ วิภัตติเป็น อา] ท้ายศัพท์ว่า อาตุม เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน อาตุมาทิโต หมายเอาศัพท์ที่แปลง สิ เป็น อา เช่น อสฺมา (ศิลา), อุสฺมา (ไออุ่น), เภสฺมา (สิ่งที่น่ากลัว), ภสฺมา (ขี้เถ้า) เป็นต้น]

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

[คำว่า เป็นต้น เป็นการละการนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต ไว้]

ราชา ติฏฺฐติ.

[ปฐมา เอกพจน์] ราชา ติฏฺฐติ (พระราชาประทับยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ราชา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ ท้าย ราช ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ราชา**

๑๑๔. โยนมาโน.

แปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน

อาโน อ. อาโน อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติท. *โหติ* ย่อมมี *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ฯ

พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต โยนํ อาโนอาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน

ราชาโน ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] ราชาโน ติฏฺฐนฺติ (พระราชาทั้งหลายประทับยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ราชาโน

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย ท้าย ราช ศัพท์เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า “โยนมาโน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ราชาโน**

โภ ราช โภ ราชา ภวนฺโต ราชาโน.

[อาลปนะ]โภ ราช, โภ ราชา ภวนฺโต ราชาโน

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๕. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ

แปลง อํ ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อานํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *อานํ* เป็น อานํ *โหติ* ย่อมเป็น *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น *วา* บ้าง ฯ

พฺรหฺมาทีหิ ปรสฺส อํวจนสฺส อานํ โหติ วา.

แปลง อํ วิภัตติที่อยู่ท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อานํ ได้บ้าง

ราชานํ ปสฺส ราชํ วา, ราชาโน.

[ทุติยา] ราชานํ ปสฺส ราชํ วา ราชาโน (ท่านจงดูพระราชา, พระราชาทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ราชานํ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แปลง อํ ท้าย ราช ศัพท์เป็น อานํ ด้วยสูตรว่า “พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ราชานํ**

“สวิภตฺติสฺส, ราชสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า ราชสฺส (แห่ง ราช ศัพท์) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๖. นามฺหิ รญฺญา วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รญฺญา ในเพราะ นา วิภัตติได้บ้าง

รญฺญา อ. รญฺญา อาเทศ *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *นามฺหิ* ในเพราะ นา วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส รญฺญาอาเทโส โหติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น รญฺญา ในเพราะ นา วิภัตติได้บ้าง

รญฺญา กตํ ราเชน วา.

[ตติยา เอกพจน์] รญฺญา กตํ ราเชน วา (อันพระราชาทรงกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ราช กับ นา เป็น รญฺญา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รญฺญา วา”

สำเร็จรูปเป็น **รญฺญา**

[นา วิภัตติที่ลงด้วยสูตรว่า กรเณ ตติยา ใช้ในอรรถกรณะ คือ เครื่องมือที่ช่วยให้กัตตาทำกิริยา เช่น ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) บทว่า ทาตฺเตน (ด้วยเคียว) ในพากย์นี้เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว ส่วน นา วิภัตติที่ลงด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ ใช้ในอรรถกัตตา (อนภิหิตกัตตา) เช่น รญฺญา กตํ กิจฺจํ (กิจอันพระราชาทรงกระทำแล้ว) บทว่า รญฺญา ในพากย์นี้ทำหน้าที่กัตตาผู้ทำกิริยา ดังนั้น จึงลง นา ด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ]

---

๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.

แปลง ราช เป็น ราชุ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ได้บ้าง

ราชุ อ. ราชุ อาเทศ *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุนํหิสุ* ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ฯ

สพฺพสฺส ราชสทฺทสฺส ราชุอาเทโส โหติ สุนํหิอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น ราชุ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สุ นํ และ หิ ได้บ้าง

[บทว่า ราชสฺส แปลว่า แห่ง ราช ศัพท์ บทนี้แปลทับศัพท์โดยมิได้แปลว่า แห่งพระราชา การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ แต่แปลทับศัพท์ได้ การประกอบสัททปทัตถกะนิยมใช้ในทางไวยากรณ์เท่านั้น ยกเว้นกรณีที่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วมก็เป็นสัททปทัตถกะเหมือนบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา (ดูอรรถของ อิติ ศัพท์ในหมวดนิบาต)]

จสทฺโท วิกปฺปนตฺโถ.

จ ศัพท์มีอรรถไม่แน่นอน

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิกัปปนะเหมือน วา ศัพท์ ซึ่งนับว่ามีใช้น้อยมากในสูตรไวยากรณ์ ด้วย จ ศัพท์ทำให้มีรูป ราเชหิ, ราเชภิ ที่ไม่แปลง ราช เป็น ราชุ ด้วยสูตรนี้]

"สุนํหิสุ จา"ติ ทีโฆ.

การทีฆะ [อุ เป็น อู] ย่อมมีด้วยสูตรว่า สุนํหิสุ จ (รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง)

ราชูหิ ราชูภิ, ราเชหิ ราเชภิ วา.

[ตติยา พหูพจน์] ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ

การประกอบรูปศัพท์ ราชูภิ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”
ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง ราช เป็น ราชุ ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ”
ในเพราะ หิ วิภัตติ ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”
แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น **ราชูภิ**

“สวิภตฺติสฺสา”ติ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๑๘. ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.

แปลง ราช กับวิภัตติเป็น รญฺโญ และ ราชิโน ในเพราะ ส วิภัตติ

รญฺโญราชิโน อ. รญฺโญ และ ราชิโน อาเทศ ท. *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

[บทว่า รญฺโญราชิโน มีรูปวิเคราะห์เป็นอสมาหารทวันทสมาสว่า รญฺโญ จ ราชิโน จ รญฺโญ-ราชิโน ลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว) บทในลักษณะนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะในสูตรไวยากรณ์เท่านั้น]

สพฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส รญฺโญราชิโนอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็นรูปเหล่านี้ คือ รญฺโญ และ ราชิโน ในเพราะ ส วิภัตติ

รญฺโญ, ราชิโน เทติ.

[จตุตฺถี เอกพจน์] รญฺโญ ราชิโน เทติ (ย่อมถวายแด่พระราชา)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺโญ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ราช กับ ส เป็น รญฺโญ ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส”

สำเร็จรูปเป็น **รญฺโญ**

“ราชสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า ราชสฺส (แห่ง ราช ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๙. รญฺญํ นํมฺหิ วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รญฺญํ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

รญฺญํ อ. รญฺญํ อาเทศ *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส รญฺญํอาเทโส โหติ วา นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น รญฺญํ ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้บ้าง

รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ.

[จตุตถี พหูพจน์]	รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญํ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง ราช กับ นํ เป็น รญฺญํ ด้วยสูตรว่า “รญฺญํ นํมฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น **รญฺญํ**

ปญฺจมิยํ-

ในปัญจมีวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๒๐. อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว.

สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห, ศัพท์ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นา วิภัตติ

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺเคหิ* จากนามศัพท์ ท. *อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ* อันมี อมฺห, ตุมฺห, นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น *ทฏฺฐพฺพํ* อันท่าน พึงทราบ *นา อิว* ราวกะ อ. นา วิภัตติ ฯ

[อาทิ ศัพท์ใน ปิตาทีหิ หมายเอาศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตุ ปัจจัย เช่น มาตุ กตฺตุ เป็นต้น เพราะ อาทิ ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า ปการะ คือ ศัพท์ประเภทเดียวกัน ความจริงศัพท์กลุ่มนี้ก็คือบทลงท้ายด้วย ฤ อักษรในสันสกฤต เช่น ปิตฤ, มาตฤ, กรฺตฤ เป็นต้น

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะ คำว่า อติเทส สำเร็จรูปมาจาก อติ บทหน้า + ทิ ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อติทิสตีติ อติเทโส (สูตรชี้แนะ ชื่อว่า อติเทสะ) ไวยากรณ์สันสกฤตอธิบายเรื่องนี้ว่า

อญฺญตฺเรว ปณีตสฺส สพฺพสฺส ธมฺมราสิโน
อญฺญตฺร การิยโต ปตฺติ- รติเทโส ส อุจฺจเต.[๙๔]

"ความเป็นไปของสภาพที่กระทำไว้ในลักษณะอื่นทั้งหมด ย่อมมีโดยกระทำไว้ในประการอื่นจากนั้น ท่านเรียกว่า อติเทสะ"

สูตรนี้เป็นรูปาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะรูป หมายความว่า ให้แปลง สฺมา เป็น นา ท้าย อมฺห ศัพท์เป็นต้น ความจริงอติเทสสูตรนี้จัดว่าเป็นวิธิสูตร ตามลักษณะของสูตร ๔ ประเภท แต่ท่านกล่าวแยกไว้ในสูตร ๖ ประเภท เพราะมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ อติเทสสูตรบางสูตรชี้แนะให้กระทำตามสูตรที่ได้แสดงมาแล้ว เช่น สูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (การประกอบรูปศัพท์ที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว) บางสูตรชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ เช่น เสเสสุ นฺตุว (นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นฺตุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ) บางสูตรก็แสดงการประกอบรูปศัพท์ไว้โดยตรงเหมือนอาเทสวิธิสูตร ดังเช่นในสูตรนี้]

อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตุอิจฺเจวมาทีหิ สฺมาวจนํ นาว ทฏฺฐพฺพนฺติ สฺมา-วจนสฺส นาภาวาติเทโส.

สฺมา วิภัตติท้ายศัพท์ดังนี้เป็นต้น คือ อมฺห, ตุมฺห ศัพท์ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ พึงทราบเหมือนกับ นา วิภัตติ การชี้แนะให้แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น นา ย่อมมีด้วยสูตรนี้

[คำว่า นาภาวาติเทโส พบในฉบับฉัฏฐสังคายนา ฉบับสิงหลมีรูปว่า นาพฺยติเทโส ตามนัยนี้ แปลว่า ชื่อว่า นา วิภัตติ โดย พฺยติเทส แปลว่า ชื่อ รูปนี้ปรากฏในคัมภีร์พาลาวตารอีกด้วย]

อติเทโส ปน ฉพฺพิโธ.

อนึ่ง การชี้แนะมี ๖ อย่าง

วุตฺตญฺจ

“พฺยปเทโส นิมิตฺตญฺจ ตํรูปํ ตํสภาวตา
สุตฺตญฺเจว ตถา การิ ยาติเทโสติ ฉพฺพิโธ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“การชี้แนะมี ๖ อย่าง คือ การชี้แนะด้วยการตั้งชื่อ การชี้แนะสาเหตุ การชี้แนะให้เปลี่ยนรูปศัพท์ การชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม การชี้แนะให้กระทำตามสูตรที่แสดงมาแล้ว และการชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ”

[อติเทสสูตรมี ๖ อย่าง คือ

๑. พฺยปเทสาติเทสะ สูตรชี้แนะด้วยการตั้งชื่อ เช่น การประกอบรูปสมาส ตัทธิต และกิตก์เมื่อประกอบเสร็จแล้ว ท่านจะตั้งเป็นนามเพื่อนำมากระจายอย่างนาม ได้แก่ สูตรว่า ตทฺธิตสมาสกิตกานามํวา-ตเวตุนาทีสุ จ (บทตัทธิต สมาส และกิตก์ พึงทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น)

คำว่า พฺยปเทส สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อป บทหน้า + ทิส ธาตุ + ณ ปัจจัย ใช้ในความหมายว่า ชื่อ

๒. นิมิตตาติเทสะ สูตรชี้แนะสาเหตุ เช่น สูตรว่า การิตํ วิย ณานุพนฺโธ (ให้ปัจจัยที่มี ณ เป็นอนุพันธ์เป็นเหมือนการิตปัจจัย) ซึ่งแสดงถึงปัจจัยที่มี ณ เป็นอนุพันธ์ว่าเหมือนการิตปัจจัย และสูตรว่า

ตถา กตฺตริ จ (ให้กระทำ ย ปัจจัยที่ลงในกรรมวาจกและภาววาจก เหมือน ย ปัจจัยที่ลงในกัตตุวาจก) ซึ่งแสดงถึง ย ปัจจัยที่ลงในกัตตุวาจกว่าเหมือน ย ปัจจัยที่ลงในกรรมวาจกและภาววาจก

๓. ตังรูปาติเทสะ สูตรชี้แนะให้เปลี่ยนรูปศัพท์ เช่น สูตรว่า อมฺหตุมฺหนฺตุ เป็นต้นนี้ ซึ่งมีการแปลงเป็น นา

๔. ตังสภาวาติเทสะ สูตรที่ชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม (ในคาถาเป็น ตํสภาวตา ตา ศัพท์เป็นคำปัจจัยที่ใส่เข้ามาเพื่อให้ครบคณะฉันท์) เช่น สูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ (ศัพท์อิตถีลิงค์ที่รูปเดิมเป็นปุงลิงค์ ในเพราะอิตถีลิงค์เบื้องหลัง [คำที่มาสมาสกัน]ให้กระทำเหมือนปุงลิงค์) เช่น ขตฺติยา กญฺญา = ขตฺติยกญฺญา

๕. สุตตาติเทสะ สูตรที่ชี้แนะให้กระทำตามสูตรที่แสดงมาแล้ว เช่น สูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (การประกอบรูปศัพท์ที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว)

๖. การิยาติเทสะ สูตรชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ เช่น สูตรว่า เสเสสุ นฺตุว (นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์ เป็นต้น พึงทราบเหมือน นฺตุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ)

โดยทั่วไปอติเทสสูตรจะมีนิบาต คือ อิว วิย หรือ ยถา เป็นโชตกศัพท์ที่แสดงให้ปรากฏ ยกเว้นสูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต ซึ่งไม่มีโชตกศัพท์

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ประพันธ์คาถาไว้ว่า

พฺยปเทโส ตุ นามํว นิมิตฺตํ การิตํ วิย
ตํรูปํ ปน สฺมา นาว ตํสภาโว ปุมาว จ
สุตฺตํ อนุปทิฏฺฐานํ เสเสสุ นฺตุว การิยํ.[๙๕]

“ - พฺยติเทสาติเทสะ คือ สูตรว่า ตทฺธิต ฯเปฯ นามํวาตเวตุนาทีสุ จ,

- นิมิตตาติเทสะ คือ สูตรว่า การิตํ วิย ณานุพนฺโธ,

- ตังรูปาติเทสะนั้น คือ สูตรว่า อมฺห ฯเปฯ สฺมา นาว,

- ตํสภาวาติเทสะ คือ สูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ,

- สุตตาติเทสะ คือ สูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต

- การิยาติเทสะ คือ สูตรว่า เสเสสุ นฺตุว”]

ตตฺรายํ พฺรหฺมตฺตสขาทีสุ ปาจสามตฺถิยโต รูปาติเทโส.

ในบรรดาอติเทสสูตร ๖ อย่างนั้น สูตรนี้เป็นตังรูปาติเทสสูตร เพราะความสามารถของการกล่าว [ว่า สฺมา นาว] ใน พฺรหฺม, อตฺต และ สข ศัพท์ เป็นต้น

[คำว่า ปาจสามตฺถิยโต มีคำแปลหลายนัย คำแปลข้างต้นคล้อยตามพยาขยาใหม่ซึ่งตรงกับคำอธิบาย ในปทรูปสิทธิฎีกา ส่วนพยาขยาสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนี แปลว่า ด้วยความสามารถแห่งศัพท์[ว่า พฺรหฺมุนา] และพยาขยาเก่าของสิงหลแปลว่า ด้วยความสามารถแห่ง พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสูตร

รูปว่า พฺรหฺมุนา ลง สฺมา วิภัตติ แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรนี้ แล้ว แปลง อ ของ ม ใน พฺรหฺม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า อุตฺตํ สนาสุ (สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อุ ในเพราะ ส และ นา วิภัตติ)]

เสสํ ตติยาสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนตติยาวิภัตติ

รญฺญา อเปติ ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ, รญฺโญ ราชิโน สนฺตกํ, รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ.

[ปัญจมี]　รญฺญา อเปติ (ย่อมหนีจากพระราชา)　ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ

[ฉัฏฐี]　รญฺโญ ราชิโน สนฺตกํ (สิ่งของของพระราชา)　รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี"

แปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า "อมฺหตุมฺห ฯเปฯ สฺมา นาว"

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ราช กับ นา เป็น รญฺญา ด้วยสูตรว่า "นามฺหิ รญฺญา วา"

สำเร็จรูปเป็น **รญฺญา**

“ราชสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า ราชสฺส (แห่ง ราช ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๑. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รญฺเญ และ ราชินิ ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ

รญฺเญราชินิ อ. รญฺเญ และ ราชินิ อาเทศ ท. *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สฺมึมฺหิ* ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส รญฺเญราชินิอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ สฺมึมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็นรูปเหล่านี้ คือ รญฺเญ ราชินิ ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ

รญฺเญ ราชินิ ปติฏฺฐิตํ, ราชูสุ ราเชสุ.

[สัตตมี] รญฺเญ ราชินิ ปติฏฺฐิตํ (ตั้งอยู่ในพระราชา) ราชูสุ ราเชสุ

การประกอบรูปศัพท์ รญฺเญ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ แปลง ราช กับ สฺมึ เป็น รญฺเญ ด้วยสูตรว่า “สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ”

สำเร็จรูปเป็น **รญฺเญ**

ราช สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ราชา	ราชาโน
อาลปนะ	โภ ราช ราชา	ภวนฺโต ราชาโน

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ทุติยา	ราชานํ ราชํ	ราชาโน
ตติยา	รญฺญา ราเชน	ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ
จตุตถี	รญฺโญ ราชิโน	รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ
ปัญจมี	รญฺญา	ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ
ฉัฏฐี	รญฺโญ ราชิโน	รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ
สัตตมี	รญฺเญ ราชินิ	ราชูสุ ราเชสุ

พฺรหฺมสทฺทสฺส จ คนาสสฺมึสุ วิเสโส.

ส่วนความแตกต่างแห่ง พฺรหฺม ศัพท์ย่อมมีใน ค, นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ

พฺรหฺมา, พฺรหฺมาโน.

[ปฐมา] พฺรหฺมา พฺรหฺมาโน

[พฺรหฺมา ประกอบรูปศัพท์เหมือน ราชา แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ ส่วน พฺรหฺมาโน แปลง โย เป็น อาโน เหมือน ราชาโน]

อาลปเน-

ในอาลปนะ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อาลปเน จ แต่ฉบับสิงหลไม่มี จ ศัพท์ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ]

“เอ”ติ วตฺตเต.

บทว่า เอ (เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า เอ ตามมาจากสูตรว่า สฺมิเม]

๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.

แปลง ค หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ

เอ อ. เอ อักษร *คสฺส* แห่ง ค วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *พฺรหฺมโต* จาก พฺรหฺม ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี ฯ

พฺรหฺมสทฺทโต คสฺส จ เอกาโร โหติ.

แปลง ค วิภัตติท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ อักษร

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า พฺรหฺมาโต คสฺส จ รูปนี้สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

พฺรหฺมาโตติ อาการนฺตนิทฺเทโส สุขุจฺจารณตฺโถ.[๑]

“การแสดงความมี อา อักษรอยู่ท้ายว่า พฺรหฺมาโต มีประโยชน์เพื่อการออกเสียงง่าย”]

จคฺคหณํ เอคฺคหณานุกฑฺฒนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อดึงศัพท์ว่า เอ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง เอ มาจากสูตร สฺมิเม มาไว้ในสูตรนี้ เป็นการดึงมาไว้ในสูตรนี้เท่านั้น มิได้ตามไปในสูตรอื่นๆ]

โภ พฺรหฺเม ภวนฺโต พฺรหฺมาโน, พฺรหฺมานํ พฺรหฺมํ พฺรหฺมาโน.

[อาลปนะ]โภ พฺรหฺเม	ภวนฺโต พฺรหฺมาโน
[ทุติยา] พฺรหฺมานํ พฺรหฺมํ	พฺรหฺมาโน

การประกอบรูปศัพท์ พฺรหฺเม

ศัพท์เดิมเป็น พฺรหฺม

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

แปลง ค ท้าย พฺรหฺม ศัพท์ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “พฺรหฺมโต คสฺส จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **พฺรหฺเม**

วิปริณาเมน "พฺรหฺมสฺส, อนฺโต"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า พฺรหฺมสฺส (ของ พฺรหฺม ศัพท์) และบทว่า อนฺโต (สระท้าย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ

[บทว่า พฺรหฺมสฺส ตามมาจากสูตรว่า พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ โดยเปลี่ยนจากปัญจมีวิภัตติเป็นฉัฏฐีวิภัตติ ส่วนบทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า สขนฺตสฺสิ โนนานํสสุ โดยเปลี่ยนจากฉัฏฐีวิภัตติเป็นปฐมาวิภัตติ]

๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.

สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อุ ในเพราะ ส และ นา วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุด *พฺรหฺมสฺส* แห่ง พฺรหฺม ศัพท์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อุตฺตํ* ซึ่งความเป็น อุ *สนาสุ* ในเพราะ ส และ นา วิภัตติ ท. ฯ

พฺรหฺมสทฺทสฺส อนฺโต อุตฺตมาปชฺชเต สนาอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ ย่อมถึงความเป็น อุ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ ส และ นา

อุตฺตมิติ ภาวนิทฺเทโส กตฺถจิ อภาวทสฺสนตฺโถ.

การแสดงด้วยภาวตัทธิตในบทว่า อุตฺตํ มีประโยชน์เพื่อแสดงความไม่เป็น อุ ในบางแห่ง

[ภาวนิเทศ คือ การแสดงด้วยภาวตัทธิตว่า อุตฺตํ โดยลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย อุ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสฺส ภาโว อุตฺตํ (อุตตะ คือ ความเป็น อุ) ความจริงถ้าตั้งสูตรว่า อ สนาสุ ก็มีความหมายเหมือนกับ อุตฺตํ สนาสุ และมีคำสั้นกว่า แต่การแสดงด้วยภาวตัทธิตดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อการไม่แปลง อ เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ จึงมีรูปว่า พฺรหฺมสฺส ได้บ้าง ภาวนิเทศนี้มีความหมายเหมือน วา ศัพท์ที่มีอรรถว่า วิกัปปนะ นั่นเอง มีกฎทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๔๗]

"อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา"]

พฺรหฺมุนา, พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ.

[ตติยา]	พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ

การประกอบรูปศัพท์ พฺรหฺมุนา

ศัพท์เดิมเป็น พฺรหฺม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา"

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลงสระท้ายของ พฺรหฺม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "อุตฺตํ สนาสฺ"

สำเร็จรูปเป็น **พฺรหฺมุนา**

สสฺมึ อุตฺเต กเต “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”ติ ลสญฺญายํ-

เมื่อ อุ ถูกกระทำแล้วในเพราะ ส วิภัตติ ครั้นชื่อว่า ล ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง

โน อ. โน อาเทศ *สสฺส* แห่ง ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลโต* จาก ฌ และ ล *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ฌลสญฺเญหิ อิวณฺณุวณฺเณหิ ปรสฺส สอิจฺเจตสฺส วจนสฺส โนอิจฺจาเทโส โหติ วา.

แปลงวิภัตติว่า ส นี้ ซึ่งอยู่ท้าย อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ซึ่งมีชื่อว่า ฌ และ ล เป็นรูปว่า โน ได้บ้าง

พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส, พฺรหฺมานํ พฺรหฺมูนํ วา.

[จตุตถี] พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส	พฺรหมานํ พฺรหฺมูนํ

การประกอบรูปศัพท์ พฺรหฺมุโน

ศัพท์เดิมเป็น พฺรหฺม

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลงสระท้ายของ พฺรหฺม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อุตฺตํ สนาสุ”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสฺส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น **พฺรหฺมุโน**

“อุตฺต”มิติ โยควิภาเคน อญฺญตฺถาปิ อุตฺตํ.

ความเป็น อุ ย่อมมีแม้ในวิภัตติอื่นด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า อุตฺตํ (สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อุ)

[การแบ่งสูตรเป็นสองส่วนดังกล่าวทำให้แปลงเป็น อุ ได้แม้ในวิภัตติอื่นๆ คือ นํ วิภัตติซึ่งมีรูปว่า พฺรหฺมูนํ

อนึ่ง คำว่า โยควิภาค อาจแปลตามศัพท์ได้สองนัยว่า การแบ่งซึ่งสูตร หรือ การแบ่งแห่งสูตร เหมือนคำว่า ปาทสฺส อุกฺขิปนํ ซึ่งมีอรรถสองนัยว่า การยกซึ่งเท้า หรือ การยกแห่งเท้า ถ้าสัมพันธ์ในธาตุ คือ ยก ก็แปลเป็นกรรม ถ้าสัมพันธ์ในปัจจัยคือ การ ก็แปลเป็นฉัฏฐี]

ปญฺจมิยํ นาภาวาติเทโส.

การชี้แนะให้แปลง สฺมา เป็น นา ย่อมมีในปัญจมีวิภัตติ

พฺรหฺมุนา พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ, พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส พฺรหฺมานํ พฺรหฺมูนํ วา.

[ปัญจมี]	พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ
[ฉัฏฐี]	พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส	พฺรหฺมานํ พฺรหฺมูนํ วา

---

๑๒๕. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.

แปลง สฺมึ ท้าย พฺรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *พฺรหฺมโต ตุ* จาก พฺรหฺม ศัพท์ ด้วย *นิ* เป็น นิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[ฉบับสิงหลมีรูปสนธิว่า สฺมินฺนิ รูปนี้คล้อยตามข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า สฺมึ นิ อิติ ปทจฺเฉโท (พึงกระทำการตัดบทว่า สฺมึ + นิ) และคำว่า พฺรหฺมโต ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา ก็มีรูปในฉบับสิงหลว่า พฺรหฺมาโต เหมือน พฺรหฺมาโต คสฺส จ]

พฺรหฺมสทฺทโต สฺมึวจนสฺส นิ โหติ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย พฺรหฺม ศัพท์ เป็น นิ

ตุสทฺเทน กมฺมจมฺมมุทฺธาทิโต จ กฺวจิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย กมฺม, จมฺม และ มุทฺธ ศัพท์เป็นต้นเป็น นิ ในบางแห่งด้วย ตุ ศัพท์

[ตุ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการีอื่นจาก พฺรหฺม ศัพท์อันได้แก่ กมฺม, จมฺม และ มุทฺธ เป็นต้น มีอุทาหรณ์ว่า

กมฺมนิ (ในกรรม), ปพฺพตมุทฺธนิ (บนยอดเขา), จมฺมนิ (ในหนัง),
นคมุทฺธนิ (บนยอดเขา), เวสฺมนิ (ในบ้าน), อสฺมนิ (ในหิน),
ภสฺมนิ (ในขี้เถ้า), ฆมฺมนิ (ในแดด), อมฺพุนิ (ในน้ำ),
มํสนิ (ในหนัง) ดังนี้เป็นต้น]

พฺรหฺมนิ, พฺรหฺเมสุ.

[สัตตมี] พฺรหฺมนิ พฺรหฺเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ พฺรหฺมนิ

ศัพท์เดิมเป็น พฺรหฺม

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แปลง สฺมึ ท้าย พฺรหฺม ศัพท์ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ”

สำเร็จรูปเป็น **พฺรหฺมนิ**

พฺรหฺม สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	พฺรหฺมา	พฺรหฺมาโน
อาลปนะ	โภ พฺรหฺเม	ภวนฺโต พฺรหฺมาโน
ทุติยา	พฺรหฺมานํ พฺรหฺมํ	พฺรหฺมาโน
ตติยา	พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ
จตุตถี	พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส	พฺรหฺมูนํ พฺรหฺมานํ
ปัญจมี	พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ
ฉัฏฐี	พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส	พฺรหฺมูนํ พฺรหฺมานํ
สัตตมี	พฺรหฺมนิ	พฺรหฺเมสุ

อตฺตสทฺทสฺส ตติยาทีเสฺวว วิเสโส.

ความแตกต่างของ อตฺต ศัพท์ย่อมมีในตติยาวิภัตติเป็นต้นนั่นเทียว

อตฺตา อตฺตาโน, โภ อตฺต โภ อตฺตา ภวนฺโต อตฺตาโน, อตฺตานํ อตฺตํ อตฺตาโน.

[ปฐมา]	อตฺตา	อตฺตาโน
[อาลปนะ]	โภ อตฺต โภ อตฺตา	ภวนฺโต อตฺตาโน
[ทุติยา]	อตฺตานํ อตฺตํ	อตฺตาโน

นามฺหิ "อ กมฺมนฺตสฺส จา"ติ เอตฺถ จสทฺเทน อตฺตนฺตสฺส อตฺตํ วา.

ใน นา วิภัตติ ความเป็น อ แห่งสระท้ายของ อตฺต ศัพท์ย่อมมีได้บ้างด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนี้ว่า อ กมฺมนฺตสฺส จ (แปลงที่สุดของ กมฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น อ)

[ความจริงสระท้าย อตฺต ก็เป็น อ อยู่แล้ว แต่ที่ท่านแปลงเป็น อ อีก ก็เพราะว่าเพื่อเป็นการปฏิเสธการแปลง อ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า อุตฺตํ สนาสุ จึงไม่เป็น อตฺตุนา เหมือน พฺรหฺมุนา]

อตฺตนา อตฺเตน วา.

[ตติยา เอกพจน์] อตฺตนา อตฺเตน

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา"

แปลง อ ท้าย อตฺต เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "อ กมฺมนฺตสฺส จ"

สำเร็จรูปเป็น **อตฺตนา**

---

๑๒๖. อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ.

สระท้ายของ อตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในเพราะ หิ วิภัตติ

อตฺตนฺโต อ.ที่สุดของ อตฺต ศัพท์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อนตฺตํ* ซึ่งความเป็น อน *หิสฺมึ* ในเพราะ หิ วิภัตติ ฯ

อตฺตสทฺทสฺส อนฺโต อนตฺตมาปชฺชเต หิสฺมึ ปเร.

สระท้ายของ อตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในเพราะ หิ วิภัตติเบื้องหลัง

อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ.

[ตติยา พหูพจน์]	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตเนหิ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสระท้ายของ อตฺต เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺตเนหิ**

[คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๘) กล่าวถึงแปลงสระท้ายของ อตฺต เป็น อน ในเพราะ สุ วิภัตติ ด้วยภาวนิเทศคือ อนตฺตํ จึงมีรูปในสัตตมีวิภัตติว่า อตฺตเนสุ ตามมติของคัมภีร์นั้น]

“ตโต, อตฺตโต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตโต (นั้น) และบทว่า อตฺตโต (ท้าย อตฺต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๗. สสฺส โน.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น โน

โน อ. โน อาเทศ *สสฺส* แห่ง ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อตฺตโต* จาก อตฺต ศัพท์นั้น *โหติ* ย่อมมี ฯ

ตโต อตฺตสทฺทโต สสฺส วิภตฺติสฺส โน โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น โน

อตฺตโน, อตฺตานํ.

[จตุตถี]	อตฺตโน	อตฺตานํ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตโน

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สสฺส โน”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺตโน**

---

๑๒๘. สฺมา นา.

แปลง สฺมา ท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นา

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อตฺตโต* จาก อตฺต ศัพท์นั้น *นา* เป็น นา *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตโต อตฺตสทฺทโต สฺมาวจนสฺส นา โหติ.

แปลง สฺมา วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นา

อตฺตนา อเปติ.

[ปัญจมี เอกพจน์] อตฺตนา อเปติ (ย่อมหลีกออกจากตนเอง)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นา ด้วยสูตรว่า “สฺมา นา”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺตนา**

นาภาวาดิเทเสเนว สิทฺเธปิ อุตฺตรสุตฺเตน เอกโยคมกตฺวา ภินฺนโยคกรณํ อตฺถนฺตร-วิญฺญาปนตฺถํ.

เมื่อการแปลง สฺมาเป็น นา สำเร็จแล้วด้วยการชี้แนะให้แปลง [สฺมา] เป็น นา การไม่กระทำให้เป็นสูตรเดียวกับสูตรข้างหลัง [แต่]กระทำให้สูตรแตกต่างกัน เพื่อแสดงให้รู้เนื้อความอื่น

[อตฺต ศัพท์นับเข้าในราชาทิคณะ การแปลง สฺมา เป็น นา จึงอาจกระทำได้ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น แต่ท่านมิได้ประกอบรูปศัพท์ อตฺต ด้วยสูตรนั้น แต่ใช้สูตร สฺมา นา แทน และท่านไม่รวมสูตร สฺมา นา กับสูตร ฌลโต จ เข้าด้วยกันเป็นสูตรเดียวกันว่า ฌลโต สฺมา นา (แปลง สฺมา วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็นนา) เพราะท่านมีความเห็นว่า การแยกสูตรเช่นนี้ทำให้สูตรมีความหมายขยายออกไปครอบคลุมอุทาหรณ์ต่างๆ ได้มากกว่า เช่น สามารถแปลง ต เป็น ร ได้ ในอุทาหรณ์ว่า อตฺรโช เป็นต้น ดังสาธกในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ปกติ เหสาจริยานํ, เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ ๙๘

“การแสดงให้รู้ถึงความประสงค์ของตน ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

คำว่า อาการอย่างใดอย่างหนึ่ง หมายถึง การกระทำให้สูตรแตกต่างกัน, การใช้ศัพท์เกินเหมือนการ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น และการใช้ภาวนิเทศเหมือนในสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ เป็นต้น

อนึ่ง การกล่าวซ้ำวิธีประกอบรูปศัพท์เรียกว่า ปัชชุนนคติกนัย คือ สำนวนที่เหมือนฝนตก หมายความว่า ตามปกติฝนมักตกโดยทั่วไปไม่เลือกบกหรือน้ำ ฉันใด แม้ศัพท์ที่สำเร็จรูปด้วยวิธีอย่างหนึ่งแล้วก็อาจสำเร็จรูปด้วยวิธีอีกอย่างหนึ่งได้ ฉันนั้น ข้อนี้เป็นองค์คุณประการหนึ่งของสูตรที่กล่าวว่า สพฺพโต-มุขํ (มีนัยรอบด้าน)]

เตน อตฺตนุตฺตการสฺส รกาโร ชกาเร กฺวจิ.

เพราะเหตุนั้น จึงแปลง ต ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น ร อักษรในเพราะ ช อักษรเบื้องหลังในบางแห่ง

อตฺรโช อตฺตโช วา.

เช่น อตฺรโช หรือ อตฺตโช (บุตรเกิดในตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺรโช

ศัพท์เดิมเป็น อตฺตโช

แปลง ต เป็น ร ด้วยการกล่าวซ้ำสูตรว่า “สฺมา นา”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺรโช**

อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ, อตฺตโน, อตฺตานํ.

[ปัญจมี พหูพจน์]	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
[ฉัฏฐี] อตฺตโน	อตฺตานํ

“อตฺตโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตโต (ท้าย อตฺต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๙. ตโต สฺมึ นิ.

แปลง สฺมึ ท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อตฺตโต* จาก อตฺต ศัพท์นั้น *นิ* เป็น นิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตโต อตฺตสทฺทโต สฺมึวจนสฺส นิ โหติ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นิ

อตฺตนิ, อตฺเตสุ.

[สัตตมี] อตฺตนิ อตฺเตสุ

อตฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อตฺตา	อตฺตาโน
อาลปนะ	โภ อตฺต อตฺตา	ภวนฺโต อตฺตาโน
ทุติยา	อตฺตานํ อตฺตํ	อตฺตาโน
ตติยา	อตฺตนา อตฺเตน	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
จตุตถี	อตฺตโน	อตฺตานํ
ปัญจมี	อตฺตนา	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
ฉัฏฐี	อตฺตโน	อตฺตานํ
สัตตมี	อตฺตนิ	อตฺตเนสุ

[อตฺต ศัพท์กระจายวิภัตติเป็นรูปพหูพจน์ว่า อตฺตาโน เป็นต้น โดยคล้อยตามปทมาลาโสตะ คือ กระแสแห่งลำดับบทที่ประกอบวิภัตติต่างๆ อย่างไรก็ดี รูปพหูพจน์มีใช้น้อยมาก ในคัมภีร์อรรถกถามักใช้ อตฺต สองศัพท์เป็น อตฺตโน อตฺตโน (ของตนๆ) แทน อตฺตานํ อนึ่ง รูปว่า อตฺตนิ ทำตัวง่าย จึงมิได้กล่าวไว้]

สขสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ สข ศัพท์ (เพื่อน) ย่อมมี

สขา, สขาโน.

[ปฐมา]	สขา	สขาโน

[การประกอบรูปศัพท์เหมือน ราช ศัพท์ที่มีรูปว่า ราชา, ราชาโน]

“โยน”มิติ วตฺตเต.

บทว่า โยนํ (แห่ง โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๐. สขโต จาโยโน.

แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน

อาโยโน อ. อาโย และ โน อาเทศ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี ปรํ ในเบื้องหลัง *สขโต* จาก สข ศัพท์ ฯ

[คำว่า อาโยโน มีรูปวิเคราะห์เป็นอสมาหารทวันทสมาสว่า อาโย จ โน จ อาโยโน (อาโยโน คือ อาโย และ โน) ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า สขโต จาโยโน แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สขาโต จาโยโน รูปนี้คงจะทีฆะ อ เป็น อา เหมือน พฺรหฺมาโต คสฺส จ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง โย ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

สขสทฺทโต โยนํ อาโยโนอาเทสา โหนฺติ.

แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลมี จ ศัพท์ในวุตติว่า อาโยโนอาเทสา จ ผู้แปลคิดว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ จึงไม่ควรมีในวุตติ เหมือน จ ศัพท์ในสูตรว่า ปุพฺโพ จ ที่ไม่ปรากฏในวุตติของสูตรนั้น]

สขาโย.

[ปฐมา พหูพจน์] สขาโย

การประกอบรูปศัพท์ สขาโย

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย ด้วยสูตรว่า “สขโต จาโยโน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สขาโย**

---

๑๓๑. สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสุ.

แปลงสระท้าย สข ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ โน, นา, นํ และ ส วิภัตติ

อิ อ. อิ อาเทศ *สขนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ สข ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *โนนานํเสสุ* ในเพราะ โน, นา, นํ และ ส วิภัตติ ท. ฯ

สขสทฺทนฺตสฺส อิการาเทโส โหติ โนนานํสอิจฺเจเตสุ ปเรสุ.

แปลงสระท้าย สข ศัพท์เป็น อิ อักษรในเพราะวิภัตติเบื้องหลังเหล่านี้ คือ โน นา นํ และ ส วิภัตติ

[โน เป็นอักษรที่แปลงมาจาก โย ด้วยสูตรว่า สขโต จาโยโน]

สขิโน ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] สขิโน ติฏฺฐนฺติ (เพื่อนทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ สขิโน

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์ เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สขโต จาโยโน”

ในเพราะ โน แปลง อ ท้าย สข ศัพท์ เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสุ”

สำเร็จรูปเป็น **สขิโน**

อาลปเน คสญฺญายํ-

เมื่อกระทำชื่อว่า ค ในอาลปนะแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.

แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ

เอ อ. อ, อา, อิ, อี และ เอ ท. *คสฺส* แห่ง ค วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สขโต วา* จาก สข ศัพท์ ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ จึงรวบรวมการแปลงเป็น เอ ท้ายศัพท์อื่นจาก สข ศัพท์ นั่นคือ ภทฺทนฺต และ อิสิ ศัพท์ เนื่องจาก วา ศัพท์รวบรวมปัญจมีนิมิตคือ สขโต ในเวลาแปลจึงต้องแปลควบคู่ไปกับ สขโต]

สขโต คสฺส อการอาการอิการอีการเอการาเทสา โหนฺติ.

แปลง ค ท้าย สข ศัพท์ เป็น อ อักษร, อา อักษร, อิ อักษร, อี อักษร และ เอ อักษร

วาสทฺเทน อญฺญสฺมาปิ กฺวจิ เอกาโร.

การแปลง ค หลังศัพท์อื่นเป็น เอ อักษรย่อมมีในบางแห่งด้วย วา ศัพท์

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า สขโต แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สขาโต โดยทีฆะ อ เป็น อา เพื่อให้ออกเสียงง่าย พยาขยาใหม่กล่าวว่า สขาโต เหมือนกับรูปว่า พฺรหฺมาโต]

ยถา ภทฺทนฺเต อิเส อิติ.

เช่น อุทาหรณ์ว่า ภทฺทนฺเต (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ), อิเส (ข้าแต่ท่านฤษี)

[บทว่า ภทฺทนฺเต มาจาก ภทฺทนฺต + สิ เมื่อตั้ง สิ ชื่อว่า ค แล้วให้แปลง ค เป็น เอ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ ส่วนบทว่า อิเส ตัดบทเป็น อิสิ + เอ บททั้งสองนี้เป็นอาลปนะที่พบในคัมภีร์ชาดก แม้บทว่า มหามุเน (ข้าแต่พระจอมมุนี) ในคัมภีร์เถรีคาถาก็มาจาก มหามุนิ + สิ แปลง ค เป็น เอ เช่นเดียวกัน]

อ จ อา จ อิ จ อี จ เอ จาติปิ เอ.

อ, อา, อิ, อี และ เอ ชื่อว่า เอ

ปุพฺพสฺสรานํ กเมน โลโป.

การลบสระหน้าย่อมมีตามลำดับ

[คัมภีร์นี้กล่าวว่า ลบ อ ในเพราะ อา, ลบ อา ในเพราะ อิ, ลบ อิ ในเพราะ อี, ลบ อี ในเพราะ เอ จึงเหลือ เอ ตัวเดียว แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าให้ลบ อ อา อิ และ อี ในเพราะ เอ ได้ในคราวเดียวกัน แม้ว่ามติของปทรูปสิทธิปกรณ์จะทำให้การประกอบรูปศัพท์เนิ่นช้า แต่ท่านก็กล่าวตามหลักภาษา กล่าวคือ ถ้าลบ อ อา อิ อี พร้อมกันในเพราะ เอ การี คือ สระทั้ง ๔ ตัวกับนิมิตตะ คือ เอ จะไม่อยู่ติดกัน เพราะมีสระคั่นอยู่ แต่ถ้าลบ อ ในเพราะ อา เป็นต้น การีกับนิมิตตะจะอยู่ติดกันตามลักษณะทั่วไป คัมภีร์นี้จึงกล่าวว่า ให้ลบสระหน้าตามลำดับ ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวไว้ว่า มติของคัมภีร์นยาสะนั้นแม้จะทำให้ประกอบรูปศัพท์ ได้เร็ว แต่ต้องญายวิโรธิโทษ คือ โทษผิดความเหมาะสม ซึ่งในที่นี้เป็นการผิดหลักภาษาดังกล่าว]

โภ สข โภ สขา โภ สขิ โภ สขี โภ สเข, ภวนฺโต สขาโน สขาโย สขิโน.

[อาลปนะ] โภ สข โภ สขา โภ สขิ โภ สขี โภ สเข　ภวนฺโต สขาโน สขาโย สขิโน

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่อธิบายว่า การแปลงเป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ นี้เป็นมติของท่านผู้แต่งวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ แต่ตามกัจจายนสูตรจริงๆ น่าจะอนุญาตให้แปลงเป็น เอ ได้อย่างเดียวและ วา ศัพท์ก็แสดงอนิจจวิธิ คือมีรูปว่า สข และ สขา ได้บ้าง ส่วนรูปว่า สขิ เป็น อิ การันต์ ติลิงค์ รูปว่า สขี เป็น อี การันต์ อิตถีลิงค์ พระพุทธัปปิยะคงจะกล่าวสูตรนี้ตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ด้วยความเคารพในท่านผู้แต่ง แต่โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวคัดค้าน สขิ, สขี ศัพท์ว่า

สขิ สขีติ อิตฺถิยํ สิทฺธเมว.[๔๙]

“รูปว่า สขิ และ สขี ย่อมปรากฏในอิตถีลิงค์เท่านั้น”]

“สขนฺตสฺส, อาโร”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สขนฺตสฺส (แห่งสระท้ายของ สข ศัพท์) และบทว่า อาโร (เป็น อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๓. สุนมํสุ วา.

แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์ เป็น อาร ในเพราะ สุ, นํ และ อํ วิภัตติได้บ้าง

อาโร อ. อาร อาเทศ *สขนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ สข ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุนมํสุ* ในเพราะ สุ, นํ และ อํ วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

สขนฺตสฺส อาโร โหติ วา สุนํอํอิจฺเจเตสุ ปเรสุ.

แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะวิภัตติเบื้องหลังเหล่านี้คือ สุ นํ และ อํ วิภัตติได้บ้าง

สขารํ สขานํ สขํ, สขาโน สขาโย สขิโน, สขินา.

[ทุติยา] สขารํ สขานํ สขํ สขาโน สขาโย สขิโน

[ตติยา เอกพจน์] สขินา

การประกอบรูปศัพท์ สขารํ

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลงสระท้าย ของ สข ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “สุนมํสุ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สขารํ**

“สขนฺตสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สขนฺตสฺส (แห่งสระท้ายของ สข ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.

แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิภัตติได้บ้าง

อาโร อ. อาร อาเทศ *สขนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ สข ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *หิมฺหิ* ในเพราะ หิ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

สขนฺตสฺส อาโร โหติ วา หิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิภัตติได้บ้าง

สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ.

[ตติยา พหูพจน์]	สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ

การประกอบรูปศัพท์ สขาเรหิ

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสระท้าย ของ สข ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อาโร หิมฺหิ วา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสระ อ ของ อาร เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

สำเร็จรูปเป็น **สขาเรหิ**

อิการาเทเส “ฌลโต สสฺส โน วา”ติ โน.

เมื่อการแปลง[สระท้าย สข ศัพท์]เป็น อิ ถูกกระทำแล้ว แปลง [ส วิภัตติ]เป็น โน ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

สขิโน สขิสฺส สขารานํ สขีนํ.

[จตุตฺถี]	สขิโน สขิสฺส	สขารานํ สขีนํ

สฺมาวจนสฺส นาภาโว.

การแปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา ย่อมมี

สขินา สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ, สขิโน สขิสฺส สขารานํ สขีนํ.

[ปัญจมี]	สขินา	สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ
[ฉัฏฐี]	สขิโน สขิสฺส	สขารานํ สขีนํ

“สขโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า สขโต (ท้าย สข ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๕. สฺมิเม.

แปลง สฺมึ ท้าย สข ศัพท์เป็น เอ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สขโต* จาก สข ศัพท์ *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น ๆ

[คำว่า สฺมิเม ตัดบทเป็น สฺมึ + เอ]

สขโต สฺมึวจนสฺส เอกาโร โหติ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น เอ อักษร

นิจฺจตฺโถยมารมฺโภ.

สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อความแน่นอน

[การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกทั้งที่อาจแปลง สฺมึ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา ได้ก็เพื่อให้การแปลง สฺมึ เป็น เอ ท้าย สข ศัพท์มีความแน่นอน โดยมีรูปว่า สเข เท่านั้น ไม่มีรูปว่า สขสฺมึ, สขมฺหิ เช่นเดียวกับ ปุริสสฺมึ, ปุริสมฺหิ เพราะสูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์เหมือนสูตร สฺมาสฺมึนํ วา ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ หิ นิยมาย วา โหติ ญาปนาย วา.[๕๐]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความสำเร็จปรากฏอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดง[อรรถอื่น]”

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย วา วิกปฺปาย วา.[๕๑]

“เมื่อความสำเร็จปรากฏอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อความไม่แน่นอน”]

สเข, สขาเรสุ สเขสุ.

[สัตตมี]	สเข	สขาเรสุ สเขสุ

การประกอบรูปศัพท์ สเข

ศัพท์เดิมเป็น สข
ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”
แปลง สฺมึ ท้าย สข ศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมิเม”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **สเข**

สข สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สขา	สขาโน สขาโย สขิโน
อาลปนะ	โภ สข สขา สขิ สขี สเข	ภวนฺโต สขาโน สขาโย สขิโน
ทุติยา	สขานํ สขารํ สขํ	สขาโน สขาโย สขิโน
ตติยา	สขินา	สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ
จตุตถี	สขิโน สขิสฺส	สขารานํ สขีนํ
ปัญจมี	สขินา	สขาเรหิ สขาเรภิ สเขหิ สเขภิ
ฉัฏฐี	สขิโน สขิสฺส	สขารานํ สขีนํ
สัตตมี	สเข	สขาเรสุ สเขสุ

อาตุมสทฺทสฺส ปฐมาทุติยาสุ อตฺตสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การประกอบรูปศัพท์ของ อาตุม ศัพท์ในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเหมือนกับ อตฺต ศัพท์

[บทว่า อตฺตสทฺทสฺเสว ตัดบทเป็น อตฺตสทฺทสฺส + อิว เนื่องจาก อตฺตสทฺทสฺส เป็นอุปมานะ คือ บทที่นำมาเปรียบ ของ อาตุมสทฺทสฺส ที่เป็นอุปไมย คือ บทที่ถูกเปรียบ ดังนั้นจึงมีลิงค์, พจน์ และวิภัตติเสมอกับ อุปไมย]

อาตุมา อาตุมาโน, โภ อาตุม โภ อาตุมา, ภวนฺโต อาตุมาโน, อาตุมานํ อาตุมํ, อาตุมาโน, อาตุเมน อิจฺจาทิ ปุริสสมํ.

[ปฐมา] อาตุมา　　อาตุมาโน

[อาลปนะ]โภ อาตุม โภ อาตุมา　　ภวนฺโต อาตุมาโน

[ทุติยา] อาตุมานํ อาตุมํ　　อาตุมาโน

[ตติยา] อาตุเมน

ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่าเหมือน ปุริส ศัพท์

[อาตุม ศัพท์เป็นรูปพิเศษที่นับเข้าในราชาทิคณะ ให้กระจายรูปศัพท์เหมือน ราช เฉพาะในปฐมา-วิภัตติและทุติยาวิภัตติเท่านั้น และกระจายรูปศัพท์เหมือน ปุริส ในตติยาวิภัตติเป็นต้นไป ความเห็นนี้เป็นมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๔-๙๕) กล่าวว่าให้กระจายรูปศัพท์เหมือน ราช ทั้งหมด โดยมีรูปในตติยาวิภัตติว่า อาตุมเนน, อาตุมเนหิ เป็นต้นไปจนถึง อาตุมเนสุ]

อาตุม สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อาตุมา	อาตุมาโน
อาลปนะ	โภ อาตุม อาตุมา	ภวนฺโต อาตุมาโน
ทุติยา	อาตุมานํ อาตุมํ	อาตุมาโน
ตติยา	อาตุเมน	อาตุเมหิ อาตุเมภิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อาตุมสฺส	อาตุมานํ
ปัญจมี	อาตุมา อาตุมสฺมา อาตุมมฺหา	อาตุเมหิ อาตุเมภิ
ฉัฏฐี	อาตุมสฺส	อาตุมานํ
สัตตมี	อาตุเม อาตุมสฺมึ อาตุมมฺหิ	อาตุเมสุ

ปุมสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ปุม ศัพท์ย่อมมี

ปุม สิ.

ปุม สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ปุม ศัพท์)

“สวิภตฺติสฺสา”ติ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๓๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

อา อ. อา อาเทศ *ปุมนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

ปุมสทฺทนฺตสฺส สวิภตฺติสฺส อาการาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา อักษรในเพราะ สิ วิภัตติ

อนฺตคฺคหเณน มฆวยุวาทีนมนฺตสฺส จ.

การแปลงสระท้ายของ มฆว และ ยุว ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ย่อมมีด้วย อนฺต ศัพท์

[ท่านถือว่า อนฺต ศัพท์เป็นศัพท์เกินมาในสูตรนี้ เพราะเมื่อตั้งสูตรว่า ปุมสฺสา สิมฺหิ ฉัฏฐีวิภัตติใน ปุมสฺส อาจมองหาสระท้ายได้เช่นกัน ดังนั้น อนฺต ศัพท์จึงรวบรวมอรรถอื่นคือ มฆว และ ยุว เป็นต้นนอกจาก ปุม ศัพท์ที่กล่าวไว้ในสูตร

อาทิ ศัพท์ใน มฆวยุวาทีนํ หมายเอาศัพท์ที่มีการแปลง สิ เป็น อา เช่น ทฬฺหธมฺมา (ผู้มีธรรมอันมั่นคง), อณิมา (ความเล็ก), มุทฺธา (ศีรษะ), มหิมา (ความใหญ่), ลฆิมา (ความเบา), สา (สุนัข), อทฺธา (ระยะ กาล), อสฺมา (ศิลา), ภสฺมา (ขี้เถ้า), อุสฺมา (ไออุ่น), เภสฺมา (สิ่งที่น่ากลัว), วตฺตหา (ผู้สังหารอสูรชื่อว่าวัตตะ = พระอินทร์) ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ผูกศัพท์เหล่านี้เป็นคาถาว่า

ทฬฺหธมฺมา’ณิมา มุทฺธา มหิมา ลฆิมา จ สา
อทฺธา’สฺมา ภสฺมุสฺมา เภสฺมา วตฺตหา มฆวา ยุวา.[๕๒]]

ปุมา.

[ปฐมา เอกพจน์] ปุมา

การประกอบรูปศัพท์ ปุมา

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุมา**

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๓๑) กล่าวถึงรูปว่า ปุโม ซึ่งพบในคัมภีร์ชาดกว่า

ยถา พลากโยนิมฺหิ น วิชฺชติ ปุโม สทา

เมเฆสุ คชฺชมาเนสุ คพฺภํ คณฺหนฺติ ตา ตทา.[๕๓]

“อุปมาว่าในกำเนิดของนกกระยางตัวผู้ย่อมไม่มีเสมอ นกกระยางตัวเมียเหล่านั้นย่อมตั้งครรภ์เมื่อฟ้าร้อง”

อย่างไรก็ดี ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่ารูปนี้น่าจะเป็นการจารอักษรผิดของผู้จารพระไตรปิฎกในสมัยก่อน เพราะกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้ ความจริงแล้วแม้พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ ของไทยก็มีรูปว่า ปุมา เช่นกัน แต่รูปว่า ปุโม พบในฉบับพม่าตั้งแต่สมัยสัททนีติปกรณ์ที่รจนาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗]

"ปุมนฺตสฺสา"ติ อธิกาโร.

บทว่า ปุมนฺตสฺส (แห่งสระท้ายของ ปุม ศัพท์) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๓๗. โยสฺวาโน.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิภัตติ

อาโน อ. อาโน อาเทศ *ปุมนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

ปุมนฺตสฺส สวิภตฺติสฺส อาโนอาเทโส โหติ โยสุ วิภตฺตีสุ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิภัตติ

ปุมาโน.

[ปฐมา พหูพจน์] ปุมาโน

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาโน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ โย เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า "โยสฺวาโน"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปุมาโน**

---

๑๓๘. อมาลปเนกวจเน.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะอาลปนวิภัตติ เอกพจน์

อํ อ. อํ อาเทศ *ปุมนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อาลปเน* ในเพราะอาลปนวิภัตติ *เอกวจเน* ที่เป็นเอกพจน์ ฯ

[คำว่า อมาลปเนกวจเน ตัดบทเป็น อํ + อาลปเน + เอกวจเน]

ปุมนฺตสฺส สวิภตฺติสฺส อํ โหติ อาลปเนกวจเน ปเร.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะอาลปนวิภัตติเอกพจน์เบื้องหลัง

เห ปุมํ เห ปุมาโน, ปุมํ ปุมาโน.

[อาลปนะ]	เห ปุมํ	เห ปุมาโน
[ทุติยา]	ปุมํ	ปุมาโน

การประกอบรูปศัพท์ ปุมํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ค แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ ค เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อมาลปเนกวจเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุมํ**

“อา, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อา (เป็น อา) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อา และ วา ตามมาจากสูตรว่า สุสฺมิมา วา]

๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

อา จ อ. อา อักษร ด้วย *อุ* จ อ. อุ อักษร ด้วย *ปุมนฺตสฺส* จ แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *นามฺหิ* จ ในเพราะ นา วิภัตติ ด้วย ฯ

ปุมนฺตสฺส อาอุอาเทสา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา และ อุ ในเพราะ นา วิภัตติ ได้บ้าง

จสทฺเทน ปุมกมฺมถามนฺตสฺส จุการิ วา สสฺมาสุ.

แปลงสระท้ายของ ปุม, กมฺม และ ถาม ศัพท์เป็น อุ อักษรได้ด้วย จ ศัพท์บ้าง ในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลง อ ของ ปุม, กมฺม, และ ถาม เป็น อุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติ ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๙๗) ยังกล่าวถึง อทฺธ ศัพท์อีกด้วย จึงมีรูปในวิภัตติเหล่านั้นว่า ปุมุโน, ปุมุนา, กมฺมุโน, กมฺมุนา, ถามุโน, ถามุนา, อทฺธุโน, อทฺธุนา ตามนัยนี้ จ ศัพท์รวบรวมการีและนิมิตตะทั้งสองอย่าง]

ปุมานา ปุมุนา ปุเมน.

[ตติยา เอกพจน์] ปุมานา ปุมุนา ปุเมน วา

การประกอบรูปศัพท์ ปุมานา

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุมานา**

“อาเน”ติ วตฺตเต.

บทว่า อาเน (เป็น อาเน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ

อาเน จ อ. อาเน อาเทศ ด้วย *ปุมนฺตสฺส* จ แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *หิวิภตฺติมฺหิ* จ ในเพราะ หิ วิภัตติ ด้วย ฯ

ปุมนฺตสฺส หิวิภตฺติมฺหิ จ อาเนอาเทโส โหติ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้อยู่ท้ายนิมิตตะ คือ หิวิภตฺติมฺหิ แต่รวบรวมการี, การิยะ และนิมิตตะทั้ง ๓ อย่าง โดยรวบรวมการแปลงสระท้ายของ ยุว และ มฆว เป็นต้น เป็น อาน ในเพราะวิภัตติทั้งปวง]

วิภตฺติคฺคหณํ สวิภตฺติคฺคหณนิวตฺตนตฺถํ.

วิภตฺติ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามศัพท์ว่า สวิภตฺติ (กับวิภัตติ)

[พระกัจจายนะอาจตั้งสูตรว่า หิมฺหิ จ ก็เป็นที่เข้าใจได้ วิภตฺติ ศัพท์ในสูตรนี้มีประโยชน์เพื่อห้าม สวิภตฺติ ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส ดังนั้น การแปลงเป็น อาเน, อา และ อุ ด้วยสูตรเหล่านี้ คือ หิวิภตฺติมฺหิ จ, สฺสฺมิมา วา, อุ นามฺหิ จ, อ กมฺมนฺตสฺส จ จึงแปลงสระท้ายอย่างเดียว ไม่มีวิภัตติร่วมแปลงด้วย]

ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ.

[ตติยา พหูพจน์]	ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาเนหิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์ เป็น อาเน ด้วยสูตรว่า “หิวิภตฺติมฺหิ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุมาเนหิ

จสทฺเทน ยุวมฆวาทีนมนฺตสฺส วา อานาเทโส โหติ สพฺพวิภตฺตีสุ.

แปลงสระท้ายของ ยุว และ มฆว ศัพท์เป็นต้นเป็น อาน ได้บ้าง ในเพราะวิภัตติทั้งปวงด้วย จ ศัพท์

“อุ นามฺหิ จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน ปุมนฺตสฺสุกาโร วา สสฺมาสุ วิภตฺตีสุ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อุ อักษรในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติได้บ้างด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อุ นามฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

“ฌลโต สสฺส โน วา”ติ โน.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

ปุมุโน ปุมสฺส ปุมานํ.

[จตุตฺถี]	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมุโน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม
ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์ เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”
แปลง ส เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสฺส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น **ปุมุโน**

"สฺมา นา"ติ วตฺตเต.

สูตรว่า สฺมา นา (แปลง สฺมา เป็น นา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๑. ฌลโต จ.

แปลง สฺมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ตามสมควร

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลโต* จาก ฌ และ ล *นา* เป็น นา *โหติ* ย่อมเป็น จ ตามสมควร ฯ

ฌลอิจฺเจเตหิ สฺมาวจนสฺส นา โหติ.

แปลง สฺมา วิภัตติท้ายสระทั้งหลายคือ ฌ และ ล เหล่านี้เป็น นา

จคฺคหณํ กฺวจิ นิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีอรรถว่า ห้าม ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง การแปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรนี้จึงไม่แน่นอน แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ดึงสูตรว่า สฺมา นา มาไว้ในสูตรนี้]

ปุมานา ปุมุนา ปุมา ปุมสฺมา ปุมมฺหา ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ, ปุมุโน ปุมสฺส, ปุมานํ.

[ปัญจมี]	ปุมานา ปุมุนา ปุมา ปุมสฺมา ปุมมฺหา	ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ
[ฉัฏฐี]	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ

---

๑๔๒. อาเน สฺมึมฺหิ วา.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาเน ในเพราะ สฺมึ วิภัตติได้บ้าง

อาเน อ. อาเน อาเทศ *ปุมนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *สฺมึมฺหิ* ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ ฯ

ปุมนฺตสฺส สวิภตฺติสฺส อาเนอาเทโส โหติ วา สฺมึมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาเน ในเพราะ สฺมึ วิภัตติได้บ้าง

ปุมาเน ปุเม ปุมสฺมึ ปุมมฺหิ.

[สัตตมี เอกพจน์] ปุมาเน ปุเม ปุมสฺมึ ปุมมฺหิ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาเน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ สฺมึ เป็น อาเน ด้วยสูตรว่า “อาเน สฺมึมฺหิ วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุมาเน**

---

๑๔๓. สุสฺมิมา วา.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะ สุ วิภัตติได้บ้าง

อา อ. อา อาเทศ *ปุมนฺตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *สุสฺมึ* ในเพราะ สุ วิภัตติ ฯ

ปุมนฺตสฺส สุอิจฺเจตสฺมึ ปเร อาอาเทโส โหติ วา.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะวิภัตติว่า สุ นี้ที่อยู่เบื้องหลังได้บ้าง

ปุมาสุ ปุเมสุ.

[สัตตมี พหูพจน์] ปุมาสุ ปุเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาสุ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
ในเพราะ สุ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สุสฺมิมา วา"
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปุมาสุ**

ปุม สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุมา	ปุมาโน
อาลปนะ	เห ปุมํ	เห ปุมาโน
ทุติยา	ปุมํ	ปุมาโน
ตติยา	ปุมานา ปุมุนา ปุเมน	ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ
จตุตถี	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ
ปัญจมี	ปุมานา ปุมุนา ปุมา	ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ
ฉัฏฐี	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ
สัตตมี	ปุมาเน ปุเม ปุมสฺมึ ปุมมฺหิ	ปุมาสุ ปุเมสุ

ยุวาทีสุ "ยุว สิ" อิติธ-

ใน ยุว ศัพท์เป็นต้น ในรูปว่า ยุว สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ยุว ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"ปุมนฺตสฺสา สิมฺหี"ติ เอตฺถ อนฺตคฺคหเณน อากาโร,

[แปลงสระท้ายของ ยุว ศัพท์กับวิภัตติ]เป็น อา อักษรด้วย อนฺต ศัพท์ในสูตรนี้ว่า ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)

"หิวิภตฺติมฺหิ จา"ติ สุตฺเต จสทฺเทน อานาเทโส จ.

และแปลง[สระท้ายของ ยุว ศัพท์]เป็น อาน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า หิวิภตฺติมฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน ในเพราะ หิ วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ)

ยุวา ยุวาโน ยุวานา ยุวา, เห ยุว เห ยุวา เห ยุวาน เห ยุวานา ภวนฺโต ยุวานา ยุวา, ยุวานํ ยุวํ ยุวาเน ยุเว.

[ปฐมา]	ยุวา ยุวาโน	ยุวานา ยุวา
[อาลปนะ]	เห ยุว เห ยุวา เห ยุวาน เห ยุวานา	ภวนฺโต ยุวานา ยุวา
[ทุติยา]	ยุวานํ ยุวํ	ยุวาเน ยุเว

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า ยุวา ท้าย ยุวานา แต่ฉบับพม่าเก่าและฉบับสิงหลไม่มีรูปนี้ อย่างไรก็ตาม ฉบับต่างๆ มีรูปว่า ยุเว ในทุติยาวิภัตติ เมื่อมีรูปว่า ยุวา ในปฐมาวิภัตติ ก็ควรมีรูปนี้ในอาลปนวิภัตติอีกด้วย]

การประกอบรูปศัพท์ ยุวาโน

ศัพท์เดิมเป็น ยุว

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ยุว เป็น อาน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "หิวิภตฺติมฺหิ จ"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ยุวาโน**

“อ กมฺมนฺตสฺส จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน ยุวมฆวาทีนมนฺตสฺส อา โหติ วา นาสฺวิจฺเจเตสูติ อาตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ ยุว และ มฆว ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ นา, สุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อ กมฺมนฺตสฺส จ (แปลงที่สุดของ กมฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น อ) ได้บ้าง เพราะเหตุนั้น จึงมีความเป็น อา

ยุวานา ยุเวน ยุวาเนน วา ยุวาเนหิ ยุวาเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ, ยุวานสฺส ยุวสฺส ยุวานานํ ยุวานํ, ยุวานา ยุวานสฺมา ยุวานมฺหา ยุวาเนหิ ยุวาเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ, ยุวานสฺส ยุวสฺส ยุวานานํ ยุวานํ, ยุวาเน ยุวานสฺมึ ยุวานมฺหิ ยุเว ยุวสฺมึ ยุวมฺหิ ยุวาเนสุ ยุวาสุ ยุเวสุ.

[ตติยา]	ยุวานา ยุเวน ยุวาเนน	ยุวาเนหิ ยุวาเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ
[จตุตถี]	ยุวานสฺส ยุวสฺส	ยุวานานํ ยุวานํ
[ปัญจมี]	ยุวานา ยุวานสฺมา ยุวานมฺหา	ยุวาเนหิ ยุวาเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ
[ฉัฏฐี]	ยุวานสฺส ยุวสฺส	ยุวานานํ ยุวานํ
[สัตตมี]	ยุวาเน ยุวานสฺมึ ยุวานมฺหิ ยุเว ยุวมฺหิ ยุวสฺมึ	ยุวาเนสุ ยุวาสุ ยุเวสุ

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า ปุมา, ยุวา ศัพท์ที่เป็นปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ มีได้ ดังพระบาลีว่า

ถิโยว ตสฺส ชายนฺติ น ปุมา ชายเร กุเล

“ในสกุลของเขา ย่อมเกิดแต่ธิดา ไม่เกิดบุตร”

ยุว ศัพท์จึงแจกเหมือนปุริสาทิคณะ และเมื่อแปลง อ ของ ยุว เป็น อาน ก็มีรูปเป็น ยุวาน ซึ่งแจกเหมือนปุริสาทิคณะทั้งหมด แต่มีรูปพิเศษใน สิ เป็น ยุวา, โย เป็น ยุวาโน, นา เป็น ยุวานา และ สุ เป็น ยุวาสุ]

ยุว สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยุวา ยุวาโน	ยุวานา ยุวา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห ยุว ยุวา ยุวาน ยุวานา	ภวนฺโต ยุวานา
ทุติยา	ยุวานํ ยุวํ	ยุวาเน ยุเว
ตติยา	ยุวานา ยุเวน ยุวาเนน	ยุวาเนหิ ยุเวเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ
จตุตถี	ยุวานสฺส ยุวสฺส	ยุวานานํ ยุวานํ
ปัญจมี	ยุวานา ยุวานสฺมา ยุวานมฺหา	ยุวาเนหิ ยุเวเนภิ ยุเวหิ ยุเวภิ
ฉัฏฐี	ยุวานสฺส ยุวสฺส	ยุวานานํ ยุวานํ
สัตตมี	ยุวาเน ยุวานสฺมึ ยุวานมฺหิ ยุวสฺมึ ยุวมฺหิ	ยุวาเนสุ ยุวาสุ ยุเวสุ

เอวํ มฆวา มฆวาโน, มฆวานา อิจฺจาทิ ยุวสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า มฆวา มฆวาโน มฆวานา พึงกระจายเหมือน ยุว ศัพท์อย่างนี้

[สันสกฤตมีรูปเป็น ๒ แบบ คือ มฆวนฺ และ มฆวตฺ คำว่า มฆวนฺ นั้นมาจาก มห ธาตุ (ปูชายํ = บูชา) + กนฺ ปัจจัย ลง อวฺ อาคม, แปลง ห เป็น ฆ, แล้วนำ วฺ มาประกอบกับสระ อ ใน กนฺ ปัจจัย (ก เป็นศัพท์ อนุพันธ์) ตามนัยนี้นับเข้าในราชาทิคณะ แปลว่า ผู้ควรบูชา บาลีมีรูปเป็น มฆว โดยลง อ ปัจจัย ท้าย มห ธาตุ แล้วแปลง ห เป็น ฆว มีรูปวิเคราะห์ว่า มหียเต ปูชียเตติ มฆวา (มฆวะ คือ ผู้ควรบูชา)

ส่วนคำว่า มฆวตฺ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๔ สูตร ๑๒๘) กล่าวว่ามาจากการแปลง นฺ ใน มฆวนฺ เป็น ต จึงมีรูปเป็น มฆวตฺ อีกนัยหนึ่งคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๙๑) กล่าวว่ามาจาก มฆ ศัพท์ + วตฺ ปัจจัย ตามนัยนี้นับเข้าในคัจฉันตาทิคณะ แปลว่า ผู้มีทรัพย์ บาลีมีรูปเป็น มฆวนฺตุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มฆํ อสฺส อตฺถีติ มฆวา (มฆวา คือ ผู้มีทรัพย์) มตินี้พ้องกับข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

มฆํ วุจฺจติ ธนํ, ตํ ปน สทฺธาสงฺขาตํ มฆํ อสฺส อตฺถีติ มฆวา.[๕๔]

"ทรัพย์เรียกว่า มฆะ ส่วนพระอินทร์ชื่อว่า มฆวา เพราะเป็นผู้มีทรัพย์คือศรัทธานั้น"]

อการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อ การันต์

อาการนฺโต ปุลฺลิงฺโค สาสทฺโท.

นามศัพท์ อา การันต์ ปุงลิงค์ คือ สา ศัพท์ (สุนัข)

[คำแปลข้างต้นคล้อยตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ส่วนปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่าให้เพิ่มปาฐเสสะคือบทที่เหลือจากบทที่แสดงไว้ว่า ทสฺสียติ ตามนัยนี้แปลว่า ข้าพเจ้าจะแสดง สา ศัพท์ที่เป็นนามศัพท์ อา การันต์ ปุงลิงค์]

สา สิ.

สา สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย สา ศัพท์)

[สา ศัพท์มาจาก สุน แปลง อุน เป็น อา จึงเป็น อา การันต์ ปุงลิงค์ ศัพท์ที่เป็น อา การันต์ ปุงลิงค์มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี นอกจาก สา ศัพท์แล้วก็มีศัพท์สมาสที่ลง อา ปัจจัยอยู่ท้าย เช่น ปจฺจกฺข-ธมฺมา เป็นต้น ท่านจะกล่าวเรื่องนี้ไว้ต่อไป]

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

สา สุนโข.

สำเร็จรูปเป็น สา สุนโข (สุนัข)

[คำว่า สุนโข เป็นคำไวพจน์ของ สา ในกรณีเช่นนี้ให้แปลควบกันทั้งสองศัพท์ โดยคำว่า สุนโข เป็นศัพท์ขยายให้รู้ว่า สา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สุนัข มิใช่ สา สรรพนามที่เป็นวิเสสนะของศัพท์อิตถีลิงค์คือ กญฺญา (สาวน้อย) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์สัมพันธจินตาว่า

เนกตฺถวุตฺติยา โคติ　　　　วุตฺเต วาจา น ญายเต
โค วาจาติ ตุ วุตฺเตสฺมา　　　　ปริยาโย จ เภทโก.[๕๕]

“เมื่อกล่าวว่า โค ย่อมไม่รู้ว่าคือถ้อยคำ เพราะ โค ศัพท์เป็นไปในความหมายอันมาก (มีวัว, แผ่นดิน เป็นต้น) แต่เมื่อกล่าวว่า โค วาจา ย่อมรู้ถ้อยคำได้ ดังนั้นคำไวพจน์จึงเป็นบทขยายได้อีกด้วย”]

พหุวจเน-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๔๔. อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ.

สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว

สโร อ.สระ *อโฆ* ที่มิใช่ ฆ *อาปชฺชเต* จ ย่อมถึง นั่นเทียว *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *เอกวจนโยสุ* ในเพราะเอกพจน์ และ โย วิภัตติ ท. *อปิ* บ้าง ฯ

[คำว่า อโฆ (สระที่มิใช่ ฆ) คือ สระ อา ที่ไม่ชื่อว่า ฆ และ อี, อู ที่ชื่อว่า ฌ, ล และ ป กล่าวโดยละเอียดคือ สระ อา ปุงลิงค์, สระ อี และ อู อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ พร้อมด้วยสระ โอ ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์

คำว่า เอกวจน (เอกพจน์) หมายถึง วิภัตติเอกพจน์ ๘ ศัพท์รวม ค ด้วย

อปิ ศัพท์มีอรรถนิวัตตาปนาวธารณะ โดยห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง มีลักษณะเหมือน วา ศัพท์ จึงแปลว่า ได้บ้าง

จ ศัพท์มีอรรถสันนิฏฐานาวธารณะ โดยกล่าวย้ำความในสูตร แปลว่า นั่นเทียว]

ฆสญฺญกอาการวชฺชิโต ลิงฺคสฺสนฺโต สโร รสฺสมาปชฺชเต เอกวจเนสุ โยสุ จ ปเรสูติ รสฺสตฺตํ.

สระอันเป็นที่สุดของนามศัพท์ยกเว้น อา อักษรที่มีชื่อว่า ฆ (อา การันต์ อิตถีลิงค์) ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะเอกพจน์[ทั้งหมด] และ โย วิภัตติ (ปฐมา ทุติยา และอาลปนะ) ที่อยู่เบื้องหลัง ด้วยสูตรนี้ความเป็นรัสสะ[ของนามศัพท์ยกเว้น อา การันต์ อิตถีลิงค์] ย่อมมี

อปิคฺคหณํ สิมฺหิ นิวตฺตนตฺถํ.

อปิ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้าม[ความเป็นรัสสะ] ในเพราะ สิ วิภัตติ

[ความจริงสูตรนี้อนุญาตให้ทำรัสสะ ในเพราะเอกพจน์ทั้งหมดและ โย วิภัตติ แต่ อปิ ศัพท์กลับห้ามทำรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), อิตฺถี (สตรี) แต่ในนปุงสกลิงค์ต้อง ทำรัสสะแน่นอน เช่น โคตฺรภุ จิตฺตํ (จิตที่ล่วงพ้นโคตรปุถุชน)]

เสสํ เนยฺยํ.

รูปที่เหลือก็พึงเข้าใจได้ [เหมือนกับที่ผ่านมา]

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น สา

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ โย วิภัตติ รัสสะ อา ท้าย สา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตร "สพฺพโยนีนมาเอ"

ลบสระหน้า ปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **สา**

สา ติฏฺฐนฺติ, เห ส เห สา, เห สา, สํ, เส, เสน สาหิ สาภิ, สสฺส สาย, สานํ, สา สสฺมา สมฺหา, สาหิ สาภิ, สสฺส, สานํ, เส สสฺมึ สมฺหิ, สาสุ.

[ปฐมา พหูพจน์]		สา ติฏฺฐนฺติ (สุนัขยืนอยู่)
[อาลปนะ]	เห ส เห สา	เห สา
[ทุติยา]	สํ	เส
[ตติยา]	เสน	สาหิ สาภิ
[จตุตถี]	สสฺส สาย	สานํ
[ปัญจมี]	สา สสฺมา สมฺหา	สาหิ สาภิ
[ฉัฏฐี]	สสฺส	สานํ
[สัตตมี]	เส สสฺมึ สมฺหิ	สาสุ

เอวํ ปจฺจกฺขธมฺมา คาณฺฑีวธนฺวาปภุตโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

ปจฺจกฺขธมฺมา	(ผู้มีธรรมอันประจักษ์)
คาณฺฑีวธนฺวา	(ผู้มีธนูอันมีข้อมาก = พระอรชุน)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[บทว่า ปจฺจกฺขธมฺมา, คาณฺฑีวธนฺวา มาจาก ปจฺจกฺขธมฺม, คาณฺฑีวธนุ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า

ธนุมฺหา จ (ดู สูตร ๓๕๕) คำว่า ปภุติ เป็นคำไวพจน์ของ อาทิ ในที่นี้หมายเอา ทฬฺหธมฺมา (ผู้มีธนูอันมั่นคง = นายขมังธนู), ทฬฺหธนฺวา (ผู้มีธนูอันมั่นคง = นายขมังธนู), วิวฏฺจฺฉทา (ผู้มีหลังคา[คือกิเลส] อันตนเปิดแล้ว) โดย ธมฺม ศัพท์ใน ทฬฺหธมฺม มีอรรถว่า ธนู ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทฬฺหธมฺโมติ ทฬฺหธนุํ สหสฺสตฺถามธนุํ โอโรเปตุญฺจ อาโรเปตุญฺจ สมตฺโถ.[๖]

"คำว่า ทฬฺหธมฺโม (ผู้มีธนูอันมั่นคง) คือ ผู้สามารถยกและวางธนูอันมั่นคง คือธนูที่ยกขึ้นด้วยกำลังแห่งบุรุษพันหนึ่ง"

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับพม่าและฉบับไทยมีรูปว่า ทฬฺหธมฺโม เหมือนกัน ไม่มีรูปว่า ทฬฺหธมฺมา ดังที่ไวยากรณ์แสดงไว้ ข้อนี้คงจะเกิดจากการจารอักษรผิดในสมัยก่อน]

สา สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สา	สา
อาลปนะ	เห ส เห สา	เห สา
ทุติยา	สํ	เส
ตติยา	เสน	สาหิ สาภิ
จตุตถี	สสฺส สาย	สานํ
ปัญจมี	สา สสฺมา สมฺหา	สาหิ สาภิ
ฉัฏฐี	สสฺส	สานํ
สัตตมี	เส สสฺมึ สมฺหิ	สาสุ

อาการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อา การันต์

อิการนฺโต ปุลฺลิงฺโค อคฺคิสทฺโท.

นามศัพท์ อิ การันต์ ปุงลิงค์ คือ อคฺคิ ศัพท์ (ไฟ)

สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

ลง สิ วิภัตติเป็นต้น

อคฺคิ สิ.

อคฺคิ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อคฺคิ ศัพท์)

“อนฺโต, สิมฺหิ วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อนฺโต (สระท้าย) และสูตรว่า สิมฺหิ วา (ในเพราะ สิ วิภัตติตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ]

๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.

แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุด *อคฺคิสฺส* แห่ง อคฺคิ ศัพท์ *อินิ* เป็น อินิ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

อคฺคิสฺส อนฺโต อินิ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์ เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง

“เสสโต โลปํ คสิปี”ติ สิโลโป.

การลบ สิ วิภัตติย่อมมีด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ (ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ)

อคฺคินิ อคฺคิ.

[ปฐมา เอกพจน์] อคฺคินิ อคฺคิ

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงรูปว่า อคฺคิ เป็น อิ การันต์ ส่วนรูปว่า อคฺคินิ เป็นอาเทศของ อคฺคิ ศัพท์ที่ลง สิ วิภัตติ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๔๕) กล่าวถึงบทเดิม ๓ บท คือ อคฺคิ อคฺคินิ คินิ เหมือนบทเดิม ๓ บท คือ อุท อุทก ทก แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๓) กล่าวถึงรูปว่า อคฺคินิ โดยลบ อ ต้นบท ไม่มี คินิ ศัพท์ดังอุทาหรณ์ว่า ชายเต'คินิ = ชายเต + อคฺคินิ]

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคินิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง อิ ของ อคฺคิ เป็น อินิ ด้วยสูตรว่า “อคฺคิสฺสินิ”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **อคฺคินิ**

พหุวจเน "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"ติ ฌสญฺญายํ-

ในพหูพจน์ เมื่อชื่อ ฌ ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"ฌลโต, วา"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ฌลโต (ท้าย ฌ และ ล) และบทว่า วา (ตามสมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๖. ฆปโต จ โยนํ โลโป.

ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล ตามสมควร

โลโป อ.การลบ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆปโต* จ จาก ฆ และ ป ด้วย *ฌลโต* จ จาก ฌ และ ล ด้วย *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

ฆปสญฺเญหิ อิตฺถิวาจเกหิ อาการิวณฺณุวณฺเณหิ ฌลสญฺเญหิ จ ปเรสํ โยวจนานํ โลโป โหติ วา.

การลบ โย วิภัตติท้าย อา อักษร, อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ที่มีชื่อว่า ฆ, ป ที่แสดงอิตถีลิงค์ และ[อิ วัณณะ และอุ วัณณะ] ซึ่งมีชื่อว่า ฌ และ ล ย่อมมี ตามสมควร

ววตฺถิตวิภาสายํ.

วา ศัพท์นี้เป็นววัตถิตวิภาสา

[วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๒ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ　　มีรูปที่ลบ โย แน่นอน เช่น อมู (อมุ + โย), กติ (กติ + โย)

๒. อนิจจวิธิ　　มีรูปที่ลบ โย ไม่แน่นอน เช่น กญฺญา กญฺญาโย, อฏฺฐี อฏฺฐีนิ]

---

๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

รัสสสระท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว และที่ลบแล้ว

รสฺสสรา อ.รัสสสระ ท. *อาปชฺชนฺเต* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. *กตนิการโลเปสุ* ที่มี นิ อักษรและการลบที่ถูกกระทำแล้ว ฯ

[ในสูตรนี้ไม่มีบทประธานว่า รสฺสสรา (รัสสสระ) ทั้งในสูตรและบทที่ตามมาจากสูตรก่อน แต่ในวุตติอธิบายเพิ่มประธานเป็น รสฺสสรา เพราะเมื่อกล่าวว่า ย่อมถึงความเป็นทีฆะ ก็เป็นที่รู้กันได้ว่าสิ่งที่ทำทีฆะคือรัสสสระ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อวุตตสิทธินัย (สำนวนที่สำเร็จโดยมิได้กล่าวไว้) (ดู สูตร ๙)]

ลิงฺคสฺสนฺตภูตา สพฺเพ รสฺสสรา โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆมาปชฺชนฺเต.

รัสสสระทั้งปวงที่อยู่ท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในเพราะ โย วิภัตติที่มีการแปลงเป็น นิ และมีการลบที่ถูกกระทำแล้ว

กตา นิการโลปา เยสํ เต กตนิการโลปา.

การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิภัตติเหล่าใด เหตุนั้น โย วิภัตติเหล่านั้นชื่อว่า กตนิการโลปะ (มีการแปลงเป็น นิ และการลบที่ถูกกระทำแล้ว)

[รูปวิเคราะห์ข้างต้นชื่อว่า ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส อุทาหรณ์ที่แปลง โย เป็น นิ เช่น จิตฺตานิ ส่วนอุทาหรณ์ที่ลบ โย เช่น อคฺคี เมื่อแปลง โย เป็น นิ หรือลบ โย แล้ว ให้ทีฆะด้วยสูตรนี้]

อคฺคี.

[ปฐมา พหูพจน์] อคฺคี

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคี

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “ฌปโต จ โยนํ โลโป”
ในเพราะ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ”

สำเร็จรูปเป็น **อคฺคี**

“ปญฺจาทีนมตฺตนฺ”ติ อิโต “อตฺต”มิติ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) จากสูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ (แปลงสระที่สุดของสังขยามี ปญฺจ เป็นต้น เป็น อ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๘. โยสฺวกตรสฺโส โฌ.

ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตติ

โฌ อ. ฌ *อกตรสฺโส* อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

โยสุ ปเรสุ อกตรสฺโส โฌ อตฺตมาปชฺชเต.

[อิ วัณณะที่ชื่อ] ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตติ เบื้องหลัง

อคฺคโย.

[ปฐมา พหูพจน์]	อคฺคโย

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิโย

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ฌ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โยสฺวกตรสฺโส โฌ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อคฺคโย**

โฌติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า โฌ (ฌ)

รตฺติโย.

บทว่า โฌ (ฌ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า รตฺติโย (ราตรีทั้งหลาย)

[บทว่า รตฺติโย เป็นอิตถีลิงค์ สระ อิ จึงมิใช่ชื่อว่า ฌ เพราะฉะนั้นจึงมิได้แปลง อิ เป็น อ ด้วยสูตรนี้]

อาลปเนเปวํ.

แม้ในอาลปนวิภัตติก็เหมือนอย่างนี้

เห อคฺคิ เห อคฺคี เห อคฺคโย.

[อาลปนะ]เห อคฺคิ	เห อคฺคี เห อคฺคโย

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๕) แสดงรูปอาลปนวิภัตติ เอกพจน์ เป็นรูปทีฆะว่า อคฺคี อีกด้วย]

ทุติเยกวจเน ปุพฺพสฺสรโลเป สมฺปตฺเต-

ในทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เมื่อการลบสระหน้าปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๔๙. อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.

แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต

อํโม อ. อํ และ ม *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลเปหิ* จาก ฌ, ล และ ป ท. *นิคฺคหีตํ* เป็นนิคคหิต *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า อํโม เป็น สมาหารทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

-อํ จ โม จ อํโม = อังมะ คือ อํ และ ม

ตามปกติสมาหารทวันทสมาสมักมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ แต่บทนี้เป็นข้อยกเว้นพิเศษจึงเป็นปุงลิงค์ (ดู สูตร ๓๕๙)]

ฌลปอิจฺเจเตหิ ปรสฺส อํวจนสฺส มการสฺส จ นิคฺคหีตํ อาเทโส โหติ.

แปลง อํ วิภัตติและ ม อักษรเบื้องหลังสระเหล่านี้คือ ฌ, ล, ป เป็นนิคคหิต

อคฺคึ อคฺคี อคฺคโย, อคฺคินา อคฺคีหิ อคฺคีภิ.

[ทุติยา]	อคฺคึ	อคฺคี อคฺคโย
[ตติยา]	อคฺคินา	อคฺคีหิ อคฺคีภิ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคึ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น **อคฺคึ**

[อุทาหรณ์ที่แปลง อํ เป็นนิคคหิต คือ อคฺคึ ส่วนอุทาหรณ์ที่แปลง ม เป็นนิคคหิต คือ รูปว่า ปุลฺลิงฺคํมาจาก ปุม + ลิงฺคํ แปลง ม เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ลฺ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

“สุนํหิสุ จา”ติ เอตฺถ จคฺคหเณน กตฺถจิ ทีฆาภาโว.

ความไม่ทีฆะในบางรูป ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ (ได้บ้าง) ในสูตรนี้ว่า สุนํหิสุ จ (รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง)

อคฺคิหิ อคฺคิภิ.

[ตติยา พหูพจน์] อคฺคิหิ อคฺคิภิ

“ฌลโต สสฺส โน วา”ติ โน.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

อคฺคิโน อคฺคิสฺส อคฺคีนํ อคฺคินํ.

[จตุตถี] อคฺคิโน อคฺคิสฺส อคฺคีนํ อคฺคินํ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิโน

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ
ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”
แปลง ส ท้าย ฌ เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสฺส โน วา”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **อคฺคิโน**

“สฺมา นา”ติ วตฺตมาเน “ฌลโต จา”ติ วิกปฺเปน นา.

เมื่อสูตรว่า สฺมา นา (แปลง สฺมา เป็น นา) ตามมา[ปรากฏในสูตรที่จะกล่าวนี้คือ

สูตร ฌลโต จ] แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยความไม่แน่นอน ด้วยสูตรว่า ฌลโต จ (แปลง สฺมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง)

อคฺคินา อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ, อคฺคิโน อคฺคิสฺส อคฺคีนํ อคฺคินํ, อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ อคฺคีสุ อคฺคิสุ.

[ปัญจมี]	อคฺคินา อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา	อคฺคีหิ อคฺคิหิ อคฺคีภิ อคฺคิภิ
[ฉัฏฐี]	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคีนํ อคฺคินํ
[สัตตมี]	อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ	อคฺคีสุ อคฺคิสุ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคินา

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

แปลง สฺมา ท้าย ฌ เป็น นา ด้วยสูตรว่า "ฌลโต จ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **อคฺคินา**

อคฺคิ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อคฺคินิ อคฺคิ	อคฺคี อคฺคโย
อาลปนะ	เห อคฺคิ	เห อคฺคี อคฺคโย
ทุติยา	อคฺคึ	อคฺคี อคฺคโย
ตติยา	อคฺคินา	อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ
จตุตถี	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคีนํ อคฺคินํ
ปัญจมี	อคฺคินา อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา	อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ
ฉัฏฐี	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคีนํ อคฺคินํ
สัตตมี	อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ	อคฺคีสุ อคฺคิสุ

เอวมญฺเญปิ

โชติ ปาณิ คณฺฐิ มุฏฺฐิ กุจฺฉิ วตฺถิ สาลิ วีหิ
พฺยาธิ โอธิ โพธิ สนฺธิ ราสิ เกสิ สาติ ทีปิ.

อิสิ มุนิ มณิ ธนิ ยติ คิริ รวิ กวิ
กปิ อสิ มสิ นิธิ วิธิ อหิ กิมิ ปติ
หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ
อุรุธิติ วรมติ นิรุปธิ อธิปติ.

อญฺชลิ สารถิ อติถิ สมาธิ อุทธิปฺปภุตโย.

แม้ศัพท์เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

โชติ (ไฟ)	ปาณิ (มือ)	คณฺฐิ (ปม)
มุฏฺฐิ (กำมือ)	กุจฺฉิ (ท้อง)	วตฺถิ (ท้องน้อย, กระเพาะปัสสาวะ)
สาลิ (ข้าวสาลี)	วีหิ (ข้าวเปลือก)	พฺยาธิ (โรค)
โอธิ (เขตแดน)	โพธิ (ต้นโพธิ์)	สนฺธิ (การต่อ)
ราสิ (กอง)	เกสิ (นายเกสี)	สาติ (นายสาติ)
ทีปิ (เสือดาว)	อิสิ (ฤษี)	มุนิ (มุนี)
มณิ (มณี)	ธนิ (เสียง)	ยติ (ภิกษุ)
คิริ (ภูเขา)	รวิ (ดวงอาทิตย์)	กวิ (กวี)
กปิ (ลิง)	อสิ (ดาบ)	มสิ (น้ำหมึก)
นิธิ (ขุมทรัพย์)	วิธิ (วิธี)	อหิ (งู)
กิมิ (หนอน)	ปติ (สามี, นาย)	หริ (พระนารายณ์)
อริ (ศัตรู)	ติมิ (ปลาติมิ)	กลิ (บาป)
พลิ (พลีกรรม)	ชลธิ (มหาสมุทร)	คหปติ (คหบดี)
อุรุธิติ (ผู้มีความเพียรยิ่ง)	วรมติ (ผู้มีความคิดดี)	นิรุปธิ (ผู้ไม่มีอุปธิ)
อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่)	อญฺชลิ (กระพุ่มมือ)	สารถิ (นายสารถี)

อติถิ (ผู้มาเยือน) สมาธิ (ความตั้งมั่น) อุทธิ (มหาสมุทร)”

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาแรกชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วยครุ, ลหุ, ร คณะ และ ช คณะ คาถาหลังมีลหุ ๑๖ พยางค์ชื่อว่า อจลธิติ

อิ การันตศัพท์ ปุงลิงค์ที่แจกตาม อคฺคิ เหล่านี้ จำแนกออกเป็น ๖ หมวด คือ

๑. ศัพท์ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สญฺญายํ ทาธาโต อิ เช่น อุทธิ (มหาสมุทร), ชลธิ (มหาสมุทร), นิธิ (ขุมทรัพย์) เป็นต้น

๒. ศัพท์ลง จิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า มุนาทีหิ จิ เช่น มุนิ เป็นต้น

๓. ศัพท์ลง กฺวิ ปัจจัยท้าย อิ การันตธาตุด้วยสูตรว่า กฺวิ จ เช่น มารชิ เป็นต้น

๔. ศัพท์ลง ฌิณฺ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฌิณฺ เช่น คามิ (ผู้จักไปโดยปกติ), ภาชิ (ผู้จักเสพโดยปกติ)

๕. ศัพท์ลง ณิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อโต ณิ วา เช่น ทกฺขิ (บุตรของนายทักขะ)

๖. ศัพท์ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมติยโว วา เช่น คติ (การไป) หมวดสุดท้ายนี้มีอุทาหรณ์ว่า คติมฺหิ แต่ส่วนใหญ่ศัพท์ที่ลง ติ ปัจจัยมักใช้เป็นอิตถีลิงค์แจกตาม รตฺติ ศัพท์ มีรูปว่า คติยํ เป็นต้น]

อิการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อิ การันต์

อีการนฺโต ปุลฺลิงฺโค ทณฺฑีสทฺโท.

นามศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ คือ ทณฺฑี ศัพท์ (ผู้มีไม้เท้า)

“ทณฺฑี สิ” อิตีธ-

ในรูปว่า ทณฺฑี สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ทณฺฑี ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จา”ติ รสฺสตฺเต สมฺปตฺเต เอตฺเถวาปิคฺคหเณน สิสฺมึ ตทภาเว สิทฺเธ นิยมตฺถมาห.

เมื่อความเป็นรัสสะปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว) เมื่อความไม่เป็นแห่งรัสสะนั้นในเพราะ สิ วิภัตติ สำเร็จแล้วด้วย อปิ ศัพท์ในสูตรนี้นั่นเทียว [คือในสูตรว่า อโฆ-รสฺสเมก เป็นต้น] พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ] เพื่อกำหนดให้แน่นอนชัดเจน

[เมื่อลง สิ วิภัตติท้าย ทณฺฑี เป็นรูปว่า ทณฺฑี + สิ การรัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺส-เมกวจนโยสฺวปิ จ ย่อมมาถึง แต่เนื่องจาก อปิ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวห้ามการรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติในบางรูป จึงไม่ต้องรัสสะ ด้วยสูตรนั้น แต่ อปิ ศัพท์มิได้ระบุลิงค์และวิภัตติไว้โดยตรง พระกัจจายนะจึงกล่าวสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ) เพื่อกำหนดว่าไม่เป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติเฉพาะในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เท่านั้น]

“รสฺสนฺ”ติ วตฺตมาเน-

บทว่า รสฺสํ (ความเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๐. น สิสฺมิมนปุํสกานิ.

นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ

ลิงฺคานิ อ.นามศัพท์ ท. *อนปุํสกานิ* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *น อาปชฺชนฺเต* ย่อมไม่ถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *สิสฺมึ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

[สูตรนี้เป็นนิยมสูตร คือ สูตรกำหนดให้แน่นอน นิยมสูตรแบบนี้ทำหน้าที่กำหนดวิธิสูตรอีกทอดหนึ่ง จึงไม่อาจใช้ในการประกอบรูปศัพท์ได้ ดังคัมภีร์กาตันตรฎีกากล่าวว่า

ปุพฺพสิทฺธํ ตุ ยํ การฺยํ ปุน'ราพฺภเต วิโธ
ปุพฺพการิยวฺยุทาสาย วิเสสตฺถํ จ ตํ ภเว.[๕๗]

"สูตรใดสำเร็จแล้วด้วยสูตรก่อนย่อมถูกปรารภอีก สูตรนั้นย่อมมีเพื่อห้ามวิธีของสูตรก่อน และเพื่อความพิเศษในวิธีทางไวยากรณ์"]

สิสฺมึ นปุํสกวชฺชิตานิ ลิงฺคานิ น รสฺสมาปชฺชนฺเตติ รสฺสตฺตาภาโว.

นามศัพท์ยกเว้นนปุงสกลิงค์ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สิ วิภัตติ ความไม่เป็นรัสสะย่อมมีด้วยสูตรนี้

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

ทณฺฑี ติฏฺฐติ.

ทณฺฑี ติฏฺฐติ (คนมีไม้เท้ายืนอยู่)

อนปุํสกานีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อนปุํสกานิ (นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์)

สุขการิ ทานํ.

บทว่า อนปุํสกานิ (นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า สุขการิ ทานํ (ทานที่ก่อให้เกิดสุข)

[ในตัวอย่างว่า สุขการิ ทานํ บทว่า สุขการิ เป็นนปุงสกลิงค์ตามวิเสสยะคือ ทานํ จึงรัสสะ อี เป็น อิ ได้ เพราะ อปิ ศัพท์ในสูตรว่า อโฆ เป็นต้นและสูตรนี้มิได้ห้ามความเป็นรัสสะในนปุงสกลิงค์]

เอตฺถ จ

วิสทาวิสทาการ- โวหาโรภยมุตฺตกา
ปุมาทิชานเน เหตุ ภาวโต ลิงฺค'มีริตา.

อนึ่ง ในสูตรนี้

"บัญญัติอันมีลักษณะองอาจ บัญญัติอันมีลักษณะไม่องอาจ และ

บัญญัติอันพ้นจากทั้ง ๒ อย่าง เรียกว่า ลิงค์ (เครื่องหมาย) เพราะเป็นเหตุให้รู้ความเป็นเพศชายเป็นต้น”

[คำว่า วิสทาวิสทาการโวหาโรภยมุตฺตกา ตัดบทเป็น วิสท + อวิสท + อาการโวหาร + อุภยมุตฺตกา

ข้อความนี้แสดงความหมายของ ลิงฺค ว่าหมายถึง เครื่องหมาย ซึ่งเป็นเหตุให้รู้ว่าเป็นบุรุษสตรี หรือบัณเฑาะก์ เครื่องหมายดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. วิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันองอาจ) คือ อากัปกิริยาการยืน เดิน นั่ง หรือนอน ฯลฯ ของบุรุษ มีความเปิดเผยไม่กระมิดกระเมี้ยน

๒. อวิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันไม่องอาจ) คือ อากัปกิริยาการยืน เดิน นั่ง นอน ฯลฯ ของสตรี มีความกระมิดกระเมี้ยนไม่โอ่อ่าเหมือนบุรุษ

๓. เนววิสทานาวิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันมิใช่องอาจและองอาจ) อากัปกิริยาการยืน เดิน นั่ง นอน ฯลฯ ของบัณเฑาะก์ มีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างบุรุษและสตรี

บัญญัติดังกล่าวนี้เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า เป็นบุรุษ เป็นสตรี หรือเป็นบัณเฑาะก์ จึงชื่อว่า ลิงฺค (เครื่องหมาย) ตามนัยนี้ ลิงฺค ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า ลีนํ ปุมาทิวิเสสทพฺพตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ (ลิงคะ คือ เครื่องหมายที่แสดงอรรถของทัพพะพิเศษมีบุรุษเป็นต้นที่ซ่อนเร้น) ส่วนคำว่า ปุลฺลิงฺค ตามนัยนี้ปรากฏรูปวิเคราะห์ว่า ปุมฺโน ลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ (ปุลลิงค์ คือ เครื่องหมายของบุรุษ) หรือแม้คำว่า อิตฺถิลิงฺค, นปุํสกลิงฺค ก็มีรูปวิเคราะห์เหมือนนัยที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ลิงฺค ใช้ในความหมายว่า เพศทางไวยากรณ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลิงฺคํ วิยาติ ลิงฺคํ (ลิงค์ คือ เพศที่คล้ายกับเครื่องหมาย) หมายความว่า เครื่องหมายแสดงความเป็นบุรุษ ฉันใด เพศทางไวยากรณ์ ก็แสดงความเป็นนามศัพท์ปุงลิงค์เป็นต้น ฉันนั้น เนื่องจากภาษาบาลีมีเพศประจำศัพท์ นัยนี้จึงหมายถึงเพศทางไวยากรณ์ทั้ง ๓ คือ เพศชาย เพศหญิง และเพศบัณเฑาะก์ คำว่า ปุลฺลิงฺค ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมฺโน วิย ลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ (ปุลลิงค์ คือ เพศของนามศัพท์ที่เหมือนบุรุษ) แม้คำว่า อิตฺถิลิงฺค, นปุํสกลิงฺค ก็เช่นเดียวกัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ลิงฺค ใช้ในความหมายว่า นามศัพท์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ลีนํ ตสฺมิมสติ อญฺญาตํ ทพฺพตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ (ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่แสดงอรรถของทัพพะอันซ่อนเร้นซึ่งเมื่อไม่มีนามศัพท์นั้นก็ไม่ อาจรู้ได้) คำว่า ปุลฺลิงฺค ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมฺโน วิย ลิงฺคํ ยสฺสาติ ปุลฺลิงฺโค (ปุงลิงค์ คือ ศัพท์ที่มีเพศ ของนามศัพท์ที่เหมือนบุรุษ) แม้คำว่า อิตฺถิลิงฺค, นปุํสกลิงฺค ก็เช่นเดียวกัน

สรุปความว่า ลิงฺค ในภาษาบาลีมีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. เครื่องหมาย (บางแห่งเรียกว่า อรรถลิงค์)

๒. เพศทางไวยากรณ์ (บางแห่งเรียกว่า สัททลิงค์)

๓. นามศัพท์

ในคาถานี้ท่านแสดงอรรถของลิงค์โดยตรงและยังแสดงสัททลิงค์โดยปริยาย ทั้งนี้เพราะเพศทางไวยากรณ์ ก็บัญญัติตามเครื่องหมายของบุรุษอันมีลักษณะสะอาดเป็นต้น กล่าวคือ ศัพท์ที่มีรูปศัพท์ในปทมาลาชัดเจนไม่สับสนจำง่าย เป็นปุงลิงค์ ศัพท์ที่มีรูปศัพท์ในปทมาลาสับสนจำยาก เป็นอิตถีลิงค์ ส่วนศัพท์ที่มีรูปศัพท์ในปทมาลาก้ำกึ่งไม่ชัดเจนหรือสับสนมากนัก เป็นนปุงสกลิงค์]

โยโลเป ทณฺฑี ติฏฺฐนฺติ.

เมื่อลบ โย วิภัตติแล้ว อุทาหรณ์ว่า ทณฺฑี ติฏฺฐนฺติ (คนมีไม้เท้ายืนอยู่) ย่อมสำเร็จ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ให้ อี ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป"

สำเร็จรูปเป็น **ทณฺฑี**

อิตรตฺร "อโฆ รสฺส"มิจฺจาทินา รสฺสตฺเต กเต-

ในอุทาหรณ์อีกรูปหนึ่ง เมื่อความเป็นรัสสะถูกกระทำแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"ฌโต, กตรสฺสา"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ฌโต (ท้าย ฌ) และบทว่า กตรสฺส (ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๑. โยนํ โน.

แปลง โย วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น โน

โน อ. โน อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌโต* จาก ฌ *กต-รสฺสา* อันมีรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *โหติ* ย่อมมี ฯ

สพฺเพสํ โยนํ สาลปนานํ ฌโต กตรสฺสา ปเรสํ โนอิจฺจาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภัตติทั้งศัพท์ (โย ปฐมาทุติยาวิภัตติ) และ โย อาลปนะวิภัตติ ที่อยู่ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็นรูปว่า โน

ทณฺฑิโน ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] ทณฺฑิโน ติฏฺฐนฺติ (คนมีไม้เท้าทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิโน

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

ในเพราะ โย วิภัตติ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

แปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรว่า "โยนํ โน"

สำเร็จรูปเป็น **ทณฺฑิโน**

กตรสฺสาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กตรสฺสา (ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว)

อคฺคโย.

บทว่า กตรสฺสา (ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย

[บทว่า อคฺคโย มีศัพท์เดิม คือ อคฺคิ สระท้ายเป็นรัสสะเดิมอยู่แล้ว ท่านเรียกรัสสะประเภทนี้ว่า สภาวรัสสะ คือ รัสสะตามสภาพ มิได้เป็นรัสสะที่แปลงมาจากทีฆสระ ดังนั้นจึงมิได้แปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรนี้]

อธิการํ วินา "โยนํ โน"ติ โยควิภาคโต
กฺวจิ อกตรสฺสาปิ โน สารมติโน ยถา.

"การแปลง โย วิภัตติท้าย ฌ ซึ่งมิได้เป็นรัสสะที่รัสสะมา[จากทีฆ-สระ] เป็น โน ในบางแห่ง ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตรว่า โยนํ โน (แปลง โย วิภัตติ ท้าย ฌ เป็น โน) โดยเว้นบทที่ติดตามมาในสูตรนี้เสีย (คือบทว่า กต-รสฺสา) เช่น สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ)"

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง โย ท้าย ฌ ที่เป็นทีฆะในศัพท์เดิม แต่ถูกทำเป็นรัสสะไว้ ทำให้ อี การันต์ ปุงลิงค์มีรูปว่า ทณฺฑิโน ซึ่งต่างจาก อิ การันต์ ปุงลิงค์ที่มีรูปว่า อคฺคโย อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีอุทาหรณ์บางรูปที่แปลง โย เป็น โน ท้าย อิ การันต์เช่นกัน ดังตัวอย่างว่า สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ) บทว่า สารมติ เป็นนามศัพท์ อิ การันต์ สระ อิ นี้เป็นสภาวรัสสะ มิใช่รัสสะที่แปลงมา จึงไม่เข้ากฎตามสูตรเต็มๆ จึงต้องแบ่งสูตรให้เหลือเพียง โยนํ โน โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา ที่ติดตามมา นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างอื่น เช่น ปติโน (สามี), หํสาธิปติโน (พญาหงส์), ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิโน (ผู้มีความเห็นในเรื่องอดีต) รูปดังกล่าวคล้ายคลึงกับศัพท์ในภาษาปรากฤตว่า อคฺคิโณ (อคฺคิ + โย)

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างมากขึ้นกว่าเดิม ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธิ.[๕๘]

"ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารถนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร"

คัมภีร์พยาขยาใหม่กล่าวว่า บทว่า สารมติโน มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า สารา มติ เอเตสนฺติ สารมติโน จึงเป็น อิ การันต์ และแปลง โย เป็น โน ด้วยโยควิภาคะ แต่ถ้ามีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตว่า สารญฺจ ตํ มตญฺจาติ สารมตํ, สารมตํ เอเตสมตฺถีติ สารมติโน ก็มาจาก สารมต ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต ตามนัยนี้จัดเป็น อี การันต์ตามปกติ]

การประกอบรูปศัพท์ สารมติโน

ศัพท์เดิมเป็น สารมติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง โย เป็น โน ด้วยการแบ่งสูตรว่า “โยนํ โน” โดยเว้นบทที่ตามมาคือ กตรสฺสา

สำเร็จรูปเป็น **สารมติโน**

อาลปเน-

ในอาลปนวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“เค”ติ วตฺตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า เค ตามมาจากสูตรว่า โภ เค ตุ]

๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติ

ฌลปา อ. ฌ, ล และ ป ท. *อาปชฺชนฺเต* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *เค* ในเพราะ ค วิภัตติ ฯ

[ชื่อว่า ป คือ อิ, อี, อุ, อู ท้ายนามศัพท์ อิตถีลิงค์]

ฌลปอิจฺเจเต รสฺสมาปชฺชนฺเต เค ปเร.

สระเหล่านี้คือ ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

โภ ทณฺฑิ.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ ทณฺฑิ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

รัสสะ อี ท้าย ฌ เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ฌลปา รสฺสํ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **ทณฺฑิ**

"อโฆ รสฺสนฺ"ติอาทินาว สิทฺเธปิ รสฺสตฺเต ปุนารมฺโภ นิยมตฺโถ. เตน "โภ, โค"ติอาทีสุ น ภวติ.

เมื่อความเป็นรัสสะสำเร็จแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว) การปรารภสูตรนี้อีกมีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน เพราะเหตุนั้น ความเป็นรัสสะย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้น ว่า โภ, โค (ท่านผู้เจริญ, แน่ะ เจ้าวัว)

[รูปว่า ทณฺฑิ สำเร็จด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น ท่านตั้งสูตรนี้ขึ้นอีกเพื่อแสดงว่า คำว่า อโฆ (สระที่มิใช่ ฆ) หมายถึง สระ อี และ อู ที่ชื่อว่า ฌ, ล และ ป มิใช่สระ อา ในปุงลิงค์หรือสระ โอ ในลิงค์ทั้งสาม ดังนั้น สระ โอ ใน โภ (ท่านผู้เจริญ) และ โค (แน่ะ เจ้าวัว) จึงไม่รัสสะเป็น ภุ, คุ

อาทิ ศัพท์ใน โภ, โคติอาทีสุ หมายเอา อา การันตศัพท์ คือ สา ซึ่งไม่ทำรัสสะในอาลปนวิภัตติด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ แต่ใช้สูตรว่า อากาโร วา ซึ่งแสดงความไม่แน่นอนของการทำรัสสะในรูปดังกล่าว

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะแต่งคาถาสรุปความว่า

สิทฺเธปิ เอตฺถ รสฺสตฺเต อโฆ รสฺสนฺติอาทินา
นิยมตฺโถยมารมฺโภ เตน "โภ โค"ติ สิชฺฌติ.[๕๙]

"ความเป็นรัสสะแม้สำเร็จได้ด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน ดังนั้น อุทาหรณ์ว่า โภ, โค ย่อมสำเร็จ"

แม้ว่าในสูตรนี้จะมีคำว่า นิยมตฺโถ (มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน) สูตรนี้ก็เป็นวิธิสูตร ไม่ใช่นิยมสูตร เพราะถ้าเป็นนิยมสูตรจะมีผลให้ประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ แต่คัมภีร์นยาสะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ ดังนั้นจึงเป็นวิธิสูตร]

ทณฺฑี ทณฺฑิโน.

[อาลปนะ พหูพจน์] ทณฺฑี ทณฺฑิโน

ทุติยายํ รสฺสตฺเต กเต-

ในทุติยาวิภัตติ เมื่อกระทำให้เป็นรัสสะแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อ”มิติ วตฺตเต,

บทว่า อํ (อํ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

“ฆปโต สฺมึ ยํ วา”ติ อิโต มณฺฑูกคติยา “วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามสมควร) จากสูตรว่า ฆปโต สฺมึ ยํ วา (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ตามสมควร) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยมัณฑูกคตินัย

๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.

แปลง อํ วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌโต* จาก ฌ *กตรสฺสา* อันมีรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *นํ* เป็น นํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

ฌโต กตรสฺสา ปรสฺส อํวจนสฺส นํ โหติ วา.

แปลง อํ วิภัตติที่อยู่ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ ได้บ้าง

ทณฺฑินํ ทณฺฑึ ทณฺฑี ทณฺฑิโน, ทณฺฑินา ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ, ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส ทณฺฑีนํ.

[ทุติยา]	ทณฺฑินํ ทณฺฑึ	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
[ตติยา]	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
[จตุตฺถี]	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑินํ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ”

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็น นํ ด้วยสูตรว่า “นํ ฌโต กตรสฺสา”

สำเร็จรูปเป็น **ทณฺฑินํ**

“ฌลโต จา”ติ นา.

แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า ฌลโต จ (แปลง สฺมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง)

ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ, ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส ทณฺฑีนํ.

[ปัญจมี]	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
[ฉัฏฐี]	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ

"ณโต, กตรสฺสา"ติ จ วตฺตเต, ปุเร วิย "วา"ติ จ.

บทว่า ณโต (ท้าย ณ) และบทว่า กตรสฺสา (ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้] และบทว่า วา (บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]เหมือนในสูตรก่อน [คือโดยมัณฑูกคตินัย]

๑๕๔. สฺมึ นิ.

แปลง สฺมึ ท้าย ณ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นิ ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ณโต* จาก ณ *กตรสฺสา* อันมีรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *นิ* เป็น นิ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

ณโต กตรสฺสา ปรสฺส สฺมึวจนสฺส นิอิจฺจาเทโส โหติ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติที่อยู่ท้าย ณ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็นรูปว่า นิ ได้บ้าง

ทณฺฑินิ ทณฺฑิสฺมึ ทณฺฑิมฺหิ, ทณฺฑีสุ.

[สัตตมี] ทณฺฑินิ ทณฺฑิสฺมึ ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑินิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

ให้ อี ชื่อว่า ณ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

แปลง สฺมึ ท้าย ณ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า "สฺมึ นิ"

สำเร็จรูปเป็น **ทณฺฑินิ**

ทณฺฑี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑิโน

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	โภ ทณฺฑิ	ภวนฺโต ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ทุติยา	ทณฺฑินํ ทณฺฑึ	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ตติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
จตุตถี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
ปัญจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
ฉัฏฐี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
สัตตมี	ทณฺฑินิ ทณฺฑิสฺมึ ทณฺฑิมฺหิ	ทณฺฑีสุ

เอวมญฺญานิปิ

ธมฺมี สํฆี ญาณี หตฺถี จกฺกี ปกฺขี ทาจี รฏฺจี
ฉตฺตี มาลี วมฺมี โยคี ภาคี โภคี กามี สามี.

ธชี คณี สสี กุฏฺจี ชฏี ยานี สุขี สิขี
ทนฺตี มนฺตี กรี จาคี กุสลี มุสลี พลี.

ปาปการี สตฺตุฆาตี มาลฺยการี ทีฆชีวี
ธมฺมจารี สีฆยายี สีหนาที ภูมิสายี

อิจฺจาทีนิ อีการนฺตนามานิ.

นามศัพท์ อี การันต์แม้เหล่าอื่น คือ

ธมฺมี (ผู้มีธรรม)	สํฆี (ผู้มีหมู่คณะ)	ญาณี (ผู้มีญาณ)
หตฺถี (ช้าง)	จกฺกี (ผู้มีจักร, พระวิษณุ)	ปกฺขี (นก)
ทาจี (ผู้มีเขี้ยว)	รฏฺจี (ผู้มีแว่นแคว้น,พระราชา)	ฉตฺตี (ผู้มีฉัตร)
มาลี (ผู้ทรงมาลัย)	วมฺมี (ผู้มีเกราะ)	โยคี (ผู้บำเพ็ญเพียร)
ภาคี (ผู้มีส่วนแบ่ง)	โภคี (ผู้บริโภค)	กามี (ผู้มีความต้องการ)
สามี (สามี, เจ้านาย)	ธชี (ผู้มีธง)	คณี (ผู้มีหมู่คณะ)
สสี (ดวงจันทร์)	กุฏฺจี (ผู้เป็นโรคเรื้อน)	ชฏี (ผู้ทรงชฎา)

ยานี (ผู้มียาน)	สุขี (ผู้มีความสุข)	สิขี (นกยูง)
ทนฺตี (ช้าง)	มนฺตี (มนตรี)	กรี (ช้าง)
จาคี (ผู้สละ)	กุสลี (ผู้มีบุญ)	มุสลี (สาก)
พลี (ผู้มีกำลัง)	ปาปการี (ผู้กระทำบาป)	สตฺตุฆาตี (ผู้สังหารศัตรู)
มาลฺยการี (ช่างร้อยมาลัย)	ทีฆชีวี (ผู้มีอายุยืน)	
ธมฺมจารี (ผู้ประพฤติธรรม)	สีฆยายี (ผู้ไปอย่างรวดเร็ว)	
สีหนาที (ผู้บรรลือสีหนาท)	ภูมิสายี (ผู้นอนบนพื้นดิน เป็นต้น	

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[นามศัพท์ อี การันต์เหล่านี้เรียกว่า ทัณฑยาทิคณะ แจกตาม ทณฺฑี ศัพท์ ส่วนใหญ่ลง อี ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิตที่แปลว่า มี เช่น ธมฺมี (ผู้มีธรรม) มาจาก ธมฺม ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต และลงตัทธิตปัจจัยพร้อมทั้งกิตก์ปัจจัยเหล่านี้ คือ

- วี ปัจจัย เช่น มายาวี (ผู้มีมายากล)
- สี ปัจจัย เช่น ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)
- อาวี ปัจจัย เช่น ภยทสฺสาวี (ผู้เห็นภัยโดยปกติ)
- ณี ปัจจัย เช่น พฺรหฺมจารี (ผู้ประพฤติข้อปฏิบัติอันประเสริฐโดยปกติ)
- ตาวี ปัจจัย เช่น กตาวี (กระทำแล้ว)
- กฺวิ ปัจจัยท้าย อี การันตธาตุ เช่น คามณี (ผู้ใหญ่บ้าน), เสนานี (แม่ทัพ)

คาถาแรกชื่อว่า วิชชุมมาลา ประกอบด้วย ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ตามลักษณะที่กล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ (ข้อ ๔๙) ว่า โม โม โค โค วิชฺชุมฺมาลา (คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่าวิชชุมมาลา) คาถาที่ ๒ ชื่อว่า ปัฐยาวัตร คาถาที่ ๓ ชื่อว่า รการวิปุลา

ในภาษาบาลีมีบางศัพท์ที่เป็นได้ทั้ง อิ การันต์ และ อี การันต์ จึงมีรูปในพระบาลีว่า พฺรหฺมจารโย พฺรหฺมจาริโน, ยติโน, สารมติโน, เสนาปตโย เสนาปติโน, เสฏฺฐิโน, สารถิโน, จกฺกวตฺติโน, หตฺถโย หตฺถิโน ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๑๗)

ศัพท์ว่า มเหสี (ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่) เป็น อี การันต์ แต่แจกเหมือน อิ การันต์ มีรูปเป็น มเหสี, มเหสี มเหสโย เป็นต้น]

คามณีสทฺทสฺส ตุ สตฺตมิยํ เภโท.

ส่วนความแตกต่างของศัพท์ว่า คามณี ย่อมมีในสัตตมีวิภัตติ

คามณี คามณี คามณิโน, โภ คามณิ โภนฺโต คามณี โภนฺโต คามณิโน, คามณิน̣ คามณึ คามณี คามณิโน.

[ปฐมา]	คามณี	คามณี คามณิโน
[อาลปนะ]	โภ คามณิ	โภนฺโต คามณี โภนฺโต คามณิโน
[ทุติยา]	คามณิน̣ คามณึ	คามณี คามณิโน

เสสํ ทณฺฑีสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือนกับ ทณฺฑี ศัพท์

นิอาเทสาภาโวว วิเสโส.

มีความพิเศษที่การไม่แปลงเป็น นิ [ในสัตตมีวิภัตติ]เท่านั้น

[คำว่า คามณี รูปวิเคราะห์ว่า คามํ เนตีติ คามณี (คามณี คือ ผู้นำชาวบ้านไป = ผู้ใหญ่บ้าน) มาจาก คาม บทหน้า + นี ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย เนื่องจาก คาม ศัพท์ในบาลี มีรูปเป็น คฺราม ในสันสกฤต บาลีจึงแปลง น เป็น ณ]

เอวํ เสนานี สุธีปฺปภุตโย.

ศัพท์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ เสนานี (แม่ทัพ), สุธี (ผู้มีปัญญาดี) ดังนี้เป็นต้น

[บทว่า เสนานี มีรูปวิเคราะห์ว่า เสนํ เนตีติ เสนานี (เสนานี คือ ผู้นำเสนาไป = แม่ทัพ)

บทว่า สุธี มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรา ธี ญาณํ ยสฺสาติ สุธี (สุธี คือ ผู้มีปัญญาดี)

ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า ปภุติ ศัพท์หมายถึง ธมฺมสิรี (ผู้มีสิริคือธรรม) มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺโม เอว สิรี อสฺสาติ ธมฺมสิรี (ธัมมสิรี หมายถึง ผู้มีสิริคือธรรม)]

อีการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อี การันต์

อุการนฺโต ปุลฺลิงฺโค ภิกฺขุสทฺโท.

นามศัพท์ อุ การันต์ คือ ภิกฺขุ ศัพท์ (ภิกษุ)

ตเถว ภิกฺขุสทฺทโต สิ.

ลง สิ วิภัตติท้าย ภิกฺขุ ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

โส ภิกฺขุ.

[ปฐมา เอกพจน์] โส ภิกฺขุ (ภิกษุนั้น)

[คำว่า ภิกฺขุ สำเร็จรูปมาจาก ภิกฺข ธาตุ (ยาจเน = ขอ) + รู ปัจจัย รัสสะ อู เป็น อุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภิกฺขติ ยาจตีติ ภิกฺขุ (ภิกขุ คือ ผู้ขอ) กล่าวคือ ขอด้วยการขออันประเสริฐคือความเป็นผู้นิ่ง มิได้แสดงออกทางกายหรือวาจา]

พหุวจเน "ฌปโต จ โยนํ โลโป"ติ โยโลโป.

ในพหูพจน์ ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า ฌปโต จ โยนํ โลโป (ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ, ป, ฌ และ ล ได้บ้าง)

"โยสุ กต"อิจฺจาทินา ทีโฆ.

ทีฆะสระด้วยสูตรเป็นต้นว่า โยสุ กต (รัสสสระท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว และที่ลบแล้ว)

เต ภิกฺขู.

[ปฐมา พหุพจน์] เต ภิกฺขู (ภิกษุเหล่านั้น)

โลปาภาเว-

เมื่อไม่ลบ โย วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา, โยนนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามสมควร) และบทว่า โยนํ (แห่ง โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามสมควร

โวกาโร จ อ. โว อักษร ด้วย *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลโต* จาก ล *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

ลสญฺญโต ปเรสํ โยวจนานํ โวการาเทโส โหติ วา.

แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายสระที่มีชื่อว่า ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามสมควร

การคฺคหเณน โยนํ โน จ โหติ.

ด้วย การ ศัพท์แปลง โย วิภัตติเป็น โน ด้วย

จสทฺทคฺคหณํ กตฺถจิ นิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีอรรถว่าห้าม ในบางแห่ง

[ท่านไม่ตั้งสูตรให้สั้นลงว่า ลโต โว จ แต่เพิ่ม การ ศัพท์เข้ามาเพื่อแสดงอรรถที่เกินมาจากอรรถที่กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งได้แก่การแปลง โย เป็น โน ตามนัยนี้ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่นิวัตตาปนาว-ธารณะ แปลว่า ตามสมควร โดยห้ามการแปลง โย เป็น โว ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น จึงมีรูปว่า อมู (อมุ + โย) เท่านั้น

จ ศัพท์ ที่แปลว่า “ได้บ้าง” มีนัยว่ากระทำอย่างนี้ก็ได้ กล่าวคือ มีบางอย่างที่ไม่ทำอย่างนี้ก็ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่าห้ามวิธีการอย่างนี้ในตัวอย่างเหล่านั้น]

อถ วา จคฺคหณํ โนคฺคหณานุวตฺตนตฺถํ.

อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์มีอรรถว่า ยัง โน ศัพท์ให้ตามมา

[จ ศัพท์มีอรรถว่า อนุวัตตนะ ทำให้ โน ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ฌลโต สฺสฺส โน วา ตามนัยนี้ จ ศัพท์แปลว่า "และอักษรอื่น" ดังที่แปลไว้ในสูตร อนึ่ง จ ศัพท์ประเภทนี้ก็คืออวุตตสมุจจยะนั่นเอง]

เตน ชนฺตุสพฺพญฺญูอาทิโต โยนํ โน จ โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงแปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์ว่า ชนฺตุ สพฺพญฺญู เป็น โน ได้ด้วย

วาสทฺโท ววตฺถิตวิภาสตฺโถ.

วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน

ภิกฺขุปฺปภุติโต นิจฺจํ โว โยนํ เหตุอาทิโต
วิภาสา น จ โว โน จ อมุปฺปภุติโต ภเว.

เพราะเหตุนั้น

"การแปลง โย วิภัตติท้าย ภิกฺขุ ศัพท์เป็นต้นเป็น โว พึงเป็นนิจจวิธิ การแปลง โยวิภัตติท้าย เหตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น โว พึงเป็นอนิจจวิธิ แต่ไม่แปลง โย วิภัตติเป็น โว หรือ โน ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น (อสันตวิธิ)"

[วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา นี้กล่าวตามนัยหลังซึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุวัตตนะ ส่วนตามนัยแรกซึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลง โย เป็น โว ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น วา ศัพท์มีอรรถว่า วิกัปปนะ เพราะ จ ศัพท์ดังกล่าวได้ห้ามรูปที่เป็นอสันตวิธิในสูตรนี้แล้ว

วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ ท้าย ภิกฺขุ, เสตุ, เกตุ ศัพท์ เป็นต้น เช่น ภิกฺขโว, เสตโว, เกตโว
๒. อนิจจวิธิ ท้าย เหตุ, ชนฺตุ ศัพท์ เป็นต้น เช่น เหตโว, เหตุโย, ชนฺตโว, ชนฺตุโย
๓. อสันตวิธิ ท้าย อมุ ศัพท์ เป็นต้น เช่น อมู]

“อตฺตํ, อกตรสฺโส”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) และบทว่า อกตรสฺโส (ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๖. เวโวสุ โล จ.

ล ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ เว และ โว

โล อ. ล *อกตรสฺโส* อันมีรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *เวโวสุ* ในเพราะ เว และ โว ท.

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อตฺตํ จากสูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้]

เวโวอิจฺเจเตสุ ปเรสุ อกตรสฺโส โล อตฺตมาปชฺชเต.

โล ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะรูปเหล่านี้ คือ เว โว ที่อยู่เบื้องหลัง

ภิกฺขโว, โภ ภิกฺขุ ภวนฺโต ภิกฺขู.

[ปฐมา พหูพจน์]	ภิกฺขโว
[อาลปนะ]โภ ภิกฺขุ	ภวนฺโต ภิกฺขู

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขโว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ”

ในเพราะ โว แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโวสุ โล จ”

สำเร็จรูปเป็น **ภิกฺขโว**

โลปาภาเว-

เมื่อไม่ลบ โย วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนุนสฺส เวโว.

แปลง โย อาลปนวิภัตติท้าย ล ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะเป็น เว และ โว

เวโว อ. เว และ โว อาเทศ ท. *ยฺวาลปนสฺส* แห่งอาลปนวิภัตติคือ โย *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ลโต* จาก ล *อกตรสฺสา* อันมีรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

อกตรสฺสา ลโต ปรสฺส อาลปเน วิหิตสฺส โยอิจฺเจตสฺส เวโวอาเทสา โหนฺติ.

แปลงวิภัตติว่า โย นี้ ที่ลงในอรรถอาลปนะที่อยู่เบื้องหลัง ล ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะเป็น เว และ โว

[คำว่า ยฺวาลปนสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า โย เอว อาลปโน ยฺวาลปโน (ยฺวาลปนะ หมายถึง อาลปนวิภัตติ คือ โย)]

อตฺตํ.

ความเป็น อ ย่อมมี [ด้วยสูตรว่า เวโวสุ โล จ]

ภวนฺโต ภิกฺขเว ภิกฺขโว.

[อาลปนะ พหูพจน์] ภวนฺโต ภิกฺขเว ภิกฺขโว

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขเว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย อาลปนวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง โย ท้าย ล เป็น เว ด้วยสูตรว่า “อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว”

ในเพราะ เว แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโวสุ โล จ”

สำเร็จรูปเป็น **ภิกฺขเว**

“อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหี”ติ นิคฺคหีตํ.

[แปลง อํ]เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า อํ โม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต)

ภิกฺขุํ ภิกฺขู ภิกฺขโว, ภิกฺขุนา ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ, ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ, ภิกฺขุนา ภิกฺขุสฺมา ภิกฺขุมฺหา ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ, ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ, ภิกฺขุสฺมึ ภิกฺขุมฺหิ ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ.

[ทุติยา]	ภิกฺขุํ	ภิกฺขู ภิกฺขโว
[ตติยา]	ภิกฺขุนา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
[จตุตฺถี]	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
[ปัญจมี]	ภิกฺขุนา ภิกฺขุสฺมา ภิกฺขุมฺหา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
[ฉัฏฐี]	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
[สัตตมี]	ภิกฺขุสฺมึ ภิกฺขุมฺหิ	ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ

ภิกฺขุ สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภิกฺขุ	ภิกฺขู ภิกฺขโว
อาลปนะ	โภ ภิกฺขุ	ภวนฺโต ภิกฺขู ภิกฺขเว ภิกฺขโว
ทุติยา	ภิกฺขุํ	ภิกฺขู ภิกฺขโว
ตติยา	ภิกฺขุนา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
จตุตฺถี	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
ปัญจมี	ภิกฺขุนา ภิกฺขุสฺมา ภิกฺขุมฺหา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
ฉัฏฐี	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
สัตตมี	ภิกฺขุสฺมึ ภิกฺขุมฺหิ	ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ

เอวํ

เสตุ เกตุ ราหุ ภานุ ปงฺคุ อุจฺฉุ เวฬุ มจฺจุ
สินฺธุ พนฺธุ เนรุ เมรุ สตฺตุ การุ เหตุ ชนฺตุ

รุรุ ปฏุ อิจฺจาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

เสตุ (สะพาน)	เกตุ (ธง)	ราหุ (ราหู)
ภานุ (พระอาทิตย์ รัศมี)	ปงฺคุ (คนง่อย)	อุจฺฉุ (อ้อย)
เวฬุ (ไม้ไผ่)	มจฺจุ (ความตาย)	สินฺธุ (แม่น้ำ)
พนฺธุ (ญาติ)	เนรุ (ภูเขาชื่อ สุเมรุ)	เมรุ (ภูเขาชื่อ สุเมรุ)
สตฺตุ (ศัตรู)	การุ (นายช่าง)	เหตุ (เหตุ)
ชนฺตุ (สัตว์)	รุรุ (กวางประเภทหนึ่ง)	ปฏุ (คนฉลาด)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาข้างต้นชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วย ครุ ลหุ และ ร ช คณะ ส่วนคำว่า รุรุ ปฏุ ไม่ใช่คาถา รูปแบบข้างต้นได้เรียงเป็นรูปคาถาตามฉบับสิงหล แต่ฉบับพม่ามีรูปเป็นร้อยแก้ว]

เหตุชนฺตุสทฺทานํ ปฐมาทุติยาสุ วิเสโส.

ความแตกต่างของศัพท์ว่า เหตุ และ ชนฺตุ มีในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ

เหตุ เหตู เหตโว เหตุโย, โภ เหตุ โภนฺโต เหตู เหตเว เหตโว, เหตุํ เหตู เหตโว เหตุโย.

[ปฐมา] เหตุ เหตู เหตโว เหตุโย

[อาลปนะ]โภ เหตุ โภนฺโต เหตู เหตเว เหตโว

[ทุติยา] เหตุํ เหตู เหตโว เหตุโย

เสสํ ภิกฺขุสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

เหตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เหตุ	เหตู เหตโว เหตุโย
อาลปนะ	โภ เหตุ	โภนฺโต เหตู เหตเว เหตโว
ทุติยา	เหตุํ	เหตู เหตโว เหตุโย
ตติยา	เหตุนา	เหตูหิ เหตูภิ เหตุหิ เหตุภิ
จตุตถี	เหตุโน เหตุสฺส	เหตูนํ เหตุนํ
ปัญจมี	เหตุนา เหตุสฺมา เหตุมฺหา	เหตูหิ เหตูภิ เหตุหิ เหตุภิ
ฉัฏฐี	เหตุโน เหตุสฺส	เหตูนํ เหตุนํ
สัตตมี	เหตุสฺมึ เหตุมฺหิ	เหตูสุ เหตุสุ

ชนฺตุ ชนฺตู ชนฺตโว.

[ปฐมา] ชนฺตุ ชนฺตู ชนฺตโว

การคฺคหเณน โยนํ โน จ โหติ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โน ด้วย การ ศัพท์ด้วย [ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ]

ชนฺตุโน ชนฺตุโย, โภ ชนฺตุ โภนฺโต ชนฺตู ชนฺตเว ชนฺตโว, ชนฺตุํ ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย อิจฺจาทิ.

[ปฐมา พหูพจน์] ชนฺตุโน ชนฺตุโย

[อาลปนะ]ชนฺตุ ชนฺตู ชนฺตเว ชนฺตโว

[ทุติยา] ชนฺตุํ ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย

ดังนี้เป็นต้น

ชนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ชนฺตุ	ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย
อาลปนะ	โภ ชนฺตุ	ภวนฺโต ชนฺตู ชนฺตเว ชนฺตโว
ทุติยา	ชนฺตุํ	ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย
ตติยา	ชนฺตุนา	ชนฺตูหิ ชนฺตูภิ ชนฺตุหิ ชนฺตุภิ
จตุตถี	ชนฺตุโน ชนฺตุสฺส	ชนฺตูนํ ชนฺตุนํ
ปัญจมี	ชนฺตุนา ชนฺตุสฺมา ชนฺตุมฺหา	ชนฺตูหิ ชนฺตูภิ ชนฺตุหิ ชนฺตุภิ
ฉัฏฐี	ชนฺตุโน ชนฺตุสฺส	ชนฺตูนํ ชนฺตุนํ
สัตตมี	ชนฺตุสฺมึ ชนฺตุมฺหิ	ชนฺตูสุ ชนฺตุสุ

[นามศัพท์ที่แจกตาม ภิกฺขุ อาจแปลง โย เป็น โว เหมือน ภิกฺขุ หรือแปลงเป็น โน เหมือน ชนฺตุโน หรือคงรูป โย ไว้เหมือน เหตุโย มีคาถาสรุปดังนี้ว่า

โว โย โน ชนฺตุโต โหนฺติ โว โยว เหตุสทฺทโต
สหภูสทฺทโต โว โน โวว ภิกฺขาภิภฺวาทิโต
อมุปฺปภุติโต โยว โนว สพฺพญฺญุอาทิโต.

"โว, โย และ โน อาเทศย่อมมีท้าย ชนฺตุ ศัพท์, โว และ โย ย่อมมีท้าย เหตุ ศัพท์, โว และ โน ย่อมมี ท้าย สหภู ศัพท์, โว นั่นเทียวย่อมมีท้าย ภิกฺขุ และ อภิภู ศัพท์เป็นต้น โย เท่านั้นย่อมมีท้าย อมุ ศัพท์ เป็นต้น ส่วน โน เท่านั้นย่อมมีท้าย สพฺพญฺญู ศัพท์เป็นต้น"]

สตฺถุสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ สตฺถุ ศัพท์ย่อมมี

"สตฺถุ สิ" อิตีธ-

ในรูปเดิมว่า สตฺถุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย สตฺถุ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"อนฺโต"ติ วตฺตเต.

บทว่า อนฺโต (สระท้าย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[อนฺต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า สขนฺตสฺสิ โนนานํสสุ]

๑๕๘. สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ และลบ สิ วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น *สิสฺมึ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ *สิโลโป* จ อ. การลบแห่ง สิ วิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองอย่างในสูตรเดียวกัน นั่นคือการแปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และลบ สิ วิภัตติ อรรถสัมปิณฑนะนี้ในบางแห่งเรียกว่า ทุติยัตถสัมปิณฑนะ คือ รวบรวมอรรถที่สองซึ่งกล่าวไว้ในสูตรเดียวกัน]

สตฺถุปิตุมาตุภาตุธีตุกตฺตุอิจฺเจวมาทีนมนฺโต อาตฺตมาปชฺชเต สิสฺมึ,

สระท้ายของนามศัพท์ทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า สตฺถ (พระศาสดา), ปิตุ (บิดา), มาตุ (มารดา), ภาตุ (พี่ชายหรือน้องชาย), ธีตุ (ธิดา), กตฺตุ (ผู้กระทำ) ย่อมถึงความเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

สิโลโป จ โหติ.

การลบ สิ วิภัตติย่อมมีด้วย

[นามศัพท์ อุ การันต์ที่ไม่แจกตาม ภิกฺขุ มีศัพท์ว่า สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น กลุ่มศัพท์ที่แจกตาม สตฺถุ คือ นามศัพท์ที่ลง ตุ ปัจจัย และแสดงกิริยา เช่น กตฺตุ (ผู้ทำ), ภตฺตุ (ผู้เลี้ยง), วตฺตุ (ผู้กล่าว) เป็นต้น ส่วนกลุ่มศัพท์ที่แจกตาม ปิตุ คือ นามศัพท์ที่กล่าวถึงเครือญาติอันได้แก่ ปิตุ, มาตุ, ภาตุ, ธีตุ เป็นต้น ดังปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า

สตฺถุกตฺตาทโย เญยฺยา ตฺวนฺตา กฺริยาสกตฺถกา
สตฺถาทิคณิกา นาม สตฺถุสาสนิเย วเร.[๖๐]

"ศัพท์มี สตฺถุ และ กตฺตุ เป็นต้น พึงทราบว่ามี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย และมีกิริยาเป็นอรรถของตน ชื่อว่ากลุ่มศัพท์มี สตฺถุ เป็นต้นในศาสนาอันประเสริฐของพระศาสดา"

ปิตา มาตา ชามาตา จ ธีตา ทุหิตุยาตโร
ภาตา สาโลหิตา นตฺตา สตฺถาทิมฺหิ ปิตาทโย.[๖๑]

"ปิตุ ศัพท์เป็นต้นในสัตถาทิคณะ คือ ปิตุ, มาตุ, ชามาตุ (ลูกเขย), ธีตุ, ทุหิตุ (ลูกสาว), ยาตุ (น้อง/พี่สะใภ้), ภาตุ, สาโลหิตุ (สายโลหิต) และ นตฺตุ (หลาน)"

ศัพท์บางศัพท์ในศัพท์เหล่านี้เป็นอิตถีลิงค์ เช่น มาตุ, ธีตุ เป็นต้น แต่แจกตาม ปิตุ ศัพท์เพราะมีวิธีการแปลงเป็น อาร เป็นต้น มีบางศัพท์คือ โหตุ (ผู้บูชา), โปตุ (ผู้ชำระ) แม้ไม่ใช่เครือญาติก็แจกตาม ปิตุ ศัพท์และศัพท์ว่า นตฺตุ (หลาน), ปนตฺตุ (เหลน) แม้เป็นเครือญาติก็แจกตาม สตฺถุ ศัพท์ (ศัพท์ว่า สตฺถุ และ ปิตุ ทั้งสองนี้มีวิธีกระจายรูปศัพท์ต่างกันเล็กน้อย จึงแยกเป็นสองกลุ่ม)]

สตฺถา.

[ปฐมา เอกพจน์] สตฺถา

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลงสระท้ายเป็น อา และลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ"

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถา**

“สตฺถุปิตาทีนนฺ”ติ อธิกาโร.

บทว่า สตฺถุปิตาทีนํ (ของศัพท์มี สตฺถุ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๑๕๙. อญฺเญสฺวารตฺตํ.

สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อาร ในเพราะวิภัตติอื่นๆ

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อารตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาร *วจเนสุ* ในเพราะวิภัตติ ท. *อญฺเญสุ* เหล่าอื่น ฯ

[คำว่า อญฺญ หมายถึง วิภัตติ ๑๕ ตัว (รวมอาลปนะ) อปาทานของ อญฺญ คือ สิ วิภัตติ อนึ่ง ศัพท์ ที่มีความหมายว่า อื่น เช่น อญฺญ, อิตร, เสส เป็นศัพท์มองหาอปาทานแน่นอน]

สตฺถุปิตาทีนมนฺโต สิวจนโต อญฺเญสุ วจเนสุ อารตฺตมาปชฺชเต.

สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในเพราะวิภัตติอื่นๆ นอกจาก สิ วิภัตติ

อารตฺตมิติ ภาวนิทฺเทเสน กตฺถจิ อนิยมํ ทสฺเสติ.

พระกัจจายนะแสดงความไม่แน่นอน[ของวิธีการดังกล่าว] ในบางวิภัตติด้วยการแสดงภาวตัทธิตว่า อารตฺตํ (ความเป็น อาร)

[คำว่า ในบางวิภัตติ หมายถึง นา และ นํ วิภัตติ ส่วนนอกนี้ให้แปลงสระท้ายเป็น อาร แน่นอน เพราะการแสดงภาวตัทธิตคือ อารตฺตํ นี้แสดงว่ากฎนี้เป็นกฎที่มิได้บังคับตายตัว ใน สตฺถุ ศัพท์นี้ มีรูปใน นา วิภัตติว่า สตฺถารา และ สตฺถุนา นํ จตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติมีรูปว่า สตฺถารานํ และ สตฺถานํ (ดู สูตร ๑๒๓)

กัจจายนสุตตัตถะแต่งคาถาสรุปความว่า

อารตฺต’มิติ นิทฺเทสา　　　นานํสุ วา’สมาสเก
สมฺหิ นตฺเถว เสเสสุ　　　อาโร อฏฺฐสุ นิจฺจโต.[๖๒]

“การแปลงเป็น อาร ย่อมมีได้บ้างในเพราะ นา และ นํ วิภัตติในที่มิใช่สมาส (ถ้าเป็นสมาส ให้แปลงเป็น อาร แน่นอน เช่น สตฺถารทสฺสนํ = การพบเห็นพระศาสดา) การแปลงเป็น อาร ย่อมไม่มีนั่นเทียวในเพราะ ส วิภัตติ และมีได้อย่างแน่นอนในเพราะวิภัตติ ๘ ศัพท์อื่น”]

อารคฺคหณมนุวตฺตเต.

ศัพท์ว่า อาร ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[อาร ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า อณฺเณสฺวารตฺตํ]

๑๖๐. ตโต โยนโม ตุ.

แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ

โอ อ. โอ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต ตุ* จาก อาร นั้น ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

ตโต อาราเทสโต สพฺเพสํ โยนํ โอการาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภัตติทั้งปวงท้าย อาร ซึ่งแปลงมานั้นเป็น โอ อักษร

ตุคฺคหเณน อญฺเญหิปิ จตุอุภนทีควาทีหิ โยนโมกาโร โหติ.

แปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์อื่นๆ มี จตุ, อุภ, นที และ โค ศัพท์เป็นต้นเป็น โอ อักษร ด้วย ตุ ศัพท์

[ตุ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการแปลง โย เป็น โอ ท้าย จตุ ศัพท์ เป็นต้น จึงมีรูปว่า จตุโร, อุโภ, นชฺโช, คาโว ตามลำดับ]

การประกอบรูปศัพท์ จตุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย จตุ ศัพท์เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

ในเพราะสระหลัง ลง รฺ อาคมด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรลา จาคมา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **จตุโร**

การประกอบรูปศัพท์ อุโภ

ศัพท์เดิมเป็น อุภ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต โยนโม ตุ"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **อุโภ**

[การประกอบรูปศัพท์ นชฺโช (ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์) ให้ดูสูตร ๑๘๘ และ โค (ปฐมา พหูพจน์) ให้ดูสูตร ๑๖๙]

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี [หมายถึงการลบสระ อ ท้าย อาร]

สตฺถาโร.

[ปฐมา พหูพจน์]		สตฺถาโร

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถาโร

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า "อญฺเญสฺวารตฺตํ"
แปลง โย วิภัตติท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "ตโต โยนโม ตุ"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถาโร**

อาลปเน "อการปิตาทฺยนฺตานมา"ติ อาตฺตํ.

ในอาลปนวิภัตติ ความเป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อการปิตาทฺยนฺตานมา (แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค เบื้องหลัง)

“เค รสฺสนฺ”ติ อธิกิจฺจ “อากาโร วา”ติ วิกปฺเปน รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมีด้วยความไม่แน่นอน ด้วยสูตรว่า อากาโร วา (อา อักษรย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง) เพราะอาศัยสองบทว่า เค (ในเพราะ ค วิภัตติ), รสฺสํ (ความเป็นรัสสะ)

คโลโป.

ลบ ค วิภัตติ

โภ สตฺถ โภ สตฺถา ภวนฺโต สตฺถาโร, สตฺถารํ สตฺถาเร สตฺถาโร.

[อาลปนะ]	โภ สตฺถ โภ สตฺถา	ภวนฺโต สตฺถาโร
[ทุติยา]	สตฺถารํ	สตฺถาเร สตฺถาโร

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปิตาทฺยนฺตานมา”

ในเพราะ ค เบื้องหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อากาโร วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถ**

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปิตาทฺยนฺตานมา”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถา**

“ตโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า ตโต (ท้าย อาร นั้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า ตโต ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ]

๑๖๑. นา อา.

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร นั้นเป็น อา

นา อ. นา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต* จาก อาร นั้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตโต อาราเทสโต นาวจนสฺส อาการาเทโส โหติ.

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร ที่แปลงมานั้น เป็น อา อักษร

สตฺถารา.

[ตติยา เอกพจน์] สตฺถารา

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ”

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า “นา อา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถารา**

สตฺถุนาติ อารตฺตมิติ ภาวนิทฺเทเสน สิทฺธํ.

รูปว่า สตฺถุนา สำเร็จแล้วด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัยว่า อารตฺตํ (ความเป็น อา) [ดูสูตร ๑๕๙]

สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ.

[ตติยา พหูพจน์]	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ

“วา นํมฺหี”ติ อิโต “วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า วา นํมฺหิ (แปลงสระท้าย สตฺถุ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อาร ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๒. อุ สสฺมึ สโลโป จ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และลบ ส วิภัตติ ได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และปิตุ เป็นต้น *อุ* เป็น อุ *โหติ* ย่อมเป็น *สสฺมึ* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ *สโลโป* จ อ. การลบแห่ง ส วิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ (ดู สูตร ๑๕๘)]

สตฺถุปิตุอิจฺเจวมาทีนมนฺตสฺส อุตฺตํ โหติ วา สสฺมึ, สโลโป จ โหติ.

แปลงสระท้ายของนามศัพท์เป็นต้น อย่างนี้ว่า สตฺถุ ปิตุ เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และ ลบ ส วิภัตติ ได้บ้าง

อาราเทสาปวาโทยํ.

สูตรนี้เป็นสูตรห้ามการอาเทศเป็น อาร

[คำว่า อาราเทสาปวาโทยํ ตัดบทเป็น อาร + อาเทส + อปวาโท + อยํ

ความที่จริง ท้าย สตฺถุ ศัพท์ก็เป็น อุ อยู่แล้ว เหตุไฉนจึงแปลงเป็น อุ ซ้ำอีก ท่านเฉลยว่าเพราะต้องการป้องกันไม่ให้แปลงเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ ใน ส วิภัตติ เพราะว่าเมื่อใช้วิธีใหม่ก็หมายความว่า ไม่ใช้วิธีเก่านั่นเอง ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ปุพฺพาปรวิธีสุ ปรวิธิ พลวา.[๖๓]

“ในบรรดาวิธีของสูตรหน้าและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”]

สตฺถุ.

[จตุตฺถี เอกพจน์] สตฺถุ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถุ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลงสระท้ายเป็น อุ และลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า “อุ สสฺมึ สโลโป จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถุ**

อญฺญตฺถ ภาวนิทฺเทเสนาราภาโว.

การไม่อาเทศเป็น อาร ในฝ่ายอื่นย่อมมีด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัย [ดู สูตร ๑๕๙]

สตฺถุสฺส สตฺถุโน.

[จตุตถี เอกพจน์] สตฺถุสฺส สตฺถุโน

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถุโน

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

เมื่อควรแปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ” แต่ไม่ต้องแปลงเพราะถูกห้ามไว้ด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัยในสูตรนั้น

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสฺส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถุโน**

[วา ศัพท์ทำหน้าที่ วิกัปปนะ คือ แสดงความไม่แน่นอน ในการแปลง อุ เป็น อุ จึงมีรูปอื่นว่า สตฺถุโน หรือ สตฺถุสฺส แต่รูปทั้ง ๒ อย่างหลัง แปลงเป็น อาร ไม่ได้ด้วยการแสดงภาวตัทธิตว่า อารตฺตํ ในสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ]

“อารตฺตนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า อารตฺตํ (ความเป็น อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๓. วา นํมฺหิ.

สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุด *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อารตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาร *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

สตฺถุปิตุอาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชเต วา นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

สระท้าย สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ป็นต้นย่อมถึงความเป็น อาร ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้บ้าง

สตฺถารานํ.

[จตุตถี พหูพจน์]	สตฺถารานํ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารานํ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ นํ วิภัตติแปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “วา นํมฺหิ”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะสระท้าย อาร ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถารานํ**

อาราภาเว-

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา นํมฺหี”ติ วตฺตเต.

สองบทว่า วา นํมฺหิ (ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๔. สตฺถุนตฺตญฺจ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์และศัพท์อื่น เป็น อ ได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *อนฺตสฺส* แห่งที่สุด *สตฺถุโน* จ ของ สตฺถุ ศัพท์ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า สตฺถุนตฺตญฺจ ตัดบทเป็น สตฺถุโน + อตฺตํ + จ แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๐๒) ตัดบทเป็น สตฺถุนํ + อตฺตํ + จ เนื่องจากรูปว่า สตฺถุนํ ไม่มีในปทมาลา จึงควรตัดบทเป็น สตฺถุโน + อตฺตํ + จ ตามคัมภีร์พยาขยาใหม่ อนึ่ง แม้สัททนีติ ปทมาลา (หน้า ๒๒๗) จะกล่าวถึงรูปว่า สตฺถูนํ ในอังคุตตร-นิกาย ติกนิบาต แต่ในพระไตรปิฎกทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปเป็น สตฺถารานํ

จ ศัพท์ทำหน้าที่ อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น อื่นจาก สตฺถุ ศัพท์]

สตฺถุสทฺทนฺตสฺส ปิตาทีนมนฺตสฺส จ อตฺตํ โหติ วา นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์และสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้บ้าง

ปุน สตฺถุคฺคหณํ สตฺถุโน นิจฺจวิธานตฺถํ.

การกล่าว สตฺถุ ศัพท์ไว้ในสูตรนี้อีก มีประโยชน์เพื่อกำหนดความแน่นอนของ สตฺถุ ศัพท์

[เหตุที่ใส่คำว่า สตฺถุโน มาไว้ในสูตรนี้อีกทั้งที่บทว่า สตฺถุปิตาทีนํ อาจตามมาจากสูตรว่า สตฺถุ-ปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ เพราะว่าต้องการจะแสดงว่าให้แปลงสระท้ายของ สตฺถุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้อย่าง

แน่นอน ส่วนศัพท์อื่นๆ มี ปิตุ เป็นต้นไม่บังคับตายตัว แม้สูตรนี้มี วา ศัพท์ซึ่งตามธรรมดาต้องถือว่าเป็นอนิจจวิธิ แต่เป็นอนิจจวิธิเฉพาะใน ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น]

สตฺถานํ.

[จตุตถี พหูพจน์]	สตฺถานํ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถานํ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง อุ ของ สตฺถุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "สตฺถุนตฺตญฺจ"

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สุนํหิสุ จ"

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถานํ**

"อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาวา"ติ สฺมาวจนสฺส นาภาโว.

การแปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสข-สตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว (สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห ศัพท์ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺตุ ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ, ปิตุ ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นา วิภัตติ)

สตฺถารา สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ, สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส สตฺถารานํ สตฺถานํ.

[ปัญจมี]	สตฺถารา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
[ฉัฏฐี]	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี"

ในเพราะ สฺมา วิภัตติ แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า "อญฺเญสฺวารตฺตํ"

แปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า "อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว"

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า "นา อา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถารา**

“อารโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า อารโต (ท้าย อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๕. ตโต สฺมิมิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต* จาก อาร นั้น *อิ* เป็น อิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[บทว่า สฺมึ เป็นชื่อวิภัตติที่ไม่ปรากฏว่าเป็นลิงค์ไหน จัดเป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ปรากฏลิงค์โดยเฉพาะ ในกรณีเช่นนี้ให้ถือว่าเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ เพราะลิงค์ทั้ง ๒ นี้ใช้ได้ทั่วไปในที่ไม่ระบุลิงค์ไว้ จึงอาจเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสนะของ สฺมึ ว่า ปรํ หรือ ปโร ก็ได้ (ดู สูตร ๗๙)]

ตโต อาราเทสโต สฺมึวจนสฺส อิการาเทโส โหติ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร ที่แปลงมานั้นเป็น อิ อักษร

ปุน ตโตคฺคหเณน อญฺญสฺมาปิ สฺมึวจนสฺส อิกาโร.

การแปลง สฺมึ วิภัตติท้ายศัพท์อื่นเป็น อิ อักษร ย่อมมีด้วยการกล่าว ตโต ศัพท์อีก

[ความจริง ตโต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ ในที่นี้เมื่อมีบทว่า ตโต เพิ่มเข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีกนั่นเอง จึงแปลง สฺมึ เป็น อิ ท้าย ภู และ ทิว ศัพท์]

ยถา ภุวิ, ทิวิ.

เช่น

[สัตตมี เอกพจน์] ภุวิ (บนแผ่นดิน), ทิวิ (บนสวรรค์)

การประกอบรูปศัพท์ ภุวิ

ศัพท์เดิมเป็น ภู

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แปลง สฺมึ ท้าย ภู ศัพท์ เป็น อิ ด้วย ตโต ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต สฺมิมิ"
ในเพราะสระหลัง แปลง อู เป็น อุว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โอ สเร จ"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ภุวิ**

[รูปว่า ภุวิ, ทิวิ พบในภาษาสันสกฤตเช่นกัน โดยมีศัพท์เดิมมาจาก ภู และ ทิวฺ ลง งิ วิภัตติ (คือ อิ วิภัตติที่มี งฺ อนุพันธ์) แปลง อู ของ ภู เป็น อุวฺ สำเร็จรูปเป็น ภุวิ, ทิวิ แม้รูปที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายในสันสกฤตก็มีรูปอย่างนี้ในสัตตมีวิภัตติ]

---

๑๖๖. อาโร รสฺสมิกาเร.

อาร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ อิ อักษร

อาโร อ. อาร *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *อิกาเร* ในเพราะ อิ อักษร ฯ

อาราเทโส รสฺสมาปชฺชเต อิกาเร ปเร.

อาร ที่แปลงมาย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ อิ อักษรเบื้องหลัง

สตฺถริ สตฺถาเรสุ.

[สัตตมี] สตฺถริ สตฺถาเรสุ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถริ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ แปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ”

แปลง สฺมึ ท้าย อาร เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมิมิ”

ในเพราะ อิ รัสสะ อา ที่ อาร ด้วยสูตรว่า “อาโร รสฺสมิกาเร”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺถริ**

สตฺถุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สตฺถา	สตฺถาโร
อาลปนะ	โภ สตฺถ สตฺถา	ภวนฺโต สตฺถาโร
ทุติยา	สตฺถารํ	สตฺถาเร สตฺถาโร
ตติยา	สตฺถารา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
ปัญจมี	สตฺถารา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
ฉัฏฐี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
สัตตมี	สตฺถริ	สตฺถาเรสุ

เอวํ กตฺตา กตฺตาโร, โภ กตฺต โภ กตฺตา ภวนฺโต กตฺตาโร, กตฺตารํ กตฺตาเร กตฺตาโร, กตฺตารา กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ.

การกระจาย กตฺตุ ศัพท์พึงทราบเหมือนอย่าง สตฺถุ ศัพท์นี้ว่า

[ปฐมา] กตฺตา กตฺตาโร

[อาลปนะ]โภ กตฺต โภ กตฺตา ภวนฺโต กตฺตาโร

[ทุติยา] กตฺตารํ กตฺตาเร กตฺตาโร

[ตติยา] กตฺตารา กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ

[คำว่า เอวํ (เหมือนอย่างนี้) หมายถึง เหมือนกับ สตฺถุ ศัพท์ แต่ความจริงมิได้เหมือนกันทั้งหมด แม้ในฐานะอื่นก็เช่นเดียวกัน]

“อุ สสฺมึ สโลโป จา”ติ อุตฺตํ สโลโป จ.

ความเป็น อุ [ของสระท้าย กตฺตุ] และการลบ ส วิภัตติ ย่อมมีด้วยสูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ (สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมเป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ ได้บ้าง และลบ ส วิภัตติ)

กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ, กตฺตารา กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ, กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ, กตฺตริ กตฺตาเรสุ.

[จตุตถี] กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ

[ปัญจมี] กตฺตารา กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ

[ฉัฏฐี] กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ

[สัตตมี] กตฺตริ กตฺตาเรสุ

อาราภาเว กตฺตูสุ กตฺตุสุ.

เมื่อไม่มีการแปลงเป็น อาร ย่อมมีรูปว่า กตฺตูสุ กตฺตุสุ

กตฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กตฺตา	กตฺตาโร
อาลปนะ	โภ กตฺต กตฺตา	ภวนฺโต กตฺตาโร
ทุติยา	กตฺตารํ	กตฺตาเร กตฺตาโร
ตติยา	กตฺตารา	กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ
จตุตถี	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ
ปัญจมี	กตฺตารา	กตฺตาเรหิ กตฺตาเรภิ
ฉัฏฐี	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตานํ กตฺตูนํ กตฺตุนํ
สัตตมี	กตฺตริ	กตฺตาเรสุ

เอวํ

ภตฺตุ วตฺตุ เนตุ โสตุ ญาตุ เชตุ เฉตฺตุ เภตฺตุ
ทาตุ ธาตุ นตฺตุ โพทฺธุ วิญฺญาเปตุ อาทโยปิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

ภตฺตุ (ผู้เลี้ยงดู, สามี) วตฺตุ (ผู้กล่าว) เนตุ (ผู้นำ)
โสตุ (ผู้ฟัง, นักเรียน) ญาตุ (ผู้รู้) เชตุ (ผู้ชนะ)
เฉตฺตุ (ผู้ตัด) เภตฺตุ (ผู้ทำลาย) ทาตุ (ผู้ให้)
ธาตุ (ผู้ทรงไว้, ผู้สร้าง) นตฺตุ (หลาน) โพทฺธุ (ผู้รู้)
วิญฺญาเปตุ (ผู้ยังให้รู้)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ข้อความข้างต้นเป็นร้อยแก้วตามปกติ ไม่ใช่คาถา คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะแต่งเป็นคาถาว่า

สตฺถุ กตฺตุ ภตฺตุ วตฺตุ โสตุ ญาตุ เชตุ เฉตฺตุ
เภตฺตุ นตฺตุ ทาตุ ธาตุ วิญฺญาเปตุ โพทฺธุ โภตฺตุ.[๖๔]]

“อุ สสฺมึ สโลโป จา”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ (สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมเป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง และลบ ส วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๗. สกมนฺธาตาทีนญฺจ.

แปลงสระท้ายของ สกมนฺธาตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และลบ ส วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *สกมนฺธาตาทีนํ* อันมี สกมนฺธาตุ เป็นต้น *อุ* เป็น อุ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง *สสฺมึ* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ *สโลโป* จ อ. การลบแห่ง ส วิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงสูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ มาไว้ในสูตรนี้ ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

จคฺคหเณน ทฺวิการิยทฺวินิมิตฺตานิ อนุกฑฺฒติ.[๖๕]

“ท่านดึงการิยะ ๒ อย่าง และนิมิต ๒ อย่างด้วย จ ศัพท์”

อย่างไรก็ตาม ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ โดยรวบรวมอรรถที่ ๒ คือการลบ ส วิภัตติ ข้อความนี้ไม่งาม เพราะสูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ ตามมาสูตรนี้อยู่แล้ว คำอธิบายของคัมภีร์สุตตนิเทศในเรื่องนี้จึงสมเหตุผล]

สกมนฺธาตุอิจฺเจวมาทีนมนฺโต อุตฺตมาปชฺชเต สสฺมึ สโลโป จ.

สระท้ายของศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า สกมนฺธาตุ (พระเจ้าสกมันธาตุ) ย่อมถึงความเป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และลบ ส วิภัตติ

นิจฺจํ ปุนพฺพิธานา.

สูตรนี้เป็นนิจจวิธิ เพราะการตั้งสูตรใหม่

[ความจริงสูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ ที่ท่านกล่าวไว้แล้วก็ทำตัวรูปว่า สกมนฺธาตุ ได้ แต่การที่

พระกัจจายนะตั้งสูตรนี้ขึ้นมาใหม่อีก ก็เพื่อแสดงนิจจวิธิ คือมีรูปในจตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ว่า สกมนฺธาตุ เท่านั้น ไม่มีรูปว่า สกมนฺธาตุโน, สกมนฺธาตุสฺส เหมือน สตฺถุโน, สตฺถุสฺส

คำว่า ปุนพฺพิธานา ตัดบทเป็น ปุน + วิธานา]

สกมนฺธาตุ วิย อสฺส ราชิโน วิภโว.

สมบัติของพระราชาพระองค์นั้นราวกะสมบัติของพระเจ้าสกมันธาตุ

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลือพึงกระจายเหมือน กตฺตุ ศัพท์ [คือมีรูปว่า สกมนฺธาตา, สกมนฺธาตาโร เป็นต้น]

เอวํ มหามนฺธาตุปฺปภุตโย.

ศัพท์มี มหามนฺธาตุ (พระเจ้ามหามันธาตุ) เป็นต้น พึงทราบเหมือนอย่างนี้

ปิตุสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ปิตุ ศัพท์ย่อมมี

สิมฺหิ อาตฺตํ.

ความเป็น อา ย่อมมีในเพราะ สิ วิภัตติ

สิโลโป.

การลบ สิ วิภัตติย่อมมี

ปิตา.

[ปฐมา เอกพจน์] ปิตา (บิดา)

โยมฺหิ-

ใน โย วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาโร, รสฺสนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อาโร (อาร) และบทว่า รสฺสํ (ความเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๘. ปิตาทีนมสิมฺหิ.

อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะวิภัตติอันมิใช่ สิ

อาโร อ. อาร อาเทศ *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *ปิตาทีนํ* อันมี ปิตุ เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *วิภตฺติมฺหิ* ในเพราะวิภัตติ *อสิมฺหิ* อันมิใช่ สิ ฯ

ปิตาทีนมาราเทโส รสฺสมาปชฺชเต อสิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

อาร ที่แปลงมา[จากสระท้าย]ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะวิภัตติที่มิใช่ สิ

สิสฺมึ อาราเทสาภาเวปิ อสิมฺหีติ อธิกวจนมตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ.

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร ในเพราะ สิ วิภัตติ บทว่า อสิมฺหิ (ในเพราะวิภัตติที่มิใช่ สิ) เป็นบทที่เกินมา มีประโยชน์เพื่อยังให้รู้เนื้อความอื่น

[ความจริงแล้วบทว่า อสิมฺหิ ไม่มีความจำเป็นต้องเพิ่มเข้ามาอีก เพราะสูตร อญฺเญสฺวารตฺตํ ก็ระบุอยู่แล้วว่ามิใช่ สิ วิภัตติ การที่ท่านเพิ่มเข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีก นั่นคือ หมายถึง โต ปัจจัยด้วย]

เตน โตอาทิมฺหิ ปิตาทีนมิกาโร จ.

เพราะเหตุนั้น การแปลง[สระท้าย]ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ อักษรในเพราะ โต ปัจจัย เป็นต้น ย่อมมีด้วย

ยถา ปิติโต, มาติโต, ภาติโต, ธีติโต, ปิติปกฺโข, มาติปกฺโขติ.

เช่น

ปิติโต (จากบิดา) มาติโต (จากมารดา) ภาติโต (จากพี่ชาย/น้องชาย)

ธีติโต (จากลูกสาว) ปิติปกฺโข (ญาติฝ่ายบิดา) มาติปกฺโข (ญาติฝ่ายมารดา)

การประกอบรูปศัพท์ ปิติโต

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ"

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อิ ด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า "ปิตาทีนมสิมฺหิ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปิติโต**

ปิตโร.

[ปฐมา พหูพจน์] ปิตโร

การประกอบรูปศัพท์ ปิตโร

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า "อญฺเญสฺวารตฺตํ"

ในเพราะ โย วิภัตติ รัสสะ อาร เป็น อร ด้วยสูตรว่า "ปิตาทีนมสิมฺหิ"

แปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "ตโต โยนโม ตุ"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปิตโร**

เสสํ กตฺตุสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน กตฺตุ ศัพท์

โภ ปิต โภ ปิตา ภวนฺโต ปิตโร, ปิตรํ ปิตเร ปิตโร, ปิตรา ปิตุนา ปิตเรหิ ปิตเรภิ.

[อาลปนะ]	โภ ปิต โภ ปิตา	ภวนฺโต ปิตโร
[ทุติยา]	ปิตรํ	ปิตเร ปิตโร
[ตติยา]	ปิตรา ปิตุนา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ

ภาวนิทฺเทเสน อาราเทสาภาเว ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ,

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร เพราะการแสดงภาวตัทธิต รูปว่า ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ [ย่อมสำเร็จ]

ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ,

[จตุตถี]	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ

ทีฆาภาเว ปิตุนํ วา,

เมื่อไม่มีการทีฆะ รูปว่า ปิตุนํ ย่อมมีได้บ้าง

ปิตรา ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ, ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ, ปิตริ ปิตเรสุ ปิตูสุ ปิตุสุ.

[ปัญจมี]	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
[ฉัฏฐี]	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ
[สัตตมี]	ปิตริ	ปิตเรสุ ปิตูสุ ปิตุสุ

ปิตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปิตา	ปิตโร
อาลปนะ	โภ ปิต ปิตา	ภวนฺโต ปิตโร
ทุติยา	ปิตรํ	ปิตเร ปิตโร
ตติยา	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ
ปัญจมี	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
ฉัฏฐี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ
สัตตมี	ปิตริ	ปิตเรสุ ปิตูสุ ปิตุสุ

[ในภาษาบาลีใช้คำแสดงเครือญาติที่ถัดจากตนเองไปในขั้นสูงและขั้นต่ำ ๓ ช่วงคน คือ

- ปิตุ (พ่อ) ปิตามห (ปู่) ปปิตามห (ทวด)
- ปุตฺต (ลูก) นตฺตุ (หลาน) ปนตฺตุ (เหลน)]

เอวํ ภาตา ภาตโร อิจฺจาทิ.

รูปว่า ภาตา ภาตโร เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า ภาตุ หมายถึง พี่/น้องชาย ถ้าหมายถึงพี่ชาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺเพ ภาสตีติ ภาตา (ภาตุ คือ ผู้พูดก่อน) ถ้าหมายถึงน้องชาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺฉา ภาสตีติ ภาตา (ภาตุ คือ ผู้พูดในภายหลัง) เมื่อต้องการจะระบุอย่างชัดเจนให้ใช้เป็น เชฏฺฐภาตา (พี่ชาย), กนิฏฺฐภาตา (น้องชาย)]

อุการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

อูการนฺโต ปุลฺลิงฺโค อภิภูสทฺโท.

นามศัพท์ อู การันต์ ปุงลิงค์ คือ อภิภู ศัพท์ (พระผู้เป็นใหญ่)

ตเถว สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลง สิ วิภัตติเป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

[คำว่า เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว หมายความว่า ด้วยวิธีการดังที่ท่านกล่าวไว้ในตอนต้นของนามกัณฑ์นี้ กล่าวคือ เมื่อต้องการกล่าวเนื้อความเดียวให้ใช้เอกพจน์ ถ้ามิใช่เนื้อความเดียวให้ใช้พหูพจน์]

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

โส อภิภู.

[ปฐมา เอกพจน์] โส อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่นั้น)

โยโลเป กเต เต อภิภู.

เมื่อลบ โย วิภัตติแล้ว รูปว่า เต อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่เหล่านั้น) ย่อมสำเร็จ

“อโฆ รสฺสน”ติอาทินา รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะ[ของ อู ท้าย อภิภู] ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว)

โวกาโร.

การแปลง [โย วิภัตติ]เป็น โว ย่อมมี

กตรสฺสตฺตา อตฺตาภาโว.

การไม่แปลง [อุ ท้าย อภิภู] เป็น อ ย่อมมีเพราะได้รัสสะเป็น อุ ไว้แล้ว

อภิภุโว, โภ อภิภุ ภวนฺโต อภิภู อภิภุโว.

[ปฐมา พหูพจน์]	อภิภุโว
[อาลปนะ]โภ อภิภุ	ภวนฺโต อภิภู อภิภุโว

การประกอบรูปศัพท์ อภิภุโว

ศัพท์เดิมเป็น อภิภู
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ให้ อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”
รัสสะ อู เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ”
แปลง โย เป็น โว ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ”
สำเร็จรูปเป็น **อภิภุโว**

กตรสฺสตฺตา เวอาเทโส น โหติ.

การอาเทศเป็น เว ย่อมไม่มีเพราะได้กระทำรัสสะแล้ว

เสสํ ภิกฺขุสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือพึงกระจายเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

รสฺสตฺตเมว วิเสโส.

การรัสสะนั่นเทียวเป็นข้อแตกต่าง [ใน ภิกฺขุ ศัพท์ไม่มีการรัสสะ เพราะเป็นรัสสะอยู่แล้ว]

อภิภุํ อภิภู อภิภุโว, อภิภุนา อภิภูหิ อภิภูภิ, อภิภุโน อภิภุสฺส อภิภูนํ อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า

[ทุติยา]	อภิภุํ	อภิภู อภิภุโว
[ตติยา]	อภิภุนา	อภิภูหิ อภิภูภิ
[จตุตฺถี]	อภิภุโน	อภิภุสฺส อภิภูนํ

ย่อมสำเร็จ

อภิภู สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อภิภู	อภิภู อภิภุโว
อาลปนะ	โภ อภิภุ	ภวนฺโต อภิภู อภิภุโว

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ทุติยา	อภิภุํ	อภิภู อภิภุโว
ตติยา	อภิภุนา	อภิภูหิ อภิภูภิ
จตุตฺถี	อภิภุโน อภิภุสฺส	อภิภูนํ
ปัญจมี	อภิภุนา อภิภุสฺมา อภิภุมฺหา	อภิภูหิ อภิภูภิ
ฉัฏฐี	อภิภุโน อภิภุสฺส	อภิภูนํ
สัตตมี	อภิภุสฺมึ อภิภุมฺหิ	อภิภูสุ

เอวํ สยมฺภู เวสฺสภู ปราภิภู สหภูอาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

สยมฺภู (พระพุทธเจ้า) เวสฺสภู (พระพุทธเจ้านามว่า เวสสภู)

ปราภิภู (ผู้ยิ่งใหญ่เหนือผู้อื่น) สหภู (ผู้เกิดพร้อมกัน)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ฉบับพม่าและสิงหล พร้อมด้วยนิสสัยและพยาขยาทั้งหมดมีรูปว่า เอวํ สยมฺภู เวสฺสภู ปราภิภู-อาทโย โดยไม่มี สหภู คาดว่าท่านคงจะกล่าวถึง สหภู เป็นพิเศษในประโยคต่อไป จึงมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ ถึงแม้ว่าจะมี สหภู ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาก็ไม่ผิดแต่อย่างใด]

สหภูสทฺทสฺส โยนํ โนอาเทโสว วิเสโส.

การแปลง โย วิภัตติเป็น โน นั่นเทียวเป็นข้อแตกต่างของ สหภู ศัพท์

สหภู สหภู สหภุโว สหภุโน อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า สหภู สหภู สหภุโว สหภุโน ย่อมสำเร็จ

[รูป สหภุโน นั้นแตกต่างจาก อภิภู เพราะแปลง โย วิภัตติเป็น โน]

ตถา สพฺพญฺญูสทฺทสฺส โยเสฺวว วิเสโส.

เช่นเดียวกันนั้น ความแตกต่างของ สพฺพญฺญู ศัพท์ย่อมมีในเพราะ โย วิภัตติเท่านั้น

[คำว่า เช่นเดียวกันนั้น คือ เหมือนกับที่ สหภู แตกต่างจาก อภิภู ตรงที่แปลง โย วิภัตติเป็น โน แม้ สพฺพญฺญู ก็แปลงอย่างนั้นเหมือนกัน]

โส สพฺพญฺญู เต สพฺพญฺญู.

เช่น

โส สพฺพญฺญู	(พระสัพพัญญูพระองค์นั้น)
เต สพฺพญฺญู	(พระสัพพัญญูเหล่านั้น)

โยโลปาภาเว รสฺสตฺตํ.

เมื่อไม่มีการลบ โย วิภัตติ ความเป็นรัสสะ[ของ สพฺพญฺญู ศัพท์] ย่อมมี

“ลโต โวกาโร จา”ติ เอตฺถ การคฺคหเณน โยนํ โนอาเทโส.

การอาเทศ โย วิภัตติเป็น โน ย่อมมีด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามอุทาหรณ์) นี้

วาธิการสฺส ววตฺถิตวิภาสตฺตา น จ โวกาโร.

การอาเทศ โย วิภัตติเป็น โว อักษรย่อมไม่มีเพราะ วา ศัพท์ตามมาเป็นววัตถิตวิภาสา

[วา ศัพท์จากสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา ตามมาในสูตร ลโต โวกาโร จ จึงห้ามการแปลงเป็น โว ท้าย สพฺพญฺญู ศัพท์ ดังนั้นจึงไม่มีรูปว่า สพฺพญฺญุโว]

สพฺพญฺญุโน, โภ สพฺพญฺญุ โภนฺโต สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน, สพฺพญฺญุํ สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา พหูพจน์]	สพฺพญฺญุโน
[อาลปนะ]โภ สพฺพญฺญุ	โภนฺโต สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน
[ทุติยา] สพฺพญฺญุํ	สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน

ย่อมสำเร็จ

เอวํ มคฺคญฺญู ธมฺมญฺญู อตฺถญฺญู กาลญฺญู รตฺตญฺญู มตฺตญฺญู กตญฺญู ตถญฺญู วิญฺญู วิทู เวทคู ปารคู อิจฺจาทโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

มคฺคญฺญู (ผู้รู้มรรค)　　ธมฺมญฺญู (ผู้รู้ธรรม)
อตฺถญฺญู (ผู้รู้ความหมาย)　　กาลญฺญู (ผู้รู้กาลอันควร)
รตฺตญฺญู (ผู้รู้ราตรี = ผู้มีอายุมาก)　　มตฺตญฺญู (ผู้รู้ประมาณ)
กตญฺญู (ผู้รู้บุญคุณอันท่านกระทำแล้ว)　　ตถญฺญู (ผู้รู้ความจริง)
วิญฺญู (ผู้รู้แจ้ง, ผู้รู้ความ)　　วิทู (ผู้รู้)
เวทคู (ผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวท)　　ปารคู (ผู้ถึงฝั่ง = ผู้เชี่ยวชาญ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[นามศัพท์ อู การันต์เหล่านี้ ลง กฺวิ ปัจจัยแล้วลง อู อาคมด้วยสูตรว่า วิทนฺเต อู (ลง อู อาคมท้าย วิท ธาตุ) เช่น วิทู หรือลง รู ปัจจัย เช่น อภิภู สพฺพญฺญู มคฺคญฺญู เป็นต้น]

อูการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อู การันต์

เอการนฺโต อปฺปสิทฺโธ.

นามศัพท์ เอ การันต์ไม่ปรากฏ

[ในภาษาบาลีไม่มี เอ การันต์ แต่ภาษาสันสกฤตมีหลายศัพท์ เช่น เอ (พระนารายณ์), เส (พระ-นารายณ์), สเต (พระนารายณ์) และมี ไอ การันต์ เช่น ไร ซึ่งมีรูปเป็นปฐมา ว่า รา (ทอง) บาลีใช้เป็น อา การันต์ว่า รา เช่นกัน

คำว่า อปฺปสิทฺโธ (ไม่ปรากฏ) คือ ไม่มีใช้นั่นเอง แต่ เอ การันต์ที่ใช้เป็นนิบาตมีพบบ้าง เช่น เห เช เร อเร เป็นต้น]

โอการนฺโต ปุลฺลิงฺโค โคสทฺโท.

นามศัพท์ โอ การันต์ ปุงลิงค์ คือ โค ศัพท์ (วัว)

[โค ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ + โร ปัจจัย กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๓) และสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๑๕) อันที่จริง โร ปัจจัยก็คือ โอ ปัจจัยที่มี รฺ เป็นอนุพันธ์ (อนุพันธ์ คือ เครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ มิได้มีรูปปรากฏเป็นเช่นนั้นจริงๆ) ตามนัยนี้ โค ศัพท์ เป็น โอ การันต์ อนึ่ง การกำหนดการันต์ก็หมายเอาศัพท์ที่ตั้งเป็นนามแล้ว แต่ยังมิได้ลงวิภัตติ จึงถือว่า โค ศัพท์เป็น โอ การันต์]

ตโต สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นท้าย โค ศัพท์นั้นย่อมมี

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

โค คจฺฉติ.

[ปฐมา เอกพจน์] โค คจฺฉติ (วัวย่อมเดินไป)

“คาว เส”ติ อิโต “โค”ติ อธิกาโร,

บทว่า โค (โค ศัพท์) จากสูตรว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ) นี้ เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

“อาวา”ติ จ วตฺตเต.

และบทว่า อาว (เป็น อาว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๙. โยสุ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* เป็น อาว *โหติ* ย่อมเป็น *โยสุ* จ ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ด้วย ฯ

โคอิจฺเจตสฺส โอการสฺส อาวาเทโส โหติ โยสุ.

แปลง โอ อักษรของศัพท์ว่า โค นี้เป็น อาว ในเพราะ โย วิภัตติ

จสทฺเทน นาสฺมาสฺมึสุอิจฺเจเตสุ จ.

[การแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว] ย่อมมีในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ นา, สฺมา, สฺมึ และ สุ ด้วย จ ศัพท์ด้วย

“ตโต โยนโม ตู”ติ เอตฺถ ตุคฺคหเณน โยนโมกาโร.

การแปลง โย วิภัตติเป็น โอ อักษรย่อมมีด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโมตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

[ข้อความข้างต้นหมายถึงการลบ อ ที่ อาว สิ่งที่ละเอาไว้คือ การปกติสระหลัง และการนำมาประกอบเข้าด้วยกัน]

คาโว ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐมา พหูพจน์] คาโว ติฏฺฐนฺติ (วัวทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ คาโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ โย วิภัตติแปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “โยสุ จ”
แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คาโว**

---

๑๗๐. อวํมฺหิ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว และ อว ในเพราะ อํ วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* จ เป็น อาว ด้วย *อว* จ เป็น อว ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น *อํมฺหิ* จ ในเพราะ อํ วิภัตติ ด้วย ฯ

[คำว่า อวํมฺหิ ตัดบทเป็น อว + อํมฺหิ]

โคอิจฺเจตสฺส โอการสฺส อาวอวอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

การแปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์นี้เป็นรูปเหล่านี้คือ อาว และ อว ย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ

จสทฺเทน โยนาสสฺมาสฺมึสุอิจฺเจเตสุ อวาเทโส โหติ.

การแปลง [โอ ของ โค ศัพท์]เป็น อว ในเพราะ โย, นา, ส, สฺมา, สฺมึ และ สุ วิภัตติ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์

คโว คจฺฉนฺติ, เห โค เห คาโว เห คโว.

[ปฐมา พหูพจน์]	คโว คจฺฉนฺติ (วัวทั้งหลายย่อมเดินไป)
[อาลปนะ]เห โค	เห คาโว เห คโว

การประกอบรูปศัพท์ คโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
แปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวํมฺหิ จ”
แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คโว**

ทุติยายํ-

ในทุติยาวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อํมฺหี”ติ วตฺตเต.

บทว่า อํมฺหิ (ในเพราะ อํ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๑. อาวสฺสุ วา.

แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ในเพราะ อํ วิภัตติได้บ้าง

อุ อ. อุ อาเทศ *อาวสฺส* แห่ง อ ของ อาว *โหติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในเพราะ อํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า อาวสฺสุ ตัดบทเป็น อาวสฺส + อุ]

อาวอิจฺเจตสฺส ควาเทสสฺส อนฺตสรสฺส อุการาเทโส โหติ วา อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของศัพท์ว่า อาว ที่แปลงมาจาก โค นี้เป็น อุ อักษรในเพราะ อํ วิภัตติได้บ้าง

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปในวุตติว่า คาวาเทสสฺส แต่คัมภีร์พยาขยามีรูปว่า ควาเทสสฺส ซึ่งพ้องกับรูปว่า ควาชินํ = โค + อชินํ, คเวฬกํ = โค + เอฬกํ ในที่นี้จึงใช้ตามคัมภีร์พยาขยา]

อาวสฺส อ อาว,

อ ของ อาว ชื่อว่า อาวะ <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส>

ตสฺส อาวสทฺทนฺตสฺส.

แปลงสระท้ายของ อาว ศัพท์นั้น[เป็น อุ]

[คำว่า อาวสฺส อ อาว แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาว เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ฉะนั้น คำนี้จึงหมายถึง อ ของ อาว อาเทศ ส่วนคำว่า ตสฺส อาวสทฺทนฺตสฺส กล่าวพาดพิงถึงวิภัตติเดิมที่กล่าวไว้ในสูตรเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า อาวสฺส]

“อํโม”ติอาทินา นิคฺคหีตํ.

[แปลง อํ] เป็นนิคคหิตด้วยสูตรเป็นต้นว่า อํโม (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต)

คาวุํ คาวํ ควํ คาโว คโว.

[ทุติยา] คาวุํ คาวํ ควํ คาโว คโว

การประกอบรูปศัพท์ คาวุํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “อวํมฺหิ จ”

แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อาวสฺสุ วา”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง อํ ท้าย ล เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คาวุํ**

“โคณ, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โคณ (เป็น โคณ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๒. สุหินาสุ จ.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในเพราะ สุ, หิ, นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

โคณ อ. โคณ อาเทศ *โคสทฺทสฺส* แห่ง โค ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุหินาสุ* จ ในเพราะ สุ, หิ และ นา วิภัตติ ท. ด้วย *วา* บ้าง ฯ

[คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า โค ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า คาว เส โดยมัณฑูกคตินัย แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในสูตร ๑๖๙ ว่า โคติ อธิกาโร (บทว่า โค เป็นศัพท์ตามมา) บทว่า โค นี้ต่างกับ โค ศัพท์ในสูตรว่า คาว เส ๒ อย่าง คือ

๑. โค ศัพท์ในสูตร คาว เส หมายถึง โอ ของ โค แต่ โค ศัพท์ที่ตามมาสูตรนี้ หมายถึง โค ศัพท์ ทั้งศัพท์

๒. โค ศัพท์ในสูตร คาว เส ลงปฐมาวิภัตติ แต่ โค ศัพท์ที่ตามมาในสูตรนี้ประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติเป็นรูปว่า โคสทฺทสฺส ดังปรากฏในวุตติของสูตรนี้

แม้ในวุตติจะเพิ่มจาก โค เป็น โคสทฺทสฺส ก็จัดเป็นศัพท์ที่ตามมาอยู่นั่นเอง ไม่ถือว่าเป็นปักขิปนวุตติ ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.[๖๖]

“ศัพท์ที่ต่างกันบางศัพท์ เป็นเหมือนมิใช่ศัพท์อื่น”]

สุหินาอิจฺเจเตสุ สพฺพสฺส โคสทฺทสฺส โคณาเทโส โหติ วา.

แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคณ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สุ, หิ และ นา ได้บ้าง

จสทฺเทน เสเสสุ จ.

[แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคณ] ในเพราะวิภัตติที่เหลือด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลงเป็น โคณ ในเพราะวิภัตติอื่นจาก สุ, หิ, นา และ นํ วิภัตติซึ่งกล่าวไว้ในสูตรว่า โคณ นํมฺหิ วา (แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง)]

โคโณ โคณา, เห โคณ เห โคณา, โคณํ โคเณ, โคเณน โคเณหิ โคเณภิ, โคณสฺส.

[ปฐมา]	โคโณ	โคณา
[อาลปนะ]	เห โคณ	เห โคณา
[ทุติยา]	โคณํ	โคเณ
[ตติยา]	โคเณน	โคเณหิ โคเณภิ
[จตุตถี]	โคณสฺส	

[เมื่อแปลง โค เป็น โคณ แล้ว ให้ประกอบรูปศัพท์เหมือน ปุริส ศัพท์ การแปลง โค เป็น โคณ นี้เพื่อแสดงว่า โค ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โคณ ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

โคณสทฺทสฺส โคปริยายภาวทสฺสนตฺถํ โคสทฺทสฺส โคณาเทสวิธานํ.[๖๗]

"การกระทำอาเทศ โค ศัพท์เป็น โคณ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์"

ความจริง โค ศัพท์เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ จึงหมายถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมียทั้งสองอย่าง แต่เมื่อต้องการจะระบุถึงวัวตัวผู้ ควรใช้เป็นปุงลิงค์ว่า โคณ (วัวตัวผู้) หรือเมื่อต้องการจะระบุถึงวัวตัวเมีย ควรใช้เป็นอิตถีลิงค์ว่า คาวี (แม่วัว)]

การประกอบรูปศัพท์ โคโณ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง โค เป็น โคณ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "สุหินาสุ จ"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **โคโณ**

๑๗๓. โคณ นํมฺหิ วา.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

โคณ อ. โคณ อาเทศ *โคสทฺทสฺส* แห่ง โค ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ วา บ้าง ฯ

[สูตรนี้ตัดบทเป็น โคโณ + นํมฺหิ + วา คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าให้ลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาส-มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ โดย อาทิ ศัพท์ในสูตรนั้นถือเอาวิภัตติที่ถูกลบท้ายนามศัพท์อีกด้วย อีกนัยหนึ่งให้ลบโอ แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺเจตฺตมกาโร บทที่เป็นอวิภัตติกนิเทศคือแสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ เช่น อโต เนน, วา ณปจฺเจ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้]

สพฺพสฺส โคสทฺทสฺส โคณาเทโส โหติ วา นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคณ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

โคณานํ, โคณา โคณสฺมา โคณมฺหา โคเณหิ โคเณภิ, โคณสฺส โคณานํ, โคเณ โคณสฺมึ โคณมฺหิ โคเณสุ.

[จตุตฺถี พหูพจน์]		โคณานํ
[ปัญจมี]	โคณา โคณสฺมา โคณมฺหา	โคเณหิ โคเณภิ
[ฉัฏฐี]	โคณสฺส	โคณานํ
[สัตตมี]	โคเณ โคณสฺมึ โคณมฺหิ	โคเณสุ.

การประกอบรูปศัพท์ โคณานํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง โค เป็น โคณ ด้วยสูตรว่า "โคณ นํมฺหิ วา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สุนํหิสุ จ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **โคณานํ**

โคณ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคโณ	โคณา
อาลปนะ	เห โคณ	เห โคณา
ทุติยา	โคณํ	โคเณ
ตติยา	โคเณน	โคเณหิ โคเณภิ
จตุตถี	โคณสฺส	โคณานํ
ปัญจมี	โคณา โคณสฺมา โคณมฺหา	โคเณหิ โคเณภิ
ฉัฏฐี	โคณสฺส	โคณานํ
สัตตมี	โคเณ โคณสฺมึ โคณมฺหิ	โคเณสุ

โคณาเทสาภาเว คาเวน คเวน โคหิ โคภิ.

เมื่อไม่มีการแปลงเป็น โคณ รูปว่า [ตติยา] คาเวน คเวน โคหิ โคภิ ย่อมสำเร็จ

---

๑๗๔. คาว เส.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* เป็น อาว *โหติ* ย่อมเป็น *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

"โค อาว เส"อิติ ติปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๓ บท คือ โค, อาว และ เส

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า คาวาติ เอกํ ปทํ. เสติ เอกํ ปทนฺติ ทฺวิปทมิทํ สุตฺตํ (สูตรนี้มี ๒ บท คือ บทว่า คาว บทหนึ่ง และบทว่า เส บทหนึ่ง) ตามมติของคัมภีร์ดังกล่าว คำว่า คาว มีรูปวิเคราะห์ว่า โคสฺส โอ โค, โคสฺส อาว คาว (คาวะ คือ อาว แห่ง โอ ของ โค ศัพท์) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ไม่นิยมการเชื่อมสมาสระหว่างการีคือ โอ ของ โค ศัพท์ และการิยะคือ อาว ท่านจึงแสดงการตัดบทเป็น ๓ บท ดังจะเห็นได้ว่า สูตรว่า โส คัมภีร์นี้ตัดบทเป็น สิ + โอ (ดู สูตร ๖๖)]

โคสฺส โอ โค.

โอ ของ โค ชื่อว่า โค <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส>

โคสทฺโทการสฺส อาวาเทโส โหติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ

คาวสฺส ควสฺส.

[จตุตถี เอกพจน์] คาวสฺส ควสฺส

การประกอบรูปศัพท์ คาวสฺส

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า "คาว เส"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **คาวสฺส**

นํมฺหิ-

ใน นํ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โค, อวา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โค (โอ ของ โค ศัพท์) และบทว่า อว (เป็น อว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

แปลง นํ ท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ ปติ ศัพท์ในอลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มิใช่สมาส]

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต โคสทฺทโต* จาก โค ศัพท์นั้น *อํ* เป็น อํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ *โค* จ อ. โอ ของ โค ศัพท์ ด้วย *อว* เป็น อว *โหติ* ย่อมเป็น *สมาเส* ในสมาส *อลุตฺเต* ที่เป็นอลุตตสมาส *ปติมฺหิ* ในเพราะ ปติ ศัพท์ ฯ

[คำว่า ปติมฺหาลุตฺเต ตัดบทเป็น ปติมฺหิ + อลุตฺเต]

ตโต โคสทฺทโต ปรสฺส นํวจนสฺส อํอาเทโส โหติ,

แปลง นํ วิภัตติท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ

โคสทฺโทการสฺส อวาเทโส จ ปติมฺหิ ปเร อลุตฺเต สมาเส.

และแปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ ปติ ศัพท์เบื้องหลังในอลุตตสมาส

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อลุตฺเต จ สมาเส แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า อลุตฺเต สมาเส ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลเพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ]

จสทฺเทน อสมาเสปิ อํอวาเทสา.

การแปลง [นํ วิภัตติท้าย โค ศัพท์]เป็น อํ [และแปลง โอ ของ โค ศัพท์]เป็น อว ในที่มิใช่สมาสย่อมมีด้วย จ ศัพท์

ควํปติสฺส เถรสฺส, ควํ.

เช่น ควมฺปติสฺส เถรสฺส (แก่พระเถรนามว่า พระควัมปติ)

ควํ (แก่โคทั้งหลาย)

[คำว่า ควมฺปติ แปลตามศัพท์ว่า เจ้าของวัว เป็นอลุตตสมาส คือ สมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า กล่าวคือ ไม่ลบ นํ วิภัตติที่ ควํ]

การประกอบรูปศัพท์ ควํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ควํ**

"สุหินาสุ จา"ติ เอตฺถ จสทฺเทน นํมฺหิ คุอาเทโส.

การแปลง [โค ทั้งศัพท์]เป็น คุ ในเพราะ นํ วิภัตติย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สุหินาสุ จ (แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในเพราะ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

"โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหี"ติ สุตฺเต จสทฺเทน นการาคโม จ.

และลง น อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ (ลง น อาคม และอักษรอื่นๆ ท้ายสังขยามี ทฺวิ เป็นต้น ในเพราะ นํ วิภัตติ) [เมื่อแปลง โค มาเป็น คุ แล้ว ลง น อักษรท้าย คุ]

คุนฺนํ โคนํ วา.

[จตุตถี พหูพจน์] คุนฺนํ โคนํ วา

การประกอบรูปศัพท์ คุนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”
ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น คุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สุหินาสุ จ”
ลง นฺ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **คุนฺนํ**

คาวา คาวมฺหา คาวสฺมา ควา ควมฺหา ควสฺมา โคหิ โคภิ, คาวสฺส ควสฺส ควํ คุนฺนํ โคนํ, คาเว คาวมฺหิ คาวสฺมึ คเว ควมฺหิ ควสฺมึ คาเวสุ คเวสุ โคสุ.

[ปัญจมี]	คาวา คาวมฺหา คาวสฺมา ควา ควมฺหา ควสฺมา	โคหิ โคภิ
[ฉัฏฐี]	คาวสฺส ควสฺส	ควํ คุนฺนํ โคนํ
[สัตตมี]	คาเว คาวมฺหิ คาวสฺมึ คเว ควมฺหิ ควสฺมึ	คาเวสุ คเวสุ โคสุ

การประกอบรูปศัพท์ คาวา

ศัพท์เดิมเป็น โค
ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โยสุ จ”
แปลง สฺมา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คาวา**

โค สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โค	คาโว คโว
อาลปนะ	เห โค	เห คาโว คโว
ทุติยา	คาวุํ คาวํ ควํ	คาโว คโว

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ตติยา	คาเวน คเวน	โคหิ โคภิ
จตุตถี	คาวสฺส ควสฺส	ควํ คุนฺนํ โคนํ
ปัญจมี	คาวา คาวสฺมา คาวมฺหา ควา ควสฺมา ควมฺหา	โคหิ โคภิ
ฉัฏฐี	คาวสฺส ควสฺส	ควํ คุนฺนํ โคนํ
สัตตมี	คาเว คาวสฺมึ คาวมฺหิ คเว ควสฺมึ ควมฺหิ	คาเวสุ คเวสุ โคสุ

โอการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ โอ การันต์

ปุริโส คุณวา ราชา สาคฺคิ ทณฺฑี จ ภิกฺขุ จ
สตฺถาภิภู จ สพฺพญฺญู โคติ ปุลฺลิงฺคสงฺคโห.

การประมวลนามศัพท์ ปุงลิงค์ คือ

ปุริส (บุรุษ) คุณวนฺตุ (ผู้มีคุณ) ราช (พระราชา)
สา (สุนัข) อคฺคิ (ไฟ) ทณฺฑี (คนมีไม้เท้า)
ภิกฺขุ (ภิกษุ) สตฺถุ (พระศาสดา) อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่)
สพฺพญฺญู (พระสัพพัญญู) โค (วัว)

ปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

จบ นามศัพท์ ปุงลิงค์

สรุปความในปุงลิงค์

๑. อธิการสูตร มี ๑ สูตร คือ

- ชินวจนยุตฺตํ หิ = ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว

๒. ปริภาสาสูตร มี ๓ สูตร คือ

- ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต = นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์
- ตโต จ วิภตฺติโย = ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์
- ตทนุปโรเธน = นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น

๓. สัญญาสูตร มี ๙ สูตร คือ

- สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ = สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ ชื่อว่า วิภัตติ
- อาลปเน สิ คสญฺโญ = สิ วิภัตติในอรรถอาลปนะมีชื่อว่า ค
- ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ = กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม
- โย กโรติ ส กตฺตา = การกใดย่อมกระทำ การกนั้น ชื่อว่า กัตตา
- เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ = บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรณะ

- ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ = ผู้ปรารถนาเพื่อให้ย่อมให้แก่การกใด หรือว่าย่อมพอใจแก่การกใด หรือว่าย่อมทรงไว้แก่การกใด การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

- ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ = บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด ภัยจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือว่าบุคคลย่อมเรียนเอา[ซึ่งศิลปวิทยา]จากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

- ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี = ทรัพย์ของเจ้าของใด มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี
- โยธาโร ตโมกาสํ = การกใดเป็นที่ตั้ง การกนั้น ชื่อว่า โอกาสะ

๔. วิภัตติวิธิสูตร มี ๙ สูตร คือ

- ลิงฺคตฺเถ ปฐมา = เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ
- อาลปเน จ = เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์ที่เป็นอาลปนะมีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ
- กมฺมตฺเถ ทุติยา = เมื่อมีอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ
- กตฺตริ จ = ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ
- กรเณ ตติยา = ลงตติยาวิภัตติในกรณการก
- สมฺปทาเน จตุตฺถี = ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก
- อปาทาเน ปญฺจมี = ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก
- สามิสฺมึ ฉฏฺฐี = ลงฉัฏฐีวิภัตติในผู้เป็นเจ้าของ
- โอกาเส สตฺตมี = ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

๕. โลป-ปกติวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ = ลบสระหน้าปกติสระหลัง

๖. โลปวิธิสูตร มี ๓ สูตร คือ

- สรูปานเมกเสสฺวสกึ = ลบศัพท์ทั้งหลายที่มีรูปเสมอกันให้เหลือศัพท์เดียว
- เสสโต โลปํ คสิปิ = ลบ ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือ
- ฆปโต จ โยนํ โลโป = ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล

๗. อาเทส-โลปวิธิสูตร มี ๓ สูตร คือ

- สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ = แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และลบ สิ วิภัตติ
- อุ สสฺมึ สโลโป จ = แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ และ ลบ ส วิภัตติ
- สกมนฺธาตาทีนญฺจ = แปลงสระท้ายของ สกมนฺธาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ และลบ ส วิภัตติ

๙. รัสสวิธิสูตร มี ๕ สูตร คือ

- อากาโร วา = รัสสะ อา เป็น อ
- อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ = รัสสะสระที่มิใช่ ฆ
- ฌลปา รสฺสํ = รัสสะ ฌ, ล และ ป
- อาโร รสฺสมิกาเร = รัสสะอาร เป็น อร
- ปิตาทีนมสิมฺหิ = รัสสะ อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อร

๑๐. อาคมวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- สาคโม เส = ลง ส เป็นอาคม
- ส สเร วาคโม = ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น

๑๑. อาเทส-อาคมวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต = แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส ในเพราะ ภ และลง พ อาคมในที่สุด

๑๒. นิยมสูตร มี ๑ สูตร คือ

- น สิสฺมิมนปุํสกานิ = ห้ามรัสสะนามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์

๑๓. ทีฆวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- สุนํหิสุ จ = รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะ
- โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ = ทีฆะนามศัพท์ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ และที่ลบแล้ว

๑๔. อติเทสสูตร มี ๒ สูตร คือ

- เสเสสุ นฺตุว = นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นฺตุ

- อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว = สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห, ศัพท์ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นา วิภัตติ

๑๕. อาเทสวิธิสูตร มี ๗๔ สูตร คือ

- โส = แปลง สิ เป็น โอ

- สพฺพโยนีนมาเอ = แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์เป็น อา และ เอ
- อการปิตาทฺยนฺตานมา = แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา
- อโต เนน = แปลง นา วิภัตติเป็น เอน
- สุหิสฺวกาโร เอ = แปลง อ อักษร เป็น เอ
- สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา = แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ
- สฺมาสฺมึนํ วา = แปลง สฺมา และ สฺมึ เป็น อา และ เอ
- มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา = แปลง สฺมึ และ นา ท้ายมโนคณะเป็นต้น เป็น อิ และ อา
- สสฺส โจ = แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ
- อา สิมฺหิ = แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ
- นฺตุสฺส นฺโต = แปลง นฺตุ กับเป็น โย ปฐมาวิภัตติ เป็น นฺโต
- นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ = แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ใน
- อวณฺณา จ เค = แปลง นฺตุ กับ สิ ชื่อ ค เป็น อํ
- โตติตา สสฺมึนาสุ = แปลง นฺตุ กับ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติเป็นโต, ติ และ ตา
- นฺตสฺส เส วา = แปลง นฺตุ กับ สวิภัตติเป็น นฺตสฺส
- นํมฺหิ ตํ วา = แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น ตํ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง
- สิมฺหิ วา = แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติ
- สพฺพสฺส วา อํเสสุ = แปลง นฺตุ ทั้งศัพท์เป็น อ
- สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ = แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ
- โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส = แปลง ว อักษรของ ภวนฺต ศัพท์เป็น โอ
- โภ เค ตุ = แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภ และอื่น ๆ
- ภทนฺตสฺส ภทฺทนฺตภนฺเต = แปลง ภทนฺต เป็น ภทฺทนฺต และ ภนฺเต้
- สฺยา จ = แปลง สิ วิภัตติท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา

- โยนมาโน = แปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน
- พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ = แปลง อํ ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อานํ
- นามฺหิ รญฺญา วา = แปลง ราช ศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น รญฺญา
- ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ = แปลง ราช เป็น ราชุ
- ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส = แปลง ราช กับ ส วิภัตติเป็น รญฺโญ และ ราชิโน
- รญฺญํ นํมฺหิ วา = แปลง ราช ศัพท์กับ นํ วิภัตติเป็น รญฺญํ
- สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ = แปลง ราช ศัพท์กับ สมึ วิภัตติเป็น รญฺเญ และ ราชินิ
- พฺรหฺมโต คสฺส จ = แปลง ค หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ
- อุตฺตํ สนาสุ = แปลงสระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์เป็น อุ
- ฌลโต สสฺส โน วา = แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน
- พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ = แปลง สฺมึ ท้าย พฺรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ
- อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ = แปลงสระท้ายของ อตฺต ศัพท์เป็น อน
- สสฺส โน = แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น โน
- สฺมา นา = แปลง สฺมา วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นา
- ตโต สฺมึ นิ = แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นิ
- สขโต จาโยโน = แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน
- สขนฺตสฺสิ โนนานํสสุ = แปลงสระท้าย สข ศัพท์เป็น อิ
- สขโต คสฺเส วา = แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ
- สุนมํสุ วา = แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์ เป็น อาร
- อาโร หิมฺหิ วา = แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร
- สฺมิเม = แปลง สฺมึ ท้าย สข ศัพท์เป็น เอ
- ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อา

- โยสฺวาโน = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น อาโน
- อมาลปเนกวจเน = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ สิ อาลปนวิภัตติเป็น อํ
- อุ นามฺหิ จ = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา
- หิวิภตฺติมฺหิ จ = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน
- ฌลโต จ = แปลง สฺมา วิภัตติเป็น นา
- อาเน สฺมึมฺหิ วา = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ สฺมึ วิภัตติเป็น อาเน
- สุสฺมิมา วา = แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา
- อคฺคิสฺสินิ = แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ
- โยสฺวกตรสฺโส โฌ = แปลง ฌ ที่มิได้กระทำรัสสะ เป็น อ
- อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ = แปลง อํ และ ม เป็นนิคคหิต
- โยนํ โน = แปลง โย วิภัตติท้าย ฌ ที่รัสสะแล้วเป็น โน
- นํ ฌโต กตรสฺสา = แปลง อํ วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ
- สฺมึ นิ = แปลง สฺมึ ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นิ
- ลโต โวกาโร จ = แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว
- เวโวสุ โล จ = แปลง ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ เป็น อ
- อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว = แปลง โย อาลปนวิภัตติท้าย ล ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะเป็น เว และ โว
- อญฺเญสฺวารตฺตํ = แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้นเป็น อาร
- ตโต โยนโม ตุ = แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ
- นา อา = แปลง นา วิภัตติท้าย อาร นั้นเป็น อา
- วา นํมฺหิ = แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร
- สตฺถุนตฺตญฺจ = แปลงสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์และศัพท์อื่น เป็น อ
- ตโต สฺมิมิ = แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ
- โยสุ จ = แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว
- อวํมฺหิ จ = แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว และ อว

- อาวสฺสุ วา = แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ในเพราะ อํ วิภัตติ
- สุหินาสุ จ = แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ
- โคณ นํมฺหิ วา = แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ
- คาว เส = แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น คาว
- ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส = แปลง นํ ท้าย โค ศัพท์เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ ปติ ศัพท์

อิตถีลิงค์

อถ อิตฺถิลิงฺคานิ วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวนามศัพท์อิตถีลิงค์ ณ บัดนี้

อการนฺโต อิตฺถิลิงฺคสทฺโท อปฺปสิทฺโธ.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อ การันต์ ไม่ปรากฏ

อาการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค กญฺญาสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อา การันต์ คือ กญฺญา ศัพท์ (สาวน้อย)

“กญฺญ” อิติ ฐิเต-

เมื่อรูปว่า กญฺญ ถูกตั้งไว้แล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านตั้งรูป กญฺญ ไว้ก่อนแล้วจึงลง อา ปัจจัยเพื่อแปลงให้เป็นอิตถีลิงค์ คัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๑๐๑) มีประโยคคล้ายคลึงกันว่า กญฺญ อิติ สฺถิเต- และมุคธโพธฎีกา (ฉบับสังเขป) อธิบายโดยเพิ่มประโยคว่า ลกฺษณมาห (ได้กล่าวสูตรไว้) ตามนัยดังกล่าวอาจเพิ่มข้อความว่า ลกฺขณมาห (พระกัจจายนะได้กล่าวสูตร [ต่อไปนี้]) ในที่นี้เพิ่มคำว่า กจฺจายเนน อยํ วิธิ วุจฺจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้) ตามพยาขยาของสิงหล]

๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์

อาปจฺจโย อ. อา ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *วตฺตมานา* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

อิตฺถิยํ วตฺตมานา อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ปโร อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์

[ในคำว่า อิตฺถิยํ วตฺตมานา (อันเป็นไปอยู่ในอิตถีลิงค์) ศัพท์ว่า อิตฺถิยํ เป็นอาธาระของปาฐเสสะ

ว่า วตฺตมานา ซึ่งเป็นวิเสสนะของ ลิงฺคมฺหา จึงแสดงว่า อา ปัจจัยที่ลงท้ายนามศัพท์ดังกล่าวนั้นได้ชื่อว่า โชตกะ คือ ปัจจัยที่แสดงอรรถอันมีอยู่เดิมให้ประจักษ์ มิใช่ปัจจัยที่แสดงอรรถใหม่ซึ่งเรียกว่า วาจกะ เหมือนตัทธิตปัจจัย เช่น ณ ที่แสดงอรรถว่า อปจฺจ (บุตร) ดังนี้เป็นต้น

คำว่า อการนฺตโต (มี อ อักษรอยู่ท้าย) แสดงว่าศัพท์ว่า อโต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรนี้เป็นเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนหนึ่ง แต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่มซึ่งในที่นี้กล่าวถึงส่วนหนึ่ง คือ อ อักษร แต่เจตนาหมายถึงนามศัพท์ที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังคำว่า สุขํ เสติ (ย่อมนอนเป็นสุข แม้คำนี้จะกล่าวถึงการนอนก็มุ่งให้หมายถึงอิริยาบถทั้ง ๔]

ปกตฺยตฺถโชตกา อิตฺถิปฺ- ปจฺจยา สฺยาทโย วิย
ณาทโย ปจฺจยตฺถสฺส สกตฺถสฺสาปิ วาจกา.

"อิตถีปัจจัย [คือ อา, อี, อินี] แสดงความหมายของศัพท์เดิมเหมือน สิ วิภัตติเป็นต้น ปัจจัย[ในตัทธิตและกิตก์]มี ณ เป็นต้นแสดงความหมายของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่"

[คาถานี้แสดงความว่า อิตถีปัจจัย ๓ ตัว คือ อา, อี และ อินี เป็นโชตกปัจจัย มิใช่วาจกปัจจัยเหมือนวิภัตตินามที่เป็นเครื่องแสดงอรรถกรรมเป็นต้นที่มีอยู่แล้ว มิใช่แสดงอรรถใหม่ ความจริงศัพท์เดิมว่า กญฺญ (สาวน้อย) นี้แม้ไม่ลง อา ปัจจัยก็มีลักษณะของอิตถีลิงค์ คือ บัญญัติอันมีลักษณะไม่องอาจ แต่ลักษณะดังกล่าวไม่ประจักษ์แก่ผู้พูดและผู้ฟัง จึงต้องลง อา ปัจจัยเพื่อแสดงให้ประจักษ์

คำว่า ณาทโย (ณ ปัจจัยเป็นต้น) หมายถึง ณ ปัจจัยในตัทธิตและกิตก์ ซึ่งจัดเป็นวาจกปัจจัย

คำว่า แสดงความหมายของปัจจัย หมายความว่า ปัจจัยมีความหมายเป็นพิเศษ เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ = วาสิฏฺโฐ (วาสิฏฐะ คือ บุตรของวสิฏฐะ) ในที่นี้ ณ ปัจจัย ใช้แทน อปจฺจํ

คำว่า แสดงความหมายของตนเอง หมายความว่า ลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมมาอีก เช่น อสงฺขารเมว = อสงฺขาริกํ (อสังขาริกะ คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยสังขารนั่นแหละ) ในรูปนี้ลง ณิก ปัจจัย ทั้ง อสงฺขาร และ อสงฺขาริก ต่างก็มีความหมายเหมือนกัน ชื่อว่า สกตฺถปจฺจย นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สฺวตฺถปจฺจย]

"สรโลโป" ติอาทินา ปุพฺพสฺสเร ลุตฺเต ปรนยเน จ กเต "ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคนฺ"ติ วุตฺตตฺตาว ปจฺจยนฺตสฺสาปิ อลิงฺคตฺตา วิภตฺยุปฺปตฺติยมสมฺปตฺตายํ "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตฺนาทีสุ จา"ติ เอตฺถ จคฺคหเณน อิตฺถิปฺปจฺจยนฺตสฺสาปิ นามพฺยปเทโส.

เมื่อสระหน้าถูกลบแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) และการนำไปสู่อักษรตัวหลังถูกกระทำแล้ว [และ]เมื่อการกระจายวิภัตติยังไม่ถึงพร้อม เพราะรูป [กญฺญา] ซึ่งมีปัจจัยเป็นที่สุดมิได้เป็นนามศัพท์ เนื่องจากได้กล่าวกฎว่า ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์) การตั้งรูปซึ่งมีอิตถีปัจจัยเป็นที่สุดให้เป็นนามย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ (บทตัทธิต สมาส และกิตก์พึงทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น)

[รูปว่า กญฺญ เป็นกิตก์ที่มาจาก กน ธาตุ (กนฺติมฺหิ = รัก, ใคร่) + ย ปัจจัย เมื่อลง อา อิตถีปัจจัยแล้วมีรูปเป็น กญฺญา ซึ่งมี อา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้นไม่ได้ ดังนั้นจึงใช้ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวตั้งให้เป็นนาม อนึ่ง เมื่อตั้งเป็นนามแล้วจึงถือว่าเป็นรูปเดิม (ปกติ) พึงทราบนัยนี้ในรูปเดิมทุกการันต์]

ปุเร วิย สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลง สิ วิภัตติเป็นต้นพึงทราบเหมือนในนามศัพท์ก่อนๆ

“เสสโต โลปํ คสิปี”ติ สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ (ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ)

สา กญฺญา.

[ปฐมา เอกพจน์] สา กญฺญา (สาวน้อยนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถีลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น **กญฺญา**

ให้ กญฺญา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย กญฺญา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **กญฺญา**

พหุวจเน “อาลปเน สิ คสญฺโญ”ติ อิโต “สญฺโญ”ติ, “เต อิตฺถิขฺยาโป”ติ อิโต “อิตฺถิขฺยา”ติ จ วตฺตเต.

ในพหูพจน์ บทว่า สญฺโญ (มีชื่อ) จากสูตรว่า อาลปเน สิ คสญฺโญ (สิ วิภัตติในอรรถอาลปนะมีชื่อว่า ค) นี้ และบทว่า อิตฺถิขฺยา (ที่แสดงอิตถีลิงค์) จากสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๗. อา โฆ.

อา ที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ

อา อ. อา *อิตฺถิขฺยา* อันเป็นชื่อของอิตถีลิงค์ *โฆ* ชื่อว่า ฆ ฯ

ลิงฺคสฺสนฺโต อากาโร ยทา อิตฺถิขฺยา, ตทา ฆสญฺโญ โหตีติ ฆสญฺญายํ “ฆปโต จ โยนํ โลโป”ติ วิกปฺเปน โยโลโป.

ในกาลใด อา อักษรซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ในกาลนั้นย่อมมีชื่อว่า ฆ เมื่อชื่อ ฆ ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรนี้ การลบ โย วิภัตติย่อมมีโดยความไม่แน่นอนด้วยสูตรว่า ฆปโต จ โยนํ โลโป (ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล ได้บ้าง)

[คำว่า อิตฺถิขฺยา ในวุตติใช้ตามฉบับสิงหล ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อิตฺถิขฺโย เนื่องจาก อิตฺถิขฺยา ตามมาจากสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป ซึ่งในสูตรนั้น (สูตร ๑๘๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถิยา อาขฺยา สญฺญา อิตฺถิขฺยา (อิตถิขยา คือ ชื่อของอิตถีลิงค์) ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับสิงหล]

ตา กญฺญา กญฺญาโย.

[ปฐมา พหูพจน์] ตา กญฺญา กญฺญาโย (สาวน้อยเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

ลบ โย ท้าย ฆ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป”

สำเร็จรูปเป็น **กญฺญา**

อาลปเน “สขโต คสฺเส วา”ติ อิโต “คสฺสา”ติ วตฺตเต.

ในอาลปนะ บทว่า คสฺส (แห่ง ค) จากสูตรว่า สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๘. ฆเต จ.

แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ นั่นเทียว

เอ จ อ. เอ อาเทศ นั่นเทียว *คสฺส* แห่ง ค *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆโต* จาก ฆ *โหติ* ย่อมมี ๆ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ แปลว่า นั่นเทียว หมายความว่า ต้องแปลง ค เป็น เอ แน่นอน จึงมีรูปเป็น กญฺเญ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๒๒-๒๓) กล่าวว่า คัมภีร์จูฬนิรุตติได้แสดงรูปว่า กญฺญา ไว้อีกด้วย

คำว่า ฆเต ตัดบทเป็น ฆโต + เอ]

ฆโต ปรสฺส คสฺส เอกาโร โหติ.

แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ อักษร

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

โภติ กญฺเญ โภติโย กญฺญา กญฺญาโย.

[อาลปนะ]โภติ กญฺเญ โภติโย กญฺญา กญฺญาโย

การประกอบรูปศัพท์ กญฺเญ

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "ฆเต จ"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **กญฺเญ**

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ตั้งสูตรว่า ฆพฺรหฺมาทิเต (แปลง ค ท้าย ฆ และ พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น เอ) ตามนัยนี้ศัพท์ที่แปลง ค เป็น เอ จัดเป็นปุงลิงค์ เช่น พฺรหฺม, สข, อตฺต, อิสิ, มุนิ, ภทนฺเต หรืออิตถีลิงค์ เช่น กญฺญา เป็นต้น ศัพท์ดังกล่าวชื่อว่า อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันโดยนัยทางไวยากรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้คือการแปลง ค เป็น เอ]

อํมฺหิ สรโลปปกติภาวา.

การลบสระและการปกติย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ

กญฺญํ กญฺญา กญฺญาโย.

[ทุติยา]	กญฺญํ	กญฺญา กญฺญาโย

ตติยาทีสุ-

ในตติยาวิภัตติเป็นต้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตู”ติ อิโต “อาโย, เอกวจนานนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อาโย (เป็น อาย) และบทว่า เอกวจนานํ (ซึ่งเป็นเอกพจน์) จากสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ (แปลงจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อาย และอื่นๆ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๙. ฆโต นาทีนํ.

แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้น ท้าย ฆ เป็น อาย

อาโย อ. อาย อาเทศ *เอกวจนานํ* แห่งเอกพจน์วิภัตติ ท. *นาทีนํ* อันมี นา เป็นต้น *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆโต* จาก ฆ *โหติ* ย่อมมี ฯ

[คำว่า นาทีนํ (นา วิภัตติเป็นต้น) หมายถึง วิภัตติ ๕ ตัว คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมึ วิภัตติ]

ฆสญฺญโต ลิงฺคสฺสาการา ปเรสํ นาทีนํ สฺมึปริยนฺตานํ เอกวจนานํ วิภตฺติคณานํ อายาเทโส โหติ.

แปลงหมู่วิภัตติเอกพจน์ มี นา เป็นต้น มี สฺมึ เป็นที่สุด ที่อยู่ท้าย อา อักษรของนามศัพท์ที่มีชื่อว่า ฆ เป็น อาย

สรโลปปรนยนานิ.

การลบสระหน้าและการนำไปสู่สระหลังย่อมมี

กญฺญาย กญฺญาหิ กญฺญาภิ, กญฺญาย กญฺญานํ, กญฺญาย กญฺญาหิ กญฺญาภิ, กญฺญาย กญฺญานํ.

[ตติยา]	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ
[จตุตถี]	กญฺญาย	กญฺญานํ
[ปัญจมี]	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ

[ฉัฏฐี] กญฺญาย กญฺญานํ

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญาย

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง นา ท้าย ฆ เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาทีนํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **กญฺญาย**

สฺมึมฺหิ-

ใน สฺมึ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๐. ฆปโต สมึ ยํ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆปโต* จาก ฆ และ ป *ยํ* เป็น ยํ *โหติ* ย่อมเป็น วา บ้าง ฯ

ฆปโต ปรสฺส สฺมึวจนสฺส ยํ โหติ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

อญฺญตฺถายาเทโส.

ในวิธีอื่น แปลงเป็น อาย [ใน สฺมึ วิภัตติที่มิได้แปลงเป็น ยํ ก็แปลงเป็น อาย]

กญฺญายํ กญฺญาย กญฺญาสุ.

[สัตตมี] กญฺญายํ กญฺญาย กญฺญาสุ

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญายํ

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง สฺมึ ท้าย ฆ เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึ ยํ วา”

สำเร็จรูปเป็น **กญฺญายํ**

กญฺญา สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กญฺญา	กญฺญา กญฺญาโย

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	โภติ กญฺเญ	โภติโย กญฺญา กญฺญาโย
ทุติยา	กญฺญํ	กญฺญา กญฺญาโย
ตติยา	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ
จตุตถี	กญฺญาย	กญฺญานํ
ปัญจมี	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ
ฉัฏฐี	กญฺญาย	กญฺญานํ
สัตตมี	กญฺญายํ กญฺญาย	กญฺญาสุ

เอวมญฺเญปิ

สทฺธา เมธา ปญฺญา วิชฺชา จินฺตา มนฺตา วีณา ตณฺหา
อิจฺฉา มุจฺฉา เอชา มายา เมตฺตา มตฺตา สิกฺขา ภิกฺขา.

ชงฺฆา คีวา ชิวฺหา วาจา ฉายา อาสา คงฺคา นาวา
คาถา เสนา เลขา สาลา มาลา เวลา ปูชา ขิฑฺฑา.

ปิปาสา เวทนา สญฺญา เจตนา ตสินา ปชา
เทวตา วฏฺฏกา โคธา พลากา ปริสา สภา.

อูกา เสผาลิกา ลงฺกา สลากา วาลิกา สิขา
วิสาขา วิสิขา สาขา วจา วญฺฌา ชฏา ฆฏา.

เชฏฺฐา โสณฺฑา วิตณฺฑา จ กรุณา วนิตา ลตา
กถา นิทฺทา สุธา ราธา วาสนา สึสปา ปปา.

ปภา สีมา ขมา ชายา ขตฺติยา สกฺขรา สุรา
โทลา ตุลา สิลา ลีลา ลาเลลา เมขลา กลา.

วฬวาลมฺพุสา มูสา มญฺชูสา สุลสา ทิสา
นาสา ชุณฺหา คุหา อีหา ลสิกา วสุธาทโย.

แม้ศัพท์เหล่าอื่น คือ

สทฺธา (ความเชื่อ) เมธา (ปัญญา) ปญฺญา (ปัญญา)

วิชฺชา (ความรู้)	จินฺตา (ความคิด)	มนฺตา (ปัญญา)
วีณา (พิณ)	ตณฺหา (ตัณหา)	อิจฺฉา (ความต้องการ)
มุจฺฉา (ความสิ้นสติ)	เอชา (ความหวั่นไหว)	มายา (ความหลอกลวง)
เมตฺตา (ความเมตตา)	มตฺตา (ความประมาณ)	สิกฺขา (สิ่งพึงสำเหนียก)
ภิกฺขา (ภิกษาหาร)	ชงฺฆา (แข้ง)	คีวา (คอ)
ชิวฺหา (ลิ้น)	วาจา (ถ้อยคำ)	ฉายา (ร่มเงา)
อาสา (ความพอใจ)	คงฺคา (แม่น้ำคงคา)	นาวา (เรือ)
คาถา (บทร้อยกรอง)	เสนา (กองทัพ)	เลขา (เส้นวาด)
สาลา (โรงเรือน)	มาลา (พวงดอกไม้)	เวลา (ฝั่ง, กาลเวลา)
ปูชา (การบูชา)	ขิฑฺฑา (การละเล่น)	ปิปาสา (ความกระหาย)
เวทนา (ความรู้สึก)	สญฺญา (ชื่อ)	เจตนา (ความตั้งใจ)
ตสินา (ความอยาก)	ปชา (หมู่สัตว์)	เทวตา (เทวดา)
วฏฺฏกา (นกคุ่ม)	โคธา (เหี้ย)	พลากา (นกกระยาง)
ปริสา (หมู่)	สภา (ที่ประชุม)	อูกา (เหา)
เสผาลิกา (ต้นเสผาลิกา)	ลงฺกา (เกาะลังกา)	สลากา (สลาก)
วาลิกา (ทราย)	สิขา (เปลวไฟ)	วิสาขา (ดาววิสาขา)
วิสิขา (ถนน)	สาขา (กิ่ง)	วจา (ว่าน)
วญฺฌา (หญิงหมัน)	ชฏา (ชัฏ, มุ่นผม)	ฆฏา (หมู่)
เชฏฺฐา (ดาวเชฏฐา)	โสณฺฑา (งวงช้าง)	วิตณฺฑา (คำมิจฉาทิฏฐิ)
กรุณา (ความสงสาร)	วนิตา (หญิงสาว)	ลตา (เถาวัลย์)
กถา (คำพูด)	นิทฺทา (การนอน)	สุธา (ปูนขาว)
ราธา (ดาวนกยูง)	วาสนา (ความเคยชิน)	สีสปา (ต้นประดู่)
ปปา (โรงน้ำดื่ม)	ปภา (แสงสว่าง)	สีมา (เขตแดน)
ขมา (ความอดทน)	ชายา (ภรรยา)	ขตฺติยา (นางกษัตริย์)
สกฺขรา (ก้อนกรวด)	สุรา (เหล้า)	โทลา (ชิงช้า, เปล)

ตุลา (ตาชั่ง)	สิลา (หิน)	ลีลา (การเยื้องกราย)
ลาลา (น้ำลาย)	เอลา (น้ำลาย)	เมขลา (เข็มขัด)
กลา (ส่วน)	วฬวา (ลา)	
อลมฺพุสา (เทพกัญญาชื่ออลัมพุสา)		มูสา (เบ้า)
มญฺชูสา (หีบ)	สุลสา (นางสุลสา)	ทิสา (ทิศ)
นาสา (จมูก)	ชุณฺหา (แสงจันทร์)	คุหา (ถ้ำ)
อีหา (ความเพียร)	ลสิกา (น้ำมูก)	วสุธา (แผ่นดิน)

เป็นต้น พึงทราบเหมือนอย่างนี้

อมฺมาทีนํ อาลปเนว รูปเภโท.

ความแตกต่างแห่งรูปของศัพท์มี อมฺมา (แม่) เป็นต้นย่อมมีในอาลปนวิภัตติเท่านั้น

[อา การันต์ อิตถีลิงค์ คือ อมฺมา แตกต่างจาก กญฺญา ศัพท์เพียงอาลปนวิภัตติเท่านั้น อาลปนวิภัตติของ กญฺญา คือ กญฺเญ ส่วน อมฺม ศัพท์เป็น อมฺม, อมฺมา ไม่มี อมฺเม]

อมฺมา อมฺมา อมฺมาโย.

[ปฐมา] อมฺมา อมฺมา อมฺมาโย

คสฺส “ฆเต จา”ติ เอกาเร สมฺปตฺเต-

เมื่อการแปลง ค เป็น เอ ด้วยสูตรว่า ฆเต จ (แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ นั่นเทียว) ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๑. น อมฺมาทิโต.

ค ท้าย อมฺมา ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่เป็น เอ

เอ อ. เอ อาเทศ *คสฺส* แห่ง ค *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *อมฺมาทิโต* อันมี อมฺมา เป็นต้น *น โหติ* ย่อมไม่มี ฯ

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๑๑๕) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ในคำว่า อมฺมาทิโต มีอรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) หมายความว่า แสดงศัพท์ที่มีความหมายเป็นประเภทเดียวกัน นั่นคือ หมายถึง อมฺพา อนฺนา อมฺมา ที่แปลว่า แม่ และมีสระ ๒ ตัวเหมือนกับ อมฺพา]

อมฺมาอนฺนาอิจฺเจวมาทิโต ปรสฺส คสฺส อาลปเนกวจนสฺส น เอการตฺตํ โหติ.

ค อาลปนวิภัตติ เอกพจน์เบื้องหลังศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า อมฺมา (แม่) อนฺนา (แม่) ย่อมไม่เป็น เอ อักษร

[รูปอาลปนวิภัตติของ อมฺมา, อนฺนา ไม่เป็น อมฺเม, อนฺเน]

“อากาโร วา”ติ รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะ[แห่ง อา อักษรท้ายนามศัพท์ อา การันต์ อิตถีลิงค์] ย่อมมีด้วยสูตรว่า อากาโร วา (อา อักษรย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค เบื้องหลังได้บ้าง)

โภติ อมฺม โภติ อมฺมา โภติโย อมฺมา อมฺมาโย.

[อาลปนะ]โภติ อมฺม โภติ อมฺมา โภติโย อมฺมา อมฺมาโย

เอวํ อนฺนา อนฺนา อนฺนาโย, โภติ อนฺน โภติ อนฺนา โภติโย อนฺนา อนฺนาโย. อมฺพา อมฺพา อมฺพาโย, โภติ อมฺพ โภติ อมฺพา โภติโย อมฺพา อมฺพาโย อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] อนฺนา อนฺนา อนฺนาโย

[อาลปนะ]โภติ อนฺน โภติ อนฺนา โภติโย อนฺนา อนฺนาโย

[ปฐมา] อมฺพา อมฺพา อมฺพาโย

[อาลปนะ]โภติ อมฺพ โภติ อมฺพา โภติโย อมฺพา อมฺพาโย

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

อมฺมา สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อมฺมา	อมฺมา อมฺมาโย
อาลปนะ	โภติ อมฺม อมฺมา	โภติโย อมฺมา อมฺมาโย
ทุติยา	อมฺมํ	อมฺมา อมฺมาโย
ตติยา	อมฺมาย	อมฺมาหิ อมฺมาภิ
จตุตถี	อมฺมาย	อมฺมานํ
ปัญจมี	อมฺมาย	อมฺมาหิ อมฺมาภิ
ฉัฏฐี	อมฺมาย	อมฺมานํ
สัตตมี	อมฺมาย อมฺมายํ	อมฺมาสุ

อาการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อา การันต์

อิการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค รตฺติสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อิ การันต์ คือ รตฺติ ศัพท์

ตเถว สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การกระจายวิภัตติมี สิ เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

[คำว่า ตเถว (เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว) หมายความว่า ก่อนลงวิภัตติให้ตั้งเป็นลิงค์ (นามศัพท์) ก่อน แล้วเมื่อจะกระจายเอกพจน์ก็ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ไปตามลำดับดังที่ท่านได้แสดงไว้แล้วตอนต้นแห่งนามกัณฑ์นี้]

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

รตฺติ.

[ปฐมา เอกพจน์] รตฺติ (ราตรี)

พหุวจเน-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สญฺญา, อิวณฺณุวณฺณา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สญฺญา (ชื่อว่า) และบทว่า อิวณฺณุวณฺณา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป

เต อิวณฺณุวณฺณา อ. อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ท. เหล่านั้น *อิตฺถิขฺยา* อันเป็นชื่อของอิตถีลิงค์ *โป* ชื่อว่า ป ฯ

อิตฺถิยา อาขฺยา สญฺญา อิตฺถิขฺยา.

ชื่อของอิตถีลิงค์ เรียกว่า อิตถิขยา

[ท่านแสดงการตัดบท อิตฺถิขฺยา ว่าตัดบทเป็น อิตฺถี + อาขฺยา และแสดงรูปวิเคราะห์ของ อิตฺถิ-ขฺยา ว่า อิตฺถิยา อาขฺยา อิตฺถิขฺยา ส่วนคำว่า สญฺญา เป็นคำไวพจน์ของ อาขฺยา กล่าวไว้เพื่อแสดงอรรถของ อาขฺยา ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีอรรถว่า ชื่อ ไว้ ๙ ศัพท์ คือ

๑. สญฺญา	๒. อาขฺยา	๓. อวฺหา
๔. สมญฺญา	๕. อภิธาน	๖. นาม
๗. อวฺหย	๘. นามเธยฺย	๙. อธิวจน

ในที่นี้จึงแปลทั้งสองศัพท์ไว้ร่วมกัน การแปลร่วมกันในลักษณะเช่นนี้เป็นธรรมเนียมของภาษาบาลีและสันสกฤต]

ลิงฺคสฺสนฺตา เต อิวณฺณุวณฺณา ยทา อิตฺถิขฺยา, ตทา ปสญฺญา โหนฺตีติ ปสญฺญายํ “ฆปโต จา”ติอาทินา โยโลโป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์ เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ในกาลใด ในกาลนั้นมีชื่อว่า ป เมื่อชื่อ ป ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรนี้ การลบ โย วิภัตติย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ฆปโต จ (ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล ได้บ้าง)

“โยสุ กต” อิจฺจาทินา ทีโฆ.

การทีฆะย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า โยสุ กต ([รัสสสระท้ายนามศัพท์]ย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้วและที่ลบแล้ว)

รตฺตี รตฺติโย รโตฺย วา, เห รตฺติ เห รตฺตี เห รตฺติโย.

[ปฐมา พหูพจน์]	รตฺตี รตฺติโย รตฺโย วา
[อาลปนะ]เห รตฺติ เห รตฺตี	เห รตฺติโย

การประกอบรูปศัพท์ รตฺตี

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

ลบ โย วิภัตติท้าย ป ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป”

ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **รตฺตี**

การประกอบรูปศัพท์ รตฺโย

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”
แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”
แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ”
ลบ ตฺ พยัญชนะสังโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **รตฺโย**

“อํโม”ติอาทินา นิคฺคหีตํ.

[การแปลง อํ วิภัตติ]เป็นนิคคหิตย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อํ โม (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคหิต)

รตฺตึ รตฺตี รตฺติโย.

[ทุติยา] รตฺตึ รตฺตี รตฺติโย

การประกอบรูปศัพท์ รตฺตึ

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ
ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”
ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”
แปลง อํ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”
สำเร็จรูปเป็น **รตฺตึ**

ตติยาทีสุ-

ในตติยาวิภัตติเป็นต้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“เอกวจนานํ, นาทีนนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า เอกวจนานํ (ซึ่งเป็นเอกพจน์) และบทว่า นาทีนํ (มี นา วิภัตติเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๓. ปโต ยา.

แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา

ยา อ. ยา อาเทศ *เอกวจนานํ* แห่งเอกพจน์วิภัตติ ท. *นาทีนํ* อันมี นา เป็นต้น *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปโต* จาก ป *โหติ* ย่อมมี ฯ

ปสญฺญโต อิวณฺณุวณฺเณหิ ปเรสํ นาทีนเมกวจนานํ วิภตฺติคณานํ ยาอาเทโส โหติ.

แปลงหมู่แห่งวิภัตติอันมี นา วิภัตติเป็นต้นซึ่งเป็นเอกพจน์ที่อยู่ท้าย อิ วัณณะและ อุ วัณณะที่มีชื่อว่า ป เป็น ยา

รตฺติยา รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ, รตฺติยา รตฺตีนํ รตฺตินํ.

[ตติยา]	รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ
[จตุตถี]	รตฺติยา	รตฺตีนํ รตฺตินํ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺติยา

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง นา วิภัตติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น **รตฺติยา**

ปญฺจมิยํ-

ในปัญจมีวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.

แปลง สฺมึ และ สฺมา วิภัตติท้าย ป เป็น อํ และ อา ตามสมควร

อมา อ. อํ และ อา อาเทศ ท. *สฺมึสฺมานํ* แห่ง สฺมึ และ สฺมา วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปโต* จาก ป *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

ปอิจฺเจตสฺมา ปเรสํ สฺมึสฺมาอิจฺเจเตสํ ยถากฺกมํ อํอาอาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สฺมึ และ สฺมา ที่อยู่ท้ายสระว่า ป นี้เป็น อํ และ อา โดยลำดับตามสมควร

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน อุวณฺณนฺตโต น โหนฺติ.

เพราะเหตุนั้น [การแปลง สฺมึ และ สฺมา เป็น อํ และ อา] จึงไม่มีท้ายนามศัพท์ที่มี อุ วัณณะเป็นที่สุด

อิวณฺณนฺตโตปิ ยถาปโยคํ.

แม้ท้ายนามศัพท์ที่มี อิ วัณณะเป็นที่สุด ก็มีได้ตามสมควรแก่อุทาหรณ์

[โดยทั่วไป ชื่อว่า ป คือ ทั้ง อิ อี และ อุ อู แต่ วา ศัพท์มุ่งให้ถือเอาเป็นบางส่วน กล่าวคือ แปลงเฉพาะ อิ อี เท่านั้น มิได้หมายรวมถึง อุ อู ด้วย และหมายถึงบางส่วนของนามศัพท์ อิ, อี การันต์ อิตถีลิงค์ มิใช่ทั้งหมด จึงแปลง สฺมึ เป็น อํ, สฺมา เป็น อา ท้าย รตฺติ, มติ, รติ, นิกติ และ ปุถวี เป็นต้น โดยมีรูปว่า รตฺยา, รตฺยํ, มตฺยา, มตฺยํ ดังนี้เป็นต้น]

“สเร, ยกาโร”ติ จ วตฺตเต สีหมณฺฑูกคตีหิ โยวจเนกวจนคฺคหณญฺจ.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) และบทว่า ยกาโร (ย อักษร) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] และสองบทว่า โยวจเนกวจน ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] โดยสีหคตินัยและมัณฑูกคตินัย

[บทว่า สเร ตามมาจากสูตรว่า ฌลานมิยุวา สเร วา

บทว่า ยกาโร ตามมาจากสูตรว่า ยวการา จ

บทว่า โยวจน ตามมาด้วยสีหคตินัยจากสูตรว่า โยสุ จ

บทว่า เอกวจน ตามมาด้วยมัณฑูกคตินัยจากสูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ]

๑๘๕. ปสญฺญสฺส จ.

แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ย อักษรในเพราะสระอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ได้บ้าง

ยกาโร อ. ย อักษร *สรสฺส* แห่งสระ *ปสญฺญสฺส* อันมีชื่อว่า ป *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *อาเทเส* อันเป็นอาเทศ *โยวจนสฺส* จ แห่ง โย วิภัตติ ด้วย *เอกวจนสฺส* จ แห่งวิภัตติเอกพจน์ด้วย จ บ้าง ฯ

[สูตรนี้แสดงการแปลง อิ วัณณะ คือ อิ และ อี เป็น ยฺ ในเพราะสระหลังอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ ตัวอย่างที่แปลง อิ เป็น ยฺ คือ รตฺยา ส่วนตัวอย่างที่แปลง อี เป็น ยฺ คือ นชฺโช (ดู สูตร ๑๘๘)]

ปสญฺญสฺส อิวณฺณสฺส โยวจเนกวจนวิภตฺตีนมาเทเส สเร ปเร ยกาโร โหติ.

แปลง อิ วัณณะที่ชื่อ ป เป็น ย อักษร ในพราะสระเบื้องหลังที่แปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ทั้งหลาย

เอตฺถ จ ยการสฺเสวาธิการโต ปสญฺญคฺคหเณน อิวณฺโณว คยฺหติ.

อนึ่ง พึงถือเอา อิ วัณณะเท่านั้นในสูตรนี้ด้วย ปสญฺญ ศัพท์ เพราะ ย อักษรเป็นศัพท์ตามมาในสูตรต่างๆ นั่นเทียว

[ศัพท์ว่า ยการ (ย อักษร) ตามมาจากสูตรว่า ยวการา จ ดังนั้น คำว่า ปสญฺญ (มีชื่อว่า ป) จึงหมายเอาสระ อิ วัณณะที่อาจแปลงเป็น ย ได้ ไม่หมายเอาสระ อุ วัณณะ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงหมู่ คือ สระ อิ วัณณะและ อุ วัณณะ แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนคือสระ อิ วัณณะอย่างเดียว ดังอุทาหรณ์ว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ความจริงมหาสมุทรที่เห็นได้ด้วยตาเนื้อเป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น มิใช่ทั้งหมด สำนวนเช่นนี้พบมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา]

จคฺคหณํ "รตฺโต"ติอาทีสุ นิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามในอุทาหรณ์ว่า รตฺโต (ในราตรี) เป็นต้น

[จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ในอุทาหรณ์ว่า รตฺโต เป็นต้น จึงแปลว่า ได้บ้าง]

รตฺยา รตฺติยา รตฺตีหิ รตฺตีภิ, รตฺติหิ รตฺติภิ, รตฺติยา รตฺตีนํ รตฺตินํ.

[ปัญจมี]	รตฺยา รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ
[ฉัฏฐี]	รตฺติยา	รตฺตีนํ รตฺตินํ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺยา

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

แปลง สฺมา ท้าย ป เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา"

ในเพราะ อา ที่แปลงมาจาก สฺมา แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "ปสญฺญสฺส จ"

ลบ ตฺ สังโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **รตฺยา**

สฺมึวจเน อมาเทสยการาเทสา.

ใน สฺมึ วิภัตติการแปลง[สฺมึ วิภัตติ]เป็น อํ และการแปลง[สระ อิ วัณณะ]เป็น ย อักษรย่อมมี

รตฺยํ.

[สัตตมี เอกพจน์] รตฺยํ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺยํ

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง สฺมึ ท้าย ป เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา”

ในเพราะ อํ ที่แปลงมาจาก สฺมึ แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ”

ลบ ตฺ สังโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **รตฺยํ**

[แต่นี้ไปจะไม่แยกพยัญชนะออกจากสระก่อนจะตั้งชื่อ ป เพื่อประหยัดเวลาในการประกอบรูปศัพท์]

“ฒปโต สฺมึ ยํ วา”ติ ยํอาเทโส.

การแปลง[สฺมึ วิภัตติ]เป็น ยํ ย่อมมีด้วยสูตรว่า ฒปโต สฺมึ ยํ วา (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฒ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง)

รตฺติยํ.

[สัตตมี เอกพจน์] รตฺติยํ

อญฺญตฺถ "อํ, สฺมึ, วา"ติ จ วตฺตเต.

ในฝ่ายอื่น[จากการแปลง สฺมึ เป็น อํ และ ยํ] บทว่า อํ (เป็น อํ) และบทว่า สฺมึ (สฺมึ วิภัตติ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๖. อาทิโต โอ จ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อํ, โอ และอื่นๆ ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อาทิโต* จ จาก อาทิ ศัพท์ ด้วย *อํ* จ เป็น อํ อาเทศ ด้วย *โอ* จ เป็น โอ อาเทศ ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้เรียกว่า วุตฺตาวุตฺตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมเนื้อความทั้งที่กล่าวไว้และที่มิได้กล่าวไว้โดยประกอบไว้ท้ายบทสองบทที่เป็นนิมิตตะ คือ อาทิโต และการิยะ คือ โอ จึงรวบรวมนิมิตตะอันได้แก่ รตฺติ ศัพท์เป็นต้น และรวบรวมการิยะ คือ อา, อํ และ โอ]

อาทิอิจฺเจตสฺมา สฺมึวจนสฺส อํโออาเทสา โหนฺติ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้ายศัพท์ว่า อาทิ นี้ เป็น อํ และ โอ ได้บ้าง

จสทฺเทน อญฺญสฺมาปิ อาอํโออาเทสา.

[การแปลง สฺมึ วิภัตติ]ท้ายศัพท์อื่นเป็น อา, อํ และ โอ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์

รตฺยา รตฺตึ รตฺโต รตฺติยา รตฺตีสุ รตฺติสุ.

[สัตตมี] รตฺยา รตฺตึ รตฺโต รตฺติยา รตฺตีสุ รตฺติสุ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺโต

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

แปลง สฺมึ เป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "อาทิโต โอ จ"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **รตฺโต**

รตฺติ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	รตฺติ	รตฺตี รตฺติโย รตฺโย
อาลปนะ	เห รตฺติ	เห รตฺตี รตฺติโย
ทุติยา	รตฺตึ	รตฺตี รตฺติโย
ตติยา	รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ
จตุตถี	รตฺติยา	รตฺตีนํ รตฺตินํ
ปัญจมี	รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ
ฉัฏฐี	รตฺติยา	รตฺตีนํ รตฺตินํ
สัตตมี	รตฺยํ รตฺติยํ รตฺยา รตฺตึ รตฺโต รตฺติยา	รตฺตีสุ รตฺติสุ

เอวมญฺญานิปิ

ปตฺติ ยุตฺติ วุตฺติ กิตฺติ มุตฺติ ติตฺติ ขนฺติ กนฺติ
สนฺติ ตนฺติ สิทฺธิ สุทฺธิ อิทฺธิ วุทฺธิ พุทฺธิ โพธิ.
ภูมิ ชาติ ปีติ สูติ นนฺทิ สนฺธิ สาณิ โกฏฺฐิ
ทิฏฺฐิ วุฑฺฒิ ตุฏฺฐิ ยฏฺฐิ ปาฬิ อาฬิ นาฬิ เกฬิ.

สติ มติ คติ จุติ ธิติ ยุวติ วิกติ รติ รุจิ รสฺมิ อสนิ วสนิ โอสธิ องฺคุลิ ธูลิ ทุนฺทุภิ โทณิ อฏวิ ฉวิ อาทีนิ อิการนฺตนามานิ.

นามศัพท์ อิ การันต์แม้เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

ปตฺติ (ทหารราบ) ยุตฺติ (ความสมควร) วุตฺติ (อาชีพ)
กิตฺติ (ชื่อเสียง) มุตฺติ (ความหลุดพ้น) ติตฺติ (ความอิ่ม)

ขนฺติ (ความอดทน)	กนฺติ (ความงาม)	สนฺติ (ความสงบ)
ตนฺติ (แบบแผน)	สิทฺธิ (ความสำเร็จ)	สุทฺธิ (ความบริสุทธิ์)
อิทฺธิ (ฤทธิ์)	วุทฺธิ (ความเจริญ)	พุทฺธิ (ความรู้)
โพธิ (ความตรัสรู้)	ภูมิ (แผ่นดิน)	ชาติ (การเกิด)
ปีติ (ความอิ่มใจ)	สูติ (การเกิด)	นนฺทิ (ความเพลิดเพลิน)
สนฺธิ (การปฏิสนธิ)	สาณิ (ผ้าม่าน)	โกฏิ (ปลาย, จำนวนโกฏิ)
ทิฏฺฐิ (ความเห็น)	วุฑฺฒิ (ความเจริญ)	ตุฏฺฐิ (ความยินดี)
ยฏฺฐิ (ไม้เท้า)	ปาฬิ (ภาษาบาลี)	อาฬิ (แถว)
นาฬิ (ทะนาน)	เกฬิ (การเล่น)	สติ (ความระลึกได้)
มติ (ความรู้)	คติ (การไป)	จุติ (การเคลื่อน, การจุติ)
ธิติ (ความเพียร)	ยุวติ (หญิงสาว)	วิกติ (การเปลี่ยนแปลง)
รติ (ความยินดี)	รุจิ (ความชอบใจ, รัศมี)	รสฺมิ (รัศมี)
อสนิ (สายฟ้า)	วสนิ (ผ้า)	โอสธิ (ดาวประกายพฤกษ์)
องฺคุลิ (นิ้วมือ)	ธูลิ (ธุลี)	ทุนฺทุภิ (กลองใหญ่)
โทณิ (รางไม้)	อฏวิ (ป่าดง)	ฉวิ (ผิวหนัง)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[สองคาถาแรกชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วย ครุ, ลหุ และ ร ช คณะ ส่วนข้อความต่อมาเป็นประโยคร้อยแก้วธรรมดา]

อิการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อิ การันต์

อีการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค อิตฺถีสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อี การันต์ คือ อิตฺถี ศัพท์ (สตรี)

[บทว่า อิตฺถี สำเร็จรูปจาก อิสุ ธาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า ปุริเส อิจฺฉตีติ อิตฺถี (อิตถี คือ ผู้ปรารถนาบุรุษ) หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า ปุริเสหิ อิจฺฉียตีติ อิตฺถี (อิตถี คือ ผู้อันบุรุษปรารถนา) ในบาลีใช้เป็น อิตฺถี หรือ ถี ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๑๘๗) กล่าวว่า บาลีควรมีรูปเดิม เป็น ถี ซึ่งคล้ายกับรูปสันสกฤตว่า สฺตฺรี โดยมาจาก เถ ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อมีรูปสำเร็จเป็น ถี แล้ว ให้ประกอบ อิ ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ แต่มีอรรถเหมือนกับบทที่ประกอบร่วมเหมือนดัง อ ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะในอุทาหรณ์ว่า วชฺชเมว อวชฺชํ (อวัชชะ คือ โทษนั่นแหละ) มติดังกล่าวนี้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปเพราะสอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ที่ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘) ว่า ถียติ สํหญฺญติ เอตฺถ คพฺโภติ อิตฺถี (อิตถี คือ ผู้มีครรภ์ถูกเบียดเบียน)]

“อิตฺถ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า อิตฺถ นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อิตฺถิยํ, ปจฺจโย”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์) และบทว่า ปจฺจโย (ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๗. นทาทิโต วา อี.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ และศัพท์อื่นๆ (ที่มิใช่นทาทิคณะ)

ปจฺจโย อ.ปัจจัย *อี* คือ อี *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *นทาทิโต วา* อันมี นท เป็นต้น ด้วย *วตฺตมานา* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่เหมือน จ ศัพท์ที่เรียกว่า อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมกลุ่มศัพท์ที่มิใช่ นท เป็นต้น]

นทาทิโต วา อนทาทิโต วา อิตฺถิยํ วตฺตมานา ลิงฺคมฺหา อีปจฺจโย โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ และที่มิใช่นทาทิคณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์

[นทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัย เช่น นท (นที), อิตฺถ (อิตฺถี), มห (มหี), กุมาร (กุมารี), ตรุณ (ตรุณี) ดังที่กล่าวไว้ในศัพท์แจกตาม นที ส่วนศัพท์ที่มิใช่นทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์อื่นจาก อ การันต์ อันได้แก่ อุ การันต์ และ โอ การันต์ ซึ่งลง อี ปัจจัย คือ ปุถุ (ปุถวี), โค (คาวี) อนึ่ง อาทิ ศัพท์ใน นทาทิโต มีอรรถว่า ปการะ คือ เหมือนกัน หมายถึง กลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยเหมือนกันนั้น]

วาคฺคหณมนทาทิสมฺปิณฺฑนตฺถํ.

วา ศัพท์มีอรรถรวบรวมศัพท์ที่มิใช่นทาทิคณะ[มาไว้ในสูตรนี้]

เตน ปุถุควาทิโต จ อี.

เพราะเหตุนั้น จึงลง อี ปัจจัยท้าย ปุถุ และ โค ศัพท์เป็นต้น [ปุถุ ลง อี = ปุถวี (แผ่นดิน), โค ลง อี = คาวี (แม่โค)]

สรโลเป "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต"ติ อสวณฺเณ สมฺปตฺเต ปกติภาโว.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว ความเป็นอสวัณณะด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ [คือ เอ โอ]ในบางแห่ง) ปรากฏพร้อมแล้ว ความเป็นปกติ[ของสระหลัง]ย่อมมี

นามพฺยปเทโส.

ให้ตั้ง [อิตฺถี] เป็นนาม

[การตั้ง อิตฺถี เป็นนาม ให้ตั้งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ]

สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การกระจายวิภัตติมี สิ เป็นต้นย่อมมี

อิตฺถี, อิตฺถี.

[ปฐมา]	อิตฺถี	อิตฺถี

"อโฆ รสฺสนฺ"ติอาทินา รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะ[ของบทนั้น]ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระ[ท้ายนามศัพท์] ที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกวจนะและ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว)

อิตฺถิโย.

[ปฐมา พหูพจน์] อิตฺถิโย

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺถี

ศัพท์เดิมเป็น อิตฺถ

ลง อี ปัจจัยอิตถีลิงค์ด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ให้ อิตฺถี ศัพท์เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิตฺถี**

ลง โย วิภัตติท้าย อิตฺถี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

ลบ โย ท้าย ป ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป”

สำเร็จรูปเป็น **อิตฺถี**

สมฺโพธเน “ฌลปา รสฺสนฺ”ติ รสฺสตฺตํ.

ในการร้องเรียก ความเป็นรัสสะ[ของ อิตฺถี ศัพท์]ย่อมมีด้วยสูตรว่า ฌลปา รสฺสํ (ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติ)

โภติ อิตฺถิ โภติโย อิตฺถี อิตฺถิโย.

[อาลปนะ]โภติ อิตฺถิ โภติโย อิตฺถี อิตฺถิโย

ทุติเยกวจเน-

ในทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ฆปโต สฺมึ ยํ วา”ติ อิโต “วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า ฆปโต สฺมึ ยํ วา (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๘. อํ ยมีโต ปสญฺญโต.

แปลง อํ วิภัตติท้าย อี ที่มีชื่อว่า ป เป็น ยํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อีโต* จาก อี *ปสญฺญโต* อันมีชื่อว่า ป *ยํ* เป็น ยํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า ปสญฺญาโต คัมภีร์พยาขยาใหม่กล่าวว่าให้ทีฆะ อ เป็น อา เพื่อการออกเสียงง่าย แต่ฉบับพม่ามีรูปเป็น ปสญฺญโต ในที่นี้ใช้ตามฉบับพม่า]

ปสญฺญโต อีการโต ปรสฺส อํวจนสฺส ยํ โหติ วา.

แปลง อํ วิภัตติท้าย อี อักษรที่มีชื่อว่า ป เป็น ยํ ได้บ้าง

อิตฺถิยํ อิตฺถึ อิตฺถี อิตฺถิโย, อิตฺถิยา อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ, อิตฺถิยา อิตฺถีนํ, อิตฺถิยา อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ, อิตฺถิยา อิตฺถีนํ, อิตฺถิยํ อิตฺถิยา อิตฺถีสุ.

[ทุติยา]	อิตฺถิยํ อิตฺถึ	อิตฺถี อิตฺถิโย
[ตติยา]	อิตฺถิยา	อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ
[จตุตถี]	อิตฺถิยา	อิตฺถีนํ
[ปัญจมี]	อิตฺถิยา	อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ
[ฉัฏฐี]	อิตฺถิยา	อิตฺถีนํ
[สัตตมี]	อิตฺถิยํ อิตฺถิยา	อิตฺถีสุ

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺถิยํ

ศัพท์เดิมเป็น อิตฺถี

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา"

ให้ อี ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

แปลง อํ ท้าย ป เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า "อํ ยมีโต ปสญฺญโต"

สำเร็จรูปเป็น อิตฺถิยํ

อิตฺถี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อิตฺถี	อิตฺถี อิตฺถิโย
อาลปนะ	โภ อิตฺถิ	โภติโย อิตฺถี อิตฺถิโย
ทุติยา	อิตฺถิยํ อิตฺถึ	อิตฺถี อิตฺถิโย
ตติยา	อิตฺถิยา	อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ
จตุตฺถี	อิตฺถิยา	อิตฺถีนํ
ปัญจมี	อิตฺถิยา	อิตฺถีหิ อิตฺถีภิ
ฉัฏฐี	อิตฺถิยา	อิตฺถีนํ
สัตตมี	อิตฺถิยํ อิตฺถิยา	อิตฺถีสุ

เอวํ นที นที.

[ปฐมา] นที นที

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

โยโลปาภาเว "ตโต โยนโม ตู"ติ เอตฺถ ตุสทฺเทน โยนโมกาโร จ.

เมื่อไม่ลบ โย วิภัตติ การแปลง โย วิภัตติเป็น โอ อักษรย่อมมีด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

"ปสญฺญสฺส จา"ติ อีการสฺส ยกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น ยฺ อักษร ด้วยสูตรว่า ปสญฺญสฺส จ (แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ยฺ อักษร ในเพราะสระอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ได้บ้าง)

“ยวตํ ตลน” อิจฺจาทินา ทฺยสฺส ชกาโร ทฺวิตฺตํ.

การแปลง ทฺย เป็น ช อักษรย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ยวตํ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่นที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ, ช และอักษรอื่นได้บ้าง) และการซ้อนอักษรย่อมมี [นี้เป็นการอธิบายเพื่อประกอบรูป นชฺโช]

นชฺโช สนฺทนฺติ นทิโย.

[ปฐมา พหูพจน์] นชฺโช สนฺทนฺติ, นทิโย (แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลไป)

การประกอบรูปศัพท์ นชฺโช

ศัพท์เดิมเป็น นที

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (นที + โย)
ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป” (นทฺ (ป) + โย)
แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (นทฺ (ป) + โอ)
แปลง อี ท้าย นที เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ” (นทฺ ยฺ + โอ)
แปลง ทฺยฺ เป็น ชฺ ด้วยสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ” (นชฺ + โอ)
ซ้อน ชฺ เป็น ชฺชฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน” (นชฺชฺ + โอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (นชฺชฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น **นชฺโช**

เอตฺถ เจวํ สิชฺฌนฺตานํ นชฺโชอาทีนํ วุตฺติยํ อานตฺตคฺคหณาทินา นิปฺผาทนํ อตฺรชสุคตาทีนํ วิย นิปฺผาทนูปายนฺตรทสฺสนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง การประกอบรูปศัพท์ นชฺโช เป็นต้นซึ่งสำเร็จอยู่ในสูตรนี้อย่างนี้ [คือ ทำตัวรูปด้วยสูตรมากๆ ตามมติปทรูปสิทธิปกรณ์นี้] ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกระทำแล้วด้วย อานตฺต ศัพท์เป็นต้น [การประกอบรูปศัพท์เช่นนั้น]มีประโยชน์เพื่อแสดงวิธีการประกอบรูปศัพท์อีกอย่างหนึ่ง เหมือนการประกอบรูปศัพท์ อตฺรช และ สุคต เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

[ในกัจจายนไวยากรณ์ แสดงการประกอบรูปศัพท์ นชฺโช และ นชฺชา ด้วยการแปลง ที กับ โย

หรือ นา วิภัตติ เป็น ชฺโช และ ชฺชา ด้วยภาวนิเทศว่า อานตฺต ในสูตรว่า มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร หาก แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงอีกวิธีหนึ่งซึ่งสับสนกว่านั้น เพราะต้องการแสดงการประกอบรูปศัพท์ตามขั้นตอน ปกติ จัดเป็นครุกนัย (นัยยาก) แต่นัยของกัจจายนไวยากรณ์เป็นลหุกนัย (นัยง่าย)

คำว่า อตฺรช และ สุคต นี้ มีวิธีการประกอบรูปศัพท์ในคัมภีร์นั้นได้ ๒ วิธี วิธีแรกกระทำด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า โท ธสฺส จ โดย อตฺรช มาจาก อตฺตช แปลง ต เป็น ร, สุคต มาจาก สุคท แปลง ท เป็น ต ตามวิธีหลังทำด้วยสูตรว่า สฺมา นา ที่กล่าวซ้ำอีก และด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา (ใน กัจจายนไวยากรณ์แสดงสูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตรด้วย จ ศัพท์)

คำว่า ด้วย อานตฺต ศัพท์เป็นต้น หมายถึง การกระทำได้หลายวิธี นอกจากด้วย อานตฺต แล้ว ยังมีการแปลง ต เป็น ร ด้วยการแบ่งสูตรว่า สฺมา นา อีก ดังนี้เป็นต้น

คำว่า นิปฺผาทน คือ การประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จ มาจาก นิ บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย]

เห นทิ เห นที เห นชฺโช เห นทิโย, นทิยํ นทึ นที นชฺโช นทิโย.

[อาลปนะ]เห นทิ	เห นที เห นชฺโช เห นทิโย
[ทุติยา] นทิยํ นทึ	นที นชฺโช นทิโย

อมาทิสุตฺเต "อา ปโต"ติ โยควิภาเคน กฺวจิ นาสานญฺจาตฺตํ.

แปลง นา และ ส วิภัตติเป็น อา ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือ อา ปโต (แปลง[วิภัตติ] ท้าย ป เป็น อา) ในสูตรเป็นต้นว่า อมา (แปลง สฺมึ และ สฺมา วิภัตติท้าย ป เป็น อํ และ อา ได้ บ้าง)

[ตามปกติการแบ่งสูตรที่เรียกว่า โยควิภาคะ มักจะตัดส่วนต้นหรือส่วนหลัง แต่ในที่นี้ถือเอา คำว่า อา ปโต จากข้อความเต็มว่า อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา ดังนั้นจึงอาจแบ่งสูตรเป็น สรา โลปํ ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ ได้เช่นกัน ทำให้ลบสระหน้าในเพราะพยัญชนะหลังได้ เช่น คฺลา มาจาก คลา ดังนี้เป็นต้น]

เตน "น ชจฺจา วสโล โหติ, ปถพฺยา เอกรชฺเชนา"ติอาทิ สิชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า น ชจฺจา วสโล โหติ (บุคคลมิได้เป็นคนถ่อยเพราะ ชาติ), ปถพฺยา เอกรชฺเชน ([โสดาปัตติผลประเสริฐกว่า]ความเป็นพระราชาผู้เดียวของแผ่นดิน) ย่อมสำเร็จได้

[คำว่า ชจฺจา ในอุทาหรณ์แรก เป็นตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ส่วน ปถพฺยา ในอุทาหรณ์ที่สอง เป็นฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๑๗) กล่าวว่า นาสสฺมึนมา (แปลง นา, ส และ สฺมึ เป็น อา) และแสดงตัวอย่างของ สฺมึ วิภัตติว่า ปถพฺยา จารุปุพฺพงฺคี วรสฺสุ ทสธา วเร (ดูกรเธอผู้มีสกนธ์อันงาม เธอจงขอพร ๑๐ ประการในปฐพีเกิด) ในคำว่า ปถพฺยา ให้แปลง สฺมึ เป็น อา]

การประกอบรูปศัพท์ ชจฺจา

ศัพท์เดิมเป็น ชาติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "เหตฺวตฺเถ จ" (เมื่อสัมพันธ์เป็น เหตุ) (ชาติ + นา)

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป" (ชาตฺ (ป) + นา)

แปลง นา เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ อา ปโต ในสูตรว่า "อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา"

แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "ปสญฺญสฺส จ" (ชาตฺ ยฺ + อา)

แปลง ตฺยฺ เป็น จฺ ด้วยสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ" (ชาจฺ + อา)

ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (ชาจฺจฺ + อา)

ในเพราะพยัญชนะสังโยค รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "รสฺสํ" (ชจฺจฺ + อา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ชจฺจฺ ⟶ อา)

สำเร็จรูปเป็น **ชจฺจา**

การประกอบรูปศัพท์ ปถพฺยา

ศัพท์เดิมเป็น ปถวี

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

แปลง ส เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ อาปโต จากสูตรว่า "อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา"

แปลง อี เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "ปสญฺญสฺส จ"

แปลง ว เป็น พฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โท ธสฺส จ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปถพฺยา**

ปุเร วิย ยการชการาเทสทฺวิตฺตานิ.

การแปลง [อี ท้าย นที]เป็น ย, การแปลง [ทฺย] เป็น ช และการซ้อน ช พึงกระทำเหมือนรูปก่อน [ใน นชฺโช]

นชฺชา กตํ นทิยา นทีหิ นทีภิ, นชฺชา นทิยา นทีนํ, นชฺชา นทิยา นทีหิ นทีภิ, นชฺชา นทิยา นทีนํ, นชฺชํ นทิยํ นทิยา นทีสุ.

[ตติยา]	นชฺชา กตํ นทิยา (อันแม่น้ำกระทำแล้ว)	นทีหิ นทีภิ
[จตุตถี]	นชฺชา นทิยา	นทีนํ
[ปัญจมี]	นชฺชา นทิยา	นทีหิ นทีภิ
[ฉัฏฐี]	นชฺชา นทิยา	นทีนํ
[สัตตมี]	นชฺชํ นทิยํ นทิยา	นทีสุ

การประกอบรูปศัพท์ นชฺชา

ศัพท์เดิมเป็น นที

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง นา เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า อา ปโต จากสูตรว่า “อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา”

แปลง อี เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ”

แปลง ทฺยฺ เป็น ชฺ ด้วยสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ”

ซ้อน ชฺ เป็น ชฺชฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **นชฺชา**

นที สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นที	นที นชฺโช นทิโย
อาลปนะ	เห นทิ	เห นที นชฺโช นทิโย
ทุติยา	นทิยํ นทึ	นที นชฺโช นทิโย

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ตติยา	นชฺชา นทิยา	นทีหิ นทีภิ
จตุตฺถี	นชฺชา นทิยา	นทีนํ
ปัญจมี	นชฺชา นทิยา	นทีหิ นทีภิ
ฉัฏฐี	นชฺชา นทิยา	นทีนํ
สัตตมี	นชฺชํ นทิยํ นทิยา	นทีสุ

อญฺเญปิ

มหี เวตรณี วาปี　　ปาฏลี กทลี ฆฏี
นารี กุมารี ตรุณี　　วารุณี พฺราหฺมณี สขี.
คนฺธพฺพี กินฺนรี นาคี　　เทวี ยกฺขี อชี มิคี
วานรี สูกรี สีหี　　หํสี กากี จ กุกฺกุฏี

อิจฺจาทโย อิตฺถีสทฺทสมา.

ศัพท์เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

มหี (แผ่นดิน)	เวตรณี (แม่น้ำเวตรณี, ชื่อแม่น้ำในนรก)	
วาปี (บึง)	ปาฏลี (ต้นแคฝอย)	กทลี (ต้นกล้วย)
ฆฏี (หม้อน้ำ)	นารี (ผู้หญิง)	กุมารี (เด็กหญิง)
ตรุณี (หญิงสาว)	วารุณี (แม่มด)	พฺราหฺมณี (นางพราหมณี)
สขี (เพื่อนหญิง)	คนฺธพฺพี (นางคนธรรพ์)	กินฺนรี (นางกินนร)
นาคี (นางนาค)	เทวี (พระราชินี, เทพธิดา)	ยกฺขี (นางยักษ์)
อชี (นางแพะ)	มิคี (แม่เนื้อ)	วานรี (นางลิง)
สูกรี (แม่หมู)	สีหี (นางสิงห์)	หํสี (นางหงส์)
กากี (แม่กา)	กุกฺกุฏี (แม่ไก่)	

พึงทราบเหมือน อิตฺถี ศัพท์

ตเถว มาตุลสทฺทโต อีปจฺจเย กเต-

เมื่อ อี ปัจจัยถูกกระทำแล้วท้าย มาตุล ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๙. มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร.

สระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อาน ในเพราะ อี อักษร

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *มาตุลาทีนํ* อันมี มาตุล เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อานตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาน *อีกาเร* ในเพราะ อี อักษร ฯ

[ศัพท์ที่ อาทิ ศัพท์ละไว้นี้เป็นปุงลิงค์ เมื่อลง อี ปัจจัยแล้วจึงเป็นอิตถีลิงค์]

มาตุลอยฺยกวรุณอิจฺเจวมาทีนมนฺโต อานตฺตมาปชฺชเต อีกาเร ปจฺจเย ปเร.

สระท้ายของนามศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า มาตุล (ลุง), อยฺยก (ตา, ปู่), วรุณ (พระวรุณ) ย่อมถึงความเป็น อาน ในเพราะ อี อักษรซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องหลัง

อนฺตาเปกฺขายํ ฉฏฺฐี.

ฉัฏฐีวิภัตตินี้มองหา อนฺต ศัพท์[มาสัมพันธ์]

[ฉัฏฐีวิภัตติใน มาตุลาทีนํ มองหา อนฺต ศัพท์ คือ สัมพันธ์เข้ากับ อนฺต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามานั่นเอง ท่านจึงเพิ่มบทประธานคือ อนฺโต เข้ามาในวุตติของสูตรนี้]

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

มาตุลานี.

เช่น มาตุลานี (ป้า, น้าสาว)

การประกอบรูปศัพท์ มาตุลานี

ศัพท์เดิมเป็น มาตุล

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "นทาทิโต วา อี"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
แปลงสระท้ายเป็น อาน ด้วยสูตรว่า "มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร"
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **มาตุลานี**

ให้ มาตุลานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ วิภัตติท้าย มาตุลานี ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น **มาตุลานี**

เอวํ อยฺยกานี, วรุณานี.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อยฺยกานี (ย่า, ยาย)

วรุณานี (ชายาของพระวรุณ)

เสสํ อิตฺถีสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน อิตฺถี ศัพท์

[ศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยแล้วแปลง อ เป็น อาน เหมือน มาตุลานี มีชื่อเรียกว่า มาตุลาทิคณะ ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) ให้ลง อานี ปัจจัย เช่น

- อาจริยานี (ภรรยาของอาจารย์) [ถ้าเป็นอาจารย์หญิงมีรูปว่า อาจรินี, อาจริยา]
- ขตฺติยานี, ขตฺติยา (นางกษัตริย์) [ถ้าเป็นพระมเหสีมีรูปว่า ขตฺติยี]

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ประมวลศัพท์มาตุลาทิคณะไว้ว่า

มาตุโล รุทฺท-พฺรหฺมินฺทา ภโว สพฺโพ มุโฬ ตถา
วรุโณ จยฺยุปชฺฌายา ขตฺติยาจริยสูริยา.[๖๘]

"ศัพท์ที่เป็นมาตุลาทิคณะ คือ มาตุล, รุทฺท, พฺรหฺม, อินฺท, ภว, สพฺพ, มุฬ, วรุณ, อยฺย, อุปชฺฌาย, ขตฺติย, อาจริย และ สูริย"]

อนทาทีสุ ปุถุสทฺทโต อีปจฺจโย.

ลง อี ปัจจัยท้าย ปุถุ ศัพท์ในศัพท์ที่มิใช่นทาทิคณะ

“โอ สเร จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน อุการสฺส อวาเทโส.

การแปลง อุ อักษรเป็น อว ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ปุถวี ปุถวี ปุถวิโย.

[ปฐมา]	ปุถวี	ปุถวี ปุถวิโย

[ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า ปถวี, ปฐวี, ปธวี ตามนัยนี้มาจาก ปุถ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย แปลง ปุถ เป็น ปถ และแปลง ถ เป็น ฐ หรือ ธ จึงมีรูปเป็น ปถวี, ปฐวี, ปธวี (ดู สูตร ๖๗๖)

อนึ่ง ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ปุถวี ปุถวิโย ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลที่สอดคล้องกับรูปว่า อิตฺถี อิตฺถี อิตฺถิโย]

การประกอบรูปศัพท์ ปุถวี

ศัพท์เดิมเป็น ปุถุ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โอ สเร จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุถวี**

ให้ ปุถวี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย ปุถวี ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **ปุถวี**

สสฺมาสฺมึสุ ปุถพฺยา ปุถวิยา, ปุถพฺยา ปุถวิยา, ปุถพฺยํ ปุถวิยํ ปุถวิยา อิจฺจาทิ.

ใน ส, สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ มีรูปเป็นต้นว่า

[จตุตถี, ฉัฏฐี] ปุถพฺยา ปุถวิยา

[ปัญจมี] ปุถพฺยา ปุถวิยา

[สัตตมี] ปุถพฺยํ ปุถวิยํ ปุถวิยา

การประกอบรูปศัพท์ ปุถพฺยา

ศัพท์เดิมเป็น ปุถวี ศัพท์

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง ส ท้าย ป เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า อา ปโต จากสูตรว่า “อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา”

แปลง อี เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ”

แปลง วฺ เป็น พฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ธสฺส จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุถพฺยา**

ปุถวี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุถวี	ปุถวี ปุถวิโย
อาลปนะ	เห ปุถวิ	เห ปุถวี ปุถวิโย
ทุติยา	ปุถวิยํ ปุถวึ	ปุถวี ปุถวิโย
ตติยา	ปุถพฺยา ปุถวิยา	ปุถวีหิ ปุถวีภิ
จตุตถี	ปุถพฺยา ปุถวิยา	ปุถวีนํ
ปัญจมี	ปุถพฺยา ปุถวิยา	ปุถวีหิ ปุถวีภิ
ฉัฏฐี	ปุถพฺยา ปุถวิยา	ปุถวีนํ
สัตตมี	ปุถพฺยํ ปุถวิยํ ปุถวิยา	ปุถวีสุ

โคสทฺทโต “นทาทิโต วา อี”ติ อีปจฺจโย.

ลง อี ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ นทาทิคณะ และศัพท์อื่นๆ)

มหาวุตฺตินา วา “คาว เส”ติ เอตฺถ คาวอิติ โยควิภาเคน วา โอการสฺส อาวาเทโส.

การแปลง โอ อักษรเป็น อาว ย่อมมีด้วยมหาสูตร หรือด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า คาว (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว) ในสูตรนี้ว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ)

[มหาวุตฺติ = มหาสุตฺต คำว่า วุตฺติ ในที่นี้มีความหมายเหมือน สุตฺต มหาสูตรมีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ๔ สูตร ในที่นี้ใช้สูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ]

คาวี คาวี คาวิโย อิจฺจาทิ อิตฺถีสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] คาวี คาวี คาวิโย

พึงกระจายเหมือน อิตฺถี ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ คาวี

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า คาว จากสูตรว่า “คาว เส”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คาวี

ให้ คาวี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย คาวี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **คาวี**

“มานว” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า มานว นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อิตฺถิยํ, วา, อี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์), บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า อี (อี ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๐. ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ.

ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง

อี อ. อี ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ* จาก ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ปัจจัย ท. *วตฺตมาเนหิ* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง *วา* บ้าง ฯ

ณวณิกเณยฺยณนฺตุปฺปจฺจยนฺเตหิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเนหิ ลิงฺเคหิ อีปจฺจโย โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มี ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ปัจจัยเป็นที่สุดอันเป็นไปในอิตถีลิงค์ [ปัจจัยเหล่านี้เป็นปัจจัยในตัทธิต]

วาธิกาโร กตฺถจิ นิวตฺตนตฺโถ.

วา ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ตามมา มีอรรถห้ามในบางรูป

[อุทาหรณ์ที่ วา ศัพท์ห้าม เช่น เถริกา (กระทำแล้วโดยพระเถระ) มาจาก เถร ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง อา ปัจจัยแทน อรรถของ วา ศัพท์ในลักษณะนี้มีลักษณะเหมือนวิกัปปนะนั่นเอง]

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

มานวี.

เช่น มานวี (ธิดาของพระมนู, หญิงมนุษย์)

เอวํ นาวิกี, เวนเตยฺยี, โคตมี.

ศัพท์เหล่านี้คือ นาวิกี (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ), เวนเตยฺยี (ธิดาของนางวินตา), โคตมี (ธิดาของนางโคตมี) พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า เวนเตยฺยี เป็นรูปอิตถีลิงค์ ในที่นี้แปลว่า ธิดานางวินตา นางวินตาดังกล่าวมิใช่ภรรยาของฤษีกาศยปะที่มีภรรยา ๑๓ คน เพราะนางวินตานั้นปรากฏว่ามีบุตร ๒ คน คือ อรุณ และ ครุฑ ส่วนรูปปุงลิงค์ของศัพท์นี้คือ เวนเตยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า วินตาย อปจฺจํ เวนเตยฺโย (เวนเตยยะ คือ บุตรของนางวินตา) ตามนัยนี้ หมายถึงนางวินตาที่เป็นภรรยาของฤษีกาศยปะ]

คาวี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คาวี	คาวี คาวิโย
อาลปนะ	โภติ คาวิ	โภติโย คาวี คาวิโย
ทุติยา	คาวิยํ คาวึ	คาวี คาวิโย
ตติยา	คาวิยา	คาวีหิ คาวีภิ
จตุตถี	คาวิยา	คาวีนํ
ปัญจมี	คาวิยา	คาวีหิ คาวีภิ
ฉัฏฐี	คาวิยา	คาวีนํ
สัตตมี	คาวิยา	คาวีสุ

"คุณวนฺตุ อี" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า คุณวนฺตุ อี (ลง อี ปัจจัยท้าย คุณวนฺตุ ศัพท์) นี้

"วา"ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๑. นฺตุสฺส ตมีกาเร.

แปลง นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง

ตํ อ. ต อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *โหติ* ย่อมมี *อีกาเร* ในเพราะ อ อักษร *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺเสว นฺตุปฺปจฺจยสฺส ตกาโร โหติ วา อีการปฺปจฺจเย ปเร.

แปลง นฺตุ ปัจจัยทั้งหมดนั่นเทียวเป็น ต อักษร ในเพราะ อี อักษรซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องหลังได้บ้าง

อญฺญตฺถ สรโลปาทิ.

ในฝ่ายอื่น[จากการแปลง นฺตุ เป็น ต] การลบสระหน้าย่อมมี

[เมื่อไม่แปลง นฺตุ เป็น ต ก็ให้ทำการลบสระหน้าและปกติสระหลัง พร้อมทั้งนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง มีรูปเป็น คุณวนฺตี เป็นต้น]

คุณวตี คุณวตี คุณวติโย, คุณวนฺตี คุณวนฺตี คุณวนฺติโย อิจฺจาทิ อิตฺถีสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา]	คุณวตี	คุณวตี คุณวติโย
[ปฐมา]	คุณวนฺตี	คุณวนฺตี คุณวนฺติโย

พึงกระจายเหมือน อิตฺถี ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตี

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ”
ในเพราะ อี ปัจจัย แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า “นฺตุสฺส ตมีกาเร”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คุณวตี

ให้ คุณวตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวตี ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวตี**

เอวํ กุลวตี, สีลวตี, ยสวตี, รูปวตี, สติมตี, โคมตี.

ศัพท์เหล่านี้ คือ

กุลวตี (หญิงผู้มีตระกูล)	สีลวตี (หญิงผู้มีศีล)	ยสวตี (หญิงผู้มีเกียรติ)
รูปวตี (หญิงรูปงาม)	สติมตี (หญิงผู้มีสติ)	โคมตี (หญิงผู้มีวัวมาก)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[ฉบับสิงหลเป็น โคมตี (หญิงผู้มีวัวมาก) คัมภีร์พยาขยาบางฉบับเป็น โคตมี (ธิดาของโคตมะ) ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า โคตฺตมตี (หญิงผู้มีโคตรดี) รูปว่า โคมตี มาจาก โค ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย + อี ปัจจัย ส่วนรูปว่า โคตฺตมตี ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย โคตฺต ศัพท์ ตามหลักภาษา รูปว่า โคตฺตมตี ไม่สมควร เพราะ มนฺตุ ปัจจัยนิยมลงท้ายสระ อิ วัณณะ, อุ วัณณะ และ โอ เท่านั้น ไม่นิยมลงท้ายสระ อ วัณณะ ดังข้อความ ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

อิวณฺณุกาโรกาเรหิ มนฺตุสทฺโท ปโร ภเว
อการนฺตา จิการนฺตา อิมนฺตูติ วิภาวเย.[๖๙]

“บัณฑิตพึงแสดงว่า มนฺตุ ศัพท์ลงท้ายสระ อิ วัณณะ, อุ อักษร และ โอ อักษร ส่วน อิมนฺตุ ลงท้ายสระ อ การันต์ และ อิ การันต์ [เช่น จนฺทิมา (ผู้มีจันทเทพบุตร, ดวงจันทร์) = จนฺท + อิมนฺตุ, สิริมา (ผู้มีสิริ) = สิริ + อิมนฺตุ”]

มหนฺตสทฺทโต “นทาทิโต วา อี”ติ อีปจฺจโย.

ลง อี ปัจจัยท้ายมหนฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ นทาทิคณะ และศัพท์อื่นๆ)

นฺตุพฺยปเทเส วิกปฺเปน ตการาเทโส.

ตั้ง นฺต เป็น นฺตุ [ด้วยสูตรว่า เสเสสุ นฺตุว] แปลง นฺตุ เป็น ต อักษรได้บ้าง

มหตี มหนฺตี.

[ปฐมา] มหตี มหนฺตี

การประกอบรูปศัพท์ มหตี

ศัพท์เดิมเป็น มหนฺต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "นทาทิโต วา อี"

ทำ นฺต ให้เหมือน นฺตุ ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ นฺตุว"

แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺส ตมีกาเร"

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น **มหตี**

ให้ มหตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ วิภัตติท้าย มหตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น **มหตี**

"ภวนฺต อี" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ภวนฺต อี (ลง อี ปัจจัยท้าย ภวนฺต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"อีกาเร"ติ วตฺตเต.

บทว่า อีกาเร (ในเพราะ อี อักษร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๒. ภวโต โภโต.

แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภต ในเพราะ อี ปัจจัย

โภโต อ. โภต อาเทศ *ภวโต* ของ ภวนฺต ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อีกาเร* ในเพราะ อี อักษร ฯ

สพฺพสฺเสว ภวนฺตสทฺทสฺส โภตาเทโส โหติ อีกาเร อิตฺถิคเต ปเร.

แปลง ภวนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น โภต ในเพราะ อี อักษรซึ่งเป็นไปในอิตถีลิงค์เบื้องหลัง

สา โภตี

[ปฐมา เอกพจน์] สา โภตี (นางผู้เจริญนั้น)

โภตี โภติโย, เห โภติ เห โภตี โภติโย อิจฺจาทิ.

พึงทราบรูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา พหูพจน์]	โภตี โภติโย
[อาลปนะ]เห โภติ	เห โภตี โภติโย

การประกอบรูปศัพท์ โภติ

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "นทาทิโต วา อี"

แปลง ภวนฺต เป็น โภต ในเพราะ อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "ภวโต โภโต"

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น **โภตี**

ให้ โภตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ อาลปนวิภัตติท้าย โภตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ”
ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ”
ให้ อี ท้าย โภตี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”
ในเพราะ ค เบื้องหลัง รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ฌลปา รสฺสํ”
ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **โภติ**

"ภิกฺขุ" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขุ นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"อิตฺถิยนฺ"ติ วตฺตเต "วา"ติ จ.

บทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์) และบทว่า วา (และศัพท์อื่นๆ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถีลิงค์

อินี อ. อินี ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ วา* จาก ปติ ศัพท์, ภิกฺขุ ศัพท์, ราช ศัพท์ และศัพท์ที่มี อี อักษรเป็นที่สุด ท. ด้วย *วตฺตมาเนหิ* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ใน อิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

[อินี ปัจจัยลงท้ายสระ ๕ การันต์ คือ

๑. อ การันต์ ลงท้าย ราช ศัพท์เป็นรูปว่า ราชินี (พระราชินี), อารามิกินี (หญิงเฝ้าสวน), อนฺนตรายิกินี (หญิงผู้ไม่มีอันตราย), มานุสินี (หญิงมนุษย์), ยกฺขินี (นางยักษ์), นาคินี (นางนาค)

๒. อิ การันต์ ลงท้าย ปติ ศัพท์เป็นรูปว่า คหปตานี (นางคหบดี), อหึสารตินี (หญิงผู้รื่นรมย์ในการไม่เบียดเบียน), มุฏฺฐสฺสตินี (หญิงผู้ลืมสติ), วจฺฉคิทฺธินี (แม่วัวติดลูก) [อิ การันต์เหล่านี้มักลง ติ ปัจจัย]

๓. อี การันต์ ลงท้าย ทณฺฑี ศัพท์เป็นรูปว่า ทณฺฑินี (หญิงผู้มีไม้เท้า), หตฺถินี (นางช้าง), เมธาวินี (นางผู้มีปัญญา), ตปสฺสินี (นางผู้มีตบะ) ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)

๔. อุ การันต์ ลงท้าย ภิกฺขุ ศัพท์เป็นรูปว่า ภิกฺขุนี (นางภิกษุณี), ขตฺตพนฺธุนี (นางผู้มีกษัตริย์เป็นญาติ)

๕. อู การันต์ ลงท้าย วิทู ศัพท์เป็นรูปว่า ปรจิตฺตวิทุนี (หญิงผู้รู้จิตของผู้อื่น), วิญฺญุนี (หญิงฉลาด)

ข้อความในสูตรกล่าวถึง อ การันต์, อิ การันต์, อี การันต์ และ อุ การันต์ไว้โดยตรง วา ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ รวมรวมการลง อินี ปัจจัยท้าย วิทู และ ยกฺข ศัพท์อีกด้วย (ดู สูตร ๑๙๔)

อนึ่ง บทว่า ปติ, ภิกฺขุ, ราช เป็นอุปลักขณนัย คือ สำนวนที่ใช้เป็นเครื่องหมายแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ข้อความนี้แสดงว่าพระราชกุมารได้รับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ อย่าง ที่เป็นองค์ประกอบของพระราชา คือ พระขรรค์, เศวตฉัตร, อุณหิส, ฉลองพระบาท และพัดแส้จามรี ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ขคฺโค จ ฉตฺต'มุณฺหีสํ ปาทุกา วาลพีชนี
อิเม กกุธภณฺฑานิ ภวนฺติ ปญฺจ ราชุนํ.[๗๐]

"เครื่องกกุธภัณฑ์ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ พระขรรค์, เศวตฉัตร, อุณหิส, ฉลองพระบาท และพัดแส้จามรี ย่อมมีแก่พระราชาทั้งหลาย"]

ปติภิกฺขุราชอิจฺเจเตหิ อีการนฺเตหิ จ อิตฺถิยํ วตฺตมาเนหิ ลิงฺเคหิ อินีปจฺจโย โหติ.

ลง อินี ปัจจัยท้ายนามศัพท์เหล่านี้คือ ปติ (ผู้เป็นใหญ่), ภิกฺขุ (พระภิกษุ), ราช (พระราชา) และนามศัพท์ อี การันต์ อันเป็นไปในอิตถีลิงค์

"สรโลโปมาเทส"อิจฺจาทิสุตฺเต ตุคฺคหเณน กฺวจิ ปุพฺพโลปสฺส นิเสธนโต "วา ปโร อสรูปา"ติ สรโลโป.

การลบสระหลังย่อมมีด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์) เพราะปฏิเสธการลบสระหน้าในบางแห่งด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า สรโลโปมาเทส (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง)

ภิกฺขุนี ภิกฺขุนี ภิกฺขุนิโย อิจฺจาทิ.

[ปฐมา] ภิกฺขุนี ภิกฺขุนี ภิกฺขุนิโย

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขุนี

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุนี

ให้ ภิกฺขุนี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ วิภัตติท้าย ภิกฺขุนี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **ภิกฺขุนี**

คหปติสทฺทโต อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย คหปติ ศัพท์

"อตฺต"มิติ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๔. ปติสฺสินีมฺหิ.

สระท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัย

อนฺโต อ.ที่สุด *ปติสฺส* ของ ปติ ศัพท์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *อินีมฺหิ* ในเพราะ อินี ปัจจัย ฯ

[คำว่า ปติสฺสินีมฺหิ ตัดบทเป็น ปติสฺส + อินีมฺหิ]

ปติสทฺทสฺส อนฺโต อตฺตมาปชฺชเต อินีปจฺจเย ปเร.

สระท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัยเบื้องหลัง

ตเถว ปรสฺสเร ลุตฺเต "ปุพฺโพ จา"ติ ทีโฆ.

เมื่อลบสระหลังด้วยวิธีการอย่างนั้นแล้วให้ทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า ปุพฺโพ จ (เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง)

[คำว่า ลบด้วยวิธีการอย่างนั้น คือ ลบด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา]

คหปตานี.

เช่น คหปตานี (นางคหบดี)

การประกอบรูปศัพท์ คหปตานี

ศัพท์เดิมเป็น คหปติ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ในเพราะ อินี ปัจจัย แปลง อิ ที่ คหปติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปติสฺสินีมฺหิ”
หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา”
เมื่อลบสระหลังแล้วให้ทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพฺโพ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คหปตานี**

ให้ คหปตานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ วิภัตติท้าย คหปตานี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **คหปตานี**

ตเถว ราชสทฺทโต อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ราช ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

สรโลปปกติภาวา.

การลบสระหน้าและการปกติสระหลังย่อมมี

ราชินี.

เช่น ราชินี (พระราชินี)

อีการนฺเตสุ ทณฺฑีสทฺทโต อินี.

ในบรรดานามศัพท์ อี การันต์ ลง อินี ปัจจัยท้าย ทณฺฑี ศัพท์ (ผู้มีไม้เท้า)

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

ทณฺฑินี ทณฺฑินี ทณฺฑินิโย.

[ปฐมา]	ทณฺฑินี	ทณฺฑินี ทณฺฑินิโย

เอวํ หตฺถินี เมธาวินี ตปสฺสินี ปิยภาณินี อิจฺจาทิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

หตฺถินี (นางช้าง)	เมธาวินี (นางผู้มีปัญญา)

ตปสฺสินี (นางผู้มีตบะ) ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

“โปกฺขรินี” อิตีธ “เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา อิการนการานํ อการณการาเทสา.

ในอุทาหรณ์ว่า โปกฺขรินี (สระโบกขรณี, สระอันดารดาษด้วยดอกบัว) นี้ การแปลง อิ อักษรและ น อักษร เป็น อ อักษรและ ณ อักษร ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า เตสุ วุทฺธิ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการ การทีฆะ การทำให้วิปริต และการอาเทศ ย่อมมีในคำอันเป็นส่วนเบื้องต้น ท่ามกลาง และส่วนท้าย ของบทเหล่านั้น)

[คำว่า โปกฺขรณี มีศัพท์เดิมมาจาก โปกฺขร ศัพท์ (บัว, น้ำ) + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อินี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า โปกฺขรํ ยสฺสํ อตฺถีติ โปกฺขรณี (โปกขรณี คือ สระมีบัว, สระมีน้ำ = สระบัว, สระน้ำ) เมื่อลง อินี ปัจจัยท้าย โปกฺขรี ศัพท์ก็มีรูปเป็น โปกฺขรินี แล้วแปลง อิ ใน ริ เป็น อ และแปลง น เป็น ณ จึงมีรูปเป็น โปกฺขรณี มีรูปพิเศษใน นา, ส, สมฺา และ ส วิภัตติเป็น โปกฺขรญฺญา โดยแปลง นา เป็นต้น เป็น อา ใน สฺมึ วิภัตติมีรูปเป็น โปกฺขรญฺญํ โดยใช้สูตรว่า อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา และโยควิภาคะในสูตรดังกล่าว]

โปกฺขรณี โปกฺขรณี.

[ปฐมา] โปกฺขรณี โปกฺขรณี

การประกอบรูปศัพท์ โปกฺขรณี

ศัพท์เดิมเป็น โปกฺขรี

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี”

แยก ลบ รวม

แปลง อิ ที่ อินี เป็น อ และแปลง น เป็น ณ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น **โปกฺขรณี**

ให้ โปกฺขรณี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย โปกฺขรณี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **โปกฺขรณี**

“ตโต โยนโม ตู”ติ สุตฺเต ตุคฺคหเณน โยนโมกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โอ อักษรด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ)

อีการสฺส ยกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น ย อักษร

“ยวต”มิจฺจาทิสุตฺเต การคฺคหเณน ณฺยสฺส ณกาโร.

แปลง ณฺย เป็น ณ อักษรด้วย การ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า ยวตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่นที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ณ, ช และอักษรอื่นได้บ้าง)

ทฺวิตฺตํ.

การซ้อนพยัญชนะย่อมมี

โปกฺขรณฺโณ โปกฺขรณิโย วา อิจฺจาทิ.

[ปฐมา พหูพจน์]	โปกฺขรณฺโณ โปกฺขรณิโย

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ โปกฺขรณฺโณ

ศัพท์เดิมเป็น โปกขรณี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”
ให้ อี ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”
แปลง อี ท้าย โปกฺขรณี เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ปสญฺญสฺส จ”
แปลง ณฺยฺ เป็น ณฺ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ”
ซ้อน ณฺ เป็น ณฺณฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **โปกฺขรณฺโณ**

วาธิกาโร อนุตฺตสมุจฺจยตฺโถ.

วา ศัพท์ที่ตามมามีอรรถว่า อนุตฺตสมุจฺจยะ (รวบรวมเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้)

[ข้อความนี้เป็นการอธิบาย วา ศัพท์ในสูตร ๑๙๓]

เตน วิทูยกฺขาทิโตปิ อินี.

เพราะเหตุนั้นจึงลง อินี ปัจจัยท้าย วิทู และ ยกฺข เป็นต้นได้

ปรจิตฺตวิทุนี.

[ปฐมา เอกพจน์] ปรจิตฺตวิทุนี (หญิงผู้รู้จิตของผู้อื่น)

ปรโลปรสฺสตฺตานิ.

การลบสระหลังและการรัสสะย่อมมี

[การรัสสะ อู ใน ทู เป็น อุ ใช้สูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

อนึ่ง ในที่นี้ใช้เป็น ปรโลปรสฺสตฺตานิ ตามฉบับสิงหลและพยาขยา ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปเป็น สรโลปรสฺสตฺตานิ (การลบสระและการรัสสะย่อมมี)]

ปรจิตฺตวิทุนี ปรจิตฺตวิทุนิโย, ยกฺขินี ยกฺขินี ยกฺขินิโย, สีหินี สีหินี สีหินิโย อิจฺจาทิ.

[ปฐมา พหูพจน์]	ปรจิตฺตวิทุนี ปรจิตฺตวิทุนิโย
[ปฐมา] ยกฺขินี	ยกฺขินี ยกฺขินิโย
[ปฐมา] สีหินี	สีหินี สีหินิโย

ดังนี้เป็นต้น

[ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ยกฺขินี ยกฺขินิโย, สีหินี สีหินิโย แต่ฉบับสิงหลเป็นรูปว่า ยกฺขินี ยกฺขินี ยกฺขินิโย, สีหินี สีหินี สีหินิโย ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล

ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒๘) กล่าวว่า ยกฺขาทิตฺวินี จ (ลง อี และ อินี ปัจจัยท้าย ยกฺข ศัพท์เป็นต้น) ศัพท์ว่า ยกฺข, สีห จึงลง อี และ อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า ยกฺขี, ยกฺขินี, สีหี, สีหินี นอกจากนั้น ยังมีศัพท์อิตถีลิงค์บางศัพท์ลง อา และ อี ปัจจัย เช่น ยาทิสา, ยาทิสี (เช่นใด), ตาทิสา, ตาทิสี (เช่นนั้น), กีทิสา, กีทิสี (เช่นไร), เอตาทิสา, เอตาทิสี (เช่นนี้), อีทิสา, อีทิสี (เช่นนี้)]

โปกฺขรณี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โปกฺขรณี	โปกฺขรณี โปกฺขรญฺโญ โปกฺขรณิโย
อาลปนะ	เห โปกฺขรณิ	เห โปกฺขรณี โปกฺขรญฺโญ โปกฺขรณิโย
ทุติยา	โปกฺขรณียํ โปกฺขรณึ	โปกฺขรณี โปกฺขรญฺโญ โปกฺขรณิโย
ตติยา	โปกฺขรญฺญา โปกฺขรณิยา	โปกฺขรณีหิ โปกฺขรณีภิ
จตุตถี	โปกฺขรญฺญา โปกฺขรณิยา	โปกฺขรณีนํ
ปัญจมี	โปกฺขรญฺญา โปกฺขรณิยา	โปกฺขรณีหิ โปกฺขรณีภิ
ฉัฏฐี	โปกฺขรญฺญา โปกฺขรณิยา	โปกฺขรณีนํ
สัตตมี	โปกฺขรญฺญํ โปกฺขรณิยํ โปกฺขรณิยา	โปกฺขรณีสุ

อีการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อี การันต์

อุการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค ยาคุสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อุ การันต์ คือ ยาคุ ศัพท์ (ข้าวยาคู)

ตสฺส รตฺติสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การกระจายรูปของ ยาคุ ศัพท์นั้นเหมือน รตฺติ ศัพท์

[คำว่า รตฺติสทฺทสฺเสว ตัดบทเป็น รตฺติสทฺทสฺส + อิว]

อมาเทสาทิอภาโวว วิเสโส.

ความแตกต่าง คือการไม่มีแห่งการแปลง [สฺมึ] เป็น อํ เป็นต้นเท่านั้น

[การไม่มีการแปลง สฺมึ เป็น อํ ใน ยาคุ ศัพท์ ก็คือไม่มีรูปว่า ยาคุํ ใน สฺมึ วิภัตตินั่นเอง]

ยาคุ ยาคู ยาคุโย, เห ยาคุ เห ยาคู ยาคุโย, ยาคุํ ยาคู ยาคุโย, ยาคุยา ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ, ยาคุยา ยาคูนํ ยาคุนํ, ยาคุยา ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ, ยาคุยา ยาคูนํ ยาคุนํ, ยาคุยํ ยาคุยา ยาคูสุ ยาคุสุ.

[ปฐมา]	ยาคุ	ยาคู ยาคุโย
[อาลปนะ]	เห ยาคุ	เห ยาคู ยาคุโย
[ทุติยา]	ยาคุํ	ยาคู ยาคุโย
[ตติยา]	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
[จตุตถี]	ยาคุยา	ยาคูนํ ยาคุนํ
[ปัญจมี]	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
[ฉัฏฐี]	ยาคุยา	ยาคูนํ ยาคุนํ
[สัตตมี]	ยาคุยํ ยาคุยา	ยาคูสุ ยาคุสุ

ยาคุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยาคุ	ยาคู ยาคุโย

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห ยาคุ	เห ยาคู ยาคุโย
ทุติยา	ยาคุํ	ยาคู ยาคุโย
ตติยา	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
จตุตถี	ยาคุยา	ยาคูนํ ยาคุนํ
ปัญจมี	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
ฉัฏฐี	ยาคุยา	ยาคูนํ ยาคุนํ
สัตตมี	ยาคุยํ ยาคุยา	ยาคูสุ ยาคุสุ

เอวํ ธาตุ เธนุ กาสุ ททฺทุ กจฺฉุ กณฺฑุ รชฺชุ กเรณุ ปิยงฺคุ สสฺสุ อาทีนิ.

นามศัพท์เป็นต้นว่า

ธาตุ (ธาตุ) เธนุ (แม่โคนม) กาสุ (หลุม)

ททฺทุ (กลาก) กจฺฉุ (หิด) กณฺฑุ (โรคคัน)

รชฺชุ (เชือก) กเรณุ (ช้างพัง) ปิยงฺคุ (ต้นประยงค์)

สสฺสุ (แม่ยาย, แม่สามี)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[ธาตุ ศัพท์ที่เป็นสัตถาทิคณะ ปุงลิงค์ แปลว่า ผู้ทรงไว้ จัดเป็นกริยาศัพท์ที่มุ่งให้หมายถึงกิริยา ส่วน ธาตุ ศัพท์ในที่นี้เป็นอิตถีลิงค์ แปลว่า ธาตุ จัดเป็นชาติศัพท์ที่มุ่งให้หมายถึงประเภทของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) แสดงลิงค์ของ ธาตุ ศัพท์ที่แปลว่า ธาตุ ไว้ ๒ ลิงค์ว่า

ธาตุสทฺโท ชินมเต อิตฺถิลิงฺคตฺตเน มโต
สตฺเถ ปุลฺลิงฺคภาวสฺมึ กจฺจายนมเต ทฺวิสุ.[๗๑]

“ธาตุ ศัพท์ปรากฏในความเป็นอิตถีลิงค์ ในพระดำรัสที่เป็นมติของพระชินเจ้า ส่วนในคัมภีร์[สันสกฤต]ปรากฏในความเป็นปุงลิงค์ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ปรากฏในลิงค์ทั้ง ๒”

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะแต่งคาถาสรุปศัพท์แจกตาม ยาคุ ศัพท์ว่า

ยาคุ ธาตุ กาสุ เธนุ ททฺทุ กณฺฑุ กเรณุ จ
รชฺชุ สสฺสุ ปิยงฺคูพู- ตฺยุการนฺติตฺถิกา ตถา.[๗๒]

"อุ การันต์ อิตถีลิงค์ คือ ยาคุ (ข้าวยาคู), ธาตุ (ธาตุ), กาสุ (หลุม), เธนุ (แม่โคนม), ททฺทุ (กลาก), กณฺฑุ (โรคคัน), กเรณุ (ช้างพัง), รชฺชุ (เชือก), สสฺสุ (แม่ยาย), ปิยงฺคุ (ต้นประยงค์) และ อุฬุ (นักษัตร)"]

มาตุสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ มาตุ ศัพท์ย่อมมี

ตสฺส ปิตุสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การกระจายรูปของ มาตุ ศัพท์นั้นเหมือน ปิตุ ศัพท์

[คำว่า ปิตุสทฺทสฺเสว ตัดบทเป็น ปิตุสทฺทสฺส + อิว]

"อารตฺต"มิติ ภาวนิทฺเทเสน อาราเทสาภาเว "ปโต ยา"ติ ยาเทโสว วิเสโส.

เมื่อไม่มีการแปลง[ที่สุดของ มาตุ]เป็น อาร เพราะการแสดงด้วยภาวปัจจัยว่า อารตฺตํ ความพิเศษ คือการแปลง[วิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้น]เป็น ยา ด้วยสูตรว่า ปโต ยา

[ตามปกติ อาร ไม่จำเป็นต้องเป็นภาวตัทธิตว่า อารตฺตํ ก็ได้ แต่ในที่นี้ท่านแสดงเป็นภาวตัทธิต (ภาวนิทฺเทส) ก็เพราะมีความประสงค์ว่าจะไม่แปลงเป็น อาร ในบางแห่งก็ได้]

มาตา มาตโร, โภติ มาต โภติ มาตา โภติโย มาตโร, มาตรํ มาตเร มาตโร, มาตรา มาตุยา มตฺยา. "เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา อุการโลโป รสฺสตฺตญฺจ. มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ มาตุหิ มาตุภิ, มาตุ มาตุสฺส มาตุยา มาตรานํ มาตานํ มาตูนํ มาตุนํ, มาตรา มาตุยา มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ, มาตุ มาตุสฺส มาตุยา มาตรานํ มาตานํ มาตูนํ มาตุนํ, มาตริ มาตเรสุ มาตูสุ มาตุสุ.

[ปฐมา]	มาตา	มาตโร
[อาลปนะ]	โภติ มาต โภติ มาตา	โภติโย มาตโร
[ทุติยา]	มาตรํ	มาตเร มาตโร

[ตติยา เอกพจน์] มาตรา มาตุยา มตฺยา, ลบ อุ อักษร แล้วรัสสะ [อา ที่ต้นศัพท์] ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[ตติยา พหูพจน์]		มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ มาตุหิ มาตุภิ
[จตุตถี]	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตรานํ มาตานํ มาตูนํ มาตุนํ
[ปัญจมี]	มาตรา มาตุยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ
[ฉัฏฐี]	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตรานํ มาตานํ มาตูนํ มาตุนํ
[สัตตมี]	มาตริ	มาตเรสุ มาตูสุ มาตุสุ

การประกอบรูปศัพท์ มตฺยา

ศัพท์เดิมเป็น มาตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ให้ อุ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง นา ท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบ อุ ที่ มาตุ และรัสสะพยางค์ต้นเป็น อ ด้วยมหาสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **มตฺยา**

มาตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	มาตา	มาตโร
อาลปนะ	โภติ มาต โภติ มาตา	โภติโย มาตโร
ทุติยา	มาตรํ	มาตเร มาตโร
ตติยา	มาตรา มาตุยา มตฺยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ มาตุหิ มาตุภิ
จตุตถี	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตูนํ มาตุนํ
ปัญจมี	มาตรา มาตุยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตูหิ มาตูภิ มาตุหิ มาตุภิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ฉัฏฐี	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตรานํ มาตานํ มาตูนํ มาตุนํ
สัตตมี	มาตริ	มาตเรสุ มาตูสุ มาตุสุ

เอวํ ธีตา ธีตโร, ทุหิตา ทุหิตโร อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] ธีตา ธีตโร

[ปฐมา] ทุหิตา ทุหิตโร

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ศัพท์ว่า มาตุ และ ธีตุ เมื่อเข้าสมาสกับบทหน้าพึงแจกตาม กญฺญา ศัพท์ จัดเข้าในกัญญาทิคณะ มีอุทาหรณ์ว่า

อจฺฉริยํ นนฺทมาเต, อพฺภุตํ นนฺทมาเต[๗๓], ราหุลมาตาย[๗๔], ราชธีตา, ราชธีตาย[๗๕], เทวธีเต[๗๖]

นอกจากนี้ ศัพท์ดังกล่าวอาจแจกตาม กญฺญา ศัพท์ได้แม้ในที่มิใช่สมาส เช่น

อโหสิ รญฺโญ ธีตาย[๗๗], อญฺชนสฺส ทุเว ธีตา[๗๘], ธีเต[๗๙]

อนึ่ง ศัพท์ว่า มาตุ, ธีตุ, นตฺตุ, เธนุ และ โยนิ เป็นต้น ไม่ลงอิตถีปัจจัย เพราะแม้ปราศจากอิตถีปัจจัย ก็แสดงความเป็นอิตถีลิงค์ได้ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า

มาตุอาทิโต กสฺมา น โหติ. อิตฺถิปจฺจยํ วินาปิ อิตฺถตฺตาภิธานโต.[๘๐]

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ลงอิตถีปัจจัยท้าย มาตุ ศัพท์เป็นต้น ตอบว่า : เพราะการกล่าวความเป็นอย่างนี้ได้แม้ปราศจากอิตถีปัจจัย]

อุการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

อูการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค ชมฺพูสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ อู การันต์ คือ ชมฺพู ศัพท์ (ต้นหว้า)

ชมฺพู ชมฺพู ชมฺพุโย, เห ชมฺพุ เห ชมฺพู ชมฺพุโย, ชมฺพุํ ชมฺพู ชมฺพุโย อิจฺจาทิ อิตฺถีสทฺทสมํ.

[ปฐมา]	ชมฺพู	ชมฺพู ชมฺพุโย
[อาลปนะ]	เห ชมฺพุ	เห ชมฺพู ชมฺพุโย
[ทุติยา]	ชมฺพุํ	ชมฺพู ชมฺพุโย

พึงทราบเหมือน อิตฺถี ศัพท์

เอวํ วธู จ สรภู สรพู สุตนู จมู
วามูรู นาคนาสูรู สมานิ ขลุ ชมฺพุยา.

นามศัพท์เป็นต้นว่า

วธู (หญิงสาว) สรภู (แม่น้ำสรภู) สรพู (ตุ๊กแก, จิ้งจก)

สุตนู (หญิงผู้มีร่างงาม) จมู (กองทัพ)

วามูรู (หญิงผู้มีต้นขางาม) นาคนาสูรู (หญิงผู้มีต้นขางามดั่งงวงช้าง)

เหมือนกับ ชมฺพู ศัพท์อย่างนี้นั่นแล

[คำว่า วามูรู ตัดบทเป็น วาม (งาม) + อูรู (ต้นขา)

คำว่า นาคนาสูรู ตัดบทเป็น นาคนาสา + อูรู (ต้นขางามเหมือนจมูกของช้าง)

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

วธู ชมฺพู จมู กจฺฉู สรพู สรภู สุภู
วามูรู นาคนาสูรู สุตนู'การอนฺตกา.[๘๑]

"อู การันต์ อิตถีลิงค์ คือ

วธู (หญิงสาว) ชมฺพู (ต้นหว้า) จมู (กองทัพ)

กจฺฉู (หิด) สรพู (ตุ๊กแก, จิ้งจก) สรภู (แม่น้ำสรภู)

สุภู (หญิงผู้มีคิ้วงาม) วามูรู (หญิงผู้มีต้นขางาม)

นาคนาสูรู (หญิงผู้มีต้นขางามดั่งงวงช้าง)

สุตนู (หญิงผู้มีร่างงาม)”

ศัพท์ว่า สุตนุ เป็น อุ การันต์ กรรมธารยสมาส แปลว่า ร่างงาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุนฺทรา ตนุ สุตนุ = สุตนุ คือ ร่างกายอันงาม

ส่วนศัพท์ว่า สุตนู เป็น อู การันต์ พหุพพีหิสมาส แปลว่า หญิงผู้มีร่างงาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุนฺทรา ตนุ ยายาติ สุตนู = สุตนู คือ มีร่างกายอันงาม

แม้รูปว่า วามูรุ (ต้นขางาม), วามูรู (หญิงผู้มีต้นขางาม), นาคนาสูรุ (ต้นขางามดั่งงวงช้าง), นาคนาสูรู (หญิงผู้มีต้นขางามดั่งงวงช้าง) ก็มีนัยเดียวกัน ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๓๔) กล่าวว่าให้ลง อู อิตถีปัจจัย แม้ในสันสกฤตก็ลง อู อิตถีปัจจัยเช่นเดียวกัน]

อูการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อู การันต์

โอการนฺโต อิตฺถิลิงฺโค โคสทฺโท.

นามศัพท์อิตถีลิงค์ โอ การันต์ คือ โค ศัพท์ (แม่โค)

ตสฺส ปุลฺลิงฺคโคสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การกระจายรูป โค ศัพท์นั้นเหมือน โค ศัพท์ ปุงลิงค์

[โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์มีรูปเหมือนปุงลิงค์ แต่ความหมายต่างกัน กล่าวคือ โค ศัพท์ อิตถีลิงค์ หมายถึง วัวตัวเมีย ส่วน โค ศัพท์ ปุงลิงค์ หมายถึง วัวตัวผู้ สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) แสดงอรรถของ โค ศัพท์ไว้ว่า

โค โคเณ จินฺทฺริเย ภูมฺยํ วจเน เจว พุทฺธิยํ
อาทิจฺเจ รสฺมิยญฺเจว ปานีเยปิ จ วตฺตเต
เตสุ อตฺเถสุ โคเณ ถี ปุมา จ อิตเร ปุมา.[๘๒]

"โค ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า วัว, อินทรีย์, แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ความรู้, พระอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ในบรรดาอรรถเหล่านี้ โค ศัพท์เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ในอรรถว่า วัว ส่วนอรรถอื่นเป็นปุงลิงค์"

มติที่คัมภีร์นี้แสดงว่า โค ศัพท์ อิตถีลิงค์ เหมือน โค ศัพท์ ปุงลิงค์นี้ คล้อยตามความเห็นของไวยากรณ์สันสกฤต คือ มุคธโพธะ สารัสวตะ และสิทธานตเกามุที แม้คัมภีร์ปทสาธนะที่แต่งหลังปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวตามคัมภีร์นี้ แต่สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๔๔) ได้แสดงรูปว่า คาวี โดยแปลง โอ ของ โค เป็น อาว แล้วแปลง สิ วิภัตติเป็นต้นเป็น อี เป็นต้น มตินี้เข้าใจยาก ความจริงถ้ามีรูปเดิมเป็น คาวี โดยลง อี ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ ก็น่าจะเข้าใจง่ายกว่า]

กญฺญา รตฺติ นที อิตฺถี มาตุลานี จ ภิกฺขุนี
ทณฺฑินี ยาคุ มาตา จ ชมฺพู โคติตฺถิสงฺคโห.

ศัพท์เหล่านี้ คือ

กญฺญา (หญิงสาว)	รตฺติ (กลางคืน)	นที (แม่น้ำ)
อิตฺถี (ผู้หญิง)	มาตุลานี (ป้า, น้า)	ภิกฺขุนี (นางภิกษุณี)
ทณฺฑินี (นางผู้มีไม้เท้า)	ยาคุ (ข้าวยาคู)	มาตา (แม่)
ชมฺพู (ต้นหว้า)	โค (แม่โค)	

เป็นหมู่ศัพท์ที่รวมไว้ในอิตถีลิงค์

อิตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

จบ นามศัพท์ อิตถีลิงค์

สรุปความในอิตถีลิงค์

๑. สัญญาสูตร มี ๒ สูตร คือ

- อา โฆ = อา อิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ
- เต อิตฺถิขฺยา โป = อิ วัณณะและ อุ วัณณะ อิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป

๒. ปฏิเสธสูตร มี ๑ สูตร คือ

- น อมฺมาทิโต = ห้ามแปลง ค เป็น เอ

๓. อาเทสวิธิสูตร มี ๑๒ สูตร คือ

- ฆเต จ = แปลง ค เป็น เอ
- ฆโต นาทีนํ = แปลง นา วิภัตติเป็นต้น เป็น อาย
- ฆปโต สฺมึ ยํ วา = แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น ยํ
- ปโต ยา = แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้น เป็น ยา
- อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา = แปลง สฺมึ และ สฺมา วิภัตติเป็น อํ และ อา
- ปสญฺญสฺส จ = แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ย
- อาทิโต โอ จ = แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อํ และ โอ
- อํ ยมีโต ปสญฺญโต = แปลง อํ วิภัตติเป็น ยํ
- มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร = แปลงสระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้น เป็น อาน
- นฺตุสฺส ตมีกาเร = แปลง นฺตุ เป็น ต
- ภวโต โภโต = แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภต
- ปติสฺสินีมฺหิ = แปลงสระท้ายของ ปติ ศัพท์เป็น อ

๔. ปัจจยวิธิสูตร มี ๔ สูตร คือ

- อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย = ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์

- นทาทิโต วา อี = ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ
- ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ = ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ
- ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี = ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์

นปุงสกลิงค์

อถ นปุํสกลิงฺคานิ วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวนามศัพท์นปุงสกลิงค์ ณ บัดนี้

[คำว่า นปุํสก มาจาก น ศัพท์ + อิตฺถิปุมา ศัพท์ แปลง อิตฺถิปุมา เป็น ปุํสก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถี จ ปุมา จ อิตฺถิปุมา = อิตถิปุมา คือ อิตถีลิงค์และปุงลิงค์)
- น อิตฺถิปุมา นปุํสกํ = นปุงสกะ คือ ลิงค์ที่มิใช่อิตถีลิงค์และปุงลิงค์

รูปวิเคราะห์นี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์ปาณินิว่า

สฺตฺรี น ปุมานฺ นปุํสกํ, สฺตฺรีปุํสโยะ ปุํสกภาโว นิปาตฺยเต.[๕๓]

"ลิงค์ที่มิใช่อิตถีลิงค์และปุงลิงค์ ชื่อว่า นปุงสกะ ความเป็น ปุํสก แห่ง สฺตฺรีปุํส ศัพท์ ย่อมถูกให้สำเร็จ"

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๖๐) กล่าวถึงความเห็นนี้ว่าเป็นมติของบางคนที่เรียกว่า เกจิ และแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปุริโส วิย สาติสยํ ปจฺจามิตฺเต นปุํเสติ อภิมทฺทนํ กาตุํ น สกฺโกตีติ นปุํสโก (นปุงสกะ คือ ผู้ย่ำยีศัตรูอย่างยิ่งเหมือนบุรุษไม่ได้) ตามนัยนี้มาจาก น บทหน้า + ปุนฺส ธาตุ (อภิมทฺทเน = ย่ำยี) + ณฺวุ ปัจจัย แปลง ณฺวุ เป็น อก]

อการนฺโต นปุํสกลิงฺโค จิตฺตสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อ การันต์ คือ จิตฺต ศัพท์ (จิต)

ปุเร วิย สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การกระจายวิภัตติมี สิ เป็นต้นพึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

“จิตฺต สิ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า จิตฺต สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย จิตฺต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“นปุํสเกหิ, อโต นิจฺจนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นปุงฺสกลิงฺเคหิ (ท้ายนปุงสกลิงค์), บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) และบทว่า นิจฺจํ (แน่นอน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๕. สึ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ

สิ อ. สิ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จากนปุงสกลิงค์ *อโต* อันเป็น อ อักษร *อํ* เป็น อํ *โหติ* ย่อมเป็น *นิจฺจํ* แน่นอนฯ

“สิ อํ” อิติ ทฺวิปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๒ บท [คือ สิ และ อํ]

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า สึ เป็นบทเดียว โดยกระทำสมาส ว่า สิสฺส อํ สึ (สึ คือ อํ ของ สิ) ความจริงคัมภีร์นยาสะก็กล่าวนัยที่ ๒ ซึ่งตัดบทเป็น สิ + อํ ไว้อีกด้วย แต่นัยที่เชื่อมสมาสไม่ตรงกับความเห็นของกัจจายนไวยากรณ์ซึ่งตั้งสูตรว่า อํโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ โดยมีการี คือ นิคฺคหีตํ เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ พระพุทธัปปิยะจึงเห็นว่าสูตรนี้มี ๒ บท]

อการนฺเตหิ นปุํสกลิงฺเคหิ ปรสฺส สิวจนสฺส อํ โหติ นิจฺจํ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายนามศัพท์นปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ แน่นอน

สรโลปปกติภาวาทิ.

การลบสระหน้า และการปกติสระหลังเป็นต้นย่อมมี

จิตฺตํ.

เช่น

[ปฐมา เอกพจน์] จิตฺตํ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **จิตฺตํ**

พหุวจเน-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โยนํ นิ นปุํสเกหี”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ (แปลง โย วิภัตติทั้งหลายท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๖. อโต นิจฺจํ.

แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน

นิ อ. นิ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จากนปุงสกลิงค์ ท. *อโต* อันเป็น อ การันต์ *โหติ* ย่อมมี *นิจฺจํ* แน่นอน ฯ

อการนฺเตหิ นปุํสกลิงฺเคหิ โยนํ นิจฺจํ นิ โหติ.

การแปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์เป็น นิ ย่อมมีอย่างแน่นอน

“สพฺพโยนีนมาเอ”ติ นิสฺส วา อากาโร.

การแปลง นิ เป็น อา อักษรย่อมมีได้บ้างด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ (แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติทั้งหมด ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

อญฺญตฺถ “โยสุ กต”อิจฺจาทินา ทีโฆ.

ในฝ่ายอื่น[ที่มิได้แปลง นิ เป็น อา] การทีฆะย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า โยสุ กต (รัสสะสระท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้วและที่ลบแล้ว)

จิตฺตา จิตฺตานิ.

เช่น

[ปฐมา พหูพจน์] จิตฺตา จิตฺตานิ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง โย ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจํ”
แปลง นิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **จิตฺตา**

โยนํ นิภาเว จาเอตฺเต สิทฺเธปิ อวิเสสโต
“อโต นิจฺจนฺ”ติ อารมฺภา อาเอตฺตํ กฺวจิเทวิธ.

“เมื่อการแปลง โย วิภัตติเป็น นิ และ อา และ เอ สำเร็จแล้วโดยทั่วไป การแปลง [โย และ นิ] เป็น อา และ เอ ใน อ การันต์ นปุงสกลิงค์นี้ย่อมมีในสุทธนามบางรูปเท่านั้น เพราะการปรารภสูตรว่า อโต นิจฺจํ (แปลง โย วิภัตติ ท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน)”

[สูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ (แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ได้บ้าง) มิได้ระบุการันต์ไว้จึงอาจแปลง โย ท้ายการันต์ทั้งหมดเป็น นิ ได้ แม้สูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ (แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติทั้งหมดท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง) ก็มิได้ระบุลิงค์ไว้เช่นกัน ดังนั้น แม้จะไม่ตั้งสูตรว่า อโต นิจฺจํ ก็อาจแปลง โย เป็น นิ แล้วแปลง นิ เป็น อา และ เอ ด้วยสูตรเหล่านั้น แต่การตั้งสูตรนี้ที่มีความหมายว่า “แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน” ก็เพื่อย้ำให้ทราบว่าสุทธนามมี จิตฺต เป็นต้นที่ เป็น อ การันต์ นปุงสกลิงค์ มักปรากฏเป็นรูป นิ เช่น จิตฺตานิ ไม่นิยมใช้รูปที่แปลง นิ เป็น อา และ เอ ว่า จิตตา, จิตฺเต ส่วนสรรพนาม เช่น สพฺพ, อิม, เอต, ต และ ย ศัพท์เป็นต้น ไม่มีการแปลง นิ เป็น อา และ เอ จึงมีรูปเป็น สพฺพํ สพฺพานิ, อิมํ อิมานิ, เอตํ เอตานิ, ตํ ตานิ และ ยํ ยานิ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า กฺวจิเทวิธ ตัดบทเป็น กฺวจิ + เอว + อิธ]

อาลปเน คโลโป.

ในอาลปนวิภัตติ ให้ลบ ค

เห จิตฺต เห จิตฺตา จิตฺตานิ.

[อาลปนะ] เห จิตฺต เห จิตฺตา จิตฺตานิ

ทุติยายํ นิสฺส วิกปฺเปเนกาโร.

ในทุติยาวิภัตติ แปลง นิ เป็น เอ ได้บ้าง

จิตฺตํ จิตฺเต จิตฺตานิ.

[ทุติยา] จิตฺตํ จิตฺเต จิตฺตานิ

เสสํ ปุริสสทฺเทน สมํ.

รูปที่เหลือเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

จิตฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	จิตฺตํ	จิตฺตา จิตฺตานิ
อาลปนะ	เห จิตฺต	เห จิตฺตา จิตฺตานิ
ทุติยา	จิตฺตํ	จิตฺเต จิตฺตานิ
ตติยา	จิตฺเตน	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
จตุตถี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
ปัญจมี	จิตฺตา จิตฺตมฺหา จิตฺตสฺมา	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
ฉัฏฐี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
สัตตมี	จิตฺเต จิตมฺหิ จิตฺสฺมึ	จิตฺเตสุ

เอวมญฺญานิปิ-

ปุญฺญปาปผลรูปสาธนํ
โสตฌานสุขทุกฺขการณํ
ทานสีลธนฌานโลจนํ
มูลกูลพลชาลมงฺคลํ.
นพินลิงฺคมุขงฺคชลมฺพุชํ
ปุลินธญฺญหิรญฺญปทามตํ

ปทุมปณฺณสุสานวนายุธํ
หทยจีวรวตฺถกุลินฺทฺริยํ.
นยนวทนยาโนทานโสปานปานํ
ภวนภุวนโลหาลาตตุณฺฑณฺฑปีจํ
กรณมรณญาณารมฺมณารญฺญตาณํ
จรณนครตีรจฺฉตฺตฉิทฺโททกานิ

อิจฺจาทีนิ.

ศัพท์ทั้งหลายแม้เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

ปุญฺญ (บุญ)	ปาป (บาป)	ผล (ผล)
รูป (รูป)	สาธน (ความสำเร็จ)	โสต (หู)
ฆาน (จมูก)	สุข (ความสุข)	ทุกฺข (ความทุกข์)
การณ (สาเหตุ)	ทาน (การให้)	สีล (ศีล)
ธน (ทรัพย์)	ฌาน (ฌาน)	โลจน (ดวงตา)
มูล (ราก)	กูล (ฝั่ง)	พล (กำลัง)
ชาล (ข่าย)	มงฺคล (มงคล)	นฬิน (ดอกบัว)
ลิงฺค (เครื่องหมาย)	มุข (ปาก)	องฺค (อวัยวะ)
ชล (น้ำ)	อมฺพุช (ดอกบัว)	ปุลิน (ทราย)
ธญฺญ (ธัญพืช)	หิรญฺญ (เงิน)	ปท (เท้า)
อมต (พระนิพพาน)	ปทุม (ดอกบัว)	ปณฺณ (ใบไม้)
สุสาน (ป่าช้า)	วน (ป่า)	อายุธ (อาวุธ)
หทย (หัวใจ)	จีวร (จีวร)	วตฺถ (ผ้า)
กุล (ตระกูล)	อินฺทฺริย (อินทรีย์)	นยน (นัยนา)
วทน (ปาก)	ยาน (ยานพาหนะ)	อุทาน (คำอุทาน)
โสปาน (บันได)	ปาน (น้ำปานะ)	ภวน (บ้าน)
ภุวน (โลก)	โลห (โลหะ)	อลาต (ดุ้นไฟ)

ตุณฺฑ (จะงอยปาก)	อณฺฑ (ไข่)	ปีฐ (ตั่ง)
กรณ (เครื่องมือ)	มรณ (ความตาย)	ญาณ (ความรู้)
อารมฺมณ (อารมณ์)	อรญฺญ (ป่า)	ตาณ (การรักษา)
จรณ (เท้า)	นคร (เมือง)	ตีร (ฝั่ง)
ฉตฺต (ร่ม)	ฉิทฺท (รู, ร่อง, รอยแตก)	อุทก (น้ำ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาแรกมี ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า รโถทธตา คาถาที่ ๒ มี ๑๒ พยางค์ ชื่อว่า ทุตวิลัมพิตะ ส่วนคาถาที่ ๓ มี ๑๕ พยางค์ ชื่อว่า มาลินี

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถา ๘ พยางค์เพื่อให้ท่องจำง่ายไว้ว่า

จิตฺตมสฺสทฺธ’มาปานํ ปุญฺญํ ปาปํ ปทํ มุขํ
โลหาลาตํ กุลํ กูลํ นฬินํ ปุลินายุธํ
ตุณฺฑณฺฑํ ปตฺตนํ ปีฐํ ภวนํ ภุวนํ วนํ.

รูปํ กมฺมํ ผลํ โสตํ ฆานํ กรณการณํ
สุขํ ทุกฺขํ ธนํ ทานํ สีลํ ฌานํ พลํ ชลํ.
โลจนํ มกุฏํ มูลํ ลิงฺคงฺคํ ปทุมมฺพุชํ

ปณฺณํ ธญฺญามตํ ชาลํ หิรญฺญํ หทยินฺทฺริยํ.
สุสานํ จีวรํ วตฺถํ นยนํ วทโนทกํ
ยานุยฺยานุทฺทานํ ปานํ โสปานํ ตีรสาธนํ.

ญาณารมฺมณาลมฺพนํ ตาณารญฺญํ ฆรํ คหํ
จรณํ นครํ ฉตฺตํ ฉิทฺทํ มรณ’มานนํ.[๘๔]

จิตฺต (จิต)	อสฺสทฺธ (ตระกูลไม่มีศรัทธา)	อาปาน (ร้านสุรา)
ปุญฺญ (บุญ)	ปาป (บาป)	ปท (เท้า)
มุข (ปาก)	โลห (โลหะ)	อลาต (ดุ้นไฟ)
กุล (ตระกูล)	กูล (ฝั่ง)	นฬิน (ดอกบัว)
ปุลิน (ทราย)	อายุธ (อาวุธ)	ตุณฺฑ (จะงอยปาก)
อณฺฑ (ไข่)	ปตฺตน (ท่าเรือ)	ปีฐ (ตั่ง)
ภวน (บ้าน)	ภุวน (โลก)	วน (ป่า)

รูป (รูป)	กมฺม (กรรม)	ผล (ผลไม้)
โสต (หู)	ฆาน (จมูก)	กรณ (เครื่องมือ)
การณ (เหตุ)	สุข (ความสุข)	ทุกฺข (ความทุกข์)
ธน (ทรัพย์)	ทาน (ทาน)	สีล (ศีล)
ฌาน (ฌาน)	พล (กำลัง)	ชล (น้ำ)
โลจน (ดวงตา)	มกุฏ (มงกุฎ)	มูล (ราก)
ลิงฺค (เครื่องหมาย)	องฺค (อวัยวะ)	ปทุม (ดอกบัว)
อมฺพุช (ดอกบัว)	ปณฺณ (ใบไม้)	ธญฺญ (ธัญพืช)
อมต (พระนิพพาน)	ชาล (ตาข่าย)	หิรญฺญ (เงิน)
หทย (หัวใจ)	อินฺทฺริย (อินทรีย์)	สุสาน (ป่าช้า)
จีวร (จีวร)	วตฺถ (ผ้า)	นยน (นัยนา)
วทน (ปาก)	อุทก (น้ำ)	ยาน (ยานพาหนะ)
อุยฺยาน (อุทยาน)	อุทฺทาน (หัวข้อ)	ปาน (น้ำดื่ม)
โสปาน (บันได)	ตีร (ฝั่ง)	สาธน (ความสำเร็จ)
ญาณ (ความรู้)	อารมฺมณ (อารมณ์)	อาลมฺพน (อารมณ์)
ตาณ (ที่พึ่ง)	อรญฺญ (ป่า)	ฆร (เรือน)
คห (เรือน)	จรณ (เท้า)	นคร (เมือง)
ฉตฺต (ร่ม)	ฉิทฺท (รู)	มรณ (ความตาย)
อานน (หน้า)]		

กมฺมสทฺทสฺส ตติเยกวจนาทีสุ รูปเภโท.

ความแตกต่างของรูปแห่ง กมฺม ศัพท์ย่อมมีในตติยาวิภัตติ เอกพจน์ เป็นต้น

กมฺมํ กมฺมา กมฺมานิ, เห กมฺม เห กมฺมา กมฺมานิ, กมฺมํ กมฺเม กมฺมานิ.

[ปฐมา]	กมฺมํ	กมฺมา กมฺมานิ
[อาลปนะ]	เห กมฺม	เห กมฺมา กมฺมานิ
[ทุติยา]	กมฺมํ	กมฺเม กมฺมานิ

“วา, อุ, นามฺหี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า อุ (เป็น อุ) และบทว่า นามฺหิ (ในเพราะ นา วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๗. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

แปลงสระท้ายของ กมฺม ศัพท์และสระท้ายของศัพท์อื่นๆ เป็น อุ, อ และสระอื่นๆ ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

อุ จ อ. อุ อาเทศ ด้วย *อ* จ อ. อ อาเทศ ด้วย *กมฺมนฺตสฺส* จ ของที่สุดแห่ง กมฺม ศัพท์ ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี *นามฺหิ* จ ในเพราะ นา วิภัตติ ด้วย ฯ

[ในประโยคที่แสดงการรวบรวมประธาน ๒ บท โดยมี จ ศัพท์ทำหน้าที่ปทสมุจจยะ คือ การรวบรวมบทอาจใช้กิริยาคุมพากย์เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง ส่วนใหญ่นิยมใช้พหูพจน์มากกว่าเอกพจน์กิริยาคุมพากย์ดังกล่าวจำแนกเป็น

๑. อังคาสิตสังขยา จำนวนที่อาศัยส่วน คือ มองหาประธานทีละบท ใช้เป็นพหูพจน์ เช่น ทหโร จ เถโร จ ปิณฺฑาย จรนฺติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต) ในตัวอย่างนี้ ภิกษุหนุ่มและพระเถระมี ๒ องค์ กิริยาคุมพากย์จึงมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า จรนฺติ

๒. จยาสิตสังขยา จำนวนที่อาศัยหมู่ คือ มองหากลุ่ม ใช้เป็นเอกพจน์ เช่น ทหโร จ เถโร จ ปิณฺฑาย จรติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต) ในตัวอย่างนี้ ภิกษุหนุ่มและพระเถระเป็นพระภิกษุเหมือนกัน กิริยาคุมพากย์จึงมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า จรติ

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

สมุจฺจเย กเต ทฺวินฺนํ　　พหูนํ วา ปตียเต
จยงฺคานุคตา สงฺขฺยา　　ทฺวนฺเท วากฺยานุสารินา.
สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ　　ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ
เถโร จ ทหโร เจว　　ปิณฺฑาย จรนฺตีติ จ.[๙๕]

“เมื่อกระทำการรวบรวมสิ่งสองสิ่งหรือสิ่งจำนวนมาก ผู้แต่งประโยค[ร้อยแก้ว] พึงทราบจำนวนที่คล้อยตามหมู่หรือส่วนในประโยคทวันทะ เช่น สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ

เกวลํ ธมฺมํ เทเสติ (พระศาสดาและพระสารีบุตรย่อมแสดงธรรมทั้งสิ้น) ทหโร เจว เถโร จ ปิณฺฑาย จรนฺติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต)"]

กมฺมสทฺทนฺตสฺส อุการอการาเทสา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ กมฺม ศัพท์เป็น อุ อักษรและ อ อักษร ในเพราะ นา วิภัตติได้บ้าง

อนฺตคฺคหเณน ถามทฺธาทีนมนฺตสฺสปิ อุตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ ถาม (กำลัง), อทฺธ (ระยะทาง) เป็นต้น เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์

[พระกัจจายนะควรตั้งสูตรนี้ให้สั้นกว่าเดิมเป็น อ กมฺมสฺส จ ก็มีอรรถเหมือน อ กมฺมนฺตสฺส จ โดย กมฺม ศัพท์อาจตั้งวิเคราะห์เป็นสมาสว่า กมฺมสฺส อ กมฺม (กัมมะ คือ อ ของ กมฺม ศัพท์) จึงถือว่า อนฺต ศัพท์เป็นศัพท์เกินมา ดังนั้นจึงรวบรวมการแปลงสระที่สุดของ ถาม และ อทฺธ เป็นต้นเป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์นั้น

คำอธิบายดังกล่าวเป็นมติของพระพุทธัปปิยะเองกล่าวไว้เพื่อเพิ่มพูนเนื้อหาของกัจจายนไวยากรณ์ให้มากกว่าเดิม ความจริงกัจจายนไวยากรณ์มีเนื้อหาไม่มากนัก แต่เมื่อได้รับการเพิ่มเติมด้วยการแบ่งสูตร, การรวบรวมด้วย จ ศัพท์ และการใช้ศัพท์เกิน รวมทั้งมหาสูตร ทำให้กัจจายนไวยากรณ์มีเนื้อหาครอบคลุมมากขึ้น]

จสทฺทคฺคหเณน ยุวมฆวานมนฺตสฺส อา โหติ กฺวจิ นาสุอิจฺเจเตสุ.

แปลงสระท้ายของ ยุว และ มฆว ศัพท์ เป็น อา ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ นา และ สุ ในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมการี คือ ยุว และ มฆว, การิยะ คือ การแปลงเป็น อา และนิมิตตะ คือ สุ วิภัตติ ดังนั้นจึงแปลงสระท้ายของ ยุว และ มฆว ศัพท์ เป็น อา ในเพราะ นา และ สุ วิภัตติ]

กมฺมุนา กมฺมนา กมฺเมน วา กมฺเมหิ กมฺเมภิ.

[ตติยา] กมฺมุนา กมฺมนา กมฺเมน กมฺเมหิ กมฺเมภิ

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมุนา

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อ กมฺมนฺตสฺส จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **กมฺมุนา**

สสฺมาสุ “อุ นามฺหิ จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน ปุมกมฺมถามนฺตสฺส จุกาโร วา สสฺมาสูติ อุตฺตํ.

ให้แปลงสระท้ายของ ปุม, กมฺม และ ถาม ศัพท์เป็น อุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อุ นามฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง) ดังนั้น ความเป็น อุ [ของสระท้ายแห่ง กมฺม ศัพท์] จึงมีได้ใน ส และ สฺมา วิภัตติ

กมฺมุโน กมฺมสฺส กมฺมานํ, กมฺมุนา กมฺมา กมฺมมฺหา กมฺมสฺมา กมฺเมหิ กมฺเมภิ, กมฺมุโน กมฺมสฺส กมฺมานํ.

[จตุตฺถี]	กมฺมุโน กมฺมสฺส	กมฺมานํ
[ปัญจมี]	กมฺมุนา กมฺมา กมฺมมฺหา กมฺมสฺมา	กมฺเมหิ กมฺเมภิ
[ฉัฏฐี]	กมฺมุโน กมฺมสฺส	กมฺมานํ

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมุโน

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสฺส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น **กมฺมุโน**

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมุนา

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
แปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”
แปลง สฺมา ท้าย ล เป็น นา ด้วยสูตรว่า “ฌลโต จ”

สำเร็จรูปเป็น **กมฺมุนา**

สฺมึวจเน “พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นี”ติ เอตฺถ ตุสทฺเทน กฺวจิ นิ โหติ.

ใน สฺมึ วิภัตติ แปลง [สฺมึ] เป็น นิ ในบางแห่งด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ (แปลง สฺมึ ท้าย พฺรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ)

กมฺมนิ กมฺเม กมฺมมฺหิ กมฺมสฺมึ กมฺเมสุ.

[สัตตมี] กมฺมนิ กมฺเม กมฺมมฺหิ กมฺมสฺมึ กมฺเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมนิ

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม
ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”
แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น นิ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ”

สำเร็จรูปเป็น **กมฺมนิ**

[คัมภีร์พยาขยาใหม่กล่าวถึงรูปว่า กมฺมสุ โดยเห็นว่าสูตร สุสฺมิมา วา อาจตามมาสูตรนี้ได้ จึงอาจแปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อ ด้วยสูตรนี้ มีตัวอย่างจากคัมภีร์ขุทฺทสิกขา (คาถา ๓๐๑) ว่า วุตฺตา จ เวชฺชิกา ชงฺฆ-เปสเน คิหิกมฺมสุ อย่างไรก็ตาม เมื่อพระกัจจายนะมิได้กล่าวถึงรูปนี้เพราะมีใช้น้อย จึงอาจใช้ จ ศัพท์ในสูตรนี้รวบรวมได้ หรือใช้มหาสูตรคือ เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น]

กมฺม สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กมฺมํ	กมฺมา กมฺมานิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห กมฺม	เห กมฺมา กมฺมานิ
ทุติยา	กมฺมํ	กมฺเม กมฺมานิ
ตติยา	กมฺมุนา กมฺมนา กมฺเมน	กมฺเมหิ กมฺเมภิ
จตุตถี	กมฺมุโน กมฺมสฺส	กมฺมานํ
ปัญจมี	กมฺมุนา กมฺมา กมฺมสฺมา กมฺมมฺหา	กมฺเมหิ กมฺเมภิ
ฉัฏฐี	กมฺมุโน กมฺมสฺส	กมฺมานํ
สัตตมี	กมฺมนิ กมฺเม กมฺมมฺหิ กมฺมสฺมึ	กมฺเมสุ

เอวํ ถามุนา ถาเมน ถามสา วา, ถามุโน ถามสฺส, ถามุนา ถามา, อทฺธุนา อทฺธุโน อิจฺจาทิ ปุริมสมํ.

โดยประการดังนี้ รูปเป็นต้นว่า

[ตติยา] ถามุนา ถาเมน ถามสา

[จตุตถี] ถามุโน ถามสฺส

[ปัญจมี] ถามุนา ถามา

[ตติยา] อทฺธุนา

[จตุตถี] อทฺธุโน

พึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

[ถาม ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์จัดเข้าในมโนคณาทิคณะที่มีลักษณะของมโนคณะอย่างแรก คือมีการแปลง นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ เป็น สา, โส และ สิ จึงมีรูปเป็น ถามสา, ถามโส และ ถามสิ ในวิภัตติดังกล่าว นอกจากนี้ เมื่อแปลง อ เป็น อุ ในเพราะ นา วิภัตติด้วย อนฺต ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า อ กมฺมนฺตสฺส จ ก็มีรูปว่า ถามุนา และแปลงเป็น อุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อุ นามฺหิ จ ก็มีรูปว่า ถามุโน, ถามุนา

อทฺธ ศัพท์แม้แสดงไว้ในสูตรนี้ ก็เป็นปุงลิงค์เท่านั้น จัดเป็นปุมาทิคณะที่แจกตาม ปุม ศัพท์ การที่ท่านแสดงไว้ในที่นี้ก็เพราะว่าใช้สูตรในนปุงสกลิงค์ บางแห่งมีรูปเป็น อทฺธาน แปลว่า หนทางไกล ดังพระบาลีว่า อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน (ไปสู่หนทางไกล) รูปนี้เป็นนปุงสกลิงค์ บางแห่งมีรูปเป็น อทฺธา แปลว่า แน่แท้ เป็นนิบาตในอรรถว่า เอกังสะ (แน่นอน)]

การประกอบรูปศัพท์ ถามสา

ศัพท์เดิมเป็น ถาม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา"

แปลง นา วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า "มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา"

ในเพราะสระหลัง ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า "ส สเร วาคโม"

สำเร็จรูปเป็น **ถามสา**

ถาม สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ถามํ	ถามา ถามานิ
อาลปนะ	เห ถาม	เห ถามา ถามานิ
ทุติยา	ถามํ	ถาเม ถามานิ
ตติยา	ถาเมน ถามสา	ถาเมหิ ถาเมภิ
จตุตถี	ถามุโน ถามสฺส ถามโส	ถามานํ
ปัญจมี	ถามุนา ถามา ถามมฺหา ถามสฺมา	ถาเมหิ ถาเมภิ
ฉัฏฐี	ถามุโน ถามสฺส ถามโส	ถามานํ
สัตตมี	ถามสิ ถาเม ถามมฺหิ ถามสฺมึ	ถาเมสุ

อทฺธ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อทฺธา	อทฺธา อทฺธาโน
อาลปนะ	โภ อทฺธ	ภวนฺโต อทฺธา อทฺธาโน
ทุติยา	อทฺธานํ	อทฺธาเน อทฺธาโน
ตติยา	อทฺธุนา	อทฺธาเนหิ อทฺธาเนภิ
จตุตถี	อทฺธุโน	อทฺธานํ
ปัญจมี	อทฺธุนา	อทฺธาเนหิ อทฺธาเนภิ
ฉัฏฐี	อทฺธุโน	อทฺธานํ
สัตตมี	อทฺธนิ อทฺธาเน	อทฺธาเนสุ อทฺธาสุ

คุณวนฺตุ สิ.

อุทาหรณ์ว่า คุณวนฺตุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวนฺตุ ศัพท์) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สวิภตฺติสฺส, นฺตุสฺส, สิมฺหี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ), บทว่า นฺตุสฺส (แห่ง นฺตุ) และบทว่า สิมฺหิ (ในเพราะ สิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๘. อํ นปุํสเก.

ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ

อํ อ. อํ อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ลิงฺคสฺส* ของนามศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

นปุํสเก วตฺตมานสฺส ลิงฺคสฺส สมฺพนฺธิโน นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส อํ โหติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยซึ่งเกี่ยวข้องกับนามศัพท์ที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ

คุณวํ จิตฺตํ.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวํ จิตฺตํ (จิตซึ่งมีคุณสมบัติ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง นฺตุ กับ สิ วิภัตติเป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อํ นปุํสเก”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คุณวํ**

โยมฺหิ “นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จา”ติ อตฺตํ อิกาโร จ.

ใน โย วิภัตติ แปลง[สระท้ายของ นฺตุ] เป็น อ ด้วยสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ (สระท้ายของ นฺตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ) และแปลง [โย วิภัตติ] เป็น อิ อักษร

[แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ และแปลง โย วิภัตติเป็น อิ ด้วย อนฺต ศัพท์ในสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ]

คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ

เสสํ เญยฺยํ.

รูปที่เหลือพึงทราบ[เหมือนในปุงลิงค์]

คุณวนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คุณวํ	คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ
อาลปนะ	โภ คุณวํ คุณว คุณวา	ภวนฺตานิ คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ
ทุติยา	คุณวนฺตํ	คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ
ตติยา	คุณวตา คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
จตุตฺถี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
ปัญจมี	คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตมฺหา คุณวนฺตสฺมา	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
สัตตมี	คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตสฺมึ คุณวนฺตมฺหิ	คุณวนฺเตสุ

คจฺฉนฺต สิ.

ในอุทาหรณ์ว่า คจฺฉนฺต สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย คจฺฉนฺต ศัพท์)

“สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อ”มิติ อํ.

แปลง [นฺต ศัพท์]เป็น อํ ด้วยสูตรว่า สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง)

คจฺฉํ คจฺฉนฺตํ คจฺฉนฺติ คจฺฉนฺตานิ.

[ปฐมา] คจฺฉํ คจฺฉนฺตํ คจฺฉนฺติ คจฺฉนฺตานิ

คจฺฉนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คจฺฉํ คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺติ คจฺฉนฺตานิ
อาลปนะ	โภ คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวนฺตานิ คจฺฉนฺติ คจฺฉนฺตานิ
ทุติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺติ คจฺฉนฺตานิ
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตถี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา (คจฺฉนฺตา) คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมึ คจฺฉนฺตมฺหิ	คจฺฉนฺเตสุ

อการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อ การันต์

อาการนฺโต นปุํสกลิงฺโค อสฺสทฺธาสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อา การันต์ คือ อสฺสทฺธา ศัพท์ (ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา)

[อสฺสทฺธา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก น + สทฺธา + เอต (ลบ เอต ศัพท์ในบทสำเร็จ) มีรูปวิเคราะห์ เป็นพหุพพีหิสมาสว่า น วิชฺชติ สทฺธา เอตสฺส กุลสฺสาติ อสฺสทฺธํ กุลํ (อัสสัทธะ คือ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา) ถ้าหมายถึงบุรุษก็เป็นรูปปุงลิงค์ว่า อสฺสทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้ไม่มีศรัทธา) ถ้าหมายถึงสตรีก็เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า อสฺสทฺธา อิตฺถี (หญิงผู้ไม่มีศรัทธา)]

“อสฺสทฺธา” อิติ ฐิเต “สมาสสฺส อนฺโต”ติ อธิกิจฺจ “สโร รสฺโส นปุํสเก”ติ สมาสนฺตสฺส รสฺสตฺตํ.

เมื่อศัพท์ว่า อสฺสทฺธา ถูกตั้งไว้แล้ว สระที่สุดของสมาสย่อมเป็นรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ) เพราะอาศัยบทที่ตามมาของบทว่า สมาสสฺส อนฺโต (สระท้ายของสมาส)

สมาสตฺตา นามพฺยปเทโส.

เพราะบทนั้นเป็นสมาส จึงตั้งให้เป็นนาม

[ความจริงการจัดการันต์นั้นกระทำขึ้นเมื่อตั้งเป็นนามแล้วด้วยสูตรว่า ตทฺธิต ฯเปฯ หรือด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้น เพราะเมื่อเป็นนามแล้วจึงจะถือว่าเป็นนามศัพท์การันต์ต่างๆ มี อ การันต์ เป็นต้น แต่ในที่นี้ท่านให้ทำรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก ก่อน แล้วจึงตั้งเป็นนาม ถ้าทำรัสสะแล้วก็ต้องมีรูปเป็น อ การันต์ว่า อสฺสทฺธ หากเป็นตามนี้รูปนี้ก็ควรเป็น อ การันต์ ไม่ใช่ อา การันต์

อย่างไรก็ดี รูปว่า สุภิกฺขํ ที่มาจาก สุภิกฺขา กล่าวไว้ในสูตร ๓๓๗ ว่าให้ตั้งเป็นนามก่อนแล้วตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า โส นปุํสกลิงฺโค แล้วทำรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก ตามนัยนี้จัดว่าเป็น อา การันต์ได้ เพราะเมื่อตั้งเป็นนามแล้วก็มีรูปว่า สุภิกฺขา แล้วจึงรัสสะในภายหลัง สันนิษฐานว่าข้อความที่กล่าวว่าให้ทำรัสสะก่อนแล้วตั้งเป็นนามในที่นี้ คงจะเขียนด้วยความพลั้งเผลอ

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๑๙๘) แสดงความเห็นว่า อสฺสทฺธา ไม่ควรเป็น อา การันต์ แต่ควรเป็น อ การันต์ แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๒๑) ก็แสดงว่า ควรเป็น อ การันต์ ความเห็นนี้กล่าวตามข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ในที่นี้

อนึ่ง การกล่าวว่าเป็น อา การันต์ในคัมภีร์นี้คล้อยตามสันสกฤตคือรูปว่า ศฺรีปา (ผู้รักษาสิริ) ซึ่ง

สันสกฤตถือว่าเป็น อา การันต์ แล้วจึงรัสสะด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๗) มีรูปว่า ศฺรีปมฺ ศฺริเป ศฺรีปาณิ เป็นต้น]

สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลง สิ วิภัตติย่อมมี

เสสํ จิตฺตสมํ.

รูปที่เหลือพึงทราบเหมือน จิตฺต ศัพท์

อสฺสทฺธํ กุลํ, อสฺสทฺธา อสฺสทฺธานิ กุลานิ อิจฺจาทิ.

เช่น

อสฺสทฺธํ กุลํ (ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา),

อสฺสทฺธา อสฺสทฺธานิ กุลานิ (ตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อสฺสทฺธํ

ศัพท์เดิมเป็น อสฺสทฺธา

สระท้ายของสมาสเป็นรัสสะด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นปุํสเก”

ตั้ง อสฺสทฺธ เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย อสฺสทฺธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อสฺสทฺธํ**

อสฺสทฺธา สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสฺสทฺธํ	อสฺสทฺธา อสฺสทฺธานิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห อสฺสทฺธ	เห อสฺสทฺธา อสฺสทฺธานิ
ทุติยา	อสฺสทฺธํ	อสฺสทฺเธ อสฺสทฺธานิ
ตติยา	อสฺสทฺเธน	อสฺสทฺเธหิ อสฺสทฺเธภิ
จตุตถี	อสฺสทฺธสฺส	อสฺสทฺธานํ
ปัญจมี	อสฺสทฺธา อสฺสทฺธมฺหา อสฺสทฺธสฺมา	อสฺสทฺเธหิ อสฺสทฺเธภิ
ฉัฏฐี	อสฺสทฺธสฺส	อสฺสทฺธานํ
สัตตมี	อสฺสทฺเธ อสฺสทฺธมฺหิ อสฺสทฺธสฺมึ	อสฺสทฺเธสุ

ตถา มุขนาสิกาสทฺโท.

มุขนาสิกา ศัพท์พึงทราบเหมือนอย่างนั้น (คือเหมือน อสฺสทฺธา ศัพท์)

ตสฺส ทฺวนฺเทกตฺตา สพฺพตฺเถกวจนเมว.

เอกพจน์เท่านั้นย่อมมีในวิภัตติทั้งปวง เพราะศัพท์นั้นเป็นเอกพจน์ในทวันทสมาส

[คำว่า มุขนาสิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขญฺจ นาสิกา จ มุขนาสิกํ (มุขนาสิกะ คือ ปากและจมูก) เมื่อรัสสะ อา ที่ กา เป็น ก ก็รูปเป็น มุขนาสิก ศัพท์นี้เป็นสมาหารทวันทสมาส จึงลงวิภัตติ ๗ ตัวฝ่ายเอกพจน์เท่านั้น

คำว่า ทฺวนฺเทกตฺตา ตัดบทเป็น ทฺวนฺท + เอกตฺตา

คำว่า สพฺพตฺเถกวจนเมว ตัดบทเป็น สพฺพตฺถ + เอกวจนํ + เอว]

มุขนาสิกํ, เห มุขนาสิก, มุขนาสิกํ, มุขนาสิเกน อิจฺจาทิ.

[ปฐมา] มุขนาสิกํ

[อาลปนะ]เห มุขนาสิก

[ทุติยา] มุขนาสิกํ

[ตติยา] มุขนาสิเกน

ดังนี้เป็นต้น

มุขนาสิกา สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	มุขนาสิกํ
อาลปนะ	เห มุขนาสิก
ทุติยา	มุขนาสิกํ
ตติยา	มุขนาสิเกน
จตุตถี	มุขนาสิกสฺส
ปัญจมี	มุขนาสิกา มุขนาสิกมฺหา มุขนาสิกสฺมา
ฉัฏฐี	มุขนาสิกสฺส
สัตตมี	มุขนาสิเก มุขนาสิกมฺหิ มุขนาสิกสฺมึ

อาการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อา การันต์

อิการนฺโต นปุํสกลิงฺโค อฏฺฐิสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อิ การันต์ คือ อฏฺฐิ ศัพท์ (กระดูก, เมล็ดพืช)

สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นย่อมมี

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อฏฺฐิ.

[ปฐมา เอกพจน์] อฏฺฐิ

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๙. โยนํ นิ นปุํสเกหิ.

แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ตามอุทาหรณ์

นิ อ. นิ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จากนปุงสกลิงค์ ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามอุทาหรณ์ ฯ

[คัมภีร์พยาขยากล่าวว่า วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า ฌปโต สฺมึ ยํ วา ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา จึงแปลว่า ตามอุทาหรณ์]

นปุํสกลิงฺเคหิ ปเรสํ สพฺเพสํ โยนํ นิ โหติ วา.

แปลง โย วิภัตติทั้งหมด[ทั้ง ๓ วิภัตติ] ที่อยู่ท้ายนามศัพท์นปุงสกลิงค์เป็น นิ ตามอุทาหรณ์

อฏฺฐีนิ.

[ปฐมา พหูพจน์] อฏฺฐีนิ

อญฺญตฺถ นิจฺจํ โยโลโป ทีโฆ จ.

ในรูปอื่น[ที่มิได้แปลง โย เป็น นิ] การลบ โย วิภัตติและการทีฆะย่อมมีแน่นอน

อฏฺฐี.

[ปฐมา พหูพจน์] อฏฺฐี

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺฐี

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺฐิ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ให้ อิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"
ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป"
ในเพราะ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ"
สำเร็จรูปเป็น **อฏฺฐี**

ตถา เห อฏฺฐิ เห อฏฺฐี อฏฺฐีนิ, อฏฺฐึ อฏฺฐี อฏฺฐีนิ, อฏฺฐินา อิจฺจาทิ อคฺคิสทฺทสมํ.

เช่นเดียวกันนี้ รูปเป็นต้นว่า

[อาลปนะ]เห อฏฺฐิ เห อฏฺฐี อฏฺฐีนิ

[ทุติยา] อฏฺฐึ อฏฺฐี อฏฺฐีนิ

[ตติยา] อฏฺฐินา

พึงทราบเหมือน อคฺคิ ศัพท์

อฏฺฐิ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อฏฺฐิ	อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
อาลปนะ	เห อฏฺฐิ	เห อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
ทุติยา	อฏฺฐึ	อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
ตติยา	อฏฺฐินา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐิหิ อฏฺฐิภิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
ปัญจมี	อฏฺฐินา อฏฺฐิมฺหา อฏฺฐิสฺมา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐิหิ อฏฺฐิภิ
ฉัฏฐี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
สัตตมี	อฏฺฐิมฺหิ อฏฺฐิสฺมึ	อฏฺฐีสุ อฏฺฐิสุ

เอวํ สตฺถิ ทธิ วาริ อกฺขิ อจฺฉิ อจฺจิ อิจฺจาทีนิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

สตฺถิ (ต้นขา) ทธิ (นมเปรี้ยว) วาริ (น้ำ)

อกฺขิ (ดวงตา) อจฺฉิ (ดวงตา) อจฺจิ (เปลวไฟ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อฏฺฐิ สตฺถิ ทธกฺขจฺฉิ วาริ สปฺปิ นปุํสกา.[๕๖]

"ศัพท์นปุงสกลิงค์ คือ อฏฺฐิ (เมล็ด, กระดูก), สตฺถิ (ต้นขา), ทธิ (นมเปรี้ยว), อกฺขิ (ดวงตา), อจฺฉิ (ดวงตา), วาริ (น้ำ) และ สปฺปิ (เนยใส)"]

อิการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อิ การันต์

อีการนฺโต นปุํสกลิงฺโค สุขการีสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อี การันต์ คือ สุขการี ศัพท์ (ทานที่ให้ผลเป็นสุข)

[นามศัพท์ อี การันต์ ที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ มีรูปเป็นสามลิงค์ได้ตามสมควรแก่เนื้อความที่ระบุถึง หมายความว่า ถ้าหมายถึงบุรุษหรือสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นปุงลิงค์ ถ้าหมายถึงสตรีหรือสิ่งที่เป็นอิตถีลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นอิตถีลิงค์ หรือถ้าหมายถึงตระกูลหรือสิ่งที่เป็นนปุงสกลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น

- ปุงลิงค์ สุขการี ปุริโส (บุรุษผู้กระทำความสุขโดยปกติ)
- อิตถีลิงค์ สุขการินี อิตฺถี (สตรีผู้กระทำความสุขโดยปกติ)
- นปุงสกลิงค์ สุขการิ กุลํ (ตระกูลผู้กระทำความสุขโดยปกติ)]

“สุขการี สิ” อิตีธ อนปุํสกตฺตาภาวา สิสฺมิมฺปิ “อโฆ รสฺส”มิจฺจาทินา รสฺสตฺตํ. สิโลโป.

ในอุทาหรณ์ว่า สุขการี สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย สุขการี ศัพท์) นี้ [สระท้ายของศัพทนั้น] เป็นรัสสะแม้ในเพราะ สิ วิภัตติด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระ[ท้ายนามศัพท์]ที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั่นเทียว) เพราะความเป็นนปุงสกลิงค์ และลบ สิ วิภัตติ

[สูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ) ห้ามสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น โดยกล่าวว่า ไม่เป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ ในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ แต่มิได้ห้ามไว้ในนปุงสกลิงค์ ดังนั้น จึงรัสสะ อี ใน สุขการี เป็น อิ ในเพราะ สิ วิภัตติ

คำว่า อนปุํสกตฺตาภาวา แปลตามศัพท์ว่า เพราะความไม่มีแห่งความไม่เป็นนปุงสกลิงค์ มีความหมายเหมือนคำว่า นปุํสกตฺตา (เพราะความเป็นนปุงสกลิงค์) การใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธในลักษณะเช่นนี้มีผลเพื่อย้ำความดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

ทฺวิปฺปฏิเสโธ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๘๗]

“การปฏิเสธสองครั้ง มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถปกติกับด้วยความยิ่งกว่าเดิม”]

สุขการิ ทานํ, สุขการี สุขการีนิ, เห สุขการิ เห สุขการี เห สุขการีนิ, สุขการินํ สุขการี สุขการี สุขการีนิ.

[ปฐมา] สุขการิ ทานํ (ทานที่ให้ผลเป็นสุข) สุขการี สุขการีนิ

[อาลปนะ] เห สุขการิ เห สุขการี เห สุขการีนิ

[ทุติยา] สุขการินํ สุขการึ สุขการี สุขการีนิ

การประกอบรูปศัพท์ สุขการินํ

ศัพท์เดิมเป็น สุขการี

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา"

ให้ อี ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

ในเพราะ อํ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็น นํ ด้วยสูตรว่า "นํ ฌโต กตรสฺสา"

สำเร็จรูปเป็น **สุขการินํ**

เสสํ ทณฺฑีสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน ทณฺฑี ศัพท์

สุขการี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สุขการิ	สุขการี สุขการีนิ
อาลปนะ	เห สุขการิ	เห สุขการี สุขการีนิ
ทุติยา	สุขการินํ สุขการี	สุขการี สุขการีนิ
ตติยา	สุขการินา	สุขการีหิ สุขการีภิ
จตุตถี	สุขการิโน สุขการิสฺส	สุขการีนํ
ปัญจมี	สุขการินา สุขการิมฺหา สุขการิสฺมา	สุขการีหิ สุขการีภิ
ฉัฏฐี	สุขการิโน สุขการิสฺส	สุขการีนํ
สัตตมี	สุขการินิ สุขการิมฺหิ สุขการิสฺมึ	สุขการีสุ

เอวํ สีฆยายีอาทีนิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า สีฆยายี (ผู้ไปอย่างรวดเร็ว) พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[ศัพท์ว่า สีฆยายี ก็แจกเป็นสามลิงค์เหมือน สุขการี กล่าวคือ

- ปุงลิงค์ สีฆยายี ปุริโส (บุรุษผู้ไปเร็วโดยปกติ)
- อิตถีลิงค์ สีฆยายินี อิตฺถี (สตรีผู้ไปเร็วโดยปกติ)
- นปุงสกลิงค์ สีฆยายิ กุลํ (ตระกูลผู้ไปเร็วโดยปกติ)]

อีการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อี การันต์

อุการนฺโต นปุํสกลิงฺโค อายุสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อุ การันต์ คือ อายุ ศัพท์ (อายุ)

[ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดง อายุ ศัพท์ว่าเป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในพระบาลีบางแห่งมีรูปปุงลิงค์ได้บ้าง เช่น

ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ.[๘๘]

"เราได้รับชีวิตใหม่แล้ว"

กตมํ ตสฺมึ สมเย ชีวิตินฺทฺริยํ โหติ. โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมานํ อายุ ฐิติ ยปนา ยาปนา อิริยนา วตฺตนา ปาลนา ชีวิตํ ชีวิตินฺทฺริยํ. อิทํ ตสฺมึ สมเย ชีวิตินฺทฺริยํ โหติ.[๘๙]

"ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น เป็นไฉน อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิต ของนามธรรมนั้นๆ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น"

อายุคือชีวิต ชีวิตคืออายุ ดังนั้น อายุ ศัพท์จึงเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ทั้ง ๒ อย่าง]

ตสฺส อฏฺฐิสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การกระจายรูป อายุ ศัพท์นั้นเหมือนการกระจายรูปของ อฏฺฐิ ศัพท์

อายุ อายู อายูนิ, เห อายุ เห อายู เห อายูนิ, อายุํ อายู อายูนิ, อายุนา อายุสาติ มโนคณาทิตฺตา สิทฺธํ. อายูหิ อายูภิ, อายุโน อายุสฺส อายูนมิจฺจาทิ.

[ปฐมา]	อายุ	อายู อายูนิ
[อาลปนะ]	เห อายุ	เห อายู เห อายูนิ
[ทุติยา]	อายุํ	อายู อายูนิ
[ตติยา]	อายุนา [รูปว่า (อายุสา) สำเร็จแล้ว เพราะ อายุ ศัพท์เป็นมโนคณาทิคณะ]	อายูหิ อายูภิ
[จตุตฺถี]	อายุโน อายุสฺส	อายูนํ

ดังนี้เป็นต้น

เอวํ จกฺขุ วสุ ธนุ ทารุ ติปุ มธุ หิงฺคุ สิคฺคุ วตฺถุ มตฺถุ ชตุ อมฺพุ อสฺสุอาทีนิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

จกฺขุ (นัยน์ตา)	วสุ (ทรัพย์)	ธนุ (ธนู)
ทารุ (ฟืน)	ติปุ (แร่ดีบุก)	มธุ (น้ำผึ้ง)
หิงฺคุ (มหาหิงคุ์)	สิคฺคุ (มะรุม)	วตฺถุ (เรื่อง)
มตฺถุ (เปรียง, ผลิตภัณฑ์จากนม)		
ชตุ (ครั่ง)	อมฺพุ (น้ำ)	อสฺสุ (น้ำตา)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

อายุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อายุ	อายู อายูนิ
อาลปนะ	เห อายุ	เห อายู อายูนิ
ทุติยา	อายุํ	อายู อายูนิ
ตติยา	อายุนา อายุสา	อายูหิ อายูภิ อายุหิ อายุภิ
จตุตถี	อายุโน อายุสฺส	อายูนํ อายุนํ
ปัญจมี	อายุนา อายุมฺหา อายุสฺมา	อายูหิ อายูภิ อายุหิ อายุภิ
ฉัฏฐี	อายุโน อายุสฺส	อายูนํ อายุนํ
สัตตมี	อายุมฺหิ อายุสฺมึ	อายูสุ อายุสุ

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์คาถาท่องจำว่า

อายุ จกฺขุ วสุ ทารุ มธฺวมฺพุ ติปุ หิงฺคุ จ
สิคฺคุ มตฺถุ วตฺถุ ชตุ สาลฺวสฺสุ ผลุ พินฺทุ จ.[๙๐]

"อายุ (อายุ), จกฺขุ (นัยน์ตา), วสุ (ทรัพย์), ทารุ (ฟืน), มธุ (น้ำผึ้ง), อมฺพุ (น้ำ), ติปุ (แร่ดีบุก) หิงฺคุ (มหาหิงคุ์), สิคฺคุ (มะรุม), มตฺถุ (เปรียง), วตฺถุ (วัตถุ), ชตุ (ครั่ง), สาลุ (เง่าบัว), อสฺสุ (น้ำตา), ผลุ (ข้อ) และ พินฺทุ (จุด, หยาดน้ำ)"]

อุการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

อูการนฺโต นปุํสกลิงฺโค โคตฺรภูสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ อู การันต์ คือ โคตฺรภู ศัพท์ (จิตอันเป็นโคตรภู)

[ในที่นี้ท่านแสดง โคตฺรภู เป็นนปุงสกลิงค์ตามข้อความที่ศัพท์สื่อถึง ความจริงแล้วศัพท์นี้เป็นได้ ๓ ลิงค์เหมือน สุขการี กล่าวคือ

- ปุงลิงค์ โคตฺรภู ภิกฺขุ (ภิกษุผู้ได้ชื่อว่าเหล่ากอ, ภิกษุปลอม)
- อิตถีลิงค์ โคตฺรภุนี อิตฺถี (สตรีผู้ครอบงำตระกูล)
- นปุงสกลิงค์ โคตฺรภุ จิตฺตํ (จิตที่ครอบงำ[ปุถุชน]โคตร)

แม้ศัพท์แจกตามคือ อภิภู (ผู้เป็นใหญ่), สยมฺภู (ผู้เป็นเอง) และ ธมฺมญฺญู เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้]

โคตฺรภู สิ.

ตั้งรูปว่า โคตฺรภู สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย โคตฺรภู ศัพท์)

นปุํสกตฺตา รสฺสตฺตํ.

[สระท้ายของ โคตฺรภู] เป็นรัสสะ เพราะศัพท์นั้นเป็นนปุงสกลิงค์

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

โคตฺรภุ จิตฺตํ โคตฺรภู โคตฺรภูนิ, เห โคตฺรภุ เห โคตฺรภู เห โคตฺรภูนิ, โคตฺรภุํ โคตฺรภู โคตฺรภูนิ, โคตฺรภุนา อิจฺจาทิ ปุลฺลิงฺเค อภิภูสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา]	โคตฺรภุ จิตฺตํ (จิตอันชื่อว่า โคตรภู)	โคตฺรภู โคตฺรภูนิ
[อาลปนะ]	เห โคตฺรภุ	เห โคตฺรภู เห โคตฺรภูนิ
[ทุติยา]	โคตฺรภุํ	โคตฺรภู โคตฺรภูนิ
[ตติยา]	โคตฺรภุนา	

พึงทราบเหมือน อภิภู ศัพท์ในปุงลิงค์

[โคตรภูจิต คือ จิตที่อยู่ระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล คำว่า โคตฺต หมายถึง ปุถุชนโคตร และอริยโคตร ส่วน ภู ธาตุมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ข้ามพ้น และบรรลุ โคตรภูจิตจึงหมายถึง จิตที่ข้ามพ้นปุถุชนโคตร หรือ จิตที่บรรลุอริยโคตร (ดู ปรมัตถทีปนี หน้า ๘๑๐)]

โคตฺรภู สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคตฺรภุ	โคตฺรภู โคตฺรภูนิ
อาลปนะ	เห โคตฺรภุ	เห โคตฺรภู โคตฺรภูนิ
ทุติยา	โคตฺรภุํ	โคตฺรภู โคตฺรภูนิ
ตติยา	โคตฺรภุนา	โคตฺรภูหิ โคตฺรภูภิ
จตุตถี	โคตฺรภุโน โคตฺรภุสฺส	โคตฺรภูนํ
ปัญจมี	โคตฺรภุนา โคตฺรภุมฺหา โคตฺรภุสฺมา	โคตฺรภูหิ โคตฺรภูภิ
ฉัฏฐี	โคตฺรภุโน โคตฺรภุสฺส	โคตฺรภูนํ
สัตตมี	โคตฺรภุมฺหิ โคตฺรภุสฺมึ	โคตฺรภูสุ

เอวํ อภิภู สยมฺภู ธมฺมญฺญูอาทีนิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

อภิภู ([จิต]ผู้เป็นใหญ่)　　สยมฺภู ([จิต]ผู้เป็นเอง)　　ธมฺมญฺญู ([จิต]ที่รู้ธรรม)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

อูการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อู การันต์

โอการนฺโต นปุํสกลิงฺโค จิตฺตโคสทฺโท.

นามศัพท์นปุงสกลิงค์ โอ การันต์ คือ จิตฺตโค ศัพท์ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร)

[เมื่อเชื่อมเป็นบทสมาสแล้วเป็นปกติด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส ก็มีรูปเป็น จิตฺตโค แล้วตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต ฯลฯ จึงเป็น โอ การันต์ เหมือน กญฺญา ศัพท์ที่เป็น อา การันต์เมื่อลง อา ปัจจัยแล้วตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทฺธิต ฯลฯ ท่านกล่าวข้อนี้ไว้โดยคล้อยตามสันสกฤตที่มีรูป โอ ในเมื่อเป็นปาฏิปทิกศัพท์ (นามศัพท์) ต่อเมื่อรัสสะในภายหลังจึงมีรูปเป็น อุ ดังนั้นรูปนี้จึงไม่ใช่ อุ การันต์]

“จิตฺตา คาโว อสฺส กุลสฺสา”ติ อตฺเถ พหุพฺพีหิสมาเส กเต “สโร รสฺโส นปุํสเก”ติ โอการสฺส ฐานปฺปยตนาสนฺนตฺตา รสฺสตฺตมุกาโร.

เมื่อพหุพพีหิสมาสถูกกระทำแล้วในความหมายว่า วัวทั้งหลายอันวิจิตรเป็นของตระกูลนั้น แปลง โอ อักษรเป็น อุ ซึ่งเป็นรัสสสระเพราะใกล้ฐานและปยตนะ ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า จิตฺตา คาโว อสฺส กุลสฺสาติ จิตฺตคุ (จิตตคุ คือ ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร) โดยเหตุที่สระ โอ เกิดที่กัณฐฐานและโอฏฐาน สระ อุ เกิดที่โอฏฐฐาน และสระทั้ง ๒ เหล่านั้นก็เป็นวิวฏปยตนะ เมื่อรัสสะ โอ ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก ก็มีรูปเป็น อ ซึ่งมีฐานและปยตนะใกล้เคียงกัน]

สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การกระจายวิภัตติมี สิ เป็นต้นย่อมมี

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติเป็นต้น

จิตฺตคุ กุลํ จิตฺตคู จิตฺตคูนิ อิจฺจาทิ อายุสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] จิตฺตคุ กุลํ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร) จิตฺตคู จิตฺตคูนิ

พึงกระจายเหมือน อายุ ศัพท์

จิตฺตโค สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	จิตฺตคุ	จิตฺตคู จิตฺตคูนิ
อาลปนะ	เห จิตฺตคุ	เห จิตฺตคู จิตฺตคูนิ
ทุติยา	จิตฺตคุํ	จิตฺตคู จิตฺตคูนิ
ตติยา	จิตฺตคุนา	จิตฺตคูหิ จิตฺตคูภิ
จตุตถี	จิตฺตคุโน จิตฺตคุสฺส	จิตฺตคูนํ จิตฺตคุนํ
ปัญจมี	จิตฺตคุนา จิตฺตคุมฺหา จิตฺตคุสฺมา	จิตฺตคูหิ จิตฺตคูภิ
ฉัฏฐี	จิตฺตคุโน จิตฺตคุสฺส	จิตฺตคูนํ จิตฺตคุนํ
สัตตมี	จิตฺตคุมฺหิ จิตฺตคุสฺมึ	จิตฺตคูสุ จิตฺตคุสุ

โอการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ โอ การันต์

จิตฺตํ กมฺมญฺจ อสฺสทฺธ- มฏฺฐิ สุขการิ จ
อายุ โคตฺรภุ ธมฺมญฺญุ จิตฺตคูติ นปุํสเก.

ศัพท์เหล่านี้ คือ

จิตฺต (จิต) กมฺม (กรรม)
อสฺสทฺธ (ตระกูลซึ่งไม่มีศรัทธา) อฏฺฐิ (เมล็ด, กระดูก)
สุขการิ (ทานซึ่งให้ผลเป็นสุข) อายุ (อายุ)
โคตฺรภุ (จิตที่ชื่อว่า โคตรภู) ธมฺมญฺญุ (จิตที่รู้ธรรม)
จิตฺตคุ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร)

เป็นศัพท์ในนปุงสกลิงค์

นปุํสกลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

จบ นามศัพท์ นปุงสกลิงค์

สรุปความในนปุงสกลิงค์

๑. อาเทสวิธิสูตร มี ๕ สูตร คือ

- สึ = แปลง สิ วิภัตติเป็น อํ
- อโต นิจฺจํ = แปลง โย วิภัตติเป็น นิ
- อ กมฺมนฺตสฺส จ = แปลงสระท้าย กมฺม ศัพท์ เป็น อุ และ อ
- อํ นปุํสเก = แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ สิ วิภัตติเป็น อํ
- โยนํ นิ นปุํสเกหิ = แปลง โย วิภัตติเป็น นิ

สรรพนาม

อถ สพฺพนามานิ วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวสรรพนาม ณ บัดนี้

[ท่านคันถรจนาจารย์ได้แสดงนามศัพท์ทั้ง ๓ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์แล้ว บัดนี้ จะแสดงนามศัพท์ที่ใช้แทนปุงลิงค์เป็นต้น จึงกล่าวถึงสรรพนามต่อจากลิงค์ทั้งสามเหล่านั้น]

สพฺพ กตร กตม อุภย อิตร อญฺญ อญฺญตร อญฺญตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร อธร ย ต เอต อิม อมุ กึ เอก อุภ ทฺวิ ติ จตุ ตุมฺห อมฺห อิติ สตฺตวีสติ สพฺพนามานิ.

สรรพนามมี ๒๗ ศัพท์ คือ

สพฺพ (ทั้งหมด)	กตร (อันไหน)	กตม (อันไหน)
อุภย (ทั้งสอง)	อิตร (นอกจากนี้)	อญฺญ (อื่น)
อญฺญตร (อันใดอันหนึ่ง)	อญฺญตม (อันใดอันหนึ่ง)	ปุพฺพ (ก่อน)
ปร (หลัง)	อปร (หลัง)	ทกฺขิณ (ข้างขวา)
อุตฺตร (เบื้องบน)	อธร (เบื้องล่าง)	ย (ใด)
ต (นั้น)	เอต (นี่, นี้)	อิม (นี้)
อมุ (โน้น)	กึ (อะไร)	เอก (หนึ่ง)
อุภ (ทั้งสอง)	ทฺวิ (สอง)	ติ (สาม)
จตุ (สี่)	ตุมฺห (ท่าน)	อมฺห (ข้าพเจ้า)

[สรรพนามเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๗ กลุ่ม ตามการกระจายรูปศัพท์ คือ

๑. สพฺพ, อุภย

๒. กตร, กตม, อิตร, อญฺญ, อญฺญตร, อญฺญตม

๓. ปุพฺพ, ปร, อปร, ทกฺขิณ, อุตฺตร, อธร

๔. ย, ต, เอต, อิม

๕. อมุ, กึ, เอก

๖. อุภ, ทฺวิ, ติ, จตุ

๗. ตุมฺห, อมฺห

ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๙๙) แสดงสรรพนาม ๒๔ ศัพท์ ยกเว้น อุภ, ทฺวิ, ติ และ จตุ และเพิ่ม ตฺย ซึ่งมีความหมายเหมือน ติ ศัพท์ นอกจากนี้ ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๓๓) กล่าวถึง อิทํ สรรพนาม และคัมภีร์การิกา (คาถา ๒๔๒) กล่าวถึง วิสุ สรรพนามที่เป็นคำไวพจน์ของ สพฺพ ซึ่งพบในคำว่า วิสุกมฺม คำว่า วิสุ นี้มีใช้เป็นรูปว่า วิศฺว ในภาษาสันสกฤต วรรณกรรมบาลีบางแห่งพบเป็น วิสฺส ในรูป วิสฺสกมฺม บ้าง (รูปว่า วิสุกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสุ สพฺพํ กมฺมํ ยสฺสาติ วิสุกมฺโม = วิสุกัมมะ คือ ผู้มีการงานทุกอย่าง หมายถึง ท้าววิสุกรรมผู้ทำงานรับใช้พระอินทร์)

รูปว่า สพฺพ กตร เป็นต้นเรียกว่า อวิภัตติกนิเทศ คือแสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ โดยลง สิ แล้วลบไป ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม]

ตานิ สพฺพนามตฺตา ติลิงฺคานิ.

บทเหล่านั้นมีเพศ ๓ เพราะเป็นสรรพนาม

[ชื่อว่า สรรพนาม เพราะเป็นนามที่ใช้แทนนามศัพท์ได้ทั้ง ๓ เพศ ดังรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพสํ นามานิ สพฺพนามานิ (สรรพนาม คือ ชื่อของนามศัพท์ทั้งปวง) ตามปกติสรรพนามมักพบในประโยคที่ ๒ เป็นต้นไปเพื่อกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน ทั้งนี้เพื่อย่อคำ เช่น

- ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)
- โส ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (เขาเห็นพระภิกษุแล้วไหว้)

บทว่า โส (บุรุษนั้น, เขา) มาจาก ต สรรพนาม + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน ปุริโส ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นอิตถีลิงค์พึงประกอบสรรพนามที่เป็นอิตถีลิงค์ เช่น

- กญฺญา คามํ คจฺฉติ (สาวน้อยไปสู่หมู่บ้าน)
- สา ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (หล่อนเห็นพระภิกษุแล้วไหว้)

บทว่า สา (สาวน้อยนั้น, หล่อน) มาจาก ต สรรพนาม + อา อิตถีปัจจัย + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน กญฺญา ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นนปุงสกลิงค์พึงประกอบสรรพนามที่เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น

- ภิกฺขุโน จีวรํ โหติ (จีวรของพระภิกษุมีอยู่)

- ตํ อนฺตรธายติ (จีวรนั้นหายไป)

บทว่า ตํ (จีวรนั้น) มาจาก ต สรรพนาม + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทนบทว่า จีวรํ ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก]

ตตฺถ สพฺพสทฺโท นิรวเสสตฺโถ.

ในบรรดาสรรพนามเหล่านั้น สพฺพ ศัพท์มีอรรถว่า ทั้งหมด

[คำว่า นิรวเสส ตัดบทเป็น นิ + อวเสส แปลตามศัพท์ว่า ไม่มีส่วนเหลือ

การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมัตถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

โส ยทา ปุลฺลิงฺควิสิฏฺฐตฺถาภิธายี, ตทา รูปนโย.

สพฺพ ศัพท์นั้นแสดงอรรถพิเศษในปุงลิงค์ในกาลใด ในกาลนั้น วิธีการกระจายรูป[อันบุคคลพึงทราบ] (จะอธิบายให้ทราบต่อไป)

ปุเร วิย สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นพึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

“โส”ติ สิสฺส โอกาโร.

แปลง สิ วิภัตติเป็น โอ อักษรด้วยสูตรว่า โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ)

สรโลปปรนยนานิ.

การลบสระ และการนำไปประกอบกับอักษรตัวหลังย่อมมี

สพฺโพ ชโน.

[ปฐมา เอกพจน์] สพฺโพ ชโน (ชนทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺโพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ตั้ง สพฺพ ชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า "ปรสมญฺญา ปโยเค"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า "โส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **สพฺโพ**

[แม้รูปอื่นจากนี้ก็พึงตั้งชื่อสรรพนามดังอุทาหรณ์ที่อยู่ข้างต้น แต่เพื่อย่อวิธีทำตัวจึงจะไม่ตั้งชื่อสรรพนามในอุทาหรณ์ต่อไป]

พหุวจเน "สพฺพ โย" อิตีธ-

ในพหูพจน์ในอุทาหรณ์ว่า สพฺพ โย (ลง โย วิภัตติท้าย สพฺพ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"ปรสมญฺญา ปโยเค"ติ สพฺพาทีนํ สพฺพนามสญฺญา.

ให้ สพฺพ ศัพท์เป็นต้นมีชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้)

[เหตุที่ต้องตั้งชื่อใหม่ เพราะคำว่า สพฺพนาม นั้นเป็นคำที่นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๗) กล่าวว่า สพฺพาทีนิ สพฺพนามานิ (สพฺพ ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า สรรพ-นาม) เมื่อท่านตั้งชื่อสรรพนามดังนี้แล้ว จึงกล่าวถึงวิธีที่เกี่ยวกับสรรพนามในสูตรต่อไปว่า สพฺพนามการเต ปจฺโม]

"โย"ติ วตฺตเต.

บทว่า โย (โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจโม.

แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ

โย อ. โย วิภัตติ *ปจโม* อันเป็นปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามการโต* จาก อ อักษรของสรรพนาม *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า สพฺพนามการ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพนามานํ อกาโร สพฺพนามกาโร (สัพพนามการะ คือ อ อักษรของสรรพนาม) ในคำว่า สพฺพนามการเต ตัดบทเป็น สพฺพนาม + อการโต + เอ]

สพฺเพสํ อิตฺถิปุมนปุํสกานํ นามานิ สพฺพนามานิ.

นามที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สพฺพนาม เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า สพฺเพสํ นามานิ สพฺพนามานิ (สรรพนาม คือ ชื่อของนามศัพท์ทั้งปวง)

คำว่า อิตฺถิปุมนปุํสกานํ แสดงว่า สพฺพ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงนามศัพท์ทั้งปวงที่เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ หมายความว่า สรรพนามอาจใช้แทนข้อความว่า บุรุษ สตรี หรือตระกูล ฯลฯ เป็นรูปว่า สพฺโพ ปุริโส (บุรุษทั้งปวง) สพฺพา อิตฺถี (สตรีทั้งปวง) สพฺพํ กุลํ (ตระกูลทั้งปวง) โย ปุริโส (บุรุษใด) ยา อิตฺถี (สตรีใด) ยํ กุลํ (ตระกูลใด) เป็นต้น ด้วยเหตุนั้น สรรพนามจึงไม่มีเพศโดยเฉพาะ แต่เป็นได้ทั้ง ๓ เพศตามความหมายที่ผู้กล่าวระบุถึง]

เตสํ สพฺเพสํ สพฺพนามสญฺญานํ ลิงฺคานํ อการโต ปโร ปจโม โย เอตฺตมาปชฺชเต.

โย ปฐมาวิภัตติท้าย อ อักษรของนามศัพท์ที่ชื่อว่าสรรพนามทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็น เอ

[ท่านให้แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ท้ายสรรพนาม อ การันต์ซึ่งมี ๒๒ ศัพท์ ยกเว้น อมุ กึ ทฺวิ ติ และ จตุ ศัพท์ ส่วนมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แสดงสรรพนาม ๒๔ ศัพท์ หมายถึง สรรพนาม ๒๓ ศัพท์ยกเว้น อมุ ดังคัมภีร์ปทสาธนฎีกากล่าวว่า

อมุสทฺทํ วิหาย อญฺเญ เตวีสติ สทฺทา อการนฺตา.[๙๑]

“ศัพท์ ๒๓ ศัพท์อื่นเว้น อมุ ศัพท์ เป็น อ การันต์”]

สพฺเพ ปุริสา.

[ปฐมา พหูพจน์]	สพฺเพ ปุริสา (บุรุษทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปฐโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺเพ**

อการโตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อการโต (ท้าย อ การันต์)

สพฺพา อมู.

บทว่า อการโต (ท้าย อ การันต์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า สพฺพา (หญิงทั้งปวง) อมู (บุรุษเหล่าโน้น, สตรีเหล่าโน้น, ตระกูลเหล่าโน้น)

[บทว่า สพฺพา เป็นอิตถีลิงค์ที่หมายถึง อิตฺถี จึงเป็น อา การันต์ ส่วน อมู ในที่นี้หมายถึงลิงค์ทั้งสาม จึงไม่แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ในอุทาหรณ์ข้างต้น]

เห สพฺพ สพฺพา เห สพฺเพ, สพฺพํ สพฺเพ, สพฺเพน สพฺเพหิ สพฺเพภิ.

[อาลปนะ] เห สพฺพ สพฺพา	เห สพฺเพ
[ทุติยา] สพฺพํ	สพฺเพ
[ตติยา] สพฺเพน	สพฺเพหิ สพฺเพภิ

จตุตฺเถกวจเน อายาเทเส สมฺปตฺเต-

ในจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เมื่อการแปลง [ส วิภัตติ] เป็น อาย ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อโต, อาเอ, สฺมาสฺมึนํ, อาย จตุตฺเถกวจนสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์), บทว่า อาเอ (เป็น อา และ เอ), บทว่า สฺมาสฺมึนํ (แห่ง สฺมา และ สฺมึ), บทว่า อาย (เป็น อาย) และบทว่า จตุตฺเถกวจนสฺส (แห่งจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.

การแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้ง ๓ ย่อมไม่มีนั่นเทียวได้บ้าง

อาเทสา อ.อาเทศ ท. *ตโย* สาม *อาเอ* จ คือ อ. อา และ เอ ด้วย *อาย* จ คือ อ. อาย ด้วย *สฺมาสฺมึนํ* จ ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมึ วิภัตติ ท. ด้วย *จตุตฺเถกวจนสฺส* จ ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ ด้วย *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนาเมหิ* จากสรรพนาม ท. *น โหนฺติ เอว* ย่อมไม่มี นั่นเทียว จ บ้าง ฯ

อการนฺเตหิ สพฺพนาเมหิ ปเรสํ สฺมาสฺมึอิจฺเจเตสํ จตุตฺเถกวจนสฺส จ อาเออายอิจฺเจเต อาเทสา เนว โหนฺตีติ อายาเทสาภาโว.

การแปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ซึ่งอยู่ท้ายสรรพนาม อ การันต์เป็นรูปว่า อา, เอ และ อาย เหล่านี้ย่อมไม่มีนั่นเทียว การไม่แปลง [ส วิภัตติ] เป็น อาย ย่อมมีด้วยสูตรนี้

[สูตรนี้ห้ามการแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมึ เป็น เอ และ ส เป็น อาย ท้ายบทสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ที่อาจกระทำด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา และ อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ จึงไม่มีรูปว่า สพฺเพ (สพฺพ + สฺมึ) สพฺพา (สพฺพ + สฺมา) และ สพฺพาย (สพฺพ + ส)]

จคฺคหณํ กตฺถจิ ปฏิเสธนิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีอรรถห้ามการปฏิเสธในบางแห่ง

เตน ปุพฺพาทีหิ สฺมาสฺมึนํ อาเอ จ โหนฺติ.

เพราะเหตุนั้น แม้การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และ เอ ย่อมมีได้บ้าง

[แม้ว่าสูตรนี้จะห้ามการแปลงเป็น อา เอ และ อาย ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในพระบาลีมีการอาเทศเหล่านั้นบ้างใน ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น ท่านจึงแสดง เอว ศัพท์และ จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ไว้ในสูตรเดียวกัน เอว ศัพท์ที่หน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำการปฏิเสธดังกล่าวท้ายสรรพนามส่วนใหญ่ จึงแปลว่า นั่นเทียว ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวัตตาปนวธารณะ คือ ห้ามการปฏิเสธนั้นอีกทอดหนึ่ง หมายถึงอนุญาตการอาเทศเหล่านั้นท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น จึงแปลว่า ได้บ้าง

การแสดง เอว และ จ ศัพท์ในพากย์เดียวนี้ คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๘๔) เรียกว่า นัยจับหอกเรียกสุนัข หมายความว่า เมื่อต้องการจะห้ามสุนัขตัวอื่นไม่ให้มากินข้าว ก็จับหอกขู่ไว้ แล้วเรียกสุนัขตัวโปรดมากิน การจับหอกเหมือนการห้ามด้วย เอว ศัพท์ ส่วนการเรียกสุนัขเหมือนการอนุญาตด้วย จ ศัพท์

อนึ่ง การแสดง น ปฏิเสธในไวยากรณ์ มิใช่กฎที่แน่นอนเสมอไป อาจมีข้อยกเว้นบ้างในบางรูปตามสมควร ดังปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เนน นิทฺทิฏฺฐ'มนิจฺจํ.[๙๒]

"กฎที่แสดงไว้ด้วย น ศัพท์ ไม่แน่นอน"]

สพฺพสฺส.

[จตุตถี] สพฺพสฺส

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺส

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

แม้ควรจะแปลง ส เป็น อาย ด้วยสูตรว่า "อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ" แต่ไม่ต้องแปลงเพราะสูตรว่า "ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ" ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพสฺส**

“อกาโร, เอ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อกาโร (อ อักษร) และบทว่า เอ (เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๒. สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.

อ อักษรของสรรพนามย่อมถึงความเป็น เอ ในเพราะ นํ วิภัตติ

อกาโร อ. อ อักษร *สพฺพนามานํ* ของสรรพนาม ท. *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือดึง เอ จากสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ มาไว้ในสูตรนี้ จึงไม่แปลว่าด้วย]

สพฺเพสํ สพฺพนามานํ อกาโร เอตฺตมาปชฺชเต นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

อ อักษรของสรรพนามทั้งปวงย่อมถึงความเป็น เอ ในเพราะ นํ วิภัตติ

[การแปลง อ เป็น เอ ในเพราะ นํ วิภัตตินี้ พบในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น ไม่ปรากฏในอิตถีลิงค์ ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

อิทํปิ ทฺวิลิงฺคสพฺพนาเมเสฺวว วิหิตํ.[๙๓]

“แม้สูตรนี้ก็กระทำในสรรพนาม ๒ ลิงค์เท่านั้น”]

“สพฺพนามโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสานํ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็น สํ และ สานํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *สํสานํ* เป็น สํ และ สานํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สพฺพโต สพฺพนามโต ปรสฺส นํวจนสฺส สํสานํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็นรูปว่า สํ และ สานํ เหล่านี้

[บทว่า สํสานํ ลง สิ แล้วลบ สิ ท้าย สํ และ สานํ ทีละบท ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น ดังคัมภีร์ปทสาธนฎีกากล่าวว่า

สํ สานนฺติ ลุตฺตปฐเมกวจนนฺตํ ปทํ. ตโต เอว อาห สํสานํ โหนฺตีติ.[๙๔]

“บทว่า สํสานํ มีปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ที่ถูกลบแล้วเป็นที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํสานํ โหนฺติ (เป็น สํ และ สานํ)”]

สพฺเพสํ สพฺเพสานํ, สพฺพสฺมา สพฺพมฺหา สพฺเพหิ สพฺเพภิ, สพฺพสฺส สพฺเพสํ สพฺเพสานํ, สพฺพสฺมึ สพฺพมฺหิ สพฺเพสุ.

[จตุตฺถี]		สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
[ปัญจมี]	สพฺพสฺมา สพฺพมฺหา	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
[ฉัฏฐี]	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
[สัตตมี]	สพฺพสฺมึ สพฺพมฺหิ	สพฺเพสุ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพสํ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง อ ที่สุดของ สพฺพ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สพฺพนามานํ นมฺหิ จ" แปลง นํ เป็น สํ ด้วยสูตรว่า "สพฺพโต นํ สํสานํ"

สำเร็จรูปเป็น **สพฺเพสํ**

[การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพสานํ ก็นัยเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยน สํ เป็น สานํ เท่านั้น]

สพฺพ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺโพ	สพฺเพ
อาลปนะ	เห สพฺพ สพฺพา	เห สพฺเพ
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺเพ
ตติยา	สพฺเพน	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
จตุตถี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
ปัญจมี	สพฺพมฺหา สพฺพสฺมา	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
สัตตมี	สพฺพมฺหิ สพฺพสฺมึ	สพฺเพสุ

อิตฺถิยํ "อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย"ติ อาปจฺจโย.

ในอิตถีลิงค์ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์)

อญฺญํ กญฺญาสทฺทสมํ อญฺญตฺร สนํสฺมึวจเนหิ.

รูปอื่นนอกจาก ส, นํ และ สฺมึ วิภัตติแจกเหมือน กญฺญา ศัพท์

[บทว่า อญฺญตฺร เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่า ยกเว้น บทที่ประกอบกับ อญฺญตฺร อาจใช้เป็นทุติยา ตติยา หรือปัญจมีวิภัตติ]

สพฺพา ปชา, สพฺพา สพฺพาโย, เห สพฺเพ เห สพฺพา สพฺพาโย, สพฺพํ สพฺพา สพฺพาโย, สพฺพาย สพฺพาหิ สพฺพาภิ.

[ปฐมา] สพฺพา ปชา (หมู่สัตว์ทั้งปวง) สพฺพา สพฺพาโย

[อาลปนะ]	เห สพฺเพ	เห สพฺพา สพฺพาโย
[ทุติยา]	สพฺพํ	สพฺพา สพฺพาโย
[ตติยา]	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ

จตุตฺเถกวจเน-

ในจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สพฺพนามโต, วา, “สพฺพโต โก”ติ อิโต “สพฺพโต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า สพฺพโต (ทั้งปวง) จากสูตรว่า สพฺพโต โก (ลง ก อาคมท้ายสรรพนามทั้งปวง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๔. ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.

แปลง สฺมึ และ ส วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงที่ชื่อว่า ฆ และ ป เป็น สํ และ สา ได้บ้าง

สํสา อ. สํ และ สา อาเทศ ท. *สฺมึสานํ* ของ สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *ฆปโต* อันชื่อว่า ฆ และ ป *โหนฺติ* ย่อมมี วา บ้าง ฯ

สพฺพโต สพฺพนามโต ฆปสญฺญโต สฺมึสอิจฺเจเตสํ ยถากฺกมํ สํสาอาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้ คือ สฺมึ และ ส ท้ายสรรพนามทั้งปวงที่มีชื่อว่า ฆ และ ป เป็น สํ, สา ตามลำดับได้บ้าง

“สํสาเสฺวกวจเนสุ จา”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ (ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๕. โฆ รสฺสํ.

ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สํ สา ซึ่งเป็นเอกพจน์

โฆ อ. ฆ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *สํสาสุ* ในเพราะ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

ฆสญฺโญ อากาโร รสฺสมาปชฺชเต สํสาเสฺวกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ ปเรสุ.

อา อักษรซึ่งมีชื่อว่า ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ ที่อยู่เบื้องหลัง

“สาคโม”ติ วตฺตเต.

บทว่า สาคโม (ลง ส เป็นอาคม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๖. สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.

ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์

สาคโม อ.อาคม คือ ส *โหติ* ย่อมลง *สํสาสุ* ในเพราะ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงคำว่า สาคโม จากสูตรว่า สาคโม เส มาไว้ในสูตรนี้]

สํสาอิจฺเจเตสุ เอกวจนฏฺฐานสมฺภูเตสุ วิภตฺตาเทเสสุ ปเรสุ ลิงฺคมฺหา สการาคโม โหติ.

ลง ส เป็นอาคมท้ายนามศัพท์ในเพราะ สํ และ สา ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ อันอยู่ในตำแหน่งเอกพจน์

[ในสูตรกล่าวว่า สํสาสุ เอกวจเนสุ (ในเพราะ สํ สา เอกพจน์) ความจริง สํ และ สา เป็นอาเทศของ สฺมึ และ ส ที่เป็นเอกพจน์ จึงไม่ใช่เอกพจน์จริงๆ วุตติจึงอธิบายว่า เอกวจนฏฺฐานสมฺภูเตสุ (อันอยู่ในตำแหน่งเอกพจน์) การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงผู้อาศัย ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงที่ตั้งคือ สฺมึ และ ส วิภัตติ แต่เจตนาหมายถึงผู้อาศัยคือ สํ และ สา ที่เป็นอาเทศของวิภัตติเหล่านั้น]

สพฺพสฺสา สพฺพาย สพฺพาสํ สพฺพาสานํ, สพฺพาย สพฺพาหิ สพฺพาภิ, สพฺพสฺสา สพฺพาย สพฺพาสํ สพฺพาสานํ.

[จตุตถี]	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
[ปัญจมี]	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
[ฉัฏฐี]	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถีลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สพฺพา

ตั้ง สพฺพา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย สพฺพา ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภัตติ ท้าย ฆ เป็น สา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึสานํ สํสา”

ในเพราะ สา รัสสะ อา ท้าย สพฺพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ สา ด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพสฺสา**

สุมึมฺหิ-

ใน สุมึ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สพฺพนามโต” “ฆปโต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) และบทว่า ฆปโต (ที่ชื่อ ฆ และ ป) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๗. เนตาหิ สฺมิมายยา.

สฺมึ ท้ายสรรพนามที่ชื่อว่า ฆ และ ป เหล่านี้ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

สมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *เอตาหิ สพฺพนามโต* จากสรรพนาม ท. เหล่านั่น *ฆปโต* ที่ชื่อว่า ฆ และ ป *อายยา* เป็น อาย และ ยา *น โหติ* ย่อมไม่เป็น *วา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้เป็นสูตรปฏิเสธสูตรว่า ฆโต นาทีนํ และ ปโต ยา ตัดบทเป็น ๔ บท คือ น + เอตาหิ + สฺมึ + อายยา บทว่า สฺมึ ลง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าเมื่อควรกล่าวเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า สฺมึโน ให้ลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

เอเตหิ สพฺพนาเมหิ ฆปสญฺเญหิ ปรสฺส สฺมึวจนสฺส เนว อายยาเทสา โหนฺตีติ อายาภาโว.

การแปลง สฺมึ วิภัตติท้ายสรรพนามที่มีชื่อว่า ฆ และ ป เหล่านี้เป็น อาย และ ยา ย่อมไม่มีนั่นเทียว ดังนั้น จึงไม่แปลง [สฺมึ] เป็น อาย

[คำว่า เอตาหิ ในสูตร หมายถึงศัพท์อิตถีลิงค์ว่า ฆปสญฺญาหิ (ชื่อว่า ฆ และ ป) แต่วุตติอธิบายเป็นสรรพนามที่มีชื่อว่า ฆ และ ป จึงกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า เอเตหิ สพฺพนาเมหิ]

วาธิการโต กฺวจิ โหติ.

การแปลง [สฺมึ วิภัตติเป็น อาย] ย่อมมีในสรรพนามบางศัพท์ เพราะการตามมาของ วา ศัพท์

ทกฺขิณาย อุตฺตรายาติอาทิ.

เช่น

ทกฺขิณาย (ในทิศใต้) อุตฺตราย (ในทิศเหนือ)

ดังนี้เป็นต้น

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ จึงอนุญาตให้แปลง สฺมึ เป็น อาย ได้บ้าง ในอุทาหรณ์ว่า ทกฺขิณาย (ในทิศใต้) และ อุตฺตราย (ในทิศเหนือ) เช่น ทกฺขิณาย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตในทิศใต้), อุตฺตราย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตในทิศเหนือ)

อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาอุทาหรณ์ว่า ตาย ปฏิพทฺธจิตฺโต (ผู้มีจิตปฏิพัทธ์แล้วในหญิงนั้น) ในบทว่า ตาย นี้ให้แปลง สฺมึ เป็น อาย ได้บ้าง]

สํยมาเทสา.

การแปลง สฺมึ เป็น สํ และ ยํ ย่อมมี

สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสุ.

[สัตตมี] สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสุ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺสํ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพา

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า "อา โฆ"

แปลง สฺมึ ท้าย ฆ เป็น สํ ด้วยสูตรว่า "ฆปโต สฺมึสานํ สํสา"

ในเพราะ สํ รัสสะ อา ท้าย สพฺพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "โฆ รสฺสํ"

ลง สฺ อาคมในเพราะ สํ ด้วยสูตรว่า "สํสาเสฺวกวจเนสุ จ"

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพสฺสํ**

สพฺพา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพา	สพฺพา สพฺพาโย
อาลปนะ	เห สพเพ	เห สพฺพา สพฺพาโย
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺพา สพฺพาโย

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ตติยา	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
จตุตถี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
ปัญจมี	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
สัตตมี	สพฺพสฺสํ สพฺพายํ	สพฺพาสุ

นปุํสเก สพฺพํ จิตฺตํ สพฺพานิ, เห สพฺพ เห สพฺพานิ, สพฺพํ สพฺพานิ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น

[ปฐมา]	สพฺพํ จิตฺตํ (จิตทั้งหมด)	สพฺพานิ
[อาลปนะ]	เห สพฺพ	เห สพฺพานิ
[ทุติยา]	สพฺพํ	สพฺพานิ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพานิ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย เป็น นิ ท้าย อ การันต์ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นิ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพานิ**

เสสํ ปุลฺลิงฺเค วิย เญยฺยํ.

รูปที่เหลือพึงทราบเหมือนในปุงลิงค์ [เหมือน สพฺพ ศัพท์ในปุงลิงค์]

สพฺพ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพํ	สพฺพานิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห สพฺพ	เห สพฺพานิ
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺพานิ
ตติยา	สพฺเพน	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
จตุตฺถี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
ปัญจมี	สพฺพมฺหา สพฺพสฺมา	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
สัตตมี	สพฺพมฺหิ สพฺพสฺมึ	สพฺเพสุ

เอวํ กตราทีนํ อญฺญตมสทฺทปริยนฺตานํ ตีสุปิ ลิงฺเคสุ รูปนโย.

การกระจายรูปในลิงค์ทั้งสามของศัพท์มี กตร เป็นต้น มี อญฺญตม ศัพท์เป็นที่สุด ย่อมมีเหมือนอย่างนี้

[สรรพนามเหล่านี้แจกเหมือน สพฺพ ศัพท์เป็นส่วนมาก แต่มีบางรูปที่ไม่แจกเหมือน สพฺพ ศัพท์ เช่น อุภย ศัพท์ + โย วิภัตติ มีรูปเป็น อุภโย ดังข้อความในอุทยชาดก (ขุ. ชา. ๒๗.๓๗.๒๔๒) ว่า อิเมกรตฺตึ อุภโย วเสม (พวกเราสองคนจะอยู่ตลอดราตรีหนึ่งในที่นี้) และรูปว่า อญฺญิสฺสา, อิตริสฺสา ที่ลง ส วิภัตติ พร้อมทั้งรูปว่า อญฺญิสฺสํ, อิตริสฺสํ ที่ลง สฺมึ วิภัตติ ซึ่งท่านจะกล่าวต่อไปในสูตรว่า เอติมาสมิ ก็เป็นรูปพิเศษที่ต่างจาก สพฺพ ศัพท์]

ตตฺถ กตรกตมสทฺทา ปุจฺฉนตฺถา.

ในบรรดาสรรพนามเหล่านั้น กตร และ กตม ศัพท์ มีอรรถว่า ถาม

[ศัพท์ว่า กตร และ กตม เป็นสรรพนามมีอรรถว่า ถาม แปลว่า อันไหน เช่น กตรคามวาสี (ผู้อยู่ในหมู่บ้านไหน) กตเมสํ พุทฺธานํ สาสนํ (ศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหน) ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๔๖) กล่าวว่า

“กตร ศัพท์มีขอบเขตแคบ (อปฺปวิสย) คือ กล่าวถึงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของหนึ่งอย่างหรือสองอย่างเป็นต้นในสิ่งที่มีจำนวนน้อย เช่น กตเรน มคฺเคน คนฺตพฺพํ (พึงไปทางไหน), สมุทฺโท กตโร อยํ (นี้คือมหาสมุทรไหน)

ส่วน กตม ศัพท์มีขอบเขตกว้าง (พหุวิสย) คือ กล่าวถึงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของหนึ่งอย่างหรือสองอย่าง เป็นต้นในสิ่งที่มีจำนวนมาก เช่น กตเม ธมฺมา กุสลา (ธรรมเหล่าไหนเป็นกุศล)”]

อุภยสทฺโท ทฺวิอวยวสมุทายวจโน.

อุภย ศัพท์ แสดงกลุ่มที่มีส่วนทั้งสอง

[ศัพท์ว่า ทฺวิ และ อุภ แปลว่า สอง ใช้แสดงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของสองอย่างโดยทั่วไป ส่วนศัพท์ว่า อุภย แปลว่า สอง เหมือนกัน แต่ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งสองอย่างที่เป็นคู่กัน เช่น อุภเย เทวมานุสา (เทวดาและมนุษย์ทั้งสองฝ่าย) ศัพท์นี้มาจาก อุภ ศัพท์ + อย ปัจจัยในอรรถว่า อวยวะ (ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโภ อวยวา ยสฺสาติ อุภโย (อุภยะ คือ มีส่วนสองส่วน)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๑๒) กล่าวว่า รูปว่า อุภโย ที่ลง สิ วิภัตติไม่พบในพระบาลี พบแต่รูปว่า อุภโย เป็นพหูพจน์ที่ลง โย วิภัตติ ซึ่งตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ให้แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ]

อิตรสทฺโท วุตฺตปฺปฏิโยควจโน.

อิตร ศัพท์ แสดงฝ่ายประกอบร่วมกันของสิ่งที่กล่าวถึง

[อิตร ศัพท์แปลว่า อื่น เหมือน อญฺญ แต่ใช้ในกรณีที่กล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน เช่น ในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ วคฺคานํ ทุติยจตุตฺถา ธนิตาติปิ วุจฺจนฺติ. อิตเร สิถิลาติ.[๙๕]

“อนึ่ง ในบรรดาโฆสะและอโฆสะเหล่านี้ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค ยังเรียกว่า ธนิต ด้วย อักษรเหล่าอื่นนอกจากนี้ เรียกว่า สิถิล”

ในเบื้องแรกท่านกล่าวถึงธนิตว่าคืออักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค แล้วกล่าวถึงอักษรอื่นจากนี้ว่าชื่อ สิถิล จึงใช้ อิตเร ที่หมายถึงอักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของวรรค ถ้าท่านใช้ อญฺเญ อาจสื่อความถึงพยัญชนะ อ วรรคอีกด้วย จึงใช้ อิตเร ในที่นี้

นอกจากนั้น ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๗-๑๙) ได้กล่าวว่าพระพุทธพจน์แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ครั้นอธิบายความหมายของคำว่า วินย แล้ว ต่อจากนั้นจะอธิบายความหมายพระสูตร จึงกล่าวว่า อิตรํ ปน (ส่วนพระสูตรอื่น) และเมื่อจะอธิบายความหมายของพระอภิธรรมต่อจากพระสูตร ได้กล่าวว่า อิตโร ปน (ส่วนพระอภิธรรมอื่น)]

อญฺญสทฺโท อธิคตาปรวจโน.

อญฺญ ศัพท์ แสดงเนื้อความอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว

[อญฺญ ศัพท์แปลว่า อื่น เหมือน อิตร ศัพท์ นิยมใช้โดยทั่วไปในที่มิได้กล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน เช่น พฺราหฺมโณว เสฏฺโฐ วณฺโณ. อญฺเญ ตโย วณฺณา หีนา (พราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะสูง ส่วนวรรณะสามอย่างอื่นเป็นวรรณะต่ำ)]

อญฺญตรอญฺญตมสทฺทา อนิยมตฺถา.

อญฺญตร และ อญฺญตม ศัพท์ แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะ

[ศัพท์ว่า อญฺญตร และ อญฺญตม ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตรเป็นต้น จึงแปลว่า อันใดอันหนึ่ง บางแห่งใช้ศัพท์เหล่านี้ในกรณีที่ไม่ปรากฏชื่อและโคตรจริงๆ บางแห่งแม้จะปรากฏชื่อและโคตรก็ใช้ศัพท์เหล่านี้ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อญฺญตราติ อนิยมิตนิทฺเทโส. สา หิ นามโคตฺเตน อปากฏา. ตสฺมา อญฺญตราติ วุตฺตา.[๙๖]

“คำว่า อญฺญตรา (เทวดาตนใดตนหนึ่ง) แสดงไว้ด้วยความไม่แน่นอน เพราะเทวดานั้นไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร ดังนั้นจึงกล่าวว่า เทวดาตนใดตนหนึ่ง”

อญฺญตรา เทวตาติ นามโคตฺตวเสน อปากฏา เอกา เทวตาติ อตฺโถ.[๙๗]

“พระดำรัสว่า อญฺญตรา เทวตา (เทวดาตนใดตนหนึ่ง) มีความหมายว่า เทวดาตนหนึ่งที่ไม่ปรากฏโดยเนื่องด้วยชื่อและโคตร”

อภิญฺญาโต สกฺโกปิ เทวราชา อญฺญตโรติ วุตฺโต.[๙๘]

“แม้ท้าวสักกะจอมเทพผู้ปรากฏก็กล่าวไว้ว่าเป็นเทวดาตนใดตนหนึ่ง”

ศัพท์ว่า อญฺญตร มาจาก อญฺญ ศัพท์ + ฑตร ปัจจัย (ตร ปัจจัย) ส่วน อญฺญตม มาจาก อญฺญ ศัพท์ + ฑตม ปัจจัย (ตม ปัจจัย) สันสกฤตถือว่าการแยกสิ่งหนึ่งออกจากสองสิ่งให้ใช้ อญฺญตร ส่วนการแยกสิ่งหนึ่งออกจากสามสิ่งขึ้นไป ใช้ อญฺญตม แต่ในบาลีไม่มีทวิพจน์จึงมีวิธีใช้เหมือนกัน]

“โย, สพฺพนามการเต ปฐโม”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โย (โย วิภัตติ) และสูตรว่า สพฺพนามการเต ปฐโม (แปลงปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๘. ทวนฺทฏฺฐา วา.

โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง

โย อ. โย วิภัตติ *ปฐโม* อันเป็นปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามการโต* จาก อ อักษรของสรรพนาม *ทฺวนฺทฏฺฐา* อันตั้งอยู่ในทวันทสมาส *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

ทฺวนฺทสมาสฏฺฐา สพฺพนามการโต ปโร ปฐโม โย เอตฺตมาปชฺชเต วา.

โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาส ย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง

[คำว่า ทฺวนฺทสมาสฏฺฐา อธิบาย ทฺวนฺทฏฺฐา ว่าคือตั้งอยู่ในทวันทสมาส มิใช่แปลว่า ตั้งอยู่ในคู่]

กตโร จ กตโม จาติ กตรกตเม, กตรกตมา วา อิจฺจาทิ.

คนไหน ด้วย คนไหน ด้วย ชื่อว่า กตรกตเม หรือว่า กตรกตมา (คนไหนๆ) ดังนี้เป็นต้น

[รูปว่า กตรกตเม เป็นทวันทสมาสที่แปลง โย เป็น เอ ส่วนรูปว่า กตรกตมา เป็นผลของ วา ศัพท์ซึ่งอนุญาตให้แปลง โย เป็น อา เหมือน ปุริสา

คำว่า ดังนี้เป็นต้น หมายความว่า รูปที่เหลือแจกเหมือน สพฺพ ศัพท์ เฉพาะในรูปพหูพจน์เท่านั้นเพราะ กตรกตม ศัพท์เป็นอสมาหารทวันทสมาส

รูปว่า กตรกตม เป็นสรรพนาม ๒ บทเชื่อมเป็นทวันทสมาส อย่างไรก็ตาม ถ้าหากบทหน้าเป็นสุทธนามและบทหลังเป็นสรรพนามก็ใช้วิธีของสูตรนี้ได้เช่นกัน ดังคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒) แสดงอุทาหรณ์ไว้ว่า ทนฺตกตเม, ทนฺตกตมา (ฟันซี่ไหนๆ)]

กตรกตม สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	กตรกตเม กตรกตมา
อาลปนะ	เห กตรกตเม กตรกตมา
ทุติยา	กตรกตเม
ตติยา	กตรกตเมหิ กตรกตเมภิ
จตุตถี	กตรกตมานํ
ปัญจมี	กตรกตเมหิ กตรกตเมภิ
ฉัฏฐี	กตรกตมานํ
สัตตมี	กตรกตเมสุ

ปุพฺพาทโย ทิสาทิววตฺถานวจนา.

ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น แสดงการกำหนดทิศเป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ใน ปุพฺพาทิ รวบรวมศัพท์ที่เหลืออีก ๕ ศัพท์ คือ ปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง) อปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง) ทกฺขิณ (ทิศใต้, เบื้องขวา) อุตฺตร (ทิศเหนือ, เบื้องบน) และ อธร (ทิศเบื้องต่ำ, เบื้องล่าง) ส่วน อาทิ ศัพท์ใน ทิสาทิ รวบรวมกาลและสถานที่ จึงมีข้อความว่า ปุพฺพทิสา (ทิศตะวันออก) ปุพฺโพ เทโส (สถานที่ข้างหน้า) ปุพฺพํ ฐานํ (สถานที่ข้างหน้า) ปุพฺโพ กาโล (กาลเบื้องหน้า) แม้ ปร ศัพท์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นอาจเป็นสุทธนามได้อีกด้วย โดยมีความหมายเป็นอย่างอื่น คือ ปุพฺพ (หนอง, ประธาน) ปร (ศัตรู, ประเสริฐ) ทกฺขิณ (ทักษิณา) อุตฺตร (ประเสริฐ, คำตอบ, ผ้าห่ม) อญฺญ (อรหัตตผล) ดังสาธกกล่าวว่า

อญฺญสทฺโท ปุพฺพสทฺโท ทกฺขิโณ จุตฺตโร ปโร
สพฺพนาเมสุ คยฺหนฺติ อสพฺพนามิเกสุปิ.[๙๙]

“ศัพท์ว่า อญฺญ ปุพฺพ ทกฺขิณ อุตฺตร และ ปร ย่อมถือเอาในสรรพนามและศัพท์ที่มิใช่สรรพนาม”]

ปุพฺโพ กาโล.

เช่น ปุพฺโพ กาโล (กาลเบื้องหน้า)

พหุวจเน "ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา"ติ เอตฺถ ปราติ นิทฺเทสโต ปุพฺพาทีหิ โยวจนสฺส วิกปฺเปเนกาโร.

ในพหูพจน์ แปลง โย วิภัตติท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น เอ ได้บ้าง เพราะแสดงศัพท์ว่า ปรา ในสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์) นี้

[ตามปกติ โย วิภัตติท้ายสรรพนามจะแปลงเป็น เอ แต่ในสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา นี้ ถึงแม้ว่า ปรา จะเป็นสรรพนามก็ไม่กระจายเป็น ปเร แต่กลับกระจายเป็น ปรา แทน เมื่อมีตัวอย่างให้เห็นเช่นนี้ ก็ทำให้สามารถแปลงสรรพนามอื่นๆ ที่เป็นกลุ่ม ปุพฺพ ศัพท์เป็น อา ได้บ้าง]

ปุพฺเพ ปุพฺพา, เห ปุพฺพ เห ปุพฺเพ เห ปุพฺพา, ปุพฺพํ ปุพฺเพ, ปุพฺเพน ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ, ปุพฺพสฺส ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ.

[ปฐมา]		ปุพฺเพ ปุพฺพา
[อาลปนะ]	เห ปุพฺพ	เห ปุพฺเพ เห ปุพฺพา
[ทุติยา]	ปุพฺพํ	ปุพฺเพ
[ตติยา]	ปุพฺเพน	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
[จตุตฺถี]	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ

"สฺมาสฺมึนํ วา"ติ วิกปฺเปนาการา.

แปลง [สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ] เป็น อา และ เอ อักษรได้บ้างด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา (แปลง สฺมา และ สฺมึ ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

[แม้สูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ จะห้ามการแปลง สฺมึ เป็น เอ และ สฺมา เป็น อา แต่ จ ศัพท์ในสูตรนั้นได้อนุญาตให้แปลงได้ใน ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น จึงมีการอาเทศดังกล่าวในรูปปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์เหล่านั้นในเพราะ สฺมึ และ สฺมา วิภัตติ]

ปุพฺพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ, ปุพฺพสฺส ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ, ปุพฺเพ ปุพฺพสฺมึ ปุพฺพมฺหิ ปุพฺเพสุ.

[ปัญจมี] ปุพฺพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ

[ฉัฏฐี] ปุพฺพสฺส ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ

[สัตตมี] ปุพฺเพ ปุพฺพสฺมึ ปุพฺพมฺหิ ปุพฺเพสุ

ปุพฺพ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุพฺโพ	ปุพฺเพ ปุพฺพา
อาลปนะ	เห ปุพฺพ	เห ปุพฺเพ เห ปุพฺพา
ทุติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺเพ
ตติยา	ปุพฺเพน	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
จตุตถี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ
ปัญจมี	ปุพฺพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
ฉัฏฐี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ
สัตตมี	ปุพฺเพ ปุพฺพสฺมึ ปุพฺพมฺหิ	ปุพฺเพสุ

อิตฺถิยํ ปุพฺพา ทิสา ปุพฺพา ปุพฺพาโย อิจฺจาทิ สพฺพาสทฺทสมํ.

ในอิตถีลิงค์ กระจายเหมือน สพฺพา ศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

[ปฐมา] ปุพฺพา ทิสา (ทิศตะวันออก) ปุพฺพา ปุพฺพาโย

ปุพฺพา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุพฺพา	ปุพฺพา ปุพฺพาโย
อาลปนะ	เห ปุพฺเพ	เห ปุพฺพา ปุพฺพาโย
ทุติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺพา ปุพฺพาโย
ตติยา	ปุพฺพาย	ปุพฺพาสํ ปุพฺพาสานํ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	ปุพฺพสฺสา ปุพฺพาย	ปุพฺพาสํ ปุพฺพาสานํ
ปัญจมี	ปุพฺพาย	ปุพฺพาหิ ปุพฺพาภิ
ฉัฏฐี	ปุพฺพสฺสา ปุพฺพาย	ปุพฺพาสํ ปุพฺพาสานํ
สัตตมี	ปุพฺพสฺสํ ปุพฺพายํ	ปุพฺพาสุ

นปุํสเก ปุพฺพํ ฐานํ, ปุพฺพานิ, เห ปุพฺพ เห ปุพฺพานิ, ปุพฺพํ ปุพฺพานิ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น

[ปฐมา] ปุพฺพํ ฐานํ (สถานที่เบื้องหน้า) ปุพฺพานิ

[อาลปนะ] เห ปุพฺพ ปุพฺพานิ

[ทุติยา] ปุพฺพํ ปุพฺพานิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน [ปุพฺพ ศัพท์]ในปุงลิงค์

ปุพฺพ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปุพฺพํ	ปุพฺพานิ
อาลปนะ	เห ปุพฺพ	เห ปุพฺพานิ
ทุติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺพานิ
ตติยา	ปุพฺเพน	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
จตุตถี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ
ปัญจมี	ปุพฺพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
ฉัฏฐี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพสานํ
สัตตมี	ปุพฺเพ ปุพฺพสฺมึ ปุพฺพมฺหิ	ปุพฺเพสุ

เอวํ ปราปรทกฺขิณุตฺตราธรสทฺทา.

ปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง) อปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง),

ทกฺขิณ (ทิศใต้, เบื้องขวา) อุตฺตร (ทิศเหนือ, เบื้องบน)

อธร (ทิศเบื้องต่ำ, เบื้องล่าง)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

“สพฺพนามโต, ทฺวนฺทฏฺฐา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้าย สรรพนาม) และบทว่า ทฺวนฺทฏฺฐา (ซึ่งตั้งอยู่ในทวันทสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๙. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่น ท้ายสรรพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมไม่มี

การิยํ อ.วิธี *สพฺพนามิกํ* อันประกอบแล้วในสรรพนาม *อญฺญํ* อื่น *โยวจนสฺส* ของ โย วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *ทฺวนฺทฏฺฐา* อันตั้งอยู่ในทวันทสมาส *น โหติ* ย่อมไม่มี ฯ

[คำว่า สพฺพนามิก ประกอบศัพท์จาก สพฺพนาม ศัพท์ + อิก ปัจจัยในนิยุตตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพนาเมสุ นิยุตฺตํ สพฺพนามิกํ = สัพพนามิกะ คือ วิธีอันประกอบแล้วในสรรพนาม

อีกอย่างหนึ่ง ลง อิก ปัจจัยในสันนิธานตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพนาเมสุ สนฺนิธานํ สพฺพนามิกํ = สัพพนามิกะ คือ วิธีอันตั้งอยู่ในสรรพนาม]

ทฺวนฺทฏฺฐา สพฺพนามโต ปรสฺส โยวจนสฺส จเปตฺวา เอตฺตํ อญฺญํ สพฺพนามิกํ การิยํ น โหตีติ สํสานมาเทสาภาโว.

วิธีที่พึงกระทำของสรรพนามอื่นที่อยู่ท้ายสรรพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาส ยกเว้นการแปลง โย วิภัตติเป็น เอ ย่อมไม่มี ดังนั้น จึงไม่แปลง [นํ วิภัตติ] เป็น สํ และ สานํ

ปุพฺพาปรานํ, ปุพฺพุตฺตรานํ, อธรุตฺตรานํ.

เช่น

ปุพฺพาปรานํ	(แห่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก)
ปุพฺพุตฺตรานํ	(แห่งทิศตะวันออกและทิศเหนือ)
อธรุตฺตรานํ	(แห่งทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน)

[สรรพนามที่เป็นทวันทสมาส ท่านอนุญาตให้แปลง โย วิภัตติเป็น เอ ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า

ทฺวนฺทฏฺฐา วา แต่ห้ามการแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ ที่กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า สพฺพโต นํ สํสานํ ดังนั้น จึงไม่มีรูปว่า ปุพฺพาปราสํ, ปุพฺพาปราสานํ ทิสานํ (แห่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) หรือ ปุพฺพาปเรสํ, ปุพฺพาปเรสานํ เทสานํ (แห่งสถานที่ข้างหน้าและข้างหลัง) เป็นต้น

บทว่า ปุพฺพาปร มีรูปวิเคราะห์เป็นอิตถีลิงค์ว่า

- ปุพฺพา จ อปรา จ ปุพฺพาปรา = ปุพพาประ คือ ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก

หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นปุงลิงค์ว่า

- ปุพฺโพ จ อปโร จ ปุพฺพาปรา = ปุพพาประ คือ สถานที่ข้างหน้าและข้างหลัง]

“นาญฺญํ สพฺพนามิกนฺ”ติ วินาธิกาเรน โยเคน ตติยาสมาเสปิ.

[วิธีที่พึงกระทำของสรรพนามอื่นย่อมไม่มี]แม้ในตติยาตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า นาญฺญํ สพฺพนามิกํ โดยยกเว้นบทที่ติดตามมา

[ท่านห้ามวิธีสรรพนามนอกจากการแปลง โย เป็น เอ คือ การแปลง สฺมึ เป็น สํ, ส เป็น สา และ นํ เป็น สํ, สานํ ด้วยสูตรว่า นาญฺญํ สพฺพนามิกํ ที่ยกเว้นบทว่า ทฺวนฺทฏฺฐา (ที่ตั้งอยู่ท้ายทวันทสมาส)]

มาสปุพฺพาย มาสปุพฺพานํ.

เช่น

มาสปุพฺพาย	(แก่/แห่ง/ในหญิงผู้ก่อนด้วยเดือน = ผู้แก่เดือนกว่า)
มาสปุพฺพานํ	(แก่/แห่งชาย/หญิง/ตระกูลผู้ก่อนด้วยเดือนทั้งหลาย)

[คำว่า มาสปุพฺพา รูปแรก เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ตติยาตัปปุริสสมาสว่า มาเสน ปุพฺพา มาสปุพฺพา (มาสปุพพา คือ หญิงผู้ก่อนด้วยเดือน) รูปว่า มาสปุพฺพาย อาจลง ส จตุตถีหรือฉัฏฐีวิภัตติ และ สฺมึ สัตตมีวิภัตติได้ แต่ไม่มีรูปเป็น มาสปุพฺพสฺสา, มาสปุพฺพสฺสํ

คำว่า มาสปุพฺพ รูปหลัง เป็นได้ทั้งสามลิงค์ มีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่เมื่อลง นํ วิภัตติแล้ว ไม่แปลง นํ เป็น สํ และ สานํ จึงไม่มีรูปว่า มาสปุพฺเพสํ, มาสปุพฺเพสานํ (ปุงลิงค์, นปุงสกลิงค์) หรือ มาส-ปุพฺพาสํ, มาสปุพฺพาสานํ (อิตถีลิงค์)]

“นาญฺญํ สพฺพนามิกนฺ”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า นาญฺญํ สพฺพนามิกํ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มี) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง

การิยํ อ.วิธี *สพฺพนามิกํ* อันประกอบแล้วในสรรพนาม *อญฺญํ* อื่น *น โหติ* ย่อมไม่มี *พหุพฺพีหิมฺหิ* ในพหุพพีหิสมาส จ บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามวิธีของสูตรนี้ จึงแปลว่า ได้บ้าง]

พหุพฺพีหิมฺหิ จ สมาเส สพฺพนามิกวิธานํ นาญฺญํ โหติ.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง

[สูตรนี้มีความหมายว่า ในพหุพพีหิสมาสให้กระจายรูปอย่างนามธรรมดา ยกเว้นการแปลง โย เป็น เอ ซึ่งเป็นวิธีเฉพาะสรรพนาม ทั้งนี้เนื่องจากสูตรว่า นาญฺญํ สพฺพนามิกํ ตามมาสูตรนี้

คำอธิบายข้างต้นนี้ ท่านกล่าวตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ความจริงพหุพพีหิสมาสเป็นสมาสที่มีอรรถของอัญญบทเป็นประธาน จึงไม่ควรจะมีวิธีของสรรพนามอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปว่า ปิยปุพฺพ ควรมีรูปเป็นปุงลิงค์ตาม ปุริส ว่า ปิยปุพฺโพ, ปิยปุพฺพา ฯลฯ มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม อิตฺถี ว่า ปิยปุพฺพา, ปิยปุพฺพา ปิยปุพฺพาโย ฯลฯ มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม จิตฺต ว่า ปิยปุพฺพํ, ปิยปุพฺพา ปิยปุพฺพานิ ฯลฯ ดังนั้น บทว่า อญฺญํ ไม่ควรตามมา หากแต่ควรตามมาเพียง น สพฺพนามิกํ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ดังคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๓๕) มีสูตรว่า พหุพฺพีหิมฺหิ (วิธีที่เป็นไปในสรรพนามอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาส) และมีวุตติในสูตรนั้นโดย อญฺญํ ศัพท์ไม่ติดตามมาว่า พหุพฺพีหิมฺหิ สมาเส สพฺพนามิกํ การิยํ น ภวติ (วิธีของสรรพนามย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาส)]

ปิยปุพฺพาย ปิยปุพฺพานํ ปิยปุพฺเพ.

เช่น

ปิยปุพฺพาย	(แก่/แห่ง/ในหญิงผู้เคยมีคนรัก)
ปิยปุพฺพานํ	(แก่/แห่งหญิง/ชาย/ตระกูลผู้เคยมีคนรักทั้งหลาย)

ปิยปุพฺเพ (ในชาย/ตระกูลผู้เคยมีคนรัก)

[คำว่า ปิยปุพฺพา รูปแรก (อิตถีลิงค์) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิโย ปุพฺเพ เอติสฺสาติ ปิยปุพฺพา (ปิย-ปุพพา คือ หญิงผู้เคยมีคนรัก) รูปว่า ปิยปุพฺพาย ลง ส หรือ สฺมึ วิภัตติ แต่ไม่แปลงเป็น สา และ สํ จึงไม่มีรูปเป็น ปิยปุพฺพสฺสา, ปิยปุพฺพสฺสํ เพราะสูตรนี้ห้ามรูปดังกล่าวไว้

คำว่า ปิยปุพฺพ รูปที่สอง (ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์) รูปว่า ปิยปุพฺพานํ ไม่แปลง นํ เป็น สํ และ สานํ จึงไม่มีรูปเป็น ปิยปุพฺเพสํ, ปิยปุพฺเพสานํ (ปุงลิงค์, นปุงสกลิงค์) หรือ ปิยปุพฺพาสํ, ปิย-ปุพฺพาสานํ (อิตถีลิงค์)

คำว่า ปิยปุพฺพ รูปที่สาม (ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์) ลง สฺมึ แล้วแปลง สฺมึ เป็น เอ ท่านแสดงรูปนี้เพื่อให้ทราบว่าสูตร ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ มิได้ห้ามรูปนี้เนื่องจากมี ปุพฺพ ศัพท์อยู่ท้าย]

จสทฺทคฺคหเณน ทิสตฺถสพฺพนามานํ พหุพฺพีหิมฺหิ สพฺพนามิกวิธานํว โหติ.

วิธีของสรรพนามนั่นเทียวย่อมมีในพหุพพีหิสมาสของสรรพนามที่มีอรรถว่า ทิศ ด้วย จ ศัพท์

[สรรพนามที่มีอรรถว่า ทิศ คือ ปุพฺพา (ทิศตะวันออก) ทกฺขิณา (ทิศใต้) เป็นต้นที่เป็นอิตถีลิงค์อันหมายถึงทิศ และ จ ศัพท์ในสูตรนี้รวบรวมการแปลง สฺมึ เป็น สํ, ส เป็น สา, นํ เป็น สํ และ สานํ ท้ายสรรพนามเหล่านั้น

อนึ่ง การห้ามอาเทศคือ อาย และ ยา ด้วยสูตรว่า เนตาหิ สฺมิมายยา ก็ยังคงอยู่ ส่วนการแปลง โย ปฐมาเป็น เอ และการแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมึ เป็น เอ, ส เป็น อาย มิใช่วิสัยของสรรพนามที่เป็นอิตถี-ลิงค์เหล่านี้

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปเป็น สพฺพนามิกวิธานํว รูปนี้พบในฉบับสิงหลบางฉบับ อัตถพยาขยาใหม่มีรูปเป็น สพฺพนามิกวิธานํ จ และอธิบายว่า จ ศัพท์รวบรวมความไม่มีแห่งวิธีสรรพนาม ข้อความนี้สอดคล้องกับคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๓๖) ว่า ทิสานํ วา (วิธีของสรรพนามย่อมมีได้บ้างในพหุพพีหิสมาสแห่งศัพท์ที่แสดงทิศ) ตามนัยนี้วิธีของสรรพนามมีได้ไม่แน่นอน]

ทกฺขิณสฺสา จ ปุพฺพสฺสา จ ยทนฺตราฬนฺติ อตฺเถ พหุพฺพีหิ.

พหุพพีหิสมาส[ว่า ทกฺขิณปุพฺพา] ย่อมมีในอรรถว่า สถานที่ใดตั้งอยู่ในระหว่างแห่งทิศใต้กับทิศตะวันออก

[คำว่า ยทนฺตราฬ ตัดบทเป็น ยํ + อนฺตราฬ คำว่า อนฺตราฬ ตัดบทเป็น อนฺตร (ท่ามกลาง) + อาฬ (ถือเอา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + อา บทหน้า + รา ธาตุ (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตรํ อาราติ คณฺหาตีติ อนฺตราฬํ (อันตราฬะ คือ ฐานะถือเอาท่ามกลาง = ทิศเฉียง) แปลง ร เป็น ล ในที่นี้เขียนเป็น ฬ เพราะ ล กับ ฬ อาจใช้แทนกันได้ดังคำว่า กาลปกฺข, กาฬปกฺข (กาฬปักษ์) บทสำเร็จของรูปวิเคราะห์ข้างต้นมีรูปเป็น ทกฺขิณปุพฺพา ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ที่หมายถึง วิทิสา (ทิศเฉียง) รูปนี้ถือเป็นรูปพิเศษซึ่งมีลิงค์ต่างกับอัญญบทคือ ยํ ฐานํ เพราะใช้ตาม วิทิสา ที่ปรากฏใช้มากกว่าศัพท์ว่า อนฺตราฬ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ อย่างไรก็ตาม วิทิสา ศัพท์ก็มีความหมายเหมือน ยํ อนฺตราฬํ จึงไม่ผิดหลักภาษา]

ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ, ทกฺขิณปุพฺพสฺสา.

เช่น

ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ (ในทิศตะวันออกเฉียงใต้)

ทกฺขิณปุพฺพสฺสา (แห่งทิศตะวันออกเฉียงใต้)

[ท่านไม่แสดงรูปปฐมาวิภัตติว่า ทกฺขิณปุพฺพา เพราะไม่ปรากฏวิธีของสรรพนาม จึงแสดงรูปที่มีวิธีของสรรพนามว่า ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ, ทกฺขิณปุพฺพสฺสา]

เอวํ อุตฺตรปุพฺพสฺสํ, อุตฺตรปุพฺพสฺสา อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์ดังนี้เป็นต้น พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุตฺตรปุพฺพสฺสํ (ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

อุตฺตรปุพฺพสฺสา (แห่งทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

[คำว่า อุตฺตรปุพฺพา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺตรสฺสา จ ปุพฺพสฺสา จ ยทนฺตราฬํ สายํ อุตฺตรปุพฺพา = อุตตรปุพพา คือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)]

ยเตตสทฺทาทีนมาลปเน รูปํ น สมฺภวติ.

รูปในอาลปนวิภัตติของ ย, ต เอต ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ

[ศัพท์ที่ละไว้คือ สรรพนามทั้งหมดที่กล่าวถัดไปจาก เอต ศัพท์

การที่ ย ศัพท์เป็นต้นไม่ลงอาลปนวิภัตติ ก็เพราะว่าไม่มีวิธีใช้เป็นรูปว่า โภ ย (ข้าแต่บุรุษใดผู้เจริญ) นั่นเอง]

ยสทฺโท อนิยมตฺโถ.

ย ศัพท์มีอรรถไม่ชี้เฉพาะ

[ศัพท์ว่า อญฺญตร และ อญฺญตม มีอรรถไม่ชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตร แต่ ย ศัพท์แสดงการไม่ชี้เฉพาะโดยประการทั้งปวง ดังนั้น ในพระบาลี (วิ. มหาวิ. ๑.๓๙.๒๖) ว่า โย ปน ภิกฺขุ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย (ภิกษุใดพึงเสพเมถุนธรรม) คำว่า โย ภิกฺขุ ไม่จำกัดว่าภิกษุรูปใดซึ่งขาว ดำ สูง ต่ำ มีชาติอย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ จึงหมายรวมถึงภิกษุทั้งหมด]

โย ปุริโส เย ปุริสา, ยํ เย. ยา กญฺญา ยา ยาโย, ยํ ยา ยาโย. ยํ จิตฺตํ ยานิ, ยํ ยานิ.

[ปฐมา]	โย ปุริโส (บุรุษใด)	เย ปุริสา (บุรุษเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	เย
[ปฐมา]	ยา กญฺญา (สาวน้อยใด)	ยา ยาโย (สาวน้อยเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	ยา ยาโย
[ปฐมา]	ยํ จิตฺตํ (จิตใด)	ยานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	ยานิ

เสสํ สพฺพตฺถ สพฺพสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือพึงกระจายเหมือน สพฺพ ศัพท์ในลิงค์ทั้งปวง

ย สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โย	เย
ทุติยา	ยํ	เย
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตฺถี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ

ย สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปัญจมี	ยสฺมา ยมฺหา	เยหิ เยภิ
ฉัฏฐี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมึ	เยสุ

ยา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยา	ยา ยาโย
ทุติยา	ยํ	ยา ยาโย
ตติยา	ยาย	ยาหิ ยาภิ
จตุตถี	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาสานํ
ปัญจมี	ยาย	ยาหิ ยาภิ
ฉัฏฐี	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาสานํ
สัตตมี	ยสฺสํ ยายํ	ยาสุ

ย สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยํ	ยานิ
ทุติยา	ยํ	ยานิ
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตถี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยหิ เยภิ
ฉัฏฐี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมึ	เยสุ

ต เอต อิม อมุ กึ อิจฺเจเต ปรมฺมุข สมีป อจฺจนฺตสมีป ทูร ปุจฺฉนตฺถวจนา.

สรรพนามเหล่านี้คือ ต, เอต, อิม, อมุ และ กึ แสดงความหมายว่า ปรัมมุขะ (ลับหลัง), สมีปะ (ใกล้), อัจจันตสมีปะ (ใกล้ๆ), ทูร (ไกล), ปุจฉนะ (ถาม) [ตามลำดับ]

[ต ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า มีอรรถว่า ปรัมมุขะ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ. โส พลวา โหติ (บุรุษไปสู่หนทาง เขามีกำลังมาก) ในบางแห่งเรียกว่า อตีตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้ ต ศัพท์ในบางแห่งมุ่งสื่อถึงข้อความที่จะกล่าวต่อไป เรียกว่า วักขมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กำลังจะกล่าว ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

ตทนุจฺฉวิกํ ตทนุโลมิกนฺติ เอตฺถ ตสทฺโท วกฺขมานาเปกฺโข จ อตีตาเปกฺโข จ โหตีติ อาห “ยํ อิทานิ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปสฺสามีติ”อาทิ. สพฺพนามานิ หิ วกฺขมานวจนานิปิ โหนฺติ ปกฺกนฺตวจนานิปิ.[๑๐๐]

“ต ศัพท์ในพระดำรัสว่า ตทนุจฺฉวิกํ ตทนุโลมิกํ (อันสมควรแก่สิกขาบทนั้น อันคล้อยตามสิกขาบทนั้น) มองหาข้อความที่จะกล่าว และมองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ยํ อิทานิ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปสฺสามิ (เราจักบัญญัติสิกขาบทใดในกาลนี้) โดยแท้จริงแล้ว สรรพนามทั้งหลายเป็นศัพท์แสดงข้อความที่จักกล่าวบ้าง แสดงข้อความที่ล่วงมาแล้วบ้าง”

เอต ศัพท์มีวิธีใช้ใกล้เคียงกับ อิม ศัพท์ กล่าวคือ เอต ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ (สมีปวาจก) ส่วน อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ (อจฺจนฺตสมีป) สนามหลวงบัญญัติให้แปล เอต ศัพท์โดยพยัญชนะว่า นั่น และแปลโดยอรรถว่า นี้ หรือ นั่น ภาษาพม่าแปล เอต และ อิม เหมือนกันโดยแปลว่า นี้ ซึ่งเหมือนกับคำอังกฤษว่า This ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงอรรถของ เอต ศัพท์ไว้เหมือน อิม ศัพท์ว่า

เอตนฺติ อิทานิ วตฺตพฺพํ พุทฺธิยํ วิปริวตฺตมานํ สามญฺเญน ทสฺเสติ.[๑๐๑]

“พระกัจจายนะย่อมแสดงข้อความที่ควรกล่าวในกาลนี้ซึ่งไม่แปรปรวนในความรู้ด้วยคำว่า เอตํ โดยสามัญทั่วไป”

อรรถที่ต่างกันของ เอต และ อิม เหล่านี้ พบในข้อความที่เกี่ยวกับพระวินัย กล่าวคือ เอต ศัพท์ใช้ในการอธิษฐานสิ่งที่อยู่นอกหัตถบาส ส่วน อิม ศัพท์ใช้กับสิ่งที่อยู่ในหัตถบาส เช่น เมื่ออธิษฐานผ้าสังฆาฏิที่อยู่นอกหัตถบาสพึงกล่าวว่า เอตํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินั่น) ถ้าอธิษฐานผ้าที่อยู่ในหัตถบาส พึงกล่าวว่า อิมํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตตฺร ทุวิธํ อธิฏฺฐานํ. สเจ หตฺถปาเส โหติ, อิมํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามีติ วาจา ภินฺทิตพฺพา. อถ อนฺโต-คพฺเภ อุปริปาสาเท วา สามนฺตวิหาเร วา โหติ, ฐปิตฏฺฐานํ สลฺลกฺเขตฺวา เอตํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามีติ วาจา ภินฺทิตพฺพา. เอส นโย อุตฺตราสงฺเค อนฺตรวาสเก จ.[๑๐๒]

"การอธิษฐานในเรื่องนั้นมี ๒ อย่าง ถ้าผ้าสังฆาฏิอยู่ในหัตถบาส พึงเปล่งวาจาว่า อิมํ สํฆาฏึ อธิฏฺจามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) ถ้าผ้าสังฆาฏิอยู่ในห้อง บนปราสาท หรือวิหารรอบข้าง พึงกำหนดสถานที่เก็บไว้แล้วเปล่งวาจาว่า เอตํ สํฆาฏึ อธิฏฺจามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินั่น) พึงทราบนัยนี้ในผ้าอุตตราสงค์และอันตรวาสก"

อมุ ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ไกล (ทูร) แปลว่า โน้น บางแห่งใช้ อมุ ศัพท์ในที่ไม่ไกลนัก เช่น พระวินัยกล่าวถึง อมุ ศัพท์ในที่นอกหัตถบาสเท่านั้น ดังคำว่า คจฺฉ อมุมฺหิ โอกาเส ติฏฺฐาหิ (จงไปยืนในที่โน้น)

กึ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า (ใคร, อะไร) แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือคนเพียงไม่กี่คน, กฺวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน กึ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้า และมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่า ทั้งหมดทั้งปวง เช่น โย โกจิ (ใครๆ, ชนทั่วไป) หมายความถึงชนทั้งหมด โดยมิได้เจาะจงผู้หนึ่งผู้ใด ดังปทรูปสิทธินิสสัยกล่าวว่า

จินฺโต กา โก จ กึสทฺโท	อปฺปกตฺถสฺส วาจโก
ยการยุตฺโต อาทิมฺหิ	สกลตฺถสฺส วาจโก
อจินฺโต จ อยาทิ จ	ปุจฺฉาวาจกสมฺมโต.[๑๐๓]

"โก กา และ กึ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนต้น แสดงอรรถว่า ทั้งหมด เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนต้น ท่านย่อมสมมุติว่า แสดงคำถาม"]

ตสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ต ศัพท์ย่อมมี

“ต สิ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ต สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อนปุํสกสฺส, สิมฺหิ”ติ “ส”มิติ จ วตฺตเต.

สองบทว่า อนปุํสกสฺส สิมฺหิ (ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์ ในเพราะ สิ วิภัตติ) และบทว่า สํ (ความเป็น ส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๑. เอตเตสํ โต.

ต ของ เอต และ ต ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติ

โต อ. ต อักษร *เอตเตสํ* แห่ง เอต ศัพท์และ ต ศัพท์ ท. *อนปุํสกานํ* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *สํ* ซึ่งความเป็น ส *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

[คำว่า เอตเตสํ ควรมีรูปเป็น เอตตานํ จึงจะคล้อยตามวิธีของสูตรว่า นาญฺญํ สพฺพานามิกํ ซึ่งห้ามการแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ และแม้สูตรว่า เอติมาสมิ ก็ควรมีรูปเป็น เอติมานมิ ด้วยเช่นกัน (สุตตนิเทศ สูตร เอติมาสมิ)]

เอตตอิจฺเจเตสํ อนปุํสกานํ ตกาโร สการมาปชฺชเต สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ต อักษรของสรรพนามว่า เอต และ ต ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์นี้ย่อมถึงความเป็น ส อักษรในเพราะ สิ วิภัตติ

[การแปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรนี้ หมายเอา ตฺ พยัญชนะเท่านั้น จึงมีรูปอิตถีลิงค์ว่า สา ที่มาจาก ตา + สิ แม้การแปลง อิม เป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา หรือการแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ ก็เป็นการแปลงเฉพาะพยัญชนะเท่านั้น มิได้หมายถึงสระที่ประกอบร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น]

โส ปุริโส.

[ปฐมา เอกพจน์]	โส ปุริโส (บุรุษนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า "เอตเตสํ โต"

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า "โส"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **โส**

สพฺพนามคฺคหณญฺจ อิโต ตคฺคหณญฺจ วตฺตเต.

ศัพท์ว่า สพฺพนาม และ ต ศัพท์[จาก โต] จากสูตรว่า เอตเตสํ โต นี้ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.

แปลง ต ของ ต สรรพนามเป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

โต อ. ต อักษร *ตสฺส* แห่ง ต อักษร *สพฺพนามสฺส* ของสรรพนาม *ยาติ* ย่อมถึง *นตฺตํ* ซึ่งความเป็น น *ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง *วา* บ้าง ฯ

ตอิจฺเจตสฺส สพฺพนามสฺส ตการสฺส นตฺตํ โหติ วา สพฺพตฺถ ลิงฺเคสุ.

แปลง ต อักษรของสรรพนามว่า ต นี้เป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

[คำว่า ในลิงค์ทั้งปวง คือ ทั้ง ๓ ลิงค์ (ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ปทรูปสิทธิปกรณ์อธิบาย สพฺพตฺถ ว่าหมายถึงลิงค์ทั้งปวง ส่วนปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายไว้ว่า สพฺพตฺถาติ สพฺพตฺถ วิภตฺตีสุ (คำว่า สพฺพตฺถ คือ ในวิภัตติทั้งปวง) นัยดังกล่าวสอดคล้องกับวุตติของกัจจายนไวยากรณ์อีกด้วย ตามนัยนี้ สพฺพตฺถ หมายถึง วิภัตติทั้งปวง คือ วิภัตติทั้งปวงยกเว้น สิ ในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ และวิภัตติทั้งปวงในนปุงสกลิงค์ ดังนั้นจึงแปลง ต เป็น น ในเพราะ สิ วิภัตติในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ไม่ได้ โดยมีรูปเป็น โส, สา เท่านั้น]

เน เต, นํ ตํ เน เต, เนน เตน เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ.

[ปฐมา พหูพจน์]		เน เต
[ทุติยา]	นํ ตํ	เน เต
[ตติยา]	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ

การประกอบรูปศัพท์ เน

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรว่า "ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ"

แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปฐโม”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิติมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **เน**

“สพฺพสฺส, ตสฺส, วา, สพฺพตฺถา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์), บทว่า ตสฺส (ต สรรพนาม), บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๓. สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ.

แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *ตสฺส* ของ ต สรรพนาม *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *สสฺมาสฺมึสํสาสุ* ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา วิภัตติ ท. *ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง ฯ

ตอิจฺเจตสฺส สพฺพนามสฺส สพฺพสฺเสว อตฺตํ โหติ วา สสฺมาสฺมึสํสาอิจฺเจเตสุ วจเนสุ สพฺพตฺถ ลิงฺเคสุ.

แปลงสรรพนามว่า ต นี้ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ ส, สฺมา, สฺมึ และ สํ, สา [ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ] ได้บ้าง

[รูปว่า สํ และ สา เป็นอาเทศของ สฺมึ และ ส วิภัตติ แต่ก็เรียกว่าเป็นวิภัตติได้โดยอ้อม เพราะเป็นรูปสำเร็จของวิภัตติ ดังข้อความกล่าวว่า

จานิวาเทโส.[๑๐๔]

“อาเทศเป็นเหมือนฐานี”

ข้อความข้างต้นหมายความว่าอาเทศเป็นเหมือนฐานีคือสิ่งที่อาศัยซึ่งในที่นี้หมายถึงวิภัตตินั่นเอง]

อสฺส นสฺส ตสฺส เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ.

[จตุตฺถี]	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ส จตุตฺถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ต เป็น อ ในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า “สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ”
ลง สฺ อาคมในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”
สำเร็จรูปเป็น **อสฺส**

“สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา”ติ อิโต “สฺมาสฺมึนํ” “มฺหามฺหี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สฺมาสฺมึนํ (แห่ง สฺมา และ สฺมึ) และบทว่า มฺหามฺหิ (เป็น มฺหา และ มฺหิ) จากสูตรว่า สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา (แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[การที่ศัพท์จากสูตรก่อนติดตามมาสูตรหลังนั้น ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของคันถรจนาจารย์ว่าต้องการจะให้ศัพท์ไหนตามมา ดังกฎทั่วไปในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๘๖) ว่า

สจฺฉนฺทโต วจนปวตฺติ.

“ความเป็นไปแห่งถ้อยคำย่อมมีตามความปรารถนาของตน”

จะเห็นได้ว่าท่านให้ สฺมา, สฺมึ และ มฺหา, มฺหิ ตามมาสูตรต่อไป โดยยกเว้น หิ และ ภิ ซึ่งอยู่กลางสมาส แต่ในสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ ท่านกล่าว ตสฺส ซ้ำอีกโดยถึงแม้ว่า ต ศัพท์อาจตามมาจากสูตรว่า เอตเตสํ โต ได้ การกล่าวการีคือ ตสฺส ในสูตร ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ ก็เพื่อห้ามการีจากสูตรก่อน คือ เอตเตสํ หมายความว่า ให้แปลง ต เป็น น เท่านั้น แปลง เอต เป็น น ไม่ได้

ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี การิยะ และนิมิตตะในสูตรหลัง จะห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ ดังสาธกในคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

การินา หญฺญเต การี การิยํ การิเยน จ
นิมิตฺตํ ตุ นิมิตฺเตน ตสฺเสสมนุวตฺตเต.[๑๐๕]

“การีย่อมเบียดเบียนการี การิยะย่อมเบียดเบียนการิยะ นิมิตตะย่อมเบียดเบียนนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา”]

๒๑๔. น ติเมหิ กตากาเรหิ.

การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มฺหา และ มฺหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี

มฺหามฺหิ อ. มฺหา และ มฺหิ อาเทศ ท. *สฺมาสฺมึนํ* ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมึ วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ติเมหิ* จาก ต ศัพท์และ อิม ศัพท์ ท. *กตากาเรหิ* อันมี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว *น โหนฺติ* ย่อมไม่มี ฯ

ตอิมอิจฺเจเตหิ กตากาเรหิ ปเรสํ สฺมาสฺมึนํ มฺหามฺหิอิจฺเจเต อาเทสา น โหนฺติ.

การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ต และ อิม ศัพท์ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้ว เป็นรูปว่า มฺหา และ มฺหิ ย่อมไม่มี

อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ, อสฺส นสฺส ตสฺส เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ, อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ เนสุ เตสุ.

[ปัญจมี] อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ

[ฉัฏฐี] อสฺส นสฺส ตสฺส เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ

[สัตตมี] อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ เนสุ เตสุ

ต สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โส	เน เต
ทุติยา	นํ ตํ	เน เต
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
จตุตถี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
ปัญจมี	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
ฉัฏฐี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
สัตตมี	อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

อิตฺถิยํ “ตา สิ” อิตีธ-

ในอิตถีลิงค์ อุทาหรณ์ว่า ตา สิ (ลง สิ ท้าย ตา ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

สาเทสสิโลปา.

การแปลง [ต] เป็น ส และการลบ สิ วิภัตติย่อมมี

สา กญฺญา.

[ปฐมา เอกพจน์] สา กญฺญา (สาวน้อยนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **สา**

[กญฺญา ศัพท์แปลว่า สาวน้อย สันสกฤตนิยมใช้กล่าวถึงเด็กหญิงอายุ ๑๐ ขวบ กล่าวคือ

- เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบเรียกว่า โครี
- เด็กหญิงอายุ ๑๐ ขวบเรียกว่า กญฺญา
- เด็กหญิงอายุ ๑๒ ขวบเป็นต้นไปเรียกว่า กุมารี

ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานฎีกาว่า

อฏฺฐวสฺสา ภเว โครี　　ทสวสฺสา ตุ กญฺญกา
สมฺปตฺเต ทฺวาทเส วสฺเส　　กุมารีตฺยภิธียเต.[๑๐๖]

“เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบเรียกว่า โครี เมื่ออายุ ๑๐ ขวบเรียกว่า กญฺญา เมื่อครบอายุ ๑๒ ขวบเรียกว่า กุมารี”

อย่างไรก็ตาม คำนี้ในพระไตรปิฎกอาจหมายถึง เด็กหญิง หรือหญิงสาวได้ตามสมควร]

นตฺตํ.

ความเป็น น [ของ ต] ย่อมมี

นา ตา นาโย ตาโย, นํ ตํ นา ตา นาโย ตาโย, นาย ตาย นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ.

[ปจมา พหูพจน์]	นา ตา　นาโย ตาโย
[ทุติยา]　นํ ตํ	นา ตา　นาโย ตาโย
[ตติยา]　นาย ตาย	นาหิ ตาหิ　นาภิ ตาภิ

“เอติมาสมี”ติ อิโต เอติมาคฺคหณญฺจ “ตสฺสา วา”ติ อิโต ตคฺคหณญฺจ ปญฺจมิยนฺตวเสน วตฺตเต “วา”ติ จ.

บทว่า เอติมา (เอตา และ อิมา) จากสูตรว่า เอติมาสมิ (แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์) และบทว่า ตา จากสูตรว่า ตสฺสา วา (แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้] โดยความเป็นบทซึ่งมีปัญจมีวิภัตติเป็นที่สุด และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คำว่า ปญฺจมฺยนฺตวเสน (โดยความเป็นบทซึ่งมีปัญจมีวิภัตติเป็นที่สุด) ขยายกริยาของ เอติมา และ ตา ศัพท์ หมายความว่า เดิมที ๒ ศัพท์นี้กระจายวิภัตติที่ ๖ แต่เมื่อนำมาใช้ในสูตรนี้ได้เปลี่ยนเป็นวิภัตติที่ ๕]

๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สฺสาย ได้บ้าง

สฺสาย อ. สฺสาย อาเทศ *สสฺส* ของ ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต ตาเอตา-อิมาโต* จาก ตา เอตา และ อิมา ศัพท์ ท. เหล่านั้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ตโต ตาเอตาอิมาโต ปรสฺส สสฺส วิภตฺติสฺส สฺสายาเทโส โหติ วา.

การแปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้นเป็น สฺสาย ย่อมมีได้บ้าง

“สํสาเสฺวกวจเนสุ, อิ” อิติ จ วตฺตเต.

บทว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ (ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์) และบทว่า อิ (เป็น อิ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ, อิ” อิติ จ วตฺตเต แต่ในสูตรว่า ตสฺสา วา ไม่มี จ ศัพท์ที่ติดตามมา จึงถือว่า จ ศัพท์เกินมา]

๒๑๖. ตสฺสา วา.

แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ได้บ้าง

อิ อ. อิ อาเทศ *อนฺตสฺส* ของที่สุด *ตสฺสา* แห่ง ตา ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สํสาสุ* ในเพราะ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ *วา* บ้าง ฯ

[รูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรบางสูตร เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติเหมือนในประโยคทั่วไป เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส ไม่ต้องแปลว่า ของพระราชา แต่แปลว่า ของ ราช ศัพท์ อนุกรณศัพท์ดังกล่าวมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่สละรูปเดิม หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ตามธรรมดาด้วยการลงวิภัตติแล้วสำเร็จเป็นบท ไม่ต้องทำการอาเทศเฉพาะตัว เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส ไม่ใช้เป็น รญฺโญ รญฺโญราชิโน เส หรือ ราชิโน รญฺโญราชิโน เส ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม

๒. อปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม หมายความว่า ทำการอาเทศตามนัยทางไวยากรณ์ที่กล่าวไว้เฉพาะศัพท์ เช่นคำว่า ตสฺสา ในสูตรนี้ซึ่งหมายถึง ตา ศัพท์ โดยไม่ตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตสฺส วา]

ตาอิจฺเจตสฺส อิตฺถิยํ วตฺตมานสฺส อนฺตสฺส อิกาโร โหติ วา สํสาเสฺวกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ.

แปลงสระท้ายของสรรพนามว่า ตา นี้ ที่เป็นอิตถีลิงค์เป็น อิ อักษร ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ

ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย นาสํ ตาสํ.

[จตุตถี เอกพจน์] ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย

[จตุตถี พหูพจน์] นาสํ ตาสํ

[ทุกฉบับมีรูปที่ลงท้ายด้วย นาสํ ตาสํ ความจริงควรมีรูปเพิ่มอีกว่า นาสานํ ตาสานํ จึงจะครบถ้วน]

การประกอบรูปศัพท์ ติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

แปลง ส ท้าย ตา ศัพท์เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า "ตโต สสฺส สฺสาย"

แปลงสระที่สุดของ ตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "ตสฺสา วา"

สำเร็จรูปเป็น **ติสฺสาย**

[ความจริงในสูตรกล่าวเพียงว่า ในเพราะ สํ และ สา แต่เนื่องจาก สฺสาย มีรูปคล้ายกับ สา จึงปฏิบัติเช่นเดียวกับ สา (ท่านกล่าวไว้ในสูตร ๒๑๗)]

ปญฺจมีฉฏฺฐีสุ ตติยาจตุตฺถีสมํ.

ในปัญจมีและฉัฏฐีวิภัตติ พึงกระจายเหมือนตติยาและจตุตถีวิภัตติ[ตามลำดับ]

สตฺตมิยํ. อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ นาสุ ตาสุ.

ในสัตตมีวิภัตติมีรูปว่า

อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ นาสุ ตาสุ

[ในที่นี้ท่านมิได้แสดงรูปว่า ตสฺสา แต่ในพระบาลีมีรูปว่า ตสฺสา บ้าง เช่น

อถ โข โส ภิกฺขุ ตสฺสา มกฺกฏิยา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ.[๑๐๗]

"ลำดับนั้น ภิกษุนั้นย่อมเสพเมถุนธรรมในลิงตัวเมียนั้น"

รูปว่า ตสฺสา นี้ แปลง สฺมึ เป็น สา ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เหมือนรูปว่า อิมิสฺสา (ดู สูตร ๒๒๑) ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๑๖) กล่าวว่าการอาเทศ สฺมึ เป็น สา มีได้ใน ตา เอตา อิมา และ อมุ ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ จึงอาจมีรูปว่า ตสฺสา เอตสฺสา อิมิสฺสา และ อมุสฺสา ได้บ้าง]

ตา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สา	นา ตา นาโย ตาโย
ทุติยา	นํ ตํ	นา ตา นาโย ตาโย
ตติยา	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
จตุตถี	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาสานํ
ปัญจมี	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
ฉัฏฐี	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาสานํ
สัตตมี	อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ	นาสุ ตาสุ

นปุํสเก สิมฺหิ สาเทสาภาวา นตฺตํ.

ในนปุงสกลิงค์ แปลง[ต] เป็น น เพราะไม่แปลง [ต] เป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติ

นํ ตํ นานิ ตานิ, นํ ตํ นานิ ตานิ, เนน เตน อิจฺจาทิ ปุลฺลิงฺคสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] นํ ตํ นานิ ตานิ

[ทุติยา] นํ ตํ นานิ ตานิ

[ตติยา] เนน เตน

พึงกระจายเหมือน [ต ศัพท์]ในปุงลิงค์

ต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ทุติยา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ

ต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
ปัญจมี	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เตหิ เนภิ เตภิ
ฉัฏฐี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
สัตตมี	อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

เอต สิ. “เอตเตสํ โต”ติ สการาเทโส.

ในอุทาหรณ์ว่า เอต สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย เอต ศัพท์) ให้แปลง ต ศัพท์เป็น ส อักษร ด้วยสูตรว่า เอตเตสํ โต (ต ของ เอต และ ต ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติ)

เอโส ปุริโส เอเต, เอตํ เอเต อิจฺจาทิ สพฺพสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] เอโส ปุริโส (บุรุษผู้นี้) เอเต

[ทุติยา] เอตํ เอเต

พึงกระจายเหมือน สพฺพ ศัพท์

เอต สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอโส	เอเต
ทุติยา	เอตํ	เอเต
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
ปัญจมี	เอตสฺมา เอตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉัฏฐี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
สัตตมี	เอตสฺมึ เอตมฺหิ	เอเตสุ

อิตฺถิยํ เอตา สิ. สาเทโส.

ในอิตถีลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า เอตา สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย เอตา ศัพท์) ให้แปลง [ต ที่ เอตา] เป็น ส

เอสา กญฺญา เอตา เอตาโย, เอตํ เอตา เอตาโย, เอตาย เอตาหิ เอตาภิ.

[ปฐมา]	เอสา กญฺญา (สาวน้อยนี้)	เอตา เอตาโย
[ทุติยา]	เอตํ	เอตา เอตาโย
[ตติยา]	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ

สสฺมึสุ ปน-

อนึ่ง ใน ส และ สฺมึ วิภัตติ

“สํสาเสฺวกวจเนสุ จา”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ (ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สํ สา เอกพจน์) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๗. เอติมาสมิ.

แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์

อนฺโต อ.ที่สุด *เอติมาสํ* จ ของ เอตา และ อิมา ศัพท์ ท. ด้วย *อิ* เป็น อิ *โหติ* ย่อมเป็น *สํสาสุ* ในเพราะ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

อนฺตาเปกฺขายํ ฉฏฺฐี.

ฉัฏฐีวิภัตตินี้มองหา อนฺต ศัพท์[มาสัมพันธ์]

[คำว่า เอติมา มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตา จ อิมา จ เอติมา (เอติมา คือ เอตา และ อิมา ศัพท์) ฉัฏฐี-วิภัตติใน เอติมาสํ มองหา อนฺต ศัพท์ คือ สัมพันธ์เข้ากับ อนฺต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามานั่นเอง ท่านจึงเพิ่มบท ประธานคือ อนฺโต เข้ามาในวุตติของสูตรนี้]

เอตาอิมาอิจฺเจเตสมนฺโต สโร อิกาโร โหติ สํสาเสฺวกวจเนสุ วิภตฺตาเทเสสุ.

แปลงสระท้ายของสรรพนามว่า เอตา และ อิมา นี้ เป็น อิ อักษร ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ

สาเทสคติกตฺตา สฺสายาเทเสปิ.

[แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ] แม้ในเพราะ สฺสาย [ที่แปลงมาจาก วิภัตติ] เพราะ [สฺสาย] มีคติเหมือนกับ สา ที่แปลงมาจากวิภัตติ

[แม้สูตรนี้จะอนุญาตให้แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา แต่อาจ

แปลงสระท้ายของศัพท์ดังกล่าวเป็น อิ ได้ในเพราะ สฺสาย เพราะมีคติเหมือนกัน เนื่องจากเป็นอาเทศของเอกพจน์ อาเทศของวิภัตติ และมี ส อักษรเหมือนกัน

คำว่า สาเทสคติก มีรูปวิเคราะห์ว่า สาเทโส คติ วิย คติ เอตสฺสาติ สาเทสคติโก (สาเทสคติกะ คือ มีคติเหมือนคติของอาเทศคือ สา)]

จสทฺทาธิการโต อญฺเญกาสทฺทาทีนมนฺตสฺส จ.

แปลงสระท้ายของ อญฺญา และ เอกา ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ เพราะการตามมาของ จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมการแปลงสระท้าย อญฺญา และ เอกา ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา จึงมีรูปเป็น อญฺญิสฺสํ อญฺญิสฺสา, เอกิสฺสํ เอกิสฺสา

อาทิ ศัพท์ใน สทฺทาทีนํ หมายถึง กตรา กตมา อญฺญตรา และ อิตรา จึงมีรูปเป็น กตริสฺสํ กตริสฺสา, กตมิสฺสํ กตมิสฺสา, อญฺญตริสฺสํ อญฺญตริสฺสา, อิตริสฺสํ, อิตริสฺสา

คำว่า อญฺเญกาสทฺทาทีนมนฺตสฺส ตัดบทเป็น อญฺญา + เอกาสทฺท + อาทีนํ + อนฺตสฺส]

เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ, เอตาย เอตาหิ เอตาภิ, เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ, เอติสฺสํ เอตายํ เอตาสุ.

[จตุตฺถี]	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
[ปัญจมี]	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
[ฉัฏฐี]	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
[สัตตมี]	เอติสฺสํ เอตายํ	เอตาสุ

การประกอบรูปศัพท์ เอติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น เอตา

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

แปลง ส ท้าย เอตา เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า "ตโต สสฺส สฺสาย"

แปลงสระท้ายของ เอตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "เอติมาสมิ"

สำเร็จรูปเป็น **เอติสฺสาย**

จสทฺทโต อญฺญิสฺสา อญฺญาย, อญฺญิสฺสํ อญฺญายํ. เอกิสฺสา เอกาย, เอกิสฺสํ เอกายํ. อิตริสฺสา อิตราย, อิตริสฺสํ อิตรายํ อิจฺจาทิ.

ด้วย จ ศัพท์ มีรูปเป็นต้นว่า

[จตุตถี, ฉัฏฐี] อญฺญิสฺสา อญฺญาย

[สัตตมี] อญฺญิสฺสํ อญฺญายํ

[จตุตถี, ฉัฏฐี] เอกิสฺสา เอกาย

[สัตตมี] เอกิสฺสํ เอกายํ

[จตุตถี, ฉัฏฐี] อิตริสฺสา อิตราย

[สัตตมี] อิตริสฺสํ อิตรายํ

เอตา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอสา	เอตา เอตาโย
ทุติยา	เอตํ	เอตา เอตาโย
ตติยา	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
จตุตถี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
ปัญจมี	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
ฉัฏฐี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
สัตตมี	เอติสฺสํ เอตายํ	เอตาสุ

นปุํสเก เอตํ เอตานิ, เอตํ เอตานิ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น

[ปฐมา] เอตํ เอตานิ

[ทุติยา] เอตํ เอตานิ

เสสํ เญยฺยํ.

รูปที่เหลือพึงทราบ[เหมือนกับ สพฺพ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์]

เอต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอตํ	เอตานิ
ทุติยา	เอตํ	เอตานิ
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
ปัญจมี	เอตสฺมา เอตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉัฏฐี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
สัตตมี	เอตสฺมึ เอตมฺหิ	เอเตสุ

อิมสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ อิม ศัพท์ย่อมมี

อิม สิ.

ในอุทาหรณ์ว่า อิม สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อิม ศัพท์) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สพฺพสฺสิมสฺสา”ติ วตฺตเต.

สองบทว่า สพฺพสฺสิมสฺส (แห่ง อิม ทั้งศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๘. อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.

แปลง อิม ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์เป็น อยํ ในเพราะ สิ วิภัตติ

อยํ อ. อยํ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *อนปุํสกสฺส* ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

อิมสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อนปุํสกสฺส อยํอาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

การแปลง อิม ศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อยํ ย่อมมีในเพราะ สิ วิภัตติ

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อยํ ปุริโส อิเม, อิมํ อิเม.

[ปฐมา]	อยํ ปุริโส (บุรุษนี้)	อิเม
[ทุติยา]	อิมํ	อิเม

การประกอบรูปศัพท์ อยํ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อยํ ด้วยสูตรว่า “อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **อยํ**

๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อน และ อิมิ นั่นเทียวในเพราะ นา วิภัตติ

อนิมิ อ. อน และ อิมิ อาเทศ *ท. อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหนฺติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว *นามฺหิ* ในเพราะ นา วิภัตติ ฯ

[คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๑๗๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือห้าม วา ศัพท์ที่อาจตามมาจากสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา อนึ่ง วิธีของสูตรนี้เป็นนิจจวิธิ จึงไม่มีรูปเป็น อิเมน]

อิมสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อนอิมิอาเทสา โหนฺติ นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อน และ อิมิ ในเพราะ นา วิภัตติ

อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตํ คหณํ.

สูตรนี้เป็นการถือเอา อิม ศัพท์ที่มิใช่อิตถีลิงค์เท่านั้น

[คำว่า อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตํ ตัดบทเป็น น + อิตฺถิลิงฺคสฺส + เอว + เอตํ]

อเนน อิมินา.

[ตติยา เอกพจน์] อเนน อิมินา

การประกอบรูปศัพท์ อิมินา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิมิ ด้วยสูตรว่า “อนิมิ นามฺหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิมินา**

“สุนํหิสู”ติ วตฺตเต.

บทว่า สุนํหิสุ (ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุนํหิสุ* ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺส อิมสทฺทสฺส เอกาโร โหติ วา สุนํหิอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ อักษรในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สุ, นํ และ หิ ได้บ้าง

อาปจฺจยนฺตานิทฺเทสา สพฺพตฺถาติ อวุตฺตโต
อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตฺถ คหณํ หิ อิมสฺสิติ.

“การแปลงสรรพนามว่า อิม ศัพท์ ที่มิใช่อิตถีลิงค์เท่านั้น ย่อมมีในสูตรนี้ เพราะมิได้แสดงด้วยบทที่ลงท้ายด้วย อา ปัจจัย และเพราะมิได้กล่าวว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง)”

[ในสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา ท่านมิได้กระจาย อิม เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า อิมิสฺสา โดยสนธิเป็นรูปว่า สพฺพายิมิสฺเส วา (สพฺพาย + อิมิสฺสา + เอ) เช่นเดียวกับการระบุเป็นอิตถีลิงค์ว่า เอตา อิมา ในสูตรว่า เอติมาสมิ ทั้งมิได้แสดงไว้ว่าให้แปลงในลิงค์ทั้งปวงดังสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ แต่ประกอบรูป อิมสฺส ซึ่งเนื่องด้วยปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เพราะฉะนั้น สูตรนี้จึงเป็นการแปลง อิม ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสก-ลิงค์เท่านั้น

คำอธิบายข้างต้นนี้เป็นการแสดงเหตุผลโดยพยติเรกนัย คือ นัยตรงกันข้าม ความจริงอาจแสดงเหตุผลโดยอันวยนัย คือ นัยคล้อยตาม โดยกล่าวเหตุว่าเพราะแสดงรูปปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า อิมสฺส สูตรนี้จึงหมายถึง อิม ศัพท์ที่มิใช่อิตถีลิงค์

คำว่า อาปจฺจยนฺตานิทฺเทสา ตัดบทเป็น อาปจฺจย + อนฺต + อนิทฺเทสา

คำว่า อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตฺถ ตัดบทเป็น น + อิตฺถิลิงฺคสฺส + เอว + เอตฺถ

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตฺถ ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกา ส่วนฉบับสิงหลมีรูปเป็น อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวทํ บ้าง อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตํ บ้าง]

เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ.

[ตติยา พหูพจน์]　　เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ

การประกอบรูปศัพท์ เอหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺสิมสฺเส วา”

สำเร็จรูปเป็น **เอหิ**

“สพฺพสฺส, วา, สพฺพตฺถ, สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์), บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง), บทว่า สสฺมาสฺมึสํสาสุ (ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา) และบทว่า อตฺตํ (เป็น อ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา ได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *อิมสทฺทสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง *สสฺมาสฺมึสํสาสุ* ในเพราะ ส สฺมา สฺมึ สํ และ สา วิภัตติ ท. *วา* บ้างฯ

[คำว่า อิมสทฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า อิม อิติ สทฺโท อิมสทฺโท (อิมสัททะ คือ ศัพท์ว่า อิม) สทฺท ศัพท์กล่าวไว้เพื่อให้ไม่สงสัยว่าเป็น อิม ศัพท์ เพราะถ้าตั้งสูตรว่า อิมสฺส จ อาจสื่อความหมายว่า ของบุคคลนี้ หรือ ของศัพท์นี้ เมื่อประกอบ สทฺท ศัพท์ไว้เหมือน สนฺตสทฺท (สนฺต ศัพท์) ในสูตรว่า สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต ความสงสัยดังกล่าวย่อมไม่มี ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

สทฺทคฺคหณมสนฺเทหตฺถํ.[๑๐๘]

“สทฺท ศัพท์ย่อมมีเพื่อความไม่สงสัย”

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อตฺตํ จากสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้]

อิมสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อตฺตํ โหติ วา สสฺมาสฺมึสํสาอิจฺเจเตสุ วจเนสุ สพฺพตฺถ ลิงฺเคสุ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะวิภัตติเหล่านี้ คือ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา

[อาเทศ คือ สํ และ สา แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติ ท่านจึงกล่าวว่า วจเนสุ (ในเพราะวิภัตติ) ในวุตติของสูตรนี้ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ นัยที่มีคติเคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สตฺโต (ผู้ติดข้อง) ซึ่งหมายถึงผู้ติดข้องในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น แม้ผู้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วก็ได้ชื่อว่า สตฺโต เนื่องจากเคยติดข้องในอารมณ์เหล่านั้นมาก่อน

ในวุตติของฉบับพม่าและสิงหลมี จ ศัพท์ประกอบกับ อิมสทฺทสฺส เป็น อิมสทฺทสฺส จ แต่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ จึงไม่ควรมีในวุตติเหมือนวุตติของสูตรว่า ปุพฺโพ จ]

อสฺส อิมสฺส เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ, อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ, อสฺส อิมสฺส เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ, อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ เอสุ อิเมสุ.

[จตุตฺถี]	อสฺส อิมสฺส	เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ
[ปัญจมี]	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ
[ฉัฏฐี]	อสฺส อิมสฺส	เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ
[สัตตมี]	อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺส

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อิมสทฺทสฺส จ"

ลง สฺ อาคมในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น **อสฺส**

อิม สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อยํ	อิเม
ทุติยา	อิมํ	อิเม
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
จตุตถี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
ฉัฏฐี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
สัตตมี	อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อิตฺถิยํ อิมา สิ. อยมาเทสสิโลปา.

ในอิตถีลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อิมา สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อิมา ศัพท์) ให้แปลง อิมา เป็น อยํ และลบ สิ วิภัตติ

อยํ กญฺญา อิมา อิมาโย, อิมํ อิมา อิมาโย, อิมาย อิมาหิ อิมาภิ.

[ปฐมา]	อยํ กญฺญา (สาวน้อยนี้)	อิมา อิมาโย
[ทุติยา]	อิมํ	อิมา อิมาโย
[ตติยา]	อิมาย	อิมาหิ อิมาภิ

จตุตฺถิยํ อตฺตํ อิการสฺสายาเทสา จ.

ในจตุตถีวิภัตติ [อิม ศัพท์ทั้งศัพท์]ย่อมเป็น อ และแปลง[สระท้ายของ อิม ศัพท์] เป็น อิ อักษร และ [ส วิภัตติ] เป็น สฺสาย

อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย อิมาสํ อิมาสานํ.

[จตุตถี]	อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิมาสํ อิมาสานํ

การประกอบรูปศัพท์ อิมิสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น อิมา

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ส วิภัตติท้าย อิมา ศัพท์เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย”

ในเพราะ สฺสาย แปลงสระท้ายของ อิมา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ”

สำเร็จรูปเป็น **อิมิสฺสาย**

สตฺตมิยํ. อสฺสํ อิมิสฺสํ อิมิสฺสา วา.

ในสัตตมีวิภัตติ มีรูปว่า อสฺสํ อิมิสฺสํ หรือว่า อิมิสฺสา

“เตสุ วุทฺธิโลปา”ทินา สฺมึวจนสฺส วา สาเทโส.

แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น สา ได้บ้างด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปา เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อิมิสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น อิมา

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”
แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น สา ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ”
ในเพราะ สา แปลงสระท้ายของ อิมา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ”
ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิมิสฺสา**

[รูปว่า อิมิสฺสา พบในพระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า

อิมิสฺสา มกฺกฏิยา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ.[๑๐๙]
“ย่อมเสพเมถุนธรรมในลิงตัวเมียนี้”]

อิมายํ อิมาสุ.

[สัตตมี] อิมายํ	อิมาสุ

เสสํ เณยฺยํ.

รูปที่เหลือพึงทราบเช่นเดียวกัน [คือ รูปฉัฏฐีวิภัตติเหมือนจตุตถีวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติเหมือนกับตติยาวิภัตติ]

อิมา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อยํ	อิมา อิมาโย
ทุติยา	อิมํ	อิมา อิมาโย
ตติยา	อิมาย	อิมาหิ อิมาภิ
จตุตถี	อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิมาสํ อิมาสานํ
ปัญจมี	อิมาย	อิมาหิ อิมาภิ
ฉัฏฐี	อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิมาสํ อิมาสานํ
สัตตมี	อสฺสํ อิมิสฺสํ อิมิสฺสา อิมายํ	อิมาสุ

นปุํสเก อิม สิ.

ในนปุงสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อิม สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อิม ศัพท์)

“สวิภตฺติสฺส, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๒. อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก.

แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติได้บ้าง

อิทํ อ. อิทํ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อํสิสุ* ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๒๒) กล่าวว่า แม้รูปว่า อิทํ จะเป็นได้ทั้งปฐมาและทุติยาวิภัตติ แต่รูปว่า อิทํ นิยมใช้ในปฐมาวิภัตติ รูปว่า อิมํ นิยมใช้ในทุติยาวิภัตติ เหมือนรูปว่า เต เม ซึ่งนิยมใช้ในตติยาวิภัตติ, ตุยฺหํ มยฺหํ นิยมใช้ในจตุตถีวิภัตติ และ ตว มม นิยมใช้ในฉัฏฐีวิภัตติ]

นปุํสเก วตฺตมานสฺส สพฺพสฺเสว อิมสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส อิทํ โหติ วา อํสิสุ ปเรสุ.

แปลง อิม ศัพท์ที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น อิทํ ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง

อิทํ จิตฺตํ วิโรจติ, อิมํ อิมานิ, อิทํ ปุปฺผํ ปสฺสสิ, อิมํ อิมานิ, อเนน อิมินา เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ อิจฺจาทิ ปุลฺลิงฺเค วิย เญยฺยํ.

[ปฐมา]	อิทํ อิมํ จิตฺตํ วิโรจติ (จิตนี้ย่อมผุดผ่อง)	อิมานิ
[ทุติยา]	อิทํ อิมํ ปุปฺผํ ปสฺสสิ (ท่านย่อมดูดอกไม้นี้)	อิมานิ
[ตติยา]	อเนน อิมินา	เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ

ดังนี้เป็นต้น พึงทราบเช่นเดียวกับ [อิม ศัพท์]ในปุงลิงค์

อิม สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อิทํ อิมํ	อิมานิ
ทุติยา	อิทํ อิมํ	อิมานิ
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
จตุตถี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
ฉัฏฐี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
สัตตมี	อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อมุสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ อมุ ศัพท์ย่อมมี

อมุ สิ.

ในอุทาหรณ์ว่า อมุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อมุ ศัพท์) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"วา, อนปุํสกสฺส, สิมฺหี"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามสมควร), บทว่า อนปุํสกสฺส (ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์) และบทว่า สิมฺหิ (ในเพราะ สิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.

ม ของ อมุ ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติ ตามสมควร

โม อ. ม อักษร *อมุสฺส* ของ อมุ ศัพท์ *อนปุํสกสฺส* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *สํ* ซึ่งความเป็น ส อักษร *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ *วา* ตามสมควร ฯ

อนปุํสกสฺส อมุสทฺทสฺส มกาโร สการมาปชฺชเต วา สิมฺหิ ปเร.

ม อักษรของ อมุ ศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส อักษรในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลังตามสมควร

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา คือ ให้แปลง ม เป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติแน่นอน จึงมีรูปว่า อสุ เท่านั้น ไม่มีรูปว่า อมุ และการแปลงดังกล่าวไม่แน่นอนในเพราะ ก อาคม เช่น อสุโก อมุโก อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีรูปว่า อมุ ได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ที. สี. ๙.๕๕๔.๒๔๔) ว่า อมุ หิ โภ โคตม ปุริโส มนสากเฏ ชาตสํวทฺโธ. ตสฺส สพฺพาเนว มนสากฏสฺส มคฺคานิ สุวิทิตานิ (ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ เพราะบุรุษโน้นเป็นผู้ถือกำเนิดเจริญวัยแล้วในหมู่บ้านมนสากฏะ ทางทั้งหมดของหมู่บ้านมนสากฏะจึงปรากฏชัดเจนแก่เขา)]

อสุ ราชา.

[ปฐมา เอกพจน์] อสุ ราชา (พระราชาพระองค์โน้น)

การประกอบรูปศัพท์ อสุ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ม ของ อมุ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “อมุสฺส โม สํ”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น **อสุ**

"สพฺพนามโต, วา"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๔. สพฺพโต โก.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

โก อ. ก อาคม *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

[ตามปกติการลงอาคมนั้นมักมีเพียงพยัญชนะอย่างเดียว เหมือนการลง ย อาคมเป็นต้นด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา ท่านจึงจำกัดให้ลงอาคมดังกล่าวในเพราะสระหลัง ทั้งนี้เพื่อให้อาคมได้อาศัยสระที่อยู่ข้างหลัง แต่การลง ก อาคมด้วยสูตรนี้มีทั้งสระและพยัญชนะ ท่านจึงแสดงด้วยปัญจมีนิมิตว่า สพฺพโต (ท้ายสรรพนามทั้งปวง) มิได้กล่าวเป็นสัตตมีนิมิตว่า โก สเร (ลง ก เป็นอาคมในเพราะสระหลัง)

ในวุตติของกัจจายนะกล่าวการลง ก อาคมด้วยสูตรนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวว่าเป็น ก อาคมตามวุตติของกัจจายนะ ความจริงพระกัจจายนะผู้แต่งสูตรน่าจะหมายถึง ก ปัจจัย แต่ท่านผู้แต่งวุตติเข้าใจว่า เป็น ก อาคมจึงอธิบายตามนั้น ทั้งนี้เพราะสูตรนี้เขียนตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๑๔๑) ว่า อพฺยยสพฺพนามโต สรโต อนฺตฺยา ปุพฺโพ อโก โก (ลง อกฺ และ ก ปัจจัยหน้าสระที่อยู่ท้ายอัพยยศัพท์และสรรพนาม) มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า อุจฺจไกะ, อุจฺไจะ (สูง), นีจไกะ, นีไจะ (ต่ำ), สรฺวกะ, สรฺวะ (คนทั้งปวง), วิศฺวกะ, วิศฺวะ (คนทั้งปวง), ยุษฺมกาภิะ, ยุษฺมาภิะ (ด้วยท่านทั้งหลาย), อสฺมกาภิะ, อสฺมาภิะ (ด้วยเราทั้งหลาย)]

สพฺพโต สพฺพนามโต ปโร กอิจฺจยมาคโม โหติ วา.

ลงอาคมว่า ก นี้ท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

[ในคำแปลสูตรได้เพิ่มปาฐเสสะว่า ปโร (เป็นเบื้องหลัง) ตามคำอธิบายในวุตติ โดยมีความหมายว่า ลง ก อาคมเป็นอักษรท้ายสรรพนามทั้งปวง บทว่า ปโร นี้สัมพันธ์เป็นวิเสสกัตตา (วิกติกัตตา) ในปาฐเสสะ ว่า หุตฺวา อีกอย่างหนึ่ง อาจเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ (ในเบื้องหลัง) ก็ได้ ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตก็มักเพิ่ม ปรํ เป็นปาฐเสสะอยู่เสมอ]

ปุน สพฺพโตคหเณน หีนาทิโตปิ โก.

ลง ก เป็นอาคมท้าย หีน ศัพท์เป็นต้นด้วยการถือเอา สพฺพโต ศัพท์อีก

[ในสูตรนี้มี สพฺพโต โดยตรง ความจริงคำว่า สพฺพโต อาจตามมาจากสูตรว่า สพฺพโต นํ สํสานํ เมื่อปรากฏคำนี้ในสูตรอีกจึงถือว่าเป็นศัพท์เกิน ส่งผลให้ลง ก อาคมท้ายสุทธนามมี หีน ศัพท์เป็นต้นได้ ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อธิกวจนมญฺญมตฺถํ โพเธติ.[๑๑๐]

"ศัพท์เกินย่อมแสดงให้รู้อรรถอื่น"

อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ หีนโก (ผู้ทราม) มาถุรโก (ผู้มาจากนครมถุรา) ราชคหโก (ผู้มาจากเมืองราชคฤห์) เป็นต้น (ดู สูตร ๓๗๗)

อนึ่ง ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์มีคำว่า สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ (ในเพราะ สิ วิภัตติ) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ไม่มีคำนี้ เพราะอาจลง ก อาคมในเพราะวิภัตติอื่นจาก สิ วิภัตติได้ ตามสมควรแก่อุทาหรณ์]

"อมุสฺส โม สนฺ"ติ วินาธิกาเรน โยเคน กกาเรปิ สาเทโส.

การแปลง [ม เป็น ส] แม้ในเพราะ ก อักษร ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตรโดยการเว้นอธิการศัพท์ที่ตามมา[ให้เหลือว่า] อมุสฺส โม สํ (ม ของ อมุ ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ได้บ้าง)

[สูตรนี้มีศัพท์ตามมาสองบท คือ อนปุํสกสฺส และ สิมฺหิ เมื่อเว้นสองบทข้างต้นแล้วทำให้แปลง ม เป็น ส ได้ในลิงค์ทั้งสามและในเพราะ ก อาคมเบื้องหลัง]

อสุโก อสุกา อสุกํ.

[ปุงลิงค์]	อสุโก
[อิตถีลิงค์]	อสุกา
[นปุงสกลิงค์]	อสุกํ

การประกอบรูปศัพท์ อสุโก

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา

ลง ก อาคมด้วยสูตรว่า "สพฺพโต โก"

ในเพราะ ก แปลง ม เป็น ส ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมาว่า "อมุสฺส โม สํ"

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า "โส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **อสุโก**

สาเทสาภาเว อมุโก อมุกา อมุกํ อิจฺจาทิ.

เมื่อไม่แปลง [ม] เป็น ส มีรูปเป็นต้นว่า อมุโก อมุกา อมุกํ

[สรรพนามที่ลง ก อาคมให้แจกตามปุริสาทิคณะ กัญญาทิคณะ และจิตตาทิคณะ เพราะ ก อาคมคั่นอยู่ระหว่างวิภัตติกับสรรพนาม จึงทำวิธีของสรรพนามไม่ได้ ดังคัมภีร์จันแมวกล่าวว่า

ปกตึ วิชหาเปนฺติ ปจฺจยาเทสาคมา ตถา.[๑๑๑]

"ปัจจัย อาเทศ และอาคม ย่อมทำให้ละวิธีเดิม"]

พหุวจเน "ลโต โวกาโร จา"ติ สุตฺเต อนุวตฺตมานวาคฺคหเณน โวกาโร น โหติ.

ในพหูพจน์ การแปลง [โย วิภัตติ] เป็น โว ย่อมไม่มีด้วย วา ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่นได้บ้าง)

[ประโยคนี้เป็นเนื้อความที่ต่อมาจากสูตรที่ ๒๒๓]

นิจฺจํ โยโลโป ทีโฆ จ.

การลบ โย วิภัตติและการทีฆะย่อมมีแน่นอน

อมู ปุริสา, อมุํ อมู, อมุนา อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ, อมุสฺส.

[ปฐมา พหูพจน์]	อมู ปุริสา (ชายเหล่าโน้น)
[ทุติยา] อมุํ	อมู

[ตติยา]	อมุนา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
[จตุตถี]	อมุสฺส	

“อมุสฺสาทุนฺ”ติ วินาธิกาเรน โยเคน อทุํอาเทโส.

แปลง อมุ ศัพท์เป็น อทุํ โดยการแบ่งสูตรด้วยการเว้นอธิการศัพท์ที่ตามมา[ให้เหลือ] ว่า อมุสฺสาทุํ (แปลง อมุ เป็น อทุํ)

[การแบ่งสูตรที่กล่าวไว้ในที่นี้ คือให้ตัดบทว่า อํสิสุ และบทว่า นปุํสเก สองบททิ้ง ทำให้แปลงได้ดังข้างต้น และแปลง อมุ เป็น อทุํ ในเพราะ ส วิภัตติได้ เมื่อแปลงเป็น อทุํ แล้วให้ลง ส อาคม แล้วจึงลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะคือ สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ เพราะนิคคหิตต้องอาศัยลหุ ครั้นเมื่อลง ส อาคมแล้วลหุก็กลายเป็นครุโดยปริยาย จึงต้องลบนิคคหิต]

อทุสฺส อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ, อมุสฺมา อมุมฺหา อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ, อมุสฺส อทุสฺส อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ, อมุสฺมึ อมุมฺหิ อมูสุ อมุสุ.

[จตุตถี]	อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
[ปัญจมี]	อมุสฺมา อมุมฺหา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
[ฉัฏฐี]	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
[สัตตมี]	อมุสฺมึ อมุมฺหิ	อมูสุ อมุสุ

การประกอบรูปศัพท์ อทุสฺส

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง อมุ ทั้งศัพท์เป็น อทุํ ด้วยการแบ่งสูตรตัดศัพท์ที่ตามมาออกให้เหลือว่า “อมุสฺสาทุํ”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ”

สำเร็จรูปเป็น **อทุสฺส**

อิตฺถิยํ สิมฺหิ สาเทสาทิ.

ในอิตถีลิงค์ มีการแปลง [ม ของ อมุ] เป็น ส เป็นต้นในเพราะ สิ วิภัตติ

อสุ กญฺญา อสุกา อมุกา วา อมู อมุโย, อมุํ อมู อมุโย, อมุยา อมูหิ อมูภิ, อมุสฺสา อมุยา อมูสํ อมูสานํ, อมุยา อมูหิ อมูภิ, อมุสฺสา อมุยา อมูสํ อมูสานํ, อมุสฺสํ อมุยํ อมูสุ.

[ปฐมา]	อสุ อสุกา อมุกา กญฺญา (สาวน้อยโน้น)	อมู อมุโย
[ทุติยา]	อมุํ	อมู อมุโย
[ตติยา]	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
[จตุตฺถี]	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
[ปัญจมี]	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
[ฉัฏฐี]	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
[สัตตมี]	อมุสฺสํ อมุยํ	อมูสุ

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๒๔) กล่าวว่า ทุกฉบับมีรูป อมุยา ท้าย อมุยํ แต่การแปลง สฺมึ เป็น ยา ถูกห้ามไว้ด้วยสูตรว่า เนตาหิ สฺมิมายยา แล้วจึงไม่ควรมีรูปนี้ แต่ควรมีรูปเป็น อมุสฺสา แทน]

อมุ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสุ อสุโก อมุโก	อมู
ทุติยา	อมุํ	อมู
ตติยา	อมุนา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
จตุตฺถี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
ปัญจมี	อมุสฺมา อมุมฺหา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
ฉัฏฐี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
สัตตมี	อมุสฺมึ อมุมฺหิ	อมูสุ อมุสุ

อมุ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสุ	อมู อมุโย
ทุติยา	อมุํ	อมู อมุโย
ตติยา	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
จตุตถี	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
ปัญจมี	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
ฉัฏฐี	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
สัตตมี	อมุสฺสํ อมุยํ	อมูสุ

นปุํสเก อมุ สิ.

ในนปุงสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อมุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อมุ ศัพท์)

“สวิภตฺติสฺส”, อิมสฺสิทมิจฺจาทิโต “อํสิสุ, นปุํสเก”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ), บทว่า อํสิสุ (ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติ) และบทว่า นปุํสเก (ในนปุงสกลิงค์) จากสูตรว่า อิมสฺสิทํ เป็นต้น ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๕. อมุสฺสาทุํ.

แปลง อมุ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุํ ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติ

อทุํ อ. อทุํ อาเทศ *อมุสฺส* ของ อมุ ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อํสิสุ* ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติ ท. ๆ

นปุํสเก วตฺตมานสฺส สพฺพสฺเสว อมุสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส อทุํ โหติ อํสิสุ ปเรสุ.

แปลง อมุ ศัพท์ที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น อทุํ ในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติเบื้องหลัง

อทุํ ปุปฺผํ อมู อมูนิ, อทุํ อมู อมูนิ, อมุนา อิจฺจาทิ ปุลฺลิงฺคสมํ.

[ปฐมา]	อทุํ ปุปฺผํ (ดอกไม้โน้น)	อมู อมูนิ
[ทุติยา]	อทุํ	อมู อมูนิ
[ตติยา]	อมุนา	

ดังนี้เป็นต้น พึงทราบเหมือนในปุงลิงค์

[รูปว่า อทุํ มีได้รูปเดียวในปฐมาและทุติยาวิภัตติ เพราะสูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์ ในสูตรและมิได้ตามมาจากสูตรอื่น แต่เมื่อลง ก อาคมก็มีรูปสองอย่างว่า อสุกํ อมุกํ ซึ่งแจกตามจิตตาทิคณะ]

การประกอบรูปศัพท์ อทุํ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อมุ ทั้งศัพท์กับ สิ เป็น อทุํ ด้วยสูตรว่า “อมุสฺสาทุํ”

สำเร็จรูปเป็น **อทุํ**

อมุ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อทุํ	อมู อมูนิ
ทุติยา	อทุํ	อมู อมูนิ
ตติยา	อมุนา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
จตุตถี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
ปัญจมี	อมุสฺมา อมุมฺหา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
ฉัฏฐี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
สัตตมี	อมุสฺมึ อมุมฺหิ	อมูสุ อมุสุ

กึสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ กึ ศัพท์ย่อมมี

“กึ สิ” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า กึ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย กึ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กิสฺส ก เว จา”ติ อิโต “กิสฺส, ก”อิติ จ วตฺตเต.

บทว่า กิสฺส (แห่ง กึ) และบทว่า ก (เป็น ก) จากสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๖. เสเสสุ จ.

แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในเพราะวิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วิภตฺติเภเทสุ* ในเพราะประเภทของวิภัตติ ท. *เสเสสุ* ที่เหลือ *วโต* จาก ว ปัจจัย จ บ้าง ฯ

[เสส ศัพท์ในสูตรนี้ หมายถึง วิภัตติต่างๆ อันมี สิ วิภัตติเป็นต้น ส่วนอปาทานของ เสส ศัพท์ คือ ว ปัจจัย]

กิมิจฺเจตสฺส กสทฺโท อาเทโส โหติ วปฺปจฺจยโต เสเสสุ วิภตฺติเภเทสุ.

แปลงศัพท์ว่า กึ นี้เป็น ก ศัพท์ในเพราะวิภัตติต่างๆ ที่เหลือจาก ว ปัจจัย

[สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) ระบุให้แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ มี ถํ และ หํ ปัจจัยเป็นต้น ฉะนั้น สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น]

เอตฺถ จ “กิสฺส ก เว จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน วปฺปจฺจยาวสิฏฺฐถมาทิปฺปจฺจยานํ คหิตตฺตา เสสคฺคหเณน วิภตฺติโยว คยฺหนฺเต.

อนึ่ง วิภัตติเท่านั้นย่อมถูกถือเอาด้วย เสส ศัพท์ในสูตรนี้ เพราะปัจจัยมี ถํ เป็นต้นซึ่งเหลือจาก ว ปัจจัยถูกถือเอาด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ

[คำว่า เสเสสุ ในสูตรนี้หมายถึงวิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยเท่านั้น มิได้หมายถึงปัจจัยอื่นๆ เช่น ถํ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะมีสูตรที่กล่าวถึงปัจจัยต่างๆ ไว้แล้ว นั่นคือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ซึ่ง จ ศัพท์ในที่นี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ จึงรวมความถึงปัจจัยต่างๆ ดังกล่าว]

จคฺคหณํ กตฺถจิ นิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้าม[การแปลง กึ เป็น ก] ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า ได้บ้าง มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิกัปป์ แสดงความไม่แน่นอนของการแปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ส และ สฺมึ วิภัตติในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่น กสฺส กิสฺสา กสฺมึ กิสฺมึ กิมฺหิ อีกทั้งในเพราะ อํ และ สิ วิภัตติในนปุงสกลิงค์ เช่น กึ]

เตน “กิสฺส กิสฺมินฺ”ติอาทิ จ สิชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า กิสฺส กิสฺมึ ย่อมสำเร็จ

[ในพระบาลีมีรูปว่า ตํ กิสฺส เหตุ (ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร), กิสฺมึ วตฺถุสฺมึ (ในเพราะเรื่องอะไร), กิมฺหิ นุ โข (เพราะอะไรหนอแล), กิสฺส เทมิ (จะให้แก่ใคร) อุทาหรณ์เหล่านี้ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ]

“โส”ติ สิสฺส โอ.

การแปลง สิ วิภัตติ เป็น โอ ย่อมมีด้วยสูตรว่า โส

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

โก เอโส เก, กํ เก, เกน เกหิ เกภิ, กสฺส กิสฺส นิคฺคหีตโลปาทิ. เกสํ เกสานํ, กสฺมา กมฺหา เกหิ เกภิ, กสฺส กิสฺส เกสํ เกสานํ, กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ เกสุ.

[ปฐมา]	โก เอโส (คนนี้เป็นใคร)	เก
[ทุติยา]	กํ	เก
[ตติยา]	เกน	เกหิ เกภิ
[จตุตฺถี]	กสฺส [รูปว่า กิสฺส ย่อมมีด้วยการลบนิคคหิตเป็นต้น]	เกสํ เกสานํ

[ปัญจมี]	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
[ฉัฏฐี]	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
[สัตตมี]	กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

การประกอบรูปศัพท์ โก

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง กึ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ จ”

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **โก**

การประกอบรูปศัพท์ กิสฺส

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ”

สำเร็จรูปเป็น **กิสฺส**

กึ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โก	เก
ทุติยา	กํ	เก
ตติยา	เกน	เกหิ เกภิ
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ

กึ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
ฉัฏฐี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
สัตตมี	กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

อิตฺถิยํ "กึ สิ" อิตีธ "เสเสสุ จา"ติ วิภตฺติยํ ปรายํ กาเทเส กเต "อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย"ติ มชฺเฌ อาปจฺจโย.

ในอิตถีลิงค์ ในอุทาหรณ์ว่า กึ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย กึ ศัพท์) นี้ เมื่อการแปลง [กึ] เป็น ก ในเพราะวิภัตติเบื้องหลังถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ ให้ลง อา ปัจจัยในท่ามกลาง [กึ และ สิ วิภัตติ]ด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์)

[โดยทั่วไปมักลง อา ปัจจัยก่อนจะลงวิภัตติ เช่น กญฺญ + อา เป็น กญฺญา แล้วลง สิ วิภัตติท้าย กญฺญา แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ต้องแปลง กึ เป็น ก ในเพราะ สิ วิภัตติก่อนลง อา ปัจจัยในท่ามกลางเพราะการแปลงเป็น ก มีได้ในเพราะวิภัตติเบื้องหลัง และ อา ปัจจัยก็ลงท้าย อ การันต์เท่านั้น แต่ กึ ศัพท์เป็นนิคคหิตการันต์ จึงให้ลง อา ปัจจัยท้าย ก ที่แปลงมาจาก กึ ศัพท์

แม้คัมภีร์มุคธโพธะและสิทธานตเกามุทีก็อนุญาตให้ลง อา ปัจจัยในท่ามกลางศัพท์เพราะถือว่าการแปลงสระมีกำลังมากกว่าการลบสระ (สันสกฤตให้แปลง อึ ใน กึ เป็น อ) ดังคัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวว่า

สกเลหิ วิธีหิปิ โลปพฺพิธิ พลี ตถา
โลปสฺสราเทสานนฺตุ สราเทสวิธิพฺพลี.[๑๑๒]

"วิธีลบมีกำลังมากกว่าวิธีทั้งปวง แต่ในวิธีลบสระและแปลงสระ วิธีแปลงสระมีกำลังมากกว่า"

ตามปกติวิธีลบมักมีกำลังมากกว่าวิธีทั้งหมด เพราะการทำลายเป็นของกระทำง่ายกว่าการทำให้เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นว่าการแปลงสระมีกำลังกว่าวิธีลบ]

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

กา เอสา กญฺญา กา กาโย, กํ กา กาโย อิจฺจาทิ สพฺพาสทฺทสมํ.

[ปฐมา] กา เอสา กญฺญา (สาวน้อยนี้เป็นใคร) กา กาโย

[ทุติยา] กํ กา กาโย

ดังนี้เป็นต้น พึงทราบเหมือน สพฺพา ศัพท์

กึ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กา	กา กาโย
ทุติยา	กํ	กา กาโย
ตติยา	กาย	กาหิ กาภิ
จตุตถี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
ปัญจมี	กาย	กาหิ กาภิ
ฉัฏฐี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
สัตตมี	กสฺสํ กายํ	กาสุ

นปุํสเก กึ สิ.

ในนปุงสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า กึ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย กึ ศัพท์)

โลปวิธิสฺส พลวตรตฺตา ปรมํ สิโลเป กเต ปุน วิภตฺติปรตฺตาภาวา "ตทนุปโรเธนา"ติ ปริภาสโต วา กาเทสาภาโว.

เมื่อลบ สิ วิภัตติในเบื้องต้นแล้ว เพราะความที่แห่งโลปวิธิมีกำลังมากกว่า การไม่แปลง [กึ] เป็น ก ย่อมมีเพราะการไม่มีวิภัตติอยู่เบื้องหลังอีก หรือเพราะปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)

[รูปนปุงสกลิงค์ว่า กึ + สิ มีวิธี ๒ วิธีที่อาจกระทำได้ คือ อาเทสวิธิที่แปลง กึ เป็น ก ในเพราะวิภัตติเบื้องหลัง และโลปวิธิที่ลบ สิ วิภัตติ ท่านให้ลบ สิ ก่อนแล้วก็ไม่ต้องแปลง กึ เป็น ก เพราะโลปวิธิมีกำลังมากกว่าวิธีอื่น ดังกฎทั่วไปว่า

สพฺพวิธีหิ โลปวิธิ พลวา.[๑๑๓]

“วิธีลบมีกำลังกว่าวิธีทั้งปวง”

นอกจากนี้ พระพุทธพจน์มีรูป กึ เท่านั้น การไม่แปลงจึงไม่ขัดกับพระชินพจน์ตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น]

กึ เอตํ กานิ.

[ปฐมา] กึ เอตํ (นี้อะไร) กานิ

ทุติเยกวจเน “กฺวจิ โลปนฺ”ติ นิคฺคหีตโลเป กเต “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหี”ติ นิคฺคหีตํ.

ในทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เมื่อลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า กฺวจิ โลปํ (นิคคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระเบื้องหลังในบางแห่ง) แล้ว แปลง อํ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต)

กึ กานิ อิจฺจาทิ ปุลฺลิงฺคสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ทุติยา] กึ กานิ

พึงทราบเหมือนปุงลิงค์

การประกอบรูปศัพท์ กึ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะสระหลัง ลบนิคคหิตที่ กึ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปํ”

ให้ อิ ที่ กิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น **กึ**

กึ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กึ	กานิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ทุติยา	กึ	กานิ
ตติยา	เกน	เกหิ เกภิ
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
ฉัฏฐี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
สัตตมี	กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

เอกสทฺโท สงฺขฺยาตุลฺยาสหายญฺญวจโน.

เอก ศัพท์ แสดงอรรถคือจำนวน (สงฺขฺยา) การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตุลฺย) ไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย) และอื่น (อญฺญ)

[ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ เอก ศัพท์ไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สังขยา จำนวน แปลว่า หนึ่ง, อย่างเดียว เช่น เอโกว โข ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยวาสาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขณะเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีขณะเดียวเท่านั้น)

๒. อตุลยะ การไม่มีผู้เสมอ แปลว่า ผู้เดียว เช่น เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เราเป็นพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าเพียงผู้เดียว)

๓. อสหายะ การไม่มีเพื่อน แปลว่า ผู้เดียว เช่น เอโกว อรญฺญํ ปวิสิตฺวา (เข้าไปสู่ป่าผู้เดียว)

๔. อัญญะ อื่น แปลว่า อื่น เช่น เอเก อาจริยา วทนฺติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวไว้)

นอกจากอรรถเหล่านี้แล้วยังมีอรรถอื่นอีกคือ ตุลยะ (เสมอ), มิสสะ (ผสม), เสฏฐะ (ประเสริฐ), สัจจะ (ความจริง), มุขยะ (โดยตรง), อัปปะ (น้อย) และเกวละ (ล้วนๆ) ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทัสโตมมหานิธิ ดังคาถาสรุปความว่า

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา- ตุลฺยาสหายมิสฺสเน
เสฏฺฐญฺญสจฺจมุขฺเยสุ อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ.[๑๑๔]

"เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้งสาม ในอรรถว่า การนับ, เสมอ, ไม่มีผู้เสมอ, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ"]

ยทา สงฺขฺยาวจโน, ตทา สพฺพตฺเถกวจนนฺโตว.

เมื่อใดแสดงจำนวน เมื่อนั้นมีวิภัตติเอกพจน์เป็นที่สุดในลิงค์และวิภัตติทั้งปวงเท่านั้น

[คำว่า สพฺพตฺเถกวจนนฺโตว ตัดบทเป็น สพฺพตฺถ + เอกวจน + อนฺโต + เอว

เอก ศัพท์ที่แสดงอรรถจำนวน กล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของเพียงอย่างเดียว จึงลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้นในลิงค์และวิภัตติทั้งหมด แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็กล่าวว่า

ตเทกวจนนฺโตติ เอกสงฺขฺยาวาจิตฺตา สพฺพวิภตฺตีสุ เอกวจนเมว ภวตีติ.[๑๑๕]

"คำว่า ตเทกวจนนฺโต (มีวิภัตติเอกพจน์เป็นที่สุดในกาลนั้น) มีความหมายว่า วิภัตติเอกพจน์เท่านั้นย่อมมีในวิภัตติทั้งปวง เพราะการแสดงการนับบุคคลสิ่งของอย่างเดียว ดังนี้แล"]

อญฺญตฺถ พหุวจนนฺโตปิ.

แม้ในอรรถอื่น มีวิภัตติพหูพจน์เป็นที่สุดได้ด้วย

[เมื่อ เอก ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อตุลยะ อสหายะ และอัญญะ ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๗๐) กล่าวว่า เอก ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า สังขยา อตุลยะ (อสทิสะ) และอสหายะ มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น ถ้าประสงค์จะใช้เป็นพหูพจน์ให้ลง ก อาคมท้าย เอก ศัพท์ และนำพระบาลีมาอ้างอิงไว้ว่า เอกกา มยํ วิหราม (เราอยู่พวกเดียว) อิเม คหปตโย เอกกา อาคตา (คหบดีเหล่านี้มากลุ่มเดียว)

อนึ่ง เมื่อลง ก อาคมแล้วอาจมีรูปเป็นเอกพจน์ได้อีกด้วย เช่น เอกโก ปุริโส (บุรุษผู้เดียว) เอกิกา กญฺญา (สาวน้อยผู้เดียว) เอกกํ กุลํ (ตระกูลเดียว)]

เอโก เอกา เอกํ อิจฺจาทิ สพฺพตฺถ สพฺพสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปุงลิงค์]	เอโก	(บุรุษคนหนึ่ง)
[อิตถีลิงค์]	เอกา	(สาวน้อยคนหนึ่ง)
[นปุงสกลิงค์]	เอกํ	(ตระกูลหนึ่ง)

พึงทราบว่าเหมือน สพฺพ ศัพท์ในลิงค์และวิภัตติทั้งปวง

สํสาเสฺวว วิเสโส.

ความแตกต่างย่อมมีในเพราะ สํ และ สา [ที่แปลงมาจากวิภัตติ]เท่านั้น

[สํ แปลงมาจาก สฺมึ ส่วน สา แปลงมาจาก ส ความแตกต่างที่มีคือ เอกา ลง ส ได้ เอกิสฺสา, เอกาย โดยแปลง อา เป็น อิ ด้วย จ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า เอติมาสมิ ส่วน สพฺพา ลง ส ได้ สพฺพาย, สพฺพสฺสา (ไม่มีรูปที่แปลง อา เป็น อิ), เอกา ลง สฺมึ ได้ เอกายํ, เอกิสฺสํ ส่วน สพฺพา ลง สฺมึ ได้ สพฺพายํ, สพฺพสฺสํ (ไม่มีรูปที่แปลง อา เป็น อิ)]

อุภสทฺโท ทฺวิสทฺทปริยาโย.

อุภ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทฺวิ ศัพท์

สทา พหุวจนนฺโตว.

มีวิภัตติพหูพจน์เป็นที่สุดเสมอ

[อุภ ศัพท์ในสันสกฤตมีรูปเป็นทวิพจน์เท่านั้น เพราะกล่าวถึงบุคคลสิ่งของสองสิ่ง ดังคัมภีร์มุคธ-โพธะ (สูตร ๑๑๓) กล่าวว่า อุภสทฺโท ทฺวานฺโต (อุภ ศัพท์มีทวิพจน์เป็นที่สุด) และฏีกาของมุคธโพธะก็อธิบายว่า เอกตฺวพหุตฺวาวิวกฺษาภาวา (เพราะไม่มีความปรารถนาจะกล่าวเอกพจน์หรือพหูพจน์) ส่วนในบาลีใช้เป็นพหูพจน์โดยมาก แต่อาจมีรูปเป็นเอกพจน์ได้บ้าง เช่น ในอสีตินิบาต มหาหังสชาดก มีข้อความว่า

อุภา โส ธํสเต โลกา[๑๑๖]
"เขาย่อมเสื่อมจากโลกทั้งสอง"

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

อุภาติ เทวโลกา จ มนุสฺสโลกา จาติ อุภยมฺหา.[๑๑๗]
"คำว่า อุภา ได้แก่ จากโลกทั้งสอง คือ เทวโลกและมนุษย์โลก"]

"อุภ โย" อิตีธ "ตโต โยนโม ตู"ติ เอตฺถ ตุคฺคหเณน กฺวจิ โยนโมกาโร.

ในอุทาหรณ์ว่า อุภ โย (ลง โย วิภัตติท้าย อุภ ศัพท์) นี้ การแปลง โย วิภัตติเป็น โอ อักษรย่อมมีในบางแห่งด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

อุโภ ปุริสา อุเภ วา, อุโภ ปุริเส อุเภ.

[ปฐมา] อุโภ ปุริสา หรือ อุเภ (บุรุษสองคน)

[ทุติยา] อุโภ ปุริเส หรือ อุเภ (ซึ่งบุรุษสองคน)

การประกอบรูปศัพท์ อุโภ

ศัพท์เดิมเป็น อุภ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง โย วิภัตติท้าย อุภ ศัพท์เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **อุโภ**

สุหิสุ “เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา กฺวจิ เอการสฺโสกาโร.

ใน สุ และ หิ วิภัตติ แปลง เอ อักษรเป็น โอ อักษรในบางรูปด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

อุโภหิ อุโภภิ อุเภหิ อุเภภิ.

[ตติยา] อุโภหิ อุโภภิ อุเภหิ อุเภภิ

การประกอบรูปศัพท์ อุโภหิ

ศัพท์เดิมเป็น อุภ
ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ในเพราะ หิ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”
แปลง เอ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **อุโภหิ**

---

๒๒๗. อุภาทิโต นมินฺนํ.

แปลง นํ ท้าย อุภ ศัพท์เป็นต้นเป็น อินฺนํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *อุภาทิโต* อันมี อุภ ศัพท์เป็นต้น *อินฺนํ* เป็น อินฺนํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[อาทิ ศัพท์ ใน อุภาทิโต หมายเอา ทฺวิ ศัพท์ จึงมีรูปเป็น ทฺวินฺนํ, ทุวินฺนํ ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

อาทิคฺคหเณน ทุวินฺนนฺตฺยาทึ สงฺคณฺหาติ.[๑๑๘]

“ด้วย อาทิ ศัพท์ย่อมรวบรวมศัพท์ว่า ทุวินฺนํ เป็นต้น”]

อุภอิจฺเจวมาทิโต นํวจนสฺส อินฺนํ โหติ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายศัพท์ว่า อุภ เป็นต้นอย่างนี้เป็น อินฺนํ

อุภินฺนํ, อุโภหิ อุโภภิ อุเภหิ อุเภภิ, อุภินฺนํ, อุโภสุ อุเภสุ.

[จตุตถี]	อุภินฺนํ
[ปัญจมี]	อุโภหิ อุโภภิ อุเภหิ อุเภภิ
[ฉัฏฐี]	อุภินฺนํ
[สัตตมี]	อุโภสุ อุเภสุ

การประกอบรูปศัพท์ อุภินฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น อุภ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง นํ ท้าย อุภ ศัพท์เป็น อินฺนํ ด้วยสูตรว่า “อุภาทิโต นมินฺนํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อุภินฺนํ**

อุภ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	อุโภ อุเภ

วิภัตติ	พหูพจน์
ทุติยา	อุโภ อุเภ
ตติยา	อุโภหิ อุเภหิ อุโภภิ อุเภภิ
จตุตถี	อุภินฺนํ
ปัญจมี	อุโภหิ อุเภหิ อุโภภิ อุเภภิ
ฉัฏฐี	อุภินฺนํ
สัตตมี	อุโภสุ อุเภสุ

ทฺวิอาทโย สงฺขฺยาสงฺขฺเยยฺยวจนา.

ศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น แสดงการนับและสิ่งที่ถูกนับ

[ปทรูปสิทธิฎีกาแสดงคำแปลข้างต้นนี้แล้วอธิบายว่า สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้นกล่าวถึงอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. สังขยาปธานะ มีการนับเป็นประธาน เช่น ตีณิ ภิกฺขุสตานิ (ร้อยแห่งภิกษุ ๓ = ภิกษุ ๓๐๐), จตฺตาริ วสฺสสหสฺสานิ (พันแห่งปี ๔ = ๔๐๐๐ ปี) ศัพท์ว่า ตีณิ และ จตฺตาริ แสดงการนับคือ สตานิ และ สหสฺสานิ เป็นหลัก

๒. สังขเยยยปธานะ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน เช่น ตีณิ กุสลมูลานิ (กุศลมูล ๓), จตฺตาริ สจฺจานิ (สัจจะ ๔) ศัพท์ว่า ตีณิ และ จตฺตาริ แสดงสิ่งที่ถูกนับคือ กุศลมูล และสัจจะ เป็นหลัก

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๒๗) แสดงคำแปลโดยแยกเป็น ๒ บท คือ สงฺขฺยา สงฺขฺเยยฺยวจนา แปลว่า สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น แสดงสิ่งที่ถูกนับ ความเห็นนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์ปทสาธนะว่า

เอกาทโย อฏฺฐารสนฺตา สงฺเขฺยยฺยวจนา. วีสติอาทโย ปน สงฺขฺยาวจนา จ.[๑๑๙]

“ศัพท์มี เอก เป็นต้น อฏฺฐารส เป็นที่สุด แสดงสิ่งที่ถูกนับ ส่วนศัพท์มี วีสติ เป็นต้นแสดงการนับอีกด้วย”

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์มี เอก เป็นไปจนถึง อฏฺฐารส เป็นที่สุดแสดงสังขเยยยปธานะ เช่น เอโก พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คนหนึ่ง), อฏฺฐารส พฺราหฺมณา (พราหมณ์ ๑๘ คน) ส่วน วีสติ เป็นต้นไปแสดงสังขยา-ปธานะและสังขเยยยปธานะทั้งสองอย่าง เช่น วีสติ คาโว (วัว ๒๐ ตัว), ควํ วีสติ (๒๐ แห่งวัว = วัว ๒๐ ตัว)

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึงมตินี้ไว้โดยคล้อยตามคัมภีร์อมรโกษและมหาภาษยะว่า

อฏฺฐารสนฺตา สงฺขฺเยยฺเย สงฺขฺยา เอกาทโย ติสุ
สงฺขฺยาเน ตุ จ สงฺขฺเยยฺเย เอกตฺเต วีสตาทโย
วคฺคเภเท พหุตฺเตปิ ตา อานวุติ นาริยํ.[๑๒๐]

“สังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับ ในลิงค์ทั้งสาม ส่วน วีสติ ศัพท์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในการนับและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์ เมื่อมีความต่างกันแห่งพวก วีสติ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ (๙๐) ย่อมเป็นไปแม้ในพหูพจน์ได้ ในอิตถีลิงค์”

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่าคำอธิบายของปทรูปสิทธิฎีกาไม่สอดคล้องกับมติสากลที่กล่าวมานี้

แม้พระพุทธัปปิยะก็กล่าวนัยนี้ไว้ในตัทธิตกัณฑ์ (สูตร ๔๑๒) คำอธิบายดังกล่าวอาจเป็นการเพิ่มเติมของอนุชนรุ่นหลัง]

พหูนํ วาจิตตฺตา สทา พหุวจนนฺตาว.

ทฺวิ ศัพท์มีวิภัตติเป็นพหูพจน์อยู่ท้ายเสมอนั่นเทียว เพราะแสดงอรรถมาก

"ทฺวิ โย" อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ทฺวิ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ทฺวิ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"สวิภตฺติสฺส, อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยนฺ"ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ (อันแสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทฺว และอื่นๆ ในเพราะ โย วิภัตติ

เทฺว จ อ. เทฺว อาเทศ ด้วย *ทฺวินฺนํ* ของ ทฺวิ ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยานํ* อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

[บทว่า ทฺวินฺนํ มีรูปเป็นพหูพจน์ จึงต้องประกอบ นํ วิภัตติในบทวิเสสนะที่ตามมาจากสูตรก่อนเป็นรูปว่า สวิภตฺตีนํ และ อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยานํ]

ทฺวิอิจฺเจตสฺส สงฺขฺยาสทฺทสฺส อิตฺถิปุมนปุํสเก วตฺตมานสฺส สวิภตฺติสฺส เทฺวอิจฺจาเทโส โหติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ทฺวิ นี้ ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็นรูปว่า เทฺว ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง

จสทฺเทน ทุเว จ, กฺวจิ ทุวิ จ นํมฺหิ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทุเว ด้วย จ ศัพท์ได้ด้วย และในเพราะ นํ วิภัตติแปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทุวิ ในบางแห่ง

พหุวจนุจฺจารณํ ทฺวิสทฺทโต พหุวจนเมว โหตีติ ญาปนตฺถํ.

การกล่าวพหูพจน์มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าลงวิภัตติพหูพจน์เท่านั้นท้าย ทฺวิ ศัพท์

[การแสดงเป็นรูปพหูพจน์ว่า ทฺวินฺนํ มีประโยชน์เพื่อแสดงการประกอบพหูพจน์ไว้ท้าย ทฺวิ ศัพท์เท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อปริจจัตตานุกรณะ คือ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม (ดู สูตร ๒๑๖)

คำอธิบายข้างต้นนี้เป็นมติของพระพุทธัปปิยะ ความจริงแล้วการเขียนสูตรนั้นขึ้นอยู่กับความปรารถนาของท่านผู้แต่ง ถ้าท่านผู้แต่งเขียนไว้ไม่ผิดหลักภาษาก็ถือว่าถูกต้อง จะเห็นได้ว่า ทฺวิ ศัพท์ก็อาจใช้เป็นรูปเอกพจน์ได้ดังสูตรว่า วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ อนึ่ง คัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระกล่าวว่า

สุตฺเต ลิงฺควจน'มตนฺตํ.[๑๒๑]

“ลิงค์และพจน์ในสูตรไม่เป็นหลักสำคัญ”

ข้อนี้หมายความว่า ท่านผู้แต่งอาจแต่งสูตรโดยใช้เป็นปริจจัตตานุกรณะหรืออปริจัตตานุกรณะได้ตามปรารถนา เพราะความเป็นไปของศัพท์ขึ้นอยู่กับความปรารถนาของผู้กล่าว]

เทฺว ธมฺมา, เทฺว อิตฺถิโย, เทฺว รูปานิ, ทุเว วา.

เทฺว ธมฺมา	(ธรรมทั้งหลาย ๒)
เทฺว อิตฺถิโย	(หญิงทั้งหลาย ๒)
เทฺว รูปานิ หรือว่า ทุเว	(รูปทั้งหลาย ๒)

เอวํ ทุติยายมฺปิ.

แม้ในทุติยาวิภัตติก็พึงทราบอย่างนี้

ทฺวีหิ ทฺวีภิ.

[ตติยา]	ทฺวีหิ ทฺวีภิ

นํมฺหิ ทีฆ สมฺปตฺเต-

เมื่อการทีฆะในเพราะ นํ วิภัตติ ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.

ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นเบื้องต้นในเพราะ นํ วิภัตติ

โน จ อ. นฺ อาคม ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สงฺขฺยาโต* จากสังขยาศัพท์ *ทฺวาทิโต* อันมี ทฺวิ เป็นเบื้องต้น *นํมฺหิ* ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

[คำว่า ทฺวาทิโต ตัดบทเป็น ทฺวิ + อาทิโต]

ทฺวิอิจฺเจวมาทิโต สงฺขฺยาโต นการาคโม โหติ นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ลง นฺ อักษรเป็นอาคมท้ายสังขยาเป็นเบื้องต้นอย่างนี้ว่า ทฺวิ ในเพราะ นํ วิภัตติ

จสทฺทคฺคหเณน อิตฺถิยํ ติจตุสทฺทโต สฺสญฺจาคโม นํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

และลง สฺสํ เป็นอาคมท้าย ติ และ จตุ ศัพท์ในอิตถีลิงค์ในเพราะ นํ วิภัตติด้วย จ ศัพท์

ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ วา, ทฺวีหิ ทฺวีภิ, ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ, ทฺวีสุ.

[จตุตถี]	ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ
[ปัญจมี]	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
[ฉัฏฐี]	ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ
[สัตตมี]	ทฺวีสุ

[ทฺวิ ศัพท์ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว แต่มีศัพท์ตัทธิตว่า ทฺวย ใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น มาจาก ทฺวิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ (ทวยะ คือ หมวดสอง, สองกลุ่ม) คำนี้มีอรรถเหมือน ทุก (หมวดสอง)]

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวินฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" ในเพราะ นํ วิภัตติ ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นมฺหิ"

สำเร็จรูปเป็น **ทฺวินฺนํ**

ทฺวิ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เทฺว ทุเว
ทุติยา	เทฺว ทุเว
ตติยา	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
จตุตถี	ทฺวินฺนํ ทุวินฺนํ
ปัญจมี	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
ฉัฏฐี	ทฺวินฺนํ ทุวินฺนํ
สัตตมี	ทฺวีสุ

ติสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ติ ศัพท์ย่อมมี

"ติ โย" อิตีธ โยโลเป สมฺปตฺเต-

ในอุทาหรณ์ว่า ติ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ติ ศัพท์) นี้ เมื่อการลบ โย วิภัตติ ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"โยสู"ติ วตฺตเต.

บทว่า โยสุ (ในเพราะ โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๐. ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ.

แปลง ติ และ จตุ ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ และ จตฺตาริ ในเพราะ โย วิภัตติ

ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ อ. ติสฺโส, จตสฺโส, ตโย, จตฺตาโร, ตีณิ และ จตฺตาริ อาเทศ ท. *ติจตุนฺนํ* ของ ติ และ จตุ ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

ติจตุนฺนํ สงฺขฺยานํ อิตฺถิปุมนปุํสเก วตฺตมานานํ สวิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิจตฺตาริ อิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ติ และ จตุ ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ และ จตฺตาริ ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลังตามลำดับ

ตโย ปุริสา, ตโย ปุริเส ปสฺส, ตีหิ ตีภิ.

[ปฐมา]	ตโย ปุริสา (บุรุษ ๓ คน)
[ทุติยา]	ตโย ปุริเส ปสฺส (ท่านจงดูบุรุษ ๓ คน)
[ตติยา]	ตีหิ ตีภิ

การประกอบรูปศัพท์ ตโย

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง ติ กับ โย เป็น ตโย ด้วยสูตรว่า “ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ”

สำเร็จรูปเป็น **ตโย**

“น”มิติ วตฺตเต.

บทว่า นํ (นํ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๑. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สงฺขฺยาหิ* จากสังขยาศัพท์ ท. *ตีหิ* คือ ติ ศัพท์ *อิณฺณมิณฺณนฺนํ* เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ติอิจฺเจตสฺมา สงฺขฺยาสทฺทา ปรสฺส นํวจนสฺส อิณฺณํอิณฺณนฺนํ อิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ นี้เป็นรูปว่า อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ เหล่านี้

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ, ตีหิ ตีภิ, ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ, ตีสุ.

[จตุตถี]	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
[ปัญจมี]	ตีหิ ตีภิ
[ฉัฏฐี]	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
[สัตตมี]	ตีสุ

[รูปว่า ติหิ ติภิ แม้มิได้กล่าวไว้ก็อาจมีได้เช่นกัน อนึ่ง สันสกฤตมีรูปเป็น ตฺรยาณํ บาลีจึงเป็น ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ ส่วนรูปว่า จตุนฺนํ แม้สันสกฤตมีรูปเป็น จตุรฺณํ บาลีก็ไม่ควรเป็น จตุณฺณํ ถ้าพระกัจจายนะประสงค์รูปว่า จตุณฺณํ ก็ควรจะตั้งสูตรไว้เฉพาะเหมือนสูตรนี้ แต่ท่านมิได้กล่าวไว้เช่นนั้น นอกจากนี้ยังมีศัพท์บาลีที่มีรูปเป็น น ในขณะที่สันสกฤตใช้เป็น ณ เช่น ฉนฺนํ (*บาลี*) ษณฺณํ (*สันสกฤต*) แปลว่า หก, นิสินฺนํ (*บาลี*) นิษณฺณํ (*สันสกฤต*) แปลว่า นั่งแล้ว]

การประกอบรูปศัพท์ ติณฺณํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”
แปลง นํ วิภัตติท้าย ติ ศัพท์เป็น อิณฺณํ ด้วยสูตรว่า “อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ติณฺณํ**

ติ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ตโย
ทุติยา	ตโย
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

อิตฺถิยํ ติสฺโส อิตฺถิโย, ติสฺโส, ตีหิ ตีภิ

ในอิตถีลิงค์ เช่น

[ปฐมา] ติสฺโส อิตฺถิโย (ผู้หญิง ๓ คน)

[ทุติยา] ติสฺโส

[ตติยา] ตีหิ ตีภิ

[ติ ศัพท์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ไม่ลงอิตถีปัจจัยเหมือนสังขยาศัพท์คือ ทฺวิ และ จตุ พร้อมทั้ง มาตุ ศัพท์เป็นต้น เพราะอาจแสดงความเป็นอิตถีลิงค์ได้โดยไม่ต้องลงอิตถีปัจจัย ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไปนับเข้าในอลิงคนาม จึงไม่ลงอิตถีปัจจัย ดังคัมภีร์กาตันตระกล่าวว่า

สฺวสา ทุหิตา นนนฺทา ยาตา มาตา ติสฺโส จตสฺโส อิติ ปจฺจเยน วินา อิตฺถตฺตาภิธานโต. ปญฺจ สตฺต อิติ อิตฺถตฺตาภาวโต เอว น ภวติ.[๑๒๒]

“ศัพท์เหล่านี้ คือ สฺวสา ทุหิตา นนนฺทา ยาตา มาตา ติสฺโส จตสฺโส ย่อมสำเร็จโดยปราศจากอิตถีปัจจัย เพราะแสดงความเป็นอิตถีลิงค์ได้ ส่วนสังขยาศัพท์ว่า ปญฺจ, สตฺต ไม่ลงอิตถีปัจจัย เพราะไม่มีความเป็นอิตถีลิงค์”]

นํมฺหิ สฺสญฺจาคโม.

ลง สฺสํ เป็นอาคมในเพราะ นํ วิภัตติ

ติสฺสนฺนํ.

[จตุตถี] ติสฺสนฺนํ

สฺสํพฺยวธานโต อิณฺณาภาโว.

การไม่แปลง [นํ วิภัตติ]เป็น อิณฺณํ ย่อมมีเพราะการคั่นด้วย สฺสํ อาคม

[ในสนธิกัณฑ์ (สูตร ๑๓) ท่านกล่าวว่า วณฺณกาลพฺยวธาเน สนฺธิการิยํ น โหติ (เมื่อมีการคั่นของอักษรและการคั่นของเวลา วิธีสนธิย่อมไม่มี) อย่างไรก็ตาม แม้วิธีอาเทศของนามก็ไม่มีในการคั่นของอักษรเช่นกัน ดังนั้น เมื่อมี สฺสํ คั่นอยู่ระหว่าง ติสฺสํ + นํ จึงแปลง นํ เป็น อิณฺณํ ไม่ได้ เพราะ นํ วิภัตติอยู่ท้าย สฺสํ มิได้อยู่ท้าย ติ]

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลือก็เหมือนกัน

[คำว่า เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว คือ ปัญจมีเหมือนกับตติยา ฉัฏฐีเหมือนกับจตุตถี สัตตมีก็ไม่มีรูปพิเศษ]

ติ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ติสฺโส
ทุติยา	ติสฺโส
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติสฺสนฺนํ

วิภัตติ	พหูพจน์
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติสฺสนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

นปุํสเก ตีณิ, ตีณิ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น

[ปฐมา] ตีณิ

[ทุติยา] ตีณิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนรูปในปุงลิงค์

ติ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ตีณิ
ทุติยา	ตีณิ
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

ตถา จตุสทฺทสฺสปิ โยสุ “ติจตุนฺนนฺ”ติอาทินา ยถาวุตฺตาเทโส.

เช่นเดียวกันนี้ การแปลง จตุ ศัพท์ย่อมมีในเพราะ โย วิภัตติตามวิธีที่กล่าวแล้วด้วยสูตรว่า ติจตุนฺนํ เป็นต้น

“ตโต โยนโม ตู”ติ เอตฺถ ตุสทฺเทน กฺวจิ โอกาโร จ.

และการแปลง [โย วิภัตติ] เป็น โอ อักษรในบางรูปย่อมมีด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

จตฺตาโร จตฺุโร วา, จตฺตาโร จตฺุโร, จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ, จตุนฺนํ. นการาคโม. จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ, จตุนฺนํ, จตูสุ.

[ปฐมา]	จตฺตาโร จตฺุโร วา
[ทุติยา]	จตฺตาโร จตฺุโร
[ตติยา]	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
[จตุตถี]	จตุนฺนํ ลง น อาคม
[ปัญจมี]	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
[ฉัฏฐี]	จตุนฺนํ
[สัตตมี]	จตูสุ

[พยาขยาใหม่กล่าวว่า ลง รฺ อาคมในรูปว่า จตฺุโร ด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา

รูปว่า จตุนฺนํ พบมากในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แต่อาจเป็นรูปอิตถีลิงค์ได้บ้าง เช่น จตุนฺนํ กญฺญานํ (ของสาวน้อย ๔ คน), จตุนฺนํ ปริสานํ ปิโย โหติ มนาโป (เป็นที่รักพอใจของบริษัท ๔), จตุนฺนํ สุทฺธาวาส-กายิกานํ เทวตานํ (ของเทวดาผู้นับเนื่องในกลุ่มสุทธาวาส ๔ เหล่า)]

การประกอบรูปศัพท์ จตฺุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

ลง รฺ อาคมด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรลา จาคมา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **จตฺุโร**

จตุ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตฺตาโร จตฺุโร

วิภัตติ	พหูพจน์
ทุติยา	จตฺตาโร จตุโร
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตุนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตุนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

อิตฺถิยํ จตสฺโส, จตสฺโส,

ในอิตถีลิงค์ เช่น

[ปฐมา] จตสฺโส

[ทุติยา] จตสฺโส

นํมฺหิ สฺสณฺจาคโม.

และลง สฺสํ อาคมในเพราะ นํ วิภัตติ

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา จตุรุการสฺส อกาโร.

แปลง อุ อักษรของ จตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

จตสฺสนฺนํ.

[จตุตถี] จตสฺสนฺนํ

การประกอบรูปศัพท์ จตสฺสนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ลง สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ”

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **จตสฺสนฺนํ**

จตุ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตสฺโส
ทุติยา	จตสฺโส
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตสฺสนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตสฺสนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลือเหมือนกัน[ในปุงลิงค์]

นปุํสเก จตฺตาริ, จตฺตาริ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น

[ปฐมา] จตฺตาริ

[ทุติยา] จตฺตาริ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนในปุงลิงค์

จตุ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตฺตาริ
ทุติยา	จตฺตาริ

วิภัตติ	พหุพจน์
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตุนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตุนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

ตถา

นีลาทิ คุณนามญฺจ พหุพฺพีหิ จ ตทฺธิตํ
สามญฺญวุตฺยตีตาทิ- กิตนฺตํ วาจฺจลิงฺคิกํ.

"เช่นเดียวกันนี้ คุณนามมี นีล ศัพท์เป็นต้น พหุพพีหิสมาส ตัทธิตที่เป็นไปในอรรถทั่วไปและบทที่ลงกิตก์ปัจจัยอันมี อตีต ศัพท์เป็นต้น มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึง"

[คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) คือ คุณนามมี นีล ศัพท์เป็นต้นและบทอื่นๆ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึงเช่นเดียวกับสรรพนามทั้ง ๒๗ ศัพท์

คำว่า วาจฺจลิงฺคิก มีรูปวิเคราะห์ว่า วาจฺจสฺส วิย ลิงฺคมสฺสาติ วาจฺจลิงฺคํ (วาจจลิงคะ คือ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึง), วาจฺจลิงฺคํ เอว วาจฺจลิงฺคิกํ (วาจจลิงคิกะ คือ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึงนั่นแหละ) หมายความว่า ถ้าข้อความที่ศัพท์กล่าวถึงเป็นเพศชาย คุณนามเป็นต้นก็เป็นเพศชาย หรือถ้าข้อความที่ศัพท์กล่าวถึงเป็นเพศหญิง คุณนามเป็นต้นก็เป็นเพศหญิงเช่นกัน โดยคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดระบุถึง

ในคาถานี้ท่านแสดงบทที่เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ซึ่งเรียกว่า วาจจลิงค์ ๕ ประเภท คือ

๑. สรรพนาม มี สพฺพ เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว

๒. คุณนาม บทที่ทำหน้าที่ขยายบทอื่นอันได้แก่ นีล (เขียว), ปีต (เหลือง), ทีฆ (ยาว), รสฺส (สั้น) เป็นต้น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว), นีลา สาฏิกา (ผ้าม่านเขียว), นีลํ วตฺถํ (ผ้าเขียว)

๓. พหุพพีหิสมาส เช่น สุคนฺโธ จมฺปโก (ต้นจำปาหอม), สุคนฺธา มาลา (พวงดอกไม้หอม), สุคนฺธํ จนฺทนํ (ไม้จันทน์หอม)

๔. สามัญญวุตติตัทธิต ตัทธิตที่เป็นไปในอรรถทั่วไปโดยเริ่มที่อปัจจตัทธิตไปจนถึงปกติตัทธิต เช่น วาสิฏฺโฐ ปุริโส (บุรุษผู้เป็นบุตรของวสิฏฐะ), วาสิฏฺฐี กญฺญา (สาวน้อยผู้เป็นบุตรีของวสิฏฐะ), วาสิฏฺฐํ อปจฺจํ (ตระกูลเหล่ากอของวสิฏฐะ)

๕. กิตก์ เช่น อตีโต กาโล (กาลที่ล่วงไปแล้ว), อตีตา รตฺติ (ราตรีที่ล่วงไปแล้ว), อตีตํ จิตฺตํ (จิตที่ดับไปแล้ว)

อนึ่ง กิตก์ในที่นี้หมายถึงบทที่ลงกิตก์ปัจจัยซึ่งไม่มีลิงค์ที่แน่นอน จึงอาจประกอบลิงค์ทั้ง ๓ ได้ตามสมควรแก่วิเสสยะ ส่วนกิตก์ซึ่งลงปัจจัยมีลิงค์แน่นอนก็มีลิงค์เฉพาะ ด้วยอำนาจของปัจจัย ดังเช่น ติ ปัจจัยลงในอิตถีลิงค์ ดังคำว่า คติ (การไป) หรือ อิ ปัจจัยลงในปุงลิงค์ เช่น มุนิ (พระมุนี) ดังนี้เป็นต้น

สรุปความว่าบทวิเสสนะที่เป็นสรรพนาม คุณนาม พหุพพีหิสมาส สามัญญวุตตตัทธิต และกิตก์ประกอบได้ทั้ง ๓ ลิงค์ตามบทวิเสสยะ

คำว่า สามญฺญวุตฺยตีตาทิกิตนฺตํ ตัดบทเป็น สามญฺญวุตฺติ + อตีต + อาทิ + กิต + อนฺตํ ลบ ตฺ เสีย ๑ ตัวด้วยอำนาจสนธิ]

เอตฺเถทํ วุจฺจเต

เอเสโส เอตมิติ จ ปสิทฺธิ อตฺเถสุ เยสุ โลกสฺส
ถีปุนฺนปุํสกานิติ วุจฺจนฺเต ตานิ นามานิ.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวคำสรุปนี้ว่า

"ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา เอโส เอตํ มีอยู่ในอรรถเหล่าใด นามเหล่านั้นที่ปรากฏในอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์"

[ประโยคว่า เอตฺเถทํ วุจฺจเต นิยมใช้ในกรณีสรุปความนั้นๆ อนึ่ง คาถานี้เป็นคาถาประเภทมาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา

ท่านแสดงอรรถลิงค์ คือ ลิงค์โดยอรรถ ไว้ในสูตร ๑๕๐ คาถานี้แสดงสัททลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ หมายความว่า การกำหนดลิงค์ต่างๆ นั้น ตามปกติให้สังเกตที่ความหมาย ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศชายก็ประกอบเป็นปุงลิงค์ เช่น ปุริโส ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศหญิง เช่น กญฺญา ก็ประกอบเป็นอิตถีลิงค์ หรือถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศบัณเฑาะก์ ก็ประกอบเป็นนปุงสกลิงค์ ข้อนี้เรียกว่า ลิงค์โดยอรรถ ส่วนลิงค์โดยศัพท์หมายถึง ศัพท์ที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตซึ่งใช้สรรพนามแทนเป็น เอสา โดยแจกศัพท์เหมือน กญฺญา จัดเป็นอิตถีลิงค์ ศัพท์ที่ใช้สรรพนามแทนเป็น เอโส โดยแจกศัพท์เหมือน ปุริส จัดเป็นปุงลิงค์ ศัพท์ที่ใช้สรรพนามแทนเป็น เอตํ โดยแจกศัพท์เหมือน จิตฺต จัดเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วยการคล้อยตามบทสรรพนามในเพศทั้ง ๓ ว่า เอสา เอโส เอตํ (คำนี้เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด จึงอาจหมายถึง ต สรรพนามเป็นต้นได้อีกด้วย)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระว่า

ถีปุํนปุํสกานิ โลกลิงฺคานุสาสนคมฺยานิ.[๑๒๓]

"อิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ พึงทราบตามชาวโลกและคัมภีร์แสดงลิงค์"

อนึ่ง คาถาที่กล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตนี้ไม่มีอุปการะมากนัก เพราะอนุชนรุ่นหลังไม่อาจ

รู้ได้ว่าบทไหนใช้ประกอบกับ เอสา เอโส และ เอตํ อย่างไรก็ตาม คาถานี้มีประโยชน์ในการกำหนดลิงค์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิต ซึ่งไม่อาจกำหนดลิงค์ด้วยกิตก์ปัจจัยที่มีลิงค์แน่นอน

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็กล่าวคาถาไว้คล้ายคลึงกับปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

เอเสโส เอตนฺติปฺ-　　ปสิทฺธิ โลกสฺส โหติ ยตฺถตฺเถสุ
ถี-ปุม-นปุํสกานิตฺ-　　ยุจฺจนฺเต ตานิมานิ โลเกนาตฺถา.[๑๒๔]

“ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา เอโส เอตํ มีอยู่ในอรรถเหล่าใด นามเหล่านั้นที่แสดงอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์”

คาถาข้างต้นมีข้อความเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่คาถานี้เป็นมาตราพฤติ ประเภทคีติคาถา]

ติลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

จบนามที่เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์

สรุปความในติลิงค์

สรุปความว่าในติลิงค์จำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. อาเทสวิธิสูตร มี ๒๓ สูตร คือ

- สพฺพนามการเต ปจฺโม = แปลง โย เป็น เอ
- สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ = แปลง อ เป็น เอ
- สพฺพโต นํ สํสานํ = แปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ
- ฆปโต สฺมึสานํ สํสา = แปลง สฺมึ และ ส วิภัตติเป็น สํ และ สา
- ทฺวนฺทฏฺฐา วา = แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ
- เอตเตสํ โต = แปลง ต ของ เอต และ ต เป็น ส
- ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ = แปลง ต สรรพนามเป็น น
- สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ = แปลง ต สรรพนามเป็น อ
- ตโต สสฺส สฺสาย = แปลง ส วิภัตติเป็น สฺสาย
- ตสฺสา วา = แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ
- เอติมาสมิ = แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ
- อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ = แปลง อิม เป็น อยํ
- อนิมิ นามฺหิ จ = แปลง อิม เป็น อน และ อิมิ
- สพฺพสฺสิมสฺเส วา = แปลง อิม เป็น เอ
- อิมสทฺทสฺส จ = แปลง อิม เป็น อ
- อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก = แปลง อิม กับ สิ และ อํ วิภัตติเป็น อิทํ
- อมุสฺส โม สํ = แปลง ม ของ อมุ เป็น ส
- อมุสฺสาทุํ = แปลง อมุ ศัพท์กับ สิ และ อํ วิภัตติเป็น อทุํ
- เสเสสุ จ = แปลง กึ ศัพท์เป็น ก

- อุภาทิโต นมินฺนํ = แปลง นํ เป็น อินฺนํ
- โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ = แปลง ทฺวิ ศัพท์ กับ โย วิภัตติ เป็น เทฺว
- ติจตุนฺนํ ฯเปฯ ตีณิจตฺตาริ = แปลง ติ และ จตุ ศัพท์ เป็น ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ และ จตฺตาริ
- อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ = แปลง นํ วิภัตติเป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ

๒. อาคมวิธิสูตร มี ๓ สูตร คือ

- สํสาเสฺวกวจเนสุ จ = ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สํ สา
- สพฺพโต โก = ลง ก อาคมท้ายสรรพนามทั้งปวง
- โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ = ลง น เป็นอาคมท้าย ทฺวิ เป็นต้น

๓. รัสสวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- โฆ รสฺสํ = รัสสะ อา เป็น อ

๔. ปฏิเสธวิธิสูตร มี ๕ สูตร คือ

- ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ = ห้ามการแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ เป็น อา, เอ และ อาย
- เนตาหิ สฺมิมายยา = ห้ามการแปลง สฺมึ เป็น อาย และ ยา
- นาญฺญํ สพฺพนามิกํ = ห้ามทำวิธีของสรรพนามท้ายสรรพนามใน ทวันทสมาส
- พหุพฺพีหิมฺหิ จ = ห้ามทำวิธีของสรรพนามในพหุพพีหิสมาส
- น ติเมหิ กตากาเรหิ = ห้ามการแปลง สฺมา และ สฺมึ เป็น มฺหา และ มฺหิ

อลิงคนาม

อถาลิงฺเคสุ นาเมสุ ตุมฺหมฺหสทฺทา วุจฺจนฺเต.

ในบรรดานามที่ไม่ปรากฏเพศ ข้าพเจ้าจะกล่าว ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ณ บัดนี้

[อลิงคนาม แปลว่า นามที่ไม่ปรากฏเพศ หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศทั้ง ๓ คำว่า อลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ลิงฺคํ เยสนฺติ อลิงฺคํ = อลิงค์ คือ นามที่ไม่มีเพศ

หมายความว่า สรรพนาม คือ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่มีรูปว่า ตฺวํ (ท่าน) อหํ (เรา) ใช้ได้กับบุรุษ สตรี และบัณเฑาะก์ทั้งหมด ไม่มีรูปแตกต่างกันใน ๓ ลิงค์ ศัพท์ทั้งสองนี้จึงเป็นอลิงค์ แม้สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไปก็มีนัยเดียวกัน จึงเป็นอลิงค์เหมือนกัน ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

อลิงฺคญฺเจ กถํ ตมฺหา　　　　สมฺภวนฺติ วิภตฺติโย
ลิงฺครูปนฺตราภาวา　　　　อลิงฺคํ ลิงฺคมพฺรวุํ.[๑๒๕]

"ถามว่า หากเป็นอลิงค์จะลงวิภัตติท้ายอลิงค์นั้นได้อย่างไร [เพราะวิภัตติลงท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต]

ตอบว่า ท่านเรียกนามศัพท์ว่า อลิงค์ เพราะไม่มีรูปต่างกันในลิงค์ทั้ง ๓"

คัมภีร์ปทสาธนะแสดงอลิงคนามว่ามี ๑๙ ศัพท์ คือ ตุมฺห, อมฺห, อุภ, กติ, ทฺวิ, ปญฺจ, ฉ, สตฺต, อฏฺฐ, นว, ทส, เอกทส, ทฺวิทส, ติทส, จตุทส, ปญฺจทส, ฉทส, สตฺตทส และ อฏฺฐทส ดังสาธกว่า

ตุมฺหมฺหสทฺทา อลิงฺคา. ตถา อุภ-กติ-ทฺวิสทฺทา ปญฺจาทโย อฏฺฐารสนฺตา จ.[๑๒๖]

"ศัพท์ว่า ตุมฺห และ อมฺห เป็นอลิงคนาม ศัพท์ว่า อุภ กติ ทฺวิ พร้อมทั้งสังขยาศัพท์มี ปญฺจ เป็นต้น อฏฺฐารส เป็นที่สุดก็เหมือนกัน"

ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า อลิงคนามมี ๑๗ ศัพท์ ยกเว้น อุภ และ ทฺวิ]

เตสํ ปนาลิงฺคตฺตา ตีสุ ลิงฺเคสุ สมานํ รูปํ.

อนึ่ง รูปอันเหมือนกันย่อมมีในเพศทั้ง ๓ เพราะศัพท์เหล่านั้นเป็นนามไม่มีเพศ

"ตุมฺหมฺห" อิติ ฐิเต สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

เมื่อรูปว่า ตุมฺห และ อมฺห ตั้งอยู่แล้ว การลงวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้นย่อมมี

“สวิภตฺตีนํ, ตุมฺหมฺหากนฺ”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺตีนํ (กับวิภัตติ) และบทว่า ตุมฺหมฺหากํ (แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๓๒. ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตฺวํ และ อหํ และอื่นๆ ในเพราะ สิ วิภัตติ

ตฺวมหํ จ อ. ตฺวํ และ อหํ อาเทศ ท. ด้วย *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ ตฺวํอหํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตฺวํ และ อหํ เหล่านี้ ในเพราะ สิ วิภัตติตามลำดับ

จสทฺเทน ตุมฺหสฺส ตุวญฺจ โหติ.

ด้วย จ ศัพท์ การแปลง ตุมฺห เป็น ตุวํ ย่อมมีอีกด้วย

ตฺวํ ปุมา, ตฺวํ อิตฺถี, ตฺวํ นปุํสกํ, ตุวํ สตฺถา วา. อหํ ปุมา, อหํ อิตฺถี, อหํ นปุํสกํ.

[ปฐมา เอกพจน์] ตฺวํ ปุมา (ท่านเป็นชาย),

[ปฐมา เอกพจน์] ตฺวํ อิตฺถี (ท่านเป็นหญิง),

[ปฐมา เอกพจน์] ตฺวํ นปุํสกํ (ท่านมิใช่ชายมิใช่หญิง)

[ปฐมา เอกพจน์] ตุวํ สตฺถา (พระองค์เป็นพระศาสดา),

[ปฐมา เอกพจน์] อหํ ปุมา (เราเป็นชาย),

[ปฐมา เอกพจน์] อหํ อิตฺถี (เราเป็นหญิง),

[ปฐมา เอกพจน์] อหํ นปุํสกํ (เรามิใช่ชายมิใช่หญิง)

[การแปลง ตุมฺห เป็น ตุวํ มักใช้ในร้อยกรองเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น

ตุวํ พุทฺโธ ตุวํ สตฺถา ตุวํ โลกาภิภู มุนิ
ตุวํ อนุสเย เฉตฺวา ติณฺโณ ตาเรสิมํ ปชํ.[๑๒๗]

"พระองค์เป็นผู้รู้ เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนีผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงกำจัดอนุสัยได้ ทรงข้ามพ้นแล้วช่วยชาวโลกเหล่านี้ให้ข้ามพ้น"

ส่วนในร้อยแก้วพบรูปว่า ตุวํ ในกรณีดูหมิ่นเท่านั้น เช่น กฏฺฐสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นไม้) กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นท่อนไม้) ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตุวํ ตุวนฺติ อคารววจนํ. ตฺวํ ตฺวนฺติ อตฺโถ.[๑๒๘]

"คำว่า ตุวํ ตุวํ เป็นคำแสดงความไม่เคารพ มีความหมายว่า แกๆ"]

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สิ เป็น ตฺวํ ด้วยสูตรว่า "ตฺวมหํ สิมฺหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น **ตฺวํ**

[การประกอบรูปศัพท์ อหํ ก็นัยเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยน อมฺห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อหํ เท่านั้น]

พหุวจเน "สพฺพนามการเต ปจโม"ติ เอกาโร.

ในพหูพจน์ [แปลง โย วิภัตติ] เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า สพฺพนามการเต ปจโม (แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ)

ตุมฺเห ติฏฺฐถ. ภิยฺโย อมฺเห มเหมเส.

[ปฐมา พหูพจน์] ตุมฺเห ติฏฺฐถ (พวกท่านยืนอยู่)

[ปฐมา พหูพจน์] ภิยฺโย อมฺเห มเหมเส (พวกเราย่อมบูชาอย่างยิ่ง)

[รูปว่า อมฺเห แสดงความไม่แน่นอนของสูตรว่า มยํ โยมฺหิ ปจเม ซึ่งให้แปลง อมฺห กับ โย เป็น มยํ ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า วา ศัพท์จากสูตรว่า นฺตสฺส เส วา ตามมาในสูตรว่า มยํ โยมฺหิ ปจเม โดยสีหคตินัย ทำให้วิธีของสูตรดังกล่าวไม่แน่นอน]

การประกอบรูปศัพท์ อมฺเห

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง โย เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สพฺพนามการเต ปฐโม"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **อมฺเห**

“อมฺหสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า อมฺหสฺส (ของ อมฺห ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปฐเม.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มยํ ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ

มยํ อ. มยํ อาเทศ *อมฺหสฺส* ของ อมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *โยมฺหิ* ในเพราะ โย วิภัตติ *ปฐเม* อันเป็นปฐมา ฯ

สพฺพสฺส อมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส มยํอาเทโส โหติ โยมฺหิ ปฐเม. มยํ คจฺฉาม.

แปลง อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น มยํ ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ

มยํ คจฺฉาม.

[ปฐมา พหูพจน์] มยํ คจฺฉาม (พวกเราย่อมไป)

การประกอบรูปศัพท์ มยํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อมฺห ศัพท์กับ โย เป็น มยํ ด้วยสูตรว่า “มยํ โยมฺหิ ปฐเม”

สำเร็จรูปเป็น **มยํ**

เอตฺถ จ เอกสฺมิมฺปิ คารวพหุมาเนน พหุตฺตสมาโรปา พหุวจนํ โหติ.

อนึ่ง ใน ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านี้ วิภัตติพหูพจน์ย่อมใช้แม้ในบุคคลคนเดียว เพราะการยกขึ้นสู่ความเป็นพหูพจน์ด้วยความเคารพและความนับถือ

[การประกอบเป็นรูปพหูพจน์ว่า ตุมฺเห คจฺฉถ, มยํ คจฺฉาม มิได้หมายเอาถึงบุคคลจำนวนมากอย่างเดียว แต่อาจระบุถึงบุคคลเพียงคนเดียวก็ได้ เพื่อแสดงความนับถือผู้อื่นหรือยกย่องตนเอง ในคัมภีร์อรรถกถามักนิยมใช้พหูพจน์ลักษณะเช่นนี้ แต่ในพระบาลีนิยมใช้เป็นเอกพจน์ โดยมักใช้ศัพท์ว่า ภวนฺต (ท่านผู้เจริญ) เป็นรูปว่า ภวํ (ท่านผู้เจริญ), โภนฺโต (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย) แทนคำว่า ตุมฺห (ท่าน, เธอ, แก) ซึ่งเป็นคำสามัญไม่เจาะจง

นอกจาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์แล้วแม้นามศัพท์ทั่วไปที่เป็นปฐมบุรุษก็มีใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ในที่กล่าวถึงบุคคลคนเดียว ทั้งนี้เพื่อแสดงความเคารพ ดังคำว่า อาจริเยหิ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ใช้โดยหมายถึงพระสารีบุตร ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

วทนฺตีติ มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุวจเนนาห, สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนุวาทํ สนฺธาย.[๑๒๙]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วทนฺติ (ย่อมกล่าว) โดยความเป็นพหูพจน์ เพราะพระ[สารีบุตร]มหาเถระเป็นผู้ควรเคารพ หรือคำนี้หมายถึงคำกล่าวในภายหลังที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้”

อนึ่ง การใช้เป็นรูปพหูพจน์นี้ยังปรากฏในที่แสดงข้อความพหูพจน์ตามลำดับ แม้กล่าวถึงสิ่งเดียวก็ใช้เป็นพหูพจน์เพื่อมิให้เสียลำดับ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า เทสนาโสตะ คือ กระแสแห่งเทศนา ดังคัมภีร์ธรรมสังคณีที่กล่าวถึงลำดับพหูพจน์ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่) อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศล มีอยู่) เป็นต้นแล้วกล่าวถึงพระนิพพานว่า อปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีปัจจัย มีอยู่) อสงฺขตา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่) คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวสรุปความเรื่องนี้ว่า

พหฺวตฺถานมฺปิ เอกตฺเถ　　สมาโรปนโต พหุ-
วจนํ เทสนาโสเต　　ปติตตฺตา จ คมฺยเต.
สตฺเถตฺตนิ ครูสุ เจ-　　ติ ลกฺขณ'มุทาหฏํ
มยํ คจฺฉาม ตุมฺเห จ　　คจฺฉถาติ ยถากฺกมํ.[๑๓๐]

“วิภัตติพหูพจน์ย่อมปรากฏเพราะการยกอรรถอันมากมาไว้ในอรรถเดียว และเพราะตกไปในกระแสแห่งเทศนา

ในคัมภีร์[นยาสะ]แสดงสูตรว่า อตฺตนิ ครูสุ จ [กฺวจิ] (วิภัตติพหูพจน์ย่อมมีในบางแห่ง ในตนเอง และผู้ควรเคารพ) มีอุทาหรณ์ตามลำดับว่า มยํ คจฺฉาม และ ตุมฺเห คจฺฉถ”]

“อํมฺหี”ติ วตฺตเต.

บทว่า อํมฺหิ (ในเพราะ อํ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตวํ และ มมํ ในเพราะ อํ วิภัตติในบางแห่ง

ตวํมมํ อ. ตวํ และ มมํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในเพราะ อํ วิภัตติ *นวา* ในบางแห่ง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อํมฺหิ มาไว้ในสูตรนี้

บทว่า ตวํมมํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตวํ จ มมํ จ ตวํมมํ ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ตวํมมํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ นวา ยถากฺกมํ อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์พร้อมวิภัตติเป็นรูปว่า ตฺวํ และ มมํ ในเพราะ อํ วิภัตติ ตามลำดับได้บ้าง

ตวํ, มมํ ปสฺส.

[ทุติยา เอกพจน์] ตวํ มมํ ปสฺส (ท่านจงดูตัวท่าน ตัวเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตวํ ด้วยสูตรว่า “ตวํมมญฺจ นวา”

สำเร็จรูปเป็น **ตวํ**

---

๒๓๕. ตํมมํมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตํ และ มํ ในเพราะ อํ วิภัตติ

ตํมํ อ. ตํ และ มํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในเพราะ อํ วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ตํมํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตํ และ มํ ในเพราะ อํ วิภัตติตามลำดับ

ตํ มํ.

[ทุติยา เอกพจน์] ตํ มํ

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๓๕) กล่าวว่า ตัวอย่างของ ตํ และ มํ มีใช้มากกว่า ตวํ และ มมํ ในสูตรก่อน เพราะสูตรก่อนมี นวา ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน]

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตํมมํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **ตํ**

---

๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมํมฺหิ.

แปลง ตุมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ในเพราะ อํ วิภัตติ

ตุวํตฺวํ อ. ตุวํ และ ตฺวํ อาเทศ ท. *ตุมฺหสฺส* ของ ตุมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในเพราะ อํ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺส ตุมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส ตุวํตฺวํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ในเพราะ อํ วิภัตติ

ตุวํ ตฺวํ.

[ทุติยา เอกพจน์] ตุวํ ตฺวํ

การประกอบรูปศัพท์ ตุวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตุวํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **ตุวํ**

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๓๖) กล่าวไว้ว่า การแปลง ตุมฺห เป็น ตุวํ ย่อมมีได้ ในเพราะ สิ วิภัตติด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า ตุมฺหสฺส ตุวํ ดังอุทาหรณ์ในมหาชนกชาดก (ขุ. ชา. ๒๘.๒๗๗.๑๕๒) ว่า รชฺชํ ตุวํ การยสิ (เธอจะครองราชสมบัติ)]

พหุวจเน “ตุมฺหมฺเหหิ, อากนฺ”ติ จ วตฺตเต.

ในพหูพจน์ บทว่า ตุมฺหมฺเหหิ (ท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์) และบทว่า อากํ (เป็น อากํ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๗. วา ยฺวปฺปฐโม.

แปลง โย ที่มิใช่ปฐมาวิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง

โย อ. โย วิภัตติ *อปฺปฐโม* อันมิใช่ปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. *อากํ* เป็น อากํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

ตุมฺหมฺเหหิ ปโร อปฺปฐโม โย อากํ โหติ วา.

แปลง โย ที่มิใช่ปฐมาวิภัตติที่อยู่ท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง

ตุมฺหากํ ปสฺสามิ, ตุมฺเห ปสฺสามิ, อมฺหากํ ปสฺสสิ, อมฺเห ปสฺสสิ.

[ทุติยา พหูพจน์]	ตุมฺหากํ ปสฺสามิ, ตุมฺเห ปสฺสามิ (เราเห็นพวกท่าน)
[ทุติยา พหูพจน์]	อมฺหากํ ปสฺสสิ, อมฺเห ปสฺสสิ (ท่านเห็นพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แปลง โย วิภัตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “วา ยฺวปฺปฐโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ตุมฺหากํ**

---

๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยา และ มยา ในเพราะ นา วิภัตติ

ตยามยา อ. ตยา และ มยา อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *นามฺหิ* ในเพราะ นา วิภัตติ ฯ

[คำว่า ตยามยา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตยา จ มยา ตยามยา (ตยามยา คือ ตยา และ มยา อาเทศ) ลงโย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ตยามยาอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตยา และ มยา เหล่านี้ ในเพราะ นา วิภัตติตามลำดับ

---

๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง

ตกาโร อ. ต อักษร *ตยาตยีนํ* ของ ตยา และ ตยิ ศัพท์ ท. *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *ตฺวตฺตํ* ซึ่งความเป็น ตฺว *วา* บ้าง ฯ

ตยาตยิอิจฺเจเตสํ ตกาโร ตฺวตฺตมาปชฺชเต วา.

ต อักษรของศัพท์เหล่านี้คือ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง

ตฺวยา ตยา มยา, ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหหิ อมฺเหภิ.

[ตติยา เอกพจน์]	ตฺวยา ตยา มยา (ด้วยท่าน, ด้วยเรา)

[ตติยา พหูพจน์]	ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหหิ อมฺเหภิ (ด้วยพวกท่าน, ด้วยพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวยา

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา"

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า "นามฺหิ ตยามยา"

แปลง ต ของ ตยา เป็น ตฺว ด้วยสูตรว่า "ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา"

สำเร็จรูปเป็น **ตฺวยา**

สสฺมึ-

ใน ส วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๐. สสฺสํ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ อาเทศ *สสฺส* ของ ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ตุมฺหมฺเหหิ สสฺส วิภตฺติสฺส อมาเทโส โหติ วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง

ตุมฺหํ อมฺหํ ทียเต.

[จตุตถี เอกพจน์] ตุมฺหํ อมฺหํ ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่ท่าน แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ส ท้าย ตุมฺห ศัพท์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สสฺสํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ตุมฺหํ**

---

๒๔๑. ตวมม เส.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในเพราะ ส วิภัตติ

ตวมม อ. ตว และ มม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ ตวมมอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตว และ มม เหล่านี้ ในเพราะ ส วิภัตติ ตามลำดับ

วิกปฺเปนายํ วิชฺฌนฺตรสฺส วิชฺชมานตฺตา.

วิธีนี้ย่อมมีอยู่ด้วยความไม่แน่นอน เพราะวิธีอย่างอื่นปรากฏอยู่ด้วย

[ตามปกติสูตรที่มีวิธีการไม่แน่นอน ท่านมักแสดงไว้ด้วย วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปนะ แต่ในบางแห่งที่ท่านมิได้กล่าว วา ศัพท์ไว้ก็ปรากฏความไม่แน่นอน เช่นในสูตรนี้ซึ่งแปลงเป็น ตว และ มม ไม่แน่นอน เพราะมีวิธีอย่างอื่นคือ ตุยฺหํ, มยฺหํ, เต, เม กล่าวไว้ในสูตรใกล้ๆ กัน

คำว่า วิชฺฌนฺตรสฺส ตัดบทเป็น วิธิ + อนฺตรสฺส]

“เส”ติ วตฺตเต.

บทว่า เส (ในเพราะ ส วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๒. ตุยฺหํมยฺหญฺจ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุยฺหํ และ มยฺหํ ในเพราะ ส วิภัตติ

ตุยฺหํมยฺหํ อ. ตุยฺหํ และ มยฺหํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า เส มาไว้ในสูตรนี้]

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ยถากฺกมํ ตุยฺหํมยฺหํอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตุยฺหํ และ มยฺหํ ในเพราะ ส วิภัตติ ตามลำดับ

ตว มม, ตุยฺหํ มยฺหํ วา ทียเต.

[จตุตถี เอกพจน์] ตว มม ตุยฺหํ มยฺหํ วา ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่ท่าน แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตวมม เส”

สำเร็จรูปเป็น **ตว**

การประกอบรูปศัพท์ ตุยฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ตุยฺหํ ด้วยสูตรว่า “ตุยฺหํมยฺหญฺจ”

สำเร็จรูปเป็น **ตุยฺหํ**

๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มมํ ในเพราะ ส วิภัตติ

มมํ อ. มมํ อาเทศ *อมฺหสฺส* ของ อมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *เส* ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺเสว อมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส มมํอาเทโส โหติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวกับวิภัตติเป็น มมํ ในเพราะ ส วิภัตติ

มมํ ทียเต.

[จตุตถี เอกพจน์]　มมํ ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ มมํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง อมฺห กับ ส วิภัตติเป็น มมํ ด้วยสูตรว่า “อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส”

สำเร็จรูปเป็น **มมํ**

“สสฺสนฺ”ติ อิโต สีหคติยา “อ”มิติ วตฺตเต.

บทว่า อํ (เป็น อํ) จากสูตรว่า สสฺสํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยสีหคตินัย

๒๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ.

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ และ อํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *อากํ* จ เป็น อากํ ด้วย *อํ* จ เป็น อํ ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า อํ ตามมาจากสูตรว่า สสฺสํ จึงแปลง นํ เป็น อํ ได้อีกด้วย แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๖๑) มีความเห็นว่าควรแปลง นํ เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า ตุมฺหมฺเหหิ นํ วิธีนี้ก็เหมาะสมเช่นกัน]

ตุมฺหมฺเหหิ ปรสฺส นํวจนสฺส อากมิจฺจาเทโส โหติ อํ จ.

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็นรูปว่า อากํ และ อํ

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา อมฺหสฺส กฺวจิ อสฺมาเทโส.

แปลง อมฺห ศัพท์เป็น อสฺม ในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

ตุมฺหํ ตุมฺหากํ, อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ วา.

[จตุตถี พหูพจน์]	ตุมฺหํ ตุมฺหากํ (แก่พวกท่าน)
[จตุตถี พหูพจน์]	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ (แก่พวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ตุมฺหํ**

การประกอบรูปศัพท์ อสฺมากํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง อมฺห เป็น อสฺม ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

แปลง นํ วิภัตติท้าย อมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อสฺมากํ**

[การแปลง อมฺห เป็น อสฺม นี้ ท่านมิได้กล่าวถึงการลบสระด้วยคำว่า ปุพฺพสฺสรโลโป (ลบสระหน้า) หรือ สรโลโป (ลบสระ) จึงถือว่าไม่มีสระ อ ท้าย อสฺม]

ปญฺจมิยํ “อมฺหตุมฺหนฺตุราช” อิจฺจาทินา สฺมาวจนสฺส นาภาวาดิเทโส.

ในปัญจมีวิภัตติ แสดง สฺมา วิภัตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺหนฺตุราช เป็นต้น

ตยา มยา อเปติ, ตุมฺเหหิ อมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหภิ, ตุมฺหํ อมฺหํ ตว มม ตุยฺหํ มยฺหํ มมํ ปริคฺคโห, ตุมฺหํ ตุมฺหากํ อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ ธมฺมตา.

[ปัญจมี เอกพจน์] ตยา มยา อเปติ (ย่อมหนีจากท่าน, จากเรา)

[ปัญจมี พหูพจน์] ตุมฺเหหิ อมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหภิ (จากพวกท่าน, จากพวกเรา)

[ฉัฏฐี เอกพจน์] ตุมฺหํ อมฺหํ ตว มม, ตุยฺหํ มยฺหํ มมํ ปริคฺคโห (ทรัพย์ของท่าน, ของเรา)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] ตุมฺหํ ตุมฺหากํ, อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ ธมฺมตา (ธรรมชาติของพวกท่าน, ของพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตยา

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺหนฺตุราช” เป็นต้น

แปลง ตุมฺห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ ตยามยา”

สำเร็จรูปเป็น **ตยา**

“สุมึมฺหี”ติ วตฺตเต.

บทว่า สุมึมฺหิ (ในเพราะ สุมึ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๕. ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในเพราะ สุมึ วิภัตติ

ตยิมยิ อ. ตยิ และ มยิ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สุมึมฺหิ* ในเพราะ สุมึ วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ตยิมยิอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ สุมึมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตยิ มยิ ในเพราะ สุมึ วิภัตติ ตามลำดับ

ตการสฺส ตฺวตฺตํ.

แปลง ต อักษรเป็น ตฺว

ตฺวยิ ตยิ มยิ, ตุมฺเหสุ อมฺเหสุ.

[สัตตมี] ตฺวยิ ตยิ มยิ ตุมฺเหสุ อมฺเหสุ

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวยิ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สุมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

ในเพราะ สุมึ วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ สุมึ เป็น ตยิ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ”

แปลง ต เป็น ตฺว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา”

สำเร็จรูปเป็น **ตฺวยิ**

เตสํ เอว ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ ปทโต ปเรสํ กฺวจิ อาเทสนฺตรวิธาเน รูปเภโท.

รูปพิเศษในวิธีการแปลงเป็นอย่างอื่นของ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านั้นที่อยู่ท้ายบท นั่นเทียวย่อมมีในบางแห่ง

“นวา”ติ อธิกาโร.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โว โน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน ในเพราะทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ในบางแห่ง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ทุติยา-จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ* ในเพราะทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ท. *นวา* ในบางแห่ง ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ปทสฺมา ปเรสํ โวโนอาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ พหุวจเนสุ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น โว และ โน ในเพราะทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ อันเป็นพหูพจน์ ตามลำดับ ในบางแห่ง

เอตฺถ จ “เอกวจเนสู”ติ วกฺขมานตฺตา “พหุวจเนสู”ติ ลทฺธํ.

อนึ่ง บทว่า พหุวจเนสุ (พหูพจน์) ย่อมสำเร็จในสูตรนี้ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า เอก-วจเนสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไป

[บทว่า พหุวจเนสุ ไม่มีในสูตรและมิใช่ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรอื่น แต่ในวุตติของสูตรมีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ พหุวจเนสุ (ในเพราะทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ อันเป็นพหูพจน์) เพราะพระกัจจายนะจะกล่าวบทว่า เอกวจเนสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไปว่า เตเมกวจเนสุ จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง) การใช้คำในลักษณะนี้มีชื่อเรียกหลายประการว่า

๑. อวุตตสิทธินัย การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง

๒. ปาริเสสนัย วิธีที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป

๓. อัตถาปันนนัย วิธีที่เข้าถึงเนื้อความโดยอ้อม

๔. พยติเรกนัย วิธีตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า วกฺขมาน สำเร็จรูปมาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = กล่าวชัดเจน) + ข ปัจจัยในอนาคตกาล + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลบ ย ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น และแปลง จฺ เป็น กฺ]

ปหาย โว คมิสฺสามิ, มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ, ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ, สํวิภเชถ โน รชฺเชน, ตุฏฺโฐสฺมิ โว ปกติยา, สตฺถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต.

[ทุติยา พหูพจน์] ปหาย โว คมิสฺสามิ (เราจักละทิ้งพวกท่านไป)

[ทุติยา พหูพจน์] มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ (ในวันนี้เขาอย่าเชือดพวกเรา)

[จตุตถี พหูพจน์] ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย)

[จตุตถี พหูพจน์] สํวิภเชถ โน รชฺเชน (ท่านจงแบ่งราชสมบัติให้แก่พวกเรา)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] ตุฏฺโฐสฺมิ โว ปกติยา (เราเป็นที่ยินดีของพวกท่านเป็นปกติ)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] สตฺถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต (พระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดาของเราทั้งหลายเสด็จมาถึงแล้ว)

[อาเทศทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้อันได้แก่ เต เม โว โน ได้ชื่อว่า ปทโตประ คือ ศัพท์ที่อยู่ท้ายบท หมายความว่า ต้องประกอบไว้ท้ายบทใดบทหนึ่งในบรรดานาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์แรก บทว่า โว ประกอบไว้ท้าย ปหาย ดังนี้เป็นต้น

เนื่องจากท่านกล่าวไว้โดยสามัญว่า ปทโต (ท้ายบท) จึงหมายถึงบททั้ง ๔ ประเภท แต่อุทาหรณ์ของบทที่อยู่ท้ายอุปสรรคมีน้อยมาก ในกากชาดก (ขุ. ชา. ๒๗.๑๔๖.๓๖) พบตัวอย่างว่า

อปิ นุ หนุกา สนฺตา มุขญฺจ ปริสุสฺสติ

"แม้คางของพวกเราก็เมื่อยล้า ปากก็แห้ง"

บทว่า นุ เป็นอาเทศของ โน ที่มีอรรถเหมือน อมฺหากํ (ของพวกเรา)]

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา, เอโส อมฺหากํ สตฺถา.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า

[จตุตถี พหูพจน์] ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา (ภัยไม่พึงมีแก่พวกท่าน)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] เอโส อมฺหากํ สตฺถา (พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นศาสดาของพวกเรา)

[ในคำว่า ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา บทว่า ตุมฺหาก มีศัพท์เดิมว่า ตุมฺหากํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์]

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “ปทโต ทุติยา-จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน”

สำเร็จรูปเป็น **โว**

ปทโต, จตุตฺถีฉฏฺฐีสูติ วตฺตเต.

บทว่า ปทโต (ท้ายบท) และบทว่า จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ (ในเพราะจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ* ในเพราะจตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ *นวา* ในบางแห่ง ฯ

[ฉบับพม่ามีรูปเป็น เตเมกวจเนสุ จ ตามนัยนี้มี ๓ บท ส่วนฉบับสิงหลมีรูปเป็น เตเมกวจเนสุ คัมภีร์พยาขยาของสิงหลหลายฉบับกล่าวว่า ทฺวิปทมิทํ (สูตรนี้มีสองบท) แต่คัมภีร์นยาสะในฉบับพม่ามีรูปว่า ติปทมิทํ (สูตรนี้มีสามบท) อย่างไรก็ตาม คำนี้ไม่พบในคัมภีร์นยาสะฉบับสิงหล จึงสันนิษฐานว่าฉบับเดิมน่าจะมีรูปเป็นสองบทว่า เตเมกวจเนสุ

อนึ่ง คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๑๔๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า นวา มาไว้ในสูตรนี้]

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา โหนฺติ ยถากฺกมํ จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ เอกวจเนสุ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์ที่อยู่ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ตามลำดับ ในบางแห่ง

ททามิ เต คามวรานิ ปญฺจ, ททาหิ เม คามวรํ, อิทํ เต รฏฺฐํ, อยํ เม ปุตฺโต.

เช่น

[จตุตถี เอกพจน์] ททามิ เต คามวรานิ ปญฺจ (เราจะให้บ้านส่วยห้าหมู่บ้านแก่ท่าน)

[จตุตถี เอกพจน์] ททาหิ เม คามวรํ (ท่านจงให้บ้านส่วยแก่เรา)

[ฉัฏฐี เอกพจน์] อิทํ เต รฏฺฐํ (ที่นี้เป็นแว่นแคว้นของพระองค์)

[ฉัฏฐี เอกพจน์] อยํ เม ปุตฺโต (บุคคลนี้เป็นบุตรของเรา)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"

ในเพราะ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า "เตเมกวจเนสุ จ"

สำเร็จรูปเป็น **เต**

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

อิทํ จีวรํ ตุยฺหํ วิกปฺปนตฺถาย ทมฺมิ, สุณาถ วจนํ มม.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อิทํ จีวรํ ตุยฺหํ วิกปฺปนตฺถาย ทมฺมิ (เราย่อมให้จีวรนี้แก่ท่านเพื่อประโยชน์แก่การวิกัปป์)

สุณาถ วจนํ มม (พวกท่านจงฟังคำของเรา)

[การวิกัปป์เป็นวินัยทางสงฆ์อย่างหนึ่ง หมายถึง การทำจีวรให้เป็นของบุคคลอื่น แล้วบุคคลอื่นมอบจีวรให้เราใช้อีกทีหนึ่ง]

นวาธิการโต เจตฺถ โวโนเตเมติ เย อิเม
ปาทาโท จ จวาเอวา- ทิโยเค จ น โหนฺติ เต.

"อนึ่ง การแปลงเป็น โว โน เต และ เม เหล่าใดมีอยู่ การแปลงเหล่านั้นย่อมไม่มีในเบื้องแรกของบาทคาถา และในที่ประกอบด้วย จ, วา และ เอว ศัพท์เป็นต้น เพราะการตามมาของ นวา ศัพท์ในสูตรนี้"

[นวา ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรว่า ตวํมมญฺจ นวา มีความหมายเหมือน กฺวจิ (ในบางแห่ง) แสดงการแปลงเป็น โว โน เต และ เม ในบางที่ซึ่งอยู่ท้ายบทในพากย์

คำว่า ปาทาโท (ในเบื้องแรกของบาทคาถา) หมายถึง อักษรต้นบาท อาทิ ศัพท์ในคำนี้หมายถึงต้นพากย์ (วากฺยาทิ) ด้วย ดังนั้น ในต้นบาทและต้นพากย์จึงไม่มีการแปลงเป็น โว โน เต เม อนึ่ง ข้อความนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๑๔๖) ว่า น ปาทาโท (ไม่แปลงเป็น โว โน เต เม ในต้นบาท)

คำว่า จวาเอวาทิโยเค (ในที่ประกอบด้วย จ, วา และ เอว ศัพท์เป็นต้น) หมายความว่า เมื่อมี จ วา เอว ตามมาก็ไม่มีการแปลงเป็น โว เป็นต้นด้วยเช่นเดียวกัน ข้อความนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๑๔๗) ว่า จาทิโยเค (ไม่แปลงเป็น โว โน เต เม ในที่ประกอบด้วย จ ศัพท์เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ในคำนี้ควรหมายเอา ห และ อห ศัพท์ ตามคำอธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๗) เช่น คาโม ตวห ปริคฺคโห (แต่หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่าน), คาโม มมาห ปริคฺคโห (แต่หมู่บ้านเป็นสมบัติของเรา) บทนิบาตคือ ห และ อห แสดงอรรถปักขันตระ

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของเรื่องนี้ต่อไป]

ยถา

น โสจามิ น โรทามิ　　ตว สุตฺวาน มาณว
ตุยฺหญฺจาปิ มหาราช　　มยฺหญฺจ รฏฺฐวฑฺฒน.

เช่น

"พ่อมาณพ เราฟังถ้อยคำของท่านแล้วย่อมไม่เศร้าโศกย่อมไม่ร้องไห้ ข้าแต่มหาราชผู้ทำนุบำรุงแว่นแคว้น [ถ้าอุปสรรคจักไม่มีแก่]พระองค์และหม่อมฉัน"

เอวมิทํ ทีฆมทฺธานํ สนฺธาวิตํ สํสริตํ มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจาติ.

ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้ อันเราและท่านเร่ร่อนไปแล้ว ท่องเที่ยวไปแล้ว ดังนี้แล

[จะเห็นได้ว่าในต้นบาทที่ ๒ ว่า ตว สุตฺวาน มาณว ไม่อาเทศเป็น เต ในฐานะดังกล่าวเพราะอยู่ต้นบาท ส่วนคำว่า ตุยฺหญฺจ และ มยฺหญฺจ ไม่อาเทศเป็น เต และ เม เพราะอยู่ต้นบาทและประกอบด้วย จ ศัพท์ นอกจากนี้ คำว่า มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ ก็ไม่แปลงเป็น เม และ โว เพราะประกอบด้วย จ ศัพท์ ส่วนอุทาหรณ์ของ วา และ เอว ศัพท์ กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๗) ว่า คาโม ตว วา ปริคฺคโห, มม วา ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่านหรือของเรา), คาโม ตเวว ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่านเท่านั้น) คาโม มเมว ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของเราเท่านั้น)

ข้อความว่า น โสจามิ น โรทามิ เป็นต้น พบในคัมภีร์วิมานวัตถุ มีคาถาบริบูรณ์ว่า

สฺวาหํ อพฺพูฬฺหสลฺโลสฺมิ สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต
น โสจามิ น โรทามิ ตว สุตฺวาน มาณว.[๑๓๑]

“เราเป็นผู้มีลูกศรที่ถอนได้แล้ว สงบเย็นแล้ว พ่อมาณพ เราฟังถ้อยคำของท่านแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ร้องไห้”

ข้อความว่า ตุยฺหญฺจาปิ มหาราช เป็นต้น พบในคัมภีร์ชาดก มีคาถาบริบูรณ์ว่า

เอวํ เจ โน วิหรตํ อนฺตราโย น เหสฺสติ
ตุยฺหญฺจาปิ มหาราช มยฺหญฺจ รฏฺฐวฑฺฒน
อปฺเปว นาม ปสฺเสมุ อโหรตฺตานมจฺจเย.[๑๓๒]

“ข้าแต่ท่านมหาราชผู้ทำนุบำรุงแว่นแคว้น ครั้นพวกเราอยู่ร่วมกันอย่างนี้ ถ้าอุปสรรคจักไม่มีแก่พระองค์และแก่หม่อมฉัน ไฉนหนอพวกเราพึงพบกันได้อีกเมื่อทิวาราตรีล่วงไป”]

ปทโตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ปทโต (ท้ายบท)

ตว ญาติ, มม ญาติ.

บทว่า ปทโต (ท้ายบท) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

[ฉัฏฐี เอกพจน์] ตว ญาติ (ญาติของท่าน)

[ฉัฏฐี เอกพจน์] มม ญาติ (ญาติของเรา)

“เตเม”ติ วตฺตเต.

บทว่า เตเม (เป็น เต และ เม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๘. น อํมฺหิ.

ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะ อํ วิภัตติ

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิ-ภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *น โหนฺติ* ย่อมไม่มี *อํมฺหิ* ในเพราะ อํ วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา น โหนฺติ อํมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น เต และ เม ในเพราะ อํ วิภัตติ

ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ, โส มมพฺรวีติ.

[ทุติยา เอกพจน์]	ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (เราปรารถนาจะเห็นท่านเป็นผู้ปราศ-จากโรคตลอดร้อยปี)

[ทุติยา เอกพจน์]	โส มมพฺรวีติ (เขาได้กล่าวแล้วกะเรา)

[คำว่า ปสฺเสยฺยํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์เหลือว่า ปสฺเสยฺย อุทาหรณ์นี้เป็นการขอชีวิตทางอ้อม เมื่อปรารถนาจะเห็นท่านมีชีวิตอยู่ ก็เท่ากับว่าตนเองต้องมีชีวิตอยู่ด้วย ตามหลักภาษาเรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือ การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง

คำว่า อโรคํ บางฉบับมีรูปเป็น อโรคฺยํ รูปนี้ไม่สมควร เพราะมีความหมายว่า ความไม่มีโรค แต่ถ้าจะคิดให้ถูกหลักภาษาก็ถือว่าถูกโดยอ้อม โดยวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตว่า อโรคฺยํ อสฺส อตฺถีติ อโรคฺโย (อโรคยะ คือ ผู้มีความไม่มีโรค) ดังอุทาหรณ์ว่า โกสลฺลํ อสฺส อตฺถีติ โกสลฺโล (โกสัลละ คือ ผู้มีความฉลาด) อย่างไรก็ดี รูปว่า โกสลฺล พบในพระไตรปิฎกเป็นรูปว่า โกสลฺลํ ที่มีความหมายว่า ความฉลาด แต่ในฉายาของพระภิกษุมีรูปว่า โกสลฺโล ก็อาจวิเคราะห์ตามนัยนี้ได้]

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ ไม่แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติเป็น เต เพราะสูตรว่า “น อํมฺหิ” ห้ามไว้

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ อํ วิภัตติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตํมมํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **ตํ**

“เตเมกวจเน”ติ วตฺตเต.

สองบทว่า เตเมกวจเน (เป็น เต และ เม ในเอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๙. วา ตติเย จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในเพราะตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ได้บ้าง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ตติเย* ในเพราะตติยาวิภัตติ *เอกวจเน* อันเป็นเอกพจน์ *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า เตเม มาไว้ในสูตรนี้]

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมํ ตติเยกวจเน ปเร.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น เต และ เม ในเพราะตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ตามลำดับ

กตํ เต ปาปํ, กตํ ตยา ปาปํ, กตํ เม ปุญฺญํ, กตํ มยา ปุญฺญํ.

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เต ปาปํ (บาปอันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ ตยา ปาปํ (บาปอันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เม ปุญฺญํ (บุญอันเรากระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ มยา ปุญฺญํ (บุญอันเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “วา ตติเย จ”

สำเร็จรูปเป็น **เต**

“วา, ตติเย”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (บ้าง) และบทว่า ตติเย (ในเพราะตติยาวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๐. พหุวจเนสุ โวโน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในเพราะตติยาวิภัตติ พหูพจน์ได้บ้าง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ตติเย* ในเพราะตติยาวิภัตติ *พหุวจเนสุ* อันเป็นพหูพจน์ *วา* บ้าง ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ ปทสฺมา ปเรสํ โวโนอาเทสา โหนฺติ วา ยถากฺกมํ ตติยาพหุวจเน ปเร.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น โว และ โน ในเพราะตติยาวิภัตติ พหูพจน์ เบื้องหลังได้บ้างตามลำดับ

กตํ โว กมฺมํ, กตํ โน กมฺมํ.

เช่น

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โว กมฺมํ (กรรมอันพวกท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โน กมฺมํ (กรรมอันพวกเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “พหุวจเนสุ โวโน”

สำเร็จรูปเป็น **โว**

พหุวจนนิทฺเทเสน กฺวจิ โยมฺหิ ปจเม จ โวโน โหนฺติ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น โว และ โน ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติในบางแห่งเพราะแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์

[ในสูตรพระกัจจายนะใช้คำว่า พหุวจเนสุ ตามปกติถ้าเป็นตติยาวิภัตติพหูพจน์ ก็มีวิภัตติเพียงตัวเดียว ไม่มีความจำเป็นต้องใช้รูปพหูพจน์ แต่ในสูตรท่านใช้รูปพหูพจน์ พระพุทธัปปิยะจึงอธิบายว่าการแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมปฐมาวิภัตติอีกด้วย]

คามํ โว คจฺเฉยฺยาถ, คามํ โน คจฺเฉยฺยาม.

เช่น

[ปฐมา พหูพจน์]　คามํ โว คจฺเฉยฺยาถ (พวกท่านพึงไปสู่หมู่บ้าน)

[ปฐมา พหูพจน์]　คามํ โน คจฺเฉยฺยาม (พวกเราพึงไปสู่หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยการแสดง พหุวจน ศัพท์ในสูตรว่า “พหุวจเนสุ โวโน”

สำเร็จรูปเป็น **โว**

[ปทรูปสิทธินิสสัยเก่าประมวลอรรถของ โว และ โน ๖ อย่างว่า

ปจฺจตฺเต อุปโยคมฺหิ　　กรเณ สมฺปทานิเย
สามิมฺหิ จ นิปาตมฺหิ　　เต โวโน ฉสุ ทิสฺสเร.[๑๓๓]

“โว และ โน เหล่านั้นย่อมปรากฏในอรรถ ๖ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ และนิบาต”]

ตุมฺห สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ตฺวํ ตุวํ	ตุมฺเห โว
ทุติยา	ตฺวํ ตํ ตุวํ ตวํ	ตุมฺหากํ ตุมฺเห โว
ตติยา	ตฺวยา ตยา เต	ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ โว
จตุตถี	ตุมฺหํ ตว ตุยฺหํ เต	ตุมฺหํ ตุมฺหากํ โว
ปัญจมี	ตยา	ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ
ฉัฏฐี	ตุมฺหํ ตว ตุยฺหํ เต	ตุมฺหํ ตุมฺหากํ โว
สัตตมี	ตฺวยิ ตยิ	ตุมฺเหสุ

อมฺห สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อหํ	มยํ อมฺเห โน
ทุติยา	มมํ มํ	อมฺหากํ อมฺเห โน
ตติยา	มยา เม	อมฺเหหิ อมฺเหภิ โน
จตุตถี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ โน
ปัญจมี	มยา	อมฺเหหิ อมฺเหภิ
ฉัฏฐี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ โน
สัตตมี	มยิ	อมฺเหสุ

ตถา ปญฺจาทีนมฏฺฐารสนฺตานํ กติสทฺทสฺส จาลิงฺคตฺตา ติลิงฺเคปิ สมานํ รูปํ.

เช่นเดียวกันนี้ รูปใน ๓ ลิงค์ของศัพท์มี ปญฺจ เป็นต้นมี อฏฺฐารส เป็นที่สุด และของ กติ ศัพท์ มีความเสมอกันเพราะศัพท์เหล่านั้นไม่มีเพศ

[ท่านแสดงอลิงคนามคือ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์แล้วบัดนี้จะแสดงอลิงคนามอื่นจึงกล่าวข้อความนี้ จะเห็นได้ว่าสังขยาศัพท์ คือ เอก ทฺวิ ติ และ จตุ ท่านนับเข้าในสรรพนาม ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไป ไม่ใช่สรรพนาม ดังนั้น สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง จตุ จึงใช้แทนนามนามได้โดยไม่จำเป็นต้องมี บทวิเสสยะต่อท้าย เช่น เอโก (บุรุษคนหนึ่ง), เทฺว (บุรุษ ๒ คน), ตโย (บุรุษ ๓ คน), จตฺตาโร (บุรุษ ๔ คน) ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไปต้องมีบทวิเสสยะต่อท้าย เพราะใช้แทนนามไม่ได้ เช่น ปญฺจ ปุริสา (บุรุษห้าคน) ดังนี้เป็นต้น]

อลิงฺคตฺตา เอว ปญฺจาทิโต อิตฺถิปฺปจฺจยาภาโว.

อิตถีปัจจัยย่อมไม่ลงท้าย ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นเพราะศัพท์เหล่านั้นไม่มีเพศนั่นเทียว

[คำว่า อิตฺถิปฺปจฺจย มาจาก อิตฺถิโชตกปฺปจฺจย ลบ โชตก ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ

สังขยาศัพท์มี ปญฺจ (ห้า) เป็นต้นถึง อฏฺฐารส (สิบแปด) จัดเป็นอลิงคนาม เพราะไม่มีรูปต่าง กันในเพศทั้ง ๓ จึงไม่ลงอิตถีปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านี้ เช่น ปญฺจ คติโย (คติ ๕) ไม่ต้องลง อา ปัจจัยท้าย ปญฺจ ส่วนสังขยาศัพท์ที่แสดงอรรถว่า สิบเก้า คือ เอกูนวีสติ (ยี่สิบหย่อนหนึ่ง) เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน แม้สังขยา-ศัพท์ถัดจากนี้ไปก็มีลิงค์แน่นอนเช่นกัน กล่าวคือ

ลิงค์/พจน์	สังขยาศัพท์
อิตถีลิงค์ เอกพจน์	วีสติ (ยี่สิบ)
	ตึสติ (สามสิบ)
	จตฺตาลีสํ (สี่สิบ)
	ปญฺญาสํ (ห้าสิบ)
	สฏฺฐิ (หกสิบ)
	สตฺตติ (เจ็ดสิบ)
	อสีติ (แปดสิบ)
	นวุติ (เก้าสิบ)

ลิงค์/พจน์	สังขยาศัพท์
อิตถีลิงค์ เอกพจน์	โกฏิ (โกฏิ)
นปุงสกลิงค์ เอกพจน์	เอกูนสตํ (เก้าสิบเก้า)
	สตํ (ร้อย)
	สหสฺสํ (พัน)
	ทสสหสฺสํ (หมื่น)
	สตสหสฺสํ (แสน)
	ทสสตสหสฺสํ (ล้าน)

“ปญฺจ โย” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ปญฺจ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ปญฺจ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จา”ติ อิโต “โยสู”ติ วตฺตเต, “อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขยนฺ”ติ จ.

บทว่า โยสุ (ในเพราะ โย วิภัตติ) จากสูตรว่า โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ (แปลง ทฺวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทฺว และอื่นๆ ในเพราะ โย วิภัตติ) นี้ย่อมตามมา และสูตรว่า อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขยํ (ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[สูตรว่า อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขยํ เป็นอธิการสูตรที่ปรากฏในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๓๑) หากแต่ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงสูตรนี้ไว้ และเมื่อนำมาใช้ในสูตรต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นฉัฏฐีวิภัตติว่า อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขยานํ ตามบทว่า ปญฺจาทีนํ]

๒๕๑. ปญฺจาทีนมกาโร.

แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในเพราะ โย วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุด *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *ปญฺจาทีนํ* อันมี ปญฺจ เป็นต้น *อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยานํ* อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *อกาโร* เป็น อ อักษร *โหติ* ย่อมเป็น *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

อนฺตาเปกฺขายํ ฉฏฺฐี.

ฉัฏฐีวิภัตตินี้มองหา อนฺต ศัพท์[มาสัมพันธ์ด้วย]

ปญฺจาทีนํ อฏฺฐารสนฺตานํ สงฺขยานํ อิตฺถิปุมนปุํสเก วตฺตมานานมนฺตสฺส สวิภตฺติสฺส อกาโร โหติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสระที่สุดของสังขยามี ปญฺจ เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุดที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อ อักษรในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง

อาเออาเทสาปวาโทยํ.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง [โย วิภัตติ] เป็น อา และ เอ

[ตามปกติท้าย ปญฺจ ก็เป็น อ อยู่แล้ว การที่ท่านให้แปลง อ เป็น อ นี้ก็เพื่อป้องกันการแปลงเป็น อา และ เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ นั่นเอง

คำว่า อาเออาเทสาปวาโทยํ ตัดบทเป็น อาเออาเทส + อปวาโท + อยํ]

ปญฺจกฺขนฺธา, ปญฺจ คติโย, ปญฺจ อินฺทฺริยานิ.

[ปฐมา ปุงลิงค์]	ปญฺจกฺขนฺธา (ขันธ์ ๕)
[ปฐมา อิตถีลิงค์]	ปญฺจ คติโย (คติ ๕)
[ปฐมา นปุงสกลิงค์]	ปญฺจ อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๕)

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจ

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง อ ท้าย ปญฺจ กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **ปญฺจ**

เอวํ ทุติยายญฺจ.

ในทุติยาวิภัตติ ก็พึงทราบอย่างนี้

“สุนํหิสู”ติ วตฺตเต.

บทว่า สุนํหิสุ (ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๒. ปญฺจาทีนมตฺตํ.

สระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุด *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *ปญฺจาทีนํ* อันมี ปญฺจ เป็นต้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *สุนํหิสุ* ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. ฯ

ปญฺจาทีนมฏฺฐารสนฺตานํ สงฺขฺยานมนฺโต อตฺตมาปชฺชเต สุนํหิอิจฺเจเตสุ ปเรสุ.

สระท้ายของสังขยามี ปญฺจ เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุดย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ เบื้องหลัง

เอตฺตทีฆาปวาโทยํ.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง อ เป็น เอ และการทีฆะ

[การแปลง อ เป็น อ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตตินี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง อ เป็น เอ ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติด้วยสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ และห้ามการทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะ นํ วิภัตติด้วยสูตรว่า สุนํหิสุ จ]

ปญฺจหิ ปญฺจภิ, ปญฺจนฺนํ, ปญฺจหิ ปญฺจภิ, ปญฺจนฺนํ, ปญฺจสุ.

[ตติยา]	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
[จตุตถี]	ปญฺจนฺนํ
[ปัญจมี]	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
[ฉัฏฐี]	ปญฺจนฺนํ
[สัตตมี]	ปญฺจสุ

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี"
ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลงสระ อ ท้าย ปญฺจ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจาทีนมตฺตํ"
ในเพราะ นํ วิภัตติ ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ"

สำเร็จรูปเป็น **ปญฺจนฺนํ**

มุขนาสิกา สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	ปญฺจ
ทุติยา	ปญฺจ
ตติยา	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
จตุตถี	ปญฺจนฺนํ
ปัญจมี	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
ฉัฏฐี	ปญฺจนฺนํ
สัตตมี	ปญฺจสุ

เอวํ ฉสตฺตอฏฺจนวทสสทฺทา.

ศัพท์ว่า ฉ, สตฺต, อฏฺจ, นว และ ทส พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

“เอกญฺจ ทส จา”ติ อตฺเถ ทฺวนฺทสมาเส “เอเกน อธิกา ทสา”ติ อตฺเถ ตปฺปุริเส วา กเต-

เมื่อทวันทสมาสถูกกระทำแล้วในเนื้อความว่า เอกญฺจ ทส จ (หนึ่งและสิบ = ๑๑) หรือว่า ตัปปุริสสมาสถูกกระทำแล้วในเนื้อความว่า เอเกน อธิกา ทส (๑๐ เพิ่มอีก ๑) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านแสดงสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก (หนึ่ง) ถึง ทส (สิบ) ไว้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอกาทส (สิบเอ็ด) เป็นต้นไป จึงกล่าวข้อความนี้ คำว่า เอกาทส เป็นศัพท์สมาสที่เชื่อม เอก ศัพท์กับ ทส ศัพท์ เข้าด้วยกันโดยวิธีสมาส ๒ อย่าง คือ

๑. ทวันทสมาส เอกญฺจ ทส จ = เอกาทส (๑ และ ๑๐)

๒. ตัปปุริสสมาส เอเกน อธิกา ทส = เอกาทส (๑๐ เพิ่มอีก ๑)

บทว่า เอกํ ใช้เป็นนปุงสกลิงค์เพราะศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่งนิยมใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ดังข้อความว่า

สามญฺญวจนํ หิ นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๑๓๔]

“โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปุงสกลิงค์”

อีกมติหนึ่งกล่าวว่าศัพท์สามัญทั่วไปอาจใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ ตามความปรารถนาของผู้กล่าว ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

สามญฺเญภิมเต สทฺโท นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา
นปุํสเกน วาปีติ สทฺทสตฺถวิทู วิทุํ.[๑๓๕]

“ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์”

แม้คัมภีร์ปทสาธนะก็กล่าวว่า

นปุํสเกน ลิงฺเคน สทฺโท’ทาหุ ปุเมน วา
นิทฺทิสฺสตีติ ญาตพฺพ- มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.[๑๓๖]

“อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ พึงทราบว่าศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์หรือปุงลิงค์”]

“สงฺขฺยาเน”ติ วตฺตเต.

บทว่า สงฺขฺยาเน (ในเพราะสังขยาศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๓. เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา.

แปลงสระท้ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ เป็น อา อักษรในเพราะสังขยาศัพท์ตามสมควร

อนฺโต อ.ที่สุด *เทฺวกฏฺฐานํ* ของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ ท. *อากาโร* เป็น อา อักษร *โหติ* ย่อมเป็น *สงฺขยาเน* ในเพราะสังขยาศัพท์ *วา* ตามสมควร ฯ

ทฺวิเอกอฏฺฐอิจฺเจเตสมนฺโต อากาโร โหติ วา สงฺขฺยาเน อุตฺตรปเท ปเร.

แปลงสระท้ายของศัพท์เหล่านี้คือ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ เป็น อา อักษรในเพราะบทหลังที่เป็นสังขยาเบื้องหลัง ตามสมควร

[คำว่า สงฺขฺยาเน หมายถึง สังขยาศัพท์ที่เป็นนิมิตอยู่เบื้องหลัง มิได้หมายถึงความเป็นสังขยาปธานะดังอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขูนํ สตํ (ร้อยแห่งภิกษุทั้งหลาย)]

ววตฺถิตวิภาสายํ.

วา ศัพท์นี้เป็นววัตถิตวิภาสา

[วา ศัพท์แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ คือ แปลงสระท้ายเป็น อา แน่นอนในเพราะ ทส เช่น ทฺวาทส, เอกาทส, อฏฺฐารส

๒. อนิจจวิธิ คือ แปลงสระท้ายของ ทฺวิ เป็น อา ได้บ้าง ในเพราะ วีสติ และ นวุติ เช่น ทฺวาวีสติ หรือ เทฺววีสติ, ทฺวานวุติ หรือ เทฺวนวุติ

๓. อสันตวิธิ คือ ไม่แปลงสระท้ายของ เอก และ อฏฺฐ เป็น อา ในเพราะ วีสติ และ นวุติ เช่น เอกวีสติ เอกนวุติ, อฏฺฐวีสติ อฏฺฐนวุติ]

เอกาทส, ทฺวาทส, อฏฺฐารส.

เอกาทส (๑๑)

ทฺวาทส (๑๒)

อฏฺฐารส (๑๘)

การประกอบรูปศัพท์ เอกาทส

ศัพท์เดิมเป็น เอกทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ในเพราะสังขยาศัพท์ แปลงสระท้ายของ เอก เป็น อา ด้วยสูตรว่า “เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา”
ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระท้ายของ เอกาทส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **เอกาทส**

สงฺขฺยาเนติ กิมตฺถํ.

บทว่า สงฺขฺยาเน (ในเพราะสังขยาศัพท์) มีประโยชน์อะไร

เอกทนฺโต, ทฺวิทนฺโต, อฏฺฐจตฺถมฺโภ.

บทว่า สงฺขฺยาเน (ในเพราะสังขยาศัพท์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอกทนฺโต (ผู้มีงาเดียว)
ทฺวิทนฺโต (ผู้มีงาคู่)
อฏฺฐจตฺถมฺโภ (มี ๘ เสา)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น บทหลังเป็นนามศัพท์ธรรมดา มิใช่สังขยาศัพท์ จึงไม่แปลงเป็น อา ด้วยสูตรนี้]

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๔. เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน.

แปลง ท ของ ทส ท้าย เอก เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง

ร อ. ร อาเทศ *ทสฺส* แห่ง ท อักษร *ทส (ทสสฺส)* ของ ทส ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *สงฺขฺยาเน* ในสังขยา *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สงฺขฺยาโต* จากสังขยาศัพท์ *เอกาทิโต* อันมีเอก เป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[บทว่า ทส ในสูตรนี้มาจาก ทสสฺส เมื่อควรกล่าวว่า เอกาทิโต ทสสฺส ร สงฺขฺยาเน ให้ลบฉัฏฐีวิภัตติเพื่อย่อคำ แม้บทว่า ร ก็มาจาก โร ลบปฐมาวิภัตติเพื่อให้คำสละสลวย นอกจากนี้แล้วยังมีการเพิ่มปาฐเสสะว่า ทสฺส (ของ ท) เพราะเป็นอักษรที่อยู่ติดกับนิมิตคือ เอกาทิโต (ท้าย เอก เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า เอกาทิโต หมายเอา ทฺวิ และ ติ เท่านั้น จึงมีรูปเป็น ทฺวารส และ เตรส

วา ศัพท์มีอรรถว่า วิกัปปนะ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงมีรูปไม่แน่นอนเป็น เอกาทส, เอการส ฯลฯ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๐๓) กล่าวว่ามีอรรถววัตถิตวิภาสา จำแนกเป็น ๓ วิธี คือ

๑. นิจจวิธิ คือ รูปว่า ปนฺนรส, พารส

๒. อนิจจวิธิ คือ รูปว่า เอการส เอกาทส, พารส ทฺวาทส, ปนฺนรส ปญฺจทส, สตฺตรส สตฺตทส, อฏฺฐารส อฏฺฐาทส

๓. อสันตวิธิ คือ รูปว่า จตุทฺทส

คำว่า สงฺขฺยาเน ที่ตามมาในสูตรว่า เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา แปลว่า “ในเพราะสังขยาศัพท์” จัดเป็นบทนิมิตตะ แต่ในสูตรนี้แปลว่า “ในสังขยา” จัดเป็นบทวิสยาธาระเหมือนคำว่า คณเน ในสูตรว่า คณเน ทสสฺส เป็นต้น

ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่าคำว่า ในสังขยา หมายถึง ในสังขยาปธานะ กล่าวคือ เมื่อใช้นับจำนวนที่เรียกว่า สังขยาปธานะ คือ มีการนับเป็นประธาน เช่น ทส, เอกาทส อย่างนี้ สามารถแปลงเป็น เอการส ได้ ขยายความก็คือ เมื่อใช้นับจำนวนให้กระจายคำนามเป็นวิภัตติที่ ๖ เช่น ปุริสานํ เอการส (บุรุษ ๑๑ คน) เช่นนี้ให้แปลง ท เป็น ร ได้ แต่ถ้าใช้เป็นวิเสสนะของคำนาม ท่านถือว่าเป็นสังขเยยยะ คือเป็นสิ่งที่ถูกนับ

ซึ่งเรียกว่า สังขเยยยปธานะ คือ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน เช่น เอกาทส ปุริสา (บุรุษ ๑๑ คน) เช่นนี้มิใช่ สงฺขฺยาเน (ในสังขยา) จะแปลง ท เป็น ร ไม่ได้ ดังข้อความกล่าวว่า

สงฺขฺยาเนติ กิมตฺถํ. เอกาทส กามภูมิโย. เอตฺถ ปน สงฺขฺเยยฺยภูมิอาทิอุตฺตรปทสฺส สนฺนิฏฺฐาเน สงฺขฺเยยฺเย น วตฺตเต.[๑๓๗]

"ถามว่า : บทว่า สงฺขฺยาเน มีประโยชน์อะไร ตอบว่า : บทว่า สงฺขฺยาเน มีประโยชน์เพื่อห้ามวิธี ดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า เอกาทส กามภูมิโย อนึ่ง คำว่า เอกาทส ในพากย์นี้ย่อมไม่เป็นไปในสังขเยยยะ อันเป็นที่ตั้งของบทหลังมี ภูมิ ศัพท์เป็นต้นซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกนับ"

อย่างไรก็ตาม มติของปทรูปสิทธิฎีกานี้ ไม่เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั่วไป เพราะศัพท์ว่า เอการส ไม่มีรูปที่เป็นสังขยาปธานะว่า ปุริสานํ เอการส (ดู สูตร ๒๒๗)]

เอกาทิโต สงฺขฺยาโต ปรสฺส ทสสฺส อาทิสฺส ทสฺส รกาโร โหติ วา สงฺขฺยาเน.

แปลง ท ที่อยู่ต้น ทส ท้ายสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น เป็น ร อักษรในสังขยา ตามอุทาหรณ์

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลือก็เหมือนกัน

เอการส, เอกาทส.

เช่น เอการส เอกาทส (๑๑)

การประกอบรูปศัพท์ เอการส

ศัพท์เดิมเป็น เอกทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ในเพราะสังขยาศัพท์ แปลงสระท้ายของ เอก เป็น อา ด้วยสูตรว่า "เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา"

แปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรว่า "เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน"

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระท้ายของ เอการส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจาทีนมกาโร"

สำเร็จรูปเป็น **เอการส**

เทฺว จ ทส จ, ทฺวีหิ วา อธิกา ทสาติ “ทฺวิทส” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ทฺวิทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า สองกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสอง [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๕. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ.

แปลง ทฺวิ เป็น พา ในเพราะ วีสติ, ทส และสังขยาอื่นๆ ได้บ้าง

พา อ. พา อาเทศ *ทฺวิสฺส* ของ ทฺวิ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วีสติทเสสุ ตุ* ในเพราะ วีสติ และ ทส ท. ด้วย *วา* บ้าง ฯ

วีสติทสอิจฺเจเตสุ ปเรสุ ทฺวิสทฺทสฺส พา โหติ วา.

แปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น พา ในเพราะสังขยาเหล่านี้คือ วีสติ และ ทส ที่อยู่เบื้องหลังได้บ้าง

ตุสทฺเทน ตึสายมฺปิ.

[แปลง ทฺวิ เป็น พา] แม้ในเพราะ ตึส ด้วย ตุ ศัพท์

[ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการแปลง ทฺวิ เป็น พา ในเพราะ ตึส ศัพท์]

รกาโร อาตฺตญฺจ.

[การแปลง ท] เป็น ร และ[การแปลง อิ ที่ ทฺวิ] เป็น อา ย่อมมี

[การแปลง ท เป็น ร มีในรูปว่า พารส ซึ่งแปลง ทฺวิ เป็น พา ด้วยสูตรนี้ เมื่อไม่แปลงเป็น พา ก็ให้แปลง อิ ของ ทฺวิ เป็น อา มีรูปว่า ทฺวาทส เพราะ วา ศัพท์แสดงอรรถวิกัปปนะจึงมีได้สองรูป]

พารส, ทฺวาทส.

เช่น

พารส (๑๒)

ทฺวาทส (๑๒)

การประกอบรูปศัพท์ พารส

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ ทส ศัพท์ แปลง ทฺวิ เป็น พา ด้วยสูตรว่า “วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ”

แปลง ท ของ ทส ท้าย ทฺวิ เป็น ร ด้วยสูตรว่า “เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง โย กับสระท้ายของ พารส เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **พารส**

[ศัพท์ว่า พากุล ซึ่งเป็นชื่อของพระเถระรูปหนึ่ง ก็ประกอบรูปศัพท์อย่างเดียวกันนี้ โดยมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + กุล ศัพท์ คำว่า พากุล แปลว่า ผู้เกิดในสองตระกูล คือ ตอนแรกเกิดในท้องมารดา ภายหลังถูกปลากลืนเข้าไป มีคนผ่าท้องปลา จึงมีชีวิตอยู่ต่อมาแล้วได้รับการเลี้ยงดูจากอีกตระกูลหนึ่ง จึงถือว่าเป็นผู้เกิดในสองตระกูล]

ตโย จ ทส จ, ตีหิ วา อธิกา ทสาติ เตรส.

สามกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสาม ชื่อว่า เตรสะ (สิบสาม)

เอตฺถ “เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา ติสทฺทสฺส เตอาเทโส อานวุติยา.

ในอุทาหรณ์นี้ การแปลง ติ ศัพท์เป็น เต ย่อมมีในเพราะสังขยาศัพท์ถึง นวุติ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[ท่านให้แปลง ติ ศัพท์เป็น เต ในเพราะสังขยาศัพท์ คือ ทส, วีสติ, ตึสติ, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ และ นวุติ มีรูปเป็น เตรส, เตวีสติ, เตตฺตึสติ, เตจตฺตาลีส, เตปญฺญาส, เตสฏฺฐิ, เตสตฺตติ, ตฺยาสีติ และ เตนวุติ]

จตฺตาโร จ ทส จ, จตูหิ วา อธิกา ทสาติ “จตุทฺทส” อิจฺจตฺร

ในอุทาหรณ์ว่า จตุทฺทส นี้ซึ่งใช้ในความหมายว่า สี่กับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสี่ [คือ ๑๔]

“คณเน, ทสสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า คณเน (ในสังขยา) และบทว่า ทสสฺส (แห่ง ทส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๖. จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา.

ตุ ของ จตุ ซึ่งเป็นอุปปทะของ ทส ศัพท์อันเป็นไปในสังขยาย่อมถูกลบ และแปลง จ ซึ่งอยู่ต้นบทหลังเป็น จุ หรือ โจ ในบางแห่ง

ตุ อ. ตุ ศัพท์ *จตูปปทสฺส* ของอุปปทะ คือ จตุ *โลโป* เป็นศัพท์ถูกลบ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ *จุโจปิ* แม้ อ. จุ และ โจ อาเทศ ท. *อุตฺตรปทาทิจสฺส* ของ จ อันเป็นเบื้องต้นของบทหลัง *โหนฺติ* ย่อมมี *นวา* ในบางแห่ง ฯ

[คำว่า ตุตฺตรปทาทิจสฺส ตัดบทเป็น ตุ + อุตฺตรปท + อาทิจสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺตรปทสฺส อาทิ อุตฺตรปทาทิ.
- อุตฺตรปทาทิ จ โส โจ เจติ อุตฺตรปทาทิโจ = อุตตรปทาทิจะ คือ จ อันเป็นเบื้องต้นของบทหลัง]

คณเน ทสสฺสาทิมฺหิ ฐิตสฺส จตุอิจฺเจตสฺส อุปปทสฺส ตุสทฺโท โลโป โหติ,

ตุ ศัพท์ของอุปปทะว่า จตุ อันตั้งอยู่ต้น ทส อันเป็นไปในสังขยานี้ ย่อมถูกลบ

[คำว่า โลป เป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุปฺปเตติ โลโป หรือ โลปนีโยติ โลโป (โลปะ คือ ศัพท์ถูกลบ) ดังคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า โลปนีโย (พึงถูกลบ)

คำว่า จุโจ มีรูปวิเคราะห์ว่า จุ จ โจ จ จุโจ (จุโจ คือ จุ และ โจ) ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

อุตฺตรปทาทิมฺหิ ฐิตสฺส จตูปปทสฺส จการสฺส จุโจอาเทสา โหนฺติ นวา.

แปลง จ อักษรของ จตุ ซึ่งเป็นอุปปทะอันอยู่ต้นของบทหลัง เป็น จุ หรือ โจ ได้บ้าง

จุทฺทส, โจทฺทส, จตุทฺทส.

เช่น

จุทฺทส (๑๔)

โจทฺทส (๑๔)

จตุทฺทส (๑๔)

การประกอบรูปศัพท์ จุทฺทส

ศัพท์เดิมเป็น จตุทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ ตุ ของ จตุ และแปลง จ เป็น เป็น จุ ด้วยสูตรว่า "จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา"

ซ้อน ทฺ เป็น ทฺท ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน"

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อ ท้าย จุทฺทส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจาทีนมกาโร"

สำเร็จรูปเป็น **จุทฺทส**

อปิคฺคหเณน อนุปปทสฺสาปิ คณเน ปทาทิจการสฺส โลโป, จุโจ โหนฺติ นวา.

ให้ลบ จ อักษรซึ่งอยู่ต้นบทอันเป็นไปในสังขยาแม้มิใช่อุปปทะ และให้แปลง [จ นั้น] เป็น จุ หรือ โจ ด้วย อปิ ศัพท์ได้บ้าง

ยถา ตาลีสํ, จุตฺตาลีสํ, โจตฺตาลีสํ, จตฺตาลีสํ.

เช่น

ตาลีสํ (๔๐)

จุตฺตาลีสํ (๔๐)

โจตฺตาลีสํ (๔๐)

จตฺตาลีสํ (๔๐)

[คำว่า ตาลีสํ มาจาก จตฺตาลีสํ ลบ จ ด้วย อปิ ศัพท์ในสูตรนี้ เมื่อลบ จ ไปแล้ว พยัญชนะ ตฺ ที่อาศัยสระ อ ใน จ จะหายไปเอง โดยไม่ต้องใช้สูตรลบแต่อย่างใด วิธีนี้เรียกว่า รุกขสกุณนัย คือ วิธีนกเกาะต้นไม้ หมายความว่า ขณะที่นกเกาะต้นไม้อยู่ เมื่อต้นไม้ถูกตัดนกก็จะบินหนีไปเอง วิธีนี้เป็นลักษณะที่ผลหายไปในเมื่อเหตุสาบสูญไป เหมือนการปกติสระอีกครั้งหนึ่งในเมื่อลบวิภัตตินามไปแล้ว (ดู สูตร ๓๓๓)

ศัพท์เหล่านี้มาจาก ทส ที่มาจาก ทส ๔ ศัพท์ แล้วทำเป็นเอกเสสให้เหลือศัพท์เดียว หลังจากนั้นจึงแปลง ทส เป็น จตฺตาร และแปลง โย เป็น อีสํ ท่านถือว่าเป็นศัพท์ที่สำเร็จมาด้วยวิธีการของตัทธิต (ดู สูตร ๔๑๓)]

ปญฺจ จ ทส จ, ปญฺจหิ วา อธิกา ทสาติ อตฺเถ ปญฺจทส.

ปญฺจทส ใช้ในความหมายว่า ห้ากับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกห้า [คือ ๑๕]

"เตสุ วุทฺธิ"ติอาทินา ปญฺจสทฺทสฺส ทสวีสตีสุ กฺวจิ ปนฺนปณฺณอาเทสา.

ให้แปลง ปญฺจ ศัพท์เป็น ปนฺน หรือ ปณฺณ ในเพราะ ทส และ วีสติ ในบางแห่งด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

ปนฺนรส

เช่น

ปนฺนรส (๑๕)

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาพบอุทาหรณ์สองรูปว่า ปนฺนรส, ปณฺณรส ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลและพยาขยาของสิงหล ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๕๖) กล่าวว่าให้แปลงเป็น ปนฺน และ ปณฺณ ตามลำดับนิมิตตะ กล่าวคือ แปลงเป็น ปนฺน ในเพราะ ทส และแปลงเป็น ปณฺณ ในเพราะ วีสติ ตามนัยนี้มีรูปเป็น ปนฺนรส และปณฺณวีสติ มตินี้สอดคล้องกับโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๙๙) ที่กล่าวว่า วีสติทเสสุ ปญฺจสฺส ปณฺณปนฺนา (แปลง ปญฺจ เป็น ปณฺณ และ ปนฺน ในเพราะ วีสติ และ ทส)

อนึ่ง ในภาษาบาลีอาจแปลง ญฺญ เป็น ณฺณ ได้บ้าง เช่น ปญฺญตฺติ = ปณฺณตฺติ บางแห่งแปลง ญฺ เป็น ณฺ ได้ เช่น

- อาณา มาจาก อาญา (อา บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + อ ปัจจัย)
- อาณตฺติ มาจาก อาญตฺติ (อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ติ ปัจจัย)
- อาณตฺต มาจาก อาญตฺต (อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ต ปัจจัย)
- อาณาเปติ มาจาก อาญาเปติ (อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

พึงเทียบเคียงบาลีและสันสกฤตดังต่อไปนี้

บาลี	สันสกฤต
อาณา	อาชฺญา
อาณตฺติ	อาชฺญปฺติ

อาณตฺต อาชฺปฺต

อาณาเปติ อาชฺญาเปติ]

การประกอบรูปศัพท์ ปณฺณรส

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ ทส ศัพท์ แปลง ปญฺจ เป็น ปณฺณ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

แปลง ท ท้าย ปญฺจ เป็น ร ด้วยสูตรว่า “อฏฺฐาทิโต จ”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระท้าย ปณฺณรส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **ปณฺณรส**

ฉ จ ทส จ, ฉหิ วา อธิกา ทสาติ อตฺเถ “ฉทส” อิตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ฉทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า หกกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกหก [คือ ๑๖]

“ฉสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า ฉสฺส (แห่ง ฉ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๗. ทเส โส นิจฺจญฺจ.

แปลง ฉ เป็น โส ในเพราะ ทส อย่างแน่นอน

โส อ. โส อาเทศ *ฉสฺส* ของ ฉ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *นิจฺจํ* แน่นอน *ทเส* ในเพราะ ทส ศัพท์ ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือดึง ฉสฺส มาไว้ในสูตรนี้]

ฉอิจฺเจตสฺส สงฺขฺยาสทฺทสฺส นิจฺจํ โส โหติ ทเส ปเร.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ฉ นี้เป็น โส ในเพราะ ทส เบื้องหลังอย่างแน่นอน

“สงฺขฺยานํ, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สงฺขฺยานํ (ของสังขยาศัพท์) และบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๘. ล ทรานํ.

แปลง ท และ ร ของสังขยาศัพท์เป็น ล ตามสมควร

ล อ. ล อาเทศ *ทรานํ* แห่ง ท และ ร ท. *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

สงฺขฺยานํ ทการรการานํ ลการาเทโส โหติ วา.

แปลง ท อักษรและ ร อักษรของสังขยาเป็น ล อักษรตามสมควร

ลฬานมวิเสโส.

ความไม่แตกต่างของ ล หรือ ฬ ย่อมมี

[ล และ ฬ ใช้แทนกันได้เช่นคำว่า กาลปกฺข, กาฬปกฺข ไม่ต้องแปลง ล เป็น ฬ ด้วยสูตรเฉพาะ]

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน “โสฬส” อิติ นิจฺจํ.

เพราะเหตุนั้น [การแปลง ท เป็น ล] ในอุทาหรณ์ว่า โสฬส ย่อมมีอย่างแน่นอน

การประกอบรูปศัพท์ โสฬส

ศัพท์เดิมเป็น ฉทส

โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ ทส แปลง ฉ เป็น โส ด้วยสูตรว่า “ทเส โส นิจฺจญฺจ”

แปลง ท เป็น ล ด้วยสูตรว่า “ล ทรานํ”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระท้ายของ โสฬส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **โสฬส**

“เตฬส เตรส จตฺตาลีสํ จตฺตารีส”มิติ วิภาสา.

ในอุทาหรณ์ว่า เตฬส เตรส (๑๓), จตฺตาลีสํ จตฺตารีสํ (๔๐) ย่อมมีได้บ้าง

ทสปนฺนรสาทีสุ น จ โหติ.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ทส ปนฺนรส [การแปลงดังกล่าว]ย่อมไม่มีนั่นเทียว

[วา ศัพท์แสดงวิธีถึง ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ มีรูปว่า โสฬส

๒. อนิจจวิธิ มีรูปว่า เตฬส เตรส, จตฺตาลีสํ จตฺตารีสํ

๓. อสันตวิธิ มีรูปว่า ทส, ปนฺนรส เป็นต้น]

สตฺต จ ทส จ, สตฺตหิ วา อธิกา ทสาติ อตฺเถ สตฺตรส, สตฺตทส.

สตฺตรส หรือ สตฺตทส ใช้ในความหมายว่า เจ็ดกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกเจ็ด [คือ ๑๗]

อฏฺจ จ ทส จ, อฏฺจหิ วา อธิกา ทสาติ อตฺเถ “อฏฺจทส” อิตีธ อาตฺเต กเต-

ในอุทาหรณ์ว่า อฏฺจทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า สิบกับแปด หรือว่า สิบเพิ่มอีกแปด [คือ ๑๘] เมื่อความเป็น อา ถูกกระทำแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา, ทส, ร, สงฺขฺยาเน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า ทส (ของ ทส), บทว่า ร (เป็น ร) และบทว่า สงฺขฺยาเน (ในสังขยา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๙. อฏฺจาทิโต จ.

แปลง ท ของ ทส ท้าย อฏฺจ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง

ร อ. ร อาเทศ *ทสฺส* แห่ง ท *ทสสฺส* ของ ทส ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *สงฺขฺยาเน* ในสังขยา *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สงฺขฺยาสทฺทโต* จากสังขยาศัพท์ *อฏฺจาทิโต* อันมี อฏฺจ เป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า ทส และ ร มาไว้ในสูตรนี้]

อฏฺจาทิโต ทสสทฺทสฺส ทการสฺส รกาโร โหติ วา สงฺขฺยาเน.

แปลง ท อักษรของ ทส ศัพท์ท้าย อฏฺจ เป็นต้นเป็น ร อักษรในสังขยาได้บ้าง

อฏฺจารส, อฏฺจาทส.

เช่น

อฏฺจารส (๑๘)

อฏฺจาทส (๑๘)

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺจารส

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺจทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง อ ของ อฏฺจ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “เทฺวกฏฺจานมากาโร วา”

แปลง ท ท้าย อฏฺฐ เป็น ร ด้วยสูตรว่า “อฏฺฐาทิโต จ”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระท้าย อฏฺฐารส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น **อฏฺฐารส**

อฏฺฐาทิโตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อฏฺฐาทิโต (ท้าย อฏฺฐ เป็นต้น)

จตุทฺทส.

บทว่า อฏฺฐาทิโต (ท้าย อฏฺฐ เป็นต้น) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า จตุทฺทส

[อาทิ ศัพท์หมายเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปญฺจ และ สตฺต เพราะสังขยาคือ เอก ทฺวิ และ ติ มีสูตรว่าไว้แล้วโดยเฉพาะว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน ส่วน จตุ และ ฉ ไม่มีการแปลงเป็น ร โดยมีรูปเป็น จตุทฺทส และ โสฬส

การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีท้าย จตุ และ ฉ จึงตั้งสูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายเอาสังขยาต่ำกว่า อฏฺฐ ลงมา เพราะสังขยาถัดจากนี้ไปคือ เอกูนวีสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว

อนึ่ง การแปลง ท ของ ทส เป็น ร นี้ มีแสดงแน่นอนในรูปว่า ปนฺนรส และ พารส ดังโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า

ปนฺนพาเทเสสุ นิจฺจํ.[๑๓๘]

“การแปลงเป็น ร ย่อมมีแน่นอนในการอาเทศเป็น ปนฺน และ พา”]

กติสทฺโท พหุวจนนฺโตว.

ศัพท์ว่า กติ มีพหุวจนะเป็นที่สุดเท่านั้น

[กติ ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก กึ ศัพท์ + ฑติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กึ ปริมาณํ เอเตสนฺติ กติ (กติ คือ มีปริมาณเท่าไร) สันสกฤตยังมีรูปเป็น ยติ และ ตติ อีกด้วย โดยลง ฑติ ปัจจัยท้าย ย และ ต ศัพท์ แต่บาลีไม่มีใช้รูปเหล่านี้]

“กติ โย” อิตีธ นิจฺจํ โยโลปาทิ.

ในอุทาหรณ์ว่า กติ โย (ลง โย วิภัตติท้าย กติ) นี้ ให้ลบ โย วิภัตติเป็นต้นอย่างแน่นอน

[กติ ศัพท์มีรูปเป็นพหูพจน์แน่นอน จึงลง โย วิภัตติ แล้วลบเสีย แม้คัมภีร์กาตันตระก็แสดงถึงการลบ ชสฺ วิภัตติ (= โย ปฐมาวิภัตติ) และ ศสฺ วิภัตติ (= โย ทุติยาวิภัตติ) ท้าย กติ ศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

กเตศฺจ ชสฺศโสรฺลุกฺ.[๑๓๙]

"การลบ ชสฺ และ ศสฺ วิภัตติท้าย กติ ศัพท์ย่อมมี"

อาทิ ศัพท์ในคำว่า โยโลปาทิ หมายเอาการทีฆะสระเมื่อลบ โย วิภัตติแล้วด้วยสูตรว่า โยสุ กต-นิการโลเปสุ ทีฆํ]

รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมี

[เมื่อทีฆะแล้วให้รัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ]

กติ ติฏฺฐนฺติ, กติ ปสฺสสิ, กติหิ กติภิ, กตีนํ, กติหิ กติภิ, กตีนํ, กติสุ.

[ปฐมา]	กติ ติฏฺฐนฺติ (ชนเท่าไรยืนอยู่)
[ทุติยา]	กติ ปสฺสสิ (เห็นชนเท่าไร)
[ตติยา]	กติหิ กติภิ
[จตุตฺถี]	กตีนํ
[ปัญจมี]	กติหิ กติภิ
[ฉัฏฐี]	กตีนํ
[สัตตมี]	กติสุ

[ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า รูปว่า กติหิ กติภิ กติสุ ไม่ทีฆะ อิ เป็น อี ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สุนํหิสุ จ ข้อความนี้อนุญาตการทีฆะในเพราะ นํ วิภัตติโดยอ้อม จึงควรมีรูปทีฆะว่า กตีนํ ซึ่งคล้อยตามศัพท์สันสกฤตว่า กตีนามฺ แม้พยาขยาของสิงหลก็มีรูปเช่นนี้ แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูป

เป็นรัสสะว่า กตินํ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๔๘) แสดงรูปว่า กตินฺนํ โดยลง นฺ อาคม แทนการทีฆะ]

การประกอบรูปศัพท์ กติ

ศัพท์เดิมเป็น กติ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ให้ อิ ที่ กติ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"
ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป"
ในเพราะ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ"
รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ"
สำเร็จรูปเป็น **กติ**

กติ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	กติ
ทุติยา	กติ
ตติยา	กติหิ กติภิ
จตุตถี	กตีนํ
ปัญจมี	กติหิ กติภิ
ฉัฏฐี	กตีนํ
สัตตมี	กติสุ

อลิงฺคนามํ นิฏฺฐิตํ.

จบอลิงคนาม

วิภัตติปัจจยวิธาน

กฎว่าด้วยปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัตติ

อถ วิภตฺติปฺปจฺจยนฺตา วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปัจจัยเป็นวิภัตติ ณ บัดนี้

[ท่านแสดงเรื่องสังขยาศัพท์แล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงศัพท์ที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นซึ่งใช้แทนวิภัตตินาม และเป็นอลิงคนามเช่นกัน จึงกล่าวข้อความนี้ อธิบายว่า ปัจจัย ๑๕ ศัพท์ คือ โต ตฺร ถ เป็นต้นที่จะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ใช้แทนวิภัตตินามต่างๆ กล่าวคือ โต ปัจจัยซึ่งใช้แทนตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ปัจจัยอื่นจากนี้ใช้แทนสัตตมีวิภัตติ จึงเรียกว่า วิภตฺติปฺปจฺจย คือ ปัจจัยที่เป็นวิภัตติ เพราะลงในอรรถของวิภัตติ และได้รับการตั้งชื่อเป็นวิภัตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภตฺติภูตา ปจฺจยา วิภตฺติปฺปจฺจยา (วิภัตติปปัจจยะ คือปัจจัยที่เป็นวิภัตติ)]

เตสํ ปนาลิงฺคตฺตา นิปาตตฺตา จ ติลิงฺเค วจนทฺวเย จ สมานํ รูปํ.

อนึ่ง รูปอันเหมือนกันในลิงค์ทั้งสามและในพจน์ทั้งสองย่อมมีแก่ศัพท์เหล่านั้น เพราะศัพท์ดังกล่าวไม่มีเพศและเป็นนิบาต

[บทที่ลงท้ายด้วยปัจจัยที่เป็นวิภัตติ เช่น ปุริสโต (จากบุรุษ) อิตฺถิโต (จากสตรี) กุลโต (จากตระกูล) มีรูปเหมือนกันในเพศทั้งสามและพจน์ทั้งสอง จึงจัดเป็นอลิงคนาม สนามหลวงบัญญัติให้แปลบทชนิดนี้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ปุริสโต (จากบุรุษ) แต่ความจริงแล้ว รูปนี้อาจมีความหมายเป็นพหูพจน์ว่า จากบุรุษทั้งหลายได้เช่นกัน]

“ปุริสสฺมา ปุริเสหิ วา”ติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า จากบุรุษ หรือว่า จากบุรุษทั้งหลาย [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ข้อความนี้แสดงอรรถของ โต ปัจจัยว่าลงในอรรถปัญจมีวิภัตติที่เป็นฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง มิใช่มุ่งแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุริสโต เพราะ โต ปัจจัยใช้แทนวิภัตติเท่านั้น มิได้แสดงอรรถของนามศัพท์เหมือนตัทธิตปัจจัย จึงวิเคราะห์ไม่ได้]

๒๖๐. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โต อ. โต ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปญฺจมฺยตฺเถ* ในอรรถของปัญจมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สพฺพสฺมา สุทฺธนามโต สพฺพนามโต จ ลิงฺคมฺหา กฺวจิ โตปจฺจโย โหติ ปญฺจมฺยตฺเถ.

ลง โต ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่เป็นสุทธนาม (นามนาม) และสรรพนามทั้งปวงในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

[สุทธนาม แปลว่า นามจำเพาะ หมายความว่า มีความหมายเฉพาะตนเป็นอย่างๆ มิได้แสดงความหมายทั่วไปเหมือนสรรพนาม หมายถึง นามนามที่นับเข้าในปุริสาทิคณะเป็นต้น

คำว่า สพฺพสฺมา สุทฺธนามโต สพฺพนามโต จ (ท้ายนามศัพท์ที่เป็นสุทธนามและสรรพนามทั้งปวง) เป็นคำอธิบายในวุตติที่เพิ่มมาจากสูตร ท่านกล่าวไว้เพราะบทว่า ตโต (จากนามศัพท์นั้น) จากสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ตามมาสู่สูตรนี้จึงลง โต ปัจจัยท้ายสุทธนามที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมทั้งสรรพนามได้ ดังคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

ตโต จ วิภตฺติโยติ สุตฺตโต ตโตติ กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถตีห วตฺตเต. ตสฺมา นามนามโต วา สพฺพนามโต วา ลิงฺคสฺมา ปญฺจมฺยตฺเถ กฺวจิ โตปจฺจโย โหตีติ สุตฺตตฺโถ.[๑๔๐]

“บทว่า ตโต จากสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ย่อมตามมาในสูตรว่า กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ นี้ ฉะนั้น จึงลง โต ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่เป็นนามนามและสรรพนามในอรรถปัญจมีในบางแห่ง ข้อนี้เป็นอรรถของสูตร”

อนึ่ง พระพุทธัปปิยะจะกล่าวถึงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วน คือ กฺวจิ โต ไว้ในสูตร ๒๖๕]

---

๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.

ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภัตติ

ปจฺจยา อ.ปัจจัย ท. *ตฺวาทโย* อันมี โต เป็นต้น *วิภตฺติสญฺญาโย* มีชื่อว่า วิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมเป็น ๆ

[คำว่า วิภตฺติสญฺญา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภตฺติ สญฺญา เอเตสนฺติ วิภตฺติสญฺญาโย (วิภัตติสัญญา คือ มีชื่อว่าวิภัตติ) บทนี้เป็นปุงลิงค์โดยมองหา ปจฺจย ศัพท์ แต่ในสูตรใช้เป็น วิภตฺติสญฺญาโย เพื่อให้ออกเสียงง่าย ท่านถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ลง โย วิภัตติแล้วไม่แปลงเป็น อา เหมือน ปุริสา และไม่รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺส เป็นต้น เพราะ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น ห้ามไว้ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

วิภตฺติสญฺญาโยติ เอตฺถ จ กฺวจาทิสุตฺเต กฺวจิคฺคหเณน อุตฺตรปเท รสฺสตฺตาภาโว อิมินา นิปาตเนน.[๑๔๑]

“อนึ่ง ในคำว่า วิภตฺติสญฺญาโย นี้ ความเป็นรัสสะย่อมไม่มีในบทหลังด้วย กฺวจิ ศัพท์ในสูตรว่า กฺวจาทิ ด้วยนิปาตนะนี้ [คือ วิภตฺติสญฺญาโย]”

คำว่า นิปาตน คือ การประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ เป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือมหาสูตร แต่อนุญาตให้คำในสูตรสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้

อนึ่ง โดยเหตุที่สูตรไวยากรณ์นิยมความกระชับและสละสลวย ดังนั้นจึงอาจมีการใช้คำไม่ตรงกับกฎบาลีทั่วไปจะเห็นได้ว่า วา ศัพท์ในสูตรว่า วา ปโร อสรูปา อยู่ต้นประโยคในสูตรนี้ แต่ความจริง วา ศัพท์จะอยู่ต้นประโยคไม่ได้ ท่านถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่เป็นสูตรท่องจำ จึงประกอบ วา ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทอื่นในกรณีเดียวกัน บทว่า วิภตฺติสญฺญาโย ก็เป็นบทพิเศษ ท่านกล่าวไว้เช่นนี้เพื่อให้คำสละสลวย]

โต อาทิ เยสํ ทานิปริยนฺตานํ ปจฺจยานํ เต โหนฺติ ปจฺจยา ตฺวาทโย,

โต ปัจจัย เป็นเบื้องต้นของปัจจัยเหล่าใดอันมี ทานิ เป็นที่สุดมีอยู่ ปัจจัยเหล่านั้นชื่อว่า ปัจจัยมี โต เป็นเบื้องต้น

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ตฺวาทิ ในสูตรนี้เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า โต อาทิ เยสํ เต ตฺวาทโย (ตฺวาทิ คือ ปัจจัยที่มี โต เป็นเบื้องต้น)]

เต ปจฺจยา วิภตฺติสญฺญา โหนฺติ.

ปัจจัยเหล่านั้นมีชื่อว่า วิภัตติ

เตน ตทนฺตานมฺปิ วิภตฺยนฺตปทตฺตํ สิทฺธํ โหติ.

เพราะเหตุนั้น ความเป็นบทที่มีวิภัตติอยู่ท้ายของศัพท์ที่มีปัจจัยเหล่านั้นเป็นที่สุดจึงสำเร็จได้

[ปัจจัยเหล่านั้นซึ่งได้รับการตั้งชื่อวิภัตติด้วยสูตรนี้ จึงทำหน้าที่เป็นวิภัตติ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องลงวิภัตติอีก ดังข้อความว่า วิภตฺยนฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท) ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค]

ปุริสโต.

เช่น ปุริสโต (จากบุรุษ, จากบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสโต

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ"

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสโต**

เอวํ ราชโต วา, โจรโต วา, อคฺคิโต วา, คหปติโต วา, หตฺถิโต, เหตุโต, สพฺพญฺญุโต, กญฺญโต, ยุตฺติโต, อิตฺถิโต, ภิกฺขุนิโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ราชโต วา (จากพระราชาก็ดี) โจรโต วา (จากโจรก็ดี)

อคฺคิโต วา (จากไฟก็ดี) คหปติโต วา (จากคหบดีก็ดี)

หตฺถิโต (จากช้าง) เหตุโต (จากเหตุ)

สพฺพญฺญุโต (จากพระสัพพัญญู) กญฺญโต (จากหญิงสาว)

ยุตฺติโต (จากความสมควร) อิตฺถิโต (จากหญิง)

ภิกฺขุนิโต (จากนางภิกษุณี)

[ฉบับสิงหลไม่พบรูปว่า สพฺพญฺญุโต, กญฺญโต และการรัสสะ อา เป็น อ ในเพราะ โต ปัจจัยก็ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะในพระบาลีมีรูปว่า สงฺขฺยาโต (โดยสังขยา) อีกด้วย]

เอตฺถ จ "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จา"ติ โตปจฺจเย รสฺสตฺตํ.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ความเป็นรัสสะในเพราะ โต ปัจจัยย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสาปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของบทหน้า บทกลาง และบทหลังย่อมมีในเพราะวิภัตติและปัจจัย ในบางแห่ง)

ยาคุโต, ชมฺพุโต, จิตฺตโต, อายุโต อิจฺจาทิ.

เช่น

ยาคุโต (จากข้าวต้ม) ชมฺพุโต (จากต้นหว้า)

จิตฺตโต (จากจิต) อายุโต (จากอายุ)

ดังนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด เป็นตัวอย่างการลง โต ปัจจัยท้ายสุทธนาม]

สพฺพนามโต.

ลง โต ปัจจัยท้ายสรรพนาม

สพฺพสฺมา สพฺเพหีติ วา อตฺเถ สพฺพโต.

เช่น

สพฺพโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า จากที่ทั้งปวง หรือว่า จากที่ทั้งหลายทั้งปวง

เอวํ ยโต, ตโต, กตรโต, กตมโต, อิตรโต, อญฺญโต, เอกโต, อุภยโต, ปุพฺพโต, ปรโต, อปรโต, ทกฺขิณโต, อุตฺตรโต, อมุโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ยโต (จากที่ใด) ตโต (จากที่นั้น) กตรโต (จากที่ไหน)

กตมโต (จากที่ไหน) อิตรโต (จากที่นอกนี้) อญฺญโต (จากที่อื่น)

เอกโต (จากที่เดียว) อุภยโต (จากที่ทั้งสอง) ปุพฺพโต (จากที่ข้างหน้า)

ปรโต (จากที่ข้างหลัง) อปรโต (จากที่ข้างหลัง) ทกฺขิณโต (จากทิศใต้)
อุตฺตรโต (จากทิศเหนือ) อมุโต (จากที่โน้น)

[อุทาหรณ์ข้างต้นนี้ลง โต ปัจจัยท้ายสรรพนาม]

“กิสฺส, กุ”อิติ จ วตฺตเต.

บทว่า กิสฺส (แห่ง กึ) และบทว่า กุ (เป็น กุ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.

แปลง กึ เป็น กุ ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย

กุ อ. กุ อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ตฺรโตเถสุ* ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย ท.

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง กุ ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

กิมิจฺเจตสฺส กุ โหติ ตฺรโตถอิจฺเจเตสุ ปเรสุ.

แปลงศัพท์ว่า กึ นี้เป็น กุ ในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ ตฺร, โต และ ถ ซึ่งอยู่ท้าย

กสฺมา เกหีติ วา กุโต.

เช่น

กุโต ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า จากไหน หรือว่า จากไหนๆ

การประกอบรูปศัพท์ กุโต

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **กุโต**

“โตเถสู”ติ วตฺตเต.

บทว่า โตเถสุ (ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๓. สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา.

แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย ได้บ้าง

อกาโร อ. อ อักษร *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *โตเถสุ* ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย ท. *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺส เอตสทฺทสฺส อกาโร โหติ วา โตถอิจฺเจเตสุ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ โต และ ถ ได้บ้าง

เอตสฺมา เอเตหีติ วา อโต.

เช่น

อโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า จากที่นี้ หรือว่า จากที่เหล่านี้

การประกอบรูปศัพท์ อโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา”

สำเร็จรูปเป็น **อโต**

“สพฺพสฺเสตสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

สองบทว่า สพฺพสฺเสตสฺส (แห่ง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์นี้) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ ในเพราะ โต และ ถ ได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *โตเถสุ* ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย ท. จ บ้าง ฯ

สพฺพสฺส เอตสทฺทสฺส เอกาโร โหติ วา โตถอิจฺเจเตสุ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ อักษรในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ โต และ ถ ได้บ้าง

[ฉบับพม่าและสิงหลทุกฉบับมีรูปว่า เอ โตเถสุ จ แต่ในวุตติของสูตรนี้ท่านอธิบายด้วย วา ศัพท์ทั้งในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ ต้นฉบับจึงควรมีรูปเป็น เอ โตเถสุ วา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ทฺวิตฺตํ.

การซ้อนอักษรย่อมมี

เอตฺโต.

เช่น เอตฺโต (จากนี้)

การประกอบรูปศัพท์ เอตฺโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “เอ โตเถสุ จ”

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

สำเร็จรูปเป็น **เอตฺโต**

“สพฺพสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ นั่นเทียวในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัย

อิ อ. อิ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว *ถํ-ทานิหโตเธสุ* ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัย ท. ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ ประเภทสันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ แปลว่า นั่นเทียว โดยประกอบไว้ท้ายกิริยาคุมพากย์คือ โหติ ตามคำแปลที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๓๓)]

อิมสทฺทสฺส สพฺพสฺเสว อิกาโร โหติ ถํทานิหโตธอิจฺเจเตสุ จ.

และแปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อิ อักษรในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ นั่นเทียว

อิมสฺมาติ อิโต.

เช่น อิโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า จากที่นี้

การประกอบรูปศัพท์ อิโต

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิโต**

“กฺวจิ โต”ติ โยควิภาเคน อาทิปฺปภุตีหิ โต สตฺตมิยตฺเถ,

ลง โต ปัจจัยท้าย อาทิ เป็นต้นในอรรถของสัตตมีวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า กฺวจิ โต (ลง โต ปัจจัยในบางแห่ง)

อนิจฺจาทีหิ ตติยตฺเถ จ.

และลง โต ปัจจัยท้าย อนิจฺจ ศัพท์เป็นต้นในอรรถของตติยาวิภัตติ

ยถา อาทิมฺหีติ อตฺเถ อาทิโต.

เช่น อาทิโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในเบื้องต้น

เอวํ มชฺฌโต, เอกโต, ปุรโต, ปจฺฉโต, ปสฺสโต, ปิฏฺฐิโต, ปาทโต, สีสโต, อคฺคโต, มูลโต, ปรโต อิจฺจาทโย.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

มชฺฌโต (ในท่ามกลาง)	เอกโต (ในที่เดียว)	ปุรโต (ในด้านหน้า)
ปจฺฉโต (ในด้านหลัง)	ปสฺสโต (ในด้านข้าง)	ปิฏฺฐิโต (บนหลัง)
ปาทโต (ที่เท้า)	สีสโต (ที่ศีรษะ)	อคฺคโต (ที่ยอด)
มูลโต (ที่โคนราก)	ปรโต (ในเบื้องบน)	

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

การประกอบรูปศัพท์ อาทิโต

ศัพท์เดิมเป็น อาทิ

ลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า กฺวจิ โต ในสูตรว่า "กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ"

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

สำเร็จรูปเป็น **อาทิโต**

ตติยตฺเถ อนิจฺเจนาติ อนิจฺจโต,

ในอรรถของตติยาวิภัตติ เช่น อนิจฺจโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า โดยความไม่เที่ยง

อนิจฺจโต สมฺมสติ.

อนิจฺจโต สมฺมสติ (ย่อมพิจารณาโดยความไม่เที่ยง)

เอวํ ทุกฺขโต, โรคโต, คณฺฑโต อิจฺจาทโย.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ทุกฺขโต (โดยความเป็นทุกข์)　　　　　โรคโต (โดยความเป็นโรค)

คณฺฑโต (โดยความเป็นเหมือนหัวฝี)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[บทว่า อนิจฺจโต ที่ท่านกล่าวว่าลง โต ปัจจัยในอรรถตติยาวิภัตตินี้ อาจแปลเป็นอาการะว่า ว่าไม่เที่ยง ก็ได้ ตามนัยนี้ลง โต ปัจจัยในอรรถอาการะ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวประมวลอรรถของ โต ปัจจัยที่พบในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไว้ ๑๐ ประการว่า

ลิงฺคตฺเถ กตฺตุกมฺเมสุ　　　　เหตฺวาวธีสุ สามินิ
วิเสสาการภุมฺเมสุ　　　　นิทฺธารเณ จ โต ภเว.[๑๔๒]

“โต ปัจจัยย่อมลงในลิงคัตถะ, กัตตา, กรรม, เหตุ, อปาทาน, สามี, วิเสสนะ, อาการะ, อาธาระ และนิทธารณะ”

คัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๕๑๑) กล่าวว่า ตสฺ เกฺตะ (แปลงวิภัตติเป็น ตสฺ) โดยอนุญาตการแปลงวิภัตติทั้งหมดเป็น ตสฺ (บาลีคือ โต) ตามสมควรแก่ฐานะ ตามนัยนี้ไม่มี ตสฺ ปัจจัย แต่มาจากการแปลงวิภัตตินามเท่านั้น]

“อตฺเถ, กฺวจี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อตฺเถ (ในอรรถ) และบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัย ท. *ปรา* เป็นเบื้องหลัง *สพฺพนาเมหิ* จากสรรพนาม ท. *หุตฺวา* เป็น *โหนฺติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[คำว่า ตฺรถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺร จ ถ จ ตฺรถ (ตฺรถ คือ ตฺร และ ถ ปัจจัย) ลง โย วิภัตติแล้ว ลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

สพฺพนาเมหิ ปรา ตฺรถอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ตฺร และ ถ ท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

สพฺพสฺมึ สพฺเพสุ จาติ สพฺพตฺร สพฺพตฺถ.

เช่น สพฺพตฺร และ สพฺพตฺถ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง และในที่ทั้งหลายทั้งปวง

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพตฺร

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ”

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพตฺร**

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนคือ ตฺรถ สพฺพนาเมหิ และให้ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถอื่นจากอรรถสัตตมีได้ ดังอุทาหรณ์ว่า ยตฺร ในประโยคว่า ยตฺร หิ นาม ซึ่งมักลงในอรรถปฐมาวิภัตติ ท่านสรุปความเป็นคาถาว่า

ลิงฺคตฺเถ กตฺตุกมฺเมสุ อปาทาเน จ สามินิ
อาธาเร เจว เต โหนฺติ อุภโย ตฺรถปจฺจยา.[๑๔๓]

"ตฺร และ ถ ปัจจัยทั้งสองเหล่านั้นย่อมลงในลิงคัตถะ, กัตตา, กรรม, อปาทาน, สามี และอาธาระ"]

เอวํ ยตฺร ยตฺถ, ตตฺร ตตฺถ, อิตรตฺร อิตรตฺถ, อญฺญตฺร อญฺญตฺถ, อุภยตฺร อุภยตฺถ, ปรตฺร ปรตฺถ, กุตฺร กุตฺถ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ยตฺร, ยตฺถ (ในที่ใด) ตตฺร, ตตฺถ (ในที่นั้น)

อิตรตฺร, อิตรตฺถ (ในที่นอกนี้) อญฺญตฺร, อญฺญตฺถ (ในที่อื่น)

อุภยตฺร, อุภยตฺถ (ในที่ทั้งสอง) ปรตฺร, ปรตฺถ (ในที่อื่น)

กุตฺร, กุตฺถ (ในที่ไหน)

"ตฺรโตเถสุ จา"ติ กุตฺตํ.

ความเป็น กุ [ของ กึ] ย่อมมีด้วยสูตรว่า ตฺรโตเถสุ จ (แปลง กึ เป็น กุ ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย)

"กิสฺส ก เว จา"ติ สุตฺเต จสทฺเทน กาเทโส.

แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

กตฺถ, อมุตฺร อมุตฺถ.

กตฺถ (ในสถานที่ไหน) อมุตฺร (ในสถานที่โน้น) อมุตฺถ (ในสถานที่โน้น)

[ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปว่า กตฺถ ไม่แสดงรูปว่า กตฺร รูปนี้จึงมีไม่ได้เพราะแปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ตฺร ปัจจัยไม่ได้ แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงรูปว่า กตฺร ไว้ เพราะถือว่าควรมีได้ตามหลักภาษา]

การประกอบรูปศัพท์ กตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ"

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

ในเพราะ ถ ปัจจัย แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”
ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา”

สำเร็จรูปเป็น **กตฺถ**

“สพฺพสฺเสตสฺสากาโร”ติ วตฺตเต.

สามบทว่า สพฺพสฺเสตสฺสากาโร (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษร) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๗. เตฺร นิจฺจํ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ ตฺร ปัจจัยแน่นอน

อกาโร อ. อ อักษร *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี *เตฺร* ในเพราะ ตฺร ปัจจัย นิจฺจํ แน่นอน ฯ

สพฺพสฺเสว เอตสทฺทสฺส อกาโร โหติ นิจฺจํ เตฺร ปเร.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ ตฺร ปัจจัยเบื้องหลังแน่นอน

อตฺร,

เช่น อตฺร (ในสถานที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺร

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ”

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ตฺร ปัจจัย แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตฺร นิจฺจํ”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺร**

“สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา”ติ อตฺตํ.

ความเป็น อ ย่อมมีด้วยสูตรว่า สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ โต และ ถ ปัจจัยเบื้องหลังได้บ้าง)

“เอ โตเถสุ จา”ติ เอกาโร.

แปลง [เอต ทั้งศัพท์]เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ (แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ ในเพราะ โต และ ถ ได้บ้าง)

อตฺถ, เอตฺถ.

เช่น อตฺถ เอตฺถ (ในสถานที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ"
ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"
ในเพราะ ถ ปัจจัย แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า "สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา"
ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า "วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา"

สำเร็จรูปเป็น **อตฺถ**

“กฺวจิ, อตฺเถ, สตฺตมิยา”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง), บทว่า อตฺเถ (ในอรรถ) และบทว่า สตฺตมิยา (ของสัตตมีวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

สพฺพสฺมินฺติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๖๘. สพฺพโต ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ธิ อ. ธิ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สพฺพโต* จาก สพฺพ ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สพฺพอิจฺเจตสฺมา ธิปฺปจฺจโย โหติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง ธิ ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า สพฺพ นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

สพฺพธิ.

เช่น สพฺพธิ (ในที่ทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพธิ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ธิ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพโต ธิ”

ให้ ธิ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพธิ**

[ในพระบาลีมีรูปว่า วิปฺปมุตฺโตสิ สพฺพธิ (พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากธรรมทั้งปวง) บทว่า สพฺพธิ เป็นอปาทานเมื่อประกอบกับ มุจ ธาตุใน วิปฺปมุตฺโต จึงลง ธิ ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรที่เว้นศัพท์ตามมาในสูตรว่า สพฺพโต ธิ]

---

๒๖๙. กิสฺมา โว.

ลง ว ปัจจัยท้าย กึ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โว อ. ว ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กิสฺมา* จาก กึ ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[บทว่า กิสฺมา ลบนิคคหิตใน กึ ศัพท์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

กิสฺมาติ นิคฺคหีตโลปํ กตฺวา วุตฺตํ.[๑๔๔]

“บทว่า กิสฺมา กล่าวไว้โดยกระทำการลบนิคคหิต”]

กิมิจฺเจตสฺมา วปฺปจฺจโย โหติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง ว ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า กึ นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.

แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ

ก อ. ก อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *เว* จ ในเพราะ ว ปัจจัย ด้วย ฯ

กิมิจฺเจตสฺส กสทฺโท อาเทโส โหติ วปฺปจฺจเย ปเร.

แปลงศัพท์ว่า กึ นี้เป็น ก ศัพท์ในเพราะ ว ปัจจัยเบื้องหลัง

จคฺคหเณน ถหมาทิอวปฺปจฺจเยปิ.

[การแปลง กึ เป็น ก] ย่อมมีในเพราะปัจจัยอันมิใช่ ว มี ถ และ หํ เป็นต้นด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมปัจจัยที่เป็นวิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยที่ท่านกล่าวไว้โดยตรง ในสูตรนี้ อันได้แก่ ถ และ หํ ปัจจัยเป็นต้น]

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา กกาเร อการสฺส โลโป จ วมฺหิ.

และลบ อ อักษรที่ ก อักษรในเพราะ ว ปัจจัยด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

กฺว คโตสิ ตฺวํ.

เช่น กฺว คโตสิ ตฺวํ (ท่านไปในสถานที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กฺว

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ว ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กิสฺมา โว”

ให้ ว ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ว ปัจจัย แปลง กึ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”

ลบสระ อ ที่ ก ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น **กฺว**

“กิสฺมา”ติ วตฺตเต.

บทว่า กิสฺมา (ท้าย กึ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๑. หึหํหิญฺจนํ.

ลง หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้าย กึ ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึหํหิญฺจนํ อ. หึ, หํ และ หิญฺจนํ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กิสฺมา* จาก กึ ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

กิมิจฺเจตสฺมา หึหํหิญฺจนํอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้ายศัพท์ว่า กึ นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

“กิสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า กิสฺส (แห่ง กึ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๒. กุ หึหํสุ จ.

แปลง กึ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในเพราะ หึ และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ

กุ อ. กุ อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *หึหํสุ* จ ในเพราะ หึ และ หํ ปัจจัย ท. ด้วย ฯ

กิมิจฺเจตสฺส กุ โหติ หึหํอิจฺเจเตสุ.

แปลงศัพท์ว่า กึ นี้เป็น กุ ในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ หึ และ หํ

จคฺคหเณน หิญฺจนํทาจนมิจฺจาทีสุปิ.

[การแปลง กึ เป็น กุ]แม้ในเพราะปัจจัยเป็นต้นว่า หิญฺจนํ และ ทาจนํ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์หมายเอา ทา ปัจจัย]

กิสฺมินฺติ กุหึ กุหํ กุหิญฺจนํ กหํ.

เช่น กุหึ, กุหํ, กุหิญฺจนํ และ กหํ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในสถานที่ไหน

กาเทโส.

การแปลงเป็น ก ย่อมมี

การประกอบรูปศัพท์ กุหึ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “หึหํหิญฺจนํ”

ให้ หึ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ หึ ปัจจัย แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “กุ หึหํสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **กุหึ**

“หึหนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า หึหํ (หึ และ หํ ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๓. ตมฺหา จ.

ลง หึ และ หํ ปัจจัยเท่านั้นท้าย ต ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึหํ จ อ. หึ และ หํ ปัจจัย ท. นั่นเทียว *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ตมฺหา* จาก ต ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามการตามมาสู่สูตรนี้ของ หิญฺจนํ ศัพท์]

ตอิจฺเจตสฺมา จ สพฺพนามโต หึหํปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง หึ และ หํ ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ต นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ตสฺมินฺติ ตหึ ตหํ.

เช่น ตหึ และ ตหํ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในที่นั้น

การประกอบรูปศัพท์ ตหึ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตมฺหา จ”

ให้ หึ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น **ตหึ**

---

๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.

ลง ห และ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หธา จ อ. ห และ ธ ปัจจัย ท. นั่นเทียว *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *อิมสฺมา* จาก อิม ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวัตตานาวธารณะ คือ ห้ามการลง ห และ ธ ปัจจัยท้ายศัพท์อื่นๆ จาก อิม ศัพท์]

อิมสทฺทโต หธปฺปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง ห หรือ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

“อิมสฺสิ ถนฺ”ติอาทินา อิกาโร.

[แปลง อิม ทั้งศัพท์]เป็น อิ อักษร ด้วยสูตรเป็นต้นว่า อิมสฺสิ ถํ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัยนั่นเทียว)

อิมสฺมินฺติ อิห อิธ.

เช่น อิห อิธ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในที่นี้

การประกอบรูปศัพท์ อิห

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ห ปัจจัยด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา หธา จ”

ให้ ห ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ห ปัจจัย แปลง อิม เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิห**

๒๗๕. ยโต หึ.

ลง หึ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึ อ. หึ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ยโต* จาก ย ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ยอิจฺเจตสฺมา สพฺพนามโต หึปจฺจโย โหติ กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง หึ ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ย นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ยสฺมินฺติ ยหึ.

เช่น ยหึ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในที่ใด

การประกอบรูปศัพท์ ยหึ

ศัพท์เดิมเป็น ย
ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ยโต หึ”
ให้ หึ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”
สำเร็จรูปเป็น **ยหึ**

“กาเล”ติ อธิกาโรยํ.

บทว่า กาเล (ในความหมายว่ากาล) นี้เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

กสฺมึ กาเลติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า “ในกาลใด” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๗๖. กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ทาทาจนํ อ. ทา และ ทาจนํ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กึสพฺพญฺเญกย-กุหิ* จาก กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ท. *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๖) อธิบาย กุ ศัพท์ในสูตรว่า การกล่าว กุ ศัพท์อีกในเมื่อกล่าว กึ ศัพท์ไว้แล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาตนะของ กุ ศัพท์ และแสดงการลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กุ ศัพท์เท่านั้น

ความจริงการลง ทาจนํ ปัจจัยนี้ จะลงท้าย กุ ศัพท์ไม่ได้ ต้องลงท้าย กึ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ข้อความข้างต้นจึงเป็นคำกล่าวโดยสังเขป มิใช่หมายถึงการแปลง กึ เป็น กุ ก่อนจะลง ทาจนํ ปัจจัย ดังคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

กึสพฺพอญฺญเอกยอิติ อิเมหิ สพฺพนาเมหิ ทาปจฺจโย กาลตฺเถ โหติ. กุอาเทสภาวิโต กึสทฺทโตเยว ทาจนํปจฺจโย โหติ กาเล สตฺตมฺยตฺเถติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๑๔๕]

“พึงทราบข้อความว่า ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก และ ย เหล่านี้ ในความหมายว่ากาล และลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์เท่านั้นที่จักมีการแปลงเป็น กุ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ”]

กึสพฺพอญฺญเอกยอิจฺเจเตหิ สพฺพนาเมหิ ทาปจฺจโย โหติ.

ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก และ ย เหล่านี้

กุอิจฺเจตสฺมา ทาจนญฺจ กาเล กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

และลง ทาจนํ ท้ายสรรพนามว่า กุ นี้ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๗๖) กล่าวว่า ปัจจัยมี โต เป็นต้นจนถึง หึ เป็นที่สุด แสดงสถานที่ กาล และวัตถุ เช่น ยโต ฐานโต (จากที่ใด), ยโต กาลโต (จากกาลใด), ยโต วตฺถุโต (จากสิ่งใด) ส่วนปัจจัยมี ทา เป็นต้นแสดงกาลเท่านั้น เช่น กทา (ในกาลไหน) อนึ่ง บทที่ลง ทา ปัจจัยเป็นต้นมักจะไม่มีวิเสสยะเหมือนบทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้น]

"กิสฺส ก เว จา"ติ สุตฺเต จสทฺเทน กาเทโส.

[แปลง กึ] เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ

กทา.

เช่น กทา (ในกาลไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กทา

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า "กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ"

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

ในเพราะ ทา ปัจจัย แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "กิสฺส ก เว จ"

สำเร็จรูปเป็น **กทา**

---

๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ในเพราะ ทา ปัจจัยได้บ้าง

โส อ. ส อาเทศ *สพฺพสฺส* ของ สพฺพ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ทามฺหิ* ในเพราะ ทา ปัจจัย วา บ้าง ฯ

สพฺพอิจฺเจตสฺส สทฺทสฺส สสทฺทาเทโส โหติ วา ทาปจฺจเย ปเร.

แปลงศัพท์ว่า สพฺพ นี้เป็น ส ศัพท์ในเพราะ ทา ปัจจัยเบื้องหลังได้บ้าง

สพฺพสฺมึ กาเลติ สทา สพฺพทา.

เช่น สทา สพฺพทา ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในกาลทั้งปวง

การประกอบรูปศัพท์ สทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า "กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ"

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

ในเพราะ ทา ปัจจัย แปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า "สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา"

สำเร็จรูปเป็น **สทา**

เอวํ อญฺญทา เอกทา ยทา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อญฺญทา (ในกาลอื่น) เอกทา (ในกาลครั้งหนึ่ง) ยทา (ในกาลใด)

กสฺมึ กาเลติ กุทาจนํ.

กุทาจนํ ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า ในกาลไหน

"กุ หึหํสุ จา"ติ สุตฺเต จสทฺเทน กุตฺตํ,

[แปลง กึ] เป็น กุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กุ หึหํสุ จ (แปลง กึ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในเพราะ หึ และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

"กุ"อิติ นิปาตเนน วา.

หรือว่า [แปลง กึ เป็น กุ] ด้วยนิปาตนศัพท์ว่า กุ

[นิปาตนศัพท์ คือ ศัพท์ที่อยู่ในสูตรที่ท่านกระจายไว้เฉพาะใช้ในสูตรเท่านั้น แต่ไม่พบในที่ต่างๆ เช่น ทุมฺหิ ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ การแปลง กึ เป็น กุ ถ้าไม่ใช้สูตรก็ต้องถือว่าท่านแปลงอย่างที่กระจายรูป นิปาตนศัพท์ที่ใช้ในสูตรต่างๆ ข้างต้น คือเป็นรูปที่กระจายอย่างพิเศษ]

“ทา”ติ วตฺตเต.

บทว่า ทา (ทา ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในบางแห่ง

ทานิ จ อ. ทานิ ปัจจัย ด้วย *ทา* จ อ. ทา ปัจจัย ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ตมฺหา* จาก ต ศัพท์ *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง ทา ปัจจัยจากสูตรว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ มาไว้ในสูตรนี้]

ตอิจฺเจตสฺมา สพฺพนามโต ทานิทาปจฺจยา โหนฺติ กาเล กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลง ทานิ หรือ ทา ปัจจัย ท้ายสรรพนามว่า ต นี้ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ตสฺมึ กาเลติ ตทานิ ตทา.

เช่น ตทานิ ตทา ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในกาลนั้น

การประกอบรูปศัพท์ ตทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ตมฺหา ทานิ จ”

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น **ตทานิ**

๒๗๙. อิมสฺมา รหิธุนา จ.

ลง รหิ, ธุนา และปัจจัยอื่นๆ ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

รหิธุนา จ อ. รหิ และ ธุนา ปัจจัย ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *อิมสฺมา* จาก อิม ศัพท์ *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปเป็น อิมสฺมา รหิธุนา จ ผู้แปลคิดว่าปาฐะหลังถูกต้อง เพราะ ทานิ ปัจจัยอาจตามมาจากสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ ที่อยู่ข้างหน้าสูตรนี้ เหมือน ทา ปัจจัยที่ตามมาในสูตร ตมฺหา ทานิ จ จากสูตรก่อนว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ จะเห็นได้ว่าสูตรทั้งสามสูตรคือ กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ, ตมฺหา ทานิ จ, อิมสฺมา รหิธุนา จ อยู่ติดกัน ข้อความจากสูตรก่อนจึงตามมาในสูตรต่อไปได้ ดังนั้น ปาฐะแรกจึงไม่ถูกต้อง แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็กล่าวว่า

รหิ จ ธุนา จ รหิธุนา. จสทฺโท ทานิปจฺจยสมฺปิณฺฑนตฺโถ.[๑๔๖]

“รหิ ปัจจัย และ ธุนา ปัจจัย ชื่อว่า รหิธุนา จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวม ทานิ ปัจจัย”

ในวุตติของสูตรนี้มีข้อความว่า รหิธุนาทานิอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ (ลงปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ธุนา และ ทานิ) ท่านกล่าวถึง ทานิ ปัจจัยในที่นี้โดยหมายถึง จ ศัพท์ได้รวบรวม ทานิ ปัจจัยไว้แล้ว ถ้าสูตรนี้มีรูปเป็น อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ ศัพท์ว่า จ ก็จะไม่มีประโยชน์แต่อย่างใด อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้แสดงอรรถของ จ ศัพท์ไว้ทุกสูตร อรรถของ จ ศัพท์นั้นพบในฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์บ้าง ในคัมภีร์นยาสะบ้าง

แม้คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๒) ได้กล่าวถึง ทานิ ปัจจัยว่า อิทโม รฺหฺยธุนาทานีมฺ (ลง รฺหิ, อธุนา และ ทานีมฺ ปัจจัยท้าย อิทมฺ ศัพท์) แต่ในคัมภีร์นั้นไม่มี จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ จึงไม่ควรมี ทานิ ปัจจัยโดยตรงในกัจจายนสูตร]

อิมสทฺทโต รหิธุนาทานิอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กาเล กฺวจิ สตฺตมฺยตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ธุนา และ ทานิ ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

“สพฺพสฺส, อิมสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์) และบทว่า อิมสฺส (แห่ง อิม ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในเพราะ รหิ ปัจจัย

เอต อ. เอต อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *รหิมฺหิ* ในเพราะ รหิ ปัจจัย ฯ

สพฺพสฺส อิมสทฺทสฺส เอตาเทโส โหติ รหิมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในเพราะ รหิ ปัจจัยที่อยู่เบื้องหลัง

อิมสฺมึ กาเลติ เอตรหิ.

เช่น

เอตรหิ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในกาลนี้

การประกอบรูปศัพท์ เอตรหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง รหิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิธุนา จ”

ให้ รหิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ รหิ ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น เอต ด้วยสูตรว่า “เอต รหิมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **เอตรหิ**

---

๒๘๑. อ ธุนามฺหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในเพราะ ธุนา ปัจจัย

อ จ อ. อ อาเทศ อีกด้วย *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ธุนามฺหิ* ในเพราะ ธุนา ปัจจัย ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อเปกขา คือ มองหาการแปลง อิม เป็น อิ ที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนจากสูตรนี้ คือสูตรว่า อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ หมายความว่า ไม่เพียงแปลง อิม เป็น อิ ในเพราะ ถํ ปัจจัยเป็นต้นด้วยสูตรดังกล่าว แต่ยังแปลงเป็น อ ในเพราะ ธุนา ปัจจัยได้อีกด้วย ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

อ ธุนามฺหิ จาติ เอตฺถ จคฺคหณํ ปุพฺเพ วุตฺตอิการาเทสาเปกฺขนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๔๗]

"จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ธุนามฺหิ จ นี้พึงทราบว่ามองหาการอาเทศเป็น อิ อักษรซึ่งกล่าวไว้ในสูตรก่อน"

อนึ่ง การใช้ จ ศัพท์ในลักษณะนี้ไม่เป็นที่นิยมในกัจจายนไวยากรณ์ แต่พบมากในคัมภีร์กาตันตระ ส่วนคัมภีร์กัจจายนสุตฺตัตถะ (สูตร ๒๓๔) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ เพราะย้ำการแปลง อิม เป็น เอต แน่นอนในเพราะ รหิ ปัจจัย จึงไม่มีรูปว่า อิมรหิ ตามนัยนี้ จ ศัพท์แปลว่า นั่นเทียว]

สพฺพสฺเสว อิมสทฺทสฺส อกาโร โหติ ธุนาปจฺจเย ปเร.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น อ อักษรในเพราะ ธุนา ปัจจัยเบื้องหลัง

อธุนา.

เช่น อธุนา (ในกาลนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อธุนา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ธุนา ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "อิมสฺมา รหิธุนา จ"

ให้ ธุนา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

ในเพราะ ธุนา ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อ ธุนามฺหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น **อธุนา**

อิมสทฺทสฺส อิกาโร.

แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ อักษร

อิมสฺมึ กาเลติ อิทานิ.

เช่น อิทานิ ซึ่งใช้ในความหมายว่า ในกาลนี้

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๘๑) อธิบายเพิ่มเติมว่า ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า ทานิ โดยลบ อิ อักษรด้วยวัณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร ดังคำว่า ปิธานํ (= อปิธานํ) วตํสโก (= อวตํสโก)]

การประกอบรูปศัพท์ อิทานิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิธุนา จ”

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ทานิ ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิทานิ**

[ปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัตติที่กล่าวมานี้ มีทั้งหมด ๑๕ ศัพท์ ดังปทรูปสิทธินิสสัยใหม่สรุปความว่า

สพฺพาทิโต โต ตฺร ถ ธิ　　　　ว หึ หํ ห ธ หิญฺจนํ

ทา ทาจนํ ทานิ รหิ　　　　ธุนาติ ทส ปญฺจ จ.[๑๔๘]

“ปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัตติซึ่งลงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น มี ๑๕ ศัพท์ คือ โต, ตฺร, ถ, ธิ, ว, หึ, หํ, ห, ธ, หิญฺจนํ, ทา, ทาจนํ, ทานิ, รหิ และ ธุนา”]

วิภตฺติปฺปจฺจยวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

จบกฎว่าด้วยปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัตติ

บทอุปสรรค

อถาลิงฺคสงฺขยาวิภตฺติเภทา อุปสคฺคนิปาตา วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอุปสรรคและนิบาตซึ่งไม่แตกต่างกันโดยลิงค์ พจน์ และวิภัตติ ณ บัดนี้

[อุปสรรคและนิบาตมีรูปเหมือนกันในลิงค์ทั้ง ๓ เช่น ปาจริโย, ปญฺญา, ปณีตํ มีรูปเสมอกันในพจน์ทั้งสอง เช่น ปภวติ, ปภวนฺติ และมีรูปเสมอกันในวิภัตติทั้งหมด เช่น ปญฺญา, ปญฺญํ, ปญฺญาย เป็นต้น แม้นิบาตก็มีนัยเดียวกัน เช่น

อุจฺจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)	อุจฺจํ สาลา (ศาลาสูง)	อุจฺจํ โสปานํ (บันไดสูง)
อุจฺจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)	อุจฺจํ รุกฺขา (ต้นไม้สูงทั้งหลาย)	อุจฺจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)
อุจฺจํ รุกฺขํ (ซึ่งต้นไม้สูง)	อุจฺจํ รุกฺเขน (ด้วยต้นไม้สูง)	

อุปสรรคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ประกอบร่วมกับกิริยาศัพท์ที่เป็นนามหรืออาขยาต ทำหน้าที่กระทำพิเศษกิริยา เช่น ญา ธาตุเป็นไปในอรรถว่า รู้ เมื่อประกอบ สํ อุปสรรคเป็นรูปว่า สญฺญา, สญฺชานาติ มีความหมายว่า หมายรู้ ถ้าประกอบ ป อุปสรรคเป็นรูปว่า ปญฺญา, ปชานาติ มีความหมายว่า รู้โดยประการต่างๆ ดังนี้เป็นต้น

อุปสรรคและนิบาตยังได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์ พจน์ และวิภัตติ ดังมีสาธกในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุ ยํ น พฺเยติ ตทพฺยยํ.[๑๔๙]

"บทใดเหมือนกันย่อมไม่เปลี่ยนแปลงในลิงค์ทั้ง ๓ ในวิภัตติทั้งปวง และในพจน์ทั้งปวง บทนั้นชื่อว่า อัพยยะ"

อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๘๘) กล่าวถึงอัพยยศัพท์ ๖ ประเภท คือ

๑. อุปสรรค
๒. นิบาต
๓. บทที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัตติอยู่ท้าย
๔. อัพยยีภาวสมาส
๕. อัพยยตัทธิต
๖. บทกิตก์ที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย]

ป ปรา นิ นี อุ ทุ สํ วิ อว อนุ ปริ อธิ อภิ ปติ สุ อา อติ อปิ อป อุป อิติ วีสติ อุปสคฺคา.

ศัพท์ทั้งหลายจำนวน ๒๐ คือ

ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, สํ, วิ, อว, อนุ,

ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, สุ, อา, อติ, อปิ, อป, อุป.

ชื่อว่า อุปสรรค

[ในที่นี้ท่านแสดงอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๑) กล่าวถึง นิ อุปสรรคเท่านั้น ไม่มี นี อุปสรรค เพราะถือว่าอาจแปลง อิ เป็น อี ได้ และเพิ่ม โอ อุปสรรคอีกศัพท์หนึ่ง ส่วนกัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง อว เป็น โอ จึงไม่มี โอ อุปสรรค

ในปาณินิไวยากรณ์ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๕๘-๖๐) พบสูตรที่กล่าวถึงอุปสรรคว่า

- ปฺราทยะ (ป ศัพท์ เป็นต้นเมื่อไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต)
- อุปสรฺคา กฺริยาโยเค (เมื่อมีการประกอบกับกริยา ป ศัพท์ เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค)
- คติศฺจ (ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค และคติ เมื่อมีการประกอบกับกริยา)

ในวุตติของสูตร ๕๘ มีอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ คือ

ปฺร, ปรา, อป, สมฺ, อนุ, อว, นิสฺ, ทุสฺ, วิ, อางฺ,

นิ, อธิ, อปิ, อติ, สุ, อุตฺ, อภิ, ปฺรติ, ปริ, อุป

ส่วนในวุตติของคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๒๒) แสดงอุปสรรค ๒๒ ศัพท์ คือ

ปฺร ปรา อป สมฺ อนุ อว นิสฺ นิรฺ ทุสฺ ทุรฺ วิ อางฺ นิ อธิ อปิ อติ สุ อุตฺ อภิ ปฺรติ ปริ อุป

โดยเพิ่ม นิรฺ และ ทุรฺ อุปสรรค คัมภีร์จานทรไวยากรณ์ซึ่งเป็นคัมภีร์อ้างอิงของโมคคัลลานไวยากรณ์ได้กล่าวถึงอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ไว้ใน วุตติของสูตรในอัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๑๐๙ ว่า ปฺร ปรา อป สมฺ อนุ อว นิรฺ ทุรฺ วิ อางฺ อธิ อปิ นิ อติ สุ อุทฺ อภิ ปฺรติ ปริ อุป]

ตตฺถ ปสทฺโท ปการา'ทิกมฺม-ปธานิสฺสริยนฺโตภาว-วิโยค-ตปฺปร-ภุสตฺถ-สมฺภว-ติตฺติ-อนาวิล-ปตฺถนาทีสุ.

ในบรรดาอุปสรรคเหล่านั้น ป ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปการ (ต่างๆ) อาทิกมฺม (เบื้องต้น)

ปธาน (เป็นประธาน, สำคัญ)

อิสฺสริย (เป็นใหญ่)	อนฺโตภาว (ภายใน)	วิโยค (พลัดพราก)
ตปฺปร (อื่นจากนั้น)	ภุสตฺถ (อรรถยิ่ง)	สมฺภว (เริ่มเกิด)
ติตฺติ (บริบูรณ์)	อนาวิล (ไม่ขุ่นมัว)	ปตฺถนา (ปรารถนา)

[ข้อความนี้เหมือนกับเป็นสูตรที่แสดงกฎซึ่งเกี่ยวกับอรรถของอุปสรรค]

ปอิติ อยมุปสคฺโค เอเตสุ ปการาทีสุ อตฺเถสุ วตฺตติ.

อุปสรรคว่า ป นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า ปการะ (ต่างๆ) เหล่านี้

[ข้อความนี้เหมือนวุตติที่อธิบายสูตรข้างต้น ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้]

ยถา ปกาเร ปญฺญา, อาทิกมฺเม วิปฺปกตํ, ปธาเน ปณีตํ, ปธานํ ปธานตฺตํ, อิสฺสริเย ปภู อยํ เทสสฺส, อนฺโตภาเว ปกฺขิตฺตํ, วิโยเค ปวาสี, ตปฺปเร ปาจริโย, ภุสตฺเถ ปวุทฺธกาโย, สมฺภเว หิมวตา คงฺคา ปภวติ, ติตฺติยํ ปหูตมนฺนํ, อนาวิเล ปสนฺนมุทกํ, ปตฺถเน ปณิหิตํ.

เช่น

ในอรรถว่า ปการ (ต่างๆ) เช่น

- ปญฺญา (ความรู้ต่างๆ, ความรอบรู้)

ในอรรถว่า อาทิกมฺม (เบื้องต้น) เช่น

- วิปฺปกตํ (งานที่เพิ่งเริ่มต้น[ซึ่งยังไม่สำเร็จ])

ในอรรถว่า ปธาน (ประธาน) เช่น

- ปณีตํ (นำไปสู่ความเป็นประธาน = ประณีต), ความเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานะ

ในอรรถว่า อิสฺสริย (เป็นใหญ่) เช่น

- ปภู อยํ เทสสฺส (ท่านผู้นี้เป็นใหญ่ในสถานที่)

ในอรรถว่า อนฺโตภาว (ความเป็นภายใน) เช่น

- ปกฺขิตฺตํ (ใส่แล้ว [ใส่ไว้ภายใน])

ในอรรถว่า วิโยค (พลัดพราก) เช่น

- ปวาสี (ผู้อยู่แยกกัน = ผู้พลัดพราก)

ในอรรถว่า ตปฺปร (อื่นจากนั้น) เช่น

- ปาจริโย (อาจารย์ผู้อื่นจากอาจารย์, อาจารย์ของอาจารย์)

ในอรรถว่า ภุสตฺถ (อรรถอันยิ่ง) เช่น

- ปวุทฺธกาโย (ช้างผู้มีกายโตยิ่ง)

ในอรรถว่า สมฺภว (เริ่มเกิด) เช่น

- หิมวตา คงฺคา ปภวติ (แม่น้ำคงคาเริ่มเกิดแต่ภูเขาหิมาลัย)

ในอรรถว่า ติตฺติ (บริบูรณ์) เช่น

- ปหูตมนฺนํ (อาหารมากมาย)

ในอรรถว่า อนาวิล (ไม่ขุ่นมัว) เช่น

- ปสนฺนมุทกํ (น้ำใส)

ในอรรถว่า ปตฺถน (ปรารถนา) เช่น

- ปณิหิตํ (ความปรารถนา)

[ความหมายของอุปสรรคทั้ง ๒๐ ศัพท์เหล่านี้เนื่องด้วยธาตุของนามศัพท์หรือกริยาศัพท์ อุปสรรคบางศัพท์แสดงอรรถใหม่ บางศัพท์แสดงอรรถโดยคล้อยตามธาตุ การจะเข้าใจอรรถของอุปสรรคเหล่านี้โดยกระจ่าง ต้องเข้าใจอรรถของธาตุก่อน เมื่อนักศึกษาได้เรียนรู้อาขยาตและกิตก์พร้อมทั้งสมาสแล้วก็จะเข้าใจอรรถของอุปสรรคเหล่านี้ได้เอง

ดังนั้นจึงไม่อธิบายความหมายของอุปสรรคโดยละเอียดไว้ในที่นี้]

ปราอิติ ปริหานิ-ปราชย-คติ-วิกฺกมา'มสนาทีสุ.

อุปสรรคว่า ปรา ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปริหานิ (ความเสื่อม) ปราชย (พ่ายแพ้) คติ (ที่ไป)

วิกฺกม (ความพยายาม) อามสน (การจับต้อง)

ยถา ปริหานิยํ ปราภโว, ปราชเย ปราชิโต, คติยํ ปรายนํ, วิกฺกเม ปรกฺกมติ, อามสเน องฺคสฺส ปรามสนํ.

เช่น

ในอรรถว่า ปริหานิ (ความเสื่อม) เช่น

- ปราภโว (ความเสื่อม)

ในอรรถว่า ปราชย (ความพ่ายแพ้) เช่น

- ปราชิโต (ผู้พ่ายแพ้แล้ว)

ในอรรถว่า คติ (ที่ไป) เช่น

- ปรายนํ (ที่ไป)

ในอรรถว่า วิกฺกม (ความพยายาม) เช่น

- ปรกฺกมติ (ย่อมบากบั่น)

ในอรรถว่า อามสน (การจับต้อง) เช่น

- องฺคสฺส ปรามสนํ (การลูบคลำอวัยวะ)

นิอิติ นิสฺเสส-นิคฺคต-นีหรณนฺโตปเวสนา'ภาว-นิเสธ-นิกฺขนฺต-ปาตุภาวา'วธารณ-วิภชน-อุปมูปธารณา'วสาน-เฉกาทีสุ.

อุปสรรคว่า นิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

นิสฺเสส (ไม่มีเหลือ, ทั้งหมด)		นิคฺคต (ปราศจาก)
นีหรณ (การแยกออก, การถอนออก)		
อนฺโตปเวสน (ใส่ไว้ข้างใน)	อภาว (ไม่มี)	นิเสธ (ห้าม)
นิกฺขนฺต (ออก)	ปาตุภาว (ปรากฏ)	อวธารณ (ตัดสิน)
วิภชน (การจำแนก)	อุปมา (เปรียบเทียบ)	อุปธารณ (สอบสวน)
อวสาน (สิ้นสุด)	เฉก (ฉลาด)	

นิสฺเสเส นิรุตฺติ, นิรวเสสํ เทติ, นิคฺคเต นิกฺกิเลโส นิยฺยาติ, นีหรเณ นิทฺธารณํ, อนฺโต-ปเวสเน นิขาโต, อภาเว นิมฺมกฺขิกํ, นิเสเธ นิวาเรติ, นิกฺขนฺเต นิพฺพโน นิพฺพานํ, ปาตุภาเว นิมฺมิตํ, อวธารเณ นิจฺฉโย, วิภชเน นิทฺเทโส, อุปมายํ นิทสฺสนํ, อุปธารเณ นิสามนํ, อวสาเน นิฏฺฐิตํ, เฉเก นิปุโณ.

ในอรรถว่า นิสฺเสส (ทั้งหมด) เช่น

- นิรุตฺติ (การกล่าวโดยไม่มีเหลือ), นิรวเสสํ เทติ (ย่อมให้ทั้งหมด)

ในอรรถว่า นิคฺคต (ไปปราศ = ปราศจาก) เช่น

- นิกฺกิเลโส (ผู้ปราศจากกิเลส), นิยฺยาติ (ย่อมออก[ออกจากบ้าน, ออกจากเมือง, ออกจากกิเลส])

ในอรรถว่า นีหรเณ (การแยกออก, การถอนออก) เช่น

- นิทฺธารณํ (การถอนออก)

ในอรรถว่า อนฺโตปเวสน (ใส่เข้าไปข้างใน) เช่น

- นิขาโต (ฝังแล้ว)

ในอรรถว่า อภาว (ไม่มี) เช่น

- นิมฺมกฺขิกํ (ไม่มีแมลงวัน)

ในอรรถว่า นิเสธ (ห้าม) เช่น

- นิวาเรติ (ย่อมห้าม)

ในอรรถว่า นิกฺขนฺต (ออก) เช่น

- นิพฺพโน (ผู้พ้นแล้วจากดงกิเลส), นิพฺพานํ (สภาพหลุดพ้นจากตัณหา)

ในอรรถว่า ปาตุภาว (ปรากฏ) เช่น

- นิมฺมิตํ (สร้างแล้ว, เนรมิตขึ้นแล้ว)

ในอรรถว่า อวธารณ (ตัดสิน) เช่น

- นิจฺฉโย (การวินิจฉัย)

ในอรรถว่า วิภชน (การจำแนก) เช่น

- นิทฺเทโส (การอธิบาย, การขยายความ)

ในอรรถว่า อุปมา (เปรียบเทียบ) เช่น

- นิทสฺสนํ (การยกตัวอย่าง)

ในอรรถว่า อุปธารณ (สอบสวน) เช่น

- นิสามนํ (การสอบสวน)

ในอรรถว่า อวสาน (สิ้นสุด) เช่น

- นิฏฺฐิตํ (จบ)

ในอรรถว่า เฉก (ฉลาด) เช่น

- นิปุโณ (ผู้สุขุม)

นีอิติ นีหรณา'วรณาทีสุ.

อุปสรรคว่า นี ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า นีหรณ (นำออก) และ อาวรณ (ห้าม)

นีหรเณ นีหรติ, อาวรเณ นีวรณํ.

ในอรรถว่า นีหรณ (นำออก) เช่น

- นีหรติ (ย่อมนำออก, ย่อมไล่ออก)

ในอรรถว่า อาวรณ (ปิดกั้น) เช่น

- นีวรณํ (ธรรมเป็นเครื่องปิดกั้น)

อุอิติ อุคฺคตุ'ทฺธกมฺม-ปธาน-วิโยค-สมฺภว-อตฺถลาภ-สตฺติ-สรูปกถนาทีสุ.

อุปสรรคว่า อุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อุคฺคต (ขึ้น) อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน)

ปธาน (ประธาน) วิโยค (พลัดพราก)

สมฺภว (เกิดขึ้น) อตฺถลาภ (ได้รับสภาพที่เป็นจริง)

สตฺติ (สามารถ) สรูปกถน (กล่าวแจกแจง)

อุคฺคเต อุคฺคจฺฉติ, อุทฺธกมฺเม อาสนา อุฏฺฐิโต, อุกฺเขโป, ปธาเน อุตฺตโม โลกุตฺตโร, วิโยเค อุพฺพาสิโต, สมฺภเว อุพฺภูโต, อตฺถลาเภ อุปฺปนฺนํ ญาณํ, สตฺติยํ อุสฺสหติ คนฺตุํ, สรูปกถเน อุทฺทิสติ สุตฺตํ.

ในอรรถว่า อุคฺคต (ขึ้น) เช่น

- อุคฺคจฺฉติ (ย่อมขึ้น)

ในอรรถว่า อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน) เช่น

- อาสนา อุฏฺฐิโต (ลุกขึ้นแล้วจากอาสนะ), อุกฺเขโป (การยกขึ้น)

ในอรรถว่า ปธาน (ประเสริฐ) เช่น

- อุตฺตโม (ผู้ประเสริฐ, ผู้สูงสุด), โลกุตฺตโร (ธรรมอันเหนือโลก)

ในอรรถว่า วิโยค (พลัดพราก) เช่น

- อุพฺพาสิโต (ผู้ถูกพรากให้อยู่แยกกัน)

ในอรรถว่า สมฺภว (เกิดขึ้น) เช่น

- อุพฺภูโต (เกิดขึ้นแล้ว)

ในอรรถว่า อตฺถลาภ (ได้รับซึ่งสภาพที่เป็นจริง) เช่น

- อุปฺปนฺนํ ญาณํ (ญาณเกิดขึ้นแล้ว) [หมายความว่า ได้บรรลุญาณที่เกิดขึ้นจริงๆ ดังคำว่า จีวรํ อุปฺปนฺนํ โหติ (จีวรเกิดขึ้นแล้ว) ซึ่งหมายความว่า ได้รับจีวรแล้ว]

ในอรรถว่า สตฺติ (สามารถ) เช่น

- อุสฺสหติ คนฺตุํ (ย่อมสามารถเพื่อไป)

ในอรรถว่า สรูปกถน (กล่าวแจกแจง) เช่น

- อุทฺทิสติ สุตฺตํ (ย่อมแจกแจงพระสูตร)

[คำว่า สรูป คือ การแจกแจงให้ครบถ้วนว่าสิ่งที่กล่าวถึงนั้น มีอะไรบ้าง บางแห่งหมายถึง ส่วนที่แจกแจงออกมา]

ทุอิติ อโสภนา'ภาว-กุจฺฉิตา'สมิทฺธิ-กิจฺฉ-วิรูปตาทีสุ.

อุปสรรคว่า ทุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อโสภน (ไม่งาม)	อภาว (ไม่มี)	กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ)
อสมิทฺธิ (ไม่บริบูรณ์)	กิจฺฉ (ลำบาก)	วิรูปตา (มีรูปไม่งาม)

อโสภเน ทุคฺคนฺโธ, อภาเว ทุพฺภิกฺขํ, กุจฺฉิเต ทุกฺกฏํ, อสมิทฺธิยํ ทุสฺสสฺสํ, กิจฺเฉ ทุกฺกรํ. วิรูปตายํ ทุพฺพณฺโณ ทุมฺมุโข.

ในอรรถว่า อโสภน (ไม่งาม) เช่น

- ทุคฺคนฺโธ (มีกลิ่นเหม็น)

ในอรรถว่า อภาว (ไม่มี) เช่น

- ทุพฺภิกฺขํ (ไม่มีภิกษา)

ในอรรถว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) เช่น

- ทุกฺกฏํ (การกระทำอันน่ารังเกียจ)

ในอรรถว่า อสมิทฺธิ (ไม่บริบูรณ์) เช่น

- ทุสฺสสฺสํ (ข้าวกล้าไม่บริบูรณ์)

ในอรรถว่า กิจฺฉ (ลำบาก) เช่น

- ทุกฺกรํ (กระทำได้ยาก)

ในอรรถว่า วิรูปตา (มีรูปไม่งาม) เช่น

- ทุพฺพณฺโณ (มีผิวพรรณทราม), ทุมฺมุโข (มีใบหน้าขี้เหร่)

สํอิติ สโมธาน-สมฺมา-สม-สมนฺตภาว-สงฺคต-สงฺเขป-ภุสตฺถ-สหตฺถ-อปฺปตฺถ-ปภวา'ภิมุข-ภาว-สงฺคห-ปิธาน-ปุนปฺปุนกรณ-สมิทฺธาทีสุ.

อุปสรรคว่า สํ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

สโมธาน (รวมเข้าด้วยกัน)	สมฺมา (ด้วยดี)	สม (สม่ำเสมอ)
สมนฺตภาว (รอบ ๆ)	สงฺคต (พบกัน)	สงฺเขป (ย่นย่อ)
ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง)	สหตฺถ (ด้วยกัน)	อปฺปตฺถ (ความหมายน้อย)
ปภว (แหล่งกำเนิด)	อภิมุขภาว (ต่อหน้า)	สงฺคห (รวบรวม)
ปิธาน (ปิด)	ปุนปฺปุนกรณ (กระทำบ่อย ๆ)	สมิทฺธิ (บริบูรณ์)

สโมธาเน สนฺธิ, สมฺมาสเมสุ สมาธิ, สมฺปยุตฺโต, สมนฺตภาเว สํกิณฺโณ สมุลฺลปนา, สงฺคเต สงฺคโม, สงฺเขเป สมาโส, ภุสตฺเถ สารตฺโต, สหตฺเถ สํวาโส, อปฺปตฺเถ สมคฺโฆ, ปภเว สมฺภโว, อภิมุขภาเว สมฺมุขํ, สงฺคเห สงฺคณฺหาติ, ปิธาเน สํวุตํ, ปุนปฺปุนกรเณ สนฺธาวติ, สมิทฺธิยํ สมฺปนฺโน.

ในอรรถว่า สโมธาน (รวมเข้าด้วยกัน) เช่น

- สนฺธิ (การเชื่อม)

ในอรรถว่า สมฺมาสม (ด้วยดี หรือสม่ำเสมอ) เช่น

- สมาธิ (การยกจิตไว้ด้วยดี, การยกจิตไว้โดยสม่ำเสมอ = ความตั้งมั่น), สมฺปยุตฺโต (ธรรมอันประกอบโดยสม่ำเสมอด้วยประการต่าง ๆ)

[การยกจิตไว้ด้วยดี คือ ยกจิตให้ตั้งมั่นปราศจากนิวรณ์ ส่วนการยกจิตไว้โดยสม่ำเสมอ คือ ยกจิตไว้ให้ศรัทธาสมดุลกับปัญญา และวิริยะสมดุลกับสมาธิ]

ในอรรถว่า สมนฺตภาว (รอบ ๆ) เช่น

- สงฺกิณฺโณ (เกลื่อนกล่นแล้ว), สมุลฺลปนา (การพูดยอรอบด้าน, การพูดยอบ่อย ๆ)

ในอรรถว่า สงฺคต (พบกัน) เช่น

- สงฺคโม (การพบปะ)

ในอรรถว่า สงฺเขป (ย่นย่อ) เช่น

- สมาโส (การย่อเข้าด้วยกัน)

ในอรรถว่า ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง) เช่น

- สารตฺโต (กำหนัดยิ่ง)

ในอรรถว่า สหตฺถ (ด้วยกัน) เช่น

- สํวาโส (การอยู่ร่วมกัน)

ในอรรถว่า อปฺปตฺถ (อรรถว่าน้อย) เช่น

- สมคฺโฆ (มีค่าน้อย) [คำนี้มีอรรถเหมือน อปฺปคฺฆ]

ในอรรถว่า ปภว (แหล่งกำเนิด) เช่น

- สมฺภโว (ต้นกำเนิด)

ในอรรถว่า อภิมุขภาว (ต่อหน้า) เช่น

- สมฺมุขํ (ต่อหน้า)

ในอรรถว่า สงฺคห (รวบรวม) เช่น

- สงฺคณฺหาติ (ย่อมรวบรวม)

ในอรรถว่า ปิธาน (ปิด) เช่น

- สํวุตํ (การปิด)

ในอรรถว่า ปุนปฺปุนกรณ (การกระทำบ่อยๆ) เช่น

- สนฺธาวติ (ย่อมแล่นไปเสมอๆ)

ในอรรถว่า สมิทฺธิ (บริบูรณ์) เช่น

- สมฺปนฺโน (ถึงพร้อมแล้ว, บริบูรณ์แล้ว)

วิอิติ วิเสส-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิคต-วิโยค-วิรูปตาทีสุ.

อุปสรรคว่า วิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

วิเสส (พิเศษ)	วิวิธ (ต่างๆ)	วิรุทฺธ (ขัดแย้ง)

วิคต (ปราศจาก) วิโยค (ไม่ประกอบ) วิรูปตา (ไม่งาม)

วิเสเส วิมุตฺติ วิสิฏฺโจ, วิวิเธ วิมติ วิจิตฺรํ, วิรุทฺเธ วิวาโท, วิคเต วิมลํ, วิโยเค วิปฺปยุตฺโต, วิรูปตายํ วิรูโป.

ในอรรถว่า วิเสส (พิเศษ) เช่น

- วิมุตฺติ (หลุดพ้นอย่างวิเศษ), วิสิฏฺโจ (พิเศษ)

ในอรรถว่า วิวิธ (ต่างๆ) เช่น

- วิมติ (ความสงสัย) [รู้หลายอย่างต่างๆ กันจนตัดสินไม่ได้], วิจิตฺร (วิจิตร, แพรวพราว)

ในอรรถว่า วิรุทฺธ (ขัดแย้ง) เช่น

- วิวาโท (การทะเลาะ)

ในอรรถว่า วิคต (ปราศจาก) เช่น

- วิมลํ (ปราศจากมลทิน)

ในอรรถว่า วิโยค (ไม่ประกอบ) เช่น

- วิปฺปยุตฺโต (ไม่ประกอบ)

ในอรรถว่า วิรูปตา (ไม่งาม) เช่น

- วิรูโป (ผู้มีรูปไม่งาม)

อวอิติ อโธภาค-วิโยค-ปริภว-ชานน-สุทฺธิ-นิจฺฉย-เทส-เถยฺยาทีสุ.

อุปสรรคว่า อว ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อโธภาค (เบื้องล่าง) วิโยค (ไม่ประกอบ) ปริภว (เหยียดหยาม)
ชานน (รู้) สุทฺธิ (บริสุทธิ์) นิจฺฉย (ตัดสิน)
เทส (สถานที่) เถยฺย (ลักขโมย)

อโธภาเค อวกฺขิตฺตจกฺขุ, วิโยเค โอมุกฺกอุปาหโน, อวโกกิลํ วนํ, ปริภเว อวชานนํ, อวมญฺญติ, ชานเน อวคจฺฉติ, สุทฺธิยํ โวทานํ, นิจฺฉเย อวธารณํ, เทเส อวกาโส, เถยฺเย อวหาโร.

ในอรรถว่า อโธภาค (เบื้องล่าง) เช่น

- อวกฺขิตฺตจกฺขุ (ผู้มีสายตาทอดลงเบื้องล่าง)

ในอรรถว่า วิโยค (ไม่ประกอบ) เช่น

- โอมุกฺกอุปาหโน (ผู้มีรองเท้าอันถอดแล้ว), อวโกกิลํ วนํ (ป่าที่นกดุเหว่าย้ายไปแล้ว)

ในอรรถว่า ปริภว (เหยียดหยาม) เช่น

- อวชานนํ (ดูหมิ่น), อวมญฺญติ (ดูถูก)

ในอรรถว่า ชานน (รู้) เช่น

- อวคจฺฉติ (ย่อมเข้าใจ) [คมุ ธาตุใน คจฺฉติ แสดงอรรถว่า รู้ ได้โดยปกติ อว อุปสรรคเป็นเครื่องแสดงอรรถดังกล่าวให้ปรากฏเท่านั้น มิได้แสดงอรรถใหม่ซึ่งไม่มีในธาตุ]

ในอรรถว่า สุทฺธิ (บริสุทธิ์) เช่น

- โวทานํ (ความหมดจด)

ในอรรถว่า นิจฺฉย (ตัดสิน) เช่น

- อวธารณํ (การตัดสิน)

ในอรรถว่า เทส (สถานที่) เช่น

- อวกาโส (สถานที่ตั้ง)

ในอรรถว่า เถยฺย (ลักขโมย) เช่น

- อวหาโร (การขโมย)

อนุอิติ อนุคตา'นุปจฺฉินฺน-ปจฺฉตฺถ-ภุสตฺถ-สาทิสฺส-หีน-ตติยตฺถ-ลกฺขณิตฺถมฺภูตกฺขาน-ภาค-วิจฺฉาทีสุ.

อุปสรรคว่า อนุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อนุคต (ติดตาม)	อนุปจฺฉินฺน (ไม่ขาดตอน, ต่อเนื่อง)
ปจฺฉาสทฺทตฺถ (อรรถของ ปจฺฉา ศัพท์)	ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง)
สาทิสฺส (เหมือน)	หีน (ทราม)
ตติยตฺถ (ในอรรถของตติยาวิภัตติ)	ลกฺขณ (เครื่องสังเกต)
อิตฺถมฺภูตกฺขาน (แสดงคุณลักษณะ)	ภาค (แบ่ง)
วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ)	

อนุคเต อเนฺวติ, อนุปจฺฉินฺเน อนุสโย, ปจฺฉาสทฺทตฺเถ อนุรถํ, ภุสตฺเถ อนุรตฺโต, สาทิสฺเส

อนุรูปํ, หีเน อนุ สาริปุตฺตํ ปญฺญวนฺโต, ตติยตฺเถ นทิมนฺววสิตา เสนา, ลกฺขเณ รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต วิชฺชุ, อิตฺถมฺภูตกฺขาเน สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อนุ, ภาเค ยเทตฺถ มํ อนุ สิยา ตํ ทียตุ, วิจฺฉายํ รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท.

ในอรรถว่า อนุคต (ติดตาม) เช่น

- อนฺเวติ (ย่อมติดตาม)

ในอรรถว่า อนุปจฺฉินฺน (ไม่ขาดตอน) เช่น

- อนุสโย (อนุสัย, สภาพนอนเนื่องเสมอๆ)

ในอรรถว่า ปจฺฉาสทฺทตฺถ (อรรรถของ ปจฺฉา ศัพท์) เช่น

- อนุรถํ (ตามหลังรถ)

ในอรรถว่า ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง) เช่น

- อนุรตฺโต (กำหนัดยิ่ง)

ในอรรถว่า สาทิสฺส (เหมือน) เช่น

- อนุรูปํ (สมควรแก่สภาพ)

ในอรรถว่า หีน (ทราม) เช่น

- อนุ สาริปุตฺตํ ปญฺญวนฺโต (ชนทั้งหลายผู้มีปัญญาหย่อนกว่าพระสารีบุตร)

ในอรรถว่า ตติยตฺถ (ในอรรถของตติยาวิภัตติ) เช่น

- นทิมนฺววสิตา เสนา (กองทัพตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำ) [ในอรรถของตติยาวิภัตติที่เป็นสหัตถะเท่านั้น]

ในอรรถว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) เช่น

- รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบแผ่ไปสู่ต้นไม้)

ในอรรถว่า อิตฺถมฺภูตกฺขาน (แสดงคุณลักษณะ) เช่น

- สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อนุ (เทวทัตดีเฉพาะมารดา)

ในอรรถว่า ภาค (แบ่ง) เช่น

- ยเทตฺถ มํ อนุ สิยา ตํ ทียตุ (ทรัพย์ใดพึงตั้งไว้หมายเฉพาะเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น) [ยเทตฺถ = ยํ + เอตฺถ]

ในอรรถว่า วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ) เช่น

- รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท (พระจันทร์ส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)]

ปริอิติ สมนฺตโตภาว-ปริจฺเฉท-วชฺชนา'ลิงฺคน-นิวาสน-ปูชา-โภชนา'วชานน-โทสกฺขาน-ลกฺขณาทีสุ.

อุปสรรคว่า ปริ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

สมนฺตโตภาว (โดยรอบ)	ปริจฺเฉท (แยกแยะ)	วชฺชน (งดเว้น)
อาลิงฺคน (กอดรัด)	นิวาสน (นุ่งห่ม)	ปูชา (บูชา)
โภชน (เลี้ยงดู)	อวชานน (ดูหมิ่น)	
โทสกฺขาน (กล่าวโทษ, ฟ้อง)		ลกฺขณ (เมื่อ)

สมนฺตโตภาเว ปริวุโต. ปริจฺเฉเท ปริญฺเญยฺยํ, วชฺชเน ปริหรติ, อาลิงฺคเน ปริสฺสชติ, นิวาสเน วตฺถํ ปริธสฺสติ, ปูชายํ ปาริจริยา, โภชเน ภิกฺขุํ ปริวิสติ, อวชานเน ปริภวติ, โทสกฺขาเน ปริภาสติ, ลกฺขณาทีสุ รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต วิชฺชุ อิจฺจาทิ.

ในอรรถว่า สมนฺตโตภาว (โดยรอบ) เช่น

- ปริวุโต (แวดล้อม)

ในอรรถว่า ปริจฺเฉท (แยกแยะ) เช่น

- ปริญฺเญยฺยํ (กำหนดรู้)

ในอรรถว่า วชฺชน (งดเว้น) เช่น

- ปริหรติ (ย่อมหลีกเลี่ยง)

ในอรรถว่า อาลิงฺคน (กอดรัด) เช่น

- ปริสฺสชติ (ย่อมสวมกอด)

ในอรรถว่า นิวาสน (นุ่งห่ม) เช่น

- วตฺถํ ปริธสฺสติ (จักนุ่งห่มผ้า)

ในอรรถว่า ปูชา (บูชา) เช่น

- ปาริจริยา (การปรนนิบัติ)

ในอรรถว่า โภชน (เลี้ยงดู, ยังให้บริโภค) เช่น

- ภิกฺขุํ ปริวิสติ (ย่อมอังคาส[เลี้ยงอาหาร]พระภิกษุ)

ในอรรถว่า อวชานน (ดูหมิ่น) เช่น

- ปริภวติ (ย่อมดูหมิ่น)

ในอรรถว่า โทสกฺขาน (กล่าวโทษ) เช่น

- ปริภาสติ (ตำหนิ)

ในอรรถว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) เป็นต้น เช่น

- รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบแผ่ไปสู่ต้นไม้) เป็นต้น

[อรรถที่ละไว้ คือ อิตฺถมฺภูตกฺขาน, ภาค และ วิจฺฉา]

อธิอิติ อธิกิสฺสรูปริภาวา'ธิภวน'ชฺฌายนา'ธิฏฺฐาน-นิจฺฉย-ปาปุณนาทีสุ.

อุปสรรคว่า อธิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อธิก (ยิ่ง)	อิสฺสร (ยิ่งใหญ่)	อุปริภาว (เหนือ)
อธิภวน (ครอบงำ)	อชฺฌายน (สาธยาย)	อธิฏฺฐาน (อธิษฐาน)
นิจฺฉย (ตัดสิน)	ปาปุณน (บรรลุ)	

อธิเก อธิสีลํ, อิสฺสเร อธิปติ, อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา, อุปริภาเว อธิโรหติ, ปถวึ อธิเสสฺสติ, อธิภวเน อธิภวติ, อชฺฌายเน พฺยากรณมธีเต, อธิฏฺฐาเน ภูมิกมฺปาทึ อธิฏฺฐาติ, นิจฺฉเย อธิโมกฺโข, ปาปุณเน โภคกฺขนฺธํ อธิคจฺฉติ.

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น

- อธิสีลํ (อธิศีล, ศีลที่ยิ่งกว่าศีล ๕ และศีล ๘)

ในอรรถว่า อิสฺสร (ยิ่งใหญ่) เช่น

- อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่), อธิ พฺรหมทตฺเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นบริวารของพระเจ้าพรหมทัต)

ในอรรถว่า อุปริภาว (เหนือ) เช่น

- อธิโรหติ (ย่อมขึ้น), ปถวึ อธิเสฺสติ (จักนอนทับบนแผ่นดิน)

ในอรรถว่า อธิภวน (ครอบงำ) เช่น

- อธิภวติ (ย่อมปกครอง)

ในอรรถว่า อชฺฌายน (สาธยาย) เช่น

- พฺยากรณมธีเต (ย่อมสาธยายไวยากรณ์)

ในอรรถว่า อธิฏฺฐาน (อธิษฐาน) เช่น

- ภูมิกมฺปาทึ อธิฏฺฐาติ (ย่อมอธิษฐานให้แผ่นดินไหวเป็นต้น)

ในอรรถว่า นิจฺฉย (วินิจฉัย) เช่น

- อธิโมกฺโข (อธิโมกข์เจตสิก, สภาวะตัดสิน)

ในอรรถว่า ปาปุณน (บรรลุ) เช่น

- โภคกฺขนฺธํ อธิคจฺฉติ (ย่อมได้รับกองโภคะ)

อภิอิติ อภิมุขภาว-วิสิฏฺฐา'ธิกุทฺธกมฺม-กุล-สารุปฺป-วนฺทน-ลกฺขณิ'ตฺถมฺภูตกฺขาน-วิจฺฉาทีสุ.

อุปสรรคว่า อภิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อภิมุขภาว (ต่อหน้า)	วิสิฏฺฐ (พิเศษ)
อธิก (ยิ่ง)	อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน)
กุล (ตระกูล)	สารุปฺป (งดงาม, เหมาะสม)
วนฺทน (ไหว้)	ลกฺขณ (เครื่องสังเกต)
อิตฺถมฺภูตกฺขาน (แสดงคุณลักษณะ)	วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ) เป็นต้น

อภิมุขภาเว อภิมุโข, อภิกฺกมติ, วิสิฏฺเฐ อภิธมฺโม, อธิเก อภิวสฺสติ, อุทฺธกมฺเม อภิรุหติ, กุเล อภิชาโต, สารุปฺเป อภิรูโป, วนฺทเน อภิวาเทติ, ลกฺขณาทีสุ ปุริมสมํ.

ในอรรถว่า อภิมุขภาว (ต่อหน้า) เช่น

- อภิมุโข (ผู้อยู่ต่อหน้า) อภิกฺกมติ (ก้าวไปข้างหน้า)

ในอรรถว่า วิสิฏฺฐ (พิเศษ) เช่น

- อภิธมฺโม (พระอภิธรรม, ธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร])

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น

- อภิวสฺสติ ([ฝน]ย่อมตกหนัก)

ในอรรถว่า อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน) เช่น

- อภิรุหติ (ย่อมขึ้น)

ในอรรถว่า กุล (ตระกูล) เช่น

- อภิชาโต (ผู้เกิดในตระกูล) [ลูกผู้ดีมีสกุล]

ในอรรถว่า สารุปฺป (เหมาะสม, งดงาม) เช่น

- อภิรูโป (ผู้มีรูปงาม)

ในอรรถว่า วนฺทน (ไหว้) เช่น

- อภิวาเทติ (ย่อมอภิวาท)

ในอรรถทั้งหลายมีลักขณะเป็นต้น พึงทราบเหมือน [อนุ อุปสรรค]ข้างต้น

ปติอิติ ปติคต-ปฏิโลม-ปตินิธิ-ปติทาน-นิเสธ-นิวตฺตน-สาทิสฺส-ปติกรณา’ทาน-ปติโพธ-ปฏิจฺจ-ลกฺขณิ’ตฺถมฺภูตกฺขาน-ภาค-วิจฺฉาทีสุ.

อุปสรรคว่า ปติ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปติคต (อาศัย)	ปฏิโลม (ทวนกระแส)	ปตินิธิ (ตัวแทน)
ปติทาน (ให้ทดแทน)	นิเสธ (ห้าม)	นิวตฺตน (กลับ)
สาทิสฺส (เหมือน)	ปติกรณ (เยียวยา, รักษา)	อาทาน (ถือเอา)
ปติโพธ (รู้แจ้ง)	ปฏิจฺจ (อาศัย)	ลกฺขณ (เครื่องสังเกต)
อิตฺถมฺภูตกฺขาน (แสดงคุณลักษณะ)	ภาค (แบ่ง)	วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ)

ปติคเต ปจฺจกฺขํ, ปฏิโลเม ปติโสตํ, ปตินิธิมฺหิ อาจริยโต ปติ สิสฺโส, ปติทาเน เตลตฺถิกสฺส ฆตํ ปติ ททาติ, นิเสเธ ปฏิเสธนํ, นิวตฺตเน ปฏิกฺกมติ, สาทิสฺเส ปติรูปกํ, ปติกรเณ ปติกาโร, อาทาเน ปติคฺคณฺหาติ, ปติโพเธ ปฏิเวโธ, ปฏิจฺเจ ปจฺจโย, ลกฺขณาทีสุ ปุริมสมํ.

ในอรรถว่า ปติคต (อาศัย) เช่น

- ปจฺจกฺขํ ([ญาณ]ที่อาศัยอินทรีย์[มีจักษุเป็นต้น], ต่อหน้า)

ในอรรถว่า ปฏิโลม (ทวนกระแส) เช่น

- ปติโสตํ (ทวนกระแส)

ในอรรถว่า ปตินิธิ (ตัวแทน) เช่น

- อาจริยโต ปติ สิสฺโส (ศิษย์แทนอาจารย์) [วิภัตติที่ ๕ แปลอย่างวิภัตติที่ ๖]

ในอรรถว่า ปติทาน (ให้ทดแทน) เช่น

- เตลตฺถิกสฺส ฆตํ ปติ ททาติ (ย่อมให้น้ำมันเนย[แทนน้ำมันงา]แก่ผู้ต้องการการน้ำมันงา)

ในอรรถว่า นิเสธ (ห้าม) เช่น

- ปฏิเสธนํ (การห้าม, การปฏิเสธ)

ในอรรถว่า นิวตฺตน (กลับ) เช่น

- ปฏิกฺกมติ (ก้าวกลับ, ถอยกลับ)

ในอรรถว่า สาทิสฺส (เหมือน) เช่น

- ปฏิรูปกํ (ของเทียม)

ในอรรถว่า ปติกรณ (เยียวยา) เช่น

- ปติกาโร (การรักษา[โรค])

ในอรรถว่า อาทาน (ถือเอา) เช่น

- ปติคฺคณฺหาติ (รับประเคน, รับ[ของ])

ในอรรถว่า ปติโพธ (รู้แจ้ง) เช่น

- ปฏิเวโธ (แทงตลอด)

ในอรรถว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) เช่น

- ปจฺจโย (ศัพท์เกิดขึ้นอาศัยลิงค์และธาตุ, ปัจจัย)

ในอรรถว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) เป็นต้น พึงทราบเหมือน [อนุ อุปสรรค]ข้างต้น

สุอิติ โสภน-สุฏฺฐุ-สมฺมา-สมิทฺธิ-สุขตฺถาทีสุ.

อุปสรรคว่า สุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

โสภน (งาม)	สุฏฺฐุ (ดี)	สมฺมา (โดยชอบ)
สมิทฺธิ (บริบูรณ์)	สุข (สบาย)	

โสภเน สุคนฺโธ, สุฏฺฐุสมฺมาทตฺเถสุ สุฏฺฐุ คโต สุคโต, สมฺมา คโตติปิ สุคโต, สมิทฺธิยํ สุภิกฺขํ, สุขตฺเถ สุกโร.

ในอรรถว่า โสภน (งาม) เช่น

- สุคนฺโธ (กลิ่นหอม)

ในอรรถว่า สุฏฺฐุ (ดี) สมฺมา (โดยชอบ) เป็นต้น เช่น

- สุฏฺฐุ คโต สุคโต (พระผู้เสด็จไปดีแล้ว ชื่อว่า พระสุคต), สมฺมา คโตติปิ สุคโต (พระผู้เสด็จไปแล้วโดยชอบ แม้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พระสุคต)

ในอรรถว่า สมิทฺธิ (บริบูรณ์) เช่น

- สุภิกฺขํ (การมีภิกษามาก, การมีภิกษาอุดมสมบูรณ์)

ในอรรถว่า สุข (สบาย) เช่น

- สุกโร (กระทำได้ง่าย)

อาอิติ อภิมุขภาวุทฺธกมฺม-มริยาทา'ภิวิธิ-ปตฺติจฺฉา-ปริสฺสชน-อาทิกมฺมคฺ-คหณ-นิวาส-สมีป-วฺหานาทีสุ.

อุปสรรคว่า อา ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อภิมุขภาว (ต่อหน้า)	อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน)	มริยาทา (ขอบเขต)
อภิวิธิ (แผ่ไป)	ปตฺติ (ถึง)	อิจฺฉา (ปรารถนา)
ปริสฺสชน (กอด)	อาทิกมฺม (กระทำครั้งแรก)	คหณ (การถือเอา)
นิวาส (การอยู่)	สมีป (ใกล้)	อวฺหาน (ร้องเรียก)

อภิมุขภาเว อาคจฺฉติ, อุทฺธกมฺเม อาโรหติ, มริยาทายํ อาปพฺพตา เขตฺตํ, อภิวิธิมฺหิ อากุมารํ ยโส กจฺจายนสฺส, ปตฺติยํ อาปตฺติมาปนฺโน, อิจฺฉายํ อากงฺขา, ปริสฺสชเน อาลิงฺคนํ, อาทิกมฺเม อารมฺโภ, คหเณ อาทิยติ อาลมฺพติ, นิวาเส อาวสโถ, สมีเป อาสนฺนํ, อวฺหาเน อามนฺเตสิ.

ในอรรถว่า อภิมุขภาว (ต่อหน้า) เช่น

- อาคจฺฉติ (ย่อมมา[เดินทางมาสู่ที่ต่อหน้า])

ในอรรถว่า อุทฺธกมฺม (กระทำไว้ข้างบน) เช่น

- อาโรหติ (ย่อมขึ้น)

ในอรรถว่า มริยาทา (ขอบเขต) เช่น

- อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเขา) [ภูเขามิใช่เป็นนา แต่เป็นที่สิ้นสุดของนา]

ในอรรถว่า อภิวิธิ (แผ่ไป) เช่น

- อากุมารํ ยโส กจฺจายนสฺส (ชื่อเสียงของพระกัจจายนะ แผ่ไปถึงเด็ก = แผ่เข้าไปในหมู่เด็กๆ)

ในอรรถว่า ปตฺติ (ถึง) เช่น

- อาปตฺติมาปนฺโน (ต้องแล้วซึ่งอาบัติ)

ในอรรถว่า อิจฺฉา (ปรารถนา) เช่น

- อากงฺขา (ความหวัง)

ในอรรถว่า ปริสฺสชน (การกอด) เช่น

- อาลิงฺคนํ (การกอดรัด)

ในอรรถว่า อาทิกมฺม (กระทำครั้งแรก) เช่น

- อารมฺโภ (การเริ่มต้น)

ในอรรถว่า คหณ (การถือเอา) เช่น

- อาทิยติ (ย่อมถือเอา), อาลมฺพติ (ย่อมยึดเอา, ย่อมห้อย) [คำว่า อาทิยติ นี้มีรูปคล้ายกับ สมาทิยติ ในสูตร ๕๑๑]

ในอรรถว่า นิวาส (การอยู่) เช่น

- อาวสโถ (ที่อยู่)

ในอรรถว่า สมีป (ใกล้) เช่น

- อาสนฺนํ (ใกล้)

ในอรรถว่า อวฺหาน (เรียก) เช่น

- อามนฺเตสิ (เรียกแล้ว)

อติอิติ อติกฺกมนา'ติกฺกนฺตา'ติสย-ภุสตฺถาทีสุ.

อุปสรรคว่า อติ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อติกฺกมน (ล่วงพ้น)	อติกฺกนฺต (ล่วงเลย)
อติสย (ยิ่งนัก, มากมาย)	ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด)

[คำว่า อติกฺกมน (การล่วงพ้น) หมายถึง การล่วงพ้นคนอื่น คำว่า อติกฺกนฺต (การล่วงเลย) คือ

การล่วงขอบเขต คำว่า อติสย (ยิ่งนัก, มากมาย) หมายถึง ความมากด้วยคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนคำว่า ภุส (ยิ่ง, จัด) หมายถึง ความมีมากจนเกินไป

อาทิ ศัพท์ในที่นี้ ปทรูปสิทธิฏีกาอธิบายว่าหมายถึง อติริตฺต (ยิ่ง) คือ มากเกินจำนวน]

อติกฺกมเน อติโรจติ อมฺเหหิ, อตีโต, อติกฺกนฺเต อจฺจนฺตํ, อติสเย อติกุสโล, ภุสตฺเถ อติกฺโกโธ, อติวุทฺธิ.

ในอรรถว่า อติกฺกมน (ล่วงพ้น) เช่น

- อติโรจติ อมฺเหหิ (ย่อมรุ่งโรจน์ยิ่งกว่าเราทั้งหลาย), อตีโต ([กาล]อันล่วงแล้ว)

ในอรรถว่า อติกฺกนฺต (ล่วงเลย) เช่น

- อจฺจนฺตํ (ล่วงขอบเขต, ตลอด)

ในอรรถว่า อติสย (ยิ่งนัก, มากมาย) เช่น

- อติกุสโล (ฉลาดยิ่ง)

ในอรรถว่า ภุสตฺถ (ยิ่ง, จัด) เช่น

- อติกฺโกโธ (โกรธจัด), อติวุทฺธิ (ความเจริญมาก)

อปิอิติ สมฺภาวนา'เปกฺขา-สมุจฺจย-ครห-ปญฺหาทีสุ.

อุปสรรคว่า อปิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

สมฺภาวนา (สรรเสริญ)	อเปกฺขา (มองหา [มองย้อน]) สมุจฺจย (รวบรวม)
ครห (ติเตียน)	ปญฺห (ปัญหา)

สมฺภาวนายํ อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ, เมรุมฺปิ วินิวิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย, อเปกฺขายํ อยมฺปิ ธมฺโม อนิยโต, สมุจฺจเย อิติปิ อรหํ, อนฺตมฺปิ อนฺตคุณมฺปิ อาทาย, ครเห อปิ อมฺหากํ ปณฺฑิตก, ปญฺเห อปิ ภนฺเต ภิกฺขํ ลภิตฺถ.

ในอรรถว่า สมฺภาวนา (สรรเสริญ) เช่น

- อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ (แม้ในกามอันเป็นทิพย์ [ไฉนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]), เมรุมฺปิ วินิวิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาพระสุเมรุไปได้) [ป่วยการกล่าวถึงภูเขาลูกเล็กๆ ประโยคที่ใช้ อปิ มักมีความหมายสูงกว่าอีกประโยคหนึ่ง]

ในอรรถว่า อเปกฺขา (มองหา[มองย้อน]) เช่น

- อยมฺปิ ธมฺโม อนิยโต (แม้อาบัตินี้ก็ไม่แน่นอน) [สิกขาบทแรกไม่แน่นอน แม้สิกขาบทที่สองนี้ก็ไม่แน่นอน อปิ นี้เชื่อมกับข้อความแรก]

ในอรรถว่า สมุจฺจย (รวบรวม) เช่น

- อิติปิ อรหํ (เป็นพระอรหันต์แม้เพราะเหตุนี้ด้วย), อนฺตํปิ อนฺตคุณมฺปิ อาทาย (ถือเอาแล้วทั้งลำไส้ใหญ่และลำไส้เล็ก)

ในอรรถว่า ครห (ติเตียน) เช่น

- อปิ อมฺหากํ ปณฺฑิตก (เจ้าผู้มีปัญญาน่าติเตียน แม้กว่าเรา)

ในอรรถว่า ปญฺห (ปัญหา) เช่น

- อปิ ภนฺเต ภิกฺขํ ลภิตฺถ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านได้รับภิกษาหรือ)

[สนามหลวงบัญญัติให้แปล อปิ ว่า แม้ แต่ตามกฎไวยากรณ์ยังแปลได้อีกว่า ด้วย, หรือ นอกจากนี้มี ปน นิบาตที่เป็นไปในอรรถถามเช่นเดียวกับ อปิ อุปสรรค นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา]

อปอิติ อปคต-ครห-วชฺชน-ปูชา-ปทุสฺสนาทีสุ.

อุปสรรคว่า อป นี้ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อปคต (ปราศจาก)	ครห (ติเตียน)	วชฺชน (ยกเว้น)
ปูชา (บูชา)	ปทุสฺสน (ประทุษร้าย)	

อปคเต อปมาโน อเปโต, ครเห อปคพฺโภ, วชฺชเน อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา, ปูชายํ วุฑฺฒาปจายี, ปทุสฺสเน อปรชฺฌติ.

ในอรรถว่า อปคต (ปราศจาก) เช่น

- อปมาโน (ปราศจากมานะ), อเปโต (ผู้ปราศจาก)

ในอรรถว่า ครห (ติเตียน) เช่น

- อปคพฺโภ (ผู้มี[กำเนิดใน]ครรภ์อันน่าติเตียน)

ในอรรถว่า วชฺชน (ยกเว้น) เช่น

- อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา (พ่อค้าย่อมมาโดยเว้นจากศาลา [หมายความว่า มาโดยไม่พักที่ศาลา])

ในอรรถว่า ปูชา (บูชา) เช่น

- วุฑฺฒาปจายี (ผู้บูชาผู้เฒ่า)

ในอรรถว่า ปทุสฺสน (ประทุษร้าย) เช่น

- อปรชฺฌติ (ย่อมประทุษร้าย)

อุปอิติ อุปคมน-สมีปู'ปปตฺติ-สาทิสฺสา'ธิกูปริภาวา'นสน-โทสกฺขาน-สญฺญา-ปุพฺพกมฺม-ปูชา-คยฺหาการ-ภุสตฺถาทีสุ.

อุปสรรคว่า อุป ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อุปคมน (เข้าใกล้)	สมีป (ใกล้)	อุปปตฺติ (อุบัติ, เหมาะสม)
สาทิสฺส (เหมือน)	อธิก (ยิ่ง)	อุปริภาว (เบื้องบน)
อนสน (ไม่บริโภค)	โทสกฺขาน (กล่าวโทษ, ฟ้องร้อง)	สญฺญา (ชื่อ)
ปุพฺพกมฺม (กระทำในกาลก่อน)		ปูชา (บูชา)
คยฺหาการ (อาการที่ถือเอา)		ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด)

อุปคมเน นิสินฺนํ วา อุปนิสีเทยฺย, สมีเป อุปนครํ, อุปปตฺติยํ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ, อถ วา อุปปตฺติ ยุตฺติ, ยถา อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา, สาทิสฺเส อุปมานํ, อุปมา, อธิเก อุป ขาริยํ โทโณ, อุปริภาเว อุปสมฺปนฺโน, อนสเน อุปวาโส, โทสกฺขาเน ปรํ อุปวทติ, สญฺญายํ อุปธา, อุปสคฺโค, ปุพฺพกมฺเม อุปกฺกโม, อุปกาโร, ปูชายํ พุทฺธุปฏฺฐาโก, มาตุปฏฺฐานํ, คยฺหาการ โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ, ภุสตฺเถ อุปาทานํ, อุปายาโส, อุปนิสฺสโยติ.

ในอรรถว่า อุปคมน (เข้าใกล้) เช่น

- นิสินฺนํ วา อุปนิสีเทยฺย (พึงเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุผู้นั่งอยู่)

ในอรรถว่า สมีป (ใกล้) เช่น

- อุปนครํ (ใกล้เมือง)

ในอรรถว่า อุปปตฺติ (อุบัติ) เช่น

- สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ (ย่อมเข้าถึงโลกสวรรค์)

อีกนัยหนึ่ง ความเหมาะสมชื่อว่า อุปปัตติ เช่น

- อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา (สภาวะเห็นอย่างเหมาะสม เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อุเบกขา) [คือ ไม่ลำเอียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่เป็นความรักหรือความชัง]

ในอรรถว่า สาทิสฺส (เหมือน) เช่น

- อุปมานํ (การเปรียบเทียบ) อุปมา (การเปรียบเทียบ)

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น

- อุป ขาริยํ โทโณ (๑ ทะนานที่เพิ่มจาก ๑ สาแหรก) [ขารี คือ สาแหรก เป็นมาตราตวงมากกว่าทะนาน ในที่นี้หมายถึง ๑ สาแหรกกับอีก ๑ ทะนาน]

ในอรรถว่า อุปริภาว (ข้างบน) เช่น

- อุปสมฺปนฺโน (ผู้ถึงภาวะสูง) [สูงขึ้นจากภาวะสามเณร]

ในอรรถว่า อนสน (ไม่บริโภค) เช่น

- อุปวาโส (การอดอาหาร)

ในอรรถว่า โทสกฺขาน (กล่าวโทษ) เช่น

- ปรํ อุปวทติ (ย่อมกล่าวหาบุคคลอื่น)

ในอรรถว่า สญฺญา (ชื่อ) เช่น

- อุปธา (ชื่ออักษรหน้าตัวสุดท้าย), อุปสคฺโค (อุปสรรค)

ในอรรถว่า ปุพฺพกมฺม (กระทำครั้งแรก) เช่น

- อุปกฺกโม (ความเพียรเบื้องแรก), อุปกาโร (บุญคุณที่ท่านกระทำไว้ก่อน)

ในอรรถว่า ปูชา (บูชา) เช่น

- พุทฺธุปฏฺฐาโก (การบำรุงพระพุทธเจ้า), มาตุปฏฺฐานํ (การบำรุงมารดา)

ในอรรถว่า คยฺหาการ (อาการที่ถือเอา) เช่น

- โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ (มีความสะอาดปรากฏ[ในจิต])

ในอรรถว่า ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด) เช่น

- อุปาทานํ (การถือมั่น), อุปายาโส (ความทุกข์ใจอย่างแรงกล้า), อุปนิสฺสโย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลังมาก) ดังนี้แล

[อิติ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่ปริสมาปนะ คือ ลงท้ายประโยค แปลว่า ดังนี้แล]

อิติ อเนกตฺถา หิ อุปสคฺคา.

โดยประการดังนี้ อุปสรรคมีเนื้อความมากมายนั่นเทียว

[ข้อความนี้กล่าวยืนยันอรรถของอุปสรรคที่แสดงไว้ว่ามีมากกว่าที่กล่าวมาแล้ว แต่ในที่นี้กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างเท่านั้น]

วุตฺตญฺจ

อุปสคฺคา นิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุนฺติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า 'อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก'"

[คาถาข้างต้นเป็นสาธกที่ท่านผู้แต่งนำมายืนยันจากคัมภีร์อื่น ตามลักษณะการใช้ประโยคบาลี ท่านมักกล่าวประโยคยุตติทัฬหีกรณะ (ย้ำความด้วยความเหมาะสม) ไว้ก่อน แล้วแสดงประโยคอาคมทัฬหี-กรณะ (ย้ำความด้วยสาธก) ในภายหลัง

ศัพท์ทั้งสามประเภท คือ อุปสรรค นิบาต และปัจจัยอันได้แก่ตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัยเป็นต้น มีจำนวนมาก และมีเนื้อความมากตามฐานะนั้นๆ โดยความเป็นจริง อุปสรรคมีเพียง ๒๐ ศัพท์เท่านั้น แต่มีเนื้อความมากเหมือนนิบาตและปัจจัย ท่านจึงกล่าวไว้รวมกัน

อาจารย์ชาวพม่ารุ่นหลังกล่าวว่า แม้ธาตุก็มีจำนวนมาก และมีเนื้อความมากเช่นกัน ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์และฎีกาว่า ธาตูนํ อเนกตฺถตฺตา (เพราะธาตุเป็นศัพท์มีอรรถมาก) จึงปรับเปลี่ยนคาถาใหม่เป็นรูปว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ ธาตโว ปจฺจยา จิเม
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.[๑๕๐]

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต ธาตุ และปัจจัย ทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก"]

ตตฺถ อุปสคฺคานํ นามาขฺยาตวิเสสกตฺตา ลิงฺคสญฺญาย์ อนิยเมน สฺยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต เตสํ สงฺขฺยากมฺมาทิเภทาภาวา เตหิ ปฐเมกวจนเมว ภวติ.

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนาม-ศัพท์และอาขยาตศัพท์ ครั้นวิภัตติมี สิ เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนดแน่นอน ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้นท้ายอุปสรรคเหล่านั้น เพราะอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการกมีกรรมเป็นต้น

[คำว่า อุปสคฺคานํ นามาขฺยาตวิเสสกตฺตา ลิงฺคสญฺญายํ (เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนามศัพท์และอาขยาตศัพท์) หมายความว่า อุปสรรคก็ได้ชื่อว่า นามศัพท์ (ลิงฺค) ด้วยสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค เพราะทำหน้าที่ขยายนามศัพท์และอาขยาตศัพท์ จึงมีอรรถเป็นเอกเทศ เช่น ป ศัพท์ใน ปญฺญา (สภาวะรู้โดยประการต่างๆ) แสดงความหมายว่า ประการต่างๆ ดังข้อความที่กล่าวว่า ธาตุปฺปจฺจย-วิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่มิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์) ดังนั้นจึงตั้งอุปสรรคเป็นนามศัพท์ด้วยสูตรดังกล่าว เมื่อตั้งอุปสรรคเป็นนามศัพท์แล้วก็ลงวิภัตตินามท้ายอุปสรรคเหล่านั้นได้

อนึ่ง คำว่า วิเสสก ในประโยคนี้แสดงว่า อุปสรรคเป็นเพียงโชตกศัพท์ คือ ศัพท์แสดงอรรถที่มีอยู่แล้วให้ปรากฏ มิใช่เป็นวาจกศัพท์ คือ ศัพท์แสดงอรรถใหม่เหมือนสมาส ตัทธิต อาขยาตวิภัตติ และกิตก์ปัจจัย แม้นิบาตทั้งหมดก็จัดเป็นโชตกศัพท์เช่นกัน ดังคัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวว่า

นิปาตา จาทโย เญยฺยา อุปสคฺคา จ ปาทโย
โชตกตฺตา กฺริยาโยเค โลกโตวคตา อิเม.[๕๑]

“จ ศัพท์เป็นต้นพึงทราบว่าเป็นนิบาต ส่วน ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค ศัพท์เหล่านี้เป็นที่รู้กันทางโลก เพราะเป็นเครื่องแสดงเนื้อความให้ปรากฏในขณะประกอบกับกริยา”

คำว่า อนิยเมน สฺยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต (ครั้นวิภัตติมี สิ เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนดแน่นอน) หมายความว่า เมื่ออาจลงวิภัตติทั้งหมดท้ายนามศัพท์ได้ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) แต่ยังไม่ควรลงวิภัตติทุกศัพท์ เพราะวิภัตติแต่ละศัพท์แสดงอรรถต่างกัน เช่น ทุติยาวิภัตติแสดงอรรถกรรม ตติยาวิภัตติแสดงอรรถกัตตาหรือกรณะ จตุตถีวิภัตติแสดงอรรถสัมปทาน ดังนี้เป็นต้น

คำว่า เตสํ สงฺขฺยากมฺมาทิเภทาภาวา เตหิ ปฐเมกวจนเมว ภวติ (ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้นท้ายอุปสรรคเหล่านั้น เพราะอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการกมีกรรม เป็นต้น) หมายความว่า อุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างกันโดยพจน์ จึงลงเอกพจน์ซึ่งเป็นพจน์โดยสามัญ ทั้งไม่มีความแตกต่างกันโดยวิภัตติ จึงลงปฐมาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติโดยสามัญซึ่งมิได้ระบุถึงความเป็นกรรมเป็นต้น

เหมือนทุติยาวิภัตติ ฯลฯ เช่น ปหาโร (การตี) นิวาโส (การอยู่) ศัพท์ว่า ป และ นิ มิได้เน้นความเป็นเอกพจน์ หรือพหูพจน์ จึงลงวิภัตติเอกพจน์โดยสามัญ ทั้งมิได้เน้นความเป็นกรรมเป็นต้น จึงลงปฐมาวิภัตติโดยสามัญ เพราะปฐมาวิภัตติเป็นวิภัตติโดยสามัญ เอกพจน์เป็นพจน์โดยสามัญ เหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่เป็นลิงค์โดยสามัญ

คำอธิบายข้างต้นท่านกล่าวไว้ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายอรรถของอุปสรรคเป็นวิภัตติอื่นจากปฐมาวิภัตติได้บ้าง ดังข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๙๐) ว่า ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนา ผลภาเว คหิตา (ธรรมที่ถูกกรรมซึ่งเกิดร่วมกับตัณหาและทิฏฐิถือเอาแล้วโดยความเป็นผล) คำว่า อุเปเตน แสดงอรรถของ อุป ใน อุปาทินฺน ว่า อุป อุปสรรคมีอรรถว่า อุเปต (ประกอบ) และลงตติยาวิภัตติท้าย อุป แล้วจึงลบเสียในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) จึงอนุญาตให้ลง วิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคแล้วลบทิ้งเสีย โดยกล่าวว่า

ปกาเรน ชานนา ปชานนาติ ตติเยกวจนสฺส โลโป. อุทฺธํ ขิตฺตานิ อุกฺขิตฺตานิ. อนฺโต ขิตฺตานิ ปกฺขิตฺตานิ. สตฺตมิยา เอกวจนสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาตพฺโพ.[๑๕๒]

“การลบตติยาวิภัตติ เอกพจน์ย่อมมีในอุทาหรณ์ว่า การรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา, สิ่งที่ถูกโยนขึ้นไปข้างบน เรียกว่า อุกขิตตะ, สิ่งที่ถูกใส่ไว้ข้างใน เรียกว่า ปักขิตตะ, ลบเอกพจน์ของสัตตมีวิภัตติ บัณฑิตพึงกระทำความพิสดารโดยนัยนี้”]

“โลปนฺ”ติ วตฺตมาเน

บทว่า โลปํ (ย่อมถึงการลบ) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[บทว่า โลปํ ตามมาจากสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ โดยเปลี่ยนวิภัตติของ โลปํ เป็น โลโป]

๒๘๒. สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว

โลโป อ.การลบ *วิภตฺตีนํ* แห่งวิภัตติ ท. *สพฺพาสํ* ทั้งปวง *ปราสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *อาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ* อันมี อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้น *โหติ* จ ย่อมมีนั่นเทียว ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เรียกว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ]

อาวุโสสทฺทโต อุปสคฺคนิปาเตหิ จ สพฺพาสํ ปราสํ วิภตฺตีนํ โลโป โหติ.

ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส ศัพท์, อุปสรรค และนิบาตทั้งหลายทั้งปวง

อาทิสทฺเทน กฺวจิ สุตฺตปทาทีหิ จ.

และ ลบวิภัตติทั้งปวงท้ายศัพท์ว่า สุตฺต และ ปท เป็นต้นในบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์

[สูตรนี้แสดงถึงการลบวิภัตติทั้งปวงท้ายอุปสรรคและนิบาต โดยกล่าวตามข้อความคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๒) คัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๑๐) และคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๒๔๖)

ท่านกล่าว อาทิ ศัพท์เพื่อหมายเอาบทตัทธิตที่ลง โส ปัจจัยท้าย สุตฺต และ ปท เป็นต้น เช่น สุตฺตโส (โดยพระพุทธพจน์) ปทโส (โดยส่วน คือ บท) ดังจะกล่าวไว้ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ดู สูตร ๔๒๐)]

เอตฺถ จ อาวุโสติมสฺส วิสุํ คหณํ สสงฺขฺยตฺตทีปนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่า การถือเอาบทว่า อาวุโส นี้ต่างหากในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นไปกับด้วยพจน์

[แม้ท่านจะอนุญาตการลงวิภัตติทั้งปวงท้ายนิบาตแล้วลบไปด้วยสูตรนี้ แต่นักไวยากรณ์ปรารถนา

การลงวิภัตติเอกพจน์เป็นส่วนใหญ่ เพราะนิบาตมีความหมายเป็นเอกพจน์อย่างเดียว ไม่ประจักษ์ในอรรถพหูพจน์ ยกเว้น อาวุโส ซึ่งเป็นนิบาตที่ใช้ในฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง เช่น ตฺวํ อาวุโส คจฺฉ (ผู้มีอายุ ท่านจงไป) ตุมฺเห อาวุโส คจฺฉถ (ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงไป) ดังนั้น แม้ อาวุโส จะนับเข้าในนิบาตก็กล่าวไว้ต่างหากอีก]

อุเปจฺจตฺถํ สชฺเชนฺตีติ อุปสคฺคา หิ ปาทโย
จาที ปทาทิมชฺฌนฺเต นิปาตา นิปตนฺติหิ.

"อนึ่ง อุปสรรคมี ป เป็นต้นอยู่ใกล้[นามและกริยา]ย่อมขยายเนื้อความ[ของนามและกริยานั้น] ดังนั้นจึงชื่อว่า อุปสรรค ศัพท์มี จ เป็นต้นย่อมลงในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุดของบท ดังนั้นจึงชื่อว่า นิบาต"

[ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อุปสคฺค และ นิปาต ว่า

๑. อุเปจฺจ อตฺถํ สชฺเชนฺตีติ อุปสคฺคา (อุปสรรค คือ ศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุงแต่งเนื้อความ) <อุป บทหน้า + สชฺช ธาตุ (สชฺชเน = ปรุงแต่ง) + ณ ปัจจัย>

๒. ปทานํ อาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนฺตีติ นิปาตา (นิบาต คือ ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดของบท) <นิ บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ณ ปัจจัย>

การปรุงแต่งเนื้อความ หมายถึง การเบียดเบียนเนื้อความของธาตุในลักษณะของธาตวัตถพาธกะ หรือขยายเนื้อความของธาตุในลักษณะของธาตวัตถวิเสสกะ หรือว่าคล้อยตามอรรถของธาตุในลักษณะของธาตวัตถานุวัตตกะ เพื่อให้อรรถของธาตุชัดเจนยิ่งขึ้น

นิบาตบางศัพท์อยู่ต้นบทเท่านั้น เช่น มา ศัพท์ในตัวอย่างว่า มา อกาสิ (อย่ากระทำ) บางศัพท์อยู่กลางบทและท้ายบท เช่น จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ (สมณะและพราหมณ์)]

ปหรณํ ปหาโร. เอวํ ปราภโว, นิวาโส, นีหาโร, อุหาโร, ทุหาโร, สํหาโร, วิหาโร, อวหาโร, อนุหาโร, ปริหาโร, อธิหาโร, อภิหาโร, ปติหาโร, สุหาโร, อาหาโร, อติหาโร, อปิหาโร, อปหาโร, อุปหาโร. ปหรติ, ปราภวติ, นิวสติ, นีหรติ, อุทฺธรติ อิจฺจาทิ โยเชตพฺพํ.

ปหรณํ ปหาโร (การตี ชื่อว่า ปหาระ)

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปราภโว (ความเสื่อม) นิวาโส (การอยู่, ที่อยู่)

นีหาโร (การขจัด) อุหาโร (การถอดถอน)

ทุหาโร (การนำไปไม่ดี, การเข้าใจผิด) สํหาโร (การนำไปโดยย่อ)

วิหาโร (การอยู่, ที่อยู่) อวหาโร (การลักขโมย)

อนุหาโร (การนำไป, พาไป) ปริหาโร (การตอบ[คำถาม])

อธิหาโร (การนำไปโดยยิ่ง, การบูชา) อภิหาโร (การนำไปข้างหน้า, การนำของยื่นให้ต่อหน้า)

ปติหาโร (การนำไปบ่อยๆ) สุหาโร (การนำไปโดยชอบ)

อาหาโร (การนำมา) อติหาโร (การก้าวล่วง)

อปิหาโร (การนำมาด้วยการตำหนิ) อปหาโร (การนำออก)

อุปหาโร (การนำเข้ามาใกล้, การบูชา) ปหรติ (ตี)

ปราภวติ (เสื่อม) นิวสติ (อาศัย)

นีหรติ (ขจัด) อุทฺธรติ (ถอน)

พึงประกอบเหมือนอย่างนี้

[อุทาหรณ์ว่า ปหาโร เป็นต้นไปจนถึง อุปหาโร เป็นตัวอย่างของ ป อุปสรรคที่ประกอบไว้หน้าบทนาม ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปหรติ เป็นต้น เป็นตัวอย่างของ ป อุปสรรคที่ประกอบไว้หน้าบทกริยา คำว่า ปหรณํ ปหาโร แสดงรูปวิเคราะห์สมาสเป็นปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า ปหรณํ ปหาโร (ปหาระ คือ การตี) แม้บทว่า ปราภโว เป็นต้นก็มีรูปวิเคราะห์อย่างเดียวกันนี้ ท่านให้ลบปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย ป อุปสรรค ส่วนในอุทาหรณ์ว่า ปหรติ ไม่ต้องเข้าสมาส เพราะบทอาขยาตเข้าสมาสไม่ได้ เพียงลบปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย ป เช่นกัน

ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า อุทาหรณ์ข้างต้นแสดงว่าอุปสรรคเป็นศัพท์ที่พึงประกอบไว้หน้าธาตุและนาม อย่างไรก็ตาม อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ ซึ่งได้ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ อาจประกอบไว้หน้าบทหรือท้ายบทก็ได้ ส่วนอุปสรรคอีก ๑๖ ศัพท์อื่นพึงประกอบไว้หน้าบทเท่านั้น ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

ปติปริมนุวภีติ จตุโร โอปสคฺคิกา
อาทิมฺหิปิ ปทานํ เว อนุเตปิ จ ปวตฺตเร.

เสสา โสฬส สพฺเพปิ อาทิมฺหิเยว วตฺตเร
เนว กทาจิ เต อนฺเต อิติ นีตึ มเน กเร.[๑๕๓]

“บัณฑิตพึงใส่ใจระเบียบนี้ว่า อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อนุ และ อภิ ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น และที่สุดของบททั้งหลายโดยแท้ ส่วนอุปสรรค ๑๖ ศัพท์ทั้งหมดอื่นย่อมเป็นไปในเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมไม่เป็นไปในที่สุดในกาลใดๆ”]

ธาตฺวตฺถํ พาธเต โกจิ โกจิ ตมนุวตฺตเต
ตเมวญฺโญ วิเสเสติ อุปสคฺคคตี ติธา.

“คติของอุปสรรคมี ๓ ประการ คือ อุปสรรคบางอย่างย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ อุปสรรคบางอย่างย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้น และอุปสรรคอย่างอื่นบางอย่างย่อมขยายเนื้อความของธาตุนั้น”

[คาถานี้จำแนกอุปสรรคเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ธาตวัตถพาธกะ อุปสรรคที่ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงข้าม เช่น อาคจฺฉติ (ย่อมมา) ปราชยติ (ย่อมแพ้) โดยกลับความหมายเดิมจาก คจฺฉติ (ย่อมไป) ชยติ (ย่อมชนะ)

๒. ธาตวัตถานุวัตตกะ อุปสรรคที่คล้อยตามเนื้อความของธาตุ หมายความว่า ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น นิสีทติ (ย่อมนั่ง) ปติฏฺฐาติ (ย่อมตั้งอยู่)

๓. ธาตวัตถวิเสสกะ อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อุคฺคจฺฉติ (ย่อมขึ้น) อนุภวติ (ย่อมเสวย) วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นโดยพิเศษ)

คำว่า คติ ในที่นี้แปลทับศัพท์ว่า คติ หมายถึง ประเภท คัมภีร์พยาขยาของสิงหลแปลตามศัพท์ว่า ประเภท ส่วนคัมภีร์นิสสัยบางฉบับแปลว่า ความเป็นไป

อนึ่ง โดยเหตุที่อุปสรรคเป็นโชตกศัพท์อันแสดงเนื้อความที่มีอยู่แล้วให้ประจักษ์ ดังนั้นอุปสรรคที่เบียดเบียนอรรถของธาตุจึงเป็นการเบียดเบียนอรรถที่แสดงไว้สั้นๆ ในคัมภีร์ธาตุ มิใช่แสดงอรรถใหม่จากอรรถเดิมที่แอบแฝงอยู่ในธาตุ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

สนฺตเมว หิ นีลาทิ- วณฺณํ ทีปาทโย วิย
ธาตุสฺมึ สนฺตเมวตฺถํ อุปสคฺคา ปกาสกา.[๑๕๔]

“อุปสรรคทั้งหลายย่อมแสดงอรรถที่มีอยู่ในธาตุนั้นแหละ เหมือนประทีปเป็นต้นที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ”

ความจริงแล้วธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก อรรถของธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะอรรถที่นิยมใช้มากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ง่าย มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

กฺริยาวาจิตฺต'มาขฺยาตุํ　　ปสิทฺโธตฺโถ ปทสฺสิโต
ปโยคโตญฺเญ วิญฺเญยฺยา　　อเนกตฺถา หิ ธาตโว.[๑๕๕]

"อรรถที่ประจักษ์[ของธาตุ] ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดงกิริยา อรรถอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก"

อตฺถาติสยยุตฺตาปิ　　ธาตู โหนฺติ ยโต ตโต
ปโยคโตนุคนฺตพฺพา　　อเนกตฺถา หิ ธาตโว.[๑๕๖]

"แม้ธาตุทั้งหลายก็เป็นศัพท์ที่กอปรด้วยอรรถอันมาก ดังนั้นจึงควรทราบอรรถตามอุทาหรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก"

เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร
เตเนกตฺถธราว โหนฺติ สหิตา นานูปสคฺเคหิ เว
ธาตูนํ ปน เตสมตฺถปรมํ ขีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภาสติ.[๑๕๗]

"ธาตุเหล่าใดทรงอรรถไว้มาก ย่อมเป็นไปโดยประการต่างๆ ในพระดำรัสอันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้นเมื่อกอปรด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อมทรงอรรถไว้มากโดยแท้ อนึ่ง ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ใครเล่าจะกล่าวอรรถอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้"]

โอปสคฺคิกปทํ นิฏฺฐิตํ.

จบบทอุปสรรค

[คำว่า โอปสคฺคิก มาจาก อุปสคฺค ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปสคฺโค เอว โอปสคฺคิกํ (โอปสัคคิกะ คือ อุปสรรคนั่นแหละ)] ดังอุทาหรณ์ว่า เนปาติกํ (เนปาติกะ คือ นิบาตนั่นแหละ), อสงฺขาริกํ (อสังขาริกะ คือ จิตที่ไม่มีสังขารนั่นแหละ), สสงฺขาริกํ (สสังขาริกะ คือ จิตที่มีสังขารนั่นแหละ), นามิกํ (นามิกะ คือ บทนามนั่นแหละ), อาขฺยาติกํ (อาขยาติกะ คือ บทอาขยาตนั่นแหละ)

บทนิบาต

สมุจฺจยวิกปฺปนปฏิเสธปูรณาทิอตฺถํ อสตฺววาจกํ เนปาติกํ ปทํ.

บทที่มีอรรถรวบรวม ไม่แน่นอน (ให้เลือก) ห้ามเนื้อความ และทำบทให้เต็ม เป็นต้น ไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต

[คำว่า เนปาติก เป็นคำไวพจน์ของ นิปาต โดยลง ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ซึ่งไม่มีความหมายอะไร เพื่อเปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิปาโตเยว เนปาติกํ (เนปาติกะ คือ นิบาต นั่นแหละ)

ท่านแสดงลักษณะของนิบาต ๒ ประการ คือ

๑. มีอรรถว่ารวบรวมเป็นต้น

๒. ไม่แสดงสิ่งต่างๆ

ในบรรดาบททั้ง ๔ มีบทนามเป็นต้น บทนามมักแสดงทัพพะคือ สัตว์ หรือสิ่งของต่างๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมด บทอาขยาตแสดงกิริยาของทัพพะจึงจัดว่ากล่าวถึงทัพพะโดยอ้อม บทอุปสรรคกระทำพิเศษนามและอาขยาต จึงเกี่ยวกับทัพพะเช่นกัน ส่วนบทนิบาตไม่เนื่องด้วยทัพพะแต่อย่างใด เพียงแสดงอรรถรวบรวมทัพพะหรือกิริยาในพากย์

คำว่า สตฺว เป็นศัพท์สันสกฤตที่แปลว่า ทัพพะ หมายถึง วัตถุสิ่งของหรือบุคคลที่สื่อถึง ซึ่งเป็นทั้งรูปธรรม นามธรรม และบัญญัติ]

ตตฺร จ อิติ สมุจฺจยานฺวาจเยตรีตรโยคสมาหาราวธารณาทีสุ.

ในบรรดานิบาตเหล่านั้น นิบาตว่า จ นี้ย่อมเป็นไปในอรรถมีสมุจจยะ (รวบรวม) อันวาจยะ (รวบรวมตามหลัง) อิตเรตรโยคะ (รวบรวมซึ่งกันและกัน) สมาหาระ (ประมวลเข้าด้วยกัน) และ อวธารณะ (ตัดสิน) เป็นต้น

[อรรถของ จ ศัพท์ คือ

๑. สมุจจยะ ๒. อันวาจยะ

๓. อิตเรตรโยคะ ๔. สมาหาระ

ทั้ง ๔ อย่างนี้ถือว่าอยู่ในอรรถของสมุจจยะ ที่กล่าวไว้ข้างต้น

อรรถ ๕ อย่างของ จ นิบาต คือ

๑. สมุจจยะ (รวบรวม) คือ เชื่อมนาม (นามสมุจจยะ) เชื่อมกริยา (กิริยาสมุจจยะ) และเชื่อมประโยค (วากยสมุจจยะ)

๑.๑ เชื่อมนาม เช่น สารีปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

จ ที่ทำหน้าที่เชื่อมคำนามนี้ แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทตามคัมภีร์คันถาภรณะ คือ

- วุตตสมุจจยะ เชื่อมคำที่กล่าวไว้ ดังตัวอย่างข้างต้น
- อวุตตสมุจจยะ เชื่อมคำที่มิได้กล่าวไว้ เช่น จ ในสูตรว่า โธ ทสฺส จ
- วุตตาวุตตสมุจจยะ เชื่อมทั้งคำที่กล่าวไว้และที่มิได้กล่าวไว้ เช่น จ ในสูตรว่า อาทิโต โอ จ (ดู สูตร ๑๘๖)

๑.๒ เชื่อมกริยา เช่น ภุญฺชาหิ จ ปิวาหิ จ (ท่านจงบริโภค และจงดื่ม)

ในอุทาหรณ์นี้ไม่จัดเป็นการเชื่อมประโยค เพราะนักไวยากรณ์บาลีถือว่า ถ้าประธานเป็นตัวเดียวกันแล้ว ก็จัดว่ากริยานั้นร่วมประธานกัน นั่นคือ จ ศัพท์ทำหน้าที่เชื่อมกริยา

๑.๓ เชื่อมประโยค เช่น โส คามํ คจฺฉติ, สา จ นครํ คจฺฉติ (เขาไปหมู่บ้าน หล่อนไปนคร)

๒. อันวาจยะ (รวบรวมตามหลัง) เช่น ภิกฺขาย จร, คาวํ จ อาเนหิ (จงเที่ยวบิณฑบาตและจงนำวัวมาด้วย) ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ (จงให้ทานและจงรักษาศีล)

จ ในประโยคหลังทำหน้าที่อันวาจยะ กล่าวคือ เชื่อมประโยคหน้ากับประโยคหลัง หมายความว่า จงเที่ยวบิณฑบาต และถ้าสามารถจะนำวัวมาก็ให้นำมาด้วย ส่วนในอุทาหรณ์หลังกล่าวว่าจงให้ทาน และถ้าสามารถทำได้ก็จงรักษาศีลด้วย ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ยตฺร กิญฺจิ วิธาย อญฺเญน วากฺเยน ปุน อญฺญํ อุปทิสติ, โส อนฺวาจโย.[๑๕๘]

“ในพากย์ใด บุคคลย่อมกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วแสดงสิ่งอื่นอีกด้วยพากย์อื่น พากย์นั้นชื่อว่าอันวาจยะ”

๓. อิตเรตรโยคะ (รวบรวมซึ่งกันและกัน) บางแห่งใช้เป็น อิตรีตรโยคะ เช่น สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ = สารีปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

๔. สมาหาระ (ประมวลเข้าด้วยกัน) เช่น จกฺขุ จ โสตํ จ = จกฺขุโสตํ (ตาและหู)

อิตเรตรโยคะและสมาหาระก็คือ การกสมุจจยะ (รวบรวมคำนาม) นั่นเอง ต่างกันที่การกสมุจจยะเป็นร้อยแก้วทั่วไป ส่วนสมุจจยะทั้งสองใช้ในรูปวิเคราะห์ทวันทสมาส กล่าวคือ อย่างแรกใช้เป็นพหูพจน์และมีลิงค์ตามบทหลัง อย่างหลังมีรูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์

๕. อวธารณะ (ตัดสิน) เช่น จ ศัพท์ที่แปลว่า นั่นเทียว ดังปรากฏในสูตรว่า อนิมิ นามฺหิ จ (ดู สูตร ๒๑๙) จ ประเภทนี้แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๕.๑ สันนิฏฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย้ำความ โดย จ อย่างนี้แปลว่า "นั่นเทียว" นั่นคือเน้นความและบังคับให้ทำอย่างที่บอกไว้ ห้ามกระทำเป็นอย่างอื่น

๕.๒ นิวัตตาปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้าม เช่น สุนํหิสุ จ ([รัสสสระย่อมถึงความเป็นทีฆะ]ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง) จ ศัพท์ในสูตรนี้แปลว่า "ได้บ้าง" ซึ่งถือว่าเป็นการปฏิเสธวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง นั่นคือไม่ต้องกระทำตามวิธีของสูตรนี้ได้บ้าง]

วา อิติ วิกปฺปนู-ปมาน-สมุจฺจย-ววตฺถิตวิภาสาสุ.

นิบาตว่า วา นี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า

วิกัปปนะ (ต่างๆ) อุปมานะ (เปรียบเทียบ) สมุจจยะ (รวบรวม)

ววัตถิตวิภาสา (แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้)

[ท่านแสดงอรรถของ วา ศัพท์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. วิกัปปนะ เช่น สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา (สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี)

๒. อุปมานะ เช่น มธุ วา มญฺญตี พาโล (คนพาลย่อมสำคัญบาปดั่งน้ำผึ้ง) อุทาหรณ์นี้ยกขึ้นมาเพื่อสนับสนุนข้อความข้างต้น หรืออีกนัยหนึ่ง วา ในที่นี้ทีฆะมาจาก ว ซึ่งมาจาก อิว อีกทีหนึ่ง ดังพระพุทธัปปิยะเองก็ได้แสดงเป็นอุทาหรณ์ไว้ในสูตร ๓๗

๓. สมุจจยะ เช่น ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชาและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ และ

๔. ววัตถิตวิภาสา เช่น วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอ-กันตามอุทาหรณ์)]

น โน มา อ อลํ หลํ อิจฺเจเต ปฏิเสธนตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ น โน มา อ อลํ หลํ ย่อมเป็นไปในอรรถปฏิเสธ

[น = น วาหํ ปณฺณํ ภุญฺชามิ, น เหตํ มยฺห โภชนํ (เราไม่กินใบไม้ สิ่งนี้มิใช่อาหารของเรา)

โน = โน เหตํ ภนฺเต (ข้อนั้นหามิได้ พระพุทธเจ้าข้า)

มา = มา ภายิ (อย่าทรงหวาดหวั่นเลย)

อ = อญฺญาณตา (ความไม่มีปัญญา)

อลํ = อลํ เต อิธ วาเสน (พอละด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน)

หลํ = หลํ ทานิ ปกาสิตุํ (พอละเพื่อการแสดงธรรมในกาลนี้)]

อลํ ปริยตฺติ-ภูสเนสุ จ.

นิบาตว่า อลํ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน) และภูสนะ (ประดับ)

[ปริยัตติ = อลํ มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ),
อลํ ผาสุกวิหาราย (สมควรเพื่อการอยู่อย่างผาสุก)
ภูสนะ = อลงฺกโรติ (ย่อมกระทำการตกแต่ง = ย่อมตกแต่ง)]

ปูรณตฺถํ ทุวิธํ อตฺถปูรณํ ปทปูรณญฺจ.

นิบาตที่มีอรรถเป็นเครื่องยัง[บทหรือเนื้อความ]ให้เต็ม มี ๒ อย่างคือ

๑. อัตถปูรณะ (นิบาตเครื่องทำเนื้อความให้เต็ม)

๒. ปทปูรณะ (นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม)

[นิบาตที่เป็นอัตถปูรณะมีความหมายช่วยให้ประโยคสมบูรณ์ เช่น จ ศัพท์ที่แสดงอรรถรวบรวม หรือ สกฺกา ศัพท์ที่แสดงความหมายตามศัพท์ว่า สามารถ

ส่วนปทปูรณะนั้นไม่มีเนื้อความพิเศษอันใดจะไม่แปลก็ได้ ใส่เข้ามาเพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิลิฏฐะ) หรือเพิ่มคณะฉันท์ให้บริบูรณ์ (ปทปูรณะ) ท่านมักนิยมแปลว่า หนอ, แล อย่างนี้เป็นต้น]

ตตฺถ อถ ขลุ วต วถ อโถ อสฺสุ ยคฺเฆ หิ จรหิ นํ ตํ วา จ ตุ ว โว ปน หเว กีว ห ตโต ยถา สุทํ โข เว หํ เอนํ เสยฺยถิทํ อิจฺเจวมาทีนิ ปทปูรณานิ.

ในบรรดานิบาตทั้ง ๒ อย่างนั้น นิบาตเป็นต้นอย่างนี้ว่า อถ, ขลุ, วต, วถ, อโถ, อสฺสุ, ยคฺเฆ, หิ, จรหิ, นํ, ตํ, วา, จ, ตุ, ว, โว, ปน, หเว, กีว, ห, ตโต, ยถา, สุทํ, โข, เว, หํ, เอนํ, และ เสยฺยถิทํ ชื่อว่า นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม

ตตฺถ อถ อิติ ปญฺหา'นนฺตริยา'ธิการาทีสุ จ.

ในบรรดานิบาตเครื่องทำบทให้เต็มเหล่านั้น นิบาตว่า อถ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปัญหา (ถาม), อนันตริยะ (ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง) และอธิการะ (ฐานะ) เป็นต้นด้วย

[นิบาตมี อถ เป็นต้นที่ท่านกล่าวแยกต่างหากนี้ยังเป็นอัตถปูรณนิบาตอีกด้วย ท่านจึงแสดงอรรถของนิบาตเหล่านี้ไว้อีก

อถ ศัพท์เป็นไปในอรรถ ๓ ประการ คือ

๑. ปัญหา เช่น อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธตฺเถโนติ วุจฺจติ (เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้ขโมยกลิ่นเล่า) อถ ศัพท์แปลว่า เล่า

๒. อนันตริยะ เช่น อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ ณ บัดนี้) อถ ศัพท์แปลว่า ณ บัดนี้, ในกาลนี้ ส่วนคัมภีร์พยาขยาแปลว่า ณ บัดนี้ ส่วนนิสสัยแปลว่า ต่อจากนั้น

๓. อธิการะ เช่น อถ โข ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ (ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา) อถ ศัพท์แปลว่า ในกาลนั้น เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น

นอกจากนี้ อถ ศัพท์ยังพบในอรรถว่า มงคล อีกด้วย วรรณกรรมสันสกฤตถือว่า โอมฺ และ อถ เป็นภาษิตของพระพรหม จึงเป็นคำศักดิ์สิทธิ์และอำนวยสิริมงคลให้แก่ผู้สาธยาย ดังข้อความว่า

โอมฺกาโร จาถสทฺโท จ ทฺเวเต พฺรหฺมุโน ปุรา
กณฺฐํ ภิตฺวา วินิยฺยาตา เตน มงฺคลิกา วุโภ.[๑๕๙]

“โอมฺ อักษรและ อถ ศัพท์ ทั้งสองศัพท์นี้เปล่งออกมาจากพระศอของพรหมในกาลก่อน ดังนั้นทั้งสองศัพท์จึงเป็นคำมงคล”]

ขลุ อิติ ปฏิเสธา’วธารณ-ปสิทฺธีสุ จ.

นิบาตว่า ขลุ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิเสธะ (ห้าม), อวธารณะ (ตัดสิน) และ ปสิทธะ (สำเร็จ)

[ปฏิเสธะ = ขลุ ปจฺฉาภตฺติโก (ผู้ไม่กินอาหารในภายหลัง) ขลุ ศัพท์แปลว่า ไม่

อวธารณะ = ภวํ ขลุ ปุญฺญํ กโรตุ (ท่านผู้เจริญจงกระทำแต่บุญ), สาธุ ขลุ (เป็นคนดีโดยแท้) ขลุ ศัพท์แปลว่า นั่นเทียว, โดยแท้

ปสิทธะ = เช่น ภวํ ขลุ กฏํ กเรยฺย (ท่านผู้เจริญพึงสานเสื่อให้สำเร็จ) ขลุ แปลว่า ให้สำเร็จ

ในวรรณกรรมบาลี ขลุ ศัพท์มักใช้ในอรรถว่า อนุสสวนะ (สดับมาในภายหลัง) เช่น สมโณ ขลุ โภ โคตโม สกฺยกุลา ปพฺพชิโต (ได้ยินว่าพระสมณโคดมผู้เจริญออกบวชจากสกุลเจ้าศากยะ) ขลุ ศัพท์แปลว่า ได้ยินว่า]

วต อิติ เอกํส-เขทา’นุกมฺป-สงฺกปฺเปสุ จ.

นิบาตว่า วต ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เอกังสะ (แน่นอน) เขทะ (เหนื่อย) อนุกัมปะ (ความสงสาร) และสังกัปปะ (ดำริ)

[เอกังสะ = อนิจฺจา วต สงฺขารา (สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงโดยแท้) วต ศัพท์แปลว่า โดยแท้

เขทะ = กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน (สัตว์โลกนี้ถึงความลำบากหนอ) วต ศัพท์แปลว่า หนอ ใช้แสดงความเหนื่อยใจ

อนุกัมปะ = กปโณ วตายํ (พระสมณะนี้เป็นคนกำพร้าหนอ) วต ศัพท์แปลว่า หนอ ใช้แสดงความสงสาร

สังกัปปะ = เช่น อโห วต (โอหนอ) วต ศัพท์แปลว่า หนอ ใช้แสดงความดำริ]

อโถ อิติ อนฺวาเทเส จ.

นิบาตว่า อโถ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อันวาเทสะ (กล่าวคล้อยตามหลัง)

[อโถ ศัพท์มีอรรถเหมือน ตถา (นอกจากนั้น, อนึ่ง, หลังจากนั้น) เช่น สฺวาคตํ เต มหาราช อโถ เต อทุราคตํ (ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว นอกจากนั้น พระองค์มิใช่เสด็จมาไม่ดี)]

หิ อิติ เหตุ-อวธารเณสุ จ.

นิบาตว่า หิ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ (เพราะ) และอวธารณะ (ตัดสิน)

[เหตุ = มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ (เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด)

อวธารณะ = ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว)]

ตุ อิติ วิเสส-เหตุนิวตฺตนาทีสุ จ.

นิบาตว่า ตุ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิเสสะ (แสดงความพิเศษ) และเหตุนิวัตตนะ (ปฏิเสธมูลเหตุ) เป็นต้น

[วิเสสะ = ตุลฺโย ตฺวมสิ เภโท ตุ สรีเรนทิเสน เต (พระองค์เสมอกับสาคร แต่ต่างกันด้วยสรีระเช่นนี้ของพระองค์) ตุ ศัพท์แปลว่า แต่

อนึ่ง การแสดงความพิเศษ คือ เมื่อประโยคแรกแสดงความหมายทั่วๆ ไป ประโยคหลังแสดงความหมายโดยเจาะจง ท่านมักวางนิบาตชนิดนี้ไว้ในประโยคหลัง

เหตุนิวัตตนะ = เวทนาทีสุ ขนฺธสทฺโท ตุ รูฬฺหิยา (ขนฺธ ศัพท์ในเวทนาขันธ์เป็นต้นย่อมปรากฏในขันธ์หนึ่งโดยความเป็นสำนวนนั่นเทียว) ตุ ศัพท์แปลว่า นั่นเทียว กล่าวไว้เพื่อปฏิเสธเหตุคือความเป็นกองเหมือนใน รูปขนฺธ]

ปน อิติ วิเสเสปิ.

นิบาตว่า ปน ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า วิเสสะ (แสดงความพิเศษ)

[ปน ศัพท์ตามนัยนี้แปลว่า ส่วน, ส่วนว่า เช่น อยํ ปเนตฺถ วินิจฺฉโย (ส่วนข้อความต่อไปนี้เป็นคำตัดสินในเรื่องนี้) บางแห่งมีอรรถเป็นวากยารัมภะ (กล่าวต่อจากพากย์ต้น) แปลว่า ก็, อนึ่ง บางแห่งมีอรรถปุจฉา แปลว่า หรือ นิยมใช้ร่วมกับบทที่แสดงคำถาม เช่น กสฺมา ปน (เพราะเหตุอะไรหรือ)]

หเว เว อิจฺเจเต เอกํสตฺเถปิ.

นิบาตว่า หเว (โดยแท้), เว (โดยแท้) ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว, แน่นอน)

[หเว = ยทา หเว ปาตุ ภวนฺติ ธมฺมา (เมื่อใดธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยแท้)
เว = ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา (ราชรถอันวิจิตรยิ่งนักย่อมคร่ำคร่าโดยแท้)]

หํ อิติ วิสาท-สมฺภเมสุปิ.

นิบาตว่า หํ ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า วิสาทะ (เหนื่อยอ่อน) และสัมภมะ (หวาดหวั่น)

[วิสาทะ = หํ เอกปุตฺตก (โอ ลูกน้อยผู้เดียว)
สัมภมะ = หํ สมฺม กึ ตุวํ ปสฺสสิ อุปริปพฺพเต ฐิโต (แน่ะสหาย ท่านยืนอยู่บนยอดเขา แลเห็นอะไรอย่างน่าหวาดหวั่นเล่า]

เสยฺยถิทนฺติ ตํ กตมนฺติ อตฺเถปิ.

นิบาตว่า เสยฺยถิทํ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ตํ กตมํ (สิ่งนั้นคืออะไร)

[เสยฺยถิทํ = กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา ปจวีธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริกตํ. เสยฺยถิทํ เกสา ฯเปฯ กรีสํ (ดูกรราหุล ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ปฐวีธาตุภายใน คือ สิ่งที่อยู่ภายในตน เป็นเฉพาะตน หยาบกระด้าง ปฐวีธาตุนั้นคืออะไร คือผม ฯลฯ อาหารเก่า)

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นคำถามที่เรียกว่า กเถตุกัมยตา (ปรารถนาเพื่อตอบเอง) คือ ถามนำแล้วตอบเอง คำถามชนิดนี้มีคำตอบเป็นจำนวน นั่นคือ จำแนกแจกแจงออกเป็นประเภทๆ พร้อมกับอธิบาย อาจหมายถึงสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ แต่ไม่เปลี่ยนรูปเพราะเป็นนิบาต]

อตฺถปูรณํ ทุวิธํ วิภตฺติยุตฺตํ อวิภตฺติยุตฺตญฺจ.

นิบาตเครื่องทำความหมายให้เต็มมี ๒ อย่างคือ

๑. วิภัตติยุตตะ (นิบาตประกอบกับวิภัตติ)

๒. อวิภัตติยุตตะ (นิบาตที่มิได้ประกอบกับวิภัตติ)

[วิภัตติยุตตะ คือ นิบาตที่ลงวิภัตติได้ทั้ง ๗ หมวด เมื่อลงแล้วก็ลบทิ้งเสียตามสูตรข้างต้น นั่นคือ นิบาตประเภทนี้แปลได้ทั้ง ๗ วิภัตติ คำนี้หมายความถึงการประกอบด้วยอรรถของวิภัตติอย่างชัดเจน

อวิภัตติยุตตะ คือ นิบาตที่ลงเฉพาะปฐมาวิภัตติเท่านั้น ไม่ประกอบด้วยอรรถของวิภัตติ จะเห็นได้ว่าในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๔๐) กล่าวถึงการลบ สิ วิภัตติท้ายบทว่า กาตุน ซึ่งจัดเป็นอวิภัตติยุตตะ นอกจากนั้น บทที่มิได้ลงวิภัตติก็ไม่อาจนำมาประกอบในพากย์ได้ อวิภัตติยุตตะจึงแสดงถึงการไม่ประกอบด้วยอรรถของวิภัตติ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลซึ่งในที่นี้กล่าวคือเหตุคือวิภัตติ แต่เจตนาหมายถึงผลคือ อรรถของวิภัตติ ดังคำว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยตา) คำว่า จกฺขุนา เป็นสำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือจักขุประสาท แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือจักขุวิญญาณจิตที่เกิดโดยอาศัยจักขุประสาท]

อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺเจเต ปจมายํ.

นิบาตเหล่านี้คือ อตฺถิ (มีอยู่), สกฺกา (สามารถ), ลพฺภา (พึงได้) ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมาวิภัตติ

[อตฺถิ = อตฺถิ ทินฺนํ (ผลทานที่ให้แล้ว มีอยู่), อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา (ผมทั้งหลายมีอยู่ในร่างกายนี้) บทว่า อตฺถิ นี้เป็นนิบาตด้วย เพราะประกอบกับบทประธานที่เป็นพหูพจน์ คือ เกสา ท่านจึงแก้เป็นนิบาตเสีย เป็นอันว่าถูกต้องตามไวยากรณ์

สกฺกา = สกฺกา เชตุํ (สามารถเพื่อชนะ)

ลพฺภา = ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา (โอกาสนั้นจะพึงได้แต่ที่ไหนในความเป็นฆราวาสนี้)

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อตฺถิ ฯเปฯ ปจมายํ (ย่อมลงในอรรถปฐมาวิภัตติ) ข้อความนี้ไม่เสมอกับคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิติ เอเต ตโย นิปาตา ปฐมาย วิภตฺติยา อตฺเถน ยุชฺชนฺตีติ อตฺโถ.[๖๐]

“พึงทราบอรรถว่า นิบาตทั้งสามศัพท์เหล่านี้คือ อตฺถิ, สกฺกา, ลพฺภา ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมาวิภัตติ”]

อาวุโส อมฺโภ หมฺโภ เร อเร หเร เช อิจฺเจเต อามนฺตเน.

นิบาตเหล่านี้คือ อาวุโส, อมฺโภ, หมฺโภ, เร, อเร, หเร, เช ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อามันตนะ (ร้องเรียก)

[อาวุโส = น ตํ ภายามิ อาวุโส (แน่ะผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่าน)

อมฺโภ = อมฺโภ ปุริส กึ ตุยฺหิมินา ปาปเกน ทุชฺชีวิเตน (แน่ะบุรุษผู้เจริญ ประโยชน์อะไรด้วยการมีชีวิตที่เลวทรามนี้แก่ท่าน)

หมฺโภ = หมฺโภ ปุพฺเพ ฉ สตฺถาโร มยํ อรหนฺตามฺหาติ วิจรึสุ (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เมื่อก่อนศาสดา ๖ คนเที่ยวประกาศว่าพวกเราเป็นพระอรหันต์)

เร = วิกฺกม เร มหามิคา (แน่ะกวางใหญ่เอ๋ย ท่านจงขวนขวายเถิด)

อเร = อเร ทุฏฺฐโจรา (เฮ้ย แน่ะโจรผู้ชั่วช้า)

หเร = หเร สขา กิสฺส นุ มํ ชหาสิ (เฮ้ยเพื่อน ทำไมเจ้าทิ้งข้าไป)

เช = สเจ เช ตุวํ สจฺจํ ภณสิ (แน่ะสาวใช้ ถ้าเจ้าพูดจริง)

คำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) เป็นคำเรียกที่ใช้ในศาสนาพุทธเท่านั้น ในสมัยพุทธกาล ปัญจวัคคีย์ได้พบพระพุทธเจ้าแล้วเรียกพระองค์ว่า อาวุโส แต่พระพุทธองค์ทรงห้ามมิให้เรียกเช่นนั้น ชาวพุทธในสมัยพุทธกาลจึงมักเรียกพระองค์ว่า ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) หรือ สุคต (ข้าแต่พระสุคต) ในเบื้องแรกนั้นคำนี้เป็นคำเรียกซึ่งกันและกันของภิกษุที่มีพรรษาอ่อนกว่าหรือแก่กว่า อีกทั้งเป็นคำที่ภิกษุใช้เรียกฆราวาส แต่ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานได้ทรงบัญญัติให้ภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าใช้คำนี้เรียกภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า ดังนั้น ถัดจากพุทธปรินิพพานไปแล้ว คำนี้จึงเป็นคำเรียกของภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่า ส่วนภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่ามักเรียกผู้มีพรรษาแก่กว่าว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เห็นได้ว่าคำนี้มีการเปลี่ยน-แปลงตามยุคสมัย ส่วนคำบาลีอื่นจากนี้ไม่ปรากฏว่าเปลี่ยนแปลงมากนัก

นอกจากนี้ คำบาลีอาจจะมีวิธีใช้ต่างกันตามท้องถิ่น เช่น บางท้องถิ่น อาจใช้คำว่า ปตฺต บางท้องถิ่นใช้เป็น ปาติ ซึ่งมีความหมายว่า ถ้วย ชาวมคธนิยมทักทายกันว่า กจฺจิ ขมนียํ, กจฺจิ ยาปนียํ ส่วนชาวแคว้นโกศลนิยมทักทายว่า กจฺจิ กุสลํ ซึ่งมีความหมายว่า สบายดีหรือ)

คำว่า อมฺโภ (ท่านผู้เจริญ) ใช้เรียกบุรุษผู้ประเสริฐ

คำว่า เร, อเร, หเร (เฮ้ย) ใช้เรียกคนชั้นต่ำ

คำว่า เช (แน่ะสาวใช้) ใช้เรียกนางทาสี

นอกจากบทเหล่านี้แล้ว ยังมีคำว่า เห ซึ่งเป็นคำกลางๆ อาจใช้เรียกคนชั้นสูงหรือคนชั้นต่ำก็ได้ ดังอลังการฎีกาเก่าและใหม่มีรูปว่า เห สุคต (ข้าแต่พระสุคตผู้เจริญ) แม้ในไวยากรณ์สันสกฤตก็พบรูปว่า เห ราม (ข้าแต่พระรามผู้เจริญ)]

ทิวา ภิยฺโย นโม อิจฺเจเต ปจมายํ ทุติยาย จ.

นิบาตเหล่านี้คือ ทิวา (กลางวัน), ภิยฺโย (ยิ่ง), นโม (ความนอบน้อม) ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ

[ศัพท์ว่า ทิวา, ภิยฺโย และ นโม ลงปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ จึงมีอรรถของวิภัตติเหล่านี้ เช่น

ทิวา = รตฺตึเยว สมานํ ทิวาติ สญฺชานนฺติ, ทิวาเยว สมานํ รตฺตินฺติ สญฺชานนฺติ (ย่อมสำคัญกลางคืนว่าเป็นกลางวัน ย่อมสำคัญกลางวันว่าเป็นกลางคืน)

ภิยฺโย = อุปฺปชฺชติ สุขํ. สุขา ภิยฺโย โสมนสฺสํ (สุขย่อมเกิดขึ้น โสมนัสย่อมเกิดขึ้นยิ่งกว่าสุข)

นโม = นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย), นโม กโรหิ นาคสฺส (ขอท่านจงนอบน้อมแด่พระอรหันต์)]

สยํ สามํ สํ สมฺมา กินฺติ อิจฺเจเต ตติยตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ สยํ (ด้วยตนเอง), สามํ (ด้วยตนเอง), สํ (ด้วยตนเอง), สมฺมา (โดยชอบ), กินฺติ (อย่างไร) ย่อมเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติ

[สยํ = สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ (เรารู้แจ้งเองแล้วจะบอกใคร[ว่าเป็นครู])

สามํ = สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา (หยั่งรู้อริยสัจเองแล้ว)

สํ = สมฺพุทฺโธ ทฺวิปทุตฺตโม (ทรงเป็นผู้รู้เอง เป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า)

สมฺมา = เย เอวํ ชานนฺติ, เต สมฺมา ชานนฺติ (ชนเหล่าใดย่อมรู้อย่างนี้ ชนเหล่านั้นชื่อว่าย่อมรู้โดยชอบ)

กินฺติ = กินฺติ เม สาวกา สทฺธาย วฑฺเฒยฺยุํ (สาวกของเราพึงเจริญด้วยศรัทธาอย่างไร)]

โสโตธาปจฺจยนฺตา จ.

อนึ่ง ศัพท์ทั้งหลายอันมี โส ปัจจัย, โต ปัจจัย และ ธา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติด้วย

สุตฺตโส ปทโส, อนิจฺจโต ทุกฺขโต, เอกธา ทฺวิธา อิจฺจาทิ.

เช่น

สุตฺตโส (โดยสูตร) ปทโส (โดยส่วนคือบท)

อนิจฺจโต (โดยความไม่เที่ยง) ทุกฺขโต (โดยความเป็นทุกข์)

เอกธา (โดยส่วนเดียว) ทฺวิธา (โดยส่วนสอง)

ตเวตุํปจฺจยนฺตา จตุตฺถิยา.

ศัพท์ที่มี ตเว ปัจจัยและ ตุํ ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมประกอบด้วยอรรถของจตุตถีวิภัตติ

กาตเว ทาตเว กาตุํ กาเรตุํ ทาตุํ ทาเปตุํ อิจฺจาทิ.

เช่น

กาตเว (เพื่อกระทำ) ทาตเว (เพื่อให้)

กาตุํ (เพื่อกระทำ) กาเรตุํ (เพื่อยังบุคคลให้กระทำ)

ทาตุํ (เพื่อให้) ทาเปตุํ (เพื่อยังบุคคลให้ให้)

ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า กาตเว มาจาก กร ธาตุ + ตเว ปัจจัย แปลง กรฺ เป็น กา ลง ส วิภัตติแล้วลบทิ้งเสีย]

โสโตปจฺจยนฺตา ปญฺจมิยตฺเถ.

ศัพท์ที่มี โส ปัจจัย และ โต ปัจจัยอยู่ท้าย ย่อมเป็นไปในอรรถของปัญจมีวิภัตติ

ทีฆโส โอรโส, ราชโต วา โจรโต วา อิจฺจาทิ.

เช่น

ทีฆโส (จากส่วนยาว) โอรโส (จากฝั่งนี้)

ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชาและโจร)

ดังนี้เป็นต้น

[บทเหล่านี้ลง โส หรือ โต ปัจจัยในอรรถปัญจมี จึงไม่ต้องลง สฺมา วิภัตติอีก]

โต สตฺตมฺยตฺเถปิ, ตฺรถาทิปจฺจยนฺตา จ.

โต ปัจจัย และศัพท์ที่มี ตฺร ปัจจัยและ ถ ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมเป็นไปแม้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ

เอกโต ปุรโต ปจฺฉโต ปสฺสโต ปิฏฺฐิโต ปาทโต สีสโต อคฺคโต มูลโต ยตฺร ยตฺถ ยหึ ตตฺร ตตฺถ ตหึ ตหํ อิจฺจาทิ.

เช่น

เอกโต (ในที่เดียว)	ปุรโต (ในที่ข้างหน้า)	ปจฺฉโต (ในที่ข้างหลัง)
ปสฺสโต (ในด้านข้าง)	ปิฏฺฐิโต (บนหลัง)	ปาทโต (บนเท้า)
สีสโต (บนศีรษะ)	อคฺคโต (บนยอด)	มูลโต (ที่ราก, ที่โคน)
ยตฺร (ในสถานที่ใด)	ยตฺถ (ในสถานที่ใด)	ยหึ (ในสถานที่ใด)
ตตฺร (ในสถานที่นั้น)	ตตฺถ (ในสถานที่นั้น)	ตหึ (ในสถานที่นั้น)

ตหํ (ในสถานที่นั้น) ดังนี้เป็นต้น

สมนฺตา สามนฺตา ปริโต อภิโต สมนฺตโต เอกชฺฌํ เอกมนฺตํ เหฏฺฐา อุปริ อุทฺธํ อโธ ติริยํ สมฺมุขา ปรมฺมุขา อาวิ รโห ติโร อุจฺจํ นีจํ อนฺโต อนฺตรา อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา พาหิรา พาหิรํ พหิ โอรํ ปารํ อารา อารกา ปจฺฉา ปุเร หุรํ เปจฺจ อิจฺเจเต สตฺตมิยา.

นิบาตเหล่านี้คือ

สมนฺตา (ในที่รอบ ๆ)	สามนฺตา (ในที่รอบ ๆ, ในที่ใกล้)
ปริโต (ในที่รอบ ๆ)	อภิโต (ในที่ข้างหน้า)
สมนฺตโต (ในที่รอบ ๆ)	เอกชฺฌํ (ในส่วนเดียว)
เอกมนฺตํ (ในส่วนข้างหนึ่ง)	เหฏฺฐา (ในข้างใต้)
อุปริ (ในเบื้องบน)	อุทฺธํ (ในเบื้องบน)
อโธ (ในเบื้องล่าง)	ติริยํ (ในแนวขวาง)
สมฺมุขา (ในที่ต่อหน้า)	ปรมฺมุขา (ในที่ลับหลัง)

อาวิ (ในที่แจ้ง)	รโห (ในที่ลับ)
ติโร (ในข้างนอก)	อุจฺจํ (ในที่สูง)
นีจํ (ในเบื้องต่ำ)	อนฺโต (ในภายใน)
อนฺตรา (ในระหว่าง)	อชฺฌตฺตํ (ในภายใน)
พหิทฺธา (ในภายนอก)	พาหิรา (ในภายนอก)
พาหิรํ (ในภายนอก)	พหิ (ในภายนอก)
โอรํ (ในฝั่งนี้)	ปารํ (ในฝั่งโน้น)
อารา (ในที่ไกล)	อารกา (ในที่ไกล)
ปจฺฉา (ในภายหลัง)	ปุเร (ในกาลก่อน)
หุรํ (ในโลกอื่น)	เปจฺจ (ในโลกหน้า)

ย่อมประกอบด้วยอรรถของสัตตมีวิภัตติ

สมฺปติ อายติ อชฺช อปรชฺชุ สุเว เสฺว ปรสุเว หิยฺโย ปเร สชฺชุ สายํ ปาโต กาลํ กลฺลํ ทิวา นตฺตํ นิจฺจํ สตตํ อภิณฺหํ อภิกฺขณํ มุหุํ มุหุตฺตํ ภูตปุพฺพํ ปุรา ยทา ตทา กทา อิจฺจาทโย กาลสตฺตมิยา.

นิบาตทั้งหลายเป็นต้นว่า

สมฺปติ (ในกาลนี้)	อายติ (ในกาลต่อไป)	อชฺช (ในวันนี้)
อปรชฺชุ (ในวันพรุ่งนี้)	สุเว (ในวันพรุ่งนี้)	เสฺว (ในวันพรุ่งนี้)
ปรสุเว (ในวันมะรืนนี้)	หิยฺโย (ในวันวาน)	ปเร (ในวานซืน)
สชฺชุ (ในขณะนั้น)	สายํ (ในเวลาเย็น)	ปาโต (ในเวลาเช้า)
กาลํ (ในกาลอันควร)	กลฺลํ (ในเวลาอันสมควร)	ทิวา (ในเวลากลางวัน)
นตฺตํ (ในเวลากลางคืน)	นิจฺจํ (เป็นนิตย์)	สตตํ (เป็นนิตย์)
อภิณฺหํ (เนือง ๆ)	อภิกฺขณํ (เนือง ๆ)	มุหุํ (บ่อย ๆ)
มุหุตฺตํ (ในเวลาชั่วครู่)	ภูตปุพฺพํ (ในกาลก่อน)	ปุรา (ในกาลก่อน)
ยทา (ในกาลใด)	ตทา (ในกาลนั้น)	กทา (ในกาลไร)

ย่อมประกอบด้วยอรรถของกาลสัตตมี

อิติ วิภตฺติยุตฺตานิ.

จบนิบาตอันประกอบด้วยวิภัตติ

[อิติ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถว่า ปริสมาปนะ (จบประโยค) มีอรรถเหมือน นิฏฺฐิต ศัพท์ที่แปลว่า จบ หรืออาจแปลว่า ดังนี้แล ก็ได้ในบางที่]

อวิภตฺติยุตฺเตสุ จ อปฺเปว อปฺเปวนาม นุ อิจฺเจเต สํสยตฺเถ.

อนึ่ง ในบรรดานิบาตที่ไม่ประกอบด้วยอรรถของวิภัตติ นิบาตเหล่านี้คือ

อปฺเปว (ไฉนหนอ) อปฺเปวนาม (ไฉนหนอ) นุ (หรือ)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังสยะ (สงสัย)

[อปฺเปว = อปฺเปว มํ ภควา อฏฺฐิกํ โอวเทยฺย (ไฉนหนอ พระผู้มีพระภาคพึงสอนเราด้วยดี)

อปฺเปวนาม = อปฺเปวนาม อายสฺมา อนุโลมิกานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวมาโน อญฺญมาราเธยฺย (ไฉนหนอ ท่านผู้มีอายุพึงเสพเสนาสนะที่เหมาะสมแล้วยังอรหัตตผลให้สำเร็จได้)

นุ = อหํ นุ โขสฺมิ, โน นุ โขสฺมิ (เรามีอยู่หรือ หรือว่าไม่มีอยู่)]

อทฺธา อญฺญทตฺถุ ตคฺฆ ชาตุ กามํ สสกฺกํ อิจฺเจเต เอกํสตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

อทฺธา (โดยแท้) อญฺญทตฺถุ (โดยแท้) ตคฺฆ (โดยแท้)

ชาตุ (โดยแท้) กามํ (โดยแท้) สสกฺกํ (โดยแท้)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เอกังสะ (แน่นอน)

[อทฺธา = อทฺธา ปีติมโน โหติ (เป็นผู้มีใจยินดีโดยแท้)

อญฺญทตฺถุ = อญฺญทตฺถุ มาณวกานญฺเญว สุตฺวา (ได้ฟังคำของเหล่ามาณพโดยแท้)

ตคฺฆ = ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา, ตคฺฆ สุคต โพชฺฌงฺคา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ดีแท้ ข้าแต่พระสุคต โพชฌงค์ดีแท้)

ชาตุ = น หิ ชาตุคฺคพฺภเสยฺย ปุนเรติ (ย่อมไม่ถึงการอยู่ในครรภ์อีกโดยแท้)

กามํ = กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ (หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่โดยแท้)

สสกฺกํ = ยตฺถ วิญฺญู ปุริโส สสกฺกํ พฺรหฺมจริยํ วเสยฺย (บุรุษผู้เป็นวิญญูชนพึงประพฤติพรหมจรรย์โดยแท้ในที่ใด)

เรื่องนิบาตและอรรถของนิบาต ที่ท่านแสดงไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์นี้ ได้รับการประมวลเป็นคาถาท่องจำไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา อัพยยวรรค ถ้าท่องจำอัพยยวรรคได้ก็จะจำอรรถของอุปสรรคและนิบาตได้เป็นจำนวนมาก ขอนำตัวอย่างมากล่าวไว้ดังต่อไปนี้

สํสยตฺถมฺหิ อปฺเปว อปฺเปว นาม นูติ จ
ตคฺฆมฺเสกํเส สสกฺกํ จาทฺ- ธา กามํ ชาตุ เว หเว.[๖๑]

“นิบาตว่า อปฺเปว, อปฺเปว นาม, นุ ย่อมเป็นไปในอรรถสงสัย ส่วนนิบาตว่า ตคฺฆ, สสกฺกํ, อทฺธา, กามํ, ชาตุ, เว, หเว ย่อมเป็นไปในอรรถแน่นอน”]

เอว อิติ อวธารเณ.

นิบาตว่า เอว ย่อมเป็นไปในอรรถอวธารณะ (ตัดสิน)

[เอว ศัพท์ที่เป็นสันนิฏฐานาวธารณะ คือ ตัดสินด้วยการย้ำความ แปลว่า นั่นเทียว

ถ้าเป็นนิวัตตาปนาวธารณะ คือ ตัดสินด้วยการห้าม แปลว่า เท่านั้น

เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่นิวัตตาปนาวธารณะ ในวรรณกรรมบาลีทั่วไปเป็นการห้ามข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะ คือ การทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๒. ห้ามทัพพะ เช่น กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๓. ห้ามกิริยาเช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

คุณทพฺพกิริยานํ วา พฺยวจฺเฉทวสา ติธา
ติสฺโส ธนุธโร เอว กาโล เอว ธนุธโร
อตฺเถว กาโก เสโตปิ อิทํ เตสํ นิทสฺสนํ.[๖๒]

“อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพท์มี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ ทัพพะ หรือกิริยา เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น), กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) และ อตฺเถว กาโก เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพท์เหล่านั้น”

นอกจากนี้ ความหมายว่า อวธารณะ ในสูตรทางไวยากรณ์ที่ใช้กับ จ ศัพท์ เป็นการห้ามวิธีการในสูตรอีกทอดหนึ่งหรือห้ามศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรอื่น แปลว่า ได้บ้าง เช่น ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง)]

กจฺจิ นุ กินฺนุ นนุ กถํ กึสุ กึ อิจฺเจเต ปุจฺฉนตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

กจฺจิ (หรือ)	นุ (หรือ)	กินฺนุ (เหตุใด)
นนุ (มิใช่หรือ)	กถํ (ไฉน, อย่างไร)	กึสุ (อะไร)
กึ (อะไร)		

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปุจฉนะ (ถาม)

[กจฺจิ = กจฺจิ ขมนียํ (สบายดีหรือ)

นุ= เทวตา นุสิ ตฺวํ (ท่านเป็นเทวดาหรือ)

กินฺนุ = กินฺนุ สนฺตรมาโนว (เหตุใดจึงรีบเร่งอยู่)

นนุ = นนุ ตฺวํ ผคฺคุน กุลปุตฺโต สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต (ดูกรผัคคุนะ เธอเป็นกุลบุตรผู้ออกจากเรือนแล้วถึงการบรรพชาด้วยศรัทธา มิใช่หรือ)

กถํ = อิทํ ภนฺเต กถํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนี้เป็นอย่างไร)

กึสุ = กึสูธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ (อะไรเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)

กึ = กึการณา เม น กโรสิ ทุกฺขํ (ท่านไม่ทำความทุกข์แก่ข้าพเจ้าเพราะเหตุไร)]

เอวํ อิติ อิตฺถํ อิจฺเจเต นิทสฺสเน.

นิบาตเหล่านี้คือ เอวํ (อย่างนี้) อิติ (อย่างนี้) อิตฺถํ (โดยประการอย่างนี้) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นิทัสสนะ (แสดง, ชี้แนะ)

[เอวํ = เอวมฺปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมดำริอย่างนี้)

อิติ = อิติปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมดำริอย่างนี้)

อิตฺถํ = อิตฺถมฺปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมดำริอย่างนี้)]

อิติ เหตุ-วากฺยปริสมตฺตีสุ จ.

นิบาตว่า อิติ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ และวากยปริสมัตติ (จบประโยค) ด้วย

[อิติ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เหตุ มีอรรถเหมือน ตสฺมา มักแปลว่า เพราะเหตุนั้น บางแห่งก็แปลว่า เพราะเหตุนี้ ถ้าเป็นไปในอรรถว่า จบประโยค มักแปลว่า ดังนี้แล

เหตุ = อิติปิ โส ภควา อรหํ (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส)

วากยปริสมัตติ = อตฺตมนา ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุนฺติ (ภิกษุปัญจวัคคีย์ชื่นชมยินดีภาษิตของพระผู้มีพระภาคแล้ว ดังนี้แล)

ในบางแห่ง อิติ ศัพท์มีอรรถอื่นจากอรรถทั้งสองนี้ คือ

๑. อาการะ (กิริยาอาการ) แปลว่า ว่า มักใช้ประกอบร่วมกับกิริยาศัพท์ที่เกี่ยวกับการพูดและการคิด

๒. ปการะ (ความเหมือนกัน) หมายความว่า แสดงศัพท์ที่มีความหมายเป็นประเภทเดียวกัน แปลว่า เป็นต้น เช่น ภูวาทโย ธาตโว (กลุ่มศัพท์มี ภู ธาตุและ วา ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ) อาทิ ศัพท์ในที่นี้ หมายถึง ธาตุที่เป็นอกรรมกธาตุเหมือน ภู ธาตุและสกรรมกธาตุเหมือน วา ธาตุ

๓. อาทิ (เบื้องต้น) แปลว่า เป็นหนต้น, เป็นต้น

๔. อวธารณะ (ตัดสิน) แปลว่า เท่านั้น

๕. ปทัตถวิปัลลาส (เปลี่ยนอรรถของบท)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อิติ เหตุปกาเรสุ อาทิมฺหิ จาวธารเณ
นิทสฺสเน ปทตฺถสฺส วิปลฺลาเส สมาปเน.[๑๖๓]

"อิติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ, ความเหมือนกัน, เบื้องต้น, การตัดสิน, การชี้แนะ, การเปลี่ยนอรรถของบท และการจบ"

อรรถปทัตถวิปัลลาสนี้มีใช้เฉพาะในประโยคที่แสดงการอธิบายในรูปแบบของบทตั้งและบทขยาย อิติ ศัพท์นี้มีอำนาจทำให้บทตั้งแปลทับศัพท์ ไม่แปลออกความหมายเหมือนในประโยคทั่วไป เช่น

โย ปนาติ โย ยาทิโส.[๑๖๔]

"พระดำรัสว่า โย ปน คือ ภิกษุใด หมายถึง ภิกษุเช่นใด"

คำว่า โย ปน เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า โย ยาทิโส เป็นบทขยาย บทตั้งทั้งหมดที่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว

อนึ่ง บทตั้งนั้นมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า เป็นศัพท์ที่แปลทับศัพท์นั้นเอง ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก (สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ส่วนศัพท์อื่นทั้งหมดที่แปลออกความหมายตามปกติ เรียกว่า อัตถปทัตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท ดังคำอธิบายในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมิสฺโส อตฺถปทตฺถโก
อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภเว สทฺทปทตฺถโก.[๑๖๕]

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์อย่างเดียว ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ ถ้าประกอบด้วย อิติ ศัพท์ก็ชื่อว่า สัททปทัตถกะ”]

ยาว ตาว ยาวตา ตาวตา กิตฺตาวตา เอตฺตาวตา กีว อิจฺเจเต ปริจฺเฉทนตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

ยาว (เพียงใด, เท่าใด) ตาว (เพียงนั้น, เท่านั้น)
ยาวตา (มีประมาณเพียงใด) ตาวตา (มีประมาณเพียงนั้น)
กิตฺตาวตา (มีประมาณเท่าไร) เอตฺตาวตา (มีประมาณเท่านี้)
กีว (เพียงไร)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริจเฉทนะ (กำหนด)

[ยาว = ยาวาหํ อาคจฺฉามิ (เราจะมาเพียงใด)

ตาว = ตาว กึ ตฺวมากงฺขสิ (ท่านย่อมต้องการอะไรเพียงนั้น)

ยาวตา = ยาวตา ภิกฺขเว กาสิโกสลา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชาวแคว้นกาสีและชาวแคว้นโกศลมีประมาณเพียงใด)

ตาวตา = ตาวตา ตฺวํ ภวิสฺสสิ อิสิ วา อิสิตฺถาย วา ปฏิปนฺโน (ท่านจักเป็นฤษีหรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นฤษีด้วยเหตุมีประมาณเพียงนั้นหรือ)

กิตฺตาวตา = กิตฺตาวตา นุ โข ภนฺเต อุปาสโก (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าอุบาสกด้วยเหตุมีประมาณเท่าไร)

เอตฺตาวตา = เอตฺตาวตา โข มหานาม อุปาสโก โหติ (ดูกรมหานาม บุคคลชื่อว่าอุบาสกด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้)

กีว = กีว มหตฺตํ อากงฺขสิ (ท่านย่อมปรารถนาความมากเพียงไร)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาประพันธ์คาถาประมวลความในเรื่องนี้ว่า

ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา ตถา
เอตฺตาวตา จ กีเวติ ปริจฺเฉทตฺถวาจกา.[๑๖๖]

"นิบาตว่า ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา เอตฺตาวตา และ กีว แสดงอรรถว่า การกำหนด"]

เอวํ สาหุ ลหุ โอปายิกํ ปติรูปํ อาม สาธุ อิติ สมฺปฏิจฺฉนตฺเถ.

นิบาตทั้งหลายว่า

เอวํ (ขอรับ,ครับ,อย่างนั้น)	สาหุ (ดีแล้ว)	ลหุ (ไม่หนักใจ)
โอปายิกํ (สมควร)	ปติรูปํ (เหมาะสม)	อาม (ใช่ขอรับ)
สาธุ (ดีแล้ว)		

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สัมปฏิจฉนะ (รับคำ)

[เอวํ = เอวํ ภนฺเตติ โข เต ภิกฺขู ภควโต ปฏิสฺสุณิตฺวา (ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระพุทธเจ้าข้า)

สาหุ, ลหุ, โอปายิกํ, ปติรูปํ = อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหีติ วุจฺจมาโน สาหูติ วา ลหูติ วา โอปายิกนฺติ วา ปติรูปนฺติ วา ปาสาทิเกน สมฺปาเทหีติ วา สมฺปฏิจฺฉติ (เมื่อศิษย์กล่าวว่า ท่านผู้เจริญ ท่านจงเป็นอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้า ย่อมรับว่า ดีแล้ว หรือ ไม่หนักใจ หรือ สมควร หรือ เหมาะสม หรือ จงยังไตรสิกขาให้ถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใส)

อาม = อามาวุโส ชานามิ (ผู้มีอายุ ใช่ขอรับ ข้าพเจ้าทราบ)

สาธุ = สาธุ ภนฺเต (ดีแล้ว ท่านผู้เจริญ)]

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

ยถา (ฉันใด)	ตถา (ฉันนั้น)	ยเถว (ฉันใด)
ตเถว (ฉันนั้น)	เอวํ (ฉันนั้น)	เอวเมว (ฉันนั้น)
เอวเมวํ (ฉันนั้น)	เอวมฺปิ (ฉันนั้น)	ยถาปิ (ฉันใด)
เสยฺยถาปิ (ฉันใด)	เสยฺยถาปินาม (ฉันใด)	วิย (ราวกะ)
อิว (เพียงดัง)	ยถริว (ฉันใด)	ตถริว (ฉันนั้น)

ยถานาม (ฉันใด) ตถานาม (ฉันนั้น) ยถาหิ (ฉันใด)
ตถาหิ (ฉันนั้น) ยถาจ (ฉันใด) ตถาจ (ฉันนั้น)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)

[รูปว่า ยถานาม ตถานาม, ยถาหิ ตถาหิ, ยถาจ ตถาจ, เสยฺยถาปินาม บางแห่งปรากฏเป็นรูปแยกกันสองศัพท์ว่า ยถา นาม ตถา นาม, ยถา หิ ตถา หิ, ยถา จ ตถา จ, เสยฺยถาปิ นาม

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาประพันธ์คาถาประมวลความในเรื่องนี้ว่า

ยถา ตถา ยเถเววํ ยถานาม ยถาหิ จ
เสยฺยถาปฺเยวเมวํ วา ตเถว จ ยถาปิ จ.
เอวมฺปิ จ เสยฺยถาปิ- นาม ยถริวาปิ จ
ปฏิภาคตฺเถ ยถาจ วิย ตถริวาปิ จ.[๑๖๗]

"นิบาตว่า ยถา ตถา ยเถว เอวํ ยถานาม ยถาหิ เสยฺยถาปิ เอวเมวํ วา ตเถว ยถาปิ เอวมฺปิ เสยฺยถาปินาม ยถริว ยถาจ วิย และ ตถริว ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เปรียบเทียบ"]

ยถา อิติ โยคฺคตา-วิจฺฉา-ปทตฺถานติวตฺต-นิทสฺสเนสุ จ.

นิบาตว่า ยถา ย่อมเป็นไปในอรรถว่า

โยคคตา (สมควร) วิจฉา (การประกอบซ้ำๆ)
ปทัตถานติวัตตะ (ไม่ล่วงเนื้อความของบท) [คือ ตามลำดับบท]
นิทัสสนะ (ชี้แนะ)

[โยคคตา = ยถาสรูปํ (สมควรแก่สภาพ)

วิจฉา = ยถา ยถา ชินวจนยุตฺตํ หิ ลิงฺคํ (นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ นั่นเทียวมีอยู่โดยประการใดๆ)

ปทัตถานติวัตตะ = ยถาสตฺติ (ตามความสามารถ)

นิทัสสนะ = ตํ ยถา อ อา อิ อี ฯเปฯ อํ อิติ (อักษรเหล่านั้นคืออะไร เสียงเหล่านี้ คือ อ อา อิ อี ฯเปฯ อํ ชื่อว่า อักษร)]

เอวํ อิติ อุปเทส-ปญฺหาทีสุ จ.

นิบาตว่า เอวํ (อย่างนี้, หรือ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อุปเทสะ (ชี้แจง) และปัญหา (ถาม) เป็นต้น

[อุปเทสะ = เอวํ นิสีทิตพฺพํ (พึงนั่งอย่างนี้), เอวํ อภิกฺกมิตพฺพํ (พึงก้าวไปอย่างนี้)

ปัญหา = สจฺจํ กิร ตฺวํ เอวํ วเทสิ (ได้ยินว่าท่านพูดอย่างนี้ จริงหรือ)

เอวํ ศัพท์เป็นนิบาตที่ใช้มากเหมือน อิติ ศัพท์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ เอวํ ไว้ว่า

เอวํ นิทสฺสนากาโร-　　ปมาสุ สมฺปหํสเน
อุปเทเส จ วจน-　　ปฏิคฺคาเห’วธารเณ
ครหาเยท’มตฺเถ จ　　ปริมาเณ จ ปุจฺฉเน.[๖๘]

“เอวํ ศัพท์ย่อมเป็นไปในการชี้แนะ แสดงอาการ การเปรียบเทียบ ความร่าเริง การชี้แจง การรับคำ การกำหนด การตำหนิ อรรถของ อิม ศัพท์ การปริมาณ และการถาม”]

กิญฺจาปิ อิติ อนุคฺคหตฺเถ.

นิบาตว่า กิญฺจาปิ (แม้ก็จริง, ถึงแม้ว่า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อนุคคหะ (ชมเชย)

[นิบาตว่า กิญฺจาปิ ใช้ในการชมเชย มักวางไว้ในประโยคต้น ส่วนประโยคหลังจะมีคำว่า ตถาปิ (ถึงอย่างนั้น, แต่) อยู่ในเบื้องต้นของพากย์ เช่น กิญฺจาปิ โส อภิรูโป, ตถาปิ ทุปฺปญฺโญ (เขามีรูปงามแม้ก็จริง แต่เป็นคนไร้ปัญญา) บางแห่ง กิญฺจาปิ ก็ใช้ในการตำหนิอีกด้วย เช่น กิญฺจาปิ เสกฺโข, ตถาปิ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อุจฺจินตุ (ท่านพระอานนท์เป็นพระเสกขะแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นจงเลือกเอาท่านพระอานนท์เถิด)]

อโห อิติ ครห-ปสํสน-ปตฺถเนสุ จ.

นิบาตว่า อโห (โอ, น่าอัศจรรย์หนอ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ครหะ (ติเตียน), ปสังสนะ (สรรเสริญ) และปัตถนะ (ปรารถนา)

[ครหะ = อโห อมฺหากํ ปณฺฑิตก (โอ บัณฑิตผู้น่ารังเกียจของพวกเรา)

ปสังสนะ = อโห อจฺฉริโย ชิโน (โอหนอ พระชินเจ้าเป็นผู้น่าอัศจรรย์)

ปัตถนะ = อโห วตายํ ปพฺพเชยฺย (โอหนอ บุคคลนี้พึงบวช)]

นาม อิติ ครห-ปสํสน-สญฺญา-ปญฺเหสุ จ.

นิบาตว่า นาม ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ครหะ (ติเตียน) ปสังสนะ (สรรเสริญ) สัญญา (ชื่อ) ปัญหา (ถาม)

[นาม ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า

- ติเตียน และสรรเสริญ เป็นเครื่องแสดงการติเตียนหรือสรรเสริญให้ปรากฏ แปลว่า หนอ
- อรรถว่า ชื่อ แปลว่า ชื่อ, ชื่อว่า
- อรรถว่า คำถาม แปลว่า หรือ เช่น

ครหะ = อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสสิ (พ่อสุทิน [ทรัพย์ของเรา] มีอยู่หนอ เจ้ากลับบริโภคขนมกุมมาสบูด)

ปสังสนะ = สาวกาปิ นาม เอวํ มหิทฺธิกา (แม้พระสาวกทั้งหลายก็มีฤทธิ์มากหนอ), ยตฺร หิ นาม สาวโกปิ เอวํ มหิทฺธิโก ภวิสฺสติ (แม้พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็มีฤทธิ์มากอย่างนี้หนอ)

สัญญา = ตโย สรา รสฺสา นาม โหนฺติ (สระ ๓ เสียงชื่อว่า รัสสะ)

ปัญหา = กึ นาเมตํ (สิ่งนี้เป็นอะไรหรือ)]

สาธุ อิติ ปสํสนยาจเนสุ จ.

นิบาตว่า สาธุ (ดีแล้ว, ขอโอกาส) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปสังสนะ (สรรเสริญ) และ ยาจนะ (ขอ)

[ปสังสนะ = สาธุ สาธุ สาริปุตฺต (ดูกรสารีบุตร ดีล่ะๆ)

ยาจนะ = สาธุ เม ภนฺเต ภควา ธมฺมํ เทเสตุ (ขอประทานวโรกาส ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์เถิด) [อรรถดังกล่าวใช้ในเวลาที่ต้องการให้พระพุทธเจ้าแสดงธรรม หรือขอโอกาสอื่นๆ]

อิงฺฆ หนฺท อิจฺเจเต โจทนตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ อิงฺฆ (เอาเถิด), หนฺท (เชิญเถิด) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า โจทนะ (ชักชวน)

[อิงฺฆ = อิงฺฆ เมตํ ปานียํ อาหร (เอาเถิด เธอจงนำน้ำดื่มมาให้แก่เรา)

หนฺท = หนฺท ปิณฺฑํ ปฏิคฺคห (เชิญเถิด ท่านจงรับก้อนข้าว)]

สาธุ สุฏฺฐุ เอวเมตนฺติ อนุโมทเน.

นิบาตเหล่านี้คือ สาธุ (สมควรแล้ว) สุฏฺฐุ (ดีแล้ว), เอวเมตํ (ข้อนี้ชอบแล้ว) ย่อมเป็นไปในอรรถ อนุโมทนะ (ยินดีปรีดา)

[สาธุ, สุฏฺฐุ = ปเรหิ ปตฺติยา ทินฺนาย สาธุ สุฏฺฐูติ อนุโมทติ (เมื่อผู้อื่นอุทิศส่วนบุญให้ ย่อมยินดีว่า สมควรแล้ว ดีแล้ว)

เอวเมตํ = เอวเมตํ มหาราช (ข้าแต่มหาราช ข้อนี้ชอบแล้ว)]

กิร อิติ อนุสฺสวนอสฺสทฺเธยฺเยสุ.

นิบาตว่า กิร (ดังได้สดับมา, ได้ยินว่า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อนุสสวนะ (ได้ยินมา) อัสสัทเธยยะ (ไม่เชื่อถือ)

[อนุสสวนะ = สจฺจํ กิเรวมาหํสุ (ดังได้สดับมา คำที่พวกเขากล่าวไว้อย่างนี้จริง)

อัสสัทเธยยะ = เกจิ กิร วทนฺติ (ได้ยินว่าบางคนกล่าวไว้)

กิร ศัพท์มีคำแปลเหมือนกันในอรรถทั้ง ๒ อรรถแรกแสดงการได้ยินมาเท่านั้น อรรถหลังแสดงความไม่เชื่อถือข้อความที่แสดงไว้ในพากย์นั้น และในบางแห่ง กิร ศัพท์ยังแสดงอรรถวิตถาระ (ขยายความ) อีกด้วย ดังประโยคในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เต กิร ปุญฺญวิเสสาธิคเตน มหนฺเตน อตฺตโน สิริวิภเวน นกฺขตฺตํ กีฬนฺตา ตาย สมฺปตฺติมหนฺตตาย “อาหารํ ปริภุญฺชิมฺหา, น ปริภุญฺชิมฺหา”ติปิ น ชานนฺติ.[๑๖๙]

“ความพิสดารว่า เทวดาเหล่านั้น เล่นนักษัตรอยู่ ด้วยสิริสมบัติอันยิ่งใหญ่ของตน ที่ได้รับด้วยบุญพิเศษ ย่อมไม่รู้ว่าเราบริโภคอาหารแล้วหรือยังมิได้บริโภค เพราะสมบัติอันยิ่งใหญ่นั้น”

คัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคอธิบายไว้ว่า

เต กิราติอาทิ วิตฺถารทสฺสนํ. กิรสทฺโท เหตฺถ วิตฺถารโชตโกเยว.[๑๗๐]

“คำว่า เต กิร เป็นต้นเป็นการแสดงโดยพิสดาร โดยแท้จริงแล้ว กิร ศัพท์ในพากย์นี้แสดงความพิสดารนั่นเทียว”]

นูน อิติ อนุมานานุสฺสรณปริวิตกฺกเนสุ.

นิบาตว่า นูน (หนอ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อนุมานะ (การอนุมาน) อนุสสรณะ (การระลึก) ปริวิตักกนะ (การคิด)

[อนุมานะ = น หิ นูน โส ธมฺมวินโย โอรโก (ธรรมวินัยนั้นมิใช่ของทรามโดยแท้หนอ)

อนุสสรณะ = สา นูน กปณา อมฺมา (พระมารดานั้นจะลำบากใจหนอ)

ปริวิตักกนะ = โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา ฯเปฯ กาหามิ กุสลํ พหุํ (เรานั้นไปจากอัตภาพนี้แล้วจักบำเพ็ญบุญเป็นอันมากหนอ)]

กสฺมา อิติ การณปุจฺฉเน.

นิบาตว่า กสฺมา (เพราะเหตุไร, เหตุใด) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า การณปุจฉนะ (ถามเหตุ)

[กสฺมา = กสฺมา โน วิชหิสฺสสิ (เหตุใดท่านจึงละพวกเราไป)

บทว่า กสฺมา ที่เป็นสรรพนาม อาจแปลว่า จากบุคคลใด หรือ จากที่ไหน โดยเป็นวิเสสนะของ ปุคฺคลา หรือ ฐานา แต่ กสฺมา ที่เป็นนิบาตไม่ใช่วิเสสนะของบทใดทั้งสิ้น จึงไม่จำเป็นต้องหาวิเสสยะว่า การณา มาประกอบร่วมกับบทนี้]

ยสฺมา ตสฺมา ตถาหิ เตน อิจฺเจเต การณจฺเฉทนตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ ยสฺมา (เพราะเหตุใด), ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น), ตถาหิ (เพราะเหตุนั้น), เตน (เพราะเหตุนั้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า การณัจเฉทนะ (กำหนดเหตุ)

[ยสฺมา, ตสฺมา = ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา, ตสฺมา รูปํ อาพาธาย สํวตฺตติ (ดูกรภิกษุทั้งหลายเพราะรูปเป็นอนัตตา จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ)

ตถาหิ = ตถาหิ ปน เม อยฺยปุตฺต ภควา นิมนฺติโต สฺวาตนาย ภตฺตํ สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน (ข้าแต่พระลูกเจ้า เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคได้รับนิมนต์ของข้าพระองค์แล้ว เสด็จไปฉันภัตกับภิกษุสงฆ์เพื่อภัตในวันพรุ่งนี้)

เตน = สุญฺญํ เม อาคารํ ปวิสิตพฺพํ อโหสิ, เตน ปาวิสึ (เราควรเข้าไปสู่เรือนว่าง ดังนั้นจึงเข้าไปแล้ว)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวเกี่ยวกับนิบาตประเภทนี้ว่า

ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตเนติ การเณ สิยุํ.[๑๗๑]

"นิบาตว่า ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตน พึงมีในอรรถว่าเหตุ"]

สห สทฺธึ สมํ อมา อิติ สมกฺริยายํ.

นิบาตว่า สห (กับ) สทฺธึ (กับ) สมํ (เสมอ) อมา (กับ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สมกริยา (กระทำพร้อมกัน)

[สห = ปุตฺเตน สห อาคโต (มาแล้วกับด้วยบุตร)

สทฺธึ = ปุตฺเตน สทฺธึ อวิปฺปวาสํ (การไม่พลัดพรากกับด้วยบุตร)

สมํ = สหสฺเสน สมํ มิตา (นับเสมอด้วยพัน)

อมา = สพฺพกิจฺเจสุ อมา วตฺตตีติ อมจฺโจ (บุคคลใดย่อมเป็นไปกับ[ด้วยพระราชา]ในกิจทั้งปวง เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อมัจจะ)]

วินา ริเต อิติ วิปฺปโยเค.

นิบาตว่า วินา (เว้น), ริเต (เว้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิปปโยคะ (ปราศจาก)

[วินา = วินา สทฺธมฺมา นตฺถญฺโญ โกจิ นาโถ โลเก วิชฺชติ (เว้นจากพระสัทธรรม จะมีที่พึ่งอื่นอะไรในโลก)

ริเต = ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ (บุคคลเว้นจากพระสัทธรรม จักได้ความสุขแต่ที่ไหน)]

นานา ปุถุ พหุปฺปกาเร.

นิบาตว่า นานา (ต่างๆ), ปุถุ (มาก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า พหุปปการะ (เป็นอันมาก)

[นานา = เต ภิกฺขู นานากุลา ปพฺพชิตา (ภิกษุเหล่านั้นออกบวชจากตระกูลต่างๆ)

ปุถุ = ปุถุ กิเลเส ชเนตีติ ปุถุชฺชโน (บุคคลใดยังกิเลสอันมากให้เกิดขึ้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปุถุชน)]

ปุถุ วิสุํ อสงฺฆาเต จ.

นิบาตว่า ปุถุ (ต่างหาก), วิสุํ (ต่างหาก, โดยเฉพาะ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อสัง-ฆาตะ (ไม่รวมกัน, ไม่ปะปน)

[ปุถุ = อริเยหิ ปุถุภูโต ชโนติ ปุถุชฺชโน (ชนใดเป็นต่างหากจากพระอริยะ เหตุนั้น ชนนั้นชื่อว่า ปุถุชน)

วิสุํ = วิสุํ กมฺมํ กรึสุ (ได้กระทำกรรมโดยเฉพาะแล้ว)]

ทุฏฺฐุ กุ ชิคุจฺฉายํ.

นิบาตว่า ทุฏฺฐุ (ไม่ดี, ทราม), กุ (ไม่ดี) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ชิคุจฉา (น่ารังเกียจ)

[ทุฏฺฐุ = ทุฏฺฐุ กตํ (การกระทำไม่ดี)

กุ = กุกตํ (การกระทำไม่ดี)]

ปุน อปฺปจเม.

นิบาตว่า ปุน (อีก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อัปปฐมะ (ไม่ใช่ครั้งเดียว)

[ปุน = ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คจฺฉนฺโต วา คจฺฉามีติ ปชานาติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเดินอยู่ย่อมรู้ว่าเดินอยู่)]

กถญฺจิ กิจฺฉตฺเถ จ.

นิบาตว่า กถญฺจิ (ลำบาก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า กิจฉะ (ลำบาก)

[กถญฺจิ = โก จาปิ ปชฺชลิตโลหคุฬํ คเหตุํ สกฺโกติ กถญฺจิทปิ ปาณิตเลน ภูมึ (ใครเล่าจะสามารถจับก้อนเหล็กที่ลุกโชติช่วงอยู่บนแผ่นดินแม้ด้วยฝ่ามืออย่างลำบาก)]

ธา กฺขตฺตุํ สกิญฺจ สงฺขฺยาวิภาเค.

ปัจจัยว่า ธา (ส่วน), ปัจจัยว่า กฺขตฺตุํ (ครั้ง), ศัพท์ว่า สกึ (ครั้งเดียว) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังขยาวิภาคะ (แบ่งจำนวน)

[ธา = เอกธา (โดยส่วนเดียว)

กฺขตฺตุํ = ทฺวิกฺขตฺตุํ (สองครั้ง)

สกึ = สกึ นิมุคฺโค (ดำลงครั้งเดียว]

อีสกํ อปฺปตฺเถ.

นิบาตว่า อีสกํ (เล็กน้อย) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อัปปะ (เล็กน้อย)

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า อีสกํ อปฺปมนฺเทสุ (อีสกํ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า น้อย และช้า) เช่น อีสกํ

หสติ (ย่อมยิ้มเล็กน้อย), อีสกํ คจฺฉติ (ย่อมไปช้า) ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาซึ่งมีข้อความตรงกับฎีกาของคัมภีร์สิทธานตเกามุทีชื่อพาลมโนรมา (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๐) ว่า มนากฺ, อีษทฺ อิทํ ทฺวยมลฺเป (สองศัพท์นี้ว่า มนากฺ และ อีษตฺ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เล็กน้อย)]

สณิกํ มนฺทตฺเถ.

นิบาตว่า สณิกํ (ล่าช้า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มันทะ (เชื่องช้า)

[สณิกํ = สณิกํ กโรติ (ย่อมกระทำช้า)

คัมภีร์พาลมโนรมา (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๐) กล่าวว่า ศฺไนสฺ กฺริยามานฺเทฺย (ศฺไนสฺ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความช้าของกิริยา)]

ขิปฺปํ อรํ ลหุ อาสุํ ตุณฺณํ อจิรํ สีฆตฺเถ.

นิบาตว่า ขิปฺปํ (รวดเร็ว), อรํ (รวดเร็ว), ลหุ (รวดเร็ว), อาสุํ (รวดเร็ว), ตุณฺณํ (รวดเร็ว), อจิรํ (ไม่ชักช้า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สีฆะ (รวดเร็ว)

[ขิปฺปํ = ขิปฺปํ กโรติ (ย่อมกระทำเร็ว)

อรํ = อรํ สีฆํ ชรา อสฺสาติ อรญฺชโร (อรัญชระ คือ สิ่งที่เสื่อมไว = น้ำส้ม)

ลหุ = ลหุ อตฺถํ วิจินฺตกา (ผู้ดำริประโยชน์เร็ว)

อาสุํ = อาสุํ คมนตฺถาย อสฺโส (ม้าเพื่อการเดินทางเร็ว)

ตุณฺณํ = ตุณฺณํ วายตีติ ตุณฺณวาโย (ตุณณวายะ คือ ผู้เย็บเร็ว = ช่างเย็บ)

อจิรํ = อจิรํ วตยํ กาโย ปจวึ อธิเสสฺสติ (ร่างกายนี้ไม่นานนักจะนอนทับแผ่นดิน)

ปทรูปสิทธิปกรณ์จัดบทเหล่านี้ไว้ในหมวดนิบาต แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่าเป็นนามศัพท์นปุงสกลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เวโค ชโว รโย ขิปฺปํ ตุ สีฆํ ตุริตํ ลหุ
อาสุ ตุณฺณ'มรํ จาวิ- ลมฺพิตํ ตุวฏมฺปิ จ.[๑๗๒]

"กำลังเร็ว = เวค, ชว, รย; ความเร็ว = ขิปฺป, สีฆ, ตุริต, ลหุ, อาสุ, ตุณฺณ, อร, อวิลมฺพิต, ตุวฏ"]

จิรํ จิรสฺสํ ทีฆกาเล.

นิบาตว่า จิรํ (นาน), จิรสฺสํ (นาน) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทีฆกาละ (กาลอันยาวนาน)

[จิรํ = จิรํ คนฺตฺวา (ไปนานแล้ว)
จิรสฺสํ = จิรสฺสํ วต (นานหนอ)]

เจ ยทิ สงฺกาวฏฺฐาเน.

นิบาตว่า เจ (หากว่า), ยทิ (ผิว่า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังกาวัฏฐานะ (การตั้งอยู่แห่งความสงสัย)

[เจ = เอวํ เจ สตฺตา ชาเนยฺยุํ (หากว่าเหล่าสัตว์พึงรู้อย่างนี้)
ยทิ = ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ (ผิว่าเราพึงโกรธแก่เขา)
มีนิบาตอีกศัพท์หนึ่งที่ใช้มากเหมือน เจ และ ยทิ คือ สเจ (ถ้าว่า)]

ธุวํ ถิราวธารเณสุ.

นิบาตว่า ธุวํ (แน่แท้) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ถิระ (มั่นคง) และอวธารณะ (ตัดสิน)

[ถิระ = ยสฺส นตฺถิ ธุวํ ฐิติ (การตั้งอยู่แน่แท้ย่อมไม่มีแก่สรีระใด)
อวธารณะ = ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ (ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่แท้)]

หา วิสาเท.

นิบาตว่า หา (โอหนอ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิสาทะ (เหนื่อยอ่อน)

[หา = หา เม ปุตฺโต มโต (โอหนอ บุตรของเราตายแล้ว)]

ตุณฺหี อภาสเน.

นิบาตว่า ตุณฺหี (นิ่ง) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อภาสเน (ไม่พูด)

[ตุณฺหี = ตุณฺหีภูโต (เป็นผู้นิ่งแล้ว)]

สจฺฉิ ปจฺจกฺเข.

นิบาตว่า สจฺฉิ (แจ้ง) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปัจจักขะ (ประจักษ์แจ้ง)

[สจฺฉิ = ปจฺจกฺเข สจฺฉิกตฺวา (กระทำให้แจ้งในที่เบื้องหน้าแล้ว)]

มุสา มิจฺฉา อลิกํ อสจฺเจ.

นิบาตว่า มุสา (เท็จ), มิจฺฉา (เท็จ), อลิกํ (เท็จ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อสัจจะ (ไม่จริง)

[มุสา = มุสา เม ภณมานาย (เมื่อเราพูดเท็จอยู่)
มิจฺฉา = อิทํ โว มิจฺฉา (ข้อนี้เป็นความเท็จของท่านทั้งหลาย)
อลิกํ = อลิกํ ภาสติ อยํ ธุตฺโต (นักเลงพนันคนนี้พูดเท็จ)]

สุวตฺถิ อาสีสตฺเถ อิจฺจาทิ.

นิบาตว่า สุวตฺถิ (สวัสดิภาพ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อาสีสะ (อวยพร, ปรารถนาดี) ดังนี้เป็นต้น

[สุวตฺถิ = เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ (ด้วยสัจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี)
แม้นิบาตว่า โสตฺถิ ก็มีอรรถเหมือน สุวตฺถิ เช่นกัน]

ตุนตฺวานตฺวาปจฺจยนฺตา อุสฺสุกฺกนตฺเถ ภวนฺติ.

ศัพท์อันมี ตุน ปัจจัย, ตฺวาน ปัจจัยและ ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมเป็นไปในอรรถว่า อุสสุกกนะ (พยายาม = มองหากริยาหลัง)

[คำว่า อุสฺสุกฺกน คือ ความพยายามเพื่อมองหากริยาหลัง หมายความว่า บทที่ลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นไม่อาจใช้เป็นกริยาคุมพากย์ได้ เมื่ออยู่ในประโยคจะต้องมองหากริยาหลังเพื่อเข้าสัมพันธ์ด้วย เช่น โก ทิสฺวา นปฺปสีเทยฺย (ใครเห็นแล้วจะไม่พึงเลื่อมใส) คำว่า ทิสฺวา สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย บทนี้มองหากริยาคุมพากย์คือ ปสีเทยฺย (พึงเลื่อมใส) ดังคำอธิบายในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

อุสฺสุกฺกนตฺโถ นาม อุสฺสาโห อตฺโถ. โย หิ อตฺโถ เอเกเนว ปเทน อปริสมตฺโต ปทนฺตรตฺถํ อเปกฺขติ, โส อุสฺสุกฺกนตฺโถ. ยถา ทิสฺวาติ วุตฺเต เอวมาหาติ วา เอวมกาสีติ วา สมฺพนฺโธ โหติ.[๑๗๓]

“อรรถพยายาม ชื่อว่า อุสสุกกนัตถะ ซึ่งอธิบายได้ว่า อรรถใดไม่สำเร็จด้วยบทหนึ่งนั่นเทียว ย่อมมองหาอรรถของบทอื่น อรรถนั้นชื่อว่า อุสสุกกนัตถะ เช่น เมื่อกล่าวว่า ทิสฺวา (เห็นแล้ว) ย่อมมีการสัมพันธ์ว่า กล่าวแล้วอย่างนี้ หรือ ได้กระทำแล้วอย่างนี้”

คัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๖) อธิบาย นตฺวา (นอบน้อมแล้ว) เป็นปัจจุบันกาลว่า นมามิ (ย่อมนอบน้อม) หรือ อนมึ (ได้นอบน้อมแล้ว) โดยกล่าวว่าบทนี้เป็นปัจจุบันกาลหรืออดีตกาล แต่อาจารย์พม่ารุ่นหลังไม่ยอมรับความเห็นนี้ เพราะขัดแย้งกับลักษณะของ ตฺวา ปัจจัยที่ใช้คุมพากย์ไม่ได้]

ยถา ปสฺสิตุน ปสฺสิย ปสฺสิตฺวาน ปสฺสิตฺวา ทิสฺวา ทิสฺวาน ทสฺเสตฺวา ทาตุน ทตฺวาน ทตฺวา อุปาทาย ทาเปตฺวา วิญฺญาเปตฺวา วิเจยฺย วิเนยฺย นิหจฺจ สเมจฺจ อเปจฺจ อุเปจฺจ อารพฺภ อาคมฺม อิจฺจาทิ.

เช่น

ปสฺสิตุน (เห็นแล้ว)	ปสฺสิย (เห็นแล้ว)	ปสฺสิตฺวาน (เห็นแล้ว)
ปสฺสิตฺวา (เห็นแล้ว)	ทิสฺวา (เห็นแล้ว)	ทิสฺวาน (เห็นแล้ว)
ทสฺเสตฺวา (แสดงแล้ว)	ทาตุน (ให้แล้ว)	ทตฺวาน (ให้แล้ว)
ทตฺวา (ให้แล้ว)	อุปาทาย (อาศัยแล้ว)	
ทาเปตฺวา (ยังบุคคลให้ให้แล้ว)	วิญฺญาเปตฺวา (ยังบุคคลให้รู้แล้ว)	
วิเจยฺย (เลือกเฟ้นแล้ว)	วิเนยฺย (ขจัดแล้ว)	นิหจฺจ (หมอบแล้ว)
สเมจฺจ (สงบแล้ว)	อเปจฺจ (ละไปแล้ว)	อุเปจฺจ (เข้าถึงแล้ว)
อารพฺภ (เริ่มแล้ว)	อาคมฺม (อาศัยแล้ว)	

ดังนี้เป็นต้น

[รูปว่า อเปจฺจ (ละไปแล้ว) พบในฉบับทั้งหมด แต่รูปเดิมอาจเป็น อเวจฺจ (หยั่งลงแล้ว = ตั้งมั่น) ดังคำว่า อเวจฺจปฺปสาโท (ความเลื่อมใสตั้งมั่น)]

เอวํ นามาขฺยาโตปสคฺควินิมุตฺตํ ยทพฺยยลกฺขณํ, ตํ สพฺพํ นิปาตปทนฺติ เวทิตพฺพํ.

บทใดที่พ้นแล้วจากความเป็นนาม อาขยาต และอุปสรรค อย่างนี้ มีลักษณะอันไม่กระจายรูป บททั้งหมดนั้นพึงทราบว่าคือบทนิบาต

[ข้อความนี้เป็นคำลงท้ายของเรื่องนิบาต

คำว่า อพฺยย มาจาก น + วฺยย (วิ + อย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยยติ ภิชฺชตีติ พฺยยํ, น พฺยยํ อพฺยยํ = อัพยยะ คือ บทที่ไม่เปลี่ยนแปลง]

วุตฺตญฺจ

“มุตฺตํ ปทตฺตยา ตสฺมา นิปตตฺยนฺตรนฺตรา
เนปาติกนฺติ ตํ วุตฺตํ ยํ อพฺยยสลกฺขณนฺ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“บทใดมีลักษณะของตน ไม่เปลี่ยนแปลง พ้นแล้วจากบททั้ง ๓ นั้น [คือ นาม อาขยาต และอุปสรรค] ย่อมลงในระหว่างๆ บทนั้นเรียกว่า นิบาต”

[คำว่า ย่อมลงในระหว่างๆ หมายความว่า ประกอบไว้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุดของบท ดังข้อความที่กล่าวมาแล้วว่า จาที ปทาทิมชฺฌนฺเต นิปาตา นิปตนฺตีติ (ศัพท์ทั้งหลายมี จ เป็นต้นย่อมลงในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ของบท ดังนั้นจึงชื่อว่า นิบาต)

รูปคาถาข้างต้นใช้ตามฉบับสิงหลและพยาขยาของสิงหล ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า

มุตฺตํ ปทตฺตยา ยสฺมา ตสฺมา นิปตตฺยนฺตรา

รูปนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาซึ่งมิได้แสดงความเป็นเหตุผลไว้ด้วย ยสฺมา และ ตสฺมา

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารแสดงลักษณะของนิบาตว่า

สทิสา เย ติลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุ เต นิปาตาติ กิตฺติตา.[๑๗๔]

“ศัพท์เหล่าใดเหมือนกันในลิงค์ทั้งสาม ในวิภัตติทั้งปวง และในพจน์ทั้งปวง ศัพท์เหล่านั้นเรียกว่า นิบาต”]

เนปาติกปทํ นิฏฺฐิตํ.

จบบทนิบาต

ปุลฺลิงฺคํ อิตฺถิลิงฺคญฺจ นปุํสกมถาปรํ
ติลิงฺคญฺจ อลิงฺคญฺจ นามิกํ ปญฺจธา ฐิตํ.

"นามศัพท์มี ๕ ประเภท คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์ นามอันมีไตรลิงค์นอกจากทั้งสามนั้น และนามอลิงค์"

[คาถานี้กล่าวสรุปบทนาม ๕ ประเภท คือ

๑. ปุงลิงค์ นามศัพท์เพศชาย

๒. อิตถีลิงค์ นามศัพท์เพศหญิง

๓. นปุงสกลิงค์ นามศัพท์เพศบัณเฑาะก์

๔. ติลิงค์ นามศัพท์ ๓ เพศ คือ สรรพนาม ๒๕ ศัพท์ตั้งแต่ สพฺพ ถึง จตุ ศัพท์

๕. อลิงค์ นามศัพท์ที่ไม่ปรากฏเพศ คือ ตุมฺห, อมฺห และสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ ถึง อฏฺฐารส พร้อมทั้ง กติ ศัพท์ อนึ่ง แม้ศัพท์ที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้น, อุปสรรค และนิบาตก็เป็นอัพยยศัพท์เหมือนอลิงคนาม ท่านจึงกล่าวไว้ท้ายอลิงคนามนี้]

อิติ ปทรูปสิทฺธิยํ นามกณฺโฑ ทุติโย.

จบนามกัณฑ์ที่ ๒ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

สรุปความในอลิงค์

๑. สัญญาสูตร มี ๑ สูตร คือ

- ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย = ปัจจัยมี โต เป็นต้นมีชื่อว่า วิภัตติ

๒. โลปวิธิสูตรและอาเทสวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- จตูปปทสฺส โลโป ฯเปฯ นวา = ลบ ตุ ของ จตุ และแปลง จ เป็น จุ หรือ โจ

๓. อาเทสวิธิสูตร มี ๓๖ สูตร คือ

- ตฺวมหํ สิมฺหิ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ สิ วิภัตติ เป็น ตฺวํ และ อหํ
- มยํ โยมฺหิ ปจเม = แปลง อมฺห ศัพท์กับ โย ปฐมาวิภัตติเป็น มยํ
- ตวํมมญฺจ นวา = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติ เป็น ตวํ และ มมํ
- ตํมมํมฺหิ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติ เป็น ตํ และ มํ
- ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว'มํมฺหิ = แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติเป็น ตุวํ และ ตฺวํ
- วา ยฺวปฺปฐโม = แปลง โย ทุติยาวิภัตติ เป็น อากํ
- นามฺหิ ตยามยา = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติ เป็น ตยา และ มยา
- ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา = แปลง ต อักษรเป็น ตฺว
- สสฺสํ = แปลง ส วิภัตติเป็น อํ
- ตวมม เส = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติ เป็น ตว และ มม
- ตุยฺหํมยฺหญฺจ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติ เป็น ตุยฺหํ และ มยฺหํ
- อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส = แปลง อมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติเป็น มมํ
- ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ = แปลง นํ วิภัตติเป็น อากํ และ อํ
- ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ สฺมึ วิภัตติ เป็น ตยิ และ มยิ

- ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น โว และ โน
- เตเมกวจเนสุ จ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติ เป็น เต และ เม
- วา ตติเย จ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติ เป็น เต และ เม
- พหุวจเนสุ โวโน = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติ เป็น โว และ โน
- ปญฺจาทีนมกาโร = แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นกับ โย วิภัตติเป็น อ
- ปญฺจาทีนมตฺตํ = แปลงสระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์ เป็นต้น เป็น อ
- เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา = แปลงสระท้ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ เป็น อา
- เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน = แปลง ท ของ ทส เป็น ร
- วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ = แปลง ทฺวิ เป็น พา
- ทเส โส นิจฺจญฺจ = แปลง ฉ เป็น โส
- ล ทรานํ = แปลง ท และ ร เป็น ล
- อฏฺฐาทิโต จ = แปลง ท ของ ทส เป็น ร
- ตฺรโตเถสุ จ = แปลง กึ เป็น กุ
- สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา = แปลง เอต เป็น อ
- เอ โตเถสุ จ = แปลง เอต เป็น เอ
- อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ = แปลง อิม เป็น อิ
- เตฺร นิจฺจํ = แปลง เอต เป็น อ
- กิสฺส ก เว จ = แปลง กึ เป็น ก
- กุ หึหํสุ จ = แปลง กึ เป็น กุ
- สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา = แปลง สพฺพ เป็น ส
- เอต รหิมฺหิ = แปลง อิม เป็น เอต
- อ ธุนามฺหิ จ = แปลง อิม เป็น อ

๔. ปฏิเสธวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- น อํมฺหิ = ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติ เป็น เต และ เม

๕. ปัจจยวิธิสูตร มี ๑๑ สูตร คือ

- กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ = ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ
- ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ = ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมี
- สพฺพโต ธิ = ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์
- กิสฺมา โว = ลง ว ปัจจัยท้าย กึ
- หึหํหิญฺจนํ = ลง หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้าย กึ
- ตมฺหา จ = ลง หึ และ หํ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์
- อิมสฺมา หธา จ = ลง ห หรือ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์
- ยโต หึ = ลง หึ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์
- กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ = ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์
- ตมฺหา ทานิ จ = ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์
- อิมสฺมา รหิธุนา จ = ลง รหิ, ธุนา และปัจจัยอื่นๆ ท้าย อิม ศัพท์

การกกัณฑ์

[การกกัณฑ์เป็นปริจเฉทที่ว่าด้วยอรรถของวิภัตตินามทั้ง ๗ หมวดโดยละเอียด มีหลักเกณฑ์ในการลงวิภัตติอย่างเป็นระบบ ช่วยให้เข้าใจวิธีประกอบวิภัตตินามอย่างเหมาะสม ซึ่งจะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจภาษาบาลีเป็นอย่างดี ความเข้าใจเช่นนี้ส่งผลให้สามารถศึกษาพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องตามอรรถและพยัญชนะ ดังนั้น พระพุทธัปปิยะจึงกล่าวการกกัณฑ์ต่อจากนามกัณฑ์]

อถ วิภตฺตีนมตฺถเภทา วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวจำแนกอรรถของวิภัตติทั้งหลาย ณ บัดนี้

ตตฺถ เอกมฺปิ อตฺถํ กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ วิภชนฺตีติ วิภตฺติโย, สฺยาทโย.

ในพากย์นั้น ศัพท์เหล่าใดย่อมจำแนกเนื้อความแม้อย่างเดียวให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์เป็นต้น เหตุนั้น ศัพท์เหล่านั้นชื่อว่า วิภัตติ หมายถึงวิภัตตินามอันมี สิ วิภัตติเป็นต้น

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิภตฺติ ที่แสดงความหมายว่า ศัพท์ที่จำแนกอรรถด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กมฺมาทิ หมายเอา การกอื่นมีกัตตุการกเป็นต้น พร้อมทั้งศัพท์ที่เป็นอการก

อาทิ ศัพท์ในคำว่า เอกตฺตาทิ หมายเอา พหูพจน์]

ตา ปน ปฐมาทิเภเทน สตฺตวิธา.

วิภัตติเหล่านั้น มี ๗ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปฐมาวิภัตติ เป็นต้น

[ข้อความนี้แสดงสรูปะ คือ สิ่งที่พึงแจกแจงออกไป หมายถึง จำนวนวิภัตตินั่นเอง

คำว่า เนื้อความอย่างเดียว หมายความว่า ศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียว เช่น ปุริส (บุรุษคนเดียว) ซึ่งสามารถกระจายรูปเป็นวิภัตติต่างๆ เป็น ปุริโส (บุรุษ) ปุริสํ (ซึ่งบุรุษ) ปุริเสน (ด้วยบุรุษ) เป็นต้น

อปิ ศัพท์ ในคำว่า เอกมฺปิ (แม้อย่างเดียว) ทำหน้าที่รวบรวมเนื้อความหลายอย่าง เช่น ปุริส

(บุรุษ) ซึ่งสามารถกระจายรูปเป็นวิภัตติต่างๆ เช่น ปุริสา (บุรุษทั้งหลาย), ปุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) หรือ ปุริเสหิ (ด้วยบุรุษทั้งหลาย) เป็นต้น

ก่อนจะกล่าวถึงอรรถของวิภัตติทั้ง ๗ หมวด จะกล่าวถึงส่วนประกอบของบทนามก่อน คือ บทนามในประโยคมีส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ

๑. นามศัพท์ เช่น ปุริส (บุรุษ) มคฺค (ทาง) โอทน (ข้าว) เป็นต้น

๒. วิภัตตินาม เช่น สิ โย เป็นต้น เป็นคำลงท้ายนามศัพท์ ทำหน้าที่จำแนกการกและพจน์

นามศัพท์ที่จะนำมาผูกเป็นประโยคได้ต้องลงวิภัตติก่อนจึงจะสื่อความหมายที่เป็นการกและพจน์ ถ้ามีเพียงนามศัพท์ที่ยังไม่ได้ลงวิภัตตินามก็จะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ เพราะไม่อาจสื่อความหมายได้ เช่น ประโยค ว่า มาตา ปุตฺตํ ปหรติ (มารดาตีบุตร) สื่อความหมายว่า มารดาผู้เป็นกัตตาตีบุตรผู้เป็นกรรม แต่ถ้าไม่ลงวิภัตติเป็นรูปเดิมว่า มาตุ ปุตฺต ปหรติ อาจทำให้ไม่รู้ว่า มารดาตีบุตร หรือ บุตรตีมารดา เพราะการวางบทกัตตาและกรรมในภาษาบาลีไม่แน่นอนเสมอไป จะวางกัตตาไว้หน้ากรรมหรือวางกรรมไว้หน้ากัตตาก็ได้ ทั้งไม่อาจสื่อความหมายว่า เป็นมารดากี่คน หรือ บุตรกี่คน ดังนั้น จึงต้องลงวิภัตตินามก่อนแล้วนำไปผูกประโยคเพื่อสื่อให้ผู้ฟังรับรู้ความหมายที่เป็นการกและพจน์ตามสมควร

การก คือ บทนามที่ลงวิภัตติแล้ว สามารถทำให้กิริยาสำเร็จได้โดยตรงและโดยอ้อม การกที่กระทำกิริยาโดยตรงชื่อว่า กัตตุการก แปลว่า การกคือผู้ทำ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง) บุรุษในปุริโส เป็นผู้กระทำกิริยาการไปโดยตรง เพราะกิริยาการไปจะเกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากบุรุษ ส่วนการกที่ทำกิริยาโดยอ้อมได้แก่การก ๕ อย่างอื่น ซึ่งเป็นเครื่องอุปถัมภ์กัตตุการกให้ทำกิริยาได้เท่านั้น ไม่ใช่ผู้ทำกิริยาจริง เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ หนทางในคำว่า มคฺคํ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การไปของบุรุษ เพราะเมื่อไม่มีหนทาง ก็ไม่มีกิริยา "ไป" กิริยา "ไป" ของบุรุษนั้นตั้งอยู่ในหนทางเสมอ แม้กรณการกเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ คำว่า การก จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า

- กตฺตุกมฺมฏฺฐํ กิริยํ กโรติ อภินิปฺผาเทตีติ การโก = ผู้กระทำ คือ ให้สำเร็จกิริยาที่ตั้งอยู่ในกัตตาและกรรม ชื่อว่า การก

การกมี ๖ ประเภท คือ

๑. กัตตุการก　　การกคือผู้ทำ ประกอบด้วยกิริยานิปผาทนสัตติ คือ ความสามารถในการทำกิริยาให้สำเร็จ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

๒. กรรมการก　　การกคือผู้ถูกกระทำ ประกอบด้วยกิริยาสัมพัชฌนสัตติ คือ ความสามารถในการเนื่องด้วยกิริยา เช่น ปุริโส โอทนํ ปจติ (บุรุษหุงข้าว) ในขณะหุงข้าวอยู่ ข้าวเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกิริยาการหุงอยู่เสมอ ส่วนบุรุษแม้จะเป็นผู้ทำกิริยาหุง แต่อาจจะไม่เกี่ยวเนื่องกับการหุงตลอดเวลาเพราะเมื่อก่อไฟแล้ว อาจจะไปนอนหลับก็ได้ ข้าวในคำว่า โอทนํ จึงประกอบด้วยกิริยาสัมพัชฌนสัตติ

๓. กรณการก การกคือเครื่องกระทำ ประกอบด้วยกิริยาสาธกตมสัตติ คือ ความสามารถในการทำกิริยาให้สำเร็จมากกว่ากรรมการกเป็นต้น เช่น ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) เคียวในคำว่า ทาตฺเตน เป็นเครื่องมือในการทำกิริยาเกี่ยวข้าว ถ้าไม่มีเคียวแล้วการเกี่ยวข้าวย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนใหญ่กรรมการกเป็นต้นมักปรากฏว่ามีอยู่ก่อนกรณการก เช่น มีข้าวที่จะต้องเกี่ยว แต่กรณการกเป็นสิ่งที่ผู้กระทำกิริยา จำเป็นต้องแสวงหาเมื่อทำกิริยานั้นๆ ดังนั้น กรณการก จึงปรากฏว่าเป็นเครื่องมือในการทำกิริยาให้สำเร็จมากกว่ากรรมการกเป็นต้น โดยยกเว้นกัตตุการก

๔. สัมปทานการก การกคือที่ให้ (ผู้รับ) ประกอบด้วยวัตถุกิริยาปฏิคคาหกสัตติ คือ ความสามารถในการรับสิ่งของหรือกิริยา เช่น ภิกฺขุสฺส จีวรํ ททาติ (ถวายจีวรแด่ภิกษุ), พุทฺธสฺส สิลาฆเต (ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า) ภิกษุในคำว่า ภิกฺขุสฺส เป็นผู้รับของคือจีวร ส่วนพระพุทธเจ้าในคำว่า พุทฺธสฺส เป็นผู้รับกิริยาสรรเสริญ จึงประกอบด้วยวัตถุกิริยาปฏิคคาหกสัตติ

๕. อปาทานการก การกคือแดนหลีกออก ประกอบด้วยกิริยาอปคมนสัตติ คือ ความสามารถในการหลีกออกจากกิริยา เช่น คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน) หมู่บ้านในคำว่า คามา เป็นแดนหลีกออกจากกิริยาของบทกัตตาคือมุนี จึงประกอบด้วยกิริยาอปคมนสัตติ

๖. โอกาสการก การกคือที่ตั้ง ประกอบด้วยกิริยาปติฏฐาปนสัตติ คือ ความสามารถในการดำรงกิริยาไว้ เช่น ภูมีสุ มนุสฺสา จรนฺติ (มนุษย์เที่ยวไปบนพื้นดิน) พื้นดินในคำว่า ภูมีสุ เป็นที่ตั้งของกิริยาเที่ยวไป จึงประกอบด้วยกิริยาปติฏฐาปนสัตติ

ประโยคที่ประกอบด้วยการก ๖ อย่างทั้งหมดซึ่งสัมพันธ์กับกริยาศัพท์เดียว ไม่ปรากฏในภาษาบาลี ตัวอย่างของการกมีตามลำดับดังนี้ คือ

[การก ๑ ศัพท์] ทารโก สยติ (เด็กนอนอยู่)

[การก ๒ ศัพท์] ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

[การก ๓ ศัพท์] ปุริโส คามํ ปาเทน คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้า)

[การก ๔ ศัพท์] ปุริโส วิหารา คามํ ปาเทน คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้าจากวิหาร)

[การก ๕ ศัพท์] ปุริโส วสนตฺถาย วิหารา คามํ ปาเทน คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้าจากวิหารเพื่ออยู่), ปุริโส คามา วนํ ปาเทน มคฺเค คจฺฉติ (บุรุษไปสู่ป่าจากหมู่บ้านด้วยเท้าในหนทาง)

อนึ่ง คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาได้จำแนกการกหนึ่งๆ ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัตติการก การก คือ ความสามารถ

๒. ทัพพการก การก คือ ทัพพะ

๓. สัททการก การก คือ ศัพท์

ความสามารถในการทำกิริยาเป็นต้นเป็นการกโดยตรง เพราะการกเป็นผู้ทำกิริยาจริงๆ อย่างไร

ก็ตาม ความสามารถเป็นสภาพที่ตั้งอยู่ในบุคคลสิ่งของที่เรียกว่า ทัพพะ ดังนั้น ทัพพะจึงเป็นการกโดยฐานยู-ปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานีคือวัตถุอาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงฐานะคือที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงวัตถุอาศัย คือ ความสามารถ แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือทัพพะ นอกจากนี้แล้ว ศัพท์ที่แสดงถึงทัพพะอัน ได้แก่ ปุริโส เป็นต้นก็ได้ ชื่อว่า การก โดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงเหตุคือศัพท์แต่เจตนาหมายถึงผลคือทัพพะ ดังข้อความในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

การกตฺตา กฺริยาเยว สตฺติ มุขฺเยน การกํ
ทพฺพํ ฐานฺยูปจาเรน ตสฺสา อาธารภาวโต.
สทฺโทตฺถํ วทตีเตฺยตฺถ สทฺโท ทพฺเพว คยฺหเต
อตฺถสฺส วาจโก สทฺโท- ปฺยตฺถทฺวาเรน การโก.[๑]

"ความสามารถ ชื่อว่า การก โดยตรง เพราะทำกิริยานั่นเทียว

ทัพพะ ชื่อว่า การก โดยฐานยูปจาระ เพราะเป็นที่ตั้งของความสามารถนั้น

ศัพท์ย่อมถือเอาได้ในทัพพะนั่นแหละ

ในเรื่องนี้ว่าศัพท์ย่อมแสดงอรรถ ดังนั้นแม้ศัพท์ที่แสดงอรรถ จึงได้ชื่อว่า การก โดยมีอรรถเป็นเหตุ (การณูปจาระ)"]

ตตฺถ กสฺมึ อตฺเถ ปจมา.

ในบรรดาวิภัตติเหล่านั้น ปฐมาวิภัตติย่อมลงในอรรถอะไร

๒๘๓. ลิงฺคตฺเถ ปจมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ *สติ* มีอยู่ *ปจมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

[สูตรนี้มีคำแปล ๓ นัย คือ

๑. มติของคัมภีร์นยาสะ แปลว่า เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ ตามนัยนี้พึงเพิ่มบทว่า สติ (มีอยู่)

๒. มติของปทรูปสิทธิฎีกา แปลว่า เมื่อพึงแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ ตามนัยนี้พึงเพิ่มบทว่า โชเตตพฺเพ (พึงแสดง) มตินี้ยังพบในปทรูปสิทธิคัณฐิอีกด้วย

๓. มติของคัมภีร์สุตตนิเทศ แปลว่า ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของนามศัพท์ มตินี้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในคัมภีร์นิสสัยพม่าอันได้แก่กัจจายนสุตตัตถะ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ และกัจจายนสุตตัตถคัณฐิ]

ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต ปจมาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

[คัมภีร์พยาขยาอธิบายตามคัมภีร์นยาสะว่า อภิธาน ศัพท์ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิธาตีติ อภิธาโน = อภิธานะ คือ ศัพท์กล่าว

คำแปลตามนัยนี้ชี้ให้เห็นว่า ลงปฐมาวิภัตติท้ายศัพท์เท่านั้น จะลงวิภัตติท้ายอรรถไม่ได้ เพราะอรรถตั้งอยู่ในศัพท์ ตามนัยนี้ มตฺต ศัพท์ (สักว่า) จะมีอรรถว่า อวธารณะ (ตัดสิน) แสดงการห้ามอรรถของวิภัตติที่เป็นกรรมและกัตตาเป็นต้น]

ลิงฺคสฺส อตฺโถ ลิงฺคตฺโถ.

อรรถของนามศัพท์ ชื่อว่า ลิงคัตถะ

เอตฺถ จ ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ, อปากโฏ อวยโว.

อนึ่ง ส่วนที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ ในสูตรนี้ คือ ส่วนที่ไม่ปรากฏ

[ภาษาบาลีมีศัพท์เฉพาะทางไวยากรณ์ เรียกว่า ลิงค์ และ ลิงคัตถะ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

คำว่า ลิงฺค ตัดบทเป็น ลีน + องฺค [ลบ น อักษร และรัสสะ อี ใน ลี เป็น อิ] มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ = ส่วนที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์

ตามนัยนี้ ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมกัตตา และกรณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัตติต่างๆ แล้วจึงปรากฏรูปดังกล่าว เช่น คำว่า ปุริส กล่าวถึงความหมายว่า บุรุษเท่านั้น ต่อเมื่อลงวิภัตติแล้วจึงจะทราบว่าคำนี้ทำหน้าที่กรรม กัตตา หรือ กรณะในประโยค เช่น

[ทำหน้าที่กรรม] อิตฺถี ปุริสํ ปสฺสติ (สตรีเห็นบุรุษ) คำว่า ปุริสํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + อํ ทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม

[ทำหน้าที่กัตตา] ปุริเสน กมฺมํ กรียติ (บุรุษทำงาน) คำว่า ปุริเสน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + นา ตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา

[ทำหน้าที่กรณะ] ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตฺเตน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทาตฺต ศัพท์ + นา ตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ลิงฺค ที่มีอรรถว่า ส่วนที่ลี้ลับ จึงหมายถึงนามศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่งของบทนามที่ยังไม่ลงวิภัตติ ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมและกัตตาเป็นต้น เมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัตติต่างๆ แล้วนามศัพท์นั้นก็ไม่เหมือนรูปเดิม ทั้งนี้เพราะว่าวิภัตติได้เปลี่ยนแปลงรูปศัพท์นั้นไปจากเดิม

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคนฺติ นิปฺผนฺนปุริสาทินํ
จเปตพฺพํ ปจมญฺจ รูปํ ลิงฺคนฺติ วุจฺจติ.[๒]

"ส่วนที่ลี้ลับชื่อว่า ลิงค์ ดังนั้น รูปที่ควรตั้งไว้ก่อนของบทสำเร็จมี ปุริส ศัพท์เป็นต้น จึงชื่อว่า ลิงค์"

บางคัมภีร์มีมติอีกอย่างหนึ่งว่า ลิงค์มี ๒ ประเภท คือ

๑. นิปผันนลิงค์ บทนามที่สำเร็จรูปด้วยการลงวิภัตติแล้ว เช่น ปุริโส ปุริสา เป็นต้น

๒. อนิปผันนลิงค์ บทนามที่ยังไม่สำเร็จรูปด้วยการลงวิภัตติ เช่น ปุริส เป็นต้น

การกล่าวถึงนิปผันนลิงค์ในเรื่องนี้ สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

รุกฺโขติ วจนํ ลิงฺคํ ลิงฺคตฺโถ เตน ทีปิโต
เอวํ ลิงฺคญฺจ ลิงฺคตฺถํ ญตฺวา โยเชยฺย ปณฺฑิโต.[๓]

"ศัพท์ว่า รุกฺโข ชื่อว่า ลิงคะ (นามศัพท์) ส่วนอรรถของนามศัพท์ย่อมถูกแสดงไว้ด้วยนามศัพท์นั้น บัณฑิตรู้นามศัพท์และอรรถของนามศัพท์อย่างนี้แล้วพึงประกอบไว้[ตามสมควร]"

อย่างไรก็ตาม คำว่า ลิงฺค ในสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา หมายถึงนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ (อนิปผันนลิงค์) เท่านั้น ส่วนนิปผันนลิงค์ปรากฏใช้ในฐานะอื่นจากนี้

คำว่า ลิงฺคตฺถ แปลว่า อรรถของนามศัพท์ หมายถึงอรรถว่า บุรุษ สัตว์ จิต เป็นต้นที่ไม่ระคนกับอรรถของวิภัตติ คือ กรรมและกัตตา เป็นต้น ซึ่งหมายความว่า อรรถของนามที่ลงวิภัตติแล้วจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อรรถของนามศัพท์ อรรถของศัพท์ต่างๆ เฉพาะตน

๒. อรรถของวิภัตติ อรรถที่วิภัตตินามกล่าวถึงตามสมควร เช่น ทุติยาวิภัตติแสดงอรรถกรรม, ตติยาวิภัตติแสดงอรรถกรณะและกัตตา, จตุตถีวิภัตติแสดงอรรถสัมปทาน, ปัญจมีวิภัตติแสดงอรรถอปาทาน, ฉัฏฐีวิภัตติแสดงอรรถสามี (เจ้าของ), และสัตตมีวิภัตติแสดงอรรถโอกาสะ (สถานที่)

สรุปความว่า วิภัตติ ๖ หมวดตั้งแต่ทุติยาวิภัตติจนถึงสัตตมีวิภัตติสามารถแสดงอรรถเฉพาะของตนๆ ได้ ส่วนปฐมาวิภัตติมิได้แสดงอรรถอะไร การลงปฐมาวิภัตตินั้นก็เพื่อให้ศัพท์นำมาใช้พูดในประโยคได้เท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากวิภัตติอื่นๆ ที่มีความหมายของตนๆ เช่น วิภัตติที่ ๒ ใช้ในอรรถว่ากรรม วิภัตติที่ ๓ ใช้ในอรรถว่ากรณะ ดังนี้เป็นต้น การนำศัพท์มาใช้พูดในประโยค ก็คือการรักษาความเป็นบทไว้นั่นเอง (บท คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว) เพราะนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติจะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

นาปทํ สตฺเถ ปยุชฺชติ.[๕]

"ศัพท์ที่มิใช่บทย่อมประกอบไว้ในคัมภีร์ไม่ได้"

แม้คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาก็กล่าวว่า

น เตหุ'ตฺเต วิภตฺตีติ เจ วินา ตุ วิภตฺติยา
นาตฺถํ นิทสฺสิตุํ สกฺกา ลิงฺคตฺถํ ปน เปกฺขิย.
ปฐมาเยว ภวติ ตตฺถาปฺย'ญฺญกฺริยาทิเก
ภวตฺยา'เปกฺขิเตเยว ตติยาทิ ยถารหํ.[๖]

"ถามว่า ไม่ควรลงวิภัตติในบทที่ถูกสมาสเป็นต้นกล่าวหรือ ตอบว่า บทไม่อาจแสดงอรรถได้โดยปราศจากวิภัตติ ดังนั้นจึงลงปฐมาวิภัตติ เพื่อมองหาความหมายของนามศัพท์ แม้ในบทดังกล่าว [เช่น ชิตมาโร ชิโน (พระชินเจ้าผู้ทรงชนะมารแล้ว)]

เมื่อมองหากริยาอื่นก็ลงตติยาวิภัตติเป็นต้นได้ ตามสมควร [ว่า ชิตมาเรน ชิเนน ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันพระชินเจ้าผู้ทรงชนะมารแล้วทรงแสดงแล้ว)]”]

ปุริโสติอาทีนํ หิ ปกติปฺปจฺจยาทิวิภาคกปฺปนาย นิปฺผาทิตานํ สทฺทปฺปติรูปกานํ นามิกปทานํ ปฐมํ จเปตพฺพํ ปกติรูปํ อปากฏตฺตา อวยวตฺตา จ ลิงฺคนฺติ วุจฺจติ.

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร รูปของศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ครั้งแรกของบทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม มีบทว่า ปุริโส เป็นต้น ที่บุคคลยังให้สำเร็จด้วยการดำริโดยจำแนกเป็นปกติและปัจจัยเป็นต้นซึ่งเป็นรูปแทนเสียง เรียกว่า ลิงฺค (นามศัพท์) เพราะไม่ปรากฏรูปและเพราะเป็นส่วนหนึ่งของบท

[คำว่า ปกติปฺปจฺจยาทิวิภาคกปฺปนาย (ด้วยการดำริจำแนกเป็นปกติและปัจจัยเป็นต้น) หมายความว่า บทแต่ละบททั้งนามและกิริยาต่างสำเร็จมาจากการประกอบรูปศัพท์จากปกติและปัจจัย

คำว่า ปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฐมํ กรียติ ปกติ = ศัพท์ที่ถูกกระทำไว้ก่อน ชื่อว่า ปกติ) หมายถึง ลิงค์ (นามศัพท์) หรือ ธาตุ

คำว่า ปจฺจย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปกติโต ปรํ เอตีติ ปจฺจโย = ศัพท์ที่เป็นไปท้ายปกติ ชื่อว่า ปัจจัย หมายถึง วิภัตติ [ทั้งวิภัตตินามและวิภัตติอาขยาต] หรือ ปัจจัย [ทั้งปัจจัยในตัทธิตและในกิตก์]

ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

ปกตี ลิงฺคธาตฺเวว วิภตฺติปจฺจยา ปน
ปจฺจโย เกจิ สฺยาทฺยนฺต- ตฺยาทฺยนฺตา ปกตีติ จ.[๖]

“นามศัพท์และธาตุ ชื่อว่า ปกติ ส่วนวิภัตติและปัจจัย ชื่อว่า ปัจจัย บางคนกล่าวว่าบท[สำเร็จ]ที่มี สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย และมี ติ วิภัตติ เป็นต้นอยู่ท้าย ชื่อว่า ปกติ”

โครงสร้างของบทนามและกิริยาที่ประกอบด้วยปกติและปัจจัย มีดังต่อไปนี้

บทสำเร็จ	ปกติ		ปัจจัย
	ลิงค์	ธาตุ	
บทนาม	x		วิภัตตินาม

บทสำเร็จ	ปกติ		ปัจจัย
	ลิงค์	ธาตุ	
ตัทธิตนาม	x		ตัทธิตปัจจัย
กิตก์นาม		x	กิตก์ปัจจัย
บทอาขยาต		x	วิภัตติอาขยาต

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปกติปจฺจยาทิวิภาคกปฺปนาย หมายเอา อักษรที่สำเร็จมาด้วยวิธีการทางไวยากรณ์อื่นๆ เช่น การลงอาคม การอาเทศ เป็นต้น เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ วิภัตติ

คำว่า สทฺทปฺปติรูปก (รูปแทนเสียง) หมายความว่า รูปอักษรที่เขียนขึ้นเป็นอักษรต่างๆ นี้ เป็นเครื่องหมายที่ทำเทียม หรือว่าใช้แทนเสียง เสียงแท้ๆ ทั้งที่มีความหมายและไม่มีความหมายนั้น แรกเริ่มทีเดียวเป็นสักแต่ว่าเสียง ท่านจึงถือว่าเป็นปรมัตถ์ กล่าวคือเป็นสัททรูป อันเป็นรูปอย่างหนึ่งของอุปาทายรูป แต่เมื่อมนุษย์นำมากำหนดความหมาย หมายรู้กันว่าหมายถึงสิ่งนั้นสิ่งนี้ ท่านก็ถือว่าถ้อยคำนั้นเป็นบัญญัติ

คำว่า อปากฏตฺตา (เพราะไม่ปรากฏรูป) หมายความว่า นามศัพท์ เช่น ปุริส เมื่อนำมากระจายวิภัตติแล้วเป็น ปุริโส ปุริสา ปุริสํ นามศัพท์เดิม คือ ปุริส หายไป แต่ปรากฏเป็นรูปใหม่เข้ามาแทนท่านจึงกล่าวเช่นนั้น อีกมติหนึ่งอธิบายว่า นามศัพท์ที่มิได้ลงวิภัตตินั้น ไม่ปรากฏรูปเป็น กรรม กัตตา กรณะ ฯลฯ เมื่อกระจายวิภัตติแล้วจึงปรากฏรูปดังกล่าว

คำว่า อวยวตฺตา (เพราะเป็นส่วนหนึ่งของบท) กล่าวคือ นามศัพท์และวิภัตตินามประกอบกันขึ้นเป็นบท โดยมีนามศัพท์เป็นบทตั้งแล้วจึงลงวิภัตตินามในภายหลัง หมายความว่า บทนามประกอบด้วยนามศัพท์และวิภัตตินามนั่นเอง]

อถ วา วิสทาวิสโทภยรหิตาการโวหารสงฺขาเตน ติวิธลิงฺเคน สหิตตฺถสฺส ตพฺพินิมุตฺตสฺส ปสตฺคาทีนมตฺถสฺส จ ลีนสฺส คมนโต ลิงฺคนโต วา ลิงฺคนฺติอนฺวตฺถนามวเสน วา “ธาตุปฺปจฺจย-วิภตฺติ วชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคนฺ”ติ วจนโต ปรสมญฺญาวเสน วา ลิงฺคนฺติ อิธ ปาฏิปทิกาปรนามเธยฺยํ สฺยาทิวิภตฺยนฺตปทปกติรูปเมว วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ารูปเดิมของบทที่มีวิภัตติคือ สิ เป็นต้นอยู่ท้ายนั่นเทียว ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปาฏิปทิกะ ท่านเรียกในสูตรนี้ว่า ลิงค์ ด้วยอำนาจของอันวัตถนาม (นามที่มีความหมายตรงตามสภาพ) ว่าชื่อว่า ลิงค์ เพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้นอันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงค์ (เพศ) ทั้ง ๓ กล่าวคือ

๑. วิสทาการโวหาร (ปุลลิงค์)

๒. อวิสทาการโวหาร (อิตถีลิงค์)

๓. โวหารนอกเหนือจากโวหารทั้งสอง (นปุงสกลิงค์)

และเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากลิงค์ทั้ง ๓ นั้น หรือว่าเพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้นอันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงค์ (เพศ) ทั้ง ๓ กล่าวคือ วิสทาการโวหาร (ปุลลิงค์) อวิสทาการโวหาร (อิตถีลิงค์) และโวหารนอกเหนือจากโวหารทั้งสอง (นปุงสกลิงค์) และเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากลิงค์ทั้ง ๓ นั้น หรือว่า [ท่านเรียกในสูตรนี้ว่า ลิงค์] ด้วยอำนาจของชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่นเพราะมีคำกล่าวว่า ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตํ อตฺถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์)

[ประโยคข้างต้นนี้แบ่งเป็นประโยคย่อยๆ ได้ดังนี้

๑.ก วิสทาวิสโทภยรหิตาการโวหารสงฺขาเตน สหิตตฺถสฺส ลีนสฺส คมนโต ลิงฺคํ อิติ อนฺวตฺถนาม-วเสน ลิงฺคนฺติ อิธ วุจฺจติ.

๑.ข วิสทาวิสโทภยรหิตาการโวหารสงฺขาเตน สหิตตฺถสฺส ลิงฺคนโต ลิงฺคํ อิติ อนฺวตฺถนามวเสน ลิงฺคนฺติ อิธ วุจฺจติ.

๒.ก ตพฺพินิมุตฺตสฺสุปสคฺคาทีนมตฺถสฺส ลีนสฺส คมนโต ลิงฺคํ อิติ อนฺวตฺถนามวเสน ลิงฺคนฺติ อิธ วุจฺจติ.

๒.ข ตพฺพินิมุตฺตสฺสุปสคฺคาทีนมตฺถสฺส ลีนสฺส ลิงฺคนโต ลิงฺคํ อิติ อนฺวตฺถนามวเสน ลิงฺคนฺติ อิธ วุจฺจติ.

๓.ก ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคํ อิติ ปรสมญฺญาวเสน ลิงฺคนฺติ อิธ วุจฺจติ.

คำว่า ลีนสฺส คมนโต ลิงฺคนโต วา ลิงฺคํ (ชื่อว่า ลิงค์ เพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น หรือว่าเพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น) แสดงรูปวิเคราะห์ ๒ นัย คือ

๑. ลีนํ อตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ลีน บทหน้า + คมฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย [ทำรัสสะ อี ใน ลี เป็น อิ แล้วแปลง น เป็นนิคคหิตแล้วแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค] เนื้อความซ่อนเร้นในที่นี้ คือ เนื้อความที่ไม่ปรากฏเมื่อปราศจาก ปุริส ศัพท์เป็นต้น หมายความว่าถ้าไม่มีนามศัพท์คือ ปุริส เป็นต้น เนื้อความว่า บุรุษ ก็ไม่ปรากฏแก่ใครๆ เช่นเดียวกับเมื่อไม่มีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ในโลกแล้วทรงแสดงธรรมด้วยศัพท์ธรรมต่างๆ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นต้น ชาวโลกก็จะไม่รู้ความหมายของสภาวธรรมเหล่านั้นได้

๒. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ลิงฺค ธาตุ (คมเน = ไป) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

รูปวิเคราะห์ทั้งสองมีความหมายเหมือนกัน ต่างกันตรงที่รากศัพท์ของบท คำว่า คมนโต ในที่นี้มาจาก คมุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แม้ว่า คมุ ธาตุจะมีอรรถว่า ไป แต่ก็มีอรรถว่า รู้, เป็นไป หรือ ถึง ได้บ้าง ส่วนคำว่า ลิงฺคนโต มาจาก ลิงฺค ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

สรุปความว่า คำว่า ลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ ๓ นัย คือ

๑. ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ = ส่วนที่เร้นลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลีน ศัพท์ + องฺค ศัพท์)

๒. ลีนํ อตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์ (ลีน บทหน้า + คมุ ธาตุ + เณ ปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย)

๓. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์ (ลิงฺค ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย)

คำว่า วิสทาวิสโทภย ฯเปฯ มตฺถสฺส จ (อันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงค์ทั้ง ๓ กล่าวคือ วิสทาการโวหาร อวิสทาการโวหาร และโวหารนอกเหนือจากโวหารทั้ง ๒ พร้อมทั้งเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากองค์ทั้งสามนั้น) หมายความว่า เนื้อความซ่อนเร้นในที่นี้มี ๔ อย่าง คือ

๑. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับปุงลิงค์ เช่น ปุริส (บุรุษ), รุกฺข (ต้นไม้)

๒. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับอิตถีลิงค์ เช่น อิตฺถี (สตรี), มาตุ (มารดา)

๓. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับนปุงสกลิงค์ เช่น กุล (ตระกูล), จิตฺต (จิต)

๔. เนื้อความของอุปสรรคและนิบาตที่พ้นจากลิงค์ทั้ง ๓ เช่น อติ (ยิ่ง, เกิน, ล่วง), จ (ด้วย), วา (บ้าง)

นอกจากชื่อว่า ลิงฺค นั้นจะเป็นอันวัตถนามซึ่งมีความหมายตรงตามสภาพเหมือนคนผิวดำที่ชื่อว่า กาฬ (นายดำ) ชื่อนี้ยังมาจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น คือ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๔๕) และกาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑) ความหมายของ ลิงฺค ตามนัยนี้กล่าวไว้แล้วในสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค.

ในคำว่า ลิงฺคนฺติ อิธ ปาฏิปทิกาปรนามเธยฺยํ สฺยาทิวิภตฺยนฺตปทปกติรูปเมว วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺพํ (พึงทราบว่า รูปเดิมของบทที่มีวิภัตติคือ สิ เป็นต้นเป็นที่สุดนั่นเทียวที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปาฏิปทิกะ) หมายความว่า ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่เป็นรูปดั้งเดิมของบทนามที่มีวิภัตติอยู่ท้าย บางแห่งเรียกว่า ปาฏิปทิกะบ้างคำนี้มีความหมายเหมือนคำว่า นามิกปทานํ ปฐมํ ฐเปตพฺพํ ปกติรูปํ (รูปของศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ครั้งแรกของบทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม)

คำว่า ปาฏิปทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทํ ปทํ ปติ ปฏิปทํ = ปฏิปทะ คือ ทุกๆ บท

- ปฏิปเท นิยุตฺตํ ปาฏิปทิกํ = ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ

หมายความว่า นามศัพท์ที่เรียกว่า ลิงค์ ต้องประกอบอยู่ในนามทุกๆบทที่ประกอบรูปศัพท์มาจากนามศัพท์และวิภัตตินามจะมีเพียงวิภัตติโดยไม่มีนามศัพท์ที่เป็นรูปเดิมไม่ได้ ทั้งนี้เพราะปกติและปัจจัยทั้งสองอย่างต้องประกอบร่วมกันจึงจะมีความหมายบริบูรณ์นำมาประกอบในประโยคได้

คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๕) แสดงลักษณะของปาฏิปทิกะว่า

- อตฺถวํ อธาตุรปฺปจฺจโย ปาฏิปทิกํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและปัจจัยชื่อว่าปาฏิปทิกะ)

หมายถึง ศัพท์ที่มีความหมายนอกเหนือจากธาตุและปัจจัย นั่นคือ หมายรวมถึงอุปสรรคและนิบาตด้วย ความจริงชื่อว่า ลิงฺค, นาม และ ปาฏิปทิก เป็นคำไวพจน์กัน]

ลิงฺคสฺสตฺโถ นาม ปพนฺธวิเสสากาเรน ปวตฺตมาเน รูปาทโย อุปาทาย ปญฺญาปียมาโน ตทญฺญานญฺญภาเวน อนิพฺพจนีโย สมูหสนฺตานาทิเภโท อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาโต ฆฏปฏาทิโวหารตฺโถ จ.

ชื่อว่า ความหมายของนามศัพท์ เป็นความหมายของถ้อยคำมี ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น ที่เรียกว่า อุปาทาบัญญัติ ซึ่งจำแนกเป็นสมูหบัญญัติ และ สันตานบัญญัติเป็นต้น อันบุคคลบัญญัติขึ้นโดยอาศัยสภาวธรรมมีรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยอาการรวมตัวกันต่างๆ อันบุคคลไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของรูปเป็นต้นนั้น

[ความหมายของนามศัพท์ (ลิงฺคตฺถ) จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัญญัตติอัตถะ ความหมายที่เป็นบัญญัติ คือความหมายของคำว่า ฆฏ ปฏ ซึ่งได้แก่หม้อและผ้านั่นเอง (ฆฏปฏาทิโวหารตฺโถ)

๒. ปรมัตถะ ความหมายที่เป็นปรมัตถ์ คือลักษณะทั่วๆ ไปมีความแข็ง และการกระทบเป็นต้น (กกฺขฬตฺตผุสนาทิสามญฺญากาโร)

ผ้าและหม้อเป็นบัญญัติที่ชาวโลกสมมุติขึ้นเพื่อการสื่อสาร เป็นเพียงการรวมตัวกันของธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน (แข็ง-อ่อน), ธาตุน้ำ (ไหล-เกาะกุม), ธาตุไฟ (เย็น-ร้อน), และธาตุลม (หย่อน-ตึง) ในผ้าและหม้อมีความแข็ง มีลักษณะเกาะกุมเป็นรูปผ้าและหม้อ มีสภาพเย็นและร้อนในบางเวลา และมีสภาพตึงเป็นรูปร่างสัณฐาน จึงอาศัยธาตุทั้ง ๔ เกิดขึ้น และเป็นการรวมตัวกันเป็นรูปร่างที่ชาวโลกหมายรู้กัน

คำว่า ปพนฺธวิเสสากาเรน (ด้วยอาการรวมตัวกันต่างๆ) หมายถึง การรวมตัวกันเป็นรูปร่างสัณฐาน กล่าวคือ สิ่งต่างๆ ปรากฏเพราะธาตุทั้ง ๔ ปรุงแต่งรวมตัวกันขึ้นตามลักษณะของสิ่งชนิดนั้นๆ

คำว่า ตทญฺญานญฺญภาเวน อนิพฺพจนีโย (ไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของรูปเป็นต้นนั้น) หมายความว่า ถ้อยคำ เช่น หม้อ และความหมาย คือ ตัวหม้อ ลิงคัตถะหรือทัพพะนั้นจะเรียกว่าเป็นของคนละสิ่งกันกับถ้อยคำไม่ได้ จะกล่าวว่าเป็นสิ่งเดียวกันก็ไม่ได้ เพราะทั้งถ้อยคำและความหมายต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน

คำว่า ตทญฺญานญฺญ ตัดบทเป็น ต + อญฺญ + น + อญฺญ

คำว่า อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาโต (ที่เรียกว่า อุปาทาบัญญัติ) อุปาทาบัญญัติ คือ การบัญญัติสิ่งต่างๆ โดยการอาศัย คำว่า อาศัย ในที่นี้หมายถึงการอาศัยสภาวธรรมต่างๆ มีมหาภูตรูปเป็นต้น บัญญัตินี้จำแนกออกเป็นหลายอย่าง เช่น สมูหบัญญัติ สันตานบัญญัติ เป็นต้น

คำว่า สมูหสนฺตานาทิเภโท (ซึ่งจำแนกเป็นสมูหบัญญัติและสันตานบัญญัติเป็นต้น) สมูหบัญญัติ คือ บัญญัติที่อาศัยการรวมตัวของมหาภูตรูป กล่าวคือ การบัญญัติเรียกสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นโดยการรวมตัวของมหาภูตรูปทำให้เกิดสิ่งต่างๆ ที่แตกต่างกันไป เช่น หม้อเกิดจากการรวมตัวของดิน ทำให้เกิดการบัญญัติเรียกสิ่งนี้ว่า หม้อ (ฆฏ) ส่วนสันตานบัญญัติ คือ บัญญัติที่อาศัยการแผ่ออกไปของมหาภูตรูป เช่น ผ้าเกิดจากการเอาเส้นด้ายมาทอต่อๆ แผ่ออกไป ทำให้เกิดการบัญญัติเรียกสิ่งนี้ว่า ผ้า (ปฏ)

อาทิ ศัพท์ ในคำว่า รูปาทโย (มีรูปเป็นต้น) หมายถึง กลุ่มรูปกลาปอีก ๗ อย่างที่เหลือ คือ คนฺธ (กลิ่น), รส (รส), โอชา (สารอาหาร), และมหาภูตรูป ๔ ในที่นี้ท่านกล่าวถึงรูป คือ สีต่างๆ ไว้ในลักษณะของอุตุชรูปที่เกิดภายนอกเพื่อให้สอดคล้องกับอุทาหรณ์ว่า ฆฏ ปฏ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง อาทิ ศัพท์หมายเอาขันธ์ ๕ ที่เหลือ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สนฺตานาทิเภโท หมายเอากาลบัญญัติและเทสบัญญัติเป็นต้น (ดู อภิธัมมัตถ-สังคหะ ปริจเฉทที่ ๘)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฆฏปฏาทิโวหาโร หมายเอา อวิญญาณกวัตถุอื่นจากหม้อและผ้า พร้อมทั้งสวิญญาณกวัตถุ เช่น เทว (เทวดา) มนุสฺส (มนุษย์) เป็นต้น]

ปถวีธาตุผสฺสาทีนํ สภาวธมฺมานํ กาลเทสาทิเภทภินฺนานํ วิชาติยวินิวตฺโต สชาติยสา-ธารโณ ยถาสงฺเกตมาโรปสิทฺโธ ตชฺชาปญฺญตฺติสงฺขาโต กกฺขฬตฺตผุสนาทิสามญฺญากาโร จ.

และลักษณะทั่วไปมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นของสภาวธรรมทั้งหลายมีปฐวีธาตุและผัสสะเป็นต้น อันแตกต่างตามประเภทของกาละและเทสะเป็นต้น [ลักษณะทั่วไปดังกล่าว] ที่เรียกว่าตัชชาบัญญัติ ไม่สอดคล้องกับลักษณะที่ต่างออกไป[ของสภาวธรรมคนละประเภท] เกื้อกูลกับลักษณะของตนเอง อันปรากฏด้วยการตั้งชื่อตามที่ได้สังเกตเห็น[ลักษณะทั่วไปดังกล่าว ชื่อว่าความหมายของนามศัพท์]

[คำว่า กาลเทสาทิเภทภินฺนานํ (อันแตกต่างตามประเภทของกาละและเทสะเป็นต้น) หมายความว่าสภาวธรรมทั้งหลายมีความแตกต่างกันโดยกาลเวลาและสถานที่ เช่น ปฐวีธาตุเกิดในอดีตกาลบ้าง ปัจจุบัน-กาลบ้าง และอนาคตกาลบ้าง หรือเกิดในอบายภูมิบ้าง มนุษยโลกบ้าง เทวโลกบ้าง เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กาลเทสาทิ หมายเอาสันตานะเป็นต้น กล่าวคือเกิดในกระแสรูปนามภายใน (อัชฌัตตสันตานะ) บ้าง ในกระแสรูปนามภายนอก (พหิทธสันตานะ) บ้าง

คำว่า วิชาติยวินิวตฺโต (ไม่สอดคล้องกับลักษณะที่ต่างออกไป) หมายความว่า สภาวธรรมต่างๆ มีลักษณะเฉพาะของตนเอง เช่น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะไหล ลักษณะทั้งสองอย่างนี้ต่างจากกันและกัน โดยลักษณะแข็งปรากฏในปฐวีธาตุเท่านั้นไม่ปรากฏในอาโปธาตุและธาตุอื่นๆ แม้ลักษณะไหลก็ปรากฏในอาโปธาตุอย่างเดียว ไม่ปรากฏในธาตุอื่นจากนี้

คำว่า สชาติยสาธารโณ (เกื้อกูลกับลักษณะของตนเอง) มีความหมายว่า สภาวธรรมทั้งหลายแม้จะต่างกันโดยกาละและเทสะเป็นต้น ก็มีลักษณะเฉพาะของตนไม่เปลี่ยนแปร เช่น ปฐวีธาตุที่เกิดในอดีต ปัจจุบันและอนาคต หรือเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่ง ก็มีลักษณะแข็งเหมือนกัน ไม่เปลี่ยนจากลักษณะแข็งไปเป็นลักษณะไหล เป็นต้น

คำว่า ยถาสงฺเกตมาโรปสิทฺโธ (อันปรากฏด้วยการตั้งชื่อตามที่ได้สังเกตเห็น) หมายความว่า คนรุ่นแรกๆ ได้พบได้เห็น จึงได้บัญญัติให้เรียกลักษณะต่างๆ ว่า แข็ง หรืออ่อน ฯลฯ

คำว่า ตชฺชาปญฺญตฺติสงฺขาโต (ที่เรียกว่าตัชชาบัญญัติ) นั้นคือ บัญญัติที่เป็นชื่อของปรมัตถธรรมทั้งหมดทั้งนี้เพราะปรมัตถธรรมเองก็ต้องอาศัยบัญญัติจึงจะกำหนดรู้ได้ท่านเรียกบัญญัติชนิดนี้ว่า ตัชชาบัญญติ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิชชมานบัญญัติ

คำว่า ตชฺชา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตสฺส อนุรูปํ ชาตา ตชฺชา = บัญญัติที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า ตัชชา

ส่วนคำว่า วิชฺชมานปญฺญตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิชฺชมานํ อุปาทาย ปญฺญตฺติ วิชฺชมานปญฺญตฺติ = บัญญัติอาศัยสภาวธรรมที่มีจริง ชื่อว่า วิชชมานบัญญัติ

ส่วนใหญ่เมื่อได้ยินคำว่า ความหมายของนามศัพท์ (ลิงฺคตฺถ) มักคิดว่าคือคำแปลของศัพท์นั้นๆ เช่น คำแปลว่า หม้อ เป็นความหมายของ ฆฏ ศัพท์ คำแปลว่า ผ้า เป็นความหมายของ ปฏ ศัพท์ ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น เพราะเมื่อชาวมคธได้ยินคำว่า ฆฏ จะนึกถึงตัวหม้อเหมือนคนไทยที่ได้ยินคำว่า หม้อ ก็จะรับรู้สัณฐานต่างๆ ที่บัญญัติสื่อถึง ดังนั้น ความหมายของนามศัพท์จึงไม่ใช่คำแปลตามภาษานั้นๆ แต่หมายถึงความหมายที่เป็นบัญญัติซึ่งได้แก่รูปร่างสัณฐาน หรือหมายถึงความหมายที่เป็นปรมัตถ์ซึ่งได้แก่ลักษณะทั่วไปของสภาวธรรมทั้งหลาย

สรุปความว่า ลิงฺค (นามศัพท์) คือ เสียงพูดที่เป็นอุปาทาบัญญัติว่า ปุริส กญฺญา จิตฺต หรือที่เป็นตัชชาบัญญัติว่า ปฐวี ผสฺส เป็นต้น ส่วน ลิงฺคตฺถ (ความหมายของนามศัพท์) คือ สิ่งที่ผู้พูดสื่อถึงซึ่งเป็นอรรถบัญญัติ เช่น บุรุษ สตรี จิต หรือเป็นอรรถปรมัตถ์ เช่น ปฐวีธาตุ การกระทบ เป็นต้น

ประโยคว่า ลิงฺคสฺสตฺโถ นาม เป็นต้นที่กล่าวมานี้ ความจริงเป็นประโยคเดียวที่สิ้นสุดในคำว่า กกฺขฬตฺตผุสนาทิสามญฺญาการ จ แต่ในที่นี้ได้แปลและอธิบายแยกเป็น ๒ ประโยคเพื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้ง ๒ ประโยคแสดงข้อความต่างกัน ดังนี้

ประโยคที่ ๑ แสดงความหมายของนามศัพท์ที่เป็นบัญญัติอันได้แก่ ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น ตามนัยนี้ ลิงคะ คือ นามศัพท์ที่เป็นอุปาทาบัญญัติ

ประโยคที่ ๒ แสดงความหมายของนามศัพท์ที่เป็นปรมัตถ์อันได้แก่ ปถวี (ธาตุดิน) และ ผสฺส (การกระทบ) เป็นต้น ตามนัยนี้ ลิงคะ คือ นามศัพท์ที่เป็นตัชชาบัญญัติ

ใจความของประโยคทั้ง ๒ นี้ คือ

ลิงฺคสฺสตฺโถ นาม อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาโต ฆฏปฏาทิโวหารตฺโถ จ ตชฺชาปญฺญตฺติสงฺขาโต กกฺขฬตฺตผุสนาทิสามญฺญาการ จ.

“ชื่อว่าความหมายของนามศัพท์เป็นความหมายของถ้อยคำมี ฆฏ และ ปฏ เป็นต้น ที่เรียกว่าอุปาทาบัญญัติ และเป็นลักษณะทั่วไปมีความแข็งและการกระทบเป็นต้น ที่เรียกว่าตัชชาบัญญัติ”

ประโยคบาลีก็มีลักษณะคล้ายกับประโยคในภาษาทั่วไป มีทั้งใจความและพลความ นักศึกษาต้องรู้จักแยกแยะใจความออกจากพลความ จึงจะทำให้เข้าใจคำอธิบายได้ชัดเจน คัมภีร์ฎีกามักแสดงใจความที่เรียกว่า ปิณฑัตถะ ก่อนจากนั้นจึงแสดงพลความในศัพท์ทีละศัพท์ซึ่งเรียกว่า อวัยวัตถะ ด้วยการกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ทีละศัพท์

ประโยคบาลีที่แสดงลิงคัตถะทั้ง ๒ อย่าง มีคำแปลยกศัพท์ดังนี้

อตฺโถ นาม ชื่อว่า อ.ความหมาย **ลิงฺคสฺส** ของนามศัพท์ **ฆฏปฏาทิโวหารตฺโถ จ** เป็นความหมายของถ้อยคำอันมี ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น **อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาโต** ที่อันบุคคลเรียกว่า อุปาทา-บัญญัติ **สมูหสนฺตานาทิเภโท** ซึ่งมีประเภทอันมีสมูหบัญญัติและสันตานบัญญัติเป็นต้น **ปญฺญาปียมาโน** ที่อันบุคคลบัญญัติอยู่ **อุปาทาย** โดยอาศัย **สภาวธมฺเม** ซึ่งสภาวธรรม ท. **รูปาทโย** อันมีรูปเป็นต้น **ปวตฺตมาเน** อันเป็นไปอยู่ **ปพนฺธวิเสสาการเน** โดยอาการอันพิเศษแห่งกระแส[รูปนาม] **อนิพฺพจนีโย** ที่อันบุคคลไม่พึงกล่าว **ตทญฺญานญฺญภาเวน** โดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของสภาวธรรมอันมีรูปเป็นต้นนั้น ๆ **กกฺขฬตฺตผุสนาทิสามญฺญาการ จ** เป็นลักษณะทั่วไปอันมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นด้วย **สภาวธมฺมานํ** ของสภาวธรรม ท. **ปถวีธาตุผสฺสาทีนํ** อันมีปฐวีธาตุและผัสสะเป็นต้น **กาลเทสาทิเภทภินฺนานํ** อัน

แตกต่างแล้วตามประเภทอันมีกาละและเทสะเป็นต้น **ตชฺชาปญฺญตฺติสงฺขาโต** ที่อันบุคคลเรียกว่า ตัชชาบัญญัติ **วิชาติยวินิวตฺโต** อันถอยกลับแล้วจากสภาวธรรมที่มีประเภทต่างกัน **สชาติยสาธารโณ** อันเกี่ยวเนื่องกับสภาวธรรมที่มีประเภทเหมือนกัน **อาโรปสิทฺโธ** อันปรากฏแล้วด้วยการยกขึ้นไว้ **ยถาสงฺเกตํ** ตามสมควรแก่การหมายรู้ ฯ]

โส ปน กมฺมาทิสํสฏฺโจ สุทฺโธ จาติ ทุวิโธ.

อนึ่ง ลิงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์) นั้นมี ๒ อย่างคือ กัมมาทิสังสัฏฐลิงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยกรรมการกเป็นต้น) และสุทธลิงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน)

[ท่านแสดงลิงคัตถะ ๒ อย่างไว้ตามลักษณะการใช้ในประโยคภาษาบาลี กล่าวคือ ประโยคที่มีกิริยาคุมพากย์ต้องมีอรรถกรรมและกัตตาเป็นต้นเสมอ ตัวอย่างเช่น

[กัตตุวาจก]	อหํ คามํ คจฺฉามิ (เราไปสู่หมู่บ้าน)

[กรรมวาจก]	ปุริเสน ตฺวํ ปหญฺญเส (ท่านถูกบุรุษตี)

คำว่า คจฺฉามิ (ไป) ในประโยคแรก เป็นกิริยาอาขยาตที่กล่าวถึงกัตตา คือ อหํ (เรา) แม้จะไม่มีคำว่า อหํ ผู้ฟังก็รู้ว่าคนที่ไปหมู่บ้าน คือ เรา เพราะ มิ วิภัตติเป็น อัมหโยคะ (ประกอบกับ อมฺห ศัพท์)

ส่วนคำว่า ปหญฺญเส (ตี) ในประโยคหลัง เป็นกิริยาอาขยาตที่กล่าวถึงกรรม คือ ตฺวํ (ท่าน) แม้จะไม่มีคำว่า ตฺวํ ในประโยค ผู้ฟังก็รู้ว่าคนที่ถูกตีคือ ท่าน เพราะ เส วิภัตติเป็น ตุมหโยคะ (ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์) ดังนั้น บทกัตตาในประโยค คือ อหํ และ ตฺวํ จึงเป็นกัตตาและกรรมที่ถูกอาขยาตกล่าวไว้ บทเหล่านี้ลงปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา เพื่อรักษาความเป็นบทไว้ในประโยค ไม่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาท้าย อมฺห ศัพท์ด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ หรือลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมท้าย ตุมฺห ศัพท์ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา เพราะอาขยาตวาจกเป็นผู้กล่าวอรรถกัตตาและกรรมเหล่านั้นแล้ว

ด้วยเหตุนี้ ความหมายของนามศัพท์ คือ อหํ และ ตฺวํ ในประโยคเหล่านี้จึงชื่อว่า กัมมาทิสังสัฏฐลิงคัตถะ คือ ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยการกมีกรรมเป็นต้น

ส่วนประโยคบาลีซึ่งใช้เป็นวลีและไม่มีกิริยาคุมพากย์ จัดเป็นสุทธลิงคัตถะ คือ ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน เช่น โก เอโส ปุคฺคโล (บุคคลนี้เป็นใคร) ตามหลักสัมพันธ์ คำว่า เอโส ปุคฺคโล เรียกว่า ตุลยัตถะ คือ มีอรรถเสมอกัน ส่วนคำว่า โก (ใคร) เรียกว่า ลิงคัตถะ คือ มีความหมายแห่งนามศัพท์ ความจริงทั้ง ๒ คำนี้จัดเป็นลิงคัตถะเหมือนกัน เพราะไม่มีอรรถกัตตาหรือกรรมเป็นต้นเจือปนอยู่ แต่โบราณาจารย์ได้สัมพันธ์แยกกันเป็นตุลยัตถะและลิงคัตถะเพื่อให้ชื่อต่างกัน

สุทฺธ ศัพท์ ในที่นี้มีอรรถว่า อสํสฏฺฐ (ไม่ระคนกัน) จึงแปลว่า ไม่เจือปน, ล้วนๆ หมายถึง ไม่มีอรรถกรรมเป็นต้นเจืออยู่เหมือนกัมมาทิสังสัฏฐลิงคัตถะ

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

ลิงฺคตฺโถ ทุพฺพิโธ สุทฺธ- สํสฏฺฐานํ ปเภทโต
กฺริยานเปกฺขเก สุทฺโธ สํสฏฺโฐ ตทเปกฺขเก.[๗]

"ความหมายของนามศัพท์มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นสุทธลิงคัตถะและสังสัฏฐลิงคัตถะ สุทธลิงคัตถะย่อมมีในที่ไม่มองหากิริยา ส่วนสังสัฏฐลิงคัตถะย่อมมีในที่มองหากิริยา"]

ตตฺถ กมฺมาทีสุ ทุติยาทีนํ วิธียมานตฺตา กมฺมาทิสํสคฺครหิโต ลิงฺคสงฺขฺยาปริมาณยุตฺโต ตพฺพินิมุตฺตุปสคฺคาทิปทตฺถภูโต จ สุทฺโธ สทฺทตฺโถ อิธ ลิงฺคตฺโถ นาม.

ในบรรดาลิงคัตถะเหล่านั้น ความหมายของศัพท์ล้วนๆ ปราศจากการเจือด้วยกรรมการกเป็นต้น ประกอบด้วยเพศ สังขยา และปริมาณ หรือเป็นความหมายของบทมีอุปสรรคเป็นต้นซึ่งนอกเหนือจากศัพท์ที่ประกอบแล้วด้วยเพศเป็นต้นนั้น ชื่อว่า ลิงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์) ในสูตรนี้ เพราะทุติยาวิภัตติเป็นต้นอันท่านจะกระจายในอรรถกรรมเป็นต้น

[คำว่า ลิงฺคสงฺขฺยาปริมาณยุตฺโต (ประกอบด้วยเพศ สังขยา และปริมาณ) คำว่า เพศ หมายถึง ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ คำว่า สังขยา หมายถึง หนึ่ง สอง สาม เป็นต้น คำว่า ปริมาณ หมายถึง ทะนาน สาแหรก กระบุง เป็นต้น

สุทธลิงคัตถะแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. สลิงคะ (ศัพท์มีเพศ) หมายถึง นามศัพท์ทั่วไปที่ประกอบด้วยเพศทางไวยากรณ์ คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เช่น

- ปุงลิงค์ เอกพจน์ = เอโส ปุริโส (บุรุษนี้)
- ปุงลิงค์ พหูพจน์ = เอเต ปุริสา (บุรุษเหล่านี้)
- อิตถีลิงค์ เอกพจน์ = เอสา กญฺญา (สตรีนี้)
- อิตถีลิงค์ พหูพจน์ = เอตา กญฺญาโย (สตรีเหล่านี้)
- นปุงสกลิงค์ เอกพจน์ = เอตํ จิตฺตํ (จิตนี้)
- นปุงสกลิงค์ พหูพจน์ = เอตานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่านี้)

๒. สสังขยะ (ศัพท์มีสังขยา) หมายถึง นามศัพท์ที่แสดงสังขยา เช่น เอโก (หนึ่ง) เทฺว (สอง)

๓. สปริมาณะ (ศัพท์มีปริมาณ) หมายถึง นามศัพท์ที่แสดงปริมาณ เช่น โทโณ (ทะนาน) ขารี (สาแหรก) อาฬฺหกํ (กระบุง)

๔. อุปสรรค เช่น ป ปรา เป็นต้น

๕. นิบาต เช่น จ วา ห เป็นต้น]

โย ปน อาขฺยาตกิตกตทฺธิตสมาเสหิ วุตฺโต กมฺมาทิสํสฏฺโฐ อตฺโถ, โสปิ ทุติยาทีนํ ปุน อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส อตฺถวิเสสสฺสาภาเวน อวิสยตฺตา ลิงฺคตฺถมตฺตสฺส สมฺภวโต จ ปฐมาเยว วิสโย.

ความหมายใดระคนด้วยเนื้อความมีกรรมเป็นต้น อันอาขยาตวิภัตติ กิตก์ปัจจัย ตัทธิต-ปัจจัย และสมาสวิเคราะห์ทั้งหลายกล่าวไว้แล้ว ความหมายนั้นเป็นที่ลงของปฐมาวิภัตติ เพราะไม่ใช่วิสัยของทุติยาวิภัตติเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความหมายพิเศษที่ตนเองพึงกล่าวอีก และเพราะเนื้อความของนามศัพท์เท่านั้นปรากฏอยู่

[คำว่า วุตฺโต (กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า นามบทที่ประกอบด้วยวิภัตติที่ ๑ คือ ปฐมาวิภัตติ จะเข้าสัมพันธ์กับบทอาขยาตหรือบทกิตก์หรือถูกอรรถของตัทธิตและสมาสกล่าวไว้ เช่น โอทโน ปจฺจเต (ข้าวอันบุคคลหุงอยู่) ในประโยคนี้ โอทโน สัมพันธ์เข้าใน ปจฺจเต ซึ่งเป็นอาขยาตบท ถึงแม้ว่า โอทโน จะเป็นวิภัตติที่ ๑ แต่ก็มีเนื้อความเป็นกรรม (ดู กัจจายนสารมัญชรี คำอธิบายคาถา ๓)

คำว่า ทุติยาทีนํ ปุน อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส อตฺถวิเสสสฺสาภาเวน อวิสยตฺตา (เพราะไม่ใช่วิสัยของทุติยาวิภัตติเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความหมายพิเศษที่ตนเองพึงกล่าวอีก) หมายความว่า ในตัวอย่างประโยคว่า โอทโน ปจฺจเต ข้างต้นนี้ ถึงแม้ว่า โอทโน จะมีอรรถเป็นกรรม ก็ไม่จำเป็นต้องกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๒ คือ ทุติยาวิภัตติ เพราะเหตุว่า ปจฺจเต แสดงอรรถนั้นไว้แล้ว

คำว่า อวิสยตฺตา (เพราะไม่ใช่วิสัย) เป็นเหตุหลักในการไม่ลงปฐมาวิภัตติ ส่วนคำว่า อภาเวน (เนื่องจากไม่มี) เป็นเหตุช่วยที่ใช้อธิบายเหตุหลักอีกทีหนึ่ง ตามลักษณะของการแต่งประโยคบาลีในอรรถกถาและฎีกา ท่านมักแต่งเหตุช่วยไว้ก่อนเหตุหลักเสมอ และเหตุช่วยมักลงตติยาวิภัตติ ส่วนเหตุหลักลงปัญจมี-วิภัตติเหมือนในประโยคนี้ ดังที่คัมภีร์พาลาวตารอธิบายเรื่องนี้ว่า

สมาสตทฺธิตาขฺยาต-		กิตกา ยตฺถ ชายเร
โส อตฺโถ กถิโต เตหิ		อวุตฺโต ตทปโร ภเว.

วุตฺเต กมฺมาทิสามิสฺมึ ลิงฺคตฺเถ ปฐมา สิยา
อวุตฺเต ตุ ภวนฺตญฺญา ทุติยาที ยถารหํ.[๑]

"สมาส ตัทธิต อาขยาต และกิตก์ ย่อมมีในอรรถใด อรรถนั้นย่อมถูกสมาสเป็นต้นเหล่านั้นกล่าวไว้แล้ว ส่วนอรรถที่มิได้กล่าวไว้โดยสมาสเป็นต้น เป็นอรรถอื่นจากนั้น

เมื่ออรรถกรรมเป็นต้นและสามีถูกกล่าวไว้ ปฐมาวิภัตติย่อมลงในอรรถของนาม-ศัพท์ แต่เมื่อมิได้ถูกกล่าวไว้ วิภัตติอื่นมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นย่อมลงได้ตามสมควร"]

โหติ เจตฺถ

ปฐมาวุปสคฺคตฺเถ เกสญฺจตฺเถ นิปาตสทฺทานํ
ลิงฺคาทิเก จ สุทฺเธ- ภิหิเต กมฺมาทิอตฺเถปิ.

อนึ่ง มีคาถาสรุปในเรื่องนี้ว่า

"ลงปฐมาวิภัตตินั่นเทียวในความหมายของอุปสรรค ในความหมายของนิบาตบางศัพท์ ในความหมายอันประกอบด้วยเพศเป็นต้นล้วนๆ และในความหมายที่ระคนด้วยกรรมเป็นต้น [อันอาขยาตเป็นต้น]กล่าวแล้ว"

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า โหติ เจตฺถ มักกล่าวสรุปความจากประโยคต้นที่อธิบายไว้โดยพิสดาร จ ศัพท์ในคำว่า เจตฺถ ทำหน้าที่สังเขปโชตกะ คือ แสดงอรรถโดยย่อ

คาถานี้ชื่อว่า ปัฏฐยาอริยาคาถา ซึ่งนับเข้าในมาตราพฤติ ด้วยเหตุที่เป็นคาถามาตราพฤติที่ท่องจำยาก ดังนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) จึงนำเอาคาถานี้มาแต่งใหม่เป็นวรรณพฤติ ๘ พยางค์ว่า

ปฐมาวุปสคฺคตฺเถ เกสญฺจตฺเถ นิปาตินํ
กมฺมาทฺยตฺเถ จ วิหิเต สุทฺเธ ลิงฺคาทิเกปิ จ.[๑]

"ลงปฐมาวิภัตตินั่นเทียวในความหมายของอุปสรรค นิบาต ในอรรถกรรมเป็นต้น [อันอาขยาตเป็นต้น]กล่าวแล้ว และในความหมายที่ประกอบด้วยเพศเป็นต้นล้วนๆ"]

สลิงฺเค ตาว- เอโส ปุริโส, เอเต ปุริสา. เอสา กญฺญา, เอตา กญฺญาโย. เอตํ จิตฺตํ, เอตานิ จิตฺตานิ.

ลำดับแรก ตัวอย่างในลิงคัตถะที่ประกอบด้วยเพศ เช่น

เอโส ปุริโส (บุรุษนี้)	เอเต ปุริสา (บุรุษเหล่านี้)
เอสา กญฺญา (สาวน้อยนี้)	เอตา กญฺญาโย (สาวน้อยเหล่านี้)
เอตํ จิตฺตํ (จิตนี้)	เอตานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่านี้)

[คำว่า นามศัพท์ประกอบด้วยเพศ หมายความว่า นามศัพท์ที่ลงปฐมาวิภัตติแล้วใช้เป็นวลี คือ ไม่ประกอบกับกริยาใดๆ]

สสงฺขฺเย- เอโก เทฺว.

ในลิงคัตถะที่ประกอบด้วยสังขยา เช่น

เอโก (หนึ่ง) เทฺว (สอง)

สปริมาเณ- โทโณ ขารี อาฬฺหกํ.

ในลิงคัตถะที่ประกอบด้วยปริมาณ เช่น

โทโณ (หนึ่งทะนาน) ขารี (หนึ่งสาแหรก) อาฬฺหกํ (หนึ่งกระบุง)

ลิงฺคาทิวินิมุตฺเต สตฺตามตฺเต- จ วา ห อหํ อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺจาทิ.

ในสภาพสักว่ามีปรากฏ ซึ่งนอกเหนือจากเพศเป็นต้น เช่น

จ (และ, ด้วย)	วา (ก็ดี, บ้าง)	ห (แต่)
อหํ (แล)	อตฺถิ (ย่อมมี)	สกฺกา (สามารถ)
ลพฺภา (พึงได้)		

ดังนี้เป็นต้น

[อรรถข้างต้นครอบคลุมนามศัพท์ทั้งหมด กล่าวคือ

- สลิงคะ เกี่ยวกับนามศัพท์ทั่วไปที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของซึ่งมีเพศประจำศัพท์ทั่วไปโดยไม่เกี่ยวกับสังขยา เช่น เอโส ปุริโส (บุรุษนี้) เอเต ปุริสา (บุรุษเหล่านี้)
- สสังขยะ เกี่ยวกับนามศัพท์ที่เกี่ยวกับสังขยา เช่น เอโก (หนึ่ง) เทฺว (สอง)
- สปริมาณะ เกี่ยวกับนามศัพท์ที่เกี่ยวกับปริมาณ เช่น โทโณ (หนึ่งทะนาน) ขารี (หนึ่งสาแหรก) อาฬฺหกํ (หนึ่งกระบุง)

- อรรถปาฏิปทิกะ คือ อรรถของอุปสรรคและนิบาตที่ไม่เกี่ยวกับบุคคล สิ่งของ สังขยา และปริมาณ เช่น จ (ด้วย) ซึ่งเป็นอรรถรวบรวม (สมุจจยะ)

อนึ่ง นิบาตเหล่านี้ต้องลงปฐมาวิภัตติก่อนจึงลบออกภายหลัง ท่านจึงถือว่าเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติด้วย แม้อุปสรรคก็มีนัยเดียวกันนี้

ความหมายของอุปสรรคและนิบาตจัดว่านอกเหนือจากเพศเป็นต้น เพราะบทเหล่านี้ไม่แสดงเพศ สังขยา หรือปริมาณแต่อย่างใด ท่านเรียกว่า สตฺตามตฺต (สภาพสักว่ามีปรากฏ) คือ ความมีปรากฏแห่งอรรถสมุจจยะเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องนิบาต

อรรถของลิงคัตถะทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๔๖) ว่า

ปาฏิปทิกตฺถลิงฺคปริมาณวจนมตฺเต ปจมา.

“ลงปฐมาวิภัตติในศัพท์ที่เป็นเพียงอรรถปาฏิปทิกะ, เพศ, ปริมาณ และพจน์”]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริโส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธติตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลัง ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริโส**

“ลิงฺคตฺเถ ปจมา”ติ อธิกิจฺจ “อาลปเน จา”ติ อาลปนตฺเถ จ ปจมา.

และลงปฐมาวิภัตติในอรรถของอาลปนะด้วยสูตรว่า อาลปเน จ เพราะอาศัยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปจมา

อภิมุขํ กตฺวา ลปนํ อาลปนํ. อวฺหานนฺติ อตฺโถ.

การกล่าวกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ (การร้องเรียก) ความหมายคือ การร้องเรียก

[คำว่า อาลปน สำเร็จรูปมาจาก อา + ลป ธาตุ (ภาสเน = กล่าว) + ยุ ปัจจัยมีรูปวิเคราะห์ว่า อภิมุขํ กตฺวา ลปนํ อาลปนํ (การกล่าวกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ) หมายถึง การร้องเรียกนั่นเอง]

เอตฺถ จ อามนฺตนํ นาม ปเคว ลทฺธสรูปสฺส สทฺเทน อภิมุขีกรณํ. กตาภิมุโข ปน "คจฺฉา"-ติ อาทินา นเยน กฺริยาย โยชียติ. ตสฺมา อามนฺตนสมเย กฺริยาโยคาภาวโต อิทํ การกโวหารํ น ลภติ.

อนึ่ง การกระทำเฉพาะหน้าต่อสิ่งที่มีรูปร่างปรากฏมาก่อนด้วยเสียง ชื่อว่า อาลปนะ (การร้องเรียก) ในสูตรนี้ ส่วนสิ่งที่ได้รับการร้องเรียกย่อมถูกประกอบไว้ในกริยาด้วยนัยเป็นต้นว่า คจฺฉ (ท่านจงไป) เพราะเหตุนั้น บทอาลปนะนี้จึงไม่ได้รับการเรียกว่า การก เพราะไม่มีการประกอบกับกริยาในเวลาที่ร้องเรียก

[คำว่า ลทฺธสรูป (สิ่งที่มีรูปร่างปรากฏ) คือ สิ่งที่ปรากฏรูปร่างชัดเจน

คำว่า ปเคว (ก่อน) ขยาย ลทฺธสรูปสฺส หมายความว่า การร้องเรียกจะเกิดขึ้นได้ สิ่งที่ถูกร้องเรียกต้องเป็นสิ่งนั้นมาก่อน เช่น อุทาหรณ์ว่า เอหิ ภิกฺขุ ในที่นี้คำว่า ภิกฺขุ มิได้เป็นอาลปนะ เพราะว่าผู้ฟังยังมิได้มีสภาพเป็นพระภิกษุ ในประโยคนี้ต้องแปลว่า ขอเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด (ประโยคเต็มๆ ว่า ตฺวํ ภิกฺขุ หุตฺวา เอหิ)

บทอาลปนะเป็นบทที่กล่าวขึ้นมาลอยๆ เพื่อการร้องเรียกเท่านั้น ท่านจึงไม่จัดเป็นการก เพราะบทที่จะเป็นการกได้จะต้องสัมพันธ์กับกริยา และทำให้กริยาสำเร็จ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๑๑๗) ว่า กฺริยาภิสมฺพนฺธลกฺขณํ การกํ (การกมีลักษณะสัมพันธ์กับกริยา) ถึงแม้ผู้ที่ถูกร้องเรียกจะต้องทำกริยาบางอย่างก็ตาม การกระทำกริยานั้นก็เป็นการเกิดขึ้นในภายหลังเมื่อได้ร้องเรียกแล้ว ในกรณีเช่นนี้ต้องใส่ประธานเข้ามาใหม่เพื่อกระทำประโยคให้สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีบางแห่งมีบทอาลปนะอย่างเดียวโดยไม่มีบทกริยาติดตามมา เช่น

ตตฺร โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ ภิกฺขโวติ. ภทนฺเตติ เต ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุํ.[๑๐]

"ในที่นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกเหล่าภิกษุว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย' ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบพระผู้มีพระภาคว่า 'พระเจ้าข้า' "

คำว่า ภิกฺขโว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย) และ ภทนฺเต (พระเจ้าข้า) เป็นบทอาลปนะที่ไม่มีกริยาติดตามมาในประโยค

ข้อความตั้งแต่ เอตฺถ จ จนถึง กฺริยาย โยชียติ นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตชื่อหริการิกา ซึ่งประพันธ์เป็นคาถาว่า

สิทฺธสฺสาภิมุขีภาว- มตฺต'มามนฺตนํ สิยา
สมฺปตฺตาภิมุโข โปโส กฺริยาสุ วินิยุชฺชเต.[๑๑]

“ความเป็นเฉพาะหน้าต่อผู้ที่มีรูปร่างปรากฏแล้วเท่านั้น ชื่อว่า อาลปนะ อนึ่ง บุรุษผู้ที่ได้รับการร้องเรียกย่อมถูกประกอบไว้ในกริยา”]

วุตฺตญฺจ

สทฺเทนาภิมุขีกาโร วิชฺชมานสฺส วตฺถุโน
อามนฺตนํ วิธาตพฺเพ นตฺถิ “ราชา ภเว”ติทนฺติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

“การร้องเรียกเฉพาะหน้าด้วยเสียงต่อวัตถุที่ปรากฏอยู่ ชื่อว่า อามันตนะ (การร้องเรียก) อามันตนะนี้ย่อมไม่มีในฐานะที่ท่านกล่าวว่า ราชา ภว (ขอพระองค์จงเป็นพระราชาเถิด)”

[ข้อความนี้หมายความว่า บทที่จะเป็นอาลปนะได้ต้องมีสภาพอย่างนั้นอยู่ในขณะนั้น ในที่นี้ บทว่า ราชา เป็นปฐมาวิภัตติจะถือว่าเป็นอาลปนะไม่ได้เพราะผู้ฟังยังไม่มีสภาพเป็นพระราชา (ประโยคนี้ใช้เพื่ออัญเชิญบุคคลขึ้นเป็นพระราชาในพิธีราชาภิเษก)

ท่านผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า คาถานี้มาจากคัมภีร์มัญชูสาซึ่งเป็นฎีกาของคัมภีร์จูฬนิรุตติ]

โภ ปุริส เอหิ, โภ ปุริสา วา, ภวนฺโต ปุริสา เอถ.

เช่น

โภ ปุริส เอหิ (ดูกรบุรุษผู้เจริญ ท่านจงมา) [เอกพจน์ ใช้ร้องเรียกในที่ใกล้]
หรือ โภ ปุริสา (ดูกรบุรุษผู้เจริญ) [เอกพจน์ ใช้ร้องเรียกในที่ไกล]
ภวนฺโต ปุริสา เอถ (ดูกรบุรุษผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านจงมา)

กสฺมึ อตฺเถ ทุติยา.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอะไร

๒๘๔. กมฺมตฺเถ ทุติยา.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ

กมฺมตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรม *อภิธาตพฺเพ* อันท่าน พึงกล่าว *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

กมฺมตฺเถ ลิงฺคมฺหา ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ทุติยาวิภัตติย่อมลงท้ายนามศัพท์

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (คำอธิบายสูตร ๒๘๔) แปลสูตรนี้ว่า ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม ตามนัยนี้ทุติยาวิภัตติจัดเป็นวาจก คือ แสดงอรรถกรรมโดยตรง แม้วิภัตติอื่นตั้งแต่ทุติยาวิภัตติจนถึงสัตตมีวิภัตติก็เป็นวาจกเช่นกัน แต่ในที่นี้แปลตามมติของปทรูปสิทธิฎีกาที่อธิบายว่า กมฺมตฺเถ อภิธาตพฺเพ (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม) มติหลังนี้เห็นว่าวาจกมีเพียง ๔ ประเภท คือ สมาส ตัทธิต อาขยาต และกิตก์ ส่วนวิภัตตินามเป็นโชตกะ คือ แสดงอรรถกรรมที่มีอยู่แล้วในนามศัพท์ให้ปรากฏ มิได้แสดงอรรถใหม่ไว้ ความจริงแล้วในไวยากรณ์สันสกฤต ได้กล่าวถึงมติทั้ง ๒ ข้างต้น อย่างไรก็ตาม มติหลังเป็นที่ยอมรับโดยสากลทั่วไป

ดังข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๗๖) ว่า

ปกตฺยตฺถโชตกา อิตฺถิปฺ- ปจฺจยา สฺยาทโย วิย
ณาทโย ปจฺจยตฺถสฺส สกตฺถสฺสาปิ วาจกา.

"อิตถีปัจจัย [คือ อา, อี, อินี] แสดงความหมายของศัพท์เดิมเหมือน สิ วิภัตติเป็นต้น ปัจจัย[ในตัทธิตและกิตก์] มี ณ เป็นต้นแสดงความหมายของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่"]

อนภิหิเต เอวายํ.

ทุติยาวิภัตตินี้ย่อมลงในอนภิหิตกรรมเท่านั้น

"กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต"ติ วจนญฺเจตฺถ ญาปกํ.

อนึ่ง ในการลงทุติยาวิภัตติในอรรถอนภิหิตกรรมนี้ สูตรว่า กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต (เมื่อลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมแล้ว ให้ลง กฺต ปัจจัยในอรรถกัตตา) เป็นสูตรแสดงให้รู้[ข้อความนี้]

[กรรมมี ๒ อย่าง คือ

๑. อภิหิตกรรม หรือวุตตกรรม กรรมที่ถูกกล่าว กล่าวคือ เป็นกรรมในประโยคกรรมวาจก

๒. อนภิหิตกรรม หรืออวุตตกรรม กรรมที่ไม่ถูกกล่าว กล่าวคือ เป็นกรรมในประโยคกัตตุวาจก และเป็นกรรมของกริยาที่ประธานเป็นผู้กระทำ

คำว่า กมฺม ใน กมฺมตฺเถ หมายถึง อนภิหิตกรรม เพราะสูตรว่า กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต (เมื่อทุติยาวิภัตติปรากฏอยู่ในอรรถกรรม ให้ลง กฺต ปัจจัย[ในอรรถกัตตา]) เป็นสาธกในข้อนี้ ซึ่งหมายความว่า เมื่อนำคำนามมากระจายด้วยทุติยาวิภัตติเป็นกรรมแล้วก็ให้ลง กฺต ปัจจัย กิริยากิตก์เป็นกัตตุวาจกใช้เป็นกริยาของกัตตานั้น และเนื่องจาก กฺต ปัจจัยลงในกัตตุวาจก จึงลงทุติยาวิภัตติในอนภิหิตกรรมเท่านั้น ดังคำว่า ทุติยายํ ในสูตรข้างต้น

คำว่า ญาปก เป็นคำที่แสดงให้ทราบถึงข้อกำหนดที่กล่าวไว้ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ สาธก (หลักฐาน)]

กึ กมฺมํ.

กรรมคืออะไร

“เยน วา กยิรเต ตํ กรณนฺ”ติ อิโต “วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ก็ดี) จากสูตรว่า เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๘๕. ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม

กตฺตา อ.กัตตา *กโรติ* ย่อมกระทำ *ยํ การกํ วา* ซึ่งการก ใด ก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การก [ที่ถูกกระทำ]นั้น *กมฺมํ* ชื่อว่า กรรม ฯ

ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณาติ, ตํ การกํ กมฺมสญฺญํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด หรือย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด หรือย่อมถึงการกใด การกนั้นมีชื่อว่ากรรม

[วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ ทำหน้าที่อัตถันตรวิกัปปนะ คือ รวบรวมเนื้อความอื่น ซึ่งในที่นี้คือ วิกโรติ (ย่อมเปลี่ยนแปลง) และ ปาปุณาติ (ย่อมถึง) ในวุตติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณาติ (ย่อมกระทำซึ่งการกใด หรือย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด หรือย่อมถึงการกใด)]

อิธ ลิงฺคกาลวจนมตนฺตํ.

เพศ กาล และพจน์ในสูตรนี้ ไม่สำคัญ

[ข้อความนี้นำมาจากปริภาสาของคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

สุตฺเต ลิงฺควจน'มตนฺตํ.[๑๒]

“เพศและพจน์ในสูตรไม่สำคัญ”

ในเรื่องนี้อธิบายว่า การกำหนดชื่อการกต่างๆ นั้น มิได้ใช้เพศ กาล หรือพจน์ที่ท่านแสดงไว้ในสูตรเป็นประมาณ เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่มีความสำคัญ การใช้เป็นปัจจุบันกาล เอกพจน์ว่า กโรติ ในสูตรนี้ก็ตาม

หรือการใช้เป็นบทปุงลิงค์ว่า โย (การโก) ในสูตรว่า โย กโรติ ส กตฺตา เป็นต้นก็ตาม มิใช่หมายความว่าผู้ทำต้องเป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ และทำในปัจจุบันกาลเท่านั้น แต่เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การกล่าวพอเป็นตัวอย่างเพื่อให้สังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด

คำว่า วจนมตนฺตํ ตัดบทเป็น วจนํ + อตนฺตํ คำว่า ตนฺต แปลว่า ประธาน, สำคัญ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ ปธาน ศัพท์ ส่วนคำว่า อตนฺต แปลว่า ไม่ใช่ประธาน, ไม่สำคัญ]

กรียตีติ กมฺมํ.

การกใดอันกัตตาย่อมกระทำ เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า กรรม

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ กมฺม ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ การกระทำกรรมของกัตตา ก็คือการเกี่ยวเนื่องกับกิริยานั่นเอง ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒) กล่าวว่า กรียติ กตฺตุ กิริยาย-ภิสมฺพนฺธียตีติ กมฺมํ (การกที่ถูกกระทำ คือ เนื่องด้วยกิริยาของกัตตา ชื่อว่า กรรม) และคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๕) ได้อธิบายว่า กโรติ กฺริยาย สมฺพนฺธยติ (ย่อมกระทำ คือ ย่อมเนื่องด้วยกิริยา)]

ตตฺถ การกํ สาธกํ กฺริยานิปฺผตฺติยา การณมุจฺจเต.

ในคำว่า ตํ การกํ นั้น เหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา เรียกว่า การก หรือ สาธกะ

[คำว่า การก คือ ผู้ทำกิริยา หมายถึง เหตุที่ทำกิริยาให้สำเร็จทั้งโดยตรง (กัตตุการก) และโดยอ้อม (กรรมการกเป็นต้น) ท่านจึงอธิบายว่า กฺริยานิปฺผตฺติยา การณํ (เหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา)

โดยเหตุที่คำว่า การณํ (เหตุ) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นกรณสาธนะได้เช่นกัน คำว่า การก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะอีกนัยหนึ่งว่า กโรติ อเนนาติ การโก (นามศัพท์ที่เป็นเหตุทำกิริยา ชื่อว่า การก)

คำว่า สาธก แปลตามศัพท์ว่า นามศัพท์ที่ทำกิริยาให้สำเร็จ เป็นคำไวพจน์ของ การก ศัพท์

อนึ่ง การก ศัพท์มีรูปเป็น ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์จึงอาจใช้เป็น การโก หรือ การกํ ก็ได้ โดย การโก หมายถึง สทฺโท ส่วน การกํ หมายถึง นิมิตฺตํ ดังข้อความในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาทีปนีว่า

กตฺตุสาธเน ณฺวุปจฺจโย ปุลฺลิงฺเค วตฺตตีติ การโกติ วุตฺตํ. กฺริยานิมิตฺตํ การกนฺติ อิมินา อธิปฺปาเยน ปน นิมิตฺตปริยาเยน การกนฺติ ปุริมคาถายํ วุตฺตํ.[๑๓]

"ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะย่อมเป็นไปในปุงลิงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า การโก แต่ในคาถาก่อนกล่าวว่า การกํ โดยความเป็นคำไวพจน์ของ นิมิตฺต ศัพท์ด้วยความประสงค์นี้ว่า เหตุของกิริยาชื่อว่า การก"]

ตํ ปน การกํ ฉพฺพิธํ กมฺมํ กตฺตา กรณํ สมฺปทานมปาทานโมกาโส จาติ.

อนึ่ง การกนั้นมี ๖ อย่าง คือ

๑. กรรมการก	๒. กัตตุการก	๓. กรณการก
๔. สัมปทานการก	๕. อปาทานการก	๖. โอกาสการก

[ข้อความนี้แสดงประเภทของการก ๖ อย่างมีกรรมการก เป็นต้น การกล่าวถึงกรรมการกก่อนกัตตุการก คงมีสาเหตุมาจากลำดับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ที่กล่าวถึงกรรมการกก่อนด้วยสูตรว่า ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ (บุคคลย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม) และกล่าวถึงกัตตุการกต่อมาด้วยสูตรว่า โย กโรติ ส กตฺตา (บุคคลใดย่อมกระทำ บุคคลนั้นชื่อว่า กัตตา) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวกรรมการกก่อนกัตตุการก

การกทั้ง ๖ อย่างนี้ ท่านประพันธ์ไว้เป็นคาถาในคัมภีร์กัจจายนวัณณนาว่า

กตฺตุกมฺมญฺจ กรณํ สมฺปทาน'มถาปรํ
อปาทานญฺจ โอกาสํ การกํ ฉพฺพิธํ มตํ.[๑๔]

"พึงทราบการกมี ๖ อย่าง คือ กัตตุการก กรรมการก กรณการก สัมปทาน-การก อปาทานการก และโอกาสการก"

ความจริงแล้วคำว่า กตฺตุ และ การก เป็นคำไวพจน์กันที่มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า กโรตีติ กตฺตา (ผู้ทำ ชื่อว่า กัตตา), กโรตีติ การโก (ผู้ทำ ชื่อว่า การก) คำว่า กัตตุการกจึงมีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้กระทำ อันเป็นผู้กระทำ ซึ่งหมายถึง ผู้กระทำเอง โดยมีตนเป็นหลักไม่มีคนอื่นใช้ให้ทำ เพราะคำไวพจน์ที่ใช้ซ้อนกัน ๒ ศัพท์มักแสดงข้อความอันพิเศษยิ่งกว่าข้อความโดยทั่วไปดังคำว่า ราชราช (พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (อดิเทพ) ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), รูปรูป (รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

กตฺตาติ จ การโกติ จ อตฺถโต เอกํ "กโรตีติ กตฺตา, กโรตีติ การโก"ติ. ตสฺมา กตฺตุการโกติ วุตฺเต ทฺวินฺนํ ปริยายสทฺทานํ วเสน อยเมว กฺริยํ เอกนฺตํ กโรติ. สามี หุตฺวา กโรติ. อตฺตปฺปธาโน หุตฺวา กโรตีติ วิญฺญายติ.[๑๕]

"คำว่า กตฺตา และ การก เสมอกันโดยความหมายว่า ผู้กระทำชื่อว่า กัตตา ผู้กระทำชื่อว่า การก ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า กตฺตุการก บุคคลย่อมอนุมานรู้ว่าการกนี้เท่านั้นจึงกระทำกิริยาโดยแท้ด้วยอำนาจของคำไวพจน์สองศัพท์ คือ ย่อมกระทำโดยความเป็นใหญ่ หมายถึง มีตนเป็นหลักกระทำ(กิริยา)]

ตตฺถ สภาวโต ปริกปฺปโต วา กมฺมาทิมฺหิ สติเยว กฺริยาภาวโต กมฺมาทีนํ ฉนฺนมฺปิ การก-โวหาโร สิทฺโธว โหติ.

ในบรรดาการกเหล่านั้น เมื่อเนื้อความมีกรรมเป็นต้น ปรากฏอยู่โดยสภาวะหรือการคาดคะเน คำว่า การก ย่อมสำเร็จแก่เนื้อความทั้ง ๖ มีกรรมเป็นต้นเพราะมีกิริยา

[คำว่า สภาวโต ปริกปฺปโต วา กมฺมาทิมฺหิ สติเยว (เมื่อเนื้อความมีกรรมเป็นต้นปรากฏอยู่โดยสภาวะหรือการคาดคะเน) หมายความว่า การกเหล่านี้จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สภาวการก การกโดยสภาวะที่มีอยู่จริง เช่น รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูป), ธมฺมํ สุณาติ (ฟังธรรม)

๒. ปริกัปปการก การกโดยการคาดคะเน คือ การกที่ไม่มีอยู่จริง เช่น อสนฺตํ ฆฏํ กโรติ (ทำหม้อ ที่ไม่มีอยู่), อภาวํ วิสยํ กโรติ (ทำสิ่งที่ไม่มีอยู่ให้เป็นอารมณ์)

คำว่า กฺริยาภาวโต (เพราะมีกริยา) หมายความว่า เมื่อมีกริยาเป็นประโยคแล้วบทต่างๆ กำหนดเป็นการกได้ตามหน้าที่ที่ปรากฏ แต่ถ้าไม่มีกริยา เช่น บทอาลปนะ ก็ไม่ถือว่าเป็นการกดังที่ได้กล่าวมาแล้ว]

ตํ ปน กมฺมํ ติวิธํ นิพฺพตฺตนียํ วิกรณียํ ปาปณียญฺจาติ.

อนึ่ง กรรมการกนั้น มี ๓ อย่าง คือ

๑. นิพพัตตนียกรรม ๒. วิกรณียกรรม ๓. ปาปณียกรรม

ยถา มาตา ปุตฺตํ วิชายติ, อาหาโร สุขํ ชนยติ, ฆฏํ กโรติ เทวทตฺโต, กฏฺจมงฺคารํ กโรติ, สุวณฺณํ เกยูรํ กฏกํ วา กโรติ, วีหโย ลุนาติ, เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ, อาทิจฺจํ ปสฺสติ, ธมฺมํ สุณาติ, ปณฺฑิเต ปยิรุปาสติ.

เช่น

มาตา ปุตฺตํ วิชายติ	(มารดาย่อมให้กำเนิดบุตร)
อาหาโร สุขํ ชนยติ	(อาหารทำให้เกิดสุข)
ฆฏํ กโรติ เทวทตฺโต	(เทวทัตย่อมกระทำหม้อ)
กฏฺจํ องฺคารํ กโรติ	(กระทำฟืนให้เป็นถ่าน)
สุวณฺณํ เกยูรํ กฏกํ วา กโรติ	(กระทำทองให้เป็นกำไลแขนหรือกำไลมือ)
วีหโย ลุนาติ	(ย่อมเกี่ยวข้าว)
เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ	(เทวทัตเข้าไปสู่เรือน)
อาทิจฺจํ ปสฺสติ	(เห็นพระอาทิตย์)
ธมฺมํ สุณาติ	(ฟังธรรม)
ปณฺฑิเต ปยิรุปาสติ	(เข้าไปหาบัณฑิตทั้งหลาย)

[ท่านจำแนกกรรมการกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นิพพัตตนียกรรม กรรมที่ถูกกระทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาให้กำเนิดบุตร) กล่าวคือ บุตรเป็นผู้ที่มารดายังให้เกิดขึ้น

๒. วิกรณียกรรม กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไป เช่น สุวณฺณํ เกยูรํ กโรติ (ย่อมทำทองคำให้เป็นกำไลแขน) กรรมประเภทนี้มีกรรมอยู่ ๒ บท คือ สุวณฺณํ เป็นปกติกรรม ส่วน เกยูรํ เป็นวิกติกรรม กล่าวคือ เปลี่ยนจากทองคำมาเป็นกำไลแขน

๓. ปาปณียกรรม กรรมของกริยาที่เกี่ยวกับการไปเป็นต้น เช่น เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ (เทวทัตไปสู่เรือน) คำว่า นิเวสนํ เป็นปาปณียกรรม]

การประกอบรูปศัพท์ ปุตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุตฺต

ให้ ปุตฺต ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุตฺตํ**

วุตฺตญฺจ

“นิพฺพตฺติวิกติปฺปตฺติ- เภเทน ติวิธํ มตํ
กตฺตุกฺริยาภิคมฺมํ ตํ สุขงฺคารํ นิเวสนนฺ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“การกใดอันกิริยาของประธานมุ่งไปถึง การกนั้นมี ๓ อย่าง ด้วยการจำแนกเป็นนิพพัตติกรรม วิกติกรรม และปัตติกรรม เช่น สุขํ (ยังความสุขให้เกิดขึ้น) องฺคารํ (ทำฟืนให้เป็นถ่าน) นิเวสนํ (เข้าไปสู่เรือน)”

เอตฺถ จ อิจฺฉิตานิจฺฉิตกถิตากถิตาทิเภทมนเปกฺขิตฺวา สพฺพสงฺคาวเสน “ยํ กโรติ ตํ กมฺมนฺ”ติ วุตฺตตฺตา อตฺถนฺตรวิกปฺปนวาธิการโต จ สพฺพตฺถ อิมินาว กมฺมสญฺญา โหติ.

อนึ่ง การตั้งชื่อว่า กรรม ย่อมมีด้วยสูตรนี้นั่นเทียวในกรรมทั้งปวง เพราะท่านกล่าว

ไว้แล้วว่า ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ (บุคคลย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม) โดยเนื่อง-ด้วยการรวบรวมกรรมทั้งหมดโดยมิได้ระบุถึงประเภทของกรรมอันมีอิจฉิตกรรม อนิจฉิตกรรม กถิตกรรม และอกถิตกรรม เป็นต้นไว้ในสูตรนี้ และเพราะการตามมาของ วา ศัพท์[ในสูตรนี้]ซึ่งแสดงเนื้อความอื่นได้

[การกำหนดไว้ในสูตรนี้ ทำให้ทราบว่ากรรมคืออะไร คำว่า กรรม ในสูตรนี้หมายรวมกรรมทุกประเภท ทั้งนี้เพราะเป็นการกล่าวรวมๆ ไว้ยังไม่แยกเป็นประเภทต่างๆ และเพราะมี วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่นว่า เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ วา ศัพท์นี้อยู่ในประโยค ย ทำหน้าที่อัตถันตรวิกัปปนะ คือ รวบรวมอรรถอื่นเหมือนกับอวุตตสมุจจยะ ทำให้สูตรนี้หมายถึงกรรมประเภทอื่นๆ ด้วย คือ คำว่า ยํ กโรติ (ย่อมกระทำซึ่งการกใด) หมายถึง นิพพัตตนียกรรม คำว่า ยํ วิกโรติ (ย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด) หมายถึง วิกรณีย-กรรม ส่วนคำว่า ยํ ปาปุณาติ (ย่อมไปสู่การกใด) หมายถึง ปาปณียกรรม ท่านแสดงกรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ไว้พอเป็นตัวอย่างให้หมายรู้กรรมอื่นๆ อีก เช่น

- ยํ อิจฺฉติ (ย่อมปรารถนาการกใด) หมายถึง อิจฉิตกรรม
- ยํ น อิจฺฉติ (ย่อมไม่ปรารถนาการกใด) หมายถึง อนิจฉิตกรรม
- ยํ กเถติ (ย่อมกล่าวกะการกใด) หมายถึง กถิตกรรม
- ยํ น กเถติ (ย่อมไม่กล่าวกะการกใด) หมายถึง อกถิตกรรม]

การประกอบรูปศัพท์ กณฺฏกํ

ศัพท์เดิมเป็น กณฺฏก

ให้ กณฺฏก ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ” หรือด้วย วา ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **กณฺฏกํ**

ตตฺถ อนิจฺฉิตกมฺมํ ยถา- กณฺฏกํ มทฺทติ, วิสํ คิลติ, คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปคจฺฉติ.

ในบรรดากรรมเหล่านั้น อนิจฉิตกรรม (กรรมที่กัตตาไม่ปรารถนา) เช่น

กณฺฏกํ มทฺทติ (ย่อมเหยียบหนาม)

วิสํ คิลติ (ย่อมดื่มยาพิษ)

คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปคจฺฉติ (เมื่อไปสู่หมู่บ้าน ย่อมเข้าไปสู่โคนไม้)

อกถิตกมฺมํ ยถา- ยญฺญทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหฺมโณ.

อกถิตกรรม เช่น

ยญฺญทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหมโณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกะนายยัญทัต)

เอตฺถ หิ "กมฺพล"มิติ กถิตกมฺมํ ทฺวิกมฺมิกาย ยาจนกฺริยาย วตฺตุมิจฺฉิตตรตฺตา.

อนึ่ง บทว่า กมฺพลํ ในตัวอย่างนี้ เป็นกถิตกรรม เพราะกรรมนั้นถูกกิริยาว่า ขอ ซึ่ง [กิริยานี้]ต้องการกรรมสองตัว ปรารถนาเพื่อกล่าวเป็นพิเศษ

[กิริยาว่า ขอ (ยาจ ธาตุ) ต้องการกรรมตรงและกรรมรอง โดยมุ่งกล่าวกรรมตรงเป็นหลักสำคัญ

คำว่า วตฺตุมิจฺฉิตตรตฺตา พบในฉบับสิงหลและคัมภีร์พยาขยา ฉบับฉัฏฐสังคายนา มีรูปว่า ปตฺตุ-มิจฺฉิตตรตฺตา ตามนัยนี้แปลว่า เพราะปรารถนาเพื่อถึงเป็นพิเศษ]

"ยญฺญทตฺต"มิติ อปฺปธานตฺตา อกถิตกมฺมํ.

บทว่า ยญฺญทตฺตํ เป็น อกถิตกรรม เพราะมิใช่เป็นกรรมหลัก (กรรมตรง)

ตถา สมิทฺธํ ธนํ ภิกฺขเต, อชํ คามํ นยติ, ปราภวนฺตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ, ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สมิทฺธํ ธนํ ภิกฺขเต (ขอทรัพย์กะคนรวย)

อชํ คามํ นยติ (นำแพะไปหมู่บ้าน)

ปราภวนฺตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ (ข้าพระองค์ขอถามบุรุษผู้เสื่อมกะพระโคดม)

ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[กรรมยังจำแนกเป็น ๔ ประเภทอีก คือ

๑. อิจฉิตกรรม กรรมที่กัตตาปรารถนา เช่น ธมฺมํ สุณาติ (ย่อมฟังธรรม)

๒. อนิจฉิตกรรม กรรมที่กัตตาไม่ปรารถนา เช่น กณฺฏกํ มทฺทติ (ย่อมเหยียบหนาม) วิสํ คิลติ (ย่อมดื่มยาพิษ) คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปคจฺฉติ (เมื่อไปสู่หมู่บ้าน ย่อมเข้าไปสู่โคนไม้) อุทาหรณ์ทั้ง ๓ นี้ เป็นอนิจฉิตกรรม เพราะปกติคนไม่ปรารถนาจะเหยียบหนาม และไม่ปรารถนาจะดื่มยาพิษ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง ประธานมุ่งไปที่หมู่บ้าน มิได้ประสงค์ไปโคนไม้ แต่เมื่อเดินหลงทางไม่พบหมู่บ้านก็เข้าไปพักที่โคนไม้ซึ่งอยู่ข้างทาง

๓. กถิตกรรม กรรมที่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมตรง

๔. อกถิตกรรม กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมรอง เช่น ยญฺญทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหมโณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกะยัญญทัต)]

อภิหิตกมฺเม ปน น โหติ.

แต่ทุติยาวิภัตติไม่ลงในอภิหิตกรรม

ยถา กโฏ กรียเต เทวทตฺเตน, สุคเตน เทสิโต ธมฺโม, ยญฺญทตฺโต กมฺพลํ ยาจียเต พฺราหฺมเณน อิจฺจาทิ.

เช่น

กโฏ กรียเต เทวทตฺเตน	(เสื่ออันเทวทัตกระทำ)
สุคเตน เทสิโต ธมฺโม	(พระธรรมอันพระสุคตทรงแสดงแล้ว)
ยญฺญทตฺโต กมฺพลํ ยาจียเต พฺราหฺมเณน	(ยัญญทัตอันพราหมณ์ขอผ้ากัมพลอยู่)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อภิหิตกรรม คือ กรรมในประโยคกรรมวาจกซึ่งถูกอาขยาตวาจกหรือกิตก์วาจกกล่าวถึง และกระจายเป็นวิภัตติที่ ๑ เพราะเป็นประธานของประโยค

ในประโยคที่สาม บทว่า ยญฺญทตฺโต เป็นอภิหิตกรรม พึงสังเกตว่าถ้าในประโยคกัตตุวาจกมีกรรม ๒ ตัว คือ ทั้งกถิตกรรมและอกถิตกรรม เมื่อเปลี่ยนเป็นกรรมวาจกให้เปลี่ยนอกถิตกรรมเป็นอภิหิตกรรมที่ลงปฐมาวิภัตติเสมอ (ดู สูตร ๕๔๐)]

“ทุติยา”ติ อธิกาโร.

บทว่า ทุติยา (ทุติยาวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๘๖. คติ-พุธิ-ภุช-ปจ-หร-กร-สยาทีนํ การิเต วา.

เมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมุ ธาตุ พุธ ธาตุ ภุช ธาตุ ปจ ธาตุ หร ธาตุ กร ธาตุ และ สิ ธาตุ เป็นต้น ให้ลงทุติยาวิภัตติ

การิเต ครั้นเมื่อการิตปัจจัย *สติ* มีอยู่ *ปโยเค* ในที่ประกอบ *ธาตูนํ* แห่งธาตุ ท. *คติ-พุธิ-ภุช-ปจ-หร-กร-สยาทีนํ* อันมี คมุ ธาตุ พุธ ธาตุ ภุช ธาตุ ปจ ธาตุ หร ธาตุ กร ธาตุ และ สิ ธาตุ เป็นต้น *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กมฺมนิ* ในกรรม *วา* บ้าง ฯ

คมุ-สปฺป คติมฺหิ, พุธ โพธเน พุธ อวคมเน วา, ภุชปาลนพฺยวหรเณสุ, ปจ พฺยตฺติยํ วาจายํ, หร หรเณ, กร กรเณ, สิ สเย อิจฺเจวมาทีนํ ธาตูนํ ปโยเค การิเต สติ ปโยชฺชกตฺตุ-ภูเต กมฺมนิ ลิงฺคมฺหา ทุติยาวิภตฺติ โหติ วา.

เมื่อการิตปัจจัยมีอยู่ ลงทุติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ใน[การิต]กรรมที่เป็นปโยชชกัตตา (กัตตาที่ถูกใช้) ในที่ประกอบกับธาตุเป็นต้นอย่างนี้ว่า คมุ-สปฺป (ไป) พุธ (รู้) พุธ (เข้าใจ) ภุช (รักษา, บริโภค) ปจ (กล่าวอย่างชัดเจน) หร (นำไป) กร (กระทำ) และ สิ (นอน)

[คำว่า คติ (คมุ ธาตุ + ติ ปัจจัย) หมายความถึง คมุ ธาตุ ส่วน พุธ (พุธ ธาตุ + อิ ปัจจัย) หมายความถึง พุธ ธาตุ ในที่นี้ท่านลง ติ และ อิ ปัจจัย ท้าย คมุ และ พุธ ธาตุตามลำดับ นักไวยากรณ์เรียก ติ และ อิ ปัจจัยนี้ว่า ธาตุนิเทศ คือ ปัจจัยแสดงธาตุ หมายความว่า ใส่เข้ามาเพื่อแสดงว่าเป็นธาตุนั้น ในเวลาแปลก็แปลเป็นธาตุนั้นๆ เลย

สูตรนี้มีความหมายว่า ในประโยคเหตุกัตตุวาจก การิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัยมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปโยชชกัตตา คือ กัตตาที่ถูกใช้ หรือ ธาตุกัตตา คือ กัตตาของธาตุ เมื่อประโยคเหตุกัตตุ-วาจกนั้นมีกิริยาเป็นธาตุ คือ คมุ (ไป) พุธ (รู้) ภุช (รักษา, บริโภค) ปจ (กล่าวอย่างชัดเจน) หร (นำไป) กร (กระทำ) สิ (นอน) ให้กระจายการิตกรรมเป็นวิภัตติที่สอง คือ ทุติยาวิภัตติ แปลว่า ยัง (ส่วนการิตกัตตา คือ กัตตาของการิตปัจจัย มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปโยชกกัตตา คือ กัตตาผู้ใช้)]

นิจฺจสมฺปตฺเต วิกปฺปตฺโถยํ.

เมื่อนิจจวิธิปรากฏพร้อมแล้ว วา ศัพท์นี้มีอรรถวิกัปป์

[ท่านใส่ วา ศัพท์เข้ามาในสูตรนี้เพื่อบอกว่าจะปฏิบัติตามนั้นก็ได้หรือไม่ปฏิบัติตามนั้นก็ได้เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า วิกัปป์ คือ ทำให้มี ๒ อย่าง]

เตน ตสฺส ปกฺเข ตติยา โหติ.

เพราะฉะนั้นจึงลงตติยาวิภัตติในฝ่าย[ของ วา ศัพท์]

[ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า ลงตติยาวิภัตติด้วยอำนาจของ วา ศัพท์ในอนภิหิตกัตตาด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ หรือแม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็มีมติว่าลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาเช่นกัน แต่อรรถกัตตาดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคำแปลในภาษาไทยซึ่งแปลว่า “ยัง” เหมือนทุติยาวิภัตติ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สุตตนิเทศมีความเห็นว่า ควรลงตติยาวิภัตติในการิตกรรม เนื่องจากความขวนขวายของผู้อื่นสำคัญกว่าความขวนขวายของตน การสัมพันธ์เป็นการิตกรรมในบทนี้จึงคล้อยตามหลักภาษาเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

ปจิสฺส ปโยชฺเช กตฺตริ ตติยาว โหติ.[๑๖]

“ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา ในกัตตาที่ถูกใช้ของ ปจ ธาตุ [ในอุทาหรณ์ว่า ปาเจติ โอทนํ เทวทตฺเตน ยญฺญทตฺโต (ยัญทัตให้เทวทัตหุงข้าว)]”

เอวํ สพฺพตฺถ อนภิหิเต กตฺตริ ปกฺเข ตติยาปิ โยเชตพฺพา.[๑๗]

“แม้ตติยาวิภัตติก็พึงประกอบในฝ่าย[ของ วา ศัพท์]ในอนภิหิตกัตตาในประโยคทั้งปวงอย่างนี้”

อปเร ปน อิธ วาสทฺเทน กมฺมสญฺญํ นิวตฺเตติ. เตน ปุริเสนาติ เอตฺถ กตฺตริ ตติยาติ วทนฺติ. การิเต ปน สติ สปรพฺยาปาเรสุ ปรพฺยาปารสฺส ปธานตฺตา ปรพฺยาปารํ ปฏิจฺจ กมฺมสญฺญา ยทิ ลพฺภติ. ปุริเสนาติ เอตฺถาปิ กตฺตุสญฺญา กถํ สิยาติ.[๑๘]

“ส่วนอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า พระพุทธัปปิยะได้ห้ามชื่อว่า กรรม ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ ดังนั้นจึงลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาในคำว่า ปุริเสน นี้ แต่ถ้าชื่อว่า กรรม ย่อมปรากฏเมื่อมีการิตปัจจัยโดยอาศัยความขวนขวายของผู้อื่น เพราะความขวนขวายของผู้อื่นสำคัญกว่าในบรรดาความขวนขวายของตนและผู้อื่นชื่อว่า กัตตา แม้ในคำว่า ปุริเสน นี้พึงมีได้อย่างไร ดังนี้แล”

สทฺทนีติยํ ตติยาปโยเคปิ กมฺมตฺถเมว อิจฺฉติ. ญาสาทีสุ กตฺวตฺถํ อิจฺฉนฺติ.[๑๙]

“ในสัททนีติปกรณ์ปรารถนาอรรถกรรมในการประกอบด้วยตติยาวิภัตติ ส่วนในคัมภีร์นยาสะเป็นต้น ปรารถนาอรรถกัตตา”]

โย โกจิ ปุริโส คามํ คจฺฉติ ตมญฺโญ ปโยชยติ. ปุริโส ปุริสํ คามํ คมยติ ปุริเสน วา คามํ คมยติ.

บุรุษคนหนึ่งไปสู่หมู่บ้าน บุรุษอีกคนหนึ่งใช้บุรุษคนนั้น[มีรูปว่า] ปุริโส ปุริสํ คามํ คมยติ หรือว่า ปุริโส ปุริเสน คามํ คมยติ (บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งไปหมู่บ้าน)

[ประโยคว่า โย โกจิ ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษคนหนึ่งไปสู่หมู่บ้าน) แสดงความสามารถในการทำกิริยาเดินไป (ความสามารถนี้เป็นเหตุให้ชื่อว่า การก)

ประโยคว่า ตมญฺโญ ปโยชยติ (บุรุษอีกคนหนึ่งใช้บุรุษนั้น) แสดงอรรถการใช้คนอื่นให้ทำกิจ

ส่วนประโยคสุดท้ายแสดงตัวอย่างของการลงทุติยาวิภัตติในการิตกรรมหรืออาจจะลงตติยาวิภัตติก็ได้ มีวิธีสัมพันธ์ดังต่อไปนี้

ปุริโส **ปุริสํ** คามํ คมยติ (บุรุษยังบุรุษย่อมให้ไปสู่หมู่บ้าน) <คมุ ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ>

ปุริโส **ปุริเสน** คามํ คมยติ (บุรุษยังบุรุษย่อมให้ไปสู่หมู่บ้าน)

บทว่า *ปุริโส* เหตุกัตตาใน *คมยติ* ฯ บทว่า *คมยติ* อาขยาตบท เหตุกัตตุวาจก ฯ บทว่า *ปุริสํ* หรือ *ปุริเสน* การิตกรรมของ ณย ปัจจัยใน *คมยติ* ฯ บทว่า *คามํ* ธาตุกรรมของ คมุ ธาตุ ใน *คมยติ* ฯ

สนามหลวงสัมพันธ์ ปุริสํ และ ปุริเสน ว่าเป็นการิตกรรมใน คมยติ และสัมพันธ์ คามํ ว่าเป็นสัมปาปุณิยกรรมใน คมยติ]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “คติ พุธิ ภุช ปจ หร กร สยาทีนํ การิเต วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุริสํ**

เอวํ สิสฺสํ ธมฺมํ โพเธติ อาจริโย, มาตา ปุตฺตํ โภชนํ โภชยติ, สิสฺสํ ธมฺมํ ปาเจติ อาจริโย, ปุริโส ปุริสํ ภารํ หาเรติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สิสฺสํ ธมฺมํ โพเธติ อาจริโย	(อาจารย์สอนศิษย์ให้รู้ธรรม)
มาตา ปุตฺตํ โภชนํ โภชยติ	(มารดาป้อนอาหารบุตร)
สิสฺสํ ธมฺมํ ปาเจติ อาจริโย	(อาจารย์ให้ศิษย์ท่องพระธรรม)
ปุริโส ปุริสํ ภารํ หาเรติ	(บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งนำสัมภาระไป)

ตถา ปุริโส ปุริสํ กมฺมํ การยติ, ปุริเสน วา กมฺมํ การาปยติ, ปุริโส ปุริสํ สยาปยติ.

อุทาหรณ์นี้ก็เช่นเดียวกัน คือ

ปุริโส ปุริสํ กมฺมํ การยติ	(บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งทำงาน)
ปุริเสน วา กมฺมํ การาปยติ	(หรือว่า บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งทำงาน)
ปุริโส ปุริสํ สยาปยติ	(บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งนอน)

[ท่านแสดงอุทาหรณ์ของการิตกรรมที่ลงทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติ แต่ในพระบาลียังพบบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า

- สพฺเพสํ วิญฺญาเปตฺวาน (ยังชนทั้งปวงให้รู้แจ้งแล้ว)
- โตเสนฺติ สพฺพปาณินํ (ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ยินดี)
- เถรสฺส ปตฺโต ทุติยสฺส คาเหตพฺโพ (บาตรของพระเถระพึงยังพระเถระรูปที่ ๒ ให้รับเอา)

ฉัฏฐีวิภัตตินี้อาจลงในอรรถของตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า ฉฏฺฐี จ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) หรือลงในอรรถกรรมด้วยสูตรว่า ทุติยาปญฺจมีนญฺจ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังนั้น การิตกรรมจึงลงวิภัตติทั้ง ๓ หมวดข้างต้น ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนคุฬหัตถทีปนีว่า

อวุตฺเต กตฺตริ กมฺเม ทุติยา ตติยาถ วา
ฉฏฺฐจมี จาติ สมฺโภติ การิตญฺญูหิ ภาสิตา.[๒๐]

"ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ หรือฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในอนภิหิตกัตตาหรือการิตกรรม"]

เอวํ สพฺพตฺถ การิเต กตฺตุกมฺมนิ ทุติยา.

เมื่อมีการิตปัจจัยในอุทาหรณ์ของธาตุทั้งปวง ลงทุติยาวิภัตติใน[การิต]กรรมที่เป็นกัตตา [ซึ่งถูกใช้]อย่างนี้

[อุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์นี้เป็นการลงการิตปัจจัยศัพท์เดียว แต่ในบางอุทาหรณ์อาจลงการิตปัจจัย ๒ หรือ ๓ ศัพท์ในกรณีที่มีการใช้ต่อๆ กัน โดยลบการิตปัจจัยตัวหน้าด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่ยังมิได้แสดง[ในไวยากรณ์นี้]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) เช่น

- สูโท โอทนํ ปจติ <ปจ + อ + ติ> (พ่อครัวหุงข้าว)
- สูทเชฏฺโฐ สูทํ โอทนํ ปาเจติ <ปจ + เณ + ติ> (หัวหน้าพ่อครัวยังพ่อครัวให้หุงข้าว)
- อมจฺโจ สูทเชฏฺฐํ สูทํ โอทนํ ปาจาเปติ <ปจ + เณ + ณาเป + ติ> (อำมาตย์ยังหัวหน้าพ่อครัวให้ยังพ่อครัวให้หุงข้าว)
- ราชา อมจฺจํ สูทเชฏฺฐํ สูทํ โอทนํ ปาจาปยติ <ปจ + เณ + ณาเป + ณาปย + ติ> (พระราชายังอำมาตย์ให้ยังหัวหน้าพ่อครัวให้ยังพ่อครัวให้หุงข้าว)

เรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

การิโต ธาตุโตญฺเญน	สุทฺธกตฺตุปโยชเน
ตถา ปโยชกสฺสาปิ	การิตนฺตาปิ การิโต.
โส หิ โลกปฺปมาเณน	ติกฺขตฺตุํ ปฏิปชฺชเต
อตฺร หิ ปุริโม ลุตฺโต	การิโต'ว นิปาตนา.[๒๑]

"ลงการิตปัจจัยท้ายธาตุ เมื่อมีผู้อื่นใช้สุทธกัตตาให้ประกอบกิริยา เช่นเดียวกันนี้การิตปัจจัย ย่อมลงท้ายศัพท์ที่มีการิตปัจจัยเป็นที่สุด แม้ในการใช้ผู้ใช้อีกทอดหนึ่ง

การิตปัจจัยนั้นย่อมเป็นไปได้ ๓ ครั้งโดยบัญญัติของชาวโลก และลบการิตปัจจัยตัวหน้าด้วยนิปาตนสูตร (ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ)"]

การิเตติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า การิเต (ในการิตกรรม)

ปุริโส คามํ คจฺฉติ

บทว่า การิเต (ในการิตกรรม) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงทุติยาวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

[อุทาหรณ์นี้เป็นประโยคกัตตุวาจก บทว่า ปุริโส มิใช่การิตกรรม แต่เป็นสุทธกัตตา จึงลงทุติยาวิภัตติด้วยสูตรนี้ไม่ได้]

อภิหิเต น ภวติ.

ไม่ลงทุติยาวิภัตติในอภิหิตกรรม

[อภิหิตกรรมเป็นกรรมในประโยคกรรมวาจก ต้องลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น]

ปุริเสน ปุริโส คามํ คมียเต, สิสฺโส ธมฺมํ โพธียเต อิจฺจาทิ.

เช่น

ปุริเสน ปุริโส คามํ คมียเต	(บุรุษคนหนึ่งอันบุรุษคนหนึ่งให้ไปหมู่บ้าน)
สิสฺโส ธมฺมํ โพธียเต	(ศิษย์อันอาจารย์ให้รู้ธรรม)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[บทว่า ปุริโส และบทว่า สิสฺโส เป็นอภิหิตกรรม จึงไม่ลงทุติยาวิภัตติ]

---

๒๘๗. กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค.

ลงทุติยาวิภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและหนทาง

อจฺจนฺตสํโยเค ครั้นเมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่อง *กาลทฺธานํ* แห่งกาลเวลาและหน-ทาง ท. *สติ* มีอยู่ *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

อจฺจนฺตํ นิรนฺตรํ สํโยโค อจฺจนฺตสํโยโค.

การกระทำอย่างต่อเนื่อง คือ ไม่ขาดระยะ ชื่อว่า อัจจันตสังโยค

[คำว่า นิรนฺตรํ เป็นคำอธิบาย อจฺจนฺตํ ว่า การต่อเนื่อง ก็คือการไม่ขาดระยะนั่นเอง ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อจฺจนฺตสํโยค เป็นทุติยาตัปปุริสสมาสว่า อจฺจนฺตํ สํโยโค อจฺจนฺตสํโยโค]

กาลทฺธานํ ทพฺพคุณกฺริยาหิ อจฺจนฺตสํโยเค เตหิ กาลทฺธานวาจีหิ ลิงฺเคหิ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีการประกอบกาลเวลาและหนทางอย่างต่อเนื่องกับทัพพะ คุณศัพท์ และกริยา ให้ลงทุติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ซึ่งแสดงกาลเวลาและหนทางเหล่านั้น

[เมื่อประธานกระทำกริยาอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลาหรือหนทางเท่าใดก็ดี ให้กระจายรูปคำแสดงเวลาและหนทางนั้นเป็นทุติยาวิภัตติ (วิภัตติที่สอง)

ทัพพะ คือ วัตถุสิ่งของต่างๆ เช่น ควปาน (เครื่องดื่มจากโค) มํโสทน (ข้าวหมกเนื้อ)

คุณศัพท์ คือ คำแสดงคุณลักษณะ เช่น รมณีย (น่ารื่นรมย์)

กริยา คือ ศัพท์แสดงอาการ เช่น สชฺฌายติ (ย่อมสาธยาย)

บทว่า กาลทฺธานวาจีหิ (ท้ายนามศัพท์ซึ่งแสดงกาลและหนทาง) เป็นปักขิปนวุตติที่ใส่เข้ามาเพื่อแสดงฐานะที่ควรลงทุติยาวิภัตติ บทนี้อนุมานรู้ได้โดยปริยายเพราะไม่ได้สดับบทอื่นมาก่อน เนื่องจากมีเพียงคำว่า กาลทฺธานํ (กาลเวลาและหนทาง) ในสูตรนี้ จึงลงทุติยาวิภัตติท้ายบทที่แสดงกาลเวลาและหนทาง ดังมีปริภาสาว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลวา.[๒๒]

“ในสิ่งที่สดับแล้วและอนุมานรู้โดยปริยาย สิ่งที่สดับมาแล้วเป็นหลักสำคัญ”

คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา กล่าวอธิบายเรื่องนี้ว่า

อญฺญสฺส อสุสุตตฺตา กาลทฺธานวาจีหิติ อตฺถโต สิทฺธํ.[๒๓]

“บทว่า กาลทฺธานวาจีหิ ย่อมสำเร็จโดยปริยายเพราะมิได้สดับบทอื่นมาก่อน”]

กาเล ตาว - สตฺตาหํ ควปานํ, มาสํ มํโสทนํ, สรทํ รมณียา นที, สพฺพกาลํ รมณียํ นนฺทนํ, มาสํ สชฺฌายติ, ตโย มาเส อภิธมฺมํ เทเสสิ.

ลำดับแรก การประกอบทุติยาวิภัตติในกาลเวลา เช่น

สตฺตาหํ ควปานํ	(เครื่องดื่มจากโคตลอด ๗ วัน[มีอยู่])
มาสํ มํโสทนํ	(ข้าวหมกเนื้อตลอดเดือนหนึ่ง[มีอยู่])
สรทํ รมณียา นที	(แม่น้ำน่ารื่นรมย์ตลอดฤดูสารท)
สพฺพกาลํ รมณียํ นนฺทนํ	(สวนนันทวันน่ารื่นรมย์ตลอดกาลทั้งปวง)
มาสํ สชฺฌายติ	(ย่อมสาธยายตลอดเดือน)
ตโย มาเส อภิธมฺมํ เทเสสิ	(ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอดไตรมาส)

[บทว่า สตฺตาหํ (ตลอดเจ็ดวัน), มาสํ (ตลอดเดือน) สัมพันธ์เข้าใน ควปานํ และ มํโสทนํ ซึ่งเป็นทัพพะตามลำดับ

บทว่า สรทํ (ตลอดฤดูสารท), สพฺพกาลํ (ตลอดกาลทั้งปวง) เข้าใน รมณียา และ รมณียํ ซึ่งเป็นคุณศัพท์ตามลำดับ

บทว่า มาสํ (ตลอดเดือน) และ ตโย มาเส (ตลอดไตรมาส) เข้าใน สชฺฌายติ และ เทเสสิ ซึ่งเป็นกริยาตามลำดับ

บทว่า ควปานํ (เครื่องดื่มจากโค) หมายถึง เครื่องดื่มที่เรียกว่า โครส ๕ อย่าง คือ ขีร (นม) ทธิ (นมเปรี้ยว) ฆต (เนยใส) ตกฺก (เปรียง) และ โนนีต (เนยข้น)

บทว่า สรท (ฤดูสารท) คือ ฤดูอับลม หรือฤดูใบไม้ผลิอยู่ในระหว่างเดือน ๑๑ กับเดือน ๑๒ รวม ๒ เดือน มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) ส่วนคัมภีร์อภิธานัปทีปิกา (คาถา ๗๙) กล่าวว่าเริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๐ จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ รวม ๒ เดือนเช่นกัน]

การประกอบรูปศัพท์ สตฺตาหํ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺตาห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สตฺตาหํ**

อทฺธาเน- โยชนํ วนราชิ, โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต, โกสํ สชฺฌายติ.

การประกอบทุติยาวิภัตติในระยะทาง เช่น

โยชนํ วนราชิ	(ราวป่าตลอดโยชน์หนึ่ง [มีอยู่])
โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต	(เทือกเขายาวตลอดโยชน์หนึ่ง)
โกสํ สชฺฌายติ	(ย่อมสาธยายตลอดโกสะหนึ่ง)

[อัจจันตสังโยคพึงเข้าสัมพันธ์กับทัพพะ คุณศัพท์ และกริยาตามลำดับ

- ถ้าหากเข้ากับทัพพะ เรียกว่า อทฺธทพฺพอจฺจนฺตสํโยค
- ถ้าเข้ากับคุณศัพท์ เรียกว่า อทฺธคุณอจฺจนฺตสํโยค
- ถ้าเข้ากับกริยาเรียกว่า อทฺธกฺริยาอจฺจนฺตสํโยค

คำว่า โกส (โกสะ) เป็นระยะทางประมาณ ๕๐๐ คันธนูที่ขึ้นสายแล้วซึ่งยาว ๔ ศอก รวมเป็น ๒,๐๐๐ ศอกหรือ ๑,๐๐๐ เมตร หรือ ๑ กิโลเมตร ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๙๗) กล่าวว่า ธนุปญฺจสตํ โกโส (ระยะ ๕๐๐ คันธนู ชื่อว่า โกสะ)]

อจฺจนฺตสํโยเคติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อจฺจนฺตสํโยเค (ในที่กระทำอย่างต่อเนื่อง)

มาเส มาเส ภุญฺชติ, โยชเน โยชเน วิหารํ ปติฏฺฐาเปสิ.

บทว่า อจฺจนฺตสํโยเค (ในที่กระทำอย่างต่อเนื่อง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงทุติยาวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า

มาเส มาเส ภุญฺชติ	(ย่อมบริโภคทุกๆ เดือน)
โยชเน โยชเน วิหารํ ปติฏฺฐาเปสิ	(ให้สร้างวิหารไว้ทุกๆ โยชน์)

[อุทาหรณ์ที่ยกมานี้มิได้กระทำอย่างต่อเนื่องจึงมิได้กระจายด้วยวิภัตติที่สอง คำว่า มาเส มาเส (ทุกๆ เดือน) และ โยชเน โยชเน (ทุกๆ โยชน์) เป็นคำวิจฉาคือการประกอบซ้ำๆ เพื่อแสดงหลายๆ สิ่ง]

---

๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ

กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต ครั้นเมื่อการประกอบด้วยนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ *สติ* มีอยู่ *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

กมฺมปฺปวจนีเยหิ นิปาโตปสคฺเคหิ ยุตฺเต โยเค สติ ลิงฺคมฺหา ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีการประกอบด้วยอุปสรรคและนิบาตที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์

[คำว่า โยเค ในวุตติ อธิบาย ยุตฺเต ว่า ต ปัจจัย ใน ยุตฺเต (ยุช ธาตุ + ต ปัจจัย) ลงในภาวสาธนะเพราะ ณ ปัจจัย ใน โยค (ยุช ธาตุ + ณ ปัจจัย) มักลงในภาวสาธนะมากกว่า ต ปัจจัยที่มักลงในกัตตุและกรรมสาธนะ จึงควรแปลทั้งสองศัพท์พร้อมกันไปว่า การประกอบ]

กมฺมํ ปวจนียํ เยสํ เต กมฺมปฺปวจนียา.

กิริยาอัน[อุปสรรคและนิบาต]เหล่าใดพึงแสดงโดยประการต่างๆ อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ

[กัมมัปปวจนียะ คือ อุปสรรคและนิบาตที่อยู่โดดๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาขยาต มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ โดยทำหน้าที่กิริยาคือ การแผ่ไปเป็นต้น

คำว่า ปวจนีย (พึงแสดงโดยประการต่างๆ) หมายถึง พึงแสดงโดยประการ คือ ลักขณะ (เครื่องสังเกต) อิตถัมภูตักขานะ (แสดงคุณลักษณะ) วิจฉา (การประกอบซ้ำๆ) และภาคะ (แบ่ง) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

เอตฺถ จ อภิอิจฺจาทโย กมฺมปฺปวจนียาติ สทฺทสตฺเถสุ วุตฺตา. ตตฺถ ปกาเรน วุจฺจตีติ ปวจนียํ. ปกาโร จ ลกฺขณิตฺถมฺภูตวิจฺฉาทิโก ปิณฺฑตฺโถ วุจฺจติ. กมฺมนฺติ พฺยาปนาทิกฺริยา. กมฺมํ ปวจนียํ เยหิ เต กมฺมปฺปวจนียา.[๒๔]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ อภิ ศัพท์เป็นต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า กัมมัปปวจนียะ ในเรื่องนั้น กิริยาที่ถูกแสดงโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปวจนียะ และประการต่างๆ ก็คือกลุ่มอรรถอันมีลักขณะ อิตถัมภูตะ และวิจฉา เป็นต้น บทว่า กมฺมํ คือ กิริยาแผ่ไปเป็นต้น กิริยาอันอุปสรรคและนิบาตเหล่าใดพึงแสดงโดยประการต่างๆ อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ”

หลักการสัมพันธ์ในประโยคที่มีกัมมัปปวจนียะ คือ อุปสรรคหรือนิบาตที่เป็นกัมมัปปวจนียะมักสัมพันธ์เป็นกิริยาวิเสสนะ ส่วนบทที่ลงทุติยาวิภัตติเมื่อสัมพันธ์กับอุปสรรคหรือนิบาตโดยตรงให้สัมพันธ์เป็นกรรม ถ้าไม่สัมพันธ์กับบทเหล่านั้นก็พึงสัมพันธ์เป็นอาธาระหรือสามีสัมพันธ์เป็นต้นตามสมควร

ดังอุทาหรณ์ว่า รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท (พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้)

บทว่า ปริ (แผ่ไป) ใช้แทนกิริยาพยาปนะ และแสดงอรรถลักขณะโดยอ้อมว่า เมื่อพระจันทร์เปล่งแสงอยู่ย่อมส่องแสงแผ่ครอบคลุมต้นไม้ พึงสัมพันธ์ว่า *รุกฺขํ* อวุตตกัมมะใน *ปริ* ฯ *ปริ* กิริยาวิเสสนะใน *วิชฺโชตเต* ฯ *จนฺโท* สยกัตตาใน *วิชฺโชตเต* ฯ *วิชฺโชตเต* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ

หรือดังอุทาหรณ์ว่า ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชึสุ (ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว)

บทว่า อนุ (ตาม) ใช้แทนกิริยาอนุคมนะ และแสดงอรรถลักขณะโดยอ้อมว่า เมื่อพระโพธิสัตว์บวชแล้ว ชนทั้งหลายได้บวชตาม พึงสัมพันธ์ว่า *ปพฺพชิตํ* อวุตตกัมมะใน *อนุ* ฯ *อนุ* กิริยาวิเสสนะใน *ปพฺพชึสุ* ฯ *ชนา* สยกัตตาใน *ปพฺพชึสุ* ฯ *ปพฺพชึสุ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ

ตามมติของคัมภีร์นิรุตติทีปนี ท่านจำแนกข้อความในเรื่องนี้ออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. อรรถโดยตรงของกัมมัปปวจนียะ คือ อรรถว่า แผ่ไป เป็นต้นซึ่งเป็นคำแปลของอุปสรรคและนิบาตเหล่านั้นตามสมควร

๒. อรรถโดยอ้อมของกัมมัปปวจนียะ คือ อรรถลักขณะ อิตถัมภูตักขานะ ภาคะ วิจฉา สหัตถะและหีนะ เป็นต้น

๓. อรรถของบทที่ลงทุติยาวิภัตติ คือ อรรถกรรม อาธาระ หรือสามีสัมพันธ์ เป็นต้นตามสมควร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

ตตฺถ พฺยาปนาทิกฺริยาวิเสสวาจีหิ อุปสคฺเคหิ สมฺพนฺเธ สติ กมฺมตฺเถ ทุติยา โหติ. อสมฺพนฺเธ ปน อาธารสามฺยาทิอตฺเถสุ โหติ. ลกฺขณาทโย ปน สามตฺถิยสิทฺธา ปิณฺฑตฺถา เอวาติ.[๒๕]

“ในเรื่องนั้น เมื่อมีการประกอบกับอุปสรรคที่แสดงกิริยาพิเศษคือการแผ่ไปเป็นต้น ให้ลงทุติยา-วิภัตติในอรรถกรรม แต่เมื่อไม่มีการประกอบกัน ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอาธาระและสามีสัมพันธ์ เป็นต้น ส่วนอรรถลักขณะเป็นต้นเป็นกลุ่มอรรถที่สำเร็จโดยปริยาย ดังนี้แล”

คำอธิบายเรื่องกัมมัปปวจนียะทั้งหมดนี้ กล่าวตามคำอธิบายของคัมภีร์นิรุตติทีปนี แต่ไวยากรณ์สันสกฤตอธิบายไว้อีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือ คัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๗๓) โดยแสดงรูปวิเคราะห์ไว้ว่า

- กมฺมํ ปวุตฺตวนฺโตติ กมฺมปฺปวจนียา = ศัพท์ที่เคยแสดงกิริยา ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ

หมายความว่า อุปสรรคเป็นศัพท์ที่ประกอบกับกริยาซึ่งเป็นบทนามหรืออาขยาตจึงสามารถแสดงกริยาได้ไม่อาจอยู่โดดๆ โดยไม่ประกอบกับกริยา เช่น อนุ ศัพท์ ในคำว่า อนุภูยเต สุขํ (ความสุขอันเขาย่อมเสวย) ซึ่งแสดงกิริยา เสวย แต่เมื่อไม่ประกอบกับกริยาก็ได้ชื่อใหม่ว่า กัมมัปปวจนียะ ดังนั้น อุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ จึงจัดว่าเคยแสดงกิริยามาก่อน แต่มิได้แสดงกิริยาในขณะที่เป็นกัมมัปปวจนียะ ในสันสกฤตยกตัวอย่างว่า สากลฺเยน สุกตํ สํหิตํ อนุนิสมฺม เทโว ปาวสฺสิ (ฝนฟังมนต์ที่ฤษีสากัลยะแต่งดีได้ตกแล้ว) อนุ ศัพท์ ในคำว่า อนุนิสมฺม (ฟังแล้ว) ประกอบกับกริยาคือ นิสมฺม แต่เมื่อประกอบ อนุ ศัพท์เป็นกัมมัปปวจนียะในประโยคว่า สากลฺยสฺส อนุ สํหิตํ เทโว ปาวสฺสิ (ฝนตกแล้วเพราะมนต์ของฤษีสากัลยะ) อนุ ศัพท์ในที่นี้มิได้ประกอบกับกริยาใดๆ จึงได้ชื่อใหม่ว่า กัมมัปปวจนียะ อนุ ศัพท์ในที่นี้ทำให้ อํ ทุติยาวิภัตติ ใน สํหิตํ ลงในอรรถนิมิตตสัตตมี

คัมภีร์วากยปทียะแสดงลักษณะของกัมมัปปวจนียะว่า

กฺริยายโชตโก นายํ น สมฺพนฺธสฺส วาจโก
นาปิ กฺริยาปทกฺเขโป สมฺพนฺธสฺส ตุ เภทโก.[๒๖]

“อภิ ศัพท์เป็นต้นนี้มิได้แสดงกิริยา มิได้กล่าวถึงสัมพันธ์ มิได้เพิ่มบทกริยาอื่น แต่แสดงความสัมพันธ์[โดยความเป็นลักขณะ (เครื่องสังเกต) และลักขิยะ (สิ่งที่ถูกสังเกต) เป็นต้น”]

ปรสมญฺญาวเสน วา อนฺวาทโย กมฺมปฺปวจนียา.

อีกอย่างหนึ่ง อนุ ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ โดยเนื่องด้วยชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่น

[ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ เป็นอันวัตถนามตามรูปวิเคราะห์ที่กล่าวมาแล้ว และยังถือว่าเป็นชื่อที่พระกัจจายนะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตอันมีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้น]

ตตฺถ อนุสทฺทสฺส ลกฺขเณ สหตฺเถ หีเน จ กมฺมปฺปวจนียสญฺญา วุตฺตา.

ในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นนั้น ชื่อของ อนุ ศัพท์ที่เรียกว่ากัมมัปปวจนียะ กล่าวไว้แล้วในอรรถลักขณะ, ในอรรถของ สห ศัพท์ และในอรรถหีนะ (ทราม) ด้วย

[ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๘๔-๘๖) แสดงอรรถของ อนุ ศัพท์ตามลำดับว่า

- อนุ ลกฺขเณ (เมื่อควรแสดงอรรถลักขณะ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ)

- ตติยตฺเถ (เมื่อควรแสดงอรรถของตติยาวิภัตติ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ)
- หีเน (เมื่อควรแสดงอรรถหีนะ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ)]

ยถา ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชึสุ, นทิมนฺววสิตา พาราณสี, นทิยา สห อวพทฺธาติ อตฺโถ. อนุ สาริปุตฺตํ ปญฺญวา.

เช่น

ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชึสุ	(ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว)
นทิมนฺววสิตา พาราณสี	(เมืองพาราณสีอยู่ติดกับแม่น้ำ) [ความหมายคือ ติดกับแม่น้ำ]
อนุ สาริปุตฺตํ ปญฺญวา	(ผู้มีปัญญาหย่อนกว่าพระสารีบุตร)

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างของการใช้วิภัตติที่ ๒ ในอรรถข้างต้นตามลำดับ

คำว่า ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชึสุ เป็นข้อความที่ใช้กัมมัปปวจนียะแทนการลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถลักขณะ ซึ่งปรากฏในพระบาลีว่า

อถ โข ภิกฺขเว โส มหาชนกาโย จตุราสีติปาณสหสฺสานิ เกสมสฺสุํ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา วิปสฺสึ โพธิสตฺตํ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตํ อนุ ปพฺพชึสุ.[๒๗]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น กลุ่มชนจำนวนมากแปดหมื่นสี่พันคนนั้นได้ปลงผมและหนวดนุ่งผ้าย้อมน้ำฝาดออกบวชตามพระวิปัสสีโพธิสัตว์ผู้ออกจากเรือนถึงการบรรพชาแล้ว"]

การประกอบรูปศัพท์ ปพฺพชิตํ

ศัพท์เดิมเป็น ปพฺพชิต

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปพฺพชิตํ**

ลกฺขณาทีสุ "ลกฺขณิตฺถมฺภูตกฺขานภาควิจฺฉาสุ ปติปริอนโว"ติ ปติปริอนูนํ กมฺมปฺปวจนีย-สญฺญา วุตฺตา.

ชื่อของ ปติ ปริ และ อนุ ว่า กัมมัปปวจนียะ ที่ท่านกล่าวในอรรถลักขณะเป็นต้นย่อมมีด้วยสูตรว่า ลกฺขณิตฺถมฺภูตกฺขานภาควิจฺฉาสุ ปติปริอนโว (ปติ ปริ และ อนุ ชื่อว่า กัมมัปป-วจนียะ ในอรรถลักขณะ อิตถัมภูตะ ภาคะ และวิจฉา)

[สูตรว่า ลกฺขณิตฺถมฺภูตกฺขานภาควิจฺฉาสุ ปติปริอนโว นี้มาจากคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๙๐) อนึ่ง คำแปลของทุติยาวิภัตติที่แสดงอรรถลักขณะเป็นต้นนี้ คัมภีร์นิสสัยแปลไว้ต่างกันหลายมติ ในที่นี้จะแปลตามความเห็นของคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๙๘)]

ลกฺขเณ สูริยุคฺคมนํ ปติ ทิพฺพา ภกฺขา ปาตุภเวยฺยุํ, รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท, รุกฺขํ ปริ รุกฺขํ อนุ.

ในอรรถว่า ลักขณะ (เครื่องสังเกต) เช่น

สูริยุคฺคมนํ ปติ ทิพฺพา ภกฺขา ปาตุภเวยฺยุํ	(อาหารอันเป็นทิพย์พึงปรากฏเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น)
รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงเฉพาะต้นไม้)
รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้)
รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้)

[คำว่า ปติ ใน สูริยุคฺคมนํ ปติ ใช้แทนกิริยา สญฺญาณํ กตฺวา (กระทำการหมายรู้) ส่วน ปติ ใน รุกฺขํ ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏิจฺจ (เฉพาะ) สำหรับ ปริ และ อนุ ใช้แทนกิริยา ผริตฺวา (แผ่ไป)]

อิตฺถมฺภูตกฺขาเน สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปติ, มาตรํ ปริ, มาตรํ อนุ.

ในอรรถอิตถัมภูตักขานะ (แสดงคุณลักษณะ) เช่น

สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปติ	(เทวทัตดีเฉพาะมารดา)
สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปริ	(เทวทัตดีเฉพาะมารดา)
สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อนุ	(เทวทัตดีเฉพาะมารดา)

[ศัพท์ว่า ปติ ปริ และ อนุ มีอรรถว่า อนฺวาย ปฏิจฺจ (เฉพาะ) ตามมติของคัมภีร์นิรุตติทีปนี ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลตามพยาขยาของสิงหลว่า

- สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปติ (เทวทัตดีโดยนอบน้อมมารดา)
- สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปริ (เทวทัตดีโดยคุ้มครองมารดา)
- สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อนุ (เทวทัตดีโดยคล้อยตามมารดา)

นอกจากนี้ คัมภีร์พาลาวตารถือว่ากัมมัปปวจนียะมิได้แสดงอรรถพิเศษใดๆ แต่ทำให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของวิภัตติอื่นเท่านั้น ซึ่งมตินี้ตรงตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้นคำว่า รุกฺขํ ปติ (ปริ, อนุ) วิชฺโชตเต จนฺโท จึงแปลว่า พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงในต้นไม้ โดย รุกฺขํ มีอรรถเหมือน รุกฺเข (ในต้นไม้) แม้คำว่า สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปติ (ปริ, อนุ) ก็แปลว่า เทวทัตดีในมารดา โดย มาตรํ มีอรรถเหมือน มาตริ (ในมารดา) ตามนัยนี้พึงสัมพันธ์ว่า *รุกฺขํ* กัมมัปปวจนียยุตตะใน *ปติ* ฯ *ปติ* กัมมัปปวจนียะ ฯ *จนฺโท* สยกัตตาใน *วิชฺโชตเต* ฯ *วิชฺโชตเต* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ

คำว่า อิตฺถมฺภูตกฺขาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อเนน ปกาเรนาติ อิตฺถํ.
- อิตฺถํ ภูโต อาปนฺโนติ อิตฺถมฺภูโต.
- อิตฺถมฺภูตสฺส อกฺขานํ อิตฺถมฺภูตกฺขานํ (อิตถัมภูตักขานะ คือ การกล่าวบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้)

หมายถึง การกล่าวถึงผู้มีคุณลักษณะดีหรือชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในอุทาหรณ์ข้างต้นนั้นความเป็นคนดีของเทวทัตชื่อว่า อิตถัง เทวทัตชื่อว่า อิตถัมภูตะ การกล่าวถึงความเป็นคนดีของเทวทัต ชื่อว่า อิตถัมภูตักขานะ หมายถึง ความสัมพันธ์โดยมีมารดาเป็นวิสยะ (อารมณ์) และเทวทัตเป็นวิสยี (ผู้รับอารมณ์) ส่วน ปติ ศัพท์ เป็นต้นชื่อว่า อิตถัมภูตักขานโชตกะ คือ ศัพท์แสดงอิตถัมภูตักขานะ]

ภาเค ยเทตฺถ มํ ปติ สิยา มํ ปริ มํ อนุ, ตํ ทียตุ.

ในอรรถภาคะ (แบ่ง) เช่น

ยเทตฺถ มํ ปติ สิยา, ตํ ทียตุ	(ทรัพย์ใดพึงวางไว้หมายเฉพาะเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น)
ยเทตฺถ มํ ปริ สิยา, ตํ ทียตุ	(ทรัพย์ใดพึงวางไว้เจาะจงเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น)
ยเทตฺถ มํ อนุ สิยา, ตํ ทียตุ	(ทรัพย์ใดพึงวางไว้คล้อยตามเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น)

[ศัพท์ว่า ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏิจฺจ (หมายเฉพาะ) ปริ ศัพท์นั้นใช้แทนกิริยา ปฏิจฺจ, อุทฺทิสฺส

(เจาะจง) ส่วน อนุ ศัพท์ใช้แทนกิริยา อนฺวาย (คล้อยตาม) คำแปลข้างต้นกล่าวตามมติของคัมภีร์นิรุตติ-ทีปนีที่เพิ่มคำว่า ฐปิตํ (วางไว้) เข้ามาในประโยคอนิยมะ ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปล ปติ ปริ และ อนุ เหมือนกันว่า อเปกฺขาย (มองหา) ตามมตินี้แปลว่า ทรัพย์ใดพึงมีมองหาเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น]

วิจฺฉาโยเค อตฺถมตฺถํ ปติ สทฺโท นิวิสติ, รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท, รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ, รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ.

ในอรรถของวิจฉาโยคะ (การประกอบซ้ำๆ) เช่น

อตฺถมตฺถํ ปติ สทฺโท นิวิสติ	(ศัพท์ย่อมตั้งอยู่เฉพาะสู่ทุกๆ อรรถ)
รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)
รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)
รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท	(พระจันทร์ย่อมส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)

[ในพากย์เหล่านี้ บทว่า ปติ ใน อตฺถมตฺถํ ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏิจฺจ (เฉพาะ) ส่วน ปติ ปริ และ อนุ ในประโยคต่อมา ใช้แทนกิริยา ผริตฺวา (แผ่ไป)]

“อภิรภาเค”ติ อภิสฺส ภาควชฺชิเตสุ ลกฺขณาทีสุ กมฺมปฺปวจนียสญฺญา วุตฺตา. ตํ โข ปน ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต, สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อภิ.

ชื่อของ อภิ อุปสรรคว่า กัมมัปปวจนียะ กล่าวไว้ในอรรถมีลักขณะเป็นต้นที่ยกเว้นอรรถภาคะ (แบ่ง) ด้วยสูตรว่า อภิรภาเค (อภิ อุปสรรค ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ในอรรถนอกจากภาคะ) เช่น ตํ โข ปน ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (อนึ่ง กิตติ-ศัพท์อันงามของพระโคดมผู้เจริญพระองค์นั้นฟุ้งขจรไปแล้วอย่างนี้) สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ อภิ (เทวทัตดีเฉพาะมารดา)

[สูตรว่า อภิรภาเค ตัดบทเป็น อภิ + อภาเค ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๙๑)]

นิปาเต- ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารมิจฺเจวมาทิ.

ในอรรถนิบาต มีอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ (น่าตำหนิคนทำร้ายพราหมณ์)

[บทว่า ธิ เป็นนิบาตใช้แทนกิริยา ครหามิ (ตำหนิ) ใช้คุมพากย์ในประโยคนี้ บทว่า หนฺตารํ เป็นอวุตตกรรมของ ธิ นิบาต]

๒๘๙. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ ในบางแห่ง

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ฉฏฺฐีนํ* ของฉัฏฐีวิภัตติ ท. *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[อรรถของวิภัตตินามอาจเป็นไปในอรรถของวิภัตตินามหมวดอื่น เช่น ทุติยาวิภัตติแสดงอรรถของฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติ ดังนี้เป็นต้น การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถทั่วไปเช่นนี้เป็นสำนวนภาษาอย่างหนึ่งเหมือนกับ Idiom ในภาษาอังกฤษ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิภัตติวิปัลลาส คือ การสลับวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นวิภัตติอย่างหนึ่ง แต่กลับกล่าวไว้เป็นอีกอย่างหนึ่ง]

ฉฏฺฐีนํ อตฺเถ กฺวจิ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ ในบางแห่ง

อนฺตรา อภิโต ปริโต ปติ ปฏิภาติโยเค อยํ.

ทุติยาวิภัตตินี้ย่อมลงในที่ประกอบด้วย อนฺตรา (ระหว่าง), อภิโต (ภายใน), ปริโต (โดยรอบ), ปติ (ใกล้) และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ (ปรากฏ)

[คำว่า ปฏิภาติ มาจาก ปติ บทหน้า + ภา ธาตุ + ติ ปัจจัย ปัจจัยคือ ติ นี้เรียกว่า ธาตุนิเทศ คือปัจจัยแสดงธาตุ หมายความว่า ระบุความเป็นธาตุนั้นๆ โดยไม่ได้แสดงสาธนะเหมือนบทกิตก์โดยทั่วไป]

อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ อทฺธานมคฺคปฏิปนฺโน, ราชคหสฺส จ นาฬนฺทาย จ มชฺเฌติ อตฺโถ. อภิโต คามํ วสติ, ปริโต คามํ วสติ, นทึ เนรญฺชรํ ปติ. เนรญฺชราย นทิยา สมีเปติ อตฺโถ. ปฏิภนฺตุ ตํ จุนฺท โพชฺฌงฺคา, อุปมา มํ ปฏิภาติ. อุปมา มยฺหํ อุปฏฺฐหตีติ อตฺโถ.

เช่น

อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ อทฺธานมคฺคปฏิปนฺโน (เสด็จดำเนินสู่

หนทางไกลระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา) ความหมายคือ ในท่ามกลางแห่งเมืองราชคฤห์และเมืองนาลันทา

อภิโต คามํ วสติ	(ย่อมอยู่ภายในแห่งหมู่บ้าน)
ปริโต คามํ วสติ	(ย่อมอยู่โดยรอบแห่งหมู่บ้าน)
นทึ เนรญฺชรํ ปติ	(ในที่ใกล้แม่น้ำเนรัญชรา) ความหมายคือ ในที่ใกล้แห่งแม่น้ำเนรัญชรา
ปฏิภนฺตุ ตํ จุนฺท โพชฺฌงฺคา	(ดูกรจุนทะ โพชฌงค์จงปรากฏ[แก่ญาณ]ของเธอ)
อุปมา มํ ปฏิภาติ	(การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพเจ้า) ความหมายคือ การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพระองค์

การประกอบรูปศัพท์ ราชคหํ

ศัพท์เดิมเป็น ราชคห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ราชคหํ**

[ในคำว่า อุปมา มํ ปฏิภาติ คัมภีร์นี้กล่าวว่า ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ โดยเพิ่มบทว่า ญาณสฺส (แก่ญาณ) เข้ามา แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกากล่าวว่าลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัมปทานโดยจัดเป็นกัมมัปปวจนียะ ดังสาธกกล่าวว่า

อุปมา มํ อาวุโส สาริปุตฺต ปฏิภาตีติ มยฺหํ อาวุโส สาริปุตฺต อุปมา อุปฏฺฐาติ. เอกํ อุปมํ วตฺตุกาโม อหนฺติ อธิปฺปาโย. ปฏิภาตุ ตนฺติ ตุยฺหํ ปฏิภาตุ อุปฏฺฐาตุ. วทตฺวนฺติ อธิปฺปาโย.[๒๘]

“คำว่า อุปมา มํ อาวุโส สาริปุตฺต ปฏิภาติ แปลว่า ดูกรสารีบุตรผู้มีอายุ การเปรียบเทียบย่อมปรากฏแก่ข้าพเจ้า ความหมายคือ ข้าพเจ้าต้องการจะกล่าวการเปรียบเทียบ

คำว่า ปฏิภาตุ ตํ แปลว่า จงปรากฏแก่ท่าน ความหมายคือ ท่านจงกล่าวเถิด”

มํ ตนฺติ จ อุปโยควจนํ ปฏิสทฺทโยเคน. อตฺโถ ปน สมฺปทานเมวาติ อาห “มยฺหํ ตุยฺหนฺ”ติ จ.[๒๙]

"คำว่า มํ ตํ ลงทุติยาวิภัตติ เพราะประกอบด้วย ปฏิ ศัพท์ แต่มีความหมายเป็นสัมปทานเท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มยฺหํ (แก่เรา) ตุยฺหํ (แก่ท่าน)"

อนึ่ง ในอรรถกถาของมารตัชชนียสูตรมีอุทาหรณ์ว่า

สุธมฺมายาภิโต สภนฺติ สุธมฺมาย สภาย สมีเป.[๓๐]

"พระดำรัสว่า สุธมฺมายาภิโต สภํ แปลว่า ในที่ใกล้แห่งสภาชื่อว่า สุธัมมา"

คำว่า อภิโต ในประโยคนี้มีอรรถว่า ในที่ใกล้ ดังที่คัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า สมีเป ส่วน สภํ เป็นศัพท์ที่ลงทุติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย อภิโต

ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะได้กล่าวสรุปความในสูตรนี้ว่า

อนฺตรา ปติ อภิโต ปริโต ปฏิภาทิหิ
โยเค ฉฏฺฐฺยตฺเถ ทุติยา พหุวาธิเกน จาวธึ.[๓๑]

"ทุติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถฉัฏฐี ในที่ประกอบด้วย อนฺตรา, ปติ, อภิโต, ปริโต และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ เป็นต้น และลงทุติยาวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์พหูพจน์ที่เกินมาว่า ฉฏฺฐีนํ"

ข้อความในคาถาว่า และลงทุติยาวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์พหูพจน์ที่เกินมา หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ฉฏฺฐิยา อตฺเถ แต่ท่านกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ฉฏฺฐีนมตฺเถ เพื่อแสดงข้อความที่สูตรมิได้กล่าวไว้ว่า ทุติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถอปาทานได้อีกด้วย เช่น ปุพฺเพน คามํ รมณียํ วนํ (ป่าน่ารื่นรมย์ในทิศตะวันออกจากหมู่บ้าน) บทว่า คามํ (จากหมู่บ้าน) ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์พหูพจน์ที่เกินมา[ว่า ฉฏฺฐีนํ] ในสูตรนี้]

“กฺวจิ, ทุติยา, อตฺเถ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) บทว่า ทุติยา (ทุติยาวิภัตติ) และบทว่า อตฺเถ (ในอรรถ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ตติยาสตฺตมีนํ* ของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ท. *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ตติยาสตฺตมีนมตฺเถ กฺวจิ ลิงฺคมฺหา ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงทุติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงทุติยาวิภัตติจากสูตรว่า กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ มาไว้ในสูตรนี้]

ตติยตฺเถ สเจ มํ นาลปิสฺสติ, ตฺวญฺจ มํ นาภิภาสสิ, วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ, อุปายมนฺตเรน น อตฺถสิทฺธิ.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ เช่น

สเจ มํ นาลปิสฺสติ	(ถ้าเขาจะไม่พูดกับเรา)
ตฺวญฺจ มํ นาภิภาสสิ	(และถ้าท่านย่อมไม่พูดกับเรา)
วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ	(ความสุขเว้นจากพระสัทธรรมจักมีแต่ไหน)
อุปายมนฺตเรน น อตฺถสิทฺธิ	(ประโยชน์อันสำเร็จย่อมไม่มีด้วยการเว้นจากอุบาย)

การประกอบรูปศัพท์ มํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถของตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตติยาสตฺตมีนญฺจ”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง อมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น มํ ด้วยสูตรว่า “ตํมมํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น **มํ**

[อรรถของตติยาวิภัตติในสูตรนี้ อาจแปลว่า กับ หรือ ด้วย ตามความเหมาะสม หรืออาจแปลโดยอรรถว่า จาก ตามความเหมาะสมทางภาษา]

สตฺตมิยตฺเถ กาเล อุปานฺวชฺฌาวสสฺส ปโยเค อธิสิฏฺจาวสานํ ปโยเค ตปฺปานจาเร จ ทุติยา.

ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในกาล ในการประกอบ วส ธาตุ ซึ่งมี อุป อนุ อธิ และ อา เป็นบทหน้า, ในการประกอบ สิ ธาตุ ฐา ธาตุ และวส ธาตุ ซึ่งมี อธิ เป็นบทหน้า และในอรรถการดื่มและการเที่ยวไปในสถานที่นั้น

กาเล ตาว- ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา, เอกํ สมยํ ภควา, อิมํ รตฺตึ จตฺตาโร มหาราชาโน.

ลำดับแรก การลงทุติยาวิภัตติในกาล เช่น

ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา　　(นุ่งแล้วในเวลาเช้า)

เอกํ สมยํ ภควา　　(ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค)

อิมํ รตฺตึ จตฺตาโร มหาราชาโน　　(ในราตรีนี้ ท้าวมหาราชทั้ง ๔)

อุปาทิปุพฺพสฺส วสธาตุสฺส ปโยเค- คามํ อุปวสติ, คามํ อนุวสติ, วิหารํ อธิวสติ, คามํ อาวสติ, อคารํ อชฺฌาวสติ.

ในการประกอบ วส ธาตุ ซึ่งมี อุป อุปสรรคเป็นต้นเป็นบทหน้า เช่น

คามํ อุปวสติ　　(ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

คามํ อนุวสติ　　(ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

วิหารํ อธิวสติ　　(ย่อมอยู่ในวิหาร)

คามํ อาวสติ　　(ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

อคารํ อชฺฌาวสติ　　(ย่อมอาศัยอยู่ในเรือน)

[คำว่า อชฺฌาวสติ มาจาก อธิ บทหน้า + อา บทหน้า + วส ธาตุ + อ ปัจจัย ติ วิภัตติ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ อยู่ หรือ ปกครองอยู่ โดยนัยแรก อธิ อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ส่วนนัยหลังมีอรรถว่า อภิภวิตฺวา (ครอบงำ) อุทาหรณ์ในพระบาลีว่า อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวสติ แปลว่า อยู่ในเมืองอุกกัฏฐะ หรือ ปกครองในเมืองอุกกัฏฐะ มีสาธกกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวสตีติ อุกฺกฏฺจนามเก นคเร วสติ, อภิภวิตฺวา วา อาวสติ.[๓๒]

“พระดำรัสว่า อุกฺกฏฺจํ อชฺฌาวสติ แปลว่า อยู่ในเมืองชื่อว่า อุกกัฏฐะ หรือปกครองอยู่ในเมืองชื่อว่า อุกกัฏฐะ”]

ตถา ปถวึ อธิเสสฺสติ, คามํ อธิติฏฺจติ, คามํ อชฺฌาวสติ.

นอกจากนั้น พึงทราบอุทาหรณ์ว่า

ปถวึ อธิเสสฺสติ	(จักนอนบนแผ่นดิน)
คามํ อธิติฏฺจติ	(ย่อมยืนอยู่ในหมู่บ้าน)
คามํ อชฺฌาวสติ	(ย่อมอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน)

ตปฺปานจาเรสุ- นทึ ปิวติ, คามํ จรติ อิจฺจาทิ.

ในอรรถการดื่มและการเที่ยวไปในสถานที่นั้น มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

นทึ ปิวติ	(ย่อมดื่มในแม่น้ำ)
คามํ จรติ	(ย่อมเที่ยวไปในหมู่บ้าน)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวสรุปความในสูตรนี้ว่า

ลป-ภาสนฺตเรน-วินา- ตฺยาทิโยเค สหาทิเก
กาเล ตปฺปานจาเรสุ อุปานฺวชฺฌาวสสฺส จ
อธิ-สี-จาธาตูนญฺจ โยเค ภุมฺเม ทุตียกา.[๓๓]

“ทุติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถสหาทิโยคะ ในที่ประกอบด้วย ลป ธาตุ ภาส ธาตุ อนฺตเรน ศัพท์ และ วินา ศัพท์ เป็นต้น ย่อมลงในอรรถอาธาระในกาลเวลา, ในการดื่ม และการเที่ยวไปในสถานที่นั้น ในการประกอบแห่ง วส ธาตุที่มี อุป อนุ อธิ และ อา เป็นบทหน้า และในการประกอบแห่ง สี ธาตุ และ จา ธาตุที่มี อธิ เป็นบทหน้า”]

กสฺมึ อตฺเถ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถอะไร

๒๙๑. กรเณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กรเณ* ในกรณการก ฯ

กรณการเก ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

กึ กรณํ.

กรณการกคืออะไร

๒๙๒. เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใดก็ดี การกนั้นชื่อว่า กรณะ

กตฺตา อ.ผู้กระทำ *กยิรเต* ย่อมกระทำ *เยน การเกน วา* ด้วยการกใดก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *กรณํ* ชื่อว่า กรณะ ฯ

เยน วา กตฺตา อุปกรณภูเตน วตฺถุนา กฺริยํ อพฺยวธาเนน กโรติ, เยน วา วิกโรติ, เยน วา ปาปุณาติ, ตํ การกํ กรณสญฺญํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำกิริยาด้วยการกอันเป็นวัตถุที่เป็นเครื่องมือใด โดยไม่มีระหว่างคั่น หรือย่อมทำให้เปลี่ยนแปลงด้วยการกใด หรือย่อมถึงด้วยการกใด การกนั้นมีชื่อว่า กรณการก

[ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปเป็น เยน วา กรียเต ตํ กรณํ โดย กรียเต เป็นกรรมวาจก รูปนี้ไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในวุตติว่า กโรติ ซึ่งเป็นกัตตุวาจก

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อัตถันตรวิกัปปนะ คือ รวบรวมเนื้อความอื่นซึ่งในที่นี้คือ วิกโรติ และ ปาปุณาติ ในวุตติจึงอธิบายว่า เยน วา ฯเปฯ กโรติ, เยน วา วิกโรติ, เยน วา ปาปุณาติ (กัตตาย่อมกระทำกิริยาด้วยการกใด หรือย่อมทำให้เปลี่ยนแปลงด้วยการกใด หรือย่อมถึงด้วยการกใด) ข้อความนี้แสดงถึงกรณการก ๓ อย่างเหมือนกรรมการก คือ นิพพัตติกรณะ วิกติกรณะ และปัตติกรณะ

คำว่า อพฺยวธาเนน (โดยไม่มีระหว่าง) หมายความว่า กรณะเป็นเครื่องมือของกัตตาซึ่งเนื่องด้วยกิริยาเสมอ ทุกขณะที่กัตตาทำกิริยาต้องมีกรณะเป็นเครื่องอุปถัมภ์อย่างแน่นอน เช่น หตฺเถน กมฺมํ กโรติ (ทำงานด้วยมือ) คือ ทุกขณะที่ทำงานต้องมีมือเป็นเครื่องอุปถัมภ์การทำงานจะปราศจากมือไม่ได้ ดังคัมภีร์เภทจินตาอธิบายว่า

ยํ กฺริยาสาธเน กตฺตุ- ปการํ'ติสเยน ตํ
กรณํ กตฺตุโตญฺเญส- มธิกนฺติ มุฑีริตํ.[๓๔]

"กรณการก คือ การกที่เป็นเครื่องมือช่วยให้กัตตุการกทำกิริยาโดยสะดวกและเป็นใหญ่กว่าการกอื่นนอกจากกัตตุการก"]

กรียเต อเนนาติ กรณํ.

กิริยาย่อมถูกกระทำด้วยการกนี้ เหตุนั้น การกนั้นชื่อว่า กรณะ (เครื่องกระทำ)

[รูปวิเคราะห์ว่า กรียเต อเนนาติ กรณํ เป็นกรณสาธนะที่มีกรรมวาจกเป็นท้อง เนื่องจากรูปว่า กรียเต เป็นบทกรรม จึงเรียกว่า กัมมคัพภกรณสาธนะ แต่เพราะรูปว่า กยิรเต ใน สูตรว่า เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ เป็นกัตตุวาจก ดังวุตติได้อธิบายว่า กโรติ บทนี้จึงอาจวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะที่มีกัตตุวาจกเป็นท้อง (กัตตุคัพภกรณสาธนะ) ว่า กโรติ เตนาติ กรณํ (กัตตาย่อมกระทำด้วยการกนี้ เหตุนั้น การกนั้นชื่อว่า กรณะ) รูปวิเคราะห์หลังนี้พบในปทรูปสิทธิฏีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙๑)]

เอตฺถ จ สติปิ สพฺพการกานํ กฺริยาสาธกตฺเต "เยน วา กยิรเต"ติ วิเสเสตฺวา วจนํ กตฺตุ ปกรณภูเตสุ การเกสุ สาธกตมสฺเสว คหณตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อการกทั้งปวงทำกิริยาให้สำเร็จได้ การกล่าวเจาะจงว่า เยน วา กยิรเต (บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใดก็ดี) ในสูตรนี้มีประโยชน์เพื่อถือเอาการกซึ่งทำให้กิริยา[นั้น]สำเร็จได้ดีกว่าการก[อื่น]ซึ่งเป็นเครื่องมือของกัตตา

[การกต่างๆ ซึ่งสัมพันธ์เข้าในกริยานั้น ต่างช่วยทำกิริยาให้สำเร็จ แต่กรณการกเป็นการกที่ช่วยกิริยากระทำโดยตรงกว่า กรรมการกเป็นต้น ๔ อย่างโดยยกเว้นกัตตุการกที่เป็นผู้ทำกิริยาจริงๆ]

วุตฺตญฺจ

"ยสฺส สพฺพวิเสเสน กฺริยาสํสิทฺธิเหตุตา
สมฺภาวียติ ตํ วุตฺตํ กรณํ นาม การกนฺ"ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

"การกใดย่อมถูกชมเชยว่า เป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จดีกว่าการกทั้งปวง
การกนั้นเรียกว่า กรณะ"

ตํ ปน ทุวิธํ อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน.

กรณการกนั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอัชฌัตติกกรณะและพาหิรกรณะ

[อัชฌัตติกกรณะ คือ อวัยวะต่างๆ ของร่างกายคน ส่วนพาหิรกรณะ คือ อุปกรณ์เครื่องมือต่างๆ

ปทรูปสิทธิฎีกาแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อชฺฌตฺเต ภวํ อชฺฌตฺติกํ (กรณะที่มีในภายใน[ร่างกาย]ชื่อว่า อัชฌัตติกะ), พหิ ภวํ พาหิรํ (กรณะที่มีในภายนอก ชื่อว่า พาหิระ) ตามนัยนี้ลง อิก ปัจจัยท้าย อชฺฌตฺต ศัพท์ในภวตัทธิต และลง อิรณฺ ปัจจัยท้าย พหิ ศัพท์

โดยเหตุที่ฉบับสิงหลมีรูปเป็น พาหิย และไวยากรณ์สันสกฤตก็ปรากฏรูปว่า พาหิย อาจารย์บางท่านจึงเห็นว่ารูปที่ถูกต้องควรเป็นรูปว่า พาหิย โดยลง อิย ปัจจัยท้าย พห ศัพท์ในภวตัทธิต ดังอุทาหรณ์ว่า ปญฺจวคฺเค ภวา ปญฺจวคฺคิยา (ปญฺจวคฺค ศัพท์ + อิย ปัจจัย) ส่วนรูปว่า พาหิร ที่ลง อิรณฺ ปัจจัย พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๗๐๓)]

ยถา หตฺเถน กมฺมํ กโรติ, จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, มนสา ธมฺมํ วิญฺญาย, ทาตฺเตน วีหโย ลุนาติ, อคฺคินา กุฏึ ฌาเปติ.

เช่น

หตฺเถน กมฺมํ กโรติ	(ย่อมกระทำงานด้วยมือ)
จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ	(ย่อมเห็นรูปด้วยตา)
มนสา ธมฺมํ วิญฺญาย	(รู้ธรรมด้วยใจแล้ว)
ทาตฺเตน วีหโย ลุนาติ	(ย่อมเกี่ยวข้าวด้วยเคียว)
อคฺคินา กุฏึ ฌาเปติ	(เผากุฏิด้วยไฟ)

การประกอบรูปศัพท์ หตฺเถน

ศัพท์เดิมเป็น หตฺถ

ให้ หตฺถ ชื่อว่า กรณะ ด้วยสูตรว่า “เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ”

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **หตฺเถน**

“ตติยา”ติ อธิกาโร.

บทว่า ตติยา เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๙๓. กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กตฺตริ* จ ในกัตตุการก ด้วย ฯ

กตฺตริ จ การเก ลิงฺคมฺหา ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

[ในวุตติของสูตรนี้อธิบาย กตฺตริ ว่า กตฺตริ การเก (ในกัตตุการก) ไม่ได้อธิบายว่า กตฺตริ อตฺเถ (ในอรรถกัตตา) แม้ในสูตร ๒๙๑ ว่า กรเณ ตติยา ท่านก็กล่าวไว้ในวุตติว่า กรณการเก (ในกรณการก) ไม่อธิบายว่า กรณตฺเถ (ในอรรถกรณะ) ตามนัยนี้ท่านให้ลงตติยาวิภัตติในศัพท์ที่เป็นกัตตุการกหรือกรณการก มิใช่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาหรือกรณะ เพราะตติยาวิภัตติเป็นเพียงโชตกศัพท์ที่แสดงอรรถกรณะซึ่งมีอยู่ในศัพท์ให้ปรากฏชัดเท่านั้น หมายความว่า วิภัตตินามไม่ใช่วาจกที่สามารถแสดงอรรถกรรมเป็นต้นได้ เปรียบได้กับประทีปที่ส่องอรรถเหล่านั้นซึ่งมีอยู่ในนามศัพท์ให้ประจักษ์ มติข้างต้นนี้เป็นสมานวาทะในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหลายที่เห็นว่า วาจก ศัพท์ คือ ศัพท์แสดงอรรถได้มี ๔ อย่างเท่านั้น คือ สมาส ตัทธิต อาขยาต และกิตก์ ตามความเห็นนี้ไม่ควรแปลสูตรนี้ว่า “ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

วิชฺชมาโนปิ สุกฺกาทิ	ยถา ทีปาทิเก สติ
พฺยตฺตีมายาติ กมฺมาทิ-	อตฺโถ เอวํ วิภตฺติยํ.[๓๕]

“วัตถุที่สีขาวเป็นต้นย่อมถึงความปรากฏเมื่อมีประทีปเป็นต้น ฉันใด อรรถกรรม เป็นต้นก็ถึงความปรากฏเมื่อมีวิภัตติเป็นต้น ฉันนั้น”]

จคฺคหเณน อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กฺริยาปวคฺเค ปุพฺพสทิสสมูนตฺถกลหนิปุณมิสฺสกสขิลตฺถาทิโยเค กาลทฺธาเนสุ ปจฺจตฺตกมฺมตฺถปญฺจมิยตฺถาทีสุ จ ตติยา.

ด้วย จ ศัพท์ ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ (ลักษณะอาการอย่างใดอย่าง-

หนึ่ง), ในกิริยาปวัคคะ (การทำกิริยาให้สำเร็จโดยรวดเร็ว), ในที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์ สทิส ศัพท์ สม ศัพท์ ศัพท์ที่มีอรรถว่า อูน (หย่อน) กลห ศัพท์ นิปุณ ศัพท์ มิสสก ศัพท์ สขิล ศัพท์ และ อตฺถ ศัพท์ เป็นต้น ในระยะเวลาและหนทาง และในอรรถของปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ เป็นต้น

โก จ กตฺตา.

อนึ่ง กัตตาคืออะไร

๒๙๔. โย กโรติ ส กตฺตา.

การกใดย่อมกระทำ การกนั้นชื่อว่า กัตตา

โย การโก อ.การกใด *กโรติ* ย่อมกระทำ ฯ *ส การโก* อ.การกนั้น *กตฺตา* ชื่อว่า กัตตา ฯ

โย กฺริยํ อตฺตปฺปธาโน หุตฺวา กโรติ, โส กตฺตุสญฺโญ โหติ.

การกใดมีตนเองเป็นประธานกระทำกิริยา การกนั้น มีชื่อว่า กัตตา

[คำว่า กตฺตา ในสูตรแปลตามศัพท์ว่า ชื่อว่า กัตตา ไม่ต้องแปลว่า มีชื่อว่า กัตตา เพราะคำนี้ไม่ใช่พหุพพีหิสมาส หรืออัสสัตถิตัทธิตที่ต้องแปลว่า มี ในวุตติท่านอธิบายเป็นรูปพหุพพีหิสมาสว่า กตฺตุสญฺโญ (มีชื่อว่ากัตตา) เพื่อแสดงว่า กตฺตา เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุชื่อ จึงแปลว่า ชื่อว่า กัตตา ไม่แปลว่า เป็นผู้กระทำ ถ้าบทว่า กตฺตา แปลว่า ผู้กระทำ จัดว่าเป็นกริยาศัพท์ คือ ศัพท์ระบุถึงกิริยาอาการ บางแห่งก็แปลได้เช่นนั้นตามฐานะ แต่ในที่นี้ต้องแปลในลักษณะของนามศัพท์เท่านั้น เพราะสูตรนี้เป็นสัญญาสูตร พึงทราบข้อความนี้ในสัญญาสูตรทั้งหมด]

โส ติวิโธ สุทฺธกตฺตา เหตุกตฺตา กมฺมกตฺตาติ.

กัตตานั้น มี ๓ อย่างคือ สุทธกัตตา เหตุกัตตา และกรรมกัตตา

ตตฺถ โย สยเมว กฺริยํ กโรติ, โส สุทฺธกตฺตา.

ในบรรดากัตตาทั้ง ๓ อย่างนั้น กัตตาใดย่อมกระทำกิริยาด้วยตนเองนั่นเทียว กัตตานั้น ชื่อว่า สุทธกัตตา

[สุทธกัตตา คือ กัตตาล้วนๆ ที่ไม่มีวิเสสนะ คือ เหตุ และ กมฺม ศัพท์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุทฺโธ กตฺตา สุทฺธกตฺตา (สุทธกัตตา คือ กัตตาล้วนๆ) หมายความว่า เป็นผู้ทำกิริยาจริงๆ ไม่เหมือนเหตุกัตตาที่ใช้คนอื่นให้ทำ และไม่ใช่กรรมกัตตาที่มีรูปเป็นกรรม เช่น ปุริส ศัพท์ในประโยคว่า ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง) และ ชิน ศัพท์ในประโยคว่า ชิเนน เทสิโต ธมฺโม (พระธรรมอันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว)

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๐๕) เรียกกัตตาประเภทนี้ว่า สยํกตฺตา คือ ผู้ทำกิริยาด้วยตนเอง สนามหลวงใช้เป็น สยกตฺตา โดยลบนิคคหิตใน ยํ]

โย อญฺญํ กาตุํ สมตฺถํ อกโรนฺตํ กมฺมนิ โยเชติ, โส เหตุกตฺตา.

กัตตาใดยังบุคคลอื่นผู้สามารถกระทำ[แต่]ยังมิได้กระทำให้กระทำงาน กัตตานั้น ชื่อว่า เหตุกัตตา

[คำว่า เหตุกตฺตา คือ กัตตา (ผู้ทำกิริยาใช้) ที่เป็นเหตุให้คนอื่นทำกิริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เหตุ จ โส กตฺตา จาติ เหตุกตฺตา = เหตุกัตตา คือ กัตตาที่เป็นเหตุ

คำว่า อกโรนฺตํ (แต่ยังมิได้กระทำ) หมายความว่า ผู้นั้นยังไม่ได้ทำงานนั้น กัตตาจึงต้องใช้ให้ไปทำ ถ้าทำแล้วก็คงไม่ต้องใช้]

ยถา คนฺตุํ สมตฺโถ เทวทตฺโต, ตมญฺโญ ปโยเชติ “คมยติ เทวทตฺตนฺ”ติ.

เช่น

คนฺตุํ สมตฺโถ เทวทตฺโต, ตมญฺโญ ปโยเชติ (เทวทัตสามารถเพื่อไป คนอื่นย่อมใช้เทวทัตนั้น) ประโยคว่า คมยติ เทวทตฺตํ (ย่อมใช้เทวทัตให้ไป) [ย่อมสำเร็จ]

[เมื่อผู้ถูกใช้เป็นผู้สามารถทำกิริยานั้นได้ จึงมีคนใช้ให้ไปทำ ในทำนองเดียวกันนี้ ประโยคเหตุกัตตุวาจกอื่นจึงเกิดขึ้นได้]

ยํ ปน ตตฺถ ตตฺถ “ คจฺฉติ เทวทตฺโต, ตมญฺโญ ปโยชยติ คมยติ เทวทตฺตนฺ”ติ เหตฺวตฺถนิทสฺสนํ, ตมฺปิ สามตฺถิยทสฺสนวเสน วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํ.

การแสดงเนื้อความของเหตุว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต (เทวทัตไปอยู่), ตมญฺโญ ปโยชยติ (บุคคลอื่นใช้เทวทัตนั้น) คมยติ เทวทตฺตํ (ย่อมให้เทวทัตให้ไป) ที่มีอยู่ในที่นั้นๆ อันใดมีอยู่ การแสดงเนื้อความของเหตุนั้น พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการแสดงความเป็นผู้สามารถ

[ประโยคว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต มิใช่ประโยคกัตตุวาจกที่แสดงว่าเทวทัตกำลังไปอยู่จริงๆ และประโยคว่า ตมญฺโญ ปโยชยติ ก็มิใช่ประโยคเหตุกัตตุวาจกที่เป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ การที่ท่านแสดงไว้ในที่นี้ก็เพื่อบอกให้ทราบว่า เทวทัตเป็นผู้มีความสามารถในการไปจึงมีผู้ใช้ให้ไป ดังที่ท่านเขียนเป็นประโยคเหตุกัตตุวาจกตามมาว่า คมยติ เทวทตฺตํ]

อญฺญถา ยทิ สยเมว คจฺฉติ, กึ ตตฺถ ปโยชกพฺยาปาเรน.

มิฉะนั้นแล้ว หากว่าเขาไปด้วยตนเองนั่นเทียว ประโยชน์อะไรจะมีด้วยความพยายามของผู้ใช้ในการไปนั้น

[เมื่อไปเองได้ ทำไมจะต้องใช้ให้ไป ดังนั้น คำว่า คจฺฉติ ในประโยคว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต จึงไม่ใช่หมายถึง กิริยาไป แต่หมายถึง สามารถไปได้]

"อกโรนฺตํ พเลน การยติ, ปาสาณํ อุฏฺฐาปยตี"ติอาทิกญฺจ น สิชฺเฌยฺย.

ประโยคเป็นต้นว่า บุคคลใช้ผู้ที่ยังมิได้กระทำให้กระทำด้วยกำลัง บุคคลยังก้อนหินให้ตั้งขึ้น ก็ไม่พึงสำเร็จได้

[ประโยคนี้ต่อเนื่องมาจากประโยคก่อน กล่าวคือ ถ้าหากในประโยคว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต หมายถึงเทวทัตไปเอง ประโยคที่แสดงการบังคับเทวทัตผู้ไม่อยากไปให้ไปว่า อกโรนฺตํ พเลน การยติ (ใช้ผู้ที่ยังมิได้กระทำ ให้กระทำด้วยกำลัง) ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้แต่ในประโยคดังกล่าวปรากฏใช้ในภาษาบาลี เช่น ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตํ พเลน กาเรติ (ยัญทัตใช้เทวทัตให้กระทำด้วยกำลัง) ดังนั้น คำว่า คจฺฉติ นั้นจึงหมายถึงความสามารถในการไป ไม่ใช่กิริยาไปจริงๆ นอกจากนี้ ประโยคว่า ปาสาณํ อุฏฺฐาปยติ (ยังก้อนหินให้ตั้งขึ้น) แม้จะไม่มีประโยคที่แสดง ว่า ปาสาโณ อุฏฺฐหติ (ก้อนหินย่อมตั้งขึ้น) เพราะก้อนหินไม่มีชีวิตที่อาจทำกิริยาตั้งขึ้นได้ และมีผู้ใช้ว่า ตมญฺโญ ปโยเชติ (บุคคลอื่นยังก้อนหินนั้นให้ตั้งขึ้น) ประโยคดังกล่าวก็มีได้เช่นกัน โดยที่ก้อนหินยังมิได้ทำกิริยาตั้งขึ้น ด้วยเหตุนี้ ประโยคต่างๆ ที่ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต (เทวทัตไปอยู่), ตมญฺโญ ปโยเชติ (บุคคลอื่นใช้ เทวทัตนั้น) ก็ดี โย โกจิ ภวติ, (บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นอยู่) ตมญฺโญ ภวาหิ ภวาหีติ ปโยชยติ (บุคคลอื่นใช้บุคคลนั้นว่า ท่านจงเป็นๆ) ก็ดี เป็นเครื่องแสดงว่า กัตตาสามารถทำกิริยาได้ และมีผู้ใช้ให้ทำ ส่วนประโยคที่มีเหตุกัตตาจริงๆ คือ ประโยคว่า ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตํ คามํ คมยติ (ยัญทัตใช้เทวทัตให้ไปหมู่บ้าน) เป็นต้น]

เอตฺถ ปน “กตฺตา”ติ วตฺตเต.

อนึ่ง ในเรื่องเหตุกัตตานี้ บทว่า กตฺตา (กัตตา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

การกใดเป็นผู้ใช้ให้กระทำ การกนั้นชื่อว่า เหตุกัตตา

โย การโก อ.การกใด *กตฺตารํ* ยังกัตตา *กาเรติ* ย่อมให้กระทำฯ *ส การโก* อ.การกนั้น *เหตุ* จ ชื่อว่า เหตุ ด้วย *กตฺตา* จ ชื่อว่า กัตตา ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

โย กตฺตารํ กาเรติ, โส เหตุสญฺโญ โหติ กตฺตา จาติ เหตุกตฺตุสญฺญา.

การกใดใช้กัตตาอื่นให้กระทำ การกนั้นมีชื่อว่า เหตุ และชื่อว่า กัตตา ชื่อว่า เหตุกัตตา-สัญญา ย่อมมีด้วยสูตรนี้

โย ปน ปรสฺส กฺริยํ ปฏิจฺจ กมฺมภูโตปิ สุกรตฺตา สยเมว สิชฺฌนฺโต วิย โหติ, โส กมฺม-กตฺตา นาม.

ส่วนกัตตาใดอาศัยกิริยาของกัตตาอื่น แม้ว่าเป็นกรรม ก็เหมือนสำเร็จด้วยตนเองนั่นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้สำเร็จได้ง่าย กัตตานั้นชื่อว่า กรรมกัตตา (กัตตาที่เป็นกรรม)

[กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปลเป็นกัตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมภูโต กตฺตา กมฺมกตฺตา (กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม)]

ยถา สยํ กรียเต กโฏ, สยเมว ปจฺจเต โอทโนติ.

เช่น ประโยคว่า สยํ กรียเต กโฏ (เสื่อย่อมกระทำเอง), สยเมว ปจฺจเต โอทโน (ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว)

[ประโยคนี้มีรูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า เสื่ออันเขาย่อมกระทำ และ ข้าวอันเขาย่อมหุง บทว่า กโฏ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรมกัตตา ท่านอธิบายว่า สำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิริยาสานเสื่อหรือหุงข้าว เหมือนกับว่าสิ่งของเหล่านี้สำเร็จเองโดยอัตโนมัติ เหมือนใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน การแปลประโยคที่มีบทกรรมเป็นกัตตา

เช่นนี้ไม่ต้องใส่ อนภิหิตกัตตา เข้ามาแปล เพราะถือว่ากรรมนั้นมีกัตตาอยู่ในตัวเอง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระคือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง (ดู สูตร ๔๔๔)

อนึ่ง ประโยคที่มีกรรมกัตตามักมีคำว่า สยํ หรือ สยเมว ประกอบอยู่ในประโยคเพื่อแสดงความสำเร็จโดยง่าย

คัมภีร์พาลาวตารอธิบายลักษณะของกรรมกัตตาว่า

กรียมานํ ยํ กมฺมํ　　สยเมว ปสิชฺฌติ
สุกรํ เสหิ คุเณหิ　　กมฺมกตฺตาติ ตํ วิทู.[๓๖]

"กรรมใดที่บุคคลกระทำอยู่ซึ่งกระทำง่ายตามสภาพของตน ย่อมเหมือนสำเร็จเอง บัณฑิตรู้กรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา"]

วุตฺตญฺจ

"อตฺตปฺปธาโน กิริยํ　　โย นิพฺพตฺเตติ การโก
อปฺปยุตฺโต ปยุตฺโต วา　　ส กตฺตาติ ปวุจฺจติ.
เหตุกตฺตาติ กถิโต　　กตฺตุโน โย ปโยชโก
กมฺมกตฺตาติ สุกโร　　กมฺมภูโต กถียเต"ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

"การกใดมีตนเองเป็นประธาน ถูกใช้ก็ดี ไม่ถูกใช้ก็ดี ทำกิริยาให้เกิดขึ้น การกนั้นเรียกว่า กัตตา การกใดเป็นผู้ใช้กัตตา การกนั้นเรียกว่า เหตุกัตตา การกใดถูกกระทำได้ง่าย เป็นกรรม การกนั้น เรียกว่า กรรมกัตตา"

[บทว่า ปยุตฺโต วา (ถูกใช้ก็ดี) เช่น ยญฺญทตฺโต เทวทตฺเตน คามํ คมยติ (ยัญญทัตใช้เทวทัตไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า เทวทตฺเตน เป็นผู้ทำกิริยาไปสู่หมู่บ้านตามคำสั่งของยัญญทัต จึงจัดเป็นกัตตา

บทว่า อปฺปยุตฺโต วา (ไม่ถูกใช้ก็ดี) เช่น เทวทตฺโต คามํ คจฺฉติ (เทวทัตไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า เทวทตฺโต เป็นผู้ทำกิริยาไปสู่หมู่บ้านด้วยตนเอง จึงจัดเป็นกัตตาเช่นกัน]

นนุ จ "สํโยโค ชายเต"ติอาทีสุ กถํ ปุเร อสโต ชนนกฺริยาย กตฺตุภาโว สิยาติ.

หากจะแย้งว่า ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า สํโยโค ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) สิ่งที่ไม่เคยมีอยู่ในกาลก่อนจะเป็นกัตตาของกิริยาว่า เกิด ได้อย่างไร

[คำถามที่หากจะมีการแย้งกันในคำว่า สํโยโค ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) คำว่า สํโยโค (การพบกัน) เป็นสิ่งที่ยังมิได้เกิดขึ้นในขณะนั้น แล้วจะเป็นประธานของ ชายเต (ย่อมเกิดขึ้น) ได้อย่างไร]

วุจฺจเต. โลกสงฺเกตสิทฺโธ หิ สทฺทปฺปโยโค.

ขอตอบว่า กล่าวโดยพิสดารแล้ว การใช้คำศัพท์เกิดจากการหมายรู้ของชาวโลก

อวิชฺชมานมฺปิ หิ โลโก สทฺทาภิเธยฺยตาย วิชฺชมานํ วิย คเหตฺวา โวหรติ.

โดยแท้จริงแล้ว ชาวโลกถือเอาสิ่งที่มิได้ปรากฏอยู่จริง โดยมาเป็นความหมายของศัพท์เช่นเดียวกับสิ่งที่ปรากฏอยู่จริง แล้วใช้พูดจากัน

[ชาวโลกเป็นผู้ตั้งคำศัพท์ขึ้นใช้เรียกสิ่งต่างๆ ทั้งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ เช่น ผสฺส (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) และมิได้มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ เช่น ปุริส (บุรุษ) อิตฺถี (สตรี) กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) ทั้งนี้เพราะคำศัพท์ที่ใช้พูดกันนั้นทำให้รู้เนื้อความต่างๆ ได้

อนึ่ง ภาษาหรือคำพูดที่ใช้พูดกันอยู่ในหมู่ชาวโลกนั้น นอกจากจะใช้สื่อความหมายสิ่งที่เป็นความจริงแล้ว บางคราวยังใช้สื่อความเท็จหรือความไม่ถูกต้องอีกด้วย]

วิกปฺปพุทฺธิคหิตากาโรเยว หิ สทฺเทนาภิธียเต, น ตุ วตฺถุสภาโว.

เพราะอาการที่บุคคลถือเอาด้วยความนึกคิดและความเข้าใจนั่นแหละ คำศัพท์เป็นผู้แสดงให้รู้ แต่มิใช่วัตถุที่มีจริงเท่านั้น

อญฺญถา สุตมยญาเณนปิ ปจฺจกฺเขน วิย วตฺถุสภาวสจฺฉิกรณปฺปสงฺโค จ มุสาวาทกุทิฏฺฐิวาทาทีนมภาวปฺปสงฺโค จ สิยา.

มิฉะนั้นแล้ว ความถึงการทำวัตถุที่มีจริงให้แจ้งชัดแม้โดย[ใช้]ความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ ก็เหมือนกับการปรากฏอยู่ต่อหน้า[เช่นนั้นจริง] และความถึงการไม่มีแห่งการกล่าวเท็จ และการกล่าวของผู้มีความเห็นผิดเป็นต้น ก็พึงมีได้ [ซึ่งความจริงแล้วไม่เป็นอย่างนั้น]

[ถ้าคำศัพท์ใช้สื่อความหมายเฉพาะสิ่งที่เป็นสัจธรรมเท่านั้น เมื่อใช้คำศัพท์นั้นแล้ว ความหมายหรือสิ่งที่คำศัพท์นั้นมุ่งถึงจะต้องเป็นสิ่งที่ปรากฏมีอยู่จริงต่อหน้าผู้พูดผู้ฟัง เช่นเมื่อพูดว่า อตีเต มหาสมฺมโต นาม ราชา อโหสิ (พระราชาพระนามว่ามหาสัมมตะได้มีแล้วในอดีตกาล) อนาคเต สงฺโข นาม จกฺกวตฺตี ภวิสฺสติ (พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สังขะ จักมีในอนาคต) ทั้งสองนี้ก็ควรจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏจริงใน

เวลาพูดนั้น แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น เพราะชาวโลกพูดถึงสิ่งที่มีอยู่จริงในปัจจุบันได้บ้าง อนึ่ง ถ้าคำพูดแสดงแต่สิ่งที่เป็นสัจธรรมแล้ว คำพูดเท็จหรือความเห็นผิดที่บุคคลกล่าวก็จะต้องแสดงสิ่งนั้นออกมาจริงๆ ซึ่งสิ่งนี้เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ พยาขยาของสิงหลแปล ปสงฺค ว่า ความถึง โดยมาจาก ป บทหน้า + สคิ ธาตุ (คติปวตฺตเนสุ = ไป, เป็นไป) + ณ ปัจจัย ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลว่า การนับเข้า ซึ่งก็คือความเป็นไปนั่นเอง]

ตสฺมา พุทฺธิปริกปฺปิตปญฺญตฺติวเสนปิ สทฺทปฺปวตฺติ โหตีติ อสโต สํโยคาทิสฺสปิ โหเตวชนนกฺริยาย กตฺตุการกตาติ.

เพราะเหตุนั้น การใช้คำศัพท์จึงมีด้วยอำนาจของการบัญญัติซึ่งความรู้[ของตน]เป็นผู้กำหนดขึ้น ด้วยเหตุนั้น สิ่งที่ไม่มีอยู่ เช่น สํโยค (การพบกัน) ย่อมเป็นกัตตุการกของกิริยาว่า เกิด ได้

[สรุปความว่า ประธานของประโยคนั้นไม่จำเป็นจะต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในขณะนั้น บางอย่างก็ไม่มีอยู่จริง ซึ่งก็ใช้เป็นประธานของประโยคได้เช่นเดียวกัน หมายความว่า แม้การพบกันในคำว่า สํโยโค จะเป็นกิริยาอาการไม่ใช่สิ่งมีชีวิตที่สามารถจะทำกิริยาได้เหมือนบุรุษสตรีเป็นต้น แต่ก็ถือว่าเป็นผู้ทำกิริยา เกิดขึ้นในอาขยาตได้ ดังคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) เป็นต้น การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า

วญฺฌาปุตฺโต ปิลนฺธนฺโต วาตปุปฺผํ สสํ ธนุํ
คยฺห นฺหายิตุํ ติตฺถํ มรีจิชล'มาคโต.[๓๗]

"บุตรหญิงหมันทัดดอกไม้ลมอยู่ จับธนูเขากระต่ายแล้ว มาสู่ท่าที่มีน้ำคือพยับแดดเพื่อสนานกาย"

ในตัวอย่างข้างต้น บุตรหญิงหมัน (วญฺฌาปุตฺต) ดอกไม้ลม (วาตปุปฺผ) ธนูเขากระต่าย (สสธนุ) น้ำคือพยับแดด (มรีจิชล) ทั้งหมดไม่มีจริง แต่ก็เป็นสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นเหมือนสิ่งที่มีจริงโดยสมมุติอื่นๆ]

ยถาห

"โวหารวิสโย สทฺโท เนกนฺตปรมตฺถิโก
พุทฺธิสงฺกปฺปิโต อตฺโถ ตสฺสตฺโถติ ปวุจฺจติ.
พุทฺธิยา คหิตตฺตา หิ สํโยโค ชายเต อิติ
สํโยโค วิชฺชมาโนว กตฺตา ภวติ ชาติยา"ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

"คำศัพท์ซึ่งมีความหมายตามโวหาร[ของชาวโลก] มิได้มีความหมายเป็นปรมัตถ์เพียงฝ่ายเดียว ความหมายที่กำหนดขึ้นด้วยความรู้[ของชาวโลก] ท่านเรียกว่า ความหมายของศัพท์นั้นโดยแท้จริงแล้ว ในประโยคว่า สํโยโค ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) คำว่า สํโยโค จึงเป็นเหมือนกัตตาที่ปรากฏอยู่จริง [ในขณะนั้น]ของกิริยาว่า เกิด เพราะถือเอาได้ด้วยความรู้ [คือรู้ความหมายได้ด้วย การนึกคิด]"

[ข้อความที่กล่าวด้วยคำว่า วุตฺตญฺจ, วุตฺตญฺหิ หรือ ยถาห เป็นการย้ำความโดยนำสาธกมาแสดงจากคัมภีร์อื่น ตามหลักประโยคเรียกว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ประโยคย้ำความ]

ตตฺร ตติยา. ชิเนน เทสิโต ธมฺโม, พุทฺเธน ชิโต มาโร, อหินา ทฏฺโฐ นโร, พุทฺเธน โพธิโต โลโก, สทฺเธหิ การิโต วิหาโร.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตานั้น เช่น

ชิเนน เทสิโต ธมฺโม	(พระธรรมอันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว)
พุทฺเธน ชิโต มาโร	(มารอันพระพุทธเจ้าทรงชนะแล้ว)
อหินา ทฏฺโฐ นโร	(คนถูกงูกัดแล้ว)
พุทฺเธน โพธิโต โลโก	(โลกอันพระพุทธเจ้าทรงยังให้ตื่นแล้ว)
สทฺเธหิ การิโต วิหาโร	(วิหารอันผู้มีศรัทธาทั้งหลายยังให้สร้างขึ้นแล้ว)

[คำว่า ชิเนน, พุทฺเธน, อหินา เป็นสุทธกัตตาที่ไม่ถูก ต ปัจจัยใน เทสิโต เป็นต้นกล่าวถึง ส่วนคำว่า พุทฺเธน, สทฺเธหิ เป็นเหตุกัตตาที่ไม่ถูก ต ปัจจัยกล่าวถึงเช่นกัน อย่างไรก็ตาม สนามหลวงสัมพันธ์บทเหล่านี้เป็นอนภิหิตกัตตา เพราะถือว่าลงตติยาวิภัตติ]

การประกอบรูปศัพท์ ชิเนน

ศัพท์เดิมเป็น ชิน

ให้ ชิน ชื่อว่า กัตตา ด้วยสูตรว่า "โย กโรติ ส กตฺตา"

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กตฺตริ จ"

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ชิเนน**

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธน

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ
ให้ พุทฺธ ชื่อว่า เหตุกัตตา ด้วยสูตรว่า “โย กาเรติ ส เหตุ”
ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”
แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **พุทฺเธน**

อภิหิเต น ภวติ. กฏํ กโรติ เทวทตฺโต กาเรติ วา.

ตติยาวิภัตติย่อมไม่ลงในอรรถอภิหิตะ (อภิหิตกัตตา) เช่น

กฏํ กโรติ เทวทตฺโต (เทวทัตทำเสื่อ) หรือ [กฏํ เทวทตฺโต] กาเรติ (เทวทัตให้ทำเสื่อ)

[บทว่า เทวทตฺโต ในประโยคแรกว่า กฏํ กโรติ เทวทตฺโต เป็นสุทธกัตตา ส่วนในประโยคต่อมาว่า กฏํ กาเรติ เทวทตฺโต เป็นเหตุกัตตา บททั้งสองนี้ถูก ติ วิภัตติใน กโรติ และ กาเรติ แสดงอรรถกัตตาแล้ว จึงไม่ลงตติยาวิภัตติเพื่อแสดงอรรถกัตตาอีก]

อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขเณ- สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ, อูนปญฺจพนฺธเนน ปตฺเตน อญฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย, ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขิ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ (เครื่องสังเกตของบุคคล ผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้) เช่น

สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนั้นมีศีรษะอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคยทั้งหลาย)

อูนปญฺจพนฺธเนน ปตฺเตน อญฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย ([ภิกษุใด]มีบาตรอันชำรุดน้อยกว่า ๕ แห่ง พึงขอบาตรใบอื่นใหม่)

ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขิ (ได้เห็นปริพาชกมีไม้เท้าสามง่าม)

[คำว่า อิตฺถมฺภูตลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถํ กิญฺจิ ปการํ ภูโต ปตฺโตติ อิตฺถมฺภูโต.

- อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขณํ อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ = อิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้

หมายถึงเครื่องสังเกตที่เป็นคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งฝ่ายดีหรือไม่ดี ในที่นี้ท่านแสดงด้วยวิภัตติที่ ๓ ขณะแปลให้แปลว่า มี เหมือนกับพหุพพิหิสมาส คำแปลโดยพยัญชนะให้แปลว่า ด้วยทั้ง เวลาสัมพันธ์ เรียกชื่อสัมพันธ์ว่า อิตถัมภูตลักขณะ

ไม้เท้าสามง่าม คือ ไม้เท้าที่ทำขึ้นมาจากไม้ไผ่ มีปลายแยกเป็น ๓ ง่ามค้ำกันไว้ รัดเป็นวงรอบด้วยหางวัวยาว ๔ นิ้ว มีผ้าหุ้มปลายไม้เท้าไว้ เป็นบริขารอย่างหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของนักบวชที่เรียกว่า ปริพาชก ภาษาฮินดีเรียกปริพาชกประเภทนี้ว่า ทัณฑีสวามี คือ เจ้าของไม้เท้า ดังพจนานุกรมสันกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะกล่าวว่า

ตฺริทณฺฑะ, ปุํ, (ตฺริทณฺฑํ จตุรงฺคุลโคพาลเวษฺฏนาทนฺโยนฺยสมฺพนฺธํ อสฺตฺยสฺเยติ...) สนฺนฺยาสาศฺรมะ.[๓๘]

“ตฺริทณฺฑะ เป็นปุงลิงค์ คือ ผู้มีไม้เท้าสามง่ามซึ่งค้ำกันและกันด้วยการวงรอบของหางวัว ๔ นิ้ว...หมายถึง นักบวช”]

การประกอบรูปศัพท์ สีเสน

ศัพท์เดิมเป็น สีส

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สีเสน**

อปวคฺเค- เอกาเหเนว พาราณสึ ปายาสิ, นวหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปสิ, โยชเนน อธีตํ พฺยากรณํ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถอปวัคคะ (ความสำเร็จโดยเร็วแห่งกิริยาในระยะเวลาหรือระยะทาง) เช่น

เอกาเหเนว พาราณสึ ปายาสิ	(ไปสู่เมืองพาราณสีโดยวันเดียวเท่านั้น)
นวหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปสิ	(ยังวิหารให้สำเร็จภายใน ๙ เดือน)
โยชเนน อธีตํ พฺยากรณํ	(ไวยากรณ์ได้รับการท่องแล้วภายใน ๑ โยชน์) [คือเดินท่องใช้ระยะทางโยชน์หนึ่งก็ท่องจบ]

กฺริยาปวคฺโคติ กฺริยาย อาสุํ ปรินิฏฺฐาปนํ.

คำว่า กฺริยาปวคฺค คือ การกระทำกิริยาให้สำเร็จโดยรวดเร็ว

[คำว่า อปวคฺค สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + วชฺช ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อปวชฺชนํ อปวคฺโค, กฺริยาย อปวคฺโค กฺริยาปวคฺโค (การยังกิริยาให้สำเร็จ[โดยรวดเร็ว] ชื่อว่า กริยาปวัคคะ)

อรรถอปวัคคะนี้ต่างจากอัจจันตสังโยคที่แปลว่า สิ้น, ตลอด กล่าวคือ ระยะเวลาหรือระยะทางในอรรถอปวัคคะนี้เป็นระยะที่ใช้กิริยารวดเร็ว คือ อย่างน้อยที่สุดซึ่งบุคคลจะสามารถกระทำกิจนั้นๆ ให้สำเร็จได้ เช่น การเดินทางไปเมืองพาราณสีอย่างรวดเร็วใช้เวลา ๑ วัน แต่ถ้าเดินช้าก็ไม่รู้จะใช้เวลากี่วัน ซึ่งไม่นับเข้าในอรรถนี้ แต่ถ้าเป็นอัจจันตสังโยคแล้วเดินทางสิ้นวันหนึ่งจะถึงหรือไม่ยังไม่ทราบ ตามหลักสัมพันธ์ให้สัมพันธ์เป็นตติยาวิเสสนะ แปลว่า โดย]

ปุพฺพาทิโยเค- มาเสน ปุพฺโพ, ปิตรา สทิโส, มาตรา สโม, กหาปเณน อูโน, ธเนน วิกโล, อสินา กลโห, อาจาเรน นิปุโณ, วาจาย นิปุโณ, คุเฬน มิสฺสกํ, ติเลน มิสฺสกํ, วาจาย สขิโล, มณินา อตฺโถ, ธเนน อตฺโถ, ปิตรา ตุลฺโย.

ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น เช่น

มาเสน ปุพฺโพ	(ผู้เกิดก่อนเดือนหนึ่ง)
ปิตรา สทิโส	(ผู้เหมือนกับบิดา)
มาตรา สโม	(ผู้เหมือนกับมารดา)
กหาปเณน อูโน	(หย่อนไปกหาปณะหนึ่ง)

ธเนน วิกโล	(ผู้ขาดแคลนทรัพย์)
อสินา กลโห	(การทะเลาะกันด้วยดาบ)
อาจาเรน นิปุโณ	(ผู้ละเอียดอ่อนด้วยความประพฤติ)
วาจาย นิปุโณ	(ผู้ละเอียดอ่อนด้วยวาจา)
คุเฬน มิสฺสกํ	([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยงบ)
ติเลน มิสฺสกํ	([ข้าว]อันระคนด้วยงา)
วาจาย สขิโล	(ผู้อ่อนหวานด้วยวาจา)
มณินา อตฺโถ	(ความต้องการแก้วมณี)
ธเนน อตฺโถ	(ความต้องการทรัพย์)
ปิตรา ตุลฺโย	(ผู้เหมือนกับบิดา)

[บทที่ลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ มิใช่กรณะที่เป็นเครื่องมือในการทำกิริยา เช่น ปุพฺเพน มาโส (ผู้ก่อนด้วยเดือน) บทว่า ปุพฺเพน มิใช่กรณะของนามศัพท์คือ มาโส จึงลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรข้างต้น บทที่ลงตติยาวิภัตติเหล่านี้ อาจแปลว่า ด้วย, โดย, กับ ตามความเหมาะสม ทุกบทพึงสัมพันธ์เป็นตติยาวิเสสนะ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๘๖) กล่าวว่าในคำว่า มณินา อตฺโถ ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมา ตามนัยนี้แปลว่า ความต้องการคือแก้วมณี แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ไม่เห็นด้วยกับมติดังกล่าว จึงกล่าวไว้ในข้อความเกี่ยวกับการประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น]

กาลทฺธาเนสุ- มาเสน ภุญฺชติ, โยชเนน คจฺฉติ.

ลงตติยาวิภัตติในเรื่องกาลและระยะทาง เช่น

มาเสน ภุญฺชติ	(ย่อมบริโภคเป็นเวลาเดือนหนึ่ง)
โยชเนน คจฺฉติ	(ย่อมเดินทางไปโยชน์หนึ่ง)

ปจฺจตฺเต- อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ เช่น

อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนติ ([พระเถระ]เป็นตนเองสมมุติตนเอง)

[ประโยคเต็มๆ ในอรรถกถาของสีลักขันธวรรคว่า

ตโต เถโร วินยํ ปุจฺฉนตฺถาย อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนิ.[๓๙]

"ลำดับนั้น พระเถระเป็นตนเองได้สมมุติตนเพื่อถามพระวินัย"

คำว่า อตฺตนา ในประโยคนี้เป็นวิเสสกัตตา (วิกติกัตตา) ที่ใช้คู่กับสามัญญกัตตา (ปกติกัตตา) คือ เถโร สัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า หุตฺวา (ให้ดูคำอธิบายของวิเสสกัตตาและสามัญญกัตตาในภาคผนวก)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อตฺตนา แปลเป็นตติยาวิเสสนะว่า โดยตนเอง ประโยคนี้จึงอาจแปลว่า ลำดับนั้น พระเถระได้สมมุติตนโดยตนเองเพื่อถามพระวินัย ตามมตินี้ ลงตติยาวิภัตติในตติยาวิเสสนะ (ภินนาธิกรณวิเสสนะ) ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

ครู ปน "อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนี"ติ ปโยคมฺปิ อิจฺฉนฺติ. ตํ น ยุชฺชติ. เอตฺถ หิ ภิกฺขุ กตฺตา ภวติ. ตสฺมา อตฺตนาวาติ อิทํ วิเสสนํ ภวติ. ตญฺจ ปเรหิ สมฺมนฺนนํ นิวตฺเตติ.[๔๐]

"ส่วนครูทั้งหลายย่อมปรารถนาอุทาหรณ์ว่า อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนิ อีกด้วย ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะภิกษุเป็นกัตตาในเรื่องนี้ ดังนั้น บทว่า อตฺตนาว จึงควรเป็นบทวิเสสนะ ซึ่งห้ามการสมมุติจากคนอื่น"]

กมฺมตฺเถ- ติเลหิ เขตฺเต วปติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม เช่น

ติเลหิ เขตฺเต วปติ (ย่อมหว่านงาในนา)

ปญฺจมิยตฺเถ- สุมุตฺตา มยํ เตน มหาสมเณน.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถปัญจมี เช่น

สุมุตฺตา มยํ เตน มหาสมเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น)

---

๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สหาทิโยเค* จ ในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้นด้วย ฯ

สห สทฺธึ สมํ นานา วินา อลํ กิมิจฺเจวมาทีหิ โยเค ลิงฺคมฺหา ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในที่ประกอบด้วยนิบาต ดังเช่น สห (กับ) สทฺธึ (กับ) สมํ (เสมอ) นานา (ต่างๆ) วินา (เว้น) อลํ (อย่าเลย) กึ (ประโยชน์อะไร)

จสทฺเทน สหตฺเถปิ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถของ สห ศัพท์ด้วย จ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน สหาทิโยเค หมายเอา นิบาตที่มีอรรถเหมือน สห คือ สทฺธึ และ สมํ พร้อมทั้งนิบาตอื่น คือ นานา วินา อลํ และ กึ การประกอบด้วย สห ศัพท์เรียกว่า สหโยคะ ส่วนการประกอบด้วยนิบาตอื่นที่ถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ เรียกว่า สหาทิโยคะ นอกจากนี้ จ ศัพท์ยังทำหน้าที่รวบรวมสหัตถะ คือ อรรถของ สห ศัพท์ ดังนั้น ข้อความในสูตรนี้จึงจำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. สหโยคะ มี สห ศัพท์อยู่ในประโยค เช่น วิตกฺเกน สห วตฺตติ (เป็นไปพร้อมกับวิตก)

๒. สหาทิโยคะ มี สทฺธึ สมํ นานา วินา อลํ หรือ กึ ศัพท์อยู่ในประโยค เช่น นิสีทิ ภควา สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน (พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่กับภิกษุสงฆ์)

๓. สหัตถะ ไม่มี สห ศัพท์เป็นต้น แต่แปลอรรถของตติยาวิภัตติว่า กับ เช่น เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่ราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่าโกกาลิก)]

ตตฺถ สหสทฺเทน โยโค กฺริยาคุณทพฺพสมวาเย สมฺภวติ.

ในบรรดา สห ศัพท์เป็นต้นนั้น การประกอบด้วย สห ศัพท์ย่อมมีในความเสมอกันกับกริยาศัพท์ คุณศัพท์ และนามศัพท์

[สห ศัพท์เป็นต้นใช้ประกอบเมื่อมีความเสมอกันกับกิริยาเป็นต้น จำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. กิริยาสมวายะ ความเสมอกันด้วยกิริยา เช่น วิตกฺเกน สห วตฺตติ (เป็นไปกับด้วยวิตก) ทูรโตว นมสฺสิสฺสํ สสํฆํ โลกนายกํ (ข้าพเจ้าได้น้อมไหว้พระโลกนาถพร้อมด้วยพระสงฆ์แต่ที่ไกลนั่นเทียว)

๒. คุณสมวายะ ความเสมอกันด้วยคุณศัพท์ เช่น ปุตฺเตน สห ถูโล (คนอ้วนกับบุตร)

๓. ทัพพสมวายะ ความเสมอกันด้วยนามศัพท์ เช่น อนฺเตวาสิกสทฺธิวิหาริเกหิ สห อาจริยุ-ปชฺฌายานํ ลาโภ (ลาภของอาจารย์และอุปัชฌาย์กับอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริก)]

ยถา วิตกฺเกน สห วตฺตติ, ปุตฺเตน สห ถูโล, อนฺเตวาสิกสทฺธิวิหาริเกหิ สห อาจริยุ-ปชฺฌายานํ ลาโภ, นิสีทิ ภควา สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน, สหสฺเสน สมํ มิตา, สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว, สํโฆ วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย, อลํ เต อิธ วาเสน, กึ เม เอเกน ติณฺเณน ปุริเสน ถามทสฺสินา, กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ, กึ เต อชินสาฏิยา.

เช่น

วิตกฺเกน สห วตฺตติ	(เป็นไปพร้อมกับวิตก)
ปุตฺเตน สห ถูโล	(คนอ้วนกับบุตร)
อนฺเตวาสิกสทฺธิวิหาริเกหิ สห อาจริยุปชฺฌายานํ ลาโภ	(ลาภของอาจารย์และอุปัชฌาย์กับอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริก)
นิสีทิ ภควา สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน	(พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่กับภิกษุสงฆ์)
สหสฺเสน สมํ มิตา	(นับเสมอด้วยพัน)
สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว	(ความปราศจากแยกกันไปกับสิ่งที่รักน่าชอบใจทั้งปวง จักมีแก่เรา)
สํโฆ วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย	(สงฆ์พึงกระทำอุโบสถกรรมโดยปราศจากภิกษุ ชื่อว่า คัคคะ)
อลํ เต อิธ วาเสน	(พอละด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน)
กึ เม เอเกน ติณฺเณน ปุริเสน ถามทสฺสินา	(ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยบุรุษผู้เห็นกำลังของตนข้ามไปเพียงคนเดียว)
กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ	(ดูกรดาบสผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุ่นผม)
กึ เต อชินสาฏิยา	(ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยผ้าหนังเสือ)

[ตติยาวิภัตติที่ลงด้วยสูตรนี้มิใช่เครื่องมือในการทำกิริยาให้สำเร็จ ท่านจึงตั้งสูตรเฉพาะอีกสูตร

หนึ่งว่า สหาทิโยเค จะเห็นได้ว่า คำว่า วิตกฺเกน มิใช่เครื่องมือในการทำกิริยา วตฺตติ จึงจัดเป็นสหโยคตติยา ดังนั้น ศัพท์ที่เป็นสหโยคตติยา สหาทิโยคตติยา และสหัตถตติยา จึงนับว่าเป็นอการกทั้งหมด]

สหตฺเถ- เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน, ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถของ สห ศัพท์ เช่น

เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่เมืองราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิกะ)

ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลเป็นทุกข์)

การประกอบรูปศัพท์ วิตกฺเกน

ศัพท์เดิมเป็น วิตกฺก

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในสหโยคะ ด้วยสูตรว่า "สหาทิโยเค จ"

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า "อโต เนน"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **วิตกฺเกน**

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขุสํเฆน

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุสํฆ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในสหาทิโยคะ ด้วยสูตรว่า "สหาทิโยเค จ"

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า "อโต เนน"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ภิกฺขุสํเฆน**

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺฉาสมเณน

ศัพท์เดิมเป็น ปจฺฉาสมณ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในสหัตถะ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สหาทิโยเค จ”
แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปจฺฉาสมเณน**

---

๒๙๗. เหตฺวตฺเถ จ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถว่าเหตุ และในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *เหตฺวตฺเถ* จ ในอรรถว่าเหตุด้วย *เหตฺวตฺถปฺปโยเค* จ ในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุด้วย ฯ

โยคคฺคหณมิหานุวตฺตเต.

โยค ศัพท์ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง โยค ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้ ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

จคฺคหณํ โยคคฺคหณานุกฑฺฒนตฺถํ. เตนายมตฺโถ สมฺภวติ เหตุปฺปโยเค เหตฺวตฺเถ จาติ.[๔๑]

"จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อดึง โยค ศัพท์ ดังนั้นจึงมีข้อความนี้ว่า ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุและในอรรถว่าเหตุ"]

เหตฺวตฺเถ เหตฺวตฺถปฺปโยเค จ ลิงฺคมฺหา ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถว่าเหตุและในที่ประกอบด้วยศัพท์อันมีอรรถว่าเหตุ

กิสฺมิญฺจิ ผเล ทิฏฺฐสามตฺถิยํ การณํ เหตุ.

เหตุที่สามารถเห็นได้ในผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า เหตุ

[ท่านอธิบายลักษณะของเหตุว่า เป็นสิ่งที่สามารถเห็นได้โดยคล้อยตามหรือตรงกันข้าม เหมือนอนุโลมนัยและปฏิโลมนัยในปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย), อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ (ความดับสังขารย่อมมีเพราะการดับสนิทแห่งอวิชชาด้วยอรหัตตมรรค) ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ทิฏฺฐสามตฺถิยนฺติ อนฺวยพฺยติเรกโต อธิคตสตฺติกํ สามตฺถิยํ, ผลนิปฺผาทนสมตฺถตา.[๔๒]

"บทว่า ทิฏฺฐสามตฺถิยํ (สามารถเห็นได้) มีความหมายว่า ความสามารถที่ได้รับโดยคล้อยตามหรือตรงกันข้าม ชื่อว่า ความสามารถ หมายถึง ความสามารถในการยังผลให้เกิดขึ้น"

คำอธิบายเหล่านี้อาศัยข้อความในคัมภีร์กาตันตระว่า

ปตีตสตฺติกํ การณํ เหตุ อิห คยฺหเต.[๔๓]

"เหตุที่ปรากฏความสามารถ ย่อมถือเอาในที่นี้"]

โสเยว อตฺโถ, ตสฺมึ เหตฺวตฺเถ.

อรรถว่าเหตุนั้นนั่นแหละ [ชื่อว่า เหตวัตถะ] ตติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถว่าเหตุนั้น

[คำว่า โสเยว อตฺโถ แสดงรูปวิเคราะห์อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เหตุเยว อตฺโถ เหตฺวตฺโถ = เหตวัตถะ คือ อรรถว่าเหตุ

และห้ามรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- เหตุโน อตฺโถ เหตฺวตฺโถ = เหตวัตถะ คือ อรรถของเหตุ

คำว่า เหตฺวตฺเถ เป็นรูปสำเร็จที่ท่านกล่าวไว้แล้วในสูตร การใช้คำในลักษณะเดิมที่กล่าวไว้แล้วเช่นนี้ เรียกว่า วากฺยาวตฺถิกนฺต (มีระยะแห่งพากย์อยู่ท้าย) ส่วนประโยคต้นที่แสดงรูปวิเคราะห์ด้วยการลงปฐมาวิภัตติว่า โสเยว อตฺโถ [เหตฺวตฺโถ] ชื่อว่า ปทาวตฺถิกนฺต (มีระยะกาลแห่งบทอยู่ท้าย) กล่าวคือ บททั่วไปที่ท่านประกอบไว้เป็นวลีโดยไม่มองหากิริยาคุมพากย์ ต้องลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น]

อนฺเนน วสติ, ธมฺเมน วสติ, วิชฺชาย วสติ.

น ชจฺจา วสโล โหติ　　น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ
กมฺมุนา วสโล โหติ　　กมฺมุนา โหติ พฺราหฺมโณ.

ทาเนน โภควา, อาจาเรน กุลี.

เกน ปาณิ กามทโท　　เกน ปาณิ มธุสฺสโว
เกน เต พฺรหฺมจริเยน　　ปุญฺญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

เช่น

อนฺเนน วสติ　(อยู่เพราะข้าว)
ธมฺเมน วสติ　(อยู่เพราะธรรม)
วิชฺชาย วสติ　(อยู่เพราะความรู้)

น ชจฺจา วสโล โหติ　　น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ
กมฺมุนา วสโล โหติ　　กมฺมุนา โหติ พฺราหฺมโณ.

“บุคคลจะเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ จะเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ บุคคลย่อมเป็นคนเลวเพราะกรรม เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม”

ทาเนน โภควา (ผู้มีโภคะมากเพราะการให้ทาน)

อาจาเรน กุลี (ผู้มีสกุลเพราะความประพฤติดี)

เกน ปาณิ กามทโท เกน ปาณิ มธุสฺสโว
เกน เต พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

“เหตุใดฝ่ามือจึงให้สิ่งที่น่าปรารถนา เหตุใดฝ่ามือจึงทำให้รสหวานไหลออกมา เพราะความประพฤติอันประเสริฐอะไร บุญจึงสำเร็จในฝ่ามือของท่าน”

การประกอบรูปศัพท์ อนฺเนน

ศัพท์เดิมเป็น อนฺน

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถว่าเหตุ ด้วยสูตรว่า “เหตฺวตฺเถ จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อนฺเนน**

เหตฺวตฺถปฺปโยเค- เกน นิมิตฺเตน, เกน ปโยชเนน, เกนฏฺเฐน, เกน เหตุนา วสติ.

ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ เช่น

เกน นิมิตฺเตน, เกน ปโยชเนน, เกนฏฺเฐน, เกน เหตุนา (ย่อมอยู่เพราะเหตุอะไร)

[บทว่า นิมิตฺต, ปโยชน, อตฺถ ใน เกนฏฺเฐน [เกน + อตฺเถน โดยแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ] และ เหตุ เป็นนามศัพท์ซึ่งมีอรรถว่า เหตุ จึงลงตติยาวิภัตติท้าย นิมิตฺต เป็นต้นในเหตวัตถะ ส่วนบทว่า เกน ประกอบร่วมกันกับนามศัพท์ที่มีอรรถเหตุเหล่านั้น จึงต้องลงตติยาวิภัตติในเหตวัตถปโยคะ ตามนัยนี้ คำว่า เหตฺวตฺถปฺปโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุ อตฺโถ เยสนฺติ เหตฺวตฺถา, เหตฺวตฺถานํ ปโยโค เหตฺวตฺถปฺปโยโค (เหตวัตถัปปโยคะ คือ ที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ)

บทว่า ปโยชน มักแปลว่า ประโยชน์ แต่ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ เหตุ ศัพท์ ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวว่า

ปฺรโยชน น. ปฺร + ยุชฺ + ลฺยุฏฺ. การฺเย อุทฺเทเศฺย เหเตา จ.[๙๔]

"ปฺรโยชน นปุงสกลิงค์ ปฺร + ยุชฺ + ลฺยุฏฺ = ย่อมเป็นไปในผล สิ่งที่ควรแสดง และเหตุ"

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) แสดงถึงการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถเหตุด้วยสูตรว่า ฉฏฺฐี เหตฺวตฺเถหิ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบด้วยนามศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ) เช่น อุทรสฺส เหตุ, อุทรสฺส การณา (เหตุคือท้อง, มีท้องเป็นเหตุ) ทั้งยั้งอนุญาตการลงวิภัตติทั้งหมดท้ายสรรพนาม และบทนามที่ประกอบกันกับสรรพนามด้วยสูตรว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัตติทั้งปวงท้ายสรรพนามอันมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) เช่น โก เหตุ, กํ เหตุํ, เกน เหตุนา ฯเปฯ กิสฺมึ เหตุสฺมึ ฯเปฯ กึ การณํ ฯเปฯ กิสฺมึ การเณ ฯเปฯ กึ นิมิตฺตํ ฯเปฯ กิสฺมึ นิมิตฺเต ฯเปฯ กึ ปโยชนํ ฯเปฯ กิสฺมึ ปโยชเน แปลว่า เพราะเหตุอะไร]

---

๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติและอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สตฺตมฺยตฺเถ* จ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ด้วย ฯ

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๒๙๐) กล่าวไว้ว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงตติยาวิภัตติในอรรถของปัญจมีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติอีกด้วย แต่ท่านมิได้แสดงตัวอย่างไว้]

สตฺตมฺยตฺเถ จ ลิงฺคมฺหา ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติและอื่นๆ

กาลทฺธานทิสาเทสาทีสุ จายํ.

ตติยาวิภัตตินี้ย่อมลงในฐานะมีกาลเวลา ระยะทาง ทิศ และสถานที่ เป็นต้น

[ข้อกำหนดข้างต้นนี้ ท่านกล่าวตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)]

เตน สมเยน, เตน กาเลน, กาเลน ธมฺมสฺสวนํ, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา, มาเสน ภุญฺชติ, โยชเนน ธาวติ. ปุรตฺถิเมน ธตรฏฺโฐ, ทกฺขิเณน วิรูฬฺหโก, ปจฺฉิเมน วิรูปกฺโข, อุตฺตเรน กุเวโร ชโนฆมปเรน จ, เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อิจฺจาทิ.

เช่น

เตน สมเยน	(ในสมัยนั้น)
เตน กาเลน	(ในเวลานั้น)
กาเลน ธมฺมสฺสวนํ	(การฟังธรรมในเวลาอันสมควร)
โส โว มมจฺจเยน สตฺถา	(พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายในกาลล่วงไปแห่งเรา)
มาเสน ภุญฺชติ	(ย่อมบริโภคในเดือนหนึ่ง)
โยชเนน ธาวติ	(ย่อมวิ่งไปในโยชน์หนึ่ง)
ปุรตฺถิเมน ธตรฏฺโฐ	(ท้าวธตรฐอยู่ในทิศตะวันออก)

ทกฺขิเณน วิรุฬฺหโก (ท้าววิรุฬหกอยู่ในทิศใต้)

ปจฺฉิเมน วิรูปกฺโข (ท้าววิรูปักข์อยู่ในทิศตะวันตก)

อุตฺตเรน กสิวนฺโต ชโนฆมปเรน จ (เมืองกสิวันต์อยู่ในทิศเหนือ และในทิศอื่นนอกจากทิศนั้นมีเมืองชโนฆะอยู่)

เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ (พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในสถานที่ใด เข้าไปแล้วในสถานที่นั้น)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ เตน สมเยน

ศัพท์เดิมเป็น ต และ สมย

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ท้าย ต และ สมย ในอรรถสัตตมีด้วยสูตรว่า "สตฺตมฺยตฺเถ จ"

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า "อโต เนน"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **เตน สมเยน**

---

๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.

ความพิการของร่างกายย่อมมีด้วยอวัยวะใด ให้ลงตติยาวิภัตติในอวัยวะนั้น

องฺควิกาโร อ.ความพิการของร่างกาย *ลกฺขียเต* อันท่าน ย่อมสังเกตเห็น *เยน องฺเคน* ด้วยอวัยวะใด ฯ *ตติยา* อ. ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง *ตตฺถ องฺเค* ในอวัยวะนั้น ฯ

[ตามปกติการลงวิภัตติต้องมีต่อจากนามศัพท์เท่านั้นจะลงท้ายอวัยวะไม่ได้ ดังข้อความในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) เพราะศัพท์เป็นเครื่องสื่อความหมาย ส่วนความหมายเป็นผลที่ศัพท์สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจ ดังข้อความในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาทีปนีว่า

สทฺโท ญาปกเหตุ, อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.[๙๕]

“ศัพท์เป็นเหตุสื่อให้รู้ความหมาย ความหมายเป็นผลที่ถูกสื่อให้รู้”

ดังนั้น การกล่าวว่าลงตติยาวิภัตติในอวัยวะจึงเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงผลคืออวัยวะ แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือศัพท์ที่แสดงอวัยวะ]

เยน พฺยาธิมตา องฺเคน องฺคิโน วิกาโร ลกฺขียเต, ตตฺถ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ความพิการของร่างกายสังเกตเห็นด้วยอวัยวะอันมีโรคใด ให้ลงตติยาวิภัตติในอวัยวะนั้น

[ในวุตตินี้ ท่านแสดงว่า เยน เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า องฺเคน (อวัยวะ) และบทว่า องฺคิโน วิกาโร ในวุตตินี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ องฺควิกาโร ว่า องฺคสฺส วิกาโร องฺควิกาโร (อังควิการะ คือ ความพิการของร่างกาย) ส่วนบทว่า ลกฺขียเต แสดงปาฐเสสะที่เป็นกิริยาคุมพากย์ของประโยคนี้]

เอตฺถ จ องฺคมสฺส อตฺถีติ องฺคํ, สรีรํ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ อวัยวะของร่างกายนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่า อังคะ คือ ร่างกาย

[ธรรมดา องฺค ศัพท์เป็นสุทธนามที่แปลว่า “อวัยวะ” แต่ในสูตรนี้ คำนี้เป็นอัสสัตถิตัทธิต ต้องแปลว่า ร่างกาย ดังรูปวิเคราะห์ว่า องฺคมสฺส อตฺถีติ องฺคํ (อังคะ คือ สิ่งที่มีอวัยวะ = ร่างกาย) ลง ณ ปัจจัยท้าย องฺค ศัพท์ ในอัสสัตถิตัทธิตเหมือนอุทาหรณ์ว่า สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา) ที่มาจาก สทฺธา ศัพท์ + ณ ปัจจัย

คำว่า อสฺส ในรูปวิเคราะห์ข้างต้น ควรแปลว่า "ของ" เพราะอวัยวะเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย และร่างกายเป็นกลุ่มรวมของอวัยวะ ดังคำว่า รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้) ไม่ควรแปลว่า แก่ เพราะร่างกายไม่ใช่สัมปทานที่รับอวัยวะไว้แต่อย่างใด]

อกฺขินา กาโณ, หตฺเถน กุณี, ปาเทน ขญฺโช, ปิฏฺฐิยา ขุชฺโช.

เช่น

อกฺขินา กาโณ	(ผู้บอดด้วยนัยน์ตา)
หตฺเถน กุณี	(ผู้ง่อยด้วยมือ)
ปาเทน ขญฺโช	(ผู้เขยกด้วยเท้า)
ปิฏฺฐิยา ขุชฺโช	(ผู้ค่อมด้วยหลัง)

การประกอบรูปศัพท์ อกฺขินา

ศัพท์เดิมเป็น อกฺขิ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอังควิการ ด้วยสูตรว่า "เยนงฺควิกาโร"

สำเร็จรูปเป็น **อกฺขินา**

[อังควิการนี้มีลักษณะเป็นเครื่องหมายเหมือนอิตถัมภูตลักขณะ แต่กล่าวถึงอวัยวะพิการร่วมด้วย ในขณะที่อิตถิตถัมภูตลักขณะมิได้กล่าวอวัยวะพิการ อีกอย่างหนึ่ง เครื่องสังเกตของอิตถัมภูตลักขณะเป็นคนละอย่างกับสิ่งที่ถูกสังเกต ส่วนอังควิการเป็นไปในบุคคลคนเดียวกัน]

---

๓๐๐. วิเสสเน จ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ และท้ายศัพท์อื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *วิเสสเน* จ ในอรรถวิเสสนะ ด้วย ฯ

วิเสสียติ วิเสสิตพฺพํ อเนนาติ วิเสสนํ, โคตฺตาทิ.

คำศัพท์ที่ถูกขยายย่อมถูกอธิบายความด้วยบทใด เพราะเหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ (บทวิเศษณ์) เช่น โคตฺต เป็นต้น

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ วิเสสน ศัพท์ในสูตรเป็นกรณสาธนะว่า วิเสสียติ อเนนาติ วิเสสนํ (วิเสสนะ คือ คำศัพท์ที่เป็นเครื่องขยายความ) สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + สิส ธาตุ (วิเสสเน = กระทำพิเศษ, ขยาย) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ]

ตสฺมึ โคตฺตนามชาติสิปฺปวโยคุณสงฺขาเต วิเสสนตฺเถ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะกล่าวคือ โคตร ชื่อ ชาติ ศิลปะ วัย และคุณนั้น

[อรรถวิเสสนะที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้เป็นคำขยายความที่ลงตติยาวิภัตติ โดยใช้ขยายกับบุคคลเพื่อแสดงโคตร ชื่อ ฯลฯ แปลว่า โดย เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร) ตามหลักสัมพันธ์เรียกว่า ตติยาวิเสสนะ (วิเสสนะที่ลงตติยาวิภัตติ) ส่วนบทว่า โคตโม เรียกว่า ตติยาวิเสสยะ (วิเสสยะที่ถูกขยายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติ)

ความจริงบทวิเสสนะในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. นามวิเสสนะ บทขยายนาม แบ่งออกเป็น

๑.๑ ตุลยาธิกรณวิเสสนะ บทขยายที่มีวิภัตติเสมอกัน เช่น มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

๑.๒ ภินนาธิกรณวิเสสนะ บทขยายที่มีวิภัตติไม่เสมอกัน เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร)

๒. กิริยาวิเสสนะ บทขยายกิริยา เช่น สีฆํ ธาวติ (วิ่งเร็ว)

การลงตติยาวิภัตติด้วยสูตรนี้หมายเอาเฉพาะภินนาธิกรณวิเสสนะเท่านั้น ส่วนเรื่องของการลงทุติยาวิภัตติท้ายกิริยาวิเสสนะจะปรากฏในภาคผนวก]

จสทฺเทน ปกติอาทีหิ จ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายศัพท์อันมี ปกติ ศัพท์เป็นต้นด้วย จ ศัพท์

โคตฺเตน โคตโม นาโถ.

สาริปุตฺโตติ นาเมน　　วิสฺสุโต ปญฺญวา จ โส
ชาติยา ขตฺติโย พุทฺโธ　　โลเก อปฺปฏิปุคฺคโล.

ตทหุ ปพฺพชิโต สนฺโต　　ชาติยา สตฺตวสฺสิโก
โสปิ มํ อนุสาเสยฺย　　สมฺปฏิจฺฉามิ มตฺถเก.

สิปฺเปน นฬกาโร โส, เอกูนตึโส วยสา, วิชฺชาย สาธุ, ปญฺญาย สาธุ, ตปสา อุตฺตโม, สุวณฺเณน อภิรูโป.

เช่น

โคตฺเตน โคตโม นาโถ　　(พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร)

สาริปุตฺโตติ นาเมน　　วิสฺสุโต ปญฺญวา จ โส
ชาติยา ขตฺติโย พุทฺโธ　　โลเก อปฺปฏิปุคฺคโล.

"พระเถระนั้นปรากฏโดยชื่อว่า สารีบุตร เป็นผู้มีปัญญา พระพุทธเจ้าทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นผู้ไม่มีบุคคลเปรียบในโลก"

ตทหุ ปพฺพชิโต สนฺโต　　ชาติยา สตฺตวสฺสิโก
โสปิ มํ อนุสาเสยฺย　　สมฺปฏิจฺฉามิ มตฺถเก.

"แม้เด็กนั้นบวชแล้วในวันนั้น มีพรรษา ๗ โดยชาติพึงสั่งสอนเรา เราจะรับไว้ด้วยเศียรเกล้า"

สิปฺเปน นฬกาโร โส　　(บุคคลนั้นเป็นช่างสานโดยงานช่าง)

เอกูนตึโส วยสา　　(ผู้มีอายุ ๒๙ โดยวัย)

วิชฺชาย สาธุ　　(คนดีโดยความรู้)

ปญฺญาย สาธุ　　(คนดีโดยปัญญา)

ตปสา อุตฺตโม　　(เลิศโดยตบะ)

สุวณฺเณน อภิรูโป　　(ผู้มีรูปหล่อโดยผิวงาม)

การประกอบรูปศัพท์ โคตฺเตน

ศัพท์เดิมเป็น โคตฺต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถวิเสสนะด้วยสูตรว่า “วิเสสเน จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **โคตฺเตน**

[คำว่า ตทหุ ตัดบทเป็น ต + อหุ คำว่า อหุ มาจาก อห ศัพท์ + สฺมึ วิภัตติ (แปลง สฺมึ เป็น อุ) ในอรรถกถาแก้ว่า ตสฺมึ ทิวเส (ในวันนั้น)]

ปกติอาทีสุ- ปกติยา อภิรูโป, เยภุยฺเยน มตฺติกา, สเมน ธาวติ, วิสเมน ธาวติ, ทฺวิโทเณน ธญฺญํ กิณาติ, สหสฺเสน อสฺสเก กิณาติ อิจฺจาทิ.

ลงตติยาวิภัตติในศัพท์ว่า ปกติ เป็นต้น เช่น

ปกติยา อภิรูโป	(มีรูปงามโดยปกติ)
เยภุยฺเยน มตฺติกา	(เป็นดินเหนียวโดยมาก)
สเมน ธาวติ	(วิ่งไปโดยสม่ำเสมอ)
วิสเมน ธาวติ	(วิ่งไปโดยไม่สม่ำเสมอ)
ทฺวิโทเณน ธญฺญํ กิณาติ	(ซื้อข้าวเปลือกโดย ๒ ทะนาน)
สหสฺเสน อสฺสเก กิณาติ	(ซื้อลูกม้าทั้งหลายโดยทรัพย์พันหนึ่ง)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ปกติยา

ศัพท์เดิมเป็น ปกติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถวิเสสนะด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “วิเสสเน จ”

ให้ อิ ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง นา วิภัตติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น **ปกติยา**

[นอกจากตติยาวิภัตติที่ลงในอรรถวิเสสนะด้วยสูตรนี้แล้ว ยังมีวิเสสนะอีกประเภทหนึ่งที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถอภินนวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่ไม่ต่างจากวิเสสยะ หมายถึงเป็นสิ่งเดียวกันนั่นเอง เช่น จตุธา ปรมตฺถโต (มี ๔ อย่างโดยปรมัตถ์) บททั้งสองนี้ได้แก่จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ทั้ง ๔ อย่างเหมือนกัน ดังนั้น บทว่า ปรมตฺถโต จึงสัมพันธ์เป็นอภินนวิเสสนะ ส่วน จตุธา เป็นอภินนวิเสสยะ]

กสฺมึ อตฺเถ จตุตฺถี.

ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถอะไร

๓๐๑. สมฺปทาเน จตุตฺถี.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก

จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สมฺปทาเน* ในสัมปทานการก ฯ

สมฺปทานการเก ลิงฺคมฺหา จตุตฺถีวิภตฺติ โหติ.

ลงจตุตถีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในสัมปทานการก

กิญฺจ สมฺปทานํ.

อนึ่ง สัมปทานการกคืออะไร

๓๐๒. ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทานํ.

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ย่อมให้แก่การกใด หรือย่อมพอใจแก่การกใด หรือย่อมทรงไว้แก่การกใด การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

ทาตุกาโม อ.ผู้ปรารถนาเพื่อให้ *ยสฺส การกสฺส ททาติ วา* ย่อมให้แก่การกใด ก็ดี ฯ *ยสฺส การกสฺส โรจเต วา* ย่อมพอใจแก่การกใด ก็ดี ฯ *ยสฺส การกสฺส ธารยเต วา* ย่อมทรงไว้แก่การกใด ก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *สมฺปทานํ* ชื่อว่า สัมปทาน ฯ

ยสฺส วา ทาตุกาโม, ยสฺส วา โรจเต, ยสฺส วา ธารยเต, ตํ การกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ย่อมให้แก่การกใด หรือย่อมพอใจแก่การกใด หรือย่อมทรงไว้แก่การกใด การกนั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทานํ, ปฏิคฺคาหโก.

[วัตถุหรือกิริยา]อันบุคคลย่อมให้แก่การกนั้นด้วยดี เหตุนั้น การกนั้นชื่อว่า สัมปทาน คือผู้รับ

[ประโยคข้างต้นเป็นรูปวิเคราะห์ของ สมฺปทาน คำนี้มาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + ยุ ปัจจัยในสัมปทานสาธนะ

ท่านกล่าวว่า สมฺปทาน คือ การกอันเป็นที่ให้ด้วยดี กล่าวคือ ผู้รับวัตถุหรือกิริยาที่บุคคลอื่นมอบให้ด้วยความเคารพ ตามนัยนี้การมอบให้ด้วยความไม่เคารพไม่จัดเป็นสัมปทาน เช่น รชกสฺส วตฺถํ ททาติ (ย่อมให้ผ้าในมือของช่างย้อม), เทวทตฺตสฺส อิณํ ททาติ (ให้หนี้ในมือของเทวทัต) การให้ผ้าแก่ช่างย้อมหรือใช้หนี้ไม่ถือว่าเป็นสัมปทาน เพราะให้ผ้าด้วยความไม่เคารพและใช้หนี้ด้วยความไม่เต็มใจ ท่านจึงให้เติมบทว่า หตฺเถ (ในมือ) เข้ามาในพากย์ ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในภาษาบาลีมีตัวอย่างที่การให้โดยไม่เคารพก็เป็นสัมปทานได้ ดังอุทาหรณ์ว่า

โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุสฺส กุปิโต อนตฺตมโน ปหารํ ทเทยฺย. ปาจิตฺติยํ.[๙]

“ภิกษุใดโกรธเคืองไม่พอใจ พึงให้การทุบตีแก่ภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

เอโก ปุริโส กิลิฏฺฐํ วตฺถํ รชกสฺส อทาสิ.[๔๗]

“บุรุษคนหนึ่งให้ผ้าเปื้อนแก่ช่างย้อม”

บทว่า ภิกฺขุสฺส และ รชกสฺส เป็นสัมปทานได้เพราะรับเอากิริยา ตี หรือกิริยา ให้ ดังนั้น สัทท-นีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๕๔) จึงกล่าวว่า แม้จะเป็นการให้ด้วยความไม่เคารพก็จัดเป็นสัมปทานเช่นกัน

คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาอธิบายลักษณะของสัมปทานตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า

สมฺมา ปทียเต ยสฺส	สมฺปทานํ ตทุจฺจเต
วตฺถุสฺส วา ปฏิคฺคาห-	ลกฺขณํ ตํ กฺริยาย วา.
ปูชานุคฺคหกาเมน	ทินฺนํ สมฺมาติ มนฺยเต
ทินฺนสฺส สามิกตฺเตปิ	สมฺปทานํ ตทุจฺจเต.
“รชกสฺส ทเท วตฺถํ	รญฺโญ ทณฺฑนฺ”ติอาทิสุ
น ภเว สมฺปทานตฺตํ	ปูชาทีน’มภาวโต.[๔๘]

“สัมปทานการกคือการกซึ่งเป็นที่รับวัตถุหรือกิริยามี ๒ ประเภท คือ สัมปทานที่รับวัตถุ หรือสัมปทานที่รับกิริยา

การให้ด้วยดี คือ การให้ด้วยการบูชาหรืออนุเคราะห์ ส่วนผู้รับที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ให้ไว้ ท่านเรียกว่า สัมปทาน

เมื่อไม่มีการบูชาหรืออนุเคราะห์ก็ไม่เป็นสัมปทาน ดังอุทาหรณ์ว่า รชกสฺส วตฺถํ ทเท (ย่อมให้ผ้า[ในมือ]ของช่างย้อม), รญฺโญ ทณฺฑํ ทเท (ให้ค่าปรับ[ในพระหัตถ์]ของพระราชา)”]

ตํ ปน ติวิธํ ทิยฺยมานสฺสานิวารณชฺเฌสนานุมติวเสน.

อนึ่ง สัมปทานการกนั้นมี ๓ อย่างโดยประเภทของการไม่ห้าม การเชื้อเชิญ และการอนุญาต ซึ่งสิ่งที่ถูกให้

[สัมปทานการกมี ๓ อย่าง คือ

๑. อนิรากรณสัมปทาน	สัมปทานไม่ห้าม
๒. อาราธนสัมปทาน	สัมปทานเชื้อเชิญ
๓. อัพภนุญญสัมปทาน	สัมปทานอนุญาต]

ยถา พุทฺธสฺส ปุปฺผํ ยชติ, โพธิรุกฺขสฺส ชลํ ททาติ.

เช่น

พุทฺธสฺส ปุปฺผํ ยชติ (ย่อมถวายดอกไม้แด่พระพุทธเจ้า)

โพธิรุกฺขสฺส ชลํ ททาติ (ย่อมให้น้ำแก่ต้นโพธิ์ = รดน้ำ)

[ตัวอย่างของอนิรากรณสัมปทาน หรืออนิวารณสัมปทาน กล่าวคือ พระพุทธเจ้าและต้นโพธิ์รับสิ่งต่างๆ โดยไม่ห้าม ไม่ว่าผู้ให้จะให้อะไร]

อชฺเฌสเน- ยาจกานํ ธนํ ททาติ.

ลงจตุตถีวิภัตติในการเชื้อเชิญ เช่น

ยาจกานํ ธนํ ททาติ (ให้ทรัพย์แก่ยาจก) [ยาจกเป็นผู้ขอทรัพย์ บทว่า ยาจกานํ จึงเป็นอาราธนสัมปทาน หรืออัชเฌสนสัมปทาน]

อนุมติยํ- ภิกฺขูนํ ทานํ เทติ.

ลงจตุตถีวิภัตติในการอนุญาต เช่น

ภิกฺขูนํ ทานํ เทติ (ถวายทานแด่ภิกษุทั้งหลาย)

[การถวายทานแด่ภิกษุเป็นการให้ที่ต้องได้รับอนุญาตจากผู้รับก่อน บทว่า ภิกฺขูนํ จึงเป็นอัพภนุญญสัมปทานหรืออนุมติสัมปทาน]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ให้ พุทฺธ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทานํ”

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น **พุทฺธสฺส**

ยถาห

“อนิรากรณาราธ- นาพฺภนุญฺญวเสน หิ

สมฺปทานํ ติธา วุตฺตํ รุกฺข ยาจก ภิกฺขโว”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

"โดยแท้จริงแล้ว สัมปทานการกกล่าวว่ามี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งการไม่ห้าม การเชื้อเชิญ และการอนุญาต เช่น รุกฺขสฺส ([ให้น้ำ]แก่ต้นไม้) ยาจกสฺส ([ให้ทาน]แก่ยาจก) ภิกฺขุโน ([ถวายทาน]แด่ภิกษุ)"

ทาตุกาโมติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ทาตุกาโม (ผู้ปรารถนาเพื่อให้)

รญฺโญ ทณฺฑํ ททาติ.

บทว่า ทาตุกาโม (ผู้ปรารถนาเพื่อให้) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า รญฺโญ ทณฺฑํ ททาติ (ให้ค่าปรับ[ในพระหัตถ์]ของพระราชา)

[ตามปกติผู้ให้ค่าปรับจะไม่ยินดีในการให้นั้น ด้วยเหตุนี้ในประโยคนี้ ท่านจึงไม่ถือว่า รญฺโญ เป็นสัมปทานการก ตามขนบนิยม ท่านจะเติมบทว่า หตฺเถ เข้ามา แล้วแปลว่า ให้ค่าปรับในพระหัตถ์ของพระราชา นั่นคือ รญฺโญ เป็นสามีสัมพันธ์ใน หตฺเถ]

โรจนาทีสุ ปน สมณสฺส โรจเต สจฺจํ, มายสฺมนฺตานมฺปิ สํฆเภโท รุจฺจิตฺถ, ยสฺสายสฺมโต ขมติ, เทวทตฺตสฺส สุวณฺณจฺฉตฺตํ ธารยเต ยญฺญทตฺโต.

ส่วนอุทาหรณ์ในความชอบใจเป็นต้น เช่น

สมณสฺส โรจเต สจฺจํ	(ความจริงถูกใจสมณะ)
มายสฺมนฺตานมฺปิ สํฆเภโท รุจฺจิตฺถ	(สังฆเภทอย่าเป็นที่ชอบใจแก่ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย)
ยสฺสายสฺมโต ขมติ	(การอุปสมบทย่อมชอบแก่ท่านผู้มีอายุรูปใด)
เทวทตฺตสฺส สุวณฺณจฺฉตฺตํ ธารยเต ยญฺญทตฺโต	(ยัญทัตถือฉัตรทองให้เทวทัต)

[ในประโยค สมณสฺส โรจเต สจฺจํ บทว่า โรจเต นั้น มาจาก รุจ ธาตุ (ปีติยํ = ยินดี) + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ธาตุ คือ รุจ ที่เป็นภูวาทิคณะเป็นธาตุที่มองหาสัมปทานแน่นอน จึงลงจตุตถีวิภัตติเป็นรูปว่า

สมณสฺส ถ้าธาตุนี้เป็นจุราทิคณะมีรูปว่า โรเจติ ต้องลงปฐมาวิภัตติ ดังอุทาหรณ์ว่า อสตํ ธมฺมํ โรเจติ (ย่อมชอบธรรมของอสัตบุรุษ)

บทว่า รุจฺจิตุถ สำเร็จรูปมาจาก รุจ ธาตุ + ย ปัจจัย + อา อัชชตนีวิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ บทนี้เป็นทิวาทิคณะที่ลง ย ปัจจัยในกัตตุวาจก แม้รูปว่า ขมติ และ ธารยเต ก็เป็นกัตตุวาจกเช่นกัน การตั้งชื่อว่าสัมปทาน ด้วยสูตร ยสฺส ทาตุกาโม ฯเปฯ สมฺปทานํ ท่านกล่าวไว้เพื่อตั้งชื่อสัมปทานแน่นอนในที่ประกอบด้วย ทา ธาตุ, รุจ ธาตุ และ ธร ธาตุ ต่อไปท่านจะแสดงการตั้งชื่อสัมปทาน ด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้นเพื่อตั้งชื่อสัมปทานอย่างไม่แน่นอนในที่ประกอบด้วย สิลาฆ ธาตุเป็นต้น]

“สมฺปทานํ วา”ติ จ วตฺตเต

บทว่า สมฺปทานํ (ชื่อว่า สัมปทาน) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๐๓. สิลาฆ-หนุ-ฐา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูยราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณปุพฺพกตฺตาโรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญานาทรปฺปาณินิ-คตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ.

การก[อันมีกรรมการกเป็นต้น]ชื่อว่า สัมปทาน ใน[ที่ประกอบกับธาตุ คือ]

สิลาฆ (สรรเสริญ)	หนุ (นำออก)	ฐา (หยุดการไป)
สป (ด่าทอ)	ธร (ทรงไว้)	ปิห (ปรารถนา)
กุธ (โกรธ)	ทุห (ปรารถนา,เบียดเบียน)	อิสฺส (ริษยา)
อุสูย (แสดงโทษให้ปรากฏ)	ราธ (เบียดเบียน/ยินดี)	อิกฺข (ดู/ทำเครื่องหมาย)

กัตตาในประโยคแรกของ สุ ธาตุ อันประกอบด้วย ปติ หรือ อา และ คิ ธาตุ อันประกอบด้วย อนุ หรือ ปติ

ในอรรถว่าการบอกกล่าว

ในประโยชน์ของกิริยานั้น[เช่น ไปเพื่อกิน]

ในอรรถของ ตุํ ปัจจัย, ในอรรถของ อลํ ศัพท์

ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ซึ่งปราศจากความนับถือ

ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป

ในอรรถว่าปรารถนา

สมฺมุติ ศัพท์ และ ภิยฺย ศัพท์

ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ

และในการประกอบกับศัพท์อื่นๆ

การกํ อ.การก *ปวตฺตํ* อันเป็นไปแล้ว *สิลาฆ ฯเปฯ มญฺญานาทรปฺปาณินิ* จ ใน สิลาฆ ธาตุ, หนุ ธาตุ, ฐา ธาตุ, สป ธาตุ, ธร ธาตุ, ปิห ธาตุ, กุธ ธาตุ, ทุห ธาตุ, อิสฺส ธาตุ, อุสูย ธาตุ,

ราธ ธาตุ, อิกฺข ธาตุ, กัตตาในประโยคแรกของ สุ ธาตุที่ประกอบด้วย ปติ และ อา และ คิ ธาตุที่ประกอบด้วย อนุ และ ปติ, อรรถว่าการบอกกล่าว, ประโยชน์ของกิริยานั้น, อรรถของ ตุํ ปัจจัย, อรรถของ อลํ ศัพท์, ผู้ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีความนับถือ[ที่ประกอบ]ด้วย มน ธาตุ ด้วย *คตฺยตฺถกมฺมนิ จ* ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป ด้วย *อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ* ในอรรถว่าปรารถนา, สมฺมุติ ศัพท์, ภิยฺย ศัพท์และอรรถของสัตตมีวิภัตติ ท. ด้วย *สมฺปทานํ* ชื่อว่าสัมปทาน *วา* บ้าง ฯ

[ท่านให้ตั้งชื่อสัมปทานในนามศัพท์ที่ประกอบกับ สิลาฆ ธาตุ เป็นต้น มิใช่ตั้ง สิลาฆ ธาตุเป็นสัมปทาน แต่กล่าวสั้นๆ ว่าชื่อว่าสัมปทาน ใน สิลาฆ ธาตุ โดยสมีปูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ ดังคำว่า คงฺคายํ สสฺสํ (ข้าวกล้าที่แม่น้ำคงคา) หมายถึง ข้าวกล้าที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา ในวุตติจึงอธิบายว่า สิลาฆ ฯเปฯ อิจฺเจเตสํ ตทตฺถวาจีนญฺจ ธาตูนํ ปโยเค จ (ในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ สิลาฆ... และในที่ประกอบกับธาตุที่แสดงอรรถของธาตุเหล่านั้น)

คำว่า ปจฺจาสุณ มาจาก ปติ บทหน้า + อา บทหน้า + สุ ธาตุ + ณ ธาตุนิเทศปัจจัย + อ ปัจจัย

คำว่า อนุปติคิณ มาจาก อนุ บทหน้า + ปติ บทหน้า + คิ ธาตุ + อิณ ธาตุนิเทศปัจจัย + อ ปัจจัย

ธาตุนิเทศปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้แสดงธาตุ พบในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น มี ๔ ศัพท์ คือ อิณ, ณ, อิ และ ติ ปัจจัย ดังปทรูปสิทธินิสสัยเก่ากล่าวว่า

จตุธา ธาตุนิทฺเทสา อิณ-ณฺย-ตฺยนฺตเภทโต
คิณ-สุณ-คมิสฺสนฺโต โหติสฺสเรติ ญาปกํ.[๔๙]

"ธาตุนิเทศปัจจัยมี ๔ ศัพท์ด้วยประเภทของ อิณ, ณ, อิ และ ติ ปัจจัยอันเป็นที่สุด มีสาธกด้วยคำว่า คิณ (คิ ธาตุ), สุณ (สุ ธาตุ), คมิสฺสนฺโต (ที่สุดของ คมุ ธาตุ), โหติสฺสเร (ในเพราะสระของ หู ธาตุ)"

คำว่า มญฺญานาทรปฺปาณินิ ลง สฺมึ ท้าย มญฺญานาทรปฺปาณี ศัพท์ แล้วแปลง สฺมึ เป็น นิ ดังอุทาหรณ์ว่า ทณฺฑินิ (ในผู้มีไม้เท้า)

คำว่า มญฺญานาทรปฺปาณี ตัดบทเป็น มญฺญติ + อนาทร + อปฺปาณี ลบ ติ ธาตุนิเทศปัจจัยเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนาทโร จ โส อปฺปาณี จาติ อนาทรปฺปาณี (อนาทรัปปาณี คือ ผู้ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีความนับถือ), มญฺญติปฺปโยโค จ โส อนาทรปฺปาณี จาติ มญฺญานาทรปฺปาณี (มัญญานาทรัปปาณี คือ ผู้ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีความนับถือที่ประกอบด้วย มน ธาตุ) ลบ ปโยค ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ]

จตุปฺปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๔ บท

สิลาฆ กตฺถเน, หนุ อปนยเน, ฐา คตินิวตฺติมฺหิ, สป อกฺโกเส, ธร ธารเณ, ปิห อิจฺฉายํ อิจฺเจเตสํ ธาตูนํ ปโยเค จ กุธ โกเป, ทุห ชิฆํสายํ, อิสฺส อิสฺสายํ, อุสูย โทสาวิกรเณ อิจฺเจเตสํ ตทตฺถวาจีนญฺจ ธาตูนํ ปโยเค จ ราธ หึสาสํราเธสุ, อิกฺข ทสฺสนงฺเกสูติ อิเมสํ ปโยเค จ ปติอาปุพฺพสฺส สุ สวเณติ อิมสฺส จ อนุปติปุพฺพสฺส คิ สทฺเทติ อิมสฺส จ ปุพฺพกตฺตา จ อาโรจนตฺถปฺปโยเค, ตทตฺเถ, ตุมตฺเถ, อลมตฺถปฺปโยเค จ มญฺญติปฺปโยเค อนาทเร อปฺปาณินิ จ คตฺยตฺถานํ กมฺมนิ จ อาสีสตฺถปฺปโยเค จ สมฺมุติภิยฺยปฺปโยเคสุ จ สตฺตมฺยตฺเถ จาติ ตํ กมฺมาทิการกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

[การกอันมีกรรมการกเป็นต้นใดย่อมเป็นไป]ในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ สิลาฆ (สรรเสริญ) หนุ (นำออก) ฐา (หยุดการไป) สป (ด่าทอ) ธร (ทรงไว้) ปิห (ปรารถนา), [การกใดเป็นไป]ในที่ประกอบกับธาตุทั้งหลายเหล่านี้ คือ กุธ (โกรธ) ทุห (ทำลาย) อิสฺส (ริษยา) อุสูย (แสดงโทษให้ปรากฏ) และในที่ประกอบกับธาตุที่แสดงอรรถของธาตุเหล่านั้น และ[การกใดเป็นไป]ในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ ราธ (เบียดเบียน, ยินดี) อิกฺข (ดู, ทำเครื่องหมาย), กัตตาในประโยคแรกของธาตุนี้ คือ สุ (ฟัง) ซึ่งมี ปติ หรือ อา เป็นบทหน้า และ[กัตตาในประโยคแรก]ของธาตุนี้ คือ คิ (เปล่งเสียง) ซึ่งมี อนุ หรือ ปติ เป็นบทหน้า [ชื่อว่า สัมปทาน ในประโยคหลัง] [การกใดเป็นไป]ในที่ประกอบด้วยธาตุที่มีอรรถว่า การบอกกล่าว [การกใดเป็นไป]ในประโยชน์ของกิริยานั้น (เช่น ไปเพื่อกิน) ในอรรถของ ตุํ ปัจจัย ในที่ประกอบด้วยอรรถของ อลํ ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ซึ่งไม่ได้รับความนับถือ ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป ในที่ประกอบกับบทที่มีอรรถว่า ปรารถนา ในที่ประกอบด้วย สมฺมุติ ศัพท์และ ภิยฺย ศัพท์ และในอรรถของสัตตมีวิภัตติ การกอันมีกรรมการกเป็นต้นนั้นซึ่งเป็นไปในที่ประกอบกับศัพท์ และอรรถเหล่านี้ มีชื่อว่า สัมปทานการก

[คำว่า ปุพฺพกตฺตา คือ กัตตาในประโยคแรกที่ผ่านมาก่อนจะถึงประโยคที่ตั้งชื่อสัมปทาน ด้วยสูตรนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺเพ กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพพกัตตา คือ กัตตาในประโยคแรก) ข้อความนี้กล่าวไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ อีกอย่างหนึ่ง อาจวิเคราะห์ได้ว่า ปุพฺพสฺส กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพพกัตตา คือ กัตตาของกิริยาข้างหน้า) คือ กัตตาของกริยาในประโยคหน้านั่นเอง

คำว่า อลมตฺถ (อรรถของ อลํ ศัพท์) ในวุตติอธิบายว่า อลมตฺถปฺปโยเค (ในที่ประกอบด้วยอรรถของ อลํ ศัพท์) คำนี้จึงเป็นสมีปูปจาระเหมือน สิลาฆ เป็นต้น

สูตรว่า ยสฺส ทาตุกาโม ฯเปฯ สมฺปทานํ กล่าวถึงบทที่ทำหน้าที่สัมปทานจริงๆ แต่สูตรนี้กล่าวถึงบทซึ่งทำหน้าที่สัมปทานหรือกรรมเป็นต้นเมื่อกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๔ ท่านก็เรียกว่า สัมปทาน ตามนัยนี้การกมี ๒ ประเภท คือ

๑. สัททการก การกโดยศัพท์ คือ มีรูปเป็นการกโดยศัพท์ที่ลงวิภัตติแต่มีอรรถกรรม เป็นต้น ตามนัยนี้แปลว่า "ซึ่ง" ฯลฯ

๒. อรรถการก การกโดยอรรถ คือ มีอรรถและศัพท์ตามวิภัตติที่ลงท้ายศัพท์ ตามนัยนี้แปลว่า "แก่"]

จสทฺทคฺคหเณน ปหิณติ กปฺปติ ปโหติ อุปมาญฺชลิกรณ ผาสุ อตฺถ เสยฺยปฺปภุติโยเค จ.

ให้ชื่อว่าสัมปทานในที่ประกอบด้วยศัพท์ว่า ปหิณติ (ย่อมส่งไป) กปฺปติ (ย่อมสมควร) ปโหติ (ย่อมเพียงพอ) อุปมา (เปรียบ) อญฺชลิกรณ (การกระทำอัญชลี) ผาสุ (ความผาสุก) อตฺถ (ประโยชน์) เสยฺย (ประเสริฐ) เป็นต้น ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[ปภุติ ศัพท์แปลว่า "เป็นต้น" เป็นคำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ ในบางแห่งแปลว่า "จำเดิม, ตั้งแต่" ดังคำว่า อาทิโต ปภุติ (จำเดิมแต่ต้น) นัยหลังเป็นคำไวพจน์ของ ปฏฺฐาย ศัพท์]

ปุเร วิย จตุตฺถี.

ลงจตุตถีวิภัตติเหมือนในสูตรก่อน

สิลาฆาทิปฺปโยเค ตาว- พุทฺธสฺส สิลาฆเต, อุปชฺฌายสฺส สิลาฆเต. โถเมตีติ อตฺโถ.

ลำดับแรก ในที่ประกอบด้วย สิลาฆ ธาตุ เป็นต้น เช่น

พุทฺธสฺส สิลาฆเต	(ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า)
อุปชฺฌายสฺส สิลาฆเต	(ย่อมสรรเสริญพระอุปัชฌาย์) ความหมายคือ ย่อมยกย่อง

[พระพุทธเจ้าและพระอุปัชฌาย์นั้นเป็นสัมปทานที่รับกิริยาการสรรเสริญ จึงตั้งชื่อว่า สัมปทานด้วยสูตรนี้ แล้วลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรว่า สมฺปทาเน จตุตฺถี อนึ่ง ท่านใช้รูปว่า พุทฺธสฺส ในที่ประกอบด้วย

สิลาฆ ธาตุ แต่ถ้าประกอบด้วย โถม ธาตุ เป็นรูปว่า โถเมติ ให้ลงทุติยาวิภัตติเป็นประโยคว่า พุทฺธํ โถเมติ (ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า)]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ
ให้ พุทฺธ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “สิลาฆ” เป็นต้น
ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”
ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”
สำเร็จรูปเป็น **พุทฺธสฺส**

หนุเต มยฺหเมว, หนุเต ตุยฺหเมว. อปลปตีติ อตฺโถ.

หนุเต มยฺหเมว	(ย่อมหลอกลวงข้าพเจ้านั่นเทียว)
หนุเต ตุยฺหเมว	(ย่อมหลอกลวงท่านนั่นเทียว) ความหมายคือ ย่อมพูดหลอกลวง

[คำว่า หนุเต สำเร็จรูปมาจาก หนุ ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ไม่ลบสระ อุ ท้ายธาตุ เพราะสันสกฤตมีรูปว่า หฺนุงฺ ดังคัมภีร์ปาณินียธาตุปาฐะ (อทาทิ ข้อ ๗๒) กล่าวว่า หฺนุงฺ อปนยเน]

อุปติฏฺเฐยฺย สกฺยปุตฺตานํ วฑฺฒกี. เอตฺถ จ อุปฏฺฐานํ นาม อุปคมนํ. ภิกฺขุสฺส ภุญฺชมานสฺส ปานีเยน วา วิธูปเนน วา อุปติฏฺเฐยฺย.

เช่น

อุปติฏฺเฐยฺย สกฺยปุตฺตานํ วฑฺฒกี	(นายช่างไม้พึงอุปัฏฐากพระศากยบุตร)

อนึ่ง การรับใช้ในอุทาหรณ์นี้ ชื่อว่า การอุปัฏฐาก

ภิกฺขุสฺส ภุญฺชมานสฺส ปานีเยน วา วิธูปเนน วา อุปติฏฺเฐยฺย	([ภิกษุณีใด]รับใช้ภิกษุผู้ฉันอยู่ ด้วยการถวายน้ำหรือด้วยการพัดวี)

[บทว่า อุปฏฺฐาน, อุปฏฺเฐยฺย แปลตามศัพท์ว่า ยืนใกล้ แต่ข้อความนี้ยังหมายถึงการปรนนิบัติรับใช้อีกด้วย โดยไม่เพียงยืนใกล้อย่างเดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สังเกตัตถะ คือ อรรถที่หมายรู้กันทางโลก ดังข้อความในในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

เอตฺถ จ อุปฏฺฐานํ นาม อุปคมนํ สทฺทตฺถวเสน. สงฺเกตตฺถวเสน ปน อุปฏฺฐหนนฺติ อตฺโถ.[๕๐]

"อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อุปัฏฐานะ ในสูตรนี้ เป็นการเข้าไปใกล้ ตามอรรถของศัพท์ แต่โดยอรรถที่หมายรู้กันทางโลก หมายความว่า การปรนนิบัติ"]

ตุยฺหํ สปเต, มยฺหํ สปเต. เอตฺถ จ สปนํ นาม สจฺจกรณํ.

ตุยฺหํ สปเต	(ย่อมสาบานแก่ท่าน)
มยฺหํ สปเต	(ย่อมสาบานแก่เรา)
เอตฺถ จ สปนํ นาม สจฺจกรณํ	(อนึ่ง ในอุทาหรณ์นี้ การตั้งสัจจะ ชื่อว่า การสาบาน)

[สป ธาตุมีอรรถว่า อกฺโกเส (ด่า) หมายถึง การสาปแช่ง แต่ในที่นี้หมายถึงการสาบานเพื่อให้ผู้อื่นพอใจ

ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

สปนญฺจ นาม ปเรสํ โตสาปนตฺถํ สจฺจกรณํ.[๕๑]

"อนึ่ง การตั้งสัจจะเพื่อยังผู้อื่นให้ยินดี ชื่อว่า การสาบาน"]

ธารยติปฺปโยเค ธนิโกเยว สมฺปทานํ.

เจ้าหนี้นั่นเทียวเป็นสัมปทานการก ในที่ประกอบด้วย ธร ธาตุ

สุวณฺณํ เต ธารยเต. อิณํ ธารยตีติ อตฺโถ. ตสฺส รญฺโญ มยํ นาคํ ธารยาม.

เช่น

สุวณฺณํ เต ธารยเต	(ทองย่อมทรงไว้แก่ท่าน)
	ความหมายก็คือ ทรงไว้ซึ่งหนี้
ตสฺส รญฺโญ มยํ นาคํ ธารยาม	(พวกเราทรงไว้ซึ่งช้างแด่พระราชานั้น)

[ประโยคแรกหมายความว่า เขาเป็นหนี้ท่าน (เขาเป็นลูกหนี้ของท่าน) โดยต้องใช้หนี้เป็นทองคำ ประโยคนี้เป็นสำนวนในภาษาบาลีที่ใช้ในเรื่องหนี้สิน

คำว่า สุวณฺณ ในที่นี้คือหนี้สินที่เป็นทอง นอกจากนี้จะใช้เป็นจำนวนเงิน หรือสิ่งของที่เป็นหนี้สินอยู่ก็ได้ เช่น สหสฺสํ เต ธารยเต (เงินพันหนึ่งย่อมทรงไว้แก่ท่าน) หมายความว่า เขาเป็นลูกหนี้ของท่านพันหนึ่ง

ประโยคที่ ๒ หมายความว่า พวกเราเป็นหนี้ช้างพระราชา ๑ เชือก ซึ่งเข้ากับข้อความแรกที่ว่า เจ้าทรัพย์ต้องใช้สัมปทาน

ในคำว่า ธารยติปฺปโยเค (ในที่ประกอบด้วย ธร ธาตุ) คำว่า ธารยติ สำเร็จรูปมาจาก ธร ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ ธาตุนิเทศปัจจัย แม้รูปว่า ธารยเต, ธารยาม ในประโยคตัวอย่างก็มาจาก ธร ธาตุ ในสูตรท่านกล่าวว่า สิลาฆหนุฐาสปธาร เป็นต้น โดยทีฆะ อ ใน ธ เป็น อา เพื่อให้คำสละสลวย]

ปิหปฺปโยเค อิจฺฉิโตเยว. เทวาปิ ตสฺส ปิหยนฺติ ตาทิโน, เทวาปิ เตสํ ปิหยนฺติ สมฺพุทฺธานํ สตีมตํ. ปตฺเถนฺตีติ อตฺโถ

เนื้อความที่ถูกปรารถนานั่นเทียวเป็นสัมปทานการกในที่ประกอบด้วย ปิห ธาตุ เช่น

เทวาปิ ตสฺส ปิหยนฺติ ตาทิโน (แม้เทวดาทั้งหลายย่อมปรารถนาบุคคลผู้คงที่นั้น)

เทวาปิ เตสํ ปิหยนฺติ สมฺพุทฺธานํ สตีมตํ (แม้เทพเจ้าย่อมปรารถนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีสติเหล่านั้น) ความหมายคือ ย่อมปรารถนา

[สิ่งที่ถูกปรารถนาให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๔ เมื่อใช้กับ ปิห ธาตุ ที่แปลว่า ปรารถนา ในที่นี้บุคคลผู้มีตาทิคุณและพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตั้งชื่อเป็นสัมปทานด้วยสูตรนี้

คำว่า ปตฺเถนฺติ ใช้อธิบายอรรถของ ปิหยนฺติ ว่าคือ ปรารถนา ท่านอธิบายไว้เช่นนี้เพราะ ปตฺถ ธาตุนิยมใช้มากกว่า ปิห ธาตุ จึงใช้ธาตุที่ปรากฏชัดอธิบายอรรถของธาตุที่ไม่ปรากฏชัด]

โกธาทิอตฺถานํ ปโยเค ยํ ปติ โกโป.

ความโกรธย่อมมี เพราะอาศัยบุคคลใด บุคคลนั้นเป็นสัมปทานการก ในที่ประกอบด้วยธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ ในคำว่า โกธาทิอตฺถานํ หมายเอาความหมายว่า

- ทำร้าย (ทุหยติ)
- ประทุษร้าย (ทุพฺภติ)
- ริษยา (อิสฺสนฺติ)
- กล่าวโทษ (อุสูยนฺติ, อุสูยา)]

ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร, ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ, ทุหยติ ทิสานํ เมโฆ, โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ, ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานํ, ทุชฺชนา คุณวนฺตานํ อุสูยนฺติ, กา อุสูยา วิชานตํ.

เช่น

ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร	(ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด)
ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ	(ถ้าเราโกรธพระราชานั้น)
ทุหยติ ทิสานํ เมโฆ	(เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย)
โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ	(บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร)
ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานํ	(เดียรถีย์ริษยาสมณะ)
ทุชฺชนา คุณวนฺตานํ อุสูยนฺติ	(คนชั่วย่อมกล่าวโทษผู้มีคุณความดี)
กา อุสูยา วิชานตํ	(การกล่าวโทษผู้รู้ทั้งหลายมีประโยชน์อะไร)

[เมื่อพระเจ้ากลิงคราชพบกับฤษีขันติวาที ได้ตรัสถามธรรมที่ท่านประพฤติ ฤษีกล่าวว่าประพฤติธรรมคือขันติ พระราชาจึงรับสั่งให้ราชบุรุษเชือดเฉือนอวัยวะของฤษี ราชบุรุษจึงกล่าวข้อความข้างต้นนี้]

ราธิกฺขปฺปโยเค ยสฺส วิปุจฺฉนํ กมฺมวิขฺยาปนตฺถํ.

การไต่ถามบุคคลใดเพื่อให้ปรากฏการกระทำ บุคคลนั้นเป็นสัมปทานการก ในที่ประกอบด้วย ราธ ธาตุและ อิกฺข ธาตุ

วาธิการโต ทุติยา จ.

หรือลงทุติยาวิภัตติเพราะการติดตามมาของ วา ศัพท์

อาราโธ เม รญฺโญ, รญฺโญ อปรชฺฌติ, ราชานํ วา อปรชฺฌติ, กฺยาหํ อยฺยานํ อปรชฺฌามิ กฺยาหํ อยฺเย อปรชฺฌามิ วา, อายสฺมโต อุปาลิตฺเถรสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข อุปติสฺโส อายสฺมนฺตํ วา.

เช่น

อาราโธ เม รญฺโญ	(ความเอาใจของข้าพระองค์แก่พระราชา มีอยู่มิใช่หรือ)
รญฺโญ อปรชฺฌติ ราชานํ วา อปรชฺฌติ	(ย่อมประพฤติมิชอบต่อพระราชา หรือกะพระราชา)
กฺยาหํ อยฺยานํ อปรชฺฌามิ กฺยาหํ อยฺเย อปรชฺฌามิ วา	(ดิฉันกระทำผิดอะไรต่อพระคุณเจ้าทั้งหลาย หรือว่าดิฉันกระทำผิดอะไรกะพระคุณเจ้าทั้งหลาย)

อายสฺมโต อุปาลิตฺเถรสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข อุปติสฺโส อายสฺมนฺตํ วา	(อุปติสสะเป็นผู้ประสงค์อุปสมบทต่อท่านพระอุบาลี หรือว่า กะท่านพระอุบาลี)

[คัมภีร์สุตตนิเทศอธิบายความเป็นมาของประโยคข้างต้นว่า พระราชาพระองค์หนึ่งสุบินเห็นความฝันที่ดีงามในยามรุ่งเช้า แต่พระองค์ไม่ทรงทราบว่าดีหรือไม่จึงไม่สบายพระทัย เมื่อทรงตื่นบรรทมในเวลาเช้าแล้วได้ประทับนั่งรอปุโรหิต แต่ปุโรหิตมาเข้าเฝ้าสายกว่าเวลาปกติ เพราะต้องผิงไฟในช่วงอากาศหนาว พระราชาไม่พอพระทัยในความล่าช้าของปุโรหิตจึงประทับนั่งนิ่งไม่ทรงรับสั่งอะไร ฝ่ายปุโรหิตทราบความนั้นแล้วได้กราบทูลเหตุที่ทำให้ตนมาเฝ้าสาย แล้วทูลถามว่า อาราโธ เม รญฺโญ (ความเอาใจของข้าพระองค์แก่พระราชามีอยู่มิใช่หรือ) โก ปน มม โทโส มหาราช (ข้าแต่มหาราช อะไรเป็นโทษของข้าพระองค์หรือ) แล้วทูลถามต่อมาว่าพระองค์ทรงบรรทมดีหรือ ลำดับนั้น พระราชาได้ตรัสเล่าพระสุบินนั้น ปุโรหิตทูลตอบว่าเป็นสุบินที่ดี ในที่สุดเขาได้รับการบูชาสักการะเป็นอันมาก

ในประโยคว่า อาราโธ เม รญฺโญ บทว่า รญฺโญ เป็นสัมปทานใน อาราโธ ส่วนบทว่า อาราโธ เป็นสัมปทานี บทว่า เม เป็นภาวาทิสัมพันธ์ใน อาราโธ แม้ว่าประโยคนี้จะไม่มีกิริยาคุมพากย์ ก็ต้องเพิ่มกริยาว่า อตฺถิ (มีอยู่) เข้ามา และเนื่องจากเป็นประโยคคำถาม จึงต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า นนุ (มิใช่หรือ) เข้ามาอีกด้วย

คำว่า อาราธ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ราธ ธาตุ + ณ ปัจจัย

คำว่า อปรชฺฌติ มาจาก อป บทหน้า + ราธ ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ

อุทาหรณ์ ๕ อย่างแรกเป็นประโยคคำถามที่ใช้ถามเพื่อให้ปรากฏการกระทำในที่ประกอบด้วย ราธ ธาตุ ส่วน อิกฺข ธาตุที่ปรากฏในรูปว่า อุปสมฺปทาเปกฺโข (อุปสมฺปทา + อเปกฺโข) ไม่ใช่ประโยคคำถามเหมือนอุทาหรณ์ที่ผ่านมา แต่เป็นประโยคบอกเล่าธรรมดา

ในคัมภีร์มหาวรรคมีข้อความว่า อยํ นาโค อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (นาคนี้เป็นผู้ประสงค์อุปสมบทต่อท่านพระติสสะ) ความหมายของประโยคนี้ชวนให้เข้าใจว่า นาคบวชให้พระติสสะ แต่ความจริงพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ที่บวชนาค ดังนั้น ประโยคนี้จึงเป็นสำนวนหนึ่งที่ต่างจากประโยคทั่วไปเหมือน Idiom ในภาษาอังกฤษ]

ปจฺจาสุณ อนุปติคิณานํ ปุพฺพกตฺตา จ.

กัตตาของกริยา[ในประโยค]แรกของ สุ ธาตุซึ่งมี ปติ และ อา เป็นบทหน้า และของ คิ ธาตุ ซึ่งมี อนุ และ ปติ เป็นบทหน้า เป็นสัมปทานการก[ในประโยคหลัง]

สุโณติสฺส ธาตุสฺส ปจฺจาโยเค คิณสฺส จ อนุปติโยเค ปุพฺพสฺส กมฺมุโน โย กตฺตา, โส สมฺปทานสญฺโญ โหติ.

กัตตาใดของกริยา[ในประโยค]แรกในที่ประกอบกับ ปติ และ อา อุปสรรคของ สุ ธาตุ และในที่ประกอบกับ อนุ และ ปติ อุปสรรคของ คิ ธาตุ กัตตานั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

[คำว่า สุโณติ ในคำว่า สุโณติสฺส สำเร็จรูปมาจาก สุ ธาตุ + ณุ ปัจจัย + ติ ธาตุนิเทศปัจจัย

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ประธานของประโยคแรก เป็นสัมปทานในประโยคที่สองที่มีกริยาเป็น สุ ธาตุ ที่มี ปติ หรือ อา อุปสรรคอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองอย่างก็ได้ แม้ คิ ธาตุ ก็มีนัยเดียวกัน]

ยถา ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ.

เช่น

ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระผู้พระภาคได้ตรัสพระวาจานี้กะภิกษุทั้งหลาย)

เอตฺถ “ภิกฺขู”ติ อกถิตกมฺมํ. “เอตนฺ”ติ กถิตกมฺมํ. ปุพฺพสฺส วจนกมฺมสฺส กตฺตา ภควา.

ในประโยคนี้ บทว่า ภิกฺขู เป็นอกถิตกรรม บทว่า เอตํ เป็นกถิตกรรม บทว่า ภควา เป็นกัตตาของกริยา กล่าว ซึ่งอยู่ในประโยคหน้า

[คำว่า ปุพฺพสฺส วจนกมฺมสฺส กตฺตา แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุพฺพกตฺตา ในสูตรนี้เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺพสฺส กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพพกัตตา คือ กัตตาของกริยาข้างหน้า)

กมฺม ศัพท์ในที่นี้แปลว่า กริยา ไม่ใช่แปลว่า กรรม โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า กรณํ กมฺมํ (กรรม คือ การกระทำ) ถ้ามีอรรถว่า กรรม ก็ต้องวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า กรียเตติ กมฺมํ (กรรม คือ สิ่งที่ถูกกระทำ)]

ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุํ, อาสุณนฺติ พุทฺธสฺส ภิกฺขู. ตถา ภิกฺขุ ชนํ ธมฺมํ สาเวติ, ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน อนุคิณาติ, ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน ปติคิณาติ. สาธุการทานาทินา ตํ อุสฺสาหยตีติ อตฺโถ.

เช่น

ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุํ (ภิกษุทั้งหลายทูลรับพระผู้มีพระภาคแล้ว)

อาสุณนฺติ พุทฺธสฺส ภิกฺขู (ภิกษุทั้งหลายทูลรับพระพุทธเจ้า)

เช่นเดียวกันนี้

ภิกฺขุ ชนํ ธมฺมํ สาเวติ (พระภิกษุยังชนให้สดับธรรม)

ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน อนุคิณาติ (ชนย่อมกล่าวรับภิกษุนั้น)

ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน ปติคิณาติ (ชนกล่าวตอบภิกษุนั้น) ความหมายก็คือ ยังภิกษุนั้น ให้มีกำลังใจด้วยการให้สาธุการเป็นต้น

[ในสมัยพุทธกาลนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าหรือพระภิกษุแสดงธรรมจบตอนหนึ่งหรือกล่าวจบคาถาหนึ่ง ผู้สดับธรรมจะกล่าวสาธุ ๓ ครั้งเพื่อเป็นการให้กำลังใจแก่ผู้แสดงธรรม ในบางขณะพระพุทธองค์จะเข้าผลสมาบัติในระหว่างที่ผู้ฟังธรรมกล่าวสาธุการอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ธรรมเนียมนี้ไม่เป็นที่นิยมในเมืองไทย แต่ยังมีอยู่ในประเทศพม่าและลังกา]

โย วเทติ ส กตฺตาติ วุตฺตํ กมฺมนฺติ วุจฺจติ
โย ปฏิคฺคาหโก ตสฺส สมฺปทานํ วิชานิยาติ.

“การกใดย่อมกล่าว การกนั้นเรียกว่า กัตตา การกที่ถูกกล่าวเรียกว่า กรรม การกใดเป็นผู้รับ พึงทราบการกนั้นว่าเป็นสัมปทาน”

[คำว่า สมฺปทานํ แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นสัมปทาน มีศัพท์เดิมมาจาก สมฺปทานภาว ลบ ภาว ศัพท์ เพื่อรักษาคณะฉันท์ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ภาวโลปะ คือ ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาส

คัมภีร์ธาตุทั้งหลายมีรูปว่า เค สทฺเท (เค ธาตุมีอรรถว่า ส่งเสียง) แต่อาจารย์บางท่านเห็นว่าที่นี้น่าจะเป็น คิ ธาตุ เพราะคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๕) มีรูปว่า คิ สทฺเท อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ฉบับสิงหลมีรูปว่า คี สทฺเท ความจริงน่าจะมีรูปเป็น คิ สทฺเท จึงจะตรงกับคำอธิบายในโมคคัลลานปัญจิกา และสอดคล้องกับรูปว่า ปหิณาติ (ป บทหน้า + หิ ธาตุ + ณา ปัจจัย + ติ วิภัตติ) หากเป็นตามนี้รูปว่า อนุปติคิณ ก็ควรลง ณ ธาตุนิเทศปัจจัยท้าย คิ ธาตุ เหมือนรูปว่า ปจฺจาสุณ ที่ลง ณ ปัจจัยท้าย สุ ธาตุ ตามนัยนี้ธาตุนิเทศปัจจัยมีเพียง ๓ ศัพท์ คือ ณ, อิ และ ติ ปัจจัยเท่านั้น]

อาโรจนตฺถปฺปโยเค ยสฺส อาโรเจติ, ตํ สมฺปทานํ.

บุคคลย่อมบอกแก่ใคร บุคคลนั้นย่อมเป็นสัมปทาน ในที่ประกอบด้วยธาตุซึ่งมีอรรถว่า บอก

อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว, ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว, อามนฺตยามิ เต มหาราช, อามนฺต โข ตํ คจฺฉามาติ วา.

เช่น

อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกแก่พวกเธอ)

ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงแก่พวกเธอ)

อามนฺตยามิ เต มหาราช (ข้าแต่มหาราช ข้าพระองค์ขอกราบทูลพระองค์)

อามนฺต โข ตํ คจฺฉามาติ วา (หรือว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายกราบทูลพระองค์แล้วจึงเดินทางไป)

[อุทาหรณ์สุดท้ายคือ อามนฺต โข ตํ คจฺฉาม หมายความว่า ถ้าไม่ใช้เป็นสัมปทาน ก็อาจใช้เป็นทุติยาวิภัตติได้

บทว่า อามนฺต มีรูปเดิมว่า อามนฺตยิตฺวา โดยลบ ตฺวา ปัจจัย ด้วยมหาสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ แม้ ณย ปัจจัยที่ประกอบร่วมกับ ตฺวา ปัจจัยก็หายไปเองเหมือนเงาไม้ที่หายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว ไม่ต้องมีสูตรลบต่างหาก ดังอุทาหรณ์ว่า อวลมฺพ (อาศัยแล้ว) ที่มาจาก อวลมฺพิตฺวา ในนิคม-คาถาของคัมภีร์วุตโตทัยปกรณ์ (นิคมคาถา) ว่า ยสฺสปฺปภาวมวลมฺพ มเยทิโสปิ]

เอตฺถ จ อาโรจนสทฺทสฺส กถนปฺปการตฺถตฺตา เทสนตฺถาทิปฺปโยเคปิ จตุตฺถี.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในที่ประกอบด้วยธาตุซึ่งมีอรรถว่า แสดง เป็นต้น เพราะศัพท์ว่า อาโรจน มีอรรถเหมือน กถน ศัพท์

[บทว่า อาโรจน (บอก) เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด บทนี้ยังหมายถึงเนื้อความอื่นที่คล้ายคลึงกับ บอก อันได้แก่ แสดง (ทิส ธาตุ), พยากรณ์ (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ) เป็นต้น และคำว่า ปการ แปลว่า เหมือน]

ธมฺมํ โว เทเสสฺสามิ, เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ ภิกฺขูนํ, ยถา โน ภควา พฺยากเรยฺย, นิรุตฺตึ เต ปวกฺขามิ อิจฺจาทิ.

เช่น

ธมฺมํ โว เทเสสฺสามิ (เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย)

เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ ภิกฺขูนํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย)

ยถา โน ภควา พฺยากเรยฺย (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพวกข้าพระองค์อย่างไร)

นิรุตฺตึ เต ปวกฺขามิ (ข้าพเจ้าจักกล่าวศัพท์แก่ท่าน)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

ตทตฺเถ สมฺปทานสญฺญา จตุตฺถี จ.

ชื่อว่า สัมปทาน และจตุตถีวิภัตติ ย่อมมีในประโยชน์แก่สิ่งนั้น

“อโต, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๐๔. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง

อาย ตุ อ.อาย อาเทศ ด้วย *จตุตฺเถกวจนสฺส* ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ การันต์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ปรสฺส จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทโส โหติ วา.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

พุทฺธสฺสตฺถาย ธมฺมสฺสตฺถาย สํฆสฺสตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ, ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวามิ เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย น วิภูสนาย, อูนสฺส ปาริปูริยา, อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ.

เช่น

พุทฺธสฺสตฺถาย ธมฺมสฺสตฺถาย สํฆสฺสตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ	(เราจะสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์)
ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวามิ เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย น วิภูสนาย	(เราย่อมไม่บริโภคบิณฑบาตเพื่อความสนุก ไม่บริโภคเพื่อความมัวเมา ไม่บริโภคเพื่อประดับ ไม่บริโภคเพื่อการตบแต่ง)
อูนสฺส ปาริปูริยา	(เพื่อความบริบูรณ์แห่งจีวรที่พร่องไป)
อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ	(ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺถาย

ศัพท์เดิมเป็น อตฺถ

ให้ อตฺถ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “สิลาฆ” เป็นต้น

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ส วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อตฺถาย**

ตุมตฺเถ- โลกานุกมฺปาย. โลกมนุกมฺปิตุนฺติ อตฺโถ.

ชื่อว่า สัมปทาน และจตุตถีวิภัตติ ย่อมมีในอรรถของ ตุํ ปัจจัย เช่น

โลกานุกมฺปาย (เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก) ความหมายคือ เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก

ตถา ผาสุวิหาราย.

คำว่า ผาสุวิหาราย (เพื่อการอยู่เป็นสุข) ก็เช่นเดียวกัน

[ตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิริยานั้นๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส อตฺโถ ตทตฺโถ (สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิริยานั้นๆ ชื่อว่า ตทัตถะ)

ตุมัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตุํ ปัจจัย หมายถึง เป็นคำแสดงประโยชน์ที่สามารถแปลงกลับเป็น ตุํ ปัจจัยได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุํปจฺจยสฺส อตฺโถ ตุมตฺโถ (สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตุํ ปัจจัย ชื่อว่า ตุมัตถะ)

สัมปทานทั้งสองอย่างมีลักษณะคล้ายกัน แต่ตทัตถสัมปทานจะแตกต่างจากตุมัตถสัมปทานตรงที่ตทัตถสัมปทานไม่สามารถแปลงกลับเป็น ตุํ ปัจจัยได้ ในขณะที่ตุมัตถสัมปทานแปลงกลับเป็น ตุํ ปัจจัยได้ทุกที่ กล่าวคือ คำว่า พุทฺธสฺสตฺถาย เป็นต้น ไม่อาจแต่งบาลีเป็นรูปที่ลง ตุํ ปัจจัยได้ แต่รูปว่า โลกานุกมฺปาย สามารถแต่งเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุํ และรูปว่า ผาสุวิหาราย ก็แต่งเป็น ผาสุวิหริตุํ ได้ ข้อนี้เป็นคำอธิบายที่เป็นสมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย

การแปลง ส วิภัตติเป็น อาย ด้วยสูตรนี้ ปรากฏใช้ในฐานะ ๔ แห่ง คือ

๑. ตทัตถสัมปทาน เช่น พุทฺธสฺสตฺถาย ธมฺมสฺสตฺถาย สํฆสฺสตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ (เราจะสละชีวิต เพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์)

๒. ตุมัตถสัมปทาน เช่น โลกานุกมฺปาย (เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก), ผาสุวิหาราย (เพื่อการอยู่เป็นสุข)

๓. กรรมของ นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป เช่น โส มํ ทกาย เนติ (นกกระยางนั้นนำเราไปสู่น้ำ), อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อยไปสู่สวรรค์), นิพฺพานาย วชนฺติยา (ไปสู่พระนิพพาน)

๔. วิภัตติวิปัลลาส เช่น วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย (พวกท่านจงเว้นจากการว่ากล่าวกระผม), มหโต คณาย ภตฺตา (หัวหน้าแห่งคณะใหญ่)

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์คาถาว่า

ตทตฺเถ จ ตุมตฺเถ จ นีคตฺยตฺถาน กมฺมนิ
วิภตฺติวิปลฺลาเส จา- ยาเทโส จตุธา ภเว.[๕๒]

"การแปลงเป็น อาย ย่อมมีได้ ๔ อย่าง คือ ในตทัตถสัมปทาน ตุมัตถสัมปทาน ในกรรมของ นี ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า ไป และในวิภัตติวิปัลลาส"]

อลํสทฺทสฺส อตฺถา อรหปฏิกฺเขปา.

ความหมายของ อลํ ศัพท์ คือ อรหะ (สมควร) และปฏิกเขปะ (ห้าม)

อรหตฺเถ- อลํ เม รชฺชํ, อลํ ภิกฺขุ ปตฺตสฺส, อกฺขธุตฺโต ปุริสปุคฺคโล นาลํ ทารภรณาย, อลํ มลฺโล มลฺลสฺส, อรหติ มลฺโล มลฺลสฺส.

อุทาหรณ์ในอรรถสมควร เช่น

อลํ เม รชฺชํ	(ความเป็นพระราชาย่อมควรแก่เรา)
อลํ ภิกฺขุ ปตฺตสฺส	(ภิกษุย่อมควรแก่บาตร)
อกฺขธุตฺโต ปุริสปุคฺคโล นาลํ ทารภรณาย	(ผู้เป็นบุรุษนักเลงพนันย่อมไม่ควรเพื่อการเลี้ยงดูภรรยา)
อลํ มลฺโล มลฺลสฺส	(นักมวยปล้ำย่อมควรแก่นักมวยปล้ำ)
อรหติ มลฺโล มลฺลสฺส	(นักมวยปล้ำย่อมควรแก่นักมวยปล้ำ)

ปฏิกฺเขเป- อลํ เต อิธ วาเสน, อลํ เม หิรญฺญสุวณฺเณน, กึ เม เอเกน ติณฺเณน, กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ, กึ เตตฺถ จตุมฏฺฐสฺส.

อุทาหรณ์ในอรรถว่า ห้าม เช่น

อลํ เต อิธ วาเสน (พอละด้วยการอยู่ในสถานที่นี้แก่ท่าน)

อลํ เม หิรญฺญสุวณฺเณน (พอละด้วยเงินและทองแก่เรา)

กึ เม เอเกน ติณฺเณน (ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยบุรุษผู้ข้ามคนเดียว)

กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ (ดูกรท่านผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุ่นผม)

กึ เตตฺถ (เต + เอตฺถ) จตุมฏฺจสฺส (ประโยชน์อะไรในที่นี้แก่ท่านผู้หมดจดด้วยเหตุ ๔ อย่าง)

[เหตุ ๔ อย่างในเรื่องนี้ คือ ร่างกาย ตระกูล ชื่อเสียง และคุณธรรม]

มญฺญติปฺปโยเค อนาทเร อปฺปาณินิ กมฺมนิเยว- กฏฺจสฺส ตุวํ มญฺเญ, กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ, ชีวิตํ ติณายปิ น มญฺญมาโน.

ใช้สัมปทานการกในอรรถกรรม ในที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ในเมื่อสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่ได้รับความนับถือ[ถูกรู้อยู่] เช่น

กฏฺจสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นไม้)

กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นท่อนไม้)

ชีวิตํ ติณายปิ น มญฺญมาโน (ไม่สำคัญชีวิตเท่ากับเส้นหญ้า)

[คำว่า อนาทเร อปฺปาณินิ เป็นลักขณวันตกัตตาของปาฐเสสะว่า คมฺมมาเน (ถูกรู้อยู่)

คำว่า มญฺญติ ใน มญฺญติปฺปโยเค สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ย ปัจจัย + ติ ธาตุนิเทศปัจจัย

ในตัวอย่างข้างต้นนี้แสดงการดูถูก และคำว่า กฏฺจสฺส, กลิงฺครสฺส, ติณาย ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต จึงตั้งชื่อบทเหล่านั้นเป็นสัมปทานในอรรถกรรมด้วยสูตรนี้ อนึ่ง บทว่า ตุวํ เป็นคำไวพจน์ของ ตฺวํ ในประโยคร้อยแก้วทั่วไปนิยมใช้ในการดูหมิ่นเท่านั้น (ดู สูตร ๒๓๒)

คำว่า มญฺเญ สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ + ย ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง มิ เป็น เอ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า มญฺญามิ อหํ (เราย่อมสำคัญ)]

อนาทเรติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อนาทเร (ซึ่งไม่ได้รับความนับถือ)

สุวณฺณํ ตํ มญฺเญ.

บทว่า อนาทเร มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการใช้สัมปทานการกในอุทาหรณ์ว่า สุวณฺณํ ตํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญท่านว่าเสมอด้วยทอง)

[ในที่นี้ยกย่องท่านเป็นผู้มีคุณค่ามาก จึงลงทุติยาวิภัตติเป็นรูปว่า สุวณฺณํ]

อปฺปาณินีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อปฺปาณินิ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต)

คทฺรภํ ตุวํ มญฺเญ.

บทว่า อปฺปาณินิ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการใช้สัมปทานการกในอุทาหรณ์ว่า คทฺรภํ ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นลา)

[ในที่นี้ถึงแม้ว่าเป็นการดูถูก แต่เนื่องจากบทว่า คทฺรภ เป็นสิ่งมีชีวิต จึงต้องกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๒ ไม่เป็นวิภัตติที่ ๔]

คตฺยตฺถกมฺมนิ วาธิการโต ทุติยา จ.

ลงทุติยาวิภัตติในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป เพราะการติดตามมาของ วา ศัพท์อีกด้วย

อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ, อปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ, นิพฺพานาย วชนฺติยา, มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, มูลํ ปฏิกสฺเสยฺย.

เช่น

อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ	(สัตว์จำนวนน้อยย่อมไปสู่สวรรค์)
อปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ	(สัตว์จำนวนน้อยย่อมไปสู่สวรรค์)
นิพฺพานาย วชนฺติยา	(พระโคตมีผู้ไปสู่พระนิพพาน)
มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย	(พึงชักเข้าสู่อาบัติเดิม)
มูลํ ปฏิกสฺเสยฺย	(พึงชักเข้าสู่อาบัติเดิม)

อาสีสนตฺเถ อายุภทฺทกุสลาทิโยเคเยว- อายสฺมโต ทีฆายุ โหตุ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วย อายุ ศัพท์ ภทฺท ศัพท์ และ กุสล ศัพท์ เป็นต้นนั่นเอง ในอรรถปรารถนา เช่น

อายสฺมโต ทีฆายุ โหตุ (อายุอันยืนยาวขอจงมีแด่ท่านผู้มีอายุ)

“โตติตา สสฺมึนาสู”ติ นฺตุสฺส สวิภตฺติสฺส โตอาเทโส.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น โต ด้วยสูตรว่า โตติตา สสฺมึนาสุ (แปลง นฺตุ ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น โต, ติ และ ตา ในเพราะ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติ ได้บ้าง)

ภทฺทํ ภวโต โหตุ, กุสลํ ภวโต โหตุ, อนามยํ ภวโต โหตุ, สุขํ ภวโต โหตุ, อตฺถํ ภวโต โหตุ, หิตํ ภวโต โหตุ, สฺวาคตํ ภวโต โหตุ, โสตฺถิ โหตุ สพฺพสตฺตานํ.

เช่น

ภทฺทํ ภวโต โหตุ	(ความดีงามจงมีแด่ท่าน)
กุสลํ ภวโต โหตุ	(ความสุขสบายจงมีแด่ท่าน)
อนามยํ ภวโต โหตุ	(ความเป็นผู้ปราศจากโรคจงมีแด่ท่าน)
สุขํ ภวโต โหตุ	(ความสุขจงมีแด่ท่าน)
อตฺถํ ภวโต โหตุ	(ประโยชน์จงมีแด่ท่าน)
หิตํ ภวโต โหตุ	(ความเจริญจงมีแด่ท่าน)
สฺวาคตํ ภวโต โหตุ	(ขอต้อนรับท่าน)
โสตฺถิ โหตุ สพฺพสตฺตานํ	(ขอความสวัสดีจงมีแด่สรรพสัตว์ทั้งหลาย)

[ในประโยคว่า ภทฺทํ ภวโต โหตุ เป็นต้น บทว่า ภวโต เป็นสัมปทานใน ภทฺทํ มิใช่สัมปทานใน โหตุ แต่ในที่นี้แปลว่า ความดีงามจงมีแด่ท่าน เพื่อให้เหมาะกับภาษาไทย

อนึ่ง อตฺถ ศัพท์มักใช้เป็นปุงลิงค์ แต่ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้างเหมือน ธมฺม ศัพท์ที่แม้จะใช้เป็นปุงลิงค์เสมอก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง

ปทรูปสิทธิภาสาฎีกาประพันธ์คาถาท่องจำว่า

อายุ ภทฺทญฺจ กุสลํ อนามยํ สุขํ อตฺถํ
หิตญฺจ สฺวาคตํ โสตฺถิ อาสีสตฺถมฺหิ โยชเย.[๕๓]

“อายุ ศัพท์, ภทฺท ศัพท์, กุสล ศัพท์, อนามย ศัพท์, สุข ศัพท์, อตฺถ ศัพท์, หิต ศัพท์, สฺวาคต ศัพท์ และ โสตฺถิ ศัพท์พึงประกอบในอรรถปรารถนา”

อย่างไรก็ตาม คาถาข้างต้นนี้ไม่ตรงตามฉันทลักษณ์ จึงอาจประพันธ์เป็นคาถาว่า

อายุ ภทฺทญฺจ กุสลํ อนามยํ สุขํ ตถา
สฺวาคตตฺถํ หิตํ โสตฺถิ อาสีสตฺถมฺหิ โยชเย.

คำว่า สฺวาคตตฺถํ ในคาถานี้ ตัดบทเป็น สฺวาคตํ + อตฺถํ]

สมฺมุติปฺปโยเค- สาธุ สมฺมุติ เม ตสฺส ภควโต ทสฺสนาย.

ใช้สัมปทานการกในที่ประกอบด้วย สมฺมุติ ศัพท์ เช่น

สาธุ สมฺมุติ เม ตสฺส ภควโต ทสฺสนาย (การแต่งตั้งข้าพเจ้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นการดี)

[สาธุ ศัพท์ในที่นี้ ใช้วางไว้หน้าประโยคเพื่อเป็นการขอโอกาส นั่นคือมีความหมายว่า ขอให้ท่านแต่งตั้งข้าพเจ้าไปทำหน้าที่ดังกล่าว]

ภิยฺยปฺปโยเค- ภิยฺโยโส มตฺตาย.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วย ภิยฺย ศัพท์ เช่น

ภิยฺโยโส มตฺตาย (ยิ่งกว่าประมาณ)

[คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย ในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับไทยปัจจุบัน มีรูปเป็น ๒ บทเช่นนี้ แต่คัมภีร์พยาขยาของสิงหลบางฉบับถือเป็น ๓ บทว่า ภิยฺโย โส มตฺตาย (บุคคลนั้นยิ่งกว่าประมาณ) ตามนัยนี้ให้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติในที่ประกอบด้วย ภิยฺย ศัพท์ แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ถือเป็นสองบทว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย และ ภิยฺโยโส ก็เป็นนิบาตที่เป็นคำไวพจน์ของ ภิยฺย ศัพท์ จึงใช้แทน ภิยฺย ศัพท์ได้ คำอธิบายนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ภิยฺโยโส มตฺตายาติ ปมาณโต อุตฺตริ, ปมาณํ อติกฺกมิตฺวา อธิกตรนฺติ อตฺโถ.[๕๔]

“คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แปลว่า ยิ่งกว่าประมาณ หมายความว่า ล่วงเลยประมาณยิ่งไปกว่าเดิม”

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๒) กล่าวถึงนิบาต ๖ พยางค์ คือ ภิยฺโยโสมตฺตาย ตามนัยนี้มีรูปติดกันเป็นบทเดียว แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๕) ก็กล่าวว่าเป็นนิบาตบทเดียว]

สตฺตมิยตฺเถ อาวิกรณปาตุภวนาทิโยเค- ตุยฺหญฺจสฺส อาวิกโรมิ, ตสฺส เม สกฺโก ปาตุรโหสิ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วยกริยาว่า อาวิกรณ (ทำให้แจ้ง) และ ปาตุภวน (ปรากฏ) เป็นต้น ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ เช่น

ตุยฺหญฺจสฺส อาวิกโรมิ	(เราจะกระทำให้แจ้งต่อหน้าท่านนั้นด้วย)
ตสฺส เม สกฺโก ปาตุรโหสิ	(ท้าวสักกะได้ปรากฏต่อหน้าเรา)

[อุทาหรณ์แรกหมายความว่าเราขอแสดง[อาบัติ]ต่อหน้าท่าน อุทาหรณ์นี้ท่านว่า ตุยฺหํ อสฺส ซึ่งเป็นจตุตถีวิภัตติ (วิภัตติที่ ๔) นี้มีความหมายเป็นสัตตมีวิภัตติ (วิภัตติที่ ๗) แปลตามศัพท์ว่า อสฺส ตุยฺหํ (ในท่านนั้น), ตสฺส เม (ในเรานั้น)]

จสทฺทคฺคหเณน ปหิณนาทิกฺริยาโยเค ผาสุอาทินามปโยเค จ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วยกริยามี ปหิณน (การส่งไป) เป็นต้น และในที่ประกอบด้วยนามศัพท์ว่า ผาสุ เป็นต้น ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[ข้อความนี้หมายถึง จ ศัพท์ในสูตร สิลาฆ ฯเปฯ สตฺตมฺยตฺเถสุ จ (สูตร ๓๐๓) ที่ผ่านมา]

ตสฺส ปหิเณยฺย, ภิกฺขูนํ ทูตํ ปาเหสิ, กปฺปติ สมณานํ อาโยโค, เอกสฺส ทินฺนํ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ ปโหติ, อุปมํ เต กริสฺสามิ, อญฺชลึ เต ปคฺคณฺหามิ. ตถา ตสฺส ผาสุ โหติ, โลกสฺสตฺโถ, มณินา เม อตฺโถ, เสยฺโย เม อตฺโถ อิจฺจาทิ.

เช่น

ตสฺส ปหิเณยฺย	(พึงส่งไปถึงบุคคลนั้น)
ภิกฺขูนํ ทูตํ ปาเหสิ	(ส่งทูตไปถึงภิกษุทั้งหลาย)
กปฺปติ สมณานํ อาโยโค	(การพันผ้าย่อมสมควรแก่สมณะทั้งหลาย)
เอกสฺส ทินฺนํ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ ปโหติ	([อาหาร]ที่เขาให้แก่ภิกษุรูปเดียวย่อมพอเพียงแก่ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป)
อุปมํ เต กริสฺสามิ	(เราจักกระทำอุปมาแก่ท่าน) [หมายถึงจะเปรียบเทียบให้ท่านเข้าใจชัดเจน]
อญฺชลึ เต ปคฺคณฺหามิ	(เราย่อมประคองอัญชลีไหว้ท่าน)

เช่นเดียวกันนี้

ตสฺส ผาสุ โหติ	(ความผาสุกย่อมมีแก่เขา)
โลกสฺสตฺโถ	(ประโยชน์จักมีแก่ชาวโลก)
มณินา เม อตฺโถ	(ความต้องการด้วยแก้วมณีย่อมมีแก่เรา)
เสยฺโย เม อตฺโถ	(ประโยชน์เป็นของประเสริฐแก่เรา)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์คาถาท่องจำว่า

จสทฺเทน ปหิเณยฺย　　กปฺปติ อุปมาญฺชลิ
ปโหติ ผาสุวตฺถเสยฺยา-　　ทิโยเคปิ สมฺจฺจิตํ.[๕๕]

"ด้วย จ ศัพท์รวบรวมสัมปทานการกแม้ในที่ประกอบด้วยศัพท์ว่า ปหิเณยฺย, กปฺปติ, อุปมา, อญฺชลิ, ปโหติ, ผาสุ, อตฺถ และ เสยฺย เป็นต้น"

อุทาหรณ์เหล่านี้ตั้งชื่อสัมปทานด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ อนึ่ง ในประโยคว่า มณินา เม อตฺโถ บทว่า เม เป็นสัมปทานใน อตฺโถ ไม่ใช่สัมปทานใน โหติ เพราะตั้งชื่อสัมปทานในที่ประกอบด้วย อตฺถ ศัพท์ แปลตามศัพท์ว่า ความต้องการแก่เราด้วยแก้วมณีย่อมมี]

“จตุตฺถี”ติ วตฺตเต.

บทว่า จตุตฺถี (จตุตถีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๐๕. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นด้วย

จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *ฐาเนสุปิ* แม้ในฐานะ ท. *นโมโยคาทีสุ* จ อันมีการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น ด้วย ฯ

[ในฎีกาอธิบายว่า อปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวม หมายความว่า ไม่เพียงสูตรว่า สมฺปทาเน จตุตฺถี จะลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการกเท่านั้น หากแม้ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นก็ลงจตุตถีวิภัตติได้ อรรถสัมปิณฑนะในที่นี้มีลักษณะเหมือนกับอเปกขา คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรก่อนไม่เหมือนกับอรรถสัมปิณฑนะที่รวบรวมเนื้อความสองอย่างในสูตรเดียว (ดู สูตร ๒๘๑)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง จตุตฺถี ศัพท์จากสูตรว่า สมฺปทาเน จตุตฺถี มาไว้ในสูตรนี้]

นโมสทฺทโยเค โสตฺถิ สฺวาคตาทีหิ จ โยเค ลิงฺคมฺหา จตุตฺถีวิภตฺติ โหติ.

ลงจตุตถีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์และในที่ประกอบด้วย โสตฺถิ และ สฺวาคต ศัพท์เป็นต้น

นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ, นโม กโรหิ นาคสฺส, นมตฺถุ พุทฺธานํ, นมตฺถุ โพธิยา, โสตฺถิ ปชานํ, สฺวาคตํ เต มหาราช, อโถ เต อทุราคตํ.

เช่น

นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ	(ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้อาจหาญ ขอนอบน้อมแด่พระองค์)
นโม กโรหิ นาคสฺส	(ขอท่านจงนอบน้อมแด่พระอรหันต์)
นมตฺถุ พุทฺธานํ	(ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย)
นมตฺถุ โพธิยา	(ขอนอบน้อมแด่พระโพธิญาณ)
โสตฺถิ ปชานํ	(ขอความสวัสดีจงมีแก่สัตว์ทั้งหลาย)

สฺวาคตํ เต มหาราช (ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดี)
อโถ เต อทุราคตํ (พระองค์คงมิได้มาร้าย)

[สูตรนี้กล่าวถึงการลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่ประกอบกับ นโม ศัพท์ เป็นต้น เช่น นมตฺถุ พุทฺธานํ ถ้ามิใช่ นโม ศัพท์ก็ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม เช่น ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา (ขอนอบน้อมพระบาทของพระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น), ชินํ นตฺวา นิรุตฺตญฺญุํ (ขอนอบน้อมพระชินเจ้าผู้รอบรู้นิรุตติศาสตร์)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า บทเหล่านี้ต้องตั้งชื่อเป็นสัมปทานก่อน แล้วจึงลงจตุตถีวิภัตติได้ แต่บางท่านเห็นว่าไม่ต้องตั้งชื่อเป็นสัมปทาน เพราะไม่เกี่ยวกับข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรที่ตั้งชื่อสัมปทาน ๒ สูตร คือ ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต เป็นต้น และสูตร สิลาฆ เป็นต้น

พระกัจจายนะกล่าวสูตรนี้ไว้ตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๒) ว่า นมะสฺวสฺติสฺวาหาสฺวธา'ลํวษฑฺโยเค จตุรฺถี (ลงจตุตถีวิภัตติในที่ประกอบกับ นมสฺ, สฺวสฺติ, สฺวาหา, สฺวธา, อลํ และ วษฑฺ ศัพท์) มีอุทาหรณ์ในสูตรนั้นว่า เทเวภฺยะ นมะ (ขอนอบน้อมแด่ทวยเทพ) อย่างไรก็ตาม ในฎีกาของอังคุตตรนิกายกล่าวว่า พุทฺธานํ เป็นสัมปทานใน อตฺถุ มิใช่สัมพันธ์เข้ากับ นโม ศัพท์ ดังข้อความว่า

นมตฺถุ พุทฺธานํ ฯเปฯ วิมุตฺติยาติ อยํ มม นมกฺกาโร อตีตานํ ปรินิพฺพุตานํ พุทฺธานํ อตฺถุ.[๖]

"พระดำรัสว่า นมตฺถุ พุทฺธานํ ฯเปฯ วิมุตฺติยา (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า...ขอนอบน้อมแด่วิมุตติธรรม) มีความหมายว่า การนอบน้อมของข้าพเจ้านี้จงมีแด่พระพุทธเจ้าผู้ทรงปรินิพพานล่วงเลยมาแล้ว"

คำว่า นาค ในอุทาหรณ์ที่ ๒ หมายถึง พระอรหันต์ ตัดบทเป็น น + อาคุ (โทษ) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ อสฺสาติ นาโค (ผู้ไม่มีโทษ[คือกิเลส] ชื่อว่า นาคะ) และแม้คำว่า นาค ในการอุปสมบทก็มีความหมาย ว่า ผู้ไม่มีโทษ กล่าวคือ ไม่มีโทษเกี่ยวกับการอุปสมบท เช่น มีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี เป็นต้น

ศัพท์ว่า นโม เป็นนิบาตที่ลงวิภัตติ ๒ หมวด คือ ปฐมา และทุติยา ในอุทาหรณ์ว่า นโม เต พุทฺธวีรตฺถุ ลง สิ วิภัตติท้าย นโม ศัพท์ ส่วนอุทาหรณ์ต่อมาว่า นโม กโรหิ นาคสฺส ลง อํ ทุติยาวิภัตติท้าย นโม ศัพท์

คำว่า โสตฺถิ, สุวตฺถิ, สฺวตฺถิ มีความหมายเดียวกัน คือ ความสวัสดี เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า เขม (เกษม) ปุญฺญ (บุญ) และ อาสีส (ปรารถนา) เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์ ด้วยสูตรว่า "นโมโยคาทีสฺวปิ จ"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติ เป็น เต ด้วยสูตรว่า “เตเมกวจเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **เต**

“กาเล, ภวิสฺสตี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กาเล (กาล) และบทว่า ภวิสฺสติ (ในอนาคต) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า กาเล ตามมาจากสูตรว่า กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย และบทว่า ภวิสฺสติ ตามมาจากสูตรว่า ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฆิณฺ ความจริงสูตรว่า ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี อยู่ในอุณาทิกัณฑ์ แต่เป็นข้อความที่เกี่ยวกับการลงวิภัตตินาม ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงนำมาไว้ในการกกัณฑ์]

๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

ลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่แสดงกิริยาเมื่อรู้อนาคตกาลอยู่

กาเล ครั้นเมื่อกาล *ภวิสฺสติ* อันเป็นอนาคต *คมฺมมาเน* อันท่านรู้อยู่ *จตุตฺถี* อ.จตุตถี-วิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สทฺเท* ในศัพท์ *ภาววาจิมฺหิ* อันมีปกติกล่าวซึ่งกิริยา ฯ

ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถีวิภตฺติ โหติ ภวิสฺสติ กาเล.

ลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่แสดงกิริยา ในเมื่อรู้อนาคตกาลอยู่

[คำแปลสูตรในที่นี้ กล่าวตามมติของปทรูปสิทธิคัณฐิ ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลสูตรนี้ตามพยาขยาของสิงหลว่า ลงจตุตถีวิภัตติในอนาคตกาลเมื่อรู้ศัพท์ที่แสดงกิริยา และแปลยกศัพท์ไว้ว่า

สทฺเท ครั้นเมื่อศัพท์ *ภาววาจิมฺหิ* อันมีปกติกล่าวซึ่งกิริยา *สติ* มีอยู่ *จตุตฺถี* อ. จตุตถีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กาเล* ในกาล *ภวิสฺสติ* อันเป็นอนาคต]

ภวนํ ภาโว.

ความเป็น ชื่อว่า ภาวะ

[คำว่า ภาว สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ (สตฺตายํ = มี, เป็น) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ หมายถึง ความปรากฏแห่งกิริยาทางกาย วาจา ใจทั้งหมด เช่น คมน (การเดิน) ฐาน (การยืน) สยน (การนอน) ภาสน (การพูด) จินฺตน (ความคิด) ได้แก่ ศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการอันเป็นภาวสาธนะนั่นเอง]

ปจฺจิสฺสเต ปจนํ วา ปาโก.

การจักหุง หรือว่า การหุง ชื่อว่า ปากะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาก เป็น ๒ นัย คือ

๑. สปทวิเคราะห์ การวิเคราะห์ด้วยบทของตน คือ บทกิตก์ = ปจนํ ปาโก

๒. อสปทวิเคราะห์ การวิเคราะห์ด้วยบทอื่น คือ บทอาขยาต = ปจฺจิสฺสเต ปาโก

รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ นี้เป็นภาวสาธนะ ท่านใช้ภาวสาธนะในรูปวิเคราะห์เพื่อชี้ให้เห็นว่า ปาก ศัพท์เป็นภาวนามจริงๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับกัตตาหรือกรรมใดๆ

รูปว่า ปจฺจิสฺสเต สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ย ปัจจัย + สฺสเต วิภัตติในภาววาจก รูปนี้พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๔๑๐) แต่ฉบับสิงหลและคัมภีร์พยาขยามีรูปว่า ปจิสฺสเต ตามนัยนี้จัดเป็นภาววาจกที่ลบ ย ปัจจัยดังคำว่า ภวิสฺสเต เตน (อันเขาจักมี) ที่ลบ ย ปัจจัยเช่นเดียวกัน (ดูสูตร ๔๘๓)]

ปากาย วชติ. ปจิตุํ คจฺฉตีติ อตฺโถ.

เช่น

ปากาย วชติ (ย่อมไปเพื่อหุง) ความหมายคือ ย่อมไปเพื่อหุง

[บทว่า ปจิตุํ อธิบาย ปากาย ว่า ส วิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน ปากาย มีความหมายเหมือน ตุํ ปัจจัยที่แปลว่า เพื่อ ส่วน คจฺฉติ อธิบาย วชติ ว่า วช ธาตุมีอรรถว่า ไป เหมือน คมุ ธาตุ

โดยเหตุที่ ปากาย เป็นภาวสาธนะและอนาคตกาล จึงควรแปลว่า เพื่อการจักหุง แต่คำแปลเช่นนี้ยาวเกินไป สนามหลวงจึงแปลสั้นๆ ว่า เพื่อหุง]

การประกอบรูปศัพท์ ปากาย

ศัพท์เดิมเป็น ปาก

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ในศัพท์ที่แสดงภาวะ ในเมื่อรู้อนาคตกาล ด้วยสูตรว่า “ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี”

แปลง ส วิภัตติเป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปากาย**

เอวํ โภคาย วชติ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์ว่า โภคาย วชติ (ย่อมไปเพื่อบริโภค) ก็เช่นเดียวกัน พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[โดยทั่วไปสูตรในกัจจายนไวยากรณ์มักคล้ายกับสูตรของคัมภีร์กาตันตระ เพราะสูตรจำนวนมากแปลงจากสันสกฤตเป็นบาลี เช่น สูตรว่า โย กโรติ ส กตฺตา พบในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒๐) ว่า ยะ กโรติ ส กฺรตฺตา แต่สูตรว่า ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี พบในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๔) เป็นรูปว่า ตุมตฺถา จ ภาววาจินา (ลงจตุตถีวิภัตติท้ายศัพท์ที่แสดงกิริยา ซึ่งมีอรรถของ ตุํ ปัจจัย) ตามนัยนี้ คำว่า ภาววาจิมฺหิ น่าจะคลาดเคลื่อนมาจาก ภาววาจิมฺหา ขอฝากผู้รู้ไว้พิจารณา]

กสฺมึ อตฺเถ ปญฺจมี.

ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอะไร

๓๐๗. อปาทาเน ปญฺจมี.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก

ปญฺจมี อ.ปัญจมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อปาทาเน* ในอปาทานการก ฯ

กิมปาทานํ.

อปาทานคืออะไร

๓๐๘. ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

ปุคฺคโล อ.บุคคล *อเปติ* ย่อมหลีกออก *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี ฯ *ภยํ* อ.ความกลัว *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี *ภวติ* ย่อมเกิดขึ้น ฯ *ปุคฺคโล* อ.บุคคล *อาทตฺเต* ย่อมเรียนเอา *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด ก็ดี ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน ฯ

ยสฺมา วา อวธิโต อเปติ, ยสฺมา วา ภยเหตุโต ภยํ ภวติ, ยสฺมา วา อกฺขาตารา วิชฺชํ อาททาติ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใดอันเป็นเขตแดน หรือความกลัวจากการกใดซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งความกลัวย่อมเกิดขึ้น หรือบุคคลย่อมเรียนวิชาจากการกใดซึ่งเป็นผู้สั่งสอน การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

[สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่ออปาทานการกว่า การกซึ่งเป็นที่หลีกออก เป็นที่กลัว หรือเป็นที่เรียนเอาศิลปะวิชา ชื่อว่า อปาทาน และลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก ตามข้อความในสูตรมีตัวอย่างของการก ๓ ประเภท คือ

๑. การกเป็นที่หลีกออก เช่น คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

๒. การกเป็นที่กลัว เช่น โจรา ภยํ ชายติ (ความกลัวจากโจรย่อมเกิดขึ้น)

๓. การกเป็นที่เรียนเอาวิชาความรู้ เช่น อาจริยมฺหา อธีเต (ย่อมเรียนจากอาจารย์)

ประโยคว่า โจรา ภยํ ชายติ อาจแปลสั้นๆ ว่า ความกลัวเกิดแต่โจร แต่เป็นการแปลที่ไม่เน้นไวยากรณ์ เพราะ โจรา เป็นอปาทาน ใน ภยํ ไม่ใช่อปาทานใน ชายติ

สูตรนี้เขียนตามแนวของคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๑๔) ว่า ยโต'ไปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานมฺ คำว่า อาทตฺเต เป็นรูปสันสกฤตที่มาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ซ้อน ทา เป็น ทา ทา, ลบ อา ของ ทา ตัวหลัง, แปลง ทฺ เป็น ตฺ แล้วทำรัสสะใน อา ของ ทา ตัวหน้า]

อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกนี้แล้วถือเอา[ที่อื่น] เหตุนั้น การกนั้นชื่อว่า อปาทาน (แดนหลีกออก)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปาทาน เป็นอปาทานสาธนะ หมายความว่า อปาทาน คือ แดนหลีกออก มีลักษณะหลีกออกจากสิ่งที่ประจวบกันอยู่อย่างแท้จริงหรือโดยความเข้าใจของชาวโลก คำว่า อิโต (จากการกนี้) ใส่เข้ามาในพากย์นี้เพื่อแสดงว่ารูปสำเร็จเป็นอปาทานสาธนะ]

ตํ ปน ติวิธํ วิสยเภเทน นิทฺทิฏฺฐวิสยํ อุปาตฺตวิสยํ อนุเมยฺยวิสยญฺจาติ.

อนึ่ง อปาทานการกนั้นมี ๓ อย่าง ตามประเภทของ[กริยา]อันเป็นที่ตั้ง คือ นิททิฏฐวิสัย อุปาตตวิสัย และ อนุเมยยวิสัย

[ท่านจำแนกอปาทานการกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นิทฺทิฏฐวิสัย มีกริยาแสดงไว้[ในประโยคอย่างชัดเจน] เช่น คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน) บทว่า คามา (จากหมู่บ้าน) เป็นอปาทานในกิริยาคุมพากย์ที่กล่าวไว้ในประโยค คือ อเปนฺติ (ย่อมหลีกออก)

๒. อุปาตตวิสัย มีกริยาที่ต้องเติมเข้ามา เช่น วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่) บทว่า วลาหกา (เมฆ) เป็นอปาทานในกริยาที่เติมเข้ามา คือ นิกฺขมฺม (แลบออก) โดยไม่สัมพันธ์กับกิริยาคุมพากย์ คือ วิชฺโชตเต (ส่องแสงอยู่)

๓. อนุเมยยวิสัย มีกริยาที่พึงคาดคะเน เช่น มาถุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อภิรูปา (ชาวเมืองมถุรารูปงามกว่าชาวเมืองปาฏลีบุตร) บทว่า ปาฏลิปุตฺตเกหิ (กว่าชาวเมืองปาฏลีบุตร) เป็นอปาทานในบทนาม คือ อภิรูปา (รูปงาม) ซึ่งเป็นที่คาดคะเนกริยาว่า อุกฺกํสยนฺติ (ย่อมยิ่งยวด)

คำว่า นิทฺทิฏฺฐวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า นิทฺทิฏฺโฐ วิสโย ยสฺสาติ นิทฺทิฏฺฐวิสโย (อปาทานที่มีกริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออปาทาน] ที่แสดงไว้ ชื่อว่า นิทฺทิฏฐวิสัย)

คำว่า อุปาตฺตวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปาตฺโต วิสโย ยสฺสาติ อุปาตฺตวิสโย (อปาทานที่มีกริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออปาทาน]ที่ต้องเติมเข้ามา ชื่อว่า อุปาตตวิสัย)

คำว่า อุปาตฺต มาจาก อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย สันสกฤตมีรูปว่า อุปาปฺต บาลีจึงควรมีรูปว่า อุปาตฺต หรือ อุปตฺต เหมือน สมาปฺต ที่บาลีเป็น สมตฺต ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อุปฺปาตฺต ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า อุปตฺติ รูปเหล่านี้ไม่ถูกต้อง

คำว่า อนุเมยฺยวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุเมยฺโย วิสโย ยสฺสาติ อนุเมยฺยวิสโย (อปาทานที่มีกริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออปาทาน]ที่พึงคาดคะเน ชื่อว่า อนุเมยยวิสัย)

คำว่า อนุเมยฺย มาจาก อนุ บทหน้า + มา ธาตุ (มาเน = ชั่ง, ตวง, วัด) + ณฺย ปัจจัย]

อปาทานสญฺญาวิสยสฺส กฺริยาวิเสสสฺส นิทฺทิฏฺจตฺตา นิทฺทิฏฺจวิสยํ.

ชื่อว่า นิททิฏฐวิสัย เพราะกริยาชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของชื่ออปาทาน ได้ถูกแสดงไว้แล้ว[ในประโยค]

[คำว่า ถูกแสดงไว้แล้ว หมายความว่า อปาทานชนิดนี้มีกริยาปรากฏอยู่ชัดเจนในประโยค เวลาแปลไม่ต้องเติมกริยาใดๆ เข้ามาอีก]

ยถา คามา อเปนฺติ มุนโย, นครา นิคฺคโต ราชา.

เช่น

คามา อเปนฺติ มุนโย	(มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)
นครา นิคฺคโต ราชา	(พระราชาเสด็จออกจากพระนคร)

เอตฺถ จ "ปาปา จิตฺตํ นิวารเย, ปาปา นิวาเรนฺตี"ติอาทีสุ ยทิปิ กายสํโยคปุพฺพกาปคมนํ นตฺถิ, ตถาปิ จิตฺตสํโยคปุพฺพกสฺส อปคมนสฺส สมฺภวโต อิมินาว อปาทานสญฺญา.

อนึ่ง ในอปาทานประเภทนี้ถึงแม้ว่าการหลีกออกที่มีการใช้ร่างกายเป็นหลัก จะไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงห้ามจิตจากบาป), ปาปา นิวาเรนฺติ (ย่อมห้ามจิตจากบาป) แม้ถึงอย่างนั้น[บทนี้]ก็ชื่อว่า [นิททิฏฐวิสย]อปาทาน ด้วยสูตรนี้ได้ เพราะมีการหลีกออกซึ่งใช้จิตเป็นหลัก

[ตามปกติอปาทานชนิดนี้มีกริยาอยู่ในประโยคอย่างชัดเจน ทั้งเป็นกริยาที่กระทำทางกาย แต่มีตัวอย่างบางอย่าง เช่น ปาปา จิตฺตํ นิวารเย ซึ่งในตัวอย่างนี้มิได้กระทำทางกาย ท่านจึงแบ่งประเภทของอปาทานชนิดนี้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑. กายสังโยคปุพพกะ มีการใช้ร่างกายเป็นหลัก

๒. จิตตสังโยคปุพพกะ มีการใช้จิตเป็นหลัก

ปทรูปสิทธิภาสาฎีกากล่าวว่า ประโยคข้างต้นนี้ไม่พบในฉบับพม่าเดิม แต่พบในฉบับสิงหลและ

คำแปลของฉบับสิงหล ทั้งอุทาหรณ์ดังกล่าวก็มีในสูตรว่า รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ อีกด้วย ถ้าหากนำข้อความนี้ไปกล่าวไว้ในสูตรนั้นจะสมควรกว่า เพราะตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตรนั้น จึงไม่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ ท่านสันนิษฐานว่า ประโยคข้างต้นเป็นข้อความที่อาจารย์ชาวสิงหลเพิ่มเติมโดยนำมาจากคัมภีร์มหาภาษยะ

ตามหลักการใช้ประโยคในภาษาบาลี มีประโยคคู่ประเภทหนึ่งที่แสดงการยกย่องหรือตำหนิ ถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยคหลังก็แสดงการตำหนิ ถ้าประโยคหน้าแสดงการตำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง ท่านมักประกอบศัพท์ว่า กิญฺจาปิ, ยทิปิ, กามํ, กามญฺจ ในประโยคหน้า แล้วมักประกอบศัพท์ว่า ตถาปิ, ปน ในประโยคหลัง ในที่นี้ประโยคหน้าแสดงการตำหนิการไม่ใช้ร่างกายเป็นหลัก จึงไม่ควรเป็นอปาทาน ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่าเป็นอปาทานได้โดยใช้จิตเป็นหลัก]

การประกอบรูปศัพท์ คามา

ศัพท์เดิมเป็น คามา

ให้ คาม ชื่อว่า อปาทาน ด้วยสูตรว่า “ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ”

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **คามา**

ยตฺถ ปน อปคมนกฺริยํ อุปาตฺตํ อชฺฌาหฏํ วิสยํ กตฺวา ปวตฺตติ, ตํ อุปาตฺตวิสยํ.

อนึ่ง ในอปาทานใด อปาทานอาศัยกริยาการหลีกออกซึ่งเพิ่มเข้ามา[ในประโยค]ให้เป็นที่ตั้ง[ของชื่ออปาทาน] จึงเป็นไปได้ อปาทานนั้น ชื่อว่า อุปาตตวิสัย

[คำว่า อุปาตฺต เป็นคำที่ใช้น้อยมาก ท่านจึงอธิบายด้วยคำไวพจน์ว่า อชฺฌาหฏ (นำเข้ามา, เพิ่มเข้ามา) ซึ่งมาจาก อธิ บทหน้า + อา บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย เพื่อแสดงอรรถของบทนี้]

ยถา วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ, กุสูลโต ปจตีติ.

เช่น

วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ	(สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่)
กุสูลโต ปจติ	(ย่อมนำออกจากฉางแล้วหุงต้ม)

เอตฺถ จ “วลาหกา นิกฺขมฺม, กุสูลโต อปเนตฺวา”ติ จ ปุพฺพกิริยา อชฺฌาหรียติ.

ในตัวอย่างเหล่านี้ กริยาตัวแรกว่า วลาหกา นิกฺขมฺม และ กุสูลโต อปเนตฺวา ต้องถูกเติมเข้า

[อปาทานชนิดนี้ไม่มีกริยาปรากฏอยู่ในประโยคโดยตรง เมื่อจะแปลต้องเติมกริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่งจึงจะรู้ความได้ เช่น วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ ต้องเติม นิกฺขมฺม (แลบออก) จึงจะแปลได้ ตัวอย่างนี้แปลว่า สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่ ทั้งนี้เพราะ วิชฺโชตเต เป็นกริยาที่ไม่ต้องการอปาทาน แม้ตัวอย่างว่า กุสูลโต ก็ต้องเติมกริยาเข้ามา คือ อปเนตฺวา (นำออก) เช่นเดียวกัน

สรุปความได้ว่า อุปาตตวิสัยต้องเติมกริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่ง กริยาดังกล่าวเป็นหลักสำคัญในการได้ชื่อว่า อุปาตตวิสัย ส่วนกิริยาคุมพากย์ไม่ใช่หลักสำคัญ]

อนุเมยฺยวิสยํ ยถา มาถุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อภิรูปา.

อนุเมยยวิสัย เช่น

มาถุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อภิรูปา (ชาวเมืองมถุรารูปงามกว่าชาวเมืองปาฏลีบุตร)

เอตฺถ หิ เกนจิ คุเณน อุกฺกํสยนฺตีติ อนุเมยฺโยว กฺริยาวิเสโส.

โดยแท้จริงแล้ว ในตัวอย่างนี้ มีกริยาบางอย่างซึ่งคาดเอาได้ว่า [ชาวมถุรา]ดีกว่าด้วยคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น อภิรูปา มิใช่กิริยาคุมพากย์ จะนำไปเข้ากับ ปาฏลิปุตฺตเกหิ ไม่ได้ จึงต้องเติมกริยาบางอย่าง คือ ดี, เลิศ เข้ามาเองด้วยการอนุมาน แต่ไม่ใช่เพิ่มกริยาเข้ามาแปลเหมือนอุปาตตวิสัย อนุเมยยวิสัยนี้เป็นการกประเภทสัททการก คือ การกโดยศัพท์ ไม่ใช่อรรถการก คือ การกโดยอรรถเหมือนนิททิฏฐวิสัยหรืออุปาตตวิสัยที่สัมพันธ์กับกริยาโดยตรง จึงตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตรนี้ไม่ได้ ต้องตั้งชื่อด้วย วิภตฺต ศัพท์ในสูตร ทูรนฺติก ฯเปฯ โถกากตฺตูสุ จ]

อิธ ปน ทูรนฺติกาทิสุตฺเต วิภตฺตคฺคหเณน อปาทานสญฺญา.

อนึ่ง ชื่อว่าอปาทานย่อมมีด้วย วิภตฺต ศัพท์ในสูตรว่า ทูรนฺติก เป็นต้น ในกัจจายนไวยากรณ์

[ในสูตรดังกล่าวมีศัพท์ว่า วิภตฺต (จำแนกด้วยคุณสมบัติ) อันเป็นการจำแนกสิ่งต่างๆ ว่าอะไรยิ่งหรือหย่อนกว่ากัน]

วุตฺตญฺจ

"นิทฺทิฏฺฐวิสยํ กิญฺจิ อุปาตฺตวิสยํ ตถา
อนุเมยฺยวิสยญฺจาติ อปาทานํ ติธา มตนฺ"ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

"อปาทานมี ๓ อย่างคือ อปาทานบางอย่างมีกริยาที่แสดงไว้เป็นที่ตั้ง บางอย่างมีกริยาที่เพิ่มเข้ามาเป็นที่ตั้ง บางอย่างมีกริยาที่อนุมานได้เป็นที่ตั้ง"

ตเทว จลาจลวเสน ทุวิธมฺปิ โหติ.

อปาทานนั่นแหละมี ๒ อย่างโดยการจำแนกเป็น จลอปาทาน (อปาทานที่เคลื่อนที่ได้) และอจลอปาทาน (อปาทานที่เคลื่อนที่ไม่ได้)

[จลอปาทาน คือ อปาทานที่เคลื่อนที่ได้ ส่วนอจลอปาทาน คือ อปาทานที่เคลื่อนที่ไม่ได้]

จลํ ยถา ธาวตา หตฺถิมฺหา ปติโต องฺกุสธารี.

จลอปาทาน เช่น

ธาวตา หตฺถิมฺหา ปติโต องฺกุสธารี (นายควาญผู้ถือตะขอพลัดตกจากช้างที่วิ่งไป)

อจลํ ยถา ปพฺพตา โอตรนฺติ วนจรา.

อจลอปาทาน เช่น

ปพฺพตา โอตรนฺติ วนจรา (พรานป่าทั้งหลายลงจากภูเขา)

[จะเห็นได้ว่าในจลอปาทาน นายควาญแยกออกจากช้าง ช้างก็แยกออกจากนายควาญ แต่ช้างวิ่งไปอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนจากสภาพเดิม ส่วนนายควาญเปลี่ยนจากกิริยานั่งเป็นการพลัดตกไป ช้างจึงเป็นอปาทานของกิริยาพลัดตก ดังข้อความในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

สเมปฺยปคเม ทฺวินฺนํ ปุพฺพรูปา ยทจฺจุตํ
วุจฺจเต ตทปาทาน- เมตญฺจาวธิลกฺขณํ.[๕๗]

"เมื่อการเคลื่อนไปแห่งวัตถุ ๒ สิ่งเสมอกัน สิ่งใดที่ไม่เคลื่อนจากสภาพเดิม สิ่งนั้นชื่อว่า อปาทาน อนึ่ง อปาทานนั้นมีลักษณะเป็นขอบเขต"]

ภยเหตุมฺหิ- โจรา ภยํ ชายติ, ตณฺหาย ชายตี ภยํ, ปาปโต อุตฺตสติ.

[ตัวอย่างอปาทาน]ในเหตุแห่งความกลัว เช่น

โจรา ภยํ ชายติ	(ความกลัวแต่โจรย่อมเกิดขึ้น)
ตณฺหาย ชายติ ภยํ	(ความกลัวแต่ตัณหาย่อมเกิดขึ้น)
ปาปโต อุตฺตสติ	(ย่อมสะดุ้งกลัวบาป)

อกฺขาตริ- อุปชฺฌายา สิกฺขํ คณฺหาติ, อาจริยมฺหา อธีเต, อาจริยโต สุณาติ.

[ตัวอย่างอปาทาน]ในผู้กล่าวสอน เช่น

อุปชฺฌายา สิกฺขํ คณฺหาติ	(เรียนเอาไตรสิกขาจากพระอุปัชฌาย์)
อาจริยมฺหา อธีเต	(สาธยายมาจากอาจารย์)
อาจริยโต สุณาติ	(ฟังมาจากอาจารย์)

“อปาทานนฺ”ติ อธิกาโร.

ศัพท์ว่า อปาทานํ (ชื่อว่าอปาทาน) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๓๐๙. ธาตุนามานมุปสคฺคโยสฺวปิ จ.

การกที่มีอยู่ในที่ประกอบกับธาตุและนามศัพท์ และแม้ในที่ประกอบกับอุปสรรคเป็นต้น และในที่ประกอบกับศัพท์อื่น ชื่อว่า อปาทาน

การกํ อ.การก *ธาตุนามานํ ปโยเค จ* ในที่ประกอบแห่งธาตุและนามศัพท์ ท. ด้วย *อุปสคฺคโยคาทีสุ ฐาเนสุ อปิ จ* ในฐานะ ท. แม้มีที่ประกอบแห่งอุปสรรคเป็นต้น ด้วย *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน ฯ

ธาตโว จ นามานิ จ ธาตุนามานิ.

ธาตุและนามศัพท์ ชื่อว่า ธาตุนามะ (ธาตุ และนามศัพท์)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ธาตุนาม เป็นทวันทสมาส]

เตสํ อวิหิตลกฺขณานํ ธาตุนามานํ ปโยเค อุปสคฺคโยเค จ อาทิสทฺเทน นิปาตโยเค จ ตํยุตฺตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

ในที่ประกอบแห่งธาตุและนามศัพท์ซึ่งไม่มีสูตรกระทำเหล่านั้น และในที่ประกอบกับอุปสรรค พร้อมทั้งในที่ประกอบกับนิบาตด้วย อาทิ ศัพท์ การกที่ประกอบด้วยธาตุ, นามศัพท์, อุปสรรค และนิบาตเหล่านั้น มีชื่อว่า อปาทาน

[ในสูตรนี้แสดงการตั้งชื่อ อปาทาน ในการกที่ประกอบด้วยธาตุอันมี ชิ ธาตุที่มี ปรา อยู่หน้า, นามศัพท์ มี อญฺญ เป็นต้น, อุปสรรค และนิบาต ซึ่งนอกเหนือจากสูตรที่ใช้ตั้งชื่ออปาทาน ๒ สูตร คือ

- ยสฺมาทเปติ ฯเปฯ ซึ่งตั้งชื่ออปาทานในที่ประกอบกับธาตุที่สำเร็จรูปเป็น อเปติ เป็นต้น
- ทูรนฺติก ฯเปฯ ซึ่งตั้งชื่ออปาทานในที่ประกอบกับนามศัพท์มี ทูร เป็นต้น

ในคำว่า อวิหิตลกฺขณานํ (ซึ่งไม่มีสูตรกระทำ) ลกฺขณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สูตร มีคำไวพจน์อื่นอีกหลายศัพท์ (ดู สูตร ๒)]

ธาตุปฺปโยเค ตาว.

[พึงทราบอปาทาน]ในที่ประกอบกับธาตุก่อน

ปราชิโยเค โย อสยฺโห, ปภูโยเค ปภโว, ชนิโยเค ชายมานสฺส ปกติ จ.

บุคคลใดอันใครๆ ข่มเหงมิได้ ในที่ประกอบกับ ชิ ธาตุ ซึ่งมี ปรา เป็นอุปสรรค [บุคคลนั้นชื่อว่า อปาทาน], แดนเกิด [ชื่อว่า อปาทาน]ในที่ประกอบกับ ภู ธาตุซึ่งมี ป เป็นอุปสรรค และสิ่งของดั้งเดิมของวัตถุที่เกิดขึ้น [ชื่อว่า อปาทาน]ในที่ประกอบกับ ชน ธาตุ

[ท่านแสดงการตั้งชื่อว่า อปาทาน ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. ผู้ที่ใครๆ ข่มเหงมิได้ ชื่อว่า อปาทาน ในประโยคที่ประกอบด้วย ชิ ธาตุมี ปรา เป็นบทหน้า

๒. แดนเกิด ชื่อว่า อปาทาน ในประโยคที่ประกอบด้วย ภู ธาตุที่มี ป เป็นบทหน้า

๓. สิ่งของดั้งเดิมของวัตถุที่เกิดขึ้น ชื่อว่า อปาทาน ในประโยคที่ประกอบด้วย ชน ธาตุ

คำว่า อสยฺห สำเร็จรูปจาก น ศัพท์ + สห ธาตุ (อภิภเว = ครอบงำ) + ณฺย ปัจจัย ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า อสโห แต่รูปว่า อสยฺโห ตามฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคายนาน่าจะเป็นรูปเดิม เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์ที่รจนาขึ้นหลังปทรูปสิทธิปกรณ์มีรูปว่า ปราชิสฺสาสยฺโห = ปราชิสฺส + อสยฺโห แม้ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสิทธานตเกามุที (สูตร ๕๘๙) ซึ่งแต่งตามแนวปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ก็มีรูปว่า อสหฺย อย่างไรก็ดี รูปว่า อสโห ที่ลง อ ปัจจัยท้าย สห ธาตุก็ไม่ผิดไวยากรณ์ เพราะ อ ปัจจัยลงในกรรมสาธนะได้เหมือน ณฺย ปัจจัย และคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๖) ก็มีรูปว่า อโสฒ ซึ่งเทียบได้กับ อสห ในภาษาบาลี]

ยถา พุทฺธสฺมา ปราเชนฺติ อญฺญติตฺถิยา, หิมวตา ปภวนฺติ ปญฺจ มหานทิโย, อนวตฺตมฺหา มหาสรา ปภวนฺติ, อจิรวติยา ปภวนฺติ กุนฺนทิโย. กามโต ชายตี โสโก, ยสฺมา โส ชายเต คินิ, อุรสฺมา ชาโต ปุตฺโต, กมฺมโต ชาตํ อินฺทฺริยํ.

เช่น

พุทธสฺมา ปราเชนฺติ อญฺญติตฺถิยา	(เดียรถีย์เหล่าอื่นพ่ายแพ้พระพุทธเจ้า)
หิมวตา ปภวนฺติ ปญฺจ มหานทิโย	(แม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ เกิดจากภูเขาหิมพานต์)
อนวตตฺตมฺหา มหาสรา ปภวนฺติ	(สระใหญ่ทั้งหลายเกิดจากสระอโนดาต) [สระใหญ่นี้เกิดขึ้นจากน้ำที่ไหลมาจากสระอโนดาต]

อจิรวติยา ปภวนฺติ กุนฺนทิโย (ธารน้ำเกิดจากแม่น้ำอจิรวดี)

กามโต ชายตี โสโก (ความโศกเกิดจากความรัก)

ยสฺมา โส ชายเต คินิ (ไฟนั้นเกิดจากวัตถุใด)

อุรสฺมา ชาโต ปุตฺโต (บุตรเกิดจากอก) [เติบโตมาในอ้อมอก]

กมฺมโต ชาตํ อินฺทฺริยํ (อินทรีย์เกิดจากกรรม)

[บทว่า ปภวนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ

บทว่า พุทฺธสฺมา เป็นอปาทานซึ่งใครๆ ข่มเหงมิได้ ใช้ในที่ประกอบด้วย ปราเชนฺติ ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ

บทว่า กุนฺนที ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุ ศัพท์ + นที ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อปฺปกา นทิโย กุนฺนที (กุนนที คือ แม่น้ำเล็ก) กุ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถว่า เล็ก

คำนามที่กล่าวถึงไฟ มีใช้ ๓ บทว่า อคฺคินิ, อคฺคิ และ คินิ เหมือนคำนามที่กล่าวถึงน้ำมีใช้ ๓ บทว่า อุทก, อุท และ ทก]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺมา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ให้ พุทฺธ ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบด้วย ชิ ธาตุที่มี ปรา อุปสรรคด้วยสูตรว่า “ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ”

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

สำเร็จรูปเป็น **พุทฺธสฺมา**

นามปฺปโยเค อญฺญตฺถิตราทีหิ ยุตฺเต- นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ, นาญฺญํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ, ตโต อญฺเญน กมฺเมน, ตโต อิตรํ, อุภโต สุชาโต ปุตฺโต อิจฺจาทิ.

[อปาทาน]ในการประกอบกับนาม ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับนามศัพท์ที่มีอรรถว่า อญฺญ (อื่น) และศัพท์ว่า อิตร (นอกนี้) เป็นต้น เช่น

นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ (สิ่งอื่นนอกจากทุกข์ย่อมไม่เกิด)

นาญฺญํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ (สิ่งอื่นนอกจากทุกข์ย่อมไม่ดับ)

ตโต อญฺเญน กมฺเมน (ด้วยกรรมอื่นนอกจากกรรมนั้น)

ตโต อิตรํ (สิ่งอื่นนอกจากนี้)

อุภโต สุชาโต ปุตฺโต (บุตรผู้มีกำเนิดดีจากทั้งสองฝ่าย)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

อุปสคฺคยุตฺเตสุ อปปรีหิ วชฺชนตฺเถหิ โยเค, มริยาทาภิวิธิอตฺเถ อาโยเค, ปตินา ปตินิธิ-ปติทานตฺเถน โยเค จ.

[ชื่อว่า อปาทาน ย่อมมี]ในบทที่ประกอบกับอุปสรรค ในที่ประกอบกับ อป และ ปริ ที่มีอรรถว่า เว้น, ในที่ประกอบกับ อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มริยาทา (เขตแดน) และ อภิวิธิ (แผ่ไป), ในที่ประกอบด้วย ปติ อุปสรรคที่มีอรรถว่า ปตินิธิ (ตัวแทน) และ ปติทานะ (ให้แทน)

[อุปสรรคที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ คือ อุปสรรค ๔ ตัวอันได้แก่

๑. อป อุปสรรคที่มีอรรถว่า เว้น

๒. ปริ อุปสรรคที่มีอรรถว่า เว้น

๓. อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มริยาทา (เขตแดน) และ อภิวิธิ (แผ่ไป)

๔. ปติ อุปสรรคที่มีอรรถว่า ปตินิธิ (ตัวแทน) และ ปติทานะ (ให้แทน)]

ยถา อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา. สาลํ วชฺเชตฺวาติ อตฺโถ.

เช่น

อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา (พวกพ่อค้าหลีกออกจากศาลาย่อมมา) ความหมายก็คือ หลีกเว้นศาลา

ตถา ปริปพฺพตา เทโว วสฺสติ. ปพฺพตํ วชฺเชตฺวาติ อตฺโถ.

เช่นเดียวกันนี้

ปริปพฺพตา เทโว วสฺสติ (ฝนตกยกเว้นภูเขา) ความหมายก็คือ ฝนตกโดยเว้นภูเขา

[คำว่า สาลํ วชฺเชตฺวา (หลีกเว้นศาลา) เป็นการอธิบายความใน อปสาลาย (หลีกออกจากศาลา) ไม่ใช่แสดงอรรถของบทโดยหมายถึงการลงปัญจมีวิภัตติในอรรถกรรม]

มริยาทายํ- อาปพฺพตา เขตฺตํ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า มริยาทา (เขตแดน) เช่น

อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเขา)

[อรรถมริยาทา คือ อรรถที่แสดงถึงเขตแดน ซึ่งเป็นภายนอกจากกิริยา ในที่นี้ภูเขามิได้เป็นนา จึงเป็นภายในจากกิริยา ตั้งอยู่ (ติฏฺฐติ) ของนา อรรถมริยาทานี้แปลว่า จรด, ถึง]

อภิวิธิมฺหิ- อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ. พฺรหฺมโลกํ อภิพฺยาเปตฺวาติ อตฺโถ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า อภิวิธิ (แผ่ไป) เช่น

อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศักดิ์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก) ความหมายก็คือ เกียรติศักดิ์แผ่ไปตลอดพรหมโลก

[อรรถอภิวิธิ คือ อรรถแผ่ไปซึ่งกิริยาอยู่ภายใน ในที่นี้เกียรติศักดิ์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก โดยมีกิริยาฟุ้งขจรอยู่ภายใน อรรถอภิวิธินี้แปลว่า ถึง

บทว่า อปสาลา, ปริปพฺพต, อาปพฺพต และ อาพฺรหฺมโลก เป็นอัพยยีภาวสมาสที่เชื่อมอุปสรรค คือ อป ปริ และ อา เข้ากับบทนามที่อยู่หลัง จึงควรมีรูปติดกันเป็นบทเดียว เพราะอัพยยีภาวสมาสที่เชื่อมอุปสรรคเหล่านั้นเป็นนิจจสมาส จึงเขียนแยกรูปกันไม่ได้

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ยังกล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า อุปริปพฺพตา เทโว วสฺสติ (ฝนตกโดยรอบเหนือภูเขา) ท่านเห็นว่า อุปริ ศัพท์ที่นี้ไม่ใช่นิบาตที่แปลว่า บน, เหนือ แต่เป็นอุปสรรค ๒ บท คือ อุ + ปริ อุ อุปสรรคในที่นี้มีอรรถว่า เหนือ ส่วน ปริ อุปสรรคมีอรรถว่า โดยรอบ ดังคำอธิบายในคัมภีร์นั้นว่า

อุปริปพฺพตา เทโว วสฺสตีติ อิทํ ปน อุปริตฺยุปสคฺคทฺวเยน วุตฺตํ. โน ปริสทฺทปฺปโยควเสน. อุปริสทฺโท หิ นิปาโต. อิทํ ปน อุปสคฺควเสน วุตฺตํ.[๕๘]

“อนึ่ง ประโยคว่า อุปริปพฺพตา เทโว วสฺสติ กล่าวไว้โดยความเป็นอุปสรรค ๒ บท คือ อุ และ ปริ ไม่ใช่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการประกอบกับ ปริ ศัพท์ โดยแท้จริงแล้ว อุปริ ศัพท์เป็นนิบาต ส่วนบทนี้กล่าวไว้โดยความเป็นอุปสรรค”]

ปตินิธิมฺหิ- พุทฺธสฺมา ปติ สาริปุตฺโต ธมฺมเทสนาย อาลปติ เตมาสํ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า ปตินิธิ (ตัวแทน) เช่น

พุทฺธสฺมา ปติ สาริปุตฺโต ธมฺมเทสนาย อาลปติ เตมาสํ (พระสารีบุตรพูดเชิญชวน[มหาชน]มาฟังพระธรรมเทศนา[ของท่าน]ตลอด ๓ เดือนแทนพระพุทธเจ้า)

ปติทาเน- ฆตมสฺส เตลสฺมา ปติ ททาติ, กนกมสฺส หิรญฺญสฺมา ปติ ททาติ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า ปติทานะ (ให้แทน) เช่น

ฆตมสฺส เตลสฺมา ปติ ททาติ (ให้เนยใสแทนน้ำมันแก่เขา)

กนกมสฺส หิรญฺญสฺมา ปติ ททาติ (ให้ทองแทนเงินแก่เขา)

นิปาตยุตฺเตสุ ริเต-นานา-วินาทีหิ โยเค- ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ, เต ภิกฺขู นานากุลา ปพฺพชิตา, วินา สทฺธมฺมา นตฺถญฺโญ โกจิ นาโถ โลเก วิชฺชติ, อริเยหิ ปุถเควายํ ชโน, ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ.

ในบรรดาอปาทานที่ประกอบด้วยนิบาต[อปาทาน]ในที่ประกอบด้วย ริเต (เว้น) นานา (เว้น) วินา (เว้น) เป็นต้น เช่น

ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ (บุคคลเว้นจากพระสัทธรรม จักได้ความสุขแต่ที่ไหน)

เต ภิกฺขู นานา กุลา ปพฺพชิตา (ภิกษุเหล่านั้นต่างตระกูลกันออกบวชแล้ว)

วินา สทฺธมฺมา นตฺถญฺโญ โกจิ นาโถ โลเก วิชฺชติ (เว้นจากพระสัทธรรม ที่พึ่งอื่นอะไรที่มีอยู่ในโลกย่อมไม่มี)

อริเยหิ ปุถเควายํ ชโน (ชนผู้นี้เป็นผู้ไกลจากพระอริยเจ้าทั้งหลาย)

ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศักดิ์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก)

[อุทาหรณ์ที่ ๒ ท่านแยก นานา เป็นบทหนึ่งแล้วนำ กุลา มาเข้าสัมพันธ์ใน นานา ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ตามข้อความในกัจจายนไวยากรณ์ ความจริงน่าจะเป็นบทเดียวกันว่า นานากุลา (จากตระกูลต่างๆ) ซึ่งก็ตรงกับมติของอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๒) ที่อธิบายว่า วิวิธกุลา (จากตระกูลต่างๆ) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๑) ก็แสดงอุทาหรณ์ว่า ชนสฺมา นานา, ชเนน นานา (เว้นจากชน) ด้วยเหตุนี้ คำว่า นานา ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่ควรมีความหมายว่า เว้น แต่มีความหมายว่า ต่างๆ

อุทาหรณ์ที่ ๓ มีบทกริยา ๒ ศัพท์ คือ นตฺถิ และ วิชฺชติ ตามนัยนี้ นตฺถิ เป็นกิริยาคุมพากย์ ส่วน วิชฺชติ ให้ถือเป็นอาขยาตที่ใช้ในลักษณะของบทนาม เหมือนชื่อว่า มกฺขลิ (มักขลิโคสาล) = มา ขลิ (อย่าลื่นล้ม), อญฺญาโกณฺฑญฺญ (พระอัญญาโกณฑัญญะ) = อญฺญาสิ โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะรู้แจ้งแล้ว) ดังคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวว่า

สญฺญาย'มาขฺยาตํ นามํ ปทนฺตรยุตํปิ วา
มาขลิ โก เม วนฺทติ นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ.[๕๙]

“เมื่อปรากฏชื่อ บทอาขยาตย่อมเปลี่ยนเป็นบทนามได้ หรือบทอาขยาตที่ประกอบกับบทอื่นก็เปลี่ยนเป็นบทนามได้ เช่น มาขลิ (มักขลิโคสาล), โก เม วนฺทติ (ผู้ไหว้เราอยู่เป็นใคร) นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ (ที่พึ่งอื่นอะไรที่มีอยู่[ในโลก]ย่อมไม่มี)”]

อปิคฺคหเณน กมฺมาปาทานการกมชฺเฌปิ ปญฺจมี กาลทฺธาเนหิ.

ลงปัญจมีวิภัตติแม้ในท่ามกลางกรรมการกและอปาทานการก ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่ากาลเวลาและหนทาง ด้วย อปิ ศัพท์

ปกฺขสฺมา วิชฺฌติ มิคํ ลุทฺทโก. อิโต ปกฺขสฺมา มิคํ วิชฺฌตีติ วุตฺตํ โหติ.

เช่น

ปกฺขสฺมา วิชฺฌติ มิคํ ลุทฺทโก (นายพรานยิงเนื้อได้ภายใน ๑ ปักษ์) ความหมายก็คือนายพรานยิงเนื้อได้ภายในปักษ์หนึ่งนับแต่วันนี้

เอวํ มาสสฺมา ภุญฺชติ โภชนํ, โกสา วิชฺฌติ กุญฺชรํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มาสสฺมา ภุญฺชติ โภชนํ	(บริโภคอาหารได้ภายในหนึ่งเดือน)
โกสา วิชฺฌติ กุญฺชรํ	(ยิงช้างได้ภายในระยะทางโกสะหนึ่ง)

[ตัวอย่างแรกหมายความว่าอนุญาตให้นายพรานไปยิงเนื้อได้ภายในหนึ่งปักษ์ คือ ภายใน ๑๕ วันนี้ยังไปยิงไม่ได้ ต่อเมื่อถึงวันที่ ๑๖ จึงไปยิงได้ ในตัวอย่างนี้ ปกฺขสฺมา เป็นอปาทานที่ใช้กับกรรม คือ มิคํ และอปาทาน คือ อิโต (นับแต่นี้)

คำว่า ๑ โกสะ เท่ากับระยะ ๕๐๐ คันธนูที่โก่งแล้ว ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๙๗) กล่าวว่า ธนุปญฺจสตํ โกสํ (ระยะทาง ๕๐๐ คันธนู ชื่อว่า โกสะ) คันธนูที่โก่งแล้วมีความยาว ๔ ศอกหรือ ๒ เมตร ฉะนั้น ๑ โกสะจึงเทียบได้ ๑ กิโลเมตร หรือ ๑,๐๐๐ เมตร]

จสทฺทคฺคหเณน ปภุตฺยาทิอตฺเถ ตทตฺถปฺปโยเค จ.

[อปาทาน]ในอรรถของศัพท์ว่า ปภุติ (ตั้งแต่) เป็นต้น และในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโต, ยโต สรามิ อตฺตานํ, ยโต ปตฺโตสฺมิ วิญฺญุตํ, ยตฺวาธิกรณเมนํ, ยโต ปภุติ, ยโต ปฏฺฐาย, ตโต ปฏฺฐาย อิจฺจาทิ.

เช่น

ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโต (ดูกรน้องหญิง นับแต่เราเกิดในชาติอันประเสริฐแล้ว)

ยโต สรามิ อตฺตานํ (ตั้งแต่เราระลึกตนได้)

ยโต ปตฺโตสฺมิ วิญฺญุตํ (ตั้งแต่เราถึงความเป็นวิญญูชน) [ตั้งแต่เรารู้ความ]

ยตฺวาธิกรณเมนํ ([ย่อมรั่วรด]ซึ่งบุคคลนั้นจำเดิมแต่กาลใด)

ยโต ปภุติ (จำเดิมแต่กาลใด)

ยโต ปฏฺจาย (จำเดิมแต่กาลใด)

ตโต ปฏฺจาย (จำเดิมแต่กาลนั้น)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[๔ อุทาหรณ์แรก เป็นตัวอย่างของการใช้อปาทานในอรรถว่า ปภุติ (ตั้งแต่) คือไม่มี ปภุติ ศัพท์ปรากฏอยู่โดยตรง หากแต่เติมเข้ามาในเวลาแปล

ส่วน ๓ อุทาหรณ์หลังเป็นการใช้อปาทานกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปภุติ ตามตัวอย่างมี ๒ ศัพท์ คือ ปภุติ และ ปฏฺจาย

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมนํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอนํ แม้ในที่นี้จะแสดงบทว่า ยโต เป็นอปาทาน แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่าคำว่า ยตฺวาธิกรณํ เป็นศัพท์สมาสที่แปลว่า เพราะเหตุใด ตามนัยนี้ ลงปฐมาวิภัตติท้าย ยตฺวาธิกรณ ในอรรถเหตุ และลง สิ วิภัตติท้าย ย ศัพท์ แล้วแปลงเป็น โต ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลาว่า

ยเตหิ ปจฺจตฺตวจนสฺส โต นิทานาทีสุ.[๖๐]

"แปลงปฐมาวิภัตติท้าย ย และ ต เป็น โต ในเพราะ นิทาน ศัพท์เป็นต้น [เช่น ยโตนิทานํ, ตโตนิทานํ, ยตฺวาธิกรณํ]"

ประโยคข้างต้นมีข้อความเต็มในพระบาลีว่า

อิเธกจฺโจ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา นิมิตฺตคฺคาหี โหติ อนุพฺยญฺชนคฺคาหี. ยตฺวาธิกรณเมนํ จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ วิหรนฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนฺวาสฺสเวยฺยุํ. ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ. น รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ. จกฺขุนฺทฺริเย น สํวรํ อาปชฺชติ.[๖๑]

"ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้เห็นรูปแล้วรับรู้สัณฐานอวัยวะน้อยใหญ่ อกุศลธรรมอันต่ำทรามคือ

อภิชฌา และโทมนัสย่อมรั่วรดเธอผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด เธอย่อมไม่ประพฤติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่คุ้มครองจักขุนทรีย์ ไม่ถึงการคุ้มครองในจักขุนทรีย์”]

การประกอบรูปศัพท์ ยโต

ศัพท์เดิมเป็น ย

ให้ ย ชื่อว่า อปาทาน ในอรรถของ ปภุติ ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ”

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น **ยโต**

---

๓๑๐. รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ.

การกใดเป็นที่ปรารถนาและอื่นๆ ในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า ป้องกัน การกนั้นชื่อว่า อปาทาน

ยํ การกํ อ.การกใด *อิจฺฉิตญฺจ* อันท่าน ปรารถนาแล้ว ด้วย *ปโยเค* ในที่ประกอบ *ธาตูนํ* แห่งธาตุ ท. *รกฺขณตฺถานํ* ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

รกฺขณตฺถานํ ธาตูนํ ปโยเค ยํ อิจฺฉิตํ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

การกใดเป็นที่ปรารถนาในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า ป้องกัน การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

จการาธิการโต อนิจฺฉิตญฺจ.

การกอันไม่เป็นที่ปรารถนาก็ชื่อว่า อปาทาน เพราะการตามมาของ จ ศัพท์ด้วย

รกฺขณํ เจตฺถ นิวารณํ ตายนญฺจ.

อนึ่ง การห้าม และการป้องกัน ชื่อว่า รักขณะ ในสูตรนี้

[คำว่า รกฺขณ มีความหมายตามศัพท์ว่า รักษา, คุ้มครอง หมายถึง การห้าม และการป้องกัน]

กาเก รกฺขนฺติ ตณฺฑุลา, ยวา ปฏิเสเธนฺติ คาโว.

เช่น

กาเก รกฺขนติ ตณฺฑุลา (ย่อมป้องกันกาจากข้าวสาร) [ป้องกันกาไม่ให้มากินข้าวสาร]

ยวา ปฏิเสเธนฺติ คาโว (ย่อมห้ามฝูงวัวจากข้าวบาเล่ย์) [ระวังไม่ให้วัวมากินข้าวบาเล่ย์]

[ตามนัยที่กล่าวมานี้ ข้าวสารและข้าวบาเล่ย์เป็นสิ่งของที่เจ้าของหวงแหน (ปรารถนา) เมื่อมาผูกประโยคที่มีกริยาว่า ป้องกัน หรือ ห้าม ให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ อย่างไรก็ตามกฎข้อนี้ไม่แน่นอน มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์ธรรมบทที่ประกอบเป็นวิภัตติที่ ๒ เช่น จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี (บัณฑิตพึงรักษาจิต)]

การประกอบรูปศัพท์ ยวา

ศัพท์เดิมเป็น ยว

ให้ ยว ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ด้วยสูตรว่า “รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ”

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ยวา**

อนิจฺฉิตํ ยถา ปาปา จิตฺตํ นิวารเย, ปาปา นิวาเรนฺติ, ราชโต วา โจรโต วา อคฺคิโต วา อุทกโต วา นานาภยโต วา นานาโรคโต วา นานาอุปทฺทวโต วา อารกฺขํ คณฺหนฺตุ.

การกอันไม่เป็นที่ปรารถนา เช่น

ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงห้ามจิตจากบาป)

ปาปา นิวาเรนฺติ (ย่อมห้ามจิตจากบาป)

ราชโต วา โจรโต วา อคฺคิโต วา อุทกโต วา นานาภยโต วา นานาโรคโต วา นานา-

อุปทฺทวโต วา อารกฺขํ คณฺหณฺตุ (จงถือเอาการคุ้มครอง[ให้ปลอดภัย]จากพระราชา โจร อัคคีภัย อุทกภัย ภัยต่างๆ โรคต่างๆ และอันตรายต่างๆ)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ บาปเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา ให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ เหมือนกันกับสิ่งที่หวงแหนข้างต้น]

การประกอบรูปศัพท์ ปาปา

ศัพท์เดิมเป็น ปาป

ให้ ปาป ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ด้วย จ ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตรว่า "รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ"

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี"

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สฺมาสฺมึนํ วา"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ปาปา**

“อิจฺฉิต”มิติ วตฺตเต.

บทว่า อิจฺฉิตํ (เป็นที่ปรารถนา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๑. เยน วาทสฺสนํ.

การไม่เห็นของการกใด[อันผู้แอบซ่อนอยู่]ปรารถนาแล้ว การกนั้นชื่อว่า อปาทาน ได้บ้าง

อทสฺสนํ อ.การไม่เห็น *เยน การเกน* โดยการกใด *อนฺตรธายนฺเตน* อันผู้แอบซ่อนอยู่ *อิจฺฉิตํ* ปรารถนาแล้ว ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน *วา* บ้าง ฯ

[บทว่า อทสฺสนํ เป็นภาวสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า การไม่เห็น, อันไม่เห็น ตามสนามหลวงแปล ทั้งสองบทรวมกันว่า *เยน การเกน อทสฺสนํ* อ. อันอันการกใดไม่เห็น ความจริงบทว่า เยน การเกน ซึ่งลงตติยาวิภัตตินี้อาจลงฉัฏฐีวิภัตติได้เป็นรูปว่า ยสฺส การกสฺส อทสฺสนํ แปลว่า การไม่เห็นของการกใด การใช้คำในลักษณะนี้เป็นที่เข้าใจง่ายตามภาษาไทย]

เยน อทสฺสนมิจฺฉิตํ อนฺตรธายนฺเตน, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ วา.

การไม่เห็นของการกใดอันผู้แอบซ่อนอยู่ปรารถนาแล้ว การกนั้น มีชื่อว่า อปาทาน ได้บ้าง

[เยน ในประโยคนี้ สนามหลวงแปลเป็น อนภิหิตกัตตาใน อทสฺสนํ คือ แปลประโยคอย่างนี้ว่า อ. อันอันการกใดไม่เห็น แต่ในที่นี้แปลว่า โดย เหมือน By ในภาษาอังกฤษซึ่งแสดงอนภิหิตกัตตาเช่นกัน

ถ้าเทียบกับตัวอย่างที่นำมาข้างหน้าแล้ว คำว่า เยน หมายถึง พระอุปัชฌาย์ซึ่งศิษย์ไม่ต้องการให้เห็นตน จึงไปหลบซ่อน บทที่มีลักษณะเช่นนี้ต้องกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕]

อนฺตรธาเนวายํ.

อปาทานการกนี้ ย่อมมีในการหลบซ่อนนั่นเอง

อุปชฺฌายา อนฺตรธายติ สิสฺโส. นิลียตีติ อตฺโถ.

เช่น

อุปชฺฌายา อนฺตรธายติ สิสฺโส (ศิษย์หลบซ่อนจากพระอุปัชฌาย์) ความหมายก็คือ ศิษย์หลบซ่อนอยู่

การประกอบรูปศัพท์ อุปชฺฌายา

ศัพท์เดิมเป็น อุปชฺฌาย

ให้ อุปชฺฌาย ชื่อว่า อปาทาน ในการหลบซ่อนด้วยสูตรว่า “เยน วาทสฺสนํ”

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อุปชฺฌายา**

มาตาปิตูหิ อนฺตรธายติ ปุตฺโต.

บุตรหลบซ่อนจากมารดาบิดา

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

เชตวเน อนฺตรหิโต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า เชตวเน อนฺตรหิโต (หายไปแล้วในพระเชตวัน)

[คำว่า เชตวเน ลง สฺมึ วิภัตติ ไม่ลง สฺมา วิภัตติ ดังที่สูตรระบุไว้ก็ได้ เนื่องจากสูตรนี้มี วา ศัพท์ทำให้กระจายเป็นวิภัตติอื่นได้อีก นั่นคือรูปวิภัตติที่ ๗ ดังอุทาหรณ์ข้างต้น

อุทาหรณ์ของ วา ศัพท์ในสูตรนี้ท่านแสดงตัวอย่างเป็นบทลงสัตตมีวิภัตติว่า เชตวเน อนฺตรหิโต อย่างไรก็ตาม อาจจะมีบทที่ลงจตุตถีวิภัตติได้บ้าง ดังเช่นตัวอย่างในพระบาลี (ม. มู. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖-๔๗) ว่า อนฺตรธายิสฺสามิ สมณสฺส โคตมสฺส (ข้าพเจ้าจักอันตรธานแก่พระสมณโคดม)]

เยนาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า เยน (ของการกใด)

ยกฺโข ตตฺเถว อนฺตรธายติ.

บทว่า เยน (ของการกใด) มีประโยชน์เพื่อการห้ามวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ยกฺโข ตตฺเถว อนฺตรธายติ (ยักษ์หายไปในที่นั้นนั่นเทียว)

[ในประโยคข้างต้น ยักษ์มิได้หลบซ่อนใคร และ ตตฺถ (ในที่นั้น) ก็ไม่ใช่บุคคลผู้สามารถเห็นได้ จึงไม่ได้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ อย่างไรก็ตามประโยคนี้ ถ้าแปลว่า หายไป ก็จะเข้าใจได้ดี ในประโยคข้างต้นไม่มีผู้ต้องการจะหลบซ่อน จึงสร้างประโยคในลักษณะเช่นนี้ ถ้าใช้ อนฺตรธายติ ให้มีความหมายว่า หลบ-ซ่อน แล้วให้กระจายผู้หลบซ่อนเป็นวิภัตติที่ ๑ ผู้ที่ไม่ต้องการให้เห็นเป็นวิภัตติที่ ๕ ลักษณะอย่างนี้เป็นลักษณะพิเศษของกริยาตัวนี้ ที่สามารถสร้างประโยคได้ ๒ อย่าง]

---

๓๑๒. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลป-ทิสาโยค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณ-ปุพฺพโยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถน-โถกากตฺตูสุ จ.

การกใดเป็นไปแล้วใน ทูร ศัพท์, อนฺติก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และใกล้, ระยะทาง, ระยะเวลา, การลบ ตฺวา ปัจจัย, การประกอบกับทิศและอรรถว่าทิศ, การจำแนก, การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งดเว้น), ความหมดจด, ความหลุดพ้น, เหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ, ความสงัด, จำนวน, การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น, การจองจำ, ศัพท์ที่แสดงคุณ, การถาม, การตอบ, อรรถเล็กน้อย และเหตุซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา การกนั้นชื่อว่า อปาทาน หรืออื่นๆ

ยํ การกํ อ.การกใด *ปวตฺตํ* เป็นไปแล้ว *ทูรนฺติกทฺธกาล ฯเปฯ โถกากตฺตูสุ* ใน ทูร ศัพท์, อนฺติก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และใกล้, ระยะทาง, ระยะเวลา, การลบ ตฺวา ปัจจัย, การประกอบกับทิศและอรรถว่า ทิศ, การจำแนก, การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งดเว้น), ความหมดจด, ความหลุดพ้น, เหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ, ความสงัด, จำนวน, การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น, การจองจำ, ศัพท์เป็นเครื่องแสดงซึ่งคุณ, การถาม, การตอบ, อรรถเล็กน้อย และเหตุซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา ท. *อปาทานํ* จ ชื่อว่า อปาทาน ด้วย ฯ

[สูตรนี้ใช้บทสมาสยาวและมีการทำเอกเสส ลบบทระหว่างสมาส จึงทำให้แปลยาก มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาและปทรูปสิทธิปกรณ์ทีละบท ดังนี้

- ทูรญฺจ อนฺติกญฺจ ทูรนฺติกํ (สมาหารทวันทสมาส)

- ทูรนฺติกญฺจ ทูรนฺติกตฺถญฺจ ทูรนฺติกํ (สรูเปกเสส ลบ ทูรนฺติกตฺถ ศัพท์หลัง)

- อทฺธา จ กาโล จ อทฺธกาลา (อสมาหารทวันทสมาส)

- อทฺธกาลานํ นิมฺมานํ อทฺธกาลนิมฺมานํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ตฺวาปจฺจยสฺส โลโป ตฺวาโลโป (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ลบ ปจฺจย ศัพท์ท่ามกลางสมาส)

- ทิสา จ ทิสตฺโถ จ ทิสา (สรูเปกเสส ลบ ทิสตฺถ ศัพท์หลัง)

- ทิสาหิ โยโค ทิสาโยโค (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- วิภชนํ วิภตฺติ (ภาวสาธนะ)

- อารติยา ปโยโค อารปฺปโยโค (ตติยาตัปปุริสสมาส ลบ ติ ศัพท์เพื่อให้คำสละสลวย)

- เหตุ จ เหตฺวตฺโถ จ เหตุ (สรูเปกเสส ลบ เหตฺวตฺถ ศัพท์หลัง)

- ปุพฺพสทฺเทน โยโค ปุพฺพโยโค (ตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สทฺท ศัพท์ท่ามกลางสมาส)

- คุณสฺส วจนํ คุณวจนํ (ฉัฏฐีกัมมตัปปุริสสมาส)

- น กตฺตา อกตฺตา (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ทูรนฺติกญฺจ อทฺธกาลนิมฺมานญฺจ ตฺวาโลโป จ ทิสาโยโค จ วิภตฺตญฺจ อารปฺปโยโค จ สุทฺธญฺจ ปโมจนญฺจ เหตุ จ วิวิตฺตญฺจ อารปฺปโยโค จ สุทฺธญฺจ ปโมจนญฺจ เหตุ จ วิวิตฺตญฺจ ปมาณญฺจ ปุพฺพโยโค จ พนฺธนญฺจ คุณวจนญฺจ ปญฺหญฺจ กถนญฺจ โถกญฺจ อกตฺตา จาติ ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลป-ทิสา-โยควิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณ-ปุพฺพโยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถน-โถกากตฺตาโร (อสมาหารทวันทสมาส)

คำแปลข้างต้นนี้กล่าวตามรูปวิเคราะห์ในศัพท์สมาส ในวุตติท่านจะอธิบายโดยเพิ่มเติมข้อความบางอย่างเพื่อให้ได้ความหมายที่สมบูรณ์ต่อไป

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงวิภัตติอื่นอันได้แก่ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ในอรรถอปาทาน จึงแปลว่า หรืออื่นๆ

อุทาหรณ์ในสูตรนี้เกี่ยวกับอปาทานในที่ประกอบด้วยนามศัพท์มี ทูร เป็นต้น จัดเป็นสัททอปาทาน คือ อปาทานโดยศัพท์ ซึ่งพบในที่ประกอบกับกิริยาเหมือนในสูตรว่า ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้อีกสูตรหนึ่ง]

ทูรตฺเถ อนฺติกตฺเถ อทฺธนิมฺมาเน กาลนิมฺมาเน ตฺวาโลเป ทิสาโยเค วิภตฺเต อารติปฺปโยเค สุทฺธตฺถปฺปโยเค ปโมจนตฺถปฺปโยเค เหตฺวตฺเถ วิวิตฺตตฺถปฺปโยเค ปมาณตฺเถ ปุพฺพโยเค พนฺธนตฺถปฺ-

ปโยเค คุณวจเน ปญฺเห กถเน โถกตฺเถ อกตฺตริ จ ยทวธิภูตํ เหตุกมฺมาทิภูตญฺจ, ตํ การกํ อปาทานสญฺญํ โหติ.

การกใดเป็นเขตแดน และเป็นเหตุหรือกรรมเป็นต้น ใน ทูร ศัพท์และอรรถว่า ไกล, ใน อนฺติก ศัพท์และอรรถว่า ใกล้, ระยะทาง, ระยะเวลา, การลบ ตฺวา ปัจจัย, การประกอบกับทิศ และอรรถว่า ทิศ, การจำแนก, การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งดเว้น), การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า สุทฺธ (หมดจด), การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปโมจน (หลุดพ้น), ในอรรถเหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ, ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า วิวิตฺต (สงัด), ในศัพท์ที่มีอรรถว่า ปมาณ (จำนวน), ในการประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์, ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า พนฺธน (จองจำ), ในศัพท์ที่แสดงคุณ, ในการถาม, ในการตอบ, ในอรรถเล็กน้อย และในเหตุซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

[คำว่า ยทวธิภูตํ เหตุกมฺมาทิภูตญฺจ (การกใดเป็นเขตแดน และเป็นเหตุหรือกรรมเป็นต้น) นั้น หมายความว่า อปาทานการกที่ตั้งชื่อด้วยสูตรนี้บางศัพท์เป็นเขตแดนที่เรียกว่า อรรถอปาทาน แปลว่า จาก บางศัพท์แม้จะตั้งชื่ออปาทานก็มีอรรถเหตุหรือกรรมเป็นต้น แปลว่า เพราะ, ซึ่ง ฯลฯ ตามสมควร อปาทานประเภทนี้เป็นสัททอปาทาน

คำว่า ทูรตฺถ ในวุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทูรญฺจ ทูรตฺถญฺจ ทูรตฺถํ (ทูรัตถะ คือ ทูร ศัพท์ และอรรถว่า ไกล) แม้คำว่า อนฺติกตฺถ ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺติกญฺจ อนฺติกตฺถญฺจ อนฺติกตฺถํ (อันติกัตถะ คือ อนฺติก ศัพท์ และอรรถว่า ใกล้)

คำว่า สุทฺธ (ความหมดจด) ในสูตร หมายถึง สุทฺธตฺถปฺปโยค คือ การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า สุทฺธ (หมดจด) ซึ่งได้แก่ สุทฺธ, วิสุทฺธ, อสํสฏฺฐ, สุทฺธิ เป็นต้น ตามสำนวนภาษาเรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงวัตถุอาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวัตถุอาศัยคือความหมดจด แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า หมดจด แม้คำว่า ปโมจน ก็หมายถึง ปโมจนตฺถปฺปโยค คือ การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปโมจน (หลุดพ้น) ดังนี้เป็นต้น]

จสทฺเทน ยถาโยคํ ทุติยา ตติยา ฉฏฺฐี จ.

ลงทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ หรือฉัฏฐีวิภัตติ ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ

ในอรรถอปาทาน เช่น ทูรํ คามํ อาคโต (มาจากหมู่บ้านไกล), ทูเรน คาเมน อาคโต (มาจากหมู่บ้านไกล) เป็นต้น]

เอตฺถ จ ทูรนฺติกญฺจ ทูรนฺติกตฺถญฺจาติ ทูรนฺติกนฺติ สรูเปกเสสํ กตฺวา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในสูตรนี้พึงทราบว่า บทว่า ทูรนฺติก ท่านกล่าวไว้โดยกระทำเป็นสรูเปกเสสสมาส ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า (ทูรันติกะ คือ ทูร ศัพท์, อนฺติก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และใกล้)

[ในสูตรเป็นบทสมาสยาวๆ ท่านตัดเอาเฉพาะศัพท์ว่า ทูรนฺติก มาอธิบายก่อน กล่าวคือ อธิบายว่าเป็นสรูเปกเสสะ คือ ศัพท์ที่ถูกลบให้เหลือศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงศัพท์เดียว ในที่นี้ท่านอธิบายว่าลบ ทูรนฺติกตฺถ ท่านถือว่ามีรูปเหมือนกัน ทั้งๆ ที่ศัพท์หลังมีคำว่า อตฺถ อยู่โดยเหมือนกันเพียงบางส่วน แต่ในวุตติท่านตั้งแยกกันเป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งก็ได้แปลไว้ต่างกันดังที่ปรากฏ

ตามรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า ทูรนฺติก มีความหมาย ๓ อย่าง คือ

๑. ทูร ศัพท์
๒. อนฺติก ศัพท์
๓. อรรถว่า ไกลและใกล้]

เตน ทูรนฺติกตฺถปฺปโยเค ตทตฺเถ จ อปาทานสญฺญา โหติ.

เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อปาทาน ย่อมมีในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่าไกลและใกล้ และในอรรถ[ว่าไกลและใกล้]นั้น

[แม้ว่า ทูรนฺติก จะมีความหมาย ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว แต่ ทูร ศัพท์และ อนฺติก ศัพท์ยังหมายความถึงศัพท์ที่มีอรรถเหมือน ทูร และ อนฺติก อันได้แก่ อารกา (ไกล), อารา (ไกล) อาสนฺน (ใกล้), สมีป (ใกล้) เป็นต้น ตามนัยนี้จัดเป็นเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบางส่วน คือ ทูร และ อนฺติก ศัพท์ แต่เจตนาให้หมายถึง หมู่ คือ ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ทั้งสองนี้

พึงสังเกตว่าข้อความในสูตรมีเพียง ทูรนฺติก (ทูร ศัพท์, อนฺติก ศัพท์ และอรรถว่าไกลและใกล้) ไม่ใช่ ทูรนฺติกตฺถปฺปโยค (การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่าไกลและใกล้) แต่ในคำอธิบายท่านอธิบายเป็น ทูรนฺติกตฺถปฺปโยค ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาเหมือน สุทฺธ ศัพท์ที่กล่าวมาแล้ว]

ทูรตฺถปฺปโยเค ตาว.

ลำดับแรก ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ไกล

กีว ทูโร อิโต นฬการคาโม, ตโต หเว ทูรตรํ วทนฺติ, คามโต นาติทูเร. อารกา เต โมฆ-ปุริสา อิมสฺมา ธมฺมวินยา, อารกา เตหิ ภควา.

เช่น

กีว ทูโร อิโต นฬการคาโม	(หมู่บ้านช่างสานอยู่ไกลเท่าไรจากที่นี้)
ตโต หเว ทูรตรํ วทนฺติ	(ย่อมกล่าวว่าไกลกว่าฟ้าและดินนั้นนั่นเทียว)
คามโต นาติทูเร	(ในที่ไม่ไกลนักจากหมู่บ้าน)
อารกา เต โมฆปุริสา อิมสฺมา ธมฺมวินยา	(โมฆบุรุษเหล่านั้นเป็นผู้ไกลจากพระธรรม-วินัยนี้)
อารกา เตหิ ภควา	(พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ไกลจากบุคคลเหล่านั้น)

[๓ ประโยคแรกเป็นการใช้อปาทานการกในที่ประกอบกับ ทูร ศัพท์โดยตรง บทว่า อิโต, ตโต และ คามโต เป็นอปาทานการก ใน ๒ ประโยคนั้นหลังเป็นการใช้อปาทานการกในที่ประกอบกับ อารกา ซึ่งมีความหมายว่า ไกล เช่นเดียวกัน ในสองประโยคหลังนี้ บทว่า ธมฺมวินยา และ เตหิ เป็นอปาทานการก

ในบางแห่ง อารกา เป็นนิบาตในอรรถว่า ใกล้ พึงประกอบอปาทานการกในที่ประกอบกับ อารกา นี้ด้วย ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

ตถา อารกาติ อรหํ อาสนฺนภาวโตติ อตฺโถ.[๖๒]

"นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้ใกล้ หมายความว่า เพราะความเป็นผู้ใกล้"

เย สมฺมา ปฏิปชฺชนฺติ สุปฺปณีตาธิมุตฺติกา
อารกา เตหิ อาสนฺเน เตนาปิ อรหํ ชิโน.[๖๓]

"ชนเหล่าใดมีอัธยาศัยอันประณีตงดงาม ย่อมปฏิบัติโดยชอบ พระพุทธเจ้าอยู่ใกล้กับชนเหล่านั้นในที่ใกล้ เพราะเหตุนั้น พระชินเจ้าจึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อรหํ มีศัพท์เดิมมาจาก อารกา (ผู้ใกล้) แปลง อารกา เป็น อรหํ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยทางไวยากรณ์ที่สำเร็จรูปโดยไม่ต้องมีสูตรกำกับ]

การประกอบรูปศัพท์ อิโต

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ให้ อิม ชื่อว่า อปาทาน ในการประกอบกับ ทูร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ทูรนฺติก” เป็นต้น
ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”
ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”
ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง อิม เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **อิโต**

ทูรตฺเถ- ทูรโตว นมสฺสนฺติ, อทฺทส ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ.

[ใช้อปาทานการก]ในอรรถว่า ทูร (ไกล) เช่น

ทูรโตว นมสฺสนฺติ	(ย่อมนมัสการแต่ไกลนั่นเทียว)
อทฺทส ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ	(เห็นผู้เดินทางมาแต่ไกลนั่นเทียว)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้นเป็นการนำ ทูร ศัพท์มาเป็นอปาทานการก ในเวลาสัมพันธ์ให้สัมพันธ์ว่า ทูรโต เป็นอปาทานใน นมสฺสนฺติ และ อทฺทส ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตทตฺเถ อปาทานสญฺญา โหติ (ชื่อว่า อปาทาน ย่อมมีในอรรถว่าไกลและใกล้นั้น)]

อนฺติกตฺถปฺปโยเค- อนฺติกํ คามา, อาสนฺนํ คามา, สมีปํ คามา. คามสฺส สมีปนฺติ อตฺโถ.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ใกล้ เช่น

อนฺติกํ คามา	(ที่ใกล้ของหมู่บ้าน)
อาสนฺนํ คามา	(ที่ใกล้ของหมู่บ้าน)
สมีปํ คามา	(ที่ใกล้ของหมู่บ้าน) ความหมายก็คือ ที่ใกล้ของหมู่บ้าน

[ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ใกล้ ท่านให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ โดยถือว่าเป็นสัททอปาทาน จึงอธิบายว่า คามา เป็น คามสฺส (ของหมู่บ้าน) ไม่อธิบายเป็น คามโต (จากหมู่บ้าน)

อนึ่ง ท่านมิได้แสดงอุทาหรณ์ของการใช้อปาทานในอรรถว่า ใกล้ เหมือนในอรรถว่า ไกล ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทั้งนี้คงเป็นเพราะไม่พบอุทาหรณ์เช่นนี้ในพระไตรปิฎก]

ทุติยา ตติยา จ.

ลงทุติยาวิภัตติหรือตติยาวิภัตติ[ในที่ดังกล่าวได้ด้วย]

ทูรํ คามํ อาคโต, ทูเรน คาเมน อาคโต. ทูรโต คามา อาคโตติ อตฺโถ. ทูรํ คาเมน วา. อนฺติกํ คามํ อาคโต, อนฺติกํ คาเมน วา, อาสนฺนํ คามํ, อาสนฺนํ คาเมน วา อิจฺจาทิ.

เช่น

ทูรํ คามํ อาคโต	(มาแล้วจากหมู่บ้านไกล)
ทูเรน คาเมน อาคโต ทูรํ คาเมน วา	(มาแล้วจากหมู่บ้านไกล ความหมายคือ มาแล้วจากหมู่บ้านอันไกล หรือจะใช้ว่า ทูรํ คาเมน ก็ได้)
อนฺติกํ คามํ อาคโต อนฺติกํ คาเมน วา	(มาแล้วจากหมู่บ้านใกล้ หรือจะใช้ว่า อนฺติกํ คาเมน ก็ได้)
อาสนฺนํ คามํ อาสนฺนํ คาเมน วา	([มาแล้ว]จากหมู่บ้านอันใกล้ หรือจะใช้ว่า อาสนฺนํ คาเมน ก็ได้)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

อทฺธกาลานํ นิมฺมานํ นาม ปริมาณํ. ตสฺมึ คมฺยมาเน-

ขึ้นชื่อว่าระยะทางและระยะเวลา เป็นจำนวน[ของหนทางและเวลา] เมื่อระยะทางและระยะเวลานั้นถูกรู้อยู่ [เป็นอปาทานการก]

อิโต มถุราย จตูสุ โยชเนสุ สงฺกสฺสํ, ราชคหโต ปญฺจจตฺตาลีสโยชนมตฺถเก สาวตฺถิ.

เช่น

อิโต มถุราย จตูสุ โยชเนสุ สงฺกสฺสํ	(มีเมืองสังกัสสะใน ๔ โยชน์จากเมืองมถุรานี้)
ราชคหโต ปญฺจจตฺตาลีสโยชน-มตฺถเก สาวตฺถิ	(มีเมืองสาวัตถีในที่สุดแห่ง ๔๕ โยชน์นับจากเมืองราชคฤห์)

[คำว่า มถุราย และ ราชคหโต เป็นอปาทานการก ในที่นี้ท่านต้องการแสดงว่า ให้ใช้อปาทานกับศัพท์ที่เป็นจุดตั้งต้นการนับระยะทาง]

กาลนิมฺมาเน- อิโต เอกนวุติกปฺปมตฺถเก วิปสฺสี ภควา โลเก อุทปาทิ. อิโต วสฺสสหสฺสจฺจเยน พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ.

[ใช้อปาทานการก]ในระยะเวลา เช่น

อิโต เอกนวุติกปฺปมตฺถเก วิปสฺสี ภควา โลเก อุทปาทิ (พระผู้มีพระภาควิปัสสีเสด็จอุบัติในโลกในที่สุดแห่ง ๙๑ กัป นับจากภัทรกัปนี้)

อิโต วสฺสสหสฺสจฺจเยน พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ (พระพุทธเจ้าจักเสด็จอุบัติในโลกในกาลล่วงไปแห่งพันปีจากนี้)

[คำว่า อิโต ในประโยคทั้งสองเป็นอปาทานการก คือ เป็นจุดเริ่มต้นการนับระยะเวลา]

ตฺวาปจฺจยนฺตสฺส โลโป นาม ตทตฺถสมฺภเวปิ อวิชฺชมานตา.

ขึ้นชื่อว่าการลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้าย คือ การไม่ปรากฏอยู่[ของบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด] แม้เมื่อควรมีอรรถของบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดนั้น

[คำว่า ตฺวาโลป เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือ การกล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งหมายถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบางส่วนคือการลบ ตฺวา ปัจจัย แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือการลบบทที่ลง ตฺวา ปัจจัย ดังท่านอธิบายว่า ตฺวาปจฺจยนฺตสฺส โลโป นาม (ขึ้นชื่อว่าการลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้าย)

คำว่า การลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้าย มิได้หมายถึงการลบจริงๆ แต่เป็นการไม่กล่าวถึงบทดังกล่าวซึ่งเป็นที่ประจักษ์โดยความหมายแล้ว เช่นประโยคว่า ปาสาทํ อภิรุหิตฺวา สงฺกเมยฺย (พึงขึ้นปราสาทแล้วย้ายไป) อาจกล่าวเป็นประโยคว่า ปาสาทา สงฺกเมยฺย (พึงย้ายจากปราสาท) โดยมีอรรถของบทที่ลง ตฺวา ปัจจัยแอบแฝงอยู่ ดังนั้น คำว่า ปาสาทา สงฺกเมยฺย จึงมิได้หมายถึงภาวะที่บุคคลผู้อยู่ในปราสาทแล้วย้ายออกไป แต่มุ่งให้หมายถึงการอนุญาตผู้ที่ยังมิได้อยู่ในปราสาทให้ขึ้นสู่ปราสาทหลังหนึ่งแล้วย้ายไปสู่ปราสาทอีกหลังหนึ่ง]

ตสฺมึ ตฺวาโลเป กมฺมาธิกรเณสุ.

เมื่อมีการลบ ตฺวา ปัจจัยนั้น [ให้ใช้อปาทานการก]ในอรรถกรรมและอธิกรณะ

ปาสาทา สงฺกเมยฺย. ปาสาทํ อภิรุหิตฺวา สงฺกเมยฺยาติ อตฺโถ.

เช่น

ปาสาทา สงฺกเมยฺย (พึงย้ายจากปราสาท) ความหมายก็คือ พึงขึ้นสู่ปราสาทหลังหนึ่งแล้วก็ย้ายไป[สู่ปราสาทอีกหลังหนึ่ง]

ตถา หตฺถิกฺขนฺธา สงฺกเมยฺย.

เช่นเดียวกันนี้ มีอุทาหรณ์ว่า หตฺถิกฺขนฺธา สงฺกเมยฺย (พึงย้ายจากคอช้าง) [ขึ้นคอช้างเชือกหนึ่ง แล้วย้ายไปสู่คอช้างอีกเชือกหนึ่ง]

อภิธมฺมา ปุจฺฉนฺติ. อภิธมฺมํ สุตฺวา วา.

ถามจากพระอภิธรม หรือว่า เรียนพระอภิธรรมแล้ว [ถามขึ้น]

อภิธมฺมา กถยนฺติ. อภิธมฺมํ ปจิตฺวา วา.

ตอบจากพระอภิธรรม หรือว่า สาธยายพระอภิธรรมแล้ว [จึงตอบ]

อาสนา วุฏฺฐเหยฺย. อาสเน นิสีทิตฺวา วา.

พึงลุกจากอาสนะ หรือว่า นั่งบนอาสนะแล้ว [พึงลุกขึ้น]

[ตัวอย่างเหล่านี้เป็นการอธิบายวิภัตติที่ ๕ ที่มีการละข้อความอยู่ในพากย์ คำที่ละอยู่ คือ บทที่ลง ตฺวา ปัจจัยซึ่งท่านได้แสดงไว้นั้น อนึ่ง การใช้อปาทานในอรรถกรรมและอธิกรณะ หมายถึง อรรถที่ละไว้ ไม่ใช่อรรถของบทที่ลงปัญจมีวิภัตติจริงๆ]

ทิสตฺถวาจีหิ โยเค ทิสตฺเถ จ.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ทิศ และในอรรถว่า ทิศ

อิโต สา ปุริมา ทิสา, อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา, อิโต สา ปจฺฉิมา ทิสา, อิโต สา อุตฺตรา ทิสา, อวีจิโต อุปริ ภวคฺคา, อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา อิจฺจาทิ.

เช่น

อิโต สา ปุริมา ทิสา	(ทิศนั้นเป็นทิศตะวันออกจากภูเขาสิเนรุนี้)
อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา	(ทิศนั้นเป็นทิศใต้จากภูเขาสิเนรุนี้)
อิโต สา ปจฺฉิมา ทิสา	(ทิศนั้นเป็นทิศตะวันตกจากภูเขาสิเนรุนี้)
อิโต สา อุตฺตรา ทิสา	(ทิศนั้นเป็นทิศเหนือจากภูเขาสิเนรุนี้)
อวีจิโต อุปริ ภวคฺคา	(จากอเวจีนรกจรดภวัคคพรหมเบื้องบน)
อุทฺธํ ปาทตลา	(เบื้องบนจากฝ่าเท้า)

อโธ เกสมตฺถกา　　　　(เบื้องล่างจากปลายผม)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในที่นี้ บทว่า อิโต, ภวคฺคา, ปาทตลา และ เกสมตฺถกา เป็นอปาทานในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ อันได้แก่ ปุริมา, ทกฺขิณา, ปจฺฉิมา, อุตฺตรา, อุปริ, อุทฺธํ และ อโธ

คำว่า ทิสตฺถวาจีหิ โยเค ทิสตฺเถ จ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิสา ใน ทิสาโยค ว่า ทิสา จ ทิสตฺโถ จ ทิสา (ทิสา คือ ทิศ และอรรถว่าทิศ) แล้วจึงวิเคราะห์ต่อมาว่า ทิสาหิ โยโค ทิสาโยโค (ทิสาโยคะ คือการประกอบกับ[ศัพท์แสดง]ทิศ และอรรถว่าทิศ)]

ทิสตฺเถ- ปุรตฺถิมโต ทกฺขิณโตติอาทิ.

[ใช้อปาทานการก]ในอรรถว่า ทิศ เช่น

ปุรตฺถิมโต　　　　(จากทิศตะวันออก)

ทกฺขิณโต　　　　(จากทิศใต้)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

เอตฺถ ปน สตฺตมิยตฺเถ โตปจฺจโยปิ ภวิสฺสติ.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์[ว่า ปุรตฺถิมโต และ ทกฺขิณโต] ทั้งสองนี้ ลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติได้บ้าง

[อุทาหรณ์ว่า ปุรตฺถิมโต และ ทกฺขิณโต ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีโดยตั้งชื่ออปาทานในอรรถว่า ทิศ ด้วยสูตรนี้ หรือลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติก็ได้ ตามนัยหลังแปลว่า ในทิศตะวันออก หรือในทิศใต้

บางท่านเห็นว่าการกำหนดเป็นอปาทานใน ทิสาโยค ไม่จำเป็นนัก เพราะหากเป็นตามนี้ก็ต้องลงปัญจมีวิภัตติอย่างเดียวท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ ความจริงปฐมาวิภัตติเป็นต้นก็ลงได้เช่นเดียวกันเหมือนคำว่า ปุริมา ทิสา ในประโยคว่า อิโต สา ปุริมา ทิสา (ทิศนั้นเป็นทิศตะวันออกจากภูเขาสิเนรุนี้)

บทว่า อิโต เป็นบทที่ประกอบด้วยศัพท์ที่แสดงอรรถว่า ทิศ คือ ปุริมา ทิสา ส่วน ปุริมา ทิสา เป็นศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ แม้บทว่า ปุรตฺถิมโต และ ทกฺขิณโต ทั้งสองบทนี้ก็เป็นศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ เช่นกัน]

วิภตฺตํ นาม สยํ วิภตฺตสฺเสว ตทญฺญโต คุเณน วิภชนํ. ตสฺมึ วิภตฺเต-

การจำแนกสิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้วด้วยคุณสมบัติโดยความเป็นสิ่งอื่นจากสิ่งดังกล่าวนั้น ชื่อว่า วิภัตตะ [ใช้อปาทานการก]ในการจำแนกนั้น

[คำว่า สยํ วิภตฺตสฺเสว (สิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้ว) คือ สิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้วตามธรรมชาติของสิ่งนั้น หมายความว่า สิ่งที่จะนำมาเปรียบเทียบกันจะต้องมีความต่างกันโดยคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งก่อนจึงจะนำมาเปรียบเทียบกันแล้วผูกเป็นประโยคได้]

ยโต ปณีตตโร วา วิสิฏฺฐตโร วา นตฺถิ, อตฺตทนฺโต ตโต วรํ, กิญฺจาปิ ทานโต สีลเมว วรํ, ตโต มยา สุตา อสฺสุตเมว พหุตรํ, สีลเมว สุตา เสยฺโย.

เช่น

ยโต ปณีตตโร วา วิสิฏฺฐตโร วา นตฺถิ	(ธรรมอันประณีตกว่าก็ดี ธรรมอันประเสริฐกว่าก็ดี กว่าพระนิพพานใด ย่อมไม่มี)
อตฺตทนฺโต ตโต วรํ	(ผู้มีตนอันฝึกแล้วเป็นผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์อาชาไนยที่ฝึกแล้วนั้น)
กิญฺจาปิ ทานโต สีลเมว วรํ	(ศีลนั่นเทียวประเสริฐกว่าทานเป็นไหนๆ)
ตโต มยา สุตา อสฺสุตเมว พหุตรํ	(ความรู้ที่ยังไม่เคยได้ฟังนั้นแหละ มีมากกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้วนั้น)
สีลเมว สุตา เสยฺโย	(ศีลนั่นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อต้องการแสดงความเปรียบขั้นกว่า สิ่งที่ถูกเปรียบให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ เรียกว่า อปาทาน]

ฉฏฺฐี จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติได้ด้วย

ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ ปวรํ ยทิทํ สุคตวินโย.

เช่น

ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ ปวรํ ยทิทํ สุคตวินโย	(พระวินัยของพระสุคตนี้ประเสริฐกว่าลัทธิปาสัณฑะทั้ง ๙๖)

[บทว่า ฉนฺนวุตีนํ เป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ การเปลี่ยนลิงค์ และเป็นวจนวิปัลลาสนัย คือ การเปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ เอกพจน์ว่า ฉนฺนวุติยา แต่กลับใช้เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ ตาม ปาสณฺฑานํ กล่าวคือ ตามปกติศัพท์แสดงจำนวนตั้งแต่ วีสติ (๒๐) ถึง นวุติ (๙๐) ใช้เป็นเอกพจน์อิตถีลิงค์ เท่านั้น แต่ในที่นี้ใช้เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ จึงเป็นวิปัลลาสนัยทั้ง ๒ ประการ]

อารติปฺปโยโค นาม วิรมณตฺถสทฺทปฺปโยโค.

การประกอบศัพท์ที่มีความหมายว่า เว้น ชื่อว่า การประกอบกับ อารติ ศัพท์

[คำว่า อารติปฺปโยค (การประกอบกับ อารติ ศัพท์) หมายถึง ศัพท์ที่มีความหมายว่า งดเว้น เช่น อารติ, วิรติ และ ปฏิวิรต เป็นต้น บทว่า อารติ จึงเป็นนิทัสสนนัย คือ การแสดงตัวอย่างเป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ต่อไป]

ตตฺถ อสทฺธมฺมา อารติ, วิรติ ปาปา, ปาณาติปาตา เวรมณิ, อทินฺนาทานา ปฏิวิรโต, อปฺปฏิวิรโต มุสาวาทา.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า งดเว้น นั้น เช่น

อสทฺธมฺมา อารติ	(เว้นห่างจากความประพฤติที่มิใช่ของสัตบุรุษ)
วิรติ ปาปา	(การงดเว้นจากบาป)
ปาณาติปาตา เวรมณิ	(การงดเว้นจากปาณาติบาต)
อทินฺนาทานา ปฏิวิรโต	(การงดเว้นจากอทินนาทาน)
อปฺปฏิวิรโต มุสาวาทา	(ผู้ไม่งดเว้นจากมุสาวาท)

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า คำว่า อารปฺปโยค กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๒๙) ซึ่งการกล่าวถึงอปาทานการกในการประกอบกับ อารา (อารกา) นิบาต อย่างไรก็ตามในวุตติของกัจจายนะได้อธิบาย อารปฺปโยค ว่ามาจาก อารติปฺปโยค โดยกล่าวตามคัมภีร์วารติกะ ซึ่งเป็นสูตรเพิ่มในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๔) ความจริง อารติปฺปโยค นับเข้าใน ภยโยค (การประกอบกับ ภย ศัพท์) หรือ วิวิตฺตปฺปโยค (การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า สงัด) แล้วไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีก]

สุทฺธตฺถปฺปโยเค- โลภนีเยหิ ธมฺเมหิ สุทฺโธ อสํสฏฺโจ, มาติโต จ ปิติโต จ สุทฺโธ อนุปกฺกุฏฺโจ อครหิโต.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า หมดจด เช่น

โลภนีเยหิ ธมฺเมหิ สุทฺโธ อสํสฏฺโจ (ผู้หมดจดไม่เกลือกกลั้วจากธรรมที่น่าต้องการ)

มาติโต จ ปิติโต จ สุทฺโธ อนุปกฺกุฏฺโจ อครหิโต (ผู้หมดจดทั้งฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา เป็นผู้ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกติเตียน)

ปโมจนตฺถปฺปโยเค- ปริมุตฺโต ทุกฺขสฺมาติ วทามิ, มุตฺโต มารพนฺธนา, น เต มุจฺจนฺติ มจฺจุนา, มุตฺโตหํ สพฺพปาเสหิ.

[ใช้อปาทานการก] ในการประกอบศัพท์ที่มีความหมายว่า หลุดพ้น เช่น

ปริมุตฺโต ทุกฺขสฺมาติ วทามิ (เราย่อมกล่าวว่าภิกษุนั้นพ้นแล้วจากทุกข์)

มุตฺโต มารพนฺธนา (พ้นแล้วจากบ่วงมาร)

น เต มุจฺจนฺติ มจฺจุนา (ชนเหล่านั้นย่อมไม่พ้นจากความตาย)

มุตฺโตหํ สพฺพปาเสหิ (เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งหลาย)

เหตฺวตฺเถ สรูเปกเสสสฺส คหิตตฺตา เหตฺวตฺถปฺปโยเค จ สพฺพนามโต.

[ลงปัญจมีวิภัตติ]ท้ายสรรพนามในอรรถว่า เหตุ และในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ เพราะถือเอาสรูเปกเสสสมาส

[คำว่า เหตุ ในสูตรที่กล่าวว่า เหตุวิวิตฺต เป็นต้นเป็นเอกเสสสมาสประเภทสรูปะ กล่าวคือ ลบศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเสียศัพท์หนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุ จ เหตฺวตฺโถ จ เหตุ (เหตุ คือ เหตุและอรรถว่า เหตุ) ในที่นี้ลบบทว่า เหตฺวตฺถ เบื้องหลัง]

กสฺมา นุ ตุมฺหํ ทหรา น มียเร, กสฺมา อิเธว มรณํ ภวิสฺสติ, กสฺมา เหตุนา, ยสฺมา จ กมฺมานิ กโรนฺติ, ยสฺมาติห ภิกฺขเว, ตสฺมาติห ภิกฺขเว เอวํ สิกฺขิตพฺพํ, ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณ, ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา, กึการณา.

เช่น

กสฺมา นุ ตุมฺหํ ทหรา น มียเร (คนหนุ่ม[ในตระกูล]ของท่านไม่ตายเพราะอะไรหรือ)

กสฺมา อิเธว มรณํ ภวิสฺสติ (ความตายจักมีในที่นี้เพราะอะไร)

กสฺมา เหตุนา (เพราะเหตุอะไร)

ยสฺมา จ กมฺมานิ กโรนฺติ	(กระทำกรรมทั้งหลายเพราะเหตุใด)
ยสฺมาติห ภิกฺขเว	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุใด ในโลกนี้)
ตสฺมาติห ภิกฺขเว เอวํ สิกฺขิตพฺพํ	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น พวกเธอพึงศึกษาในพระศาสนานี้อย่างนี้)
ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณ	(ดูกรพราหมณ์ เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพระพุทธเจ้า)
ยสฺมา การณา	(เพราะเหตุใด)
ยสฺมา การณา	(เพราะเหตุนั้น)
กึการณา	(เพราะเหตุอะไร)

[ท่านให้ตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตรนี้แล้วลงปัญจมีวิภัตติท้ายสรรพนามคือ ย, ต และ กึ เป็นต้นในอรรถว่า เหตุ ดังอุทาหรณ์ว่า ยสฺมา, ตสฺมา, กสฺมา บทเหล่านี้ต้องไม่มีคำแสดงเหตุ เช่น การณา หรือ เหตุนา กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ หมายถึง การมีศัพท์แสดงเหตุกล่าวไว้โดยตรงตัวอย่างว่า กสฺมา เหตุนา, ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา, กึการณา คำว่า เหตุนา, การณา ในอุทาหรณ์เหล่านี้ให้ลง สฺมา วิภัตติท้ายสุทธนามในอรรถเหตุด้วยสูตรว่า การณตฺเถ จ ส่วนคำว่า กสฺมา, ยสฺมา และ ตสฺมา ตั้งชื่ออปาทานในการประกอบกับศัพท์แสดงเหตุด้วยสูตรนี้ แล้วลงปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า อปาทาเน ปญฺจมี

อนึ่ง ในคำว่า กึการณา บทว่า กึ เป็นเหตวัตถัปปโยคะเช่นเดียวกัน แต่ปรากฏเป็นรูปสมาสเท่านั้น (กรรมธารยสมาส)]

ทุติยา ฉฏฺฐี จ.

ลงทุติยาวิภัตติ หรือฉัฏฐีวิภัตติได้

กึ การณํ, ตํ กิสฺส เหตุ, กิสฺส ตุมฺเห กิลมถ.

เช่น

กึ การณํ	(เพราะเหตุอะไร)
ตํ กิสฺส เหตุ	(ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร)
กิสฺส ตุมฺเห กิลมถ	(พวกท่านเหน็ดเหนื่อยเพราะเหตุอะไร)

[ในตัวอย่างแรก ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอปาทาน แปลว่า “เพราะ” ในตัวอย่างที่ ๒ และที่ ๓ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอปาทาน ทั้งหมดนี้เป็นหน้าที่ของ จ ศัพท์ในสูตรนี้]

เกน เหตฺนา, เกน การเณน, เยนมิเธกจฺเจ สตฺตา, เตน นิมิตฺเตน, เตน วุตฺตมิจฺจาทีสุ “เหตฺวตฺเถ จา”ติ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า เหตฺวตฺเถ จ ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

เกน เหตุนา	(เพราะเหตุอะไร)
เกน การเณน	(เพราะเหตุอะไร)
เยนมิเธกจฺเจ สตฺตา	(เพราะเหตุใด เหล่าสัตว์บางจำพวกในโลกนี้)
เตน นิมิตฺเตน	(เพราะเหตุนั้น)
เตน วุตฺตํ	(เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวแล้ว)

[ท่านแสดงว่าลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุได้อีกด้วย]

วิวิตฺตํ นาม วิเวจนํ.

ความสงบ ชื่อว่า วิวิตตะ

ตทตฺถปฺปโยเค- วิวิตฺโต ปาปกา ธมฺมา, วิวิจฺเจว กาเมหิ, วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สงบ นั้น เช่น

วิวิตฺโต ปาปกา ธมฺมา	(สงัดแล้วจากบาปธรรม)
วิวิจฺเจว กาเมหิ	(สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย)
วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ	(สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย)

ปมาณตฺเถ ตติยา จ.

[ใช้อปาทานการก]ในความหมายว่า จำนวน หรือขนาด และลงตติยาวิภัตติอีกด้วย

อายามโต จ วิตฺถารโต จ โยชนํ คมฺภีรโต จ ปุถุลโต จ โยชนํ จนฺทภาคาย ปริมาณํ, ปริกฺเขปโต นวโยชนสตปริมาโณ มชฺฌิมปเทโส, ทีฆโส นว วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยา ปมาณิกา กาเรตพฺพา.

เช่น

อายามโต จ วิตฺถารโต จ โยชนํ (โยชน์หนึ่งโดยความยาว โยชน์หนึ่งโดยความกว้าง

คมฺภีรโต จ ปุถุลโต จ โยชนํ จนฺทภาคาย ปริมาณํ	โยชน์หนึ่งโดยความลึก โยชน์หนึ่งโดยความหนา เป็นขนาดของแม่น้ำจันทภาคา)
ปริกฺเขปโต นวโยชนสต-ปริมาโณ มชฺฌิมปเทโส	(มัชฌิมประเทศมีขนาด ๙๐๐ โยชน์โดยรอบ)
ทีฆโส นว วิทตฺถิโย สุคต-วิทตฺถิยา ปมาณิกา กาเรตพฺพา	(พึงกระทำ ๙ คืบโดยคืบของพระสุคต ให้เป็นประมาณตามความยาว)

[อุทาหรณ์หลังหมายความว่า พึงทำจีวรให้ยาว ๙ คืบพระสุคต

คำว่า อายามโต, วิตฺถารโต และ ปริกฺเขปโต เป็นอปาทาน แม้จะลง โต ปัจจัยในอรรถอปาทานก็จริงอยู่ แต่ไม่มีสภาพของการแยกออกจากกัน ดังนั้นจึงควรแปลเป็นตติยาวิเสสนะว่า “โดย” ฉะนั้น บทอปาทานเหล่านี้ จึงเป็นอปาทานโดยศัพท์เท่านั้น

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า อายามโต ลง โต ปัจจัยในด้วยการแบ่งสูตรว่า กฺวจิ โต ในสูตร กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ]

เอตฺถ จ “สฺมาหิสฺมึน”มิจฺจาทิโต “สฺมา”ติ จ “โส วา”ติ จ วตฺตมาเน-

อนึ่ง เมื่อบทว่า สฺมา (สฺมา วิภัตติ) จากสูตรเป็นต้นว่า สฺมาหิสฺมึนํ และสูตรว่า โส วา (เป็น โส ได้บ้าง) ตามมา[ปรากฏ]ในสูตรนี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๑๓. ทีโฆเรหิ.

แปลง สฺมา วิภัตติที่อยู่ท้าย ทีฆ ศัพท์ และ โอร ศัพท์ เป็น โส ได้บ้าง

อาเทโส อ. โส อาเทศ *โหติ* ย่อมมี *ฐาเน* ในตำแหน่ง *สฺมาสฺส* ของ สฺมา วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ทีโฆเรหิ* จาก ทีฆ ศัพท์ และ โอร ศัพท์ ท. *วา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้ยังเป็นเรื่องของการแสดงจำนวนอยู่ เป็นสูตรที่ต่อเนื่องจากสูตรที่แล้ว]

ทีฆโอรอิจฺเจเตหิ สฺมาวจนสฺส โสอาเทโส โหติ วา.

แปลง สฺมา วิภัตติท้ายศัพท์เหล่านี้คือ ทีฆ และ โอร เป็น โส ได้บ้าง

ทีฆโส, ทีฆมฺหา วา, โอรโส, โอรมฺหา วา.

เช่น

ทีฆโส ทีฆมฺหา วา	(โดยส่วนยาว หรือ ทีฆมฺหา)
โอรโส โอรมฺหา วา	(จากฝั่งนี้ หรือ โอรมฺหา)

การประกอบรูปศัพท์ ทีฆโส

ศัพท์เดิมเป็น ทีฆ

ให้ ทีฆ ชื่อว่า อปาทาน ในการประกอบกับความหมายว่า จำนวน ด้วยสูตรว่า “ทูรนฺติก” เป็นต้น

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย ทีฆ ศัพท์เป็น โส ด้วยสูตรว่า “ทีโฆเรหิ”

สำเร็จรูปเป็น **ทีฆโส**

ตติยา จ.

หรือลงตติยาวิภัตติ

โยชนํ อายาเมน, โยชนํ วิตฺถาเรน, โยชนํ อุพฺเพเธน สาสปราสิ.

เช่น

โยชนํ อายาเมน, โยชนํ วิตฺถาเรน, โยชนํ อุพฺเพเธน สาสปราสิ (กองเมล็ดผักกาด โยชน์หนึ่งโดยความยาว โยชน์หนึ่งโดยความกว้าง โยชน์หนึ่งโดยความสูง)

[ข้อนี้หมายความว่า กองเมล็ดผักกาดยาวกว้างและสูงอย่างละหนึ่งโยชน์ บทว่า อายาม เป็นต้น ลงตติยาวิภัตติได้ ไม่ต้องตั้งชื่ออปาทาน]

ปรมตฺถวาจเกน ปุพฺพสทฺเทน โยโค ปุพฺพโยโค.

การใช้ศัพท์ว่า ปุพฺพ ที่แสดงความหมายว่า ก่อน เรียกว่า ปุพพโยคะ

[คำว่า ปุพฺพ ในที่นี้ ใช้ในความหมายว่า ก่อน ความจริงคำนี้มีความหมายอื่นจากนี้ได้อีก คือ ทิศตะวันออก, น้ำหนอง และโคน แต่ในที่นี้หมายเอาความหมายว่า ก่อน เท่านั้น]

เอตฺถ จ ปุพฺพคฺคหณํ อทิสตฺถวุตฺติโน ปุพฺพาทิคฺคหณสฺสุปลกฺขณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ปุพฺพ ศัพท์ในสูตรนี้ พึงทราบว่าเป็นเครื่องกำหนดหมาย ปุพฺพ เป็นต้น ซึ่งมิได้เป็นไปในอรรถว่า ทิศ

เตน ปราทิโยเคปิ.

เพราะเหตุนั้น [การใช้อปาทานย่อมมี]ในที่ประกอบศัพท์ว่า ปร เป็นต้นด้วย

ยถา ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา, อิโต ปุพฺเพ นาโหสิ, ตโต ปรํ ปจฺจนฺติมา ชนปทา, ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา, ตโต อปเรน สมเยน, ตโต อุตฺตริมฺปิ อิจฺจาทิ.

เช่น

ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลก่อนตรัสรู้นั่นเทียว)
อิโต ปุพฺเพ นาโหสิ	(มิได้มีในกาลก่อนเวลานี้)
ตโต ปรํ ปจฺจนฺติมา ชนปทา	(ถัดจากพื้นที่นั้นไป เป็นชนบทชายแดน)
ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา	(ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์)
ตโต อปเรน สมเยน	(ในสมัยอื่นจากสมัยนั้น)

ตโต อุตฺตริมฺปิ (แม้ยิ่งกว่านั้น)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในอุทาหรณ์ข้างต้นนี้ ศัพท์ที่ประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์จะกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ ท่านกล่าวว่า ปุพฺพ ศัพท์ใน ปุพฺพโยค มีความหมายว่า ก่อน และเป็นอุปลักขณนัย คือ แสดงตัวอย่างเพียงอย่างเดียว แต่ก็มีความหมายครอบคลุมอย่างอื่นๆ ด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารได้รับเศวตฉัตรโดยตรง และยังได้รับเครื่องราชกกุธ-ภัณฑ์อีก ๔ อย่าง คือ

๑. พระมหาพิชัยมงกุฎ

๒. พระแสงขรรค์ชัยศรี

๓. วาลพีชนี

๔. ฉลองพระบาท

อีกด้วย ในที่นี้ ปุพฺพ ศัพท์ที่ท่าน ใช้ มีความหมายครอบคลุมถึงศัพท์กลุ่มเดียวกัน คือ ปร, อปร, ทกฺขิณ, อุตฺตร และ อธร]

พนฺธนตฺถปฺปโยเค พนฺธนเหตุมฺหิ อิเณ ปญฺจมี ตติยา จ โหติ.

ในการใช้ศัพท์ที่มีความหมายว่า จองจำ ให้ลงปัญจมีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติใน[ศัพท์แสดง]หนี้ที่เป็นเหตุแห่งการจองจำ

สตสฺมา พทฺโธ นโร รญฺญา, สเตน วา พทฺโธ นโร.

เช่น

สตสฺมา พทฺโธ นโร รญฺญา หรือว่า สเตน พทฺโธ นโร (คนอันพระราชาจองจำเพราะหนี้ร้อย)

[หนี้เป็นเหตุให้พระราชาต้องจองจำบุคคลนั้น ให้กระจายคำนามที่แสดงหนี้เป็นวิภัตติที่ ๕]

ผลสาธนเหตุภูตสฺส คุณสฺส วจนํ คุณวจนํ.

ศัพท์ที่แสดงคุณสมบัติซึ่งเป็นเหตุยังผลให้สำเร็จ เรียกว่า คุณวจนะ

ตสฺมึ คุณวจเน ปญฺจมี ตติยา จ.

ลงปัญจมีวิภัตติ หรือตติยาวิภัตติในศัพท์ที่แสดงคุณสมบัตินั้น

อิสฺสริยา ชนํ รกฺขติ ราชา อิสฺสริเยน วา, สีลโต นํ ปสํสนฺติ สีเลน วา, ปญฺญาย วิมุตฺตมโน อิจฺจาทิ.

เช่น

อิสฺสริยา ชนํ รกฺขติ ราชา (พระราชาย่อมรักษาประชาชนเพราะตำแหน่ง)
อิสฺสริเยน วา หรือว่า อิสฺสริเยน
สีลโต นํ ปสํสนฺติ สีเลน วา (ย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นเพราะศีล) หรือว่า สีเลน
ปญฺญาย วิมุตฺตมโน (มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะปัญญา)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ความเป็นใหญ่เป็นคุณสมบัติของพระราชาที่ทำให้พระองค์ต้องคุ้มครองประชาชน ศีลเป็นเหตุให้ชนทั้งหลายสรรเสริญบุคคลผู้นั้น และปัญญาเป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น เหตุชนิดนี้เรียกว่า คุณเหตุ คือ เหตุที่แสดงคุณสมบัติ ท่านจึงนำมากล่าวอีก ซึ่งถึงแม้ว่าจะกล่าวเหตวัตถะไว้แล้วก็ตาม ดังคำอธิบายของคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

เหตฺวตฺเถติ อิมินา สิทฺเธปิ ปุนวจนํ คุณเหตุนิยมตฺถํ.[๖๔]

“แม้ข้อความสำเร็จได้ด้วยคำว่า เหตฺวตฺเถ นี้ การกล่าวซ้ำอีกมีประโยชน์เพื่อกำหนดคุณเหตุ”]

ปญฺหกถเนสุ- กุโตสิ ตฺวํ, กุโต ภวํ, ปาฏลิปุตฺตโต.

[ใช้อปาทานการก]ในการถามและตอบ เช่น

กุโตสิ ตฺวํ (ท่านมาจากไหน)
กุโต ภวํ (ท่านผู้เจริญมาจากไหน)
ปาฏลิปุตฺตโต (มาจากเมืองปาฏลิบุตร)

[ในฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์อธิบายว่า ถ้ากล่าวว่า กุโต อาคจฺฉสิ (ท่านมาจากไหน) ให้ตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตรว่า ยสฺมาทเปติ เป็นต้น เพราะมีสภาพแยกออกจากกิริยา คือ มา แต่ถ้าใช้กิริยาคุมพากย์เป็น อสิ ในลักษณะของการถามและตอบ ก็ไม่มีลักษณะของการแยกจากกิริยาเช่นนั้น จึงตั้งชื่ออปาทานใน กึ ศัพท์ และ ปาฏลิปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรนี้]

เอตฺถ จ กถนํ นาม วิสฺสชฺชนํ.

อนึ่ง ในการถามและตอบนี้ การตอบชื่อว่า กถนะ

[ตามปกติ กถ ธาตุในอรรถว่า กถน ใช้ในความหมายว่า พูด, กล่าว (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดอย่างชัดเจน) แต่ในที่นี้หมายถึง การกล่าวตอบ เพราะมี ปญฺห ที่หมายถึงการถามประกอบร่วมกันใน ปญฺหกถเนสุ ตามหลักภาษาเรียกว่า โคพลิพัทธนัย คือ นัยที่เหมือนวัวและวัวถึก หมายความว่า เมื่อ พลิพทฺธ แสดงถึงวัวถึก โค ศัพท์ในที่นี้ก็หมายถึง โคประเภทอื่นจากวัวถึก คือ วจฺฉ (ลูกวัว) ทมฺม (วัวรุ่น) ชรคฺคว (วัวแก่)]

โถกตฺเถ อสตฺววจเน กรเณ ตติยา จ.

[ใช้อปาทานการก]ในศัพท์ที่แสดงสิ่งที่มิใช่สิ่งของ ซึ่งมีความหมายว่า เล็กน้อย หรือลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ

[คำว่า สตฺว เป็นคำไวพจน์ของ ทพฺพ หมายถึง สิ่งของที่เป็นรูปธรรมหรือสภาวะที่เป็นนามธรรม]

โถกา มุจฺจติ, โถเกน มุจฺจติ วา, อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ อปฺปมตฺตเกน วา, กิจฺฉา มุจฺจติ กิจฺเฉน วา.

เช่น

โถกา มุจฺจติ หรือว่า โถเกน มุจฺจติ	(หลุดพ้นโดยเล็กน้อย)
อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ หรือว่า อปฺปมตฺตเกน	(หลุดพ้นโดยเล็กน้อย)
กิจฺฉา มุจฺจติ หรือว่า กิจฺเฉน	(หลุดพ้นโดยความยากลำบาก)

[ประโยคแรกหมายความว่า หลุดพ้นนิดหน่อย คือ ยังหลุดพ้นไม่สิ้นเชิง บทว่า โถกา, อปฺปมตฺตกา และ กิจฺฉา ซึ่งกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ นี้ แสดงคุณลักษณะ คือ ความเล็กน้อยและความยากลำบาก ซึ่งมิได้เป็นสิ่งของ (ทัพพะ)

และการใช้ โถก ศัพท์ในที่นี้เป็นการใช้อย่างอุปลักขณนัย คือ การแสดงเพียงตัวอย่างเท่านั้น กล่าวคือ มีศัพท์อื่นๆ ที่มีความหมายอย่างเดียวกันนี้ด้วย

ท่านกล่าวว่า ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะด้วย จ ศัพท์ แต่บทว่า โถเกน, อปฺปมตฺตเกน และ กิจฺเฉน ที่นี้แปลเป็นตติยาวิเสสนะเพื่อให้เหมาะสมกับภาษาไทย แม้บทว่า โถกา, อปฺปมตฺตกา และ กิจฺฉา ก็แปลเป็นตติยาวิเสสนะเช่นกัน แต่นิสสัยพม่าและพยาขยาของสิงหลแปลวิภัตติทั้งสองหมวดว่า “ด้วย”]

อกตฺตริ อการเก ญาปกเหตุมฺหิ- กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา อุสฺสนฺนตฺตา วิปุลตฺตา อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุวิญฺญาณํ, น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺเพสญฺจ เอกสทิส-ภาวาปตฺติโต.

หุตฺวา อภาวโตนิจฺจา อุทยพฺพยปีฬนา
ทุกฺขา อวสวตฺติตฺตา อนตฺตาติ ติลกฺขณํ.

[ใช้อปาทานการก]ในญาปกเหตุ (เหตุที่ยังให้รู้) ซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา เช่น

กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา อุสฺสนฺนตฺตา วิปุลตฺตา อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุวิญฺญาณํ	(จักขุวิญญาณเกิดขึ้น เพราะกรรมถูกกระทำ สั่งสมแล้ว เพิ่มพูนไพบูลย์แล้ว)
น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺเพสญฺจ เอกสทิสภาวา-ปตฺติโต	(นามรูปนี้มิใช่เป็นสิ่งที่ปราศจากเหตุปัจจัย เพราะ[เมื่อไม่มีเหตุ]ก็ถึงความเป็นสภาพอย่างเดียวกันของสัตว์ทั้งหมดในภูมิทั้งปวง ในกาลทุกเมื่อ)

หุตฺวา อภาวโตนิจฺจา อุทยพฺพยปีฬนา
ทุกฺขา อวสวตฺติตฺตา อนตฺตาติ ติลกฺขณํ.

"สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วไม่คงอยู่ยั่งยืน, เป็นทุกข์ เพราะความเกิดและความเสื่อมเบียดเบียน และเป็นอนัตตา เพราะความไม่เป็นไปในอำนาจ ลักษณะนี้คือไตรลักษณ์"

[คำว่า อกตฺตริ ท่าน อธิบายว่า อการเก (ซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา) หมายความว่า เหตุ มีลักษณะคล้ายกับเหตุกัตตา เพราะเหตุกัตตาก็เป็นเหตุให้คนอื่นทำกิริยาเหมือนเหตุ ท่านจึงกล่าวการปฏิเสธเช่นนี้ไว้ในฐานะที่อาจเกิดความสงสัยได้ ดังข้อความกล่าวว่า

ยตฺถ อาสงฺกา, ตตฺถ ปฏิเสโธ กาตพฺโพ.[๖๕]

"ความสงสัยมีอยู่ในที่ใด พึงกระทำการปฏิเสธไว้ในที่นั้น"

คำว่า ญาปกเหตุมฺหิ นั้นแสดงอภิเธยยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง หมายความว่า อกตฺตริ หมายถึง ญาปกเหตุ

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามมติของนิสสัยพม่า คือ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ และปทรูปสิทธิภาสาฎีกา แต่ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

อการเก การกเหตฺโต อญฺญสฺมึ ญาปกเหตุมฺหิ.

“ในญาปกเหตุ ที่มิใช่การกเหตุ คือนอกจากการกเหตุ”

นัยนี้คำว่า อการก หมายถึง ญาปกเหตุที่แสดงให้รู้ผลโดยอ้อมมิใช่การกเหตุที่แสดงผลโดยตรง

ในตัวอย่างแรก บทว่า กตตฺตา, อุปจิตตฺตา, อุสฺสนฺนตฺตา และ วิปุลตฺตา เป็นญาปกเหตุ คือเหตุแสดงให้รู้ว่าจะมีจักขุวิญญาณเกิดขึ้น หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมที่ได้กระทำแล้วนั้นทำให้ทราบว่าจะเกิดจักขุวิญญาณตามมาในอนาคต ประโยคนี้สามารถเปลี่ยนเป็นประโยคเหตุกัตตุวาจกว่า กมฺมํ กตํ อุปจิตํ อุสฺสนฺนํ วิปุลํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปาเทติ (กรรมที่ถูกกระทำแล้ว ถูกสั่งสมแล้ว เพิ่มพูนมากขึ้นแล้วแผ่ออกไปแล้วย่อมยังจักขุวิญญาณให้เกิดขึ้น) ในกรณีที่เป็นเหตุกัตตุวาจกก็ไม่ต้องลงปัญจมีวิภัตติ

ตัวอย่างที่ ๒ คำว่า เอกสทิสภาวาปตฺติโต เป็นญาปกเหตุที่แสดงให้รู้ว่า นามรูปนั้นมิได้มีสภาพปราศจากเหตุปัจจัย เพราะถ้าหากว่าไม่มีเหตุปัจจัยอันมีอวิชชาเป็นต้นเหล่าสัตว์ในภูมิทั้งปวง ในกาลทุกเมื่อตั้งแต่ปฏิสนธิ จนถึงจุติก็ควรเหมือนกันหมด

ในคาถาข้างต้น คำว่า อภาวโต, อุทยพฺพยปีฬนา และ อวสวตฺติตฺตา เป็นญาปกเหตุ]

“ปญฺจมี”ติ วตฺตเต.

บทว่า ปญฺจมี (ปัญจมีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๔. การณตฺเถ จ.

ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ

ปญฺจมี อ.ปัญจมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *การณตฺเถ* ในอรรถว่าเหตุ ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ ทำหน้าที่ดึง ปญฺจมี ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

กโรติ อตฺตโน ผลนฺติ การณํ, การกเหตุ (ชนกเหตุ)

เหตุใดย่อมกระทำผลของตน เพราะเหตุนั้น เหตุนั้นชื่อว่า การณะ คือ การกเหตุ (หรือชนกเหตุ)

[การกเหตุ คือ เหตุที่ทำให้ผลเกิดขึ้น หรือเรียกว่า ชนกเหตุ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดขึ้น]

ตสฺมึ การณตฺเถ ปญฺจมีวิภตฺติ โหติ.

ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถเหตุนั้น

วิกปฺเปนายํ เหตฺวตฺเถ ตติยาย จ วิหิตตฺตา.

ปัญจมีวิภัตติย่อมลงในอรรถเหตุโดยความไม่แน่นอน เพราะลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุได้ด้วย

[แม้ว่าสูตรนี้จะไม่มี วา ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน แต่เนื่องจากมีสูตรที่ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุอยู่แล้ว สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่ไม่บังคับแน่นอน]

อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อทสฺสนา เอวมิทํ ทีฆมทฺธานํ สนฺธาวิตํ สํสริตํ, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, วิญฺญาณนิโรธา อิจฺจาทิ.

เช่น

อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อทสฺสนา เอวมิทํ ทีฆมทฺธานํ สนฺธาวิตํ สํสริตํ (ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้อันเราและท่านเร่ร่อนท่องเที่ยวไปแล้ว เพราะไม่ตรัสรู้ เพราะไม่แทงตลอด และเพราะไม่เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง)

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา	(สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ	(วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)
อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ	(ความดับแห่งสังขารย่อมมี เพราะอวิชชาดับด้วยอรหัตตมรรคโดยไม่เหลือนั่นเทียว)
สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ	(ความดับแห่งวิญญาณย่อมมี เพราะสังขารดับ)
วิญฺญาณนิโรธา	(เพราะวิญญาณดับ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อนนุโพธา

ศัพท์เดิมเป็น อนนุโพธ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถว่าเหตุ ด้วยสูตรว่า “การณตฺเถ จ”
แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **อนนุโพธา**

[ในประโยคว่า อนนุโพธา เป็นต้น บทว่า อทฺธานํ ใน ทีฆมทฺธานํ (ทีฆํ + อทฺธานํ) เป็นวุตตกรรม

คำว่า อทฺธาน มาจาก อา บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีอรรถเหมือน อทฺธา = อา บทหน้า + ธา ธาตุ + อ ปัจจัย บาลีมีบางศัพท์ที่ลง ยุ และ อ ปัจจัย เช่น สิกฺขน = สิกฺขา, ภิกฺขน = ภิกฺขา, ติติกฺขน = ติติกฺขา, วีมํสน = วีมํสา เป็นต้น

เหตุในภาษาบาลี มี ๓ ประเภทตามลักษณะ คือ

๑. ชนกเหตุ เหตุทำให้เกิดขึ้น เช่น พีชาย องฺกุโร ชายติ (หน่อย่อมเกิดเพราะเมล็ด)

๒. สัมปาปกเหตุ เหตุทำให้ถึง เช่น นาวาย ตีรํ ปาปุณาติ (ย่อมถึงฝั่งเพราะเรือ)

๓. ญาปกเหตุ เหตุยังให้รู้โดยอ้อม เช่น ธูมโต อคฺคิ อตฺถีติ ญายติ (ย่อมรู้ว่ามีไฟ เพราะควันไฟ)

อีกนัยหนึ่ง เหตุมี ๓ ประเภทตามวิภัตติ คือ

๑. ตติยาเหตุ เหตุที่ลงตติยาวิภัตติ แปลว่า "เพราะ"

๒. ปัญจมีเหตุ เหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า "เพราะ"

๓. สัตตมีเหตุ เหตุที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า "ในเพราะ"

เหตุทั้ง ๓ อย่างนี้อาจเป็นชนกเหตุหรือสัมปาปกเหตุได้ตามสมควร แต่สัมปาปกเหตุมีใช้น้อยในภาษาบาลี ส่วนญาปกเหตุลงปัญจมีวิภัตติเท่านั้นด้วยสูตรว่า ทูรนฺติก เป็นต้น]

กสฺมึ อตฺเถ ฉฏฺฐี.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอะไร

๓๑๕. สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สามิสฺมึ* ในเจ้าของ ฯ

โก จ สามี.

อนึ่ง เจ้าของคืออะไร

๓๑๖. ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

ทรัพย์ของเจ้าของใดก็ดี มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

ปริคฺคโห วา อ.ทรัพย์ ก็ดี *ยสฺส ปติโน* แห่งเจ้าของใด *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ *ตํ ปติชาตํ* อ.เจ้า-ของนั้น สามี ชื่อว่า สามี ฯ

[คำแปลสูตรข้างต้นกล่าวตามมติของปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๙๑) แต่ปทรูปสิทธิคัณฐิแปลอีกอย่างหนึ่งว่า

ทรัพย์ของอรรถใดก็ดี มีอยู่ อรรถนั้นอันเป็นเจ้าของแห่งทรัพย์นั้น ชื่อว่า สามี

โดยมีคำแปลตามศัพท์ว่า

ปริคฺคโห อ. ทรัพย์ *ยสฺส อตฺถสฺส วา* แห่งอรรถใด ก็ดี *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ *โส อตฺโถ* อ. อรรถนั้น *ปติ* อันเป็นเจ้าของ *ตํ ปริคฺคหํ* แห่งทรัพย์นั้น *สามี* ชื่อว่า สามี

คำแปลตามมตินี้สอดคล้องกับวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่จะกล่าวต่อไป แต่เนื่องจากคำแปลนี้เข้าใจยาก ทั้งในวุตติของสูตร ๙๑ ก็มิได้กล่าวไว้เช่นนี้ จึงเข้าใจว่าวุตติของสูตรนี้แสดงคำอธิบายไว้เท่านั้น มิได้มุ่งแปลสูตรไว้โดยตรง]

ปริคฺคยฺหตีติ ปริคฺคโห.

สิ่งที่ถูกครอบครอง ชื่อว่า ปริคคหะ (ทรัพย์, สมบัติ)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะของ ปริคฺคห ศัพท์พึงเติมคำว่า ปจฺจโย (สิ่ง) เข้ามา]

โย ยสฺส ปริคฺคโห อายตฺโต สมฺพนฺธี, ตํ ปติ โส อตฺโถ สามิสญฺโญ โหติ.

สิ่งใดเป็นสมบัติ คือ เกี่ยวข้อง กล่าวคือ มีความสัมพันธ์แห่งอรรถใด อรรถนั้นที่เป็นเจ้าของแห่งสิ่งนั้น มีชื่อว่า สามี

[ปทรูปสิทธิภาสาฎีกาแปล ปติ ว่า อาศัย ส่วนในคัมภีร์นี้แปลว่า อันเป็นเจ้าของ ตามปทรูปสิทธิ-นิสสัยใหม่และปทรูปสิทธิคัณฐีซึ่งทั้ง ๒ ฉบับนี้แปลตามพยาขยาของสิงหล]

วาคฺคหเณน สามิตพฺพรุชาทิโยเคปิ.

ให้ชื่อว่า สามี ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามิ (เจ้า), ในที่ประกอบกับ ตพฺพ ปัจจัย และในที่ประกอบกับ รุช ธาตุ (เจ็บป่วย) เป็นต้นด้วย วา ศัพท์

[สูตรนี้แสดงการตั้งชื่อเจ้าของทรัพย์เป็นสามี เช่น รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา), ภิกฺขุสฺส จีวรํ (จีวรของภิกษุ) จะเห็นได้ว่า ทั้งพระราชาและภิกษุเป็นเจ้าของแห่งบุรุษและแห่งจีวร จึงตั้งชื่อว่า สามี แปลว่า เจ้าของ มีรูปวิเคราะห์ว่า สํ อสฺส อตฺถีติ สามี (สามี คือ ผู้มีทรัพย์) สำเร็จรูปมาจาก สํ ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ม แล้วให้ทำทีฆะ อ เป็น อา

วา ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่ไม่ได้กล่าวไว้ในสูตร หมายความว่า ตั้งชื่อสามีได้ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามี (เจ้า) เช่น เทวานมินฺโท (จอมแห่งทวยเทพ), มิคานํ ราชา (เจ้าแห่งเนื้อ) คำว่า เทว และ มิค แม้ไม่ใช่เจ้าของทรัพย์ ก็ตั้งชื่อสามีได้ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ ความจริงบทดังกล่าวเป็นทรัพย์ของบทหลังคือ อินฺท และ ราช]

เอตฺถ จ กฺริยาภิสมฺพนฺธาภาวา น การกตา สมฺภวติ.

อนึ่ง ความเป็นการกย่อมไม่มีในสูตรนี้ เพราะฉัฏฐีวิภัตติไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับกริยา

[ตามปกติ การกจะต้องสัมพันธ์เข้ากับกริยา แต่เนื่องจากศัพท์ที่ได้ชื่อว่า สามี สัมพันธ์เข้ากับนามที่เป็นทรัพย์ ท่านจึงไม่จัดเป็นการก]

สามิภาโว หิ กฺริยาการกภาวสฺส ผลภาเวน คหิโต.

โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นเจ้าของอันบุคคลย่อมถือเอาได้โดยความเป็นผลของกิริยาและการก

[ความเป็นเจ้าของเกิดขึ้นโดยการที่ผู้นั้นมีความสัมพันธ์อย่างหนึ่งกับสิ่งที่ตนครอบครองอยู่ เช่น มีความสัมพันธ์ในลักษณะผู้ว่าจ้าง คือเป็นผู้ให้ค่าจ้าง อีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้รับจ้าง อย่างนี้เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า คนงานของฉัน = มม กมฺมกาโร]

ตถา หิ "รญฺโญ ปุริโส"ติ วุตฺเต ยสฺมา ราชา ททาติ, ปุริโส จ ปติคฺคณฺหาติ, ตสฺมา "ราชปุริโส"ติ วิญฺญายติ.

กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อกล่าวว่า รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) พระราชาเป็นผู้พระราชทาน และบุรุษเป็นผู้รับ ดังนั้น จึงรู้คำว่า ราชปุริโส ได้

[ความหมายก็เป็นอย่างที่อธิบายไว้ข้างต้น กล่าวคือ พระราชาเป็นผู้อุปถัมภ์เลี้ยงดูบุรุษนั้นไว้ บุรุษนั้นเป็นผู้รับการเลี้ยงดู พระราชาจึงชื่อว่าเป็นเจ้าของของบุรุษนั้น]

เอวํ โย ยสฺส อายตฺโต เสวกาทิภาเวน วา ภณฺฑภาเวน วา สมีป-สมูหาวยว-วิการ-การิย-อวตฺถา-ชาติ-คุณ-กฺริยาทิวเสน วา,

อรรถใดเกี่ยวข้องแก่การกใดโดยความเป็นผู้รับใช้เป็นต้น ก็ดี โดยความเป็นสิ่งของ [ที่ตนครอบครอง]ก็ดี โดยความเป็นที่ใกล้, หมู่, ส่วน, สิ่งที่เปลี่ยนแปลง, ผล, ระยะกาล, ประเภท, คุณสมบัติ และกิริยาอาการ เป็นต้น อย่างนี้

ตสฺส สพฺพสฺสาปิ โส สมฺพนฺธาธารภูโต วิเสสนฐาานีอาคมีวเสน ติวิโธปิ อตฺโถ สามี นามาติ คเหตพฺโพ.

อรรถนั้นอันเป็นที่รองรับความสัมพันธ์ของการกทั้งหมดนั้น ซึ่งมี ๓ อย่างด้วยการจำแนกเป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ฐานี (ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง) และอาคมี (ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม) พึงทราบว่า ชื่อว่า สามี (เจ้าของ)

[ท่านจำแนกสามีไว้ ๓ ประการ คือ

๑. วิเสสนะ คำขยาย โดยทั่วไปคำขยายมักใช้ในลักษณะที่มีวิภัตติเหมือนกับบทหน้า เช่น นีโล ปโฏ อตฺถิ (ผ้าเขียวมีอยู่), นีลํ ปฏํ ปสฺสติ (เห็นผ้าเขียว) คำขยายในลักษณะนี้ ชื่อว่า ตุลยาธิกรณ-วิเสสนะ คือคำขยายที่มีวิภัตติเหมือนกัน

ยังมีคำขยายอีกประเภทหนึ่งซึ่งมีวิภัตติต่างกัน เรียกว่า ภินนาธิกรณวิเสสนะ คือ คำขยายที่มีวิภัตติต่างกัน หมายถึงบทที่ลงทุติยาวิภัตติไปจนถึงสัตตมีวิภัตติ เช่น รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) บทว่า รญฺโญ (ของพระราชา) ขยายบุรุษว่าเป็นสมบัติของตน มิใช่ของผู้อื่น ส่วน ปุริโส เป็นสิ่งที่ถูกขยาย ดังนั้น จึงลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย ราช ศัพท์ที่เป็นวิเสสนะ

๒. ฐานี ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง เช่น โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง) อว ศัพท์เป็นศัพท์เดิมที่จะถูกแปลงเป็น โอ จึงลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย อว

๓. อาคมี ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม เช่น โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ (ลง ค เป็นอาคม

ท้าย ปุถ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง) ปุถ ศัพท์เป็นที่รองรับการลงอาคม คือ ค จึงลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย ปุถ พึง เพิ่มบทว่า อนฺเต เข้ามาสัมพันธ์กับ ปุถสฺส เป็น ปุถสฺส อนฺเต (ในที่สุดแห่ง ปุถ ศัพท์)]

วุตฺตญฺจ

“กฺริยาการกสญฺชาโต อสฺเสทมฺภาวเหตุโก
สมฺพนฺโธ นาม โส อตฺโถ ตตฺถ ฉฏฺฐี วิธียเต.
ปารตนฺตฺยํ หิ สมฺพนฺโธ ตตฺถ ฉฏฺฐี ภเว ติโต
อุปาธิฏฺฐานาคมิโต น วิเสสฺยาทิโต ติโต”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชูสา]ว่า

“อรรถใดเกิดจากกิริยาและการก เป็นเหตุให้รู้สิ่งนี้ของผู้นี้ อรรถนั้นชื่อว่า สัมพันธ์ เมื่อควรกล่าวสัมพันธ์นั้น ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติ

โดยแท้จริงแล้ว ความเกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น ชื่อว่า สัมพันธ์ เมื่อควรกล่าวสัมพันธ์นั้นให้ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ทั้ง ๓ จำพวก คือ อุปาธิ (คำขยาย = วิเสสนะ) ฐานี (ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง) และอาคมี (ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม) ย่อมไม่ลงท้ายศัพท์ ๓ จำพวก อันมีวิเสสยะเป็นต้น”

[คำว่า ปารตนฺตฺย แปลตามศัพท์ว่า “ความมีผู้อื่นเป็นประธาน” นั่นคือความเกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น ตนฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ประธาน โดยมีวิเคราะห์ว่า ปรตนฺตสฺส ภาโว ปารตนฺตฺยํ (ปารตันตยะ คือ ความมีผู้อื่นเป็นประธาน) ลง ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต

อาทิ ศัพท์ใน วิเสสฺยาทิโต หมายเอาอาเทศ คือ ศัพท์ใหม่ที่แปลงมาจากศัพท์เดิม และ อาคม คือ ศัพท์ที่ลงเป็นอาคม

คำว่า อสฺเสทมฺภาวเหตุโก ตัดบทเป็น อสฺส + อิทํ + ภาวเหตุโก]

วิเสสนโต ตาว- รญฺโญ ปุริโสติ.

ลำดับแรก อุทาหรณ์ของการลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายวิเสสนะ เช่น

รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา)

เอตฺถ จ ราชา ปุริสํ อญฺญสามิโต วิเสเสติ นิวตฺเตตีติ วิเสสนํ.

อนึ่ง พระราชาในตัวอย่างนี้ทำหน้าที่ขยายบุรุษ คือ ปฏิเสธเจ้าของคนอื่น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ (คำขยาย)

ปุริโส เตน วิเสสียตีติ วิเสสิตพฺโพ.

บุรุษถูกพระราชาขยาย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิเสสิตัพพะ (คำที่ถูกขยาย)

เอวํ สพฺพตฺถ วิเสสิตพฺพโยเค วิเสสนโตว ฉฏฺฐี.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายวิเสสนะนั่นเทียว ในการประกอบกับวิเสสยะ ในที่ทั้งปวงอย่างนี้

[ในคำว่า รญฺโญ ปุริโส พึงสัมพันธ์ว่า **รญฺโญ** วิเสสนสัมพันธะ (คำที่เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นวิเสสนะ) ใน **ปุริโส** ฯ **ปุริโส** วิเสสนสัมพันธี (คำที่ประกอบกับคำที่เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นวิเสสนะ) แม้ในภัณฑสัมพันธ์เป็นต้นก็มีนัยอย่างเดียวกัน เช่น ภิกฺขุสฺส ปตฺตจีวรํ พึงสัมพันธ์ว่า **ภิกฺขุสฺส** ภัณฑสัมพันธะ ใน **ปตฺตจีวรํ** ฯ **ปตฺตจีวรํ** ภัณฑสัมพันธี ฯ ดังนี้เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ รญฺโญ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ให้ ราช ชื่อว่า สามี ด้วยสูตรว่า “ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี”

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ ในวิเสสนสัมพันธ์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ราช กับ ส เป็น รญฺโญ ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส”

สำเร็จรูปเป็น **รญฺโญ**

ภณฺฑสมฺพนฺเธ- ปหูตํ เม ธนํ สกฺก, เอกสฺส ปฏิวีโส, ภิกฺขุสฺส ปตฺตจีวรํ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับสิ่งของ เช่น

ปหูตํ เม ธนํ สกฺก	(ข้าแต่ท้าวสักกะ ทรัพย์ของเรามีจำนวนมาก)
เอกสฺส ปฏิวีโส	(ส่วนแบ่งของคนๆ เดียว)
ภิกฺขุสฺส ปตฺตจีวรํ	(บาตรและจีวรของภิกษุ)

สมีปสมฺพนฺเธ- อมฺพวนสฺส อวิทูเร, นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับที่ใกล้ เช่น

อมฺพวนสฺส อวิทูเร (ในที่ไม่ไกลป่ามะม่วง)

นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก (ในที่ใกล้พระนิพพานนั่นเทียว)

[บทว่า สามิสฺมึ (ในเจ้าของ) ในสูตรว่า สามิสฺมึ ฉฏฺฐี เป็นอุปลักขณนัยที่ใช้กำหนดสิ่งอื่นๆ ที่คล้ายคลึงกัน คือ ลงฉัฏฐีวิภัตติได้เหมือนกัน

ดังนั้น แม้ศัพท์ที่ไม่ใช่เจ้าของดังอุทาหรณ์ว่า อมฺพวนสฺส อวิทูเร (ในที่ไม่ไกลป่ามะม่วง) ก็ลงฉัฏฐีวิภัตติได้เช่นกัน]

สมูหสมฺพนฺเธ- สุวณฺณสฺส ราสิ, ภิกฺขูนํ สมูโห.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับหมู่ เช่น

สุวณฺณสฺส ราสิ (กองแห่งทอง)

ภิกฺขูนํ สมูโห (หมู่แห่งภิกษุ)

อวยวสมฺพนฺเธ- มนุสฺสสฺเสว เต สีสํ, รุกฺขสฺส สาขา.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับอวัยวะ เช่น

มนุสฺสสฺเสว เต สีสํ (ศีรษะของท่านเหมือนของมนุษย์)

รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้)

วิการสมฺพนฺเธ- สุวณฺณสฺส วิกติ, ภฏฺฐธญฺญานํ สตฺตุ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับคำที่มีความหมายว่า เปลี่ยนแปลง เช่น

สุวณฺณสฺส วิกติ (สิ่งที่ทำมาจากทอง)

ภฏฺฐธญฺญานํ สตฺตุ (ข้าวสัตตุของข้าวที่ตำแล้ว)

การิยสมฺพนฺเธ- ยวสฺส องฺกุโร, เมฆสฺส สทฺโท, ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว, กมฺมานํ ผลํ วิปาโก.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับผลที่เกิดขึ้น เช่น

ยวสฺส องฺกุโร (ยอดอ่อนของข้าวบาเล่ย์)

เมฆสฺส สทฺโท (เสียงของเมฆ)

ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว (บุตรของท้าวกุเวรนั้นมีจำนวนมาก)

กมฺมานํ ผลํ วิปาโก (ผลวิบากของกรรมทั้งหลาย)

อวตฺถาสมฺพนฺเธ- ขนฺธานํ ปาตุภาโว, ขนฺธานํ ชรา, ขนฺธานํ เภโท.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับระยะกาล เช่น

ขนฺธานํ ปาตุภาโว　　(ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย)

ขนฺธานํ ชรา　　(ความชราของขันธ์ทั้งหลาย)

ขนฺธานํ เภโท　　(ความแตกสลายของขันธ์ทั้งหลาย)

ชาติสมฺพนฺเธ- มนุสฺสสฺส ภาโว, มนุสฺสานํ ชาติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับชาติ (ประเภทเดียวกัน) เช่น

มนุสฺสสฺส ภาโว　　(ความเป็นมนุษย์)

มนุสฺสานํ ชาติ　　(กำเนิดของมนุษย์ทั้งหลาย)

[สนามหลวงสัมพันธ์ว่า **มนุสฺสสฺส** ภาวาทิสัมพันธะ ใน **ภาโว** แม้สัมพันธ์อื่นจากนี้ก็เรียกรวมว่า ภาวาทิสัมพันธะ ยกเว้นสามีสัมพันธะที่ลงท้ายศัพท์ซึ่งเป็นเจ้าของทรัพย์เท่านั้น]

คุณสมฺพนฺเธ- สุวณฺณสฺส วณฺโณ, วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส, พุทฺธสฺส คุณโฆโส, ปุปฺผานํ คนฺโธ, ผลานํ รโส, จิตฺตสฺส ผุสนา, สิปฺปิกานํ สตํ นตฺถิ, ติลานํ มุฏฺฐิ, เตสํ สมาโยโค, สนฺธิโน วิโมกฺโข, ตถาคตสฺส ปญฺญาปารมึ อารพฺภ ปุพฺพจริยํ วา, สุขํ เต, ทุกฺขํ เต, เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ, ปญฺญาย ปฏิภาโว, รูปสฺส ลหุตา, รูปสฺส มุทุตา, รูปสฺส อุปจโย.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับคุณลักษณะ เช่น

สุวณฺณสฺส วณฺโณ　　(สีของทอง)

วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส　　(คุณธรรมของพระตถาคตไม่พึงเสื่อมสิ้นไป)

พุทฺธสฺส คุณโฆโส　　(เสียงประกาศคุณของพระพุทธเจ้า)

ปุปฺผานํ คนฺโธ　　(กลิ่นของดอกไม้)

ผลานํ รโส　　(น้ำคั้นของผลไม้)

จิตฺตสฺส ผุสนา　　(การกระทบของจิต)

สิปฺปิกานํ สตํ นตฺถิ　　(กหาปณะร้อยหนึ่งของช่างศิลป์ย่อมไม่มี)

ติลานํ มุฏฺฐิ　　(กำหนึ่งของงา)

เตสํ สมาโยโค	(การประกอบธรรมเหล่านั้น)
สนฺธิโน วิโมกฺโข	(การพ้นแห่งการสืบต่อ)
ตถาคตสฺส ปญฺญาปารมึ อารพฺภ ปุพฺพจริยํ วา	(ปรารภแล้วซึ่งปัญญาบารมี หรือบุพจริยาของพระตถาคต)
สุขํ เต	(ความสุขของท่าน)
ทุกฺขํ เต	(ความทุกข์ของท่าน)
เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ	(ความปริวิตกของจิตเกิดขึ้นแล้ว)
ปญฺญาย ปฏิภาโว	(ความเฉียบแหลมแห่งปัญญา)
รูปสฺส ลหุตา	(ความเบาแห่งรูป)
รูปสฺส มุทุตา	(ความอ่อนแห่งรูป)
รูปสฺส อุปจโย	(ความเกิดขึ้นแห่งรูป)

[คำว่า ผลานํ รโส (น้ำคั้นของผลไม้) รส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ของเหลว หมายถึง น้ำ ไม่ใช่รสของผลไม้ เพราะน้ำผลไม้ทั้งหมดใช้ รส ศัพท์แทน อุทก ศัพท์ ที่หมายถึง น้ำเปล่า เช่น อมฺพรส (น้ำมะม่วง), นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว) เป็นต้น]

กฺริยาสมฺพนฺเธ- ปาทสฺส อุกฺขิปนํ, ปาทสฺส อวกฺเขปนํ วา, หตฺถสฺส สมิญฺชนํ, ปาทานํ ปสารณํ, ธาตูนํ คมนํ, ธาตูนํเยว จานํ, นิสชฺชา, สยนํ วา.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในคำที่เกี่ยวเนื่องกับกิริยา เช่น

ปาทสฺส อุกฺขิปนํ	(การยกเท้าขึ้น)
ปาทสฺส อวกฺเขปนํ วา	(หรือว่า การวางเท้าลง)
หตฺถสฺส สมิญฺชนํ	(การคู้มือ)
ปาทานํ ปสารณํ	(การเหยียดเท้า)
ธาตูนํ คมนํ	(การไปแห่งธาตุทั้งหลาย)
ธาตูนํเยว จานํ, นิสชฺชา, สยนํ วา	(การยืน การนั่ง หรือการนอนของธาตุทั้งหลายนั่นเทียว)

ตถา ตสฺส นามโคตฺตาทิ.

นอกจากนั้น ชื่อและโคตรเป็นต้นของบุคคลนั้นก็ชื่อว่า สัมพันธ์

ตสฺส การณํ, ตสฺส มาตาปิตโร, ตสฺส ปุรโต ปาตุรโหสิ, ตสฺส ปจฺฉโต, นครสฺส ทกฺขิณโต, วสฺสานํ ตติเย มาเส, น ตสฺส อุปมา, กุเวรสฺส พลิ อิจฺจาทิ.

เช่น

ตสฺส การณํ	(เหตุแห่งสิ่งนั้น)
ตสฺส มาตาปิตโร	(มารดาและบิดาของเขา)
ตสฺส ปุรโต ปาตุรโหสิ	(ปรากฏแล้วข้างหน้าบุคคลนั้น)
ตสฺส ปจฺฉโต	(ข้างหลังบุคคลนั้น)
นครสฺส ทกฺขิณโต	(ข้างทิศใต้พระนคร)
วสฺสานํ ตติเย มาเส	(ในเดือนที่ ๓ ของปี)
น ตสฺส อุปมา	(การเปรียบเทียบสิ่งนั้นทำไม่ได้[ง่าย])
กุเวรสฺส พลิ	(พลีกรรมของท้าวกุเวร)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คันถรจนาจารย์ได้แสดงตัวอย่างของสัมพันธ์ดังที่กล่าวไว้แล้วในประโยคว่า เอวํ โย ยสฺส ฯเปฯ จ กฺริยาทิวเสน วา (อรรถใดเกี่ยวข้องแก่การกใดโดยความเป็นผู้รับใช้เป็นต้น ก็ดี โดยความเป็นสิ่งของ[ที่ตนครอบครอง]ก็ดี โดยความเป็นที่ใกล้, หมู่, ส่วน, สิ่งที่เปลี่ยนแปลง, ผล, ระยะกาล, ประเภท, คุณสมบัติ และ กิริยาอาการ เป็นต้น อย่างนี้) บัดนี้ จะแสดงข้อความที่ อาทิ ศัพท์หมายถึง จึงกล่าวว่า อาทิ ศัพท์นั้นหมายเอา ชื่อและโคตรเป็นต้น นอกจากคำว่า นามโคตฺตาทิ อุทาหรณ์อื่นๆ นับเข้าในวิเสสนสัมพันธ์ทั้งหมด เพราะบทหน้าแสดงการขยายบทหลัง]

ฐานิโต- ยเมทนฺตสฺสาเทโส, โอ อวสฺส.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายฐานี เช่น

ยเมทนฺตสฺสาเทโส (แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง)

โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง)

[ในบรรดาสามี ๓ ประเภท คือ วิเสสนะ ฐานี และอาคมี ท่านแสดงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่เป็นวิเสสนะไว้แล้ว บัดนี้ จะแสดงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่เป็นฐานี จึงกล่าวว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส, โอ อวสฺส คำว่า เอทนฺตสฺส และ อวสฺส เป็นฐานี คือ ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง ตามหลักสัมพันธ์ให้กล่าวว่า **เอทนฺตสฺส** ฐาน-สัมพันธะ ในปาฐเสสะว่า **ฐาเน** ฯ **ฐาเน** ฐานสัมพันธี ฯ

ตามปกติแล้วเมื่อมีฐานี ก็ต้องมีฐานะควบคู่กันไป ปทรูปสิทธิคัณฐิจำแนกสูตร โอ อวสฺส ว่า โอ เป็นฐานะ ส่วน อวสฺส เป็นฐานี แม้ในสูตรว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส ก็จำแนกว่า ยํ เป็นฐานะ ส่วน เอทนฺตสฺส เป็นฐานี แต่ความจริงควรจำแนกว่า การแปลง อว เป็น โอ เป็นฐานะ ส่วน อวสฺส เป็นฐานี หรือ การมาปรากฏแห่ง ย เป็นฐานะ ส่วน เอทนฺตสฺส เป็นฐานี โดยถือว่า ฐาน ศัพท์เป็นภาวสาธนะ แปลว่า การตั้งอยู่ มิได้เป็นอธิกรณสาธนะซึ่งแปลว่า ที่ตั้ง]

อาคมิโต- ปุถสฺสาคโม อิจฺจาทิ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายอาคมี เช่น

ปุถสฺสาคโม (ลงอาคมท้าย ปุถ ศัพท์)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ปุถ ศัพท์ใน ปุถสฺส เป็นศัพท์ที่รองรับการลง ค อาคม ฉัฏฐีวิภัตติที่ลงท้ายศัพท์ดังกล่าวจึงมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า อาคมีสามี ความจริงชื่อว่า สามี ในฐานีสามีและอาคมีสามี เป็นรูฬหินามที่ตั้งตามใจ มิได้มีสภาพเป็นเจ้าของจริงๆ ถือว่าเป็นสามีโดยศัพท์ มิใช่สามีโดยอรรถ แม้ศัพท์ที่มิใช่เจ้าของทรัพย์ในสมีปสัมพันธ์เป็นต้นก็เป็นสามีโดยศัพท์เช่นกัน

อนึ่ง นอกจากศัพท์ที่เป็นฐานีและอาคมีแล้ว ศัพท์อื่นจากนี้ทั้งหมดจัดเป็นวิเสสนสัมพันธ์ ซึ่งเป็นสัมพันธ์ที่มีขอบเขตกว้างขวางรวมไปถึงภัณฑสัมพันธ์และสมีปสัมพันธ์เป็นต้นทั้งหมด เนื่องจากศัพท์ที่ลงฉัฏฐีวิภัตติทำหน้าที่ขยายบทสัมพันธีของตน จึงนับว่าเป็นวิเสสนะเช่นกัน]

สามิโยเค- เทวานมินฺโท, มิคานํ ราชา.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามิ (เจ้าของ) เช่น

เทวานํ อินฺโท (จอมเทพ)

มิคานํ ราชา (พญาเนื้อ)

[โดยทั่วไปการตั้งชื่อสามีสัมพันธ์นั้นมักใช้ในที่ประกอบกับศัพท์ที่เป็นผู้รับจ้าง หรือทรัพย์ เช่น

รญฺโญ ปุริโส, ภิกฺขุโน ปตฺโต ท่านกำหนดให้ตั้งชื่อสามีสัมพันธ์ด้วยสูตรว่า ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี แต่ในที่บางแห่งซึ่งประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามิ (เจ้า) เช่น เทวานมินฺโท, มิคานํ ราชา ให้ตั้งชื่อสามี-สัมพันธ์ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า เทว ศัพท์กล่าวถึงบริวาร ส่วน อินฺท ศัพท์กล่าวถึงเจ้าของ ซึ่งต่างจาก ราช ศัพท์ ใน รญฺโญ ที่กล่าวถึงเจ้าของ ส่วน ปุริส ศัพท์กล่าวถึงบริวาร แม้ในที่ประกอบกับ ตพฺพ ปัจจัยและ รุช ธาตุ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน]

ตพฺพรุชาทิโยเค- มหาเสนาปตีนํ อุชฺฌาเปตพฺพํ วิกนฺทิตพฺพํ วิวริตพฺพํ, เทวทตฺตสฺส รุชติ, ตสฺส โรโค อุปฺปชฺชติ, รชกสฺส วตฺถํ ททาติ, มุสาวาทสฺส โอตฺตปฺปํ อิจฺจาทิ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบกับ ตพฺพ ปัจจัยและ รุช ธาตุ เป็นต้น เช่น

มหาเสนาปตีนํ อุชฺฌาเปตพฺพํ วิกนฺทิตพฺพํ วิวริตพฺพํ	(พึงฟ้องร้อง โอดครวญ ร้องทุกข์ต่อท่านมหาเสนาบดี)
เทวทตฺตสฺส รุชติ	([โรค]ของเทวทัตย่อมเสียดแทง)
ตสฺส โรโค อุปฺปชฺชติ	(โรคของเขาย่อมบังเกิด)
รชกสฺส วตฺถํ ททาติ	(ให้ผ้า[ในมือ]ของช่างย้อม)
มุสาวาทสฺส โอตฺตปฺปํ	(ความสะดุ้งกลัว[จากโทษ]ของมุสาวาท)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในอุทาหรณ์แรก บทว่า มหาเสนาปตีนํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถการิตกรรมของ อุชฺฌาเปตพฺพํ

ในอุทาหรณ์ที่ ๒ ควรเพิ่มบทว่า โรโค มาเป็นประธานในประโยคนี้ และเป็นสัมพันธีของ เทวทตฺตสฺส ฉบับสิงหลและพยาขยามีรูปว่า เทวทตฺตสฺส รุชนฺติ ตามปาฐะนี้ควรเพิ่มบทประธานว่า องฺคมงฺคานิ (อวัยวะน้อยใหญ่)

ในอุทาหรณ์ที่ ๔ ให้เพิ่ม หตฺเถ เป็นสัมพันธ์ใน รชกสฺส ตามหลักไวยากรณ์ถือว่าไม่ใช่การมอบให้เป็นอภิสิทธิ์อย่างเด็ดขาด บทว่า รชกสฺส จึงไม่เป็นสัมปทาน

ส่วนอุทาหรณ์สุดท้าย บทว่า มุสาวาทสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติโดยเพิ่มบทอปาทานว่า โทสา (จากโทษ) เข้ามา

ประโยคว่า มุสาวาทสฺส โอตฺตปฺปํ ในพระบาลีมีรูปเป็นบาทคาถาว่า มุสาวาทสฺส โอตฺตปํ โดยลบ ปฺ อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า โอตฺตปนฺติ โอตฺตปฺปมาโน[๖๖] (คำว่า โอตฺตปํ แปลว่า สะดุ้งกลัวอยู่)]

กฺวจิ ตติยาสตฺตมีนนฺติ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า ตติยาสตฺตมีนํ (ตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๗. ฉฏฺฐี จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ตติยาสตฺตมีนํ* แห่งตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ท. *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า ตติยาสตฺตมีนญฺจ มาไว้ในสูตรนี้]

ตติยาสตฺตมีนมตฺเถ กฺวจิ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ยชสฺส กรเณ- ปุปฺผสฺส พุทฺธํ ยชติ ปุปฺเผน วา, ฆตสฺส อคฺคึ ชุโหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรณะของ ยช ธาตุ เช่น

ปุปฺผสฺส พุทฺธํ ยชติ	(ย่อมบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้)
ปุปฺเผน วา	(มีรูปว่า ปุปฺเผน บ้าง)
ฆตสฺส อคฺคึ ชุโหติ	(ย่อมบูชาไฟด้วยเนยใส)

[การกล่าวถึง ยช ธาตุ ในที่นี้เป็นอุปลักขณนัยที่กำหนดหมายสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงหมายถึง หุ ธาตุเป็นต้นที่ใช้ในความหมายว่า บูชา เหมือน ยช ธาตุ

ปุปฺผสฺส เป็นอุทาหรณ์ที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรณะ ส่วน ปุปฺเผน เป็นอุทาหรณ์ของ กฺวจิ ศัพท์]

การประกอบรูปศัพท์ ปุปฺผสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปุปฺผ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า "ฉฏฺฐี จ"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น **ปุปฺผสฺส**

สุหิตตฺถโยเค- ปตฺตํ โอทนสฺส ปูเรตฺวา, โอทเนนาติ อตฺโถ. อิมเมว กายํ ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ, ปูรํ หิรญฺญสุวณฺณสฺส, ปูรติ พาโล ปาปสฺส.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรณะ ในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า เต็ม เช่น

ปตฺตํ โอทนสฺส ปูเรตฺวา	(ยังบาตรให้เต็มด้วยข้าวสุก) ความหมายคือ [เต็ม] ด้วยข้าวสุก
อิมเมว กายํ ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ	(ย่อมพิจารณากายนี้นั่นเทียวว่า เต็มด้วยของไม่สะอาดอันมีประการต่างๆ)
ปูรํ หิรญฺญสุวณฺณสฺส	(เต็มด้วยเงินและทอง)
ปูรติ พาโล ปาปสฺส	(คนพาลเต็มไปด้วยบาป)

[พระดำรัสว่า ปูรติ พาโล ปาปสฺส (คนพาลเต็มไปด้วยบาป) หมายความว่า คนพาลทำบาปเอง แล้ว ย่อมเศร้าหมองด้วยบาปที่สั่งสมเนืองๆ ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์ชาดกว่า

อตฺตนา กุรุเต ลกฺขึ อลกฺขึ กุรุตตฺตนา (กุรุเตตฺตนา)
เนว ลกฺขึ อลกฺขึ วา (น หิ ลกฺขึ อลกฺขึ วา) อญฺโญ อญฺญสฺส การโก.[๖๗]

“บุคคลย่อมกระทำสิริมงคลหรืออัปมงคลด้วยตนเอง คนอื่นจะกระทำสิริมงคล หรืออัปมงคลแก่คนอื่นไม่ได้เลย”]

ตุลฺยตฺถกิมลมาทิโยเค- ปิตุสฺส ตุลฺโย, ปิตรา วา ตุลฺโย, มาตุ สทิโส, มาตรา สทิโส วา, กึ ตสฺส จ ตุฏฺฐสฺส. กึ เตน ตุฏฺเฐนาติ อตฺโถ. อลํ ตสฺส จ ตุฏฺฐสฺส.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบกับศัพท์อันมีอรรถว่า ตุลฺย, กึ ศัพท์ และ อลํ ศัพท์ เป็นต้น

ปิตุสฺส ตุลฺโย	(ผู้เสมอด้วยบิดา)
ปิตรา วา ตุลฺโย	(หรือมีรูปว่า ปิตรา ตุลฺโย ก็ได้)
มาตุ สทิโส	(ผู้เสมอด้วยมารดา)
มาตรา สทิโส วา	(หรือมีรูปว่า มาตรา สทิโส ก็ได้)

กึ ตสฺส จ ตุฏฺฐสฺส (ประโยชน์อะไรด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น) ความหมายคือ ประโยชน์อะไรด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น

อลํ ตสฺส จ ตุฏฺฐสฺส	(อย่าเลยด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น)

[การลงฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบกับศัพท์อันมีอรรถว่า ตุลฺย และ กึ ศัพท์ มิใช่ลงในอรรถกรณะเหมือนในที่ประกอบกับ ยช ธาตุ แต่เป็นไปในอรรถตติยาวิเสสนะ เหมือนรูปว่า ปิตรา ตุลฺโย เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้ว ในเรื่อง จ ศัพท์ของสูตรว่า กตฺตริ จ (ดูสูตร ๒๙๓, ๒๙๕) ส่วนบทว่า ตสฺส ที่ประกอบกับ กึ และ อลํ พึงสัมพันธ์เป็นสหาทิโยคะเหมือนประโยคว่า กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ, กึ เต อชินสาฏิยา, อลํ เต อิธ วาเสน (ดู สูตร ๒๙๓)

ประโยคว่า ปิตรา ตุลฺโย อาจแปลว่า เหมือนกับบิดา ได้เช่นเดียวกันแม้คำว่า ธาตุปฺปโยค เป็นต้น ก็แปลได้ ๒ นัยว่า การประกอบด้วยธาตุ หรือ การประกอบกับธาตุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธาตูหิ ปโยโค ธาตุปฺปโยโค หรือแปลว่า การประกอบแห่งธาตุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธาตูนํ ปโยโค ธาตุปฺปโยโค]

กตฺตริ กิตปฺปจฺจยโยเค- โสภณา กจฺจายนสฺส กติ กจฺจายเนน วา, รญฺโญ สมฺมโต รญฺญา วา.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา ในที่ประกอบด้วยกิตก์ปัจจัย เช่น

โสภณา กจฺจายนสฺส กติ กจฺจายเนน วา (อันพระกัจจายนะกระทำให้งาม หรือมีรูปว่า กจฺจายเนน บ้าง)

รญฺโญ สมฺมโต รญฺญา วา (อันพระราชาทรงแต่งตั้งแล้ว หรือมีรูปว่า รญฺญา บ้าง)

เอวํ รญฺโญ ปูชิโต, รญฺโญ สกฺกโต, รญฺโญ อปจิโต, รญฺโญ มานิโต, อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตฺตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตฺตา อิจฺจาทิ.

เช่นเดียวกันนี้

รญฺโญ ปูชิโต	(อันพระราชาทรงบูชาแล้ว)
รญฺโญ สกฺกโต	(อันพระราชาทรงสักการะแล้ว)
รญฺโญ อปจิโต	(อันพระราชาทรงยำเกรงแล้ว)
รญฺโญ มานิโต	(อันพระราชาทรงนับถือแล้ว)

อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตฺตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตฺตา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดมิได้บริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บริโภคอมตรส)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[กิตก์ปัจจัยในที่นี้หมายถึงกิริยากิตก์ที่เป็นภาววาจกและกรรมวาจก จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์

แรกบทว่า กติ ลง ติ ปัจจัยในภาววาจก ส่วน ปูชิโต เป็นต้น ลงกิตก์ปัจจัยในกรรมวาจก ฉัฏฐีวิภัตติแบบนี้เรียกกันโดยทั่วๆ ไปว่า ฉัฏฐีกัตตา

อนึ่ง กิตก์ปัจจัยที่ลงในภาววาจกเหมือน ติ ปัจจัย เช่น ยุ ปัจจัย ก็สามารถประกอบบทกัตตาด้วยฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติทั้งสองอย่าง เช่น ชเนน กรณํ หรือ ชนสฺส กรณํ นอกจากนี้ ฉัฏฐีวิภัตติอาจลงในอรรถสัมพันธ์ตามปกติตามกฎของกิริยาสัมพันธ์ได้อีกด้วย จึงแปลว่า การกระทำของชน ได้เช่นกัน]

สตฺตมิยตฺเถ กุสลาทิโยเค- กุสลา นจฺจคีตสฺส สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย, กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ, กุสโล มคฺคสฺส กุสโล อมคฺคสฺส, สนฺติ หิ ภนฺเต อุฬารา ยกฺขา ภควโต ปสนฺนา, ทิวสสฺส ติกฺขตฺตุํ, ทิวเส ติกฺขตฺตุํ, มาสสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ อิจฺจาทิ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ ในที่ประกอบด้วย กุสล ศัพท์เป็นต้น เช่น

กุสลา นจฺจคีตสฺส สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย	(หญิงงามทั้งหลายผู้ศึกษาแล้วเป็นผู้เชี่ยวชาญในการฟ้อนและขับร้อง)
กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ	(ท่านเป็นผู้ชำนาญในชิ้นส่วนใหญ่น้อยของรถมิใช่หรือ)
กุสโล มคฺคสฺส, กุสโล อมคฺคสฺส	(ผู้ฉลาดในมรรคและสิ่งที่มิใช่มรรค)
สนฺติ หิ ภนฺเต อุฬารา ยกฺขา ภควโต ปสนฺนา	(ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความจริงยักษ์ ผู้เป็นใหญ่เลื่อมใสแล้วในพระผู้มีพระภาค)
ทิวสฺส ติกฺขตฺตุํ ทิวเส ติกฺขตฺตุํ	(สามครั้งในเวลากลางวัน หรือมีรูปว่า ทิวเส วา ติกฺขตฺตุํ ก็ได้)
มาสสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ	(สองครั้งในเดือนหนึ่ง)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ในบทว่า กุสลาทิโยเค หมายเอา ปสนฺน ศัพท์ และบทที่ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัย เช่น ติกฺขตฺตุํ ทฺวิกฺขตฺตุํ เป็นต้น ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวสรุปความของสูตรนี้ไว้ว่า

ยชาทิกรเณ ปุณฺณ- ตุลฺย-กึ'ลํ-กิเตหิ จ
โยเค ฉฏฺฐี ตตียตฺเถ ภุมฺมตฺเถ กุสลาทินา.[๖๘]

"ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรณะ ในที่มี ยช ธาตุเป็นต้น ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยาในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า เต็ม, ตุลฺย ศัพท์, อลํ ศัพท์ และกิตก์ปัจจัย และลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมี ในที่ประกอบกับ กุสล ศัพท์เป็นต้น"]

กฺวจิ ฉฏฺฐีติ จ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า ฉฏฺฐี (ลงฉัฏฐีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๘. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ทุติยาปญฺจมีนํ* ของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ท. *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่ดึง กฺวจิ, อตฺถ และ ฉฏฺฐี ศัพท์จากสูตรว่า กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ มาไว้ในสูตรนี้]

ทุติยาปญฺจมีนมตฺเถ กฺวจิ ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ทุติยตฺเถ กมฺมนิ กิตกโยเค- ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร, สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร, อมตสฺส ทาตา, ภินฺนานํ สนฺธาตา, สหิตานํ อนุปฺปทาตา, โพเธตา ปชาย, กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก, อวิสํวาทโก โลกสฺส, ปาปานํ อกรณํ สุขํ, จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท, อจฺฉริโย อรชเกน วตฺถานํ ราโค, อจฺฉริโย อโคปาลเกน คาวีนํ โทโห.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมซึ่งเป็นอรรถของทุติยาวิภัตติ ในคำที่ประกอบกับกิตก์ปัจจัย เช่น

ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร	(มีผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้น)
สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร	(ผู้กระทำกรรมอย่างผลุนผลัน)
อมตสฺส ทาตา	(ผู้ให้อมตธรรม)
ภินฺนานํ สนฺธาตา	(ผู้ประสานบุคคลผู้แตกแยกกัน)
สหิตานํ อนุปฺปทาตา	(ผู้สนับสนุนบุคคลผู้พร้อมเพรียงกัน)
โพเธตา ปชาย	(ผู้ยังหมู่สัตว์ให้รู้)

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก (ไม่มีผู้กระทำกรรม และผู้เสวยวิบาก)

อวิสํวาทโก โลกสฺส	(ผู้ไม่หลอกลวงโลก)
ปาปานํ อกรณํ สุขํ	(การไม่ทำบาปเป็นสุข)
จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท	(ปสาทรูปอันเกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔)
อจฺฉริโย อรชเกน วตฺถานํ ราโค	(น่าอัศจรรย์หนอ ผู้ที่มิใช่ช่างย้อมสามารถย้อมผ้าได้)
อจฺฉริโย อโคปาลเกน คาวีนํ โทโห	(น่าอัศจรรย์หนอ ผู้มิใช่คนเลี้ยงโคสามารถรีดนมโคได้)

[บทที่ประกอบกับคำที่ลงปัจจัยเหล่านี้ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม กล่าวคือ

๑. คำที่ลง ตุ ปัจจัย เช่น วตฺตาโร, กตฺตาโร, ทาตา, สนฺธาตา, อนุปฺปทาตา, โพเธตา

๒. คำที่ลง ณฺวุ ปัจจัย เช่น การโก, เวทโก, อวิสํวาทโก

๓. คำที่ลงภาวัตถปัจจัย คือ ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะอันได้แก่ ยุ ปัจจัย เช่น อกรณํ และ ปสาโท พร้อมด้วย ณ ปัจจัย เช่น ราโค และ โทโห]

การประกอบรูปศัพท์ ตสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ต ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ในที่ประกอบด้วย ตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ทุติยาปญฺจมีนญฺจ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น **ตสฺส**

ตถา สริจฺฉาทีนํ กมฺมนิ- มาตุ สรติ, มาตรํ สรติ, น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ กมฺมปจฺจยา, ปุตฺตสฺส อิจฺฉติ, ปุตฺตมิจฺฉติ.

นอกจากนั้น ลงฉัฏฐีวิภัตติในกรรมของ สร ธาตุและ อิสุ ธาตุเป็นต้น เช่น

มาตุ สรติ	(ย่อมระลึกถึงมารดา)
มาตรํ สรติ	(ย่อมระลึกถึงมารดา)
น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ กมฺมปจฺจยา	(ใครๆ ย่อมไม่ระลึกถึงเปรตเหล่านั้นเพราะกรรมเป็นเหตุของสัตว์ทั้งหลาย)

ปุตฺตสฺส อิจฺฉติ (ย่อมต้องการบุตร)

ปุตฺตมิจฺฉติ (ย่อมต้องการบุตร)

[ธาตุ คือ สร และ อิสุ ลง อ ปัจจัยซึ่งใช้แสดงความเป็นธาตุแล้วแปลงรูปบางประการ จึงสำเร็จรูปดังที่เห็น]

กโรติสฺส ปติยตเน จ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถว่า ปรุงแต่ง ของ กร ธาตุด้วย

ปติยตนํ อภิสงฺขาโร.

การปรุงแต่ง ชื่อว่า ปติยตนะ

[ในวุตติของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๕๓) และวุตติของคัมภีร์กาตันตระ (ปริจ-เฉทที่ ๒ สูตร ๒๔๕) อธิบายว่า สโต คุณนฺตราธานํ ปติยตโน (การให้ถึงคุณลักษณะพิเศษของสิ่งที่ปรากฏอยู่ ชื่อว่า ปติยตนะ]

อุทกสฺส ปติกุรุเต, อุทกํ ปติกุรุเต, กณฺฑสฺส ปติกุรุเต, กณฺฑํ ปติกุรุเต.

เช่น

อุทกสฺส ปติกุรุเต (ย่อมต้มน้ำ)

อุทกํ ปติกุรุเต (ย่อมต้มน้ำ)

กณฺฑสฺส ปติกุรุเต (ย่อมทำลูกศร)

กณฺฑํ ปติกุรุเต (ย่อมทำลูกศร)

ปญฺจมิยตฺเถ ปริหานิภยตฺถโยเค- อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ, กึ นุ โข อหํ ตสฺส สุขสฺส ภายามิ, สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน, ภีโต จตุนฺน อาสีวิสานํ อิจฺจาทิ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในคำที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า เสื่อม และกลัว เช่น

อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะการไม่ฟัง)

กึ นุ โข อหํ ตสฺส สุขสฺส ภายามิ (เราย่อมหวาดกลัวความสุขนั้นเพราะอะไรหนอแล)

สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน	(สัตว์ทั้งปวงย่อมสะดุ้งกลัวการลงโทษ สัตว์ทั้งปวงย่อมหวาดกลัวความตาย)
ภีโต จตุนฺนํ อาสีวิสานํ	(กลัวอสรพิษทั้ง ๔)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในประโยคแรกบทว่า อสฺสวนตา มาจาก อสฺสวนตาย ลบ ย อักษรเหมือน ปฏิสงฺขา โยนิโส ที่มาจาก ปฏิสงฺขาย โยนิโส]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา, กาเลน ธมฺมึ กถํ ภาสิตา โหติ, ปเรสํ ปุญฺญานิ อนุโมทิตา, พุชฺฌิตา สจฺจานิ, กฏํ การโก, ปสโว ฆาตโก.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงฉัฏฐีวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า

คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา	(ผู้กระทำถ้อยคำอันลึกซึ้ง)
กาเลน ธมฺมึ กถํ ภาสิตา โหติ	(ผู้กล่าวธรรมีกถาในกาลอันสมควร)
ปเรสํ ปุญฺญานิ อนุโมทิตา	(ผู้อนุโมทนาบุญของบุคคลเหล่าอื่น)
พุชฺฌิตา สจฺจานิ	(ผู้ตรัสรู้อริยสัจ)
กฏํ การโก	(ผู้สานเสื่อ)
ปสโว ฆาตโก	(ผู้ฆ่าปศุสัตว์)

[ในตัวอย่างข้างต้น บทที่ลง ตุ ปัจจัยคือ กตฺตา, ภาสิตา, อนุโมทิตา และ พุชฺฌิตา พร้อมด้วยบทที่ลง ณฺวุ ปัจจัย คือ การโก และ ฆาตโก บทกรรมซึ่งประกอบกับบทเหล่านี้ลงทุติยาวิภัตติมีรูปเป็น กถํ เป็นต้นด้วยอำนาจของ กฺวจิ ศัพท์]

ตถา น นิฏฺฐาทีสุ จ- สุขกามี วิหารํ กโต, รถํ กตวนฺโต, รถํ กตาวี, กฏํ กตฺวา, กฏํ กโรนฺโต, กฏํ กราโน, กฏํ กุรุมาโน อิจฺจาทิ.

นอกจากนั้น ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติในเพราะ นิฏฺฐ ปัจจัยเป็นต้น เช่น

สุขกามี วิหารํ กโต	(ผู้ต้องการความสุขได้สร้างวิหารขึ้นแล้ว)
รถํ กตวนฺโต	(สร้างรถแล้ว)
รถํ กตาวี	(สร้างรถแล้ว)
กฏํ กตฺวา	(สานเสื่อแล้ว)
กฏํ กโรนฺโต	(สานเสื่ออยู่)
กฏํ กราโน	(สานเสื่ออยู่)
กฏํ กุรุมาโน	(สานเสื่ออยู่)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[นิฏฺฐ ปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล แปลว่า แล้ว มี ๓ ศัพท์คือ ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ซึ่งลงด้วยสูตรว่า อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี ในที่นี้ อนฺต และ มาน ปัจจัย มิได้เป็น นิฏฺฐ ปัจจัย แต่ท่านถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ข้างต้น ส่วน อาน ปัจจัยใช้เหมือน มาน ปัจจัย

ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ปฏิเสธการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมในที่ประกอบกับ นิฏฐ ปัจจัย แต่คัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวว่ามีอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ได้ โดยกล่าวว่า

กฺวจิ ฉฏฺฐีปิ ทิสฺสติ. ธมฺมสฺส คุตฺโต เมธาวี อิจฺจาทิ.[๖๙]

“แม้ฉัฏฐีวิภัตติย่อมปรากฏในบางแห่ง เช่นคำว่า ธมฺมสฺส คุตฺโต เมธาวี (ผู้มีปัญญาซึ่งรักษาธรรมแล้ว) ดังนี้เป็นต้น”

บทว่า ธมฺมสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม ในที่ประกอบด้วย ต ปัจจัยใน คุตฺโต]

กสฺมึ อตฺเถ สตฺตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอะไร

๓๑๙. โอกาเส สตฺตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *โอกาเส* ในโอกาสการก ฯ

โอกาสการเก สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

โก จ โอกาโส.

อนึ่ง โอกาสการก คืออะไร

๓๒๐. โยธาโร ตโมกาสํ.

การกใดเป็นที่ตั้ง การกนั้นชื่อว่า โอกาสะ

โย การโก อ.การกใด *อาธาโร* เป็นที่ตั้ง *โหติ* ย่อมเป็น ฯ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *โอกาสํ* ชื่อว่า โอกาสการก ฯ

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทอนิยมะคือ ย ศัพท์มักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของที่มีลิงค์เหมือนบทนิยมะ คือ ต ถ้า ย ศัพท์ในประโยคอนิยมะกล่าวถึงสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ ต ศัพท์ก็จะกล่าวถึงสิ่งนั้นเช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (บุคคลใดมีตุ้มหู บุคคลนั้นชื่อว่า เทวทัต) แต่อย่างไรก็ตาม อาจมีข้อยกเว้นในกรณีที่ต้องประกอบลิงค์ตามศัพท์หลัง กล่าวคือ บทว่า อาธาโร นั้นเป็นปุงลิงค์ จึงใช้เป็น โย (การโก) ตาม อาธาโร และบทว่า โอกาสํ เป็นนปุงสกลิงค์ จึงใช้เป็น ตํ (การกํ) ตาม โอกาสํ นอกจากนี้ การก ศัพท์ก็เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ท่านจึงใช้ลิงค์ต่างกันในประโยคทั้ง ๒ นี้]

อาธารียติ อสฺมินฺติ อาธาโร, อธิกรณํ.

กิริยาย่อมถูกตั้งไว้ในการกนั้น เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อาธาระ กล่าวคือ ที่ตั้ง

[ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายประโยคนี้เป็นรูปกรรมวาจกว่า อาธารียติ จึงแปลว่า กิริยาย่อมถูกตั้งไว้ แต่ฉบับสิงหลและคัมภีร์พยาขยาบางฉบับมีรูปเป็นกัตตุวาจกว่า อาธารียติ อสฺมินฺติ อาธาโร (กิริยาย่อมตั้งอยู่ในการกนั้น เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อาธาระ) มติหลังสอดคล้องกับคาถาสาธกที่ท่านนำมากล่าวเป็นรูปกัตตุวาจกว่า กิริยา กตฺตุกมฺมานํ ยตฺถ โหติ ปติฏฺฐิตา (กิริยาของกัตตาและกรรมตั้งอยู่แล้วในการกใด)]

กตฺตุกมฺมสมเวตานํ นิสชฺชปจนาทิกฺริยานํ ปติฏฺฐานฏฺเฐน โย อาธาโร, ตํ การกํ โอกาสสญฺญํ โหติ.

การกใดเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นที่ตั้งของกิริยามีการนั่งและการหุงเป็นต้น ซึ่งเป็นไปพร้อมกับกัตตาและกรรม การกนั้นมีชื่อว่า โอกาสการก

[โอกาสการก คือ การกอันเป็นที่ตั้งของกิริยา หมายความว่า เป็นฐานะซึ่งกัตตากระทำกิริยาในประโยคกัตตุวาจก หรือเป็นฐานะซึ่งกรรมถูกกระทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคกรรมวาจก]

กเฏ นิสีทติ เทวทตฺโต, ถาลิยํ โอทนํ ปจติ.

กเฏ นิสีทติ เทวทตฺโต	(เทวทัตย่อมนั่งบนเสื่อ)
ถาลิยํ โอทนํ ปจติ	(ย่อมหุงข้าวในหม้อ)

การประกอบรูปศัพท์ กเฏ

ศัพท์เดิมเป็น กฏ
ให้ กฏ ชื่อว่า โอกาสการก ด้วยสูตรว่า “โยธาโร ตโมกาสํ”
ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”
แปลง สฺมึ ท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น **กเฏ**

[ในประโยคแรก กเฏ เป็น โอกาสการก กล่าวคือ เป็นที่ซึ่งประธานคือเทวทัตกระทำกิริยานั่ง ส่วนในประโยคที่สอง ถาลิยํ เป็น โอกาสการก คือเป็นที่ซึ่งกรรมถูกกระทำกิริยาหุง

ในภาษาบาลี คำว่า กิริยา และ กฺริยา มีวิธีใช้เหมือนกัน แต่ในภาษาไทยใช้ต่างกัน คือ กิริยา หมายถึง อาการเคลื่อนไหวทางกายและวาจา ส่วนกริยาหมายถึง บทที่แสดงถึงอาการเคลื่อนไหวนั้น]

เอตฺถ หิ เทวทตฺตตณฺฑุลานํ กตฺตุกมฺมานํ ธารณโต ตํสมเวตํ อาสนปจนสงฺขาตํ กฺริยํ ธาเรติ นาม.

กล่าวโดยละเอียด ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ธรรมดาว่า [เสื่อและหม้อ]ทรงไว้ซึ่งกิริยาที่เรียกว่า นั่ง หรือหุง ซึ่งเป็นไปพร้อมกันกับเทวทัตและข้าวสารนั้น เพราะ[เสื่อและหม้อ]เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งกัตตาและกรรมคือเทวทัตและข้าวสาร

[ท่านอธิบายว่า โอกาสการกในอุทาหรณ์ข้างต้นเป็นที่ที่กิริยา นั่ง และ หุง ได้กระทำอาการ แต่

เนื่องจากอาการนั่งปรากฏไม่ได้ถ้าปราศจากกัตตา คือ เทวทัต และอาการหุงก็จะปรากฏไม่ได้ถ้าปราศจากกรรม คือ ข้าว เพราะฉะนั้น คำว่า โอกาส (ที่ตั้งของกิริยา) จึงเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงผู้อาศัยซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงที่อาศัย คือ กัตตาและกรรม แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยกัตตาและกรรมอันได้แก่กิริยา เนื่องจากโอกาสการกเป็นที่ตั้งของกัตตาและกรรมโดยตรง และเป็นที่ตั้งของกิริยาที่เกิดในกัตตาและกรรมโดยอ้อม

ตามหลักภาษา ถ้ามุ่งจะแสดงชื่อมักใช้ สญฺญา ศัพท์ เช่น โอกาสสญฺญํ โหติ (มีชื่อว่า โอกาสการก) ไม่นิยมใช้เป็น โอกาโส นาม เพราะการประกอบ นาม ศัพท์มักใช้เพื่อแสดงสำนวนทางภาษาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้กล่าวว่า ธาเรติ นาม เพื่อแสดงถึงฐานูปจาระ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว]

โส ปนายโมกาโส จตุพฺพิโธ พฺยาปิโก โอปสิเลสิโก สามีปิโก เวสยิโกติ.

อนึ่ง โอกาสการกนั้นมี ๔ ประเภท คือ พยาปิกะ โอปสิเลสิกะ สามีปิกะ และเวสยิกะ

[ท่านแสดงโอกาสการก หรืออาธาระ ๔ ประเภท คือ

๑. พยาปิกะ (แผ่ไป) เช่น ติเลสุ เตลํ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) บทว่า ติเลสุ เป็นที่แผ่ไปของกิริยา มีอยู่ แห่งน้ำมัน จึงเรียกว่า พยาปิกาธาระ (อาธาระแผ่ไป)

๒. โอปสิเลสิกะ (แนบชิด) เช่น อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ) บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา นั่ง แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า โอปสิเลสิกาธาระ (อาธาระแนบชิด)

๓. สามีปิกะ (ใกล้) เช่น คงฺคาย โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) บทว่า คงฺคายํ เป็นที่ใกล้กับกิริยามีอยู่ของคอกวัว จึงเรียกว่า สามีปิกาธาระ (อาธาระใกล้)

๔. เวสยิกะ (เขตแดน) เช่น อากาเส สกุณา ปกฺขนฺทนฺติ (นกบินไปในอากาศ) บทว่า อากาเส เป็นเขตแดนแห่งกิริยาบินไปของนก จึงเรียกว่า เวสยิกาธาระ (อาธาระที่เป็นเขตแดน)

ในคัมภีร์มหาภาษยะของปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๗๒) กล่าวถึงโอกาสการก ๓ ประเภท คือ พยาปิกะ โอปสิเลสิกะ และเวสยิกะ ไม่พบสามีปิกะ

คำว่า พฺยาปิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาปนํ พฺยาโป, พฺยาโป ยตฺถ อตฺถีติ พฺยาปิโก = อาธาระที่มีการแผ่ไปของกิริยา ชื่อว่า พยาปิกะ (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้าย พฺยาป ศัพท์)

คำว่า โอปสิเลสิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปสิเลสนํ อลฺลียนํ อุปสิเลโส, อุปสิเลโส ยตฺถ อตฺถีติ โอปสิเลสิโก = อาธาระที่มีการแนบชิดของกิริยา ชื่อว่า โอปสิเลสิกะ (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้าย อุปสิเลส ศัพท์)

คำว่า สามีปิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมีเป นิยุตฺโต สามีปิโก = อาธาระที่ประกอบในที่ใกล้ ชื่อว่า สามีปิกะ

(ลง ณิก ปัจจัยในอรรถ นิยุตฺต ท้าย สมีป ศัพท์)

คำว่า เวสยิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสโยเยว เวสยิโก = อาธาระซึ่งเป็นที่ตั้ง ชื่อว่า เวสยิกะ

(ลง ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ท้าย วิสย ศัพท์)]

ตตฺถ พฺยาปิโก นาม ยตฺถ สกโลปิ อาธารภูโต อตฺโถ อาเธยฺเยน ปตฺถโฏ โหติ, ยสฺมิญฺจ อาเธยฺยภูตํ กิญฺจิ พฺยาเปตฺวา ติฏฺฐติ.

ในบรรดาโอกาสการกเหล่านั้น วัตถุทั้งปวงซึ่งเป็นที่ตั้ง ถูกวัตถุอาศัยแผ่ไปแล้วในสถานที่ใด และวัตถุอาศัยบางสิ่งแผ่ไปแล้วตั้งอยู่ในสถานที่ใด สถานที่ทั้ง ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า พยาปิกาธาระ

[อาเธยยวัตถุ คือ สิ่งที่อาศัยโอกาสการกตั้งอยู่ เช่น คนนั่งบนเสื่อ คนเป็นอาเธยยวัตถุ ส่วนเสื่อเป็นอาธาระ

พยาปิกาธาระดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สกลพยาปิกาธาระ พยาปิกาธาระที่แผ่ไปได้ทั้งหมด กล่าวคือ อาเธยยวัตถุ (วัตถุอาศัย) แผ่ไปทั่วได้ทั้งหมดในที่ตั้ง เช่น ติเลสุ เตลํ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) หมายความว่า น้ำมันมีอยู่ในเมล็ดงาทั่วไปทั้งหมด เมื่อเอาเมล็ดงามากลั่นก็จะได้น้ำมันงา

๒. เอกเทสพยาปิกาธาระ พยาปิกาธาระที่แผ่ไปเพียงบางส่วน กล่าวคือ อาเธยยวัตถุแผ่ไปเพียงบางส่วนในที่ตั้ง เช่น ขีเรสุ ชลํ (น้ำในน้ำนม) น้ำนมที่หมายถึงในที่นี้ คือ น้ำนมโคสดซึ่งมีไขมันอยู่มากไม่สามารถเข้ากันได้กับน้ำ เมื่อนำน้ำไปผสมกับน้ำนม น้ำก็จะผสมอยู่ได้เพียงบางส่วน]

ตํ ยถา ติเลสุ เตลํ อตฺถิ, ขีเรสุ ชลํ, ทธิมฺหิ สปฺปีติ.

ดังอุทาหรณ์ว่า

ติเลสุ เตลํ อตฺถิ	(น้ำมันมีอยู่ในงา)
ขีเรสุ ชลํ	(น้ำในน้ำนม)
ทธิมฺหิ สปฺปิ	(เนยใสในนมเปรี้ยว)

[ในอุทาหรณ์ทั้ง ๓ นี้ อุทาหรณ์แรก และอุทาหรณ์ที่ ๓ เป็นสกลพยาปิกาธาระ ส่วนอุทาหรณ์ที่ ๒ เป็นเอกเทสพยาปิกาธาระ ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปตามลำดับอาธาระทั้ง ๒ รูปว่า ติเลสุ เตลํ อตฺถิ, ทธิมฺหิ สปฺปิ, ขีเรสุ ชลนฺติ

คำว่า อาธาร และ อาเธยฺย เป็นศัพท์ที่ใช้ในไวยากรณ์ อาธาร คือ ที่ตั้ง สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ธร ธาตุ + ณ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาธารียติ อสฺมินฺติ อาธาโร (อาธาระ คือ ที่ตั้ง) ส่วน อาเธยฺย คือ วัตถุอาศัย หมายถึง วัตถุที่เข้าไปอาศัยในที่ตั้ง สำเร็จมาจาก อา บทหน้า + ธร ธาตุ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาธารียตีติ อาเธยฺโย (อาเธยยะ คือ วัตถุที่ถูกทรงไว้ = วัตถุอาศัย)]

โอปสิเลสิโก นาม ปจฺเจกสิทฺธานํ ภาวานํ ยตฺถ อุปสิเลเสน อุปคโม โหติ, ยสฺมิญฺจ อาเธยฺโย อุปสิลิสฺสติ อลฺลียิตฺวา ติฏฺฐติ.

การเข้าถึงโดยความเกี่ยวเนื่องกันของวัตถุทั้งหลายที่ปรากฏเฉพาะส่วน ย่อมมีในสถานที่ใด และอาเธยยวัตถุย่อมติดเนื่องกัน คือแนบชิดกันตั้งอยู่ในสถานที่ใด สถานที่นั้น ชื่อว่า โอปสิเลสิกาธาระ

[ภาว ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า วัตถุ อันได้แก่ อาธารวัตถุและอาเธยยวัตถุ เหมือน อตฺถ ศัพท์ในประโยคข้างต้นว่า สกโลปิ อตฺโถ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า วตฺถูนํ]

ตํ ยถา อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ, ถาลิยํ โอทนํ ปจติ, ฆเฏสุ อุทกํ อตฺถิ, ทูเร ฐิโต, สมีเป ฐิโตติ.

ดังอุทาหรณ์ว่า

อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ	(พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ)
ถาลิยํ โอทนํ ปจติ	(หุงข้าวในหม้อ)
ฆเฏสุ อุทกํ อตฺถิ	(มีน้ำในหม้อทั้งหลาย)
ทูเร ฐิโต	(ยืนอยู่ในที่ไกล)
สมีเป ฐิโต	(ยืนอยู่ในที่ใกล้)

[อาธาระประเภทนี้ อาเธยยวัตถุไม่แผ่ไปทั่วเหมือนกับพยาปิกาธาระ แต่แนบชิดโดยการติดกันหรือไม่ติดกัน เช่น อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งอยู่บนอาสนะ) พระสงฆ์และอาสนะแนบชิดกันโดย

ไม่ติดกัน เรียกว่า อนัลลียนโอปสิเลสิกาธาระ คือ โอปสิเลสิกาธาระที่ไม่ติดเนื่องกัน ส่วนในอุทาหรณ์ว่า ถาลิยํ โอทนํ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) ข้าวและหม้อแนบชิดโดยติดกัน จึงเป็นอัลลียนโอปสิเลสิกาธาระ คือ โอปสิเลสิกาธาระที่ติดเนื่องกัน]

สามีปิโก นาม ยตฺถ สมีเป สมีปิโวหารํ กตฺวา ตทายตฺตวุตฺติตาทีปนตฺถํ อาธารภาโว วิกปฺปียติ.

ความเป็นอาธาระย่อมถูกคาดเดา เพื่อแสดงความเป็นสิ่งที่ดำเนินไปเนื่องกันกับวัตถุนั้น เพราะกระทำโวหารแห่งสิ่งที่อยู่ใกล้เคียงในสถานที่ใกล้เคียงใด สถานที่ใกล้เคียงนั้น ชื่อว่า สามีปิกาธาระ

[ในคำว่า สมีปิโวหาร (โวหารแห่งสิ่งที่อยู่ใกล้เคียง) สมีปี คือ สถานที่ที่อาเธยยวัตถุเข้ามาตั้งอยู่ใกล้ เช่น แม่น้ำคงคาในอุทาหรณ์ที่ ๑ เป็นต้น

คำว่า วัตถุนั้น ในที่นี้หมายถึงอาธาระซึ่งเป็นสถานที่ตั้ง ถ้าเป็นในอุทาหรณ์แรกที่ท่านกล่าวต่อไป ก็คือ แม่น้ำคงคา

คำว่า เพื่อแสดงความเป็นสิ่งที่ดำเนินไปด้วยการติดเนื่อง หมายความว่า ฝั่งที่เป็นที่ตั้งคอกวัวอยู่ติดกับแม่น้ำคงคา]

ตํ ยถา คงฺคายํ โฆโส วสติ. คงฺคาย สมีเป วโช วสตีติ อตฺโถ. ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน. สมีเปติ อตฺโถ.

ดังอุทาหรณ์ว่า

คงฺคายํ โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) ความหมายคือ คอกวัวอยู่ในสถาน-ที่ใกล้แม่น้ำคงคา

ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน (พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในพระเชตวันใกล้กรุงสาวัตถี) ความหมายคือ ในสถานที่ใกล้[กรุงสาวัตถี]

[ในอุทาหรณ์แรก คงฺคายํ แปลว่า ใกล้แม่น้ำคงคา นั่นคือ ในสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา สถานที่ใกล้นี้คือริมฝั่งนั่นเอง แม่น้ำคงคาเป็นอาธาระ คือ เป็นสมีปี (สถานที่อยู่ใกล้เคียง) ฝั่งเป็นสมีปะ (สถานที่ใกล้) ความเป็นสถานที่ใกล้นี้ย่อมถูกคาดเดาเอา เพราะในประโยคนี้มิได้แสดงไว้อย่างชัดเจน แต่เนื่องจากคอกวัวอยู่บนฝั่งซึ่งชิดกับแม่น้ำคงคา สิ่งนี้จึงเป็นการแสดงว่าคอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา]

เวสยิโก นาม ยตฺถ อญฺญตฺถาภาววเสน เทสนฺตราวจฺเฉทวเสน วา อาธารปริกปฺโป.

การคาดเดาอาธาระโดยเนื่องด้วยการไม่เป็นไปในที่อื่น หรือโดยเนื่องด้วยการแยกจากสถานที่อื่น มีอยู่ในสถานที่ใด สถานที่นั้นชื่อว่า เวสยิกาธาระ

ตํ ยถา อากาเส สกุณา ปกฺขนฺทนฺติ, ภูมีสุ มนุสฺสา จรนฺติ, ชเลสุ มจฺฉา, ปาเทสุ ปติโต, ปาปสฺมึ รมตี มโน, ปสนฺโน พุทฺธสาสเน, ปญฺญาย สาธุ, วินเย นิปุโณ, มาตริ สาธุ, ปิตริ นิปุโณ อิจฺจาทิ.

ดังอุทาหรณ์ว่า

อากาเส สกุณา ปกฺขนฺทนฺติ	(นกย่อมบินไปในอากาศ)
ภูมีสุ มนุสฺสา จรนฺติ	(มนุษย์เที่ยวไปบนพื้นดิน)
ชเลสุ มจฺฉา	(ปลาอยู่ในน้ำ)
ปาเทสุ ปติโต	(หมอบแล้วแทบเท้าทั้งสอง)
ปาปสฺมึ รมตี มโน	(จิตยินดีในบาป)
ปสนฺโน พุทฺธสาสเน	(เลื่อมใสแล้วในพระพุทธศาสนา)
ปญฺญาย สาธุ	(เป็นผู้ดีในปัญญา)
วินเย นิปุโณ	(เป็นผู้ฉลาดในพระวินัย)
มาตริ สาธุ	(เป็นผู้ดีในมารดา)
ปิตริ นิปุโณ	(เป็นผู้ดีในบิดา)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาธาระชนิดนี้เป็นอาธาระที่สิ่งต่างๆ ดำเนินไปเป็นปกติ อาธาระประเภทนี้ครอบคลุมตัวอย่างต่างๆ กว้างขวางกว่าอาธาระประเภทอื่นๆ อาธาระประเภทใดถ้าไม่สามารถจัดอยู่ใน ๓ อย่างข้างต้นก็ให้จัดไว้ในประเภทนี้ ในอุทาหรณ์ ๓ อย่างแรก คือ อากาเส, ภูมีสุ และ ชเลสุ ชื่อว่า อัญญัตถาภาวเวสยิกะ คือ เวสยิกาธาระซึ่งไม่เป็นไปในที่อื่น อุทาหรณ์ต่อมาทั้งหมด ชื่อว่า เทสันตราวัจเฉทเวสยิกะ คือ เวสยิกาธาระซึ่งแยกจากสถานที่อื่น

บทว่า นิปุโณ และ สาธุ เป็นบทนาม ส่วน วินเย และ มาตริ เป็นอาธาระที่ต้องสัมพันธ์กับกริยาจึงต้องเพิ่มบทกริยาเข้ามา คือ ภวติ แล้วสัมพันธ์บทอาธาระทั้งสองเป็นอาธาระในปาฐเสสะว่า ภวติ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ยตฺถ หิ กฺริยาปทํ น สูยติ, ตตฺถ อตฺถิ, ภวตีติ สมฺพนฺโธ.[๗๐]

“โดยแท้จริงแล้วบทกริยาย่อมไม่ได้ยินในพากย์ใดพึงสัมพันธ์บทว่า อตฺถิ หรือ ภวติ ในพากย์นั้น”

น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมตฺถิ.[๗๑]

“โดยแท้จริงแล้ว ประโยคที่ปราศจากกริยาย่อมไม่มี”]

สพฺโพปิ จายมาธาโร ปธานวเสน วา ปริกปฺปิตวเสน วา กฺริยาย ปติฏฺฐา ภวตีติ โอกาโสเตฺวว วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง พึงทราบว่า อาธาระทั้งปวงนี้เป็นที่ตั้งแห่งกิริยาโดยความเป็นประธาน หรือด้วยการคาดคะเน เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า โอกาสะ (ที่ตั้งแห่งกิริยา)

[อาธาระต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว กล่าวโดยรวมแต่ละอย่างก็จัดเป็นโอกาสะทั้งสิ้น เพราะเป็นที่ตั้งของกิริยาทั้งที่เป็นโดยตรง (โดยความเป็นประธาน) เช่น กเฏ นิสีทติ ในที่นี้ กเฏ เป็นอาธาระโดยตรง หรือเป็นโดยอ้อม (โดยการคาดคะเนเอา) เช่น คงฺคายํ โฆโส วสติ ในที่นี้ คงฺคายํ เป็นอาธาระโดยการคาดคะเนเอา สรุปความว่า อาธาระ ๒ อย่างแรกเป็นอาธาระโดยตรง ส่วนสองอย่างหลังเป็นอาธาระโดยอ้อม]

วุตฺตญฺเจตํ

“กฺริยา กตฺตุกมฺมานํ ยตฺถ โหติ ปติฏฺฐิตา
โอกาโสติ ปวุตฺโต โส จตุธา พฺยาปิกาทิโต.
พฺยาปิโก ติลขีราทิ กโฏ โอปสิเลสิโก
สามีปิโก ตุ คงฺคาทิ อากาโส วิสโย มโต”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“กิริยาของกัตตาและกรรม ตั้งอยู่แล้วในการกใด การกนั้น เรียกว่าโอกาสการก โอกาสการกนั้นมี ๔ อย่างโดยความเป็นพยาปิกาธาระเป็นต้น

วัตถุมีงาและน้ำนมเป็นต้นชื่อว่า พยาปิกาธาระ เสื่อชื่อว่าโอปสิเลสิกาธาระ ส่วนแม่น้ำคงคาเป็นต้นชื่อว่าสามีปิกาธาระ อากาศชื่อว่าเวสยิกาธาระ (วิสยาธาระ)”

“ฉฏฺฐี, สตฺตมี”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า ฉฏฺฐี (ฉัฏฐีวิภัตติ) และบทว่า สตฺตมี (สัตตมีวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๓๒๑. สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสูตกุสเลหิ จ.

เมื่อมีการประกอบด้วย สามี ศัพท์, อิสฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สกฺขิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปสูต ศัพท์, กุสล ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

โยเค ครั้นเมื่อการประกอบ *สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสูตกุสเลหิ* จ ด้วย สามี ศัพท์, อิสฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สกฺขิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปสูต ศัพท์ และ กุสล ศัพท์ ด้วย *สติ* มีอยู่ *ฉฏฺฐี* จ อ.ฉัฏฐีวิภัตติ ด้วย *สตฺตมี* จ อ.สัตตมีวิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ฯ

สามี อิสฺสร อธิปติ ทายาท สกฺขิ ปติภู ปสูต กุสลอิจฺเจเตหิ โยเค ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

เมื่อมีการประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สามี ศัพท์, อิสฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สกฺขิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปสูต ศัพท์ และ กุสล ศัพท์ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

อุภยตฺถํ วจนํ.

สูตรนี้มีประโยชน์ในการลงวิภัตติทั้งสอง

[ท่านกล่าวสูตรนี้เพื่อให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติได้ทั้งสองหมวดในที่ประกอบกับ สามิ ศัพท์เป็นต้น มิฉะนั้นแล้วก็ต้องลงฉัฏฐีวิภัตติอย่างเดียวด้วยสูตรว่า สามิสฺมึ ฉฏฺฐี เพราะ ฉฏฺฐี ศัพท์ตามมาสูตรนี้ได้โดยตรง แม้คัมภีร์กาศิกาก็กล่าวว่า

ฉฏฺฐิยาเยว ปตฺติยา ปกฺเข สตฺตมีวิธานตฺถํ วจนํ.[๗๒]

“เมื่อฉัฏฐีวิภัตติอย่างเดียวมาถึงแล้ว สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อลงสัตตมีวิภัตติในฝ่ายอื่น”]

ควํ สามี, โคสุ สามี, ควํ อิสฺสโร, โคสุ อิสฺสโร, ควํ อธิปติ, โคสุ อธิปติ, ควํ ทายาโท, โคสุ ทายาโท, ควํ สกฺขิ, โคสุ สกฺขิ, ควํ ปติภู, โคสุ ปติภู, ควํ ปสูโต, โคสุ ปสูโต, ควํ กุสโล, โคสุ กุสโล.

เช่น

ควํ สามี หรือ โคสุ สามี	(เจ้าของวัว)
ควํ อิสฺสโร หรือ โคสุ อิสฺสโร	(เจ้าของวัว)
ควํ อธิปติ หรือ โคสุ อธิปติ	(เจ้าของวัว)
ควํ ทายาโท หรือ โคสุ ทายาโท	(ทายาท[ผู้รับมรดก]วัว)
ควํ สกฺขิ หรือ โคสุ สกฺขิ	(พยานผู้เห็นวัว)
ควํ ปติภู หรือ โคสุ ปติภู	(ผู้ค้ำประกันวัว)
ควํ ปสูโต หรือ โคสุ ปสูโต	(ผู้คลอดแล้วในวัว)
ควํ กุสโล หรือ โคสุ กุสโล	(ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)

[คำว่า ปสูต คือ ผู้คลอดแล้ว บางฉบับมีรูปเป็น ปสุโต แปลว่า ผู้สั่งสมแล้ว แต่รูปนี้ไม่สมควร เพราะสันสกฤตมีรูปเป็น ปฺรสูต ซึ่งตรงกับคำบาลีว่า ปสูต ดังคัมภีร์สิทธานตเกามุทีอธิบายว่า

ควํ โคสุ วา ปสูโต, คาโว เอวานุภวิตุํ ชาโตตฺยตฺโถ.[๗๓]

"ผู้คลอดแล้วในวัว หมายความว่า ผู้เกิดแล้วเพื่อบริโภควัวนั่นเอง"]

การประกอบรูปศัพท์ ควํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์ในที่ประกอบด้วย สามิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสูตกุสเลหิ จ"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส"

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น **ควํ**

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๑๐) กล่าวไว้ว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมศัพท์ว่า อายุตฺต, นิปุณ และ สาธุ เป็นต้น เช่น

- ควํ อายุตฺโต (เจ้าของวัว)
- ควํ นิปุโณ (ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)
- ควํ สาธุ (ผู้เลี้ยงวัวดี)
- โคสุ อายุตฺโต (เจ้าของวัว)
- โคสุ นิปุโณ (ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)
- โคสุ สาธุ (ผู้เลี้ยงวัวดี)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สุตตนิเทศก็กล่าวว่า เอกปทมิทํ (สูตรนี้มีบทเดียว) แม้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๕) ก็กล่าวถึงสูตรนี้โดยไม่มี จ ศัพท์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ฉบับสิงหลบางฉบับมี จ ศัพท์ และคัมภีร์พยาขยาก็อธิบายว่า ทฺวิปทมิทํ (สูตรนี้มี ๒ บท) คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถคัณฐิเห็นว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ควรทำหน้าที่วาจาสิลิฏฐะเหมือนในสูตรว่า สฺยา จ]

---

๓๒๒. นิทฺธารเณ จ.

เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

นิทฺธารเณ จ ครั้นเมื่ออรรถนิทธารณะ ด้วย *คมฺยมาเน* อันท่านรู้อยู่ *ฉฏฺฐี* จ อ.ฉัฏฐีวิภัตติ ด้วย *สตฺตมี* จ อ.สัตตมีวิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ฯ

นีหริตฺวา ธารณํ นิทฺธารณํ. ชาติ-คุณ-กฺริยา-นาเมหิ สมุทายโต เอกเทสสฺส ปุถกฺกรณํ.

การแยกออก[จากหมู่]แล้วทรงไว้ ชื่อว่า นิทธารณะ หมายถึง การแยกของส่วนหนึ่งจากหมู่ตามชาติ คุณสมบัติ กิริยา และชื่อ

[คำว่า นิทฺธารณ สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ธร ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย อุปสรรคคือ นิ ใช้ในความหมายว่า นีหริตฺวา (นำออก, ถอนออก) หมายถึง แยกส่วนหนึ่งออกจากหมู่ ๔ อย่าง คือ ชาติ คุณสมบัติ กิริยา และชื่อ

คัมภีร์พาลาวตารอธิบายลักษณะของนิทธารณะว่า

ยํ หิ ชาติคุณกฺริยา- นาเมหิ สมุทายโต
ปุถกฺกรณ'เมตสฺส ตํ นิทฺธารณ'มพฺรวุํ.[๗๔]

"โดยแท้จริงแล้ว การกระทำโดยแยกสิ่งนั้นออกจากหมู่ด้วยชาติ คุณสมบัติ กิริยา และชื่อ ท่านเรียกว่า นิทธารณะ"]

ตสฺมึ นิทฺธารณตฺเถ คมฺยมาเน ตโต สมุทายวาจิลิงฺคมฺหา ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะนั้น ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ที่แสดงหมู่นั้น

มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม, มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สูรตโม, กณฺหา คาวีนํ สมฺปนฺนขีรตมา, กณฺหาคาวีสุ สมฺปนฺนขีรตมา, อทฺธิกานํ ธาวนฺโต สีฆตโม, อทฺธิเกสุ ธาวนฺโต สีฆตโม, อายสฺมา อานนฺโท อรหตํ อญฺญตโร อโหสิ, อรหนฺเตสุ วา อิจฺจาทิ.

เช่น

มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม หรือ มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สูรตโม	(ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)
กณฺหา คาวีนํ สมฺปนฺนขีรตมา หรือ กณฺหา คาวีสุ สมฺปนฺนขีรตมา	(ในบรรดาแม่โคทั้งหลาย แม่โคดำมีน้ำนมหวานที่สุด)
อทฺธิกานํ ธาวนฺโต สีฆตโม หรือ อทฺธิเกสุ ธาวนฺโต สีฆตโม	(ในบรรดาคนเดินทางทั้งหลาย ผู้ที่วิ่งไปเป็นผู้ไปเร็วที่สุด)
อายสฺมา อานนฺโท อรหตํ อญฺญตโร อโหสิ หรือว่า อายสฺมา อานนฺโท อรหนฺเตสุ อญฺญตโร อโหสิ	(ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านพระอานนท์ก็เป็นพระอรหันต์ผู้หนึ่ง)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ มนุสฺสานํ

ศัพท์เดิมเป็น มนุสฺส

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะด้วยสูตรว่า “นิทฺธารเณ จ”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **มนุสฺสานํ**

[ในประโยคแรก ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพราะในสมัยก่อนกษัตริย์ต้องนำทัพออกรบด้วยตนเอง

ในประโยคที่ ๒ คำว่า สมฺปนฺน มีอรรถ ๓ อย่าง ดังปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๕) ว่า บริบูรณ์, หวาน และเพียบพร้อม ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หวาน ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า มธุรขีรตมา (มีน้ำนมหวานที่สุด)

ส่วนประโยคสุดท้ายเป็นแบบอย่างที่นิยมใช้ในพระบาลี ในกรณีที่กล่าวถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่งได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

ตามวุตติของสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงนิทธารณะ ๔ ประเภท คือ

๑. ชาตินิทธารณะ การแยกชาติออกแสดง เช่น มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม บทว่า ขตฺติโย เป็นชาติ

๒. คุณนิทธารณะ การแยกคุณสมบัติออกแสดง เช่น กณฺหา คาวีนํ สมฺปนฺนขีรตมา บทว่า กณฺหา เป็นคุณสมบัติ

๓. กริยานิทธารณะ การแยกกิริยาออกแสดง เช่น อทฺธิกานํ ธาวนฺโต สีฆตโม บทว่า ธาวนฺโต เป็นกริยา

๔. นามนิทธารณะ การแยกชื่อออกแสดง เช่น อายสฺมา อานนฺโท อรหตํ อญฺญตโร บทว่า อานนฺโท เป็นชื่อ

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๑๑) ได้แสดงนิทธารณะ ๖ ประเภทโดยเพิ่มอีก ๒ ประเภท คือ

๑. ทัพพนิทธารณะ การแยกทัพพะออกแสดง เช่น โยธานํ โยเธสุ วา วมฺมิโก สูรตโม (ในบรรดานักรบทั้งหลาย นักรบผู้สวมเกราะเป็นผู้กล้าหาญที่สุด) บทว่า วมฺมิโก เป็นทัพพะ

๒. สังขยานิทธารณะ การแยกจำนวนออกแสดง เช่น ภิกฺขูนํ ภิกฺขูสุ วา เทฺว ตโย สมฺมนฺนิตพฺพา (ในบรรดาภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูปพึงสมมุติ) บทว่า เทฺว ตโย เป็นจำนวน

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นั้นว่า

ชาติยา คุณกฺริยาหิ ทพฺพนาเมหิ สงฺขฺยยา
สมูหโต'วยวสฺส นิทฺธารณํ ฉธา ภเว.[๗๕]

"การแยกส่วนหนึ่งจากหมู่ออกแสดง มี ๖ ประเภทโดยชาติ คุณสมบัติ กิริยา ทัพพะ ชื่อ และจำนวน"

พึงสังเกตว่าการลงวิภัตติในลักษณะนี้ มักใช้เป็นพหูพจน์ แต่ในบางที่เอกพจน์ก็ใช้ได้โดยเฉพาะคำที่เป็นสมูหนาม เช่น

อธิปติปจฺจเย สหชาตาธิปติ นาม.[๗๖]

"ในบรรดาอธิปติปัจจัย ชื่อว่า สหชาตาธิปติ"

ปหีเน อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺเจติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ.[๗๗]

"คำว่า ปหีเน อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺเจ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ"

จเปตฺวา ปน ภาชนวิกตึ อญฺญสฺมิมฺปิ กปฺปิยโลหภณฺเฑ อญฺชนี, อญฺชนิสลากา, กณฺณมลหรณี, สูจิ,

ปณฺณสูจิ, ขุทฺทโก, ปิปฺผลโก, ขุทฺทกํ อารกณฺฏกํ, กุญฺจิกา, ตาฬํ, กตฺตรยฏฺฐิ, เวธโก, นตฺถุทานํ, ภินฺทิวาโล, โลหกูโฏ, โลหกุฏฺฏิ, โลหคุโฬ, โลหปิณฺฑิ, โลหจกฺกลิกํ, อญฺญมฺปิ วิปฺปกตโลหภณฺฑํ ภาชนียํ.[๗๘]

"ส่วนในบรรดาของโลหะที่เป็นกัปปิยะอื่น ยกเว้นภาชนะกาววาวเสีย ขวดยาตา แท่งป้ายยาตา ไม้ควักหู เข็ม เหล็กจาร มีดน้อย กรรไกร เหล็กขนาดเล็ก เหล็กหมาด กุญแจ ลูกดาน ไม้เท้า เหล็กเจาะกล้องยานัตถุ์ สว่าน รางโลหะ แผ่นโลหะ แท่งโลหะ ก้อนโลหะ ลูกล้อโลหะ สิ่งของโลหะที่ทำค้างไว้อย่างอื่นเป็นของควรแจกกันได้"

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๑๑) อธิบายว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมา ดังอุทาหรณ์ว่า

อิทมฺปิสฺส โหติ สีลสฺมึ.[๗๙]

"แม้ข้อนี้ก็เป็นศีลของภิกษุนั้น"

บทว่า สีลสฺมึ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมา จัดเป็นวิเสสกัตตา (วิกติกัตตา) ที่ใช้คู่กับสามัญญ-กัตตา (ปกติกัตตา) คือ อิทํ สีลํ]

---

๓๒๓. อนาทเร จ.

เมื่อปรากฏอนาทรกริยา ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

อนาทเร ครั้นเมื่ออนาทร *คมฺยมาเน* อันท่านรู้อยู่ *ฉฏฺฐี* จ อ.ฉัฏฐีวิภัตติ ด้วย *สตฺตมี* จ อ.สัตตมีวิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ฯ

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๑๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า ฉฏฺฐี และ สตฺตมี มาไว้ในสูตรนี้

คัมภีร์นิสสัยบางฉบับแปลสูตรนี้ว่า ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติในอรรถอนาทร ส่วนคำแปลสูตรข้างต้นเป็นการแปลตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะท่านถือว่าในประโยคเช่นนี้ กิริยาคุมพากย์ที่แสดงความไม่มีเยื่อใยนั้นเป็นอนาทรกริยา ส่วนกิริยาแทรกนั้นไม่ใช่ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๓๘) ตามนัยนี้ควรเติมคำว่า คมฺยมาเน เข้ามาในสูตร]

อนาทเร คมฺยมาเน ภาววตา ลิงฺคมฺหา ฉฏฺฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

เมื่ออนาทรปรากฏอยู่ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ซึ่งมีกิริยา[ที่ไม่ถูกเอื้อเฟื้อ]

[คำว่า อนาทร มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทรณํ อาทโร, น อาทโร อนาทโร (การไม่เอื้อเฟื้อ, การไม่มีเยื่อใย ชื่อว่า อนาทร) ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายคำนี้ว่า

กิเมเตนาติ อวมญฺญนา อนาทโร.[๔๐]

"การดูหมิ่นโดยดำริว่าจะมีประโยชน์อะไรกับบุคคลนี้ ชื่อว่า อนาทร"

ในคำว่า ภาววตา ซึ่งมาจาก ภาววนฺตุ คำว่า ภาว หมายถึง กิริยาที่ไม่ถูกเอื้อเฟื้อ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว เอตสฺส อตฺถีติ ภาววา (ภาววันตุ คือ มีกิริยา[ที่ไม่ถูกเอื้อเฟื้อ])]

อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทนฺตานํ ปพฺพชิ, มาตาปิตูสุ รุทนฺเตสุ ปพฺพชิ.

อาโกฏยนฺโต โส เนติ สิวิราชสฺส เปกฺขโต

มจฺจุ คจฺฉติ อาทาย เปกฺขมาเน มหาชเน.

เช่น

อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทนฺตานํ ปพฺพชิ หรือ มาตาปิตูสุ รุทนฺเตสุ ปพฺพชิ (เมื่อมารดาและบิดาผู้ไม่ปรารถนาจักให้บวชร่ำไห้อยู่ บุตรได้บวชแล้ว)

อาโกฏยนฺโต โส เนติ สิวิราชสฺส เปกฺขโต

มจฺจุ คจฺฉติ อาทาย เปกฺขมาเน มหาชเน.

"เมื่อพระราชาแห่งแคว้นสิพีแลดูอยู่ ชูชกนั้นโบยตีอยู่ นำกุมารทั้งสองไป เมื่อมหาชนแลดูอยู่ มัจจุราชได้ฉุดคร่ามหาชนไป"

การประกอบรูปศัพท์ มาตาปิตูนํ

ศัพท์เดิมเป็น มาตาปิตุ

ลง นํ วิภัตติเมื่อปรากฏอรรถอนาทรด้วยสูตรว่า "อนาทเร จ"

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า "สุนํหิสุ จ"

สำเร็จรูปเป็น **มาตาปิตูนํ**

[คำว่า ปพฺพชิ เป็นอนาทรกริยา คือ กริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อกริยาแทรกที่ปรากฏอยู่ ในที่นี้มารดา

บิดาร่ำไห้อยู่ บุตรก็ออกบวชโดยไม่มีเยื่อใย ด้วยเหตุนี้ รุทนฺตานํ จึงมิใช่อนาทรกริยา แต่เรียกว่า อนาทริยกริยา (กริยาที่ไม่ถูกเอื้อเฟื้อ) ในวุตติจึงไม่กล่าวว่า ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถอนาทร แต่กล่าวว่า เมื่อปรากฏอนาทรกริยา ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

ประโยคอนาทรนี้มีข้อความ ๔ ประการ คือ

๑. อนาทรวันตะ	มีกริยาไม่เอื้อเฟื้อ	=	ปุตฺโต
๒. อนาทรกริยา	กริยาไม่เอื้อเฟื้อ	=	ปพฺพชิ
๓. อนาทริยวันตะ	มีกริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ	=	มาตาปิตูนํ
๔. อนาทริยกริยา	กิริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ	=	รุทนฺตานํ

ประโยคอนาทรมีใจความ ๒ อย่างโดยย่อ คือ อนาทร และอนาทริยะ อนาทรแบ่งออกเป็นอนาทรวันตะ (ซึ่งเป็นกัตตาหรือกรรม) และอนาทรกริยา ส่วนอนาทริยะก็แบ่งออกเป็นอนาทริยวันตะ (ซึ่งเป็นกัตตาหรือกรรม) และอนาทริยกริยา มีสัมพันธ์ว่า

มาตาปิตูนํ อนาทริยวันตกัตตา ใน **รุทนฺตานํ** ฯ **รุทนฺตานํ** อนาทริยกริยา ฯ **อกามกานํ** ตุลยาธิกรณวิเสสนะของ **มาตาปิตูนํ** ฯ ปาฐเสสะว่า **ปุตฺโต** อนาทรวันตกัตตา ใน **ปพฺพชิ** ฯ **ปพฺพชิ** อนาทรกริยา ฯ

ท่านให้ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ที่มีกิริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ คือ มาตาปิตูนํ ส่วนคำว่า รุทนฺตานํ เกี่ยวเนื่องกับ มาตาปิตูนํ โดยเป็นอนาทริยกริยา จึงลงวิภัตติท้าย รุทนฺตานํ ได้เช่นกัน เหมือนเมื่อไถนาไปแล้ว น้ำย่อมไหลตามรอยคราดไปเอง ดังข้อความว่า

ปธานมฺหิ คหิตมฺหิ อปฺปธานํปิ คยฺหติ.[๘๑]

"เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธาน แม้ข้อความที่คล้อยตามก็ย่อมถูกถือเอาได้"

ปธาน'มปฺปธาเนสุ ปธาเน คหิเต สติ
คหิตํ อปฺปธานํปิ นงฺคลานุทกํ ยถา.[๘๒]

"ในบรรดาข้อความที่เป็นประธานและข้อความที่คล้อยตาม เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธานแล้ว แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมจะถูกถือเอาด้วย เหมือนน้ำที่ไหลไปตาม[รอย]ไถ"

การกล่าวถึงกริยาที่ไม่มีเยื่อใยในสูตรนี้ กล่าวตามมติของสันสกฤต แต่ในพระบาลีพบอุทาหรณ์ที่ไม่มีเยื่อใยเช่นกัน ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตสฺส ปสฺสนฺตสฺเสวาติ อนาทเร สามิวจนํ. ตสฺมึ ปสฺสนฺเตเยวาติ อตฺโถ.[๘๓]

"คำว่า ตสฺส ปสฺสนฺตสฺเสว (เมื่อเขาดูอยู่นั้นเอง) ลงฉัฏฐีวิภัตติเมื่อปรากฏอนาทร หมายความว่า เมื่อเขาดูอยู่นั่นแหละ"

อุยฺยานคตสฺสาติ อุยฺยานกีฬนตฺถํ อุยฺยานํ คตสฺส. อนาทเร หิ อิทํ สามิวจนํ.[๔๙]

“คำว่า อุยฺยานคตสฺส (เมื่อไปสู่อุทยาน) มีความหมายว่า เมื่อไปสู่อุทยานเพื่อการละเล่นในอุทยาน โดยแท้จริงแล้ว บทนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติเมื่อปรากฏอนาทร”

ตามสาธกข้างต้น จะเห็นได้ว่าอนาทรมีวิธีใช้เหมือนกับลักขณะซึ่งเป็นเครื่องกำหนดกิริยาอื่น โดยปราศจากความไม่เคารพ ตามนัยนี้จัดว่าเป็นรูพหีนาม

---

๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม กรณะ และนิมิตตะ

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ* ในอรรถกรรม กรณะ และนิมิตตะ ท. ๆ

กมฺม กรณ นิมิตฺตอิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถทั้งหลายเหล่านี้คือ กรรม กรณะ และนิมิตตะ

กมฺมตฺเถ- ภิกฺขูสุ อภิวาเทนฺติ, มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา, ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตฺวา.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม เช่น

ภิกฺขูสุ อภิวาเทนฺติ	(ย่อมไหว้ภิกษุทั้งหลาย)
มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา	(จุมพิตศีรษะแล้ว)
ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตฺวา	(จับแขนของบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขูสุ

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ในอรรถกรรมด้วยสูตรว่า “กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี”

ในเพราะ สุ วิภัตติ ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น **ภิกฺขูสุ**

กรณตฺเถ- หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ, ปตฺเตสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ, ปเถสุ คจฺฉนฺติ, โสปิ มํ อนุสาเสยฺย สมฺปฏิจฺฉามิ มตฺถเก.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรณะ เช่น

หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ (ย่อมเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยมือ)

ปตฺเตสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ (ย่อมเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยบาตร)

ปเถสุ คจฺฉนฺติ (ย่อมไปด้วยหนทาง)

โสปิ มํ อนุสาเสยฺย (แม้เด็กเจ็ดขวบนั้นพึงสั่งสอนเรา เราจะรับ

สมฺปฏิจฺฉามิ มตฺถเก ด้วยเศียรเกล้า)

[ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า การลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรมและกรณะนี้ มีใช้เฉพาะที่เท่านั้น ไม่มีใช้ทั่วไปเหมือนในอรรถนิมิตตะ ตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน ซึ่งติดตามครอบคลุมข้อความทั้งหมดในคัมภีร์]

นิมิตฺตตฺเถ- ทีปิ จมฺเมสุ หญฺญเต, กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต, อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี, สมฺปชานมุสาวาเท ปาจิตฺติยํ. มุสาวาทนิมิตฺตํ มุสาวาทปฺปจฺจยาติ อตฺโถ.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิมิตตะ เช่น

ทีปิ จมฺเมสุ หญฺญเต (เสือเหลืองย่อมถูกฆ่าในเพราะหนัง)

กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต (ช้างย่อมถูกฆ่าในเพราะงา)

อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี (ผู้เห็นภัยในเพราะโทษอันมีประมาณน้อย)

สมฺปชานมุสาวาเท ปาจิตฺติยํ (เป็นปาจิตตีย์ในเพราะกล่าวคำเท็จโดยรู้อยู่)

ความหมายก็คือ มีสาเหตุเพราะกล่าวเท็จ กล่าวคือ มีการกล่าวเท็จเป็นปัจจัย

“สตฺตมี”ติ อธิกาโร.

บทว่า สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๓๒๕. สมฺปทาเน จ.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทานและอื่นๆ

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สมฺปทาเน* จ ในอรรถสัมปทาน ด้วย ฯ

สมฺปทานตฺเถ จ ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถสัมปทานด้วย

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๑๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกัตตา มีอุทาหรณ์ว่า มณิมฺหิ ปสฺส นิมฺมิตํ (จงดูสมบัติที่แก้วมณีเนรมิตไว้) บทว่า มณิมฺหิ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกัตตา มีความหมายเหมือนคำว่า มณินา]

สํเฆ ทินฺนํ มหปฺผลํ, สํเฆ โคตมิ เทหิ, สํเฆ เต ทินฺเน อหญฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สํโฆ จ.

เช่น

สํเฆ ทินฺนํ มหปฺผลํ (ทานอันบุคคลถวายแล้วแด่พระสงฆ์ย่อมมีผลมาก)

สํเฆ โคตมิ เทหิ (ดูกรโคตมี ขอเธอจงถวายแด่พระสงฆ์)

สํเฆ เต ทินฺเน อหญฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สํโฆ จ (เมื่อเธอถวายจีวรคู่หนึ่งแด่พระสงฆ์แล้ว เราและพระสงฆ์จักเป็นผู้อันเธอบูชาแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ สํเฆ

ศัพท์เดิมเป็น สํฆ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถสัมปทาน ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จ”

แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **สํเฆ**

[การลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทานด้วยสูตรนี้ มีใช้ในที่ประกอบด้วย ทา ธาตุเท่านั้น เพราะ ทา ธาตุเป็นธาตุที่มองหาสัมปทาน จะเห็นได้ว่าคำว่า ทินฺนํ, เทหิ, ทินฺเน และ ทตฺวาน ในอุทาหรณ์ข้างต้นนั้นประกอบด้วย ทา ธาตุ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

ททาติโยเค เอวายํ “ตทนุปโรเธนา”ติ วจนโต.[๕๕]

“สูตรนี้ย่อมปรากฏในที่ประกอบด้วย ทา ธาตุเท่านั้น เพราะมีสูตรกล่าวว่า ตทนุปโรเธน”]

ยา ปลาลมยํ มาลํ นารี ทตฺวาน เจติเย

อลตฺถ กญฺจนมยํ มาลํ โพชฺฌงฺคิกญฺจ สา.

“หญิงใดได้พวงมาลัยอันสำเร็จแล้วจากทอง เพราะถวายพวงมาลัยซึ่งทำด้วยฟางแก่พระเจดีย์ หญิงนั้นได้พวงมาลัย คือ โพชฌงค์อีกด้วย”

[คาถานี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา คาดว่านำมาจากคัมภีร์รสวาหินีซึ่งเป็นวรรณกรรมสิงหลที่กล่าวถึงเรื่องราวของผู้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วแล้วได้รับผลกรรมตามสมควร (คัมภีร์รสวาหินียังไม่มีพิมพ์เป็นอักษรไทย แต่มีฉบับแปลไทยโดย รท.แสง มนวิทูร)]

---

๓๒๖. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติอีกด้วย

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *ปญฺจมฺยตฺเถ* จ ในอรรถของปัญจมีวิภัตติ อีกด้วย ฯ

ปญฺจมฺยตฺเถ จ ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถของปัญจมีวิภัตติอีกด้วย

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๑๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ แต่ท่านมิได้

แสดงอุทาหรณ์ไว้ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป อรรถสัมปิณฑนะ คือ อรรถที่รวบรวมหน้าที่ ๒ อย่างในสูตรเดียวเหมือนสูตรว่า โลปญฺเจตฺตมกาโร ส่วนอรรถอวุตตสมุจจยะ คือ อรรถที่รวบรวมหน้าที่อย่างอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในสูตร แต่ในอรรถกถาและฎีกา ท่านจะใช้สัมปิณฑนะและสมุจจยะเหมือนกัน ไม่แยกกันเหมือนในคัมภีร์ไวยากรณ์ ด้วยเหตุนี้ อรรถสัมปิณฑนะที่ท่านกล่าวถึงจึงเป็นวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนซึ่งเป็นการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทาน อรรถวุตตสมุจจยะนี้ก็คืออรรถอเปกขานั่นเอง (ดู สูตร ๒๘๑)]

กทลีสุ คเช รกฺขนฺติ.

เช่น

กทลีสุ คเช รกฺขนฺติ (ย่อมป้องกันโขลงช้างจากต้นกล้วย)

การประกอบรูปศัพท์ กทลีสุ

ศัพท์เดิมเป็น กทลี

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ในอรรถปัญจมีด้วยสูตรว่า “ปญฺจมฺยตฺเถ จ”

สำเร็จรูปเป็น **กทลีสุ**

[ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า การลงสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรนี้มีใช้ในที่ประกอบด้วยอรรถว่า ป้องกัน, รักษา จะเห็นได้ว่าคำว่า รกฺขนฺติ ในประโยคข้างต้นส่งผลให้ กทลีสุ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมีดังข้อความกล่าวว่า

รกฺขนตฺถโยเค จายํ.[๘๖]

“อนึ่ง สูตรนี้ย่อมปรากฏในการประกอบกับอรรถว่า รักษา”]

๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาอีกด้วย

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กาลภาเวสุ* จ ในอรรถกาลและกิริยา ท. อีกด้วย ฯ

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๖๒๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับวุตตสมุจจยะดังที่กล่าวมาแล้วในสูตร ๓๒๖]

กาโลนามนิเมส-ขณ-ลย-มุหุตฺต-ปุพฺพณฺหาทิโก.

ระยะเวลามีชั่วกระพริบตาหนึ่ง ขณะหนึ่ง ครู่หนึ่ง พักหนึ่ง หรือช่วงเช้าเป็นต้นชื่อว่า กาล

[คำว่า กาล หมายถึง ระยะเวลาตั้งแต่ระยะที่น้อยที่สุดเริ่มต้นจากการกระพริบตาเป็นต้นไปจนถึงช่วงเช้าเป็นต้น]

ภาโว นาม กฺริยา.

กิริยาอาการชื่อว่า ภาวะ

[คำว่า ภาว หมายถึง กิริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนํ ภาโว (ภาวะ คือ ความมี, ความเป็น) หมายถึง กิริยาที่เกิดขึ้นนั่นเอง]

สา เจตฺถ กฺริยนฺตรูปลกฺขณาว อธิปฺเปตา.

อนึ่ง กิริยานั้นในสูตรนี้ ท่านประสงค์ให้เป็นเครื่องกำหนดหมายกิริยาอื่น

[กิริยาที่ลงสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรนี้ มิใช่กิริยาคุมพากย์ในประโยค แต่เป็นประโยคแทรกที่กำหนดว่า ประธานทำอะไรในขณะนั้น]

ตสฺมึ กาลตฺเถ จ ภาวลกฺขเณ ภาวตฺเถ จ ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถกาล และในอรรถกิริยาซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายกิริยาอาการ[ของประธาน]นั้น

กาเล- ปุพฺพณฺหสมเย คโต, สายณฺหสมเย อาคโต, อกาเล วสฺสติ ตสฺส, กาเล ตสฺส น วสฺสติ, ผุสฺสมาสมฺหา ตีสุ มาเสสุ เวสาขมาโส, อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ จกฺขุมา.

ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาล เช่น

ปุพฺพณฺหสมเย คโต	(ไปแล้วในเวลาเช้า)
สายณฺหสมเย อาคโต	(มาแล้วในเวลาเย็น)
อกาเล วสฺสติ ตสฺส กาเล ตสฺส น วสฺสติ	(ฝนตกในเวลามิใช่ฤดูฝน[ในแว่นแคว้น]ของพระราชานั้น ไม่ตกในเวลาที่เป็นฤดูฝน[ในแว่นแคว้น]ของพระราชานั้น)

ผุสฺสมาสมฺหา ตีสุ มาเสสุ เวสาขมาโส	(เดือนเวสาขะมีอยู่ในเวลา ๓ เดือนหลังจาก เดือนผุสสะ)
อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ จกฺขุมา	(พระพุทธเจ้าผู้มีจักษุทรงอุบัติในแสนกัปนับจากกัปนี้)

การประกอบรูปศัพท์ ปุพฺพณฺหสมเย

ศัพท์เดิมเป็น ปุพฺพณฺหสมย

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถกาล ด้วยสูตรว่า “กาลภาเวสุ จ”

แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ปุพฺพณฺหสมเย**

ภาเวนภาวลกฺขเณ- ภิกฺขุสํเฆสุ โภชียมาเนสุ คโต, ภุตฺเตสุ อาคโต, โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต, ทุทฺธาสุ อาคโต, ชายมาเน โข สาริปุตฺต โพธิสตฺเต อยํ ทสสหสฺสิโลกธาตุ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ.

ปาสาณา สกฺขรา เจว กฐลา ขาณุกณฺฏกา
สพฺเพ มคฺคา วิวชฺเชนฺติ คจฺฉนฺเต โลกนายเก.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ อิจฺจาทิ.

ลงสัตตมีวิภัตติในเครื่องกำหนดกิริยา[ที่ไม่ปรากฏ]ด้วยกิริยา[ที่ปรากฏ]

เช่น

ภิกฺขุสํเฆสุ โภชียมาเนสุ คโต	(เมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บุรุษไปแล้ว)
ภุตฺเตสุ อาคโต	(เมื่อพระภิกษุอันเขาถวายฉันแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว)
โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต	(เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว)
ทุทฺธาสุ อาคโต	(เมื่อแม่โคถูกรีดนมเสร็จแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว)
ชายมาเน โข สาริปุตฺต โพธิ-	(ดูกรสารีบุตร เมื่อพระโพธิสัตว์บังเกิด หมื่นโลก-

สตฺเต อยํ ทสสหสฺสิโลกธาตุ ธาตุนี้ได้หวั่นไหวสั่นสะเทือนแล้ว)
สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ

ปาสาณา สกฺขรา เจว กจลา ขาณุกณฺฏกา
สพฺเพ มคฺคา วิวชฺเชนฺติ คจฺฉนฺเต โลกนายเก.

"ครั้นเมื่อพระโลกนายกเสด็จไป ก้อนหิน ก้อนกรวด กระเบื้อง ตอ และหนาม ทั้งปวงปราศนาการไปจากหนทาง"

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ (เมื่อมีเหตุอย่างนี้ ผลก็มีอย่างนี้)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คำว่า ภาเวนภาวลกฺขเณ เป็นอลุตตสมาส จึงใช้ติดกันได้ ฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปติดกันเป็นอลุตตสมาสเช่นนี้

ในประโยคแรกมีกิริยา ๒ อย่าง คือ กิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหารและกิริยาไปของบุรุษ กิริยาไปของบุรุษถูกกำหนดไว้ด้วยกิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร กล่าวคือ เขาไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารอยู่ มิได้ไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ยังไม่ฉันภัตตาหารหรือฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว แม้ในประโยคหลัง คือ ภิกฺขุสํเฆสุ ก็ติดตามมาจากประโยคหน้า มีความหมายว่า บุรุษกลับมาแล้วในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ดังนั้น บทว่า โภชียมาเนสุ และ ภุตฺเตสุ จึงเรียกว่า ลักขณกริยา คือ กริยาเป็นเครื่องกำหนด ส่วนบทว่า คโต และ อาคโต เรียกว่า ลักขยกริยา คือ กริยาที่ถูกกำหนด ประโยคแทรกที่มีลักขณกริยาเช่นนี้ มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ

๑. ลักขณกริยา คือ โภชียมาเนสุ
๒. ลักขณวันตะ คือ ภิกฺขุสํเฆสุ
๓. ลักขยกริยา คือ คโต
๔. ลักขยวันตะ คือ ปุริโส

การลงสัตตมีวิภัตติตามกฎของสูตรนี้ ให้ลงท้ายลักขณกริยาคือ โภชียมาเนสุ เป็นต้น และยังลงท้ายลักขณวันตะคือ ภิกฺขุสํเฆสุ ได้ โดยคล้อยตามลักขณกริยานั้น เหมือนน้ำที่ไหลไปตามรอยไถฉะนั้น มีสัมพันธ์ อย่างนี้ว่า

บทว่า **โคสุ** ลักขณวันตวุตตกัมมะใน **ทุยฺหมานาสุ** ฯ **ทุยฺหมานาสุ** กิตก์กิริยาวาจกที่เป็นลักขณะซึ่งกล่าวถึงกรรมนั้น ฯ **ทุยฺหมานาสุ** ลักขณกริยาใน **คโต** ฯ **คโต** ลักขยกริยา ฯ **ปุริโส** ลักขยวันตวุตตกัตตาใน **คโต** ฯ **คโต** กิตก์กิริยาวาจกที่เป็นลักขยะซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น

ในประโยคว่า ชายมาเน เป็นต้น คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า สงฺกมฺปิ คือ ไหวทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก สมฺปกมฺปิ คือ ไหวทางทิศเหนือและทิศใต้ สมฺปเวธิ คือ ไหวทางตรงกลางและมุมสุด]

---

๓๒๘. อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

เมื่อมีการแสดงความหมายว่า เพิ่มอีก หรือมีผู้เป็นใหญ่ ให้ลงสัตตมีวิภัตติในที่ประกอบกับ อุป หรือ อธิ

อธิกิสฺสรวจเน ครั้นเมื่อการกล่าวซึ่งอรรถอธิกะและอรรถอิสสระ *คมฺยมาเน* อันท่านรู้อยู่ *สตฺตมี* อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *โยเค* ในที่ประกอบ *อุปาธิ = อุปาธีหิ* ด้วย อุป ศัพท์ และ อธิ ศัพท์ ท. ๆ

[บทว่า อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน ตัดบทเป็น อุป + อธิ + อธิก + อิสฺสรวจเน บทว่า อุปาธิ มาจากศัพท์เดิมว่า อุปาธีหิ ลบ หิ วิภัตติเพื่อให้คำสละสลวย ดังฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

หิสทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐติ เวทิตพฺโพ.[๕๗]

"หิ ศัพท์พึงทราบว่าเป็นบทที่ท่านแสดงไว้ด้วยการลบไป"]

ทฺวิปทมิทํ.

สูตรนี้มีสองบท

[ข้อความนี้แสดงว่าท่านผู้แต่งมีความเห็นแย้งกับคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ นยาสะกล่าวว่าสูตรนี้มีบทเดียว โดย อุปาธิ เชื่อมสมาสกับ อธิกิสฺสรวจน แต่คัมภีร์นี้เห็นว่า อุปาธิ เป็นบทลุตตนิทททิฏฐะที่ลบ หิ วิภัตติไป จึงกล่าวว่ามีสองบท]

อธิกตฺเถ อิสฺสรตฺเถ จ วตฺตมาเนหิ อุปอธิอิจฺเจเตหิ โยเค อธิกิสฺสรวจเน คมฺยมาเน ลิงฺคมฺหา สตฺตมีวิภตฺติ โหติ.

เมื่อปรากฏการแสดงความหมายว่า เพิ่มอีก หรือมีผู้เหนือกว่า ให้ลงสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในที่ประกอบด้วยอุปสรรคทั้งสองนี้คือ อุป และ อธิ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า เพิ่มอีก และอรรถว่า มีผู้เหนือกว่า

อธิกวจเน- อุป ขาริยํ โทโณ. ขาริยา โทโณ อธิโกติ อตฺโถ. อุป นิกฺเข กหาปณํ. อธิ เทเวสุ พุทฺโธ. สมฺมุติอุปปตฺติวิสุทฺธิเทวสงฺขาเตหิ ติวิเธหิปิ เทเวหิ สพฺพญฺญู พุทฺโธว อธิโกติ อตฺโถ.

ลงสัตตมีวิภัตติในที่แสดงอรรถว่า เพิ่มอีก เช่น

อุป ขาริยํ โทโณ (หนึ่งทะนานเกินกว่าหนึ่งสาแหรก) ความหมายก็คือ หนึ่งทะนานเกินกว่าหนึ่งสาแหรก

อุป นิกฺเข กหาปณํ (หนึ่งกหาปณะเกินกว่าหนึ่งนิกขะ) [๑ นิกขะกับ ๑ กหาปณะ]

อธิ เทเวสุ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าประเสริฐกว่าเทพทั้งหลาย) ความหมายก็คือ พระพุทธเจ้าผู้เป็นสัพพัญญูนั่นเทียว ประเสริฐกว่าเทพทั้ง ๓ จำพวก ที่เรียกว่า สมมุติเทพ อุปปัตติเทพ และวิสุทธิเทพ

[คำว่า โทณ (ทะนาน) และ ขารี (สาแหรก) เป็นปริมาณการตวงที่นิยมใช้ในสมัยโบราณ โดยสาแหรกเป็นมาตราตวงมากกว่าทะนาน ในที่นี้หมายถึง ๑ สาแหรกกับอีก ๑ ทะนาน

ในอุทาหรณ์ว่า อุป ขาริยํ โทโณ ศัพท์ว่า อุป ใช้ในความหมายว่า อธิกะ (เพิ่มอีก) จึงลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมีท้าย ขารี ศัพท์เป็นรูปว่า ขาริยํ ดังนั้น ในประโยคต่อมา ท่านจึงอธิบาย อุป เป็น อธิโก และอธิบาย ขาริยํ เป็น ขาริยา เพื่อแสดงอรรถของ อุป ในที่นี้ และแสดงว่าลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมีดังกล่าว]

การประกอบรูปศัพท์ ขาริยํ

ศัพท์เดิมเป็น ขารี

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติในที่ประกอบกับ อุป อุปสรรคด้วยสูตรว่า “อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

ในเพราะ สฺมึ วิภัตติ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ”

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ป เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึ ยํ วา”

สำเร็จรูปเป็น **ขาริยํ**

อิสฺสรวจเน- อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา. พฺรหฺมทตฺติสฺสรา ปญฺจาลาติ อตฺโถ.

ลงสัตตมีวิภัตติในที่แสดงความหมายว่า มีผู้เหนือกว่า (บริวาร) เช่น

อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นบริวารของพระเจ้าพรหมทัต) ความหมายก็คือ ชาวปัญจาละมีพระเจ้าพรหมทัตเป็นนาย)

[ตามปกติแล้ว อิสฺสร ศัพท์มักแปลว่า เป็นใหญ่, เหนือกว่า แต่ในที่นี้แปลว่า มีผู้เหนือกว่า โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อิสฺสโร อสฺส อตฺถีติ อิสฺสโร (อิสสระ คือ มีผู้เหนือกว่า) หมายถึง บริวารนั่นเอง มตินี้กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนคัมภีร์นยาสะแสดงว่า อิสฺสร ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถ ๒ อย่าง คือ เหนือกว่า หรือ มีผู้เหนือกว่า แล้วแสดงความหมายของอรรถทั้งสองตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

- อธิ ปญฺจาเลสุ พฺรหฺมทตฺโต (พระเจ้าพรหมทัตเป็นนายของชาวปัญจาละ)
- อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นบริวารของพระเจ้าพรหมทัต)]

---

๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

เมื่อปรากฏอรรถว่า ผ่องใส และอรรถว่า พยายาม ให้ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ครั้นเมื่ออรรถมัณฑิตะและอุสสุกกะ ท. *คมฺยมาเนสุ* อันท่านรู้อยู่ *ตติยา* จ อ.ตติยาวิภัตติ ด้วย *สตฺตมี* จ อ.สัตตมีวิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ฯ

[คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๖๒๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า สตฺตมี มาไว้ในสูตรนี้]

มณฺฑิต อุสฺสุกฺกอิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ คมฺยมาเนสุ ลิงฺคมฺหา ตติยาวิภตฺติ โหติ สตฺตมี จ.

เมื่อปรากฏอรรถเหล่านี้คือ ผ่องใส และ พยายาม ให้ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์

[ในประโยควุตตินี้มีกิริยาคุมพากย์คือ โหติ ซึ่งเป็นเอกพจน์ ถึงแม้ว่าบทประธานจะมี ๒ บท คือ ตติยาวิภตฺติ และ สตฺตมี เมื่อมี จ ศัพท์ประกอบร่วมก็สามารถใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง โดยส่วนใหญ่มักใช้เป็นพหูพจน์ เช่น

[พหูพจน์] เถโร จ ทหโร จ ปิณฺฑาย จรนฺติ (พระเถระและภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

[เอกพจน์] เถโร จ ทหโร จ ปิณฺฑาย จรติ (พระเถระและภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

การใช้บทกริยาเป็นเอกพจน์ ท่านเรียกว่า จยาสิตสังขยา คือ จำนวนที่อาศัยกลุ่ม โดยถือว่าเป็นกลุ่มหนึ่งจึงใช้เป็นเอกพจน์ได้ ส่วนการใช้บทกริยาเป็นพหูพจน์ ท่านเรียกว่า อังคาสิตสังขยา คือ จำนวนที่อาศัยส่วนหนึ่งๆ จึงใช้เป็นพหูพจน์เพราะถือว่าเป็นอย่างละส่วนกัน]

มณฺฑิตสทฺโท ปเนตฺถ ปสนฺนตฺถวาจโก.

อนึ่ง ศัพท์ว่า มณฺฑิต (ใส) ในสูตรนี้แสดงความหมายว่า ผ่องใส

อุสฺสุกฺกสทฺโท สอีหตฺโถ.

ศัพท์ว่า อุสฺสุกฺก (พยายาม) มีความหมายว่า พยายามกระทำ

ญาเณน ปสนฺโน, ญาณสฺมึ ปสนฺโน, ญาเณน อุสฺสุกฺโก, ญาณสฺมึ อุสฺสุโก สปฺปุริโส.

ญาเณน ปสนฺโน	(สัตบุรุษผู้ผ่องใสด้วยญาณ)
ญาณสฺมึ ปสนฺโน	(สัตบุรุษผู้ผ่องใสในญาณ)
ญาเณน อุสฺสุกฺโก	(สัตบุรุษผู้มีความเพียรด้วยญาณ)
ญาณสฺมึ อุสฺสุโก สปฺปุริโส	(สัตบุรุษผู้มีความเพียรในญาณ)

การประกอบรูปศัพท์ ญาเณน

ศัพท์เดิมเป็น ญาณ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์เมื่อปรากฏอรรถว่า ผ่องใส ด้วยสูตรว่า “มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ญาเณน**

[เมื่อคันถรจนาจารย์ได้แสดงเรื่องการกทั้ง ๖ ประเภทแล้ว บัดนี้ จะประมวลการกเหล่านั้นเป็นหมวดๆ ไป จึงกล่าวคาถาสรุปดังนี้ว่า]

การกํ ฉพฺพิธํ สญฺญา- วสา ฉพฺพีสตีวิธํ
ปเภทา สตฺตธา กมฺมํ กตฺตา ปญฺจวิโธ ภเว.

กรณํ ทุวิธํ โหติ สมฺปทานํ ติธา มตํ
อปาทานํ ปญฺจวิธํ อาธาโร ตุ จตุพฺพิโธ.

“การกมี ๖ อย่างโดยจำแนกตามชื่อ มี ๒๖ อย่างตามประเภท กรรมมี ๗ อย่าง กัตตามี ๕ อย่าง กรณะมี ๒ อย่าง สัมปทานมี ๓ อย่าง อปาทานมี ๕ อย่าง อาธาระมี ๔ อย่าง”

[การกมี ๖ โดยชื่อ คือ กัตตุการก กรรมการก กรณการก สัมปทานการก อปาทานการก และโอกาสการก

การกมี ๒๖ โดยประเภท คือ

- กรรม ๗
  ๑. นิพพัตตนียกรรม ๒. วิกรณียกรรม ๓. ปาปณียกรรม
  ๔. กถิตกรรม ๕. อกถิตกรรม ๖. อภิหิตกรรม
  ๗. อนภิหิตกรรม
- กัตตา ๕
  ๑. สุทธกัตตา ๒. เหตุกัตตา ๓. กรรมกัตตา
  ๔. อภิหิตกัตตา ๕. อนภิหิตกัตตา
- กรณะ ๒
  ๑. อัชฌัตติกกรณะ ๒. พาหิรกรณะ
- สัมปทาน ๓
  ๑. อนิวารณสัมปทาน ๒. อัชเฌสนสัมปทาน ๓. อนุมติสัมปทาน
- อปาทาน ๕
  ๑. นิททิฏฐวิสยอปาทาน ๒. อุปาตตวิสยอปาทาน ๓. อนุเมยยวิสยอปาทาน
  ๔. จลอปาทาน ๕. อจลอปาทาน
- อาธาระ ๔
  ๑. พยาปิกาธาระ ๒. โอปสิเลสิกาธาระ ๓. สามีปิกาธาระ
  ๔. เวสยิกาธาระ]

วิภตฺติโย ปน ปจฺจตฺตวจนาทิวเสน อฏฺฐวิธา ภวนฺติ.

ส่วนวิภัตติมี ๘ หมวดด้วยประเภทแห่งวิภัตติอันมีปัจจัตตะเป็นต้น

ยถาห-

“ปจฺจตฺตมุปโยคญฺจ กรณํ สมฺปทานิยํ
นิสฺสกฺกํ สามิวจนํ ภุมฺมาลปน’มฏฺฐมนฺ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหานิรุตติ]ว่า

“ปัจจัตตะ อุปโยคะ กรณะ สัมปทานะ นิสสักกะ สามิ ศัพท์ ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่ ๘”

[ชื่อวิภัตติที่ท่านกล่าวไว้ในนามกัณฑ์และการกกัณฑ์อันได้แก่ ปฐมา ทุติยา เป็นต้น เป็นชื่อที่ไวยากรณ์สันสกฤตนิยมใช้เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ปจฺจตฺต แทน ปฐมา เรียกว่า อุปโยค แทน ทุติยา เป็นต้น กล่าวคือ

ปฐมา = ปจฺจตฺต	ทุติยา = อุปโยค
ตติยา = กรณ	จตุตฺถี = สมฺปทาน
ปญฺจมี = นิสฺสกฺก	ฉฏฺฐี = สามิ
สตฺตมี = ภุมฺม	อาลปน = อาลปน

ในคาถาข้างต้น ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า คำว่า สมฺปทานิย มาจาก สมฺปทาน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในนิยุตตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปทาเน นิยุตฺตํ สมฺปทานิยํ = สัมปทานิยะ คือ วิภัตติที่ประกอบแล้วในอรรถสัมปทาน

อีกนัยหนึ่ง ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปทานเมว สมฺปทานิยํ = สัมปทานิยะ คือ สัมปทานนั่นแหละ

ท่านลงสกัตถปัจจัยในคำนี้เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์]

อิติ ปทรูปสิทฺธิยํ การกกณฺโฑ ตติโย.

จบการกกัณฑ์ที่ ๓ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

สรุปความในการก

๑. วิภัตติวิธิสูตร มี ๓๒ สูตร คือ

- ลิงฺคตฺเถ ปจมา = ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของนามศัพท์
- กมฺมตฺเถ ทุติยา = ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม
- คติ พุธิ ฯเปฯ การิเต วา = ลงทุติยาวิภัตติเมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมุ ธาตุ เป็นต้น
- กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค = ลงทุติยาวิภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและหนทาง
- กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต = ลงทุติยาวิภัตติเมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรค ที่ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ
- กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ = ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ
- ตติยาสตฺตมีนญฺจ = ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ
- กรเณ ตติยา = ลงตติยาวิภัตติในกรณการก
- กตฺตริ จ = ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ
- สหาทิโยเค จ = ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น
- เหตฺวตฺเถ จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถว่าเหตุ
- สตฺตมฺยตฺเถ จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติและอื่นๆ
- เยนงฺควิกาโร = ลงตติยาวิภัตติในความพิการของร่างกายนั้น
- วิเสสเน จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ
- สมฺปทาเน จตุตฺถี = ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก
- นโมโยคาทีสฺวปิ จ = ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น
- ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี = ลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่แสดงกิริยา
- อปาทาเน ปญฺจมี = ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก

- การณตฺเถ จ = ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ
- สามิสฺมึ ฉฏฺฐี = ลงฉัฏฐีวิภัตติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ
- ฉฏฺฐี จ = ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาและสัตตมีวิภัตติ
- ทุติยาปญฺจมีนญฺจ = ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาและปัญจมีวิภัตติ
- โอกาเส สตฺตมี = ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก
- สามิสฺสราธิปติ ฯเปฯ กุสเลหิ จ = ลงฉัฏฐีและสัตตมีวิภัตติเมื่อประกอบด้วย สามิศัพท์ เป็นต้น
- นิทฺธารเณ จ = ลงฉัฏฐีและสัตตมีวิภัตติในเมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะ
- อนาทเร จ = ลงฉัฏฐีและสัตตมีวิภัตติเมื่อปรากฏอนาทรกริยา
- กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี = ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม เป็นต้น
- สมฺปทาเน จ = ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทานและอื่นๆ
- ปญฺจมฺยตฺเถ จ = ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ
- กาลภาเวสุ จ = ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยา
- อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน = ลงสัตตมีวิภัตติในที่ประกอบกับ อุป หรือ อธิ
- มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ = ลงตติยาและสัตตมีวิภัตติเมื่อปรากฏอรรถว่า ใส เป็นต้น

๒. สัญญาสูตร มี ๑๒ สูตร คือ

- ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ = ตั้งชื่อว่า กรรม
- เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ = ตั้งชื่อว่า กรณะ
- โย กโรติ ส กตฺตา = ตั้งชื่อว่า กัตตา
- โย กาเรติ ส เหตุ = ตั้งชื่อว่า เหตุกัตตา
- ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ฯเปฯ สมฺปทานํ = ตั้งชื่อว่า สัมปทาน
- สิลาฆ ฯเปฯ สตฺตมฺยตฺเถสุ จ = ตั้งชื่อว่า สัมปทาน ในที่ประกอบกับ สิลาฆ ธาตุ เป็นต้น
- ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน

- ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับธาตุ และนามศัพท์ เป็นต้น
- รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า ป้องกัน
- เยน วาทสฺสนํ = ตั้งการกที่ถูกแอบซ่อนชื่อว่า อปาทาน
- ทูรนฺติกทฺธกาล ฯเปฯ โถกากตฺตูสุ จ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ใน ทูร ศัพท์ เป็นต้น
- ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี = ตั้งชื่อว่า สามี
- โยธาโร ตโมกาสํ = ตั้งชื่อว่า โอกาสะ

๓. อาเทสวิธิสูตร มี ๒ สูตร คือ

- อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ = แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์เป็น อาย
- ทีโฆเรหิ = แปลง สฺมา วิภัตติที่อยู่ท้าย ทีฆ ศัพท์และ โอร ศัพท์ เป็น โส

ภาคผนวก

หลักการสัมพันธ์

สัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องระหว่างบทหนึ่งกับอีกบทหนึ่ง เหมือนความสัมพันธ์ในครอบครัวโดยความเป็นบุตรและบิดาเป็นต้น เช่น ประโยคว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไปอยู่) บทว่า ปุริโส เป็นวุตตกัตตาของ คจฺฉติ ส่วน คจฺฉติ เป็นกริยาของวุตตกัตตานั้น (บาลีสนามหลวงใช้ สยกัตตา แทน วุตตกัตตา และสัมพันธ์ คจฺฉติ เป็นอาขยาตบท กัตตุวาจก)

ความเข้าใจในสัมพันธ์มีความสำคัญมาก เพราะเข้าใจเนื้อความในพากย์อย่างชัดเจน ดังคำพังเพยพม่ากล่าวว่า “ไม่รู้ฤดูกาล อย่าเป็นหมอยา ไม่รู้สัมพันธ์ อย่าจับตำรา”

คำว่า ไม่รู้ฤดูกาล อย่าเป็นหมอยา หมายความว่า ในสมัยก่อนพม่ามีกษัตริย์ปกครองประเทศ หมอยาต้องรอบรู้ตัวยาสมุนไพรที่คล้อยตามฤดูกาล และต้องรู้จักโรคที่เกิดตามฤดูกาลอีกด้วย เมื่อหมอยาไปรักษานางสนมกำนัลซึ่งมีผ้าม่านกั้นไว้ เขาไม่อาจเห็นรูปร่างหน้าตา และไม่อาจตรวจร่างกายของคนไข้ได้ ได้เพียงแต่ฟังเสียงพูดของคนไข้เท่านั้นแล้วจ่ายยาตามที่เห็นสมควร จึงต้องรู้จักโรคและตัวยาที่เหมาะสมตามฤดูกาล

คำว่า ไม่รู้สัมพันธ์ อย่าจับตำรา หมายความว่า ถ้าไม่เข้าใจสัมพันธ์เป็นอย่างดีแล้วก็จะไม่เข้าใจตำราอย่างถ่องแท้ ผู้ไม่รู้สัมพันธ์จึงไม่ควรวินิจฉัยข้อความในคัมภีร์บาลี

ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีสัมพันธ์บทที่เรียกว่า ปทสัมพันธ์ ตามหลักสูตรบาลีใหญ่ ปทสัมพันธ์ข้างต้นจำแนกออกเป็น ๘ กลุ่ม คือ

๑. วิธีสัมพันธ์ในปฐมาวิภัตติ

๒. วิธีสัมพันธ์ในทุติยาวิภัตติ

๓. วิธีสัมพันธ์ในตติยาวิภัตติ

๔. วิธีสัมพันธ์ในจตุตถีวิภัตติ

๕. วิธีสัมพันธ์ในปัญจมีวิภัตติ

๖. วิธีสัมพันธ์ในฉัฏฐีวิภัตติ

๗. วิธีสัมพันธ์ในสัตตมีวิภัตติ

๘. วิธีสัมพันธ์โดยทั่วไป

วิธีสัมพันธ์ในปฐมาวิภัตติ

๑. ลิงคัตถะ

เช่น ภิกฺขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ)

ลิงคัตถะ แปลว่า อรรถของนามศัพท์ สัมพันธ์ประเภทนี้ใช้ในกรณีที่เป็นวลีซึ่งไม่มีกิริยาคุมพากย์ จะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้นนั้นไม่มีกิริยาคุมพากย์ใดๆ จึงสัมพันธ์ว่า

"*ภิกฺขุโน* สามีสัมพันธะใน *ปตฺโต* ฯ *ปตฺโต* ลิงคัตถะ ฯ"

ประโยคที่ประธานสัมพันธ์เป็นลิงคัตถะเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคลิงคัตถะ มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี

๒. ตุลยัตถะ-ลิงคัตถะ

เช่น เอโส เม สตฺถา (บุคคลนี้เป็นครูของเรา)

อหํ ภควา ราหุโล (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันเป็นสามเณรราหุล)

คำว่า ตุลยัตถะ แปลว่า มีอรรถเสมอกัน ส่วนคำว่า ลิงคัตถะ แปลว่า มีอรรถของนามศัพท์ จะเห็นได้ว่าในประโยคแรกบททั้งสองคือ เอโส และ สตฺถา หมายถึงบุคคลคนเดียวกัน จึงมีอรรถเสมอกัน และมีอรรถแห่งนามศัพท์ จึงเป็นตุลยัตถะและลิงคัตถะทั้งสองอย่าง แต่เพื่อให้เรียกชื่อต่างกัน โบราณาจารย์จึงบัญญัติให้เรียกบทที่ผู้พูดกล่าวก่อนว่า ตุลยัตถะ และเรียกบทที่กล่าวไว้ในภายหลังว่า ลิงคัตถะ ส่วนใหญ่บทตุลยัตถะมักประกอบไว้ก่อนบทลิงคัตถะ แต่ในบางแห่งบทลิงคัตถะก็มีประกอบไว้ก่อนบทตุลยัตถะ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามฐานะ ประโยคข้างต้นสัมพันธ์ว่า

"*เอโส* ตุลยัตถะใน *สตฺถา* ฯ *สตฺถา* ลิงคัตถะ ฯ"

การสัมพันธ์ในลักษณะของตุลยัตถะ-ลิงคัตถะนี้ ไม่นิยมใช้ในบาลีสนามหลวงของไทย ตามกฎของบาลีสนามหลวงจะเพิ่มกิริยาคุมพากย์ว่า โหติ หรือ ภวติ และสัมพันธ์เป็นสยกัตตา

นอกจากนี้แล้ว การสัมพันธ์ตามหลักบาลีใหญ่มีข้อพิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือ การสัมพันธ์ในลักษณะรับและส่ง หมายความว่า เมื่อสัมพันธ์บทใดบทหนึ่งว่าเกี่ยวข้องกับบทอื่นแล้วต้องสัมพันธ์บทอื่นที่เกี่ยวข้องกันนั้นอีก เช่น ในประโยคว่า เอโส เม สตฺถา บทว่า เม เมื่อสัมพันธ์เป็นสามีสัมพันธ์ใน สตฺถา แล้วต้องสัมพันธ์ สตฺถา ว่าเป็นสามีสัมพันธีของ เม อีกครั้งหนึ่งด้วย (*เม* สามีสัมพันธ์ใน*สตฺถา* ฯ *สตฺถา* สามีสัมพันธี ฯ)

๓. สยกัตตา

เช่น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไปอยู่)

คำว่า สยกัตตา แปลว่า ผู้ทำกิริยาเอง มาจากศัพท์ว่า สยํกตฺตา โดยลบนิคคหิต ชื่อนี้พบในคัมภีร์สุตตนิเทศที่แต่งในราวพุทธศักราช ๑๙๐๐ ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้ชื่อว่า สุทธกัตตา

สยกัตตานี้ คือ บทประธานในประโยคกัตตุวาจกนั่นเอง มีชื่อเรียกว่า วุตตกัตตา บ้าง อภิหิตกัตตา บ้าง ตัวอย่างข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*ปุริโส* สยกัตตาใน *คจฺฉติ* ฯ *คจฺฉติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ"

อีกอย่างหนึ่งพึงสัมพันธ์ว่า

"*ปุริโส* วุตตกัตตาที่ถูก ติ วิภัตติใน *คจฺฉติ* กล่าวถึง ฯ *คจฺฉติ* อาขยาตกิริยาวาจกที่กล่าวถึงกัตตานั้น ฯ"

ในการสัมพันธ์ประโยคข้างต้น คำว่า *ปุริโส* วุตตกัตตาที่ถูก ติ วิภัตติใน *คจฺฉติ* กล่าวถึง หมายความว่า บทอาขยาตเป็นวาจกที่สามารถแสดงกัตตาหรือกรรมได้ แม้จะไม่ประกอบกัตตาหรือกรรมโดยตรง ผู้ฟังก็อนุมานรู้จากบทอาขยาตได้โดยสังเกตจากวิภัตติอาขยาต เช่น เมื่อพบว่า คามํ คจฺฉสิ (ไปหมู่บ้าน) ก็ทราบได้ว่าผู้ไปคือมัธยมบุรุษ เอกพจน์อันได้แก่ ตุวํ (ท่าน) ไม่ใช่คนอื่น วิภัตติคือ สิ ใน คจฺฉสิ ที่เป็นตุมหโยคะ (ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์) แสดงบทกัตตา คือ ตุวํ ได้ ในขณะเดียวกันวิภัตติที่เป็นอัมหโยคะ (ประกอบกับ อมฺห ศัพท์) ก็แสดงบทกัตตา คือ อหํ หรือ มยํ ได้ ส่วนวิภัตติที่เป็นนามโยคะก็แสดงบทกัตตาที่เป็นนามศัพท์นอกเหนือไปจาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ได้เช่นเดียวกัน

๔. สามัญญะ-วิเสสกัตตา

เช่น เอโส เม สตฺถา โหติ (บุคคลนี้เป็นครูของเรา)

สามัญญกัตตา คือ กัตตาทั่วไปไม่เจาะจง

ส่วน วิเสสกัตตา คือ กัตตาเจาะจง การสัมพันธ์ประเภทนี้พบในประโยคซึ่งมีบทที่ลงปฐมาวิภัตติ ๒ บท มีกิริยาคุมพากย์ที่เป็นกัตตุวาจก โดยกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่มิได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเหมือนกับวิกติกัตตาซึ่งเปลี่ยนไปจากปกติกัตตา แต่มีการระบุเจาะจง ดังประโยคว่า เอโส เม สตฺถา บทว่า เอโส เป็นคำกลางๆ ที่กล่าวถึงบุคคลได้ทั่วไป ส่วนบทว่า สตฺถา แสดงว่าบุคคลดังกล่าวเป็นคนพิเศษโดยความเป็นครู ดังนั้น จึงสัมพันธ์ประโยคข้างต้นว่า

"*เอโส* สามัญญกัตตาที่ถูกอาขยาตกิริยาวาจกคือ ติ วิภัตติใน *โหติ* กล่าวถึง ฯ *สตฺถา* วิเสสกัตตาใน *โหติ* ฯ *โหติ* อาขยาตกิริยาวาจกที่กล่าวถึงสามัญญกัตตาและวิเสสกัตตาเหล่านั้น ฯ"

ประโยคข้างต้นอาจสัมพันธ์โดยย่อว่า

"*เอโส* สามัญญกัตตาใน *โหติ* ฯ *โหติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *สตฺถา* วิเสสกัตตาใน *โหติ* ฯ (*เม* สามีสัมพันธ์ใน *สตฺถา* ฯ *สตฺถา* สามีสัมพันธี ฯ)"

ตามบาลีสนามหลวงไทยประโยคที่มีบทประธาน ๒ บท และมีกิริยาคุมพากย์ คือ โหติ หรือ ภวติ เหมือนคำว่า เอโส เม สตฺถา โหติ ให้สัมพันธ์เป็นปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้งหมด ความจริงควรสังเกตว่า กัตตามีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ ถ้าไม่มีก็ควรสัมพันธ์เป็นสามัญญวิเสสกัตตา เช่น

ภิกฺขู ภุตฺตาวี ปวาริตา ญาติกุลานิ คนฺตฺวา เอกจฺเจ ภุญฺชึสุ. เอกจฺเจ ปิณฺฑปาตํ อาทาย อคมํสุ.[๘๘]

"ภิกษุทั้งหลายฉันภัตแล้วห้ามภัตเสีย ไปสู่ตระกูลแห่งญาติแล้ว บางรูปฉันอีกบางรูปรับเอาบิณฑบาตกลับไป"

บทว่า ภิกฺขู เป็นสามัญญกัตตา ส่วนบทว่า เอกจฺเจ ทั้งสองบทเป็นวิเสสกัตตา ดังนั้น จึงมีบทว่า คนฺตฺวา เป็นปุพพกาลกิริยาของ ภุญฺชึสุ และ อคมํสุ

ภิกฺขุนิโย ยาว พฺราหฺมโณ อาคจฺฉตีติ เสยฺยํ สนฺถริตฺวา เอกจฺจา นิสีทึสุ. เอกจฺจา นิปชฺชึสุ.[๘๙]

"ภิกษุณีทั้งหลายดำริว่า จะรอจนพราหมณ์กลับมา แล้วปูลาดที่นอน บางรูปนั่ง บางรูปนอน"

เตน โข ปน สมเยน เทฺว ภิกฺขู สํฆิเก วิหาเร อุปริเวหาสกุฏิยา เอโก เหฏฺฐา วิหรติ, เอโก อุปริ.[๙๐]

“ในสมัยนั้น ภิกษุสองรูป รูปหนึ่งอยู่ภายใต้ อีกรูปหนึ่งอยู่ข้างบนกุฏิที่มีสองชั้นในวิหารของสงฆ์”

ตสฺส ตโย ปาสาทา โหนฺติ เอโก เหมนฺติโก, เอโก คิมฺหิโก, เอโก วสฺสิโก.[๙๑]

“ยสกุลบุตรนั้นมีปราสาท ๓ หลัง หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูหนาว หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูร้อน หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูฝน”

การประกอบบทในลักษณะของสามัญญะและวิเสสะนี้ยังปรากฏในวิภัตติอื่นๆ อีกด้วย จึงมีสามัญญะ-วิเสสกรรม และสามัญญะ-วิเสสกรณะ เป็นต้น ตามสมควร

๕. ปกติ-วิกติกัตตา

เช่น สามเณโร อุปสมฺปนฺโน โหติ (สามเณรเป็นผู้อุปสมบทแล้ว)

ปกติกัตตา คือ กัตตาเดิมที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนวิกติกัตตาคือกัตตาที่เปลี่ยนแปลงแล้ว บทว่า สามเณโร เป็นปกติกัตตาที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนบทว่า อุปสมฺปนฺโน เป็นวิกติกัตตาที่เปลี่ยนแปลงจากเพศของสามเณรมาเป็นเพศของภิกษุ ปกติกัตตาและวิกติกัตตาเหล่านี้พบในประโยคที่ลง ปฐมาวิภัตติ ๒ บท และมีกิริยาคุมพากย์ กัตตุวาจก อาจสัมพันธ์โดยย่อว่า

“*สามเณโร* ปกติกัตตาใน *โหติ* ๆ *โหติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ๆ *อุปสมฺปนฺโน* วิกติ-กัตตาใน *โหติ* ๆ”

หรืออาจสัมพันธ์โดยพิสดารว่า

“*สามเณโร* ปกติวุตตกัตตาที่ถูกอาขยาตกิริยาวาจก คือ ติ วิภัตติใน *โหติ* กล่าวถึง ๆ *อุปสมฺปนฺโน* วิกติวุตตกัตตาใน *โหติ* ๆ *โหติ* อาขยาตกิริยาวาจกที่กล่าวถึงปกติกัตตาและวิกติ-กัตตาเหล่านั้น ๆ”

ในปัจจุบันบาลีสนามหลวงนิยมสัมพันธ์ประเภทนี้เท่านั้น ในประโยคซึ่งลงปฐมาวิภัตติ ๒ บท แม้ว่าจะไม่มีกิริยาคุมพากย์ก็ให้ใส่ โหติ, ภวติ เข้ามาแล้วสัมพันธ์ตามลักษณะเช่นนี้ แต่ความจริง ควรสัมพันธ์เป็นสามัญญกัตตาและวิเสสกัตตาได้บ้างตามฐานะ

บางประโยคที่เพิ่มกิริยาคุมพากย์ ประธานพึงสัมพันธ์เข้ากับกิริยาคุมพากย์ที่อนุมานรู้ได้โดยอ้อมซึ่งเรียกว่า คมฺยมาน (บทที่คาดคะเนได้) ดังข้อความฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

คมฺยมานาธิการโต โลปโต เสสโต จาติ
จตูหิ การเณหิปิ น กตฺถจิ รโว ยุตฺโต[๙๒]

"ในที่บางแห่ง ศัพท์ย่อมไม่ถูกประกอบไว้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ คัมยมานะ (ศัพท์ที่ถูกคาดคะเน) อธิการะ (ศัพท์ที่ติดตามมา) โลปะ (ศัพท์ที่ถูกลบ) และ[ปาฐ]เสสะ (ศัพท์เพิ่ม)"

๖. วุตตกรรม

เช่น ปุริเสน คาโม คจฺฉียเต (หมู่บ้านอันบุรุษไป)
ปุริเสน ตฺวํ ปหญฺญเส (ท่านถูกบุรุษทุบตี)
ตยา อหํ อกฺโกสียเย (ข้าพเจ้าถูกท่านด่า)

วุตตกรรม คือ กรรมที่แสดงไว้โดยอาขยาตวาจก หรือกิตก์วาจกด้วยการลงวิภัตติอาขยาตในกรรมวาจกหรือลงกิตก์ปัจจัยในกรรมสาธนะ กรรมประเภทนี้เป็นประธานในประโยคที่เป็นกรรมวาจกเท่านั้น อุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์โดยย่อว่า

"*ปุริเสน* อนภิหิตกัตตาใน *คาโม* ฯ *คาโม* วุตตกัมมะใน *คจฺฉียเต* ฯ *คจฺฉียเต* อาขยาต-บท กรรมวาจก ฯ"

อีกนัยหนึ่งอาจสัมพันธ์อย่างพิสดารว่า

"*ปุริเสน* อวุตตกัตตาที่ไม่ถูก เต วิภัตติใน *คจฺฉียเต* กล่าวถึง ฯ *คาโม* วุตตกัมมะที่ถูก เต วิภัตติใน *คจฺฉียเต* กล่าวถึง ฯ *คจฺฉียเต* อาขยาตกิริยาวาจกที่ไม่กล่าวถึงกัตตาและกล่าวถึงกรรมนั้น ฯ"

ความจริงการสัมพันธ์โดยย่อก็สั้นดี จำได้ง่าย การสัมพันธ์โดยละเอียดจะจำได้ยากกว่า ในประโยคข้างต้นนี้ บทว่า คจฺฉียเต ลง เต วิภัตติที่เป็นนามโยคะ จึงกล่าวถึงกรรมอันได้แก่ คาโม บทว่า คาโม จึงลงปฐมาวิภัตติเพราะถูกอาขยาตวาจกกล่าวถึงแล้ว ไม่ต้องลงทุติยาวิภัตติเพื่อแสดงกรรมอีก ส่วนบทว่า ปุริเสน ไม่ถูก เต วิภัตติกล่าวถึงจึงลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ เพื่อแสดงอรรถกัตตาให้ปรากฏ แม้ในอุทาหรณ์ต่อมา คือ ปุริเสน ตฺวํ

ปหญฺญเส และ ตยา อหํ อกฺโกสีเย ก็ลงอาขยาตวิภัตติในกรรมวาจกที่เป็นตุมหโยคะและอัมหโยคะตามลำดับ

อนึ่ง วุตตกรรมยังเป็นประธานของประโยคเหตุกัมมวาจกอีกด้วย เพราะประธานในประโยคดังกล่าวลงปฐมาวิภัตติเช่นกัน มีอุทาหรณ์ว่า สามิเกน ปุริโส คามํ คจฺฉาปียเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่หมู่บ้าน) ประโยคนี้พึงสัมพันธ์ว่า

"*สามิเกน* อนภิหิตกัตตาใน *คจฺฉาปียเต* ฯ *คจฺฉาปียเต* อาขยาตบท เหตุกัมมวาจก ฯ *ปุริโส* วุตตกัมมะใน *คจฺฉาปียเต* ฯ *คามํ* เป็นอวุตตกัมมะใน *คจฺฉาปียเต* ฯ (หรือ *คามํ* สัมปาปุณิยกัมมะใน *คจฺฉาปียเต* ฯ)"

๗. เหตุกัตตา

เช่น สามิโก ปุริสํ คามํ คจฺฉาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน)

เหตุกัตตา คือ กัตตาที่เป็นเหตุให้คนอื่นทำกิริยาได้ กล่าวคือ เป็นผู้ทำกิริยา ใช้ และเป็นเหตุให้คนอื่นทำกิริยา ไป เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุเยว กตฺตา เหตุกตฺตา (กัตตาที่เป็นเหตุนั่นแหละ ชื่อว่า เหตุกัตตา) เหตุกัตตานี้เป็นกัตตาที่ใช้ผู้อื่นให้กระทำกิริยาและเป็นประธานในประโยคเหตุกัตตุวาจก

ในอุทาหรณ์ว่า สามิโก ปุริสํ คามํ คจฺฉาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า สามิโก เป็นผู้ใช้ให้บุรุษไปหมู่บ้าน จึงชื่อว่าเหตุกัตตา ส่วนบุรุษเป็นกรรมของการิตปัจจัย เรียกว่า การิตกรรม สำหรับหมู่บ้านเป็นกรรมของธาตุ เรียกว่า ธาตุกรรม พึงสัมพันธ์ดังนี้

"*สามิโก* เหตุกัตตาใน *คจฺฉาเปติ* ฯ *คจฺฉาเปติ* อาขยาตบท เหตุกัตตุวาจก ฯ *ปุริสํ* การิตกัมมะของ ณาเป ปัจจัยใน *คจฺฉาเปติ* ฯ *คามํ* ธาตุกัมมะของ คมุ ธาตุใน *คจฺฉาเปติ* ฯ"

ปัจจุบันมักสัมพันธ์ ปุริสํ ว่าเป็นการิตกรรมของ คจฺฉาเปติ การสัมพันธ์เช่นนี้เป็นการสัมพันธ์โดยไม่เจาะจงและมักสัมพันธ์ คามํ เป็นสัมปาปุณิยกรรมใน คจฺฉาเปติ แม้ว่า คามํ จะเป็นสัมปาปุณิยกรรมก็จริง แต่ในฐานะที่มีการิตกรรมอยู่ร่วมกับธาตุกรรม ควรสัมพันธ์แยกให้ปรากฏความแตกต่างระหว่างการิตกรรมและธาตุกรรมทั้งสองนั้นจึงจะชัดเจน

การสัมพันธ์เป็นสยกัตตาและเหตุกัตตาดังที่กล่าวมานี้ กล่าวตามสนามหลวงที่จำแนกประโยคออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. กัตตุวาจก เน้นกัตตาเป็นหลัก
เช่น อคฺคิ เคหํ ทหติ (ไฟไหม้บ้าน)

๒. กรรมวาจก เน้นกรรมเป็นหลัก
เช่น อคฺคินา เคหํ ทยฺหเต (บ้านถูกไฟไหม้)

๓. ภาววาจก เน้นกิริยาเป็นหลัก
เช่น เตน ภูยเต (เขามีอยู่)

๔. เหตุกัตตุวาจก เน้นเหตุกัตตาเป็นหลัก
เช่น สามิโก ปุริสํ คามํ คจฺฉาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน)

๕. เหตุกัมมวาจก เน้นเหตุกรรมเป็นหลัก
เช่น สามิเกน ปุริโส คามํ คจฺฉาปียเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่หมู่บ้าน)

ความจริงประโยคในภาษาบาลีมี ๓ ประเภท คือ กัตตุวาจก กรรมวาจก และภาววาจก เนื่องจากเหตุกัตตุวาจกอาจนับเข้าในกัตตุวาจก และเหตุกรรมวาจกก็นับเข้าในกรรมวาจก หรืออาจแยกประโยคเป็น ๕ ประเภทดังกล่าว เพื่อให้ปรากฏความเป็นเหตุกัตตาและเหตุกรรม ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

อาขฺยาตปจฺจยา สพฺเพ ภเวยฺยุํ สาธนตฺตเย
กตฺตา กมฺมญฺจ ภาโว จ สาธนานิธ วุจฺจเร.[๙๓]

“อาขยาตวิภัตติทั้งหมดพึงลงในวาจกทั้ง ๓ วาจกเหล่านั้นคือ กัตตุวาจก กรรมวาจก และภาววาจก ท่านแสดงไว้ในอาขยาตกัณฑ์นี้”

๘. เหตุกรรม

เช่น สามิเกน ปุริโส คามํ คจฺฉาปียเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่หมู่บ้าน)

อุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“*สามิเกน* เหตุกัตตาใน *คจฺฉาปียเต* ฯ *คจฺฉาปียเต* อาขยาตบท เหตุกรรมวาจก ฯ *ปุริโส* เหตุกัมมะของ ณาปย ปัจจัยใน *คจฺฉาปียเต* ฯ *คามํ* ธาตุกัมมะของ คมุ ธาตุใน *คจฺฉาปียเต* ฯ”

๙. อุปมาลิงคัตถะ

เช่น สสฺสํ วิย (ราวกะข้าวกล้า)

อุปมาลิงคัตถะ คือ ลิงคัตถะที่แสดงอุปมา เป็นประธานในประโยคอุปมาที่มีอุปมาโชตก-ศัพท์ เช่น วิย อิว เป็นต้น ในอุทาหรณ์ข้างต้นนี้พึงสัมพันธ์ว่า

"*สสฺสํ* อุปมาลิงคัตถะ ฯ *วิย* อุปมาโชตกะ ฯ"

วิธีสัมพันธ์ในทุติยาวิภัตติ

๑. อวุตตกรรม

เช่น ปาจโก โอทนํ ปจติ (พ่อครัวหุงข้าว)

อวุตตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกแสดงไว้โดยบทอาขยาตหรือกิตก์ที่ลงในกัตตุวาจก หมายความว่า บทอาขยาตหรือกิตก์นั้นได้ลงวิภัตติในกัตตุวาจกแล้วจึงแสดงอรรถกัตตาได้เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องลงทุติยาวิภัตติเพื่อแสดงอรรถกรรมให้ปรากฏ (ดู สูตร กมฺมตฺเถ ทุติยา) ตามอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*ปาจโก* สยกัตตาใน *ปจติ* ฯ *ปจติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *โอทนํ* อวุตตกัมมะใน *ปจติ* ฯ"

๒. สัมปาปุณิยกรรม

เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

สัมปาปุณิยกรรม คือ กรรมที่ถูกกิริยาของกัตตาเข้าถึง ซึ่งในที่นี้บุรุษไปถึงหมู่บ้าน บทว่า คามํ จึงเรียกว่า สัมปาปุณิยกรรม ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปุริโส* สยกัตตาใน *คจฺฉติ* ฯ *คจฺฉติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *คามํ* สัมปาปุณิยกัมมะใน *คจฺฉติ* ฯ"

กรรมประเภทนี้ปรากฏในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ท่านกล่าวถึงกรรม ๓ อย่าง คือ

๑. นิพพัตตนียกรรม หรือ นิพพัตติกรรม คือ กรรมที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาให้กำเนิดบุตร) บทว่า ปุตฺตํ เป็นสิ่งที่มารดาทำให้บังเกิดขึ้น จึงเรียกว่า นิพพัตตนียกรรม

๒. วิกรณียกรรม หรือ วิกติกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น กฏฺฐํ องฺคารํ กโรติ (ทำไม้ให้เป็นถ่าน)

๓. ปาปุณียกรรม หรือ ปัตติกรรม คือ กรรมที่บุคคลเข้าถึงทางกายหรือใจ เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน) อาทิจฺจํ นมสฺสติ (ไหว้พระอาทิตย์) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม บาลีสนามหลวงบัญญัติว่าคำแปลว่า สู่ เป็นสัมปาปุณิยกรรม แต่กรรมประเภทนี้อาจแปลว่า ซึ่ง ได้บ้างดังอุทาหรณ์ว่า อาทิจฺจํ นมสฺสติ (ไหว้พระอาทิตย์)

๓. ปกติ-วิกติกรรม

เช่น กฏฺฐํ องฺคารํ กโรติ (ทำไม้ให้เป็นถ่าน)

โดยทั่วไป ปกติกรรมและวิกติกรรมมักประกอบคู่กันเสมอ เหมือนปกติกัตตาและวิกติ-กัตตา โดยมีกรรมสองบท บทแรกเป็นกรรมเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง บทหลังเป็นกรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมแล้ว ตามอุทาหรณ์ บทว่า กฏฺฐํ เป็นไม้ที่ยังไม่ได้เปลี่ยนเป็นถ่าน ส่วนบทว่า องฺคารํ คือถ่านที่ถูกทำให้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม จึงควรสัมพันธ์ว่า

"*กฏฺฐํ* ปกติกัมมะใน *กโรติ* ฯ *กโรติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *องฺคารํ* วิกติกัมมะใน *กโรติ* ฯ"

ในบางแห่งวิกติกรรมอาจจะประกอบไว้ก่อนปกติกรรมได้บ้าง และในบางแห่งวิกติกรรมก็อาจจะไม่มีปกติกรรมได้บ้างเหมือนกัน ดังอุทาหรณ์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ว่า ฆฏํ กโรติ เทวทตฺโต (เทวทัตทำหม้อ) บทว่า ฆฏํ เป็นหม้อที่ถูกทำมาจากดิน จึงสัมพันธ์เป็นวิกติกรรมใน กโรติ จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์นี้ไม่มีปกติกรรมเหมือนในอุทาหรณ์แรก

๔. การิตกรรม

เช่น สามิโก ปุริสํ คามํ คจฺฉาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน)

การิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัย แปลว่า ยัง ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*สามิโก* เหตุกัตตาใน *คจฺฉาเปติ* ฯ *คจฺฉาเปติ* อาขยาตบท เหตุกัตตุวาจก ฯ *ปุริสํ* การิต-กัมมะของ ณาเป ปัจจัยใน *คจฺฉาเปติ* ฯ *คามํ* เป็นธาตุกัมมะของ คมุ ธาตุใน *คจฺฉาเปติ* ฯ"

หรืออาจสัมพันธ์โดยย่อว่า

"*ปุริสํ* การิตกัมมะใน *คจฺฉาเปติ* ฯ *คามํ* สัมปาปุณิยกัมมะใน *คจฺฉาเปติ* ฯ"

๕. อัจจันตสังโยคะ-อัจจันตสังโยควันตะ

เช่น มาสํ ภุญฺชติ (รับประทานตลอดเดือน)

โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (ภูเขายาวตลอดโยชน์)

อัจจันตสังโยคะ คือ การประกอบอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง แปลว่า ตลอด จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. กาลอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยกาล

๒. อัทธาอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยระยะทาง

ในอุทาหรณ์ข้างต้นนั้น อุทาหรณ์แรกเป็นตัวอย่างของกาลอัจจันตสังโยคะ อุทาหรณ์หลังเป็นตัวอย่างของอัทธาอัจจันตสังโยคะ พึงสัมพันธ์ว่า

"*มาสํ* กาลอัจจันตสังโยคะ ฯ *ภุญฺชติ* กาลอัจจันตสังโยควันตะ ฯ (มีกาลอัจจันตสังโยคะ)"

"*โยชนํ* อัทธาอัจจันตสังโยคะ ฯ *ทีโฆ* อัทธาอัจจันตสังโยควันตะ (มีอัทธาอัจจันตสังโยคะ) และตุลยาธิกรณวิเสสนะใน *ปพฺพโต* ฯ *ปพฺพโต* ลิงคัตถะ ฯ"

๖. กัมมัปปวจนียะ-กัมมัปปวจนียยุตตะ

เช่น ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชึสุ (ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว)

กัมมัปปวจนียะ คือ อุปสรรคและนิบาตที่ประกอบไว้โดดๆ ไม่เข้าสมาสกับบทนามหรือกริยา ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปพฺพชิตํ* กัมมัปปวจนียยุตตะใน *อนุ* ฯ *อนุ* กัมมัปปวจนียะ ฯ *ชนา* สยกัตตา ใน *ปพฺพชึสุ* ฯ *ปพฺพชึสุ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ"

การสัมพันธ์ในลักษณะนี้กล่าวตามคัมภีร์พาลาวตาร แต่ในสูตรว่า กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต ได้สัมพันธ์ตามคัมภีร์นิรุตติทีปนี บทที่เป็นกัมมัปปวจนียะทั้งหมดพึงสัมพันธ์ตามนัยนี้ได้ และง่ายกว่านัยของคัมภีร์นิรุตติทีปนี

๗. กิริยาวิเสสนะ-กิริยาวิเสสยะ

เช่น ทารโก สุขํ สยติ (เด็กนอนสบาย)

กิริยาวิเสสนะ คือ คำขยายกิริยาในเวลาแปลไม่ต้องออกสำเนียงอายตนิบาต ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

“*ทารโก* สยกัตตาใน *สยติ* ฯ *สยติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *สุขํ* กิริยาวิเสสนะใน *สยติ* ฯ *สยติ* กิริยาวิเสสยะ ฯ”

บทที่ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติในกิริยาวิเสสนะ ให้ลงด้วยสูตร กมฺมตฺเถ ทุติยา ความจริงแล้ว กิริยาวิเสสนะมิใช่กรรมในประโยค แต่จัดว่าเป็นกรรมโดยปริยาย เพราะอรรถของธาตุทั้งหมดเนื่องด้วย กร ธาตุ กล่าวคือ คำว่า สยติ (ย่อมนอน) อาจเขียนบาลีเป็นรูปว่า สยนํ กโรติ (ย่อมกระทำการนอน) หากมีรูปเป็น สุขํ สยนํ กโรติ (ย่อมกระทำการนอนอันสบาย) ก็ถือว่า สุขํ มีสภาพเป็นกรรมเหมือน สยนํ อีกอย่างหนึ่ง อรรถของธาตุทั้งหมดเนื่องด้วย ภู ธาตุ คำว่า สยติ อาจเขียนบาลีเป็นรูปว่า สยนํ ภวติ (การนอนย่อมมี) หากมีรูปเป็น สุขํ สยนํ ภวติ (การนอนอันสบายย่อมมี) ก็ถือว่า สุขํ มีสภาพเป็นกัตตาเหมือน สยนํ ตามนัยนี้ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงไม่ตั้งสูตรเฉพาะที่แสดงการลงปฐมาหรือทุติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ แต่ให้ลงปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา หรือลงทุติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา ดังสาธกในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

กิริยาวิเสสนํ กตฺตุ- กมฺมฏฺเฐ ติฏฺฐเต ยโต
สิทฺธํ นฺยาเยน ตํ ตสฺมา น ตทตฺถํ วิสุํ วิธิ.[๙๔]

“กิริยาวิเสสนะย่อมตั้งอยู่ในอรรถกัตตาและกรรม ดังนั้น กิริยาวิเสสนะนั้นจึงสำเร็จด้วยสูตรที่คล้อยตาม[อรรถดังกล่าว] ด้วยเหตุนี้จึงไม่ตั้งสูตรลงวิภัตติสำหรับกิริยาวิเสสนะนั้นไว้โดยเฉพาะ”

นอกจากนี้ บทที่เป็นกิริยาวิเสสนะจะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

กฺริยาวิเสสนํ ยาว ตํ สพฺพํ หิ นปุํสเก
สิยา จ เอกวจนํ ยถา ภิกฺขู สุขํ จิตา.[๙๕]

“บทที่เป็นกิริยาวิเสสนะทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์ และลงวิภัตติ เอกพจน์ เช่น ภิกฺขู สุขํ จิตา (ภิกษุทั้งหลายดำรงอยู่สบาย)”

๘. กถิต-อกถิตกรรม

เช่น โคปาโล คาวึ ขีรํ ทุหติ (คนเลี้ยงวัวรีดนมกะแม่วัว)

อชปาโล อชํ คามํ เนติ (คนเลี้ยงแพะนำแพะไปสู่หมู่บ้าน)

กถิตกรรม คือ กรรมหลักที่ผู้พูดสื่อถึงโดยความเป็นประธาน อกถิตกรรม คือ กรรมรองที่ไม่เป็นประธาน (ดู สูตร ๒๘๕) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*โคปาโล* สยกัตตาใน *ทุหติ* ฯ *ทุหติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *คาวึ* อกถิตกัมมะใน *ทุหติ* ฯ *ขีรํ* กถิตกัมมะใน *ทุหติ* ฯ"

อชปาโล สยกัตตาใน *เนติ* ฯ *เนติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *อชํ* กถิตกัมมะใน *เนติ* ฯ *คามํ* อกถิตกัมมะใน *เนติ* ฯ"

๙. สามัญญ-วิเสสกรรม

เช่น โส จ อิมินา อริเยน สีลกฺขนฺเธน สมนฺนาคโต...วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภชติ อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชํ.[๙๖] (ภิกษุนั้นถึงพร้อมแล้วด้วยหมู่ศีลอันประเสริฐนี้...ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในภูเขา สุสาน ป่าชัฏ ที่กลางแจ้ง กองฟาง)

สามัญญกรรม คือ กรรมทั่วไปไม่เจาะจง วิเสสกรรม คือ กรรมเจาะจง พึงสัมพันธ์ว่า

"*เสนาสนํ* สามัญญกัมมะใน *ภชติ* ฯ *อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชํ* วิเสสกัมมะใน *ภชติ* ฯ"

มีอุทาหรณ์อื่นในพระบาลีว่า

อถ ยา พุทฺธานํ สามุกฺกํสิกา ธมฺมเทสนา, ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ.[๙๗]

"ลำดับนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค"

พึงสัมพันธ์ว่า

"*ตํ (ธมฺมเทสนํ)* สามัญญกัมมะใน *ปกาเสสิ* ฯ *ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ* วิเสสกัมมะใน *ปกาเสสิ* ฯ"

ภูตปุพฺพํ อมฺพฏฺฐ ราชา โอกฺกาโก ยา สา มเหสี ปิยา มนาปา, ตสฺสา ปุตฺตสฺส รชฺชํ ปริณาเมตุกาโม เชฏฺฐกุมาเร รฏฺฐสฺมา ปพฺพาเชสิ โอกฺกามุขํ กรกณฺฑํ หตฺถินิกํ สินิสูรํ.[๙๘]

"ดูกรอัมพัฏฐะ เรื่องเคยมีมาแล้ว พระเจ้าโอกกากะทรงประสงค์ยกพระราชสมบัติให้แก่โอรสของพระมเหสีผู้เป็นที่รักใคร่ จึงทรงเนรเทศพระกุมารผู้เป็นพระเชฏฐาไปจากแว่นแคว้น คือ เจ้าชายโอกกามุขะ เจ้าชายกรกัณฑะ เจ้าชายหัตถินิกะ และเจ้าชายสินิสูระ"

พึงสัมพันธ์ว่า

"*เชฏฺฐกุมาเร* สามัญญกัมมะใน *ปพฺพาเชสิ* ฯ *โอกฺกามุขํ กรกณฺฑํ หตฺถินิกํ สินิสูรํ* วิเสสกัมมะ ฯ"

วิธีสัมพันธ์ในตติยาวิภัตติ

๑. กรณะ

เช่น ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว)

กรณะ คือ บทที่เป็นเครื่องมือในการทำกิริยาของบทกัตตา ดังจะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้น บทว่า ทาตฺเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว จึงเรียกว่า กรณะ (ดู สูตร กรเณ ตติยา) พึงสัมพันธ์ ดังนี้ว่า

"*ทาตฺเตน* กรณะใน *ลุนาติ* ฯ *ลุนาติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *วีหึ* อวุตตกัมมะใน *ลุนาติ* ฯ"

๒. สหโยคะ-สหโยควันตะ

เช่น สํโฆ สหาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย (พระสงฆ์พึงทำอุโบสถกับพระคัคคะได้)

สหโยคะ คือ บทที่ประกอบกับ สห ศัพท์ กล่าวคือ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ สห ศัพท์ เป็นบทที่มักลงตติยาวิภัตติ ส่วนสหโยควันตะ แปลว่า บทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบกับ สห ศัพท์ หมายถึง สห ศัพท์นั่นเอง (ดู สูตร สหาทิโยเค จ) ในอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*คคฺเคน* สหโยคะใน *สหาปิ* ฯ *สหาปิ* สหโยควันตะ ฯ"

๓. สหาทิโยคะ-สหาทิโยควันตะ

เช่น เตน โข ปน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน (ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ประทับอยู่ในเมืองเวรัญชากับภิกษุสงฆ์)

สหาทิโยคะ คือ บทที่ประกอบกับ สห ศัพท์เป็นต้น หมายถึง บทที่ประกอบกับ สทฺธึ สมํ

นานา วินา อลํ และ กึ ศัพท์ เป็นต้น ส่วนสหาทิโยควันตะ แปลว่า มีบทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบกับ สห ศัพท์เป็นต้น หมายถึง สทฺธึ ศัพท์เป็นต้นนั่นเอง (ดู สูตร สหาทิโยเค จ) ในอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"ภิกฺขุสํเฆน สหาทิโยคะในบทว่า สทฺธึ ฯ สทฺธึ สหาทิโยควันตะ ฯ"

๔. สหัตถโยคะ-สหัตถโยควันตะ

เช่น เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์กับพระปัจฉาสมณะชื่อพระโกกาลิกะ)

สหัตถโยคะ คือ บทที่ประกอบกับอรรถของ สห ศัพท์ หมายความว่า แม้จะไม่มี สห หรือ สทฺธึ ศัพท์เป็นต้น ก็แปลว่า กับ ได้ (ดู จ ศัพท์ในสูตร สหาทิโยเค จ) ส่วนสหัตถโยควันตะ คือ มีบทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบกับอรรถของ สห ศัพท์ ในอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*โกกาลิเกน* สหัตถโยคะใน *ปาวิสิ* ฯ *ปาวิสิ* สหัตถโยควันตะ ฯ"

๕. อนภิหิตกัตตา

เช่น สูเทน โอทโน ปจฺจเต (พ่อครัวหุงข้าวอยู่)

อนภิหิตกัตตา คือ กัตตาที่ไม่ถูกกล่าวถึงโดยอาขยาตวาจกหรือกิตก์วาจกในประโยคกรรมวาจก หมายความว่า ประโยคกรรมวาจกเป็นพากย์ที่เน้นกรรมเป็นหลักจึงลงอาขยาตวิภัตติหรือกิตก์ปัจจัยเพื่อแสดงอรรถกรรม ส่วนอรรถกัตตายังไม่มีแสดงไว้ ดังนั้นจึงลงวิภัตตินาม คือ ตติยาวิภัตติท้ายบทนามเพื่อแสดงอรรถกัตตาให้ปรากฏ ในอุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า สูเทน เป็นอนภิหิตกัตตาที่ไม่ถูกกรรมวาจกคือ ปจฺจเต กล่าวถึง ส่วน ปจฺจเต เป็นกรรมวาจกที่กล่าวถึงกรรม คือ โอทโน มีสัมพันธ์ว่า

"*สูเทน* อนภิหิตกัตตาที่ไม่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ เต วิภัตติใน *ปจฺจเต* กล่าวถึง ฯ *ปจฺจเต* อาขยาตกริยาวาจกที่ไม่กล่าวถึงกัตตานั้น ฯ *โอทโน* วุตตกัมมะที่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ เต วิภัตติใน *ปจฺจเต* กล่าวถึง ฯ *ปจฺจเต* อาขยาตกริยาวาจกที่กล่าวถึงกรรมนั้น ฯ" [หรืออาจสัมพันธ์ *ปจฺจเต* โดยย่อว่าเป็นอาขยาตบท กรรมวาจก ก็ได้เช่นกัน]

๖. เหตุ-ผล

เช่น อนฺเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว)

คำว่า เหตุ คือ เหตุของกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้ บทว่า อนฺเนน เป็นเหตุให้กิริยา อยู่ สำเร็จ จึงเรียกว่า เหตุ ส่วนกิริยา อยู่ เป็นผลของเหตุนั้น (ดู สูตร เหตฺวตฺเถ จ) ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

"*อนฺเนน* เหตุในบทว่า *วสติ* ฯ *วสติ* ผล ฯ"

การสัมพันธ์เป็นเหตุและผลนี้ใช้ในวิภัตติทั้ง ๓ หมวด คือ ตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ สนามหลวงบัญญัติให้แปลอรรถของตติยาและปัญจมีวิภัตติว่า เพราะ และแปลอรรถของสัตตมีวิภัตติว่า ในเพราะ

๗. อังควิการลักขณะ-ลักขยะ

เช่น อกฺขินา กาโณ (ผู้บอดด้วยตา)

อังควิการลักขณะ คือ เครื่องสังเกตความพิการของร่างกาย หมายถึง อวัยวะที่พิการนั้นๆ แปลว่า ด้วย

อังควิการลักขยะ คือ สิ่งที่ถูกสังเกตความพิการของร่างกาย หมายถึง คนพิการ (ดู สูตร เยนงฺควิกาโร) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*อกฺขินา* อังควิการลักขณะใน *กาโณ* ฯ *กาโณ* อังควิการลักขยะ ฯ"

๘. อิตถัมภูตลักขณะ-ลักขยะ

เช่น ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขิ (เห็นปริพาชกมีไม้เท้าสามง่าม)

อิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตผู้ถึงลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แปลกไปจากธรรมดา แปลว่า ด้วยทั้ง, มี ในเวลาแปลยกศัพท์พึงเพิ่มปาฐเสสะว่า อุปลกฺขิต เข้ามาแปลร่วมกับบทอิตถัมภูตลักขณะ (ในประโยคนี้เพิ่ม อุปลกฺขิตํ เป็นวิเสสนะของ ปริพฺพาชกํ) ส่วนอิตถัมภูตลักขยะ คือ ผู้ที่ถูกสังเกตลักษณะดังกล่าวนั้น ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ติทณฺฑเกน* อิตถัมภูตลักขณะใน *ปริพฺพาชกํ* ฯ *ปริพฺพาชกํ* อิตถัมภูตลักขยะ ฯ"

๙. ภินนาธิกรณวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระนาถะทรงพระนามว่า โคตมะ โดยโคตร)

ภินนาธิกรณวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีวิภัตติต่างกับวิเสสยะที่เกี่ยวเนื่องกัน จะเห็นได้ว่า

บทว่า โคตฺเตน ลงตติยาวิภัตติ ในขณะที่วิเสสยะคือ โคตโม ลงปฐมาวิภัตติ (ดู สูตร วิเสสเน จ) วิเสสยะของวิเสสนะประเภทนี้เรียกว่า ภินนาธิกรณวิเสสยะ คือ วิเสสยะที่มีวิภัตติต่างกับวิเสสนะ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*โคตฺเตน* ภินนาธิกรณวิเสสนะใน *โคตโม* ฯ *โคตโม* ภินนาธิกรณวิเสสยะ ฯ"

๑๐. อภินนวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น ปรมตฺถโต จตุธา (มี ๔ อย่างโดยปรมัตถ์)

อภินนวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่กล่าวถึงข้อความซึ่งไม่ต่างไปจากวิเสสยะ กล่าวคือ มีข้อความเป็นอย่างเดียวกับวิเสสยะนั่นเอง วิเสสยะของอภินนวิเสสนะนั้นเรียกว่า อภินนวิเสสยะ คือ วิเสสยะที่ไม่ต่างไปจากวิเสสนะ จะเห็นได้ว่าบทวิเสสนะว่า ปรมตฺถโต หมายถึง ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบทวิเสสยะว่า จตุธา ก็หมายถึงปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ประการเหล่านั้น ดังนั้น แม้ว่าวิเสสนะจะลงตติยาวิภัตติเหมือนภินนาธิกรณวิเสสนะ ก็ไม่สัมพันธ์เหมือนอย่างนั้น ในอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*ปรมตฺถโต* อภินนวิเสสนะใน *จตุธา* ฯ *จตุธา* อภินนวิเสสยะ ฯ"

๑๑. กิริยาวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น สเมน ธาวติ (ย่อมวิ่งไปโดยสม่ำเสมอ)

กิริยาวิเสสนะ คือ ศัพท์ขยายกิริยาให้ชัดเจน บทว่า สเมน (โดยสม่ำเสมอ) ในที่นี้ทำหน้าที่ขยาย ธาวติ ให้เด่นชัดว่าวิ่งไปโดยสม่ำเสมอ บทที่สัมพันธ์กับกิริยาวิเสสนะนี้เรียกว่า กิริยา-วิเสสยะ (ดู จ ศัพท์ในสูตร กตฺตริ จ) ในอุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

"*สเมน* กิริยาวิเสสนะใน *ธาวติ* ฯ *ธาวติ* กิริยาวิเสสยะ ฯ"

บทที่สัมพันธ์เป็นกิริยาวิเสสนะนิยมใช้ในวิภัตติสองหมวด คือ ทุติยาวิภัตติ และตติยา-วิภัตติ บางมติก็กล่าวถึงฉัฏฐีวิภัตติไว้อีกด้วย แต่ในหลักสัมพันธ์ทั่วไปไม่นิยมสัมพันธ์ฉัฏฐีวิภัตติในลักษณะของกิริยาวิเสสนะ

๑๒. นามวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น เยภุยฺเยน มตฺติกา (ดินเหนียวโดยมาก)

นามวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่ทำหน้าที่ขยายบทนาม บทว่า เยภุยฺเยน ขยาย มตฺติกา ว่า มีดินเหนียวเป็นส่วนมาก วิเสสยะของนามวิเสสนะนี้ได้ชื่อว่า นามวิเสสยะ แม้ว่านามวิเสสนะจะลงตติยาวิภัตติเหมือนภินนาธิกรณวิเสสนะ ก็เรียกชื่อต่างหากเพราะลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ความจริง ภินนาธิกรณวิเสสนะเกี่ยวกับบทที่แสดงคุณลักษณะ ๖ ประการ คือ โคตร ชื่อ ชาติ ศิลปะ วัย และ คุณธรรม ส่วนนามวิเสสนะเป็นคำขยายนามโดยทั่วไปนอกจากคุณลักษณะ ๖ ประการเหล่านั้น (ดู จ ศัพท์ในสูตร กตฺตริ จ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*เยภุยฺเยน* นามวิเสสนะใน *มตฺติกา* ฯ *มตฺติกา* นามวิเสสยะ ฯ"

๑๓. **สรูปักขยาวิเสสนะ-วิเสสยะ**

เช่น ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ติกิจฺจานิ (มีกิจ ๓ โดยประเภทแห่ง ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ)

สรูปักขยาวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่แสดงองค์ธรรม บทที่เกี่ยวเนื่องกับวิเสสนะประเภทนี้เรียกว่า สรูปักขยาวิเสสยะ เห็นได้ว่าบทว่า ปฏิสนธิภวงฺคจุติวเสน แสดงองค์ธรรมของ ติกิจฺจานิ ว่า คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ จึงเป็นสรูปักขยาวิเสสนะ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน* สรูปักขยาวิเสสนะใน *ติกิจฺจานิ* ฯ *ติกิจฺจานิ* สรูปักขยาวิเสสยะ ฯ"

๑๔. **สามัญญ-วิเสสกรณะ**

เช่น เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ ชีวกสฺส โกมารภจฺจสฺส อมฺพวเน มหตา ภิกฺขุสํเฆน สทฺธึ อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหิ.[๙๙]

"ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ในวิหารอัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจจ์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๒๕๐ รูป"

สามัญญกรณะ คือ กรณะทั่วไปไม่เจาะจง

วิเสสกรณะ คือ กรณะเจาะจง จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า ภิกฺขุสํเฆน ไม่กล่าวระบุจำนวนไว้ ส่วนบทว่า อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหิ ระบุถึงจำนวนของภิกษุสงฆ์ที่พำนักอยู่กับพระผู้มีพระภาคในวัดอัมพวัน จึงมีสัมพันธ์ว่า

"*มหตา* ตุลยาธิกรณวิเสสนะของ *ภิกฺขุสํเฆน* ฯ *ภิกฺขุสํเฆน* ตุลยาธิกรณวิเสสยะของ

บทนั้น และสามัญญกรณะใน *วิหรติ* ฯ *วิหรติ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ *อฑฺฒเตฬเสหิ* ตุลยาธิกรณวิเสสนะของ *ภิกฺขุสเตหิ* ฯ *ภิกฺขุสเตหิ* ตุลยาธิกรณวิเสสยะของบทนั้น และวิเสสกรณะใน *วิหรติ* ฯ"

อุทาหรณ์ของกรณะประเภทนี้พบในพระบาลีว่า

สมโณ ขลุ โภ โคตโม ทหโรว สมาโน ยุวา สุสุกาฬเกโส ภทฺเรน โยพฺพเนน สมนฺนาคโต ปฐเมน วยสา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต.[๑๐๐]

"ท่านสมณโคดมยังหนุ่มแน่นอยู่ มีผมดำ ถึงพร้อมด้วยวัยหนุ่มอันงามเป็นปฐมวัย ออกจากเรือนถึงการบรรพชาแล้ว"

คำว่า ภทฺเรน โยพฺพเนน เป็นสามัญญกรณะ ส่วนคำว่า ปฐเมน วยสา เป็นวิเสสกรณะ โดยระบุว่าวัยหนุ่มดังกล่าว คือ ปฐมวัย

อถ โข ภควา คยาสีเส ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา เยน ราชคหํ เตน จาริกํ ปกฺกามิ มหตา ภิกฺขุสํเฆน สทฺธึ ภิกฺขุสหสฺเสน สพฺเพเหว ปุราณชฏิเลหิ.[๑๐๑]

"ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในคยาสีสะตามพระอัธยาศัยแล้ว เสด็จไปสู่ที่จาริกทางกรุงราชคฤห์พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๐๐๐ รูปผู้เป็นชฎิลเก่าทั้งหมด"

คำว่า มหตา ภิกฺขุสํเฆน เป็นสามัญญกรณะ ส่วนคำว่า ภิกฺขุสหสฺเสน เป็นวิเสสกรณะ ที่ระบุถึงจำนวนของภิกษุสงฆ์นั้น

[คำว่า สพฺเพเหว ปุราณชฏิเลหิ เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุสหสฺเสน แต่ใช้เป็นพหูพจน์ได้เพราะหมายความถึงจำนวนมาก แม้ว่าจะมีพจน์ต่างกับวิเสสยะ คือ สหสฺส ศัพท์ ก็ไม่ผิด เพราะ สหสฺส ศัพท์ตามไวยากรณ์กำหนดให้มีรูปเป็นเอกพจน์อย่างเดียว]

วิธีสัมพันธ์ในจตุตถีวิภัตติ

๑. สัมปทานะ-สัมปทานี

เช่น ภิกฺขุสฺส จีวรํ ททาติ (ถวายจีวรแด่ภิกษุ)

สัมปทานะ คือ ผู้รับวัตถุสิ่งของหรือกิริยาการนอบน้อมเป็นต้นจากผู้ให้ คำนี้แปลตาม

ศัพท์ว่า ที่ให้ด้วยดี หมายถึง ผู้รับนั่นเอง (ดู สูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี) ส่วนสัมปทานี คือ บทกริยาที่เกี่ยวเนื่องกับสัมปทาน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ภิกฺขุสฺส* สัมปทานะใน *ททาติ* ฯ *ททาติ* สัมปทานี ฯ"

๒. ตทัตถสัมปทาน-กริยา

เช่น พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ (ขอสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า)

ตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า "เพื่อ" จะเห็นได้ว่าบทว่า อตฺถาย เป็นประโยชน์แก่การสละชีวิตในที่นี้ จึงเรียกว่า ตทัตถสัมปทาน (ดู สูตร สิลาฆ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*อตฺถาย* ตทัตถสัมปทานใน *ปริจฺจชามิ* ฯ *ปริจฺจชามิ* กริยาของตทัตถสัมปทาน ฯ"

๓. ตุมัตถสัมปทาน-กริยา

เช่น โลกานุกมฺปาย พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชติ (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก)

ตุมัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่มีอรรถของ ตุํ ปัจจัย หมายความว่า จะแต่งบทนี้เป็นรูปกริยากิตก์ที่ลง ตุํ ปัจจัยก็ได้ เช่น โลกานุกมฺปาย อาจแต่งเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุํ (ดู สูตร สิลาฆ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*โลกานุกมฺปาย* ตุมัตถสัมปทานใน *อุปฺปชฺชติ* ฯ *อุปฺปชฺชติ* กริยาของตุมัตถสัมปทาน ฯ"

วิธีสัมพันธ์ในปัญจมีวิภัตติ

๑. อปาทาน-อปาทานี

เช่น คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

อปาทาน คือ แดนหลีกออกของกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า "จาก" จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์นี้ บทว่า คามา เป็นเขตแดนของกิริยาหลีกออกแห่งมุนี จึงได้ชื่อว่า อปาทาน (ดู สูตร อปาทาเน ปญฺจมี) ส่วนบทที่เกี่ยวเนื่องกับอปาทานนั้นเรียกว่า อปาทานี (มีอปาทาน) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*คามา* เป็นอปาทานะใน *อเปนฺติ* ฯ *อเปนฺติ* เป็นอปาทานี ฯ"

๒. วิภัตตอปาทาน-อปาทานี

เช่น สีลเมว สุตา เสยฺโย (ศีลนั่นเทียวประเสริฐกว่าการสดับ)

วิภัตตอปาทาน คือ อปาทานที่แสดงการจำแนกสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าดีเลิศกว่าอีกสิ่งหนึ่ง แปลว่า "กว่า" (ดู สูตร ทูรนฺติกทฺธ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*สุตา* วิภัตตอปาทานะใน *เสยฺโย* ฯ *เสยฺโย* วิภัตตอปาทานี ฯ"

๓. เหตุ-ผล

เช่น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*อวิชฺชาปจฺจยา* เหตุในบทกริยาที่เป็นปาฐเสสะว่า *สมฺภวนฺติ* ฯ *สมฺภวนฺติ* เป็นผล ฯ"

๔. สามัญญ-วิเสสอปาทาน

เช่น เต กาลสฺเสว ตโต ตโต อุปสงฺกมนฺติ อรญฺญา รุกฺขมูลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคุหา สุสานา วนปตฺถา อชฺโฌกาสา.[๑๐๒]

"ภิกษุเหล่านั้นเข้าไปใกล้จากที่นั้นๆ แต่เช้านั่นเทียว คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในภูเขา สุสาน ป่าชัฏ ที่โล่งแจ้ง"

บทว่า ตโต ตโต เป็นสามัญญอปาทานที่ไม่เจาะจงว่าคือสถานที่ใด ส่วนบทว่า อรญฺญา รุกฺขมูลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคุหา สุสานา วนปตฺถา อชฺโฌกาสา กล่าวเจาะจงสถานที่วิเวกเหล่านั้น จึงเป็นวิเสสอปาทาน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ตโต* สองบท สามัญญอปาทานะใน *อุปสงฺกมนฺติ* ฯ *อุปสงฺกมนฺติ* สามัญญอปาทานี ฯ *อรญฺญา* ฯเปฯ *อชฺโฌกาสา* วิเสสอปาทานะใน *อุปสงฺกมนฺติ* ฯ *อุปสงฺกมนฺติ* วิเสสอปาทานี ฯ"

วิธีสัมพันธ์ในฉัฏฐีวิภัตติ

๑. สามีสัมพันธะ

เช่น ภิกฺขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ)

สามีสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นเจ้าของ ในที่นี้ภิกษุเป็นเจ้าของบาตร

ส่วนบาตรเป็นสมบัติของภิกษุ จึงลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามีสัมพันธ์ท้ายนามศัพท์ที่เป็นเจ้าของ (ดู สูตร สามิสฺมึ ฉฏฺฐี) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ภิกฺขุโน* สามีสัมพันธะใน *ปตฺโต* ฯ *ปตฺโต* สามีสัมพันธี ฯ"

๒. ***ภาวาทิสัมพันธะ***

เช่น มนุสฺสานํ ภาโว (ความเป็นแห่งมนุษย์)

ภาวาทิสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องโดย ภาว ศัพท์หรือภาวปัจจัยเป็นต้น ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*มนุสฺสานํ* ภาวาทิสัมพันธะใน *ภาโว* ฯ *ภาโว* ภาวาทิสัมพันธี ฯ"

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันนิยมเรียกชื่อว่าสามีสัมพันธะและภาวาทิสัมพันธะ (พร้อมทั้งสมูหสัมพันธะที่จะกล่าวต่อไป) ไม่นิยมเรียกชื่อบทหลังเป็นสัมพันธี อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๑๖) แสดงสัมพันธ์ของบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติไว้ ๑๑ ประเภทว่า

๑) **วิเสสนสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา)

วิเสสนสัมพันธะ คือ สัมพันธ์โดยความเป็นผู้ขยาย หมายความว่า บทว่า รญฺโญ ในที่นี้ทำหน้าที่ขยายบุรุษว่า ไม่ใช่เป็นบริวารของผู้อื่น จึงได้ชื่อว่า วิเสสนะ (บทขยาย) ส่วนบทว่า ปุริโส ได้รับการขยายโดยบทว่า รญฺโญ จึงเรียกว่า วิเสสยะ (บทที่ถูกขยาย) ท่านให้ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทวิเสสนะเท่านั้น ส่วนบทวิเสสยะเรียกชื่อสัมพันธ์ว่า วิเสสนสัมพันธี (บทที่มีการเกี่ยวเนื่องกับวิเสสนะ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*รญฺโญ* วิเสสนสัมพันธ์ใน *ปุริโส* ฯ *ปุริโส* วิเสสนสัมพันธี ฯ"

๒) ***ภัณฑสัมพันธะ-สัมพันธี***

เช่น ภิกฺขุสฺส ปตฺตจีวรํ (บาตรและจีวรของภิกษุ)

ภัณฑสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นสิ่งของ บทว่า ปตฺตจีวรํ เป็นเครื่องใช้สอยของภิกษุ บทว่า ภิกฺขุสฺส จึงได้ชื่อว่า ภัณฑสัมพันธะ ส่วนบทว่า ปตฺตจีวรํ เรียกว่า ภัณฑ-สัมพันธี การสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้และลักษณะต่อไปจะเรียกชื่อตามบทหลังที่เกี่ยวเนื่องกับบท

ที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ซึ่งต่างจากสัมพันธ์อย่างแรกคือวิเสสนสัมพันธ์ที่เรียกชื่อตามบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

"*ภิกฺขุสฺส* ภัณฑสัมพันธะใน *ปตฺตจีวรํ* ฯ *ปตฺตจีวรํ* ภัณฑสัมพันธี ฯ"

๓) **สมีปสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น อมฺพวนสฺส อวิทูเร (ในที่ไม่ไกลสวนมะม่วง)

สมีปสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความใกล้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*อมฺพวนสฺส* สมีปสัมพันธะใน *อวิทูเร* ฯ *อวิทูเร* สมีปสัมพันธี ฯ"

๔) **สมูหสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น ภิกฺขูนํ สมูโห (หมู่แห่งภิกษุ)

สมูหสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นหมู่ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ภิกฺขูนํ* สมูหสัมพันธะใน *สมูโห* ฯ *สมูโห* สมูหสัมพันธี ฯ"

๕) **อวยวสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งแห่งต้นไม้)

อวยวสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นส่วน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*รุกฺขสฺส* อวยวสัมพันธะใน *สาขา* ฯ *สาขา* อวยวสัมพันธี ฯ"

๖) **วิการสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น สุวณฺณสฺส วิกติ (วิการแห่งทอง)

วิการสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำให้เปลี่ยนไปจากเดิม ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*สุวณฺณสฺส* วิการสัมพันธะใน *วิกติ* ฯ *วิกติ* วิการสัมพันธี ฯ"

๗) **การิยสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น ยวสฺส องฺกุโร (หน่อแห่งข้าวบาร์เลย์)

การิยสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นผล ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“*ยวสฺส* การิยสัมพันธะใน *องฺกุโร* ฯ *องฺกุโร* การิยสัมพันธี ฯ”

๘) **อวัตถาสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น ขนฺธานํ ปาตุภาโว (ความเกิดขึ้นแห่งขันธ์)

อวัตถาสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นช่วงระยะในขณะหนึ่งๆ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“*ขนฺธานํ* อวัตถาสัมพันธะใน *ปาตุภาโว* ฯ *ปาตุภาโว* อวัตถาสัมพันธี ฯ”

๙) **ชาติสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น มนุสฺสานํ ชาติ (ชาติของมนุษย์)

ชาติสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นชาติกำเนิด อุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“*มนุสฺสานํ* ชาติสัมพันธะใน *ชาติ* ฯ *ชาติ* ชาติสัมพันธี ฯ”

๑๐) **คุณสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น สุวณฺณสฺส วณฺโณ (สีแห่งทอง)

คุณสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นคุณลักษณะ อุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“*สุวณฺณสฺส* คุณสัมพันธะใน *วณฺโณ* ฯ *วณฺโณ* คุณสัมพันธี ฯ”

๑๑) **กริยาสัมพันธะ-สัมพันธี**

เช่น ปาทสฺส อุกฺขิปนํ (การยกเท้า)

กริยาสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นกิริยา ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“*ปาทสฺส* กริยาสัมพันธะใน *อุกฺขิปนํ* ฯ *อุกฺขิปนํ* กริยาสัมพันธี ฯ”

๓. **นิทธารณสมุทายะ-นิทธารณียะ**

เช่น มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์กล้าหาญที่สุด)

นิทธารณสมุทายะ คือ หมู่แห่งการแยกด้วยการถอนออก ท่านให้ลงฉัฏฐีหรือสัตตมีวิภัตติท้ายบทประเภทนี้ (ดู สูตร ๓๒๒) ส่วนบทที่ถูกถอนออกมาโดยเฉพาะ เรียกว่า นิทธารณียะ คือ บทที่พึงถอนออก (ดู สูตร ๓๒๒) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*มนุสฺสานํ* นิทธารณสมุทายะใน *ขตฺติโย* ฯ *ขตฺติโย* นิทธารณียะ ฯ"

๔. อนาทระ-อนาทริยะ

เช่น รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ ปิตา (เมื่อเด็กร้องไห้อยู่ บิดาบวชแล้ว)

อนาทระ คือ บทที่แสดงความไม่เอื้อเฟื้อ อนาทริยะ คือ บทที่มีข้อความไม่ถูกเอื้อเฟื้อ (ดู สูตร ๓๒๓) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ทารกสฺส* อนาทรวันตวุตตกัตตาใน *รุทโต* ฯ *รุทโต* อนาทริยกริยา ฯ *รุทโต* อนาทริยะใน *ปพฺพชิ* ฯ *ปพฺพชิ* อนาทระ ฯ *ปิตา* อนาทรวันตวุตตกัตตาใน *ปพฺพชิ* ฯ *ปพฺพชิ* อาขยาตกริยาวาจก ที่เป็นอนาทระซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น ฯ"

๕. ฉัฏฐีกรรม

เช่น กมฺมสฺส การโก นตฺถิ (ผู้ทำกรรมไม่มี)

ฉัฏฐีกรรม คือ บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม แปลว่า ซึ่ง (ดู สูตร ๓๑๘) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*กมฺมสฺส* เป็นฉัฏฐีกัมมะใน *การโก* ฯ *การโก* วุตตกัตตาที่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ ติ วิภัตติใน นตฺถิ กล่าวถึง ฯ *นตฺถิ* อาขยาตกริยาวาจกที่กล่าวถึงกัตตานั้น ฯ"

วิธีสัมพันธ์ในสัตตมีวิภัตติ

๑. อาธาระ-อาเธยยะ

เช่น ปาปสฺมึ รมตี มโน (ใจรื่นรมย์ในความชั่ว)

อาธาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา อาเธยยะ คือ สิ่งที่อาศัยอาธาระ (ดู สูตร ๓๒๐) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปาปสฺมึ* อาธาระใน *รมตี* ฯ *รมตี* อาเธยยะ ฯ *มโน* วุตตกัตตาที่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ ติ วิภัตติใน รมติ กล่าวถึง ฯ *รมติ* อาขยาตกริยาวาจกที่กล่าวถึงกัตตานั้น ฯ"

๒. กาลสัตตมี

เช่น เอกสฺมึ สมเย ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ต้นสะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงสถิต ใกล้เมืองเวรัญชา)

กาลสัตตมี คือ บทที่ลงสัตตมีวิภัตติซึ่งแสดงกาลเวลา (ดู สูตร ๓๒๗) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*เอกสฺมึ* ตุลยาธิกรณวิเสสนะของ *สมเย* ฯ *สมเย* ตุลยาธิกรณวิเสสยะ ฯ *สมเย* กาลสัตตมีใน *วิหรติ* ฯ *ภควา* วุตตกัตตาที่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ ติ วิภัตติใน วิหรติ กล่าวถึง ฯ *วิหรติ* อาขยาตกริยาวาจกที่กล่าวถึงกัตตานั้น ฯ *เวรญฺชายํ* สามัญญาธาระใน *วิหรติ* ฯ *นเฬรุปุจิมนฺทมูเล* วิเสสาธาระใน *วิหรติ* ฯ"

๓. **สามัญญ-วิเสสาธาระ**

เช่น เอกสฺมึ สมเย ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ต้นสะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงสถิต ใกล้เมืองเวรัญชา)

สามัญญาธาระ คือ อาธาระทั่วไปไม่เจาะจง

วิเสสาธาระ คือ อาธาระเจาะจง ตามอุทาหรณ์บทว่า เวรญฺชายํ แสดงว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา แต่ไม่ระบุสถานที่ว่าคือที่ใด จึงเป็นสามัญญาธาระ ส่วนบทว่า นเฬรุปุจิมนฺทมูเล ระบุสถานที่โดยเจาะจงจึงเป็นวิเสสาธาระ อุทาหรณ์ของอาธาระที่เป็นสามัญญะและวิเสสะนี้พบมากเป็นพิเศษกว่าการกที่เป็นสามัญญะและวิเสสะประเภทอื่น ในการแปลไทยมักแปลวิเสสาธาระก่อนสามัญญาธาระ แต่บาลีมักประกอบสามัญญาธาระไว้ก่อนเสมอ มีตัวอย่างในพระบาลี เช่น

เอกํ สมยํ ภควา พาราณสิยํ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย.[๑๐๓]

"ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวันใกล้เมืองพาราณสี"

เต จ ภิกฺขู ตหํ ตหํ วิหรนฺติ อรญฺเญ รุกฺขมูเล ปพฺพเต กนฺทราย คิริคุหายํ สุสาเน วนปตฺเถ อชฺโฌกาเส ปลาลปุญฺเช.[๑๐๔]

"อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นอยู่ในที่นั้นๆ คือ ในป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำบรรพต สุสาน ป่าชัฏ ที่กลางแจ้ง กองฟาง"

๔. นิมิตตะ-นิมิตตวันตะ

เช่น ทีปิ จมฺเมสุ หญฺญเต (เสือดาวถูกฆ่าเพราะหนัง)

นิมิตตะ คือ บทแสดงเหตุที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า ในเพราะ (ดู สูตร ๓๒๔) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ทีปิ* วุตตกัมมะที่ถูกอาขยาตกริยาวาจกคือ เต วิภัตติใน หญฺญเต กล่าวถึง ฯ *หญฺญเต* อาขยาตกริยาวาจกที่กล่าวถึงกรรมนั้น ฯ *จมฺเมสุ* นิมิตตะใน *หญฺญเต* ฯ *หญฺญเต* นิมิตตวันตะ ฯ"

๕. สมูหาธาระ-อวยวาเธยยะ

เช่น รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้)

สมูหาธาระ คือ อาธาระที่เป็นส่วนรวมทั้งหมด อวยวาเธยยะ คือ อาเธยยะที่เป็นส่วนหนึ่ง จะเห็นได้ว่าต้นไม้เป็นองค์ประกอบรวมของกิ่งไม้เป็นต้น ส่วนกิ่งไม้เป็นเพียงองค์ประกอบย่อยของต้นไม้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*รุกฺเข* สมูหาธาระในสาขา ฯ *สาขา* อวยวาเธยยะ ฯ"

๖. ลักขณะ-ลักขณกริยา

เช่น โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต ปุริโส (เมื่อเขารีดนมโคอยู่ บุรุษไปแล้ว)

ลักขณะ คือ บทที่เป็นเครื่องสังเกตข้อความอื่น ส่วนข้อความที่ถูกสังเกตเรียกว่า ลักขยะ กริยาของลักขณะเรียกว่า ลักขณกริยา ส่วนกริยาของลักขยะเรียกว่า ลักขยกริยา (ดู สูตร ๓๒๗) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*โคสุ* ลักขณวันตวุตตกัมมะใน *ทุยฺหมานาสุ* ฯ *ทุยฺหมานาสุ* กิตก์กริยาวาจกที่เป็นลักขณะซึ่งกล่าวถึงกรรมนั้น ฯ *ทุยฺหมานาสุ* ลักขณกริยาใน *คโต* ฯ *คโต* ลักขยกริยา ฯ *ปุริโส* ลักขยวันตวุตตกัตตาใน *คโต* ฯ *คโต* กิตก์กริยาวาจกที่เป็นลักขยะซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น ฯ"

อีกอย่างหนึ่งอาจสัมพันธ์โดยสังเขปว่า

โคสุ ลักขณวันตวุตตกัมมะใน *ทุยฺหมานาสุ* ฯ *ทุยฺหมานาสุ* ลักขณกริยา ฯ *ปุริโส* ลักขยวันตวุตตกัตตาใน *คโต* ฯ *คโต* ลักขยกริยา ฯ

๗. ปัจจัตตสัตตมี

เช่น นตฺถิ สุเข ทุกฺเข (ความสุข ความทุกข์ ย่อมไม่มี)

ปัจจัตตสัตตมี คือ สัตตมีวิภัตติที่ลงในอรรถปฐมา ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*สุเข* และ *ทุกฺเข* ปัจจัตตสัตตมีใน *นตฺถิ* ฯ *นตฺถิ* อาขยาตบท กัตตุวาจก ฯ" [สนามหลวงเรียกว่า สัตตมีปัจจัตตะ]

วิธีสัมพันธ์โดยทั่วไป

๑. ตุลยาธิกรณวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

ตุลยาธิกรณวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีวิภัตติเสมอกับวิเสสยะ ถ้าวิเสสยะลงปฐมาวิภัตติ วิเสสนะก็ลงปฐมาวิภัตติ ถ้าวิเสสยะลงทุติยาวิภัตติ วิเสสนะก็ลงทุติยาวิภัตติ ดังนี้เป็นต้น ในภาษาไทยแปลว่า ที่, ซึ่ง, อัน จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ข้างต้น บทวิเสสยะคือ ปุริโส ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ แม้บทวิเสสนะคือ มหนฺโต ก็ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เช่นกัน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*มหนฺโต* ตุลยาธิกรณวิเสสนะของ *ปุริโส* ฯ *ปุริโส* ตุลยาธิกรณวิเสสยะ ฯ"

มหนฺต ศัพท์มักแปลว่า ใหญ่ แต่ มหนฺต ใน มหาปุริส (มหาบุรุษ) เป็นคำไวพจน์ของ โพธิสตฺต, มหาสตฺต (พระโพธิสัตว์) คำนี้จึงใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ปูชุตฺตมปจุเรสุ สมฺปตฺติสฺสริเยสุ จ
คุเณ เจวาติ อตฺเถสุ มหนฺโต ฉสุ ทิสฺสติ.[๑๐๕]

"มหนฺต ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถ ๖ ประการ คือ บูชา ประเสริฐ, มาก, ความถึงพร้อม, ความเป็นใหญ่ และคุณธรรม"

๒. กริยาวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น ปจิตฺวา ภุญฺชติ (หุงแล้วบริโภค)

กริยาวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่ทำหน้าที่ขยายกิริยา ส่วนบทวิเสสยะของกริยาวิเสสนะนี้

เรียกว่า กริยาวิเสสยะ ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่า ปจิตฺวา (หุงแล้ว) ทำหน้าที่ขยาย ภุญฺชติ (บริโภค) ว่าเป็นการหุงก่อนแล้วจึงบริโภค ไม่ใช่ขอแล้วบริโภค ในที่นี้พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปจิตฺวา* กริยาวิเสสนะของ *ภุญฺชติ* ฯ *ภุญฺชติ* กริยาวิเสสยะ ฯ"

อีกนัยหนึ่งอาจสัมพันธ์ ปจิตฺวา เป็นปุพพกาลกิริยาใน ภุญฺชติ ก็ได้ โดยสัมพันธ์ว่า

"*ปจิตฺวา* ปุพพกาลกิริยาวิเสสนะใน *ภุญฺชติ* ฯ *ภุญฺชติ* ปุพพกาลกิริยาวิเสสยะ ฯ"

๓. อาการะ-อาการวันตะ

เช่น ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ (กล่าวว่าบุพพกรณะ)

อาการะ คือ บทที่แสดงกิริยาอาการ มักใช้คู่กับกิริยา กล่าว, พูด, แสดง บทประเภทนี้ต้องประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อาการโชตกะ (แสดงอาการะ) ซึ่งมีคำแปลคือ ว่า ในภาษาไทยบทกริยาที่สัมพันธ์กับบทอาการะชื่อว่า อาการวันตะ (มีอาการะ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*ปุพฺพกรณํ* อาการะใน *วุจฺจติ* ฯ *วุจฺจติ* อาการวันตะ ฯ *อิติ* ศัพท์ อาการโชตกะ ฯ"

๔. สัมภาวนา-สัมภาวนาวันตะ

เช่น ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ (เรากล่าวบุคคลนั้นว่าเป็นพราหมณ์)

สัมภาวนา คือ คำที่ยกเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นมากล่าวไว้เป็นพิเศษให้ปรากฏความแตกต่างกับสภาพทั่วไป ในภาษาไทยแปลว่า ว่าเป็น บทสัมภาวนาอาจจะมี อิติ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สัมภาวนา (ยกขึ้นกล่าว) หรือไม่มีก็ได้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*พฺราหฺมณํ* สัมภาวนาใน *พฺรูมิ* ฯ *พฺรูมิ* สัมภาวนาวันตะ ฯ"

๕. นิทัสสนะ-นิทัสสนวันตะ

เช่น เอวํ เวทิตพฺพํ (พึงทราบอย่างนี้)

นิทัสสนะ คือ บทที่แสดงข้อความที่ผ่านมาแล้ว บทกริยาที่สัมพันธ์กับนิทัสสนะเรียกว่า นิทัสสนวันตะ (มีนิทัสสนะ) ในภาษาไทยแปลว่า อย่างนี้, โดยประการดังนี้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*เอวํ* นิทัสสนะใน *เวทิตพฺพํ* ฯ *เวทิตพฺพํ* นิทัสสนวันตะ ฯ"

แม้ อิติ ศัพท์ที่แปลว่า อย่างนี้ ก็พึงสัมพันธ์เป็นนิทัสสนะเช่นกัน

๖. นิทัสเสตัพพะ-นิทัสสนะ

เช่น จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิติ จตุธา (มี ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)

นิทัสเสตัพพะ คือ บทที่ถูกแสดง นิทัสสนะ คือ บทที่เป็นเครื่องแสดง ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานํ* นิทัสเสตัพพะใน *อิติ* ศัพท์ ฯ *อิติ* ศัพท์ นิทัสสนะ ฯ"

๗. สรูปะ-สรูปวันตะ

เช่น เทฺว ธมฺมา นามญฺจ รูปญฺจ (ธรรมสองประการ คือนามและรูป)

สรูปะ คือ บทที่แสดงองค์ธรรม ใช้ในฐานะที่ไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม แปลว่า คือ ไม่เหมือนข้อ ๖ ที่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม บทนามที่สัมพันธ์กับสรูปะได้ชื่อว่า สรูปวันตะ (มีสรูปะ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"*นามํ* และ *รูปํ* สรูปะใน *เทฺว* ฯ *เทฺว* สรูปวันตะ ฯ"

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง

๑. สนธิกัณฑ์

๑ รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๖๐

๒ ที. อ. ๑.๒๖

๓ สารตฺถ. ๑.๔๑๑

๔ สุโพธาลงฺการ. คาถา ๑

๕ มณิสารมญฺชูสา. ๑.๕๘

๖ วิสุทฺธิ. ๑.๑

๗ นฺยาส. คำอธิบายสูตรแรก

๘ นฺยาสปฺปทีปิกา. หน้า ๒

๙ เนตฺติ. อ. ๑๗๓

๑๐ กจฺจายนเภท. นวฎีกา. หน้า ๑๒๙

๑๑ มุขมตฺตสาร. อ้างในคำนำของพาลาวตารฎีกาใหม่ หน้า ฆ

๑๒ โมคฺ. ปญฺจิกา. ฎี. หน้า ๑๖

๑๓ นีติ. สุตฺต. หน้า ๑

๑๔ นฺยาส. สูตร ๑

๑๕ ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา. ๑.๑๒

๑๖ สารตฺถ. ๑.๒๘๖

๑๗ องฺ. ทุก. ๒๐.๒๐.๕๘

๑๘ การิกา. คาถา ๗๖

๑๙ นีติ. สุตฺต. หน้า ๑

๒๐ การิกา. คาถา ๕๕

๒๑ นฺยาส. สูตร ๒

๒๒ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๒

ข้อความนี้นำมาจากมุคฺธโพธฎีกา คำอธิบายสูตร ๑ ว่า

สฺวปฺปกฺขร'มสนฺทิทฺธํ สารวํ สพฺพโตมุขํ
อกฺโขภ'มนวชฺชญฺจ สุตฺตํ สุตฺตวิทา วิทู.

"ผู้ฉลาดในสูตรย่อมรู้สูตร[ว่ามีองค์ประกอบคือ] มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีแก่นสาร มีนัยรอบด้าน ไม่หวั่นไหว และไม่มีโทษ"

มีรูปสันสกฤตในต้นฉบับว่า

สฺวลฺปากฺษร'มสนฺทิคฺธํ สารวตฺ วิศฺวโตมุขมฺ
อสฺโตภ'มนวทฺยญฺจ สูตฺรํ สุตฺตวิโท วิทุะ.

๒๓ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๒ ข้อความนี้นำมาจากมุคฺธโพธฎีกา คำอธิบายสูตร ๑ ว่า

สญฺญา จ ปริภาสา จ วิธิ นิยมเอว จ
อติเทโสธิกาโร จ ฉพฺพิธํ สุตฺตลกฺขณํ.

"ลักษณะของสูตรมี ๖ ประการ คือ สัญญาสูตร ปริภาสาสูตร วิธิสูตร นิยมสูตร อติเทสสูตร และอธิการสูตร"

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	มีรูปสันสกฤตในต้นฉบับว่า สํชฺญา จ ปริภาษา จ วิธิรฺนิยม เอว จ อติเทโศธิการศฺจ ฉฑฺวิธํ สูตฺรลกฺษณมฺ.
๒๔	นฺยาส. สูตร ๒
๒๕	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๒
๒๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒
๒๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒
๒๘	สํ. ส. ๑๕.๗๖.๔๙
๒๙	นฺยาส. สูตร ๒
๓๐	ปาณินียศิกฺษา. คาถา ๑๐ หการํ ปญฺจไมยุกฺต- มนฺตะสฺถาภิสฺจ สํยุตมฺ เอารสฺยํ ตํ วิชานียาตฺ กณฺฐฺยมาหุรสํยุตมฺ.
๓๑	กาตนฺตฺร. ๑.๑๔ “อนฺตสฺถา ยรลวาะ”
๓๒	วาจสฺปตฺย. เล่ม ๑ หน้า ๒๐๕ “อนฺตะ สฺปรฺโศษฺมโณรฺวรฺณโยรฺมธฺเย ติษฺฐตีติสฺถา กฺวิปฺ. ยรลวาขฺเยษฺ วรฺเณษฺ. เต หิ กาทิมาวสานสฺปรฺศานำ ศษสหรูโปษฺมณศฺจ มธฺยสฺถา”
๓๓	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒
๓๔	พา. นวฏีกา. หน้า ๒๐
๓๕	นิรุตฺติ. หน้า ๕
๓๖	นฺยาส. สูตร ๒
๓๗	นฺยาส. สูตร ๒
๓๘	นฺยาส. สูตร ๒
๓๙	นิรุตฺติสารมญฺชูสา. หน้า ๓๒
๔๐	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๕ กาเลน ยาวตา ปาณิะ ปรฺยเยติ ชานุมณฺฑลมฺ ส มาตฺรา กวิภิรฺชฺเญยฺเยรฺ- ตฺยุกฺตญฺจามรเวทิภิะ.
๔๑	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๗
๔๒	วิ. อ. ๓.๕๕๒
๔๓	การิกา. คาถา ๑๐๑
๔๔	พา. หน้า ๒
๔๕	สารตฺถ. ๓.๔๙๒
๔๖	วิ. อ. ๔.๒๔๗
๔๗	การิกา. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๐๕
๔๘	โมคฺ. ปญฺจิกา. ฏี. ๑.๘
๔๙	วิ. อ. ๓.๕๕๒
๕๐	กจฺจายนเภท. คาถา ๖
๕๑	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๒
๕๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๒ ข้อความนี้มาจากมุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑ ว่า การี การิยํ นิมิตฺตํ ตีหิ สุตฺต'มุทาหฏํ กฺวจิ การิการิเยหิ กฺวจิ การิยนิมิตฺตโต. “สูตรแสดงไว้ด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ การี การิยะ และนิมิตตะ ในบางสูตรแสดงไว้ ด้วย การี และการิยะ ในบางสูตรแสดงไว้ด้วย การิยะ และนิมิตตะ” มีรูปสันสกฤตในต้นฉบับว่า การฺยยี การฺยยํ นิมิตฺตญฺจ ตฺริภิะ สูตฺร'มุทาหฤตมฺ กทาจิตฺ การฺยยิการฺยยาภฺยำ กฺวจิตฺ การฺยยนิมิตฺตตะ.
๕๓	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๒ ข้อความนี้มาจากมุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑ ว่า ยสฺย นิรฺทฺทิศฺยเต การฺยยํ ส การฺยยี คทิโต พุไธะ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	กฺริยเต ยตฺ ตตฺ การฺยย-
	มาเทศปฺรตฺยยาคมมฺ
	ยสฺมาตฺ ปรํ ปเร ยสฺมินฺ
	ตนฺนิมิตฺตํ ทฺวิธา มตมฺ.
๕๔	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๑๒
๕๕	นีติ. สุตฺต. สูตร ๓๐
๕๖	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. สูตร ๑๓
๕๗	ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๗.๖๔
๕๘	พา. หน้า ๑๑
๕๙	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๕
	ปูรฺวฺวาปรโยะ ปรวิธิรฺพลวานฺ.
๖๐	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๑.๒๗
๖๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๖๐
๖๒	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓
๖๓	นฺยาส. สูตร ๔๘
๖๔	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑
	สีหาวโลกิตาขฺยศฺจ
	มณฺฑูกปฺลุติเรว จ
	คงฺคาโสต อิว ขฺยาตา
	อธิการาสฺตฺรโย มตาะ
	อากางฺขายานฺตุ สรฺพฺเพศา-
	มนุวฤตฺติะ ปเร ภเวตฺ.
๖๕	ปริภาเษนฺทุเสขร. หน้า ๔๓๔
	จานุกฤษฺฏมุตฺตรตฺร นานุวรฺตเต.
๖๖	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓
๖๗	นฺยาส. สูตร ๒๑
๖๘	นฺยาส. สูตร ๒๑
๖๙	กจฺจายนวณฺณนา. สูตร ๑๔
๗๐	กจฺจายน. สูตร ๑๙
๗๑	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๙๓
	ส่วนใน โมคฺ. ปญฺจิกา. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑ มีข้อความ ต่างกันเล็กน้อยว่า
	อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา
	โอจิตฺยา กาลเทสโต
	สทฺทตฺถา วิภชียนฺเต
	น สทฺทาเยว เกวลา.
๗๒	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๒๕
๗๓	นิรุตฺติสารมญฺชูสา. หน้า ๒๔
๗๔	พา. ปุราณฏี. หน้า ๓๓
๗๕	พยาขยาฉบับเก่า. สูตร ๓๕
๗๖	โมคฺ. ๑.๓๔
๗๗	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๑.๓๔
๗๘	นฺยาส. คำอธิบายสูตร ๑๑๙
๗๙	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๘
๘๐	พา. นวฏี. หน้า ๑๙๙
๘๑	พา. ปุราณฏี. หน้า ๓๕
๘๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๑.๓๕
๘๓	นฺยาส. สูตร ๒๙
๘๔	ปทรูปสิทธิคัณฐิ. สูตร ๔๗
๘๕	ที. อ. ๓.๑
๘๖	ที. อ. ๑.๓๐๒
๘๗	นีติ. สุตฺต. สูตร ๓๐
๘๘	ปทรูปสิทธิคัณฐิ. สูตร ๔๙
๘๙	ปทรูปสิทธิคัณฐิ. สูตร ๔๙
๙๐	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗
	“เอกเทศวิกฤตมนฺยวตฺ”

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙๑	นฺยาส. สูตร ๔๑
๙๒	พา. นวฎี. หน้า ๔๒
๙๓	สมีกฺษา. คำอธิบายสูตร ๒ ใน กาตันตร-วยากรณัม. เล่ม ๑ หน้า ๕๑ สฺวรสนธิรฺวฺยญฺชนสนฺธิะ ปฺรกฤติสนฺธิสฺตไถว จ อนุสฺวโร วิสรฺคศฺจ สนฺธิ สฺยาตฺ ปญฺจลกฺขโณ.
๙๔	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๔๒

๒. นามกัณฑ์

ปุงลิงค์

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๓-๔
๒	อาศุโพธ. สูตร ๖๕ ทีโป ยถา ปฺภาทฺวารา สรฺวเคหปฺรกาศกะ ปริภาษา ตถา พุทฺธฺยา สรฺวศาสฺตฺโรปการิกา.
๓	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๕๓
๔	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๕๐
๕	อนุฎี. ๑.๑๑๐
๖	ปรมตฺถ. หน้า ๘
๗	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๘๖
๘	โมคคัลลานนิสสัย. ๑.๓๕๐
๙	นฺยาส. สูตร ๒๘๔
๑๐	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๒๘๔
๑๑	นีติ. ปท. หน้า ๗๐
๑๒	พา. หน้า ๑๐๗
๑๓	ปทสาธน. สูตร ๕๐
๑๔	ปทสาธน. ฎี. คำอธิบายสูตร ๕๐
๑๕	มธุฎี. ๑.๑๖๕
๑๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑
๑๗	นีติ. ปท. หน้า ๒๗
๑๘	นีติ. ปท. หน้า ๔๑๗
๑๙	ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๒๕.๔๔๑
๒๐	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๘๗
๒๑	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๑๒
๒๒	นีติ. ปท. หน้า ๑๙๗
๒๓	นฺยาส. สูตร ๑๘๒
๒๔	นีติ. ปท. หน้า ๑๙๓
๒๕	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๑๔-๑๕
๒๖	พา. ปุราณฎี. หน้า ๒๑๐
๒๗	นีติ. สุตฺต. สูตร ๓๐๑
๒๘	ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๑๐.๕๔๗
๒๙	ขุ. เถร. ๒๖.๑๐๕๒.๔๐๑
๓๐	ที. มหา. ๑๐.๓๔๑.๒๒๔
๓๑	นีติ. สุตฺต. สูตร ๒๕๒
๓๒	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๑๐๕
๓๓	ขุ. อป. ๓๓.๕๙.๘๗
๓๔	ขุ. อป. ๓๒.๒๑๓.๒๙
๓๕	ขุ. ชา. ๒๗.๑๘๐.๓๔๘
๓๖	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๙.๙๒
๓๗	พา. หน้า ๒๐
๓๘	องฺ. ติก. ๒๐.๒๙.๑๒๓
๓๙	ขุ. ชา. ๒๘.๗๗๑.๒๐๕
๔๐	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๗๐.๒๕๙

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๑	ที. ปา. ๑๑.๒๐๔.๑๒๗-๒๘
๔๒	เถร. อ. ๒.๑๘๘
๔๓	นฺยาส. สูตร ๑๘๙
๔๔	กาตนฺตฺรวฺยากรณวิมรฺศ. หน้า ๒๔๑ อนฺยไตฺรว ปฺรณีตายาะ กฤสฺนายา ธรฺมสํหเตะ อนฺยตฺร การฺยตะ ปฺราปฺติ- รติเทศะ ส อุจฺยเต.
๔๕	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๐
๔๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๒๒
๔๗	นฺยาส. คำอธิบายสูตร ๑๑๙
๔๘	นีติ. ปท. หน้า ๒๔๕
	คัมภีร์นยาสะ (คำอธิบาย สูตร ๒๑๒) มีข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า ปกติ เหสาจริยานํ, เยน เกนจิ อากาเรน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ (การแสดงความประสงค์ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย)
๔๙	โมค. ๒.๖๐
๕๐	นฺยาส. สูตร ๒๔๕
๕๑	โมคคัลลานนิสสัย. ๑. ๓๔๒
	คัมภีร์มุคธโพธฏีกา (คำอธิบายสูตร ๕๙๖) มีข้อความว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย (เมื่อความสำเร็จปรากฏอยู่การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน) <มีรูปสันสกฤตว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย.>
๕๒	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๓๖
๕๓	ขุ. อป. ๓๒.๕๑๑.๖๐
๕๔	สํ. ฏี. ๑.๓๕๙
๕๕	สมฺพนฺธจินฺตา. คาถา ๘
๕๖	ชา. อ. ๙.๑๒๒
๕๗	กาตนฺตฺรวฤตฺติฏีกา. ๓.๖.๘๕ ปูรฺวสิทฺธํ ตุ ยตฺ การฺยํ ปุนรารภฺยเต วิเธา ปูรฺวการฺยุทาสาย วิเศษารฺถํ จ ตทฺ ภเวตฺ.
๕๘	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๒๓ “โยควิภาคาทิษฺฏสิทฺธิะ”
๕๙	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๒๔๔
๖๐	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๕๗
๖๑	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๕๗
๖๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๒๐๐
๖๓	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๕ “ปูรฺวฺวาปรโยะ ปรวิธิรฺพลวานฺ”
๖๔	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๒๑
๖๕	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๒๐๔
๖๖	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗ “เอกเทศวิกฤตมนฺยวตฺ”
๖๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๗๒
	อิตถีลิงค์
๖๘	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๘๙
๖๙	นีติ. ปท. หน้า ๒๓๘
๗๐	อภิธาน. คาถา ๓๕๘
๗๑	นีติ. ปท. หน้า ๓
๗๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๒๖
๗๓	องฺ. สตฺตก. ๒๓.๕๓.๕๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๔	ชา. อ. ๑.๙๓
๗๕	วิ. อ. ๑.๔๖, ๔๗
๗๖	ธมฺม. อ. ๕.๘
๗๗	มหาวํส. ๕.๑๖๙.๓๗
๗๘	มหาวํส. ๒.๑๘.๑๐
๗๙	ชา. อ. ๔.๒๒๐
๘๐	โมคฺ. ๓.๓๐
๘๑	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๒๖
๘๒	นีติ. ปท. หน้า ๓๙๖
	นปุงสกลิงค์
๘๓	ปา. ๖.๓.๗๕
๘๔	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๒๓
๘๕	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๗๙-๘๐
๘๖	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๓๒
๘๗	สี. นวฏี. ๑.๙๕
๘๘	ที. มหา. ๑๐.๓๖๙.๒๔๔
๘๙	อภิ. ธ. ๓๔.๑๙.๒๔
๙๐	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๑๓๒
	ติลิงค์
๙๑	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๘๘
๙๒	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๙๘ มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบาย สูตร ๑๕ "นญา นิรฺทฺทิษฺฏมนิตยมฺ"
๙๓	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๑๐๒
๙๔	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๘๘
๙๕	รูป. สูตร ๑๑
๙๖	ขุ. อ. ๙๙
๙๗	สํ. อ. ๑.๑๒
๙๘	สํ. อ. ๑.๒๐
๙๙	นีติ. ปท. หน้า ๔๔๗
๑๐๐	สารตฺถ. ๒.๓๕
๑๐๑	เนตฺติ. อ. หน้า ๗
๑๐๒	วิ. อ. ๒.๑๔๗-๔๘
๑๐๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๒๖
๑๐๔	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๒๒ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๙ "สฺถานิวาเทศะ"
๑๐๕	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๗๕
๑๐๖	อภิธาน. ฏี. คาถา ๒๓๑
๑๐๗	วิ. มหาวิ. ๑.๔๐.๒๗
๑๐๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๒๑
๑๐๙	วิ. มหาวิ. ๑.๔๐.๒๗
๑๑๐	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๒๕
๑๑๑	ข้อความนี้มาจากคัมภีร์จันแมว ซึ่งแต่งในสมัยพุกาม แต่คัมภีร์นี้มีอยู่ในใบลาน ยังไม่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่
๑๑๒	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑ สกเลภฺโย วิธิภฺยะ สฺยาทฺ พลี โลปวิธิสฺตถา โลปสฺวราเทศโยสฺตุ สฺวาเทศวิธิรฺพลี.
๑๑๓	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๘๘ "สรฺพฺพวิธิภฺโย โลปวิธิรฺพลวานฺ"
๑๑๔	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. สูตร ๒๒๖
๑๑๕	ปทสาธน. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๑๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๑๖	ขุ. ชา. ๒๘.๑๕๓.๗๐
๑๑๗	ชา. อ. ๘.๒๕๗
๑๑๘	นฺยาส. สูตร ๘๖
๑๑๙	ปทสาธน. สูตร ๒๓๓
๑๒๐	อภิธาน. คาถา ๔๗๓
๑๒๑	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๕๔ “สูตฺเร ลิงฺคกาลมตนฺตฺรมฺ”
๑๒๒	กาตนฺตฺร. ๒.๒๕๖ “สฺวสา ทุหิตา นนานฺทา ปาตา มาตา ติสฺระ จตสฺระ อิติ ปฺรตฺยเยน วินา สฺตฺรีตฺวาภิธานาตฺ. ปญฺจ สปฺเตติ สฺตฺรีตฺวาภาวาเทว น ภวติ”
๑๒๓	กาตนฺตฺร. ๒. ๒๕๕ “สฺตฺรีปุํนปุํสกานิ โลกลิงฺคานุศาสนคมฺยานิ”
๑๒๔	พา. หน้า ๓๙
	อลิงค์
๑๒๕	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๕๓
๑๒๖	ปทสาธน. สูตร ๒๑๓
๑๒๗	ม. ม. ๑๓.๔๐๐.๓๘๗
๑๒๘	อภิ. อ. ๒.๕๕๗
๑๒๙	สารตฺถ. ๑.๓๗๒
๑๓๐	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๓๕-๓๖
๑๓๑	ขุ. วิมาน. ๒๖.๑๒๑๕.๑๓๗
๑๓๒	ขุ. ชา. ๒๗.๓๙.๒๗๕
๑๓๓	ปทรูปสิทธินิสสัยเก่า. สูตร ๒๕๐
๑๓๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๕๓
๑๓๕	พา. หน้า ๕๘
๑๓๖	ปทสาธน. สูตร ๓๐๕
๑๓๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๕๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๘	โมคฺ. ๓.๑๐๓
๑๓๙	กาตนฺตฺร. ๒.๗๖
๑๔๐	พา. นวฏี. หน้า ๑๒๖
๑๔๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๖๑
๑๔๒	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๖๕
๑๔๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๖๗
๑๔๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๖๙
๑๔๕	พา. นวฏี. หน้า ๑๒๖
๑๔๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๗๙
๑๔๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๑
๑๔๘	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๘๑
๑๔๙	นีติ. ธาตุ. ๔๗๐
๑๕๐	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๒๒๑
๑๕๑	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๐ นิปาตาศฺจาทโย ชฺเณยา อุปสรฺคาศฺจ ปฺราทยะ ทฺโยตกตฺวาทฺ กฺริยาโยเค โลกาทวคตา อิเม.
๑๕๒	นีติ. สุตฺต. สูตร ๔๔๘
๑๕๓	นีติ. สุตฺต. หน้า ๔๔๔
๑๕๔	พา. หน้า ๘๔
๑๕๕	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑๐ กฺริยาวาจิตฺวมาขฺยาตุํ ปฺรสิทฺโธรฺถะ ปฺรทรฺศิตะ ปฺโยคโตนฺเย วิชฺเณยฺยา อเนการฺถา หิ ธาตวะ.
๑๕๖	นีติ. ธาตุ. หน้า ๕๑๗
๑๕๗	นีติ. ธาตุ. หน้า ๕๑๗-๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๕๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๒
๑๕๙	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๑ โองฺการศฺจาถศพฺทศฺจ ทฺวาเวเตา พฺรหฺมณะ ปุรา กณฺจํ ภิตฺวา วินิยฺยาเตา เตน มางฺคลิกาวุเภา.
๑๖๐	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๒
๑๖๑	อภิธาน. คาถา ๑๑๔๐
๑๖๒	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๑๘
๑๖๓	อภิธาน. คาถา ๑๑๘๘
๑๖๔	วิ. มหาวิ. ๑.๔๕.๓๐
๑๖๕	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๓
๑๖๖	อภิธาน. คาถา ๑๑๔๑
๑๖๗	อภิธาน. คาถา ๑๑๔๒-๔๓
๑๖๘	อภิธาน. คาถา ๑๑๘๖
๑๖๙	ที. อ. ๑.๑๐๔
๑๗๐	สี. นวฏี. ๑. ๕๑๖
๑๗๑	อภิธาน. คาถา ๑๑๔๕
๑๗๒	อภิธาน. คาถา ๔๐
๑๗๓	นีติ. สุตฺต. หน้า ๔๗๓-๗๔
๑๗๔	พา. หน้า ๔๓

๓. การกกัณฑ์

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๖๑-๖๒
๒	พา. นวฏี. หน้า ๕๓
๓	นฺยาส. สูตร ๕๓
๔	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๐ โมคคัลลานนิสสัย ๑.๑๔๑ “น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ”
๕	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๙๒-๙๓
๖	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๐๙
๗	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๕๙๑
๘	พา. หน้า ๙๕
๙	นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๗๗
๑๐	ม. มู. ๑๒.๑.๑
๑๑	หริการิกา. อ้างใน มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๐ สิทฺธสฺยาภิมุขีภาว- มาตฺรํ สมฺโพธนํ วิทุะ ปฺราปฺตาภิมุขาะ ปุรุษะ กฺริยาสุ วินิยุชฺยเต.
๑๒	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๗๔ “สูตฺเร ลิงฺคกาลมตนฺตฺรมฺ”
๑๓	สทฺทตฺถเภทจินฺตาทีปนี. คาถา ๕๓
๑๔	กจฺจายนวณฺณนา. สูตร ๒๗๑
๑๕	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๐๕
๑๖	โมคฺ. ๒.๔
๑๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๖
๑๘	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๓๐๐
๑๙	นิรุตฺติ. สูตร ๒๙๒
๒๐	กัจจายนคุฬหัตถทีปนี. สูตร ๒๘๓
๒๑	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา. ๒๑๕-๑๖
๒๒	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๑๓ สุโพธาลงฺการ. นวฏี. คำอธิบายคาถา ๑๘๗ “ศฺรุตานุมิตโยะ ศฺรุตสมฺพนฺโธ พลวานฺ”

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๓	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๗	๔๕	สทฺทตฺถเภทจินฺตาทีปนี. คำอธิบายคาถา ๓๐
๒๔	นิรุตฺติ. สูตร ๓๐๓	๔๖	วิ. มหาวิ. ๒.๔๔๙.๓๒๕
๒๕	นิรุตฺติ. สูตร ๓๐๓	๔๗	อภิ. อ. ๑.๓๐๐
๒๖	วากฺยปทีย. อ้างใน โมคคัลลานนิสสัย. ๑.๑๗๔ กฺริยาย ทฺโยตโก นายํ น สมฺพนฺธสฺย วาจกะ นาปิ กฺริยาปทากฺเษโป สมฺพนฺธสฺย ตุ เภทกะ.	๔๘	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา. ๗๔-๗๖
		๔๙	ปทรูปสิทธินิสสัยเก่า. หน้า ๒๓๕
		๕๐	นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๕๔
		๕๑	นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๕๔
		๕๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๑๐๙
๒๗	ที. มหา. ๑๐.๕๕.๒๖	๕๓	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. สูตร ๓๐๔
๒๘	ม. อ. ๑.๑๖๓	๕๔	อุทาน. อ. ๓๘๙
๒๙	ม. ฏี. ๑.๓๑๗	๕๕	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๕๘๔
๓๐	ม. อ. ๒.๓๓๐	๕๖	องฺ. ฏี. ๑.๘๗
๓๑	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๖๓๑	๕๗	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๗๙
๓๒	ที. อ. ๑.๒๒๐	๕๘	นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๖๐
๓๓	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๖๑๔	๕๙	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๓๐๓
๓๔	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๗๐	๖๐	นีติ. สุตฺต. สูตร ๔๙๗
๓๕	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๒๘	๖๑	อภิ. ธ. ๓๔.๑๓๕๔.๓๐๓
๓๖	พา. หน้า ๑๐๒	๖๒	สารตฺถ. ๑.๒๘๒
๓๗	พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ เล่ม ๒ หน้า ๒๙	๖๓	สารตฺถ. ๑.๒๘๒
		๖๔	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๒๗๕
๓๘	ศพฺทกลฺปทฺรุม. ๒.๖๕๖	๖๕	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. สูตร ๓๑๓
๓๙	ที. อ. ๑.๑๑	๖๖	ที. อ. ๒.๒๕๗
๔๐	นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๙๗	๖๗	ขุ. ชา. ๒๗.๕๖.๑๕๐
๔๑	นฺยาส. สูตร ๒๘๙	๖๘	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๖๑๕
๔๒	รูป. ฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๙๘	๖๙	นิรุตฺติ. หน้า ๒๐๕
๔๓	กาตนฺตฺร. สูตร ๑๗๒ “ปฺรตีตศกฺติกํ การณํ เหตฺริห คฤหฺยเต”	๗๐	รูป. ฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๐
		๗๑	มุคฺธโพธ. ฏี. คำอธิบายสูตร ๒๘๐ “น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ”
๔๔	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๘๘		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๒	กาศิกา. ๒.๓.๓๙ “ฉษฺรฺยาเมว ปฺราปฺตายำ ปกฺเษ สปฺตมีวิธานารฺถํ วจนมฺ”	๘๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๒๘
๗๓	สิทธานฺตเกามุที. สูตร ๖๓๖ “ควํา โคษฺ วา ปฺรสูตะ. คา เอวานุภวิตุํ ชาต อิตฺยรฺถะ”	๘๘	วิ. มหาวิ. ๒.๒๓๖.๒๒๙
๗๔	พา. หน้า ๑๒๒	๘๙	วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๘๖๔.๑๐๒
๗๕	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๖๑๑	๙๐	วิ. มหาวิ. ๒.๑๒๙.๑๗๗
๗๖	อภิ. อ. ๓.๔๐๕	๙๑	วิ. มหา. ๔.๒๕.๒๐
๗๗	สํ. ฏี. ๒.๕๒๒	๙๒	สี. นวฏี. ๑.๕๖๓
๗๘	วิ. อ. ๓.๓๔๗	๙๓	พา. หน้า ๗๐
๗๙	ที. สี. ๙.๑๙๔.๖๔	๙๔	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๓๐๓
๘๐	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๒๓	๙๕	พา. หน้า ๑๐๘
๘๑	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๖๒๐	๙๖	ที. สี. ๙.๒๑๖.๗๒
๘๒	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. สูตร ๓๒๓	๙๗	ที. สี. ๙. ๒๙๘.๑๐๘
๘๓	สารตฺถ. ๑.๑๗๓	๙๘	ที. สี. ๙.๒๖๗.๙๒
๘๔	อุทาน. อ. ๔๐๙	๙๙	ที. สี. ๙.๑๕๐.๔๗
๘๕	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๒๕	๑๐๐	ที. สี. ๙.๓๐๔.๑๑๔
๘๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๒๖	๑๐๑	วิ. มหา. ๔.๕๕.๔๖
		๑๐๒	วิ. จูฬ. ๗.๒๙๔.๕๙
		๑๐๓	สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗
		๑๐๔	วิ. จูฬ. ๗.๒๙๔.๕๙
		๑๐๕	พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ เล่ม ๑ หน้า ๙๒

ลำดับสูตร

ดรรชนี

ดรรชนี ปทมาลา

ดรรชนี การประกอบรูปศัพท์

๒. นามกัณฑ์

ปุงลิงค์

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

โกสัลละ, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

____________. **วิสุทธาโยงกัจจายนสุตตัตถฎีกา [กัจจายนสุตตัตถฎีกา].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

____________. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริศจันทรวิทยารัตนะ. "มุคธโพธสังเกฺษปฎีกา" ใน **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศ-วิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกปาละ, พระ. **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

จันทรโกมิน. **จานทรวยากรณะ.** ปูนา: โรงพิมพ์เอม, ๒๔๙๖.

จำรูญ ธรรมดา. "ปัชชมธุ แปล" ใน **คัมภีร์นมักการะปาฐะ-ปัชชมธุ บาลี/แปล.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา].** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวบาม่า, ๒๕๔๐.

ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓.

ชัมพุธชะ, พระ. **ปทรูปสิทธินิสสัย.** มันดเลย์: ปิฏกัตต่อเปียนปวาเย, ๒๔๘๒.

ชญาเนนทรสรัสวดี. "ตัตตวโพธินี" ใน **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ชานกีประสาททวิเวที. "สมีกษา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ชานกีประสาททวิเวทะ. **กาตนฺตฺรวฺยากรณวิมรรศะ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๑๘.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๐.

____________. **ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. **นยาสัปปทีปิกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัดมัน. ๒๔๕๖.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

____________, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, "กาตันตรวฤตติปัญชิกา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, "กาตันตรวฤตติ" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

____________, "กาตันตรฎีกา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธัมมานันทะ, พระ. **เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย, ๒๕๓๓.

นภาลัย สุวรรณธาดา และอื่นๆ. **เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย ๓.** นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๕.

นาคะ, พระ. **กัจจานสังเขป.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, ๒๕๐๙.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปตัญชลิ. **วยากรณมหาภาษยะ.** ปูนา: โรงพิมพ์ภันดาร์การ์ อินสทิทุท, ๒๕๒๘.

ปาณินิ. **ปาณินียศิกษา.** เดลฮี: โรงพิมพ์พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ**. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

____________. **ปัชชมธุ.** ม.ป.ท., ๒๔๙๓.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. **กัจจายนวัณณนา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

มหายสะ, พระ. “กัจจายนเภทะ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

เมธาวี, พระ. **กัจจายนคุฬหัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ**. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ**. นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา**. พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. “พาลมโนรมา” ใน **ไวยากรณสิทธานตเกามุที.** ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฎกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

____________. **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

โวปเทวะ. **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรววรรมัน. **กาตันตรวยากรณะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. **สุโพธาลังการฎีกา.** ย่างกุ้ง:กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐.

สังฆรักขิตะ. พระ. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. "สัททัตถเภทจินตา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สิทธัตถะ, พระ. **สารสังคหะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๙.

สีลานันทะ, พระ. **ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

____________. **คำอธิบายฐาน กรณ์ และปยตนะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มาจูรี, ๒๕๔๑.

เสนาปติ, พระ. "การิกา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา.** ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. **มณิสารมัญชูสา.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

อัคคธัมมะ, พระ. **กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฏกัต. ๒๕๑๗.

____________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุกกังสาจาระ, พระ. **สะปเยกัน สัททาจีนิสยะเตต [กัจจานัตถทีปนี].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไท-ปิฎกัต. ๒๕๐๔.

____________. **รูปสิทธิคัณฐิ [ปทรูปสิทธิคัณฐิ].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุตตมสิกขะ, พระ. "กัจจายนเภทนวฎีกา" ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๔๗๒.

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names,** London: The Pali Text Society, 1974.

รายนามผู้ร่วมบริจาค

จัดพิมพ์หนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐,๐๐๐ บาท

พล.ท.นรวีร์ - คุณเสริมสุข - คุณนรัชชา - คุณจิตพัต ปัทมสถาน

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐,๐๐๐ บาท

คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

คุณประพันธ์ - คุณยุพดา ภัทรประสิทธิ์ และครอบครัว

ครอบครัวไพศาล - คุณซิ้วจิง ควรทรงธรรม

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณกิติพงศ์ - คุณวิภา อุรพีพัฒนพงศ์

คุณปานทิพย์ ควรทรงธรรม

คุณแม่สอางค์ ควรทรงธรรม

รายนามผู้บริจาค ๙,๐๐๐ บาท

คุณอุดมพร สิรสุทธิ

รายนามผู้บริจาค ๘,๐๐๐ บาท

คุณพรศรี มหาคุณ

รายนามผู้บริจาค ๕,๓๐๐ บาท

คุณกฤษณา สิทธิรักษ์

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

คุณเกศรา มัญชุศรี
คุณโสมพรรณ พิมพ์อาภรณ์
บริษัท สำนักงานกฎหมาย เบญจมา อภัยวงศ์ จำกัด

รายนามผู้บริจาค ๔,๐๐๐ บาท

คุณบุญยภักร์ วณิชพันธุ์
คุณรัชนี ตรีพิพัฒน์กุล
คุณวัลภา อัศวกุล

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

คุณดรัสวันต์ ชูวงษ์
คุณสุนิสา ควรทรงธรรม
คุณนวินรัตน์ ควรทรงธรรม และครอบครัว
คุณลือรัตน์ โคมสวัสดิชัย และครอบครัว
คุณวิโรจน์ ควรทรงธรรม และครอบครัว
คุณสมชัย - คุณพรทิพย์ บุณยมานนท์
คุณบุญเลิศ - คุณอุษณีย์ สว่างกุล และครอบครัว
คุณเสกสรรค์ - ด.ช.พลวัชร - ด.ญ.อาภาวัชรี ไตรอุโฆษ และ ม.ล. อาภาวดี เทวกุล

รายนามผู้บริจาค ๒,๕๐๐ บาท

คุณชาวันย์ - คุณประถมาภรณ์ สวัสดิ์-ชูโต
คุณอธิพงศ์ อมาตยกุล

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

คุณนันทนา จิรธรรมนุกูล
คุณธารทิพย์ ยงสกุลโรจน์
คุณบุญชัย วุฒิสินธุ์
คุณวณิช - คุณจินตนา ศิริสันธนะ
คุณศิริวรรณ กฤษณะสมิต
คุณสุมานา กิจวิศาล
คุณสรณา จิรารัตน์สกุล
คุณอัญชลี สุตวัฒนคุณ

รายนามผู้บริจาค ๑,๒๐๐ บาท

คุณทศพล จันทรวงศ์ - คุณกนิษฐา ไกรฤกษ์

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

คุณกัญชลิกา กัมปนานนท์
คุณใจทิพย์ ควรทรงธรรม

พ.ท.เชาวน์ วัตถพาณิชย์
คุณภัทรพร บุณยมานนท์
คุณลัญชนา ทัตตานนท์
คุณสวรัย บุณยมานนท์
คุณอรรจนีย์ บุณยทุมานนท์
คุณแม่รัตนา วังเจียรพันธุ์ - คุณปิยะนันท์ ใจจงรักษ์
คุณประภาส - คุณการะเกด รัตนปัญญารัตน์
คุณรุจยา บุณยทุมานนท์
คุณสมบุญ เตชโชคอำนวยพร
คุณสุภาพร คูวัฒนาถาวร

รายนามผู้บริจาค ๘๐๐ บาท

คุณณภัทร แสงทอง
คุณสุรสิทธิ์ โออดิศัย
คุณอวยชัย คณิตนันทกุล
คุณสิรินมาส คัชมาตย์
คุณโสรัตย์ ธนไพศาลกิจ
คุณอังสนา ภู่สันติสัมพันธ์

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

คุณธนพร อนันต์สรรักษ์
คุณสกุลธร โชคพรทวีสุข และครอบครัว
คุณสุนีย์ เตชโชคอำนวยพร - คุณสุวิทย์ ชัยช่วงโชค
คุณวงค์ศิริ สุทธจินดา
คุณสุนี แสงมณีทอง

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

คุณกรพินธุ์ โอฬารเสถียรกุล
ด.ช.คณัชญ์ สุขภารังษี
คุณดวงใจ ศิริหงษ์สุวรรณ
คุณปรัศนีย์ สุระเสถียร
คุณลัลนา สุขภารังษี
คุณอำนาจ มานะจิตประเสริฐ
คุณกุรุพินท์ ภู่สันติสัมพันธ์
ด.ช.คณิศ สุขภารังษี
คุณนุพันธ์ เขียวไม้งาม
คุณพิจารณ์ สุขภารังษี
คุณสุธิชา มณีวงศ์วัฒนา

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

คุณอมรรัตน์ บุณยทุมานนท์

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

คุณสุพรรณิการ์ สถาพรพิริยะเดช

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

คุณศรีหทัย บุณยทุมานนท์

รวมยอดเงินบริจาคพิมพ์หนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ **๓๘๙,๘๐๐.** บาท

-สามแสนแปดหมื่นเก้าพันแปดร้อยบาทถ้วน-

ขอขอบพระคุณและอนุโมทนาในกุศลจิตของทุกๆ ท่าน

หากชื่อ-นามสกุล และจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด

คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่งที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจี เพียงตกนรกโลหกุมภีซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

เห็นได้ว่าการสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญในที่ขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) กล่าวว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญบริจาคเพื่ออุปถัมภ์โครงการฯ สามารถทำได้โดยโอนเข้าบัญชี ดังนี้

๑. วัดท่ามะโอ (กองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารทหารไทย สาขาลำปาง บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 328 - 2 - 61701 - 2

๒. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (เพื่อกองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 012 - 2 - 62179 - 0

๓. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (พิมพ์หนังสือ)
ธนาคารทหารไทย สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 033 - 2 - 34443 - 1

แล้วส่งสลิปการโอนเงิน พร้อมรายชื่อและที่อยู่ หรือเบอร์โทรศัพท์ของท่านมาที่

พระคันธสาราภิวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ ต.เวียงเหนือ อ.เมือง จ.ลำปาง ๕๒๐๐๐
โทร. ๐๕๔-๒๒๘๘๑๙ หรือที่ อีเมล์ tamaoh24@gmail.com

สำหรับท่านเจ้าภาพที่ร่วมบริจาคเกิน ๕๐,๐๐๐ บาทขึ้นไป ขอให้ส่งรูปถ่ายของท่านหรือครอบครัวให้แก่ทางวัดท่ามะโอด้วย ทั้งนี้ เพื่อจะได้นำรูปถ่ายดังกล่าวมาเป็นอนุสรณ์แห่งธนาคารบุญในฐานะเจ้าภาพสร้างพระคัมภีร์เมื่อจัดพิมพ์เป็นเล่มเรียบร้อยแล้ว ฯ
